

અર્પણમ્.

પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્ ગોસ્વામિ કુલ કૌસ્તુભ શ્રી ૧૦૮ શ્રીમદ્
ગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીને.

ભગવદ્વાણી ઉચ્ચારે છે કે:—પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં ચો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ

તદર્હં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ

એક શુર્જર પ્રાકૃત કવિ પશુ કવે છે કે:—

“ રમતાં ભમતાં કદી દિવ્ય વને
કુલડાં જડીઆં ફડલાં મુજને ”

તે કવિને કવિતાના વનમાંથી કાવ્યરૂપી કુલડાં જડ્યાં, મને તો તત્ત્વવિદ્યાના પ્રદેશમાં ભમતાં ભમતાં અખીલભૂમણ્ડલાચાર્ય, પ્રાતાઃસ્મરણીય, મુગ્ધાસીતનામધેય, આચાર્ય ચક્રચુડામણિ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશે વેદની ભૂમિમાંથી ખીજ લાવીને યોગ્ય સંભાળથી ખનાવેલી શુદ્ધાદૈતવાટિકા, જેને શ્રીમદ્વિકૃલેશજી, શ્રીમદ્ગોકુલનાથજી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી શ્રીપુરુષોત્તમજી, શ્રીહરિરાયજી, યોગિગોપેશ્વરજી, શ્રીગિરિધરજી, શ્રીમુરલીધરજી, તેમજ લાલ્ભટ નિર્ભયરામ, ઈન્દ્રારામભટ્ટ તથા પં. ગદ્દુલાલાજી વગેરેએ રસસિન્ધુનાદિથી નૂતનપદ્મવ કુસુમાદિથી સુવાસિત બનાવી છે તેમાં નન્દનવનના કલ્પવૃક્ષના પુષ્પની શ્રીને ઝાંખી પાડે તે એક અત્યુત્તમ, ગગનચુંબી, દિવ્યપાદપત્ર પુષ્પ મને પ્રાપ્ત થતાં આપશ્રી તેજ વાટિકાના સંરક્ષ હોવાથી અત્યંત હર્ષપૂર્વક તેની ભેટ આપશ્રીના કર કમળમાં મૂકુ છું.

જે સમયે તોફાનના ઝંઝાનીલ બહારથી આ વાટિકામાં કુંડાવા લાગ્યા અને પ્રલય જેવ થોર પુષ્કરાવર્તક મેઘ ઝડપવા લાગ્યાં ત્યારે અપારદર્શક કાલિમાના ભયથી વૈષ્ણવ હૃદયો ખીડાયેલ પોયણાંની માફક ખીડાઈ જતાં જોઈને આપશ્રીએ, ચંદ્રવત્ “ અગીવર્ષેણ ચંદ્રિકા દો અન્નં રાને અન્નવાળી, નિરાશામાં આશા, વિવાદમાં ઉત્સાહ, જીવનના આટમાં ભાવની ભરતી કાલિમાંમાં રસની પૂર્ણિમા ” ભરી નથી ? વળી આ વાટિકાને હિંસ સર્વોના આક્રમણથી રક્ષણ કરવાને આપશ્રીએ કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નો કોણ જાણતું નથી ?

નિશેષમાં આપશ્રીનું અપ્રતિમ વૈદ્ય, ઔદાર્ય, માધુર્ય, શુણ્ણતા, શ્રીમદ્ગુણકૃષ્ણ પ્રભુમ અડગ સેવાપરાયણતા, તેમ ગોરક્ષા તથા આ છેલ્લા જલાપ્રલયના સંકટ વખતે શુર્જરાષ્ટ્રીએ તરફ વર્ષાવેલી દયાની ધારાઓથી કયું હૃદય આપશ્રીના ચરણ કમળમાં ઝૂકે નહિ ?

માટેજ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશની વાટિકાના અલૌકિક પાદપત્ર આ પુષ્પ આપશ્રી તેજ સંરક્ષક હોવાથી, સહય અને ભાવભીના હૃદયથી આપશ્રીના કર કમળમાં અર્પુ છું, તેની સ્વીકારી ઉપકૃત કરશે.

અન્તમાં શ્રીમદ્ગિરિધરજીના શબ્દોમાં, આ પુષ્પમાં કંટકો (ત્રુટિઓ) હોવા માટે (?), ક્ષમા યાચીશ.

માધ્યમ્યાક્ષરગુમ્ફોડયં ન મુદ્ધયા કલિતું ક્ષમઃ

તથાપિ શ્રીમદાચાર્યકૃપયાઽવ કૃતિર્મમ ॥

તે ક્ષમા જરૂરી મળશે તે અડગ શ્રદ્ધા અચલિત છે.

ભવચરણાંધુજમકરન્દાદૃષ્ટાન્તઃકરણ.

જે. ગો. શાહ.

ઉત્તેજકોનો અદ્ય પરિચય.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં મને જે વ્યક્તિઓ તરફથી અગત્યની સાહાય્ય મળ્યા છે તે માટે તેમનો ખાસ આભાર માનવો પડે છે. આ કાર્યનો આરંભ કરતી વખતે મને આમાં રોકાણ કરવાની મોટી રકમ વિશે બહુ ચિન્તા થતી હતી. છતાં કોઈ પણ રીતે આ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરવાનો નિશ્ચય હોવાથી મેં તે કાર્ય શરૂ કર્યું, અને રા. લક્ષ્મીભાઈ જગનલાલ દેસાઈની પાસેથી આર્થિક સાહાય્ય લીધી, પણ પુસ્તક જેમ જેમ છપાતું ગયું તેમ તેમ તેનું કદ વધતું ગયું. પ્રથમ તો પુસ્તકને વૈષ્ણવીની પ્લાન ઉપર લાવવાને મોટા ખર્ચ કરીને બહેર ખર્ચે કદાવવી પડી હતી, ત્યાર પછીથી કોંગ્રેસ, પ્રીન્ટિંગ, ફોટોગ્રાફી, બોર્ડિંગ તથા લાખને અંગે આવરક સાહિત્ય તેમજ પ્રેસકોપી વગેરેના ખર્ચો પુષ્કળ વધી ગયા. આથી જેમ જેમ ગ્રંથ સમાપ્તિ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ તે વિષેની ઘણીજ ચિન્તા થવા લાગી, પણ તેવામાં શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી અગ્નિનંદ સાહાય્ય આ પુસ્તક માટે આવી પડી. આ સાહાય્યની વધામણી વૈષ્ણવ પરિપદના મંત્રી ભાઈ નિકેમદાસ ચરુભાઈ તરફથી મળ્યપાદ શ્રીમદગોસ્વામિ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી મળ્યા. તે વધામણીથી મેં બપુનું કે પુસ્તકની છસો નકલો મુબાઈ વૈષ્ણવ પરિપદના પ્રયાસથી લેશે. આથી મને મુદ્દલને અંગે આપવાનાં મોટાં ખર્ચો માટે કંઈક શંકા મળી. જો કે ગ્રંથનાં આરંભ પહેલાં વૈષ્ણવ પરિપદનાં મંત્રી નિકેમદાસ ચરુભાઈ તથા નારણદાસ દેવાળાએ બંને ભાઈઓએ જણાવેલું હતું કે વૈષ્ણવ પરિપદ તરફથી આ ગ્રંથને પ્રકટ કરવામાં આવે તો મળ્યપાદ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી પ્રમ. ભગવદીય કારાભાઈ મૂળજીભાઈ રૂ. ૭૫૦) આપશે. પણ જ્યાં સુધી આ ગ્રંથને હું સંપૂર્ણ પ્રકાશિત ન કરું ત્યાં સુધી તે રકમ મારી ન શકું તેથી ગ્રંથ પૂર્ણ થતાં તે વિષેની માગણી કરતાં રૂ. ૭૫૦) નો ચેક ભગવદીય કારાભાઈ તરફનો વૈષ્ણવ પરિપદનાં મંત્રી નિકેમદાસ તરફથી ગોસ્વામિ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીનો મળ્યા ગયો છે, અને તે રકમ બદલ તેટલી કિંમતનાં પુસ્તકો તેમને મોકલવામાં આવશે. આ ઉપરાંત વૈષ્ણવ પરિપદના મંત્રીનાં પ્રયાસથી નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો લેવાને માટે સચવવામાં આવ્યું છે.

- ૧૨૫ પુસ્તકો. શ્રી હરિદાસ ધનજીભાઈ મુલજીભાઈ
- ૨૦ પુસ્તકો. બંકવલ મહારાજ શ્રી નરનારાયણના મંદિરવાળા
- ૧૦ પુસ્તકો. શેઠ હરજીવન વાલજીભાઈ
- ૫ શેઠ મંગલજીભાઈ વૃન્દાવનદાસ

ભગવદીય હરિદાસ ધનજીભાઈ મૂળજીભાઈ સંપ્રદાયના તમામ ગ્રંથોને ઉત્તેજન ખાતર પુસ્તકો લે છે. શેઠ હરજીવન વાલજીભાઈ તથા શ્રી હરિદાસ ધનજીભાઈની સંપ્રદાયિક સેવાઓ દ્વારામાં જાણીતી થઈ છે તેથી તે માટે વિશેષ લખવું હિતિ નથી. તેમણે તથા બીજાં ભાઈઓએ જે પુસ્તકો લઈને ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો ખાસ આભાર માનું છું. વૈષ્ણવ પરિપદ તરફથી ૬૦૦ પુસ્તકો જે લેવાનાં છે તેમાં આ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. આ માટે વૈષ્ણવ પરિપદ અને તેમના મંત્રીઓને હું ખાસ ધન્યવાદ આપું છું, આમાં ભાઈ કિસનદાસ સુખન્દીનો પણ આભાર માનવો પડે છે.

ભગવદીય કારાભાષ્ય સુલભભાષ્ય.

ગૃહસ્થનો જન્મ સંવત્ ૧૯૦૬ ના ભાદ્રપદ ૨ ને જિવમે ગદિઆરાગમા ખંભાળીઆ અને દ્વારકા વચ્ચે આવેલા “રાણુ” નામના નાના ગામમાં થયો હતો. સવત ૧૯૧૯ માં મુનાઇ ઓધીને પોતાના મામા ઘેલાભાઇ દયાળને ત્યાં નોકરી ગયા કેટલાક વર્ષો પછીથી તેજ મામાની સાથે ભાગીદારીમાં કાપડનો ધંધો કરવા લાગ્યા સવત્ ૧૯૨૨ માં જમનનગરવાળા શ્રીદેવનાથવાય મદાગજની પાસેથી ખભાળીઆ મુકામે ઘણસખન્ધ ગ્રામ કંઈ છે. શ્રીદેવજીનંદનાચાર્યજીના કૃપાપાત્ર હોવાથી તેમની કૃપાથી તે સુખી થયા છે તમામ ગોસ્વામિ બાળકોની તેમના ઉપર કૃપા છે. પણ મુનાઈવાળા શ્રીગોકુલનાથજી મદારાજશીના તે અનન્ય કૃપાપાત્ર છે. તેમણે સપ્રદાય માટે ન્દાની મોટી ધંખી મેરાઓ ગ્રુમ કરી છે. કામવન મુકામે તેમના તરફથી એક મઠાણ સર કંઈ છે, જ્યાં આશરે ૬ પૈશ્વોને દરરોજ પ્રસાદ લે છે. પોતાના શ્રીદેવજીને શ્રીદેવજીજીવાળા મારકો ખભાળીઆની જૂની દરેવીમાં શ્રીગોવર્ધનનાથજીની ગોદમાં પધરાવ્યા છે, અને ત્યાં પણ દરરોજ મે પૈશ્વોને પ્રમાદ સેવકવધાનો પ્રવંધ તેમના તરફથી થયો છે.

ફરેક સાપ્રદાયિક કાર્યમાં પોતાનાથી બની શકે તેવી કુલ નદિ ને કુલની પાખડી એ પ્રમાણે મદદ કરે છે, ભાટીઆ ગાતિ પંચાલકારી ગયો માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેના જેટલી દાનની નગીઓ આ દેશમાં બીજી કોઈ પણ ન્યાતે વહેવાળી નથી, મમાજના, કેશવજીના, તથા ધર્મના તમામ કામે માટે આ ન્યાતે પોતાનો ધણેજ ફાળો આપ્યો છે તે ગાતનો ધણો ભાગ પુષ્ટિમાર્ગમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખનારા છે જે કે ગળખળે તેમાં પશ્ચિમના નવીન વિચારગુ વાતાવરણ ઉપર ચલુ છે, અને તેથી તે ન્યાતના ધાર્મિક વાતાવરણમાં પણ ફેર પડતો જાય છે, છતાં પૈશ્વ ધર્મના અનુરાગી અને તે ધર્મને માટે ઉમદા દ્રવ્યાદિના બીજીદાન આપવાને માટે તત્પર ભાટીઆ ગૃહસ્થોની સખ્યા ઓછી નથી તેઓ સ્વધર્મના રક્ષણ માટે ધણુ કરી રહ્યા છે આ રક્ષણ માટે તેમને સપ્રદાયતા સાહિત્યને પ્રકટ કરીને જનસમાજમાં પ્રચાર કરવાને કટિબદ્ધ થયા છે એ ધર્મપરાયણ ભાટીઆ ગૃહસ્થોના પડકારને લીધેજ ભાટીઆ પરિવ્રજા “અણુભાષ્ય” વિષેનો ફરાવ પસાર થયો હતો વળી રશ્મિનુ સાહિત્ય પણ સ્વધર્મોનુરાગી ભાટીઆ ગૃહસ્થના દૈવ્યથીજ ચાલુ છે સાપ્રદાયિક સાહિત્યના પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિદાગ ધાર્મિક જુસ્મે સતેજ ગમવાને આ સુલટ ભાટીઆ ગૃહસ્થો તનતોડ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે તે માટે સમસ્ત વૈષ્ણવ સમાજ તેમને અભિનંદન આપ્યા વગર નજ રહે આ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જેમ કેટલાક ભાટીઆભાઈઓ અર્થ સાહાય્ય કરી રહ્યા છે તેમ ભગવદીય કારાભાષ્યએ પણ કરી છે તેમની સેવા ગ્રુમ છે આ ગ્રથના મુદ્દા માટે રૂ ૭૫૦) જેવી મોટી રકમ ઉત્તેજનારે તેમણે મોંઝાવી છે તેમ સાબળવા પ્રમાણે હમણા મુનાઈમાં સપ્રદાયના એક કાર્યમાં તેમણે રૂ ૧૦૦૦) જેટલી રકમ આપી છે આ રીતે નામસેવા ઉપરાંત, સ્વરૂપ સેવામાં પણ તે ધણીજ આસક્તિ ધરાવે છે. પ્રભુમાં અડગ શ્રદ્ધા અને પ્રણુવિકાનુસાર જીવનની સરલતા એ તેમનુ મુખ્ય ધ્યેય છે અન્ય ધનસંપન્ન અને સ્વધર્મપરાયણ ગૃહસ્થો આ પ્રમાણે જો સપ્રાયમાં સાહિત્યના ઉદ્દાગ માટે પ્રયાસ કરે તો અપદ્ધ સમયમાં

ધણુંજાએ પ્રકટિત સાહિત્ય પ્રકાર પાઠીને જનસંમાર્જમાં આપણે તેના પ્રચાર કરી શકીએ. આપણે આપણી આબુજાબુએ જે આધ્યાત્મિક વાતાવરણ આપણે ઉભું કરીશું તે સંપ્રદાય માટેના જોડા વિરોધ આપોઆપ શમી જશે. જનતાને પોતાને સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તથા આચારોની ઉલ્લંઘના કરવાની પૂરતી સામગ્રી મળશે.

શેઠ કારાલાંબએ મારા કાર્યમાં ઉત્તેજન આપીને જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે અને તે દ્વારા અન્ય ગૃહસ્થોમાં માટે પ્રણ સંપ્રદાયિક સેવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે માટે હું તેમનો આસન્ન ઉપકૃત ધન્ય છું.

ગોલોકવાસી શેઠ ચીમનલાલભાઈ શામળ બેચરવાળા.

તેમનો જન્મ સં. ૧૯૨૫ ના આશ્વિન શુકલ ૧૫ પુષ્કિમાંના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. દોહસો વયે ઉપર તેમના પૂર્વજોમાં શેઠ શામળદાસ ધર્મચંદ્રા હતા. તેઓ મહા સાહસિક હતા. બંધાપા રને માટે તેઓ અમદાવાદ છોડીને સુઆધ પગ રસ્તે ચાલતા ગયા. તેવામાં વડોદરામાં તેમના સગા-ઓએ રોક્યા તેથી ત્યાંજ રોક્યા ને વ્યાપાર શરૂ કર્યો. વ્યાપારમાં તેઓ લાખો રૂપિયા કમાયા અને રાજ્યને પણ નાણાં ધીરવા માંડ્યાં. ત્યારથી તેમની પેઢી શેઠ શામળ બેચરવાળાની પેઢી એ નામથી હવે પહોં પ્રખ્યાત છે. ધંધામાં શેઠ ચીમનલાલભાઈના સદ્ગત ડીપીતાશેઠ મોતીલાલભાઈ અને વડોદરા રાજ્ય ધંધે કુકુકું અંતરે જાગવાથી તે પેઢી કંઈકી રચીતોમાં આવી તરીકે પણ ગણે. ચીમનભાઈએ બંધાર કુશળતા, કાર્યદક્ષતા, અને મીઠનસાર સ્વભાવ વડે હાલના મહારાજા સર સયાજીરાવ સાથે ગાઢ સંબંધ ધાર્યો અને રાજ્યે દયામુલા પોતાના હક્કો પાછા મેળવ્યા. વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાના સભાસદો એન. જેશ્વરદેવ અને પ્રજાપક્ષના તેઓ અગ્રણી હતા. સ્વ. સંપ્રદાય પ્રત્યે તેમને ધણી લાગણી હતી. વૈષ્ણવ પરિવ્રતની સ્થાપના કરવામાં તેમણે અગ્રણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રભુની સેવા સમરણ નિલ જિયત્રમાં પેરે, ઘણું વ્રત, આત્મિક સંપ્રદાયિક આદિયો તેમને ઘણું મેળવ્યું હતું. તેથી શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય પ્રકાશકને તેઓ યથારાકિત સંદાય આપતાં. સુગોષિની તામસ ફલપ્રકરણના મુદ્રણમાં પણ તેમના તરફથી મને રૂ. ૧૦૦ ની મદદ મળી હતી. તેમને આ ગ્રન્થના મુદ્રણ પછી તેમના પગે ચાલનાર તેમના ચિ. હેંચી ભગવદીય ટાઇમ્સલભાઈ તથા ટાઇમ્સલભાઈ તરફથી રૂ. ૧૨૫ ની સાહાય્ય મળી છે. જેનાં પુસ્તકો તેમના તરફથી ચોથ સ્થળે મોકલવામાં આવશે. આનંદની વાત તો એ છે કે શેઠ શી ચીમનલાલના ચિ. ટાઇમ્સલભાઈ પણ તેમના જેટલોજ સંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં રસ લે છે તેમજ તેની અભિવૃદ્ધિ જોવાને ઉત્સુક છે.

સાવલી નિવાસી અમીન જસલાઈ જીજીભાઈ જેઓ સંપ્રદાયના સાહિત્યના અનુચારી છે તેમના પણ હું આભાર નિધિ આપ્યો છું. તેમણે મારા સુગોષિની પુસ્તક છપાતાં હતાં તે વખતેજ અણભાષ્યાનાં અનુવાદના મુદ્રણ માટે સૂચના મોકલેલી. તે સૂચનારૂપી બીજામાંથીજ આ ગ્રન્થનું પ્રકટન થયું છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. તેઓ સંપ્રદાયની સાહિત્ય સેવામાં ખાસ રસ લે છે. તેમણે પણ આ ગ્રન્થના ઉત્તેજનમાં જનને લાગ માટે રૂ. ૧૫૧ આપવાની મુજબ દર્શાવી છે. આ

રકમના પુસ્તકો તેમના વતી જૂદા સખરામાં આવશે તેઓ આપારે સાવવી તાલુકામાં સંકટ નિવારણ ફંડના કામમાં ગ્રંથાયલા છે છતાં પણ આ ગ્રંથના કાર્યમાં તેમણે આ રકમ મોકલાવીને રૂ. સાદિત્ય માટેની તેમની અનુરક્તતા પ્રકટ કરી છે.

પરમ ભગવદીય રણછોડલાલ વૃન્દાવનદાસ પટવારી (ખી એ એચ એચ ખી) તેમના વિષે 'તો નેટલુ થોડું' લખુ તેટલુ થોડું છે. સપ્રદાયની સેવાનો રસ મને અખાડનાર એ છે એમ કહું તો 'ખોડું' નથી. પોતે નિવૃત્તિ જીવનમાં છતાં પણ સપ્રદાયના દરકોઇ કાર્યમાં પોતાથી જનતુ કરે છે. આ ગ્રંથ માટે તેમણે રૂ. ૧૦૦ ઉત્તેજનાથે આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. જે રકમમાંથી તેમના થકી થોડું થયે પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે.

રૂ. હરજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસના દરદીઓ દિવાન બહાદુર. હરિલાલ દેશાઇલાલ દેશાઇ ખી. એ એલ.એલ. ખી. તથા રોકે મોતીલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ તરફથી પણ સહાયની અપેક્ષા છે. આ તથા ખીજા ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં જે ઉત્સાહપૂર્વક ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે તે સમજાઓનો ઉપકાર હું અહિં આ મારું છું.

આજ પ્રમાણે ભાગ ૨ ના માટે, જે અર્થ સહાય મળશે તો જરૂરી તે ભાગ હવે પછીથી હું પ્રસિદ્ધ કરીશ. એ સેવા મારી પાસે કરાવવી તે સપ્રદાયના હાથમાં છે.

૨૧ મીનલાલ મોતીલાલ શામળ બેચરવાળાનો ફોટો તેમના ચિરજીવી રોકેથી ટોડરમલલાઇએ મોકલવા બદલ તેમનો, તથા ભગવદીય કારાભાઇનો ખેલકે દા. ત્રિકમદાસ ચક્રલાઇએ મોકલવા બદલ તેમનો તથા અન્ય ખેલકે માટે ત્રીપુત લલ્લુલાઇ જગનલાલ દેશાઇ, શાસ્ત્રી વસન્તરામ, લાઇ દિનકેન્દર તેમજ સોમાલાલ મંગળદાસ શાહનો પણ હું ઉપકૃત્ છું.

પ્રોફેસર તથા પ્રિન્સિપાલ માટે મો. નખલાલ નજીવતરામ લાલ્લા એચ. એ. ગ. નમદાસ ઉર દેવશંકર મહેતા, ડો. બેલ્લેકર, શ્રીધર પાટક, ઇત્યાદિ લેખકોએ જે ઐતિહાસિક સામગ્રી પોતાના ગ્રંથોમાં સંગ્રહીત કરી છે, તેમાંથી પણ મને ફેટલીક સાહાય મળી છે માટે આ વિદ્વાનોનો પણ હું અહિં આભાર મારું છું.

તા. ૨૨-૬-૨૭

અમદાવાદ.

જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ.

વિષયસૂચનિકા.

૧ ઉપોદ્ધાત	૧
૨ અર્પણ	૨-૬
૩ નિવેદન	૭
૪ મનાવિરુદ્ધ	૮
૫ ભાષ્યકારે કરેલો અધિકારોના નામનો ઉલ્લેખ	૯
૬ જોયેલા પુસ્તકોની યાદી	૧૦-૧૧
૭ ભાષ્યસાહિત્યમાં આલુભાષ્યનું મ્થાન	૧૨-૧૫
૮ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું મક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	૧૬-૧૮
૯ શ્રીકૃષ્ણનાથજીનું જીવનચરિત્ર	૧૯-૨૦
૧૦ અધિકરણ—તાત્પર્ય	૨૧-૨૨
૧૧ વિષયાનુસારિ અનુક્રમણિકા	૨૩-૨૪

અધ્યાય ૧ લો.

(ક) પાઠ ૧ લો.

અધિકરણ ૧ હુ (ભાષ્ય)...	૩-૧૪
વિવેચન ..	૧૪-૩૦
અધિકરણ ૨ જી (ભાષ્ય)...	૩૦-૩૭
વિવેચન ..	૩૭-૪૬
અધિકરણ ૩ જી (ભાષ્ય)...	૪૬-૫૩
વિવેચન ..	૫૩-૫૬
અધિકરણ ૪ યુ (ભાષ્ય)...	૫૬-૬૪
વિવેચન ..	૬૪-૭૩
અધિકરણ ૫ મુ (ભાષ્ય)...	૭૪-૮૦
વિવેચન ..	૮૦-૧૧૧
અધિકરણ ૬ કુ (ભાષ્ય) ..	૧૧૧-૧૨૮
વિવેચન ..	૧૨૮-૧૪૫
અધિકરણ ૭ મુ (ભાષ્ય)...	૧૨૬-૧૩૭

વિવેચન (ભાષ્ય)...	૧૨૮-૧૨૯
અધિકરણ ૮ મુ (ભાષ્ય)...	૧૨૯-૧૩૦
વિવેચન (ભાષ્ય) ..	૧૩૧-૧૩૨
અધિકરણ ૯ મુ (ભાષ્ય) ..	૧૩૨-૧૩૫
વિવેચન (ભાષ્ય) ..	૧૩૬-૧૪૨
અધિકરણ ૧૦ મુ (ભાષ્ય) ..	૧૪૩-૧૪૮
વિવેચન (ભાષ્ય) ..	૧૪૯-૧૫૭
(જ) પાઠ ૨ જો. (ભાષ્ય) ..	૧૫૭-૧૮૪
વિવેચન (ભાષ્ય) ..	૧૮૫-૨૧૮
(ગ) પાઠ ૩ જો. (ભાષ્ય) ..	૨૧૮-૨૪૭
વિવેચન ..	૨૪૮-૨૬૫
(ઘ) પાઠ ૪ જો. (ભાષ્ય) ..	૨૬૫-૨૮૬
વિવેચન ..	૨૮૭-૩૨૮
પ્રથમપાઠોપસંહાર ..	૩૨૪-૩૨૬

અધ્યાય ૨ જો.

(ક) પાઠ ૧ લો. (ભાષ્ય) ..	૧-૧૭
વિવેચન ..	૧૭-૩૧
(જ) પાઠ ૨ જો. (ભાષ્ય) ..	૩૨-૫૭
વિવેચન ..	૫૭-૭૬
૩ રિપણ ..	૧૧૬-૧૧૮
૪ પરિશિષ્ટ...	૧૧૯-૧૨૦

(ગ) પાઠ ૩ જો. (ભાષ્ય) ..	૮૦-૧૦૧
વિવેચન ..	૧૦૨-૧૨૪
(ઘ) પાઠ ૪ જો. (ભાષ્ય) ..	૧૨૫-૧૩૮
વિવેચન ..	૧૩૯-૧૪૫

૧ પ્રથમ સમાપ્ત જો. .. ૧૫૫-૧૫૬

૨ પ્રથમ પાઠ ... ૧૫૬-૧૬૮

આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ્યારે સુમોધિની તામર ફૂલ પ્રકરણના ગુજરાતી અનુવાદનું કામ મેં આરંભ્યું ત્યારે કેટલાક વૈષ્ણવ ભાઈઓ તરફથી અપુલાખ્યને અનુવાદ પ્રકટ કરવાને મુચના થઇ હતી. આમા સાવથી નિનાસી ભગવદીય જશભાઈ જીજીભાઈ અમીન મુખ્ય મુચના કરનાર હતા. એ મુચનાને વધાવી લેવાના નિશ્ચય ઉપર આવતા પહેલાં માટે જણી જાણતોનો વિચાર કરવાનો હતો. પ્રથમ તો અણુભાખ્ય જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથનો પ્રાકૃત ભાષામા અનુવાદ કરવો અને તે ભાષા જેમ બને તેમ સરળ રાખવી તેની રીતે તૈયાર કરવાનું કામ મુરકેય જણાયું તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ કામ તે ગ્રંથના મુદ્રણ માટે જે નાણાનું શેઠાણું કરવું પડે તે વિશેનું હતું આ મશ્કેલીઓએ માગ નિશ્ચયને ય કાઢીય જનાવ્યું, તો પણ સુમોધિની તામરસફલપ્રકરણનું મુદ્રણ પૂર્ણ થયા માટે તે ગ્રંથને વૈષ્ણવો તરફથી કેવો સત્કાર મળે છે તે જાણ્યા પછીથીજ આ મુદ્રણને અમમમા મુદ્રવો, એવા વિચાર ઉપર હું દોગયો. શેઠા મમમમા સુમોધિની ત્રણે ભાગ પ્રકટ થઇ ગયા અને એક મામના અદ્ય મમમમા તેની લગભગ તમામ નવ્યો ખવામ થઇ ગઇ, આથી મારો ઉત્સાહ મતેજ થયો સ પ્રદાયમા અત્યાગે વાચન માટે અભિરુચિ વધી છે અને મને લાગે છે કે જે સગ ભાષામા ગ્રંથો આપવામા આવે તો મ પ્રદાયની આલુ-પાણું જે અત્યાગ સુધી અગાનતાનું વાતાવગણું હેલાયું છે તે અત્યંત નારા પામે આ મમમે મેં જાણ્યું કે જ્યારે શાકભાખ્ય અને રામાનુજ ભાખ્યના અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામા થયા છે તો અણુભાખ્યને અનુવાદ શાં માટે ન હોય ? “ ગુજરાતમા વૈષ્ણવોની વેસતી વણી છે. વળી ગુજર્ સાદિત્યમા નિષ્ક્રિય આહિત્ય પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, છતા જનસમાજમા વૈષ્ણુની તત્ત્વ વિદ્યાનો પ્રવેશ થયો નથી, પણ શાકર વિદ્યા પ્રવેશ પામી છે તેનું કારણ કે લોકને આપણો તે વિદ્યામા પ્રવેજ દ્રાવનાગ સાધનો આપી શકયા નથી નરસિંહથી દયાગમ સુધીના ગુજરાતી કવિઓ બધા વૈષ્ણવ છે અળો પણ ભક્ત જીવનનેજ અમે ગીતામા ઉચ્ચ જણાવે છે તો પણ તેની કવિના શાકર સિદ્ધાન્તથી ગસાયવી છે. નરસિંહ-મીરાબાઈમા વૈષ્ણવ સિદ્ધાન્તો છે, પણ તે કવિતાના મમજનારા શાકર સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ તે વાચે છે. દયારામના “ રસિંહ વલ્લભ ” વગેરેમા શુદ્ધાદૈતનું તત્ત્વજ્ઞાન ચગડે છે, પણ તેને મમજનાગ ખરા સાક્ષરો કેટલા છે ? આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ગુજરાતમા વૈષ્ણુની તત્ત્વજ્ઞાનનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઇએ તેટલો સાહિત્યકારા થયો નથી. આ માટે મંડાપના આચાર્યોના મળ ગ્રંથોને લોક પ્રચલિત ભાષામા ઉતા-રવા જોઇએ કે જેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો જૂખ્યો શિક્ષિત વર્ગ આ સાત્ત્વિક ભોજનથી પોપણ મેજવીને પોતાનું માનસિક આરોગ્ય સાચવી શકે. વળી થોડા સમયથી અપુલાખ્યને મુળાની વિદ્યાપીરે એમ. એ ની ઉચ્ચ પરીક્ષા માટે નિયત કર્યું છે તેવા સમયે વિદ્યાર્થીઓને તે ભાખ્ય મમજનાર્મ મદદરૂપ થઇ શકે એવો કોઈ પણ ભાષાનો અનુવાદ આપવાની અત્યાગે જરૂર છે. અત્યાગ સુધીના અનુભવ ઉપરથી જાણવામા આવ્યું છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તે પરીક્ષા માટે શાકરભાખ્ય આગ રામાનુજ ભાખ્યને વેદાન્તના વિવચ તરીકે લે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમને તે વિષયને સરળ જનાર્ધનાર ગુજરાતી તેમજ અગ્રેજ ભાષાના અનુવાદો તથા તે ઉપર સ્વતંત્ર વિવેચનો મળી શકે છે. આ દૃષ્ટિથી પણ આ ખ્યનો અનુવાદ મને આવશ્યક જણાયો. દવે સુમોધિનીના મુદ્રણથી હું પગવાયો હતો એટલે આ કાર્ય ન તૈયાર કરવાનું મને ફક્ત ન વાગ્યું

અત્યારે દેશમાં નવો યુગ ખેડો છે. જ્ઞાનના નદે દેશની અનેક ઉધાન વાટિકાઓને નવપક્ષવિત છે, તેવે સમયે અખીલભૂમિપ્રકાશાર્ચ, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની પુણ્યદિના નામથી જગતભરમાં બાણીતી વાટિકા જેનાં વિકસિત કુસુમોના પરિમલ-દર, સુદરની માનવ પ્રજાની ધાણુન્દ્રિયને પણ તૃપ્ત કરે એવો હતો તે આજે સિંચનનાં એલાવે કરમાંતી જતી જોઇને તેની સંભાળ રાખનારાઓને ફક્ત ભારતવર્ષ નહિ પણ સંસ્કૃત જગતની માનવ પ્રજાના કલ્યાણને માટે તેનું રક્ષણ કરવાનું યોગ્ય જણાતા તે જ્ઞાનનદનું ગરુડ આ વાટિકામાં વાંચ્યું. સંપ્રદાયનાં સંસ્કૃતી ભંડારમાં ઉધાધાખાતા સંદેશોવધિ ગ્રંથોને સાચવી રાખીને તેના મનુદાર કરવાની યોજના હાથ ઉપર લેવાઇ. આ યોજનામાં "અલુભાષ્ય" ની પણ યોજના શરૂ થઇ. પ્રથમ કલકત્તાના વિદ્યાપીઠે આ ગ્રંથનું મુદ્રણ કરીને દેશની અંદર કંઈક પ્રકાશ નાખ્યો. ત્યાર પછી કાશીમાં પુરાતન સંસ્કૃત ગ્રંથોના મુદ્રણ માટે પ્રકટ થતી ચૌખમ્બારા ગ્રંથમાળા તરફથી પુરુષોત્તમજીના પ્રકાશ સહિત અલુભાષ્યનું મુદ્રણ પં. રત્નગોપાલ ભટ્ટે શરૂ કર્યું. આત્યારે સુધી સંપ્રદાયમાં અલુભાષ્યના અભ્યાસ કરનાર માટે આ પુસ્તકજી ઉપયુક્ત થતું અને હજી પણ થાય છે. પણ પુરુષોત્તમજીની દીકા ઉપરાંત બીજી અનેક દીકાઓ લાખ્ય ઉપર છે તે દીકા સહિત અલુભાષ્યના મુદ્રણની યોજના હાથપર લેવાઇ. આના પરિણામે પ્રો. મમલાલ ગણપતિશ્રી શાસ્ત્ર એમ. એ. તરફથી ઇન્દુલાલ ભટ્ટની પ્રદીપ દીકા સહિત અલુભાષ્યને પ્રથમ તથા દ્વિતીય સ્તબ્ધ અર્થોત્ અધ્યાય ૩ સુધીનો ભાગ પ્રકટ થયો છે. અને શુદ્ધદ્વિત ખાલકૃષ્ણ સહા તરફથી સુખાધનાં મોટા મન્દિરવાળા શ્રીમદ્ ગોપાલશ્રી ગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીના શાસ્ત્રી રમાનાથ તરફથી પ્રાચ દીકાવાળા અલુભાષ્યના પ્રથમ ત્રણ મુદ્રનો ભાગ પ્રકટ થયો છે; આમ એક બાજુએ સાંપ્રદાયિકો તરફથી અલુભાષ્યના મુદ્રણ માટે સ્વતંત્ર પ્રયત્નો થવા લાગ્યા ત્યારે બીજી બાજુએ સંસ્કાર, પણ તે ગ્રંથની ઉપયુક્તતા સ્વીકારી છે. કેકન કોલેજના શાસ્ત્રી શ્રીધર પાઠકદ્વારા અલુભાષ્યના મૂળ ગ્રંથ તથા અન્ય સાંપ્રદાયિક દીકાઓના આધારે ગોવિંદશ્રી ખાલખોધિની દીકા સહિત તેનું મુદ્રણ થયું. અલુભાષ્ય ઉપરની દીકાની શોધમાં ઘણુંજ વિસ્તૃત દીકા સાહિત્ય હાથ આવ્યું છે. આ તમામને જો પ્રકટ કરવામાં આવે તો લાખ રૂપીઆ પણ જોઈ પડે. આ તમામ દીકામાં યોગી ગોપેશ્વરજીની રસિમ નામની દીકા ઘણીજ વિસ્તૃત છે, અને અગ્રમાં માટે ઘણીજ ઉપયુક્ત અને આવશ્યક છે. આ દીકાનાં મુદ્રણ માટે સંપ્રદાયના મસ્કૃત સાહિત્યના પ્રકાશક સહજત મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા બી. એ. એલ. એલ. બી. ને વિચાર થયો. આ કાર્ય માટે તેમણે જાેટલાં જતી શકે તેટલાં હસ્તાક્ષિત જૂનાં પ્રતો એકઠી કરી. રા. તેલીવાળા પાસે સર્વ માધન તૈયાર હતું, પણ અપેક્ષિત રૂબની આવશ્યકતા હતી. પ્રભુ કૃપાથી તે પણ મળી આવ્યું. સ્વ. શેઠ ગોરધનદાસ સુન્દરદાસના દરેડીઓ તરફથી તે માટેની યોજના ઘડાઈ અને કામ રા. તેલીવાળાને સોંપાયું. આના પરિણામે રા. તેલીવાળાએ પ્રકાશ અને રસિમ સહિત અલુભાષ્યના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રણ પાદોને ત્રણ ગ્રંથમાં પ્રકટ કર્યો, અને ચોથાના મુદ્રણના આરંભ-માજ પ્રભુએ તેમના આત્માને ચોનાના ધામમાં એલાવી લીધા.

આ પ્રકારે સંસ્કૃત અલુભાષ્યના મુદ્રણ માટે સંપ્રદાયમાં અનેક પ્રયત્નો શરૂ થયા છે, પણ આ સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં હોવાથી, અને સંપ્રદાયમાં તથા અન્યત્ર સંસ્કૃત ભાષાથી અભિન્ન વર્ગ ઘણો ઓછો હોવાથી, આ સાહિત્ય કેવળ પંડિતો અને વિદ્વાનોમાજ ખડુધા આદર પામવા લાગ્યું. લોકસંઘ જે માત્ર તેના તરફ આશ્ચર્યની દષ્ટિજા નાખતો. આ રીતે જ્ઞાન નદનો પ્રવાહ આ વાટિકામાં દાખલ થયો છે પણ તે અમુકજી ભૂમિને પ્રવાહિત કરે છે અને બાકીની કારી રહી જાય છે. આ સ્થિતિમાં તે વાટિકાની મમજા ધ્યંગમાં શુન્દરના તથા નવપક્ષવિનના શી રીતે બને ? અર્થોત્ બધા ગુધી સંસ્કૃત સાથે

ચુગરાતી ભોંપામાં આ ગ્રંથોને પ્રકટ કરવામાં ન આવે ત્યા સુધી સંપ્રદાયમાંથી અજ્ઞાન બંદી રાકાશે નહિ. આવા તકથી માગે મૂળ નિર્ણય વધારે સજ્જન થયો.

આ સમયે વૈષ્ણવ પરિપૂર્ણ મંત્રી શ્રી ત્રિકમદાસ ચક્રભટ્ટ દ્વારા નેમના કાકા ભગવદ્ભક્ત પરાયણ કારાભાઈ મૂળજીભાઈ નરકથી શ્રીમદ્ ગોસ્વામિશ્રી ગોકુલનાથજી મદારાજશ્રીની આજ્ઞાથી અણુભાષ્યના મુદ્દલ માટે સદાય આપવાને અને જણાવવામાં આવ્યું, આથી હું કંઈક પ્રોત્સાહિત થયો, અને પછી અનુવાદનું કાર્ય ત્વરાથી હાથ ઉપર લીધું. મુદ્દલ માટે કરવાની વ્યય માટેની મુશ્કેલીને લાંબુભાઈ છંગનલાલ દેસાઈને જણાવતાં તેમણે આર્થિક સદાય આપવાની હા પાટી.

અનુવાદમાં માટે કટિખિન્નુ સુ છે તે પ્રથમથી વાંચકોની આગળ અપટ કરવાની જરૂર છે. કોઈ પણ ભાષાને બીજી ભાષામાં ઉતારવી ઘણી કઠણ છે, તેમાં વેદાન્તના વિષયનું ભાષાન્તર ઘણું કઠણ હોય છે. તેના કેટલાક પ્રારંભિક શબ્દો એવા હોય છે કે તેને પ્રાકૃત ભાષામાં એક ગાંઠથી સમજાવી શકાયજ નહિ, એટલે ભાષાન્તરમાં તેને લીધા વગર છૂટકો થતો નથી, છતાં કેવળ મૂળની ભાષાને વળગી રહીને ભાષાન્તર કરવાથી વિષય સુચેષ થતો નથી, તેથી જરૂર પડે વાક્ય રચનામાં છટ લેવાની જરૂર પડે છે. આ પ્રકારની છટ મેં કોઈ કોઈ સ્થળે લીધી છે. મૂળના વાક્યો નવા લાગ્યા છે તેને ખેનનો મુઠ્ઠી ટુંકા ટુંકા વાક્યોમાં વહેચી નાખ્યા છે. વળી ભાષ્યના વાક્યોમાં વિચારોનું એટલું બધું ગાંભીર્ય છે કે કેવળ અનુવોદથી પણ તેની કુર્મ્મયના ઓછી થતી નથી, માટે તે વાક્યોને અગર મૂળના કદિન શબ્દોને સમજાવનારી નોંધ પણ પ્રાપ્ય પ્રકાર, પ્રદીપ આદિ દીકાના આધારે લીધી છે. અણુભાષ્યના અવ્યોક્તિને માટે મેં આટલી સામગ્રી આપી છે, પણ જેઓ તેનો અભ્યાસજ કરવા માગતા નથી પણ તેમાં શો વિષય છે એટલુંજ સમજવા માગે છે તેમને માટે આખા અણુભાષ્ય ઉપર વિવેચન આપ્યું છે. આ વિવેચન પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સ્વેદ અધિકરણ નીચે આપેલું છે, અને અન્ય પાદોમાં તે પાદોનુ ભાષ્ય પૂર્વે થતાં આપેલ છે, માટે સામાન્ય વાચકોએ તે વિવેચનજ વાંચવું. વળી વિવેચન આખું વાંચવાને જમને અવકાશ નથી તેમને માટે વિવેચનમાં મુખ્ય અધિકરણોના અન્તે સાર આપેલો છે. અનુવાદમાં ચુગરાતી જોડણી રાખી છે. રાખવા તરીકે “ભગવાન” શબ્દને બદલે “ભગવાન” એવી જોડણી લીધી છે.

પરિશિષ્ટમાં ત્રીગિરિધરજીનો “પ્રપંચવાદ” તથા શ્રીવક્ષભજીનો “પ્રપંચ અને સંસારના બંદનો વાદ” સંવાદાત્મક શૈલિમાં મૂક્યો છે. અણુભાષ્યનો પરિચય કરાવનાર વિસ્તૃત લેખ પણ ઉપોદ્યાનમાં આપ્યો છે. તે સાથે આ ભાગના ભાષ્ય પૂરતા અધિકરણોનું તાત્પર્ય, અલ્પસૂત્રમાં પ્રતિપાદિત વિષયની સૂચનિકા, ભાષ્યકાર શ્રીવક્ષભાઈશે ગૂઢા જૂના પાદો વગેરેના ક્ષેત્રો નામ નિર્દેશનું કોષ્ટક તથા ભાષ્યમાં પ્રતિપાદિત વિષયો પરત્વે અવતરણો માટેનો શુનિ વગેરેના ઉદ્દેશ્ય પણ આ ભાગમાં સંગૃહીત કર્યો છે.

આજ સાહ્યારમો વર્ષ પછી આ ગ્રંથ એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં પ્રથમ પ્રકટ થાય છે, તેમાં ઘણી આવચેની રાખવા છતાં ત્રુટિઓ રહેવાનો સંભવ છે. કોઈ સ્થળે અનુવાદમાં ક્ષિણતા રહી ગઈ હશે, તો કોઈ સ્થળે નજર ચૂકવી એકાદ વાક્ય રહી ગયું હશે. કોઈ સ્થળે નોંધમાં જેટલી સ્પષ્ટતા હોતી તેટલે તેટલી ન પણ થઈ હોય, તથા ક્વચિત્ જોડણીની પણ બુલે રહી ગઈ હશે. આમ છતાં પણ માંગ પ્રિય વાચક ગણને હું નમ્રતાપૂર્વક વિનમિ કંઈ હું કે અણુભાષ્ય જેવા કદિન ગ્રંથને એક ભોંપામાંથી બીજી ભાષામાં ઉતારવાનો પ્રયાસ પ્રથમ છે એમ ભણીને ઉત્તરનાવી હામાં આપશે. અપ્રત્યક્ષમાં આદ્યભાષ્ય માટે એક નહિ પણ અનેક ભાષાન્તરો થાય એ અત્યવશ્યક છે. ભવિષ્યમાં બીજા પગ, સંપ્રદાયના વિદ્વાનો આ વિગતમાં વધારે સારો પ્રયત્ન કરે તો તેવી પણ સંપ્રદાયને લાભ છે. હાલમાં કેસો ભાગ વે ગુણોના તથા નરવિદ્યાના ગ્નિક સુજ્ઞાનના સિદ્ધિ વગેરેના કરકમલમાં હું મૂકું.

હુ. આ લોગને જે મંત્રાણે તરફથી મોકલે મળે તે તો ખીન્ને લોગ પેણ આજે પ્રકટ કરવાની જે મારી મહેચ્છ છે તે પૂર્ણ કરી શકીય. આખા લોગને જે-લોગમાં સંપૂર્ણ કરવાની યોજનાને પૂર્ણ કરવાનું બધ ધીમહવલ્લભાધીરાજની પ્રેરણા વેણુવોને આપો એટલુંજ નિવેદન હું અત્રે કહું છું. કીડા માટે સર્ગેલા જગતમા પ્રભુ અનેક રીતે કીડા કરી રહ્યા છે. મનુષ્યો જે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે મર્વની દોરી જગત્કર્તા ભગવાનના હાથમા છે, જના છવો અજ્ઞાનતાથી તે પ્રવૃત્તિને ખોતાની માની લે છે. આ કૃતિ પણ તેજ પ્રભુની છે.

હુંકમા આ મન્યનુ મુદ્દણુ ભગવદ્દુપાનેજ આભારી છે, એ કૃપાથી તેનુ ખીજ રૂપનાર આવલી નિવામી સપ્રદાયના સાહિત્ય રસિક અમીન જશભાઈ છજીભાઈ છે, તે ખીજને અતુરમા લાવના મુબાઈ નિવાસી રા. ત્રિકેમદાસ ચક્રભાઈ છે અને તેને સિંચન આપીને પાદપ રૂપ બનાવનાર અપ્ર દાયના સાહિત્ય પ્રકાશક રા. લલ્લુભાઈ છજનલાલ દેસાઈ નથા રા. દિસનદાસ મુગધી પણ છે.

પવિત્ર એકાદશી, સવન ૧૯૮૩
અમદાવાદ.

જેસલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહના
ભગવત્સમરણ.

મૂચના—સામાન્ય વૈષ્ણવોએ ફક્ત વિવેચનના ભાગ વાંચવો. તે વાંચવાથી ભાખ્યતું હાઈ,
સમભરશે. ;

શુદ્ધિ.

અધ્યાય ૧ ના ૫૪ ૧૨૬ ઉપર ભોક્ષેભાષ્યે વાળી લીટી પુટનોટમા છે તેથી તે પુટનોટ તથા તેની ઉપરનો ઉદા પાનાના અન્તમા વાચવા. તેમજ તે પાનાના છે-તેથી ત્રીજી લીટીમા એટલે “જ્યા મુધી મુખ્ય બ્રહ્મનો...ગાત્રની મિથિતિ નથી.” એ વાક્યમા “આધ્યામિક બ્રહ્મ” એ શબ્દને બદલે “અવરબ્રહ્મ” એમ જોઈએ. તથા જ્ઞાનનન્દ ને જદલે જ્ઞાનન્દ વાચવું ઉપોદ્ધવાના ૫૪ પર ની લીટી ૫ થી “વામ” ને જદલે “દ્યુપ” જોઈએ.

વિશેષ બચેનું શુદ્ધિપત્રક ભાગ ૨ મા અપાશે ; , , ,

આ ભાષાન્તર માટે જોયેલાં પુસ્તકોની યાદી.

Religion & Philosophy by Duesson.

Collected Works by Maxmuller Purva Mimansa by A. Berriedaie Keith.

Samkhya Mimāṃsa by A. Berriedaie Keith.

Shaivism Versus Vaishnavism by Dr. Bhandarkar.

શારીરિક ભાષ્ય (યજુરની)—કમળાશંકર પ્રાણશંકર કૃત.

શ્રીભાષ્ય (યજુરની)—શ. આનંદશંકર ધ્રુવ કૃત.

હિન્દુ વેદધર્મ—

સિદ્ધાન્તસાર—શ. મણિભાઈ નમ્મભાઈ દિવેદી કૃત.

હિન્દુ તત્ત્વગાનનો ઇતિહાસ ભા. ૧ શ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા કૃત

ભા. ૨

(સંસ્કૃત) અથુભાષ્ય (સંપ્રકાશ)—રત્નગોપાળ ભટ્ટનું.

—શ્રીધર પાટકનું.

(સપ્રદીપ)—ગ્રે. મમલાલ શાસ્ત્રીનું.

(રશ્મિ સહિત) ભા. ૧ શ. સ્વલચંદ્ર, વૃંચશીલામ, તેજીવાલાનું.

ભા. ૨

ભા. ૩

તેતિરીથોપનિષદ

Discuss how far Shankaracharya

does represent the views of

Badarayan Vyas

ભાવપ્રકાશિકા ભા. ૧ ભા. ૨

અથુભાષ્ય-ત્રિસૂત્રી— ૫૦ રમાનાથ શાસ્ત્રી.

શુદ્ધાદિત માર્તણ્ડ—

ગ્રે. મમલાલ શાસ્ત્રી, એમ. એ.

Shankar's refutation of Samkhya Theory

Shankar-Bhashya Ch. 2.—

Dr. Belvelkar.

(સંસ્કૃત) વાદાવરી— ૧૦૦ રમાનાથ શાસ્ત્રી.

પુષ્ટિભક્તિ-સુધા

વેણુનાદ-વગેરે વગેરે.

શુદ્ધાદિત માર્તણ્ડ—

રમાનાથ શાસ્ત્રી કૃત.

પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ.

વસન્તરામ શાસ્ત્રી કૃત.

આ ઉપરાંત અન્ય ભાષ્યગ્રન્થો તથા ઉપનિષદસાહિત્ય.

નામામતેષુ પ્રવિવેકકારિ શ્રીપુષ્ટિમાર્ગપ્રવહપ્રદારિ.

શ્રીવૃદ્ધભાચાર્યપદારવિન્દ સુષદ્વદીભૂતમના નતોસ્મિ.

પુષ્ટિમાર્ગનાં વાંચવા લાયક પુસ્તકો.

૧ વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ભાગ ૧ લો. (આવૃત્તિ ૧૦૬)	૧-૩-૩	૨૫ તીર્થયાત્રાનો દેવાલ (આખા હિંદુ સ્થાનમાં આવેલાં વિષ્ણુ સંપ્રદાયનાં સંપત્તિ તીર્થોની સંપૂર્ણ માહિતીવાળું)	૩-૦-૩
૨ વિવિધ ધોળ તથા પદસંગ્રહ. ભાગ ૨ જો (આવૃત્તિ ૨ છ)	૧-૦-૩	૨૬ ભાવસિન્ધુ યંત્રભાષા...	૧-૪-૩
૩ શ્રીગોકુલેશ્વરનાં ધોળ તથા/પદ સંગ્રહ.	૧-૩-૦	૨૭ નિર્વાર્તા, ધરવાર્તા, બેઠક ચરિત, શ્રીમદાધિપત્ય, શ્રીગુરુસંહ શ્રી ગોકુલ- નાથજી, શ્રીહરિનાથજી વગેરે બાળકોની બેઠકો તથા શ્રીનાથજીની ચરણપીઠી બેઠકોના વર્ણન સાથે. ...	૩-૮-૦
૪ નિત્યનિયમના પાઠ તથા ધોળ (આવૃત્તિ ૫ થી)	૦-૪-૮	૨૮ શ્રીસ્વાતંત્ર્યરત્નોત્તર સદીક ...	૦-૨-૩
૫ શ્રી ગોકુલનાથજીના ૨૪ વચનામૃત (ગુજરાતી)	૦-૪-૩	૨૯ શ્રીપુરુષોત્તમ સદસનામ સ્તોત્ર મુળભાગ ...	૦-૬-૩
૬ બ્રહ્મસંબંધ કાવ્ય (આવૃત્તિ ૩ છ)	૦-૪-૦	૩૦ શ્રીવર્ણભાષ્ય, સંસ્કૃત દીકાના આધારે ગુજરાતી દીકા ...	૦-૬-૩
૭ જરૂર આવડું તો વાચતો.	૦-૨-૦	૩૧ શ્રીમદ્દાસ નિરૂપણ. અદાસ મહામંત્ર તેના ઉપર શ્રીગુરુસંહજીની દીકાના આધારે ગુજરાતી ભાષાનાર	૦-૬-૩
૮ ભક્તિ યોગજી.	૦-૨-૦	૩૨ પચામૃત. ...	૦-૮-૩
૯ શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનું પ્રાકટ્ય (આવૃત્તિ ૩ છ) ...	૦-૬-૦	૩૩ રાસ પચાધ્યાયી (નદદાસજી દ્વારા ગાવાના રાગમાં) ...	૦-૨-૦
૧૦ શ્રીપ્રદીપ અન્ધા સરળ ગુજરાતી દીકા (આવૃત્તિ ૩ છ)	૧-૩-૦	૩૪ હીનનાની આશ્રયનાં પદ ...	૦-૨-૦
૧૧ શ્રીગુરુસંહજીનું વિદ્યાસિ ...	૦-૫-૦	૩૫ શ્રીજિવિધરવાલજી મહારાજ કાકરોલી- વાળાનાં ૧૨૦ વચનામૃત ...	૩-૦-૬
૧૨ શ્રીગોકુલનાથજીના ૨૪ વચનામૃત (મળભાષા) ..	૦-૫-૦	૩૬ બસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તા અનેક દીપણ, દીકા સાથે (ગુજરાતી)	૪-૦-૦
૧૩ શ્રીમદ્દુલ્લામહારાજ દ્વારા ૩૨ વચનામૃત.	૦-૬-૦	૩૭ વૈષ્ણવોના નિત્ય નિયમના ૨૭ અન્ધા મૂળ શ્લોક માત્ર ધણા મોટા અક્ષરથી	૦-૬-૩
૧૪ નિત્યનિયમના ૨૪ પાઠ (મુળ સંસ્કૃત)	૦-૬-૦	૩૮ શ્રીકાલવૈષ્ણવજી મહારાજનાં ૫૨ વચનામૃત ...	૦-૮-૦
૧૫ ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તા ગુજરાતી ભાષામાં	૨-૮-૦	૩૯ શ્રીહરિકાનાથજીના પ્રામથ્યની વાર્તા	૧-૦-૦
૧૬ શ્રી યમુના સ્તોત્ર રતનાકર	૦-૮-૦	૪૦ શ્રીસરદાસજીનું છપન ચરિત	૧-૦-૦
૧૭ શ્રી રવચંદ્રદર્શન (૧૪૦ ફોટાવાળું) (આવૃત્તિ ૪ થી) ...	૩-૦-૦	૪૧ શ્રીસ્વામી બાળકોની 'વંશાવલી ૭ ધરની દરેકના ...	૦-૨-૦
૧૮ કીર્તનસંગ્રહ ભા. ૧ લો. વર્ણોત્સવ કે કીર્તન (મોટા અક્ષરથી) ...	૧૦-૦-૦	૪૨ પ્રક્રિ પ્રવેશ ...	૦-૨-૦
૧૯ શ્રીવૈષ્ણવધ્યાન મુળ પુરૂષ (મળભાષા)	૦-૨-૦	૪૬ કન્થાશિક્ષણ ...	૦-૨-૦
૨૦ શ્રીયમુનાજીનાં ૪૦ પદ (મળભાષા)	૦-૨-૦	૪૮ અભ્યાસ્ય ગુજરાતી દીકા	૩-૦-૩
૨૧ વનયાત્રા, નિત્યદીકા સાથે	૦-૧-૩		
૨૨ શ્રીગિરિનાથજીનું અન્ધ સદીક ...	૦-૧-૦		
૨૩ શ્રીગોકુલેશ્વરજીનું છપનચરિત (જે ભાગમાં, ભાળા પ્રસંગ સાથે)	૪-૩-૦		
૨૪ શ્રીહરિનાથજી દ્વારા ૭૦ શિક્ષાપત્ર (ગુજરાતી દીકા) ...	૪-૦-૦		

શ્રીમદ્ વીરસનાંયજ્ઞના ચતુર્થસાલજી (માળા પ્રસંગમાળા)

શ્રીગોકુલેશજનું જીવનચરિત્ર.

જે ભાગમાં, સચિત્ર, તેમના જાણ, ક્રમાર અને આચાર્ય સ્વરૂપના ત્રણ હિતમ દોઢા સાથે, એમની 'જાણ, પોતંગ, કીશોર અને શ્રદ્ધાવસ્થાની અપ્રોક્ત લીલા, માળા પ્રસંગ વખતે ચિત્રપ્રેમ સંન્યાસી સાથે કરેલો માળા તીલકનો સમગ્રાણ શાસ્ત્રાર્થ વિગેરે.

આ શીશીકુલજીએ માળા નિષ્ક્રમે વિવિધ વસ્તુ કરાવવા ધર્મજીને ૬૬ સુધ્ધ કરવા, પોતાની ૭૦૦ વર્ષની રૂઢિચુસ્ત નદામીર જેવા બાદસાદ-સામે, કારમીર જેવા વિકટ પ્રદેસમાં, અર્થ દેન કરી, મંદાન પરિશ્રમ અને અત્યંત કષ્ટ સહન કરી, વિવિધ વસ્તુ કરાવી, પોતાની અગત્યના રૂઢિચુસ્ત રાણી દત્તીને સર્વ કષ્ટ સુખપુર્ણ નિવૃત્તિમાં છે, અને જે આપણે દુકામાં માળાપ્રસન્ન કહીએ છીએ તેવી સંવિસ્તાર રૂઢિચુસ્ત ૩૦૦ વર્ષની પ્રાચીન ઘરની કીમત અગોચર્ય શીશીકુલજી પ્રધુની સંજીવન ઘણાં જિજ્ઞાસી કરી, મંદાન પરિશ્રમે સોનાં વરસોનાં સંવત્ પ્રથમને બે આગમાં છપાવે બદાર માર્યો છે.

લલિતભાઈ છગનલાલ દેસાઈ, રીતીદાર નં ૧૧૦

આણ્ણભાષ્ય-ઉપોદ્ધાત.

બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્ય સાહિત્યમાં અણ્ણભાષ્યનું સ્થાન.

૧.

આણ્ણભાષ્ય પૂર્વે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય.

ભાગતપર્યંતુ અતિપ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય વેદ છે આ વેદ ચાર છે-ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ. વસ્તુતઃ તો વેદ એક જ છે પણ યજમા હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્દગાતા વેદકાલીન સાહિત્ય. અને બ્રહ્મા એવા ચાર મુખ્ય ઋત્વિજો ભાગ લેતા, માટે તેમની ચાર જૂની સહિતાઓ મનાઈ વેદ તે આર્યોના આચાર વિચારનો ઉત્તમ નિધિ છે.

તમામ વૈદિક સપ્રદાયો તેમના ધર્મના સિદ્ધાન્તો વેદમાથી લે છે ભગવદ્ગીતામાં પણ વૈદ્ય સર્વેરહમેશ્વ વેદ જ તમામ વેદોથી વેદાધિ એમ કહેલું છે 'મુણ્ડકોપનિષદ'માં બે વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરવાનું કહેલું છે આ બેમાથી એક "પરા" કહેવાય છે અને બીજી અપરા "પરા" એટલે વેદ અને "અપરા" એટલે બ્રહ્મવિદ્યા છે. અન્ય ગ્રંથોની માફક વેદના અણેતા કોઈ ઋષિઓ નથી ઉપનિષદમાં તેને પરમાત્માનો જ નિશ્વાસ કહે છે નિશ્વાસ તથા ઉદ્દગાર કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પરમાત્માના જે જે ઉચ્ચાર થાય તે મનુષ્યના ધ્વનિરૂપે પ્રકટ થાય છે 'આવીરીતે ઋષિમુનિઓના અન્તરમાં તે ધ્વનિરૂપે પ્રકટ થયા માટે પરમાત્માનો તેમને ઉદ્દગાર કહે છે પ્રથમ આ ચાર વેદો વિભક્ત હતા. પણ કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ તેમને સહિતામાં ગોઠવ્યા તેમને ચાર શિષ્યો હતા-પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ, અને સુમન્તુ તેમાં પૈનને ઋગ્વેદની સહિતા આપી, વૈશંપાયનને યજુર્વેદની, જૈમિનિને સામવેદની અને સુમન્તુને અથર્વવેદની આ ઋષિઓ પોતપોતાના શિષ્યોને ભણાવ્યા, તેમણે વળી તેમના શિષ્યોને ભણાવ્યા તેમાથી વેદ અમ ખ્ય શાખાઓમાં વહેચાગો.

ઋગ્વેદસહિતાના ૧૦ મંડળ છે તેમાં વાર્ત્તિક સહિત ૧૦૨૮ મંત્રો છે, અને એકદરે ૧૦૬૦૦ ઋચાઓ છે બીજીથી સાતમાં મંડળના જૂલસમદ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, અત્રિ, ભરદ્વાજ અને વસિષ્ઠગુરુના ઋષિઓ છે બાકીમાં જૂદા જૂદા છે

યજુર્વેદની બે સહિતાઓ-તૈત્તિરીય અને વાજસનેયિ છે પહેલાનું નામ કૃષ્ણ યજુર્વેદ અને બીજાનું શુક્લ યજુર્વેદ છે.

સામવેદના પણ પૂર્વઆર્યિક અને ઉત્તરઆર્યિક એવા બે વિભાગ છે આ વેદ બહુધા ગાનનો વેદ કે સામયજ વખતે ઉદ્દગાતા ઋગ્વેદની ઋચાઓનું ગાન કરે માટે આ વેદ હતો

આ ત્રણે વેદો નથી તરીકે કહેવાય છે આથી કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે અથર્વવેદ પાળગથી ઉમેગયો. પણ સાપ્રદાયિક મંત્ર ય એ છે કે આ વેદ પણ અન્ય વેદો જેટલોજ જૂનો છે, માત્ર તેમાં અભિચાર પ્રયોગ બામતોમાં બીજા વેદોથી જૂદો પડે છે

મૂળવેદની સહિતા ઉપર ભાષ્યરૂપે જે ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે આદ્યજુ ગ્રંથો કહેવાય છે. જેમાં દેવતાની સ્તુતિ તથા તેમને પ્રમત્ર કરવાને યજ્ઞાદિ કર્મના પણ મંત્રો હતા આથી કેટલાક

૧ દ્વે વિદ્યે વસિત્યેવેદેતિ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પરા ચૈવાપરા જ્ઞા ।

૨ હસ્ય મદતોમ્હસ્ય નિ ધસિત યજ્ઞવેદો યજુર્વેદસ્સામવેદોડયર્વાંગીરસઃ સ્મિત ।

૩ જુઓ આ બા મુનકૃત "હિન્દુ વેદધર્મ" ૫ ૮૮ તેમ શ્રીભાગવત ૩૬ ૧-૪-૨૧, ૨૨

વિચારકો તેમને કર્મ પ્રધાન માનતા તે ચનાદિ કર્મો કેવીરીતે કર્યા વગરને સુગમતાથી સમજાવવાને બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો રચ્યા અગ્રેવેના મે બ્રાહ્મણો છે એકનું નામ ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને બીજાનું નામ કૌપીતકિ બ્રાહ્મણ છે, યજુર્વેદમા તૈત્તિરીય સદિતાનુ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અને ગુરુય યજુર્વેદનું નવપથ બ્રાહ્મણ ધણુજ પ્રસિદ્ધ છે મામવેદના તાડય, મહાબ્રાહ્મણ યાને પચ્ચરિન બ્રાહ્મણ, પચ્ચરિશ બ્રાહ્મણ, હોદોમ્ય બ્રાહ્મણ, પવપ્રગ બ્રાહ્મણ વગેરે ઘણા બ્રાહ્મણો છે અને અથર્વવેદના અથર્વજ, મગીરસ અને ગોપથ બ્રાહ્મણો છે આ બ્રાહ્મણો યજ પ્રધાન છે તેમા યજ કેમ કર્યા ? કેવીરીતે રવા ? કયા કાલે કરવા ? યજ કેટલી જાતના છે એ બધી બાબતો વિચારથી મમજની છે

સહિતા અને બ્રાહ્મણ પછી વેદના વિભાગને આરબ્ધક તથા ઉપનિષદ્દ કહે છે આરબ્ધક એ બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્દ વચ્ચેના વિભાગ છે બ્રાહ્મણગ્રન્થોમા વેદના કર્મતત્ત્વનેજ વિચારવામા આવ્યું ત્યારે આરબ્ધક તથા ઉપનિષદ્દમા તેમા છૂટા છવાયા આવેના તત્ત્વગાનને વિચારવામા આ કુ ડે તેમા “એવ સતને વિદ્વાનો અનેકરૂપે જુએ છે” “જ્ઞાની અને કવિઓ પન્માત્માને એક જતા અનેકરૂપે જુએ છે” “તે વખતે આ સત નહોતું, અસત નહોતું” વગેરે અચ્ચાઓ તેમજ વિશ્વકર્મા, હિગ્ગ્યગર્ભ, પુરુષસૂક્ત વાદ વગેરેના સૂક્તો તેમજ નાસદીય સૂક્ત જોતા વેદમા કક્ત યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓનોજ ઉદ્દેશ નથી, પણ તેથી કદક અધિક છે આવો નિમ્નય થતા તે વિષેના વિચાર આરબ્ધક અને ઉપનિષદ્દમા થયો તેમા આ સદિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એકજ તત્ત્વ જે સત્ કહેવાય છે તેના આધારે છે તે સત્માથી સર્વ દરશમાન પદાર્થનું અસ્તિત્વ ડે તેજેજ પોતાની કીડા માટે આ મવળુ મજ્યું છે. જેમ ક્રેશાઓ પોતામાથી જાગ માટીને ખેંચે છે અને પછીથી તેને પોતાની અદર સકેથી લે છે તેમ આ જગત્ આદિને તે એક તત્ત્વજ સૂજે છે એ તત્ત્વ મચ્ચિદ્વાનનાત્મક છે તેના મત્ અશમાથી જગત્, ચિદ્અશમાથી જીવ અને આનન્દમાથી અક્ષરરૂપે થયેના છે તે તત્ત્વ પગત્પર છે તેની આગળ બીજી કંઈ પણ તત્ત્વ નથી માટે તેને બ્રહ્મ કહે ડે વળી તે સર્વ જડ તથા ચેતન પદાર્થોમા બ્યાપેલું છે માટે આત્મા કહેવાય ડે આ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરનાથી જીવો ભેક્ષ મેળવી શકે છે પછીની તેમને સસારના કોઈપણ દુખો સ્પર્શ કરતા નથી આ પ્રકારને ઉપદેશ ઉપનિષદ્દ ગ્રન્થોમા આપેના છે આ રહસ્ય વાતો જેવો ઉપદેશ દેનાથી, ગમે તે સ્થળે ગમે તેને આપવામા આવતો નહોતો. તેથી જ એકાન્ત અરણ્યમા વિચાર કરવામા આ યા તે તે આરબ્ધકો કહેવાયા અને જે તત્ત્વ શરની પાસે બેશીને વિચારાયા તે ઉપનિષદ્દ કહેવાયા આ આરબ્ધકો તથા ઉપનિષદો પણ પ્રાયેક સહિતા પ્રમાણે હતા અગ્રવેદસહિતાના આરબ્ધકો ઐતરેય તથા કૌપીનાદિ અને તેના ઉપનિષદોના પણ તેજ નામ છે યજુર્વેદના તૈત્તિરીય આનબ્ધક તથા બૃહદાગ્ન્યક છે, અને તૈત્તિરીયોપનિષદ્દ, વાજસનેયિ સહિતોપનિષદ્દ-વાજસનેયિ સહિતાનો છેલ્લો અધ્યાય અગર ઇશાવાસ્યોપનિષદ્દ મૃદ્ગાગ્ન્યક, તથા કકોપનિષદ્દ છે સામનું હાન્દોમ્ય ઉપનિષદ્દ મોડું અને મનનીય છે અથર્વના ઉપનિષદોની સખ્યા ઘણી છે તેમા મુખ્ય પ્રથમ, મુડક અને માહ્ય છે

હાલમા ઉપનિષદોની જૂની જૂની સખ્યા જણાય છે સાધારણ રીતે ૧૦૮ ઉપનિષદો આપણા જોવામા આવે છે ત્રો મેક્સમુલરની માન્યતા પ્રમાણે ૧૪૬ છે ડે બર્નલ અને ડે હાઉગ ૧૬૫ મખ્યા ધારે છે અને ત્રો વેનરના મત પ્રમાણે “૨૩૫”ની સખ્યા છે હાલના જૂના જૂના સપ્રાચનાગાઓ તરફથી પોતાનો સપ્રાચના મૂળ ઉપનિષદમા જણાવવાને કેટલાકનો પાઠગથી વધારો થયો હોય એમ સમજાય છે

રચના પ્રમાણે આ ઉપનિષદના (૧) પ્રાચીન કાવના (૨) વચવા સમયના અને (૩) શ્રીત નના એવા ત્રણ ભેદ પડે છે પ્રાચીન ઉપનિષદો ગદ્ય ઉપનિષદો છે, તેમા મૃદ્ગાગ્ન્યક, તૈત્તિરીય,

અતરય, ડાપીતકિ, ટેન અને ધાદોઅ આવે છે પદાત્મક વચનાકાળના ઉપનિષદોમા કહ, ધશ શ્વેતા
અતર, મુકડ અને મહાનારાયણના નામ છે, અને આતકાલના અતલાગના પદાત્મક ઉપનિષદો પ્રથમ,
મેનાયણી અને માડક્ય એ નણ છે ત્રાતકાળ પછી પણ ઉપનિષદોનો ઘણો વિસ્તાર થયો છે આથી
ઘોષોનો “વજ્રસૂત્રિ” મુસલમાનોનું અનોપનિષદ તથા શાકતોનું “ત્રિપુરા, કાતી, અનપૂર્ણ,
ભાવના, દેવી” વગેરેમા ઘણા ઉપનિષદો દાખન થઈ ગયા છે.

સહિતામા ભક્તિ શક્યમ્ છે અને કર્મ તથા જ્ઞાનના વિચારો યથે યથે છે આમાથી બ્રાહ્મણો
અનનોજ વિચાર યો અને ઉપનિષદોએ જ્ઞાનનો, માટે બ્રાહ્મણો પૂર્વકાણ અને કર્મકાણ કહેવાય છે
અને ઉપનિષદો એ ઉત્તરકાણ અથવા જ્ઞાનકાણ કહેવાય છે અર્થાત્ પ્રથમમા પરમજ્ઞની ક્રિયાશક્તિનું
નિરૂપણ છે અને ઉત્તર કાણમા તે બ્રહ્મની જ્ઞાનશક્તિનું નિરૂપણ છે

એજ પરમાત્માની આ બન્ને શક્તિઓનું નિરૂપણ આમા છે ઉપનિષદો વેદાન્તના નામથી પણ
વ્યવહાર છે, ઢારણકે તે વેના અન્ત-રહસ્યરૂપ છે આ સહિતા, બ્રાહ્મણો તથા ઉપનિષદો મળીને
સમન્ત વેદ મનાય છે ધીમે ધીમે વેદના પાંકિ તથા ચિન્તકોની અનન્તશાખાઓ થઈ જેમ જેમ
આ શાખાઓ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેના જ્ઞાણના વિચારો હવે થવા લાગ્યા. આથી પાઠગથી પડગો
નામના ૭ અંગો પણ જૂદા રચાયા, અને વેદના અજવાસને માટે આવરક મનાયા. આ ૭ અંગો તે
શિક્ષા, ક પ, નિરૂકત, જ્યોતિ ૭ અને વ્યાકરણ છે શિક્ષા નામના અંગમા વેદની શ્યાઓનો ઉચ્ચા
દેવી રીતે કરવો તે વિધેના નિયમો આપ્યા છે તેને વેદા ઉચ્ચારનું શાસ્ત્ર કહીએ તોપણ ચાલે
વેદના મત્રો માટે એણે મનાય છે ૨ તેનો ઉચ્ચાર હોય તે પ્રમાણે કરવો હસ્તવર્ણનો દીવ
ઉચ્ચાર કરવાથી અથવા દીર્ઘનો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર કરવાથી તેના પાંદનું ૧૫ મળણ નથી માટે ભાષાશુદ્ધિ
અવશ્ય જાળવતી જેઠાએ આ ભાષાશુદ્ધિનું રક્ષણ કરવાને શિક્ષાશાસ્ત્ર રચાયુ આ સાથે ક પ નામનું
બીજું અંગપણ અસ્તિત્વમા આવ્યું તેમા વેદમા જણાવેલા યજ્ઞાદિના વિચાર કર્યો છે કયા યજ્ઞ કયે
વખતે કરવા ? કાણે કરવા ? અને કેવી રીતે કરવા ? અમૂક શબ્દનો શો અર્થ હશે ? તેમા જૂના જૂદા
દેવતાઓની સ્તુતિઓ આપેની છે તો વેદમા અને દેવતાઓની સ્તુતિ હશે કે એજ દેવતાની ? વગેરેને
નિર્ણય નિરૂકત શાસ્ત્રમા યો છે વેદમા જે યજ્ઞ વગેરે કરવાના કલા છે તે ક્યારે કરવાના એ મા
જાલનો નિશ્ચય કરવે જેઠાએ આ કાળનો નિર્ણય જ્યોતિ શાસ્ત્રમા કર્યો છે વેદની ઋચાઓ કેમ માવી
તેમા જે જાગતી, અતુષ્ટપ વગેરે હદો છે તેમ વર્ણની રચના કેના પ્રમારની છે ? તે બધું ૭ દ શાસ્ત્રમા છે
અને તેની ભાષાના શબ્દોના પ્રયોગનો વિચાર વ્યાકરણમા કર્યો છે આ ૭ અંગોની ભાષા સૂત્રાત્મક
છે સૂત્ર સાહિત્યની શરૂઆત અહિંથીજ થઈ છે જે વરણ સમજવાને મોટા મોટા ત્રયો વાચવા પડત
તેને જાણે અહિંઆ નિષ્કપરેષે દુકમા જણાવી છે સમય જતાજૂદી જૂદી શાખાઓમાં જૂદી જૂદી રીતે
વેદના તત્ત્વનો વિચાર થયો આથી એવી જરૂર પડી કે તે બધું એકજ પુસ્તકમા એવીરીતે આપવું કે
જેથી જરાકુને બીજું જાણવાનીજ જરૂર પડે નહિ મોટા પુસ્તકો વાચવાથી જે વરણ સમજાય
તે દુકમા કેમ સમજણ પડી જાય એવા આશયથી આ સૂત્ર સાહિત્ય હવે વેદના સરક્ષણ માટે આ
૭ અંગો આવરક છે

શિક્ષાત્રય “પ્રતિશાખ”ના આધારે પાણિનિએ રચ્યો છે “કદ્મ”ના રચનાર આશ્વાલયન વગેરે
કદ્મિઓ છે નિરૂકત એ ચારકાર્યાર્થનું છે જન્દ પિગન નામના આચાર્યનો છે જ્યોતિ ગર્ગોચાર્યનું
છ અને વ્યાકરણ પાણિનિનું મનાય છે

આ વેગનો મમય તે એ નિદાનના મત પ્રમાણે વેની પુનગલોચનાનો સમય, તે બગાડ છે
માત્ર વેદા અનેક ઋચોમા જે વિચારાણ હવે તે અહિંઆ ગોપ પુસ્તકમા અને દુકમા વિચારાણ છે

ઉપર બાપાવેલાં છ સત્તાત્મક વેદગોમાના દરપસૂત્રના શ્રીતસૂત્ર, મૂલસૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર એમ ત્રણ વિભાગ પડ્યા. ધર્મસૂત્રોત્તું બીજી નામ " સામયાચારિક " સૂત્રો છે. આ

દર્શન સાહિત્ય. સૂત્રોમાથી આગળ જતા અનુપ્રુપ છદ્વાળી સ્મૃતિઓ રચાઈ આ સ્મૃતિમા મતુ, ચત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્કય, ઉશના, અગિગ, યમ, આપગન્ય

સંવર્ત, માત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર્ય, વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ, શાતતાયન અને વસિષ્ઠના નામ સ્મૃતિકાર તરીકે સંભળાય છે, પણ અનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને પરાશર્યની સ્મૃતિ વધારે પ્રસિદ્ધ છે. જેમ એક દિશાએ કલ્પસૂત્રના ધર્મસૂત્રમાથી સ્મૃતિઓનો આવિર્ભાવ થતો ગયો તેમ બીજી દિશાએ વેદના ઉપનિષદ વિભાગમા જે તત્ત્વચિન્તન રહ્યું તેના ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર થવા લાગ્યા. તે વિચારો ખગ છે કે કેમ ? તેમા જગત, જીવ તથા બ્રહ્મ વિશે કેવો મત દર્શાવ્યો છે આ જીવના મોક્ષના ઉપાય શો ? વગેરેનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર આપણા વિદ્વાન, પૂર્વના આચાર્યોએ ચલાવ્યો આ સ્વતંત્ર વિચારો તે દર્શનશાસ્ત્રના નામથી ઓળખાય છે; કારણકે ઉપનિષદની ઋચાઓ વાચીને તેમણે તે ઉપર સ્વતંત્ર ચિન્તન કરીને જે જોયું તે પોતાના મત તરીકે આમા આપેલું છે. આ દર્શનશાસ્ત્રો પણ સત્તાત્મક છે. મુખ્યત્વે તેના સાખ્ય, ન્યાય અને મીમાંસા એવા ત્રણ બેઠ છે, પણ સાખ્યના બે, ન્યાયના બે અને મીમાંસાના બે હેતા કુલે છ પ્રકાર બને છે. આ છ પ્રકારને-સાખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમંસા અને ઉત્તરમીમાંસા છે.

સાખ્ય કપિલ મુનિનું મનાય છે. એ પ્રાચીન દર્શન મનાય છે, સસારમા પ્રકૃતિ અને પુરુષના બળવાથી તમામ પ્રકારના દુઃખનો અનુભવ થાય છે, માટે પુરુષ અને

સંખ્ય.

પ્રકૃતિનો સંબંધ છૂટી જાય તો દુઃખ મટી જાય. પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને લીધે મુખ્ય, દુઃખ અને મોહ જણાય છે કપિલ

મુનિ પ્રકૃતિને તમામના મૂળ તરીકે સ્વીકારે છે. તેનામા કોઈ પણ વિકાર નથી. મહત્ત્વ, અલંકાર અને પાત્ર તન્માત્રાઓ, આ સાતને પ્રકૃતિ તથા વિદ્યુત કહે છે, અને પાત્ર મહાભૂતો, અને ૧૧ ઇન્દ્રિયો એટલી વિકૃતિ છે. આ બધામા પુરુષ તરવ ઉભેરતા કુલે રપ થાય છે. સાખ્ય શાસ્ત્રમા આ "રપ" તરવોનોજ નિર્ણય કયો છે. આ તમામ તરવોમા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ રુખ્ય છે. બીજા બધા તેમાથી થયેલા છે. આ બે, તરવની પર બીજું કંઈ પણ નથી. જોકે જગત્ અને ચેતન જીવોની પાર બીજું કોઈ પણ તરવ નથી એવું સાખ્ય શાસ્ત્રમા જણાવ્યું છે.

પતંજલિ સાખ્યવાદો છે, પણ તે કપિલના રપ તરવોનેજ સ્વીકારીને ચાટકી ગયા નથી, તેમણે

યોગ.

જોયું કે પ્રકૃતિ અને પુરુષની પણ પર બીજું તરવ છે અને તે તરવનું નામ કૃષ્ણ છે. આ રીતે તરવની સખ્યાની બાબતમા પતંજલિએ કપિલથી જુદો માર્ગ ચલાવ્યું કયો. વળી મોક્ષના સાધનમા તેમને યોગજ મુખ્ય

ઉપાય લાગ્યો. કારણ કે તેમણે કહેવું એ છે કે તમામ દુઃખનું કારણ ઇન્દ્રિયો છે. માટે ઇન્દ્રિયોના ઉપર કોઈ પણ રીતનો અકુશ રાખવો જોઈએ. આ અકુશને તેમણે ' રોષ ' નામ આપ્યું. જે આ રોષ બરાબર થયો તો પછી ઇન્દ્રિયો સ્વચ્છન્દપણે વર્તશે નહિ અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખની અંભાવના પણ બનશે નહિ. આ રીતે દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ એટલે મોક્ષજ થયો. આ બધી બાબત યોગશાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે.

વૈશેષિક દર્શનના રચનાર કણ્વાદ છે. સાંખ્ય યોગમા એમ જણાવ્યું કે પ્રકૃતિ અને પુરુષને અલગ

વૈશેષિક.

માનવા પ્રકૃતિ પુરુષને બંધનમા રાખે છે અને મુખ્ય દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે માટે તેને પુરુષથી છૂટી પાડવી અઘોર તે બંને વચ્ચેનો વિવેક

કરવો જોઈએ પણ આ વિવેક જ્યાં મુખી પદાર્થોના લક્ષણો જાણ્યા ન મુખી રીતે સંભવે ? માટે પદાર્થોના લક્ષણો-વિશેષો દર્શાવનાર શાસ્ત્ર કણ્વાદે રચ્યું. સંપિના

તમામ પ્રદર્શનોનું અવલોકન કરતા કણુદ તેનું સાત પદાર્થોમાં જૂથકરણ કરે છે. આ સાત તે દ્રવ્ય રણુ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને અભાવ છે.

કણુદે પદાર્થોના વિરોધ દર્શાવ્યા, પણ તે ખરા છે કે ખોટા છે તેને માટે ન્યાયની પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. આ પદ્ધતિ જ્ઞાનને ન્યાયમાં દર્શાવી છે. તેમાં પ્રમાણ એટલે શું ?

ન્યાય.

પ્રમાણ કેટલા છે ? કારણ અને કાર્યનો સબન્ધ તો ? કારણો કેટલી જાતના છે ? અનુમાનમાં હેતુવાસાસ કયા અને કેવી રીતે થાય છે ? વગેરે-

નો વિચાર કર્યો છે. તેમજ મુખ્યત્વે પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, નય, તર્ક, નિર્ણય વાદ, જલ્પ, વિતપ્ત, હેતુવાસાસ, છલ, જાતિ અને નિમ્નકરણ એ સોળ પદાર્થોના સક્ષણ આપીને વિવેચન કર્યું છે અને કહે છે કે આ સોળના જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે. વળી અનુમાન પ્રમાણની મદદથી આત્મા, તથા જગતના કર્તાનું અસ્તિત્વ આમાં જણાવ્યું છે.

જેમ માખ્ય, યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિકે ઉપનિષદના તત્ત્વનો સ્વતંત્ર વિચાર કર્યો તેમ અન્ય

મીમાંસા.

મીમાંસા દર્શન પણ કર્યો. તેમાંના એક મુખ્યત્વે નૃણુકાણ્ડમાં આવેલી યજ્ઞ ભાવનાને વિચારનો વિષય બનાવ્યો, અને બીજાએ જ્ઞાન કાણકની ભાવનાને લીધી. પ્રથમનું નામ પૂર્વમીમાંસા છે અને તે જમિનિનું વિચાર-

શાસ્ત્ર છે, બીજાનું નામ ઉત્તરમીમાંસા છે અને તે બાહ્યપણુ વ્યાસનું શાસ્ત્ર છે. પહેલામાં જમિનિએ ધર્મ બાંધી નિર્ણય આપ્યો છે અને બીજામાં બાહ્યપણુ અલસબન્ધી આપ્યો છે. આ ઉત્તર મીમાંસાનું નામ અલસ મીમાંસા છે. પૂર્વ મીમાંસામાં કહે છે કે કર્મપત્રને સુખ દુઃખ મળે છે, અને કર્મ અગર ધર્મથી સ્વર્ગ મળે છે. ઉત્તરમીમાંસાનું બીજું નામ અલસપત્ર છે.

આ મત્રોની પગલાપા એટલી બધી ગૂઢ છે કે તેનો આશય એકદમ સમગ્રી રીતે સમજી શકાય તેમ નથી.

અલસપત્ર.

કારણ કે તેમાં ઉપનિષદના તત્ત્વનું દોહન કરીને જે નવનીત બાહ્યપણુ બોલી કાઢ્યું તેજ આપવામાં આવ્યું છે, માટે આ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને જૂઠા જૂઠા આચાર્યોએ તેના ઉપર ભાષ્ય લખ્યા છે. સામાન્ય

રીતે શંકરાચાર્યને અલસપત્ર ઉપર પ્રથમ ભાષ્યના લખનાર કહેવામાં આવે છે પણ તે ખોટું છે. તેમની પહેલાં પણ ઉપવર્ણનું નામ સંભળાય છે. શાંકરભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે કે અલસપત્ર ઉપર ઉપવર્ણાચાર્યની રચિત હતી. રામાનુજ બોધાપનનું નામ પણ આપે છે. અલસપત્રમાં દર્શાવેલા અલસ વિશેના વિચારોમાંથી જૂઠા જૂઠા આચાર્યોએ જૂઠા જૂઠા મતો તારવી કાઢ્યા છે; અને તે તે મતને અનુસરતા ભાષ્ય પણ લખાયાં છે. તેમાં મુખ્ય ત્રણ મતો-અદ્વૈતમત, દ્વૈતમત, અને દ્વૈતાદ્વૈત છે. આ ત્રણમાંથી પણ અનેક શાકા નીકળ્યા છે. તેનો ખ્યાલ નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી આવશે.

અદ્વૈત.

- ૧ સમુચ્ચયવાદી (ભનુપ્રેમચંદ્રો)
- ૨ કેવલાદ્વૈત (શંકરાચાર્યનો)
- ૩ શુદ્ધાદ્વૈત (શ્રીવલ્લભાચાર્યનો)
- ૪ વિસિદ્ધાદ્વૈત (કે) (રામાનુજાચાર્યનો) (સ્વ) (શ્રીકૃષ્ણનો)
- ૫ અવિભાગાદ્વૈત (વિજ્ઞાન લિલ્લુનો)

દ્વૈત.

દ્વૈતાદ્વૈત.

- ૬ મધ્ય મત
- ૭ આંખાધિક બેદાબેદભાવ (ભાસ્કરાચાર્યનો)
- ૮ આભાવિક બેદાબેદભાવ (નિર્બંકાચાર્યનો)

* આ વિરો વિરોધ દર્શાવત માટે લખ્યા ટિપ્પણ અધિકરણ ૧ હે.

x આ ઉપવર્ણનું નામ “કયા સવિત્સાગર”માં પણ છે, ત્યાં તેને સપ્ત સ્વામી નામન બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો છે.

આમા ૩, ૪ (ક) ૬ અને ૭ એ વંચુવ મતો છે, ૨, ૫, ૮, આઠાણ ગણાય છે અને ૪ (જ) શાક છે.

અહમ્મના ક્યારે રચાયા ? એ પ્રશ્નો નિર્ણય હજી મુદ્દા થઈ શક્યો નથી. કેટલાકો ભગવદ્ગીતા પછી તેને મૂકે છે તો કેટલાકો તે પહેલા તેને મૂકે છે. અત્યંત મહત્ત્વનું અહમ્મ અને ભગવદ્-ગીતા. પદ્ધતિ હેતુમદ્વિનિધિતિઃ એ શ્લોકમાં અહમ્મ શબ્દ છે, તે ઉપરથી કેટલાકો એમ માને છે કે અહમ્મ એ ગીતા પહેલા છે, પણ તમામ આચાર્યો અહિંયાં “અહમ્મ”નો અર્થ બાદરાયણની અહમ્મીમાસા નહિ પણ ઉપનિષદના વૌકેયો છે. ઉલટું ભગવદ્ગીતા તે અહમ્મીમાસાની પૂર્વે છે એમ માનવાનું આપણને ખાસ કારણ મળી આવે છે, તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

૧. શ્રીવત્સભાચાર્ય, તત્ત્વદીપનિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના શ્લોક ૭મા અત્ત્ર વિષયના પ્રમાણે આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે. વેદ, શ્રીકૃષ્ણના વાક્ય (ગીતા), વ્યાસમુનિ, અને સમાધિલાપા (શ્રીભગવત) ઈઆ ક્રમમા ગીતા વ્યાસ મુનિ પૂર્વે મૂકે છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રકાશમાં જણાવે છે કે જો વેદમાં સંદેહ પડે તો ગીતાના વાક્યોથી તે મંદેહનું નિવારણ કરવું, અને ગીતામાં સંદેહ પડે તો વ્યાસમુનિ જોવા, અને વ્યાસ મુનિમાં સંદેહ રહે તો ભગવતથી તેનું નિરાકરણ કરવું. આ રીતે ગીતાનો સમય વ્યાસ પહેલાનો હોય એમ માનના હોય એવું જણાય છે.

૨. અહમ્મના પણ વારંવાર સ્મૃતિનું પ્રમાણ મળ્યા આવ્યું છે. કેટલાક સૂત્રોમાં સ્મરન્તિ ચ, સ્મરન્તે ચ, સ્મરેત્થ વગેરેથી ભગવદ્ગીતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ભગવદ્ગીતાનું શ્રીવત્સભાચાર્ય સ્મૃતિ તરીકે પ્રામાણ્ય લે છે. ય. સ. ૧૨-૨૬ ઉપર પોતાના ભાષ્યમા પોતે ભગવદ્ગીતા તરીકે સ્મૃતિને શાથી માને છે તેનો નિર્ણય કર્યો છે. તત્ત્વદીપ નિબંધમા પણ પોતે કહે છે કે સ્મૃતિઓમા ગીતાનું જ પ્રામાણ્ય લેવાનું છે. શાંકર ભાષ્યમા પણ ભગવદ્ગીતાને સ્મૃતિ તરીકે લીધેલી છે. અહમ્મના સ્મૃતિની સાથે સ્મૃતિનો પણ આધાર અપાયો છે. આથી ગીતાનો કાળ અહમ્મના પહેલાનો સમજાય છે.

૩. પાણિનિ પણ પોતાના આકરણ મુત્રાના ૪-૩-૧૧ માં પારાશર્ય વ્યાસનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ પારાશર્ય વ્યાસે લિખ્ત મુત્રા રચેલાં હતાં વાચસ્પતિ મિત્રનું માનવું એવું છે કે આ લિખ્ત મુત્ર તે ખીર્ન નહિ પણ અહમ્મના છે. મી. તેલંગની- કાલ ગણના પ્રમાણે ગીતા પ્રથમ પછીથી અહમ્મ અને ત્યાર પછીથી પાણિનિ આવે છે.

૪. અહમ્મના સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પાંચરાત્ર, બૌદ્ધમત અને જૈન મત વગેરેનો નિરાસ કરવામા આવ્યો છે. ભગવદ્ગીતામાં આ મતોના નામ સરખા પણ નથી. ફક્ત સાંખ્ય અને યોગ એ બે શબ્દો છે પણ તે પારિભાષિક અર્થમાં વપરાયા નથી. અત્યંત કેટલેક સ્થળે સાંખ્યના પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું વિવેચન છે પણ આ ક્ષિપ્રતા સાંખ્ય શાસ્ત્ર ઉપર દીકા તરીકે છે એમ માની લેવાને કારણ નથી. એમાં ઉપનિષદોમા એ વિચારો વિશે શું કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો સાર છે. આથી ગીતા એ સાંખ્યાદિ સંપ્રદાયો અતિત્વમા આવ્યા અને તેમનું સૂત્રાત્મક સાહિત્ય બહાર

† વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસમુત્પાણિ ચૈવહિ ।

~ તથા ગીતાયાં સંદેહે સૂત્રે ભિયમઃ । ત. દો. નિ. પૂ. ૬

× ધ. મ ૩-૧-૪, ૪-૧-૧૦, ધ. મ- ૪-૨-૧૪ ધ. મ. ૧-૨-૨૬.

† નિ.શિવતત્ત્વોદ્ધમજનક સ્તુત્વા તદર્થમપિ સ્તુત્વા મયવાનુપુરુષોત્તમવાચ્યાનુષંગવાનુ સ્મૃતિરુત્પાણિ ॥

~ સ્મૃતિત્વેન કૃષ્ણવાક્યાનિ વેદત્વેનિ વ્યવસ્થાનિ ॥ પૂ. ૧

જુઓ તેલંગની ગીતાનો ઉપોદ્ધાન.

પડ્યું તે પૂર્વની છે, અને બ્રહ્મસૂત્રો એ સૂત્રાત્મક સાદિત્ય બદાર પડેલા તે સમય અગર પછીના સમયનાં છે આથી ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર પૂર્વે હોવાનું અનુમાન સત્ય ફરે છે.

૧આમ છતાં મેક્ષમુલરનું માનવું એવું છે કે ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર, સમકાલીન હશે.

૨આ સૂત્રો ઇ. સ. ના પહેલાના સૈકામાં રચાયા હોય એવી કેટલાકની માન્યતા છે પણ કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે બ્રહ્મસૂત્રમાં જે વિદ્યાનાદિતું ખગ્ગન છે તે વસુખન્ધુના વાદનું ખગ્ગન છે અને વસુખન્ધુના કાલનો નિર્ણય ઇ. સ. ૪૨૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં નક્કી થયો છે, પણ આ એક કેવળ કદબૂના છે. વસુખન્ધુ પહેલાં ઇ. સ.નના પહેલા સૈકામાં અશ્વમેધ ? 'તથાતા' વિદ્યામાં અને ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં નાગાર્જુનની માધ્યમિક કારિકામાં જે વિચારો હતા તેના બીજાજ વિદ્યાન સૂત્રોમાં છે. નાગાર્જુને 'મહાયાન સૂત્રો' ઉપરથી માધ્યમિક કારિકા રચી છે. આ સૂત્રોનો કેટલોક ભાગ ઇ. સ. પહેલાંના સૈકામાં રચાયો હતો. નાગાર્જુનની કારિકાના ટીકાકાર ચંદ્રકીર્તિએ આ કારિકાના આધારભૂત સૂત્રોને ગણાવતાં "મહાયાન સૂત્રો" નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી બ્રહ્મસૂત્રોનો કાળ બૌદ્ધોના વિદ્યાનયાદ પહેલાનો છે.

હવે બ્રહ્મમત્રના કર્તા સંબંધી મંદેજ વિચાર કરીએ. તત્ત્વદીપ નિબંધ ભા. ૧ ના શ્લોક ૭ માં પ્રમાણુનું નિરૂપણ કરતાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય^૧ બ્રહ્મમત્રનો ઉલ્લેખ વ્યાસસૂત્ર બ્રહ્મમત્રના કર્તા કોણ ? તરીકે કરે છે. "આ વ્યાસ" તે કોણ તે સંબંધીનો પ્રશ્ન હજી સુધી પણ ઉકેલી શકાયો નથી. વ્યાસના નામ-સાથે બ્રાહ્મણ વ્યાસ અને પારાશર વ્યાસ એમ સંબંધ થયો છે. બ્રહ્મમત્ર ૧-૩-૨૩, ૩-૨-૪૨, ૩-૪-૧, ૪-૩-૧૬, ૪-૪-૧૨ માં બ્રાહ્મણવત્તુ નામ છે, અને જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મસૂત્રકાર જૈમિનિ, વગેરેથી જૂદા પડે છે ત્યાં બીજાના અભિપ્રાયો આપતી વખતે તેમનાં નામ આપે છે. તેમ પોતાનો, અભિપ્રાય આપવાને પોતાનું નામ આપે છે, આ નામ-બ્રાહ્મણ છે. પણ શ્રીમદ્ ભાગવતનું વ્યાસજી તે બ્રાહ્મણ નહિ પણ પારાશર વ્યાસ છે. તેમનું નામ કૃષ્ણદ્વિપાચન છે. સુબોધિની ટીકામાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય તેમને વેદવ્યાસ^૨ તરીકે ઓળખાવે છે. જો કે સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે વ્યાસ એટલે બ્રાહ્મણ વ્યાસ અને વેદવ્યાસ એટલે પારાશર વ્યાસ એમ છે તોપણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વેદવ્યાસ અને વ્યાસ^૩ અને વેદવ્યાસ એટલે પારાશર વ્યાસ એમ છે તોપણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વેદવ્યાસ અને વ્યાસ^૪ અને વ્યાસ^૫ એકજ માને છે. અણ્ણભાષ્યના^૬ ૧-૧-૩ માં બ્રહ્મસૂત્રકારને માટે "વ્યાસ" શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. તેમજ બ્ર. સૂ. ૩-૪-૧ માં પણ આ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અશ્વમેધ સામવિધાન બ્રાહ્મણની શરૂપરપરા જો આપણે જોઈએ તો પારાશર વ્યાસ અને બ્રાહ્મણના જૂદા નામનો ઉલ્લેખ છે, અને તે ઉપરથી એક-તો અનુમાન નીકળે છે કે પારાશર વ્યાસ તે જૈમિનિના શરૂ થાય છે અને જૈમિનિ બ્રાહ્મણના પરાત્પર શરૂ થાય છે એટલે પરાશર પુત્ર વ્યાસ અને બ્રાહ્મણ વ્યાસ એ બે વ્યક્તિઓ સમગ્ર થયે છે. શંકરાચાર્યના બ્રાહ્મણ અને પારાશર વ્યાસ એક છે એમ કહેતા નથી પણ બ્ર. સૂ. ૧-૩-૨૬ માં વેદવ્યાસનો

૧ Collected Works p 119.

૨ જુઓ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભા. ૨ પૃ. ૧૫-૧૫૩.

૩ ગૌણસિદ્ધાન્તામાવાય સ્વાનામગ્રહણમ્ (અ' મા.)

૪ ભાગવત સુબોધિની ૧-૩-૨૧ (પરાશરાજ્ઞાતો વેદવ્યાસ-) ૧-૩-૪૦ (આર્ષજ્ઞાનેન મગવા-
વેદવ્યાસોડનુમ્ આદ, ૧-૪-૫ (યવપિ શબ્દ જ્ઞાને વેદવ્યાસસ્ય...)

૫ તદ્ ગુરુજૈવ વ્યાસેન વ્રહ્મજિજ્ઞાસાયાઃ પ્રતિજ્ઞાતત્વાત્ । અ. મા. પૃ. ૧૩

૬ સર્વોપિ પ્રમાણશબ્દો દેવત્વેન વ્યાસામિમતઃ ઇતિ જ્ઞાયતે.....એવ 'સત્યસ્ય સૂત્રસ્યાર્થાન્તરંમપિ વ્યોસામિમતમપિ ॥ અ. મા. પૃ. ૨૬૮-૨૬૯.

૭ જુઓ 'હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' ભા. ૧ પૃ. ૧૧૧

ઉદ્ધેષ કરે છે, આથી તે પારાશર્ય વ્યાસ અને બાદરાયણ વ્યાસ ભિન્ન હોય એમ માને છે પણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને વ્યાસને ભિન્ન વ્યક્તિઓ માનતા નથી. તે પારાશર્ય વ્યાસ અને બાદરાયણ વ્યાસ એક હોવાનું માને છે. અ. સ્ત. ૧-૩-૩૩ ઉપરના પોતાના લાખ્યમાં બાદરાયણને વ્યાસ જ બ્રહ્મમૂલકાર હોવાનું પોતે જણાવે છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વેદવ્યાસ પારાશર્ય અને બ્રહ્મમૂલકાર વ્યાસ બાદરાયણને એક જ વ્યક્તિ તરીકે માને છે તે વિશેષ વિશેષ સમર્થન આલ્મબાધ્યની ટીકાઓ જેતાં યદ્ય આપે છે. શ્રીપુરપોતમથ પોતાની પ્રકાશ નામની ટીકાના પ્રારંભમાં મંજવાયરણના શ્લોકમાં બ્રહ્મસૂત્રકારને વંદન કરે છે. ત્યાં તેમનું નામ શ્લોક ૪ માં કૃષ્ણ (કૃષ્ણદેવાયન) જણાવે છે પણ લાખ્યની શરૂઆતમાં તેમનું તામ બાદરાયણ જણાવે છે, આથી શ્રીપુરપોતમથના મતે બ્રહ્મસૂત્રકાર બાદરાયણ વ્યાસ અને કૃષ્ણદેવાયન પારાશર્ય વ્યાસ એક જ છે. લાલુભટ્ટની ગૂઢાર્થદીપિકાએ તેમજ મુરલિધરની વ્યાખ્યામાં પણ એજ પ્રમાણ તરીકે માનવામાં આવ્યું છે આટલું જ નહિ પણ લાખ્યના અન્તમાં ઇતિશ્રીમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતાને શ્રીવેદવ્યાસ મતાનુવર્તી જણાવે છે. આ બધા પ્રમાણોથી નિર્ણય થઈ શકે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્ય વેદવ્યાસ પારાશર્ય વ્યાસ-કૃષ્ણદેવાયન અને વ્યાસ પૃ (બાદરાયણ) ને એક માને છે બીજાઓ ભવે તેમને ભિન્ન માનના હોય, તે પણ સાપ્રદાયિક માન્યતા આ છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રોના ચાર અધ્યાય છે. અને દરેકના ચાર પાદ એટલે એકદરે ૧૬ પાદ છે. અને તે દરેક અધ્યાયના અનુક્રમે ૩૯, ૪૬, ૧૮૫ અને ૨૪ મળી કુલે ૧૬૨ અધિકરણો છે, અને ૧૩૩, ૧૫૭, ૧૮૫, અને ૭૯ મળીને કુલે ૫૫૪ સૂત્રો છે. આમાં ઉપનિષદના ચાનકાપરના જે વિચાર કયો છે. ભારતવર્ષના વેદ, ભગવદ્ગીતા, અને બ્રહ્મસૂત્રો એ ત્રણ પ્રસ્થાનમાં આ સૂત્રોનું સ્થાન ધણું જ મહત્વનું છે. તમામ આચાર્યની શુદ્ધિની કમોટી આ સૂત્રોથી માપી શકાય છે. એટલું જ નહિ પણ આચાર્ય પદવી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાને આ સૂત્રો ઉપર પોતાનું લાભ રચીને શુદ્ધિનો પ્રભાવ જન મમાંજ ઉપર પાડવો પડતો. જ્યાંસુધી આવા આચાર્યો લાખ્ય રચ્યું નથી હોતું ત્યાંસુધી તે આચાર્ય તરીકે સ્વીકારતા નહોતા. બ્રહ્મસૂત્રો આવા પ્રભાવ છે. ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં બ્રહ્મસૂત્ર એક અચલ અને ઉત્તુંગિરિ છે જેમાંથી મંગા, યમુના જેવી અનેક લાખ્ય-સરિતાઓ તથા વૃત્તિઓ

૧ તં કર્મં મુનિમાનમ્મામિ સત્ત્વ જ્ઞાનવતારં. હરેઃ ભાષ્યપ્રકાશ ચૈકમ્બરજ સીરીઝ.

૨ ધર્મદાત્ર્યાઃ વેદાર્થત્તમરણ સરણે. સંયત્વેતો બાદરાયણસ્ય સૂત્રાણિ ચાકરિશ્યમાણાઃ— ।
ભા. પ્રકાશ (ધો. સી.) નં ૯૯ પૃ. ૨

૩ શક્તસૂત્રાણિ જીવાનાં કૃષ્ણસેવાસમૃદ્ધયૈઃ કથમામાસ તં કૃષ્ણદેવાયનમુનિં સુમઃ । ત્રિમૂર્તી પૃ. ૨.

૪ કલ્યા ચતુર્થો યદ્યપ્યર્થ મદ્ય વેદં તુ જ્ઞાતિનામ્ ।

યદ્યથે તમજે કૃષ્ણદેવાયનમર્થ મજે.

આમાં વેદવ્યાસજીને કૃષ્ણદેવાયન જણાવીને પછી તેજ બાદરાયણ છે એમ નીચેની પંક્તિમાં જણાવે છે અપરેણ મળવાને વેદવ્યાસકર્તા બાદરાયણનમઃ । મહામુનિઃ... । જુઓ ત્રિમૂર્તી પૃ. ૨-૩

૫ સ્વાદેતત્ । મદ્યવિચારણવાસ્મદ્ધીયો ન. યમંવિચારઃ સંવેદવ્યાસાન્ત્રાં વેદવ્યાસેનાકૃતસ્વાત્તુ હુચ્છદ્ગત્વાચ જુઓ-સંસ્કૃત અલ્પલાખ્ય પૃ. ૬

૬ શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીમદ્ભાગવતને ચોથા પ્રસ્થાન તરીકે ઉમેરે છે. તેમના મતે પ્રસ્થાન ત્રણ નહિ
- પ્રસ્થાન ચતુષ્ટય છે.

તથા કારિગરો ડગી નહાના મોટા ઝગણ વધ્યા છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના અગ્નિ પ્રદેશને કાનૂપ બનાવી રહ્યા છે. આ ઉત્તમગિરિની ચાના દરનાર તેના મૃત ઉપર આવેલા અન્નધામમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ૧૦

આ અન્નધામ ઉપર અન્નધામો ઇ. મ. ના આદ્યમાં મૈકામાં પોતાનું ભાષ્ય યોજ્યું. તે શારીરિક ભાષ્ય કહેવાય છે. દશમાં મૈકામાં ભાસ્કરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું, અને તેને ત્રણ અન્નધામના ભાષ્યકારો. અરસામાં નિબાર્કે પણ કર્યું, ગમાવુને અગીઆરમાં મૈકામાં કર્યું તે ભાષ્યનું નામ શ્રીભાષ્ય કહેવાય છે બારમાં મૈકામાં મધવનું ભાષ્ય રચાયું. શ્રીવૃક્ષભાષ્યને આ તમામ ભાષ્યને અવલોક્યા પછી તેમાં અન્નધામના નિરૂપણમાં મતમતાન્તરો, ભેદો, તેમજ તેમાં મેટી શ્રુતિઓના આશય તથા અન્નધામકારના આશયને દેલેકે અથવા બાળ ઉપર રાખવામાં આવ્યા હતા. અને પોતપોતાને કહે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન વિચારવામાં આવ્યું હતું આથી શ્રુતિને અનુસરીને અન્નધામકારના આશયને મથાર્યરીતે પ્રકટ કરે એવા એક ભાષ્યની તેમને જરૂર જણાઈ. તેથી મોળામી સદીમાં તેમણે પણ એક ભાષ્ય અન્નધામ ઉપર ગ્યું આ ભાષ્યનું નામ આલુભાષ્ય કહેવાય છે.

૨.

૦ “અલુભાષ્ય” સંજ્ઞા શાથી પડી ?

હવે શ્રીવૃક્ષભાષ્યના ભાષ્યનું નામ “અલુભાષ્ય” શાથી આપવામાં આવ્યું તે વિષેના આપણે વિચાર કરીએ. શ્રીવૃક્ષભાષ્યને પોતાના અન્નધામ ઉપરના ભાષ્યમાં બે ભાષ્યા હોવાની રા. ‘તેમના આ ભાષ્યનું’ નામ અલુભાષ્ય છે એવા કાંઈ સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો તેલીવાળાની ફલીલો. નથી. પણ સ્વર્ગ્ય મૂળ્યંદ્ર ઉચ્ચરીવાસ તેલીવાળા. માને છે તે પ્રમાણે, શ્રીમદ્વૃક્ષભાષ્યના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીવિક્રમેશજીએ આ ભાષ્યને ‘અલુભાષ્ય’ તરીકે જાહેર કર્યું છે, આ ભાષ્યને અલુભાષ્ય કહેવાનું પ્રયોજન, પ્રો. ૦ મમ્મલાલ સાસ્ત્રી M. A. તથા સુદગત તેલીવાલા એવું માને છે કે શ્રીવૃક્ષભાષ્યને અન્નધામ ઉપર બે ભાષ્ય રચ્યા હતાં એક ભાષ્ય ઘણું જ મોટું હતું, અને બીજું ન્હાનું હતું જે મોટું ભાષ્ય હતું તેનું નામ ‘બૃહદ્ભાષ્ય’ હતું, અને જે અપ હતું તેનું નામ “અલુ” કહેવાયું. શ્રીવૃક્ષભાષ્યના અલુભાષ્ય ઉપરાંત બીજું પણ ભાષ્ય જે બૃહદ્ભાષ્ય કહેવાય છે તે ગ્રંથ હતું. તેના પરાવા તરીકે પુષ્ટિભક્તિસુધાના વર્ષ ૬ માં પ્રકટ થયેલા લખાણને રજૂ કરે છે અને તે પ્રકટ થયેલુ લખાણ તે “શ્રીમદ્ ભાષ્ય અગર બૃહદ્ ભાષ્ય” છે અર્થાત્ તેમનું મતભવ્ય એ છે કે શ્રીવૃક્ષભાષ્યના બૃહદ્ભાષ્યની સંખ્યામાંથી ઉપલબ્ધ થયું ભાષ્ય તે ઘણું ન્હાનું હોવાથી તેનું નામ “અલુભાષ્ય” શ્રીવિક્રમેશે આપ્યું હવે આ ખુલાશો દેતે જગજગે મનિકર્મ છે તેની તપાસ કરતા પહેલાં બૃહદ્ભાષ્યના પક્ષકારોની દલીલો પ્રથમ આપણે જોઈએ. તેમની આ વિષેની જે મુખ્ય દલીલો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧(૧) તત્ત્વગીપ નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના શ્લોકના ઉપરના પ્રકારમાં શ્રીવૃક્ષભાષ્ય ચક્રાત્ત મીમાંસાદ્રવ્યમાયમ એ શબ્દોમાં ચના અર્થ સમજાવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીવૃક્ષભાષ્ય પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ બંને ઉપર ભાષ્ય લખ્યા છે. પૂર્વમીમાંસા ઉપરનું ભાષ્ય જેટલું

૧ જુઓ અલુભાષ્ય ઉપર ‘રશ્મિ’ ટીકાના પુસ્તક જ્ઞાના ઉક્તિ ભાગમાં તત્ત્વગીપ અંગ્રેજીમાં છાપેલી નોંધ પૃ. ૩
૨ જુઓ “પુષ્ટિભક્તિસુધા” વર્ષ ૭, અક ૫-૬, પૃ. ૭૫ ઉપર પ્રકટ થયેલાં તેમના “પ્રાચીનમીમાંસા ભાષ્ય વિભાગાર્થ” નામના લેખમાં નીચેનું વાક્ય “ઉત્તરમીમાંસાની ઉપર શ્રીમદ્વૃક્ષભાષ્યની રચના, શ્રીમદ્ભાષ્ય અને અલુભાષ્ય એમ બે ભાષ્ય સિદ્ધ થાય છે, જેમાં અલુભાષ્ય તે સુપ્રસિદ્ધ છે અને શ્રીમદ્ભાષ્ય વા બૃહદ્ભાષ્યને પણ કંઈક વિભાગ પુ. લ. સુખામાં પ્રથમવાર જુદા થયે છે.”

૩ આ તથા નીચે આપેલી ફલીલો માટે જુઓ “રશ્મિ” ભા. ૧નો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાન પૃ. ૫-૬.

ઉપસૂચિત થયેલ તે પ્રિયલાક્ષિતમુદાના વર્ષ ૭મા પ્રકટ થયેલ છે. ઉત્તરનીમામાનુ પાલુ પોતે સંપ્રદાય લાખ્ય કરેલું હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે. તે સપ્તર્ષી લાખ્ય તે “અલુલાખ્ય” નહિ કારણ કે અલુલાખ્ય સંપૂર્ણ શ્રીવક્ષલાખ્યાર્થે રચેલું નથી.

(૨) વળી ભાગવત ઉપર વક્ષલાખ્યાર્થે રચેલી, સુબોધિની રીક્ષા સપ્તર્ષી લાખ્ય વિશેના ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે. જેમકે—

(ક) ભાગવત ૨-૧-૫ ઉપરના સુબોધિનીમા “માવનાવતેષ્ઠ પૂર્વમોર્લાલાખ્ય એવ નિરાકૃતઃ” વાક્યમા આ ઉલ્લેખ છે.

(ખ) વેદરત્નિ સુબોધિનીમા માધ્યેવિસ્તરસ્વોક્તવાંત એવું વાક્ય છે. અહિં આ સુબોધિનીના આગ્રતા પ્રસંગમા અર્થાત મુદ્દાનુ સવિસ્તર વર્ણન પોતે પોતાના લાખ્યમા કર્યું છે એમ પોતે કહે છે. પણ અલુલાખ્યમા આ સવિસ્તર વર્ણન નથી. તેથી બીજા કોષપણ્ય લાખ્યમાં અહિં આ નિર્દેશ કરેલું વર્ણન હોવું જોઈએ. અને તે લાખ્ય તે સંપૂર્ણ-સિદ્ધ લાખ્ય અર્થાત જુદહલાખ્ય હોવું જોઈએ.

(ગ) ભાગવત ૩-૪-૭ના સુબોધિનીમા એતન્વેવ ગુણોપસંહારે પોટશ્ચારિકરણ્ય પ્રતિવાદિતામિ એવું વાક્ય છે. ગુણોપસંહાર એ બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ છે. અહિં આ તે પાદના ૧૬ અધિકરણોને વિશેષણ તરીકે જણાવ્યા છે, પણ આપણા અલુલાખ્યમા તે વિશેનો કોષપણ્ય ઉલ્લેખ નથી. તેમ “પ્રકાશ”કાર પુનઃગોતમજી પણ આ વિશે કંષપણ્ય જણાવતા હોય એમ જણાવતું નથી પણ તૃતીય સુબોધિની ઉપર પોતાની પ્રકાશ તામતી, રીક્ષા લાખ્યમા પછીથી તેમને આ ભાગવત જણાતા, પાછળથી લાખ્ય ઉપરના પ્રકાશમા આ સોય અધિકરણના દરેક અધિકરણના અન્તે આ અધિકરણો વિશેષણ તરીકે છે તેમ ઉમેર્યું.

(૩) અલુલાખ્યનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે તે કોષ અન્ય લાખ્યના સારંગે છે. આમા જે કંઈ કહેવામા આવ્યું છે તે સંક્ષેપમા અને સારમાત્ર છે આથી પણ અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે તે બીજા કોષ લાખ્યમાથી વીધું દશે. આ લાખ્ય તે જુદહલાખ્ય દશે.

(૪) અલુલાખ્યના પ્રથમ આધ્યાયના ૪થા પાદની શરૂઆતમાં શ્રીવક્ષલાખ્યાર્થ કહે છે કે તેમણે પ્રથમ પાદના ઇક્ષત્યધિકરણમા સાખ્ય મતનું ખણ્ડન કર્યું છે, પણ જો આપણે ઇક્ષત્યધિકરણ જોઈશું તો ત્યાં આ ખણ્ડન કરેલું હોય એવું લખેલું નથી. માટે જેમા સાખ્યનું ખણ્ડન કરેલું છે એવું ઇક્ષત્યધિકરણનું લાખ્ય તે બીજા લાખ્યમા હોવું જોઈએ. અર્થાત તે જુદહલાખ્યમા દશે.

(૫) એક સ્થળે પોતે કહે છે કે તદન્યત્વાધિકરણમા અપરિભાવ અને નિરોલાવવાદ વિસ્તારથી સમજવવામા આવશે, પણ ત્યાં ફક્ત અપરિભાવ અને તિરોલાવ એટલા જ શબ્દો આપણને મળ્યા આવે છે, તે ઉપરાંત વિશેષ કંઈ પણ નથી માટે જેમા અપરિભાવ અને તિરોલાવવાદ વિસ્તારથી સમજવવામા આવ્યો હોય તેવા અધિકરણવાળું લાખ્ય આ અલુલાખ્યથી જુદું હોવું જોઈએ. અર્થાત જુદહલાખ્ય-માજ આને વિસ્તારથી સમજવો દશે.

(૬) વળી સુબોધિનીમા બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા તથા ચોથા અધ્યાયના મુદ્રો આપણને મળ્યા આવે છે. પણ અલુલાખ્યમા આ મુદ્રો ઉપર આપણા ખુલાસા સુબોધિનીથી જુદાજ જણાય છે. માટે સુબોધિનીમા જે રીતે સૂત્રોના અર્થ કહ્યા છે તે રીતના અર્થ અન્યલાખ્યમા હોવા જોઈએ. અને તે અલુલાખ્ય નહિ પણ જુદહલાખ્ય દશે જો કે વક્ષલાખ્યાર્થનાર વિચારોમા ભેદ તો નથી, છતાં થોડા ઘણા ભેદ રહે છે.

૧ આ વિશે આ પ્રસ્તાવનામા હવે પછી ત્રણે વિચાર કર્યો છે.

૨ સંસ્કૃતમા બ. સ. ૪-૪-૨૨ અષ્ટમ્યપારવર્તમ સૂત્ર ઉપરનો આનુભાવનો ભાગ અને સુબોધિની નેના ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ભાગ.

(૭) શ્રીમદ્ભગવાદના ધણા ખરા ગ્રન્થોની બાબે આગ્રહિ છે એક મહોત્તરી અને ખીજી નહોતી જેમ તત્ત્વદીપનિબધની ઘરિકા અને પ્રકાશ, તેમ ભાગવત ઉપર સૂક્ષ્મ મીઠા અને મુમોધિની-આથી પણ સમગ્રાય છે કે જા સુદ ઉપગના ભાગની પણ બે આગ્રહિઓ હશે એક મોટી આવૃત્તિનું નામ આપુભાષ્ય રાખ્યું હશે

હવે જે આ દ્વિતીયે આપણે સાધનતાથી તપાસીય તે જણાશે કે તે ઉપરથી બે ભાષ્યો હોવા નિર્ણયે બાધેના અભિપ્રાય કેષ્ટ અર્થે ઉતાવળાઓ છે આમા કહે છે કે

ઉપરની દ્વિતીયોના
વિચાર.

જ્યાં જ્યાં ભાષ્ય શબ્દ છે ત્યાં ત્યાં તે સપૂર્ણ ભાષ્ય છે એમ જણાવે છે, અને આપુભાષ્ય તે સપૂર્ણ નથી માટે આના સિવાય ખીજી ભાષ્ય વલ્લભાચાર્યે લખ્યું હશે તથા ખીજી વાત જે આ દ્વિતીયોના જણાવી છે તે એકે મુમોધિનીમાં અમરક ગ્રંથને વલ્લભાચાર્ય એમ કહે છે કે અમરક ગામતને ભાષ્યમાં તેમણે વિસ્તારથી ચર્ચા છે પણ આપણા અપૂર્ણાયામાં તેનો વિસ્તાર જોનારા આગતો નથી માટે ખીજી કેઈ ભાષ્યમાં આ વિસ્તાર હશે આવા પ્રકારના કહેના અમરકાનું જાણી જણાતા નથી નીન ૧ માં મીમાંસા દ્વય ભાષ્ય શબ્દ છે તેથી એટલું સમગ્રાય છે કે વલ્લભાચાર્યે પુરમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા ઉપર બે ભાષ્યો રચ્યા બે મીમાંસા ઉપર બે ભાષ્યો રચ્યા એટલેજ અર્થ છે ઉત્તર મીમાંસાના બે ભાષ્યો રચ્યા તે અર્થ મુમુક્ષુજનનો નથી વળી તેમણે 'ઉત્તરમીમાંસા ઉપર' ભાષ્ય રચ્યું એમ કહ્યું તે ઉપરથી એમ સમજી શકાય નહિ કે તે ભાષ્ય તેમણે સપૂર્ણ રચ્યું હશે એક લેખક અનેક પુસ્તકો ઉપર મીઠા લખતા હોય અને એક ઉપર મીઠા લખતી વખતે તેનેજ મળતા વિચાર વાળા પ્રથમા એ વિચાર ઉપર નહિ વિસ્તાર કરે, એમ પ્રથમથી ચાંતી મીઠામાં જણાવે એ સ્વાભાવિક છે પણ સચોટગણના તે પ્રમાણે જ્યારે તે ખીજા ગ્રંથ ઉપર દી. કરવા બેસે તે વખતે પ્રથમ અન્ય જણાવેના વિચારને અહિં આ વિસ્તારથી ના પણ ચર્ચા હોય એથી સાથે અનેક ગ્રન્થો વિચારતા હોય તથા તેની ઉપર દીકાઓ તેમજ દિષ્પણીઓ થતી હોય તો તેમાં કેટલીક બાબતો રહી પણ નાંચ અને તેથી મુમોધિનીમાં જણાવેની વણી બાબતો આ ભાષ્યમાં રહી ગઈ હોય તેથી આ ભાષ્ય અપૂર્ણ છે અને સપૂર્ણ ભાષ્ય તો ખીજું છે એવી દીન દક્ષી વક્તી નથી મટે નબર ૨ જાની દીન દક્તી નથી દીન ત્રીજી પણ એક પ્રકારનું વાક-આપુર્થ સૂચવે છે આપુભાષ્ય તો શુ પણ શ્રીમદ્ભગવાદના ચાર્યના તમામ ગ્રન્થો જાણે આરંભ હોય તેમ નથી જણાતા તેમના તમામ ગ્રન્થોમાં એજ પ્રકારની લાખા છે તે લાખામાં ખીજા લેખકોની માફ લાખા લાખા વાર્થો અને લાખા સમાસનાંખા રાખે નથી તેમ આદ્યારી અન્યો પણ નથી તેમના વાક્યો ટુકા, મીઠા અને સરળ છે, જતા ગભીર ગૂઢ તાત્પર્યથી યુક્ત છે એ આસાદિક જતા ગભીરતાને લીધે તથા તર્ક પ્રચુર હોવાથી તે નૈયાયિકની લાખા જેની લાગે છે આ લાખા થોડા શબ્દોમાં ધણું કહેવાનું પસંદ પડે છે ખીજા ગ્રન્થોમાં અમરક બાબતને આખા પૃથ્થમાં સમગ્રાયે છે, તે અહિં આ પાંચ લીંગોના પેરેગ્રાફમાં સમગ્રનરમાં આવે છે, અને જેને માટે આખા પેરેગ્રાફ જોઈએ તે અહિં આ એક ચાર શબ્દોના વાચ્યોમાં જણાવાય છે આ પ્રકારની લાખા શ્રીમદ્ભગવાદના ચાર્યના તમામ ગ્રંથો અને પદ ગ્રન્થો માં છે તેમના પોડશ ગ્રન્થની એજ લાખા છે મુમોધિની, તત્ત્વદીપ નિમગ્ધ, પદાવનર્થન વગેરે તમામમાં આજ નૈયાયિકની લાખા છે આ દૃષ્ટિથી જે આપુભાષ્યની લાખા તપાસવામાં આવે તો પછી તે સક્ષિપ્ત સારગ્રંથ હોવાથી બૃહદ્ભાષ્યના પૃથક્ અન્તિત્વની જરૂર મીકરિવાની જરૂર રહેશે નહિ

હવે ચોથા અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં સામ્યમતનો ઇક્ષત્યધિકરણમાં પોતે નિગમ કર્યો છે પણ ત્યાં એ નિગમ જોવામાં આવતો નથી માટે આ ગિરાય ખીજું ભાષ્ય હોવું જોઈએ એ રિતેની ચોથી દીન તપાસીએ નાન ખરી છે કે ચોથા પાદમાં ક્ષતેત્ત્વશબ્દમ્ શ્વિ સાગવતમશબ્દતાદિતિ નિવારિત્ત્વ મે શબ્દોમાં સામ્ય મતનું નિવારણ કરેનું કહ્યું છે આ ખગડની હકિકત દક્ષત્યધિક

જાન્યુર્ય ૨૫૬ રીતે જમાવી નથી ! બસ ત્યાં "સાંખ્ય" શબ્દનો પ્રયોગ નથી નેથી નાવ્યમનનો નિરાસ કયો નથી એમ દલીલ મકાસે ! અસતતા દર્શવના પ્રતિપાદનમાં પ્રકૃતિ તેમ પુરુષનું જ્યોત્સ્વના મંબરી શકે નહિ તે સિદ્ધાન્ત ઉપર બાર મુકસર્માં આપ્તો નથી ! અને જો તે, ૧, ૨ મુકસર્માં આપ્તો હોય તો, પ્રકૃતિ અને પુરુષના દર્શવના નિર્દેશમાં અને અસતતાના દર્શવના પ્રતિપાદનમાં સાંખ્યના સિદ્ધાન્તને ઉગ્રી રીતે નથી ? અર્થાત્ પ્રથમ આપ્યાના સમુદ્ધારમાં આરંભના જે કશું છે તે વધાર્યું છે. પ્રથમ પાઠમાં અવ્યવસ્થાનું અવસ્થાન દર્શવનું પ્રતિપાદન નથી. અવ્યવસ્થાના અવસ્થાના આરંભ પ્રથમ આપ્યાના સમુદ્ધારમાં છે છે. આપ્તો બીજાને આપ્યાનો અવસ્થાન મારેજ છે. ત્યાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વેદોપદિ, બૌદ્ધ, જૈન, અને પાશ્વરાના મનોના નિરાસ કયાં છે. પ્રથમ આપ્યાના પ્રથમ પાઠમાં કોઈ પણ મનના અવસ્થાનું પ્રતિપાદન નહિ દોવાથી, આદિના અસતતા દર્શવના પ્રતિપાદનમાં આપ્યાર સાંખ્ય મનનો નિરાસ છે છે એમ શબ્દથી જાણી શકી નથી. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રકાશ દીકામાં લખે છે કે "તસ્ય જૈનમંત્રેયસ્યદયમેઝ સુત્રાણાં માત્રઃ । મોક્ષ-નિરાકરણસ્યપિ અનુમાનિકનિરરણે વરિષ્ઠમાગવેશત્તરમયોજ્જાતમામા ।" પ્રથમ આપ્યાના સમુદ્ધાર-પાઠના આરંભમાં પોતે સાંખ્યમનનો દશાવધિદર્શનના નિરાસ દર્શો છે એમ જે કશું તેનું નાતપર્ક એ છે કે જે કે પાઠમાં સાંખ્યના મુખ્ય સિદ્ધાન્તનો નિરાસ પોતે કર્યો છે, છતાં તેનો વિરતાર પૂર્વક નિરાસ કરવાની જરૂર છે, તેથી આપ્યા પાઠથી તેનો આરંભ કર્યો છે; તો પણ દશાવધિદર્શનમાં તેનો નિરાસ જે કરવામાં આપ્યો છે તેનું પણ અનુસન્ધાન આદિનાં કરવું. આ સિવાય બીજું કશું નાતપર્ક નથી. આ ઉપરથી બે ભાગ હોવાની કરેલી દલીલ જરાજર નથી. દલીલ ૫ માં રહેલું સત્ય બીજી દલીલ જેટલુંજ શુદ્ધ છે.

સર્વે દલીલ ૬ તરફ આપણે વળીએ. શ્રીવૃક્ષભાગ્યાર્થની દીકામાં અનુક્રમ પ્રથમમાંથી ઉગ્રદર્શો લેવામાં આવે છે એવું નથી. આપણા ધાર્મિક સાદિત્વમાં તેમજે એકલું જાણી આપ્યા અવગાહન કરેલું હતું, કે તે તમામ તેમની સ્મૃતિમાં સંમદિન થયેલું હતું, આથી ત્યારે ત્યારે કોઈપણ દીકા કરવા તે સમયે જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં પોતાના સ્મૃતિથી અવગાહમાંથી અવગાહનો દીકામાં પોતાના આપ્તો તેમની કોઈપણ દીકા હો તો તેમાં મુખ્યત્વે શ્રુતિ, સ્મૃતિમાં અવગાહની આગે પુરાણમાં ભાગ-વતમાનાં પ્રમાણો આપના. આ ઉપરાંત જરૂર પડે અવ્યવસ્થિત પ્રથમ તથા પુરાણ તેમજ કાંઈક સાંખ્ય-નિર્માણી પણ ઉદાહરણો લેવા. તેથી અમુકમાંથી લેવા એવું કંઈ નથી. જેમ સુબોધિનીમાં ય. કવચના ઉદ્ધેષણો કરે છે તેમ ય. સુચમાં ભાગવતના કયાં ઉદ્ધેષણો નથી ? વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે જેમાં તે ઉદ્ધેષણો કયાં છે તે રથજે અને જેમાંથી તે ઉદ્ધેષણો લીધા છે તે જાને મધ્યની દીકાઓનું સરવાળું એવું તો દીકામાં બેઠાં લેવામાં આવે છે. તો તેનું કેમ ? તેનો ઉત્તર એટલોજ કે જે રથજે જે પ્રમાણે અર્થ જોઈએ તે પ્રમાણે ત્યાં કરવામાં આવે છે. સુબોધિની ભાગવત ઉપરની દીકા દોવાથી ત્યાં અવગાહનો ઉદ્ધેષ કરવાની જરૂર પડે તો જરૂર, જેટલોજ કરવો, અને તેનો અર્થ પણ જાંબ એસનોજ લેવો. પણ તેજ સુચો ઉપર પોતે ત્યારે જુદું ભાષ્ય લખના હોય તો ત્યાં વિચારથી તમામ સંબંધિત અર્થો લેવા જોઈએ. તેજ સરણિ આપણે શ્રીવૃક્ષભાગ્યાર્થની દીકાઓમાં જોઈએ છીએ. દાખલા તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના પહેલાં અધ્યાયના સ્તોક ઉપરનાં સુબોધિની આપણે જોઈશું તો આપણને માલુમ પડશે કે તેની પ્રથમ પંક્તિના જગ્માસ્ય સતઃ ના રૂપે એ રીતેજ અર્થ કર્યો છે અર્થાત્ જગ્માદિત્ત્વ અને જગ્માસ્યસ્ય એવી રીતે વિભદ્દ કરીને, પ્રથમ સ્કંધનો અર્થ "જગ્માના" અને પછી "આવ" નો અર્થ આગ્રહ કરીને તેમાંથી "જગ્માની ઉત્પત્તિ વગેરે છે, અગર જેમાંથી આગ્રહની ઉત્પત્તિ વગેરે છે એવું" અર્થ એવો અર્થ આપ્યો છે. ભાષ્યમાં જે કે

જન્માદ્યસ્ય વિગ્રહ ઉપરની બે રીતે જ કર્યો છે, પણ તેમાંથી વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે પાંચ અથવા કરી જનવાવ્યા છે સુદૃઢ દીકામાં વળી જુદીજ મરણિનીકારેલી છે. આથી ભાષ્ય સિવાય અન્ય ગ્રંથો વ્યાજ્ઞાનસૂત્રાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં જરૂર જોઈએ તેનો સ્પર્શ કર્યો છે. તે મુત્રને ત્યાં વિગ્નારથી સમજાવ્યા નથી પણ ભાષ્યમાં તેના ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેજ રીતે, ભા. ૧-૫-૧૮ ઉપરના સુબોધિનીમાં શ્ર. મુ. ૨-૩-૪૫ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ત્યાં પોતે લખે છે કે—હં વિસ્તૃતમત્મામિ — અંશે નાનાવ્યવસ્થાદિત્યજ સુબોધિનીમાં માત્ર એટલુજ જણાવે છે કારણ કે અહિંયાં છવ્વે એ વ્યક્તિને સ્પર્શ છે એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવાનું પ્રયોજન નથી, તેથી તેને વિગ્નારથી સમજાવવાની જગ્યા જોઈ નથી. પણ ભાષ્યમાં તો તે પ્રયોજન છે. આથી શ્રુતિના પ્રમાણે તથા તદ્વર્થી એ સિદ્ધાન્તને પ્રતિપાદન કર્યો છે એટલે ત્યાં કદાચ વિગ્નાર છે. અહિંયાં એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે તે એ છે કે જ્યાં જ્યાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય એમ જણાવે છે કે “અમે આ બાબતને વિસ્તારથી અમક ગ્રંથો જણાવી છે” ત્યાં એટલેજ અર્થ સમજાવવાનો છે કે તે તેમની સુગ્રામક ભાષામાંજ વિસ્તાર છે, તેથી તેને માટે ઘણા પૃથ તેમણે રોક્યા હશે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. આ પ્રકારનો વિસ્તાર ભાષ્યની અંદર છે. સુબોધિનીમાં આપેલા ખુલાસા અને ભાષ્યના ખુલાસા એકજ છે. માત્ર ભાષ્યમાં કંઈક વિસ્તાર છે, અને જો કોઈ બેદ દેખાતો તો હોય તે વિચારોનો નહિ પણ ભાષાની પદ્ધતિનોજ બેદ છે. અને આ બેદ તો વિષયપરત્યે રહેજ એ સ્વાભાવિક છે. જેવો વિષય તેની ભાષા હોય છે. નવસકથા-કારની ભાષા અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં બેદ પડે છે. ભાષાનો આધાર અર્થ ઉપર છે. જેવો અર્થ તે તે પ્રમાણે ભાષા તેને અનુસરીને પ્રગટ થાય છે, અને પદ્ધતિ પણ પોતાનો માર્ગ ગ્રહણ કરી લે છે.

દલીલ ૭ મા જણાવ્યું હતું કે શ્રીવલ્લભાચાર્યના બીજા ગ્રંથોની બધીજે આદૃત્તિઓ હતી તો પછી ભાષ્યની કેમ નહોતી? આ દલીલ કોઈ પણ રીતે ગળે ઉતરી શકે તેનીજ નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતાના તમામ ગ્રંથોની બધીજે આદૃત્તિઓ કરી છે એમ કોઈ સાપ્રત્યક્ષ વિદ્વાન કહી શકશે નહિ, છતાં સ્પર્ગરથ ભાઈ મૂળચંદ્ર તેલીમાળાએ આ દલીલનો આશ્રય કર્યો. તેવી નવાઈ થાય છે. હા; તત્ત્વવીપ નિબંધ ઉપર કારિકા વિભાગ અને તેના ઉપર પ્રકાશ એમ બે આદૃત્તિ તરત્તરીપણી છે. તોપણ આ બે આદૃત્તિઓ કહેવાય નહિ. કારિકાવિભાગ અને પ્રકાશ દીકા એ બે એક ગ્રંથની બે આદૃત્તિઓ મનાવી હોય તો કાવ્યપ્રકાશકાગ્ર અમરે તથા બીજા આલંકારિકાએ પણ પોતાના ગ્રંથમાં કારિકા અને આદૃત્તિઓ પેલેજી છે. આત્મપર્યાય નિબંધત્તમક ગ્રંથોની આ એક પ્રકારની પદ્ધતિજ નહીં કે કોઈ પણ શાસ્ત્રીય વિષયના ગ્રંથોમાં પ્રથમ તે ગ્રંથમાં જે જે બાબતો ચર્ચાવાની હોય તેને સિદ્ધાન્તના રૂપમાં કારિકામાં ગોઠવના, અને પછી લેખક તેને મરજી રીતે ગદ્યરૂપિણી સમજાવના. આ રીતેજ તત્ત્વવીપને પ્રથમ કારિકામાં પોતે ગોઠવ્યો અને તેના પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર પોતાની પ્રકાશ નામની દીકા લખી. બીજો દાખલો ભાગવત ઉપરના સુબોધિની અને સુદૃઢ દીકાનો આપેલામાં આવે છે. પણ સુદૃઢ દીકા શ્રીમદ્ વલ્લભાધીશની જ છે એવો નિર્ણય તો તે સપૂર્ણપ્રકટ થાય ત્યાંજ થઈ શકે, બાકીના કોઈ પણ ગ્રંથની બધીજે આદૃત્તિઓ થયેલી હોય એમ જણાવવામાં આવ્યું નથી.

પરમાવલમ્બન તથા પોદ્ધશ ગ્રંથોની હંણુ બે આદૃત્તિઓ જણાઈ નથી. હા, ફક્ત અપવાદ તરીકે ‘એવા ફલ’ છે. પણ આ તો માત્ર એક અપવાદ જણાય. આવા એકાદ અપવાદ ઉપરથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય બે ભાગ લખ્યા એવું સામાન્ય અનુમાન તારવવું તે કોઈ પણ રીતે યુક્ત નથી. આ સંગ્રહાત્મક પ્રથમો ઉક્ત તો દર્શનીય પૂજાનાથીજ થઈ શકે આને માટે પણ પુઠિભક્તિસુત્રામાં છપાયેલા શ્રીમદ્ ભાષ્યનું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે અને જણાવવામાં આવે છે, આ શ્રીમદ્ભાષ્ય તેજ બૃહદ્ભાષ્ય છે.

આ બૃહદ્ભાષ્ય 'સંપૂર્ણ' પ્રાપ્ત થયું નથી' પણ, ફક્ત તેનો અમક ભાગજ હાથ આવ્યો' છે. 'પણુ તે શ્રીમદ્વક્ત્રભાષ્યે' રચેલું બૃહદ્ભાષ્ય છે" આ પ્રમાણે આ દર્શનીય પૂર્વા સંજન્યી કહેવામાં આવે છે; આ દર્શનીય પૂર્વા કહેવે અંશે પ્રામાણિક તેને માટે તુલનાત્મક રીતથી તેનો ન્યાય કરવાનું વાચકોને હું મોપીશ. મને તો તપાસ કરતા બૃહદ્ભાષ્ય તરફ ઓળખાવવામાં આવતું ભાષ્ય શ્રીમદ્ વક્ત્રભાષ્યે જીવે હોય તેમ જણાવું નથી.

(૧) આ માટે એક અગત્યની સ્વીચ ભાષાની છે. કાંઈ પણ લેખકની ભાષા કૃષી' રંદી સંકેતી' નથી. અમક લેખકની ભાષા પણ અમક હોય છે, પછીથી તે મને તે વિષય ઉપર લખતો હોય તો પણ તે ભાષા છાની રાખી શકતો નથી. હા, તે ભાષાની પદ્ધતિમાં ફેર રહે. પણ તેથી મુળની ભાષા જન્મતાની નથી. શ્રીવક્ત્રભાષ્યજીની ભાષા સ્વભાવતઃ છે. તે થોડા શબ્દોમાં વધું કહી દે છે. વળી તે ભાષા સરળ, સાદી, પ્રાસાદિક પણ ગંભીર છે. તેમાં નથી લાગ્યા વાક્યો કે લાગ્યા સમાસો, તેમ કાંઈ પણ અપરિચિત શબ્દ. આ ભાષા ગોડશ ગ્રન્થોમાં, મુદ્રોદિતિમાં અને અલુભાષ્યમાં એકધારી નરર પડે છે. હવે જા ભાષાની દૃષ્ટિથી કહેવાતા બૃહદ્ભાષ્યની ભાષા તપાસશો તો તે જાને વચ્ચે એકદમ મોટો તગવત આવે પડશે. આથી ભાષાની દૃષ્ટિથી બૃહદ્ભાષ્ય શ્રીવક્ત્રભાષ્યજી હોય એમ માની શકાતું નથી.

૨ આને માટે બીજો પૂર્વા છે કે શ્રીપુરુષોત્તમજીની અલુભાષ્ય ઉપરની પ્રકાશ, નામની ટીકામાં આ કહેવાતા "બૃહદ્ભાષ્ય"નો ઘણો ભાગ અપ શબ્દના ફેરફાર સાથે લેવામાં આવ્યો છે. વધારે બારિકાઈથી જો આપણે તપાસીએ તો બૃહદ્ભાષ્યનો સારજ પુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ છે. આને માટે બૃહદ્ભાષ્યના ફેરફારો અને પુરુષોત્તમજીના પ્રકાશના કેટલાક ફેરફારો સરખાવવાની લાગ્ય થાય છે, પણ સ્વળ સંકેતના અભાવે તેને અટકાવવી પડે છે. તો પણ નીચે થોડાક અવતરણો તુલના માટે દાખીશ.

(ક) ખ. સ. ૨-૨-૩ ઉપર "શ્રીમદ્ ભાષ્ય" માં માથા શબ્દ ઉપર રામાનુજનો મત શો છે તે વિશે નીચેનું ટિપ્પણ છે.

માયા શબ્દો હ્યાશ્ચર્યવચનઃ, જનકસ્ય કુલે જાતા દેવમાયેવ નિર્મિતેત્યાદૌ યથા; અત્રાપિ ન તત્ર રથા ન રથ યોગા ન પન્થાનઃ સકલં પુરુષાનુભાવ્યતયા ન ભવન્તિ, "કહેવાતું બૃહદ્ભાષ્ય" અથ રથાન્ રથયોગાન્ પથઃ સુજતે સ્વપ્નદગનુભાવ્યતયા તત્કાલમાત્રા શ્રીવક્ત્રભાષ્યાર્થે રચેલું વસાનાત્ સુજતે સ્વાશ્ચર્યરૂપસ્વભેવાહિ એવંવિવાશ્ચર્યરૂપા સૃષ્ટિઃ સત્યસંકરૂપસ્ય કે કેમ? પરમપુરુષસ્વૈવોપવદતે, સંસારદશાયાં કાત્સ્ત્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ તાદૃશ સામર્થ્યાભાવાન્ જીવસ્ય તથાવિધાશ્ચર્યસૃષ્ટિરુપવદતે, અંતઃસ્વાપ્નસૃષ્ટિરાશ્ચ ચીત્તિકેતિ વિશિષ્ટદ્વૈતવાદિનઃ ॥ ૬

હવે આની સાથે સરખાવો નીચેના પ્રકાશનો ભાગ.

માયાશબ્દો હ્યાશ્ચર્યવાંચી । જનકસ્યકુલે જાતા દેવમાયેવ નિર્મિતેત્યાદિપુ તથાદર્શનાત્ । 'ન તત્ર રથા' ઇત્યત્રાપિ સકલપુરુષાનુભાવ્યતયા ન ભવન્તિ । 'અથ રથાન્ સુજત' ઇત્યપિ સ્વપ્ન-દગનુભાવ્યતયા તત્કાલમાત્રાવસાનાત્ સુજતે સ્વાશ્ચર્યરૂપસ્વભુપવદતે । ન હીદશો સૃષ્ટિર્જીવેન ફર્તુ શકયા । સંસારદશાયાં જીવસ્ય કાત્સ્ત્યેન અનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ તાદૃશસામર્થ્યાયોગાત્ । યતઃ સા આશ્ચર્યાત્મિકેતિ રામાનુજાચાર્યાઃ ।

૫ળી ૪ ૨૦ ૮-૭-૧૧ ૮૫૨ મૂહુલાખ્યમા ગે અથગે તીને પ્રમાણે નિષ્પાલ છે

અતઃ કોચિદ્વ્રહ્મવાદૈકદેશિનઃ સ્વપય એવમવિરોધમાહુઃ, યતો વા ઇમાનિ, સદેવ સૌમ્યે-
દમમ્ આસીત્ તદાત્માનં, સ્વયમકુરુતેત્યાદિનિઃ ભગવન, ઉપાદાનકારણત્વાત્કારણ ભગવાનુપાદેયે
કાર્યેસ્તીત્યપાઘ, તત્તશ્ચ કારણં પૃથિવી ઘટપટસ્તમકુટથાદિષ્વનુવર્તમાના તત્તદ્રૂપતા ધત્તે, તથા
ભગવાન્ સ્થૂલે સ્થૂલઃ અણનાવનણુસ્તુચાવચકર્તૃરિ ઉચાવચકર્તા ઉચાવચકામે ઉચાવચકામઃ પૃથિવ્યા
સર્વગન્ધો જલાદાવગધઃ, એવ રસાદિપુ, એવં સ્થાનતઃ પરસ્યોમયલિંગમુપપદ્યતે હત્યેક મતં ।

આની સાથે શ્રીપુરોત્તમજીના પ્રમાણનો નીચેનો I ભાગ મળાવો

કોચિત્ વ્રહ્મવાદૈકદેશિનઃ સ્વપયો વક્ષ્યમાણરીત્યોમયલિંગાવિરોધં વ્યુત્પાદયન્તિ । ‘યતો વા ઇમાનિ’
સદેવ સૌમ્યેત્યાદિર્ભિર્ભગવત્ ઉપાદાનત્વસ્ય સિદ્ધત્વાત્સર્વોપાદેયે કાર્યે ભગવાનસ્તીત્યવિવાદમ્ ।
તત્તશ્ચ યથા પાર્યંષકારણમૂતા પૃથિવી ઘટપટસ્તમ્ભાદિપુ કાર્યેષુ નિમિત્તવશાત્ તત્તદ્રૂપતા ધત્તે,
તથા ભગવાનપ્યસ્થૂલાદિપુ દ્રવ્યેષુ, રસાદિપુ ચ ગુણેષુ, તત્તદ્રૂપતા ધત્તે इत्येव સ્થાનધર્મસ્વપં તત્તલિંગ
પરસ્મિન્ ભાસત્ इति પરસ્યોમયલિંગમુપપદ્યતે इत्येक મતં ।

આ બંને કથંગ્યો સંખ્યાની જેતા તેમા ઘણુજ મળતાવડ છે આજ જુજ નહિ જેવો ભાષાનો
રહા છે આવા એક બે ફરકોઓમા નહિ પણ મહેરાતા ‘બૃહદ્ભાષ્ય’ના તમામ ફકરાઓ સાથે આ
સામ્ય છે, પણ અજાન પ્રાચીને નીચે અહિયા અનુવચ્ચ આપી શકાય તેમ નથી આવુજ સામ્ય
રા તેરીસાગાને ૪ મન પાદ નીચ ઉપગના શુભોપસહાર નામના લેખ સાથે જણાયુ છે આ નાખતને
તેમજો ગમિ ભા ૩ ના અગ્રેજી ઉપોદ્દાતમા જાહેર કરી જે તે લખે છે-

We beg to draw the attention of the scholars of the Sampradaya
as well as others to the Parashakti printed here. It is almost a complete
commentary on the Gunopanishta Pada of the Anu-Bhrashya. On a
comparison of the same with the Parashakti we find that almost the whole
of it is incorporated in the Parashakti. It seems possible from the style of
expression and method of writing that Parashottamji owes much to this.
Its style resembles that of Krishna Chindryji's Vritti. If so the comparative
method of exposition followed by him in Parashakti owes its origin to the
genius of Krishnachandryji.

આ ઉપગથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે શુભોપસહારનાની ની ૧ લખનાર ફ્રાન્સિસ છે એમ ગ
તેરીસાગા માને છે જેમ બૃહદ્ભાષ્યની માથે પુરગાતમજીના પ્રમગ દીપાનુ આપ્ય છે તેમ આ “શુભો
પસહારગા” માથે છે અમારો પણ એજ મત છે મગજુકે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એ પુરગાતમજીના ગુરુ
હતા અને તેથી જ પુણ્યજીના અચના સામ્યે આ નીકા તેમજો નખી હજો રાગી અમને તો એમ
પણ જણાય છે કે આ ‘શુભોપસહારગા’ને શ્રીમદ્ભા ૫ અગ્ર બૃહદ્ભા પનો ભાગ હજો આપણા
ફુલોએ, આ બૃહદ્ભાષ્યનો આખો ભાગ મળી આ ગો નવી જે તે મળી આ ગો હોત તો આપણે
નિશ્ચય પૂરવ હી ગત કે આ શુભોપસહારગાદ તે બૃહદ્ભાષ્યનો ભાગ છે જે એમ હાય તો પરી
બૃહદ્ભાષ્યના રચનાગ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે એ અનુમાન વ્યાજબી બને છે

ફુલો “રસિ” ભા ૨ પ ૭૮ - ગુજો પુષ્કલક્રિસુધા ૧૧ ૬, અ - ૫-૬ પ ૮૦
ફુલો “ગમિ” ભા ૩ પ ૧૦૭ ।

દેખાય છે આ શકરાચાર્યના મિદ્ધાન્ત વિષે શ્રીરાજભાષ્યના આ ભાષ્યમા ખાસ વિચાર કરેલો હોવાથી પોતાના ભાષ્યની વિનક્ષણતા દર્શાવવાને આ ભાષ્યની સાથે “આપ્ત” શબ્દ યોજ્યો છે અહીં શબ્દનો અર્થ “જનાપ્તવ્ય પ્રતિપાદક” એમ મધ્યમપદ, હોપિ સમાસથી સમજાવે તો આ સંગ્રા આપવાનું રહસ્ય આપણને જટ સંમજ્જશે આ સંગ્રાથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય એમ જણાવે છે કે તેમના આ ભાષ્યમા જીવને જેમ શકરાચાર્ય વિષુત્તયા વ્યાપક કહે છે તે પ્રમાણે તે કમ્પનતા નથી, પણ આ જીવ અહીં કે બ્રહ્મસૂત્રમંત્રના મતે અણુજ છે આને માટે જ સ્. ૨-૩-૨૧ થી ૨-૩-૩૨ સુધીના સૂત્રો પ્રમાણમા આપી શકાય છે આ સૂત્રોમા જીવને આપ્ત કહે છે જે ૫-૮ મા તેને વાળના અગ્ર ભાગના સોમા ભાગનો પણ સોમો ભાગ મહેવામા આવે છે આ જીવનું સ્થાન હૃદય છે અને જેમ અદન શરીરના અમુક ભાગમા લગાડ્યું હોય છતાં તેની ઠીકી આખા શરીરમા પ્રસારે છે તે પ્રમાણે આ ચૈતન્ય આખા શરીરમા વ્યાપે છે જેમ અગ્નિનાથી વિસ્ફુલિત થયેલ વ્યુચ્ચરણ પામે તેમ જીવો બ્રહ્મમાથી વ્યુચ્ચરણ પામેના છે આ જીવો બ્રહ્મના અશ તરીકે છે (જ સ્. ૨-૩-૪૩) નસ્યુત આ રીતે જીવ અશ હોવાથી અહીં છે પણ બ્રહ્મભાવ દશામા-મુક્તિની દશામા તેનામા બ્રહ્મના વ્યાપકત્વ (વિષુત્વ) ના ધર્મો આવે છે ફક્ત જગન્મુર્તિ ધર્મો તે મેળની શકતો નથી બાકી બીજા ધર્મો તે મેળવે છે આથી તે બ્રહ્મ તુલ્ય અવસ્થા મેળવે છે એમ કહી શકાય પણ આ વિષુત્વ તેની મુક્ત દશામા થાય છે બાકી સામાન્ય રીતે તો જીવ અણુજ છે આ અર્થ બ્રહ્મ સૂત્રકારના સૂત્રોમા જણાવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ શ્રુતિનું તેને સમર્થન છે હૃદયપથક ૪-૩-૯ અને સ્વેનાશ્વતર ૫-૮ તેને ટેકા આપે છે તેમજ મગ્ગેદ સહિતા ૧૦-૯૦-૩, ભગવદ્ગીતા ૧૫-૭ મા પણ આનું પ્રમાણ છે જીવ બ્રહ્મનો અશ તથા અણુરૂપ હોવાથી, દાસ્યભાવથી સેવાપરાયણ થાય તોજ બ્રહ્મની માથે પુનઃ સંબન્ધ મેળની શકે-અર્થાત્ વ્યુચ્ચરણ પામેતો અશ તેના અશીમા પાછો જોડાય તેથી જ્ઞાન અગર જ્ઞાન-ર્મ નહિ પણ ભક્તિ એજ પ્રણુનો સંબન્ધ દર્શવનાર જીવને માટે સાધન છે આવો તમામ અર્થ વિસ્તારથી આ ભાષ્યમા સમજાવે છે, અને તે અર્થનું સૂચન થઈ શકે તેની રીતનો “અણુભાષ્ય” શબ્દ પોતાની કૃતિને જે આપવામા આવ્યો છે તે અન્વચરજ છે આથી “અણુભાષ્ય” સંગ્રા તે આપ્ત કહેતા નાનું ભાષ્ય એમ બૃહદ્ ભાષ્યથી તેનું વૈનક્ષણ્ય જણાવવાને નહિ પણ શુદ્ધાદિતમા જીવનું સ્વરૂપ આપ્ત સ્વીકારેલું છે અને તેનુંજ પ્રતિપાદન કરવાને આ ભાષ્યમા કરવામા આવ્યું છે એવા અર્થ જણાવવાને આ શબ્દનો પ્રયોગ છે બાકી સામાન્યતઃ આ ભાષ્ય ઉપરના તમામ રીતમારો ભાષ્ય એ

જુએ—શ્રી વર્ણભાષ્યજીની આ સૂત્ર ઉપરની કારિકા

વિસ્ફુલ્લિંગા ઇવાગ્નેર્હિ જઙ્ગીવા વિનિર્ગતા ॥

સર્વતઃ પાણિપાદાન્તત્સવતોડક્ષિણિરેમુલાત્ ।

નિરિન્દ્રિયાત્સ્વરૂપેણ તાદૃશાદિતિ નિશ્ચય ।

સદશેન જઙ્ગા પૂર્વં ચિદશેનેત્તેરે અપિ

અન્યધર્મવિરોધાભા મૂલેચ્છાતો સ્વતન્ત્રિણ ॥

+ સંખાવો જ સ્. ૨-૩-૩૦ ઉપરની શ્રીરાજભાષ્યની કે નીચેની કારિકા

વ્યાપકત્વશ્રુતિસ્તસ્ય મગવત્ત્વેન યુજ્યતે ।

આનન્દાશામિવ્યક્તો તુ તત્ર મજ્ઞાન્દકોટયઃ ॥ ।

પ્રતીયેત્ત્વરિચ્છદો વ્યાપકત્વઃ તત્સ્ય તત્ ।

+ મમૈવાશો જીવલોકે જીવમૂત સનાતન

૧. અ. મ ૩-૩-૧ ઉપર નીચેનું ભાષ્ય છે.

વાજસનેયિનસ્તુ તમિમં પદ્મમં પઠન્તિ । અપરંચં । અથર્વોપનિષત્સુ ક્વચિદ્ ગોકુલવૃન્દાકાનને-
સંચરન્ ગોપરૂપમનંલ્પનલ્પદ્રુમપ્રસૂનવિરચિતવિચિત્રસ્થલોકકાલિન્દીસલિલકળઠોત્સર્ગિશૃદુતરપવનચલ-
દલકવિરાજમાનગણ્દમણ્ડલદ્યુતિમણ્ડિતકુણ્ડલપ્રમાનુભાવિતવામાંસમિલનમૂર્ધન્યમહામાળિકમુરલિકામુલા-
વલીમિલદતિતરલકરકમલયુગલાદ્યુલીવશંવદવિવિષસ્વરમૂર્છનામોહિતવ્રજવરનિતમ્બિનીકર્દમ્બકરાક્ષ-
કુંવલયાચિતં ક્વચિત્કોદણ્ડિતપ્રચન્દદશમુણ્ડમતિવિચિત્રવરિત્રામિરામં રામસ્વરૂપં ક્વચિદતિકરારલવદન-
વિત્રાસિતકમલકમલાસનઘૃષભાસનાદિકં તૃકેસારરૂપં ક્વચિદુરુકમાદિકં ચ નિરૂપ્યતે ।

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની ભાષામાં આવા પ્રકારની વાક્યરચના કેટલીયે મ્થળે જોવામાં આવતી નથી. ભાષ્યના ઉત્તર ભાગમાં અંતક જ મ્થળે આવી ભાષા છે એવું નથી, પણ આખા ભાગમાં તે વ્યાપેલી છે. આ ભાષા પ્રામાદિક, અક્ષકારથી પ્રચુર, અને કવિત્વયુક્ત છે. શ્રીવિકૃલેશજીના વિદ્-મંડનમાં આ ભાષાનું ધણું માન્ય છે. વળી શ્રીવિકૃલેશજી પોતે કવિ હતા. તેમણે શૃંગારરસમયન વગેરે કાવ્યો લખેલા છે. તેમની મુખોધિની ઉપરની ટિપ્પણીમાં પણ આ ભાષા મળે છે. આથી ઉત્તરભાગ શ્રીવિકૃલેશજીના હોય એ કૈંનુમાન મળ્યા અને છે.

(૨) બીજું પ્રમાણ, શ્રીભાષ્યમાં સ્વમિદાન્તના મંથનમાં અવતરણોના ઉલ્લેખ સંબંધી છે. પૂર્વભાગમાં કર્તા ઉપનિષદની શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિમાં ભગવદ્ગીતાના જ પ્રમાણો છે. કવચિત્ ભાગજૂતના પ્રમાણો પણ નજરે પડે છે. પણ શ્રુતિના અવતરણોનું પ્રામાણ્ય વધારે છે. વળી ઉપનિષદની શ્રુતિઓમાં પણ અમુક જ મુખ્ય ગણાતા ઉપનિષદમાંથી અવતરણો લીધા છે. પણ આ ઉત્તર ભાગમાં શ્રુતિના અવતરણોનું પ્રામાણ્ય ઘણું ઓછું છે. બોમકરી તે તે સ્થળે પુગાલના પ્રમાણો બહુ જ જોવામાં આવે છે. ‘મહાનાગવલ્લોપનિપત્’ ‘ગોમત્તરતાપનીષોપનિપત્’ ‘જોગાલપૂર્વતાપનીષોપનિપત્’ ‘મહાભારત’ તથા ‘માન્ડૂક્ય પુરાણમાંથી’ પણ અવતરણો લીધા છે. પૂર્વભાગમાં આમાંથી એટલા અવતરણો નથી. તેથી બન્ને ભાગના કર્તા જૂદા હશે. આ પ્રમાણો આપવાની શૈલી શ્રીવિદ્-મંડન તથા શ્રીવિકૃલેશના બીજા ગ્રંથોને મળતી આવે છે. આથી શ્રીવિકૃલેશ આ ભાગના કર્તા હશે.

(૩) ઉત્તરભાગમાં શ્રીવિકૃલેશના ગ્રંથોના તેમના નામનો પણ ઉલ્લેખ ધણી જગ્યાએ છે જેમકે ધ્વ. ‘મં. ૩-૨-૪૧ ના ભાષ્યના અન્તે ‘વિદ્વન્મન્દેવ ધોવિષ્ણેન ચ । અતઃ સદામૈરપિ...’ इति सिद्धम् । એ વાક્યમાં વિદ્-મંડન ગ્રંથ તથા શ્રીવિકૃલેશનું નામ જોવામાં આવે છે. અ. સ. ૪-૪-૧૪ ના ભાષ્યમાં પણ સ્વરૂપારમ્ભત્વં લીલાયા પર્યવસતિ’તેન ચ નિલ્લ મ્ । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् ॥’ માં પણ રનામ આવે છે. અ. મ ૪-૪-૧૩ ઉપરના ભાષ્યમાં પણ મુલેવ મુલ્લ...’ इति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् ।’ વાક્યમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. વળી અ. સ. ૪-૨-૧૫ માં તથા ૪-૪-૨૦ મ. સં. ૨-૨-૨૪ તથા તે. સં. ૧-૩-૬ ની સાં વા. વાસ્તવ્યુષ્મસિ ગમ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશૃદ્ધા બયાસ. । अत्राहं तदुद्गायस्य-
वृणः परमं पद्मवनाति मूरिष्ये श्रुति ઉપર આ ભાષ્યમાં જે ટિપ્પણ છે તેમ તે જ વિદ્-મંડનમાં આવે છે. ત્યાં પણ શ્રુતિમાં વામ્ શબ્દનો અર્થ જોખી અને માધવ લેવામાં આવ્યો છે અને યત્ર એટલે શ્રીગોકુલ લેવામાં આવે છે વિદ્-મંડનમાં આનો આ જ ખ્યાલો છે. અ. સ. ૩-૩-૩ ના ભાષ્યમાં

૧ શ્રીધરશાસ્ત્રિનું અણુભાષ્ય ૫ ૨૦૬

૨ ” ” ૫. ૩૫૩-૩૫૪

૩ ” ” ૫ ૩૫૬

૪ ” ” ૫. ૩૨૬ તથા ૩૫૬

શબ્દથીજ આનો ઉલ્લેખ કરે છે, તેઓ “આભાષ્ય” ગ્રન્થી ઉલ્લેખ કરના નથી ક્રમ શ્રીપરમાત્મનું પ્રકાશના અન્તે આનો ઉલ્લેખ કરે છે ભાષ્યના પ્રારંભમાં મગવાચરણના શ્લોકોમાં પણ કેવળ ભાષ્ય^૧ શબ્દ છે પણ ભાષ્યની પૂર્ણોત્તિમાં એકર વ્યોક્તિ “આભાષ્ય” શબ્દનો પ્રયોગ છે તે સિવાય અન્યથા આ શબ્દ કવચિત્તજ મળે છે આથી આ ભાષ્ય એ એકનુજ ભાષ્ય શ્રીમદ્વેદાનભાષીનેનું^૨ રજે અને તેને શ્રીવિદ્યેશજીએ ઉપર જણાવેલા જીવના આત્મવાદના અર્થમાં મૂચન કરાવેજ “આભાષ્ય” એ નામથી ઓળખા યુ કરશે.

૩.

આહુભાષ્યના કર્તા કોણ ?

હવે આહુભાષ્યના કર્તા કોણ એ વિનં કરીક વિચાર કરીએ મામાન્ય રીતે શ્રીવેદાનભાષ્યજ ભાષ્યના કર્તા છે પણ ભાષ્યની ભાષા વગેરે જોતા, અમુક ભાગ સુધીજ તેમનું કર્તવ્ય જણાય છે જેમ કાદમ્બરીના કર્તા આહુ ભટ્ટ-મનાય છે તેમ વદનભાષ્યાર્થ તે આહુભાષ્યના કર્તા છે, પણ કાદમ્બરીના વાચનારાને સારી પેરે વિદિત છે કે બાણે અમુક ભાગ સુધી કાદમ્બરી સ્વી અને પછી તેના પુત્રે તેને પૂર્ણ કરી, તેજ પ્રમાણે આહુભાષ્યમાં જોતામા આવે છે આહુભાષ્યમાં ભાષા વગેરે જોતા તેના એ ભાગ પડી જાય છે શરૂઆતમાં જે ભાષા આપણને દેખાય છે તેનીજ ભાષા પાઠ્યગીના ભાગમાં નથી શરૂઆતની ભાષા સુમેધિની, તત્ત્વદીપનિમધનાપ્રકાશ, વગેરેજેની ક પણ પાઠ્યગીની ભાષા તેની નથી મારે આ ઉપરથી આહુ ભાષ્ય શ્રીવેદાનભાષ્યાર્થ જીવે રોવા વિશેની શકા ન્તય છે આ પ્રશ્નની શકાનો ઉલ્ક કરતી આ બાબતમાં આટલું સ્પષ્ટ છે કે, આહુભાષ્યના પ્રારંભથી તે જ સુ ૩-૨-૩૩ સુધીનો ભાગ શ્રીવદ્ભાષ્યાર્થનો છે અને ત્યાં પછીનો ભાગ અન્યનો છે. બાકીનો ભાગ શ્રીનમ્ભાષ્યાર્થજીના પુ. શ્રીવિદ્યેશ પૂર્ણ કર્યો તે માટેના નીચેના પ્રમાણો મળી આવે છે આ પ્રમાણો બાલ તથા આન્તર એમ બે પ્રકારના છે. આન્તર પ્રમાણો એવાં આ પ્રથમ અન્યના કર્તૃત્વના ઉલ્લેખો હોય તે અને બાલ પ્રમાણો એટલે આ ગ્રન્થ સિવાય બીજેથી મળતા પ્રમાણો છે પ્રથમ આપણે આન્તર પ્રમાણો લઈએ

(૧) પહેલામાં પહેલું પ્રમાણ ભાષાનું છે શ્રીવેદાનભાષ્યાર્થજીની ભાષાના લક્ષણો કેવા પ્રકારના છે તે આપણે ઉપર જણાવ્યું છે; ભાષાની કસાગીથી જો આપણે ભાષ્યના પાઠ્યગીના ભાગની અર્થાત્ સુ ૩-૨-૩૪ પછીની ભાષા જોઈશ તો તે ભાગમાં અને પર્વભાગની ભાષામાં વલ્લોજ ફેર પડી જાય છે

પ્રથમના ભાષ્યની મૂળામક ભાષાજ અદિઆ નથી, તેમજ વદ્ભાષ્યાર્થની વિવેચન પદ્ધતિ પણ નથી વદ્ભાષ્યાર્થ બધા અમુક વિચરે ક્રમમાં સમજાવે છે તેને જદને અદિઆ કદક વિન્તાર છે વાક્યો પણ અસાધારણ રીતે લાગ્યા છે સમાસો પણ કાદમ્બરીની માફક મોટા મોટા છે તેમજ વદ્ભાષ્યાર્થ બધા વધારેમાં વધારે દગ લીગીઓનો, પેરેઆફ યોગે છે તેને જાન્યે અદિઆ ‘પગીસ’ ઉપ રાત લીગીઓના પેરેઆફ હોય છે

અદિઆ ક્રમ આહુભાષ્યના પાઠ્યગીના ભાગની ભાષા કેવી છે તે જણાવવાને એક જ નમૂનો આપીશ—

૧ તંધ્યાસાસ્રયગોચરં પ્રથમિતુ દૈર્ઘ્યમામાવિતમ્ ,

તાનાચર્યવરાતમામિ કરુદયા શ્રીવદ્ભાષ્યાર્થમૂત્ત્ ॥

૨ શ્રીવિદ્યેશપાદાન્વપ્રસાદવરલ મત ।

૩ પ્રજ્ઞાશમ્ભાષ્યસ્ય વિત્તન્ય પુરુષોત્તમ ।

પ્રા. મુ. ૩-૩-૧ ઉપર નીચેનું લાખ્ય છે.

વાજસનેયિનસ્તુ તમિમં પદ્મમં પઠન્તિ । અપરં ॥ અથર્વોપનિષત્સુ કાચિદ્ ગોકુલવૃન્દાકાનન-
સંચરદ્ ગોપરૂપમનરૂપકરૂપદ્રુમપ્રસૂનવિરચિતેવિચિત્રસ્થલેકકાલિન્દ્યાસલિલકળ્પઠોત્સાગિમૃદુતરપવનચલ-
દલકવિરાજમાનગણ્ડમણ્ડલદ્યુતિમણ્ડિતકુણ્ડલપ્રમાનુમાવિતવામાંસમિલનમૂર્ધન્યમહામણિકમુરલિકામુલા-
વલીમિલવતિતરલકરકમલયુગલાઠ્ઠુલીવશંવદવિવિધસ્વરમૂર્છનામોહિતત્રજવરનિતમ્બીનીકદમ્બકરાક્ષ-
કુવંલયાંચિતં કચિત્કોદળિદતપ્રચંડદશમુળ્દમતિવિચિત્રવંરિત્રામિરામં રામસ્વરૂપં કાચિદતિકરલવદન-
વિત્રાસિતંકમઢાકમલાસનઘૃષમાસનાદિકં નૃકેસારરૂપં કાચિદુરુકમાદિકં ચ નિરુપ્યતે ।

શ્રીવક્ષભાષ્યાજીની ભાષામાં આવા પ્રકારની વાક્યરચના ઓછાપણુ સ્થળે જોવામાં આવતી નથી. ભાષ્યના ઉત્તર ભાગમાં અમુક જ સ્થળે આવી ભાષા છે એવું નથી; પણ આખા ભાગમાં તે વ્યાપેલી છે. આ ભાષા પ્રાસાદિક, અંશકારથી પ્રચુર, અને કવિત્વયુક્ત છે. શ્રીવિદ્યેશજીના વિદ્-મંડનમાં આ ભાષાનું ધણું સામ્ય છે. વળી શ્રીવિદ્યેશજી પોતે કવિ હતા. તેમણે યુગારસમયનું વગેરે કાવ્યો લખેલાં છે. તેમની શુભોદિતી ઉપરની ટિપ્પણીમાં પણ આ ભાષા મળે છે. આથી ઉત્તરભાગ શ્રીવિદ્યેશનો હોય એ યોગ્યમાન સંજ્ઞા મળે છે.

(૨) બીજું પ્રમાણ, શ્રીભાષ્યમાં સ્વસિદ્ધાન્તના સમયનમાં અવતરણના ઉલ્લેખ સંબંધી છે. પૂર્વભાગમાં કૃત્ત ઉપનિષદની શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિમાં ભગવદ્ગીતાનાં જ પ્રમાણો છે. કવચિત્ ભાગવતનાં પ્રમાણો પણ નજરે પડે છે. પણ શ્રુતિનાં અવતરણોનું પ્રામાણ્ય વધારે છે. વળી ઉપનિષદની શ્રુતિઓમાં પણ અમુક જ મુખ્ય ગણાતાં ઉપનિષદમાંથી અવતરણો લીધાં છે. પણ આ ઉત્તર ભાગમાં શ્રુતિના અવતરણોનું પ્રામાણ્ય ઘણું ઓછું છે. ખાસ કરી તે તે સ્થળે પુરાણનાં પ્રમાણો મળે જ નેવામાં આવે છે. “મહાનારાયણોપનિષત્” “શમોત્તરતાપનીયોપનિષત્” “અજાલોપનિષત્” “ગોપાલપૂર્વતાપનીયોપનિષત્” “મહાભારત” તથા “માઠજડેય પુરાણમાંથી” પણ અવતરણો લીધાં છે. પૂર્વભાગમાં આમાંથી એકપણ અવતરણ નથી. તેથી બન્ને ભાગના કરતાં જુદા હશે. આ પ્રમાણો આપવાની શક્તિ શ્રીવિદ્-મંડન તથા શ્રીવિદ્યેશનો ખીજાં કાળેનાં મળતી આવે છે. આથી શ્રીવિદ્યેશ આ ભાગના કરતાં હશે.

(૩) ઉત્તરભાગમાં શ્રીવિદ્યેશના કાળનાં તેમનાં નામનાં પણ ઉલ્લેખ ઘણી જગ્યાએ છે જેમકે પ્રા. મુ. ૩-૨-૪૧ ના ભાષ્યનાં અન્તે “વિદ્-મંડન શ્રીવિદ્યેશ ચ । અતઃ સકામરિપિ...હતિ સિદ્ધમ્ । એ વાક્યમાં વિદ્-મંડન અર્થ તથા શ્રીવિદ્યેશનું નામ જોવામાં આવે છે. પ્રા. મુ. ૪-૪-૧૪ ના ભાષ્યમાં પણ સ્વરૂપામકલ્પ કાલોયાઃ પર્યવસ્યતિ તેન ચ નિસ્તમ્ । એતદ્વિદ્-મંડને પ્રવચિતમ્ ॥ માં પણ ૨નામ આવે છે. પ્રા. મુ. ૪-૪-૧૩ ઉપરના ભાષ્યમાં પણ સૂચે સુલ્ભ...હતિ સુતિષ્યાલ્યને વિદ્-મંડને પ્રવચિતમ્ । વાક્યમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. વળી પ્રા. મુ. ૪-૨-૧૫ માં તથા ૪-૪-૨૦ પ્રા. મુ. ૨-૨-૨૪ તથા તે. સં. ૧-૩-૬ ની સાં વાં વાસ્તવ્યુપસિ યમથ્યે યત્ર ગાવો મુરિશૃદ્ધા બવાસઃ । અઘાદ તદુક્થાયસ્ય યજઃ પરમં પદમવમાતિ મુરિએ શ્રુતિ ઉપર આ ભાષ્યમાં જે ટિપ્પણ છે તેમું તેજ વિદ્-મંડનમાં આવે છે; તથા પણ શ્રુતિમાં વામ શબ્દનો અર્થ ગોપી અને માધવ લેવામાં આવ્યો છે અને યત્ર એટલે શ્રીગોકુલ લેવામાં આવે છે. વિદ્-મંડનમાં આનો આ જ ખૂણાસો છે. પ્રા. મુ. ૩-૩-૩ ના ભાષ્યમાં

૧ શ્રીધરશાસ્ત્રિનું અણુભાષ્ય પૃ. ૨૦૬

૨ ” ” પૃ. ૩૫૩-૩૫૪

૩ ” ” પૃ. ૩૫૧

૪ ” ” પૃ. ૩૨૬ તથા ૩૫૬

શ્રીવૃદ્ધશબ્દના 'ભક્તિદક્ષ' નામના બીજા ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં આ પ્રમાણે વાંચ્ય છે મત્રાદય-
દ્વાતરૂપાણિ હુ વિમૂર્તિરૂપાણિ । ૧૧૮૪ યયા તથા ભક્તિદક્ષે પ્રપચિતમ્ । વળી ૧૫ સુ ૩-૨-૨૭ ના
ભાષ્યમાં દેશમન્દ્ર-ન્ધની વિશ્લિષ્તિનો ઉલ્લેખ આવે છે આ વિશ્લિષ્તિને શ્રીવૃદ્ધશબ્દની શ્રીવૃદ્ધભાષ્યના
શુભોદિતી ઉપગની 'ટિપ્પણી' નામની ટીકા દ્વારા જેટલે અંગ્રા લાગતના દેશમન્દ્ર-ન્ધ ઉપરના
કેટલાક શ્લોકો ઉપર રિવંત-ન વિવરણો પણ પોતે લેખ્યાં છે જેમાંના કેટલાક 'વેલુનાદ' મામિટમાં
ગ્રાપ્તા છે તે દોવાનો પણ સહાય છે. આ ગીતે અણુભાષ્યમાં શ્રીવૃદ્ધને રચેલા અન્ય ગ્રન્થોના ઉલ્લેખો
મળ્યા આવે છે, તેથી અણુભાષ્યનો ઉત્તરભાગ શ્રીવૃદ્ધને રચેલો દોવો બોલે, કાણુ શ્રીવૃદ્ધભાષ્યનો
આસુર યામોદનીના મરી તે સમયે શ્રીવૃદ્ધને રચેલા અન્ય ગ્રન્થોનું હતું તેથી શ્રીવૃદ્ધને રચેલા
નિમ્નમૂળનાદિ ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ શ્રીવૃદ્ધભાષ્યમાં કર્યો હોવાનો સંભવ નથી

(૪) ભાષ્યના પૂર્વ ભાગમાં અને ઉત્તર ભાગમાં એ બીજી પ્રિત્તિશ્રુતા બેવામાં આવે છે
પૂર્વ ભાગમાં કારિકાઓ અધ્યાયની અંત, સુત્ર ઉપગના ભાષ્યમાં યોગ્યે જોઈએ છે ત્યારે ઉત્તર
ભાગમાં અધ્યાયની શરૂઆતમાં યોગ્યે જોઈએ છે વળી શ્રીવૃદ્ધભાષ્યના એકાદશા એકાદશ કારિકાઓ
યોગ્યતા, કારણ કે તે પોતાની સૂત્રાત્મક રીતમાં ઘણા અર્થ લાવી શકતા બ્યારે શ્રીવૃદ્ધને રચેલી
શ્રીની નહિ હોવાથી કારિકાનો વિસ્તાર કવાની જરૂર પડી છે, અને મારે શ્રીધર પાંકના મસ્કુત
અણુભાષ્યમાં ૫ ૩૬૧ થી ૩૬૮ સુધીમાં શ્રીવૃદ્ધભાષ્ય તથા શ્રીવૃદ્ધને રચેલી કારિકાઓ ગણી છે.
તે સરખાવવી ત્યાં એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે શ્રીવૃદ્ધભાષ્યની કારિકાઓ પ્રથમ ત્રણ અધ્યાય
ઉપગની છે, બ્યારે શ્રીવૃદ્ધને રચેલી કૃત યતુર્થ અધ્યાય ઉપગ છે આમ છતાં શ્રીવૃદ્ધને રચેલી કારિકાઓની
સખ્યા ભગભગ શ્રીવૃદ્ધભાષ્યના જેટલી જ છે

(૫) ભાષ્યના અન્તે શ્રીવૃદ્ધેશ પોતે આ ભાષ્યનું નિવેદન શ્રીમદ્વલ્લભાષ્યમાં કરે છે

માત્રપુષ્પાક્ષલિ શ્રીમદાચાર્યવરણામ્બુજે । ૪

નિવેદિતસ્તેન તુષ્ટા મવન્તુ મયિ તે સર્વદા ॥

આ શ્લોકમાં 'શ્રીમદાચાર્ય' શબ્દને સહગત તેનીવાળા બાદગયણ વ્યાસ તેમજ શ્રીમદ્વલ્લભા-
ષ્યના અર્થમાં લે છે, પણ પુરપોત્તમના પ્રકાશ ઉપરથી શ્રીવલ્લભાષ્યનો અર્થ મમનય છે
આ શ્લોક ઉપગ પુરપોત્તમની નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ કરે છે શુભોપવહારપદમારચ્ય સાદૈશ્વાર્ય સ્વય
વરણાત્તદાચાર્યેનુ નિરેદયન્ત સમાપ્તો મદ્ગત્કૃતૈશ્ચમિતિ દિષ્ટાચાર શિશુન્ત । આચરણ પ્રસદમાસાસતે ।
આ ઉપરથી મમનય છે કે શ્રીમદાચાર્યઅર્થ એટલે શ્રીવલ્લભાધીર છે અર્થાત્ અણુભાષ્યના ઉત્તરભાગના
કર્તા વિલ્લેશ છે, પણ તેમણે એ કૃતિ પોતાની તરીકે નહિ ઓળખાતા પોતાના પિતૃચરણ શ્રીમદ્
વલ્લભાષ્યના ઓળખાવી છે આથી શ્રીવૃદ્ધશબ્દના રચેલા ભાષ્યના અન્તે હસ્તીશ્રીમાં પણ શ્રીવલ્લ-
ભાષ્યનું નામ છે

૧ શ્રીધર પાંકનું અણુભાષ્ય ૫ ૨૧૩

૨ " " " ૫ ૨૪૫, " જરૂરિયેયેમાવસ્થા . . . તથા શ્રીમાનવતદશમસ્કન્ધ

- વિશ્વતો પ્રપચિતમસ્મામિ ।

૩ શ્રીધર પાંકના અણુભાષ્ય અનુર્થ અધ્યાયની પહેલાનો ભાગ ૫ ૩૦૧

૪ જુઓ શ્રીધર પાંકનું અણુભાષ્ય ૫ ૩૬૨

૫ જુઓ "રિમ" ભા ૩ અગ્રેજી ઉપોદ્ધવાન

જુઓ ભદ્ર રત્નગોપાનનું કાશીનું અણુભાષ્ય ન ૧૨૯,

श्रीमत्प्रभुचरण श्रीमद्विठ्ठलायजी
(श्रीगुमांइजी)

प्राकट्य, मं १०७० (वज्र) पौष कृष्ण ०

(૬) ઉત્તરભાગની ખીણ વિલક્ષણના એ છે કે તેમાં પુષ્ટિમાર્ગની કેટલીક પરિભાષા તથા ૨મ શાસ્ત્રની કેટલીક પરિભાષા વિન્તારથી ચર્ચા છે. અ. સ. ૪-૩-૬ ના બાધ્યમાં પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહ એ ત્રણ માર્ગો ફક્ત નહિ પણ પુષ્ટિપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા અને પુષ્ટિપ્રવાહના ભેદો પણ જણાવ્યા છે. આ પ્રકારની પરિભાષાની સરણિ શ્રીવિદ્યેશની છે. બે કે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે-પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો નો પ્રચાર કર્યો હતો છતાં ખરેખર પુષ્ટિસંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રીવિદ્યેશજી છે. તેમણે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યને પુષ્ટિમાર્ગનો મદેશ પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં વિન્તારથી સમગ્રવ્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ પુષ્ટિમાર્ગના ઇતિહાસ આધિક્ય જણાવવાને મર્યાદા તથા પ્રવાહના ઇતિહાસ સાથે ગુણના કરી છે. બાધ્યના કલાધ્યાયમાં પુષ્ટિમાર્ગના અને તેમાં વળી પુષ્ટિપુષ્ટિના ઇતિહાસ દ્વય પણ સૂક્ષ્મતાથી તેમણે દર્શાવ્યું છે. પૂર્વભાગમાં પુષ્ટિ શબ્દનો ક્વચિત્તજ ઉલ્લેખ છે પણ ઉત્તરભાગમાં તે અનેક સ્થળે એ શબ્દ તથા પુષ્ટિમાર્ગના ખીણ ૧૪૬મંબંધ, ૨૨૨માર્ગ, ૩૨૨મંબંધ, ૪૨૨પુષ્ટિ, પુષ્ટિપુષ્ટિ, મર્યાદાપુષ્ટિ, ૫લીલા, ૬સર્વોત્તમાવ, ૭શરણ, ૮નિવેદન વગેરેના ઉલ્લેખો છે એટલુંજ નહિ પણ તેમને વિસ્તારથી મમગ્રવ્યા છે. પૂર્વભાગ માં કોઈ સ્થળે સાપ્રદાયિક પરિભાષાના ઉલ્લેખો નથી માટે બાધ્યનો આ દ્વિતીય ભાગ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનો નથી.

પૂર્વભાગ અને ઉત્તરભાગમાં એકે ખીણ પણ વલ્લભાચાર્ય છે. તે આ છે. પૂર્વભાગમાં બધા બધા બાધ્યકાર અન્યના સિદ્ધાન્તથી ભ્રમ પડે છે ત્યાં તેને માટે કંઈક આક્ષેપાત્મક શૈલીમાં લખાણ નજરે પડે છે. જેમકે ૬૨૨મંબંધે પૂર્વભાગમાંસાનું તાત્પર્ય, કિયામાં છે એવું કહેનાગને મર્પ કહે છે અને તેજ રીતે ઉત્તરભાગમાં સાનપત્ત છે એમ કહેનારને વેદાનભિન્ન જણાવે છે. વળી વેદના મ્બકપના પ્રમાણે અર્થ કરનારને એક સ્થળે ૧૦મંદાસાહસિક કહે છે. આનન્દમય ૧૨અધિકરણમાં જેઓ વિભાગ કરે છે તેઓ કંઈ પણ મમજતા નથી એમ કહીને તેમના અજ્ઞાનને પ્રકટ કર્યું છે. અ. સ. ૧૨૧-૩-૨ માં શ્રુતિનો ગમે તે અર્થ કરનારને શ્રુતિના વિરુદ્ધ અર્થ કરનાર કહ્યો છે. તેવાઓની બેદરકારીજ કરવી જોઈએ. અ. સ. ૧૩૧-૩-૧૩ માં સુત્રમાં અન્યથા પાઠ કરનારને ગ્રમ થયેલો છે એવો આક્ષેપ છે. ૧૪જગતને

૧	શ્રીધર પાઠકેનું અ. ભા. પૃ. ૨૩૦
૨	શ્રીધર પાઠકેનું અ. ભા. પૃ. ૩૨૫
૩	શ્રીધર પાઠકેનું અ. ભા. પૃ. ૩૪૬
૪	જુઓ શ્રીધર પાઠકેનું અ. ભા. પૃ. ૩૪૫
૫	" " " " પૃ. ૩૫૨
૬	" " " " પૃ. ૩૫૪
૭	" " " " પૃ. ૩૪૬
૮	" " " " પૃ. ૨૪૬

૯ તસ્મત્ પૂર્વમીમાંસાનભિન્નાઃ ક્રિયાપરત્વં સર્વસ્યાપિ વેદસ્ય વદન્તો મૂર્ખા एव । उत्तरवादिनोपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानુपयोगित્વં વેદસ્ય મલ્લજ્ઞાનસ્ય વદન્તો વેદાનભિન્નાઃ । પૃ. ૧૪.

૧૦ અતઃસ્વશુદ્ધયા શાસ્ત્રાય પરિકલ્પ્ય તન્ન વેદં યોજન્તો મહાસાહસિકાઃ સદ્ગિરેશ્વાઃ ॥ પૃ. ૧૬.

યે પુનરધિકરણમદ્ભ્યં કુર્વન્તિ તેષામજ્ઞાનમેવ...પૃ. ૩૮.

૧૧ ચેતુ શ્રુતેભ્યર્થાર્થં કલ્પિતમતાનુસારેણ નયન્તિ તે પૂર્વોત્તરસ્પષ્ટશ્રુતિવિરુદ્ધાર્થવાદિન ઉપેશ્યાઃ । પૃ. ૭૪.

૧૨ અત્ર સર્વસદ્ગરવાદિનામન્યથા પાઠો અમાત્ । પૃ. ૭૬.

૧૩ યે પુનર્મિથ્યાસ્ત્વં સામસપ્રદાય. પ્રતિપાદયન્તિ તૈર્લક્ષ્યાદાઃ સૂત્રશ્રુતિનાશનેન તિલાપઃ કૃતા વેદિતવ્યાઃ ।

અન્તઃપ્રવિષ્ટચોરયર્થાર્થમેધય આરમ્ભ. । પૃ. ૧૨૪.

૧૪ ઇતં પરિતોષિદોષે સ્વમતાનુપપત્તિમુદ્ધાત્વ સર્વમંદને નદ-મન્દમાતિઃ સદ્ગિરેશ્વ' ॥

મિત્રા મા નારને ત નન્યત્રાધિ છુમા તામભુલિ નથા ચોર કહેન / ૫ મ ૩-૧-૨૭ મા નવ
સ ૧૫ કરનારને મન્ત્રતિવાગો મ્હે છે ૫ મ ૨-૨-૧૮ મા મ રને સ્વપ્નેશ વાદ્ય તરીકે ૩૧ ૧
નારને શુદ્ધના અનતા તરીકે જણાવેજ છે આ પ્રાગે પૃત્તભાગમા ઘણી વખતે બધા આપણા બો વ-
કારને અન્ય લાઘ્યકારો માથે મખત બેનૌ પ્રમગ હોય છે ત્યા ૧૬ લાઘ્યકારોની ચાંતી પ્રણાનિ-
પ્રમાણે આરોપાત્મ- ભાગી ઉપરોગ કર્યો છે

(૭) ઉપરના આનંતર પ્રમાણે ઉપરાન મીચે- જાણ પ્રમાણે પછુ તે અનુમાન પડતે આપી શકાય.

(ક) પ્રથમ બાલ પ્રમાણુ શ્રીપુરોત્તમજી ૥ પ્રાગન ૭ ૫ મ ૩-૨-૩૪ ના ભાષ્ય ઉપરના પ્રા
શના અન્તે શ્રીપુરોત્તમજી ૨૬ "ઇત આરમ્ભ પ્રમુણમિતિ પ્રતિમતિ" એડું નાન્ય ઉમેરે છે આથી
જણાય છે ૫ મ ૩-૨-૨૪ પટ્ટીનો તમામ ભાગ શ્રીપ્રભુચરણ હેના શ્રીવિવેશનૌ છે
શ્રીવિવેશનુ બીજી નામ શ્રીગોસ્વામિ નથા શ્રીમત્પ્રભુચરણ અગર શ્રીપ્રભુ ૬ અને પગાત્તમજી
અધિઆ પ્રનુ તરીકેજ ઓગળાવે છે

(જ) શ્રીગોપેશ્વરજીની રચિયા પછુ તે વિા ૩૧ નાજુથી મુનામા ૧૧ ૭ તેમા પ્રથમ શ્રામદાચાર્ય
સ્વાનુમતમાગ્રચાર્ય મગવતાવતારિતા ત્યાથી ગર કરીને ક્વચાનવગાહ્યાવાપ્રાવાણા સ્તુતાર્ણા માર
મુતયા મુગમાર્ણા રધાવિતવન્ત મા શ્રીવં ભાચાર્યનુ (આહલાધ્યના પૂર્વભાગનુ) અન્ય તૃત્વ
જણાવે છે અને પટ્ટીના ભાગનુ એટલે ૩-૨-૨૪ પટ્ટી શ્રીવિવેશનુ અન્ય તૃત્વ છે તે જણા
વનાને નીચેની પકિતઓ વગે છે તદેતત્પૂરયિતુ અવિદ્વલ્લક્ષિત સ્થાનવિશેષાત્પ્રજ્ઞાદિવદિતિ
સૂત્રાદારમ્ય માધ્યમારમન્ત ક્વિદાહુ આ રીકામા પુરોત્તમજીના 'પ્રનુ' શબ્દનો અર્થ પછુ
'ગોસ્વામિ' એમ આપેલો છે

ગ દુહાત તત્પ્રમાનના આધુનિ અત્રિતીય અને પ્રખગ પવિડન પ્રો મમ્મલાલ શાસ્ત્રી
એમ એ તરફથી પ્રદીપ ટી ૧સદિન 'આપુલા ૫' અન્યથો પ્રથમ સ્ત ૧ એડે ૫ મ ૩-૨-૨૩
સુલીંગ ભાગ પ્રખ થયો છે તેની પ્રમાનાનામા પ્રો મમ્મનાન શાસ્ત્રી 'નિરુપિ' મા પછુ નીચે
પ્રમાણે પોતાનો મત બહાર કઢે છે કે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય 'આવાનેવ શ્રીમદ્ ત્રયસૂત્રાણુમાધ્યમય
ઇતિ સોયમિદ પ્રથમસ્તવકાલમના પ્રાકાશિ । અર્થાત્ ૩-૨-૨૪ પટ્ટીના ભાગ ઉપરનુ ભાધ્ય તે
શ્રીમં ભાચાર્યનુ નરી એમ પ્રો મમ્મનાન શાસ્ત્રી ૭ પછુ મારે છે ૪

(ઘ) ગવનંત્રે પ્રેસ તરફથી જાણ પડતી અપભ્રંશ ઉપરની શ્રીધર પાટની આનમોવિધી રીમામા
આ નિનો નિર્ણય કરવામા આ યો છે ૧ ૨૮૧ ઉપર ૫ મ ૩-૨-૪૧ ના ભાષ્યમા આવેના
નિર્દેશન અને શ્રીવિવેશન ૩૬ ઉપર તે રીમા નીચ પ્રમાણે કરેનામા આનુ છે યદિ
માધ્યમેતદ્દ્રવ્યમ્માચાર્યકૃત સ્થાતપત સ્થનમસગત મવેત્, પુત્રવાચસ્ય વિત્રા સ્વપ્રમ્ને સ્થાપોદ્વલકલ્પેન
કથનસ્ય લીલિકરીત્યા મર્હણીયત્વાત । ગ તેનીવાળા પછુ ગરિમ ભા ૩ ના અગ્રેજી ઉપોવાતમા
ઉપરના અનુમાનને સમર્થન આપે છે

ઉપરના તમામ પુગવાથી એટલું સિદ્ધ થાય છે ૫ રીમ્મ વ ભાચાર્ય ૫ મ ૩-૨-૩૩ સુધી
ભાષ્ય અનુ અને ત્યાં પટ્ટીનો ભાગ તેમના આત્મજ શ્રીવિવેશને મ્હે તોમણે પોતાનું ભાષ્ય પિનુચરણ
શ્રીમં ભાચાર્યનેજ નિવેદન કર્યું આથી સામાન્યન શ્રીમં ભાચાર્ય આખા ભાષ્ય ૧૧ કર્તો મનાય છે

૧ તત્પ્રમાણુ- સિદ્ધપરિમહાવમાધ્યામરેશવાચ્યમપરાવતારા નિતરા સંસ્કરોદય ૥ ૧૪.

૨ 'ગરિમ' ભા ૧, ૧ ૧૮૬

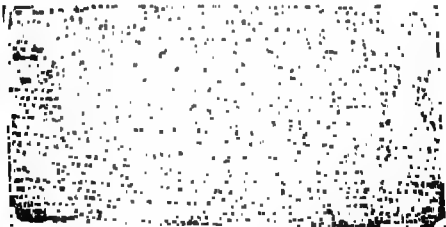
૩ ' , , ૫ ૧૮૬

૪ આ ઉપોદ્ધાત રાત્રી વખતે અમર મળી ૬ ૬ પ્રાપ્તીનામા અ કુલાપોત્ર દ્વિતીય અનુગ
શુદ્ધ ગણ ૫૬૦ છે

श्रीमद्गोस्वामी विद्मत्सेसरी दशदिगन्तत्रिजयीश्रीपुरुषोत्तमजी.
(प्रकाशकार)

प्राकट्य-स १७२४ भाद्रपद शुक्ल ११
प्रकाशकार श्रीपुरुषोत्तमजीना श्रीहस्ताक्षर

આ ઉપરાંત પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદના આનન્દમયાધિકરણનો કેટલોક ભાગ શ્રીવિક્ષેષણમાં
 લખેલો છે. પ્રો. મનલાલ શાસ્ત્રીએ પણ આજીવ્યા પ્રદીપની વિનિર્મિતિમાં આ બાબતો જણાવી છે.
 શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશમાં પણ આ ભાગ શ્રીવિક્ષેષણનો છે. એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ
 જાળનનો પુરાવો આજીવ્યામાંથી પણ મળે છે. ત્યાં કે “તત્ત્વચા તથાનન્દમયાધિકરણે પ્રવચિતમસ્મામિ.”
 વગેરે વચનો વારંવાર આવે છે. આ કારણથી તથા ભાષા ઉપરથી આનન્દમયાધિકરણનો પ્રમાણભૂત ભાગ
 શ્રીવિક્ષેષણનો સમજવો છે.

આજીવ્યા ઉપરનું દીકાસાહિત્ય.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો “પ્રકાશ” — આ દીકા ધણીને મોટી છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીનું સ્થાન સંપ્રદાયના
 તે શું પણ ભારત વર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. તેઓ શ્રીવક્ષભાષ્યના દ્વિતીય પુત્ર
 શ્રીવિક્ષેષણના તૃતીય પુત્ર શ્રીઆગમજીના સુવર્ણવંશ્ય શ્રીપીતામ્બરજીના આત્મજ-થાય. તેમનું પ્રાકટ્ય
 સંવત ૧૭૨૪ માં થયું હતું. તેમનો વિદ્યા મોટે ધળોળ અનુરાગ હતો એટલું નહિ પણ મોટે
 ધણી ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં સુમોધિની ઉપર, તત્ત્વદીપ નિબંધ ઉપર, ગોડશગ્રંથ ઉપરની વિવૃત્તિઓઃ
 ઉપનિયહતી દીપિકાઓ, પ્રસ્થાનરતનાકર, વિદ્યમંડન ઉપર, સુવર્ણ સૂત્ર, આજીવ્યા ઉપર “પ્રકાશ”
 પ્રદસ્ત તેમજ અનેક વાદ ગ્રંથો તેમણે રચ્યા છે. આમાંથી ગોડશ ગ્રંથ ઉપરની ઘણી વિવૃત્તિઓ
 રા. મૂળચંદ્ર તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તત્ત્વદીપ નિબંધ ઉપરનો આવરણ ભંગ કોટાના મુખ્યાલ
 ગોકુળદાસજી તથા પશ્ચિત ગદ્વાલાની સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વિદ્યમંડન ઉપર “સુવર્ણસૂત્ર”
 સુવર્ણવંશ્ય પીઠાધીશ્વર પૂજ્યભલાલ મહારાજ તરફથી છપાય છે. કેટલાક વાદો ભદ્ર રમાનાથે, વાદાવલીમાં
 સંગ્રહીત કર્યા છે અને “પ્રદસ્તવાદ” શાસ્ત્રી વસંતરામ તરફથી છપાય છે, પ્રસ્થાનરતનાકર, વર્ણવ
 પરિપદ તરફથી પ્રો. મનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રકટ કરેલો છે. આજીવ્યા ઉપરની “પ્રકાશ” દીકા અપૂર્વ છે.
 તે પણ કાશીથી રત્નગોપાલ ભદ્ર પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમજ શ્રીયુત્તેલીવાળાએ ભાષ્ય સાથે રશ્મિ ભેગી
 છપાવવાને યોજના કરેલી તેમાંથી પ્રતિયાયાપાતા પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય પ્રાદઃ સુધીનો ભાગ
 છપાયો છે. આ દીકામાં ભાષ્યનો વિષય જણીને વિસ્તારથી સમજવો છે. જ્યાં ભાષ્યમાં અમૂક શ્રુતિનો
 ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે, ત્યાં તેના પૂર્વ અને પછીના ભાગને પણ “પ્રકાશ”માં દેખાડ્યો છે. અને તે
 શ્રુતિઓના રાખેલા અથ પણ સ્પષ્ટ કર્યા છે, એટલું નહિ પણ ખજિમતી તુલનાત્મક “સદ્વિત્તિ
 અન્ય ભાષ્યકાગેના મતોને પણ એકઠા કરવામાં આવ્યા છે. આથી અમૂકે સૂત્રવિરોધે અન્ય ભાષ્ય-
 કાગેના મતો સ્પષ્ટ થશે તેના પમાલ વાચકોને એકદમ આની શકે તેમણે લગભગ ૯ ભાષ્ય શ્લોક
 કેટલું સાહિત્ય સંપ્રદાયને આપ્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના પાશ્ચિત્યની પ્રશંસા કરતાં આધુનિક ગુજર
 સાક્ષર રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બી.એ. “હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ”ના ભા. ૨/મા પૃ. ૨૬૦
 માં નીચે પ્રમાણે લખે છે — “શ્રીમદ્ વક્ષભાષ્યથી સાતમા આયત્મ પુરુષોત્તમ મંદારાજના ગ્રંથો
 બેતાં મને સમજાય છે. કે ૪/ સં. ૧૭૮૮ ના અરસામાં આ મંદારાજે તત્ત્વ દર્શનમાં ઘણા સૂક્ષ્મ
 વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. તેમની આકૃતિનું ચિત્ર પ્રસ્થાન રતનાકરની મુખ પૃષ્ઠ ઉપર આપ્યું છે. તે

૧ અરિમન્નધિસ્તવકે ૬૮ તમે પદે અથવા સર્વે નવે” હ્યારમ્ય ૫૧ તમે પદે અથવાયતે હ્યન્ત-
 માનન્દમયસૂત્રમાધ્યે ઓમદ્વિદિદેશરકૃતિર્વિનાયકાય ધોમદ્વિમ:

૨ સાંપ્રતં હું પ્રમુચરણે વર્ણકાન્તેષાધિદેવિકવાદમાત્રિત્વ સાધ્યતે જ્યો ભદ્રરત્નગોપાલનું આજીવ્યા
 નં. ૧૦૦ પૃ. ૧૬૯.

૩ જ્યો શીશ્વર પાંડકરું આજીવ્યા પૃ. ૨૧૧, ૨૧૯.

પ્રતિ દૃષ્ટિ નાખતાંજ સમજાય છે કે તેમનું લાઘ્ય કપાલ ગ્રીણુ વિચારોની તરવરતી ઝાયા વાળું છે. તેમનાં વિશાલ મેત્રો પ્રતિવાદીના આક્ષેપોને મોટા મનથી સ્વીકાર કરતાં હોય તેવા જણાય છે; તેમની ગ્રીણી અગ્રવાણી નાસિકા તે આક્ષેપોને ગ્રીણવટથી હિરાડવાની શક્તિ દર્શાવે છે; તેમની મુંઢર ઘાટીથી ચિયુક તેમની અપૂર્વ દૃઢતા અને નિશ્ચયબળને જણાવે છે, અને તેમાં હાથની ગાન મુદ્રા વ્યાખ્યા કોશલ રચણ જણાય છે. ”

શ્રીચોગિગોપેશ્વરજીની “રશ્મિ”—આ પ્રકાશ ઉપરની દીકા છે; ચોગિ ગોપેશ્વરજીનું પ્રાક-રૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીવિદ્યેશ્વરના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીગોવિન્દજીના વંશમાં સંવત્ ૧૮૩૬ ના જ્યેષ્ઠ સુ. ૫ ને દિવસે થયું હતું. તેમના પિતાનું નામ શ્રીગોકુલોત્સવજી હતું. તેઓ પ્રભુની નીમ મેવામાં આસક્ત હોવાથી તેમને “ચોગી” નું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે “રશ્મિ” ઉપ-ગત “લક્ષ્મી માર્તંડ” ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. આ ગ્રંથ કાશીની ચાખખારા સીરીઝમાંથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વ મીમાંસા સૂત્ર ઉપર તેમણે એક દીકા લખેલી છે. તેમ તૈત્તીરીય સંહિતા ઉપર “નવાર્થી” નામની દીકા પણ એમની રચેલી છે. “રશ્મિ” નામની દીકા ધણીજ લાખી અને વિસ્તૃત છે. રા. તેજીવાળાએ તેના સંપૂર્ણ મુદ્રણનું કાર્ય હાથમાં લીધું હતું. પણ તેઓ ફક્ત તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમ ત્રણ પાદ ઉપરનાં રશ્મિ આપી શક્યા છે. હાલમાં એ કાર્ય મુંબાઇના પુસ્તકોત્તમ મંડળને સોંપવામાં આવ્યું છે અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પ્રો. મગ્નલાલ શાસ્ત્રીની દેખરેખ નીચે ચાલે છે. આ દીકા ધણીજ મહત્વની છે. એમાં ફક્ત “પ્રકાશ”ને અમળવવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ પ્રકાશમાં રહેલી ત્રુટિઓ પૂર્ણ કરી છે. જ્યાં જ્યાં પુરુષોત્તમજીએ અણભાષ્યને રશ્મિકારને મતે સંતોષકારક રીતે સમજાવ્યું નથી, ત્યાં “રશ્મિકાર” તેને વિસ્તારથી સમજાવે છે.

‘રશ્મિનું પૂરું અર્થલાખ શ્લોક ઉપર જાય છે. ચોગી ગોપેશ્વરજીની વિદ્વતા અગ્રાધ હતી. “રશ્મિ” ગ્રંથની ઇતિશ્રીમાં પોતે “સર્વ વેતા” તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે. હાલના “મહામહોપાધ્યાય” કરતાં ધણી જ માન લેતેલી આ પદવી પોતાને મળી હતી અણભાષ્ય ઉપર પ્રદીપ નામની દીકાના લખનાર ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજી તેમની પાસે અણભાષ્ય શ્રવણ કરવાને જતા આ હકિકત વિષેના તેમનો એક પત્ર ધણુવધર્મપિતાકા વર્ષ ૫ ના અંક ૪ થામાં પ્રકટ થયો છે. ત્યાં પોતે લખે છે કે “દ્વિચારામઘાઃ સમાગચ્છન્તિ સૂત્રાર્થધર્મણ્યમ્” ચોગી ગોપેશ્વરજીને તે સમયના સમકક્ષીન મહાધિપતિ શંકરાચાર્ય સાથે વાન્યેયેલો હોવાનું પણ સંભળાય છે. આ વાદમાં શંકરાચાર્યે હારીને પોતાના ચિન્હો-ભગવે ઝૂંડો, છઠી, જન, ચામર વગેરે આપેલા છે અને તે હતું પણ શ્રીનાથકારામાં મોજૂદ છે, પણ આ શંકરાચાર્યે કયા તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી.

શ્રીગિરિધરજીનું ધિવરણ—આ દીકા શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશના આધારે રચાયેલી છે. શ્રીગિરિધરજી વૈયાકરણી હોય એવા આભાસ આ દીકા ઉપરથી થાય છે. આ દીકામાં દરેક અધિકરણના પ્રારંભમાં વિવિધ વાક્ય આપેલું છે; તેથી તે અભ્યાસીઓને એ અધિકરણમાં શું આવશે તે એકદમ સમજવામાં સરળ પડે છે. વળી અણભાષ્યમાં જ્યાં-જ્યાં પાદભેદ આવે છે તેની પણ ચર્ચા આમાં કરેલી છે. પ્રથમ ત્રણ મુત્રો ઉપરનો આ વિવરણનો ભાગ દેવર્ષિ ભટ્ટ રમાનાથજીએ “ત્રિમૂર્તી”માં પ્રકટ કરેલ છે. પણ આખા વિવરણના મુદ્રણની યોજના અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગિય વૈષ્ણવ મહાસભા હાથ ઉપર લેવાનો વિચાર કરી રહી છે. શ્રીગિરિધરજીનું પ્રાકરૂપ કાશીના ગોપાલ મંદિરમાં સંવત્ ૧૮૧૯ માં થયું હતું. શ્રીગિરિધરજીએ “શુદ્ધાદિત માર્તંડ” નામનો પણ ગ્રંથ રચેલો છે તેની ઉપર તેમના રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રીની દીકા છે, તથા શાસ્ત્રીજી અમલાલનો અદિતીય અને મનનીય ગુજરાતી ભાષામાં ઉપોદ્ધાત

૧ આ ચિત્ર અને આ ગ્રંથમાં આપ્યું છે.

૨ જુઓ શાસ્ત્રી વસન્તરામ કૃત “પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ” પૃ. ૧૨૯

૩ જુઓ શાસ્ત્રી વસન્તરામ કૃત “પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ” પૃ. ૧૩૧.

પ્રસિદ્ધ થયો છે. શ્રીગિરિધરજીનું વૈદ્ય અપ્રતિમ હતું તેમના સમકાલીન કાદીના પુણિતવર્ણ 'અહોબલ' શાસ્ત્રી પણ તેમના પ્રભાવથી ચકિત થયા હતા.

શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીની "ભાવપ્રકાશિકા"—આ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી તે શ્રીપુરોત્તમજીના પુત્ર છે, તેમ પ્રાકટ્ય સંવત ૧૬૫૫ ના આઠમી વૃદ્ધિ ને દિવસે થયું હતું તેમની "અણપ્રસાદાર પાદ" ઉપરની ટીકા "રશ્મિ" ભાષ્યમાં પ્રકટ થઈ છે. પુષ્ટિભક્તિસુધા વર્ષ ૬ના અઢીમાં "શ્રીમદ્ ભાષ્ય" નામની ટીકા પ્રકટ થઈ છે તે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીની હોય એમ માનવાને સમજાય છે. કારણ કે એની એની ટીકા જાણ સખ્દોના કેરકાર સહિત અગર લાંબા વાક્યોને ટુંકાવીને શ્રીપુરોત્તમજીએ "પ્રકાશ"માં લીધી છે. પુરોત્તમજીના તે પુત્ર હોવાથી પુરોત્તમજીએ તેમની ટીકાનો ઉપયોગ કયો દશે તેમણે અણભાષ્યન ભાવનો પ્રકાશ કરનાર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યો છે. તેનું નામ "ભાવપ્રકાશિકા" છે. કાદીથી ભદ્ર રત્ન ગોપાલે એ પ્રસિદ્ધ કયો હતો પણ હાલમાં તે અપ્રાપ્ય હોવાથી તથા તેમાં અશુદ્ધિઓ રહેવાથી સુરતી સ્થ ગોસ્વામિશ્રી યજ્ઞરાત્નલાલજી દ્વારા સ્વ. તેલીવાલાએ ચાર ભાગમાં તેને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આ "ભાવપ્રકાશિકા" તે અણભાષ્ય અને પ્રકાશના સારરૂપ જણાય છે, જો કે અણભાષ્ય કરતાં તેમાં વિષયને સહેજ વિસ્તૃત કરવામાં આવેલ છે.

શ્રીમુરલીધરજીની "વ્યાખ્યા"—શ્રીમુરલીધરજી શ્રીગોપીનાથ દીક્ષિતના વંશમાં હતા તે મહાન શ્રીમાંસક હતા. અણભાષ્ય ઉપરની તેમની "વ્યાખ્યા" ટીકા સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલી છે. પુરોત્તમજીના "પ્રકાશ"ને તે અનુસરતા નથી. શ્રીગોપીનાથ દીક્ષિતના વંશમાં શ્રીમથુરાનાથજી પણ થયેલા છે. તે પણ મહાન શ્રીમાંસક હતા. તેમની અણભાષ્ય ઉપરની ટીકા "પ્રકાશ"નામથી ઓળખાય છે. મુરલીધરજીની ટીકાનું બીજું નામ "સિદ્ધાન્ત પ્રદીપ" પણ છે. શ્રીમથુરાનાથજીની ટીકા હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, પણ શ્રીમુરલીધરજીની ટીકા પ્રસિદ્ધ ભદ્ર રત્નાનાથે "ત્રિસરી"માં પ્રકટ કરી છે. એ આખી ટીકા સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ થવાની જરૂર છે. આ બન્ને ટીકાઓ ફક્ત "સમન્વયાધ્યાય" ઉપરજી હસ્તક્ષિપિત પ્રતમાં મળી આવે છે એમ જા. તેલીવાળાનું માનવું છે.

ધૃતિશંકર ભટ્ટજીના "પ્રદીપ"—ધૃતિશંકર ભટ્ટજી યજ્ઞરાત્નમાં આવેલા પેટ્રેસાઈ શ્રીમંતા વંતની હતો. તેમને શ્રીમાંલી બ્રાહ્મણ હતા. તે શ્રીરણુદાસરાયના ભક્ત હતા. ડાકરમાં હાલમાં તેમની બેઠક પણ છે. જે ભટ્ટજીની બેઠકાએ નામથી ઓળખાય છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે આ સ્થાનમાં બેસીને તેમણે અણભાષ્ય ઉપર "પ્રદીપ" નામની ટીકા લખી હતી. તેમણે યોગી ગોપેશ્વરજીના પાસેથી અણભાષ્યનું અધ્યયન કર્યું હતું. (ભુજો પૃ. ૨૪) અણભાષ્યની ભાષા તથા અર્થ સમજવામાં આપણી ઉપયોગી ટીકા છે. એમાં પુરોત્તમજીના "પ્રકાશ"ની માફક અન્ય મતોની તુલના કરવામાં આવી નથી.

૧ વિશેષ હકિકત માટે જૂઓ શાસ્ત્રી વસન્તરામ કૃત 'પુષ્ટિમાર્ગને ઇતિહાસ' ૧૯૫૦
૨ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી માટે વિશેષ હકિકત જાણવાની જગ્યાસા રાખનારાઓએ "વેલુનાદ" વર્ષ ૧
લાના આંક ૫, પૃ. ૧૧૬ માં રા. તેલીવાળાનો "શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી" ઉપરનો લેખ જોવો. ૩ આ "ભાવ-
પ્રકાશિકા" ના અનુધાત્તમાં અને દ્વિતીય વહ્નમાચાર્યચરણાચ્ચરજોષનઃ । કૃષ્ણચંદ્રમુસુસદ્ધાતેતત્ત્વદાન-
ધાત । એવો સ્લોક છે તેથી આ વૃત્તિના લેખક કૃષ્ણચંદ્રજી જ છે; છતાં તે પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં રા.
તેલીવાલા નીચે પ્રમાણે લખે છે.. "અસ્મેધેવ, પુસ્તકેડનિયંત્રં પત્રં. કેનચિત્ કૃષ્ણદત્તનામઃ. ૧૮૫૦ વર્ષે
લિખિતમ્" । તત્ર પત્રસ્યોપરિ "દ્યં વૃત્તિઃ ગોસ્વામિપુરોત્તમેઃ સ્વયુરનામ્ના કૃતેતિ ક્ષુદ્રમિતિ ન્દસ્ચિત્. દિવ્યગ્ન
આમાં પુરોત્તમજીની આ વૃત્તિ હોવાનો સંસય ઉપરિચિત થાય છે. ૩ "રશ્મિ" નામા. ૧૨-અગ્રેજી
ઉપોદ્ધાત પૃ. ૬.

તો પણ અર્થચારીઓને માટે એ ધર્મજી ઉપયોગી છે સૂત્રોના અર્થો તથા શ્રીમદ્ભગવાદના ભાષા સમજવામાં તેના જેવી ખીજ કોઈ પણ ગીત નથી શ્રે મનવાય શાસ્ત્રીએ તેને સપૂર્ણ પ્રગટ કર્યો છે.

૧. 'લાલુભટ્ટની ચોજના—આ દીકાનું ખીજું નામ "ગૂદાર્થ" દીપિકા છે આ દીકા પણ અહીં લાખ્ય સમજવામાં ઉપયોગી થાય છે જ્યાં જ્યાં લાખ્ય સમજવામાં મુશ્કેલી આવતી હોય ત્યાં ત્યાં આ ચોજના જોવાથી તે મુશ્કેલી જતી રહે છે લાલુભટ્ટ સુબોધિની ઉપર પણ 'ચોજના' રચેલી છે તેમાં તામસ દ્રવ્ય પ્રકરણ ઉપરની ચોજના શ્રી વાઢીવાલ નગીનાસ શાસ્ત્રી તરફથી છપાઈ છે "ગૂદાર્થ" દીપિકા "ને ચોડક લાગ "ત્રિસૂત્રી" માં છપાયો છે

ઉપરની દીકાઓ ઉપરાંત એક "વેદાન્ત ચંદ્રિકા" નામની દીકા છે તેના પહેલા ત્રણ સુત્ર ઉપરનો ભાગ "ત્રિસૂત્રી" માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે વધુ કરીને આ 'વેદાન્તસિદ્ધાન્તચંદ્રિકા' અથવા "પ્રભા" નામથી જોળખાતી દીકા દરે જો તે પ્રમાણે હોય તો શ્રીમદ્ભગવાદની હોવી જોઈએ શ્રીવલ્લભજીના પત્ર 'શ્રીભાગવત' જીએ (સવત ૧૯૪૫) 'વાગીસ પ્રસાદ' નામની દીકા કરેલી છે

શ્રીગિરીશંકરજી અને રામનારાયણની પણ દીકાઓ અહીં લાખ્ય ઉપર મળી આવે છે

ભટ્ટ મળનાથની પણ શ્રુતિ છે જયપુરના રાજા જયસિંહના કહેવાથી આ શ્રુતિ તૈયાર કરી છે આ "મરીચિકા" એ નામથી પણ જોળખાય છે આમાં અહીં લાખ્યનો માસિક આવેલો છે તેથી તેને Epitome of Anu-Bhāshya નામ આપણે આપી શકીએ જેમને અહીં લાખ્યનો અભ્યાસ કરવા નથી પણ તેમાં લાખ્યકાર શુ કહેવા માગે છે તે ઉપર ઉપરથી જાણવું હોય તો આ શ્રુતિ તેમાં વળી ઉપયુક્ત થઈ શકે છે કાશીની જોખળના સીરીઝમાં આ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે

આ ઉપરાંત અહીં લાખ્યને સંજ્ઞાથી મનજવાને માટે અધિકરણ માળાઓનું સાહિત્ય પણ છે તેમાંની એક "અધિકરણ માળા" જે "ન્યાયમાળા"ના નામથી જોળખાય છે તે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ રચેલી છે ખીજી "અધિકરણ માળા" લાલુભટ્ટના શિષ્ય નિર્ભયરામ ભટ્ટ નામના નાગર બ્રાહ્મણે રચી છે. તેઓ કાકરાલીના મહિરમાં સવત ૧૮૮૫ માં મુખ્ય પ્રચારક હતા તેમણે સંજ્ઞા લાપામાં અહીં લાખ્યના અધિકરણોનો સાર આપ્યો છે આ જ અને અધિકરણમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે કોટાના શ્રીમથુરેશજીના પુસ્તકાલયમાં "અહીં લાખ્ય તત્ત્વ" નામનો એક ગ્રંથ છે તે હવે મુખી પ્રસિદ્ધ થયો નથી વળી કોઈક વક્તવ્યોની અહીં લાખ્યના આધારે "વેદાન્તકોમુદી" નામની દીકા પણ છે

શ્રીચંદ્રમાજીની ગાદીના શ્રીવલ્લભજીના સેવક અને શ્રીમદ્ભગવાદના આત્મજ શ્રીમળનાથજીએ અહીં લાખ્યના અધિકરણોના અર્થો કારિકામાં આપેલા છે

આ પ્રમાણે અહીં લાખ્ય ઉપરનું ગીત સાહિત્ય પણ ગિયુ અને અસખ્ય છે ખીજા કોઈપણ લાખ્ય ઉપર આજુ બહુ દીકા સાહિત્ય હશે કે કેમ તેને માટે સંશય રહે છે

૫.

પ્રહસરૂપ ઉપરના લાખ્ય, સાહિત્યમાં અહીં લાખ્યનું સ્થાન.

હવે અહીં લાખ્યમાં શ્રીમદ્ પદભાષ્ય વેદાન્તના કયા વિષયો પ્રતિપાદન કર્યા છે તે તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત નાખીએ શ્રીવલ્લભભાષ્યમાં ચોતાના વેદાન્તવાદને "શુદ્ધાદૈત" મત કહે છે વેદાન્તના અદ્વૈત, દ્વૈત, અને દ્વાદ્વૈત એવી ત્રણ શાખાઓમાંથી અદ્વૈતમતમાં સમુચ્ચયવાદી, કેરવાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદૈત ૧ જીએ "રૂમિ" ના ૧, ઉપોદ્ધાત ૫ ૧૧

અને અવિભાગદૈત એ સુખ્ય છે. આમાં શ્રીવક્ષભાયાયનો શુદ્ધદૈત, મત્, કહેવાય છે. શુદ્ધદૈત સખન્તે
અર્થ એટલો જ છે કે અહિં જો કે દૈત, રહિત છે. પણ તે અદૈત શુદ્ધ, અર્થાત્ માયા વગરનું છે. અર્થાત્
માયા સંશન્ધ રહિત અહિંનું જ અદૈત છે. શ્રીશંકરાચાર્ય, જીવાચતે જગતને માયાથી, જન્ય માને છે,
તે આ મતમાં નથી. અહિંયાં તો જીવ અને જગત એ અહિંની ઇચ્છાથી ચરેલાં છે, તેથી તેમાં માયાની
ગંધ સરખી નથી. આથી માયા વગર જીવ અને જગતનું અહિં સાચું અદૈત છે. આ બાબત હિપર
ધણે જ લાર આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં મુકવામાં આવ્યો છે. આમાં નીચેના સિદ્ધાન્તો પણ સુખ્યત્વે
અર્થો છે.

૧. અહિં સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે—અહિં નિરુણ અને નિરાકાર નથી પણ સંગ્રહ અને સંકાર
છે. તેમાંથી જીવ તથા જગતની ઉત્પત્તિ છે. તે સર્વ કર્તો છે. અ. સ. ૨-૧-૩૭ માં તેને સર્વધર્મથી
યુક્ત કહેલ છે, કોઈપણ ધર્મ તેમાં નથી તેવું નથી. અ. સ. ૨-૧-૩૦ માં પણ તે જ વાત જણાવી છે
રામાતુળે મતમાં અહિંને “હીનચુણ્થી રહિત” અને ફક્ત શુદ્ધ ધર્મવાલું જણાવ્યું છે. શ્રીવક્ષભાયાય આ
કથનને સ્વીકારતા નથી. એ પ્રમાણે જો સ્વીકારે તો અહિંના ધર્મોની મર્યાદા કરવી પડે, અર્થાત્ અમુક-
કે જ ધર્મો અહિંમાં હોય અને અમુક ધર્મો નહિ એવી હદ બાંધવી પડે, પણ અહિંની બાંધતેમાં કોઈ
પણ હદ બાંધવી, પરિચેદ કરવો તે દોષ છે. માટે તેમાં ધર્મો અહિંમાં છે તે જ મત યુક્ત છે.
શંકરાચાર્ય અહિંને નિર્ધર્મક-ધર્મરહિત કહે છે. અહિંમાં કોઈ પણ પ્રકારના શુદ્ધ ધર્મો પણ નથી એવું
શંકરાચાર્યનું માનવું છે. શ્રીવક્ષભાયાય આ મતથી બુદ્ધાં પડે છે. કારણકે જો અહિં નિર્ધર્મક હોય તો
પછી તેનું જ્ઞાન શી રીતે સંભવે? અર્થાત્ અહિંના જ્ઞાનનો પણ સંભવ નથી. જો અહિંના જ્ઞાનનો જ
સંભવ ન હોય તો પછી તે જ્ઞાનને માટે શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા પણ નિરર્થક અને છે. માટે અહિં સર્વધર્મથી
યુક્ત છે એમ માનવું.

૨. અહિંમાં વિરુદ્ધ ધર્મો પણ છે—સત્કારે અ. સ. ૩-૨-૨૭ માં અહિં કુણ્ડના દૃષ્ટાન્તથી આ
સિદ્ધાન્ત જણાવ્યો છે. સર્વ ગોળાકાર રહી શકે છે તેમ સીધો પણ રહી શકે છે તેમ અહિં તમામ
સ્થિતિમાં પોતે રહી શકે છે. અ. સ. ૩-૨-૨૮ માં પણ આ બાબત જણાવી છે. અ. સ. ૩-૨-૨૨
માં અહિંમાં પ્રાકૃત ધર્મોને નિષેધ કરે છે. ત્યાં જણાવે છે કે અહિંના તમામ ધર્મો આનન્દરૂપ હોવાથી
અલૌકિક અને દિવ્ય છે. તેમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી. માટે જ અહિંને નિર્ધર્મક-નિરુણ કહ્યું છે. તે સધર્મક
સંગ્રહ એટલા માટે કહેવાય છે કે તેના ધર્મો-ચુણા આનન્દરૂપે અલૌકિક છે. અહિં પોતે આનન્દરૂપ
હોવાથી તેના ધર્મો પણ આનન્દરૂપે છે. આ પ્રકારે ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચેના સંબંધ છે. અ. સ.
૨-૧-૨૮ માં આ અહિંની શક્તિઓ વિચિત્ર છે એમ જણાવીને તેનું વિરુદ્ધ ધર્મોઅર્થત્વ પતિપાદન કયું
છે. તે અણુમાં અણુ છે અને મહાનમાં મહાન છે. તેને હાય નથી છતાં વસ્તુ મહણ કરે છે અને પગ
નથી છતાં ફોડે છે. તે મચ્છર જેવું છે. તેમ હાથી જેવું છે.

વિશ્વમાં કહે છે. તે બે રીતના હોય એક એવા પ્રકારનો ફેરફાર કે નેને આપણે મળે. 'અમા' પાછો
 'અમા' શકીએ નહિ. 'અમા' ફેરફાર થતા હોય એવા પ્રકારનો છે. આપણે તેને 'દુધના
 અમા' ફેરવી શકીએ નહિ. 'આનું નામ' વિદ્યુત પરિણામ છે. પણ મોનામાંથી વળેલાં થાય છે. છતાં
 એ સર્વ મોનાં અમા આપણે ફેરવી શકીએ છીએ માટે આનું નામ અવિદ્યુત પરિણામ કહેવાય છે.
 અલગથી જગત્-અવ વગેરે ચતા પરિણામો તે જાન્ય પ્રકારના પરિણામ છે. આથી અલગી 'અલગતામા
 ફેરવેલો નથી. ધ. સુ. ૧-૪-૨૩ માં આ જાન્ય સમજાવી છે એ અન્ય અલગતામા જગત્
 ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ કહ્યું છે. અલગતામા જગત્ કર્તૃત ધ. સુ. ૧-૪-૨૩, ૧-૪-૨૭
 ૧-૨૨૩, ૧-૨-૨૪, અને ૨-૨-૨૭ થી ૨૫૯ સમજાય છે. ને, કે અલગ જગત્ કર્તૃ છે
 તથા, ૨૫૯ પદાર્થોમાં જે વિષમતા લેવામાં આવે છે. ઉચ્ચ નીચતા બેદ લેવામાં આવે છે
 તથા, તથા પોતે રૂલય, વગેરે કહે છે તેથી અલગતામા વૈષમ્ય અને નિર્વૃણ (નિર્દયતા) નો
 આલેખ દર્શાવેલો નથી. આ માટે આ વૈષમ્ય અને નિર્વૃણ નવી તો તેનું તથા રીતે સમાધાન
 કરવામાં આવે છે. એક સ્વકારના મન પ્રમાણે. બીજી સમાધાન લાખકાર શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે. અને
 બીજી વિદ્યમંડનકારના મતે. સ્વકાર એમ કહે છે કે ને કે અલગ મન કહે છે તોપણ સુખદુઃખ
 આપવામાં અવના કર્યોની અપેક્ષા રાખે છે. માટે અવના લેવા કર્મ હોય તે પ્રમાણે તેને સુખદુઃખ
 કહે છે. લાખકાર એમ માને છે કે અલગ પોતાનું માહાત્મ્ય જણાવવાને માટે જ પોતામાંથી સર્વ
 પ્રકારની સ્થિતિ (ઉચ્ચ નીચતા બેવાળી સ્થિતિ) નિર્માણ કરે છે તેથી વૈષમ્ય હોવાને પાત્ર અલગ થઈ
 નથી, વિદ્યમંડનકાર શ્રીવિદ્યેશ એની રીતે સમાધાન કરે છે, જગત્ અલગનું ક્રીડાભાગ્ય હોવાથી
 સ્વક્રીડાને માટે સ્વલોકાને માટે અલગ અવેને ઉચ્ચનીચ સ્થિતિમાં મૂકે છે નીવામાં એકની એક સ્થિતિ
 હોય તો લોકાનો આનન્દ આવતો નથી તેમાં વૈષમ્ય હોવું જોઈએ અલગની આ લોકામાં વૈષમ્યનો
 પ્રકાર છે સ્વકાર ધ. સુ. ૨-૧-૨૪, અને ૨-૩-૪૭ માં ધર્મને કર્મની આપેલાવાળાં જે એમ જણાવે
 છે, 'પણ કેવળકારનું તાત્પર્ય એટલામા જ નથી, પણ એ આત્મચુલ્લિકારનું તેનું સમાધાન છે તેથી
 ધ. સુ. ૨-૨-૨૮ માં કહે છે કે કર્મનું ફલ પણ ધર્મથી જ પાત્ર થાય છે તેથી ધર્મને કર્મને અધીન
 નથી છતાં ને દર્શ એમ કહે કે ધર્મ પણ કર્મને અધીન થાય છે તો ધર્મ ઉપર પણ મત્તા અજ-
 માનવીર કર્મ છે અને એમ માનવાથી ધર્મસ્વની જ દાનિ થાય. ધર્મ કરતાં ને કર્મ અધિક હોય
 તો પછી તેવો ધર્મ પાપનો જા ? માટે ધર્મને કર્મની અપેક્ષા નથી વળી કર્મ જાતે જ છે તેથી
 તેના નિર્ભર માટે એટલા ધર્મની અપેક્ષા રહે છે, અર્થાત્ જ કર્મની એવા ધર્મ ઉપર અમર નથી
 પણ ધર્મ જ તેનું નિયમન કરે છે. આની વિદ્યમંડનકાર ધ. સુ. ૩-૩-૨૮ ના આધારે તથા
 ભગવદ્ગીતાના 'હે અર્જુન' ધર્મ સર્વ જીવોના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે અને તેજ તમામ જીવોનું
 ચંદ્રાસની ગાઈક અમલ કરે છે. 'એવાયથી ભગવાન શુદ્ધિના પ્રેરક છે, અને તેમની પ્રેરણા
 પ્રમાણે જીવો સારા ખેટા કર્યો કરે છે, અને તે કર્યો પ્રમાણે પછીથી પોતે ફલ આપે છે, અર્થાત્
 કેટલાક પાસે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં મૂકવાને સાધુકર્મો કરાવે છે, કેટલાક પાસે નીચ સ્થિતિમાં મૂકવાને અસાધુ
 કર્મો કરાવે છે, ત્યાં સધળું પ્રજા પોતાની લીલાને માટે કરે છે. વિષમિત્ત વિવિધ ગુણોગ ચતુર ભગવાન
 ક્રીડા માટે. અવ દારા વિવિધ કર્યો કરાવીને, 'પુણ્ય કર્મથી પુણ્યશાળી થાય છે,' એ ત્રિતિ વાક્યાનુસાર
 વેદની સમાધાન, રક્ષણ માટે વિહિત તથા નિવિદ્ધ કર્યો પ્રમાણે તે તે જીવોને ફલ આપે છે. આ રીતે
 જુદા જુદા રીતના સમાધાનનો એક જ અર્થ નીકળે છે. માટે અલગતામા વૈષમ્ય તથા નિર્વૃણ વગેરે
 હોય લાગતા નથી.

૪ ધર્મ અને જગત્નો અલેક્ષ—જગત્ અલગતાથી ઉત્પન્ન થયું છે એટલું જ નહિ પણ
 કર્મ પણ થાય છે. આથી જગત્ અને અલગ વચ્ચે અલેક્ષ છે. અલગતા મત્, ચિત્ અને આનન્દ

અશમાથી સત્ 'ધર્મ'નોજ આવિર્ભાવ તે જગત્ કહેવાય છે તે પણ બ્રહ્મનું અશરૂપ છે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે તે બ્રહ્મમા હતુ, પણ બ્રહ્મની રમણ-કરવાની ઇચ્છા થતા, જેમ કરોગીઓ પોતાની લાલામાંથી વળગ જહાર કાઢીને તેને પસારે છે અને પછી ક્રીડન કરે છે તેમ પોતામાં તિરાજૂત જગતને પણ બ્રહ્મ ઇચ્છા થતા બહાર કાઢીને તેમાં રમણ કરે છે. આથી તે પણ બ્રહ્મનું એકરૂપ છે. બ્રહ્મના આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક એ ત્રણ સ્વરૂપોમા જગત્ એ આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તે અક્ષર બ્રહ્મ અને આધિદેવિક તે પરમહ છે. આ બ્રહ્મ અને જગત્ની અનન્યતા સૂત્રકારે ઇ. સ. ૨-૧-૧૪ માં દર્શાવી છે. ત્યાં પદ્મ દુષ્ટાન્ત આપેલું છે. અને તેથી એમ જણાવે છે કે જેમ કોઈ વસ્તુ લાણ કહેલ હોય અગર ગદી વાળેલું હોય તેા પ્રણ વચ્ચે તરીકે એકજ છે તેમ બ્રહ્મ અને જગત્ વચ્ચે અભેદતા છે. બ્રહ્મની આવિર્ભાવ અને તિરાલાવની શક્તિઓથી જ્યારે પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે અન્તઃગિયન જગતને બહિઃ પ્રકટ કરે છે અને જ્યારે પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તિરાલાવ શક્તિથી તેને પોતામાં પાછું ખેંચી લે છે. આથી જગત્ના બાહ્ય પ્રાકટયને આપણે ઉત્પત્તિ કહીએ છીએ અને તેના તિરાલાવને પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ. ખરી રીતે જગત્નું પ્રકટ થવું તે ઉત્પત્તિ નથી પણ બ્રહ્મનાં સદૃશનો આવિર્ભાવ છે અને તેનો લોપ થવો તે નાશ નહિ પણ તિરાલાવ છે. જેમ યોગીઓ પ્રાણનું નિયમન કરે છે ત્યારે તે જણીતો નથી. પણ અનિયમન સમયે તે દેખાય છે તેની જ રીતે આવિર્ભાવ જગત્નું પ્રાકટય છે અને તિરાલાવથી તિરાલાવ છે. બ્રહ્મ સ્વક્રીડાને માટે આ જગત્ સર્જ્યું છે અને તેમા પોતે નાનાવિધ સામગ્રી પણ પ્રકટાવી છે, તોપણ તેમા ભોક્તા અને ભોજ્ય એક થઈ જતા તેના બેઠ લીધા કાળે મહે છે જ. જેમકે સોનામાંથી અનેક ઘાટ ઘડાઈને તેના જૂઠા જૂઠા નામ પડે છે. તે તમામ સ્વચ્છ રૂપે એક છે તોપણ વ્યવહારમા જે નામો પડ્યા છે તે રીતે જૂઠા છે. તેજ પ્રમાણે તમામ વસ્તુઓનું બ્રહ્મ સાથે માત્ર છતા જે ભોક્તા છે તે ભોજ્ય બનતા નથી અને ભોજ્ય તે ભોક્તા બનતા નથી. બ્રહ્મ આપકામ છતા જગત્ કે પોતાની ઇચ્છાથી થાય છે અને વિવિધ લીધાઓ કરે છે, આથી બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય કેટલું બહુ અગાધ છે એજ માત્ર સમજાય છે આ રીતે કાળજી બ્રહ્મ અને દાય જગત્ એ બંને વચ્ચે અહિંઆ શુદ્ધ જ બદલે છે. અહિંઆ સંદેશાર્યા જેમ માયાવાદનું અન-લંબન કરે છે તેમ કહ્યું નથી.

૫. અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ —બ્રહ્મના ત્રણ રૂપોમા જગત્ આધિભૌતિક રૂપ છે અને પરમહ આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક તે અક્ષરબ્રહ્મ છે આ અક્ષરબ્રહ્મ તે અન્તર્યામી તરીકે પણ ઓળખાય છે. ગીતામાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે રૂપોનું વર્ણન કર્યું છે, અને અક્ષર ક્રૂતા પણ પુરુષોત્તમ-પર-બ્રહ્મને અધિક જણાવ્યું છે. અક્ષરબ્રહ્મને બ્રહ્મના ધામ તરીકે પણ ઓળખાવાય છે. તૈત્તરીયોપનિષદમાં બ્રહ્મના અજમય, મનોમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એવા પાચ સ્વરૂપો જણાવ્યા છે. તેમાં અજમય તે જગત્-વિરાટસ્વરૂપ, મનોમય કહેતા નામાત્મક સૃષ્ટિ વેદાદિ, પ્રાણમય એટલે ચિદશની જ્યાદિ સૃષ્ટિ, અને વિજ્ઞાનમય કહેતા અક્ષરબ્રહ્મ અને આનન્દમય તે પરબ્રહ્મ છે આમાના પ્રથમના ચાર તે વિભૂતિ સ્વરૂપો છે. કેટલાં આનન્દમય બ્રહ્મ એજ પરબ્રહ્મ છે કારણ કે પ્રથમના વિભૂતિ સ્વરૂપને ક્રમશઃ અન્તગતમા તરીકે જણાવ્યું છે પણ આનન્દમયના અન્તરાત્માને જણાવવામા આવ્યું નથી. તેજ સર્વતાં આત્મા છે. આ આનન્દમયના આનન્દની ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી. તેને મ્સ તરીકે જ ઓળખાવે છે. છોદોમ્ય ઉપનિષદમા તેનું “ જમન ” તરીકે વર્ણન કર્યું છે. આ આનન્દમય બ્રહ્મના આનન્દની ગણતરી થઈ શકતી નથી તૈત્તરીય ઉપનિષદની આનન્દમય ત્રીમા આ આનન્દની ગણના કંવાનો પ્રયામ કર્યો છે ત્યાં માનુષ આનન્દથી લઈને પ્રજાપતિ સુધીના આનન્દનું માપ કર્યું છે પણ ત્યાર પછીના આનન્દનું માપ શુનિષ્ઠો આપી શકી નથી. ત્યાં તેમનું મામરું ખૂબી મળે છે,

ત્યા કહે છે કે જો મનુષ્ય હૃદયપુષ્ટ, કોઈપણ પ્રકારની આધિન્યાયિક કે ઉપાધિ રહિત, સાધુશીલ, કાર્તિમાન, અને યુવા હોય અને આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય ભોગવતો હોય તો જ તે મનુષ્ય અગ્રજા આનંદી છે એમ કહેવાય આટલું જ સુખ મનુષ્યની પાસે હોય તો જ તે માનુષ્યાનંદ કહેવાય આવા ૧૦૦ માનુષ આનંદો એકઠા કરીએ તો એક મનુષ્ય મન્ધર્વના આનંદની તુલ્ય તે બને છે. આવા ૧૦૦ મનુષ્ય મન્ધર્વોના આનંદોને એકઠા કરીએ તો એક દેવ મન્ધર્વના આનંદની તુલ્ય તે બને છે. ૧૦૦ દેવ મન્ધર્વના આનંદની મમાન એક પિતૃ લોકનો આનંદ થાય છે. અને ૧૦૦ પિતૃઓના આનંદ તે એક આગ્નિજ દેવના આનંદ બરાબર છે. ૧૦૦ આગ્નિજ દેવના આનંદ તે એક કર્મ દેવના આનંદની બરાબર છે ૧૦૦ કર્મદેવના આનંદની બરાબર ૧ દેવનો આનંદ બને છે, ૧૦૦ દેવનો આનંદ ૧ ઇન્દ્રના આનંદ બરાબર છે. ૧૦૦ ઇન્દ્રોના આનંદ બરાબર એક બૃહસ્પતિનો આનંદ છે અને ૧૦૦ બૃહસ્પતિના આનંદની તુલ્ય એક પ્રજાપતિનો આનંદ છે. આ આનંદની ગણતરીની આપણે નીચે પ્રમાણે કોઈકમા મળીએ

૧૦૦ માનુષ આનંદ	=	૧ મનુષ્યમન્ધર્વનો આનંદ
૧૦૦ મનુષ્યમન્ધર્વના આનંદ=	૧૦૦૦૦ માનુષ આનંદ=	૧ દેવ મન્ધર્વનો આનંદ
૧૦૦ દેવ મન્ધર્વના	, = ૧૦૦૦૦૦૦	" " = ૧ પિતૃઓનો
૧૦૦ પિતૃઓના	" = ૧૦૦૦૦૦૦૦૦	" " = ૧ આગ્નિજ દેવનો
૧૦૦ આગ્નિજ દેવના	" = ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦	" " = ૧ કર્મ દેવનો
૧૦૦ કર્મ દેવોના	" = ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦	" " = ૧ દેવોનો
૧૦૦ દેવોના	" = ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦	" " = ૧ ઇન્દ્રનો
૧૦૦ ઇન્દ્રના	" = ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦	" " = ૧ બૃહસ્પતિનો
૧૦૦ બૃહસ્પતિના	" = ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦	" " = ૧ પ્રજાપતિનો

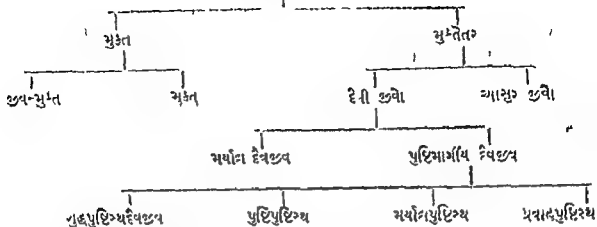
અર્થાત્ મનુષ્યના આનંદથી પરાર્ધ ધણો આનંદ હોય તો પ્રજાપતિના આનંદની તુલ્ય બને છે. અર્થાત્ સુધી જ શુનિઓ આ આનંદનું માપ કાઢી શકે છે તેથી આગળ આ ગણના કરી શકતી નથી, ત્યાં તેમની વાણી પણ પાછી ફરે છે—વાણી માટી વન્ય છે તેની શક્તિ કુદિત થવાથી નેતિ નેતિ શ્રુતિઓ ઉચ્ચારે છે. આ નિ સીમ, નિરવધિ, અગણિતાનન્ત સ્વરૂપ તેજ પન્ધલ છે. તેથી સપ્રધાયની પરિકાષામાં જે સ્વરૂપનો આનંદ અગણિત નથી પણ ગણી શકાય તેવો છે તેને અક્ષર બ્રહ્મ અનંતથી—અર્થાત્ પુરોષોત્તમ વગેરેથી ભોગવવામાં આવે છે. બ્ર ૩ ૮-૩-૩૪ માં આ અક્ષર બ્રહ્મ ગણિતાનંદ હોવાથી પૂર્ણ પુરોષોત્તમ નથી એમ જણાવ્યું છે. શકની ભાષામાં અક્ષરબ્રહ્મને પુરોષોત્તમના સ્વરૂપરથાનમાં રહેનાર કહ્યું છે. બ્રહ્માનંદવત્થીમાં તો બ્રહ્મરૂપી પદ્ધતિનું પુરુષ તે અક્ષરબ્રહ્મ છે એમ જણાવ્યું છે. તે પણ બગતલી માફક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, અને શેષ પછી પણ પગબ્રહ્મની સાથે અઘીકિક વિગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ માટે આનંદમય, પૂર્ણ પુરોષોત્તમનું સ્વરૂપ છે. તે અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વગી જેના ઉપર બ્રહ્મનો કટાક્ષ હોય, જેના ઉપર કૃપા કરવા કષ્ટે, તેવાજ શુદ્ધિના શ્રવે તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૬. જીવનું સ્વરૂપ—નુહાદંતમાં જીવને બ્રહ્મનો અગ કલો છે. બ્રહ્મના સત્ત્વિત અને આનંદ ધર્મોમાંથી પોતાની રમણ કરવાને ઇચ્છા થતા ચિત્ત અને આનંદ ધર્મોનો તિરોલાવ કરીને ફક્ત સત્ત્વો આવિભાવ કર્યો તેનું નામ “જીવ” કહેવાય અને ફક્ત આનંદ ધર્મનો તિરોલાવ થયો જે સ્વરૂપ જીવ પામ્યા તે “જીવ” સમાને પામ્યા જેમ અગ્નિમાંથી વિદ્યુત્કિરણો વ્યુત્પન્ન થાય તેમ આ જીવ બ્રહ્મના અગ છે. વિદ્યુત્કિરણોના અગ્નિમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શીરે જેમ અગ્નિનું તેજ વર્ષતુ નથી

તેમ જીવોના વ્યુત્પત્તિથી બ્રહ્મની બ્રહ્મતા ધટતી નથી. ભગવાનના અંશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છબે છ ધર્મોના તિરોધાનથી જીવને પોતે બ્રહ્મનો અંશ છે તેનું જ્ઞાન રહેતું નથી અને તેથી દીનત્વ, પરાધીનત્વ, સર્વદુઃખ સહનત્વ, સર્વ હીનત્વ, જન્માદિ આપત, અહંકૃદ્ધિ, વિપરીત જ્ઞાન અને વિપયાસકિત વગેરેનો અનુભવ કરે છે પણ પોતાના ખરા સ્વરૂપનું જેમ જેમ જ્ઞાન થાય છે તેમ તેમ દીનત્વાદિ ઝોઝાં ચતાં જાય છે. જીવનું પ્રહણ પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોથી ચતું નથી, પણ યોગ દૃષ્ટિ, ભગવદ્દત્ત દૃષ્ટિ અને જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જ તે જોઈ શકાય છે. જીવને નામરૂપનો સંબંધ નથી તેથી તેની ઉત્પત્તિ કહેવાતી નથી પણ માત્ર વ્યુત્પત્તિ જ કહેવાય છે. ગીતામાં તેને અજર, અમર કહ્યો છે તેમ તેને જન્મ નથી તથા મરણ નથી એમ જણાવ્યું છે. આથી તે નિત્ય છે એમ સમજાય છે. તેના વિશે જન્મ તથા મરણ જે કહેવાય છે તે લક્ષણથી જ છે.

અ. સ. ૨-૩-૮ માં જીવને જ્ઞાતા કહ્યો છે, જ્ઞાન એ તેનો ધર્મ છે, જેમ સૂર્ય અને પ્રકાશ વચ્ચે ધર્મી તથા ધર્મનો સંબંધ છે અને તેમની વચ્ચે અભેદના છે તેમ જીવ અને તેના ધર્મજ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ છે. આનું સ્વરૂપ શંકરમન પ્રમાણે વિષ્ણુ નંદિ પણ ચાંચું છે. અ. સ. ૨-૩-૧૬ થી ૨-૩-૨૮ માં એ વિષે સૂત્રકારે જણાવ્યું છે, તેનું માપે પણ કાંઈવામાં આવ્યું છે કે વાળના સોમા ભાગનો 'સોમો' ભાગે કરીએ એટલું સૂક્ષ્મ એ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે. તેનું ધ્યાન હૃદય છે. આટલું અલ્પ સ્વરૂપ છતાં ચંદ્રની માફક અગર મણિની પ્રભાની માફક સમસ્ત દેહમાં તે વ્યાપે છે. આમ છતાં જો તેમાં આનન્દાશનું પ્રાકટ્ય થાય ત્યારે એટલે બ્રહ્મી દશામાં વિભૂ' બને છે. જીવને કૃતિમાં જ્યાં વ્યાપક તથા વિભુ કહ્યો છે તે બ્રહ્મીદશામાં ભગવદ્વિશયી આનન્દાશના પ્રાકટ્યની સ્થિતિ જણાવવાને કહ્યું છે. ચતુર્થ: તે આલુ છે.

તે બ્રહ્મનો અંશ છે એવું. અ. સ. ૨-૩-૪૩ માં જણાવ્યું છે. આ સૂત્રમાં શંકરાચાર્યે આભાસવાદ, પ્રતિબિમ્બવાદનો આશ્રય કર્યો છે. આ જીવની ત્રણ અવસ્થાઓ છે-શુદ્ધ, સંસારી અને મુક્ત. વ્યુત્પત્તિ કાળે અવિદ્યા સંબંધની પૂર્વ અવસ્થા તે જીવની શુદ્ધાવસ્થા છે, આ અવસ્થામાં અવિદ્યાનો અપાર્શ્વ થતા આ માફ, આ પારકું, આ માગે મિત્ર અને આ મારો દુશ્મન એવી ભાવના કરે છે, આથી આ જીવે સંસારને સર્જે છે અને તેના રાગ-આસક્તિમાં સપડાય છે. આ જીવની સંસારી અવસ્થા છે. અ. સ. ૩-૨-૫ માં જીવમાં બ્રહ્મના ધર્મોનું તિરોધાન થઈને કેવી રીતે સંસાર દશાનો અનુભવ થાય છે એ જણાવ્યું છે. આ જીવો વળી બે પ્રકારના હોય છે-દૈવી યજ્ઞોવાણા અને આસુરી યજ્ઞોવાણા. દૈવીયજ્ઞોવાણા જીવો સંસારના રાગદ્વેષથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે અને આસુરી જીવો અવિદ્યાથી વધારેને વધારે બંધન પામે છે. આ અવિદ્યા જેને લીધે જીવને બંધનંદ્યાય છે, તેના પાંચ પર્વ છે-દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, અન્તઃકરણાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ અને સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ. આ અધ્યાસનાં કોડકાં જેમ જેમ તેની આલુબાલુ યંચવાતા જાય છે તેમ તેમ પોતે સર્જેલા સંસારને પોતાનો માનતો જાય છે અને આખરે તેના પોતાના સ્વરૂપને પણ જૂઠી જાય છે, પણ આ સ્થિતિમાંથી વિદ્યાનો આશ્રય કરવાથી બચી શકે છે. આ વિદ્યાનાં પાંચ પર્વો છે-સામ્ય, યોગ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, તપ, ભક્તિ. આ પાંચ વિદ્યાના પર્વ છે. તેનાથી જીવ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખતો થાય છે અને ધીમે ધીમે મુક્તિ તથા પરમાનન્દ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. મુક્ત જીવો પણ બે પ્રકારના છે-જીવ-મુક્ત અને મુક્ત. જીવ-મુક્ત જીવતા મુક્ત-સનકાદિ ગૃહસ્થાશ્રમમાં છતાં જીવ-મુક્ત થઈ ગયા. જળમાં જેમ પદ્મપત્ર રહે તેની માફક તેઓ રહેતા હતા છતાં વિકારાદિથી તેઓ નિર્લેપ દત્તા. જેઓ વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ સિવાયના ભગવત્ લોકમાં રહેનાર છે તે જીવો મુક્ત કહેવાય છે. જોડીના જીવો બે પ્રકારના છે-દૈવ અને આસુર. દૈવ જીવોમાં મર્મોદામાર્ગ્ય અને પુષ્ટિમાર્ગ્ય છે. આ બંને જીવોના પણ મુક્તિની બાબતમાં બેદ છે. અર્થાત્ અભેદો નીચે પ્રમાણે દર્શાવાય.

અહીં સર્વધર્મવિશિષ્ટ અને કર્ત્વ હોવાથી તેના અસરપ શ્રવ પશુ કર્તા અને ભોક્તા છે. અ. સ. ૨-૩-૩૩ માં આ જણાવ્યું છે. બુદ્ધિ વગેરે કરણ છે, અને તેમના દ્વારા શ્રવનું કર્ત્વ છે. બુદ્ધિ વગેરે કરણ જડ હોવાથી તેમનામાં કર્ત્વ નથી. શ્રવમાં કર્ત્વ છે પણ તેનામાં અશ્વધોદિધર્મોના તિરોધાનથી, સામર્થ્યનો અભાવ બન્યો છે. આથી તે કર્તા છતાં પણ પોતાનું હિત કરી શકતો નથી. શ્રવનું કર્ત્વ પરાધીન છે, આ કર્ત્વ કુખરૂપ નથી જેમ સુધાર રથ બનાવીને તેમાં પોતે બેસીને વિદ્યાર કહે છે તેમ શ્રવનું ભોક્તૃત્વ પણ છે. આ રીતે શ્રવમાં કર્ત્વ અને ભોક્તૃત્વ પ્રધાનપણે જે શક્યાર્થ ઔપાધિક સમજે છે તે રીતે તે નથી.

અહીં પ્રજ્ઞ પ્રકટાનન્દ હોવાથી અને શ્રવ તિરોહિતાનન્દ હોવાથી અ. સ. ૨-૧-૨૨ માં તે બંને વચ્ચે બેદરશીયો છે. છતાં પણ તે બંને વચ્ચે અબેદતા છે. કારણ કે આનન્દ અશનો પ્રાકૃત્યો છતાં તે અહરૂપ બને છે. માટે અબેદતા સુલભ જ છે. આ શ્રવમાં આનન્દઅસન પ્રાકૃત્ય થતા કોટિ અહરૂપો તેમાં સમાઈ જાય છે અને તે શ્રવ વ્યાપક રૂપ બને છે. જેમ બાલ્યાવસ્થામાં પુરુષ પૌરુષ છે તેમ શ્રવમાં આ આનન્દશ છે પણ જેની, રીતે તે પૌરુષ ગુણ રચુ છે તેવી રીતે આ અપ્રકટ છે. આ પૌરુષ જેમ યૌવનકાલે ખીચે છે તેમ શ્રવમાં ગ્રહેયો અપ્રકટિત ગુણ આનન્દ પણ ભક્તિ વગેરે દ્વારા પ્રકટ થાય છે. આ સિદ્ધાન્ત અ. સ. ૪-૪-૧ માં જણાવ્યો છે.

૭ જગત્ સ્વરૂપ-જગત્ એટલે અહીંની રમણ કરવાની ધ્રુવથી પોતાના સદ્બુદ્ધિ કરેલો આવિર્ભાવ તે અહીં આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. માટે તે મત્ત છે, મિથ્યા નહિ. જેમ મુક્તિદાતાથી અટ હિતપન્ન થાય તેમ અહીંથી જગત્નો આવિર્ભાવ થયો છે. માટે અહીં એ જગત્નું સમવાયિકારણ છે. તેમ તે તેનું કર્ત્વ હોવાથી નિમિત્ત કારણ પણ છે. જગત્ની હિતપત્તિ અને નાશ નથી, પણ આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ છે, તે આવિર્ભાવ પડેલા અહીંમાં છે અને તિરોભાવ પછી પાકુ અહીંમાં રહે છે. કાષ્ટમાં જેમ અગ્નિહોય તેની આકૃષ્ટ જગત્ની મત્તા અહીંમાં છે. જેમ મન્યન થતા તે અગ્નિ બહાર પ્રકટ થાય છે તેમ અહીંની ધ્રુવ થતા અહીં પ્રકટ થાય છે. લગ્ન પછી પણ તે અહીંમાં હોય છે. માટે તેની મત્તા સર્વ કાળે છે. આથી તે અસત્ અગર મિથ્યા નથી. અ. સ. ૧-૧-૨ માં અહીં જગત્ કર્ત્વ જણાવ્યું છે. નિર્ચય અહીં જગત્નું કર્ત્વ છે. શંકરાચાર્ય માને છે તે પ્રમાણે શબ્દ-સંચય અહીં નહિ, જગત્ અહીંની કૃતિ હોવાથી સત્ય છે, પણ જે મિથ્યા કહેવામાં આવે છે તે સંસાર છે. જગત્ અને સંસારમાં ધણો બેદ છે, જગત્નું કર્ત્વ અહીં છે, અને સંસાર સંજ્ઞાનાર શ્રવ છે. જગત્ અહીંની ધ્રુવથી તિરોધાન પામે છે. પચ્ચર્વાદિકા અવિદ્યાથી કંપેયો હોવાથી ગાનથીજ તેનો નાશ થઈ શકે છે. દંતા મમતાત્મક નાશ નથી.

જગતના ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ અને નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ સ્થિતિ છે અથવા સક્રિયતાના પરમેશ્વરને હોવાથી આ બન્ને એકજ કારણ છે. સંસાર કારણ હોવાથી તેનું ઉપાદાન કારણજ નથી. તેનું નિમિત્ત કારણ અવિદ્યા છે. સંસારનો નાશ થાય તેથી જગતને કારણે હાનિ નથી. જ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ મુક્તિ સંસાર રહે છે. મુક્તિ કાલે સંસારનો લય થાય છે. બ્યારે જગતનો લય તો પરમાત્માની ઇચ્છા પ્રમાણે તિરોધાન દશામાં છે. પૂર્વે જણાવેલા વેરાજ્ય, માંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિરૂપી પાપ પરવાળી વિદ્યાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે. અને તે નિવૃત્તિ થતાં સંસાર ટળી જાય છે. તેથી જીવન-મુક્તિ અમ્ભલવાય છે. દેહાધ્યાસાદિ પાપ અધ્યાસો પણ ટળી જાય છે. દેહાદિ તો જગતની અંદર હોવાથી તેનો નાશ નથી. સંસારજ મુખદુઃખાત્મક છે, જગત નહિ. આથી જીવન-મુક્તિ કાલે જગત સત્ય છે તેથી મુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી.

૮. ભક્તિતત્ત્વ—આ મતમા જ્ઞાન કરતા ભક્તિ અધિક છે તો પણ જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિનો આદ્ય કથો છે. બ્રહ્મના માહાત્મ્યના જ્ઞાનપૂર્વક સર્વથી શ્રેષ્ઠ, નિરૂપાધિ અને સુદૃઢ એવું નામ ભક્તિ છે. જેમ બ્રહ્મના રમણ માટે આધિભાતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક એ ત્રણ રૂપો છે તેમ તેને પ્રાપ્ત કરવાને પણ ત્રણ માર્ગો કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના છે. કર્મ એ આધિભાતિક માર્ગ છે તેનાથી આધિભાતિક જગતમા પુનરાવૃત્તિ હોય છે અને વિષયાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મથી સ્વર્ગાદિ લોકમા ગતિ છે પણ પુણ્યકર્મનો સંચય ક્ષીણ પામતા આ જગતમાં તેને પાછા ફરવું પડે છે. જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મા (સિદ્ધિ) એ રૂપ મળે છે. ત્યાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી. ત્રીજો માર્ગ ભક્તિનો તે આધિદેવિક માર્ગ કહેવાય છે. તેનાથી આધિદેવિક સ્વરૂપ પૂર્ણપુરોષોત્તમની સાથે અધૈવિક વિગ્રહથી સર્વ મનોરથ સિદ્ધ કરવાને કૃપાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનીઓ અક્ષરબ્રહ્મને પરમ ફલ માને છે, બ્યારે ભક્તો અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પરસ્માનન્દ પૂર્ણપુરોષોત્તમની પ્રાપ્તિને પરમ ફલ માને છે. તેમને, જલમા સાકરની માફક બ્રહ્મા લય પામવાથી તેમના મનોરથની સિદ્ધિ નથી પણ તે રમણ સાકરનો આત્માદેવતામાં છે. ભક્તિના પણ બે પ્રકાર છે, સાધનરૂપા અને સાધ્યરૂપા. સાધનરૂપ ભક્તિ એટલે નવધાભક્તિ અને સાધ્ય એટલે ફલરૂપા અથવા પ્રેમલક્ષણી ભક્તિ. આ ભક્તિનો અર્થ સ્નેહજ કરવામા આવે છે. અને તે મેવાદિકારા પ્રકટ થાય છે. મેવાફલમા તનુજ, વિતનજ અને માનમી એ ત્રણ પ્રકારની મેવા દર્શાવી છે તેમાં તનુજ અને વિતનજથી માનસી સેવા સિદ્ધ કરવાની છે. આ સેવાથી ચિત્ત સતત બ્રહ્મમાજ લાગ્યું રહે છે. આ માનસી મેવા એજ પ્રેમલક્ષણી ભક્તિનું બીજું રૂપ છે. કાવ્યશાસ્ત્રમા પ્રેમના સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા, એવા મુખ્ય ચાર પ્રકાર કલા છે તેમા સ્નેહના દર્શન, મૃત્તિ, અભિલાષા અને ઉદ્વેગ એ ચાર પ્રકાર, આસક્તિના ઉન્માદ, વ્યાધિ અને પ્રસાપ. વ્યસનના જડતા અને મૂર્છતા જાણવ્યા છે. આ પછી અન્તિમ અવસ્થા તે તન્મયતાની છે. જે અવસ્થામા તે ભક્ત વિરદાવસ્થાની ઉદ્ધી કક્ષામા હોય છે કે જેથી પ્રભુ મિલાય તેનો પ્રાણ આલી જ્યાંની તૈયારીમાં હોય છે. આ અવસ્થા તન્મયતાની દશા કહેવાય છે. આ ગિયતિમા પ્રભુ પ્રકટ થાય છે. પ્રેમભક્તિની સયોગ અને વિપ્રયોગ અવસ્થામાંથી વિપ્રયોગ અવસ્થાને ફલરૂપ માનેલી છે. ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમા શ્રીવલ્લભાચાર્યે ભક્તિના સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન એવા ત્રણ રૂપ આપ્યાં છે, અને તે ભક્તિની ગદ્દિ કેવી રીતે થાય તે જણાવ્યું છે. તે ગ્રન્થમા કહે છે કે ગૃદમા રિચત રૂદિને અધર્મપગયણ બની વિદેષ થવા દીધા વગર પ્રભુ-કૃષ્ણની મેવા કરવી. આમ કરવાથી બ્યારે પોતાના કામ કોષાદિક વિકારો તથા મનોરથો માઠ તાર જતુ રહે ત્યારે એમ સમજવું કે પ્રભુને માટે સ્નેહ થયો છે, પત્રીથી આ સ્નેહ વધીને આસક્તિ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે સંસાર શીકો લાગે છે. ગૃદ ઉપર રચિત ગેતી નથી. પત્રીથી વ્યસન અવસ્થામાં કૃષ્ણ એજ ખગ છે એમ જાણીને તેના વગર એક ક્ષણ પણ રતી શકતો નથી. પ્રભુને માટે ખરી વિરદભાવના તેજ ખરો મન્યામ છે. ગ્રન્થગનાઓમા આરો ઉદ્વેગ સ્નેહ

ભગવાન માટે હતો માટે તે ખત મન્યાસિની મનાયા છે ભક્તિપગથનું જીવે તો મુક્તિની પાથ કામના કરતો નથી. તેને તો પ્રભુની નિકટ જવું છે, અને રામાદિ લીધાનો માક્ષાતકા કર્યો છે. બ્યારે ભક્તિની આગળ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તેના નેત્રો તથા મનથી શ્રીમુખની સુધારું પાન કરે છે અને તેથી ભક્તના ચિત્તમા પરમ પ્રયોદનો આવિર્ભાવ થાય છે. પછીથી કોઈક અનિર્વચનીય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ભગવાનના સ્વરૂપની સાથે સધળા ઈન્દ્રિયો મદિન સંભાષણાદિ કરે છે. પછીથી ભગવાન તેના સધળા મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. જ્ઞાનમા તો ફક્ત દુઃખના અભાવ રૂપી ફલ છે પણ ભક્તિમા દુઃખનો કેવલ અભાવજ નથી પણ પૃથ્વીનન્દનો અનુભવ પણ હોય છે અર્થાત ભક્તિમા કૃપાનન્દ અને રસપાન એ ફલ છે. જ્ઞાનમા સ્વરૂપનો લય એ ફલ છે. બ્યારે ભક્તિમા સ્વસ્વરૂપથી આનન્દનો અનુભવ છે. જ્ઞાનમા પ્રથમ કષ્ટ હોય છે, અને અન્તમાજ દુઃખનો અભાવ અને ગણુવાનન્દની પ્રાપ્તિ છે. બ્યારે ભક્તિમા શરૂઆતથીજ નિરતિશય આનન્દ છે. જ્ઞાનમા જીવ પોતાને બ્રહ્મ માને છે, ભક્તિમાર્ગમા જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તેથી દાસ તરીકે રહીને ભગવાનનું ભજન કરે છે જ્ઞાનમાર્ગમા કામ ક્રોધાદિ પ્રતિબન્ધક રૂપ છે, ભક્તિમા તે પ્રતિબન્ધક હોતા નથી જ્ઞાનમાર્ગમા અનેક ભય હોય છે, ભક્તિમાર્ગ દમેના નિર્ભય છે, કારણ કે ભક્ત જે કાંઈ સાધન કરે છે તે પ્રભુમાનુદા રાખીને કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગમા માધન અને ફલ વૃદ્ધ છે ભક્તિમાર્ગમા તે બન્ને એક છે ભક્તિ એ માધન છે અને તેનાથી પ્રાપ્ત કરવાનું પણ તેજ છે. જેમનામા કર્મ, જ્ઞાન કે કાંઈ સાધન નથી તેઓ નર્વ ધર્મના ત્યાગપ્રવક પ્રભુને ગમ્યુ ન્તય તો કૃતાર્થ થાય છે. જ્ઞાનમાર્ગમા માધનની અપેક્ષા છે, ભક્તિમાર્ગમા સાધનની અપેક્ષા નથી.

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધાદૈત મતના સિદ્ધાન્તો આલુભાષ્યમા દર્શાવ્યા છે હવે અન્ય ભાષ્યકારોના વિચારથી આ વિચારોનું વેલક્ષણ્ય કેવી રીતનું છે તે આપણે તપાસીએ

બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના આદિ ભાષ્યકારો શકરાચાર્ય મનાય છે. તે 'કે' તેમની પહેલા સમુચ્ચયનાદિ ભર્તૃપ્રપચે ઇ. સ. ૬૫૦ મા પોતાના અદ્વૈત વિષ્ણના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. આ શકરાચાર્યનો કાલ ઇ. સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦ સુધીનો ગણાય છે. તેમણે માણ્ડક્યકારિમના કર્નો ગોડપાદના શિષ્ય ગોવિન્દાચાર્ય પાસેથી સંધ્યામની દીક્ષા લીધી હતી ગોડપાદ પામે પણ ધણુ વયો સુરી તે ગ્વા હતા પછીથી ઘણો મમય પ્રવાસમા ગાળ્યો હતો તેમણે અફરિકાશ્રમમા રહીને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચ્યુ હતુ. આ ભાષ્ય રચતી વખતે ગોડપાદના માયાવાદની અમર એમના ઉપર થઈ હતી તેથી તેમણે સૂત્રકારના આશયોને માયાવાદથી સમજાવ્યા. આથી તેમના ભાષ્યમા બ્રહ્મવાને બદલે "માયાવાદ"નુંજ નિરૂપણ છે. તેમનો અદ્વૈતવાદ તે કેવલાદૈત કહે છે, આ મત અને શુદ્ધાદૈત વચ્ચે નીચેનું વેલક્ષણ્ય છે-

શુદ્ધાદૈત.

- ૧ બ્રહ્મનિર્ગુણ અને સગુણ છે. પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત માટે નિર્ગુણ અને અધૈકિક ગુણોથી યુક્ત માટે સગુણ.
- ૨ બ્રહ્મ સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે.
- ૩ અન્નમય, મનોમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એ બ્રહ્મના સ્વરૂપ છે. તેમા પ્રથમ ચાર વિભૂતિ સ્વરૂપ છે. અન્નમય એટલે જગત્ મનોમય નામાત્મક સૃષ્ટિ વેદ, પ્રાણમય એટલે

કેવલાદૈત.

- ૧ બ્રહ્મ નિર્ગુણજ છે. મગ્યુ બ્રહ્મનું બીજું નામ શય્ય બ્રહ્મ છે. તે મુખ્ય બ્રહ્મ નદિ પણ ગાળુ છે. તે માયાથી જન્ય છે
- ૨ બ્રહ્મમા કોષપણ ધર્મોજ નથી, તે ધર્મો દેખાય છે તે માયાથી દેખાય છે.
- ૩ અન્નમય વગેરે પાત્ર તે કોપ છે. આનન્દમય એ પરબ્રહ્મ નથી અક્ષરબ્રહ્મ એ એના કરતા પણ અધિક છે ભગવાન, ઈશ્વર, પરમાત્મા કૃષ્ણ એ બધા ઉપાસના માટેના રૂપો છે

છવ અને વિજ્ઞાનમય એટલે અક્ષર બ્રહ્મ આ બધા વિશ્વતિ સ્વરૂપ છે. તે બધાનો અતરાત્મા આનન્દમય છે. તેજ પરબ્રહ્મ છે આનુ બીજી નામ કૃપણ છે.

૪ બ્રહ્મ વિરદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે.

૫ બ્રહ્મ લીલા કરવાને જગત્ મર્જયુ છે માટે બ્રહ્મ એજ જગત્નું કર્તૃ છે તેમ તે સમવાયિ કારણ પણ છે.

૬ જગત્ એ બ્રહ્મનું અવિકૃત પશિશુભ છે.

૭ જગત્ મત્ય છે, અને સંસાર મિથ્યા છે.

૮ બ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિથી જગત્ દેખાય છે અને નિરોભાવ શક્તિથી દેખાતું બધું ચાય છે

૯ હવે બ્રહ્મના અંગ છે.

૧૦ હવે બ્રહ્મનો છે.

૧૧ આ હવે નિત્ય અને અણુ છે. બ્રહ્મીદશામા ભગવદાવેશ થતા તેમનામા વિભુત્વ જણાય છે.

૧૨ જ્ઞાન એ હવેનો ધર્મ હોવાથી તે જ્ઞાતા છે, છતાં તેના જ્ઞાનધર્મ અને જ્ઞાતા તરીકે એ ધર્મસ્વરૂપ બન્ને અબેદતા છે, અર્થાત્ તે જ્ઞાન તથા જ્ઞાનરૂપ છે.

૧૩ બ્રહ્મના તે અંશ હોવાથી, હવેમા કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ પણ છે.

૧૪ હવે અને આત્મા એક છે.

૧૫ બ્રહ્મનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ તે જગત્, આધ્યાત્મિક તે હવે અને આધિદેવિક તે પરબ્રહ્મ.

૧૬ મોક્ષ એ પરમશ્વર નથી, મોક્ષ કરતાં પણ પર-બ્રહ્મના આનન્દાનુભવનું શ્વ છે.

૧૭ બ્રહ્મની સાથે સાયુજ્ય તેનું નામ મોક્ષ આત્મ-નિતક દુષ્ટની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ.

૧૮ માયા એ બ્રહ્મની શક્તિ છે, અને બ્રહ્મને અર્પીત છે.

૧૯ બાકિ એજ માધ્યમ છે

૪ બ્રહ્મના ધર્મોજ નથી તોપછી વિરદ્ધ ધર્મો તેમા હોયજ નહિ.

૫ અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મમા જગત્ની પ્રતીતિ થાય છે. આ અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મમા જગત્નું કર્તૃત્વ જણાય છે. આ કર્તૃત્વ ખરૂં નથી.

૬ જગત્ એ બ્રહ્મમાજગત્નું સર્પની માફક ચિત્તનું જણાય છે.

૭ જગત્ અને સંસાર એક છે, તે મિથ્યા છે

૮ અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં જગત્નો આભાસ થાય અને જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થતા જગત્નું નથી.

૯ હવે બ્રહ્મના અંશ નહિ પણ અશબ્દના હવેનું જગત્ નથી. જેમ અવિદ્યાથી બ્રહ્મ જગત્નો આભાસ થાય છે તેમ અવિદ્યાનું વિદ્યેપશક્તિથી હવે દેખાય છે.

૧૦ હવે વસ્તુન આત્મા હોવાથી તે એકજ છે.

૧૧ હવે આત્મા તરીકે અણુ નહિ પણ વિભુ છે

૧૨ જ્ઞાતા નહિ પણ તે જ્ઞાનરૂપ છે.

૧૩ હવે કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ હોવાનું છે.

૧૪ હવે અને આત્મા જૂદા છે, હવે એ આત્માની મિથ્યા પ્રતીતિ છે.

૧૫ બ્રહ્મના આવા ત્રણ સ્વરૂપ નથી. આધિદેવિક સ્વરૂપ તરીકે ગણુવામા આવતું આનન્દમય સ્વરૂપ તે પરબ્રહ્મ નથી એ તો એક કોપ છે. પરબ્રહ્મ તે અલરબ્રહ્મ છે.

૧૬ મોક્ષ એજ પરમશ્વર છે.

૧૭ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ તેનું નામ મોક્ષ. આ મોક્ષ એટલે કેવલ્ય છે.

૧૮ માયા એ બ્રહ્મની શક્તિ નથી.

૧૯ જ્ઞાન એજ માધ્યમ છે.

૨૦ તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્ય નથી. તેમાં તત્ત્વમ્ અને અસિ એમ બે પદ છે. તત્ત્વ કહેતાં બ્રહ્મ, તેને ત્વ એ ભાવવાચક નામનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે. આથી તત્ત્વ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મત્વ-“બ્રહ્મની સ્થિતિ” : એટલેજ થાય છે. તત્ત્વમસિ આપું પદ એવું જણાવે છે કે જીવ બ્રહ્મ નથી પણ બ્રહ્મીદશામાં ભગવાદેશથી તેનો તિગેદિત આનન્દ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેનામાં બ્રહ્મનું વિજુત્વ આવે છે એટલે તે દશામાં તેનામાં બ્રહ્મત્વ હોય છે. આથી તે બ્રહ્મરૂપ છે જેમ સુવર્ણના આંશો સુવર્ણરૂપ હોય છે તેમ બ્રહ્મના ચિદ્દેશ-જીવો પણ બ્રહ્મરૂપ છે.

૨૧ કર્મની અપેક્ષા ચિત્તશુદ્ધિ માટે છે એવું નથી પણ જ્ઞાનદશા પછી પણ તેની જરૂર છે. વસિ-દાદિ અપિઓ જ્ઞાની છતાં કર્મ કરતા.

૨૨ પ્રમાણાદિ સમ્યક્ સત્ય છે. બ્રહ્મજ્ઞ સ્વેચ્છાએ કરીને પ્રમાણાદિરૂપથી વિચિત્ર લીલા કરે છે.

૨૩ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અર્થોપપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ પ્રમાણોર્માથી, ઉપમાન, અર્થોપપત્તિ અને અનુપલબ્ધિનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી અને અનુમાન, પ્રત્યક્ષ ઉપર સ્વાયલ્લ હોવાથી તથા પ્રત્યક્ષ એ બ્રમ્મલક્ષ હોવાથી સર્વથા વિશ્વસનીય આત્મવાક્ય તરીકે મનાવું શબ્દનું પ્રમાણ્ય છે.

૨૪ શબ્દપ્રમાણમાં વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવતની સમાધિભાષા એટલાં સ્વીકારાય છે. વેદાદિ સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ હોવાથી આ શબ્દપ્રમાણ્ય પારમાર્થિક છે.

૨૫ બ્રહ્મ એજ પ્રમેય છે. આ બ્રહ્મ તે નિર્ગુણ અને સચ્ચુ તથા નિરાકાર અને સાકાર ઉભય રૂપે છે.

૨૬ અજ્ઞાતિ અને અન્યથા જ્ઞાતિથી તમામ બાબતો સમજાવી શકાય છે.

૨૭ સાધનક્રમમાં, કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ક્રમ છે. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ભક્તિના અંગ છે.

૨૮ ઉપર જણાવેલા સાધનો બ્રહ્મરૂપ છે માટે તે સત્ય છે.

૨૯ શ્રુતિમાં તમામ સ્થળે સરજી પ્રમાણ્ય છે, અમુક મુખ્ય છે અને અમુક ધાણ છે તે જોડું છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની પ્રતિપાદક શ્રુતિઓ જેટલી સત્ય તેટલીજ સચ્ચુ બ્રહ્મની પ્રતિપાદક છે.

૨૦ તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્ય છે. તેમાં તત્ત્વમ્ અને અસિ એવા ત્રણ શબ્દો છે. તત્ત્વ એટલે બ્રહ્મ તત્ત્વમ્ એટલે જીવ, આ બંનેની ભાગત્યાગ લક્ષણથી અભેદતા છે. જેમ “તે આ દેવન્ત” એ વાક્યમાં “તે” એ ભૂતકાળનો અર્થવાળો છે અને “દેવન્ત” વર્તમાનકાલનો છે તેથી તે બંને ભિન્ન છે, તેપણુ અદિના ભાગત્યાગ લક્ષણથી તે એકજ છે એના અર્થ સમજાવ્યો છે.

૨૧ ચિત્તશુદ્ધિ પર્વન્ત કર્મની જરૂર પડે છે પડીથી તેની જરૂર રહેતી નથી.

૨૨ પ્રમાણાદિ વ્યાવહારિક છે, પરમાર્થરતિ સત્ય તો બ્રહ્મજ્ઞ છે.

૨૩ પ્રમાણની વ્યાવહારિક નતા છે. આ સનાતન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થોપપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એટલા પ્રમાણો છે.

૨૪ ક્રેત વેદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રનું શબ્દ પ્રમાણ્ય તરીકે લેવાય છે પણ વેદ વગેરે જગત્માં આવેલા હોવાથી તે જગત્તરી માફક પારમાર્થિક નથી.

૨૫ ક્રેત નિર્ગુણ તથા નિરાકાર બ્રહ્મજ્ઞ પ્રમેય છે.

૨૬ અનિર્વચનીય જ્ઞાતિથી જ તે સમજાવી શકાય છે.

૨૭ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ક્રમ છે. ભક્તિને એ ક્રમમાં ગણાવી નથી કારણકે ભક્તિ અને ઉપાસના એક માનેલી છે.

૨૮ આ સાધનો જગત્માં રહીને કરવાનાં હોવાથી મિથ્યા છે.

૨૯ બ્રહ્મ નિર્ગુણ અને નિરાકાર હોવાથી, સચ્ચુ અને સાકાર બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ ગીણુ છે.

ઉપર પ્રમાણે શંકરાચાર્યના કેવલાદૃત અને જગલાચાર્યના મુદ્ધાદૃતનું વૈવિધ્ય છે. હવે અહિં આ એક બાબત જણાવવાની જરૂર પડે છે કે જ્ઞાનમયકારનો આશય શંકરાચાર્યે બરાબર પ્રકટ કર્યો છે કે કેમ ? આ વિશે ચ. મૂળચંદ્ર ગુરુસીતાસ તેવીવાળાએ એક લાંબો અંગ્રેજીમાં નિબંધ લખીને મ્પટ જણાવ્યું છે કે શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં જ્ઞાનમયકારના આશયને કચડી નાખ્યા છે. ડોક્ટર થીબે પણ “મેકેટ્રુ ક્રુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ” ના ૩૪ મા પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં શંકરાચાર્યના શારીરિક ભાષ્ય વિશે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

૧. શંકરાચાર્યનું શારીરિક મીમાંસા ભાષ્ય કેકે કંકાણે અમય મંત્રાને અનુસરતું નથી (પૃ. ૯૦)
૨. ભાષ્યમાં, જદુગર લુપ્ત લુપ્ત દેખાવો જતાવે છે, પણ તે જેમ મત્ત હોતા નથી તેમ જગત્ પણ માયા કલ્પિત છે એમ જતાવવાને જદુગરનો નાખ્યા આપવામાં આવે છે, પણ મંત્રમાં આવો કોઈ દાખલો મળી આવતો નથી.
૩. પહેલા અધ્યાયના ચોથા પાદના છેલ્લા ભાગમાં “માયા” શબ્દ નથી.
૪. જે મંત્રો શ્રવણું પરિભ્રમણ જતાવે છે, તે મંત્રો શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે સમગ્ર શકાનાં નથી.
૫. જે મંત્રમાં શ્રવણે જ્ઞાનોનો અંશ કહેલો છે, તે મંત્રમાં વિના આધારે શંકરાચાર્યે અંશદ્વ એવો અર્થ કરે છે.
૬. જે મંત્રમાં પ્રતિષ્ઠિતવાદ નથી તે મંત્રમાં આભાસનો અર્થ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે છે, નેમ કરવાથી બીજા અધ્યાયના ૩ મ પાદના ૪૩ મા મંત્રનો વિગ્રહ આવે છે, કેમકે તેમાં શ્રવણે જ્ઞાનોનો માક્ષાત્ અંશજ કહેલો છે.
૭. શંકરાચાર્યે હજાર અને જ્ઞાનમાં જે તદ્વાવન જતાવે છે તે મંત્રમાં નથી.
૮. જગત્ મિથ્યા છે એમ મંત્રમાં નિકળતું નથી.
૯. જાદરાપણનાં મંત્રો શંકરાચાર્યના ભાષ્યને અનુસરતા નથી.
૧૦. ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદના ત્રીજા મંત્રમાં “માયા” શબ્દ છે પણ માયા શબ્દનો જે અર્થ શંકરાચાર્યે કરે છે, તે અર્થ કણ્ઠ કરીએ તો મ્પનમાં દેખાતા જતાવો માયાનું કાર્ય કદી શકાય. તથાપિ જગત્તમાં દેખાતું જગત્ માયાનું કાર્ય કદી શકાય નહિ.
૧૧. વૈદિક સિદ્ધાન્ત સંબંધી ધણા અગત્યના વિષયો ઉપર શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય જ્ઞાનમંત્રાને અનુસરતું નથી.
૧૨. ઉપનિષદો અમુક ધોરણ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે, એમ જતાવવાને શંકરાચાર્યનો પત્ત જતાવડી છે, એવો જદુગરવચક ઉપનિષદના આખા ત્રીજા અધ્યાય ઉપરથી જોઈએ તેટલો પુરાવો મળે છે.
૧૩. જે શ્રુતિઓમાં જ્ઞાનના મુલ્ય અથવા ધર્મ કહેવામાં આવ્યા છે, તે શ્રુતિઓ મત્ત વાર્તા કહે છે એમ શંકરાચાર્ય માનતા નથી.
૧૪. આ જગત્ મોટું છે અથવા વિવર્ત કે માયા કલ્પિત છે એમ ઉપનિષદો કહેતાં નથી, પણ તે જ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ કહે છે.

શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત સાથે અન્ય ભાષ્યકારોને જે મોટામાં મોટો બેદ છે તે તેમના માયાવાદ વિરોધી છે. અગત જ્ઞાનમયકારનો આશય માયાવાદમાં નથી, તેનો મુખ્ય પુરાવો એ છે કે જ્ઞાનમંત્રોમાં મોટા પછી મળે “માયા” શબ્દનો પ્રયોગ નથી. ફક્ત ચ. મ. મા ૩-૨-૩ ના “માયા” શબ્દ છે પણ તે ૩૧ થીમો જણાવે છે તે પ્રમાણે રસન નહિનું પ્રકરણ છે ત્યાં સ્વપ્ન સ્થિતિનાજ વિચાર કર્યો છે તે

જાતકદાસની વ્યવહાર સૃષ્ટિ મિથ્યા જણાવી નથી. આ સૂત્રમાં માયાવાદની ચર્ચા સર: ૧ નથી એટલુંજ નહિ પણ શ્રુતિમાંથી તેને સમર્થન મળી શકશે નહિ. છત્રાવાસ્યોપનિષદમાં વિદ્યા તથા અવિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે પણ ત્યાં અવિદ્યા એટલે માયા નથી. કાંઈક અને મુંડકમાં પણ માયા નથી. તત્તિરીયકમાં તે પરમાત્માની શક્તિના અર્થમાં છે. ફક્ત જાતકદાસની મધ્ય વિદ્યામાં “ ઇન્દ્ર માયાથી બદ્ધ ૩૫ થાય છે ” એ વાક્યમાં માયાનો ઉલ્લેખ છે. અર્થિઆ મૂલ માયા સપ્તને બદ્ધ વચનમાં (માયાભિઃ) વાપર્યો છે તેથી પરમાત્માની શક્તિઓ એવો અર્થ થાય છે. વેદિક નિષ્કણ્ડમાં માયાવચુનાજ્ઞાનમ્ એ પંક્તિમાં માયા ને જ્ઞાન અથવા પ્રજ્ઞાના પર્થોય તરીકે લીધી છે. તેમાં મિથ્યાજ્ઞાનો અર્થ નથી. શ્લે. ૪-૨૦ માં માયાને પ્રકૃતિ અને મહેશ્વરને માયી જણાવ્યું છે. આ ઉપનિષદ પણ શંકરાચાર્યના નિર્વિશેષ સ્થાને ટેક આપતું નથી. આ રીતે જોના જગ્યાએ કે શ્રુતિઓમાં માયાવાદ કોઈ સ્થળે નથી તો તે માયાવાદ શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાં ક્યાથી આવ્યો ? આ વિશે રા. નર્મદાશર દે. મેહતા એમ જણાવે છે કે, શંકરાચાર્ય ઉપર માયાવાદની જે અસર થયેલી છે તે તેમના ગુરુના ગુરુ ગોઠપાદને લીધે છે. આ ગોઠપાદાચાર્યના વિચારો “ માદૃશ્ય કારિકા ” માં નજી પડે છે. આ કારિકાના વાક્યો, પદો અને વિચારો આદ્ય દર્શનના રંગથી રંગાયેલા છે અને તેમાં માયાવાદ નરવરતો છે. આ ગોઠપાદ આચાર્ય જો કે દિંદુર્બન હશે છતાં તેમના ઉપર જોઈ મનના વિજ્ઞાનવાદની અને શંકરાવાદની ઉંડી અનર થયેલી હતી. આ અસર શંકરાચાર્યમાં ઉતરી પણ આ માયાવાદ ખોટો છે એવું જાદુ બારકર પોતાના અક્ષરમૂલના ભાષ્યના આરંભમાં ત્રીજીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે

સૂત્રાભિપ્રાયં સંવૃત્ત્યા સ્વાભિપ્રાયપ્રકાશનાત્ ।

ઘ્યાસ્યાતં ચૈરિદં શાસ્ત્રં વ્યાસ્યેયં તન્નિવૃત્તયે.

અક્ષરમૂલમાં શંકરાચાર્ય કોના આશયને અનુસરે છે તે માટે રા. જા રંગાચાર્ય જણાવે છે કે, “ That the aim of Sankaracharya was to try to evolve what he himself took to be the teachings of the Upanishads out of the Vedanta Sutras of Bisharayan—that is, to put into the Sutras what he himself understood to be the teachings of the Upanishads. ”. ભાવાર્થ—શંકરાચાર્યનો હેતુ જાદરાચાર્યનાં વેદાન્ત સૂત્રોમાંથી જેને પોતે ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તો માનતા તેને જ તારવવાને પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ પોતે ઉપનિષદનાં સિદ્ધાન્તોને જે રીતે માન્યા તેનુંજ આરોપણ સૂત્રમાં કર્યું છે. ” અ. સ. ૩-૨-૩ માં જ્યાં માયા સપ્ત છે તે ઉપરથી સૂત્રકારના મનમાં પણ માયાવાદ છે એવું જે આરોપણ કર્યું છે તે કોઈપણ રીતે વિશ્વસનીય નથી. સાં સૂત્રકાર માત્ર એટલુંજ જણાવે છે કે સૂત્ર સૃષ્ટિ માયામાત્ર છે. બારકરના મતે માયાનો અર્થ “ અર્થના પ્રત્યય સ્થિત ” છે. નિંબાક અને સમાનુગમ્યાર્થના મતે આશ્ચર્યાત્મક અને શ્રીયક્ષભાચાર્યના મતે “ સર્વભવન્ સમર્થ શક્તિ ” છે. આમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિની જ વાત કહી છે. ત્યાં માયાનો અર્થ શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે અનિર્વચનીય કરવો હોય તો ભરે કરો, એથી તો સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું જ અનિર્વચનીયત્વ અને છે પણ તેથી અક્ષરસૃષ્ટિ તેવી નથી. કારણ કે તે વિશે ત્યાં કશુંપણ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેટલા માટે બારકરાચાર્ય કહે છે કે—જે પુનર્જાગરિતાવસ્થાએ માયામાત્રમિત્યાવોપયારિત સૂત્રકારાભિપ્રાયં નાશયન્તઃ યોગ્યિયજ્ઞં મોહયન્તિ ” ભાવાર્થ—જે વળી જાગરિત અવસ્થાને પણ માયામાત્ર બદલે કરે છે તેઓ સૂત્રકારના અભિપ્રાયનો નાશ કરતાં યોગ્ય પુરપતે મોહ પમાડે છે. ” (બારકર ભાષ્ય અ. મ. ૩-૨-) વળી અ. સ. ૨-૨-૨૮ માં પણ આજ ભાવાર્થનું વાક્ય લખ્યું છે. જે તુ વૈદમતાવલંબિનો માયાવાદિનસ્તેડયનેન મ્યાયેન સૂત્રકારેણ નસ્તતા વૈદતત્ત્વાઃ ચંદ્ર ચ ચોડર્થો નામત્રેતઃ

સ્વાત્ત્વ, મર્થમિદ ચતતે સૂત્રાર 'જેઓ વળી મોઢ મનનુ અનુનનુ કનનાગ માયાવાદીઓ છે તેમનો પાણુ આ ન્યાય પ્રમાણે સુનકારન નિગત કર્યો છે એમ જાણુ નોંધવો. જો બાલ અર્થ નિર્ણય બિપ્રાય ન હોય તો શા માટે સૂત્રકાર આનો પ્રયત્ન કરે" મધ્યાચાર્ય માયાનો અર્થ પુરાણ પ્રમાણે મન અથવા સમકાર કરે છે, આ અર્થની પુષ્ટિમા 'મનોગતાસ્તુ સંસ્કારાદ્દેહ્યા પરમેશ્વર' પ્રદર્શયતિ જીવાર્થ સ્વપ્ન ફાતે ગોચતે પ્રત્યાદિ વાક્યનો આધાર લે છે મધ્ય સમકારને નિયમ તરીકે લે છે અને તેને નીકાર ઉપાદાન કારણ તરીકે લેડે.

તેથી, શ્રીમદ્દેવ્યભાષ્યાર્ય તે નિર્ણય બ્રહ્મની સર્વવર્તિન સામર્થ્યવાળી, શક્તિ એનું નામજ માયા કહે છે, આ શક્તિથી, બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કરી શકે છે દરેક વ્યક્તિનો મદિમા તેની શક્તિ ઉપરથી માપી શકાય છે બ્રહ્મની શક્તિ એટલી બધી અગાધ અને અચિન્ત્ય છે કે તેનું માપ આપણી માનવિક ક્ષુદ્ધિથી કરી શકીએ તેમ નથી. તે ધારે તે જી શકે છે એક ક્ષણમા મોટા મોટા બ્રહ્માણ્ડોને પણ ડાલાવી મંડે છે એક ક્ષણમા આ વિશ્વને જેવું પોતે નિર્માણ કર્યું છે તેડું પોતે સર્વે ગકે છે જળની જગ્યાએ અગ્નિ અને અગ્નિની જગ્યાએ જળ પણ એજ શક્તિ કડે છે જગત્તા પદાર્થોમા જે ઉપ, મસ, ગન્ધ, નામ આદિ જોવામા આવે છે તે પણ આ શક્તિનું કરે છે, પણ આ શક્તિ પોતાની મેળે વ્યવસ્થા કરતી નથી પણ તે શક્તિના આધારબૂત મર્મનકિતયુક્ત બ્રહ્મની ઇચ્છાથીજ કરે છે. બ્રહ્મની ઇચ્છા થતા તે પોતેજ પોતાની શક્તિને અમુક ન્યાયાગમા ગેકે છે બ્રહ્મની ક્રીડાને માટે જગતમા લીનાવૈચિત્ર્ય સર્જવાને નટની માફક અને નામ ઉપાદિ ભેદની પ્રતીતિ કરે છે. આ બધું બ્રહ્મની ઇચ્છાથી થતું હોવાથી તે મત્ત્ય છે. માયારથી શક્તિ બ્રહ્મમા ગેલી હોવાથી શક્તિ-માયા અને શક્તિમત્ત-બ્રહ્મ વચ્ચે અભેદતા છે ત્યાં દ્વેતાપત્તિના નભવજ નથી વળી તે ભગવાનની ઇચ્છાગમિતે અધીન છે તેથી ભગ વદ્ગીનામા તેને "દેવી" વિશેષણ લગાડ્યું છે શ્રીમદ્ ભાગવતમા તે અન્તરંગ હોવાથી-આલ પતાર્ય નહિ હોવાથીજ-યોગમાયા કહી છે આ માયાશક્તિ પોતામાથી વિદ્યા અને અવિદ્યા એની બે શક્તિઓને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મને માટે ક્રીડાબાળ નાનાવિદ્ય જડ તથા ચેતન પદાર્થોથી તૈયાર કરે છે વ્યવસ્થાપિતમા માયા શબ્દનો પ્રયોગ ઇશ્વરની વ્યાપ્તિશક્તિ તત્ત્વિના અર્થમા છે અર્થાત્ત મ્વાન મુદ્ધિનુ ઉપાદાન કારણ માયા-ઇશ્વરની વ્યાપ્તિશક્તિ શક્તિ છે મ્વાનક્રિયા પણ જે ઉપાદાન છે તે બ્રહ્મની વ્યાપ્તિશક્તિ શક્તિજ છે તેથી જ્યાં કોઇપણ બાલપદાર્થ ત્યાં નથી, જેમ કોઇ નાનુગર તથા નક પ્રેક્ષકોના કૌતુક માટે આપોલ કર્યા અવિષ્કામ પદાર્થોને અર્થ છે તેમ બ્રહ્મ પદ્યુ જાને આ મોઢ લગવાને સ્વપ્ન સૃષ્ટિ કડે છે એ અર્થજ આ સૂત્રો (અ સ ૩૨-૩૩ નો) છે

નિઝાનભિક્ષુ સ્વપ્નક્રિયા એટલે ક્ષુદ્ધિબાલ મન પગિલામ વિગેય એવો અર્થ કરે છે. ત્યાં આ પ્રમાણે પોતે જણાવે છે—

સ્વાપ્ના વિપયા પેન્દ્રજાલિકૃત્ત્વ પરમેશ્વરમાયાકાર્યતયા માયામાત્રાઃ ન સ્વભાવસ્વરૂપાસ્તુચ્છાઃ ॥
નાભાવ ઉપલબ્ધેરિતિ સૂત્રેનાત્યન્તાસત્ત ઉપલબ્ધિર્નિવેષાન્ ॥ પેન્દ્રજાલિકૃત્ત્વરયોર્વિશેષાસ્તિવાન્,
યદૈન્દ્રજાલિકૃત્ત્વ મન્ત્રાદિ ર્દશસ્તુ માયયૈવ વ્યામોહયતીતિ તથૈવ મનસઃ પરિણામમાત્રમર્થ કટકકુ-
ળ્લલાદિવાર્ત્તિર્મમીતે ॥ સ્વાપ્નાવિપયે બુદ્ધિરુત્પત્તિરિકાકારા બુદ્ધિરુત્તરેવ મોહો મ્રમ હત્યતસ્મિન્સત્ત-
બુદ્ધિર્મમ હત્યાદિરૂપં લક્ષણમપિ સુત્ર્યમ્ ॥

મ્વાનતા વિપયો નદ્ગરની માફક પગમેશ્વરની માયાથી કગવવા હોવાથી તે માયા
તે અભાવસ્વરૂપ તુલ્ય જનતા નથી અને તે "ઉપવધિ હોવાથી તેનો અભાવ
પ્રમાણે અત્યન્ત અમન પતાર્યનો નિર્ણય કર્યો છે બદ્ધગ અને મુક્તિ વચ્ચે એ

મંનાન્તિ જિજ્ઞાસુ કંઠે છે. ઇશ્વર માયાવીજ્ઞ આગોદ કહે છે. તે માયાય મનમાં અમલ પ્રકારનો ફેરફાર કરનાર કટક કુપડાની માફક પદાર્થ સર્જે છે. સ્વપ્ન પદાર્થોની આગતમા બુદ્ધિથી લિન્ન આકારવાળી બુદ્ધિદૃષ્ટિ જે થાય છે તેજ મોહ અગર બ્રમ છે. તેનાથી જ્યાં પદાર્થ નથી ત્યાં તે પદાર્થની બુદ્ધિ હોવાનો બ્રમ થાય છે."

આ તમામ ભાષ્યકારોના મતો માયા શબ્દના અર્થમાં શંકરાચાર્યથી લિન્ન પડે છે.

શંકરના જગન્મિથ્યાત્વની વિરદ્ધ વિજ્ઞાનભિન્ન પણ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ કરે છે.

પ્રપञ्चस्यात्यन्तमभावे यत्प्रमाणमारंभणशब्दादिकं तत् सन्न वा, आद्ये बाधः, अन्त्ये हेत्वसिद्धिः ततस्मात् सदसत्त्वविकल्पपराहृतैरारंभणशब्दादिभिः प्रमाणैः प्रपञ्चात्यन्तमभावो न सूत्रकारेणानुमत्तेन ग्राह्यितुं शक्यते

"પ્રપંચનો અત્યન્ત અભાવ છે એમ કહેતા હો તો તેમાં આરંભણ શબ્દ વગેરેનું જે પ્રમાણ આપો છો તે સત્ છે કે નહિ ? પ્રથમ કહેતા હો તો ત્યાં આધ છે, અને ધીન્વતમા હેતુની મિદ્ધિ નથી. માટે સત્, અને અસત્તાના વિકલ્પથી પરાલ્લભ આરંભણ શબ્દાદિના પ્રમાણથી પ્રપંચનો, અત્યન્તાભાવ અનુમત, સૂત્રકારથી સાધવો તે મઠ્ય નથી" તેટલા માટે શ્રીવશ્વભાચાર્ય જરાગર કહે છે કે "આરંભણ શબ્દ વગેરેથી જલ્દની માથેની અનન્યતાની પ્રતીતિજ થાય છે. અર્થોત્ કાર્ય અને કારણ એક છે તે અર્થ સમગ્ર છે. અર્થોત્ તેના મિથ્યાત્વનો નહિ. " જ. સુ. ૨-૧-૧૫ માં પોતે જણાવે છે કે ઘટ વિઘમાન હોય તોજ ભાવરૂપમાંજ ઘટની ઉપસાધિ છે, અભાવમા નહિ એમ કહી તે જ. સુ. ૨-૧-૧૬ માં જમત્તો ભાવ ત્રણે દાળમાં હોવાથી તે મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે એમ જા. ૬-૨-૧ ને આધારે શ્રીવશ્વભાચાર્ય જણાવે છે.

Dr. Gough અને Denisson નામના જે વિદ્વાનોએ શંકરાચાર્યના ભાષ્યની સરણિનાં વખાણ કર્યાં છે પણ તેમના અભિપ્રાયો વિશ્વમીપ નથી. કારણ તેમના અભિપ્રાયો તુલનાત્મક અભ્યાસથી બંધાયલા નથી. આ જે જણાઓએ શંકરાચાર્ય સિવાય બીજાં ભાષ્યકારોએ કહેલા અર્થો જેવા દ્રષ્ટે કે કેમ તેને માટે શંકા છે અને તેથીજ જે અભિપ્રાય તેમણે બાંધેલા તે ઉતાવળો છે.

ઈકન કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મન્નસાલ શાસ્ત્રીએ શંકરાચાર્યના સાંખ્યમતના ખખડનની મમીક્ષા એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં કરેલી છે, તેમાં તેમણે ત્રિમતવાર શંકરાચાર્યે કરેલા સાંખ્યના ખખડનના દોષો દેખાડ્યા છે. જલ્દમુતકારે સાંખ્યમતનો નિરાસ કર્યો છે તેને અનુસરીને શંકરાચાર્ય પ્રકૃતિનો નિરાસ કહે છે પણ પ્રકૃતિને સ્થાને જલ્દમુતકારથી વિરદ્ધ જલ્દને સ્વેચ્છાથી કલ્પિત "અવિદ્યા" ને પોતાના ભાષ્યમાં ઘુસારી દે છે. પ્રીન્સીપાલ ગોફ શંકરાચાર્યના માયાવાદને ટેકો આપે છે, અને તે ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત જણાવે છે, પણ કોલેજીક આ કથનને જલ્દમુતકાર જણાવે છે. પ્રીન્સીપાલ ક્રોવેલ પણ ગોફથી વિરદ્ધ પડે છે. ગોફ ક. સં. ૧૦-૧૨૯ માં આવેલા મંત્ર ઉપરથી શંકરાચાર્યના માયાવાદને ઉપજાવવા મથે છે પણ ત્યાં તેમના ખ્યાલમાં નથી, કે મંત્રદ્રષ્ટા, ત્રપિ પરમેશ્વરની શક્તિ તથા સાન્દર્ભ જેમને વિસ્મત થવાથી પરમાત્માની એ શક્તિના ચમત્કારનુંજ વર્ણન કરે છે. તેમ પંચ-દર્શી યોગ વસિષ્ઠ જેનાં હાલનાં પુસ્તકો જેમને વેદના નાસંદોષ મંત્રમાંથી માયા અર્થને ઉપજાવવો તે યુક્ત નથી. ત્યાં માયાવાદનો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી પણ આત્માની સુષુપ્તિ સ્થિતિનું વર્ણન છે.

Colonel Jacob શંકરના માયાવાદને ટેકો આપનાર Goughને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.
The writers of the older Upanishads i. e. The Vedantists of the older

school were undoubtedly Paṇinamvadis, or, believers, in the reality of the world of perception, and with them Brahma was not its substrate or illusory material cause, but the material from which the universe was evolved as the web of a spider, etc. “પ્રાચીન ઉપનિષદના કંઈકો પરિણામવાદી અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જણાતા જગતને સત્ય માનનાર હતા તેઓ બ્રહ્મને માધિક ઉપાદાન કારણ નહિ, પણ કરોળીઆની બળની માફક પોતામાથીજ વિશ્વને સરજ્યુ હતુ એમ માનતા હતા.” આના સંમિથનમા મુળક ૧-૧-૭ અને જાં ૬-૧-૧ થી ૪ સુધીનો આધાર આપે છે.”

ઉપર પ્રમાણે પોતાનો પુસ્તકમાં જૂના જૂના અભિપ્રાયો નોંધીને પ્રો. મગ્નલાલે, શંકરાચાર્ય સામ્ય મતની કરેલા ખણનનો નીચે પ્રમાણે ઉપસંહાર કરે છે.

“This would show that Shankar's Mayavada is a jumbled outcome of the Samkhya and the Buddhist tenets, blended with misinterpretations of the passages referring to the creation of the dreaming soul on the lines of Gaudapada. The Samkhyas therefore stand superior to Shankar in holding that the universe is a real entity and that it must in consequence have a real cause.”

ભાવાર્થ—“આ ઉપરથી આટલું સિદ્ધ થાય છે કે શંકરનો માર્યાવાદ, શીડપાદની ‘સરણિ’ પ્રમાણે સુપુષ્પિત કાલીન આત્માની સૃષ્ટિને ઉલ્લેખ કરતા અવતરણના વિપરીત અર્થોથી મિશ્રિત સામ્ય અને બોદના સિદ્ધાન્તોના ખોટામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. તેટલાં માટે વિશ્વ સત્ય છે અને તેટલો ધોરે તેનું કારણ સત્ય છે એમ માનનાર સામ્યવાદીઓ શંકર કરતા અદિયાતા છે.” સામ્યવાદીઓ વિદ્યુત પરિણામની દૃષ્ટિએ જગતને સમજાવે છે અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય અવિકૃત પરણામવાદથી સમજાવે છે તેથી સામ્યમત પણ પ્રામાણિક નથી, છતાં શંકરના મત કરતા તે વધારે વિશ્વસનીય છે.

બ્રહ્મસૂત્રકારના આશયને કેટલે અંશે શંકરાચાર્ય અનુસરે છે તે વિશેના પ્રામાણિક અભિપ્રાય ડા. થોમ્સે આપેલા છે, તેમ જનાં કાઈ એમ કહે કે ‘શંકરાચાર્યનો માર્યાવાદ ભલે બ્રહ્મસૂત્રોમાથી મળી ન આવતો હોય તો પણ તે ‘ઉપનિષદ-વેદાંતમાંથી’ મળી આવે છે, અને તેને અનુસરીને બ્રહ્મસૂત્રોને તેમજ સમજાવ્યાં છે. આ બચાવ પણ ખોટો છે. અને કેથેપે સે કાચને લાધે આપણે આ મતની સમીક્ષા કરી શકીએ તેમ નથી, તો પણ આ વિશે ‘કેવરેથ ડા. પ્લોપ્પારકરનો’ અભિપ્રાય અહિં આ ટાંકેલા યુક્ત ગણાશે.

“The opinion expressed by some eminent scholars that the burden of the Upniṣad teaching is the illusive character of the world and the reality of the one soul only, is manifestly wrong, and I may even say, is indicative of an ignorantical judgment.”

ભાવાર્થ—“કેટલાક પ્રમિદ્ વિદ્વાનો એવો જે અભિપ્રાય આપે છે કે ‘ઉપનિષદનો ઉપદેશ જગતનું માધિકત્વ અને એકજ આત્માનું સત્યત્વ’ જણાવવામાં છે તે ચોકખી ‘રીને ખોટું’ છે અને ‘હું’ એટલે પુખી ક્લેશ કે તે અભિપ્રાય સમીક્ષાપૂર્વક બંધાયેલો નથી.” આમ જના પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ જુવે શ્રીભાષ્યના ઉપોદ્ધાતમાં શંકરમાયાવાદનો જે બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે તદ્દન યુગ જલ્પ છે. અદ્વૈત મતમા શંકરાચાર્ય પછી બહુજ પ્રચારને પામેલો તે ‘રામાનુજાચાર્ય’ છે. ‘શ્રીગમાનુજા ચાર્ય’ ઇ. સ. ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭ માં રજ થયા. તેમનો જન્મ પેરમણુરુર અર્થવા ભૂતપુરી ગામમાં થયો

* જુઓ તેમનો અંગ્રેજી નિર્ણય પૃ. ૧૧૧.

* Vide Vaisnavism p. 2. Note 2.

હતો. તેમના પિતાનું નામ કેશવાય અને માતાનું નામ કાતિમતી હતું. તેમનું જયપણનું નામ લેક્ષ્મણાય હતું. તેમના મુખ્ય ગ્રંથો શ્રી ભાષ્ય (અક્ષર ઉપર) વેદાન્તદીપ, વેદાન્તમાર, વેદાન્તાર્થ સંગ્રહ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉપર ભાષ્ય છે. તેમના મતનું નામ વિશિષ્ટાંકત છે. આ મતનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે પરમાત્મા, ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જગત) એવા ત્રણ પદાર્થો સાચા છે અને તેમાં ચિત્ અને અચિત્ તે પરમાત્માના વિશેષણો છે અને પરમાત્મા વિશેષ છે. અર્થાત્ અક્ષર શક્ય ત્યાં દેહો છે તેનું કેવલ અદ્વૈત નથી પણ ચિત્ અને અચિત્થી વિશિષ્ટ અદ્વૈત છે. બે કે રામાનુજ મત અને શ્રી વાલ્મીકીમત વચ્ચે જગતના સત્યત્વ વગેરે બાબતમાં મતભેદ છે. તેથી પણ તેમાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય વૈવક્ષય છે.

શુદ્ધદ્વૈત.

૧૧

વિશિષ્ટદ્વૈત.

- ૧ આ મતમાં ચિદ્ અને આનન્દ અંશના પ્રાદુર્ભાવમાં જડ પણ અક્ષર તથા છે તેમજ આનન્દઅંશના પ્રાદુર્ભાવમાં ચિદ્ પણ અક્ષર અને છે.
- ૨ અહિં આ પ્રમાણમાં વેદને જે અનુદત્ત છે તે તમામ પ્રમાણ લેવાય છે તેની સખ્યાનો નિયમ નથી.
- ૩ અક્ષર દિવ્યધર્મવાળું છે અને તે વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રય પણ છે.
- ૪ અક્ષર જગતનું કર્તા છે પણ તે જગત અવિકૃત અક્ષરનું પરિણામ છે.
- ૫ જીવ નિત્ય, કર્તા તથા અણુ છે. તેથી પણ આનન્દઅંશના પ્રાદુર્ભાવમાં તે વ્યાપક અને છે.
- ૬ જીવનું નાનાત્વ ખરું પણ તે અક્ષરની પોતાની રમણ કરવાની ઇચ્છાથી આવિભાવ શક્તિથી, અસખ્ય જીવરૂપો ધારણ કરીને નાનાત્વ દેખાડે છે, પણ જ્યારે પોતાને તે પાછા ખેંચી લેવા હોય ત્યારે તિરોભાવ શક્તિથી ખેંચી લે છે. આ મતમાં આવિભાવ તિરોભાવ વાળો સ્વીકાર છે.
- ૭ જગત્ અને સંસાર બે જુના છે.
- ૮ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ સાધન ત્રણ, પણ ભક્તિ અને ઉપાસનામાં ભેદ છે.
- ૯ આ મતમાં વસ્તુસ્થિતિ અવિદ્યદ્વેશમાં અન્યથાખ્યાતિ અને પૂર્ણજ્ઞાનની દશામાં અખ્યાતિથી સમજવાય છે.

- ૧ જડ, જીવ અને અક્ષર વચ્ચે અભેદના છે.
- ૨ વેદાનુકૂલ સઘળું પ્રમાણ તરીકે લેવાય. આમાં પ્રમાણની મખ્યાનો ખાસ નિયમ નથી.
- ૩ અક્ષર નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ છે.
- ૪ અક્ષરમાં વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ છે.
- ૫ અક્ષર જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે.
- ૬ જીવ સર્વદા અણુ છે.
- ૭ જગત્ અને સંસારમાં ભેદ નથી.
- ૮ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ સાધનો છે. ભક્તિ એજ ઉપાસના છે. ઉપાસનામાં ભક્તિમાં ફેર નથી.
- ૯ અન્યથાખ્યાતિથીજ વસ્તુસ્થિતિ સમજાય છે.

અદ્વૈતવાદીઓથી જુદો એક જગત્તર દૈતવાદ છે તેની અદ્વૈતવાદની મારફત ગાળાઓ થઈ નહોતી એકસોજ પરી રહેલા છે. આ મતના પ્રતિનિધિ આનન્દતીર્થ તથા મધ્વાચાર્ય છે. મારે તે સામાન્ય મત પણ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયનું નામ પૂર્ણપ્રત સંપ્રદાય કે પાણી કહે.

૧. તેમનો જન્મ સને ૧૧૯૯ માં મનાય છે. એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે યુગરાતના કુમારપાત્રને
૫ મધ્વાચાર્યે જન માર્ગ છોડાવ્યો હતો. આ મતની સાથે શુદ્ધદૈતનો બેદાનીયો પ્રમાણ છે.

શુદ્ધદૈત.

વેદાનુકૂળ સંધ્યું પ્રમાણું તરીકે લેવાય છે. આમાં ૧. કેન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દાં એટલાંજ
પ્રમાણની સંખ્યાનો આસ નિયમ નથી. પ્રમાણું છે. ૨. જડ અને જીવ અલથી પૂર્ણ છે તેથી તેમની
વચ્ચે અબેદતા છે. ૩. જડ અને જીવ વચ્ચે અબેદતા નથી.

જ્ઞાન નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ છે. ૪. જ્ઞાન સર્વજ્ઞ સર્વિશેષ છે. ૫. જ્ઞાનમાં વિરુદ્ધ ધર્મોચ્ચત્વ છે. ૬. જ્ઞાનમાં વિરુદ્ધ ધર્મોચ્ચત્વ નથી.
જ્ઞાન જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ છે. ૭. પ્રકૃતિ એ જગતનું ઉપાદાન કારણ અને જ્ઞાન
નિમિત્ત કારણ છે. ૮. જીવ સર્વજ્ઞ આજુબ છે. ૯. જીવ અને સંસાર બેદાનીયો છે.

જગત અને સંસાર બેદાનીય છે. ૧૦. જગત અને સંસારમાં બેદાનીય છે. ૧૧. જગત અને સંસારમાં બેદાનીય છે.
કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ સાધનો છે તેમાં ૧૨. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ સાધનો છે તેમાં
ભક્તિ એ ઉત્તમ સાધન છે. ૧૩. ભક્તિ એ ઉપાસના છે. ઉપાસનામાં અને
ભક્તિમાં ફેર નથી. ૧૪. વસ્તુસ્થિતિ અવિદ્વદશામાં અન્યથાખ્યાતિ અને ૧૫. વસ્તુસ્થિતિ/ સંમત
વિદ્વદશામાં અખ્યાતિથી સમજવામાં છે. ૧૬. શકાય છે.

જેમ એક બાળએ વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનના સાગરમાંથી એક મોટો અદ્વૈતને મહાનંદ અને પ્રીતિ
દૈતનો પ્રવાહ નીકળ્યો તેમ અન્ય પણ પ્રવાહો નીકળ્યા છે. એક બાળએ જેમ વેદાન્તનું રહસ્ય અદ્વૈત
ભાવનામાં છે તેમ સમજીને તે વિશે વિચાર થવા લાગ્યો, અને તે અદ્વૈત કેમ પ્રકારનું છે તે સમજાવ-
વાની સરણિમાંથી જુદા જુદા ગિરિ જેવા પ્રયત્ન મંડે પડી ગયા તેમ બીજા બાળએ, દૈતની દૃષ્ટિથી
પણ વેદાન્તનું તત્ત્વ વિચારવા લાગ્યું હતું. આ ઉલ્લસની વચ્ચે તે જાને, ભિન્ન વિચારસરણીઓની
એકતા સાધવાને દૈતાદૈત મન પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આમાં પણ એ શાખાઓ થઈ. એક દાખા
વાળા બેદને ઉપાધિથી માનવા લાગ્યા, અને બીજા સ્વાભાવિક માનતા લાગ્યા, પ્રથમનું નામ આપ્રાપ્તિક
બેદાબેદવાદ છે. પ્રથમના પ્રવર્તક ભાસ્કરાચાર્ય હતા, અને બીજાના નિંવાકોચાર્ય હતા. ભાસ્કરાચાર્ય
વેદની શ્રુતિઓને અંદરથી સત્ય માને છે. પણ જ્યાં જ્યાં વિરોધ કેસાય છે ત્યાં એવો પ્રવાસો કરે છે
કે અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ સત્ય છે અને અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ અમુક
ઉપાધિને લીધે દૈત જણાવે છે. માટે વેદાન્તનું રહસ્ય જાને રૂપે સત્ય છે. ભાસ્કરના મતનું બીજું નામ
ત્રિવંદી મત એમ પણ છે. નિંવાક શ્રુતિઓના વિરોધને બીજા રીતે સમજાવે છે. તે કહે છે કે શ્રુતિમાં
જ્યાં બેદ છે તે સ્વાભાવિક છે, ઉપાધિને લીધે નથી. જ્ઞાન ચેતન અને અચેતનમાં અપાપેડ છે. આ
જડ અને ચેતન જ્ઞાને અધીન છે અને જ્ઞાનમાં આપેય તરીકે રહે છે, તે રીતે તેમનામાં અબેદતા છે.
પણ વસ્તુનું તે તેમાં સ્વાભાવિક બેદ જ છે.

આ ઉપરાંત રામાનુજના વિચિત્રદૈતના એક દાંડા તરીકે શ્રીકંકભટ્ટ પણ છે. ફેર એટલો છે
કે રામાનુજ વેણુવ છે ત્યારે શ્રીકંક એ સાકળ છે. આ મનમાં જ્ઞાને સચંચ તરીકે સ્વીકારે છે. તેમના
મતે પરચલ્લ તે શિવ છે, તે શક્તિ સહિત, હોય છે. આ શિવ તે જગતનું નિમિત્ત કારણ છે અને
તેની શક્તિ તે ઉપાદાન કારણ છે. શ્રીકંકના બાળ્ય-ઉપર અપ્યય દીક્ષિતની "શિવાકંભણિ દીપિકા"

નામની ટીકા છે. આ ઉપરાંત અર્દતની એક શાખા અવિલાગાર્દન તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેના પ્રવતક વિરાત ભિક્ષુ ધ.સં. ૧૬૫૦) હતા.

આ મન પ્રમાણે જેમ દુધ જનમા રહેતું છે અને જલ દુધમા રહેલું છે, તેથી આપણે જળ ભાગ કરી શકતા નથી તે પ્રમાણે જડ એનનમા રહેલું અને એતન જડમા રહેતું છે. તે એક ખીનના આશ્રયે રહેલું છે આથી તેમના વિભાગજ થઈ શકે નહિ માટે તેમનો અર્દત અવિલાગાર્દત કહેવાય છે. અર્દ પ્રકૃતિથી હમેશા અવિભક્તજ છે. આ મત શકરાચાર્યના કેવલાદૃત જેવો છે પણ આખ્યને મળતો વધારો આવે છે. કારણ કે આમા જીવંદિનું આધ્યાસિકત્વ નથી.

વેદાન્તના મૂળ તત્વોની સમાલોચનાએ અનેક મતો આ દેશમા પ્રચલિત થયા છે તે વિશે ઉપર પ્રમાણે સંક્ષેપમા જણાવ્યું છે. આ જણાવવાનું પ્રયોજન માત્ર એટલુંજ છે કે આ અનેક મતોમા શુદ્ધાદૃત, મતનું સ્થાન શું છે તે, વાચકો પોતાની મેળે વિચારી શે ને બ્રહ્મસૂત્રના આશય તેજ ઉપનિષદનો આશય છે તે વાતને આપણે સ્વીકારતા હોઈએ તો જ સ્વતંત્ર રહત્વ સમજવનામા જે જે ભાષ્યકારોએ પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા શ્રીવશ્વભાચાર્યના ભાષ્યનોજ યથાર્થ વિજ્ય થયો છે તે વાત હાલના વિદ્વાનોએ પણ સ્વીકારી છે. દુર્ભાગ્યે ડ્યુસન, ગોક્, મેકમયુવર, અને થીમો તથા જેટમ જેવાને શ્રીવશ્વભાચાર્યના ભાષ્યનો અભ્યાસ કરીને અન્ય ભાષ્યકારોના ભાષ્યો સાથે તેની ઘુનના કરનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી, તેથીજ તેઓએ પોતપોતાના પ્રિય ભાષ્યકારોની પ્રશંસા કરી છે પણ જે ડા ભાષ્યકારકર જેવા તટ્ટચ વિદ્વાનના અભિપ્રાયને આપણે સ્વીકારતા હોઈએ તો તેઓનું કહેવું એ છે કે બ્રહ્મસૂત્રકારને સર્વાંશે અનુસરનાર રૂપ શ્રીવશ્વભાચાર્યજ છે. તે જગત્તત્ત્વ વિશે વિચાર કરતા પોતાના Shaivism versus Vaishnavism નામના પુસ્તકમા નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે—

“Thus most of these schools avoid the Pantheism of Spinoza, and the incompatibility between God's development into the world and his transcendency by holding that the rudiments of the material and the spiritual world associated with God, as his characteristics or as his body or as his power, only undergo development, he himself remaining pure Vishu swamin and Vallabha, admitting as they do the development of Puru shotam into the world and at the same time his transcendency, follow Badarayan.”

આ દૃષ્ટિએ જે આપણા વિદ્વાનો શુદ્ધાદૃતનું તત્ત્વ અવ્યયોકે તો જાનના અ તમા જે શુદ્ધાદૃતે શ્રુદ્ધિઓ દર્શાવી છે તે જરાબર છે એવું તે સ્વીકારી વગરજ નહિ રહે પણ આ દૃષ્ટિથી તે તત્ત્વ નહિ તપાસતા કેવળ કેવલાદૃતની દૃષ્ટિથી ઉપદેશ થયેજ આ સર્વોપરિ મતને અખો પાડનાને “મિદ્વાન્ત સાર” મા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તે કેવળ પ્રયત્નજ રહ્યો છે.

બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર લખાયેલા ભાષ્યોને જે યથાર્થ રીતે “ભાષ્ય” સજા લાગુ થઈ શકેની હોય તો તે આ ભાષ્યને છે એમ કહેવું તે અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી કારણ કે ભાષ્યનું લક્ષણ એવું આપનામા આવ્યું છે કે “સૂત્રાયો વર્ણયંતે ચત્ર ચાચૈઃ સૂત્રાનુસારીભિઃ”। સ્વપદાનિ ચ વર્ણયંતે સાખ્યં માયવિદો વિદુ” જેમા સૂત્રને અનુસાર વાક્યોથી સૂત્રના અર્થને સમજાવ્યો હોય, તેમજ સૂત્રના પદના અર્થો પણ આખ્યા હોય તેને ભાષ્યના જણનાર ભાષ્ય સમજે છે. ભાષ્યના આપેલા આ લક્ષણમા મુખ્ય ત્રણ વસ્તુ જોવામા આવે છે (૧) સૂત્રના અર્થનું વર્ણન (૨) સૂત્રને અનુરીનેજ અર્થ જણાવવો અને (૩) સૂત્રના પદોના પણ અર્થ આપવા. આગાથી જે “૧” અને “૩” હોય પણ “૨” ન હોય તો તે ભાષ્ય કહેવાય નહિ પણ વાર્તિક કહેવાય છે. વાર્તિકમા સૂત્રના અર્થને વળગી રાખવામા આવતું નથી પણ વાર્તિકકાર તેનાથી વિરૂદ્ધના પોતાના વિચારો પણ દર્શાવે છે, જે ૧, અને ૨ ગતો હોય અને ૩ ન હોય તો

તે માત્ર વૃત્તિના નામથીજ ઓળખાશે. શંકરાચાર્યના 'ભાષ્યોમાં' પણ એ ૩ શરતોનું પાલન છે પણ ડૉ. થીઓ કહે છે તે પ્રમાણે ૨ શરત નથી, તેમ અન્ય ભાષ્યોમાં પણ ડૉ. ભાદ્રપદકર જણાવે છે તે પ્રમાણે તે શરતનું પાલન થએનું નહિ હોવાથી, આદરાયણના ઓગેય પ્રમાણે 'સૂત્રોનાં' અર્થ કરવામા આવ્યા નથી. માટે તે ભાષ્યોને "ભાષ્ય"-સંજ્ઞાનું નામ આપવું યરાયર નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આદરાયણ વ્યાસને અનુસરે છે માટે તેમનું ભાષ્ય તેજ યથાર્થ રીતે ભાષ્યની સંજ્ઞાને પાત્ર છે.

આ અણુભાષ્ય ગ્રંથ ક્યારે રચાયો એ સંબંધી કોઇ નિર્ણયાત્મક, અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ નથી. છતાં એટલું કહી શકાય કે આચાર્યશ્રી જ્યાંએ અડેલમાં નિવાસ કરીને રહેતા તે સમયે તેમની ઉત્તરાવસ્થામા રચાયો હશે. આચાર્યશ્રી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે ગયા ત્યારે નિંબાકંભતાનુયાયી કેશવ કારમીરીના પરિચયમાં આવ્યા હતા. આ કેશવ કારમીરીને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભાગવત કથાનું શ્રવણ કરાવ્યું હતું. તેની દક્ષિણમાં પોતાના માધવ લટ નામના શિષ્યને તેમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને શરણે મોકળા. આ માધવલટ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અનન્ય સેવક હતા. પોતે શ્રીમુખે ગ્રંથ લખાવતા અને આ માધવલટ લખી લેતા. આ સમયે પૂર્વ મીમાંસાભાષ્ય, ઉત્તર મીમાંસાભાષ્ય, તત્ત્વદીપ નિબંધ બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય, પત્રાવલંબન વગેરે ગ્રંથો રચાયો હતા. આમા અણુભાષ્ય તથા પૂર્વ મીમાંસાભાષ્ય પ્રથમ રચાયાં. અને સુબોધિની તત્ત્વદીપ નિબંધ અને પત્રાવલંબન પછી હતા. બે મીમાંસા ઉપરનાં ભાષ્યો વિષેને ઉલ્લેખ સુબોધિની તથા તત્ત્વદીપ નિબંધમાં આવે છે તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. પત્રાવલંબન ઉપરની ટીકામા શ્રીપુત્રોત્તમજી નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે.

શ્રીમદાચાર્યચરૈધરણાદૌ ઘસંક્ષિર્ભક્તિમાર્ગપ્રચારોપયોગિતયા ઉત્તરમીમાસામાધ્યેન મદ્દેવાદે જ્ઞાનકર્મસમુચયોપયોગિતયા પૂર્વમીમાંસામાધ્યેન ધર્મસ્વર્યોદિકે ચ વિચારિતે ચદા માયાવાદમાદ્યતત્ત્વાઃ પઠિતા વિવદિપયા વસીતધરણાદૌ સમાયાન્તિ તદાૈતઃષદ્ધ નિચારે ક્રિયમાણે મગવત્સેવાયા પ્રતિચચ્ચો મવતીતિ તનિદ્દૃષ્ટયે સ્વયં ચરણાદિતઃ કાઠ્યામાગમ્ય, વિશેષદેવાલયદ્વારિ પત્રાવલંબન કૃત્વા રિશ્ચિકાલં સ્થિતં તદા યત્પને લિખિત્વા તત્ત્વર્યાપિતં તત્પત્રાવલંબનમિત્યુચ્યતે ।

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે પ્રથમ ઉત્તરમીમાસાનું ભાષ્ય-અણુભાષ્ય રચાતું હતું અને સાથે સાથે પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય રચાતું હતું. આ બંને ચરણાદિમાં રચાતા હતાં. તે સમયે કેટલાક માયાવાદીઓ તથા ભાદ્રમતવાળાઓએ કાશીમા કોલાહલ કરી મૂક્યો. આથી તેઓ બધા તેમની સાથે વાદવિવાદ કરવાને કાશીથી ચરણાદિ આવીને લગવત્સેવામા પ્રતિજ્ઞા ન કરે તેથી પોતે કાશીમા પધાયાં અને તેમની શંકાનું નિવારણ કરવાને કાશી વિશ્વેશ્વરના મંદિર ઉપર પત્ર લખીને યોડ્યો તેનું નામ પત્રાવલંબન છે. માટે પત્રાવલંબન ગ્રંથની પૂર્વે ચરણાદિ (ચરણાટ) માં અણુભાષ્ય રચાયાનું અનુમાન થાય છે.

૨. તેનીવાળાનું મનન્ય એવું છે કે આ ગ્રંથ અડેલમા રચાયો, પણ શ્રીપુત્રોત્તમજી તે ગ્રંથ ચરણાદિમા રચાયો હોવાનું માને છે. ચરણાદિ પછીથી પોતે અડેલમા નિવાસ કરેલો એમ સ્વ. લક્ષ્મણાદ પ્રાણુવલ્લભાસ "વલ્લભ દિગ્વિજય"ના આધારે પોતાના "વલ્લભ ચરિત્ર"માં જણાવે છે. અડેલનો નિવાસ લગભગ સંવત ૧૫૬૫ ની સાલમા હોવાનું સમજાય છે. એટલે અણુભાષ્યનો પૂર્વોર્ધ (શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો ભાગ) તે સમયના અરસામા લખાયેલો હશે.

થી ગુસાઇજીવાળા ઉત્તરાર્ધના ભાગમા ખ. સૂ. ૪-૨-૧૫ માં ગોકુલને વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ કરતા પણ અધિક માહાત્મ્યવાળું જણાવ્યું છે. આથી જણાય છે કે આ રચનામા-ગોકુલમા રહીને પોતે અણુભાષ્ય રચ્યું હશે. ગોકુલમા નિવાસ કરતા પહેલા થીવિદ્યેશજી ગદામા રાખી દુર્ગોત્તરીની રાજધાનીમા રહેતા હતા પણ ત્યા ઉપદ્રવનો સંભવ જણાતાં સંવત ૧૬૨૧ નો ત્યાગ કરીને મયુરામા આવ્યા. તે વખતે ગોકુલમાં આ અણુભાષ્ય રચાયાનું જણાય છે.

આ પ્રથમ ભાગમા ઉપોદ્યાતમા આટલી ઢકીકન બમ થયે. વિશેષ લગદિન્ધાથી ભાગ ૨ મા આવશે.

, અણુભાષ્યના કંતા.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું ટુંક જીવનચરિત્ર.

૧૮૧૧-૧૮૭૭

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પૂર્વજો આંધ્ર દેશમાં ગોમરચંબ નામે પર્વતની પાસે કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે શાલણોના કાકરવાટ (કાકુલકર) નામના મોટા નગરમાં રહેતા હતા. એ કુટુંબ શુદ્ધ વૈષ્ણવ અથવા લનાકુ એ નામથી ઓળખાતું હતું, અને વૃષ્ણુની દીક્ષાવાળું, ચલુવેદી, તંત્રીય શાખા અને ભાર-જોત્રી હતું. શ્રીવલ્લભાચાર્યની આકાશી પેઢીએ ગોવિંદાચાર્ય થયા. તેમના પુત્ર વલ્લભદીક્ષિત, તેમના પુત્ર યશનારાયણ હતા. તેમણે ૩૨ યજ્ઞ કર્યા. તેમના પુત્રનું નામ ગંગાધર નામવાળું હતું. તેમણે ૨૮ સોમયજ્ઞ કર્યા હતા. તેમના પુત્ર ગણપતિ ભટ્ટ હતા. તેમણે ૩૦ ગંગામયજ્ઞ કરેલા પછીથી તેમના પુત્ર વલ્લભ અથવા લાલભટ્ટ થયા. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લક્ષ્મણ ભટ્ટ ૫ યજ્ઞ કર્યા. (શ્રીવલ્લભદિગ્વિજયમા ૧૦ સોમયજ્ઞ કર્યાનું લખ્યું છે. આ લક્ષ્મણ ભટ્ટજીએ કાશીમાં ધર રાખ્યું હતું. અને ત્યાં તેમણે સવાલક્ષ આલણોને જમાવવાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કર્યો. કેટલાક વખત પછી દેશમાં ઉપદ્રવ થતાં લક્ષ્મણ ભટ્ટજી સ્વદેશ જવાને નીકળ્યા. તેમની સાથે તેમના પત્ની યક્ષમાગારજી પણ હતા. માર્ગમાં ચંપારણ્ય પ્રદેશમાં પહોંચતા યક્ષમાજીએ સંવત ૧૫૩૫ ના (વજ) વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષ ૧૧ ને રવિવારની રાત્રીની ઘડી ૬ પલ ૪૪ ના શુભ મુહૂર્તમાં એક પુત્રને પ્રસવ આપ્યો. તેજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી હતા. (જુઓ લ. પ્રા. કૃત વલ્લભચરિત્ર પૃ. ૧૬). કેટલાક સ્રોતો “શ્રીવલ્લભવેલ” ના આધારે શ્રીવલ્લભાચાર્યના પ્રાકટ્યની સંવત ૧૫૨૬ આપે છે. વળી એક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં પણ આ સંવત આપવામાં આવી છે એમ “પુણિમાર્ગના છતિહાત્તમા” દર્શકિત જટે છે પણ બૃહસ્પતિસરિત્સાગર ભા. ૨ના પૃ. ૧૪૮માં પ્રકટ થયેલી જન્મપત્રિકા, શ્રીવલ્લભદિગ્વિજય, તેમજ મુલપુસ્તક અંથ તેમજ “તત્ત્વ” ગુણે બાણ્ય ભુવિ માધવસહિત તરણિ પ્રથમ ભગવદ્ દિવસ પ્રકટ લઘુમન સુવત, ધન્ય ચંપારણ્ય મન પ્રેક્ષકોર્ન અન્ય અવતાર હોય હે ન એસો જીવન” એ પ્રાચીન પઘની પંક્તિ પ્રમાણે, તેમજ “ભારત ભ્રમણ” ભાગ ૧. પૃ. ૨૨૬માં બાણ સાહુ ચરણદાસના જણાવવા પ્રમાણે, તથા સદગન લલુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ કૃત વલ્લભચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે સંવત ૧૫૩૫ છે. લક્ષ્મણ ભટ્ટજીનું અવસાન સ. ૧૫૪૬ માં થયું. બાલ્યાવસ્થામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યને ઉપનયન સંસ્કાર આપ્યા પછી અધ્યયનમાં ગોળધામાં આવ્યા હતા. તેમણે પોતાની કુશાગ્રજીવિતા તમામ શાસ્ત્રોમાં પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું. તિરમલ પાસેથી ઋગ્વેદ અને સામવેદ ભણ્યા, પિતા પાસેથી તેમજ વિષ્ણુચિત્ પાસેથી ચલુવેદનું અધ્યયન કર્યું. નારાયણ દીક્ષિત પાસેથી ભાષ્ય સહિત પાણિનીયસત્ત્વ અષ્ટાધ્યાયી, ઐતત્ત્વ, કણ્ઠાદના અન્થો. તથા મોગ, સામ્ય, ગીતાસા, આગમ, શારીરિક વગેરે ભણ્યા. માધ્વસંપ્રદાયી-આન્ધ્ર માધ્વેન્દ્રપતિ પાસે ગીતા, ભાગવત અને નારદપંચરાત્ર વાંચ્યા. વેદ બાહ્ય નૈયાયિક, વૈશેષિક, જૈન, બૌદ્ધ, ચાર્વક આદિમતોના સિદ્ધાન્તો પણ સમજી લીધા તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, શિક્ષા, આદિ અંગ કાવ્ય માહિત્યકથા એ સમગ્ર તેમજ અન્ય ધર્મના અન્થો પણ જાણી લીધા.

ભૂપરિક્રમા.

વિદ્યાની પરિસમાપ્તિ કરીને ભૂપરિક્રમા કરવાને તૈયારી કરી. પ્રથમ ભૂપરિક્રમામાં ચિત્રદ્વ, વૃદ્ધિનગર, મંત્રલાઙ્ગિયુર, અગ્રહાર, વગેરેની મુલાકાત લઈને વિદ્યાનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. પ્રથમ યાત્રા. ૨૨નાં દુર્ગી નામના યાજ્ઞિક સાથે કર્મકાણું વિષે વાદ થયો. તેના સંશયોનું નિવારણ કરીને કુલિનપૂર પહોંચતા ત્યાંના વિદ્વાનો નાથે પ્રતિજિજ્ઞાસ સંજાનવી ભો. આ વાદનું અગ્ન કરીને કાઠાની ગામમાં જ્યાં નિવાસનું પણ નિર્માણ તે પછિત સાથે વિદ્યાનગર

પછી પછીથી પોતે બ્ય-ટેશ પધાર્થી ત્યાંથી શ્રીધદમણ બાવાજીના ધામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક વેપારી ગવિનાથ વેદિક સામે જે વિરોચ્યો થતા વેદશાસ્ત્રમાં પોતાના પ્રાવીણ્યની છાપ બેસાડી આ પછી વિદ્યાનગરમાં પહોંચ્યા તે સમયે વિદ્યાનગરમાં કૃષ્ણદેવ રાજા હતો તેની રાણી માધ્યસેનાયના આચાર્ય વ્યાસતીર્થદીની સેવક હતી તે આચાર્ય રાજાને દીક્ષા આપવાની ઈચ્છા કરી. ત્યારે રાજા વિદ્યાનો સામા થયા અને યોગી તકરાઈ થઈ પડી જઈ જઈ મતેની ખેચતાણી થવા લાગી આ મતેના નિરાચરણ વ્યાસતીર્થે વરેયોને રાજાએ પ્રખ્યાત વિદ્યાનો અને પડિતોને બોલાવ્યા હતા. આમાં પ્રથમ દીક્ષા આચાર્ય અને રાજા વિદ્યાનો વચ્ચે વાદ થયો. પછી માધ્યસેનાયના નિબાઈ, વિષ્ણુસ્વામ અને રામાનુજના મતના પડિતો હતા, અને શાસ્ત્ર પક્ષમાં મેન, શાક્ત, ગાણપત્ય અને કૌર હતા. ગાત્રમ, કણ્થા અને મીમાસકલક્ષના પડિતો મધ્યમ્ય હતા. આ પ્રસંગે શ્રીવલ્લભાચાર્ય વ્યાસતીર્થે તે વાદમાં છલ્યા હતા અને બીજો દિવસે રાજા આચાર્યનો કનકાભિષેક થવાનો હતો. શ્રીવલ્લભાચાર્યે બધું દમ્બિત સાબળી લીધી અને પછી, પોતે રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં રાજા પ્રવિષ્ટ, વિદ્યાતીર્થે માર્ગ રાઈ થયો આ વાદ દરમ્યાન પોતે અગાધ પાણિત્યથી, શ્રુતિના આધારે શુદ્ધ-બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપોદન કર્યું અને માયાવાદ અસંગત છે એમ જણાવ્યું. આખરે આ વાદમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યનો વિજય થયો અને વિદ્યાતીર્થે હાર્યા કૃષ્ણદેવ રાજાએ પ્રમુખ થઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યને કનકાભિષેક કરાવ્યો અને આચાર્યનું પદની આપી આ પ્રમુખને ઉલ્લેખરથોડક સમય ઉપર વડોદરા ગળ્યના સાવની ગામના કૃવામથે ખોદકામ કરતા નીકળી આવેલા લેખમાં મળી આવે છે તે લેખ સવત ૧૫૬૫નો છે. (જુઓ 'શુનગત પત્ર'નો સવત ૧૬૭૬નો દિનાળીનો અંક) તેમજ આની ઐતિહાસિક તથ્યતા સવત ૧૮૮૫માં અમ્યલ્લ દક્ષિતનામના શેવમતવાદી વિદ્યાને "વ્યાસ તાત્પર્ય નિર્ણય" નામના વાળીવિનાસ પ્રેમમાંથી, પ્રમુખ થયેલા અન્યમાં આપેલી દક્ષિત ઉપરથી પણ સિદ્ધ કરાય છે. ત્યાં કૃષ્ણદેવ રાજાના દરબારમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યે જઈને ફેરીરિતે રાજા પાણિતોને નામ દરાવ્યા છે તે નોંધેલું છે તેમજ મદ્રાસમાં આવેલ શ્રીનકમણ બાવાજીના ધામમાં પચ્ચાણના આ પૂતળા છે તેમાં એક પૂતળું કૃષ્ણદેવ રાજાના પ્રવાસ તિરુમલનું છે આ પૂતળાના કપાળમાં પ્રિદ્યમાર્ગિય તિપ્પક લેવામાં આવે છે જે આપણા આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉપર પ્રકાશ નાખે છે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અપૂર્વ પ્રભાવથી તિરુમલ નામનો મેનક તે વખતે થયેલો અર્થોત વિદ્યાનગરમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને રાજા પડિતો સાથે થયેલા વાંની ઐતિહાસિકતા આથી સિદ્ધ થાય છે (જુઓ પ્રિદ્યમાર્ગના ઇતિહાસ ૧ ૨૫-૨૬-૨૭) શ્રીગોકુળનાથજીના વચનામૃત શ્રીવલ્લભાચાર્યના વગેરેમાં આ વિષેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

ત્યારપછીથી વિદ્યાનગરથી કન્યાકુમારી સુધી દક્ષિણમાં આગળી, રસ્તામાં પાપાસરોર, અમ્યમ પર્વત, શિવમથી તેમજ વિંછકાવની સુધાકાંત લીધી તેમજ ચક્રનાઈ નૃસિંહાચાર્ય અને નીતક હાચાર્યના મનાનુયાયીઓ સાથે વાદ થયો શ્રીરમણ આચાર્ય રાધવાચાર્ય સાથે દેતાદેવ વિરો વાદવિવા થયો વાદમાં તેમના ઉપર બ્રહ્મવાદની ઝાપ પાડી પછી આવવાલ પધાર્થી ત્યાં રામાનુજ મનાનુયાયી છલ આમીને છવના અરૂપ વિરો શુદ્ધાદિત મત શો છે તે જણાવ્યો પછી પોતે તોતાદિ પધાર્થી અદિ અ રામાનુજનાચાર્યની મુખ્ય ગાદી છે ત્યાંના આચાર્ય સાથે બ્રહ્મસ્ત્રોના અર્થ વિરેની ચર્ચા આવ ત્યાંથી કન્યાકુમારી, સુન્દરેશ્વર, પદ્મનીથ, જનાર્દનક્ષેત્ર, મધ્યશ્રીરમણ વગેરે ગયેલાની સુધાકાંત લક્ષ માદિપુર (મદેસુર) પધાર્થી ત્યાંના રાજાને રાજધર્મ ઉપર ઉપદેશ આપ્યો. પછીથી કીંગમણ અ ત્યાંથી શ્રુત્યલ્લભક્ષેત્રમાં થઈને દેવમનપ્રવર્તક પૂર્ણપ્રત શ્રીમધ્વની જન્મભૂમિ ઉડપેરયાનમાં પોતે પધાર્ય તે ગ્યાનના પડિતો સાથે મધ્વના દેવવાદ વિરો વાદ થતા પોતે તે વાદમાં આમીઓ દેખાડી ત્યાં ગોકુળ ગયા અદિઆ મેન, તાત્રિક અને પાંશુપત તેમજ શાક્તમાર્ગ વિરે પોતાના વિચારો પડિતો નભામ જણાવ્યા અને વચ્ચેમાર્ગની-ભક્તિમાર્ગની વિષમતા સિદ્ધ કરી બનવાની

અણુભાષ્યના કંતા

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું ટુંકે જીવનચરિત્ર.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પૂર્વજો આદ્ય દેશમાં વ્યોમસ્થલ નામે પર્વતની પાસે કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે આહલોના કાકરવાટ (કાકુંભકર) નામના મોટા નગરમાં રહેતા હતા. એ કુટુંબ ગૃહ વૈવનાટ અથવા વેલનાડુ એ નામથી ઓળખાતું હતું, અને વૈષ્ણવની દીક્ષાવાળું, યજુર્વેદી, તૈર્ત્તેયીય સાખા અને ભારત-દાજી ગોત્રી હતું. શ્રીવલ્લભાચાર્યની આડમી પેઢીએ ગોવિંદાચાર્ય થયા. તેમના પુત્ર વલ્લભદીક્ષિત, તેમના પુત્ર યતુનારાયણ હતા. તેમણે ૩૨ યજ્ઞો કર્યાં. તેમના પુત્રનું નામ ગંગાધર મામયાજી હતું. તેમણે ૨૮ સોમયજ્ઞ કર્યા હતા. તેમના પુત્ર ગણપતિ ભટ્ટ હતા. તેમણે ૩૦ માંમયજ્ઞ કરેલા પછીથી તેમના પુત્ર વલ્લભ અથવા લાલભટ્ટ થયા. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લક્ષ્મણ ભટ્ટ ૫ યજ્ઞ કર્યાં. (શ્રીવલ્લભદિગ્વિજયમા ૧૦ મોમયજ્ઞ કથોર્તું લખ્યું છે આ લક્ષ્મણ ભટ્ટજીએ કાલીમા ધર ગણ્યું હતું. અને ત્યા તેમણે મયાલક્ષ આહલોને જમાડવાનો સકંપ સિદ્ધ કર્યો. કેટલાક વખત પછી દેશમાં ઉપદ્રવ થતાં લક્ષ્મણ ભટ્ટજી સ્વદેશ જવાને નીકળ્યા. તેમની સાથે તેમના પત્ની યક્ષમાગારજી પણ હતા. માર્ગમાં ચંપારણ્ય પ્રદેશમાં પહોંચતા યક્ષમાજીએ મંવત્ ૧૫૩૫ ના (મજ) વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષ ૧૧ ને રવિવારની ગચ્છીની ધડી ૬ પવ ૪૪ ના ગુલ મુદ્દતમાં એક પુત્રને પ્રમવ આપ્યો. તેજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી હતા. (જીઓ લ. પ્રા. કૃત વલ્લભચરિત્ર ૫. ૧૬). કેટલાક લોકો “શ્રીવલ્લભવેવ” ના આધારે શ્રીવલ્લભાચાર્યના પ્રાકટયની સંવત્ ૧૫૨૬ આપે છે. વળી એક ગ્રામીન હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં પણ આ સંવત્ આપવામાં આવી છે એમ “પુણિમાર્ગના ઇતિહાસમાં” દર્શકિત જડે છે પણ બૃહસ્પતિમંત્રિસાગર ભા. ૨ના ૫. ૧૪૮મા પ્રકટ થયેલી જન્મપત્રિકા, શ્રીવલ્લભદિગ્વિજય, તેમજ મુદ્રપુષ્પ ગ્રંથ તેમજ “તત્ત્વપે ગુણુકે બાણુપે ભુવિ માધવમહિન તરણિ પ્રથમ ભગવદ્ દિવસ પ્રકટ લઘ્મન સુવન, ધન્ય ચંપારણ્ય મન ત્રૈલોક્યજન અન્ય અવતાર હોમ હે ન એસો ભુવન” એ પ્રાચીન પછની પંક્તિ પ્રમાણે, તેમજ “ભારતે ભ્રમણુ” ભાગ ૧. ૫. ૨૨૬મા બાણુ સાધુ ચરણદામના જણાવવા પ્રમાણે, તથા સદ્ગત લગુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ કૃત વલ્લભચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે સંવત ૧૫૩૫ છે. લક્ષ્મણ ભટ્ટજીનું અવસાન સ. ૧૫૪૬ મા થયું. આસ્થા-વસ્થામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યને ઉપનયન સંસ્કાર આપ્યા પછી અધ્યયનમાં યોજવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ગોતાની કુશાગ્રશુદ્ધિ તમામ શાસ્ત્રોમાં પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું તિગ્મજ્ઞ પ્રાપ્તેથી ઋગ્વેદ અને માંમવેદ ભણ્યા, પિતા પ્રાસેથી તેમજ વિષ્ણુચિત્ત પાસેથી યજુર્વેદનું અધ્યયન કર્યું. નારાયણ દીક્ષિત પાસેથી ભાષ્ય સહિત પાણિનીયસ્ય અષ્ટાધ્યાયી, ઝાનમ, કણ્ઠાદના ગ્રન્થો. તથા યોગ. સાખ્ય, મીમાંસા, આગમ, શારીરિક વગેરે ભણ્યા. માધ્વસંપ્રદાયી આન્ધ્ર માધ્વેન્દ્રપતિ પાસે ગીતા. ભાગવત અને નારદેયચરણ વાંચ્યા. વેદ બાલ નૈયાયિક, વજ્રેયિક, જૈન, બૌદ્ધ, ચાર્વક આદિમતોના સિદ્ધાન્તો પણ સમજી લીધા તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિશાસ્ત્ર, શિક્ષા, આદિ અંગ કાવ્ય માહિત્યકલા એ સમજી તેમજ અન્ય ધર્મના ગ્રન્થો પણ જાણી લીધા.

બૃપરિક્ષા.

વિદ્યાની પરિક્ષામિ કરીને બૃપરિક્ષા કરવાને તૈયારી કરી. પ્રથમ બૃપરિક્ષામાં ચિત્રકંટ, તદ્દિનગર, અભાદિયુર, અગ્રદાગ, વગેરેની મુલાકાત લઈને વિદ્યાનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. પ્રથમ યાત્રા. રસ્તામાં દુદી નામના યાત્રિક સાથે ઇર્મકાન્ત વિને વાદ થયો. તેના સંસર્થોનું નિવારણ કરીને કુન્નિયર પરીચિત્તા ત્યાંના વિદ્વાનો સાથે પ્રતિજિજ્ઞાસ મળ્યાં થયાં. આ વાંટુ ખાંડ કરીને ડા. ૧૧ ગામમાં જમાનિમાં પહોંચીને તે પછિન સાથે વિદ્યામાં

પ્રધી પત્રીથી પોતે વ્યવસ્થા પધાર્યા ત્યાથી શ્રીવદ્મજી બાનાડના ધામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક વે પાડી રવિનાથ વેદિક સાથે વે વિરે ચર્ચા થતા વેદશાસ્ત્રમાં પોતાના પ્રાણીકૃતી છાપ બેસાડી આ પછી વિદ્યાનગરમાં પહોંચ્યા તે સમયે વિદ્યાનગરમાં કૃષ્ણદેવ રાજા હતા તેની રાણી માધવસ પ્રધાનના આચાર્ય વ્યાસતીર્થદીની સેવક હતી તે આચાર્ય રાજને દીક્ષા આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે શાકર વિદ્વાનો સાથે થયા અને ગોત્રી તકગર ચઈ પછી જ્યાં જ્યાં મતોની ખેચાતાં હતાં થવા લાગી આ મતોનું નિગદ્યરણ શાસ્ત્રથી જોડીને રાજાએ પ્રખ્યાત વિદ્વાનો અને પડિતોને બોલાવવા હતા આમાં પ્રથમ દી આચાર્ય અને શાકર વિદ્વાનો વચ્ચે વાદ થયો. પછી માધવની સહાયમાં નિબાઈ, વિજયસ્વામી અને રામાનુજના મતના પડિતો હતા, અને શાકર પક્ષમાં સેવ, શાકત, માણપત્ય અને રૈસાર હતા ગાંતમ, કાળા અને મીમાંસાશાસ્ત્રના પડિતો મધ્યમ્ય હતા આ પ્રસંગે શ્રીવદ્મજી આચાર્ય વ્યાસતીર્થ તે વાદમાં જીત્યા હતા અને બીજે દિવસે શાકર આચાર્યનો દનકાલિંગ થયાનો હતો શ્રીવદ્મજી આચાર્યે બધા દર્શન સામગ્રી લીધી અને પછી પોતે રાજસલામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં શાકર પ્રવિણ વિદ્વાતીર્થ માદ શરૂ થયો આ વાદ દરમ્યાન પોતે અગાધ પાણિડતથી, શુભિના આધારે શુદ્ધ-અહમવાદનું પ્રતિપાદન કરે અને માયાનાદ અસંગન છે એમ જણાવ્યું આખરે આ નામના શ્રીવદ્મજી આચાર્યનો વિજય થયો અને વિદ્વાતીર્થ દ્વાર કૃષ્ણદેવ રાજાએ પ્રસન્ન થઈને શ્રીવદ્મજી આચાર્યને દનકાલિંગે કરાવ્યો અને આચાર્યને પદવી આપી આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ થોડાક સમય ઉપર વડોદરા ગળપના સાવની ગામના દ્વાવામાં જોનામ કરતા નીકળી આવેલા લેખમાં મળી આવે છે તે લેખ સવર ૧૫૬૫નો છે (જૂઓ "શુભરાત ૫"નો સવન ૧૬૭૫નો દિવાળીનો અઠ) તેમજ આની અંતિહાસિ-તત્ત્વના સવત ૧૮૮૫માં અમુક દીક્ષિતનામના શેવમતવાદી વિદ્વાને "વ્યાસ નાટ્ય-તિષ્ઠ્ય" નામના વાણીવિનાસ પ્રેસમાંથી, પ્રક થયેલા પ્રથમ આવેલી દર્શક ઉપરથી પણ સિદ્ધ કરાય છે ત્યાં કૃષ્ણદેવ રાજાના દરબારમાં શ્રીવદ્મજી આચાર્યે જીતે દીરીતે શાકર પાણિડતો વાદમાં હરાવ્યા છે તે નોંધેલું છે તેમજ મદ્રાસમાં આવેલ શ્રીવદ્મજી બાનાડના ધામમાં પચ્ચાતુના આગ પૂતળા છે તેમાં એ- પૂતળું કૃષ્ણદેવ રાજાના પ્રધાન તિરુમહનું છે આ પૂતળાના કપાળમાં પ્રદિમાર્ગિય તિરુક બેવામાં આવે છે જે આપણા આ અંતિહાસિ પ્રસંગ ઉપર પ્રકાશ નાખે છે શ્રીવદ્મજી આચાર્યના અપર પ્રભાવથી તિરુમત્ત નામને સેવક તે વખ થયેલો અર્થોત વિદ્યાનગરમાં શ્રીવદ્મજી આચાર્યને શાકર પડિતો સાથે થયેલા વાની અંતિહાસિકત આથી સિદ્ધ થાય છે (જૂઓ પ્રદિમાર્ગના પ્રતિકામ ૧ ૭૫-૨૬-૨૭) શ્રીગોવર્ધનાથજીના વચનામુદ્રણાખાન વગેરેમાં આ વિશેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે

ત્યારપછીથી વિદ્યાનગરથી કંપાડુમારી સુધી દક્ષિણવાના આરબી, રસ્તામાં પાસરોર, અમ્મમ પરત, શિરમથા તેમજ વિ હોડાર્થની મુનિકાન લીધી તેમજ અર્ધવર્તી વસિલાચાર્ય અને નીનક ઠાચાર્ય મનાનુધાર્થો સાથે વા- થયો શ્રીરમજી આગળ રાધવાચાર્ય સાથે દેતાદેત વિરે વાદવિના થયો નામના તેમના ઉપર અહમવાદની ઝાપ પાડી પછી આવવાલ પધાર્યો ત્યાં રામાનુજ મતાનુધાર્થી જ આગળે જવના અરથ વિષે શુદ્ધદેત મત રો છે તે જણાવ્યો પછી પોતે તેતાદિ પધાર્યો અહિં ગસાનુધાર્યની મુખ્ય ગાદી છે । ત્યાંના આચાર્ય સાથે અહમવાદના અર્થ વિષેની ચર્ચા આદ ત્યાંથી કંપાડુમારી, સુન્દેશ્વર, પધાર્થ, જનાર્દનસેવ, મધ્યશ્રીમજી વગેરે રચયોની મુલાકાત લઈ માલિયપુર (મૈસુર) પધાર્યો ત્યાંના રાજાને રાજધર્મ ઉપર ઉપદેશ આપ્યો પછીથી શ્રીરમજી આ ત્યાંથી સુબ્રહ્મણ્યજીના અર્થને દેવમતપ્રવર્તક પુણ્યપ્રમ શ્રીમજીની જન્મબૃમિ ઉત્સવ રથાનમાં પોતે પધાર્ય તે રથાનના પડિતો સાથે મળવા દેતવાદ વિરે વાદ થતા પોતે તે વાદમાં આગળે દેખાડી ત્યારે ગોકલું ગયા અહિં આ શ્રી, તાનિક અને પાશુપત તેમજ શાકતમાર્ગ વિષે પોતાના વિચારો પડિતો નામાં જણાવ્યા અને પ્રદિમાર્ગની-લક્ષિમાર્ગની કિતમના સિદ્ધ કરી ખતવાવી

આ વખતે કૃષ્ણદેવ રાજ તરફથી વિદ્યાનગરમાં પુનઃ પધ્યાગ્નને આમત્રણ મળ્યું. તેવી વિદ્યાનગર પાછા ફર્યા ત્યાં રાજાની વિજયિથી અત્યુન્ની સ્ત્રીઓ તથા ગર્ભના બીજ સેવકોને દીક્ષા આપી તથા ભક્તિમાર્ગ વિશેના બોધ તે બધાઓને કર્યો.

વિદ્યાનગરથી પટ્ટપૂર જવાનો આજ્ઞા કર્યો માર્ગમાં દેવદાપૂર પહોંચ્યા પછીથી ત્રિગળક્ષેત્ર ગયાં અહિં આ દિનાકરનામનો એક આન્ધ્રધાજી આબો તેના પૂજારી તેને કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું તાત્ત્વમ્ શ્રુતિના આધારે સમજાવ્યું પછીથી પટ્ટપૂર પહોંચ્યા અહિં આ નવીપાર શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ કર્યું જ્ઞાનદેવના શિષ્યોની જગાસાથી તેમની કેટલીક શકાઓના ખુલાસા કર્યા અને નાદાદિત સિદ્ધાન્તની શ્રુતિસમતાના પ્રતિપાદન કરી અતલાવી પટ્ટપૂરમાં નદીના કાંઠા ઉપર આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

પટ્ટપૂરથી ગોકુલ તરફ જવાનો સંકલ્પ કર્યો, તેથી તે દિશામાં પ્રયાણ કર્યું માર્ગમાં ગોદાવરીના કિનારે નાસિક ક્ષેત્રમાં ગૌવિદ્યાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો ત્યાંથી નર્મદા કિનારા ઉપર દક્ષિણમાં આવેલા ત્રાકેતનમાં પધારતા એક મૃગ અને તેની પગાડે પડેલા શિકારીને જોઈને, તે શિકારીને તે મૃગની હિસા નહિ કંવાને સૂચ્યું શિકારીને પૂછતા પોતે રાજપુત છે એમ જણાવ્યું. વૃથાભાગ્યાર્થે તેને એવો ઉપદેશ આપ્યો કે તેની અસગથી તે મૃગની હિસા કરવાનું તેણે છોડી દીધું અને તેમને શરણે ગયો પછીથી માહિંભતી તથા ઉજ્જવિની થઈને ચંદ્રપુર ગયા ત્યાં એક ઘટ સરસ્વતી નામના કોંધી પવિત્ર સાથે ઘાટ થયો તેને તેમાં નિરુત્તર કરીને દતિયા, આલિયર, ધનપુર, મુચકુદની ચુકા વગેરેની મુલાકાત લીધી ત્યાંથી મથુરા અને ગોકુળ પહોંચ્યા અહિં આ દામોદરદાસ વગેરે વૈષ્ણવોને બ્રહ્મસંપન્નની દીક્ષા આપી અહિં આ વળી દિવમ સ્થિતિ કરીને પોતાના સપ્રદાયનું સ્થાપન કર્યું તેમજ નળ્યાત્રા પણ કરી પછીથી આરામુરીની પાસે અંબિકાવન પધાર્યા ત્યાં શિવયોગીનામના શાકત સાથે ચર્ચા ચાલી. તેને ગોવ્ય ઉત્તર આપીને તથા તેનું સમાધાન કરીને ચુજરાતનો પ્રયાગ શરૂ કર્યો.

ચુજરાતમાં પ્રથમ મિદ્ધપુર પધાર્યા, અહિં આ ભાગવતનું પારાયણ કર્યું તેમ કેટલાક મામાવાદી પવિત્રો સાથેના વાદમાં મામાવાદનું ખજાનું કરીને પાટણમાં જૈનાચાર્ય સાથે ચર્ચા કરીને વડનગર વીસનગર અને ખેરાણી તથા ડાકોરમાં પધાર્યા ત્યાંથી ભરૂચ થઈને સુરત, તેમજ દુર્વાસા ક્ષેત્ર (કુમ્ભસુ) ની મુલાકાત લીધી ત્યાંથી જલુસર પાસે ભાણુ ખેતરમાં પધાર્યા ત્યાંના જલુસરવત બ્રાહ્મણોના ધર્મ વિશેની શકાઓના ખુલાસા કર્યા ત્યારપછી પિંચક્ષેત્ર (કાવી) માં બ્રાહ્મણ પડિતો સાથે નિરીશ્વર આખ્ય વિશે વાદ ચાલ્યો પછી અનેક મધ્યજાતી ખુલાકાત લેતા લેતા જલુસરાજી ગયા ત્યાંના વામ મારગિઓની પાસે મંદિરા અને માસ ભક્ષણનો ત્યાગ કરાવ્યો ત્યાંથી દારકા જવાને ત્રણદી પહોંચ્યા. ત્યાંના પુનનસલ બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપીને, સિદ્ધાચલમાં જન પડિતોને બોધ કરીને પ્રભાસક્ષેત્રમાં શબ્દ નામના બ્રાહ્મણને શૈવનાદમાં નિરુત્તર કરીને ત્રિરનાગ, મૂલ ગોમતી થઈને દારકા પધાર્યા અને અહિં આ શાકર શારદા મઠચોને ભાગવતના પ્રામાણ્ય વાદમાં હરાવ્યા. પછીથી ગોપીતલાવ જામોદાર થઈને અભાસિઆમાં પારાયણ કરીને નારાયણ સરોવરમાં વાદો અને વાલો નામના બે પુષ્કળ્યા બ્રાહ્મણોને શરણે લીધા ત્યાંથી સિંધમાં પ્રવાસ કર્યો પછી હિંગગાજ માતાનો રત્નો લીધા આ રત્નો ઉજ્જય હતો રત્નામાં હુગાડ્યો મળ્યા તેમને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડ્યો અહિં આ રસ્તામાં એક નગરમાં માગધ બૌદ્ધોની સાથે હિસા તથા અહિં સા વિશે ચર્ચા ચાલી તે ચર્ચાથી તેઓ સતુષ્ટ થઈને આચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યા ત્યાંથી રટ્ટગણપુર (રાહરી) પ્રદ્ધા પર્વત થઈને રેવાલમર પધાર્યા ત્યાંથી ઉત્તર તથા પૂર્વયાત્રા શરૂ કરી આમાં હરદાન, હંપીકર, કેદાર જદરીનાથ સભલગ્રામ અને કોળજની મુલાકાત લીધી સભલમાં દામોદરદાસને જડેલા તામ્રપદનો અર્થ તેમને કરી અતલાવ્યો અને તેમને શરણે લીધો.

આરણ્યમાં વિવિધ

ઉપર પ્રવચન કરીને અયોધ્યા થઈને પ્રયાગ, ત્રિપ્તાકિ તેમજ નિન ગંગા, ગોમતી તથા ગંગા નદીઓ સ્થળે થઈને જંગનાથ પહોંચ્યા. અહિં આ ગંગના મુખ્ય શાસ્ત્ર કયુ ? મુખ્ય દેવ કોણ ? મુખ્ય મંત્ર કોણ અને મુખ્ય કર્મ કયુ ? પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીને બધાને સતોષ આપ્યો, તથા રાજા તેમજ બીજાઓ શરણે લીધા ત્યાંથી મહેન્દ્ર (સલાદિ) થઈને અગ્રતા પધાર્યાં આ રીતે પ્રથમ યાત્રાની સમાપ્તિ પૂરી થઈ.

બીજી યાત્રાનો આરંભ સન ૧૫૫૫ એન માસના શુકલ પક્ષની બીજી અને રવિવારના દિવસે

કયો અગ્રહાથી વ્યકટદેશ લોહગઢ થઈને પટ્ટપુર પધાર્યા ત્યાંથી શુભરાતમ

ત્રિતીય યાત્રા. નરોડા, સુદામાપુરી, દારકા, નાનાનગર, મોગ્ગી અને સિદ્ધપુરની સુલાકાત લીધી

૫૪ી બદરિકાશ્રમ તરફ જતા કિરણી નામના પર્વત આગળ એક શિના તેમન

તરફ ગળદી પશુ કૃષ્ણદાસે હાથથી તે અટકાવી તેથી તેને ત્રણ વર આપ્યા આ વખતે કાલીમા આવત

ત્યાના દેવભટ્ટ નામના બ્રાહ્મણની પ્રાર્થનાથી તેની ઝળ્યાનુ માગણ પોતાની માતૃશ્રીની આરાધી સ્વીકાર

વાને હા કહી જંગનાથમા પધાર્યા અને ત્યાં થોડા દિવસ રહીને ગાંધી તરફ ફરીથી પધાર્યા આ પ્રમાણે

બીજી યાત્રા પૂર્ણ કરી

અહિં આ આચાર્યશ્રીના દેવભટ્ટની પુત્રી મહાનંદમી સાથે લગ્ન થયા ૭ માસ પછી અહિં આ

રહીને ત્રીજી યાત્રાનો આરંભ કયો પ્રથમ રાજાથ તરુખડ થઈને મથુરામા

તૃતીય યાત્રા. વિશ્રામવાટ નિવાસ કયો એ પવિત્ર સ્થાનમા લોકો મહા બાળતા હતા તે બધ

કરાવ્યુ ત્યાંથી સોરમજીના વાટમા પોતાના નાનાભાઈ કેશવને ઉપદેશ આપ્યો

તેમજ રાણાવ્યાસ નામના ગોધરાના સાચોરા બ્રાહ્મણ પડિત સમલ ગંગાજીમા પડીને આપધાત

કરનારની રી ગતિ થાય છે તે વિષે વિવેચન કરીને, કૃષ્ણા નદીને કિનારે આપધાદિઓનો પરાજય

કરીને નર્મદાની યાત્રાએ ગયા તેમજ શુભરાતમા પર્વટન કર્યુ નરોડા અને ગોધરામા પારાયણ કયો

ત્યાંથી કમ્બ-ભુજ થઈને ઉત્તરમા બદરિકાશ્રમમા પધાર્યા હરિદારમા થોટક યોગિનું મંદીર કરીને, કુર્લેન

થઈ, નજીયાત્રા કરીને આગ્રા થઈને અડેલમા વાસ કયો આ ત્રીજી યાત્રા ચાર વખત પૂર્ણ થઈ

કાલીમા નિવાસ દરમ્યાન પોતાની માતૃશ્રીની આરાધી અને શેઠ પુરોહિતમહાસંની સહાયથી ૩૦

હજાર બ્રાહ્મણોને ભોજન કગવ્યુ. વળી અહિં આ પોતાના ભાઈ કેશવની પ્રેરણાથી

ત્રીજી યાત્રા પછીનું મથુકર્ણિકાના વાટ ઉપર આચાર્યશ્રીના નિરામ સ્થાન આગળો સિંધોએ એક

વૃત્તાન્ત. ધ્વજ ઉભા કરી, આથી કેટલાક બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો તેમની સાથે વાદ કરવાને

આવ્યા આ વાદ ૨૭ દિવસ ચાલ્યો. અહિં આ તે બધાઓને હરાધીને પોતે

અગ્નિદ્રિમા રહેવા ગયા, વળી આ સમયમા પોતે “પનાવનબન” નામનો ગ્રન્થ રચીને કાલી વિશ્વેશ્વરમા

મદિરના આગના દ્વાર પર ચોડ્યો આ પત્રદારા પૂર્વગણ અને ઉત્તરગણનું રહસ્ય શુ છે તે જણાવ્યુ

૧૫ તેમજ તેમા માયાવાદનું પણ ખડન કર્યુ હતુ આથી બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્ર મહાવાદીઓ સખે આશ્રય

પામીને શમ્ભાઈ ગયા હતા આ ગ્રન્થ સળન્ધી ગોપાલદાસે પોતાના વલ્લભાચાર્યના પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે

આ ૫૪ી આચાર્યશ્રીના સસંગ દેવભટ્ટ જે ભાગવત સપ્રદાયી હતા તેમણે સન્માસી મદલ્યુ કર્યુ

આચાર્યશ્રીએ આજ અરસામા શકર નામના પડિતનો વાદમા પરાજય કયો અને પોતે અડેલમા મગન

તેપાર કરાવેલુ હોવાથી ત્યાં રહેવાને પધાર્યા અહિં આ સુદાસ નામના હિન્દી ભાષાના મહાન કવિ

તેમને શરણે આવ્યા શ્રીગિરિગજ ઉપર નવા મદિરમા શ્રીગોવર્ધનધરનું પ્રતિષ્ઠાપન કરીને સેવાનો પ્રગથ

કયો આ સમય દરમ્યાન ગોકુલ તથા મથુરામા કેશવભટ્ટ પડિત માધવ ભટ્ટ નગેરે અનેક દિવસો સાથે

૧ આ “શ્રીમૂરદાસજીનું જીવન ચરિત્ર એ નામનું પુસ્તક ત્રા લલ્લુભાઈ કમલદાસ દેસાઈ ન. ૧૧૦૧-૧૧૦૨

(અમદાવાદ) માંથી મળ્યો

દર્શન કરવાને આવ્યા. તથા વિશ્વાતિ ધાટ ઉપર યવને મૂકેલા ત્રિવક્ષણ ચંદ્રને નિકટ દેખો. માધવ ભડ તેમને શરણે આવ્યા અને તે શ્રીવલ્લભાચાર્યના મુખથી શ્રોતુમોધિનીશ અન્ય શ્રવણ કરીને લખતા હતા.

અરેલના નિવાસ દરમ્યાન સવત્ ૧૫૬૭ ના આમો મામની કૃષ્ણ દ્વિતીયે દિવસે શ્રીગોપીનાથ-જીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ત્યાર પછી પાંચ વર્ષ એટલે સવત્ ૧૫૭૩ માં તેમના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીવિદ્ય નાથજીનું પ્રાકટય થયું. પછી શ્રીજગદીશની યાત્રા દરમ્યાન કૃષ્ણચૈતન્યનો તેમને મમાગમ થયો. ત્યારથી માછાફરીને સ્વજાતમાં મોરખી થઈને દારકા પધાર્યો. અદિઆ ગોવિન્દ દ્વિ નામના સાચોગને શરણે લીધો અને તેની ચિન્તા નિવૃત્તિ માટે “નવરત્ન ગ્રંથ” રચ્યો. આ યાત્રા કરીને અડેસ પધાર્યો.

અદિઆ આવ્યા પછીથી થોડા સમયમાં ગંગાસાગરના સંગમ આશ્રમ શ્રીભાગવત ઉપગની સુમે-ધિની નામની ટીકા તૃતીય વ્રકથ સુધીની પુરી થતા તેમને શ્રીહરિના ધામમાં પધારવાની પ્રથમ આજ્ઞા થઈ. આથી સુમેધિનીજીનું કામ સત્વર આગળ ચુ. ત્યારપછી વજ્રયાત્રા દરમ્યાન મંદુવનમાં કરીથી તે આજ્ઞા થઈ. ત્રીજી આજ્ઞા જ્યારે આપ અડેસ પધાર્યો ત્યારે થઈ. આ સમયે હવે પ્રભુના ધામમાં પધારવાને તૈયારી કરવાને પોતે “અત્ત વ્રજ્ય પ્રભોધ” નામનો ગ્રંથ રચ્યો અને દામોદરનામ વગેરે સેવકને વાંચી સંભળાવ્યો તેથી તેમણે મન્યાસ લઈ ને વલ્લભાચાર્ય અથે રહેવાની ઇચ્છા દેખાડી પણ તેમને એવા સંન્યાસ નહિ લેવાને “સંન્યાસ નિર્ણય” નામનો ગ્રંથ રચ્યો, અને તેમાં ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસનું તાત્પર્ય દર્શાવ્યું. અને પોતે સંન્યાસની તૈયારી કરી. પર વર્ષની વયે પોતાની પછુંશાહાને તેમણે બાળી નાખી. એક માસ સુધી ઉપવાસ કર્યો, અને છેલ્લા આઠ દિવસ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું. અંતમાં પોતાના વંશજોને આ શિક્ષાલોકકથી ઝળી કાળમાં કેમ વર્તવું તે વિનંતે ઉપદેશ આપ્યો. અને છેવટે શ્રીગંગાજીમાં અવેશ કર્યો. નાભિમાત્ર જળમાં નેત્ર બીરીને પગમાંદ વિગ્રહ પુરોત્તમનું અભિષેક ચિતન કરીને સંવત્ ૧૫૮૭ ના આશ્વિન મુ ૩ ને રવિવારે અધ્યાત્મ મમને જળાળાપુજા માર્ગથી બાપી વૈકુંઠમાં આવ્યાશ્રી પધાર્યો.

૩૮ ની રસે

૧. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તે શ્રીમદ્દામજીજી તથા શ્રીઆચાર્યજી એ નામથી જાળખાય છે તેમને સંપ્રદાય પુરિમાગ પ્રભુના અનુગ્રહનો માર્ગ આગ નિર્દેશ ભક્તિનો માર્ગ કહેવાય. અંથ પ્રવૃત્તિ. છે અને તત્ત્વજ્ઞાન મુદ્દાકૃત તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એમના ધણા અનન્ય સેવકો હતા તેમાંના મુખ્ય ૮૪ સેવકો મનાતા આમાં સરનાસજી જેવા મહાન કવિઓ રામજી, શ્રીમન્તો તોમ તમામ વર્ણના તથા સ્થિતિના હતા. તેમને આપેયો માર્ગ એક રીતે વિશ્વમાર્ગ હતા. તે સ્ત્રી તથા શહેના પણ ઉદાર માટે હતા. તેમની એક ફરે ૮૪૨ બેઠકા છે તેમજ ગ્રંથ સંખ્યા લગભગ ૮૪ છે. (જુઓ રા. બ. લક્ષ્મણાઈ પ્રા. કૃત વલ્લભ ચરિત્ર ૫ કૃષ્ણ) ચંદુનાથજીના વલ્લભ દિવિજન્યમાં આ ૮૪ ગ્રંથો રચ્યા વિશેનું કથન છે. આમાં સ્વતંત્ર ગ્રંથોની સંખ્યા ૨૫ છે. તેમાંના યમુનાદેવ, બાલબોધ, સંદાત મુકતાવલી, પુરિપ્રવાહ મર્પદાબેદ, સિદ્ધાત રહસ્ય, નવરત્ન, વિવેક ધૈર્યાશ્રય, કૃષ્ણાશ્રય, ચતુષ્લોકી, પ્રકિત વર્ધિની, જગલેદ, પચ્ચપદાનિ, મેવાક્ષ, નિરોધવલ્લભ, અત્તકરણ પ્રભોધ, અને સંન્યાસનિર્ણય એરે વોડા ગ્રંથ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત સંન્યાસવિધિ, મધુગણક, શ્રીપરિજ્ઞાનક, ત્રિવિધનામાવલિ, પુરોત્તમ સદસનામાવલિ, આસાદેશ, પન્નાવન, તત્ત્વાર્થદીપ નિખળ, શિક્ષાલોક વગેરે બીજા અનંત ગ્રંથો છે. ભાષ્યગ્રંથોમાં પૂર્વગીચાસાભાષ્ય, ઉત્તર ગીચાસાભાષ્ય અમર અણ્ણભાષ્ય, શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર શ્રોતુમોધિની તથા સુદેવ ટીકા મુખ્ય છે. વળી ગાયત્રીભાષ્ય, ભગવત્પીઠિકા, સુદર્શન ગ્રંથો પણ છે.

૧ ૮૪ વૈષ્ણવની ચાર્તાનું પુરતમ છપાયુ છે તે રા. લલિતમર્પ છપનવાલ દેસાઇ ન ૧૧૦ રીનારે (અપદવાદ) ત્યાંથી મળ્યો.

‘આપશ્રી’ શરીર મધ્યમકદનું, ચામરંગનું, ઘાટીયું અને મજબૂત બાંધાનું હતું. તેમણે જીવોને ઉપદેશ આપવાને માટે અથાગ પરિશ્રમ કરીને ત્રણ ત્રણ વખત ભૂપરિક્ષા કરી હતી. વાણી અમૂલ્યજેવી મીઠી રસિક અને ગંભીર હતી. પાંડિત્ય અગાધ હતું. જીવન ઝગજગત તથા સાત્ત્વિક હતું. સેવા કરવાની રીત પણ સાદી અને સરળ હતી. ગૃહસંસાર પણ અનુકરણીય હતો. તમામ તરફ સમદર્શિ રાખતા. રહેણી કરણી બધાને પસંદ પડે તેવી હતી. રાત દિવમ કૃષ્ણની સેવા અને લક્ષિતમાજ ચિત્ત લાગેલું હતું. હાલમાં તેમના ૬૦ લાખ અનુયાયીઓ હિન્દુસ્તાનમાં છે. તેમજ હિન્દુસ્તાન બહારમાં ૫ લાખ અનુયાયીઓ છે. તેમનું એક પ્રાચીનચિત્ર કૃષ્ણગદનરેશના દરબારમંડપમાંથી મળી આવ્યું છે, તેનો ઇતિહાસ શાસ્ત્રી વસન્તરામે પોતાના “પુણિમાર્ગના ઇતિહાસમાં” આપેલો છે. એ અસહ્ય ચિત્ર હોનંદાર નામના ચિત્ર દેશના પ્રખ્યાત ચિત્રારાએ તૈયાર કર્યું હતું.

શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી—સપ્રદાયમાં તેઓ શ્રીમત્પ્રભુચરણ, પ્રભુ અથવા શ્રીકૃષ્ણના યોગી, આધ્ય છે. તેમનું પ્રાકટ્ય સંવત્ ૧૫૭૨ ના વ્રજ ચૌપ વદ ૬ ને શુક્રવાર થયું હતું. બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યાર્જન કર્યો પછી સંવત્ ૧૫૮૨ ના વૈશાખ વદ ૧ ને રાજ્ય વિશ્વનાથ ભટ્ટની કન્યા રક્ષિમણીનાથે તેમનો વિવાહ થયો હતો. સંવત્ ૧૫૮૭ માં શ્રીઆચાર્યજીએ સંન્યાસ ગ્રહણીકર્યું. તેથી તેમનું સંધ્યું કામ પોતે ઉઠાવી લીધું. આ સમયે તેમનું વય ૧૭ વર્ષનું હતું. દામોદરદાસજી નામનો શ્રી વલ્લભાચાર્યના મેવક હતા. તે બહુશ્રુત તથા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના કૃપાપાત્ર હતા. તેમની પાસે રહીને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ તેમની સલાહ પ્રમાણે અધ્યયનનો શોખ વધાર્યો અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના તમામ ગ્રંથોનું સાગોપાગ અભ્યાસ કર્યો. તેઓ અડેલમાંજ હતા.

સંવત્ ૧૬૧૭ માં દિલ્હીના બાદશાહે દેશનો કબજો લેવાને અડેલ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું. આથી ગામમાં ત્રાસ વધ્યો, તેથી પોતે કુટુંબ સહિત દીકરી, ખરીક, તથા બાલિગદ્ધ અને સંવત્ ૧૬૧૯ માં ગટે પધાર્યા. તે સમયે ત્યાં દુર્ગોવતી રાણી હતા. તે રાણી તેમનાં સેવક થયાં. અહિંયાં તેમનાં પ્રથમ પત્ની રક્ષિમણીજીએ લીલામાં પ્રવેશ કર્યો. આથી રાણી દુર્ગોવતીના આગ્રહથી સંવત્ ૧૬૨૦ માં કૃષ્ણરાય દુસેરોની દીકરી પદ્માવતી સાથે લગ્ન કર્યું.

સ્વમાર્ગનો પ્રચાર કરવાને હવે આપશ્રીએ પ્રવાસ આરંભ્યો, ગુજરાતમાં જ વખત સંવત્ ૧૬૧૩ના ૧૬૧૬, ૧૬૧૯, ૧૬૨૩, ૧૬૩૧ અને ૧૬૩૮ માં પ્રવાસ કર્યો. ન્યાં ન્યાં પોતે, પધારતા ત્યાં પત્ની ધણી વૈષ્ણવો તેમના સેવકો થતા. તેમના સેવકોની સંખ્યા ઘણી છે. તેમાંના ૨૫૨ વૈષ્ણવોની ચરિત્રાવલિ પત્રી મળી આવે છે. એકંદરે તેમની ૨૮ બેઠકો છે. આમાં ગુજરાતમાં અડેલ, ગોધરા, અલીણા, અસાન, રવા, ખંભાત, બ્રમનગર, દારકા, અને રામજી મંદિરમાં દારકા પાસે એમ કુલ આઠ બેઠક છે. રાજ, મહારાજ, પંડિતો, શ્રીમાનો તથા બીજા તમામ લોક તરફથી તેમને અપૂર્વ સત્કાર મળતો. નિત્ય નિયમમાં પ્રભુ સેવા કરવામાં, શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રંથો વિચારવામાં, તેની ઉપર દીકા, ટિપ્પણીઓ કરવામાં તથા નવીન ગ્રંથો રચવામાં, તેમજ વૈષ્ણવોને ઉપદેશ પ્રવચન વગેરે કરવામાં સમય પસાર કરતા.

સંવત્ ૧૬૨૧ માં ગદામાં ઉપદ્રવનો સંભવ જણાતાં પોતે મથુરામાં રહેવાણ કર્યું. અત્યારે આ ગ્રંથ સનધરા કહેવાય છે. પોતાનો અસુરચ્ચામોદ લીલાનો સમય આવ્યો ત્યારે પોતાના પુત્રોને ગોદાવરીને લક્ષિતમાર્ગનુમાર જીવનચર્ચા કેવી રાખવી તથા ભગવત્સેવામાં ચિત્ત કેમ પરોવવું તે વિષેનો ઉપદેશ આપ્યો. પોતાના પુત્ર ત્રિગોદનાથજીને શ્રીનાથજીની મેવા મોપી તથા અન્ય બેઠકોનું કરીને સંવત્ ૧૬૪૨ ના મહા માસની મકરમંકાનિ પછી માનેમને રાજ તેજ મંગાવીને પોતે અવધેશ રનાન કરી અને ભોજન કર્યો બાદ બે પત્રો લખીને ગુપ્ત ગાદી નીચે રાખ્યા. આમાંનો એક પત્ર પેતાનું

બાગકોને શિખામણ માટે હતો અને બીજાને લીના પ્રવેન સમરે આકદ નદિ બનાવેલો હતો આ પટ્ટીની સવત ૧૬૪૨ ના મહા વદ ૭ ને રાજ ૭૭ વર્ષ અને ૨૮ દિવસની ઉમરે લીલા પ્રવેશ કર્યો

તેમણે પોતાના સાત પુત્રો શ્રીગિરિધરજી, શ્રીગોવિંદરાયજી, શ્રીબાલકૃષ્ણજી, શ્રીગોવિંદનાથજી, શ્રીચંદુનાથજી, શ્રીચંદુનાથજી, શ્રીધનરાયજી ને અનુક્રમે શ્રીમયુરનાથજી, શ્રીવિદ્યેશજી, શ્રીદાગદાનીરાજજી, શ્રીગોવિંદરાયજી, શ્રીબાલકૃષ્ણજી, તથા શ્રીમદનગોવિંદજીના સ્વરૂપ વામ લાગમા પદ્મની આપ્યા હતા આ અત્યારે સપ્તમીમા સાત ગાદીથી ઝોળખાય છે એમના રચેના ગ્રંથોની સંખ્યા યાદી રીતે મુજબ પંચમી પંચમી વર્ષ ૧ ના અક્ષમા પ્રકટ થઈ છે તે ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે—વિદ્યમંડન, અપુલ્કાર, અતિમ ૧૧૦ અધ્યાય, નિમષે પ્રકાશ ૩૨૬૫થી ૫, શ્રીમુખોદિતી ઉપા ટિપ્પણી, ભક્તિહાસ, ભક્તિહેતુ, ભક્તિ જીવન, ગીતા પ્રથમ અધ્યાય દીકા, ગીતા તાત્પર્ય, ન્યાસાગ્ર નિવૃત્તિ, ગિનારેતુ, ગાયત્રીકાન્દિ, પોદશ ગ્રંથ ઉપર દીકા, રૂઝારસ મંડન, ગસસરસ્વ, નતયથો, સ્વપ્ન દર્શન, મુક્તરમ, શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર, શ્રીયજ્ઞભાષ્ય, શ્રીસ્તુતિપદ્ય પ્રેમામૃત, વિદ્યમિત્ર, પ્રભોધ ચતુર્થોદય, પ્રેમામૃતભાષ્ય, દ્વાયુગ ચતુર્થોદય, ગદ્યાર્થ, ગીતગોવિંદ પ્રથમાષ્ટકી દીકા, અષ્ટાક્ષર, નિરપણ પત્રો વગેરે પોતાના પિતૃચરણને પગે આવીને પોતાના સપ્તમીમા અન્ધ સપ્તમીમાવાળાઓની માફક સત્ત્વિન નહિ બનાવતા ઉદાર બનાવ્યો હતો. મુદ્દિસ પ્રદાય એ વિશ્વના ઉદાર માટેના હોવાથી તમામ વર્ણનો પોતે ઉદાર થયો છે ૨૫૨ વેધવેદોની ચરિત્રાવલી ઉપરથીજ જણાયે છે તેમણે ૩ મેન્ડ, ૪ અન્તર, તથા ૧ પાંચવીનો પણ બીજા વૈષ્ણવો સાથે ઉદાર કર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ ચોગ, છુગદ, દંડ તથા અનીતિમા મ્હાઈ પડેલી વેશ્યાઓને પણ ધર્મના રસ્તે દોર્યા હતા હાલના મુધારકો મુધારના નામે વણી બહોળો પ્રતિષ્ઠા હાથમા લે છે અને તેથી મુધારાની દિવચાવને આગળ વધારવાને ગદ્ગદ મમાજમા ક્ષોભ ઉત્પન્ન છે છે, તેવી રીતે શ્રીમદ્ વિદ્યનાથજીએ કર્યું નહોતું તેમણે મુધારાની દિવચાવ હાથમા લીધી હતી, પણ તે વણીના ભેદો તોડીને નહિ વણીની મર્યાદા ગણીને ધર્મદાગ જગતને મુધારના પન્થે પોતે દોર્યું હતું અર્થાત્ બાલ મુધારો નહિ પણ અપ્નાતિમક મુધારાનો ભાગ ગ્રંથો થયો હતો તેમના સેવકો આપ્તા હિંદુસ્તાનમા પધરાવના છે રાજ રાજાઓ તમજ નિર્વાનો પણ તેઓશ્રીના એન્દ્ર બન્યા હતા. રાજ ભેદસિંહ, માનસિંહ, બીમસિંહ, આસકરજી, બીરમન અને ટોડરમનના નામ તેમા ભેવામા આવે છે તમામના તરફ તેઓશ્રીની સમદર્શિ હતી હિન્દુ તેમજ મુસલમાન તમામના તરફ પ્રેમ હતો, અને હૃદય દયાથી હમેશા ભિન્નચલુ હતું ઘણાએ કુંખીઆઓને કુંખમાથી બચાવ્યા હતા પણ તથા પક્ષી તરફ પણ તેઓશ્રીનો પ્રેમ દર્શાવેલો હતો બાદશાહ અકબરે ગોડુત અને જલ્દીપુગ ગાગો ભેટમાં આપ્યા હતા. તેમજ આપશ્રીની ગાગોને તમામ ગાયરમા ચરનાની દૂદ આપી હતી

અણુભાષ્ય ભાગ ૧.

અધિકરણ તાત્પર્ય.

(અહિંઆં જે આંકની સંખ્યા મૂકી છે તે અધિકરણોની સમજવી.)

અધ્યાય ૧ લો.

પાદ ૧.

૧. ઉત્તર મીમાસાના વિચારની આવશ્યકતા છે
૨. બ્રહ્મનું લક્ષણ. બ્રહ્મ એટલે જગત્પતિ, રચિત અને લયનું કર્તૃ અર્થાત્ જગત્નું નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ છે.

૩. બ્રહ્મ જગત્નું સમવાયિકારણ પણ છે. ૪ ચેતનનું કર્તૃ પણ બ્રહ્મ છે, કારણ કે તેણેજ ઇક્ષા કરીને ચેતનને સર્જ્યું છે. પ્ર. ૬-૩ માં બ્રહ્મની ઇક્ષા જણાવેલી છે. છાં. ૬-૨-૧, ૨, ૩, એ. ૧-૧-૧, ૨, અને વળી એ. ૧-૧ માં આ ઇક્ષણ કર્તૃ માટે આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી તે ગણ્ય નથી. તે. ૨-૭. માં તેની ઉપાસના કરનારને મોક્ષ મળે છે એમ કહ્યું છે. તેમ તેના માટે હેય વચન નથી.

૫. આનન્દમય બ્રહ્મ એજ પરબ્રહ્મ છે. મય પ્રત્યય વિકારના અર્થમાં નથી. તે. ૨-૧ માં આનન્દમયને જ પરબ્રહ્મ જણાવ્યું છે. જીવને માટે આનન્દમયની સંજ્ઞા નથી કારણ કે તે. ૨-૭ માં જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. ત્યાં બ્રહ્મને આનન્દમય કહેલ છે અને જીવને આનન્દી-આનન્દવાળો નથી તેમ પ્રકૃતિ પણ આનન્દમય નથી, કારણ કે તે. ૨-૬ માં આનન્દમયની કામના કહી છે. આ કામના ચેતનનો ધર્મ હોવાથી જડ પ્રકૃતિ આનન્દમય નથી.

૬. છાં ૧-૬-૭ માં જણાવેલ આદિત્યમાં આવેલા અને અહિંઆં જણાવેલા હિરણ્યમય પુરુષમાં બ્રહ્મના ધર્મો હોવાથી, તે બ્રહ્મજ છે.

૭. છાં. ૧-૬-૧ માં કરેલું “આકાશ”નું વર્ણન તે ભૂતાકાશ તરીકે નથી પણ બ્રહ્મ તરીકે છે.

૮. છાં. ૧-૧-૫ માં જે ગ્રાણ્ય શબ્દનો પ્રયોગ છે ત્યાં ગ્રાણ્ય એટલે આસન્ન્ય ગ્રાણ્ય (એક પ્રકારનો શ્વાસ લેવામાં આવતો મુખ્ય વાયુ) નહિ પણ બ્રહ્મજ છે.

૯. છાં. ૩-૧૩-૭ માં જ્યોતિઃનું વર્ણન છે તે પ્રાકૃત જ્યોતિઃનું નહિ પણ બ્રહ્મનુંજ છે. જ્યોતિઃના ચરણો આધ્યાં છે તેથી તે ભૂતનાં નથી પણ બ્રહ્મના જ છે. વળી આ વર્ણનની પહેલાં ગાયત્રી છંદનું નિર્ણય છે તો પણ તે ચરણો ગાયત્રીના નથી, પણ બ્રહ્મના છે. કારણ કે ભગવાનમાં ચિત્તનું અપર્યાય કરવા માટે પ્રથમ ત્યાં ગાયત્રીનું સ્તવન કર્યું છે. વળી ગાયત્રી છંદ શબ્દ ૩૫ હોય છે, અને ભૂત, પૃથિવિ શરીર અને હૃદય એમને જે પાદ તરીકે જણાવ્યા છે તે અર્થરૂપ છે. તેથી પણ તે ગાયત્રી છંદના પાદ થઈ શકે નહિ.

૧૦. કો. બ્રા. ૩-૧ માં ઇન્દ્ર પ્રતદનના સંવાદમાં “હું ગ્રાણ્ય છું” એવું વ્રાકમ આવે છે. તે સ્થળે ગ્રાણ્ય આસન્ન્ય અગર જીવના અર્થમાં નહિ પણ બ્રહ્મના અર્થમાંજ છે. ઇન્દ્ર જે પોતાને માટે “હું ગ્રાણ્ય છું” એમ કહે છે તે આધ્યાત્મિક સંબંધથીજ કહે છે. શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી જ્યારે બ્રહ્મરાત્રન યાય છે ત્યારે જ્ઞાતાનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ બનતા તેનામાં સર્વોત્તમાવ રુદ્રે છે. આ સર્વોત્તમાવ વામદેવને પણ યજ્ઞેશે હતો, એવું યુ. ૧-૪-૪૦ માં પણ જણાય છે. ત્યાં કો. બ્રા. ૩-૮ માં જીવ, મુખ્ય ગ્રાણ્ય, અને બ્રહ્મ ત્રણેનાં સંબંધ છે તો પણ ‘ગ્રાણ્ય’ શબ્દ બ્રહ્મનો વાયકજ છે, કારણ કે બ્રહ્મ સર્વરૂપ હોવાથી આ ત્રણ પ્રકારે પણ તેની ઉપાસના થઈ શકે છે.

પાદ ૨.

૧. જ્ઞાનોગની શાસ્ત્રિય વિદ્યામાં ‘મનોમય ગ્રાણ્ય સરીર’ એમ કહીને જે વર્ણન કર્યું છે તે વિજ્ઞાનમય જીવનું નથી પણ બ્રહ્મનુંજ છે. વળી તે વિદ્યામાં ૩૫ તરીકે જે શુભ્રેતી પ્રાપ્તિ કરવાની છે

તે લગવાનના સ્વરૂપના લાભથી અથવા તેની, સાથે સારૂપ્યના લાભથી થઈ શકે છે માટે પાનુ ત્યાં પ્રહારનું વર્ણન છે. વળી ત્યાં જા. ૩-૧૪-૪ માં અહિંને ધ્યેય અને પ્રાપ્તિ અને જીવને ધ્યાના તથા સામા કહેલા છે. માટે પણ અહિંજ ત્યાં કહેલ છે.

૨. શ. જા. ૧૦-૩-૨ માં દિરઘમયના વર્ણનમાં તેને વીહિ તથા યન જટલો જણાવ્યો છે તેથી કેટલાક એમ કહે છે કે ત્યાં જીવનું વર્ણન છે પણ તેમ નથી. એ વર્ણન અહિંજ છે ભ. ગી. ૧૮-૬૧ માં ધશ્વર ભૂતોના હૃદયમાં ગિરાજે છે એમ કહ્યું છે. તેથી હૃદય જેટલું અહિંનું ૩૫ હોય તે યુક્ત છે. એથી અહિંની વ્યાપકતામાં વાધો આવતો નથી. ફક્ત જીવના ધ્યાનનો વિષય તે બને તેટલા માટે ધ્યેય તેટલાશ્વવાળા થાય છે. જે કે આ અહિં સર્વના હૃદયમાં ગિરાજે છે તોપણ જીવના સુખદુઃખ તેમને સ્પર્શ કરતા નથી, કારણ કે અહિંમાં જીવ કરના વિશેષત્વ છે અર્થાત્ અહિં સર્વદા આનન્દમય છે.

૩. કંઠ ૧-૨-૨૫ માં અહિં અને ક્ષત્રને ઓદન અને મૃત્યુને ઘી જણાવીને તેના લક્ષણ કરનારનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. અહિં આ જીવનું બોહત્વ નથી પણ અહિંનું છે. વળી કંઠ ૧-૨-૧૮ થી ૧-૨-૨૦ સુધી પ્રથમનું પ્રકરણ તપાસીશું તો પણ આપણી ખાતરી થશે કે અહિં આ કોઈ જીવનું બોહન કહેલું નથી પણ અહિંનું જ છે. અધિકારિક અહિંનું બોહન અધિકારિક રીતેજ હોય છે.

૪. કંઠ ૧-૩-૧ માં ઋણનું પાન કરનાર અને ગુદામાં પ્રવિષ્ટને જણાવું વર્ણન છે. આ બે તે જીવો નહિ પણ જીવ અને અહિં છે કંઠ ૧-૩-૩ માં તથા ૧-૩-૬ માં આપેલા વિશેષણો પણ જીવ અને અહિંનેજ બંધ બેસે છે.

૫. જા. ૮-૧૫-૧ માં અહિં પુરુષનું વર્ણન છે પણ તે પ્રતિજિમ્ય પુરુષનું વાક્ય નથી પણ અહિં વિગેનું છે. જા. ૪-૧૫-૪ થી આ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. વળી જા. ૪-૧૫-૧ ને અમૃત અને અભય કહેલ છે. અને જા. ૮-૩-૪ માં તેને આત્મા કહેલો છે. આથી પણ તે અહિં પુરુષ અહિંજ છે. જા. ૪-૧૫-૫ પ્રમાણે તેના ઉપાગ્યને અહિંવેત્તાની ગતિ મળે છે. માટે પણ તે અહિંવાક્ય છે.

૬. જૂ. ૩-૭-૧ માં જે અન્તર્ધર્મિનું વર્ણન છે તે પણ અહિં જ છે. નામ્ય મતમાં પ્રમિદ્ધ અન્તર્ધર્મિતા આમાં નહિ હોવાથી તે વિગેનું વાક્ય અહિં આ નથી તેમ તે જીવ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે જીવ અને અન્તર્ધર્મિતા બેદ કાવ્ય અને આધ્યન્દિન શાખાવાળાઓ જણાવે છે. માટે અન્તર્ધર્મી અહિં જ છે.

૭. સુષુપ્તોપનિષદમાં અદ્વૈતવાદિગુણથી યુક્ત જ અહિંનું વર્ણન છે તે પરમાત્મા જ છે કારણ કે તેને વિશ્વના જનક કહેલ છે. ત્યાં પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા એમ બે બે જણાવી છે તે સામ્ય મતની પુરુષ અને પ્રકૃતિની વિદ્યા વિશે નથી; કારણ કે ૧-૨-૨૩ માં જે રૂપનું વર્ણન કર્યું છે તે પુરુષ અને પ્રકૃતિનું મંભવી શકતું નથી.

૮. જા. ૫-૧૮-૨ માં જે વૈશ્વાનર વિદ્યા છે તે અહિં વિષયક જ છે. કેટલાકો વૈશ્વાનરને જટરામિ અગર અમિદેવના અર્થમાં મમજે છે પણ તે પ્રમાણેનો અર્થયુક્ત નથી. જંમિનિ, આરમરથ્ય, તેમજ બાદરિના મતે પણ તે અહિંનું જ અભિધાન કરે છે. જળાલો પણ વૈશ્વાનરને વ્યાપક અહિં કહે છે. પરમહંસની પ્રાદેશમાત્રા ભા. ૧૦-૮માં કહેલી છે.

પાદ ૩.

૧. મુ. ૨-૨૫ માં આકાશ અને પૃથ્વીના આધારભૂતનું વર્ણન છે તે પ્રધાનનું નથી પણ અહિંનું છે. જે કે ત્યાં પ્રકરણમાં જટના ઘણા ધર્મો છે તેમજ જટનું દષ્ટાન્ત છે તો પણ પ્રધાન નથી પણ અહિં છે. મુ. ૨-૨-૨૭ માં પ્રાણભૂત વિશેષણ છે તેથી જીવ આધારભૂત ઘણ સમય નહિ; કારણ કે જીવ ભગો બેદ મુ. ૬-૨-૨૫ માં જનારો છે. મુ. ૨-૨-૨૧ માં પ્રકરણ અહિંનું છે.

૨ છા. ૭-૨૩-૧મા વર્ણવેલું જૂમા તે અક્ષર છે કારણકે જુ. ૪-૫-૧૫મા આપેલા અક્ષરના ભેદો છે. ૭-૨૫-૨થી તે ૭-૨૬-૨ સુધી છે.

૩ જુ. ૩-૮, ૭-૮મા અક્ષરનું વર્ણન છે તે પણ અક્ષર છે. કારણકે તેને આકાશને ધારણ કરનાર કહેવું છે. આકાશને ધારણ કરવાનો ધર્મ અક્ષરનોજ હોઈ શકે. તેમ જુ. ૩-૮-૯માં તેનું પ્રકાશન છે. અને જુ. ૩-૮-૧૦માં તેના સિવાય અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરી છે.

૪ પ્ર. ૫-૨, ૫-૫, ધ્યાનવિષય પુરુષનું વર્ણન છે તે વિરાટપુરુષ કે અક્ષરનું નથી પણ પરમાત્માનુંજ છે. કારણકે તેના ધક્ષણકર્મનો ત્યાં વ્યવહાર કર્યો છે.

૫ છા. ૮-૧-૧માં જે હરવિદ્યા છે તે જીવ વિષયક નહિ પણ અક્ષર વિષયક છે. કારણકે જા. ૮-૩-૨મા અક્ષરોક તરફની ગતિ અને જા. ૮-૩-૫મા કેવલ ભગવાનના વાચક શબ્દો છે. તેમ ત્યાં અક્ષરના લિંગ પણ જોવામા આવે છે. વળી જા. ૮-૪-૧મા તેને સર્વલોકના ધારણ કરનાર કહેવું છે આથી પણ તે અક્ષર છે.

૬ સુ. ૨-૨-૧૦, છા. ૨-૫-૧૫ અને ધ્વે. ૬-૧૪માં જેનું અનુકરણ તમામ સત્ત્વો કરે છે તે અક્ષર છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેના સમર્થનમા ભ. ગી. ૧૫-૬નું વાક્ય છે. અક્ષરનું અનુકરણ સર્વત્ર છે.

૭ કહ ૨-૪-૧૩માં અંશુશમાત્રનું વર્ણન છે તે અક્ષર છે. અક્ષર હૃદયમા સ્થિત હોવાથી તેની અપેક્ષાએ અંશુશમાત્ર છે. આમાં. ભ. ગી. ૧૮-૬૧નું પ્રમાણ છે.

૮ મનુષ્યોમાં ઉપનયન સંસ્કારવાળા ત્રણ વર્ણોને અક્ષરવિદ્યામા પણ અધિકાર છે. મનુષ્યથી હીન ભતિવાળાને તે અધિકાર નથી, કારણકે તેમનામા યોગ્યતા નથી. મનુષ્યથી ઉત્કૃષ્ટોનો અક્ષરવિદ્યામાં અધિકાર છે. દેવાદિને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારો નથી તોપણ અક્ષરવિદ્યામાં તેમનો અધિકાર છે.

કર્મ અને ઉપાસનામાં દેવોનો અધિકાર છે પણ મધુવિદ્યામાં નથી એમ જૈમિનિ માને છે પણ આદરાયણ કહે છે કે તે. ધા. ૨-૧-૨, જુ. ૧-૪-૧૦, ત. સં. ૩-૪-૧૧, ત. ધા. ૧-૫-૧૧માં દેવોના કર્મ અને યાનમા અધિકાર જાણીએ છે.

૯. શરૂનો અક્ષરવિદ્યામા અધિકાર નથી. જોકે જા. ૪-૨-૩મા શરૂને સંવર્ગવિદ્યાનું જ્ઞાન કરેલું છે પણ ત્યાં શરૂ શબ્દ શરૂભૂતિના અર્થમા નહિ પણ 'શોકથી ગ્રસ્ત થઈને દોડનાર' એ અર્થમાં છે. જા. ૪-૩-૫માં શરૂ તરીકે સંબોધાયેલો જ્ઞાન યુતિ એ ક્ષત્રિય છે એમ પછી તેના માટે વપરાયેલા કાક્ષ સેની શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે. યા. ધા. ૧૧-૫-૧૩, જા. ૭-૧-૧ જા. ૫-૧૧-૭માં તેમજ મ. સ્મ. ૧૦-૧૨ અને ૪-૮૦માં શરૂને કોઈ પણ સંસ્કાર આપી શકાતા નથી તેમ કહેવું છે. તેમ તેને વેદના અવધુ તથા અધ્યયનનો પણ નિગેહ છે એવું ગો. સુ. ૧૨-૪ અને પા. સ્મ. ૧-૭૩થી સમજાય છે.

૧૦. કહ ૨-૬-૨મા 'જગતને કમ્પન કરનારનું વર્ણન છે અને ત્યાં પ્રાણ તથા વજ્ર વગેરે શબ્દો છે તો પણ ત્યાં પ્રાણોપાસના કે ઇન્દ્રોપાસના નથી પણ અક્ષરોપાસનાનું વાક્ય છે. તે. ધા. ૧-૧-૩ની શ્રુતિઓનું સમર્થન કરે છે.

૧૧. જા. ૮-૧૨-૨માં જ્યોતિઃશબ્દ છે તો તે મદાબૂત દગે કે અક્ષર તેમ સંશય થાય તો જણાવે છે કે જા. ૬-૬-૨ની સાથે અનુસન્ધાન લેતાં તે અક્ષરના અર્થમા છે.

૧૨. જા. ૮-૧૪-૧મા આકાશ તે નામ અને રૂપના કર્તા છે એમ કહેવું છે તેથી આકાશ શબ્દ જનાકાશ નહિ પણ અક્ષર છે.

૧૩. ગુહદારણ્યકના જ્યોતિઃપ્રાક્ષણના ૪-૩-૨ વિષે સંકો રહે છે કે તે વાક્ય જીવ વિગેરું દસો કે અક્ષરનું? ત્યાં મુમુક્ષિ અને ઉત્ક્રાન્તિના બેદથી અક્ષરનુંજ વાક્ય છે. આનો આધારમાં ઈ. ૧૨, જુ. ૨-૫-૧૫ જુ. ૪-૨-૪ના પ્રમાણો આપી શકાય. તેમ જુ. ૪-૪-૨૨માં પાનિ વગેરે શબ્દો છે તેથી પણ આ પ્રકરણ અક્ષરનું છે.

૧. ક્ર. ૧-૩-૧૦ અને ૧૧મા સાંખ્યનાં ૨૫ તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ ને દર્શવામાં આવે છે તે ખોટું છે. ત્યાં સાંખ્યવાદ તથી પણ અલગવાદ છે. અન્યકત શબ્દનો અર્થ ત્યાં સુરત એટલે અગ્નિ છે. તેનો અર્થ ભગવતકૃપા પણ થાય છે. અક્ષરઅક્ષરના અર્થમાં પણ તે શબ્દ છે.

૨. ૨૧. માં સાંખ્યનો અગ્નિ શબ્દ છે અને ૫-૨માં કષિત્તનું નામ છે ત્યાં, કષિત્ત શબ્દ ત્રણિનો વાચક નથી પણ અક્ષરનો વાચક છે, અને અગ્નિનો અર્થ જ્યોતિઃ છે. એવું છાન્દોગ્ય શાખાવાળા દર્શક છે. કેટલાકે અગ્નિનો અર્થ બકરી કરે છે અને જણાવે છે કે ભગવાનની ક્ષીલામાં પ્રયોગનઅર્થે કૃત્વના કરી છે.

૩ બૂ. ૪-૪-૨૩મા ૨૫ તત્ત્વો દેવાવાનું જણાવવામાં આવે છે પણ ત્યાં પાંચ પાંચગત એમ કહ્યું છે તેથી ૨૫ની સંખ્યા નહિ પણ પાંચ ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાતિ કરી છે. આ પાંચ પંચગત એટલે પ્રાણાદિ છે. બૂ. ૪-૪-૧૮માં તે જણાવ્યું છે.

૪. તૈ. ૨-૧, છા. ૬-૨-૩, મુ. ૫-૧-૩, બૂ. ૧-૨-૫મા જે સૃષ્ટિવાક્યો છે પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ જણાવતા નથી પણ અક્ષરનું કર્તૃત્વ જણાવે છે.

૫. “અસત્” વગેરે શબ્દો તૈ. ૨-૭મા છે પણ તેનો અર્થ આત્માનો અભાવ જણાવનારો નથી છાં. ૬-૧-૧ના આધારે અસત્ શબ્દનો અર્થ અન્યાકૃત છે. મ. સં. ૩-૫૪-૫, કં. ૧-૨-૧૫, તૈ. ૨-૬, બૂ. ૪-૪-૧૯ વગેરેમાં ભગવાનના વિરુદ્ધ ધર્મો જણાવ્યા છે. તમામ શબ્દો અક્ષરનું જ ગાયન કરે છે. કારણકે તે પ્રણવની વિકૃતિ છે, તેથી પ્રણવના અર્થમાં છે; પણ પ્રણવ અક્ષરવાચક છે તેથી શ્રુતિમાં વિરોધ નથી.

૬. અહિંઆ કૌ. ૪-૧૯ના આધારે એવો સંદેહ કર્યો છે કે અક્ષરસદિત શ્વ મૃદિના કર્તા કોને કે અક્ષર ? પૂર્વપક્ષી શ્વનેજ કર્તા માને છે. કારણકે ત્યાં ઉપક્રમ અક્ષરનો છે પણ અન્તમાં શ્વનું કથન છે મારે અક્ષરસદિત શ્વનું કર્તૃત્વ છે. સિદ્ધાન્તમાં અક્ષરનું કર્તૃત્વ છે કારણકે અક્ષર શ્વ કહેનાં પુરુષોનો પણ કર્તા છે તેથી તેમ શ્વ તથા મુખ્ય પ્રાણના લિંગ હોવા છતાં અક્ષરના કર્તૃત્વમાં ગાધ આવતો નથી, કારણકે શ્વ અક્ષરના અંશ તથા આશ્રિત છે. તેમ મુખ્ય પ્રાણનો પણ અક્ષર સાથે યોગ હોય છે તેથી તે રીતે (શ્વ અને મુખ્ય પ્રાણ તરીકે) અક્ષર નિરૂપાયું છે મારે અક્ષરનું કર્તૃત્વ છે. શ્વવિશિષ્ટ પ્રકૃતિનું પણ કર્તૃત્વ આ રીતે નથી.

૭. મૈત્રેયી બ્રાહ્મણ ૬૫માં શ્વ પ્રકરણનો અર્થ છે કે અક્ષર એ સંશય છે. સિદ્ધાન્તમાં અક્ષર પ્રકરણનો અર્થ છે. કારણકે વેદરૂપ મહાવાક્યનો અન્વય અક્ષરમાં દેખાય છે, તેમ મુખરૂપ ભગવાનની સાથે અન્વયધીન શ્વનું પ્રિય થાય છે. મારે અક્ષર અર્થ છે. આરમ્ભરૂપ પણ માને છે કે ત્યાં અક્ષરનો અર્થ છે. ત્યાં શ્વનો ઉપક્રમ હોવાનું કારણ તેમના મતે એ છે કે સંસારરૂપમાં પરોક્ષો શ્વ પણ અક્ષર છે એવું જણાવવાને મારે છે. પ્રકૃતિ સંસૃષ્ટ શ્વની કારણતા જણાવવાને નહિ. ઓઢલોમિ તથા કાશકૃત્વન પણ અક્ષરનું કર્તૃત્વ જણાવે છે.

૮. પ્રકૃતિ શબ્દ અક્ષરના અર્થમાં છે. તેમાં છાં. ૬-૧-૨મા એક વિજ્ઞાનથી સઘનું જ્ઞાન થાય છે એવી કરેલી પ્રતિજ્ઞા તથા ‘માટી’ આપેલું દૃષ્ટાન્ત આપી ચકાવ્ય છે. તૈ. ૨-૬માં તેની કામના આપી છે તે અક્ષરનો દોષ શકે છાં. ૧-૯-૧ તથા ભ. ગી. ૭-૬મા અક્ષરને જગત્તરી ઉત્પત્તિ તથા લયનાં આધાર જણાવેલ છે. તૈ. ૨-૭મા અક્ષરે પોતેજ પોતામાંથી જગત્ત સર્જ્યું છે એમ કહ્યું છે આથી જગત્ત એ કાર્ય છે અને અક્ષર સમવાયિ કારણ છે. અક્ષરનું પોતાનું પરિણામ જગત્ત છે.

મુ. ૩-૧-૩, ૧-૧-૬, ભ. ગી. ૧૪-૩, ૧૪-૪ વગેરેમાં અક્ષરની યોગિ જણાવી છે તેમ પોતે જગત્ત પણ છે.

અધ્યાય રજો.

પાઠ ૧.

૧ સામ્ય સ્થિતિના પ્રામાણ્યને સ્વીકારતા અન્યમતિ-સંગવહીતાની સાથે મોટો વિરોધ આવે છે, માટે તેને સ્વીકારી શકાય નહિ.

૨ પ્રકૃતિથી વ્યતિરિક્ત મહદ્ વગેરેની ઉપવાચનથી તેથી ત્યા જાણાવેથી યુક્તિઓ નિષ્પ્રાણને છે.

૩ પૂર્વ જાણાવેલી શ્રુતિઓનો વિરોધ હોનાથી સામ્યની માફક યોગ્યસ્થિતિ પણ પ્રધાનની કારણનાની આશ્વના પ્રમાણરૂપ નથી.

૪ પૂર્વપક્ષ કહેવામાં આવે છે જગત્ જડ હોવાથી ચેતન બ્રહ્મ તેનું કારણ હોઈ શકે નહિ; કારણ કે તે બંને એક બીજાથી વિવક્ષણ છે સમ્રા ૬-૧-૩-૨-૨૬ જા ૬-૨-૩૬ જા ૧-૩-૨ મા જૂત તરવાને ચેતન તરીકે કહ્યા છે તે તેમના અધિષ્ટાતા દેવતાને લીધે, નહિ તેથી ચેતનના અંગેન નના વિભાગ થાતજ નહિ માટે ચેતન અને અચેતનરૂપ જગતનું ઉપાદાન બ્રહ્મ નથી આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી મ્હ ૬ મા આપે છે કે કાર્ય અને કારણમાં વિવક્ષણતા હોય તો પશુ જગત્ અને બ્રહ્મમાં અભેદતા છે ચેતનમાંથી જડ અને જડમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ (ચેતન) માથી કેશ (જડ) અને છાણ (જડ) માથી વીંછી (ચેતન) ઉત્પન્ન થતા હોય તેવું નથી.

૫. શ્રુતિમાં અસત્ પ્રતિષેધ માટે છે ત્યાં એમ કહેવા માગે છે કે અસત્માંથી સત્ કદી પણ ઉત્પન્ન થાયજ નહિ અથવા કાર્યના પ્રથમ પ્રતિષેધ કરવાને માટે “અસત્” શબ્દ છે. પૂર્વપક્ષી એની શકા કરે છે કે કાર્ય ને બ્રહ્મમાં લય પામે તો પછી કાર્યમાં આવેલા અસદ્ધિ વગેરે દોરો બ્રહ્મને સ્પર્શ કરશે, માટે બ્રહ્મ કારણવાદ બરાબર નથી સિદ્ધાન્તી સામ્ય પૂર્વપક્ષીને ઉત્તર આપતા કહે છે કે તે, પશુ સત્કાર્યવાદી છે તેથી તેના મતમાં પશુ સર્વિગ્ય કાર્યના નો પંચિગ્નનલ વગેરે ધર્મો છે તેજ પ્રધાનને સ્પર્શ કરશે માટે ઉપગની સમ્યા જાણી નથી, બ્રહ્મના નિષ્પણમાં તત્કની પ્રતિગ્ન નથી.

૬ સામ્યના નિરાકરણમાં બીજા પૂરમાણવાદ, માયાવાદ વગેરેનું પશુ નિરાકરણ કર્યું છે. ૭ તો પ્રલય પછીની સ્થિતિમાં ભોમ અને ભોક્તા એવા વિભાગ મહેશે નહિ તેનું કેમ કે એ શકાના ઉત્તરમાં તે બેદોને કોઈ પશુ બાધ નહિ આવે તે સુરણના કમ્પ અને હુણના દષ્ટાન્તથી સમજાવે છે.

૮ જા ૬-૧-૧ મા જે વાચ્યારબાજી વાચ્ય છે તે વિમરૂપ-અધ્યાર્થની પ્રતીતિ દર્શાવતું નથી કારણ કે ત્યા વસ્તુના લાવમાજ તેની સરા (નામ) વાણીથી આપવામાં આવે છે વ વસ્તુ હોયજ નહિ તો પછી તેને વ કદી શકાયજ કેમ કે જા ૬-૨-૨ મા જગત્ની સ્થિતિ જોઈ કાનમાં છે એમ જાણવું છે.

૯. તે ૭-૭ મા “અમત્” શબ્દ અન્યાકૃત અર્થમાં છે, મટ તથા પ્રાચીના દષ્ટાન્તથી બ્રહ્મની ધ્મગથી જગતનો આનિર્ભાવ તથા તિરોભાવ અને છે.

૧૦. જ્ય ચેતન છે ત્યા તેનું જગત્કર્તૃત્વ નથી તેમ માનીએ તો તે જયથી સર્વથા મોનાનું દિનજ કરાવવું નોંધ્યે, પશુ તેણે જનનું નથી તે દીન અને કુખી લાગે છે બ્રહ્મ જયથી અધિક છે તેમ દીરમ તમા પાપાણુ પત્ય તરીકે એમ જાણવું છે તેમ જીવોમાં સ્વભાવના ભે છે.

૧૧ જેમ દુધ કર્તાની અપેક્ષા ધર્મો સિવાય સ્વભાવત સમગ્રે દલિા અને છે તમે બ્રહ્મ પશુ સમગ્રે સર્વરૂપ અને છે દેવ, ઋષિ, પિતૃઓની માફક પણ ધ્મજાથી સર્વશ્ર કરે છે બ્રહ્મ ઉપાદાન જા તેમાં કૃત્તન પ્રસક્તિનો ગેય લાગતો નથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તથા જગત્-નરજતા અને એકતાથીજ સમજાય છે. તે શ્રુતિનું અન પ્રામાણ્ય છે વગી બ્રહ્મની ગતિઓ વિચિત્ર હોવાથી તેમાં દેશ તથા કાલ વગેરેની અપેક્ષા નથી.

૧૨. ભગવાન સર્વ શક્તિવાળા છે તેથી જ. ૩-૧૪-૨ થી સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મ નિશિન્દ્ર્ય છતાં જગત્સુ કર્તા છે. બ્રહ્મને જગત્ સજ્જવામાં લીલાજ પ્રયોજન છે. આ બ્રહ્મને વ્યવસ્થા તથા નેતૃત્વના દોષો લાગતા નથી. કારણ કે કો. ૧. ૩-૮ ૫. ૩-૨-૧૩ પ્રમાણે જીવોના કર્મની અપેક્ષાએ મુખ્ય દુઃખ આવે છે. આ કર્મનો પ્રવાહ બીજા અને અકુરતી માફક અનાદિ છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી જીવનું અનાદિત્વ સમજાય છે. બ્રહ્મ સર્વ મામર્થ્યવાળું. દેવાથી વેદમાં જણાવેલા તમામ ધર્મો તેમાં છે.

પાઠ ૨.

૧. પ્રધાન જડ હોવાથી બુદ્ધિપૂર્વક ક્રિયારૂપ જગત્તી રચના તેનાથી સંભવતી નથી. જો પ્રધાન કારણ હોય તો જીવોની પ્રવૃત્તિ બનો નહિ, જડ પદાર્થોની ગતિ ચેતનની પ્રેરણાથી જ થાય છે. દુષ્ટમાં શીલ આવે છે તે પણ ચેતનની ક્રિયાથી થાય છે. પ્રકૃતિ ચેતનની અપેક્ષા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનો અન્ત આવે જ નહિ. તેથી પુરુષને મોક્ષનો પ્રસંગ ન આવે.

૨. તેમ પુરુષની પ્રેરણાથી પણ પ્રકૃતિનો વ્યાપાર નથી. પુરુષ વ્યાપાર રહિત તથા કર્તૃત્વ રહિત છે. (સામ્યવાદમાં) તેથી તેનામાં પ્રેરણા કરવાની શક્તિ નથી. તેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે અમંગળી સંબંધ નહિ હોવાથી પુરુષની પ્રેરણાથી પ્રકૃતિ વ્યાપાર કરતી નથી.

૩. પરમાણુવાદ વ્યસ્તવિક નથી. રૂપેષિકાના કહેવા પ્રમાણે (પરમાણુઓમાં) અનુપત્ત, પ્રદેશ નહિ હોવાથી તેમની વચ્ચે સંપર્કન બનતું નથી. તેમ સંયોગને લીધે ઉત્પન્ન થનારું ક્રમ પણ ત્યાં નથી. તેમ પરમાણુ અને દ્રવ્યલોક વચ્ચે સમવાય સંબંધ નથી. એ સંબંધ માનતાં અનવસ્થા દોષ લાગે છે. પરમાણુ અને અન્ય કાર્ય નિત્ય હોવાથી પરમાણુવાદને સ્વીકારીએ તો દ્રવ્યલોક વગેરે નિત્ય અને પણ તે વાદમાં તે પ્રમાણે સ્વીકાર્ય નથી. પરમાણુરૂપવાળું કહે તો તે નિત્ય કહેવાશે નહિ. જો તેને રૂપ રહિત કહે તો દ્રવ્યલોક વગેરે પણ રૂપ રહિત બનશે. પરમાણુવાદ વેદ સંમત નથી.

૪-૫. બોલ વાદમાં સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક માનેલા છે તેમ જીવ પણ ક્ષણિક છે તેથી તે સંમુદ્ધા-યનો સંબંધની પ્રાપ્તિ બનતી નથી. પ્રથમ ક્ષણનો જ્ઞાન પછીની ક્ષણના પંદાયતું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. બૌદ્ધ મતથી સમગ્ર ક્ષણિક છે એવી પ્રતિજ્ઞા અને વેદનારંકધ તથા, વિજ્ઞાનરંકધ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રતિજ્ઞામાં અનેક દૂષણો છે. તેમ તે મતમાં માનેલા પ્રતિસંખ્યાનિરોધ સંબંધતા નથી. આકોચને બોલો અવરોધ કહે છે તે ખરું નથી. ક્ષણિકત્વવાદ કોષ્ટ પણ રીતે ટકે તો નથી. અનુરક્તિથી પણ તેને ટોકો મળે તો નથી. તે શક્યગત તથા અપ્રાપ્ય જો છે. સત્સાથીજ સતતી ઉત્પત્તિ હોઈ શકે. વસ્તુના અભાવથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ. બીજા ન હોય તો કાંઈ હોય કયાથી ? માટે અભાવ વાદ અસંગત છે. અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ હોય તો ખોટું ખેતરમાં બી વાવવાં બંધન નહિ. વગર મહેનત કરનારને ત્યાંથી પાક મળે.

૬. જૈન મત સ્વાદાદયું દ્રવ્ય દેખાડે છે. એક વસ્તુ એકી સાથે છે પણ ખરી અને નથી પણ ખરી એમ કહી શકાય નહિ. તે એમ તો “છ” અંતર “નથી” એમ બેમાંથી એકરૂપ કહેવાય. તેમ આત્મા શરીર જેવો જૈન મતમાં મનાય છે તે ખોટું છે. એમ હોય તો આત્મામાં પરિવ્રજે આવે છે તે સંકોચ અને ત્રિકાસના નિયમને અધીન માનવો. પડશે અર્થોત્તર આત્માને પણ વિકારવાળો પદાર્થ કહેવો પડે. પણ આત્મા તેવો નથી, તેથી આ મત યુક્ત નથી.

૭. ઇશ્વરને જીવથી જુદો અને નિયામક માનતા. ઇશ્વરને વૈષમ્ય અને નૈર્દય્યનો દોષ લાગે છે, જીવ અને બ્રહ્મ બંને વિષુ હોવાથી ઇશ્વર જીવનો નિયામક નથી. ઇશ્વર તત્ત્વ માનવામાં તેના અધિ-શાનની પણ કલ્પના કરવી પડશે. એવી કલ્પના કરવા જતાં અનવસ્થા પ્રસંગ તથા સિદ્ધાન્તની હાનિ થશે. તેમ ઇશ્વરને શરીરવાળો માનવો પડશે. પણ તાકિડો ઇશ્વરને શરીરવાળો માનતા નથી. માટે તાકિડો માને છે. તે પ્રમાણે તેમનો ઇશ્વરવાદ બંધ બેસતો નથી.

૮. પાચરાત્રિક મતમાં માનેલા વ્યક્તોની સંભાવના નથી, તેમ તેઓ જીવમાંથી મળે, ઉત્પત્તિ

યાય છે એમ કહે છે તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે જેમ કુલાંગ્રામી દણ્ડ ઉત્પન્ન થતો, નથી તેમ હવમાથી મન ઉત્પન્ન થતુ નથી એ સકર્ષણ વગેરે બુદ્ધિને, પરમેશ્વર માનવામાં આવે તો, અનેક પરમેશ્વરો થઇ જાય. બાહ્ય ઇશ્વરની, કલ્પનાથી તથા વેદની નિન્દાથી પાગચરાત મતમાં પણ દુષ્ટો છે.

પાદ ૩.

૧ ખંડોમ્ય ૬-૨૬ માં પ્રજામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી તે ૨-૧ માં આકાશની ઉત્પત્તિ છે પૂર્વપક્ષી તેત્તિરીય શ્રુતિ ગોણી ગણે છે આકાશ 'નિરર્થક' અને 'વ્યર્થક' હોવાથી તેમાંથી ૧૨-૩-૩ માં વાક્યની માફક આકાશને અમૃત કહેવ છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ સંભવની નથી પણ 'તે સિદ્ધિન્તી' કહે છે આકાશની પણ ઉત્પત્તિ છે.

૨ તેજ પ્રમાણે વાયુની ઉત્પત્તિ છે
૩-૪. વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ છે
૫ તેજમાંથી જલની ઉત્પત્તિ છે.
૬. જા ૨-૨-૪ માં જલમાંથી અમ્લની ઉત્પત્તિ કહે છે પણ અદિઆ અન્ન સંપત્તિ પુરુષા મમજવાનુ છે

૭. ઉપર આકાશમાંથી જે ઉત્પત્તિ જણાવી તે આકાશશૂતમાંથી નહિ પણ આકાશભાગપન્ન પરમેશ્વરમાંથી છે, તેજ પ્રમાણે વાયુ વગેરેમાંથી છે

૮. પ્રથમ ઉત્પત્તિના વિપર્યય પ્રમાણે છે. વ્યર્થોત્ પૃથ્વી જલમાં, જલે તેજમાં તેજ વાયુમાં, વાયુ આકાશમાં અને આકાશ પ્રજામાં હવ પામે છે

૯ નામરૂપના વિશેષ વાળાઓનોજ ઉત્પત્તિ હોય વિદ્યાનમય અંધરૂપ હોવાથી અને મેનોમય/વેદન રૂપ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ નથી હવની અનુત્પત્તિમાં સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ નથી કારણકે તેના આધાર જગમ શરીરમાં સમાગમરૂપ ઉત્પત્તિ હોય છે સ્વરૂપોત્પત્તિરૂપ મથી શરીરને હવ તરીકે કેગતો વ્યવરૂપ લાક્ષણિક છે

૧૦ જ્ઞાનરૂપ જન્મે, એના વાક્યમાં દેહોત્પત્તિનુજ, શ્રવણ છે તેથી જનની, ઉત્પત્તિ, નથી
"જ્ઞ ૪-૪-૨૫, ૨૬ ૧-૨-૧૮ પ્રમાણે તે નિત્ય છે.
૧૧ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તથા તેનો ધર્મ પણ જ્ઞાન છે. જા ૬-૩૨, ૭-૨-૧૧-૨-૨૫ માં આ જ્ઞાનધર્મ જણાયો છે

૧૨ હવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ તથા આગતિ ક્રે. ૩-૩, તથા મ્વે ૫-૨ માં જણાવેલા હોવાથી તે અણુ છે જા ૪-૪-૨૨ માં આત્માને વ્યાપક કહ્યા છે તે વાક્યે બ્રહ્મવિષેનું છે, હવેનું નથી. જા. ૪-૩-૬ માં "૨૧" શબ્દ હવેનું અણુત્વ જણાવે છે તથા મ્વે ૫-૨ માં વિષેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે. ચંદનની માફક તે અણુ જના તેનું ચેતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપે છે. જવનું સ્થાન હૃદય છે જેમ મણિનો પ્રકાશ આખા શરીરમાં વ્યાપે છે તેમ હવે પોતાના ચેતન્યે અણુથી સમગ્ર વ્યાપે છે. આમાં ના ૧૧ માં પ્રમાણે છે તેમ ક્રે. ૬-૨ માં ચેતન્યને શુભ્ર બિંજાવ્યો છે

૧૩ પ્રેક્ષા, દ્રશ્ય વગેરે બ્રહ્મની અણુ પ્રવિમાં હોવાથી સર્વવર્તિ/વાક્યથી હવેમાં પદ્યબ્રહ્મો અર્થ જાય છે આ અણુરૂપના હવેમાં આનંદ અશની સ્ફૂર્તિ થાય તેજ સંસાર, અધરા હવે વેગવત આપુ છે પણ આહી દશામાં વિશુ ધર્મે છે હવેમાં આનંદ અર્થ છે પણ તે જેમ આધ્યાત્મિક પુરિષનું પુરત્વ નિરોહિત હોય છે તેમ તે તિરોહિત હોય છે યોગનમાં પ્રકૃત જતા પુરુષની મરિક્ક બ્રહ્મી દશામાં આ આનંદ પ્રેક્ટે થાય છે

૧૪ વેદિમાં હવેને ઉદ્દેશીને અધ્યયન અને નિઃશ્રય ધર્મ દ્વં તરીકે ધર્મ સંવ્યાધિ તેમ જ્ઞાના સાધન યતાદિ જણાવ્યા છે તેથી તથા મધ્યમોદિનાક્રમે હવેના પિદાર્થો ઉપર છે તેથી હવેના જે જા ૨-૧-૧૭ માં હવનું સ્વાતન્ય જણાવ્યું છે તેથી તેનું જ્ઞાન નિદ્ધ યાય છે. જેમ અનુથી ઇષ્ટ

તેમ અનિષ્ટ વરણનેનાય છે તેમ ધ્વન્દ્રિયોથી જીવ ઈષ્ટ તેમ અનિષ્ટને પ્રાપ્ત કરે તેથી જીવને ઈર્ષ્યા માનવામાં હિતકરણાદિ દોષની પ્રસંગિક નથી જન્મી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ગોચરથી મિદ્ધ થાય છે. જીવકર્તા છે તેમ ભોક્તા પણ છે. સુચારુ જેમ પોતે રથ બનાવીને તેમાં આગ ચાલે છે તેમ જીવ પોતાને સર્જે છે અને તે ભોગવે છે

]].

]] ૧૫ અમરી રીતે તો અક્ષતુંજ કર્તૃત્વ છે, પણ અક્ષતના સબન્ધથી જીવમાં પણ તે કર્તૃત્વ આવે છે કૃષ્ણ આપવામાં ભગવાન જીવકૃત પ્રયત્નની અપેક્ષા કરે છે તેથી જ્યેષ્ઠો જીવનો પ્રયત્નમાં અભિ નિવેશ જુએ, છે તેટલું કર્મ કરાવે છે

૧૬ જીવ અક્ષતો અશ છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે ન્હા સ ૧૦-૮૦-૭ તથા ૩ માં જીવને અશ જણાવ્યો છે ભ ગી ૧૫-૭ માં પણ તેનું પ્રમાણ છે ભા ૧૧-૨૩-૫૬ પ્રમાણે જીવ અશ હોઈને પોતે કુખી જતા અશી અક્ષ કુખી થતા નથી જેમ પ્રકાશ અન્યને તાપ આપે છે પણ પોતાને તાપ આપતો નથી ક ૨-૫-૧૧ અને સ્વે ૪-૬ અક્ષને જીવના કુખનો સ્પર્શ થતો નથી એમ જણાવ્યું છે વિધિ અને નિર્દેશના નિયમો જીવને શરીરના સબન્ધથી છે જીવમાં આનન્દ અશનું વિરોધાન હોવાથી તેને અક્ષાભાસ કહીએ તો ચાલે આ જીવો ધણા છે પણ તે ન્યાયક નથી

પાઠ ૪.

૧ જેમ જીવ ઉત્ક્રાન્તિ વગેરે ધર્મવાળો છે તેમ ધ્વન્દ્રિયો પણ ઉત્ક્રાન્તિ વગેરેની શ્રુતિ ગોણી નથી, કારણકે એકજ શ્રુતિ જીવમાં મુખ્ય અને પ્રાણમાં ગૌણી/કહી શકાયજ નહિ, સૃષ્ટિની પૂર્વે પણ પ્રાણાદિની સ્થિતિ હતી મન વાણીનું પૂર્વે રૂપ હોવાથી અને વાણી વેદરૂપ નિત્ય હોવાથી તેની પૂર્વતા મનની ઉત્પત્તિ થી રીતે સંભવે ?

૨ પ્ર ૪-૮ પ્રમાણે હસ્તાદિચારને ધ્વન્દ્રિયો તરીકે ગણાવ્યા છે હસ્તાદિ ચતુ વગેરેની સમાન હોવાથી ધ્વન્દ્રિયો સાત્ત્વનથી, પણ અગીઆડ છે

૩ સવર્ગો ધ્વન્દ્રિયો અણુ પરિમાણવાળા છે

]] ૪ મુખ્ય પ્રાણ નિત્ય ગતિવાળો અને અણુપરિમાણવાળો છે સૃષ્ટિની પૂર્વે પણ તેની મત્તા છે (ન્હા ૮-૩-૧૭, તે આ ૨-૮) બુ ૧-૫-૩ અને સાં કા ૨૯, મુ. ૨-૧-૩ પ્રમાણે પ્રાણ અને વાણુ જોડા-હોવાથી મુખ્ય પ્રાણ તે વાણુ અગર ક્રિયા નથી

૫ ચતુ ધ્વન્દ્રિયની આકૃષ્ટ ઝાણુ પણ સ્વતંત્ર નથી શ્રુતિમાં ચતુ વગેરેની સાથે તેનું સામન છે આણુનું કરણત્વ નહિ હોવાથી વ્યાપારની અપેક્ષાનો દોષ નથી જે કરણ છે તે વ્યાપારનાજી હોય છે પ્રાણના શરીર સ્થિતિરૂપ કાયને શ્રુતિજ દર્શાવે છે પ્ર ૨-૩ પ્રમાણે પ્રાણની પચ્ચમદત્તિ છે, જેમ મનની અગીઆર વૃત્તિ છે તેમ પ્રાણની પણ પાચ વૃત્તિઓ છે આ વૃત્તિઓથી તે પોતાનું કાય કરે છે, આસન્ન્ય, પ્રાણ પણ અણુ છે.

]] ૬ એ ૨-૪ પ્રમાણે, વાણુ-ધ્વન્દ્રિય વગેરેનું અગ્નિ વગેરે અધિષ્ઠાન છે

૭ બુ ૧-૩-૧૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે વાગાદિ ધ્વન્દ્રિયો પ્રાણયુક્ત અગ્નિ વગેરેથી અધિષ્ઠિત છે એમ સ્વીકારણુ જોઈએ અગ્નિ વગેરેનો પ્રાણ સબન્ધ નિત્ય હોવાથી અગ્નિ વગેરેનું સંરદ્ધ અધિષ્ઠાત્વ છે

]] ૮. મુ ૨-૧-૩ માં ધ્વન્દ્રિયો અને પ્રાણ જૂદા જણાવ્યા છે તેમની વચ્ચે જોડ શ્રુતિમાં જણાવ્યું હોવાથી જેમ શર અને નોકર વચ્ચે જોડ છે તેમ પ્રાણ અને ધ્વન્દ્રિયો વચ્ચે છે તેમાં

ભા. ૧ ની વિષયાનુસારિ અનુક્રમણિકા.

અધ્યાય ૧.

૧	બ્રહ્મભાસાની આવશ્યકતા	પાદ ૧. ૫૫૧-૫૫૨	સ. ૧-૧૧
૨	બ્રહ્મનું લક્ષણ-બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ	૫૫૨-૫૫૩	સ. ૧૨-૧૩
૩	બ્રહ્મનું સમસાધિકારણત્વ	૫૫૩-૫૫૪	સ. ૧૪-૧૫
૪	ઇક્ષાપૂર્વકે બ્રહ્મનું, જગત્ અને જીવનું કર્તૃત્વ	૫૫૪-૫૫૫	સ. ૧૬-૧૭
૫	નિર્ગુણ બ્રહ્મની આનન્દમયતા	૫૫૫-૫૫૬	સ. ૧૮-૧૯
૬	હિરણ્યમયની બ્રહ્મતા	૫૫૬-૫૫૭	સ. ૨૦-૨૧
૭	આકાશ શબ્દની બ્રહ્મવાચ્યતા	૫૫૭-૫૫૮	સ. ૨૨-૨૩
૮	પ્રાણ શબ્દની	૫૫૮-૫૫૯	સ. ૨૪-૨૫
૯	જ્યોતિશ્શબ્દની	૫૫૯-૫૬૦	સ. ૨૬-૨૭
૧૦	પ્રાણ શબ્દની	૫૬૦-૫૬૧	સ. ૨૮-૨૯

પાદ ૨.

૧	છદોગ્યથ શાષ્ટિવ્ય વિદ્યાની બ્રહ્મવાચ્યતા	૫૬૧-૫૬૨	સ. ૩૦-૩૧
૨	શ. બ્રા. ૧-૬-૩-૨મા નિર્દેશલા હિરણ્યમય પુરુષની બ્રહ્મપરાયણતા	૫૬૨-૫૬૩	સ. ૩૨-૩૩
૩	કંદ ૧-૨-૨૫મા જાણવેલ બ્રહ્મ અને ક્ષત્રરૂપી આદ્યનાભોક્તાનું બ્રહ્મત્વ	૫૬૩-૫૬૪	સ. ૩૪-૩૫
૪	કંદ ૧-૩-૧ મા અતનું પાન કરનાર અને ચુદામાં પ્રવિષ્ટ બે	૫૬૪-૫૬૫	સ. ૩૬-૩૭
૫	તરવોની જીવપરતા તથા બ્રહ્મપરતા	૫૬૫-૫૬૬	સ. ૩૮-૩૯
૬	અક્ષિપુરુષનું બ્રહ્મત્વ	૫૬૬-૫૬૭	સ. ૪૦-૪૧
૭	અનંતયામિનું બ્રહ્મત્વ	૫૬૭-૫૬૮	સ. ૪૨-૪૩
૮	અદૃશ્યગુણયુક્તની બ્રહ્મતા	૫૬૮-૫૬૯	સ. ૪૪-૪૫
૯	વૈશ્વાનરની બ્રહ્મવાચ્યતા	૫૬૯-૫૭૦	સ. ૪૬-૪૭

પાદ ૩.

૧	બ્રહ્મની આકાશ અને પૃથ્વીની આયતનતા	૫૭૦-૫૭૧	સ. ૪૮-૪૯
૨	જુઆની પરબ્રહ્મતા	૫૭૧-૫૭૨	સ. ૫૦-૫૧
૩	અક્ષરની	૫૭૨-૫૭૩	સ. ૫૨-૫૩
૪	પરબ્રહ્મનું ક્ષેપ પુરુષરૂપ	૫૭૩-૫૭૪	સ. ૫૪-૫૫
૫	દહની, પરબ્રહ્મતા	૫૭૪-૫૭૫	સ. ૫૬-૫૭
૬	પરબ્રહ્મની અનુકાર્યતા	૫૭૫-૫૭૬	સ. ૫૮-૫૯
૭	પરબ્રહ્મની અગુહ્યમાત્રતા	૫૭૬-૫૭૭	સ. ૬૦-૬૧
૮	ત્રેવલિક મનુષ્ય તથા દેવાદિને બ્રહ્મવિદ્યામા અધિકાર	૫૭૭-૫૭૮	સ. ૬૨-૬૩
૯	શદ્દનો બ્રહ્મવિદ્યામા અનધિકાર	૫૭૮-૫૭૯	સ. ૬૪-૬૫
૧૦	બ્રહ્મનું કંપનત્વ	૫૭૯-૫૮૦	સ. ૬૬-૬૭
૧૧	બ્રહ્મનું જ્યોતિષ રૂપ	૫૮૦-૫૮૧	સ. ૬૮-૬૯
૧૨	બ્રહ્મનું આકાશત્વ	૫૮૧-૫૮૨	સ. ૭૦-૭૧
૧૩	જ્યોતિષ બ્રહ્મણ અને ગારીઃ બ્રહ્મણની બ્રહ્મતાકેયતા	૫૮૨-૫૮૩	સ. ૭૨-૭૩

પાદ ૪.

૧-૮	સાખ્ય પ્રતિષ્ઠાદિ તરવોનો શ્રુતિમા અભાવ	૫૮૩-૫૮૪	સ. ૭૪-૭૫
-----	--	---------	----------

સાંખ્ય સ્મૃતિનું અધ્યાય-૨-૫

પાદ ૧.

- ૧-૨ સાંખ્ય સ્મૃતિનું અધ્યાય-૨-૫ ૩. ૧-૨
 ૩ ચોગ સ્મૃતિનું પ્રધાનની કારણતામાં અંતર્ભોધ્ય ૩
 ૪ કાર્ય કારણતા પેશ્યથી પણ અહનું જગત્કર્તૃત્વ ૪-૬
 ૫ લય કાલે કારણમાં (અહમ) કાર્યના (જગત્તા) દોષની અપ્રસક્તિ ૭-૧૧
 અને તકની અપ્રતિષ્ઠા ૭-૧૧
 ૬ અન્યવોદોની જગત્કર્તૃત્વ વિષયમાં સંદોષતા ૧૨-૧૩
 ૭ પ્રથમ પદોની ઉત્પત્તિ દશામાં ભોગ્ય અને ભોક્તાનો અવિભાગભાવ ૧૩-૧૪
 ૮ વાચારભેદણું વાક્યમાં જણાવેલી કાર્યની કારણભાવતા ૧૪-૧૬
 ૯ ઉત્પત્તિપૂર્વે પણ કાર્યનું-જગત્કર્તૃત્વ અસ્તિત્વ ૧૭-૨૦
 ૧૦ દ્વિતાંકરણાદિ દોષની અહમ અપ્રસક્તિ ૨૧-૨૩
 ૧૧ અહનું સ્વભાવતઃ સર્વરૂપભવનત્વ ૨૪-૨૬
 ૧૨ અહની સર્વશક્તિમત્તા ૩૦-૩૧

પાદ ૨.

- ૧ પ્રધાનની અકારણતા ૧-૬
 ૨ પ્રધાનાશિત પુરુષની અકારણતા ૭-૧૦
 ૩ પરમાણુવાદ નિરાસ ૧૧-૧૭
 ૪ શ્રાદ્ધમન નિરાસ ૧૮-૨૭
 ૫ શ્રાદ્ધકેશિ અભાવવાદિમત નિરાસ ૨૮-૩૨
 ૬ જૈન મત (સ્વાદ્વાદ) નિરાસ ૩૩-૩૬
 ૭ તાર્કિકમન નિરાસ ૩૭-૪૧
 ૮ પાંચરાત્ર મત નિરાસ ૪૨-૪૫

પાદ ૩.

- ૧ સૃષ્ટિવાક્ય વિચાર-આકાશોત્પત્તિ ૧-૭
 ૨ વાયુઉત્પત્તિ ૮-૧૦
 ૩ અહની અનુત્પત્તિ ૧૧-૧૩
 ૪ તેજઃ ઉત્પત્તિ ૧૪-૧૬
 ૫ જ્યોત્સ્વિતિ ૧૭-૧૯
 ૬ પૃથ્વીઉત્પત્તિ ૨૦-૨૨
 ૭ આકાશાદિ અભરપતાને લયે સૃષ્ટિ વાક્યની અહમપરત્તા ૨૩-૨૫
 ૮ ઉત્પત્તિના વિષયથી પ્રથમ ક્રમ ૨૬-૨૮
 ૯ વિગાનમય (અવ) અને મનોમય (વેદ) ની ઉત્પત્તિમાં અભાવ ૨૯-૩૧
 ૧૦ અવની, અનુત્પત્તિ અને નિલતા ૩૨-૩૪
 ૧૧ અવનું જ્ઞાનત્વ અને જ્ઞાન સ્વરૂપત્વ ૩૫-૩૭
 ૧૨ અવનું અણુત્વ ૩૮-૪૦
 ૧૩ કાલી રિયતિમાં અવનું વિબુલ ૪૧-૪૩
 ૧૪ અવનું ભોક્તૃત્વ તથા કર્તૃત્વ ૪૪-૪૬

અહાતુ કર્મશલ દાતૃત્વ જા. ૮-૧૫-૪, કો. આ. ૩-૮, બૃ. ૩-૨-૧૩

અહાની પ્રાર્થનામ્રતા જા. ૨-૨-૮, કા. ૨-૮-૧૩, મ. જા. ૩-૨૬૭-૧૭

અહાતુ આકાશદિતું ધાગત્વ મ. ૨-૨-૫

બુમાતું અહાત્વ જા. ૭-૨૩-૧

અહામા દ્વિતનો અભાવ. બૃ. ૪-૫-૧૫

અહારની અહાતા. બૃ. ૩-૮-૭, ૮

દહરની „ „ ૮-૧-૧

અહાતુ અનુકાર્પત્વ મ. ૨-૨-૧૦, કં. ૨-૫-૧૫, એ. ૬-૧૪, જા. ગી. ૧૫-૬, ૧૫-૧૨

કર્મમા, તથા અહાવિદ્યામા ત્રૈવલ્લિક અને દેવતાઓનો અધિકાર. બૃ. ૧-૪-૧૦, તે. મ. ૩-૪-૧૧

૭-૨-૧, ૧-૨-૩-૩, જા. ૮-૧૧-૩, મ. સં. ૧૦-૧-૧-૧૬, જા. ૨-૬-૨૭, તે. જા.

૨-૧-૨, ૧-૫-૧૧, બૃ. ૧-૪-૧૦

અહાની વેદથી શ્રેયતા જા. ગી. ૧૫-૧૫

૧) વેદની, નિત્યતા મ. સ. ૧-૩-૨૬, તે. આ. ૧૦-૧-૨, જા. ૩-૬-૪

કર્મમા તથા અહાવિદ્યામા પ્રાણોનો અનધિકાર આ. શ્રો. સ. ૬-૧૪-૧૨, મ., ૨૫, ૧૦-૧૨,

-૪ ૪-૮૦, ગી. સ. ૧૨-૪, પા. ૨૫, ૧-૭૩

ઉપનયનપૂર્વક વિદ્યાન દાન ચ. આ. ૧૧-૫-૩-૧૩, જા. ૭-૧-૧, ૫-૧૧-૭,

અહાતુ જગત્કર્યપત્તવ. કં. ૨-૬-૨, તે. ૧-૧-૩

૭) અહાતુ જ્યોતિ સ્વરૂપ જા. ૮-૧૨-૩

સામ્ય પ્રતિપાદિત મહતત્ત્વની અહાવાચકતા. કં. ૧-૨-૨૨, એ. ૩-૮

અહાતુ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ મ. સ. ૩-૫૪-૫, તે. ૨-૬, કં. ૧-૨-૧૫, બૃ. ૪-૪-૧૬

અહાતુ સૃષ્ટિ અને પ્રલયનું કર્તૃત્વ જા. ૧-૬-૧, જા. ગી. ૭-૬

જગતનું અવિદ્યુત પરિમાણત્વ તે. ૨-૭

શ્રુતિ પ્રામાણ્ય અ. મ. ૨-૧-૨૭

અહાતુ જગત્ યોનિત્વ જા. ૬-૨-૧, મ. ૩-૧-૩, ૧-૧-૬, જા. ગી. ૧૪-૩, ૧૪-૪

કાર્યકારણના વેદ્યથી પણ અહાતુ જગત્કર્તૃત્વ અ. મ. ૨-૧-૪, ૭

તકની અપ્રતિષ્ઠા અ. મ. ૨-૧-૨-મ. ૨૫. ૧૨-૧-૬, મ. પુ. ૧૧૩-૭

કારણ અને કાર્યની અનન્યતા જા. ૬-૧-૧

જગત્તી સત્યતા. જા. ૬-૨-૧

અહાની વિચિત્રશક્તિમતા. મ. મ. ૨-૧-૨૮, બૃ. ૪-૫-૧૩

અહાની સર્વશક્તિમતા અ. મ. ૨-૧-૩૦, જા. ૩-૧૪-૨

અવતું શાશ્વત્વ અને જ્ઞાનધર્મ. અ. મ. ૨-૩-૧૮, જા. ૬-૩-૨, જા. ૬-૨-૧, ૮-૧-૫

અવતું આત્મત્વ એ. ૫-૮, મ. જા. ૩-૨૬૭-૧૭, બૃ. ૪-૩-૬

અવતું અશ્વત્વ, અને નાનાત્વ મ. મ. ૧૦-૬૦-૨, ૩, જા. ગી. ૧૫-૭

અવતું નામરૂપકર્તૃત્વ જા. ૬-૩-૨

નિત્યતા બૃ. ૪-૪-૨૫, કં. ૧-૨-૧૮.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपोजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्य.

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं

श्रुद्धाद्वैतब्रह्मवादप्रतिपादनपरं

॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ॥

(गुर्जरगिरानुवादसंवलितञ्च)

॥ मंगलाचरणम् ॥

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराद् ।

तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ॥

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोमृषा ।

धाम्ना स्वेन् सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

नमो भगवते तस्मै कृष्णायानुत्तकर्मणे ।

रूपनामविभेदेन जगत्क्रीडति यो यतः ॥ २ ॥

सङ्गीतं श्रुतिमूर्द्धभिस्तदविदां वागाद्यतीतं विदां ।
दूरं साधनसम्पदां निरुपधिस्नेहैः सुखापं वृत्तेः ॥
रासोल्लासवशंवदव्रजवधूवृन्दे वसन्तं सदा ।
दासह्लेशहरं मुदा परतरं श्रीकृष्णदेवं श्रये ॥ ३ ॥

मन्दान् वीक्ष्य जनान् विभुः श्रुतिगणं व्यस्याऽथ कारुण्यतः ।
स्त्रीशूद्रादिहिताय भारतमुखेनोक्त्वा तदर्थं पुनः ॥
बुद्धिं शोधयितुं चकार सुविदां यो ब्रह्मसूत्रात्मकं ।
वेदान्तार्थविकासकाद्भुतपदं शास्त्रं गुणैरुज्ज्वलम् ॥ ४ ॥

एवं सर्वहितं चरन्नपि यदाऽखिद्यत्तदा नारदात् ।
तत्रोपायमवेत्य खेदहतये दृष्ट्वा समाधौ हरिम् ॥
श्रीमद्भागवतेन संशयमहन् भक्तिप्रचारोद्यत
स्तं कृष्णं मुनिमानमामि सततं ज्ञानावतारं हरेः ॥ ५ ॥

सर्गादौ स्वमतं समस्य विधये यं ब्रह्मवादं जगौ ।
कौन्तेयोद्धवयोः प्रकाश्य च पुनर्वेदान्तसारं हरिः ॥
तं व्यासाशयगोचरं प्रथयितुं यैर्भाष्यमाभाषितं ।
तानाचार्यवरान्नमामि करुणान् श्रीवल्लभाख्यानं प्रभून् ॥ ६ ॥

श्रीवल्लभप्रतिनिधिं तेजोराशिं दयार्णवम् ।
गुणातीतं गुणनिधिं श्रीगोपीनाथमाश्रये ॥ ७ ॥
श्रीविठ्ठलेशपादाब्जनखचन्द्ररुचः सदा ।
अलङ्घ्यन्तु मत्स्वान्तं मायावादतमोहराः ॥ ८ ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીવિરચિત શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્ર-અણુભાષ્ય^૧

અધ્યાય ૧

પાદ ૧

(જ્ઞાસાધિકરણ ૨)

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાન માટે બ્રહ્મવિચાર આરંભાય છે.

અહિંમાં આ^૨ વિચારાય છે. “વેદાન્તનો^૩ વિચાર આરંભવો જોઇએ કે નહિ. ‘શુ’ પ્રાપ્ત થયું ? ન આરંભવો જોઇએ ?”

સાક્ષોઽધ્યેયસ્તથા જ્ઞેયો વેદઃ શબ્દાશ્ચ વોધકાઃ ।

નિઃસન્દિગ્ધં તદર્થાશ્ચ લોકવદ્વ્યાકૃતેઃ સ્ફુટાઃ ॥

વેદનું^૪ તેના^૫ અંગો સહિત અધ્યયન કરવું જોઇએ તથા જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ; પૂર્વપક્ષ અને શબ્દો પોતે બોધક છે. તેના અર્થો પણ નિઃસંકેશીતે લોકની માફક વ્યાકરણથી^૬ સ્ફુટ થાય છે.”

અર્થ^૭ જ્ઞાન માટે વિચારનો આરંભ કરવો જોઇએ. તે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેના જ્ઞાનમાં પુરુષાર્થ^૮ થાય છે, એમ માનવું નહિ. વિચાર વગર પણ અંગ સહિત વેદમાંથીજ

૧ ભાષ્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. સૂત્રવર્ગે વર્ણવેલે વ્રતવાચકૈઃ સૂત્રાનુવાચિનિઃ । સ્વપદાનિ ચ વર્ણવન્તે માત્ર માત્રવિદો વિદુઃ ॥ સૂત્રને અનુસરનારાં વાક્યોળી ન્યાં નૂતના અર્થનું^૧ નિર્ણય કરવામાં આવે છે. તેમજ તેના પરના પણ ન્યાં ખૂલાસા છે, તેને ભાષ્યને જ્ઞાનુનાર ભાષ્ય કહે છે. ૨ આ સૂત્ર ફક્ત બ્રહ્મ-વિચારની પ્રતિજ્ઞા માત્ર નથી. તેમ હોય તો પછી અધિકારી, મંમન્થ, વિષય, પ્રયોજન વગેરેના નિરૂપણના અભાવે શાસ્ત્રનો આરંભ જ થતો નહિ. માટે આ શાસ્ત્રના નિરૂપણમાં જે મંગલિની આવશ્યકતા છે તે નિરૂપવી અશક્ય થઇ પડે. આમ થવાથી શાસ્ત્રનો આરંભ નિરૂપ થઇ જાય. માટે તે મંગલિપૂર્વક વિચાર કરવાને લગવાનું બાદરાયણે અધિકરણની યોજના કરી છે. અધિકરણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. વિષયો વિશયઘૈવ પૂર્વપક્ષસ્તવોક્તમ્ । સંગતિઘૈવતે પચાશ્ચ શાસ્ત્રેઽધિરરણે સ્મૃતમ્ । અધિકરણનાં પાંચ અંગ વિષય, વિશય, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ અને સંગતિ છે. આ અંગો પ્રમાણે દરેક અધિકરણની યોજના છે. (૩) કહેવામાં આવનાર વેદાન્તનો વિચાર. (૪) ઉપનિષદનાં વાક્યો. ૫ પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાપન કર્યું છે. ૬ આ પ્રતિવાદિનો પ્રશ્ન છે. તેના કહેવાનો આશય આ છે કે શ્રુતિના અર્થનો નિશ્ચય કરવાને માટે વેદાન્તનું વિજ્ઞાન કારણરૂપ છે. આ વિજ્ઞાન વિચાર સિવાય કુપ્રાપ્ય છે. માટે આ વિચારનો આરંભ જ કરવો નહિ એમ શા માટે કહે છે ૮ ૭ શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, ઇદ અને ન્યાતિ એ ૭ વેદના અંગો છે. ૮ વ્યાકરણ શબ્દ નિરૂક્ત, કોશ વગેરેનો ઉપ-લક્ષક છે. (૯) કારિકાના અર્થનો રજાટ અહિંમાં કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. અર્થજ્ઞાન માટે વિચારની

અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. અર્થજ્ઞાન અવિદિત છે અને અવિચારિત ગ્રંથો અર્થનું જ્ઞાન કરાવતા નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ; કારણ કે વેદ “જેય” છે એવું વિધાન છે.

ગીતી ગ્રીષી શિરઃકમ્પી તથા લિખિતપાઠકઃ ।

અનર્થજ્ઞોઽલ્પકળદશ પદેતે પાઠકાચમાઃ ॥

“જાતાં જાતાં પાઠ કરનાર, ઉતાવળથી પાઠ કરનાર, માથું હલાવીને પાઠ કરનાર, લજોલુંજ વાંચનાર, અર્થને નહિ જાણનાર, અને મન્દ કળવાળા-આ છ અધમ પાઠકો મનાય છે.”

જ્ઞાધની^{૧૨} ઉપલબ્ધિ પણ છે. ગ્રંથ^{૧૩} ચક્ષુ વગેરેની માફક સન્દિગ્ધ અર્થનો પ્રતિપાદક નથી. તેનો અર્થ તો વ્યાકરણ વગેરેથી નહીં કરાય છે. જંગ લોકિક વાક્યમાં તેમ વેદમાં (અર્થ વાક્યથી નહીં થાય છે). તેની વિરુદ્ધ (વ્યાકરણની વિરુદ્ધ) નિર્ણય કરવો જોઈએ નહિ. તેથી જોતા હોવાનો પ્રસંગ આવવાનો સંભવ છે; માટે વેદના અર્થજ્ઞાન માટે વિચારને આરંભવાની જરૂર નથી.

આ^{૧૪} હોઈ શકે. દ્રુત વેદાર્થ જ્ઞાન માટે વિચાર નથી પણ પ્રજ્ઞજ્ઞાન માટે છે. તે (પ્રજ્ઞ) આત્મરૂપ છે અને તે અવિદ્યથી ઘેરાયેલું હોવાથી તેમજ દેહા એક દેશીનો મત એજ આત્મા છે એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી, તે દેહથી ભિન્ન પ્રજ્ઞના અભાવના કારણથી કેવલ વેદથી અસંભાવના અને વિપરીત-ભાવનાને દૂર કરનાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. ઉલ્લેખ દેહાત્મભાવની દૃઢ પ્રતીતિ હોવાથી શ્રુતિનું મિથ્યાપણ અથવા સ્તુતિઓ કલ્પિત થશે.

(એકદેશીના મતને દૂષિત કરતાં કહે છે) ના, એમાં નહિ.

અલૌકિકો हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

તપસા વેદયુક્ત્યા તુ મસાદાત્પરમાત્મનઃ ॥

“વેદનો અર્થ અલૌકિક^{૧૫} છે. તેથી કાંઈપણ યુક્તિથી તેનું પ્રતિપાદન કરવું નહિ. તપથી વેદ યુક્તિથી તથા પરમાત્માના પ્રસાદથી (કૃપાથી) તેનું પ્રતિપાદન થઈ શકે.”

સ્વયુદ્ધિથી વેદના અર્થની કલ્પના કરીને તેને માટે વિચાર કરવો શક્ય નથી. વળી વેદાન્તોમાં જેટલું પ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત (જ્ઞાન) હોય તેટલું પ્રજ્ઞ જ્ઞાનનું જોઈએ. તેનાથી રજ પણ અન્યથા કલ્પના કરવામાં આવે તો તેથી દોષ થાય છે.

અપેક્ષા છે. તે અર્થ સ્વરૂપ છે. તેના જ્ઞાનમાં મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ મિદ્ધ થાય છે એમ જ્ઞાનનું નહિ કારણ કે વિચાર ન હોય તો પણ અંગો મદિન વેદનું અધ્યયન કરે તો અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. ૧૦ લોકિક જ્ઞાનની માફક વેદનો પાઠ કરનાર મીની ૧૧ ધણી ગ્રંથથી વેદનો અભ્યાસ કરનાર. ૧૨ આધિક પ્રમાણ પામ્ છે. ૧૩ જેમ ચક્ષુ વગેરે દર્શિય અંધકાર તથા દૂર હોવાના કારણે લીધે પદાર્થના જ્ઞાનમાં મંદાય ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ગ્રંથ મંદિય અર્થ જાણવાનો નથી ૧૪ કલ્પ વેદના અર્થજ્ઞાન માટે વિચાર નથી પણ જ્ઞાનજ્ઞાન માટે છે. જ્ઞાન અને આત્મામાં અબેદ છે. તે જ્ઞાન અવિદ્યથી અલગ છે વળી આ અવિદ્યથી આત્મા પણ દેહ રૂપે ગમજાય છે, દ્રુત અસંભાવના નું નિવર્તક જ્ઞાન આપના નથી. ૧૫ વેદાર્થ અલૌકિક હોવાથી કેવલ યુક્તિથી તેની પ્રાપ્તિ નથી.

યોઽન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

કિં તેન ન કૃતં પાપં ચૌરેનાત્માપહારિણા ॥

“જે અન્યથા આત્માનું અન્યથા (ખીલુ રીતે) પ્રતિપાદન કરે છે તે ચોર શું પાપ કરતો નથી ? અર્થાત્ આત્મા છે તેનાથી જૂદી રીતે તેનું વર્ણન કરે છે તે ચોર શું પાપ કરતો નથી ? તે પોતાના આત્માનું પણ હરણ કરનાર ચોર છે.” નૈપા તર્કેણ મત્તિરાપનેયા (૩૪-૧-૨-૬) “આ મતિને તર્કથી દોરવી નહિ” એવી પણ શ્રુતિ છે.

વળી વિરુદ્ધ વાક્યોના શ્રવણથી તેના નિશ્ચય માટે વિચાર નથી. ઉભય વાક્યો ખરાં છે તેથી એક પક્ષનાં વાક્યો ખરાં છે એમ નિશ્ચય કરવો અશક્ય છે. અચિંત્ય અને અનંત શક્તિવાળા, કાર્યરૂપ થવાને સમર્થ એવા પ્રલમ્બમાં વિરોધનો અભાવ છે. માટે જ ઉપનિષદોમાં^{૧૬} જૂદાં જૂદાં ઉપાખ્યાનોમાં જ્ઞાન ન હોય ત્યાં અને ઉપાધિના જ્ઞાનમાં તપનો જ ઉપદેશ છે.

“તપ”^{૧૭} શબ્દથી પણ વિચાર કરવાનો નથી. તેની પહેલાં અપેક્ષાનું આધિક્ય નથી. માટે તપ જ છે. (તપનો અર્થ “તપ” છે “વિચાર” નહિ.)

ઉપાખ્યાનો^{૧૮} પણ મિથ્યા નથી. જે તેમ હોય તો સઘળું મિથ્યા ઠરશે. કારણ કે ત્યાં વિરોધનો અભાવ છે. લોકની માફક અપ્રામાણિક કહેલી વિધિમાં, ઉપાખ્યાનમાં તથા પ્રલમ્બરૂપમાં કોઈને પણ વિશ્વાસ થતો નથી. ‘માટે’ વેદમાં અક્ષર માત્ર અસત્ય જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી વૈદિકોને સંદેહ થતો નથી તો પછી વિરુદ્ધ અર્થની કલ્પના^{૧૯} શી રીતે બને ?

વિદ્યાઓમાં પણ તે શ્રવણ^{૨૦} થતો નથી. જે વેદાર્થજ્ઞાનમાં વિચારનો ઉપયોગ હોય તો, વ્યાકરણની^{૨૧} માફક અંગ તરીકે વિદ્યાઓમાં તેનું શ્રવણ થવું જોઈએ.

જે તે (પ્રલમ્બીમાં) વિચાર) સ્વતંત્ર હોય તો પુરાણ વગેરેની માફક મીમાંસાનું પણ પ્રકાર ભેદથી પ્રતિપાદન હોવું જોઈએ “તેજ ઔપનિષદ પુરુષને પૂછ્યું” (ગુ.૩-૬-૨૬) એ વાક્યમાં “જ” શબ્દથી (ઉપનિષદથી ભિન્ન) સાધનોનો નિષેધ કર્યો છે. જૂદી રીતનું અર્થાત્ અન્યથા જ્ઞાન ઉપનિષદે જણાવેલું ક્ષ આપતું નથી. માટે પ્રલમ્બ વિચારનો આરંભ ન કરવો જોઈએ.

પણ તપ, વૈદિક્યુક્તિ તથા પરમાત્માના પ્રમાદથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. ‘૧૬ તેત્તરીય તથા છાન્દોઅ વગેરેમાં. ૧૭ પાણિનિ તપ ધાતુનો અર્થ “આલેચન” આપે છે તેથી પણ તપનો અર્થ વિચાર લેવો નહિ, કારણ કે ગુપ્તી પામે આવેલા સિંખને કેવલ વિચારથી અધિકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે તે પ્રમાણે તપનો અર્થ ફરી શક્ય નહિ. ૧૮ ઉપાખ્યાનો અર્થવાદરૂપ (કહેલુજ કહી બતાવનાર) હોવાથી મિથ્યા છે એમ પણ કહી શકાય નહિ એમ હોય તો પછી મધળાં ઉપાખ્યાનો ખોટાં કરે, આથી સઘળા ઉપાખ્યાનો પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં પણ અવિચાર થાય. માટે તેમ કરવાથી મનસ્સ વેદ નાશ પામે. ૧૯ વેદવિરુદ્ધ અર્થ જણાવે છે એવી કલ્પના ૨૦ વિદ્યાઓમાં પણ અલ્પતા વિચાર કરવો જોઈએ એવું કહેલું જણાવતું નથી. ૨૧ જેમ વેદના અંગ તરીકે વ્યાકરણની ગણના કરી છે તેમ વિચાર-શાસ્ત્રની ગણના કરવી જોઈએ. જે વેદના અર્થ જ્ઞાન માટે વિચારશાસ્ત્રનું પ્રયોજન જોતા હો, તો પછી

આથી ધર્મ^{૨૨} વિચારનું પણ સૂચન થયું. ઉત્તરમીમાંસા શાસ્ત્રનું નિરાકરણ કરનારને આ અતિભાર નથી. આ રીતે^{૨૩} પૂર્વપક્ષ છે.

સન્દેહવારકં શાસ્ત્રં બુદ્ધિદોષાત્તદુઃશ્રવઃ ।

વિરુદ્ધશાસ્ત્રસમ્બેદાદત્રૈશ્વાશક્યનિશ્ચયઃ ॥

તસ્માત્સૂત્રાનુસારેણ કર્તવ્યઃ સર્વનિર્ણયઃ ।

અન્યથા ભ્રમ્યતે સ્વાર્થાન્મધ્યમશ્ચ તથાદિમઃ ॥

“મીમાંસાકૃષ્ણ^{૨૪} શાસ્ત્ર સન્દેહને દૂર કરે છે. તે સંદેહ બુદ્ધિના દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિરુદ્ધ શાસ્ત્રના લેહોને લીધે અંગોથી તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. માટે સૂત્ર પ્રમાણે સર્વ નિર્ણય કરવો જોઈએ. નહિ તો મધ્યમ અધિકારી તથા હીનાધિકારી પોતાના સ્વાર્થમાંથી પતિત થાય છે.”

શા માટે વ્યાકરણ વગેરેની માફક વિચારશાસ્ત્રની ગણના કરી નથી? આથી ખુદ્ધું સમગ્રપણે છે કે અર્થજ્ઞાન માટે વિચારશાસ્ત્રની આવશ્યકતા નથી. ૨૨ જે કારણોથી બહુવિચારશાસ્ત્રનો નિષેધ કરવામાં આવે તેજ કારણોથી ધર્મમીમાંસાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. ૨૩ વિચારશાસ્ત્રની આવશ્યકતા વિરુદ્ધ હુંકમાં પૂર્વપક્ષીએ ત્રીસેના કુદ્દા બચાવ્યા છે. (ક) જો વેદના અધ્યયન તથા જ્ઞાન માટે વિચારશાસ્ત્રની જરૂર છે એમ કહેના હો તો તેમ નથી કારણકે વેદનું અધ્યયન તેના શિષ્યા, કૃષ્ણ, વગેરે છ અંગોથી કરવું જોઈએ. તેમાં વિચારશાસ્ત્રની ગણના કરી નથી.

(જ) વેદના શબ્દોના અર્થ જ્ઞાન માટે પણ વિચારશાસ્ત્ર નથી. શબ્દ સન્દેહ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા નથી. વેદના અર્થમાં મંશય હોય તો તે (વિચાર) દૂર કરી શકતો નથી. લૌકિકવાક્યની માફક વેદનાં વાક્યોનો અર્થ વ્યાકરણથી સમગ્રપણે છે. તેથી શબ્દ જ્ઞાનને માટે વિચારશાસ્ત્રની જરૂર નથી.

(ઘ) વેદ સૌંદર્યિક હોવાથી, યુક્તિથી, તેનો અર્થ સમગ્રપણે નહિ. તેનો તપથી, વૈદિક્યુક્તિથી અને પરમાત્માની કૃપાથી જ સમગ્રપણે વિચારશાસ્ત્રથી યુક્તિથી વેદનો અર્થ સમગ્રપણે નહિ. કારણ કે તેમાં રવણુદ્ધિથી વેદના અર્થની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

(ચ) વેદમાં કેટલોક સ્થળે બ્રહ્મને નિર્ણય અને કેટલોક સ્થળે સચણ કર્યું છે. એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થવાળાં વાક્યો આવે છે. આ વાક્યોના નિર્ણય માટે વિચારશાસ્ત્રની જરૂર છે એમ જો કોઈ કહે તો તેમ પણ નથી. કારણકે વેદમાં ખરી રીતે વિરુદ્ધ વાક્યો જ નથી. વિરોધી જણાતાં વાક્યો વિરોધી નથી પણ ખરાં છે. આપણી પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે આપણને તેમાં વિરોધ દેખાય છે.

(છ) વેદમાં તપથી બ્રહ્મને મેળવવાનું કર્યું છે. પણ પાણિનિનાં સૂત્રો પ્રમાણે તપનો અર્થ વિચાર કરવો એમ થાય છે માટે વિચારશાસ્ત્રની જરૂર છે એમ જો કોઈ કહે તો તેપણ કહી શકાય નહિ. તપનો અર્થ તપ જ કરવાનો છે વિચાર નહિ. વિચાર અર્થ હોય તો શેનો વિચાર કરવો? વગેરેની અપેક્ષા રહે છે. પણ તેવું તપ શબ્દમાં નથી. તેથી તે પ્રમાણે તેનો અર્થ કરવો નહિ.

(જ) એક વિદ્યા તરીકે વિચારશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. તેમ કહેવામાં આવે તો તે પણ ખરું નથી. વ્યાકરણ વગેરેની વિદ્યામાં જોવી ગણના કરવામાં આવી છે તેથી વિચારશાસ્ત્રની નથી.

(ઘ) રતન-ત્ર રીતે વિચારશાસ્ત્ર જરૂરનું છે. એમ પણ કહી શકાય નહિ. તેમ હોય તો પુરાણ વગેરેની માફક મીમાંસાનું પણ પ્રકારભેદથી પ્રતિપાદન થવું જોઈએ. પણ તેવી રીતે વિચારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી.

૨૪ વિચારશાસ્ત્રની આવશ્યકતા ઝટલા માટે છે કે તેથી વેદના અર્થ જ્ઞાનમાં જે જે સંદેહો

૨૫ પરંપરાથી પાઠની માફક અર્થને પણ ગુરુના મુખથી શ્રવણ કરવામાં આવે તો મન્દ અને મધ્યમ અધિકારીઓને સંદેહ થાય છે, કારણ કે પદ્ધતિ પાઠની માફક પાઠમાં પરંપરારૂપ સમાન ધર્મનું દર્શન કરે છે. ત્યાં જેમ શાખાવ્યાકરણ તથા પ્રાતિ-શાખ્ય સૂત્રો તેમજ જૈમિનિ સૂત્રો વગેરે લક્ષણોનો ઉપયોગ હોય છે તેમ મીમાંસાનો પણ છે. કશું છે કે—

અસન્દિગ્ધેऽપિ વેદાર્થે સ્થૂળાલ્પનનવન્મતઃ ।

મીમાંસાનિર્ણયઃ પ્રાજ્ઞે દુર્બુદ્ધેસ્તુ તત્તો દ્વયમ્ ॥

વેદના અર્થમાં સંદેહ ન હોય તો પણ દૃઢ જ્ઞાન માટે સ્તમ્ભજનનની^{૨૬} માફક પ્રાજ્ઞને મીમાંસાશાસ્ત્રનો (વિચારશાસ્ત્રનો) ઉપયોગ છે. પણ ૨૭ કમબુદ્ધિવાળાને તેથી પણ યમણા લાલ કરે છે. ”

વળી ગમે તે માણસ ગમે તેવો વેદનો નિર્ણય ન કરે તેથી સાક્ષાત્ હરિરૂપ વ્યાસ વિચાર કરવાની ઇચ્છાથી વિચારની કર્તવ્યતાનો બોધ કરે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાસા કરવી નેહ્યો. આથી વ્યાસના વચનથી પણ તે કરવી ભેદ્યો.

“કર્તવ્ય”^{૨૮} શબ્દ અધ્યાહાર હોવાથી તેમાં સ્વતન્ત્ર્ય નથી. નહિતો^{૨૯} “અથ યોગાનુસાસનમ્” ની માફક સ્વતન્ત્રતા થાત. તેમ થવાથી જ્ઞાનનો^{૩૦} ઉપયોગ ન રહે. તેમજ “તે તેજ ઔપનિષદ પુરુષને હું વૃધ્ણું” એ વાક્યથી કેવલ ઉપનિષદ્ધીજ બ્રહ્મ વેદ છે, અન્ય^{૩૧} શાસ્ત્રથી નહિ, તે બે મીમાંસા સ્વતન્ત્ર હોય તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન થાય નહિ.

અથવા^{૩૨} અધ્યાહારકરણની અપેક્ષાએ “અથ” શબ્દજ અધિકાર^{૩૩} અર્થમાં સમ-ભવવો ભેદ્યો. વેદના^{૩૪} અધ્યયન પંછીનો અર્થ તો સિદ્ધજ છે, અધ્યયન વગરનો

હોય તેનું નિવારણ થાય. આ સન્દેહ છુદ્ધિના દોષથી થતા હોવાથી, વેદના અંગોથી તે દોષનું નિવારણ થઈ શકતું નથી. માટે વિચારશાસ્ત્રની જરૂર છે. ૨૫ ગુરુના મુખથી પરંપરાએ પાઠ કરવાથી જેમ પદપાઠ તથા મંદિતાપાઠના મંશય માટે તે તે શાખાના પ્રમાણુચૂત પાડો તથા વ્યાકરણ તેમજ જૈમિનિ સૂત્રોનો ઉપયોગ છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્રોનો પણ ઉપયોગ છે. ૨૬ જેમ ચાંલકાને જમીનમાં ઝોમની વખતે તે ગરાગર લાં રહી શકે તેટલા માટે વધાવેને વધારે ઉડુ જોડવામાં આવે છે તેમ વેદના અર્થમાં ભડે મંશય ન હોય તોપણ પ્રાજ્ઞ પુરુષે વિચારશાસ્ત્ર અવલોકિતું ભેદ્યો. તેથી તેના અર્થનું જ્ઞાન વધારે દૃઢ થાય છે. આ રીતે તેને દૃઢ પ્રતીતિરૂપી કાલ મળે છે. ૨૭ કમબુદ્ધિવાળાને તેથી બે કાલ થાય છે. એક તેના મંદિતનું નિવારણ થાય છે અને બીજું તે અર્થનો નિશ્ચય કરી શકે છે. ૨૮ ભાવાર્થ આ છે. ભેદ મુત્રમા કર્તવ્યપદ અધ્યાહાર છે અને તેનો સ્વીકાર કરવો તે દોષ છે તો પણ “કર્તવ્યમાં” ક્ષાધાતુને તત્ત્વ વિધિવાચક પ્રત્યય વગરેલો હોવાથી વિચારનો અર્થ પણ વિધિરૂપ થઈ જતો. આ રીતે તેમાં વિધિનો અર્થ આવવાથી તે વંદિત અને છે. એટલે ઉપનિષદે જણાવેનું જ્ઞા તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય. ૨૯ વિધિવાચક અર્થના અભાવે યોગ પુરાણાદિ ક્ષમાં જેમ ઉપનિષદક્ષનો અભાવ છે તેમ વ્યાખ્યજમીનમાંમાં પણ ને ક્ષનો અભાવ અને. ૩૦ વિચારશાસ્ત્રનો ઉપનિષદના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ રહેશે નહિ. ૩૧ કણાદાદિનાં સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રો. ૩૨ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અધ્યાહાર કરવો તે દોષ છે એમ આચાર્યનું માનવું છે તેથી તે હવે અન્યપક્ષનું સૂચન કરે છે. ૩૩ “અધિકર્તવ્ય” અધિકાર કરવો નેહ્યો એવા અર્થમાં અથ શબ્દ લેવો, “અથ” શબ્દમાં આ અર્થ આવી જાય છે. ૩૪ વિચારશાસ્ત્રનો ક્યા

વિચાર કરવાને લાયક નથી ત્યાં “સ્વતંત્રતા” હોય તેમાં આ સમાધાન કરીશું વેદના અર્થરૂપ બ્રહ્મનો વિચાર^{૩૫} વેદને અનુકૂલ છે અહિંઆ^{૩૬} શું યુક્ત છે ? વ્યાખ્યાન બેમ કર્મમાં “દર્શ અને પૂર્ણમાસનું વ્યાખ્યાન કરીશું” વગેરેમાં વ્યાખ્યાનથી^{૩૭} વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય છે

અથવા^{૩૮} અહિંઆ આ પ્રયોજનો સિદ્ધ થાય છે તેથી અધિકૃત^{૩૯} આકાક્ષા થશે નહિ અધ્યાહારનો દોષ પણ નહિ થાય (કર્તવ્ય પદરૂપી અધ્યાહારનો દોષ) વગી પુરુષાર્થની પણ સિદ્ધિ થશે તેમ વિચારનો ઉચ્છેદ પણ થશે^{૪૦} નહિ કારણ ? “અથ” શબ્દના આ અર્થો છે મંગલ,^{૪૧} અધિકાર, આનન્તર્ય અને અર્થાન્તરોપક્રમ^{૪૨} આમા શ્રવણ કરતાની સાથે જ મંગલતા(અર્થ)ની સિદ્ધિ છે, અને પૂર્વે જણાવેલા “અર્થાન્તર” નો અભાવ હોવાથી અહિંઆ તે અર્થની ક પના નથી હવે “આનન્તર્ય” અને “અધિકાર” એ બે અર્થો બાકી રહે છે “આનન્તર્ય” અર્થ લઇએ તો અધ્યયન સ્વતઃ^{૪૩} સિદ્ધ હોવાથી તેથી અધિકની આકાક્ષા થાય છે તેમ હોવાથી, તેના^{૪૪} અભાવમા વિચાર સિદ્ધ થતો નથી

આરભ કરા? આનો ઉત્તર એ છે કે વેદના અધ્યયન પછીથી આ અર્થ “અથ” શબ્દમા આવી જ નથી છે માટે તેને જૂનો આપનાની જરૂર નથી અથ શબ્દમા અધિમગ્ના અર્થનું સ્થાન દોનાયી જોણે વેદનું અધ્યયન કર્યું છે તે જ તેનો અધિમગ્ની થાય છે તે અર્થ તેમા આવી જ નથી છે એવું જણામા પામેનો અર્થ વિચાર સા માટે જોઈ તેનું નરણું જણાવે છે વાસ્તવ ના અર્થરૂપ બ્રહ્મનો નિર્ણય કરનાર વિચાર છે હવે અહિંઆ “કર્તવ્યપદને” અધ્યાહાર લેવાનો એક પક્ષ છે અને બીજો પક્ષ “અથ” શબ્દને અધિમગ્ના અર્થમા લેવાનો છે આ બેમાવી રીતે પક્ષ વધારે સારો છે? ૩૬ લાખમગ્ન પક્ષ જણાવના અથ અધિમગ્ના અર્થમા છે એમ રહે છે તેમા પત્તુનિ મદરિની પણ મમતિ જણાવે છે પગિલાસાનો અર્થ વ્યાખ્યાનથી વિશેષ બોધ થાય છે ૩૭ દર્શપૂર્ણમાસોત્તુ પર્વ વ્યારણસ્યામ તેનું વ્યાખ્યાન ‘અગતા દર્શપૂર્ણમાસો વ્યાજ્ઞાસ્યામ’ છે તેમાથી વિશેષ અર્થ આ પ્રમાણે નીકળે છે કારણકે દર્શ પૂર્ણમાસનું અનુગ્રાહન પણ સોમાદિથી પૂર કરામા આવે છે તેથી તે બનેલું વ્યાખ્યાન કરીશું આમા જણાવેલો વિશેષ અર્થ ‘અથ’ થી જણાવ્યો તેમા અમુ અધ્યાહાર છે, એની ક પના રી નથી આ / પ્રમાણે બચાનો વજ્રચિહ્ના એ નવમા ન્તર્યવદને અધ્યાહાર લેવાની જરૂર નથી ૩૮ કર્તવ્યપ અધ્યાહાર લેવાથી આ ફેર છે અને અથને અધિમગ્ન અર્થમા લેતા વ્યા રાણો છે તે જણાવે છે ૩૯ અધિ મગ્ને મદ્યે આનન્તર્યનો અર્થ લેવાની ‘પ્રતિ પત્તિ એની આ ક્ષી રહે છે પણ અધિમગ્નો અર્થ લેવામા તેની આ ક્ષી નથી ૪૦ આ માટે અથનો અર્થ અધિ મગ્ન લેવા તેના નરણો પ્રમાણે છે (ક) આનન્તર્યના અર્થમા પ્રતિ પત્તિ બ્રહ્મની જણામા કરી એની જ આમ ક્ષી રહે છે તે અહિંઆ ગહેરો નહિ (ઘ) વગી ‘કર્તવ્ય’ પ મદ્યને બ્રહ્મની જણામા કરી જોઈએ એનો અધ્યાહારનો પણ અર્થ લેવા રૂપી ફેર પણ અધિમગ્ના અર્થથી રોડો નહિ (ગ) મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પણ સિદ્ધિ તેથી થાય છે કારણકે આ વિચારશાસ્ત્રનો અધિ મગ્ની વેદનું જોણે અધ્યયન કર્યું હોય તે છે અધ્યયન પછી વિચારશાસ્ત્રથી તેને મોહ મેશ્વરનાનો છે (ઘ) અધિમગ્ને મ લે આનન્તર્ય અર્થ લેવાથી કોનાપછી-ધર્મતાત્ર પછી અગત માધન્યતુલ્ય પછી એ નમ્મી કર્યું સુકેત છે માટે આ ચાર કારણોથી “અથ”મા આનન્તર્યનો અર્થ નથી પણ અધિ મગ્નો જ છે ૪૧

ન અર્થ માટે જૂઓ ઉચ્ચારણાદ્યક્રમ દ્વારેનાં વજ્રાગ પુગા કષ્ટ મિત્વા વિનિર્ણયોત્તદમાન્માવલિકાગુણો ॥

પૂર જણાવેના અર્થાન્તરનો ઉપક્રમ ૪૩ વે ના અધ્યયન વગર વિચાર યુક્ત નથી ૪૪ અધિ

અધિકારી^{૧૪} લેહની કલ્પના પણ કરવી જોઈએ નહિ. શબ્દજ્ઞાનમાં તેની કલ્પનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. અત્યન્ત અર્થના અભાવમાં પણ શબ્દજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં પ્રમાણના સંકર^{૧૫}ની આપત્તિ થાય છે. મનથી જો તે ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેમ હોય છે. માટે પ્રથમ^{૧૬} શબ્દ^{૧૭} જ્ઞાન છે એમ માનવું જોઈએ. કારણકે તે અનુભવથી^{૧૮} સિદ્ધ છે. અત્યારના શમદમાદિથી રહિત પુરુષોને નિર્વિચિકિત્સિત^{૧૯} વેદાર્થ જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ^{૨૦} થાય છે અને સંન્યાસની^{૨૧} અનુપપત્તિ ણને છે.

વળી અધ્યાહાર પણ કરવો જોઈએ. તે કર્તવ્ય વગેરે પદોનો જ હોય. જો તે અધ્યાહાર પદ સ્વના વિચારમાં હોય તો તે વાક્ય વ્યર્થજ થાય. અન્ય અર્થમાં તો અશક્ય છે. તેમનાથી વિચાર કરવો શક્ય નથી, કોટલું જ નહિ પણ સ્વદૃતિની^{૨૨} વ્યર્થતા થાય, અને આ સૂત્રની અસંગતિ ણને. વળી ઉપર જણાવેલા ન્યાય પ્રમાણે અધિકારનાં અર્થમાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, આનન્તર્યના અર્થમાં નહિ.

વળી તેવા^{૨૩} અધિકારી શ્રવણ માત્રથી કૃતાર્થ હોવાથી તેમજ સમાધિમગ્ન થવાથી પ્રવચનનો સંભવ નથી શાસ્ત્રનો ઉચ્છેદ ણને. માટે સાધનો^{૨૪} આગળ જાતે કહેવાનાં હોવાથી તેમજ શાસ્ત્રનો પણ વિરોધ^{૨૫} આવે. માટે અનેક દોષથી દૂષિત હોવાથી અધિકારનો અર્થજ વધારે સારો છે.

જાણવાની ઇચ્છા-જ્ઞાસા કૃતિથી સાધ્ય કરવાને શક્ય નથી એમ કહેવું નહિ. જ્ઞાસા શબ્દનો અર્થ વિચાર છે. માટેજ “જ્ઞાસાની ઇચ્છા કરવી” એવાં પ્રાચીન વિદ્વાનોનાં વચનો છે. અને જ્ઞાસા શબ્દથી આ જણાવે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન પુરુષાર્થનું સાધન હોવાથી ઇષ્ટ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા પૂરવાને વિચારનો આરંભ કરાય છે. કારણકે કર્મ વગેરે કરતાં જ્ઞાનજ પુરુષાર્થનું સાધન છે; માટે બ્રહ્મજ્ઞાન માટે વિચાર અધિકારનો વિષય કરાય છે (અધિકારીને ઉદ્દેશીને બ્રહ્મજ્ઞાસાનો આરંભ કરે છે).

ત્રૈવલ્લોકજ અધિકારી છે. વેદના અધિકારી સિવાય બીજો કોઈ વેદના વિચારની

રીતે અધિકારનું કંઈ પણ મહત્ત્વ કરવામાં આવ્યું નથી. ૫૪ પ્રમાણ શબ્દની બુનપતિ જે રીતે કરવામાં આવે છે. પ્રમીયતે તત્ત્રમાણમ્ તથા પ્રમીયતે અનેવ તત્ત્રમાણમ્. પ્રથમ બુનપતિ પ્રમાણે તેનો અર્થ પ્રમેય થાય છે. બીજા પ્રમાણે “પ્રમાણ” અર્થ થાય છે. બંન્નાં શબ્દમાંથી પ્રત્યક્ષરૂપ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય ત્યાં પ્રમાણમાં સાબ્દ્ય પ્રસક્ત્યના એક પ્રમાણથી મંદરૂપ દોષથી જાતિત્વ ણને નહિ. તેજ પ્રમાણે પ્રમાણમાં આવેલાં શબ્દત્વ તથા પ્રસક્ત્યનું પણ સાંકર્ય હોય તો પછી જાતિત્વનો ખાત્ર થાય છે. ૫૫ બ્રહ્મનો સાદાદાર ચતુર્થી થતો નથી પણ મનથી થાય છે તે માનસ પ્રત્યક્ષાત્મક છે તેમ માનવાથી પ્રમાણનું સાંકર્ય થવું નથી એવું કાષ્ઠ કહે - તો કહે છે કે, મનોવક્ષણ પ્રમાણની શબ્દવક્ષણ પ્રમાણ સાથે અમેદતા છે. ૫૬ વૈરાગ્યોદ્ધિ પહેલાં. ૫૭ વૈદ-તત્ત્વજ્ઞોના વિચારથી પરોક્ષનું જ્ઞાન છે. ૫૮ ઉપનિષદની આખ્યાયિકાઓ, તથા ગુરુશિષ્યા મેવાદેથી પરોક્ષજ્ઞાનની પ્રતિત્તિ થાય છે. ૫૯ સંશય-રહિત વેદાર્થજ્ઞાન. ૬૦ નહિતો તે વિચારમાં ઉપલબ્ધિજ ણને નહિ. ૬૧ જે દેવસ વાક્યથી અપદેશ જ્ઞાન થવું હોય તો કૃતિમાં કહેલો મેવાસ વ્યર્થ યદ્દ જાય. ૬૨ પરના વિચાર માટે વાક્યનો પ્રયોગ કહી શકાય નહિ. એમ જો કહીએ તો વ્યાસજ્ઞની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ ણને. ૬૩ મોક્ષ. ૬૪ સાધનચતુષ્ટયથી પત્ત ઉત્તમ. ૬૫ ઉપાસનાદિરૂપ સાધનો. ૬૬ ત્રીજા અધ્યાયમાં કૃતાર્થતારૂપ કાર્યને પ્રથમ અધ્યાયમાં

કલ્પના કરવાને શક્ત નથી. મન્દ મતિવાળા પાસે વેદ આવતા નથી. માટે ત્રૈવર્ણિકમાં જ મતિ હોય છે અને તે અધિકારિનું વિશેષણ છે એવી કલ્પના નથી. આંધળો અને લૂલો જેમ કર્મની ખાળતમાં તેમ ગૃહાદિમાં આસક્ત પુરુષને, મનન વગેરેના અસંભવપણાને લીધે^{૬૭} સાક્ષાત્કાર થશે નહિ.

ધર્મના^{૬૮} ન્યાયથી આનો અર્થ લેવાનો નથી, તેને માટે પ્રતિજ્ઞાન નથી તેમ તેની ઉપતાપિ કરવામાં આવતી નથી. જગત્નું કારણ પરમાત્મા અગર પ્રકૃતિ અગર પરમાત્મા છે એવા સંદેહમાં કોઈ પણ અધિકરણ નથી.

આમ બને. અથાતો ધર્મ જિજ્ઞાસામાં ધર્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને નોહક^{૬૯} વાક્યના અર્થને ધર્મ જણાવીને, પ્રામાણ્ય સહિત સર્વ સન્દેહોનું નિવારણ કર્યું. ત્યાં (ધર્મ શબ્દના અર્થમાં) બ્રહ્મજ્ઞાનનું પણ ધર્મત્વ છે. (ધર્મનો અર્થ વિધિ હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પૂર્વવક્ષીની પણ તે વિધિનો અર્થ છે.) “આત્માનું જ ઉપાસન કરવું જોઈએ” (ખ.૧-૪-૭) “સ્તુત્ય આત્માનું જ ઉપાસન કરવું” (ખ. ૧-૪-૧૫) “તે બ્રહ્મ છે તેનું ઉપાસન કરવું” (તૈ.૩-૧૦-૪) “અરે આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ” (ખ.૨-૪-૫) વગેરેમાં નોહના જ^{૭૦} વાક્યનો અર્થ છે. સ્મૃતિ પણ છે કે “આ પરમ ધર્મ છે કે યોગથી આત્માનું દર્શન કરે છે” (ચા. સ્મ. ૧-૮) સૃષ્ટિ વગેરે^{૭૧} વાક્યોમાં તો અર્થવાદ છે. કારણ કે આદિપ અને અપવાદ વિષય ધર્મના પ્રતિપાદક તરીકે વિધેયની ઉપાસનાના વિષયની સ્તુતિ કરનાર તે છે. જ્ઞાનાદિ વિધિના વિંધય નથી, કારણકે પ્રમાણ વસ્તુની પરતન્ત્રતાથી^{૭૨} તે કૃતિથી સાધ્ય નથી. એમ પણ કહેવું નહિ. સર્વાત્મથી તે અસાધ્ય નથી. પ્રકારભેદનો અ^{૭૩} પ્રયોજક છે. સર્વ- જ્ઞાનયાગ વગેરેનું સન્નિકર્ષાદિ ક્રિયા કલાપાદિ કરણમાં પુરુષ કૃતિથી સાધ્યત્વ નથી; તેથી અહિઆં વૃત્તિના સમ્પાદનમાં અથવા પ્રમાણના સંપાદનમાં પુરુષ કૃતિથી સાધ્યત્વ છે. નહિતો સિદ્ધાન્તમાં પણ મનન વગેરે શાસ્ત્રનું વૈકલ્પિક થાય. તથા સાધનની પ્રતિપાદક શ્રુતિનો પણ વિરોધ આવે. વળી જેનાથી સર્વક્રિયાના ફલનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ, તેનાથી પણ શરુની સમીપ જઇને જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરાવેો જોઈએ. માટે ન્યાં પણ વિધિનું શ્રવણ ન હોય ત્યાં પણ વિધિની કલ્પના કરીને ત્યાં આવેલાં

અને સાધનો ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવાથી અમંગલિતો દોષ લાગે. ૬૭-જેમ આંધળા તથા લૂલાઓને કર્મ કરવાને અધિકાર નથી તેમ મતિવાળા હોય છતાં જે ગૃહાદિમાં આસક્ત થયેલા હોય તો તેમને પણ તે વિગેનો અધિકાર નથી. ૬૮-જેમિનિની ધર્મમીમાંસામાં બ્રહ્મમીમાંસા સમાઇ નય છે એમ કહેવું સુકત નથી. કારણકે અપાતો વ્રજાજિજ્ઞાસા એવી ત્યાં પ્રતિજ્ઞા નથી. તથા ચોદનાલક્ષણો ધર્મ: તેમાં જેવી રીતે ધર્મવિચાર કલો છે તેવી રીતે જૈમિનિ મત્રોમાં બ્રહ્મવિચાર નમ્રે પડતો નથી. ૬૯-વિધિ-વાક્ય. ૭૦-ગ્રેરણા, વિધિ. ૭૧-“વગેરે” થી ઇન્દ્ર પ્રતર્દનની આખ્યાયિકાનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. ૭૨-જેકે જ્ઞાન વસ્તુ ઉપર આધાર રાખે છે તોપણ જ્ઞાનના ઉપાદક સંનિકર્ષ વગેરેની સિદ્ધિ માટે કૃતિની અપેક્ષા હોવાથી સર્વથા તે પ્રમાણ વસ્તુ ઉપર તે આધાર રાખવું નથી, પણ કંઈક અંશથી તે કૃતિને અધીન છે. તેથી વિધિપ્રવૃત્તિ સુકર છે. તોપણ યોગાદિની માફક કૃતિથી તે સાધ્ય નથી. ૭૩-જ્ઞાન કૃતિથી અસાધ્ય છે તેવું સિદ્ધ કરનાર પ્રયોજન નથી. ૭૪-જ્ઞાનમાં. ૭૫-તપ વગેરે સાધનો

વાક્યોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું જોઈએ માટે આ મીમાંસાથી કોઈ પણ અર્થ નથી, નહિતો વિરોધ પણ થાય.

હવે તેમ હોય. બ્રહ્મ વિચારનો જ આરંભ કરવો જોઈએ; ધર્મ વિચારનો નહિ સર્વ વેદાર્થના વેત્તા વેદવ્યાસે તે વિચાર (ધર્મવિચાર) કરેલો નથી. તેમ તેનું ક્લ પછુ સુચ (હલકું) છે, વળી તેને કદપચાસ્રમાં^{૭૬} દેખાડેલી રીત પ્રમાણે સિદ્ધાન્તેકદેશીય નિઃસંકે રીતે કરવાનો સંભવ છે તથા આચાર પરંપરાથી તેના કરણનો પૂર્વેષાદિના સિદ્ધા સંભવ છે. (આચારના દર્શનથી જ ધર્માનુષ્ઠાનનો સંભવ હોવાથી ધર્મ ન્તમાં દેખાડેલું મીમાંસાનું પ્રયોજન નથી) આમાં સંદેહ હોય તો કદપચૂત્રના દૂષણ:—

ભાષ્યવાળા ચાર્લિકોની જ અનુવૃત્તિ કરાય છે; મીમાંસકની નહિ. માટે અંગ મહિત વેદોના અધ્યયન કરનારને નિઃસંદેહ રીતે યનાદિકરણનો સંભવ છે, અને તેથી પ્રથમ મીમાંસાની પણ જરૂર નથી. વળી પરમકૃપાળુ વેદ, સસારીઓને સંસારમાંથી મુક્ત કરવાને કર્મોથી ચિત્તશુદ્ધિ માટે જ્ઞાન આપે છે. માટે કૃવામાં પરેલા આંધળાની માફક અપ્રામાણિકત્વના ભયથી તેનો નિશ્ચય કરાય છે. પૂર્વમીમાંસા તો (વપરીતનું જ્ઞાન કરે છે, એમ હોવાથી પણ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ નહિ.

શું વિચાર માત્ર કરવો નહિ કે પૂર્વકાણ્ડનો વિચાર કરવો નહિ ? પ્રથમ હોય નહિ કારણકે બન્નેમાં સુત્રયતા છે, તથા સમર્થિતપાત્વું છે. બીજો પક્ષ હોય તો^{૭૭} સામાન્ય ન્યાયથી સંદેહનું નિવારણ કરવામાં લક્ષણાની માફક તેનો ઉપયોગ છે. પૂર્વેષવક્ત્રિનો અનિષ્ઠ^{૭૮} તરીકે નિરૂપણ તે મીમાંસાનો દોષ નથી, પણ વિચારકોના પ્રત્યુત્તર.

સ્વભાવ લેદથી તેમ છે. વળી તે^{૭૯} આવશ્યક હોવાથી પણ નિવૃત્તોને પણ યાગાદિ જ્ઞાન આવશ્યક હોવાથી ચિત્તશુદ્ધિને માટે છે. વળી આશ્રમલેદથી કાયિકાદિ લેદના કારણથી પ્રકારલેદ પણ છે. તેમાં પ્રથમનો^{૮૦} વાચિક, બીજા^{૮૧} અને ત્રીજાનો કાયિક, તથા ચૌથાનો માનસિક^{૮૨} લેદ છે. આ રીતે આશ્રમીના લેદ છે. માટે એકથી જ (ધર્મવિચારથી જ) મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીના ક્લનો સંભવહોવાથી બીજાથી

જણાવનાર શ્રુતિઓ બર્થ થઈ જશે ૭૬ કાલાયનાદિ મુનિએ ગ્યેવા શ્રોત તથા માર્તમુદ્રાદ્વારા વેદના મન્ત્રોના વિનિયોગ વગેરેનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. ૭૭ કોઈ આધ્યાત્મિકોને અમુ- ગ્ને જતુ હોય અને તે આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે રસ્તે ક્યા થઈને જવાને એવો પ્રશ્ન કરે તો કોઈ મારો માણસ તેમને રસ્તામાં કૂવો હોય તે ગ્ને દેખાડીને કૃવામાં પાડે તો નથી તેમ કૃવાથી તે સાગ માણસોમાં વિશ્વાસનો ભગ થાય તથા તેઓ અપ્રમાણિક બને તેજ પ્રમાણે ક્યનો બોધ કરનાર વેદ મંત્રાગના બન્ધનમાંથી બચવાની દૃષ્ટિ ગમનાર મુમુક્ષુને કોઈ કરીને ચિત્ત શુદ્ધ કરવું એવો ઉપદેશ આપે તો તેથી પણ વેદની અપ્રમાણિકતા થશે મુમુક્ષુને કર્મનો ઉપદેશ નકામો છે. ૭૮ સામાન્ય મંદે- હનું નિવારણ કદપચાસ્રાદિ ગ્રન્થોથી કરવું અને વિવેક મન્દેહનું નિવારણ પૂર્વમીમાંસાથી કરવું એવો ન્યાય ૭૯ વેદનું તાત્પર્ય ક્ષયિકલવાળું છે એવો ઉપદેશ મીમાંસા સાચા કરવું નથી, તેથી તે દોષ મીમાંસાનો નથી. આ દોષ વિચારકનો છે ૮૦ મંસાગથી નિગ્રત થયેલા મુમુક્ષુઓએ યાગાદિ જ્ઞાન માટે મીમાંસા અંગીકાર કરવી જોઈએ. ચિત્તશુદ્ધિને માટે યાગાદિ જ્ઞાન આવશ્યક હોવાથી પ્રથમ પૂર્વમીમાં આવશ્યકતા છે. ૮૧ બ્રહ્મ મનાદિષ ૮૨ ગૃહસ્થ અને વાગરસ્થનો ૮૪ મર્ત્યગો ઉપરનાદિ રૂપ.

(પ્રજ્ઞાવિચારથી) શું ? જોમ ભે કહેવામાં આવે તો કહેવાય છે.

ઉપાસના ધર્મ હોય તોપણ તે પ્રજ્ઞાનો ધર્મ નથી; કારણકે પ્રજ્ઞા જ્ઞાનરૂપ છે, અને ધર્મ ક્રિયારૂપ છે. વળી અર્થવાદોના ધર્મની માફક પ્રજ્ઞામાં ઉપયોગ કરવો શક્ય નથી; કારણકે તેમાં ઉત્પત્તિના પ્રકાર અને ફેલાવા બેદોનો અભાવ છે. સિદ્ધાન્તીનું અહિંઆ તો માહાત્મ્યજ્ઞાન માટે તેનો ઉપયોગ છે. અને આ માહાત્મ્ય-સમાધાન. જ્ઞાનનો ઉપયોગ વખત આવે કહેવાશે. ચોથામાં ઉપાસના દર્શનાદિ શબ્દો મનના વ્યાપારના બોધક છે. વિચાર પણ જે રીતે જ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે તે રીતે કહેવામાં આવશે. વળી ઔપનિષદ જ્ઞાન પણ કર્મમાં ઉપયોગી છે. “જે વિદ્યાથી કરે છે અગર શ્રદ્ધાથી તથા ઉપનિષદથી તે વધારે વીર્યવાળાં થાય છે.” (છાં. ૧-૧-૧૦) માટેજ પ્રજ્ઞાવેત્તા જનકાદિને કર્મમાં સર્વ દેવનું સાન્નિધ્ય છે, નહિતો આભાસ જ ગણાય. પ્રજ્ઞારૂપ આત્મવિજ્ઞાનની બાબતમાં દેહાદિ અધ્યાસના અભાવથી કર્તૃત્વનો અભાવ છે તેથી કર્મનો અધિકાર નથી જોમ કહેવું નહિ. વિચારહિત હેહીઓથી જ કર્મના અનુષ્ઠાનનો સંભવ છે. માટેજ શુવન્મુક્તોના સમજા બ્યાપારો હોય છે. સ્મૃતિ પણ તેવી છે.

“તત્ત્વવેત્તા યોગી ભોતો હોય, સાંભળતો હોય, સ્પર્શ કરતો હોય, શ્વાસ લેતો હોય, લોભન કરતો હોય, ગતિ કરતો હોય, નિદ્રા લેતો હોય, શ્વાસ લેતો હોય, પ્રલાપ કરતો હોય, વિસર્જન કરતો હોય, ગ્રહણ કરતો હોય, ઉન્નિમ્બ કરતો હોય તોપણ તેણે જોમજ માનવું ભેદએ કે હું કાંઈપણ કરતો નથી. ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં હોય છે જોમ ધારણ કરતાં પ્રજ્ઞામાં કર્મોને મૂકીને, સંગનો ત્યાગ કરીને જે કોઈ કર્મો કરે છે તે જેમ જલમાંનું કમળ જલથી લેપાતું નથી તેમ આ પણ પાપથી લેપાતો નથી.” (ભ.ગી. ૧૦-૮-૧૦) માટે પ્રજ્ઞાવેત્તાઓએ કરેલું કર્મ શુદ્ધ ફેલાણું થાય છે. માટે ધર્મના વિચારકોને પણ પ્રજ્ઞાજ જ્ઞાસા કરવા યોગ્ય છે. માટે પૂર્વમીમાંસાના પ્રયોજન તેમાં સમાઈ જાય છે, તથા તેનો ઉપયોગ નથી. શંકા-ફેલાની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળો અધિકારી છે. અને ફેલા તો વિચારનું શાબ્દજ્ઞાન છે, અને તેને મનન વગેરેથી અનુભવ હોય છે. અને તેમાં અનર્થની (સંસાર) નિવૃત્તિ કરીને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ છે. માટે વિરક્ત અને અનર્થનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળો તેમજ પરની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો અધિકારી શામાટે ન થાય ?

“શબ્દપ્રજ્ઞામાં પ્રવીણ ભે પરપ્રજ્ઞામાં પ્રવીણ ન થાય તો જેમ અધેનું રક્ષણ કરનારનો ધ્રમ વૃથા છે તેમ તેનું ફેલા પણ વૃથા છે.” (ભા. ૧૧-૧૧-૧૮)

આ રીતે ભગવાનના વચનથી કેવલ (ફેલાશૂન્ય અર્થજ્ઞાન રૂપ સાધનવાળાની) નિન્દાનું શ્રવણ કરવામાં આવે છે.

૮૫ પૂર્વપક્ષીએ એવું કહ્યું કે મહિ વગેરે વાક્યો અર્થવાદરૂપ છે. હવે તેનું ખણન કરે છે. ૮૬ સ્ત્રિ આદિ વાક્યનો ઉપયોગ. ૮૭ “અહની જ્ઞાસા” એ શબ્દો કર્મપક્ષીમાં નથી. કર્મપક્ષીમાં લક્ષ્યે તો સ્થાવિયક જ્ઞાસા” એમ વિશેષ અર્થ લેવો પડે અહિંઆં તે મૂલપક્ષી વિશેષ રહિત મામાન્ય અર્થમાં છે. બે વસ્તુઓનો મળાવ દેખાડનારી છટ્ટી નિલકિત રૂપપક્ષી કહેવાય છે. અહિંઆં તે અર્થમાં સંબંધ છે.

ના, ફલ કામનાનો ઉપયોગ નથી. અન્યથીજ તેનું સમર્થણ છે. અર્થજ્ઞાન પણુ નિત્ય
ઉત્તર હોવાથી ફલની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળો અધિકારી નથી. નિન્દાનો
અર્થવાદ તો મનન વગેરે વિધિશેષમાં છે એમ માનવું જોઈએ.

પ્રજ્ઞાના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરાવતી હોય તો વિરોધના નિરાકરણ વગેરેની પ્રતિજ્ઞા
કંઈક કરાઈ નથી તેમ નિર્વિચિકિત્સિત જ્ઞાનના અતુલ્ય પ્રસંગમાં તેમની ઉકિત
ન થવી જોઈએ તેમ નથી.

ના, પ્રજ્ઞા: (પ્રજ્ઞાની) એમાં કર્મના અર્થમાં છટ્ટી વિલકિત નથી પણુ શેષના
અર્થમાં છે; અને તેથી પ્રજ્ઞા સંજ્ઞાની તે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનમાં ઉપયોગી સર્વનીજ પ્રતિજ્ઞા
કરાઈ છે એમ જાણવું જોઈએ. તેમ અહિંયાં ગૌણતાની આપણી છે માટે
ઉત્તર તે જ્ઞાસાનો વિષય નહિ અને એમ પણુ ન કહેવું. પ્રજ્ઞા માત્રમાં સદેહનો
અભાવ છે. સંદિગ્ધનીજ જ્ઞાસાનો વિષય અને છે. ગૌણતા શબ્દથીજ છે. અર્થથી નહિ.
વેદનું પ્રામાણ્ય તો પ્રતિત્તન્ત્રથી સિદ્ધ હોવાથી તેનો વિચાર કરાતો નથી. માટે
પ્રજ્ઞાની જ્ઞાસા કરવી જોઈએ એવું સિદ્ધ થયું.

જ્ઞાસાધિકરણ સંપૂર્ણ.

વિવેચના:—પ્રથમ અધિકરણનું નામ જ્ઞાસાધિકરણ છે અને તેમાં એક સૂત્ર છે. આમાં જહાની જ્ઞા-
સાના અધિકારનું વર્ણન છે. માટે આને જ્ઞાસાધિકરણ કહ્યું છે. અધિકરણના પાંચ અંગ મનાય છે.
વિષયો વિશયધેય પૂર્વકસ્વત્વોત્તર સંગતિયો પચાક્ષ શાસ્ત્રોપચિત્તરૂપ સ્વત્ત્વ અર્થાત વિષય, વિશય, (મંસ્ય)
પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ અને સંગતિ આ પાંચ અંગ મળીને અધિકરણ કહેવાય છે. વિષય એટલે જેનો
વિચાર કરવાનો છે તે આ અધિકરણમાં વિચાર શાસ્ત્રનો વિચાર કરવાનો છે (અર્થાત્ જહાની
જ્ઞાસાનો વિચાર) તેનો આરંભ કરવો કે નહિ તે સંસય છે. આકરણ વગેરેથીજ વેદાર્થનો નિર્ણય
થાય છે માટે તેનો આરંભ કરવાની જરૂર નથી એ પૂર્વપક્ષ. વિચાર શાસ્ત્ર વગર આકરણ
વગેરેથી વેદના અર્થના સદેહનું નિવારણ બરાબર થઈ શકતું નથી. માટે તેનો આરંભ કરવો જોઈએ
એ સિદ્ધાન્ત. આ સિદ્ધાન્ત અનુકૂળ છે કે નહિ તેની સંગતિ માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વગેરેનાં વાક્યોથી
મંગતિ કરી હોય તે સંગતિ કહેવાય છે. દરેક અધિકરણમાં આ પ્રમાણે પાંચ અંગો છે. દરેક
અધિકરણમાં અમુક વિચારના સમર્થનમાં કેટલાંક સત્તો ચોખ્ખામાં આવે છે. દરેક પાદમાં આવા
અનેક અધિકરણો હોય છે.

પ્રથમ સૂત્ર જહાની જ્ઞાસા એટલે વિચાર અંગથીનું છે. પ્રથમ પ્રશ્ન આ છે કે, વેદાન્તનો
વિચાર કરવો જોઈએ કે નહિ? આ જહાનનો ઉપયોગિતા શી છે તેનો નિર્ણય શરૂઆતમાં કરવામાં
આવે છે. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે આ જ્ઞાસાના પૃથક્ વિચારની કંઈ પણ જરૂર નથી. તેમના
મતે નીચે પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ છે.

વેદના છ અંગો-શિક્ષા, કટ્પ, નિરુક્ત, વ્યોતિઃ છંદ અને વ્યાકરણ-એ સહિત બે વેદનું અધ્યયન કરવામાં આવે તો બ્રહ્મ વિચાર શાસ્ત્રની પૃથક્ આવસ્થકતા રહેશે નહિ. તેનાથીજ તે વિષયનું જ્ઞાન આપો આપ મળશે કારણ કે વેદના શબ્દો બોધક છે. તેમનામાં સ્વ-અર્થ જણાવનાર સામગ્રી હોય છે. માટે વિચારરૂપ વ્યાસભીમાંસાની કાંઈ પણ જરૂર તેને માટે નથી. વેદના શબ્દોમાં તેમાં રહેલો અર્થ પ્રકટ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. જેમ લૌકિક શબ્દોમાં ધાતુ, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયોનું જ્ઞાન હોય છે તો તેના અર્થ આપો આપ નિઃસંદેહ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. તેમ નિષ્પદ, નિરુક્ત વગેરે વેદના અંગોથી તેનું અર્થ જ્ઞાન પણ આપણને થાય છે માટે આ વિચાર શાસ્ત્રની પૃથક્ આવસ્થકતા નથી.

કદાચ બે એમ કહેવામાં આવે કે વેદાન્તના અર્થ જ્ઞાન માટે વિચાર શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો. કારણ કે વેદાર્થ બ્રહ્મરૂપ છે (વેદનો અર્થ બ્રહ્મ છે.) અને બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. તેથી તે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને વેદના અર્થ રૂપ બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિચાર કરવો-આમ હોવાથી ત્યન્ત્ર શાસ્ત્રની જરૂર રહે છે. તે જ્ઞાન વેદથી મળી શકતું નથી એમ બે કહેવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે પૃથક્-વિચાર સિવાય પણ અંગ સહિત વેદનું અધ્યયન કરવામાં આવે તો વેદમાથીજ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

શંકા-પણ અર્થજ્ઞાન તો અવિહિત છે. કોનાથી તે સંપાદન કરાવું બોધ્યું ? સા માટે મંપાદન કરવું બોધ્યું ? અને શા માટે સંપાદન કરાવું બોધ્યું ? વગેરે ત્રણ અંશથી વિશિષ્ટ ભાવનાનો વિષય નથી. તેમજ મીમાંસાનકંથી બે નિર્ણય કરવામાં ન આવે તો શબ્દો અર્થનું જ્ઞાન કરાવતા નથી માટે પૃથક્ વિચાર શાસ્ત્રની જરૂર છે ?

ઉત્તર-આ શંકા વ્યાજબી નથી. અર્થજ્ઞાન તે અવિહિત નથી પણ વિધિ છેજ. તેને પણ “જ્ઞાણુવો બોધ્યું” એવા વિધિ છે. પદના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર યુસ્ત્રી સમીપજ વાક્યથી ઇતિ કર્તવ્યતા વાળી ઇષ્ટ ફલ યુક્ત ભાવનાથી તે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તેનાથીજ વિદ્યાન વિધિની સિદ્ધિ છે.

અર્થજ્ઞાન સિવાય વેદનું અધ્યયન કરનાર અધમપાક છે એમ તેની નિન્દા કરી છે. ગાતાં ગાતાં વાંચનાર, ઝડપથી વાંચનાર, માથું ધૂણાવીને વાંચનાર, ફકત લખેલુંજ વાંચનાર, અર્થનું જ્ઞાનનો વિધિ છે જેને બિલકુલ જ્ઞાન નથી એવો વાંચનાર, અને અપકરણવાળો વાંચનાર (ધીમા રેથી પણ પૃથક્ અવાજે વાંચનાર,) આ છ પ્રકારના વાંચકો અધમ વાંચક છે. એવી નિન્દા વેદમાં કરી વેદશાસ્ત્રની છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, વેદ વાંચનારે કેવલ વાંચી જવાના નથી, પણ તેના આવસ્થકતા નથી અર્થનું જ્ઞાન સાથે સાથે કરવાનું છે. અને આમ અર્થજ્ઞાન કરતાં વેદના રહસ્યરૂપ બ્રહ્મ તેનું પણ તેને જ્ઞાન થયેજ. બે આમ વેદના અધ્યયનથીજ બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન થતું હોય તો મીમાંસા-શાસ્ત્રની જૂઠી આવસ્થકતા ક્યાં જણાય છે ? વેદમાં અર્થજ્ઞાનનો પણ વિધિ છેજ, નથી એમ નહિ. અર્થજ્ઞાન વગર અધ્યયનનોજ મંલય નથી. અધ્યયન વિધિમાં બાધની આપતિ છે. માટે અર્થ-જ્ઞાન આશ્રિત છેજ.

વેદના શબ્દો યક્ષુ: વગેરેની માફક કેવલ મંદિગ્ય અર્થ જણાવે છે એવો પણ બ્રમ સમ્પવો નહિ અર્થાત એમ પણ કહેવું વાસ્તવિક નથી કે સંસારાત્મક જ્ઞાનનો પણ મંલય વેદશબ્દોથી થાય છે તેથી તેની વિરુદ્ધ કોટિના અપક્ષરણ માટે વિચાર કરવો બોધ્યો. કેટલીક વખત એમ પણ બને કે વેદના શબ્દોથી સંસારાત્મક જ્ઞાનનું નિવારણ થઈ શકે નહિ તેટલા માટે પૃથક્ વિચારશાસ્ત્રની જરૂર છે. આ દલીલ યક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો માટે હોઈ શકે પણ વેદના શબ્દો માટે તો નહિજ. કારણ કે વેદના શબ્દો પ્રસક્ષ જ્ઞાન કરાવતા નથી, પણ પરોક્ષ જ્ઞાન કરાવે છે. યક્ષુ વગેરે પ્રસક્ષ જ્ઞાન કરાવે છે તેમાં કદાચ સંસારાત્મક જ્ઞાન મંલયી શકે, પણ વેદના શબ્દો તો પરોક્ષ જ્ઞાન કરાવે છે, અને આ

નિશ્ચયાત્મક છે, તેથી તે મૈત્રિક અર્થનું પ્રતિપાન કરે છે એમ ની ગતિ નથી મનાય. વળી વૈદિક શબ્દનો અર્થ પણ વ્યાગ્રણ્ય વગેરેથી નિર્ગત થાય છે. નાચ શબ્દના અર્થમાં મત્ર પડી તો નિગ્ધ કા અગર વ્યાગ્રણ્યશાસ્ત્ર જેના-જે વેદના અંગો છે અને પછી તે અર્થનો નિર્ણય કરવો જેમ વૈદિક વાક્યમાં અમુક શબ્દના અર્થનો નિશ્ચય કરવાને તાત્પર્ય, વ્યાગ્રણ્ય વગેરેનો આશ્રય લઈએ છીએ તેમ આ વૈદિક શબ્દોના અર્થનિશ્ચય માટે વેદના અંગોનો આશ્રય લેવો આ ગતિ વેદના અંગો વગેરેથી (વ્યાગ્રણ્ય નિરપેક્ષ નિરુપ્તથી) અર્થનું જ્ઞાન થાય છે તેવા માટે વિચારગાત્રની અવગણના આશયના નથી.

હવે એકેશીના મત પ્રમાણે વિચારશાસ્ત્રની આસરના જાણાવે કે

વિચારશાસ્ત્રની જરૂર ફક્ત વેદના અર્થજ્ઞાન માટે છે એવું માનવું જનભરેલું છે તે જગત ખામ કરીને સ્વજ્ઞાન માટે છે ફક્ત વેદના નમોના અર્થ જાણવાના હેતુ તો તેને માટે વિચારશાસ્ત્રનો નિરુપ્ત, વ્યાગ્રણ્ય વગેરે વર્ણના અંગો જના એમ અમે કયું કરીએ છીએ પણ વિષય સ્વજ્ઞાન છે અર્થજ્ઞાન નહિ. વિચારશાસ્ત્રમાં અર્થજ્ઞાન પ્રયોજન નથી તેનો મુખ્ય વિષય સ્વજ્ઞાન અને તેનું જ્ઞાન છે. સ્વજ્ઞાનને વર્ણના છત્ર-આત્મા તરીકે કહ્યું છે, વળી તે જગતમાં અવિદ્યાથી અવગ્રસ્ત છે તેથી તેને દેહ એમ આ મા છે એની પ્રતીતિ થાય છે, અને દેહથી અનિર્ગત સ્વજ્ઞાન વિચારશાસ્ત્રના જ્ઞાનના અભાવથી દેહનું મૈત્રિક અભાવના અને વિપરીત ભાવનાને દેહ જગત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી વેદની શ્રુતિએ વાચનાને દેહલીક વખત સ્વજ્ઞાનમાં પગપગ વિરુદ્ધ ધર્મો જાણવાથી “અમભાવના” થાય છે જેમને તેને ધર્મ નથી તથા તરણ નથી. આ આત્મામાંથી પ્રાણ મન, સર્વ ધર્મિઓ, આકાશ, જ્યોતિ, વાયુ જન અને જગતને ધાગણ કરનાર પૂરી ઉત્પન્ન થાય છે. “તે સ્વજ્ઞાનનાથી જાણુ અને મોગથી મોડું છે” “તે હાથીની મમાન છે અને મૃત્યુરની મમાન છે” વગેરે પગપગ વિરુદ્ધ ધર્મો સ્વજ્ઞાનને જાણવા આવે છે આ વાચતા સ્વજ્ઞાનના જ્ઞાનમાં અમભાવના થાય છે વળી વિપરીત ભાવના જેનો તત્ત્વ જ્ઞાનની રાશી બાધ થાય છે તે પણ મળે છે આ મને ભાવનાનું નિર્માણ ફક્ત વેદના અર્થજ્ઞાનથી થતું નથી તેને માટે અવગણના વિચારગાત્રની જરૂર છે જે વિચારશાસ્ત્રથી તેનું નિર્માણ જગતમાં ન આવે તો દેહ એમ આત્મા છે એની દૃઢ પ્રતીતિ ધર્મ જન દેહ અને આત્માનો વિવેક ન મળવા. “હું આજાણ્ય કાણો છું, સુખી છું બુદ્ધિયો છું” વગેરે રૂપ દેહાદિની આત્મા તરીકે દૃઢ પ્રતીતિ થાય તેમજ આ આત્મા “નિલ રુદ્ધ, જુદ્ધ, તથા મુક્ત સ્વભાવ વાળો છે” એની શ્રુતિ પણ મિથ્યા અર્થને જાણાવે છે એવું જ્ઞાન થાય તથા જવા પામ્યાં સ્વજ્ઞાન છે તથા પ્રતીતિની ઉપાસના વેદમાં કહેલી છે, વળી તેનું કય તત્ત્વજ્ઞાન છે એ રીતે તત્ત્વમતિ વગેરે વાક્યોનું સ્તુતિત્વ મુક્તિનો અધિકારી ઉપાસના માટે જાણે આ હેતુથી વ્યામથાને અનુમાર વિચાર કરવાથી અધ્યાગય અને અપવાદથી સવશ મિથ્યા છે એમ જાણાવે અને પછી તત્ત્વમતિ વગેરે વાક્યમાં જાણાવેલું તત્ત્વજ્ઞાન થશે માટે વિચારશાસ્ત્ર ખામ જરૂરનું છે એનો ભાવ છે.

એક દેશીના મતનો પરિહાર હવે પૂર્વપક્ષી ઉપર પ્રમાણે એ- દેશીના મત દાખાને પોને તેનો પરિહાર કરે છે.

એકેશીના મત પ્રમાણે પણ વિચારશાસ્ત્રની જરૂર જાણવાની નથી. વે એ અનાદિક હોવાથી તેનો અર્થ પણ અનૌકિક સાધનથી ગમ્ય છે તેથી તેમાં કોઈપણ ગતની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો નહિ ફક્ત તપથી, વેદશુદ્ધિથી અથવા પગમાત્રના પ્રમાણથી (અનુગ્રહથી) તેનો અર્થ જાણાય છે. વેદ અનૌકિક સાધનગમ્ય હોવાથી તેના અનૌકિક સાધનો વ્યા કયા તે જાણાવે છે પ્રથમ સાધન. કહે છે “તપથી સ્વજ્ઞાન વિરોધ છતાંના કર” એમ કહ્યું છે શુદ્ધિથી જાણવા સાધન છે. સ્વજ્ઞાન

જ્ઞાન કરાવવાને ઉપનિષદમાં ન્યઓધના કલને મંગાવે છે. એ વેદની એક મુદિત છે. ત્રીજું સાધન પરમાત્માનો અગ્રગ્રહ છે. આ રીતેજ વેદનું જ્ઞાન થાય છે. સ્વલુદ્ધિ પ્રમાણે એટલે વેદમાં જે પ્રતિપાદન કરી નથી એવી લુદ્ધિથી વેદના અર્થની કલ્પના કરવાથી-અધ્યારોપ અને અપવાદ વેદનો અર્થ છે એવી કલ્પના કરવાથી વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. વેદાન્તમાં જેટલું ધ્વજ જણાયું હોય તે પ્રમાણેજ સમજવું. ધ્વજનું સ્વરૂપ જે પ્રમાણે વેદમાં આપ્યું છે તે પ્રમાણે સમજવું. ત્યાં જો ધ્વજને જગતનું કર્તૃ કહ્યું હોય, વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય જણાયું હોય, સર્વ ધર્મથી યુક્ત હોય તો તે પ્રમાણે સમજવું. તેમાં ખીછ કાઢપણ કલ્પના કરીને ધ્વજ તેવું નથી એમ નહિ કહેવું. સહેજ પણ વેદાન્તની અન્દર અન્યથા કલ્પના કરવાથી હોય અને છે. કારણ કે આત્મા વિષે અન્યથા કલ્પના કરનારને ચોર કહ્યો છે. વળી શ્રુતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે “તર્કથી મતિને દોરી જતી નહિ.” વેદાન્તના વિચારમાં અરૂપ પણ તર્કનું સ્થાન નથી. માટે અધ્યારોપ અગર અપવાદથી અન્ય કલ્પના કરતી નહિ. વેદમાં જે રીતે ધ્વજ વર્ણવેલું છે તે રીતે સસજ છે; અને તે રીતે તે લેવું. તેમાં અર્ગલાવનાં, અગર વિપરીત ભાવના કરવાની જરૂર નથી જો જરૂર નથી તો પછી તેના નિવારણ માટે સ્વતંત્ર વિચારશાસ્ત્રની જરૂર છે એમ કહેવું તે અયુક્ત લાગતું નથી !

વળી વિરુદ્ધ વાક્યોના અર્થનું નિર્વહણ કરવાને માટે પણ સ્વતંત્ર વિચાર શાસ્ત્રની જરૂર જણાતી નથી. જેને વિરુદ્ધ વાક્યો કહેવામાં આવે છે તે વસ્તુનાં વિરુદ્ધજ નથી. મિશ્ર વાક્યના અર્થની નિશ્ચિતિ માટે વિચાર શાસ્ત્રની જરૂર નથી કારણ કે વસ્તુનાં વિરુદ્ધ વાક્યોના અર્થની નિશ્ચિતિ માટે વિચાર શાસ્ત્રની જરૂર નથી. જો તેની શક્તિઓ અચિન્ત્ય અને અનન્ત છે અને તે સર્વરૂપ બનવાને સમર્થ છે આથી તેમાં કાંઈ પણ વિરોધજ નથી. માટેજ ભૂય અને વરૂણના મંવાદમાં ભૂયમાં જ્ઞાનનો અભાવ હતો તેથી વરૂણ તેને કહે છે કે “તપથી ધ્વજની વિશેષ છત્રાસા કરતી.” એજ પ્રમાણે જાનોગ્ય ઉપનિષદમાં ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિના મંવાદમાં ઇન્દ્રના ઔપાધિક બોધમાં પ્રજાપતિ તેને કહે છે “હે ભાઈ ! બત્રીશ વર્ષો સુધી તું ધ્વજરૂપ કર.” આમ તપનોજ ઉપદેશ કર્યો, લૌકિક યુક્તિનો નહિ. જો આ મામે કાંઈ એમ કહે કે અહિંમાં તપશબ્દનો અર્થ વિચાર લેવાનો છે, તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે તેવો અર્થ લઈ શકાયજ નહિ.

તપનો અર્થ તપ છે. વિચાર નહિ. તપ એટલે તપજ, વિચાર નહિ. તપથી ધ્વજને જણાવવાનું કહ્યું છે તેનો અર્થ વિચારથી જણાવવું એમ ન લઈ શકાય. “તપઃ આભિચલે” એમાં તપનો અર્થ આભોગ્યન છે પણ તે યૌગિક અર્થ છે. પણ આ અર્થ લેનાં લૌકિકયુક્તિ રૂપ પ્રવે જણાવેલી અપેક્ષાથી અતિરિક્તતો મંભવ નથી તેથી રહિથી તપનો અર્થ જે થાય છે તેજ લેવો. માટે છાંદોગમાં જે બત્રીશ વર્ષનું ધ્વજરૂપ કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં પણ વિચારનો અર્થ મંભવનો નથી.

વળી જો એમ કહેવામાં આવે કે “તપ એ ધ્વજના જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય છે પણ તે ઉપાધ્યાનોમાં તપ એ ધ્વજજ્ઞાનનું સાધન છે એવું જણાવનાર કાંઈ વિધિ નથી. ઉપાધ્યાનો કહેનોજ અર્થ, જણાવનાર હોવાથી સ્વઅર્થમાં પ્રામાણ્યના અભાવે મિથ્યા અર્થના જણાવનાર છે. તપથી ધ્વજના જ્ઞાનનો અભાવ છે, તેથી વેદના અર્થરૂપ ધ્વજના જ્ઞાન માટે વિચાર શાસ્ત્ર આવશ્યક છે” આનો ઉત્તર આપે છે.

ઉપાધ્યાનોને મિથ્યા કહી શકી નહિ, તેમ જો હોય તો તમામ મિથ્યા ચઇ જશે. આખા વેદને તમારે તે રીતે મિથ્યા ગણવો પડશે, કારણ કે ધ્વજ અર્થનું પ્રતિપાદન જેટલામાં કહ્યું હોય તેટલો પદ પ્રામાણ્યરૂપ મનાય, અને જેમાં તે પ્રતિપાદન ન કહ્યું હોય તેમાં પ્રામાણ્યના પ્રયોગકનો અભાવ છે એમ માનવાથી આખો વેદ કલાપ મિથ્યા થઈ જાય.

કારણ કે અપ્રમાણિક કહેલી વિધિ, ઉપાખ્યાન, અથવા જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં કાઢીને પણ વિશ્વાસ રહેજ નહિ એ સામાન્ય નિયમ છે. વેદને જે અપ્રમાણિક માની લેા તેા અપ્રમાણિક ઉપાખ્યાનો કહેયું પણ અપ્રમાણિક કરે-લોકમાં પણ આ નિયમ છે તો પછી વેદમાં તો હોયજ, મિથ્યા નથી.

એમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે વેદમાં અક્ષર જેટલી પણ અસત્ય જ્ઞાનની કદવના અસ્યતે છે. તો પછી તેમાં વિરૂદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન ક્યું છે એ પણ કહેવું જોઈ હરે છે. જેઓ વૈદિક શબ્દ-માંજ પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેમને વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સન્દેહ સરખો પણ હોતો નથી. તો પછી ઉપાખ્યાનો મિથ્યા છે એમ કદી માનેજ નહિ.

જે વેદના અર્થ જ્ઞાન માટે વિચારશાસ્ત્રની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવતી હોય તો પછી જેમ અંબ તરીકે વ્યાકરણનો સમાવેશ વેદના પડગમાં કર્યો છે તેમ આ વિચાર શાસ્ત્રનો શોધ વિદ્યામાં વિચાર શાસ્ત્રનો સમાવેશ તેમાં નથી. ફક્ત વેદના છ અંગો સહિત વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ એમ કહ્યું છે. શોધ વિદ્યામાં પણ તેનું શ્રવણ નથી. આથી પણ વિચાર શાસ્ત્રની આવશ્યકતા જણાતી નથી. જે વિચાર શાસ્ત્રને સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર ગણના હો તો પછી પુરાણ વગેરેની માફક પ્રકાર બેદથી જ્ઞાનજ્ઞાનના ઉપયોગિ તરીકે આવું પ્રતિપાદન હોય. “તેજ ઉપનિષદના પુરુષ વિશે હું પૂછું છું” આ વાક્યમાં ઉપનિષદ શિવાયનાં સાધનો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે નિરૂપયોગિ છે. ઉપનિષદથી જિજ્ઞાસો, સાંખ્ય, પુરાણ વગેરે સાધનથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન ઉપનિષદમાં કહેલું ક્ષણ આપતા નથી. માટે જ્ઞાનવિચારનો (વિચાર શાસ્ત્રનો) આરંભ કરવાની જરૂર નથી.

જેમ ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાનના વિચારશાસ્ત્રની જરૂર નથી તેમ પૂર્વમીમાંસા જેટલે ધર્મના વિચારનું શાસ્ત્ર છે તેની પણ જરૂર નથી; કારણ કે જેમ અંગો સહિત વેદનું અધ્યયન કરવાથી વેદના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અંબ સહિત વેદના અધ્યયનથીજ કર્મના અનુષ્ઠાનનો પણ મેલવ છે.

સિદ્ધાન્ત-ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ મૂકીને હવે ભાષ્યકાર પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. સિદ્ધાન્તમાં એમ જણાવે છે કે, વિચાર શાસ્ત્રની જરૂર છે, અને તેટલા માટે વેદવ્યાસે જ્ઞાનમીમાંસા અગર ઉત્તર-મીમાંસા શાસ્ત્ર રચ્યું છે. શાસ્ત્રોમાં જુદાના દોષથી વેદમાં મંદિલ થાય તો તેનું નિવારણ કરવાને મીમાંસા શાસ્ત્રની જરૂર છે. વાત ખરી છે કે વેદના અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે નિરૂક્ત વગેરે છ અંગો છે અને તે અંગો સહિત તેનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, પણ વિરૂદ્ધ શાસ્ત્રના બેદથી અને અંગોથી તે સંદેહનું નિવારણ કરવું અશક્ય છે. પાઠની માફક પરમ્પરાથી ચૂંટી પાસેથી શ્રવણ કરવામાં પણ મધ્યમ અધિકારી અને હીનાધિકારીને વેદના અર્થમાં સંદેહ થાય છે. જેમ વેદની મંદિતા તથા પદ પાઠમાં અધ્યયન કરનારને શંકા પડે છે તેમ ઉપનિષદનાં એવાં અનેક વાક્યોમાં જ્ઞાનના વિરૂદ્ધ ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું જોઈને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ શું હશે તે વિશે શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે; માટે તે શંકાનું નિવારણ કરવાને વિચાર શાસ્ત્ર પ્રયોજેલું છે. જેમ “દેવાય તે યજમાનાય શીઘ્રાય તે સ્વાહા એ સંહિતા પરમ્પરા પાઠ છે; અને દેવાય તે શીઘ્રાય પદ પરમ્પરાનો પાઠ છે. આમાં “દેવાય” અને “શીઘ્રાય” એવો દીર્ઘવરનો પ્રયોગ ખરો છે કે દેવય અને શીઘ્ર એવો હ્રસ્વસ્વરનો પ્રયોગ ખરો છે? “તેજ પ્રમાણે ઉપનિષદમાં જ્ઞાનને હાથ પગ નથી જતાં હોડે છે” એવાં વાક્યોથી જ્ઞાન વિશે સંદેહ રહે છે. ખાસ કરીને મધ્યમ અને અને હીન અધિકારીને મંદિલ થયા વગર રહેજ નહિ. તે સંદેહનું નિવારણ વિચાર વગર જની શકે નહિ, માટે ઉપનિષદના અર્થના વિચારરૂપ જ્ઞાનમીમાંસાનું પ્રયોજન છે. જેમ મંદિતા અને પદપાઠની શંકામાં તે શાખાનાં વ્યાકરણ વગેરે તથા જૈમિનિસૂત્રોનો ઉપયોગ કરીને નિશ્ચય કરાય છે. તેમ પ્રસ્તુત વિષયમાં વ્યાસમીમાંસાનો ઉપયોગ છે. અર્થાત્ વેદાન્તના અર્થના સંદેહના નિરાકરણ માટે ખાસ ઉપયોગિતા છે.

આ રીતે તેની ઉપયોગિતા જાણનાં, ગમે તે વેદાન્તના અર્થનો નિર્ણય આપે નહિ તેટલા માટે પોતેજ તેનો નિર્ણય કરે છે, અને શાસ્ત્રના આરંભમાં તે વિચારની કર્તવ્યતા જણાવે છે.

કેટલાક આ મુત્રમાં “કર્તવ્ય” એવો શબ્દ અધ્યાહાર છે એમ જણાવે છે. જો એ પ્રમાણે કર્તવ્યને અધ્યાહાર ગણવામાં આવે તો પછી આ વિચારશાસ્ત્રની સ્વતંત્રતામાં બાધ આવે. મુત્રમાં અમુક શબ્દ અધ્યાહાર છે એમ કહેવું પણ હોય છે. આ મુત્રમાં “બ્રહ્મની છત્રાગ્રા કરતી જોઇએ” એવો અર્થ લાઇએ તો “કરતી જોઇએ” મુત્રમાં આપ્યો નથી માટે તે અધ્યાહાર છે એમ માનવું. આવા અર્થ કરવામાં અધ્યાહાર શબ્દ લેવા રૂપી હોય આવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી જે વિચાર શાસ્ત્રનો આરંભ કરવામાં આવે છે તેની સ્વતંત્રતામાં પણ બાધ આવે છે અર્થાત્ અધ્યાહારનો હોય લેવા છતાં પણ વિચાર વૈધ થશે (વિધિવાળો વિચાર કરવો જોઇએ એવા વિધિના પ્રદાનવાળો); અને વૈધવિચાર તે વૈદિક છે, આથી આ વિચાર ઉપનિષદમાં જણાવેલા ક્ષત્રનો સમર્પક ધર્મે-યોગ પુરાણ વગેરેની માફક ઉપનિષદમાં નહિ જણાવેલા ક્ષત્રનો સમર્પક (આપનાર) નહિ અને કર્તવ્યપદને જો અધ્યાહાર ન હો તો સ્વતંત્રતા હોવાથી ઔપનિષદ જ્ઞાનનો ઉપયોગ નહિ રહે. પણ બ્રહ્મ તો કેવલ ઉપનિષદથી વેદ છે, અન્ય શાસ્ત્રથી નહિ. ‘તે ઉપનિષદના પુરૂષ વિશે હું પૂછું છું’ એમ જણાવેલું છે. જો મીમાંસા સ્વતંત્ર બને તો પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન ન બને. આ પ્રકારે કેટલાકના મતે કર્તવ્યપદ અધ્યાહાર છે એમ જણાવ્યું.

પણ ‘કર્તવ્ય’ શબ્દ અધ્યાહાર લેવાથી તેમાં હોય છે તેથી મુત્રમાં જે અક્ષરો છે તેનાથીજ કર્તવ્યતાનો અર્થ હવે કહે છે. અધ્યાહાર કરવાને બદલે “અથ” શબ્દનો અર્થ અધિકાર પરત્વે લેવો. (અધિકાર કરવો જોઇએ એ અર્થમાં) જો આ રીતે ‘અથ’ શબ્દનો અર્થ અધિકારના અથ શબ્દનો અર્થમાં લેવાય તો પછી શદ્ર વગેરે જેમણે વેદનું અધ્યયન કર્યું નથી તેઓ પણ વેદા અર્થ અધિકાર છે ન્તનો વિચાર કરે એવી શકાના સમાધાનમાં કહે છે કે “અથ” શબ્દનો અર્થ અધિકાર પરત્વે છે તોપણ વેદના અધ્યયન પછી વિચારશાસ્ત્રનો આરંભ કરવાનો છે એમ તે જણાવે છે. જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું છે તે દરેક વિચારશાસ્ત્રનો અધિકારી બને છે અર્થાત્ વેદનું જેણે અ. આ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો અધિકાર જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું છે તેનેજ આપવામાં આવ્યો અધ્યયન કર્યું છે છે. પ્રથમ વેદનું અધ્યયન કર્યા પછીથી વેદમાં જણાવેલા બ્રહ્મસ્વરૂપવિશે સંદેહ ન રહે તે આનો અધિ- તેટલા માટે આ વિચારશાસ્ત્રના અધ્યયનની જરૂર છે, એટલે વેદના અધ્યયન પછીજ ધારી યાય છે. તેનો આરંભ કરવાનો છે એમ મિદ્ છે. અધ્યયન નહિ કરનાર આ વિચારશાસ્ત્રનો

અધિકારી નથી.

આમ હોય તો પછી આ શાસ્ત્ર સ્વતંત્ર છે એવો હોય કેમ ન આવે? એમ કોઇને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે. વેદના અર્થરૂપ બ્રહ્મનો ગ્રંથ જણાવનાર વેદાનુકૂલ વિચાર, વેદના અર્થજ્ઞાનમાં ઉપયોગિ જેટલાં કારણો છે તેટલાનો ઉપજીય છે અને વાસ્તવ વેદનો અર્થ બ્રહ્મનો નિર્ણાયક છે. બ્રહ્મ એ વેદના અર્થરૂપ છે એમ જણવાથી જેમ બ્રહ્મ વેદિકતા છે તેમ તેના વિશે વિચાર કરનાર શાસ્ત્ર પણ વેદિકતા છે. વેદનું ગ્રંથ છે. તેથી તે સ્વતંત્ર નથી. આથી આ વિચારશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર છે એવો હોય સંભવજો નહિ.

આ મુત્રમાં કર્તવ્યપદને અધ્યાહાર લેવું કે “અથ” શબ્દને અધિકારના અર્થમાં લેવો એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે, કર્તવ્યપદને અધ્યાહાર લેવું નહિ પણ અધિકારના અર્થમાં વ્યાખ્યાન કરવું. જેમ “દર્શપૂર્ણ માસનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરીશું” એ વાક્યમાં વ્યાખ્યેય વિષય પ્રતિપાદન કર્યો છે તેમ અદિઆં મુત્રમાં છે. જે કારણથી દર્શપૂર્ણ માસનો પ્રથમ અધિકાર કરીને અનુજ્ઞાન કરવામાં આવે છે તે કારણથી ત્યાં “પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરીશું” એવી રીતે અથ શબ્દનો અધિકાર.

તરીકે વ્યાખ્યાન કરવું સમાધાન થયું છે, કંઈપણ અધ્યાહાર જણાવ્યું નથી. તે રીતે અહિંમાં “અથ” શબ્દ અધિકારના અર્થમાં સમજવાથી અધ્યાહાર નિર્મળ અને છે.

આ રીતે અધિકારના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવામાં ક્યા મુશ્કેલી છે અને કર્તવ્ય પદને અધ્યાહાર બેવામાં ક્યા રોષ છે તે જણાવે છે. જો “અથ” શબ્દનો આનન્તર્યનો અર્થ હોય તો કેના પછી એમ આશંકા આડે છે, પણ જો અધિકારનો અર્થ હકનો તો પછી અધિક આશંકા નહિ રહે. કારણ કે અધિકારનો અર્થથી આપણે જાણીએ છીએ કે જેણે અંગ સહિત વેદનું અધ્યયન કર્યું છે, તેજ પદ વિચારના શાસ્ત્રનો અધિકારી છે. આથી તે અર્થમાં “કેના પછી” એવી વધારાની આશંકા રહેશે નહિ એ એક શુભ છે, એટલુંજ નહિ પણ જે “કર્તવ્ય” શબ્દને અધ્યાહાર બેવાની માયાદેહ કરી પડે છે તે હોય પણ રહેશે નહિ એ બીજો સાલ છે. વધારામાં મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પેલુ તેથી મિદ્ધિ થાય છે, વળી જો અર્થનો આનન્તર્યનો અર્થ હકનો તો કેના પછી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ વિચારશાસ્ત્રમાં આપેલો જોઈએ અને જો તે ન આપેલો હોય તો વિચારનો ઉગ્રદેહ છે એમ સમજવું પડે. પણ અહિંમાં અધિકારનો અર્થ બેવાથી વિચારનો ગિરકલ ઉગ્રદેહ નથી,

“અથ” શબ્દ ચાર અર્થમાં હોય છે—મગ્ન, અધિકાર, આનન્તર્ય, અને અર્થાન્તરોપક્રમ. અધિકાર અને અથ શબ્દ બંને પ્રથમ જ્ઞાનના ફલમાંથી નીકળ્યા જોવું વચન પ્રમાણ છે, અને તેથી તે બંનેની મંગલતા સિદ્ધ થાય છે. અધિકારનો અર્થ અથ શબ્દોત્પાદનમયી જણાય છે એમ શબ્દના ચાર અર્થો. આનન્તર્યનો (હવે પછી) અથ મુલકાય ગમિવ્યામિ “બોળના કર્યા પછી જઈશ” એવા વાક્યમાં છે, અર્થાન્તરોપક્રમનો અર્થ જેમ ગાથોર્વિધિવિદુષ્યાયેમુચ્યતે. ‘પ્રથમ કંઈક કરીને હવે આ કરેવાનું છે’ એ વાક્યમાં છે. આ રીતે ચાર લુપ્ત લુપ્ત અર્થોમાં અથ શબ્દ જાણમાં પ્રચલિત છે. અહિંમાં ક્યો અર્થ અથ બોલે છે ? અને આ માટે ? તે નક્કી કરવાનું છે. મંગલતાનો મુશ્કેલ અર્થ નથી. કારણ કે “અથ” અવગુ કરતાંની સાથેજ તેની મંગલતા છે.

તેમજ અર્થાન્તર્ય (છેલ્લો અર્થ) પણ નથી કારણ કે જ્ઞાનના પૂર્વે ઉપક્રમ કરેલો અર્થ નથી માટે તે અર્થમાં પણ નથી. હવે કંત આનન્તર્ય અને અધિકાર એ બે અર્થો બાકી રહે છે. તેમાંથી આપણે ક્યા અર્થો બેવા એ નિર્ણય કરવાની વડર છે. આનન્તર્યનો અર્થ હકનો તો કેના પછી એમ અધિક આશંકા થાય છે અને તે આશંકા ન હોવાથી વિચાર પણ સિદ્ધ બનતો નથી.

જો અર્થનો અર્થ “હવે પછી (આનન્તર્ય) નો” હોય તો કેના પછી એમ પ્રશ્ન રહે છે. શામાનુજ વગેરે ધર્મ વિચાર પછી એવો અર્થ દે છે, જ્યારે શંકરાચાર્ય સમસાદિ સાધન મનુષ્યનો અર્થ લે છે આ એમાંથી ક્યો અર્થ આદરને પાત્ર છે તેનો વિચાર પ્રથમ કરવામાં આવે છે. પદેશમાં ધર્મ વિચાર પછીથી એવો અર્થ વિચારે છે; ધર્મ વિચાર એટલે તે વિચારનું શાસ્ત્ર અર્થોત્તર જીમિનિનું પૂર્વગીમાંસા શાસ્ત્ર એમ મમજવું. આ શાસ્ત્રમાં ધર્મ-કર્મનું ઉદ્ધૃત સમગ્રજ્યું છે માટે પ્રથમ તેનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે.

આ રીતે ધર્મનો વિચાર હદ થયા પછીથી જ્ઞાનનો વિચાર જે ઉત્તરમીમાંસામાં અર્થાત્ જ્ઞાનવેશમાં આવેલો છે તે અવસ્થા વિચારવો જોઈએ એટલે પ્રથમ ધર્મવિચાર પછીથી જ્ઞાનવિચારનું શાસ્ત્ર ઉત્તરમીમાંસા કમ પ્રમાણે આવે છે. આવી જે લોકો જીવિત કરે છે તેની સામે નીચેના વાંધાઓ આવે છે.

૧ વિપર્યયા મંજબનો હોય એ પ્રથમ વાંધો છે. અર્થાત્ ધર્મવિચાર પછી જ્ઞાનવિચાર હોવો જોઈએ એવો જે કમ દેખાડવામાં આવે છે તે મુકત નથી, કારણ કે તેથી ઉદ્ધૃત એમ પણ બેવામાં આવે છે કે જ્ઞાનવિચાર પછીથી ધર્મના વિચારનો પણ સંભવ હોય છે. કારણ કે આમાં મગ્નદિ દિવામાં જેમ કમ હોય

છે તેવો નથી. હૃદયના અગ્ર ભાગમાં પ્રથમ છેદન કરે છે. અને પછીથી છાતી ઉપર” એવો ક્રમ અહિં આં નથી.

લોકમાં એવો નિયમ છે કે પ્રથમ હૃદયથી જે કાંઈ બાબતનો નિશ્ચય થાય છે તેને પાછળથી જીભદ્વારા પ્રકટ કરે છે વળી તે બધાં પૂરેપૂરી રીતે ઉંચા અવાજથી બોલે છે ત્યારે છાતીના બળથી બોલે છે તેથી હૃદય વગેરે ક્રમ હોય છે. આ ક્રમ પ્રમાણે (વચના) પશુઓના અંગમાં અવનન હોય છે પણ અહિંયાં તેનો અભાવ હોવાથી હિતક્રમના અકરણના નિમિત્તમાં પ્રત્યવાયનો અભાવ છે.

૨ ખીન્ને વાંધા એ છે કે પાકથી પણ ત્યાં નિયમ નથી. વેદમાં પ્રથમ ધર્મ કહેા છે અને પછીથી અર્ધ-નાન કહ્યું છે એવા પાકનો નિયમ નથી તેથી ધર્મવિચાર શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. અને અર્ધવિચારના શાસ્ત્રનું પછી એમ જો કાંઈ કહે તો તે પણ યુક્ત નથી કારણ કે એવા પ્રકારનો ક્રમ વેદમાં આપેલો નથી

૩ આચારની પણ વ્યવસ્થા નથી. ઉપરના ખીજ વાંધા ઉપરથી એવી સ્વીક કરવામાં આવે કે મને પાકમના નિયામકનો અભાવ હોય-વેદમાં લલે એમ નિયમ ન કરવામાં આવ્યો હોય કે પ્રથમ ધર્મ છે અને પછી અર્ધ છે, તો પણ વિચાર એ ગિષ્ટાચાર હોવાથી પ્રથમ ધર્મનો વિચાર હોઈ શકે અને પછી અર્ધનો વિચાર હોઈ શકે માટે આમાં કોઈ પણ બાધક નથી. આમ કહેનાગને ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે, આવી આચારની પણ વ્યવસ્થા નથી. વળી “સુતાં સુધી તથા મરણ સુધી વેદાન્તની ચિન્તાથી (વેદાન્ત વિચારથી) કાળને ગાળવો” એવું કહ્યું છે એટલે અર્ધવિચાર સર્વદા કર્તવ્ય છે એમાં કોઈ પણ અપેક્ષિત ક્રમ નથી. પણ આ વિચાર શુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ પ્રવેશી શકે; અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન જોઈએ તેટલા માટે ધર્મજીજ્ઞાસાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે તેના વગર અર્ધજીજ્ઞાસા હોઈ શકે એમ જો કાંઈ કહે તો તે પણ નથી. કારણ કે બળાસ શ્રુતિમાં “યથા હૃદયસ્થામેડવચિત્તિ કથં જિહ્વાયા વક્ત્રઃ” એવો જે ક્રમ છે તેવો ક્રમ અહિંયાં નથી. તેમ અ-ય શ્રુતિમાં પણ કર્મના અનુષ્ઠાનનો ક્રમ નથી. “યદિ ચેત્સ્યા વ્રજાચયદિવ પ્રવ્રજતે વૃદ્ધાઢ્ઢા વનાઢ્ઢા” તેમાં કર્મના અનુષ્ઠાનના ક્રમ વગર વૈરાગ્ય કારણનો ઉપદેશ છે. એટલે ધર્મ વિચાર પછી અર્ધવિચાર એ ક્રમ નથી તેમ પાકથી પણ નિયમ નથી. અધ્યયન વિધિથી ક્રમ અગર અક્રમ તરફ ઉદાસીનતાથી સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન થાય તો તેથી વિધિએ જણાવેલા ફક્તી ઉપપત્તિ નથી થતી એમ નથી. તેથીજ રીતે આચારની બાબતમાં પણ એવુંજ છે. ક્રમ પ્રમાણે જ સર્વત્ર અધ્યયન કરાય છે એવું પ્રમાણ નથી. કેટલાકના અધ્યયનમાં ક્રમનો અભાવ પણ જોવામાં આવ્યો છે.

૪ ઉપર પ્રમાણે જો અમુક ક્રમ પ્રમાણે વિચાર થવો જોઈએ એવું કહેવામાં આવતું હોય તો તે માટેનો નિયમ માંભાગવામાં આવવો જોઈએ. પણ તેવો કાંઈપણ નિયમ નથી એટલુંજ નહિ પણ તે ક્રમના વ્યુત્થાન કરનારની બાબતમાં પ્રત્યવાય (હરકત) થતી જોઈએ તે પણ નથી. જો ક્રમનું ઉદ્ધાધન કરીને અધ્યયન કરવામાં અમુક હરકતો છે એવું શિષ્ટ પુરુષોને જણાય તો તેઓ એકદમ એવા કામમાંથી દૂર રહે, પણ એવું કંઈ છેજ નહિ. જોને કાલે તેમ અધ્યયન કરી શકે છે. કાંઈ ધર્મ શાસ્ત્રનો અપામ પ્રથમ કરે છે તો કાંઈ અર્ધશાસ્ત્રનો કરે છે. એટલે ધર્મશાસ્ત્રનો જ પહેલો હોવો જોઈએ એવો નિયમ રહેતો નથી. ક્રમ ઉત્પન્નના દોષનો મેલવ હોય તો પણ તે કહેવો જોઈએ નહિ. અર્થાત્ કાંઈ એમ કહે કે પ્રથમ ધર્મવિચાર અને પછી અર્ધવિચાર એવો ક્રમ નિયત થઈ ગયો છે. એટલે તે ક્રમનું ઉદ્ધાધન કાંઈએ પણ કરવું નહિ. તે ઉદ્ધાધન કરનારના માર્ગમાં કેટલીક હરકતો આવી પડે છે એમ જો કાંઈ જણાવતું હોય તો તેની સામે દલીલ કરવામાં આવે છે કે તેવી પણ વાત કરવી નહિ; કારણકે ધર્મવિચાર પછી અર્ધવિચાર નિયમ પ્રમાણે હોતો નથી. સ્વાધ્યાય (વેદનું) અધ્યયન સ્વતઃ મિદ્ધ છે એટલે તેના પછી કાંઈપણ વિચાર ધર્મવિચાર અગર અર્ધવિચાર કરી મકાય છે. પ્રથમ વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી તેનું રહસ્ય વિચારવાના માટે ચઢાય તો ધર્મવિચારનું શાસ્ત્ર પૂર્વ-

મીમાંસાનું અધ્યયન કરે. અગર બ્રહ્મવિચારનું શાસ્ત્ર ઉત્તરમીમાંસાનું અધ્યયન કરે એમાં કોઈ પણ ખામ વાંધો નથી. બન્નેમાંથી ગમે તેનું અધ્યયન થઈ શકે છે. આથી જો અર્થ “હવે પછીથી” એમ લેવો હોય તો “ધર્મશાસ્ત્ર પછી એવો અર્થ ને બધે જોડી શકેનો નથી.” હવે પછીનો અર્થ લેવામાં બીજો દોષ “અધિકારકાક્ષા”નો આવે છે. જોના પછી એવા પ્રમત્તી આક્રંક્ષા રહે છે.

કેટલાક (સંકરાચાર્ય) એવું કહે છે કે નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેક, સમદર્શિ, આલોક અને પરલોકમાં રક્ષનો વિરાગ, અને મુમુક્ષુત્વ એ ચાર બ્રહ્મવિચાર પહેલાં હોય છે. એ મિત્ર થયા પછીથી બ્રહ્મવિચારનો

આરંભ કરવો જોઈએ. પણ આ કથન તદ્દન અયુક્ત છે, કારણ કે આ ચાર સાધનો સાધનચતુષ્ટયમ બ્રહ્મવિચાર પૂર્વે હોવાં જોઈએ એવું હોતુંજ નથી, ઉલટું બ્રહ્મવિચારનું ક્ષણ આ ચાર પછીનો પણ વસ્તુઓ છે. જે ચાર સાધનોને બ્રહ્મવિચારનાં કારણો ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ બ્રહ્મવિચાર પછીનાં ફળ માત્રી સકાય. એટલે “અથ”નો અર્થ

“સાધન ચતુષ્ટય” (ચાર સાધનો) પછી એવું જોઈએ કહે છે તે વિચાર તદ્દન નિર્વર્થક છે. માટે સાધન ચતુષ્ટય એ પૂર્વજીત ન ગણી શકાય. આ ઉપરથી એવો આશય પણ ન કરી શકાય કે નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકરૂપ સાધન ચતુષ્ટયનો મંભવ હોય ત્યાર પછી વેદાન્તનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. કારણ કે એ તો સર્વતો અનુભવ છે કે જ્યાં સુધી વેદાન્તના અર્થનો નિર્ણય ન થયો હોય ત્યાં સુધી નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક વગેરે સિદ્ધ થતાં નથી. કારણકે તે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે ક્રમ હોય છે. પ્રથમ તો બ્રહ્મ એ પરમ પ્રકાર છે એવું વિચારશાસ્ત્રથી જાણવું. પછીથી તેનું જ્ઞાન સાધન રૂપ છે એમ સમજવું, ત્યાર પછી વાગ વગેરે તેનાં સાધન છે તેમ જાણવું. પછીથી તે માટે કર્મ કરવાં અને ચિત્તની શુદ્ધિ મેળવવી આવડતું થાય ત્યારેજ વૈરાગ્ય વગેરે બને છે. અને આ સમજી વિચારશાસ્ત્ર (બ્રહ્મમીમાંસા) વગર બનતું નથી તેથી એટલે તમારા કહેવા પ્રમાણે માનવાથી એક બીજાના આશયનો દોષ લાગે છે. પ્રતિવાદીના કહેવા પ્રમાણે વૈરાગ્યાદિ સાધન પછીથી વેદાન્ત વિચાર કરવામાં આવે તો વિચાર કરતાં કરતાં જાણાય છે કે વેદાન્તવિચારનું ફળ વૈરાગ્યાદિ છે એટલે એકબીજાનો આશય લે છે. એક વસ્તુ બીજાના કારણ રૂપ છે એવું માનવાનો પ્રયત્ન આવે. વળી જો પ્રતિવાદી એમ જણાવે કે આવી ભીતિ રાખવાની જરૂર નથી. કારણ કે શુદ્ધી સન્નિધિમાં પ્રથમ વેદાન્તનો વિચાર કર્યા પછીથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે તો પણ આ વૈરાગ્ય પછીથી વેદાન્તના અર્થનો જો વિચાર કરવામાં આવે તો બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર રૂપી ફળ મંભવે છે તો વૈરાગ્યાદિ પછીથી વેદાન્તના વિચારનો આરંભ કરવામાં કંઈ પણ જોડું નથી. એટલે “અથ” શબ્દનો અર્થ “વૈરાગ્યાદિ પછીથી” કરવામાં કશો પણ વાંધો આવતો નથી. આ રીતે પણ પ્રતિવાદીની દલીલ ટકી શકતી નથી. કારણ કે વૈરાગ્યાદિ પછીથી જ વેદાન્તનો વિચાર કરવામાં આવે છે તે વિચારનું ફળ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર નથી. કેવલ શબ્દોથી બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર થઈ શકેતો નથી. તો પછી તેના શેષરૂપ બનેલા વિચારથી તે શી રીતે મંભવી શકે, તેની કલ્પનામાં પણ પ્રમાણનો અભાવ છે.

પ્રતિવાદિ-પણ ધારો કે વિષ્ણુમિત્ર નામના માણસને દેવદત્ત એમ કહે કે “તું દસમેા છું”, તેથી વિષ્ણુમિત્ર એમ માને કે “હું દસમેા છું”. તેથી આ દષ્ટાન્તમાં દેવદત્તે કહેલું વાક્ય જે પ્રસક્તથી તે દસમેા છે એવી પ્રતીતિ કરાવે છે તે શબ્દથી પણ તેમ કરાવે છે એમ કેમ ન માનવું ? અર્થાત વૈરાગ્યાદિથી પ્રથમ વેદાન્તનો નિર્ણય થયા પછીથી વેદાન્તના શબ્દોના વિચારથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

વાદી-તમે જે સાક્ષાત્કાર-પ્રતીતિ મારેનું ઉપરનું દષ્ટાન્ત આપ્યું તેમાં શબ્દથી સાક્ષાત્કાર નથી, પણ પ્રસક્ત સામગ્રીથી છે. પ્રસક્ત સામગ્રી હમેશાં શબ્દની સરખામણીએ બળવત્તરછે; અને તેથી શબ્દ તો માત્ર તેને સહકર કરે છે. ઉપરના દષ્ટાન્તમાં વિષ્ણુમિત્ર કેવલ દેવદત્તના શબ્દ ઉપરથી માની નથી કે તે દસમેા છે, પણ પોતે પોતાના દેહને જુએ છે. અને હાજર રહેલાઓમાં પોતે દસમેા

છે એમ પોતાના પ્રત્યક્ષ દેહથી માને છે. તેજ પ્રમાણે કેવલ વેદાન્તના શબ્દથી સાક્ષાત્કાર થતો નથી. જો તેમ હોય તો પણ મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે અર્થ વગરનાં થઈ જાય.

પ્રતિવાદી—મનન, નિદિધ્યાસન અર્થ વગરનાં થવાનો ભય ખોટો છે, કારણ કે તે ખુબ અધિકાર પ્રમાણે છે. હીનાધિકારીઓ માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન એમ ક્રમ હોય છે અને તેનાથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર તેમને થાય છે. પણ જે ઉત્તમ અધિકારીઓ છે તેમને તો મનન અને નિદિધ્યાસનની પણ જરૂર નથી. કેવલ શ્રવણથી તેમને કૃપા મળી શકે છે.

વાદી—આવો અધિકાર શબ્દજન્ય જ્ઞાનમાં નથી. એવી કલ્પનામાં કોઈપણ સ્થળે પ્રમાણ દેખાતું નથી. જો ઉત્તમ અધિકારીને શબ્દપરોક્ષજ્ઞ જ્ઞાન થાય તો અસન્ત અસત્ પદાર્થ પણ શબ્દથી અપરોક્ષજ્ઞ બને. પણ એ પ્રમાણે નથી. માટે અધિકારીના બેદથી તેની કલ્પના કરવી યુક્ત નથી. ખપુષ્પ, મરુમરીચિકા, સુરભિ વગેરેનો અર્થ હોતો નથી. પોતામાં રહેલી જુલિયો જૂદી સામગ્રીની નિરપેક્ષાએ તેજ શબ્દદ્વારા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી મનન વગેરે નિરર્થક બને. જો એમ ન હોય તો પછી અસન્ત અસત્ ગણાતાં ખપુષ્પરૂપ અર્થમાં પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. જો ઉત્તમ અધિકારીને શબ્દથી અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી ખપુષ્પ વગેરેથી અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થાય. પણ તેવું જ્ઞાન નથી, માટે અધિકારીના બેદની કલ્પના કરવી યુક્ત નથી.

આમાં અન્ય પણ દુષણ છે, અને તે એ કે પ્રમાણોની મંદરતા આવે છે. ક્યું પ્રમાણ વિશ્વસનીય અને ક્યું એ પ્રમાણે નહિ તે સમજી શકાતું નથી. શબ્દ પ્રમાણથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની સંકરતા થાય છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ શબ્દપ્રમાણ બેશું મળી જાય છે આ રીતે પ્રમાણોના સાંકર્યનો દાવ સંભવે છે. મનથી સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે તેથી ઉપરનાં એ પ્રમાણોનું સાંકર્ય છે. તેવા પ્રકારના શબ્દથી ઉત્પન્ન કરાયેલું ક્ષુદ્ર મનજ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહી શકાશે નહિ. તેમ હોય તો ત્રણ પ્રકારના અધિકારીનો બેદ બનશે નહિ. તેથી ઉત્તમ અધિકારીના મંબધ્વવાણું મનજ તેવા પ્રકારના શબ્દ મહિત તેના સાક્ષાત્કારને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવું જોઈએ. માટે વૈરાગ્યઆદિ સાધનની પહેલાં શબ્દજ્ઞ જ્ઞાન છે, એટલે વેદાન્તવિચાર પ્રથમ હોવો જોઈએ, અને વૈરાગ્યઆદિ પછી બને. પણ વૈરાગ્યઆદિને કે વેદાન્તવિચાર પૂર્વની રીતિમાં કહી પણ મૂકી શકાયજ નહિ. કારણ કે શબ્દથીજ વેદાન્તના વિચાર પછીથી પરોક્ષ જ્ઞાનને ઉપનિષદ વગેરે જૂદા જૂદા ઉપાખ્યાનોમાં શિષ્યોને અનુભવથી શિક્ષા જણાવ્યું છે. અસારે પણ જેમનામાં વૈરાગ્યઆદિ નથી તેમને શબ્દ સર્વ અર્થનો જ્ઞાતા થાય છે. નહિ તો કોઈ વખતે ઘટ શબ્દ ઉપરથી કોઈ વખત પટનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય. તે પ્રમાણે અસારના પુરોષને જો શબ્દથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો તે ન્યાયથી પહેલાંના પુરોષને પણ તે પ્રમાણે થયું હવું એવો સ્વીકાર કરવોજ જોઈએ અર્થાત્ વૈરાગ્યઆદિ વગરના વિચાર સમર્થકને જો વેદાન્તના અર્થનો નિર્ણય ન હોય તો અસારના તે પ્રકારે વિચાર કરનારાઓને નિર્વિકલ્પ વેદના અર્થનો નિર્ણય ન બને. પણ તે નિર્ણય સર્વને થાય છે એવો સર્વનો અનુભવ છે માટે પૂર્વે જણાવેલું યોગ્ય નથી.

તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યના ઉપદેશથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પણ થઈ શકે નહિ. કારણ કે વેદમાં તો વેદાન્તના અર્થનો નિર્ણય પછીથી સંન્યાસની ઉક્તિ કહી છે. એટલે ઉપરના મન્તવ્યમાં ખોટો વિગ્રહ આવે છે.

“ પછીનો ” અર્થ લેવામાં બીજું દુષણ એ છે કે એમ કરવાથી સત્રમાં “ કર્તવ્ય ” શબ્દને અધ્યાહાર લેવો પડે. જો તે અધ્યાહાર પદ સ્વના વિચારની પ્રવૃત્તિમાં ઈદના સાધન તરીકે આગ્રહના મંપાદનદ્વારા વ્યાસથી અભિપ્રેત હોય તો તે વાક્ય વ્યર્થ બને. જો પરનું જ્ઞાન કરાવે છે માટે શબ્દને અધ્યાહાર લેવો તે આવશ્યક છે એમ હોય તો પણ તે યુક્ત નથી કારણ કે કર્તવ્યપદનો અર્થ

“કરતું નોંધએ” એમ થાય છે એટલે કૃતિથી સાધ્ય એમ જાને છે. પણ જેની સાથે એનો મંડળ નોંધવાનો છે તે “જ્ઞાસા” શબ્દ કૃતિથી સાધ્ય નથી. તે તો ભગવદ્વતારરૂપ સર્વજ્ઞ દૃષ્ટુ દેવાય નથીજ સાધ્ય છે. જ્ઞાસાની પૂર્તિ પોતાની મજે છે. એ અર્થથી એમ કહેતા તો વાક્ય વ્યર્થ થાય છે, એટલે જ્ઞાસા “કરતી નોંધએ” એમ કહી શકાય નહિ. જે જ્ઞાસાની પૂર્તિ પોતાની મેજેજ વ્યાગથી થતી હોય તો “કરતી નોંધએ” એવો બીજાને ઉપદેશ જ્ઞા માટે આપવામાં આવે. “કરતી નોંધએ” શબ્દજ એવું સૂચવે કર છે કે પોતાથી કરાતી નથી પણ બીજાની કરાય છે. એટલે વાક્ય એ અર્થમાં સમગત્યું પડે. તે પ્રમાણે પારકાથી કરવાની છે એવો અર્થ પણ બંધ બેસતો નથી, એવો અર્થ લેવાથી જ્ઞાસા પરની કૃતિથી સાધ્ય છે એમ જાને. પણ પરની કૃતિથી આ જ્ઞાસા સાધ્ય નથી પણ વ્યાસજીથી સાધ્ય છે. પોતે આ જ્ઞાસા સિદ્ધ કરવાને પ્રતિજ્ઞા કરે છે; એટલે પરથી તેની પૂર્તિ થાય છે એવા અર્થમાં પણ અધ્યાહુત પદની સગતિ નથી. વ્યાસ મિવાય બીજાઓની કૃતિથી જ્ઞાસાની પૂર્તિ સંભવની હાય તો પછી પોતાની કૃતિ વ્યર્થ જાને. એટલુંજ નહિ પણ આ મતની મંગતિ નહિ રહે.

માટે વિચાર કરતાં જણાય છે કે આનન્તર્યના અથ ગિજ્ઞસ્ય મંભવનો નથી. ઉત્તરું અધિકારનો જે અર્થ લેવામાં આવે તો બધુએ બંધ બેસે છે. જે સાધન સ્વરૂપ પછી એમ હોય તો વેદાન્તનું શ્રવણ કરતાંની માથેજ તે અધિકારી કૃતાર્થ જાને છે, તેથી તેને પ્રવચનના અર્થભય છે. આમ ચવાથી શાસ્ત્ર પણ નકામાં થઈ પડે છે.

અદિમાં બીજું કૃપણ આ છે, જે આમ માસાત્કાર થઈ જાય તો પછી સાધનોની જરૂર ન રહે પણ આ શાસ્ત્રના તૃતીય અધ્યાયમાં ક્ષત્ર પ્રાપ્તિના જ્ઞાન જ્ઞાન સાધનોને વિચાર કર્યો છે તેથી આ શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ પણ આવે છે. આ રીતે આમાં અનેક પ્રકારના કોંપા હોવાથી “આનન્તર્ય” (પછીનો) અર્થ નથી.

જ્ઞાસા એટલે જાણવાની ઈચ્છા. તેને અધિકારનો વિષય કરી શકાય નહિ એમ કહેવું પણ શુભ નથી. કારણ કે જ્ઞાસા શબ્દનો અર્થ અદિમાં વિચાર લેવાનો છે. એટલે ક્ષત્રની જ્ઞાસાનો અર્થક્ષત્રનો વિચાર થાય છે. જ્ઞાસા શબ્દથી કહેવાનો હોવાર્થ આ છે કે “ક્ષત્રજ્ઞાન પુરવાર્થ” હવે સાધન હોવાથી તે જ્ઞાનની પૂર્તિ માટે વિચાર આરંભાય છે.”

આટલા વિવેચન પછીથી સૂત્રનો અર્થ એવો નીકળે છે કે કર્મ વગેરે કરતાં જ્ઞાનજ્ઞ પુરવાર્થનું માધન હોવાથી (અતઃ) તેના જ્ઞાનના વિચારનો અધિકાર (આરંભ-અથ શબ્દનો અર્થ) કરાય છે. તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જે અધનો અર્થ અધિકાર તરીકે લેતા તો પછી તે વેદાન્ત મૂત્રને અર્થ વિચારનો અધિકારી કોણ છે તેનો પણ નિશ્ચય કવોજ નોંધએ. તેનો ઉત્તર પણ આપે છે. આ શાસ્ત્રનો અધિકારી માત્ર ક્ષત્રજ્ઞ જ્ઞાન અને વૈષ્ય એમ ત્રણ વર્ણોમાંથી છે. જેને વેદના અધ્યયનનો અધિકાર છે તેનેજ વેદાન્ત વિચારનો અધિકાર છે. વેદાધ્યયનમાંથી મળતે જ્ઞાનજ્ઞ કર્યો છે આથી, વેદાન્ત વિચારમાં પણ મળતે અધિકાર નથી. શબ્દને અધિકાર નહિ હોવામાં મનિની મન્દતા એ કારણ કંપવામાં આવતું નથી. ત્રણ વર્ણો વાળામાં તે છે અને મદમાં તે નથી એમ કહી શકાતું નથી. જેમ કર્મ વિધિમાં આંધળા તથા લવાઓમાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી તે કર્મ કરી શકતા નથી પણ તેથી કર્મમાં આંધળાપણું નહિ હોવું વિશેષણ તરીકે મૂકી શકાતું નથી. જેઓ આંધળા અને લશ નથી તેમજોજ કર્મ કરવાં એવું વિશેષણ નથી. તે પ્રમાણે મૂઢમાં આસક્ત બનેલાને મનનનું અસામર્થ્ય છે. તેથી ક્ષત્રના સાક્ષાત્કાર રૂપ સાધ્યકલ, યજ્ઞો નહિ તેથી વૈષ્યમાદિને માટે વિશેષણ

“ન” નથી.

જાણે કેઈ એમ કહે કે જૈમિનિએ ધર્મ વિચારના શાસ્ત્રપ્રતીષ્ઠાથી તેમજ ધર્મ શબ્દથી ધર્મ નીમારણ વેળા અર્થ મધ્યમ છે એટલે મમત વેળા અર્થનો વિચાર કર્યો છે, એ એમ હોય-થી નહીં મીમા ના અર્થ વિચાર પણ વે- વિચારના સમાર્થ જ નથી છે તે પછી ધર્મ વિચારના શાસ્ત્રથી માનું નહીં પણ જિજ્ઞાસા નિહ ચલુ હોય તો શા માટે અભિવિચારના શાસ્ત્રનો આરભ કર્યો નેહ્યો ? આ જુદા જાતની જરૂર જણાતી નથી

આના ઉત્તરમાં કહે કે ધર્મ-વિચારશાસ્ત્રમાં વેળા વિચાર કરવામાં આવે છે એ મત તો છે પણ તેથી એમ કહી શકાય નહિ કે તેમાં અભિવિચારના શાસ્ત્રનો આરભ પણ કર્યો છે તેમાં અભિવિચાર નથી એટલું નહિ પણ તેની પ્રતિષ્ઠા મગ્ની પણ નથી એ પ્રતિષ્ઠા હોય તો જૈમિનીના પ્રથમ મૂલમાં અથાતો ર્મજિજ્ઞાસા ન મને અથાતો વરજિજ્ઞાસા એ પ્રમાણે મૂલના શાસ્ત્રની રચના હોય જૈમિનિ મીમામાં આ- પણ એનું અધિષ્ટાણ નથી કે જેમાં જગતનું ધરણ પરમાત્મા કે કે પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુ આ વિશેના કાર્યપણ મળેનું નિરાણુ કરવામાં આવ્યું હોય અભિવિચાર જગતનું કારણ છે એ નહિ ને વિશેના વિચાર કરાવવામાં કરવામાં આવે છે માટે આમ મૂલ અને જૈમિનિ મત એક મતવાનું નથી પણ જુદા છે એમ પણ નોંધવું.

અહિં આ પૂર્વપક્ષીની રાજ આપે છે તે કે જે જૈમિનિએ પ્રથમ મૂલમાં પ્રધાનો ધર્મ જિજ્ઞાસા કરીને તે દ્વારા ધર્મ વિચારની પ્રતિષ્ઠા કરી છે અને પછી વાર્તાલકલ્પોર્થે ધર્મ ત્યાથી આગળીને નો- રાજ્યનો અર્થ ધર્મ છે એનું જણાવ્યું છે અને પ્રમાણે મહિત સર્વ મનુષ્યોનું નિરાણુ કર્યું છે તેની રીતે ઉત્તરકાણ્ડમાં અભિજ્ઞાન પણ ધર્મ છે એમ આવી જાય છે આ “આત્માનુજ ઉપામન કરુ સ્તુત આત્માની ઉપામના કરી ને અભિજ્ઞાન ઉપામના કરી અને આત્માનું દર્શન કરવું નેહ્યો” વગેરે વાક્યોમાં નોંધના (વિધિ)નો અર્થ છે અહિં કેટલે રાજ ધર્મ કે ઉત્તરકાણ્ડમાં બને જાનને ધર્મરૂપ માનના હોય તો તે સામે સાધા નથી, ધરણ કે આત્માનું દર્શન કરવું નેહ્યો” વગેરે વાક્યમાં નોંધનાનો અર્થ છે પણ જ્યાં આત્મામાંથી મુદિ થઈ જાય વાક્યો આવે છે તે ધર્મરૂપ શી રીતે મનાય ? આનો ઉત્તર એ કે ઉપામનાના વિવરણ અભિજ્ઞાન જણાવવાને આ સુદિષ્ટાકથો છે આનો અન્તર્ભાવ ઉપામના વિષયમાં વાપ છે તેથી જેમ ઉપામના ધર્મરૂપ છે તેમ આ સુદિષ્ટાકથો પણ ધર્મરૂપ છે વળી એમ પણ કહી શકાય નહિ કે અભિજ્ઞાન શાસ્ત્ર ધર્મ નથી તેથી તેમને ઉપામનાનો વિષય મનાવજ નહિ આનો ઉત્તર આ છે કે જેમ મહત્તમ વાસ્તવ રૂપે નથી, તેમજ નિષેધ ધર્મનો આરાધ નિર્ગુણ મહત્તમ દેવો શ્રુતિઓ જણાવે છે અથાત શ્રુતિઓ સચુ અભિજ્ઞાન પણ ર્ણન કરે આ મગ્ન અભિજ્ઞાન ને મોણ અભિજ્ઞાન છે અને તેનું પ્રતોજન એ કે નિર્ગુણ-અભિજ્ઞાન ઉપામના ધર્મ ન શકે તેથી ઉત્તરકાણ્ડની શ્રુતિઓમાં અભિજ્ઞાન ઉપામના કરવાનું કર્યું છે તેથી જણાવવા વાવો ટકી શકે નથી ઉત્તરકાણ્ડનો વિષય જેકે જાણે, તે પછી ન જાય પણ વ્યક્ત છે, નગણ કે, જાનના ક્રિયાની જરૂર પડે જરૂર જાણના નહિ કે મર પદાર્થનું જાન મેળવવું હોય તો વર પદાર્થને પ્રવર જોવું નેહ્યો, આ ધર્મ પામને પ્રવર કરવામાં અભિજ્ઞાનથી તેને જેકે નેહ્યો, આ રીતે જેનું ને જ્યેક પ્રકારની ક્રિયાજ છે ત્યાં જાન એમને એમ મેળવી સંગત નથી તે મેળવવા માટે શુરની પામે જનુ નેહ્યો આ રીતે જાનપ્રાપ્તિમાં પણ કર્મની જરૂર તો છે તે પછી ને ધર્મરૂપ કેમ ન મનાય ? આથી ઉત્તરકાણ્ડનો નમામ વિષય ધર્મરૂપ હોવાથી તેનો પુન વિચાર કરવાને માટે અભિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જરૂર નથી નરણ કે જૈમિનિની ધર્મમીમામાંથી તેના વિચાર અર્થજ જાય છે

સિદ્ધાન્તે દેશી પ્રતિષ્ઠાની વિદ્યાન્તને દ્વિપ કરવા નીચે પ્રમાણે કહે છે

આમ જ્ઞા પણ મહત્તમ વિચારને આરભ કરવાનો છે, ધર્મ વિચારનો નહિ તેને માટે મુખ્ય નીચેની કૃતિઓ છે.

(૧) સર્વ વેના વિભાગ કરનાર વે સામજીએ ધર્મભીમાના ગચ્છી નથી ને જીવને ઉપયોગી ઉત્તર ભીમાના હોવાથી જીવ કાષ્ઠપણુ પ્રયોજન ધર્મજીવિમાથી મિદ્ધ થયાનું હોય તો પગી ગા ના હીમાયતી માટે વેદ-આગજી એમ ન કરે.

(૨) ધર્મભીમાના કલ્પ પણુ તેના અનાન પ્રમાણે છે તેમા મુખ્ય ત્રિપલ્પ કર્મ હોનાથી અને કર્મનું કલ્પ અનિત્ય હોનાથી તે પણુ અનિત્ય કલ્પ આપનાર બને છે પણ અલ્પભીમાના કલ્પ તેવું નથી. અલ્પ ભીમાનાની સરખામગીએ ધર્મ ભીમાનાનું કલ્પ તુલ્ય છે.

(૩) કે પક્ષત્રમા જાણા ના પ્રમાણે નિર્ગતિ કર્મ મના નેપછી નિર્ગમ રીતે કર્મ કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી ધારો કે પુણ્યની મિદ્ધિ થાય તો પણુ કલ્પસૂત્રમા જાણાના પ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિ હોય છે તેથી ધર્મ ભીમાનામા જાણાવેલી જીવિમાનું પ્રયોજન નથી.

(૪) વગી સનાથારને પણ ધર્મનું રણુ મહેયું છે તેથી તેનાથીજ તેનો મલય છે તે રીતે પણ જીવિમા નિર્ગત છે.

(૫) પગપગથી પ્રાપ્ત આચારમા પણ મન્દેહ હોય તો કલ્પજનનુ ભાષ્ય અનોનાનુ. તેનાથી મહેલની નિર્વૃત્તિ થાય છે તેનાથી ને નિર્વૃત્તિ ન બને તો જે શાસ્ત્રિકો છે-મન અને તેના ભાષ્યના દ્રષ્ટાઓ કે તેમની અનુવૃત્તિ મનાવી તેથી તેમ મનાથી મર્મ મિદ્ધ બને છે ધર્મજ્ઞાન માટે પ્રાર્થ ભીમાનાની અનુવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી અગો મહિન વે નુ અધ્યયન ગનાગનુ કર્મનુક્રાન મન્દેહ ગહિત હોનાથી વર્મભીમાનાની કષ્ઠ પણુ જરૂર નથી વે નુ અગ મહિન અધ્યયન કરવાથીજ ધર્મ માટેના સર્વ મંદેહોનું નિવારણ થાય છે.

વગી ને કાઈ એમ મહે કે પરમકૃપાનુ વે ભગવાને મગારી પુરુષોને મમાગમાથી મુક્ત કરાને ચિત્તની શુદ્ધિ માટે ખાંતો બોધ ખોં છે, તો આ કહેવું કૃત્રિમા આધનાઓને નાખના જેવું ગણ્યારો તથા તેમા કાષ્ઠ પ્રમાણુજન માનીને વિશ્વામ રાખો નહિ તેથી ધર્મવિચારનો આગળ અલ્પવિચાર માટે આગરક નથી.

સિદ્ધાન્તક્રેશીના કલ્પણું મમાધાન પ્રવાને પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણુ મહે છે.

ઉપર જે દલીલ કરનામા આરી કે ધર્મનો વિચારજી મગો નહિ તો તેને માટે પ્રશ્ન એ પૂછવાનો કે વિચાર માન નહિ મગો કે પર્વકાણુ (ધર્મશાસ્ત્ર)નો વિચાર નહિ કરવો કે તેમા પ્રથમ મારણુ હોઈ શકે નહિ જોઈ કાષ્ઠપણુ પ્રાપ્તો ધર્મનો વિચાર માન મગો નહિ એમ ને કહેનામા પૂર્વભીમા આવે તો અલ્પના વિચારશાસ્ત્રમા ઉત્તરભીમાસામા પણ વિચાર તો છે-જોગલે તે સાના તિમાય દલીલ ધરીજર પણ ટકા શકે તેમ નથી તેમ ઉત્તરભીમામાવાળાએ તનો વિચાર તનો નેપછી અને પૂર્વભીમામાવાળાએ નહિ એમ અલ્પિયા હેતુનો અભાવ છે તેથી પણુ વિચાર માત્ર મરતો નહિ મે દલીલમુક્ત નથી.

હવે જે એમ મહેનામા આવ કે પૂર્વકાણુનોજ વિચાર ન મરવો તો તે પણ ચોગ્ય નથી ઉત્તરભીમાનાના વિચારનું કલ્પ મહાન છે અને પૂર્વભીમાસાનુ તુલ્ય છે, તેમ તેમા કહેલો વિચાર કલ્પ મત્ર, મવાચાર વગેરેથી પણ મિદ્ધ છે માટે પૂર્વભીમાનાની જરૂર નથી એ દલીલમા પણ કહેલું પોમળ ગણુ છે તે જાણાનાને એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે ને કે કલ્પસૂત્ર વગેરેમા ધર્મનત્વનું નિરૂપણુ કરેલું કે તો પણ પૂર્વભીમાનાની આગમતા જોગેથી મિદ્ધ થાય છે કે ધર્મનું કલ્પી ને મર્મ શમા વગેરે હોય તે મધ્યાનુ સમાધાન તેમા છે માટે તેના વિચારની જરૂર છે-જ વગી વિનાશીદના સાધક તરીકે નિરૂપેના કર્મ પરત્વે વેનુ તા પા નથી એમ કહેવામા આવે છે તે કષ્ઠ (પૂર્વ)ભીમાનાનો નથી પૂર્વભીમાનામા જાણાવેલું કર્મ ને તો વિનાશીકલ્પ આપનાર છ એમ કહેનાથી તે શાસ્ત્રનો

દોષ નથી; પણ તે તો વિચારકાના સ્વભાવના બેઠથી છે. વિચારકા એટલે સત્ત્વના ભાષ્યના કર્તાઓને. સીધેજ એમાં દોષ છે. વસ્તુતઃ પૂર્વગીમાંસામાં સ્વતઃ કાર્ષણ્ય દોષ નથી, તે તો નિર્દુષ્ટજ છે. વેદ-વિશિષ્ટ અર્થના પ્રતિપાદક છે; અને તેનું જ્ઞાન લૌકિક સાધનોથી મેળવી શકાતું નથી. પણ એ અલૌકિક તપ્ત વગેરેથી મેળવી શકાય છે. વેદનું આ રહસ્ય ફક્ત અલૌકિક સાધનોવાળા મેળવી શકે એમ છે. પણ ભાષ્ય કરનાર બધા વિચારકામાં અલૌકિક માધન હોતું નથી, તેથી તેમણે તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે નિર્ણય કહ્યો છે. તેથી પૂર્વગીમાંસા પોતામાં કંઈ પણ દ્વય નથી. માટે તે કારણથી જો કોઈ તેની આવશ્યકતાને ઉઝાડી મૂકવા માગતા હશે તો તે યુક્ત નથી. ઉલટું તેની ખાસ આવશ્યકતા છેજ. એની આવશ્યકતા આ રીતે છે, જેઓ નિવૃત્તિમય જીવન ગાળે છે તેમને જો કે પ્રવૃત્તિ-રૂપ કર્મની જરૂર નથી; તોપણ યાગાદિના જ્ઞાનની જરૂર છે કારણ કે તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકે છે. વળી આ કર્મો દરેકને એક સરખા પ્રકારનાં કરવાનાં હોતાં નથી. જુદા જુદા આશ્રમવાળાને જુદી જુદી રીતે કરવાનાં છે. બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને મન્યાસ એમ ચાર આશ્રમો માટે ચાર જુદા પ્રકારનાં કર્મો છે. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમવાળું કાર્ય વાચિક વાણીના સંબધવાળું હોય છે. આને બ્રહ્મચર્ય કહે છે. ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ માટે કાયિક દેહના સંબધવાળું હોય છે. આને અગ્નિહોત્ર કહે છે. મોથા સન્યાસ માનસ-મનના સંબધવાળો હોય છે. અર્થાત્ માનસિક મર્તિપૂર્ણ વગેરે રૂપ છે. આ રીતે જો એક પૂર્વગીમાંસામાં નિરૂપેલા ધર્મવિચારથીજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ સુધી ફક્તની મંલાયના હોય તો પછી બ્રહ્મવિચાર-એટલે ઉત્તરગીમાંસાની જુદી આવશ્યકતા શી તે સમજાતું નથી.

ઉપાસનાને માનસ ક્રિયારૂપ ધર્મ ગણવામાં આવે તો પણ બ્રહ્મના ધર્મરૂપ ગણી શકાય નહિ. એટલે ઉત્તરગીમાંસામાં જે ઉપાસનાનો વિષય હોય તે પૂર્વગીમાંસાથી પૃથક્ છે; અને તેમ હોવાથી તેની પણ આવશ્યકતા છેજ, કારણ કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે. જ્યોતિષોમાદિ ક્રિયાના રૂપને તેમાં અભાવ છે. ધર્મ એ ક્રિયારૂપ છે અને બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે. એટલે પૂર્વગીમાંસામાં અને ઉત્તરગીમાંસામાં ધર્મ-ક્રિયા પ્રધાન છે, અને ઉત્તરગીમાંસામાં બ્રહ્મ-જ્ઞાન પ્રધાન છે. અધ્યાત્મના કર્મો આમ એકબીજાનો વિષય જુદો હોવાથી ઉભયની જરૂર છેજ. તેમ અર્થવાદની નિકાલ માફક બ્રહ્મમાં ઉત્પત્તિની વિધિ, પ્રકારબોધક વિધિ, અથવા ફલબોધક વિધિ નથી. (અર્થવાદની માફક આમાં બ્રહ્મોપાસના વિધિનો ઉપયોગ નથી). ઉત્તરકાણ્ડમાં સૃષ્ટિ વગેરે વાક્યોનો ઉપયોગ બ્રહ્મના મહાત્મ્યજ્ઞાન માટે છે તે અને જ્ઞાનનો શો ઉપયોગ છે તે આગળ ઉપર મોથા અધ્યાયમાં કહેવાશે.

“ઉપાસના” “દર્શન” વગેરે શબ્દો મનનો વ્યાપાર છે એમ લાં કહેવાશે. તેમ આ વિચાર પણ જ્ઞાનને કેવી રીતે ઉપયોગી છે તે કહેશે. મોહકશાસ્ત્રથી મંપાદિત વિરુદ્ધ શુદ્ધિનું નિરાકરણ કરવાને બ્રહ્મવિચારના જ્ઞાનનો કેટલો ઉપયોગ છે તે જનમાધિકરણથી આરંભીને અન્ત સુધી જણાવ્યું છે એટલે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે ઉપયોગી ઉપાસના વગેરે માટેજ બ્રહ્મનો વિચાર છે, એમ નહિ પણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં ઉપયોગી કર્મના કલાપ માટે પણ બ્રહ્મવિચાર આવશ્યક છે. એટલે ભલે પૂર્વગીમાંસામાં ધર્મ-કર્મનું પ્રાધાન્ય હોય તો પણ ઉત્તરગીમાંસામાં તેનો વિચાર અસ્થાને નથી, એટલુંજ નહિ પણ લાં જરૂર છે. એટલે બન્ને શાસ્ત્રો એકબીજાનાં વિરોધી કરતાં નથી. ઉત્તરગીમાંસારૂપ બ્રહ્મવિચાર શાસ્ત્રમાં કર્મનો પણ વિચાર કર્યો છે તેથી તે કર્મ જ્ઞાનનું ઉપયોગી છે. તેમ ઔપનિષદ જ્ઞાન પણ કર્મને ઉપયોગી હોય છે. કારણ કે શ્રુતિઓમાં કર્મને જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાથી કરવાનાં કહ્યાં છે. માટેજ બ્રહ્મને જાણનારા જનક વગેરેએ કર્મદ્વારા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી છે.

જો એમ કોઈ કહે કે જ્યાં સુધી દેહનો અધ્યાય હોય ત્યાં સુધી બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાનીઓએ પણ કર્મ કરવાં, પણ તે અધ્યાસ છૂટી જાય ત્યારે તે ન કરવાં, તો કહેવાનું કે તે વિચાર યુક્ત નથી. કારણ કે કર્મ નહિ કરવાનો ઉપદેશ કોઈપણ રથજો નથી, પણ માન ફલ રહિત કર્મ કરવાનો ઉ

છે. એટલે દેહાદિના અધ્યાસ ન હોય તોજ ક્ષત્રું અનુસન્ધાન નહિ રાખવું. એથી એમ હતું નથી કે કર્મ નહિ કરવાં. માટેજ જે હૃદય-મુક્તો છે તેમને પણ મર્વ પ્રકારનાં ક્રમ કરવાનાં હોય છે. સ્મૃતિ પણ તેટલા માટે કહે છે કે તત્ત્વવિત્ત જે કાર્ષ્ણ કર્મ કરે છે તે પોતે કરે છે એવી આશક્તિથી કરતો નથી. તે દરીન, સ્પર્શ, અવળ, ક્ષાણ, અસન, ગમન, શ્વસન, પ્રવાપ, વિસર્જન, અદ્ય, વગેરે ક્રિયાઓ પોતે કરવા છતાં પોતે જોણે કરતો નથી એવી જુદી તેમાં રાખે છે. (જુઓ ભ. ગી. ૧૦-૮-૧૦) એટલે કર્મના ત્યાગનો ઉપદેશ કાષ્ઠપણ સ્થળે નથી. તેથી બ્રહ્મતાનીઓ પણ કર્મનું સેવન કરે છે. આથી કર્મ પણ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોય છે. તેથી બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રમાં કર્મ કેટલે અંશે ઉપયોગી છે અને કેવળીતે તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે, એ સ્પષ્ટ થશે. આથી આ વિચાર શાસ્ત્ર (ઉત્તર મીમાંસા) અને પૂર્વ-મીમાંસા વચ્ચે વિરોધ છે એવું જેઓ કહે છે તે વ્યાજ્ઞી હતું નથી. બંને શાસ્ત્રોની જરૂર છે. અને તેમાં એક બીજાનો વિરોધ નથી. તેથી પૂર્વમીમાંસાવાળાઓ ઉત્તરમીમાંસાની આવશ્યકતા મામે તથા ઉત્તરમીમાંસાવાળાઓ પૂર્વમીમાંસાની આવશ્યકતા સારે જે ફક્ત વાપરી છે તે વ્યાજ્ઞી નથી. જેમ બ્રહ્મવેત્તાઓને કર્મ કર્મ જાણવાની જરૂર છે તેમ કર્મના વિચારકોને પણ બ્રહ્મ સમજવાની જરૂર છે. તેથી ઉભય શાસ્ત્ર એક બીજાને ઉપયોગી હોવાથી એકના અતિત્વથી બીજાના નિરાધાપણાને કાષ્ઠપણ બાધ આવતો નથી.

આગળ જણાવ્યું કે આ વિચારશાસ્ત્રનો અધિકારી ત્રણ વર્ણમાંથી ગમે તે હોય શકે છે; માત્ર તેણે પેદનું અધ્યયન કરેલું હોવું જોઈએ. આથી “અથ” શબ્દમાં જે “પછી”નો અર્થ કરના હતા તેમનો અર્થ ખોટો કરે છે. તેમાંના કાર્ષ્ણ “કર્મ વિચાર” પછીથી તો કાષ્ઠ “દેશ-અદિ ચતુષ્ટય માધન પછીથી”, એવો અર્થ “અથ”નો કરતા હતા, પણ આ ઉભયનો મત ખોટો કરે છે એમ જણાવ્યું છે. છતાં તેઓ ફરીથી શંકા ઉઠાવે છે કે ફક્તની કામના ન હોય તો કાષ્ઠપણ પ્રવૃત્તિ કરશે નહિ. એટલે બ્રહ્મના વિચારશાસ્ત્રમાં પણ જેને ફક્તની કામના છે તેજ અધિકારી છે એમ ગણવું. વળી બ્રહ્મજ્ઞતાસાનું ફક્ત શાબ્દ જ્ઞાનજ સમજવું. પ્રથમ અવલુથી શબ્દનું જ્ઞાન થાય ત્યાર પછીજ મનનદ્વારા અનુભવ કરવો. આ અનુભવનું કળ અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ છે. જો આમ હોય તો જેણે વૈગમ્ય લીધો છે, જેણે પોતાના અનર્થનો ત્યાગ કર્યો છે, જે પરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો છે તેને અધિકારી કેમ ન ગણવો? કારણ કે શબ્દ બ્રહ્મમાં નિષ્ણાત હોય (શબ્દનું અવલુ કર્યું હોય) પણ જો બ્રહ્મમાં પ્રવીણતા ન મેળવે (બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ ન કરે) તો પછી તેનો શ્રમ વ્યર્થ થાય છે. તેનું શબ્દ અવલુ નકારું છે એમ ભાગવત ૧૧-૧૧-૨૮ માં પણ કહ્યું છે.

ફક્તની કામનાવાળો અધિકારી ગણાય નહિ, પણ ત્રૈવલ્લિક્ષ્ણ ગણાય. ફક્તની કામનાનો ફક્ત પણ ઉપયોગ નથી. અધિકારી ફક્તની કામનાવાળાજ હોવો જોઈએ એવું કહેવામાં તેનો કાષ્ઠપણ ઉપયોગ નથી. પ્રતિગામ્યમાં બ્રહ્મજ્ઞતાસા શબ્દ છે તેમાં તે અર્થ જણાવતો નથી, માત્ર અર્થની જ્ઞાતાવાળો ત્રૈવલ્લિક્ષ્ણ બ્રહ્મજ્ઞતાસાનો અધિકારી છે એમ તેમાંથી ફક્ત થાય છે. પરંતુ પ્રાપ્તિરૂપ ફક્તકામના તો “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એવા વાક્યના અર્થજ્ઞાન પછીથી થાય છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞતામાના અધિકારની કાર્ષ્ણમાં તેનો પ્રવેશ નથી. તેમ ફક્તને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો અર્થજ્ઞાનનો અધિકારી નથી, કારણ કે જે ફક્ત છે તે તો નિત્ય હોય છે. એટલે ફક્ત નિત્ય હોવાથી અર્થનું જ્ઞાન અર્થ વગરનું થશે. વળી શબ્દ અવલુમાં નિષ્ણાત હોય પણ બ્રહ્મવિચાર ન કરે તો તેની નિન્દા કરેલી છે. એવું જે ઉપર કહ્યું તેનું તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે કે અર્થજ્ઞાન થવા છતાં પણ જો મનન તથા નિદિધ્યાસન ન થાય તો તે માટે લીધેલો શ્રમ વ્યર્થ છે

શકા કરનાર પ્રતિવાદી પુનઃ ફક્ત કરે છે કે સિદ્ધાન્તીના કહેવા મુજબ બ્રહ્મ વિચારની બધે

પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી હોય, તો પણ તેની સામેના વિરોધના નિરાકરણ વગેરેની પ્રતિજ્ઞા તો નથીજ કરી. માટે તે સર્વ જણાવવાની જરૂર નથીજ. પ્રથમ અધ્યાયમાં વેદાન્ત વાક્યોના સમન્વયન: શંકા યરૂપ અર્થને જણાવ્યો છે અને તેને માટેની પ્રતિજ્ઞા પ્રારંભના સૂત્રમાં કરી છે. પણ તેની સામેના વિરોધનું નિરાકરણ, સાધન, તથા ક્ષણ રૂપ વગેરે જે અન્ય અધ્યાયોના અર્થને યોજના છે તેની પ્રતિજ્ઞા કેમ કરી નથી? અને જો કરી નથી તો પછી તે અધ્યાયોની શી જરૂર છે?

ઉપરની શંકાને કારણ નથી. અર્થમાં પ્રહરણાસામાં “પ્રહની જ્ઞાસા” પદમાં—“પ્રહની” જે છટ્ટી વિભક્તિ છે તે કર્મ તરીકે છટ્ટી વિભક્તિ વપરાય છે એમ સમજવાનું નથી; પણ શેષ છટ્ટી છે. “પ્રહનીજ્ઞાસા” એ શબ્દોમાં “પ્રહની”નો મંગલ “જ્ઞાસા” સાથે છે, છતાં કાની શંકા સમાધાન જ્ઞાસા? એના સમાધાનમાં “પ્રહ” વિષેની એવું કર્મપદ યોગ્ય છે. માટે કર્મના અર્થવાળા છટ્ટી વિભક્તિમાં પ્રહ પદ લેવું એવું જે કહે છે તેના સામે સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે કે પ્રહ પદ કર્મના અર્થવાળા છટ્ટી વિભક્તિમાં લેવાનું નથી, પણ શેષ છટ્ટીના અર્થમાં લેવાનું છે. શેષવધી એટલે જેમાં વિશેષ રહિત સામાન્યનો મંગલ હોય તે, આથી પ્રહ અને તેની જ્ઞાસા એ બન્ને વચ્ચે સામાન્ય મંગલ છે એટલે તેના જ્ઞાનના ઉપયોગમાં સર્વની પ્રતિજ્ઞા કરીજ છે એમ સમજવું. એમ કરવાથી પ્રહ ગાણુ બનશે એવું પણ કોઈએ સમજવું નહિ. એટલે જેટલો પ્રહ વિષયમાં મંદેહ હોય તેટલાનીજ જ્ઞાસા કરવી, અને જેટલામાં ન હોય તેની નહિ કરવી એવો વિચાર પણ અસ્થાને છે. કારણ કે પ્રહની સત્તામાં આન્તિકોને મંદેહ નથીજ. જે મંદેહ છે તે પ્રહના ધર્મ મંગલ છે. એટલે જ્ઞાસાનો વિષય પ્રહના ધર્મોજ છે. માટે પ્રહના ધર્મ વગેરેના મંગલથી જે જ્ઞાસા છે તેજ પ્રહજ્ઞાસા કહી છે. અર્થાત્ પ્રહ વિષયક તમામ બાજોતોના વિચારની પ્રતિજ્ઞા છે. તે પ્રતિજ્ઞામાં તમામ અધ્યાયોના વિધોનું સૂચન છે તેથી ઉપર જણાવેલો વિરોધ નથી.

આ પ્રમાણે અર્થ લેતાં “પ્રહની જ્ઞાસા,” એવો પ્રહજ્ઞાસા પદનો સમાવેશ થયો. આમાં “પ્રહની” છટ્ટી વિભક્તિમાં હોવાથી તે વિશેષણરૂપ છે. તેથી તે ગૌણ થશે એમ શંકા કોઈને થાય તો સિદ્ધાન્તી દલીલની ખાતર એ શંકાને સ્વીકારે છે પણ કહે છે કે જે ગૌણતાને બપ રહે છે તે કેવલ શબ્દને ઉદ્દેશીને છે, અર્થની ગૌણતા હોય તો એ દોષ રૂપ માની શકાય. જેમ વેદનું પ્રામાણ્ય છે તેમ વેદાન્તના વાક્યોનું પણ પ્રામાણ્ય માનવું જોઈએ; કારણ કે વેદાન્ત એ વેદના વિશેષ અર્થરૂપ છે. માટે પ્રહની જ્ઞાસા કરવી જોઈએ. એ સિદ્ધ થયું.

શકરાચાર્ય આ મુજબો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે. અર્થ=આનન્તર્ય (હવે પછી) એટલે નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક, ઈલામુત્ર અર્થભોગ વિરાગ, શમદમાદિ સાધન મપત્તિ અને મુમુક્ષુત્વ પછી. અતઃ હેતુના અર્થમાં છે. પ્રહજ્ઞાસા=પ્રહવિષયક જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેક પછીથી જાણેલું કર્મ તે અદ્ય અને અસ્થિર ફળવાળું છે અને હવે પછીના ભાગવડે નિદ્ધ કરવાનું જે પ્રહજ્ઞાન તે અનન્ત અને અક્ષય ફળવાળું છે, માટે પૂર્વ થઈ ગયેલી કર્મભીમાંસા પછીથી (અનન્તર) અને એજ હેતુથી પ્રહજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

રામાનુજ-મીમાંસાની પૂર્વ ભાગવડે જાણેલું કર્મ ને અદ્ય અને અસ્થિર ફળવાળું છે અને હવે પછીના ભાગવડે સિદ્ધ કરવાનું. જે પ્રહજ્ઞાન તે અનન્ત અને અક્ષય ફળવાળું છે, માટે પૂર્વ થઈ ગયેલી કર્મભીમાંસા પછીથી (અનન્તર) અને એજ હેતુથી પ્રહજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

સાર:- આ પ્રથમ સૂત્રમાં પ્રહસૂત્ર અગર વિચારશક્તિના અધિકારનો વિષય અર્થો છે. સૂત્રના પ્રથમ શબ્દ “અય” નો અર્થ “અધિકાર” કોઈ છે, અને “પ્રહજ્ઞાસા” નો અર્થ “પ્રહ સંન-મી વિચાર” એવો કોઈ છે. અને “અતઃ” એટલે હવેથી અર્થાત્ વેદાદિના અધ્યયન પછીથી,

સૂત્રકાર કહે છે કે વેદાદિનું અધ્યયન પૂરું કર્યા પછીથી તેના વેદાન્ત વિભાગમાં જે કંઈ મંથન વગેરે હોય તેના નિવારણ માટે તથા તેમાંની જ્ઞાનની આખતો વિશેષ રીતે બરાબર સમગ્ર તથા તેમાં દૃઢ પ્રતીતિ થાય માટે આ વિચારશાસ્ત્રનો આરંભ કરવાની જરૂર પડે છે. વિચારશાસ્ત્રથી વેદાન્તના તમામ મંથનો ટળી જશે. ધ્વજ એટલે શું ? જગત્ તથા જીવ એ શું ? તેમનો ધ્વજની સાથે કેવો સંબંધ છે ? તેમના કર્તા કેણુ ? ધ્વજ જે હોય તો ધ્વજને તેમ કરવાની જરૂર શી ? મોક્ષ એટલે શું ? તેનો અધિકારી કેણુ ? વગેરે આખતો આમાં નક્કી કરવામાં આવશે. પણ આ વિચારશાસ્ત્રનો આરંભ કેણુ કરી શકે ? તેનો અધિકારી કેણુ ? તે આખતમાં જૂદા જૂદા ભાષ્યકારોએ જૂદા જૂદા અભિપ્રયો આપ્યા છે. શંકરાચાર્ય એમ માને છે કે નિસાનિત્યવસ્તુવિવેક, અંદિક તથા આમુખિક દેશના ભોગમાં વૈરાગ્ય, શમદમાદિ સાધનની પ્રપત્તિ અને મોક્ષની ઇચ્છા-એ ચાર સાધનો જેમણે પ્રાપ્ત કર્યા છે (અંતરંગ સાધનથી) તેમને માટે આ “ધ્વજસૂત્ર” શાસ્ત્ર છે. રામાનુજ એમ માને છે કે જેમણે વેદના એક વિભાગ ધર્મ-કર્મને બરાબર જાણ્યો છે તેમને પછીથી આગળ વધવાને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે માટે આ શાસ્ત્ર છે શ્રીવલ્લભાચાર્ય એ બનેથી જૂદા પડે છે. તેઓ સાધનચતુષ્ટય પછી કે ધર્મશાસ્ત્રના જ્ઞાન પછીથી જ આની જરૂર છે એમ માનના નથી કારણ કે એમ કહેવું તે અનુભવ સિદ્ધ નથી. અનુભવથી એમ જણાતું નથી કે વૈરાગ્ય વગેરે ચાર સાધનો પ્રાપ્ત થયા પછીથી ધ્વજના જ્ઞાનનું શાસ્ત્ર કંઈ શીખવા બેસે. ઉલટું આ શાસ્ત્રનું સમગ્ર પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે અને તેનું હાર્દ સમગ્ર છે ત્યારે જ નિત્ય વસ્તુ ક્ષી અને અનિત્ય વસ્તુ ક્ષી તેનો વિવેક, આ હિનિઆ તથા પર-હિનિઆના પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય, શમદ મઆદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ અને મોક્ષની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ કર્મના જ્ઞાન પછી ધ્વજનું જ્ઞાન થાય માટે આ શાસ્ત્ર તેવાઓને માટે છે એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે ઉલટું એમ પણ જોવામાં આવે છે કે ધ્વજના જ્ઞાનવાળો ધર્મના વિચાર તરફ પ્રેરાય છે. માટે વેદનું અધ્યયન જેણે કર્યું છે તે જ આ શાસ્ત્રનો અધિકારી છે. આ ધ્વજ-સૂત્રમાં કેવળ વેદના અર્થનો નિશ્ચય નથી. તે તો શબ્દથી થઈ શકે. તેમ બાહ્યરણુ નિરક્ત વગેરેની સાદાપ્યથી થઈ શકે. પણ તેનું સ્વાસ્થ્ય શેષ છે તે જણાવવાને માટે આ મીમાંસાશાસ્ત્રોની પૃથક્ પ્રવૃત્તિ છે. સમસ્ત વેદના પૂર્વકાણ્ડ અને ઉત્તરકાણ્ડ એવા બે વિભાગો છે. પૂર્વકાણ્ડમાં-ધ્વજશુ બ્ર-થોનાં ધર્મ તથા કર્મનું પ્રાધાન્ય છે અને યજુર્વેદનું જ વર્ણન છે. ઉત્તરકાણ્ડ-ઉપનિષદોમાં જ્ઞાન પ્રાધાન્ય છે. એ ઉભય જૂદા અર્થરૂપ નથી. પણ ધર્મ-અગર કર્મ તે ધ્વજ-પરમાત્માની ક્રિયાશક્તિ છે અને જ્ઞાન તે જ્ઞાનશક્તિ છે. આ વસ્તુનું જ્ઞાન જીવને બરાબર ન થવાથી તે મુખ્ય નહિ માટે જ જૈમિનિએ પૂર્વમીમાંસામાં તે ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે અને બાહ્યરણુ ઉત્તરમીમાંસા-ધ્વજમત્રમાં ધ્વજનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસાના ૧૨ અધ્યાયો છે અને બાહ્યરણુના ધ્વજસૂત્રોના ૪ છે. તે ઉભય મળીને ૧૬ અધ્યાયો ધ્વજની શક્તિનું ચિન્તન કરે છે. માટે શંકરાચાર્ય જે ધર્મમીમાંસા અને ધ્વજમીમાંસા વચ્ચે ભેદ જુગો છે તે વધાર્યું નથી. વળી તેથી જેઓ એમ માને છે કે કર્મ કેવળ ચિત્ત શુદ્ધિ માટે છે અને પછીથી તેનું પ્રયોજન નથી તે પણ આપણા ભાષ્યકારના મતે જોડું છે.

—

(૨જન્માદ્યધિકરણમ્)

વળી કોઈને જીજ્ઞાસા થાય કે તેનું લક્ષણ શું ? અને તેનું પ્રમાણ શું ? તો સૂત્રકાર કહે છે.

જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૨ ॥

“જન્માંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ વગેરે છે; અથવા જન્માંથી આદ્ય આકાશની ઉત્પત્તિ છે. (તે બ્રહ્મ છે) કારણકે શાસ્ત્રમાં તેને કારણ કહ્યું છે.”

અહિંઆ સદેહ શો છે? શ્રુતિ તો એમ કહે છે કે તે “સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત પ્રજ્ઞા” (તૈ. ૨-૧) અને આ વિદ્વદ્ છે સ્વરૂપ લક્ષણના ચંકા અકથનથી કાર્ય લક્ષણ કહેવું શક્ય નથી તેમ વિવાદથી અધ્યાસિન છે. પ્રજ્ઞા જગત્નું કર્તૃ છે એ સર્વને સંમત નથી. વળી વેદમાં કહ્યું છે તેથી વેદ માત્ર પ્રજ્ઞાનું પ્રમાણ છે એમ પણ કહેવું શક્ય નથી. વળી આ રીતે વિચાર પછી વ્યર્થ છે. લક્ષણ અને પ્રમાણથીજ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે અને તે સ્વરૂપના લક્ષણથીજ થાય છે માટે આથી શું? માટે આમાં અમે અનુચિત જોઈએ છીએ ‘કહેવાય છે કે “વેદના પ્રામાણ્યને કહેનારાઓના સદેહનું નિવારણ કરનાર શાસ્ત્ર છે. પ્રજ્ઞામાં સ્થિત થયેલી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિઓનો સદેહ થાય છે”.

સૂત્રકાર શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરવાને પ્રયત્નશીલ થયા નથી, પણ સદેહનું નિવારણ કરવાને ત્યાં “સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત” “નિત્ય, શુદ્ધ, સુક્ત સ્વભાવ” (નૃ.તા ૯) વગેરે શ્રુતિથી કર્તૃત્વ વગેરે પ્રાપત્તિયક ધર્મથી સ્પષ્ટિત પ્રજ્ઞા સમજાય છે. “અથવા જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી જન્મેલાં જીવે છે, અને જેના તરફ જાય છે અને પ્રવેશ કરે છે” (તૈ. ૩-૧) વાક્યમાં પ્રજ્ઞાનું કર્તૃત્વ જણાય છે. તો અહિંઆ શંકા થાય છે કે ‘પ્રજ્ઞા કર્તૃ કે અકર્તૃ? શો નિર્ણય આવે? અકર્તૃ. શાથી?

૧. જ્ઞાનનું સ્વરૂપલક્ષણ આપવાને બદલે કાર્યલક્ષણ આપવું કીટ નથી પ્રથમ સૂત્રમાં જ્ઞાનની જગત્મા કરવાની પ્રતિષ્ઠા કરી પણ તે જ્ઞાન કેવું છે તે પ્રથમ જગત્મા કરનારને થાય, માટે તેનો પરિચય જગત્મા કરવાને માટે જ્ઞાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું જોઈએ તેને બદલે અહિંઆ તેના કાર્યનું લક્ષણ આપ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત છે એમ કહ્યું નથી પણ તે જગત્નું કર્તૃ છે સ્વરૂપલક્ષણ આપવાને બદલે કાર્યલક્ષણ આપવું કીટ નથી જ્ઞાનનું કાર્ય જગતને એમ જણાવીને લક્ષણ આપ્યું છે. (૨) જ્ઞાનને જગત્નું કર્તૃ કહેતા હો તો તે બાબત વિવાદાસ્પદ છે કારણકે જ્ઞાનનું જગત્કર્તૃત્વ અધ્યામને લીધે—અવિદ્યાને લીધે—તેથી તે મિથ્યા છે (૩) માધ્યવાદીઓ પ્રકૃતિને જગત્નું કારણ કહે છે પરમાણુવાદીઓ પરમાણુને કહે છે, માયાવાદીઓ અવિદ્યાને કારણ કહે છે આમ તે વિષયમાં ભૂલ ભૂલ મતો છે (૪) અનુમાન વગર કેવળ વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી શકાય નહિ (૫) લક્ષણ શબ્દથી સ્વરૂપલક્ષણનું જ અર્થ થાય છે અને વસ્તુ તેની ઉક્તિ છે તો પછી કાર્યલક્ષણકારા વિચાર જોઈએ છે (૬) ઉત્તરપક્ષીનું મમાધાન કહેવાય છે. (૭) વેદનું પ્રામાણ્ય માનનારાના મત પ્રમાણે રાત્રી ક્રમને જગત્નું નિવારણ કરે છે, તે વેદનું વ્યાખ્યાન કરતા નથી. (૮) આ સૂત્રનું નિષ્પેક્ષજનન માધતા પૂર્વપક્ષી નીચેની મત ઉપર છે (ક) જે જ્ઞાનની જગત્માની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેનો પરિચય જગત્મા તેના સ્વરૂપલક્ષણ સમજનારા અનુભવ ઉપરમ દોષો જોઈએ તેને બદલે અહિંઆ કાર્ય લક્ષણ છે તે કીટ નથી (લ) વળી જ્ઞાનને કર્તૃ કહેવામાં મોટા વિવાદ છે. જગત્નું કર્તૃત્વ માયાવાદીઓના મતે અવિદ્યાથી છે કેવળ જ્ઞાન કર્તૃત્વ નથી પણ માયાશબ્દિત જ્ઞાન છે. (ગ) જ્ઞાન એ જગત્નું કર્તૃ છે તે મર્તે નમત નથી પ્રત્યક્ષ પ્રકૃતિને, કેટલાકે પરમાણુને કારણ માનવામાં કેટલાકે અવિદ્યાને એમ ભૂલી ભૂલી કર્તૃના જગત્તરી જ્ઞાનના કાર્ય છે તેથી જ્ઞાન જગત્નું કર્તૃ છે તેમ કહી શકાય નહિ (વ) વળી જગત્તરી કર્તૃત્વ માટે જો વેદની કોઈ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપતા હો તો પણ તેમ નથી અનુમાન ગદિન કેવળ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય ગણી શકાય નહિ આ શબ્દોનું મમાધાન ઉત્તરપક્ષી આપે છે કે, આ મીમાંસાશાસ્ત્ર વેદનું વ્યાખ્યાન

“અક્ષને જાણના પગને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે ૨-૧) એવું પ્રધાન વાક્ય છે, કારણ કે ફલની સાથે તેનો સંબંધ છે ક્રમમાં પણ તેનું વિવરણ કર્યું છે “અત્ય, જ્ઞાન અનન્ત અક્ષને પન્ન આકાશમાં ગુપ્ત સ્થિત થયેલા જે જાણે છે, તે વિવિધ ક્રિડામાં ચતુર એવા અક્ષ સાથે મર્વ કામોનો લોગ કરે છે” (તે. ૨-૧) અક્ષજ્ઞાન^{૧૦} ફલને માટે છે, અને ફલ ફલવાક્યથી^{૧૧} કહેલા ધર્મજ્ઞાનથી જ છે, બીજી કોઈ પણ રીતે નહિ, અને કર્તૃત્વ “પન્ન”ના વિવરણથી કહેલું છે ધૃતિમાં પર શબ્દ જગત્કર્તૃ અક્ષ એમ સૂચવે છે, પરંતુ છે એમ કહે તો જણાવે છે “જે સર્વના અન્તરમાં આનંદ છે તે છે” શાથી મર્વાન્તર કહે છે એવી આકાંક્ષા થાય તો પરિચયને^{૧૨} માટે ભૂત અને ભૌતિક અર્થિત કથન કરીને ગૌણના આનન્તર્યનો પરિહાર કર્યો છે ગૌણની ઉપાસનાનું^{૧૩} ફલ પ્રધાન^{૧૪} શેષતાથી કહ્યું છે ત્યાં અન્યના^{૧૫} કર્તૃત્વના આરોપનો અનુવાદ પણ સંભવિત છે અને તેથી “ભૃગુ વાક્ષિ” એ (તે ૩-૧) ઉપાખ્યાનમાં પણ^{૧૬} પરિચયાક હોવાથી ગૌણના કર્તૃત્વની પુનઃ ઉક્તિ કરી છે. કાન્ધ ૩ ત્યાં^{૧૭} ફલનું અવશ્ય નથી એવો પૂર્વપક્ષ^{૧૮} છે

જ્ઞાને પ્રવૃત્ત થયું નથી પણ તેમાં જે જે મનના ચાર ને દૂર કરવાને પ્રવૃત્ત થયું તે વેદની કૃષ્ણીક શ્રુતિઓમાં અક્ષને જગતનું ને નુક અને ઇચ્છીમાં અનર્ત કર્યું છે તો તેમાં કોઈને મક્કા થાય કે અક્ષને કર્તૃ ગણવું કે અનર્ત આના નિષ્કર માટે આ મનની યોગના ૮ (૮) અક્ષ જગતનું નર્ત છે કે અક્ષ જ્ઞાનરૂપ કે અના નર્ત ન અક્ષની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ વિશેનો મત્ત છે (ક) વર્ણવેલ મતવતુ નથી એવું કહેના પૂર્વપક્ષની આ દલીલ છે પૂર્વપક્ષમાં ‘જ્યાં ફલનો મનન્ધ કે ત્યાં પ્રધાન વાક્યનો સ્વીકાર કર્યો છે જેમ “અર્ચનો લમનારાગો મુજ દરેલો ભોધો” એ વાક્યમાં યત દરેલો નર્ત એ તે વાક્યનો સ્વર્ગસ્થ સાથે મનન્ધ કે માટે તેને પ્રધાન નામ માનવામાં આવે છે તેમ પ્રમાણે ઉત્તરપક્ષમાં (તે ૨-૧) પર પ્રાપ્તિરૂપ ફલના મનન્ધથી “અક્ષવેતા પગને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્ય પણ પ્રધાન છે (૧૦) આ નામનું વિરોધન “મલ જ્ઞાન અનન્ત અક્ષ એ શ્રુતિમાં કર્યું કે માક્ષાન્તર કેવું સ્થા તે રૂપ છે (૧૧) ફલનામ્માં કહેલા મત્યત્વ જ્ઞાન ૪ વગેરે ધર્મોના જ્ઞાનથી (૧૨) આનન્ધમ ૩૫ અક્ષની સગ્રામણીએ અરુ છે તેનું જ્ઞાનનાને (૧૩) જે આનન્ધમ ગૌણ હાર તો પછી ગૌણની ઉપાસનાનું ફલ રૂં ગા માટે જ્ઞાનનું છે એવી નક્કી કોઈને થાય તો આ કર્યું છે (૧૪) નિત્ય અને શુદ્ધ ઉપાસના ન પ્રધાન છે તેનું ફલ મોક્ષ છે ગૌણની ઉપાસના તેના અનપ દેવાથી તેનું પણ ફલ જ્ઞાનનું છે મોક્ષરૂપ ફલની પહેલાના સવગા ક્રોધ ક્ષયિય છે માટે અરુની ઉપાસનાને ફલમાં રંગમ ઉપજ કરવાને ગૌણની ઉપાસનાનું ફલ કહ્યું છે (૧૫) જે મુખ્ય અન નિરૂપિ છે તો પછી તેને નર્ત શી રીતે કહેવાય? એવી મક્કા મનાઈ માટે કહ છે - ત્યાં-અટવે તત્ત્વાદ્વા જ્ઞાનમાં એવા વામ્યમાં પ્રકૃતિનું જે કર્તૃત્વ છે તેનો નિત્ય અક્ષમાં અર્ચાય કરેલો છે જે કે અક્ષમાં નવ સિદ્ધ મર્ત્ત નથી તો પણ પ્રકૃતિનું મર્ત્તવનો તેમાં આતમ ગ્રામમાં આવે છે (૧૬) દેવદત્તાના ધર્મ ઉપર કાગ્ય બેઠેલા જોઈને પ્રાપ્ત એમ કહ કે નિત્યનું ધર્મ કાગ્યવાળું કે પછી ન્યાય તે નાકા ન દોર ત્યાં પણ “કાગ્યવાળું દેવદત્તનું ધર્મ” એમ કહીને જેમ તેના પરિચય ગ્રામમાં આવે છે તેમ અર્ધિયા છે પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ આતપકાગ્ય અબો પચિય મગવાના છે અને શ્રુતિથી અનુનામ્યે કહેવાય છે (૧૭) “જે પ્રપાકમાં અક્ષને જાણના પગને પ્રાપ્ત કરે છે” એ શ્રુતિ આવે છે ત્યાં કાર્યઅક્ષની ઉપાસનાનું ફલ કહેલું નથી (૧૮) અક્ષ જગતનું કર્તૃ નથી તે માટે પક્ષમાં નીચેના મુદ્દા છે (ક) તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં ‘અક્ષને જાણનાર પગને પ્રાપ્ત કરે છે’ એ

સિદ્ધાંત. “જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશનું કર્તૃ પ્રભુ છે વેદે તે વસ્તુ જણાવી છે, અને તે અન્યથા થવાને યોગ્ય નથી. તેમાં શ્રુતિનો વિરોધ નથી, તેમ કલ્પશાસ્ત્રનો પણ વિરોધ નથી, કારણ કે પ્રભુ સર્વ રૂપ થવાને સમર્થ છે. તથા તેમનું ઐશ્વર્ય અચિન્ત્ય છે.”

પ્રભુનું કર્તૃત્વ વેદથી જણાય છે. વેદ વળી પરમ આત્મ હોવાથી તે અક્ષર પણ અન્યથા કહેતા નથી. નહિતો સર્વત્ર તેમાં અવિશ્વાસનો પ્રસંગ આવે તેમ તેના (પ્રભુના)

કર્તૃત્વમાં વિરોધ નથી. સત્યત્વ વગેરે ધર્મની માફક કર્તૃત્વની પણ પ્રભુના કર્તૃત્વ ઉપપત્તિ છે. જો સર્વથા પ્રભુમાં ધર્મજ ન હોય તો ^{પ્રભુના કર્તૃત્વ માટેની દલીલ} સામાનાધિકરણનો વિરોધ આવે કારણકે સત્ય જ્ઞાન વગેરે શબ્દોની ધર્મ લેહથીજ

સામાનાધિકરણે યોગ્ય સંભવ છે. કર્તૃત્વ જો સંસારીધર્મ છે કારણ કે દેહાંદિના અધ્યાસથી તે કરાયેલો છે એમ પણ કહેવું નહિ. જો કર્તૃત્વ પ્રાપ્તિક હોય તો તે પ્રમાણે જાને, પણ આતો અલૌકિક કર્તૃત્વ છે. માટેજ “આતું અસ્વ” એમ કહ્યું છે. “આતું” જોટલે આગળ દેખાતું પ્રપંચ આ દર્શાવવામાં આવે છે અનંક ભત લૌકિક દેવતિય^{૧૮} મનુષ્ય તથા અનેક લોકની અફલુત રચનાથી યુક્ત કોટિ પ્રજાવડના રૂપરૂપા, મનથી પણ જેની રચનાને કલ્પવી અશક્ય છે એવા, અને જે સહજ રીતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરે છે તે લૌકિક ન હોઈ શકે જો પ્રતીત થતું હોય તો તેનો નિપેધ કરવો જોઈએ, અને જે અપ્રતીત થતું હોય તો તે શ્રુતિ પ્રતીત^{૨૦} નથી. સત્યત્વ વગેરે લૌકિક છે માટે સર્વના નિપેધમાં તેનું અજ્ઞાનજ થાય. એવું ન કહેશે કે સત્યત્વાદિ લોકમાં નથીજ કારણ કે તે કેવળ વ્યવહારવાળો છે તેથી કારણની અંદર (વિવર્તના ઉપાદાનમાં) આવેલું સત્ય પ્રપંચમાં ભાસે છે તો પછી પ્રજ્ઞગત કર્તૃત્વનો શાથી અંગીકાર કરાતો નથી. સ્મૃતિનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે. “હરિ કર્તા અને કરાવનાર છે”. વળી આરોપના ન્યાયથી પણ કર્તૃત્વ કહેવું શક્ય નથી. જો તે પ્રમાણે હોય તો અન્યનું (જડ જીવનું) તે થાય. તે કર્તૃત્વ પ્રકૃતિનું પણ નથી. આગળ તેનો ભત નિપેધ— કરે છે. જીવોનું પણ તે હિર્મ શકે નહિ કાચા કે તે જીવો સ્વતંત્ર નથી. તેમ અન્યોનું (ધન્દાદિનું

પણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે જડઃજીવના નિષેધથી તેમનો નિષેધ કર્યો છે. માટે બ્રહ્મ-
નું જ એ કર્તૃત્વ છે. એ જ રીતે લોકતૃત્વ પણ છે. કોઈપણ શ્રુતિ કર્તૃત્વનો? નિષેધ
કરતી નથી. વિરોધના ભાનથી લૌકિકપરાયણ કલ્પના જેવી છે. ફલ વાક્યમાં પણ
અશ્રુતના ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ.

સૂત્રનો અર્થ આ^{૨૩} છે. “જન્મઆદિ ૨૪ જેમનાં” તેમાં અવયવસમાસથી ૨૫ તદ્દશણ
સંવિત્તાન બહુવીહિ સમાસ છે. અથવા ૨૬ “આદિ—વગેરે” શબ્દથી, જન્મથી

શરૂ કરીને સર્વ ભાવવિકારો ગૃહણ કરવાના છે. એટલે જન્મ અને

સૂત્રનો અર્થ આદિ એકવત્ ભાવ વિકારો ગૃહણ કરવાના છે. એટલે જન્મ અને

આદિ એકવત્ ભાવ છે. ૨૮ આદિ શબ્દ ધર્મવાચક છે અને તે સ્વસંબંધીને^{૨૯}

લક્ષિત કરે છે. તે જન્મને આશીત^{૩૦} હોવાથી ઉત્પત્તિનું અસ્તિત્વ હોવાને લીધે

અન્યભાવ વિકારોનું ઉપલક્ષણ કરે છે, એટલે “આદિ” શબ્દથી અન્યભાવ વિકારો

જણાવ્યા છે. અથવા જન્મનું અનાદિપણ છે. કારણ કે તેનો આધાર પ્રથમ

હોતો નથી, બીજા^{૩૧} આદિવાળા છે. કારણ કે તેમનો આધાર પ્રથમ હોય છે.

માટે આદિ શબ્દ પોતાના આધારના ધર્મનો વાચક છે. અને તે તેના ધર્મોના

ઉપલક્ષક છે. અથવા^{૩૨} ગમન^{૩૩} અને પ્રવેશના લેહથી^{૩૪} જન્મ જેમનો આદિ છે^{૩૫}.

તે રીતે જાતિની અપેક્ષાએ એક વચન છે. જન્મ^{૩૬} તો શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. અથવા

નિષેધ કરવામાં આવે તો વિદ્યપ્રમાણ, નિષેધ નહિ (૨૧) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરીને બ્રહ્મના

કર્તૃત્વનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરવા પોતે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે. (ક) સત્યત્વાદિ ધર્મની

માટે કર્તૃત્વ પણ બ્રહ્મનો એક ધર્મ છે. (ગ) બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ વેદથી જણાય છે. (ગ) બ્રહ્મનું

કર્તૃત્વ એ અધ્યાસવાળું પ્રાકૃત નથી પણ અલૌકિક છે; આથી તે કર્તૃત્વવાળું બ્રહ્મ ગૌણ કહેવાય

નહિ. (ઘ) એક શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ કયું હોય અને બીજામાં કર્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો હોય તો તેથી

ત્યાં કર્તૃત્વનો ઉપરેશ નથી એમ કહેવાય નહિ. તેથી ઉચ્છેદ એવું સમગ્રાય છે કે શ્રુતિ જન્મે પ્રમાણો

સ્વીકારે છે (ઙ) સ્મૃતિમાં પણ બ્રહ્મને કર્તૃ કયું છે (ચ) કર્તૃત્વ અન્યનું છે પણ બ્રહ્મમાં તેનો

આરોપ કરવામાં આવ્યો છે તેવું પણ નથી. કારણ કે નથી તે કર્તૃત્વ પ્રકૃતિમાં કે નથી જીવોમાં;

પણ શુદ્ધ બ્રહ્મનું છે. (૨૨) “બ્રહ્મવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું ત્વાદિ સર્વધર્મોના

ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. શા માટે કેવળ બ્રહ્મત્વનો જ કરવો જોઈએ (૨૩) પુરિષ્ઠિ પ્રકારથી

સૂત્રનો અર્થ કહે છે (૨૪) જન્મ એટલે પ્રાકૃતીય અને આદિ કહેતાં પ્રથમ અવયવ ૨૫ જેમાંથી છે

તે બ્રહ્મ (૨૫) તદ્દશણમવિતાન અને અનદશણ મવિતાન એવા બે બહુવીહિના બેદો છે. તદ્દશણમાં

વિરોધની સાથે વિરોધાલુનો મેગન્ધ છે. જેમકે “લખકર્ણ રાસભને અદિઆં સાવ” ત્યાં રાસભની

સાથે તેના સાંગા કાન પણ આવે છે. પણ અદિઆં તે મેગન્ધ નથી. (૨૬) બહુવીહિની સરખામણીએ

૬૬ સમાસ લેવા જતાં તેમાં સાત્રવ હોવાથી પ્રવાહરુષ્ટિ પ્રકારથી કહે છે. (૨૭) જન્મ,

અસ્તિત્વ, વિપરિણામ, વૃદ્ધિ, અપક્ષય અને નાસ એ છ ભાવ વિકારો (૨૮) આદિ એટલે પ્રથમ

(૨૯) સ્વધર્મોને (૩૦) સ્વાત્મ્ય તરીકે જન્મની અપેક્ષા અને નિરપક તરીકે સ્થિતિઆદિ

પદાર્થોની અપેક્ષા (૩૧) જન્મ વગરના બીજા ભાવ વિકારો (૩૨) મર્યાદા સૃષ્ટિ પ્રકારથી તદ્દશણ

વિતાન બહુવીહિનો આત્મ્ય કરીને અર્થ આપે છે. (૩૩) ગમન ઉત્પત્તિરૂપ જન્મ અને પ્રવેશ

પ્રવચન (૩૪) કારણથી કારના બેદે કરીને (૩૫) જેમનો જન્મ આદિ છે તે જન્મઆદિ. અદિઆં

આ કુસ્તુરિથી શું ? “આઘ આકાશનો જન્મ જેનાથી છે” એ વાક્યથી અગર “તે આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે” (તૈ. ૨-૧) એવું વિચારાય છે, કારણ કે તેનો ફલ સાથે સંબંધ છે. તેથી એક જગ્યાએ સિદ્ધશાસ્ત્રાર્થ અન્ય પ્રકારે પણ સિદ્ધ છે. “જેમાંથી આ” (તૈ. ૩-૧) એ વાક્યથી વિસ્ફુલિગની માફક સર્વની ઉત્પત્તિ છે. અહિંઆં તો કમથી એટલો ભેદ છે. આથી સર્વ પ્રકારોનું સૂચન કરેલું બાણુવું જોઈએ^{૩૭}. પ્રજ્ઞના વિચારમાં પ્રજ્ઞને પણ અધિકૃત કયું^{૩૮} છે તેથી તે સૂત્રમાં જેને કારણ કહ્યું છે તે પ્રજ્ઞ છે એવું સમજાય છે. અધ્યાહાર નહિ. પ્રજ્ઞ શબ્દ અધ્યાહારથી સમજવાનો નથી.

શાસ્ત્રમાં યોનિ એટલે ૩૮શાસ્ત્રયોનિ. શાસ્ત્રમાં તે કારણ કહેલું છે માટે; શાસન જે કરે છે તે શાસ્ત્ર એટલે વેદ. પૂર્વકાણ્ડ^{૩૯}ની પૂર્વસૃષ્ટિના સંગ્રહ માટે સામાન્ય ગ્રહણ છે જે રીતે આનું કારણત્વ અન્યથા થતું નથી તે રીતે આગળ કહીશું. અન્ય શાસ્ત્ર શબ્દનું મતોની માફક જન્મભાદિ પણ વિકાર નથી. પણ માત્ર આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ છે. પાછળથી પણ (ખ સૂ. ૨-૧-૧૫) તે રીતે કહેવામાં આવશે. નામલીલા પણ પ્રપંચની અંદર હોવાથી તેનું જૂદું નિરૂપણ નથી.

કેટલાક એમ કહે છે કે જૂદાં રૂપ અને નામવાળા પ્રપંચના કર્તૃત્વનાં યોગવિભાગથી પ્રતિજ્ઞા કરીને (પછીના) સમન્વય વગેરે સૂત્રોમાં હેતુઓ આપ્યા છે, અને અન્વયની સિદ્ધિ માટે પણ “વ્યાપે છે તે અત્” અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં યોનિપણું તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો અર્થ “શાસ્ત્ર યોનિત્વાત્”નો કરે છે. આ (અર્થ) સૂત્રકારને સંમત નથી. માટે નિરંકુશ જગત્ના કર્તા તરીકે પ્રજ્ઞની સર્વજ્ઞતા. તથા સર્વ શક્તિથી યુક્તહોવાપણું સિદ્ધ થયું.

૪૦આખો વેદ પ્રજ્ઞના કર્તૃત્વમાં. પ્રમાણ નથી. તપ, યજ્ઞ વગેરેથી યુક્ત પ્રભાવતિ વગેરે જગત્નું કારણ છે. કારણ કે પૂર્વકાણ્ડમાં જૂદાં જૂદાં ઉપાખ્યાનોમાં શંકા તે સમન્વય છે. તેમ અન્ય કોઇ કારણ હોવું જોઈએ નહિ; કારણ કે બીજું કારણ સંભળાતું નથી. ૪૧ઉત્તરકાણ્ડમાં તો બન્નેનું (કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વ અગર પ્રજ્ઞ

જાયન્તે તે શ્રુતિથી (૩૭) સૂત્રના “જન્મભાદિ” પદના અર્થો નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા છે. (ક) પુષ્ટિ સૃષ્ટિ પ્રમાણે “જન્મ જેમનો પ્રથમ અવયવ છે તે” સૃષ્ટિ વખતે જગત્તો પ્રથમ આવિર્ભાવ જેમાંથી છે તે. આ અતદ્વયનું સવિજ્ઞાન બહુવીદિ પ્રમાણે છે. (લ) મત્રાદસૃષ્ટિપ્રકારથી “જન્મથી શરૂ કરીને સર્વભાવ વિકાસ (જન્મ, અસ્તિત્વ, વિપરિણામ; વૃદ્ધિ, અપક્વ, અને નાશ) જેમના છે તે” જેમાંથી જગત્ના છ ભાવ વિકાસ છે તે. આદિ શબ્દ પછીના ભાવવિકારનો ઉપસક્ષક છે (ગ) મર્યાદા સૃષ્ટિના પ્રકારથી તદ્વચનું સવિજ્ઞાન બહુ વીદિથી જગત્તા જન્મ અને લયમાં પ્રથમ જેમાંથી જગત્તો જન્મ છે. તેના (ઘ) આઘ આકાશનો જન્મ જેનાથી છે તે, (૩૮) શાસ્ત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે પ્રતિવિવિવિર્ત્તિ નિત્યેન કૃતેતેન્વા । પુમા યેનોપદિચેતે તત્ત્વાદ્યમભિષીયતે ॥ આથી જેમ જ્ઞાન વેદમાંથીજ મમજાય છે તેમ જ્ઞાનની કારણતા પણ વેદમાંથી સમન્વય છે; લૌકિક કુક્ષિતથી નહિ. (૩૯) ઉપનિષદ શબ્દનો પ્રયોગ કંપાને બદલે સામાન્ય રીતે શાસ્ત્ર શબ્દનો પ્રયોગ થાયી કર્યો છે તેનું તાત્પર્ય સમન્વય છે. (૪૦) શા માટે વેદાન્તને પણ શાસ્ત્ર મમજનું એ માટે પૂર્વપક્ષની દલીલ શરૂ થાય છે. (૪૧) ઉત્તરકાણ્ડની શ્રુતિઓમાં જ્ઞાન જગત્નું કર્તા છે, તથા

અને આકાશ) પ્રતિપાદન હોવાથી વિરોધ છે એટલું જ નહિ પણ સન્દેહ છે. મીમાંસા સન્દેહનું નિવારણ કરે છે નો પણ એક અંશનું અપ્રામાણ્ય યોગે, ઉભયના મમર્થનમાં^{૪૨} શાસ્ત્રનું વૈકલ્ય જાને. કારણ કે વેદના પ્રામાણ્યથીજ તેની સિદ્ધિ છે. વેદમાં આધિત અર્થનું વચન નથી એમ અમે કહ્યું છે.

વળી વેદાન્તો તે વેદના શેષભાગ^{૪૩} કે વેદ કહેવા ? પ્રથમ ન હોઈ શકે કારણ કે તેનો ઉપયોગ નથી. તેનો આરંભ કર્યા સિવાય અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે ઉપ-યોગિ હોય છે એમ કોઈ કહેતો. પૂર્વકાણ્ડના વિચારમાંજ તેનો સમાવેશ છે. તેમજ વિદ્યાનો પ્રવેશ છે. બીજું એટલે વેદ પણ તે કહેવાય નહિ, કારણ કે તે યજ્ઞનું પ્રતિપાદન ફરતા નથી, તેમજ તેમાં મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ ભાગ પણ નથી. માટે વેદાન્તો વેદ હોય તો ફક્તમાં અનુપયોગી છે. માટે તેમનાથી શું ?

એમ નથી. વેદાન્તો વેદ રૂપ છે, કારણ કે તેમનું પણ અધ્યયન વગેરે છે. તથા રમ્યતામાં પણ કહ્યું છે અને પ્રમાણ છે કે સર્વ પણ વેદ અલૌકિક અર્થમાં છે. જો તે (અર્થ).^{૪૪} યજ્ઞ ન હોય તો બ્રહ્મ હોય. આથી તેનું વેદત્વ મટી જતું નથી. તેમ કરવાથી વેદાન્ત એટલે

અતિ પ્રસંગ થાય. અગ્નિહોત્ર વગેરેનો અન્યમાં સમાવેશ કરીને તે પ્રમાણે બોલવું શક્ય છે. માટે બ્રહ્મનું પણ પ્રતિપાદન કરનારા વેદાન્તોમાં વેદ વિધેનો વ્યવિચાર^{૪૫} થતો નથી. મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ રૂપ પણ તેમાં દેખાય છે. કથાજ મન્ત્ર કહેવાય છે, અને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. તે સિવાયમાં (છાં. ૨-૧-૧૦) સ્પષ્ટ બાહિતું પ્રતિપાદન કરનાર છે. જો કે તેમાં વિધ નથી તો પણ તેનું જ્ઞાન ફક્ત માટે છે એવું યોગ્ય અમે જોઈએ છીએ. પ્રથમનાથી^{૪૬} વૈલકાણ્ડ તેની ગોક્ષા માટે છે. જાને કાણ્ડ એક બીજાનાં ઉપયોગિ^{૪૭} છે માટે શાસ્ત્ર શબ્દ સાધારણ મુક્યો છે. “જે વિધાથી કરે છે” વગેરેથી મર્વ વેદાન્ત પૂર્વકાણ્ડનું અંગ છે. તેજ પ્રમાણે “બ્રાહ્મણો તેને વેદનાં વચનો પ્રમાણે વિવાદની ધૃંગા કરે છે.” (બૃ. ૪-૪-૨૨) વગેરેથી પૂર્વકાણ્ડ આખો ઉત્તરકાણ્ડનું અંગ છે. કર્મકાણ્ડ અને બ્રાહ્મણના ક્રિયા અને જ્ઞાન રૂપ ધર્મો ધર્મી પરવે હોવાથી તેમાં એક્ય છે. તેથી કર્તાના વાક્યોમાં સર્વત્ર વિરોધ નથી. માટે બ્રહ્મની બાબતમાં શાસ્ત્રોક્ત કર્તૃત્વ છે તે સિદ્ધ થયું.

કેટલાકો (નેયાયિકો) “જન્માદિ” સૂત્ર લઘુરૂપ હોવાથી અનુમાનનું^{૪૮} વર્ણન કરે છે એમ

- અર્થ છે એમ અને પ્રકાશની શ્રુતિજો મંભાળાય છે (૪૨) અને પ્રકાશની શ્રુતિઓમાંથી એક પ્રકારની શ્રુતિનો અર્થ “જગત્તા કર્તૃત્વ વિગે”નો ખરો છે એમ કહેો તો ૧છી બીજા અર્થની બાબતમાં તેનું પ્રામાણ્ય મહેજ નહિ (૧૩) વેદના બ્રહ્મ તરીકે કે વેદ તરીકે વેદાન્તો મમર્થવા ? (૪૪) વેદનો અર્થ વેદના તો કર્મ-બ્રહ્મ હોય કે જ્ઞાન-બ્રહ્મ હોય. એમાંથી એકનું વેદના મ-થોમાં વર્ણન હોવાત. પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞનું વર્ણન છે ત્યારે ઉત્તરકાણ્ડમાં-વેદાન્તમાં તે જાને બાજે બાજુ વર્ણન છે. (૪૫) વેદાન્તોમાં જન્મ નહિ પણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે માટે તે વેદ નથી એમ કહી મૂકાય નહિ (૪૬) વેદના આ બે ભાગમાં-કર્મકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડમાં આવ્યું વૈલકાણ્ડના વેદમાં અર્થ છે તે દેના જન્મરૂપ છે. (૪૭) અને મખરો એક બીજાને ઉપયોગી છે માટેજ આજે કન્વામાં આગો છે. (૪૮) વેદનું વ્યવહાર મમર્થવા અતિરેકી અનુમાન કરે છે તે આ

કહે છે. વળી બીજાઓ (વિજ્ઞાનેન્દ્રભિક્ષુ) તેને શ્રુતિના અનુવાદક^{૪૯} કહે છે. સર્વસંતા માટે શ્રુતિને અનુસાર અનુમાન તેજ પ્રકારમાં પ્રમાણ છે એમ કહે છે. પણ “તેજ ઔપનિષદં પુરૂષને હું પૃથ્વં છું” (ખ. ૩-૯-૨૬) એ વાક્યથી તે કેવળ ઉપનિષદથીજ વેદ હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. પ્રમાણ એટલે નહિ જાણવામાં આવેલા અર્થને જણાવનાર. મનન અને નિદિધ્યાસ તે શ્રવણના અંગ રૂપ છે. ગ્રાસ્ય સદેહો મટાડનાર હોવાથી તે પ્રણ તેનું અંગ છે.

પ્રથમે અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં જન-માધ્યમિકરણ નામનું
બીજું અધિકરણ સંપૂર્ણ.

વિવેચન:-ઉપર જે પ્રકાર વિવેના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે તે પ્રકાર કેવું તથા તેમાં પ્રમાણ શું એવી છત્રાસા થાય તો આ સત્રમાં જણાવે છે.

અદિઆં પ્રતિવાદી શંકા કરે છે કે, પ્રકારના લક્ષણ માટે કાષ્ઠપણ શંકા કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રકારને સત્ત્વ જ્ઞાન અનન્ત કહ્યું છે. આનું શ્રુતિનું લક્ષણ અદિઆં પ્રકારને વિશે વાદીઓ કહેવાલો આપવાને ખત્તે આ મૂત્રમાં એમ કહે છે કે પ્રકાર તે છે કે જેમાંથી જગતનો જન્મ થાય છે. પ્રકારના કાર્ય વગેરે છે. અર્થાત્ જેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ, યિતિ અને લય છે તેજ ખરું પ્રકાર છે લક્ષણને, જાહેર આ લક્ષણ ઉપરના લક્ષણ સાથે બધે જોડાતું નથી. કારણ કે આ મૂત્રમાં આપેલું સ્વરૂપ લક્ષણ લક્ષણ કાર્યલક્ષણ છે; અને શ્રુતિઓમાં જ્યાં પ્રકારને મત્સ, જ્ઞાન તથા અનન્ત કહે છે ત્યાં સ્વરૂપ લક્ષણ પ્રકાર છે. સ્વરૂપનું લક્ષણ આપ્યા વગર એકદમ કાર્યનું લક્ષણ આપવું વ્યાજબી નથી. વળી પ્રકારમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ છે એમ કહેવાથી જગતનું કર્તૃ પ્રકાર છે એવો સિદ્ધાન્ત રજુ કરવાથી મોટામાં મોટો વિવાદનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે જગતનું કર્તૃ કોણ ગણાય ? પ્રકારને જો ગણતા હોય તો તે સર્વને કબ્જ નથી. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે વેદમાં કહ્યું છે માટે વેદ પ્રકારની કર્તૃતામાં પ્રમાણ છે તેમ પણ કહી શકાય નહિ. એ વિચાર જ વર્થ છે. કારણ કે કક્ષત વેદ જ જગતની કર્તૃતામાં પ્રમાણ નથી. અનુમાન પ્રમાણની પણ તે અપેક્ષા રાખે છે. જગત એ કાર્ય છે અને કાર્ય ઉપરથી કારણની કલ્પના કરવાની હોય તો અનુમાન પ્રમાણનો અધિક ભેગો જોઈએ. તેમાં વેદનું પ્રમાણ બસ નથી. એ અનુમાન પ્રમાણ આ પ્રમાણે મૂકી શકાય. આ કાર્ય કર્તાવાણું છે, કારણ કે તે કાર્ય છે. ધર્મની માફક. એટલે અનુમાન પ્રમાણ આપ્યા વગર એકદમ પ્રકાર જગતનું કર્તૃ છે એવો સિદ્ધાન્ત રજુ કરી શકાય નહિ.

મનના મંદોત્તુ નિવારણ શાસ્ત્રીય ધર્મ રહે ગાત્રો મિનાય બીજાં ઓછ પણ પ્રમાણો આગળ ધરી શકાય નહિ વેદનીજ પ્રમાણતાને સ્વીકાર અન્ય પ્રમાણ નજ લઈ રહિ તે ગાત્ર ઉપગ્રથી સમજાય છે કે જહાની જે શક્તિઓ છે (૧) ક્રિયાગતિ (૨) જ્ઞાનગતિ આ બંને કાર્યક્ષણ વિરે શક્તિઓ વિશે પદ્ધતિમા મંદ રહે છે અર્થિયા એટલું જાણવું બમ થયે કે મન ની પૂર્વપક્ષીની શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરવાને, પ્રવૃત્ત થયા નથી પણ તેમા જે જે મંદોત્તુ હોય તેનું સમાધાન નિગમ ગાત્રે શ્રુતિમા પ્રકાશે મલ, જ્ઞાન, અનન્ત તથા નિત્ય શુદ્ધ, મુખ્ત વગેરે કહ્યું છે, તેથી તેમા નિત્ય નથી તેમજ પ્રાપ્તિયદ્ધ ધર્મો પણ નથી એવું જણાવે છે પણ બીજી શ્રુતિઓ એવી છે જે જહા જગતનું કર્તું છે એમ કહે છે જેમકે “જેમાથી આ બૃત ઉત્પન્ન થાય છે અથવા જેનાથી ઉત્પન્ન થોના બૃત જીવે છે અગર જેના તરફ જન છે તેમજ પ્રવેશ કરે છે” આ રીતની મલ પ્રમાણી શ્રુતિઓ જેતા મન થાય છે કે જહાને, કાર્યક્ષણનાશુ ગણવું કે સ્વરૂપક્ષણવાણુ જહા જગતનું કર્તું કે નહિ આવી નાનો નિગમ પાને આ મુદ્દમા સૂત્ર ૨ કરે છે

જહા એ જગતનું કર્તું જણાય નહિ કાણુ કે જહાનો જણના પગને પ્રાપ્ત કરે છે “એ” તૈત્તિરીય મહિતામા પ્રધાન વા ય છે, અને તેમા ક્વ સાથેનો મનન્ધ જણાવ્યો છે પરંપી ક્વને પ્રાપ્ત કરવાનો માટે જહાના જ્ઞાનની જરૂર છે એ ‘પર’ શુ તો હોય છે જે “મર્ના અતરમા છે તે જગતના કર્ત ત આનન્દ” મર્નાન્તર શી રીતે હોઈ શકે એવી આનન્દા થાય તો સા જણાવે છે કે જે જહા જોતિઃ-અજમય વગેરેની સૃષ્ટિ છે પર જહાની અપેક્ષાએ ગૌણ છે શુદ્ધજેય જહાનામાપન પણ જાણ છે માટે ગૌણ આમારા વગેરેની મગ્યામણીએ ન્યૂન છે તેથી તે આનન્દમયની માફક મર્વાન્તર ન બની શકે અજમય, પ્રાણમય મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ વિજ્ઞાનમય હોવાથી ગૌણ છે અને તે આનન્દમય માફક મર્વાન્તર નથી તેથી એ ગૌણની ઉપામનાનું ક્વ પણ મુખ્ય જહાના અગ તરીકે કહ્યું છે ગૌણની ઉપામનાનું ક્વ નામના ભોગરૂપ હોવાથી તે અનિલ છે પણ તે વૈગમને ઉત્પન્ન કરે છે વળી જહામા ખરી રીતે નિત્ય મલવતુ જ નથી તે જ્ઞાનરૂપ છે મગ્યુકે પણ તેનું જહા ઉપાસનાનું વિષય ન બની શકે તેથી તેમા અન્ય એટલે પ્રકૃતિના ધર્મોનું આરાપણુ કર્યું છે આથી વનુતન જહામા કર્તૃત્વ નથી અર્થાત્ જગતની કર્તૃતા જહામા ધરાનામા આવે છે તે વાસ્તવિક નથી જહા કર્તું નથી, પણ પ્રકૃતિ વગેરે કર્તું છે અને તેમની કર્તૃતા જહામા ધરાવે છે મુખ્ય જહામા નિત્ય નથી જેમણે નથી માન ગૌણ પાંચોમા તે હોઈ શકે

સિદ્ધાન્ત—જહા જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશનું કર્તું છે અને તે જહાનું જ્ઞાન વેદથી યદ્દ શકે છે વેરે જે પ્રમાણે જણાવેલું છે તેજ પ્રમાણે તે હોય છે તેથી સદ્જ પણ અન્યથા હેવું નહિ એ રીતે વિચાર કરતા જહાના મર્તૃત્વમા શ્રુતિનો વિરાધ નથી, તેમ કૃત્વ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાન્તની પણ વિરાધ નથી કાણુ કે કૃત્વ વે નો વિજ્ઞાન હોવાથી તેનો વિરાધ હોઈ શકે નહિ તે જહા સર્વજ્ઞ બનનાને મર્થ છે તેમજ તેનું ઐર્થ્ય પણ અચિન્ત્ય છે

જહાની કર્તૃતા જણાવવાને સિદ્ધાન્તી નીચેની દલીલો અર્થિયા આપે છે—

(૧) જહા એ જગતનું કર્તું છે એવું વે જણાવે છે વે પગ આપ્ત હોવાથી અક્ષર મા ન પણ ખોટું જોનાતા નથી જે એમ હોય તો ઓછને પણ તેમા વિશ્વાસ નહે નહિ વે મા અનેક સ્થળે જહાને કર્તું કહ્યું છે માટે તેની કર્તૃતાના સિદ્ધાન્તને બાધ આપતો નથી

(૨) જે કે શ્રુતિમા જહાને સત્ય, જ્ઞાન તથા અનન્ત કહ્યું છે, પણ તેથી એવું સમજવાનું નથી પરજહા નિર્ધમ છે મત્ય જ્ઞાન પણ જહાના ધર્મોજ છે જેવા તે ધર્મો છે તેવું જ્ઞાન પણ

પરજ્ઞાન જગ. ધર્મજ છે. તેથી જ્ઞાને કર્તૃત્વ યુક્ત માનવાથી તે સધર્મ બને છે. અને સત્ય, જ્ઞાન તરીકે માનવાથી નિર્ધર્મક બને છે એમ કહી પણ કહી શકાય નહિ. સત્ય, જ્ઞાન તથા તત્ત્વ કર્તૃ છે.

કર્તૃત્વ એ બધાએ જ્ઞાના ધર્મો છે. તેથી જેમ સત્ય, જ્ઞાન વગેરેને આપણે પ્રાપ્તિચક્ર ધર્મો ગણતા નથી તેમ કર્તૃત્વ પણ પ્રાપ્તિચક્ર ગણી શકાય નહિ.

(૩) તેમ જ્ઞાનને એમ કહેવામાં આવે કે જ્ઞાન તો નિર્ધર્મક છે તો પછી સામાનાધિકરણ સંમતી શકેજ નહિ. સત્ય, જ્ઞાન વગેરે જ્ઞાના ધર્મો નથી એમ જો દલીલ કરવામાં આવે તો તે બાજબી નથી. તેમ માનવાથી સામાનાધિકરણ સંમતી શકે નહિ. એક ધર્મીના અનેક ધર્મ સાથે સંગ્રહ હોય તોજ સામાનાધિકરણ ત્યાં છે એમ આપણે કહી શકીએ. દાખલા તરીકે એમ કહેવામાં આવે કે આ કમળ સુન્દર અને સ્વામ છે તો ત્યાં એમ સમજવું કે સુન્દરતા વગેરે ધર્મોના બેદરીજ સામાનાધિકરણ. કમળ સાથે કૃત્ય છે. તેમ અહિયાં પણ સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત એ જ્ઞાના ધર્મો છે. એમ અવસ્થ સ્વીકારવું જોઈએ. તેમને પર્વાય ગણવાથી સામાનાધિકરણ બનશે નહિ. જો સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત જ્ઞાના ધર્મો સ્વીકારી લીધા તો જ્ઞાને નિર્ધર્મક કહી પણ કહી શકાય નહિ. પછી જેમ સત્ય વગેરે ધર્મો જ્ઞાનમાં છે તેમ કર્તૃત્વ પણ છે. આથી જ્ઞાન નિર્ધર્મક નથી, એવી સહજ પ્રતીતિ કરી શકીશું.

(૪) જ્ઞાને જગત્ત્વ કર્તૃ કહેવાથી આ કર્તૃત્વ સંસારિ ધર્મ બનવું નથી. સંસારમાં કર્તૃત્વ દેહના અધ્યાસથી બને છે તેમ આ નથી. જ્ઞાનું કર્તૃત્વ અસૌકિક છે.

સૂત્રમાં જલ્પ શબ્દથી “આનું” એવો અર્થ કરીને “આ જગત્ત્વ” એવો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી પણ સમજાય છે કે જ્ઞાને આ જગત્ત્વે રચ્યું છે. તેજ એની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ કરે છે આમ કરવામાં કોઈ પ્રયામ જ્ઞાને કરવો પડતો નથી તેથી તે કર્તૃત્વ લૌકિક નજ ગણી શકાય. અમરેવેકમ્પ બાવીપ્રાસદાસીનો સગસીદ્ એ વાક્યમાં સત્ય વગેરેનો નિર્ણય કર્યો છે. તે લૌકિક સત્યવતો છે. જો જ્ઞાનમાં રહેલા અસૌકિક સત્ય વગેરેનો પણ નિર્ણય કરે તો જ્ઞાનું જ્ઞાન સંભવી શકે નહિ.

(૫) સ્મૃતિ વાક્યોથી પણ જ્ઞાના કર્તૃત્વની પ્રતીતિ થઈ શકે છે. “હરિ કર્તા અને કારયિતા છે.” એવાં પ્રમાણો ભાગવત તથા ગીતામાં છે.

(૬) જ્ઞાનમાં જે કર્તૃત્વનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે તે અધ્યારોપથી છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. અર્થાત્ ખરી રીતે તે કર્તૃત્વ જ્ઞાનમાં નથી પણ બીજામાં હોય છે, પણ તેનો આરોપ જ્ઞાનમાં કર્યો છે. આ દલીલ ઠીક નથી. જો આરોપવાને ધરીબર પણ માની લેવામાં આવે તો પછી ખરી રીતે તો કર્તૃત્વ કાનામાં છે તે કહેવું જોઈએ. તે પ્રકૃતિમાં, અગર જીવમાં હોવું જોઈએ. પણ પ્રકૃતિ જગત્ત્વ કારણ છે એ માની શકાયું નથી કારણ કે આગળ તેનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. જો જગત્ત્વમાં આરોપ કે કર્તૃત્વ એ એતનનો ધર્મ છે, જડનો નહિ. પણ પ્રકૃતિ તો જડ છે તેથી સાંખ્ય વાદીઓ પ્રકૃતિને જગત્ત્વ કર્તૃ કહે છે એ ઠીક નથી, જીવને પણ જગત્ત્વ કર્તા કહી શકાય નહિ. કારણ કે જે કોઈ કર્તા હોય છે તે સ્વતંત્ર હોય છે. તે બીજા ઉપર આધાર રાખતો નથી; પણ જીવ એ સ્વતંત્ર નથી; એટલે તે જાતે કંઈ પણ કરી શકે નહિ. ઇન્દ્ર વગેરે બીજાઓ પણ કર્તા ન હોઈ શકે; કારણ કે તે બધાઓનો સમાવેશ જીવોમાં હોય છે આ રીતે જીવ કે જડ પ્રકૃતિના કર્તૃત્વનો નિર્ણય થયો. આ બંનેના નિર્ણયથી બીજા કોઈનું પણ કર્તૃત્વ હોય શકે નહિ. માટે જો કર્તૃ તરીકે કોઈને ગણવું હોય તો તે જ્ઞાને છે એમ માનવું પડશે.

જ્ઞાન કર્તૃજ કેવલ નથી પણ બોધર્તુ પણ છે. જેમ કર્તૃત્વમાં કોઈ પણ બાધ આવતો નથી તેમ બોધર્તૃત્વમાં પણ આવતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન જેમ જગત્ત્વ કરનાર છે તેમ ચેતાની ઉત્પન્ન કરેલી પરચેત્તો બોધવનાર પણ છે.

આ પ્રકારે જ્ઞાના જન્મકર્તૃત્વના સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને લાખ્યકાર મતનો અર્થ કરી બતાવે છે.

મતનો પ્રથમ શબ્દ સમાસ રૂપ છે. તે શબ્દ જન્માદિ છે. આ સમાસને અનદશુભ મિવિજ્ઞાન બદુત્તીદિ કહે છે. બદુત્તીદિ સમાસ અન્ય શબ્દના વિશેષણ તરીકે આવે છે અને તેના બે

સૂત્રનો અર્થ પ્રકાર છે (૧) તદશુભ મિવિજ્ઞાન અને (૨) અતદશુભ મિવિજ્ઞાન. અતદશુભ

મિવિજ્ઞાનમાં અવયવવાચક શબ્દ હોય છે. અદિમાં “આદિ” શબ્દ અવયવના અર્થમાં આવેલો છે. સમાસ હોતાં “જન્મ જેમનો આદિ-પ્રથમ અવયવરૂપ છે તેના જ્ઞાન એવો અર્થ નીકળે છે

અર્થાત્ સૃષ્ટિ વખતે જેમાંથી જન્મતો પ્રથમ આવિર્ભાવ છે તે. (૨) અથવા આદિનો અર્થ અવયવ વાચક નહિ લેતાં “વગેરે” એટલે તેના જેવા બીજા ભાવવિકારોના અર્થમાં છે. તેથી જન્મ,

અસ્તિત્વ, વિપરિણામ, વૃદ્ધિ, અપક્ષય, અને નાશ એ છ ભાવ વિકારોનું ગ્રહણ તેનાથી થાય છે. જોકે આદિ શબ્દનો અર્થ ઉભયત્વ સખન્ધ ધરાવે છે તો પણ છ ભાવવિકારમાં ક્ષણિક કહેવી

જન્માદિ પદનો શક્ય છે. તોપણ જન્મના શબ્દ અદિમાં આવેલો હોવાથી આદિના પાંચ ભાવવિકારોને વિગ્રહ ક્ષણિકથી જણાવે છે. કારણકે જન્મની પહેલાં પાંચ ભાવવિકારોનો અભાવ હોવાથી

આશય વગર તેની ત્રિયતિ યતની નથી. એટલે જન્મની પહેલાં કાર્થ પણ ભાવવિકાર નથી.

બાકીના ભાવવિકારો પૂર્વે અમક તેમનો આધાર હોય છે. અસ્તિત્વ પૂર્વે જન્મ,

માર અર્થો. વિપરિણામ પૂર્વે અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ પૂર્વે વિપરિણામ, અપક્ષય પૂર્વે વૃદ્ધિ અને નાશ પૂર્વે

૧. જન્મનો અપક્ષય. પણ જન્મ પૂર્વે કાર્થ પણ ભાવવિકાર નથી. માટે આદિ શબ્દ પછીના જન્મ

જેમાંથી છે તે સિવાયના બીજા ભાવવિકારનો ઉપપક્ષક છે. જન્મત્વા જન્મ તથા અન્ય ભાવવિકારો

૨. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તેનું જ્ઞાન, એવો અર્થ થાય છે. અથવા ગમન તથા પ્રવેશના ભેદથી

૩. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ જેમનો છે” એવો પણ અર્થ છે. આ રીતની મર્યાદા સૃષ્ટિના પ્રકારથી

૪. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે નદશુભ સવિજ્ઞાન પક્ષને આશ્રય કરીને કરવામાં આવે છે. “જેમાંથી આ બૃતો

૫. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં છવે છે જેમાં ગમન કરે છે અને જેમાં

૬. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે પ્રવેશ કરે છે” એ શ્રુતિવચનમાં ગમન અને પ્રવેશનો ભેદ દેખાડ્યો છે. ગમન એટલે

૭. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “આવિર્ભાવરૂપની ઉત્પત્તિ અને પ્રવેશ એટલે ભંગ. તેમના ભેદથી “જન્મ આદિ છે

૮. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મનો” એવો સમાસ થાય છે. ઉપરની શ્રુતિમાં જન્મ, જીવન, ગમન અને પ્રવેશ

૯. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૦. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૧. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૨. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૩. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૪. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૫. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૬. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

૧૭. જન્મનો જન્મ તથા બીજા ભાવવિકારો જેમાંથી છે તે “જન્મ આદિ” એવો સમાસ થાય છે. આ પ્રકારે માટે અદિમાં જન્માદિ શબ્દ છે. એ આમાં આદિ

ક્રમસૂચિમાં આવે છે. આ રીતે બે પ્રકારે સૃષ્ટિ વાક્યોના હોવાથી, તે ઉભય પ્રકારનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મમાં છે એમ જણાવવાનું તાત્પર્ય આ સૂત્રમાં છે. આથી આ ઉભય રૂપે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે છે તેથી આ સમગ્ર પ્રકારનું સૂત્રન અદિઆં “જન-માધરય” શબ્દથી કહ્યું છે. જન-માદિ એટલે જનમ, અસ્તિત્વ, વિપરિણામ વગેરે જ ભાવવિકાર સમગ્રો, અગર જગતનો જનમ, સ્થિતિ અને ક્ષય, અગર જનમ, છવન, ગમન સમગ્રો, તો પણ તે અર્થયુક્ત છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાંથી આ રીતે સર્વ કષ્ટ સંભવે છે. એટલે અદિઆં જગતની ઉત્પત્તિના વર્ણનદ્વારા બ્રહ્મનું કાર્ય લક્ષણ દેખાડ્યું અથવા બે પીળે અર્થ કરવા હોય તો “જનમ આધરય” એમ શબ્દનો વિગ્રહ કરવો. આઠ એટલે પ્રથમ. અર્થાત્ પ્રથમ વસ્તુનો જનમ જેમાંથી છે એવું બ્રહ્મ-બ્રહ્મમાંથી પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન થયું એ જાણના અદિઆં ઉદ્ભવ ક્યો છે, એ અર્થ પણ જણાવ્યો. પ્રથમના ત્રણ અર્થો જેમાં “જનમ આદિ જેમના” કદીને ‘જેમના’ શબ્દથી બહુવચનનો પ્રયોગ ક્યો હતો અને પછીમાં આદ્યનો જનમ જેમાંથી છે. “જોમાં એકવચનનો પ્રયોગ ક્યો છે તેમાં-આ બંનેમાં ફેર એટલો છે કે જીજ્ઞ અર્થમાં ક્રમસૂચિથી બ્રહ્મનું લક્ષણ આપ્યું છે. “જેમાંથી ક્ષત્” પદથી બ્રહ્મને અધિકૃત કહ્યું છે, માટે જેમાંથી આ જનમ વગેરે થાય છે તે બ્રહ્મ છે એવો અર્થ ફક્ત થાય છે. આ કર્તૃત્વ કાનું છે એમ કાંઈને શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મ એવો અર્થ જ છે, તે અદિઆં અધ્યાદાર છે એમ સમજવું નહિ. કારણ કે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને જ કર્તૃ કહ્યું છે, તેથી આ સૂત્રમાં તે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

શાસ્ત્રમાં જે યોનિ-કારણ છે તે શાસ્ત્રયોનિ છે અર્થાત્ બ્રહ્મને શા માટે જગતના જનમ વગેરેનું કારણ ગણ્યો છે એમ કાંઈને શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં કહે છે કે, તે વિષે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. સૂત્રકાર.

પોતે ગમે તે રીતે બ્રહ્મનું લક્ષણ પોતાની મરજી પ્રમાણે આપના નથી, પણ પોતે શાસ્ત્રયોનિત્વાત્નો જે કઈ કહે છે તેના સમર્થનમાં જણાવે છે કે બ્રહ્મ કારણ છે એ દ્વિતીય શાસ્ત્રમાં અર્થ પણ કહી છે. શાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ જે શાસન કરે છે તે એવા થાય છે અને અદિઆં વેદ તેજ શાસ્ત્ર છે. અદિઆં વેદ શબ્દનો પ્રયોગ નહિ કરતાં શાસ્ત્ર એવા સામાન્ય પદનો જે પ્રયાગ ક્યો છે તેનું પ્રયાગન પૂર્વકાપ્દમાં જે પૂર્વ સૃષ્ટિનાં વાક્યો છે તેના પણ સમાવેશ થાય છે.

પણ અદિઆં દેવકાક એવા પક્ષ કરે છે કે આ આખું સૂત્ર એક નહિ સમજતાં બે સૂત્રો અદિઆં છે એમ સમજવું જોઈએ. પહેલું સૂત્ર જમાવચ્ચયતઃ અને બીજું સૂત્ર “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એમ સમજવું. પ્રથમ સૂત્રમાં જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે જણાવ્યાં છે માટે તેમાં બ્રહ્મના રૂપનું-રૂપલીલાનું વર્ણન છે. અને શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મની નામ લીલાનું વર્ણન છે તેથી પછીના ભાગમાં નામલીલાનું-નામાત્મક સૃષ્ટિનું કર્તૃ પણ બ્રહ્મ છે એમ લાં જણાવે છે. અર્થાત્ રૂપસૃષ્ટિ અને નામસૃષ્ટિનું જુદાપણું દેખાડવાને અને તે બંનેના કર્તા બ્રહ્મ છે એમ જણાવવાને અદિઆં બે સૂત્રો છે. શંકરાચાર્ય આ મતને સ્વીકારે છે. પણ તે યોગ્ય નથી. નામ લીલાને જુદી વર્ણવી, તે યોગ્ય નથી કારણ કે તે પણ પ્રપંચની મધ્યમાં છે માટે આ બે સૂત્રો જુદાં પાડવાની જરૂર નથી, પણ તે એક છે એમ ગણવું. શંકરાચાર્ય રૂપપ્રપંચ અને નામપ્રપંચ એ બંનેના યોગ વિભાગથી તે ઉભયના કર્તૃત્વની પ્રતિજ્ઞા કરીને, પછીના સમન્વયાદ સૂત્રોમાં હેતુ આપેલાં છે તેનું કહે છે. અન્યથા સિદ્ધિ માટે “યોનિત્વાત્” માં હેતુના અત્તરો અર્થ ને આપે છે તે “અત્” કદીને શાસ્ત્રમાં યોનિવને જે પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મ. અર્થાત્ બ્રહ્મ નામ સૃષ્ટિના કર્તા છે એવું જણાવ્યું છે. શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મને યોનિત્વ (કારણ) પ્રાપ્ત કરનાર એવું કહ્યું છે. એવો અર્થ કો છે.

આનો અર્થ શંકરાચાર્ય કરે છે, પણ સૂત્રકારને આ અર્થ મંજત નથી. તે આ સૂત્રમાં બે સૂત્રો છે એમ સમજતાજ નથી, તો પછી આથી અર્થની ખોટી કલ્પના કરવાનું પ્રયોગન થું ?

બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે તેમાં આ સંદેહ છે. પ્રતિવાદી સિદ્ધાન્તીને શંકા કરે છે કે શાસ્ત્રમાં એટલે

વેળા ન્યું છે માટે જનતાની ઉત્પત્તિ જોર જનમાથી થાય ૬ એમ બે નહીં હતા તો તમામ વજ્ર
જન જનતાની પ્રમાણ તરીકે આપી શકાય નહિ કારણ કે તે બંને ૧ પ્રમાણ ૫ નથી નહીં
છે તેનું સાક્ષ્ય પૂર્વમણ્ડ અને ઉત્તર ૧૦૬ એમ બે વિભાગ છે તેમા પ્રમાણમા તપ થતું જોઈએ
(વેદ) કહે છે એ મુખ્ય પ્રગતિ વજ્રને પશુ જનતાના કાળ નહીં જન જન ઉપાખ્યાનોમા માનેલા છે
તે બંને ૧૬ પ્રમાણ તરીકે આપી શકાય નહિ

જન એ મુખ્ય મળ છે અને પ્રગતિ જોર ગાણુ કાળુ છે જેમ કાળ મળ પોતાના નોંધે
પામે અમુક કામ કરાવે છતાં મળને ગાણુ રીતે ૧૬ કાળ ૨૧ કાળમા આવે છે તે મીને પ્રગતિ
કાળુ નથી ઉત્તરમણ્ડમા બલને કાંઈ પણ કાળ છે અને અર્થ ૫ મળ કાળ છે તેથી ત્યાં
પરમપર વિરાધ જણાય છે તેમ મંદે પછા છે અને પૂર્વમણ્ડમા અર્થથી અતિગ્રિમ પ્રગતિ
વજ્રેના કર્તવ્ય પ્રતિપાદન હોવાથી અર્થમા જનતા કાળ છે એમ મળમા વેંથી મિદ્ધ થતું નથી
માટે “સાક્ષ્યમા કહ્યું છે” એમ બે કહેવામા આવે છે તે જોડા છે એનું પૂર્વ પક્ષીનું દાર્દ છે

૫મી તે જાગમ દક્ષીન કહે છે કે બે ઉત્તર મીમામા મંદેનું નિરાગણુ છે તે પશુ મં પ્રગતિ
નહીં અને જનતાના નિર્ણયમાથી એક પ્રગતિ નિર્ણય જમામા એ લાગ મળમા મળા ૫ મળ
બે બલને કાળુ નહીં અને જન સાલાન-અર્થ છે એનું મળમળ કાળમા આ કુ છે માટે ઉત્તરમીમામાના જનતા
નિરાધ નથી તે પછી સામ્યુક્ય સાક્ષ્યમા તેના નિર્ણય માટે રસો પ્રમાણ ૫ નર્થ થતું કારણ કે
વેળા પ્રમાણથી જ તેની મિદ્ધ છે જનતા ન્યું છે એનું વેળુ પ્રમાણ ૧૦૬ તે પછી ઉત્તરમીમામા માટે
જનતા પ્રગતિ જમામા જનતા જ રી છે જમામા બાધિત અર્થનું વચન નહીં ૫મી વાંત મેટને કુ
વળા અગત્ય ક વેળાને ૧ વળા અગત્ય તે ન હોઈ નહીં, કારણ તેના તે તરીકે ઉપયોગ
નથી આગલ મિત્રામ વદાન્ત વાંતોના અર્થ ૧૧ કાળનાના કર્મની અર્થ ઉપયોગિયણ
વદાન્તો એ વેદ ૧૦૬ છે, અર્થ તેની પ્રમાણમાથી અર્થ મળે તો ૧૦૬ તે પછી ઉત્તરમીમામાની શી
આવશ્યકતા છે ? તેમજ ઉપનિષદની અર્થ વિદ્યાનો પણ ઉપયોગ મળે તો નથી આથી
વેળાને એ વેળા અગત્ય નથી

તેમ તે વેદ પણ નથી કારણ કે વમા જેમ યજુ પ્રતિપાદન છે તેમ વાંતમા તેનું પ્રતિપાદન
નથી તથા જેમ વેળા મળ તથા આલણુ એના વિભાગો હોય છે તેમ વાંતમા નથી માટે વે
તરીકે માનવા જતા પણ વાંત ઉપયોગ રંગના છે

ઉપનિષદ વદાન્ત સાંગેની શકાનુ સમાધાન ને છે વાંત એ પણ વદ જ છે એ ૧૬નું એ
અર્થ છે આધ્યાયનુ અધ્યાયન મળુ બોધને એનું જે હજારમા આવે છે તેમા એને વિં ૫ અધ્યાયન
કહેલું છે તથા ‘અગ અને ઉપનિષદ મહિન વદનુ અધ્યાયન કરીને તથા અધ્યાયન’ મળીને
સહાયકની જાણણુ અર્થમા પામે પ્રાપ્ત કરે છે’ એવી અર્થિ પણ કે અર્થિમા પગ
વાંતને ૧૬ મળ છે આગે ૧૬ અર્થિમા પ્રમાણ ૫ છે અને વાંતો તે આગ્રિક અર્થ યત
તથા અર્થ છે યત વેળાન્તો અને વિરાધ ન હોય તો પણ તે ગામ અર્થિમા અર્થ-સહાય પ્રતિપાદન
કરે છે અને વદાન્તમા યત મળી કર્તવ્ય પણ વળુ ન હોય, તેથી ૧૬ વેળાન્તનું વેદ્ય જનતા મળેલું
નથી ૧૦૬ કે ઉપર ન્યું ત પ્રમાણુ નહીં મુખ્ય બે વિભાગ છે-યત અને અર્થ પૂર્વમણ્ડમા યત
પાવાન્યથી કે અર્થ ઉત્તરમણ્ડમા અર્થ છે ઉત્તરમણ્ડ એટલે વેળાન્ત તેના વિભાગ અર્થ છે આથી
તેમા વેળા નથી એમ નહીં શકાય એમ બે હોય તો પછી અતિપ્રગતિ હોય આ ૧

મળ મેટના જાગમા યત છે તેમજ જ લાગ વેદ્ય છે એમ ૫મી તો પછી યત મિત્રામના
ગામ મળા વેળા વિરાધમા અતિપ્રગતિ હોય આવે, એટલે તે વેળા નથી એમ કહ્યું કરવું પડે
હોમ યત જોગે વેળાન્તમા મમાવશ નથી તો પણ તે વદાન્તો વેદ જ છે એમ કહી

શબ્દ. વળી જે એમ કહેવામાં આવે છે કે વેદના તો મત્ર અને જ્ઞાતિયુ ભાગ છે તેમ વેદાન્તમાં નથી, તો તે વિષે કહે છે કે, અદ્વિત્યા પણ તે છે જ. મત્ર એટલે ઋચા. અર્થ પ્રમાણે પાન્ની વ્યવસ્થા જેમા કરેલી હોય તે ઋચા કહેવાય છે આ લક્ષણ વેદાન્તમા હોવાથી ઉપનિષદ ઋચા છે, અર્થાત્ તેમા પણ મત્ર છે. વળી “જ્ઞાતિયુ” પણ વેદાન્તમા છે જ્ઞાતિયુનો અર્થ “જ્ઞાતના પ્રતિપાદ” એમ કરનામા આવે છે માટે જ્ઞાતિ પ્રતિપાદ જે જે વાક્ય હોય તે જ્ઞાતિયુજ છે, અને જ્ઞાત પ્રતિપાદ વાક્યોના અંગરૂપ ભાગ સૃષ્ટિ તથા ઉપાસના વગેરેનું પ્રતિમાન કરે છે તે વા-ચો પણ જ્ઞાતિયુ માહાત્મ્ય જણાવતા હોવાથી જ્ઞાત વિષયજ છે એટલે તેને પણ આપણે જ્ઞાતિયુજ ગણવા જોઈએ જોકે જેમ પૂર્વજાણમા “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કર્યો જોઈએ” એવા વાક્યમા વિધિપ્રયોગ છે, એવો વિધિપ્રયોગ ઉત્તરજાણમા-વેદાન્તમા જ્ઞાત જગતનું કર્તૃ છે એવા પ્રકારના જ્ઞાત જ્ઞાનની આગતમા જોનામા આવેનો નથી તો પણ એવું જ્ઞાન પરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે માટે તે ક્ય ૩૫ છે, ભક્તિરૂપ ક્યના મપાદન માટે તે છે. તેથી એમા કોઈ પણ વિપરીતતા નથી પૂર્વજાણમા “યજ્ઞ” વિષય છે, અને ઉત્તરજાણમા (વેદાન્તમા) “જ્ઞાત” વિષય છે આમ પ્રથમ ક્રૂતા દ્વિતીય ભિન્ન છે, તેથી તેમા કોઈ પણ દોષ નથી ઉનદુ વેદાન્તની આ રીતની વિવક્ષણતામા એક ભૂલ છે. અને કાણે એકબીજાને ઉપયોગી છે તેવો માધ્યમ અર્થ જણાવવાને મૂળમા શાસ્ત્ર શબ્દ પ્રયોજેલો છે. શાસ્ત્ર એટલે વેદ અને વેદથી આપણે પૂર્વજાણ અને ઉત્તરજાણ-યજ્ઞ પ્રતિપાદ જ્ઞાતિયુ તથા વેદાન્ત વિષયક ઉપનિષદો અને મમજ્ઞાના છે બન્નેની એકબીજા તરફની ઉપયોગિતા છે. “જે વિદ્યાથી કરે છે” (છાં. ૧-૧-૧૦) “તેને જ વેદના અનુચિનથી જ્ઞાતિયુ જણાવવાની ઇચ્છા કરે છે” બુ ૪-૪-૨૦ વગેરે વાક્યોથી સમજાય છે કર્મજાણ-જ્ઞાતિયુમા અને જ્ઞાતજાણ-જ્ઞાનજાણ ઉપનિષદોમા છે. પણ તે ઉભય જ્ઞાતિ શકિતઓના પ્રતિપાદન કરે છે જ્ઞાતિયુ ત્રયોમા યજ્ઞનું વર્ણન કર્યું છે એટલે કર્મનું નિરૂપણ છે. આ કર્મ તે જ્ઞાતિ ક્રિયાશક્તિ છે. આથી તેનું ગૃહ્ય ક્રિયાશક્તિ ૩૫ી ધર્મથી યુક્ત ધર્મી જ્ઞાત તેનું નિરૂપણ કરવામા છે. તેમ ઉત્તરજાણમા-વેદાન્તમા “જ્ઞા-જ્ઞાનનું નિરૂપણ હોવાથી તેનું ગૃહ્ય જ્ઞાનગતિ ૩૫ી ધર્મથી યુક્ત ધર્મી જ્ઞાત તેનું નિરૂપણ કરવામા છે ઉભયસંસ્થિથી યુક્ત ધર્મી જ્ઞાત એકજ છે આથી આ કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી માટે જ્ઞાતને શાસ્ત્રમા (વેદમા) જે કાણું કર્યું છે તે બરાબર છે

હવે આ મૂળના ઉપજાણમા ભાષ્યકાર કહે છે કે, કેટલાક એટલે નૈયાયિકા એમ માને છે કે આ મૂળમા જ્ઞાતિયુ લક્ષણ આપેલું હોવાથી તે અનુમાનરૂપ છે નૈયાયિકાના મતે લક્ષણ કાંઈ પદાર્થથી જેનું લક્ષણ આપવાનું છે તેના જોડે માધે છે પૂરી એટલે ગૃહ્યની એમ પૂરીનું લક્ષણ આપનામા આવે તો તેથી લક્ષણ આપનાગો હેતુ પૂરી આ જોડેથી (નૈયાયિકા) અનુપપદ્યોથી ભિન્ન છે એમ જણાવવાનો છે તે રીતે આદ્યમા એ અનુમાનો છે અને તે અનુમાનોથી કઈ એ જગતના કર્તા છે એમ મિદ્ધ થાય છે. અને તેથી જ્ઞાતિયુ અવગ ૬૫ તથા જગતી જુદું છે એમ અનુમાન પોતે કરે છે. એ અનુમાનોમા એક અનુમાન જગત કરે છે તે છે. “જગત કર્તા છે. કાણું કે અવગ ૫૫ છે. યજ્ઞ વગેરેની માફક”. બીજું અનુમાન જગતનું કોઈ પણ કાણું હોવું જોઈએ એ છે જેમકે “જગતનું જુદાવાળું કાણું હોવું જોઈએ કાણું કે તે કર્તા છે યજ્ઞ વગેરેની માફક” - વિદ્યાનોદ્ભવિનુ વગેરે બીજાઓ આમા માત્ર શ્રુતિનો અનુવાદ છે એમ કહે છે “જેમ શ્રુતિથી જગતના જન્મ વગેરેની કાણુના દર્શાવેને જ્ઞાતિયુ મર્ત્યના વગેરે મિદ્ધ કરાય છે, તે પ્રમાણે તેની અનુમાન અનુમાનથી પણ તે મિદ્ધ થઈ શકે છે એટલે અનુમાન શ્રુતિને અનુસરે છે. આ પ્રમાણે બન્ને જાણોના મત નાંકીને મિદ્ધાન્તી તેમનું ખણન કરે છે નૈયાયિક મત જો સ્વીકારીએ તો આ સ્ત્રમાં વિષય વાક્યજ નથી, ક્રૂતા ૬૬૫જ ૬૬૫ છે તેથી જ્ઞાતમાં અનુમાનજ પ્રમાણ છે અને શ્રુતિનો અર્થ મગ્ધો પણ હોતો નથી. અર્થાત્ જગતકર્તૃત્વ મિદ્ધ કરવાને અનુમાન પ્રમાણ જ ૬૬ થકાય છે અને

તેની મધ્યથી તે મિદ્ધ ક્રમ છે. અનુમાન મિત્રાય શબ્દપ્રમાણ-વેદનો સ્વીકાર તે કૃતા નથી. આથી બધા શ્રુતિના વચનો મિથ્યા થઈ જાય હિમ્મતના મતને સીધીરીએ તો ત્યાં વિષય વાક્ય છે, પણ તે વગર કર્તૃત્વ કે વસ્તુ જ્ઞાનના અભાવમાં અનુમાન બનતો નહિ. માટે અનુમાનનું ઉપદ્રવક નય છે એવું ત્યાં મદરય છે. એ મત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે તે એમ માને છે કે “જેમાંથી આ બત વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે” વગેરે વાક્યમાં અક્ષતું કેવલ કર્તૃત્વ મમનય છે. તેમાં એવું મમનનું નથી કે તે અક્ષત જગત્તા ઉપાદાન વગેરે કારણરૂપ છે. આવા જ્ઞાનના અભાવમાં ધર્મજ્ઞની મર્વજતા પણ મમનને નહિ તેથી શ્રુતિએ જણાવેલા કર્તૃત્વના હેતુથી અક્ષત જગતનું ઉપાદાન કારણ વગેરે છે તે મિદ્ધ ક્રમ જોઈએ. તેટલા માટે અનુમાન પ્રમાણનો આશ્રય લીધો છે જેમ પર્વત ઉપર ફેવના છે કે નહિ તેનું જ્ઞાન હવે હોય તો પ્રથમ ધૂમાડો પ્રત્યક્ષ આપણે જોઈએ છીએ અને તે વેંયા પછીથી ત્યાં ધૂમાડો છે એવા અનુમાન ઉપર આપણે આગીએ છીએ તે જ પ્રમાણે શ્રુતિના મળોમાં અક્ષતે જઈ કહ્યું છે તેથી તે વિશેનું ત્યાર આપણને જ્ઞાન નવદ્વાર થાય છે ત્યારે જ પછીથી તે અક્ષત મર્મન છે એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ એટલે તે અનુમાન શ્રુતિને અનુમાર હોય છે અર્થાત્ અક્ષતનું -કર્તૃત્વની બાબતમાં શ્રુતિનું જ પ્રમાણ છે અને તેની મર્વજતાની બાબતમાં અનુમાન પ્રમાણ છે. પણ આ હિમ્મતનો મત જોઈ છે અક્ષત કર્તૃત્વ અગર મર્વજતા એ ઉભય આપણને શ્રુતિઓમાંથી-ગળ પ્રમાણથી જ મમનય છે તેને માટે અનુમાનની જરૂર નથી ‘તે આપણને પુરુષ વિશે પૂછ્યું છે’

મ. ૩-૬-૧ : તે વાક્યમાં અક્ષતેવ ઉપનિષદથી વેદ હોવાથી, ઉપગના બન્ને મતો-અનુમાન તથા અનુવાદના જોડા છે વગી પ્રમાણ વાક્ય નહિ જણાવે અર્થને જણાવે છે આનું પ્રમાણ તે અનુમાન નહિ પણ વેદ છે કારણ કે નહિ જણાવે અક્ષતનું સ્વરૂપ વગેરે વેદ જણાવે છે માટે વેદ પ્રમાણ છે આથી એટલું જ મમનનાનું છે કે અક્ષતનું જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવામાં વેદ મુખ્ય છે ત્યારે કોઈ મક્કા જે કે, મનન, નિર્દિષ્ટામન વગેરેથી પણ અક્ષત જણાય છે તો પછી તેમનું નું ? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે મનન, નિર્દિષ્ટામન માત્ર વેદના શ્રવણના અંગ હોવાથી તે શ્રવણ દ્વેષા વિષયમાં કોઈ પણ મેદ હોય તો તેનું નિવારણ દે છે. એટલે તે માત્ર જીત છે મુખ્ય નહિ

સાર—પ્રથમ અધિકરણમાં મુકારે અક્ષતવિચાર માટેની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પણ તે અક્ષત હેતુ તને મમનનું હોય તો શી રીતે મમનય / એની આકાશ કાઢને થાય તો પ્રથમ તે અક્ષત લક્ષણ આ અધિકરણમાં આપે છે કારણે પણ વસ્તુનું લક્ષણ આપતું હોય તો તે એ રીતે આપી શકાય છે તે વસ્તુના મદરયનું લક્ષણ આપીને અગર તેનું જોગબાણ આપવાને તેનું કાર્ય થયું છે તે જણાવીને-તદાથ આપી નકાય છે અહિં આ બીજા પ્રકારનું એટલે કાર્યક્ષમ આપ્યું છે તેમાં એમ કહ્યું નથી કે અક્ષત સ્વરૂપ ક્યાં પણ અમક નર્મ જેમાંથી છે તેનું નામ અક્ષ. આ પ્રમાણનો અર્થ જન્માધિકરણમાં જણાવે છે આ મનાનો ભાનાર્થ એટલે જ છે કે અક્ષ એ જગતનું કર્તૃ છે અગર મહિના કર્તા છે, જો કે નવના અર્થો નીચે પ્રમાણે થઈ ગઈ છે મળના “જન્માધરય વત” એ શબ્દોમાં જન્માધરય પદ બે રીતે છે “જન્માદિ+અધ” અગર “જન્મ+આધરય” હવે પ્રથમની મનિધ પ્રમાણના આ અર્થો આ પ્રમાણે છે

૧ ચત્ત જેમાંથી અર્થાત્ અક્ષમાંથી અગર એટલે આ જગતનો જન્મ પ્રથમ અવયવ છે અર્થાત્ અક્ષને ત્યાં કોઈ જગતની ધ્વજા થઈ સારે તેમણે પ્રથમ જગતનો પ્રાદુર્ભાવ કર્યો પછીથી તેની ગિતિ તિંગધાન પણ પોતે કરે છે જગતની જન્મ ગિતિ અને ભગ એ ત્રણ ગિતિનો જન્મ-પ્રાદુર્ભાવ જેમાંથી પહેલો છે એનું તે અક્ષ છે અર્થાત્ અક્ષ પોતે જ કારણરૂપ છે અને જગતની કાર્યને પોતે ચોનામાંથી મર્જે છે.

૨ અથવા “જન્માદિ” એટલે જન્મ+આદિ આદિ ગળથી ભાવ વિધારનું મદરૂપ કરવાનું છે. આ પ્રમાણે જ. જન્મ, મતા, પુદ્ધિ, વિપતિલાગ, અપક્ષય અને નાશ. આમાં “જન્મ” આપણે

છે અને બાકીનાનો આદિ પ્રથમ એટલે સત્તા ભાવ વિદ્યાર આપ્યો છે પણ તે ભાવ કેવલ સત્તાનોજ વાયક નથી, પણ જન્મ સિવાયના તમામ પાંચ ભાવનો ઉપલક્ષ્ય છે એટલે સૂત્રનો અર્થ એ છે કે “જેમાંથી આ જગતના જન્મ તથા બીજા પાંચ (સત્તાથી લય સુધીના) ભાવ વિદ્યાર થાય છે તે એ બ્રહ્મ છે.

૩ અથવા “જન્મ”પદમાં ઘટાદિપદાર્થમાં નિષ્કર્ષના અભાવ છે. છ ભાવ વિદ્યારોમાં “જન્મ” પ્રથમ છે છતાં પણ તેનો આદિ ધર્મ નથી. કેાઈ પદાર્થના જન્મ પૂર્વે તેનો આધાર હોતો નથી. જ્યાં સુધી ઘડાની ઉત્પત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ઘડાનો અભાવ છે. એટલે ઘડાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તે ઘડો નથી. આથી જન્મનું આદિપણ નથી. તેથી સૂત્રમાં “જન્મ-આદિ” શબ્દોમાં જન્મ એટલે ઉત્પત્તિ અને આદિ એટલે પછીના ભાવ વિદ્યારોમાંનો પ્રથમ વિદ્યાર “સત્તા” સમજવાનો છે. પછીના વૃદ્ધિ વગેરે વિદ્યાર તે આદિ નહિ પણ “આદિવાળો” છે છતાં “સત્તા” અર્થવાળો “આદિ” શબ્દ પછીના ચાર ભાવ વિદ્યારનો ઉપલક્ષ્ય છે. આ રીતે અર્થ લેતાં પણ જગતની ઉત્પત્તિ. સત્તા, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ અપક્ષપ અને નાશ જેમાંથી છે એનું બ્રહ્મ છે.

૪ એથી અર્થ તૈત્તિરીયોપનિષદની “જેનાથી જૂતો જન્મેલાં છે, જેનાથી જીવે છે, જેના તરફ ગતિ કરે છે અને જેમાં પ્રવેશ કરે છે” એ શ્રુતિને આધારે કર્યો છે. આ શ્રુતિમાં જૂતોની જન્મ, જીવન, ગમન, અને પ્રવેશ એમ ચાર સ્થિતિ દહી છે. આ ચારમાં જન્મ આદિ-પ્રથમ છે. તેથી સૂત્રમાં કહે છે કે આ ચાર સ્થિતિઓમાંથી જન્મની સ્થિતિ બ્રહ્મમાંથી પ્રથમ બને છે.

૫ પાંચમા અર્થમાં જન્મ+અવસ્થ એ રીતે પદચ્છેદ કરવાનો છે. અહિં આ આદ્યનો અર્થ આકાશ લેવાનો છે કારણ કે તૈ. ૨-૧ માં ક્રમસૂચિનો પ્રકાર આપ્યો છે, ત્યાં આકાશને પ્રથમ ઉત્પત્ત ધરેલું પ્રથમ વર્ણવ્યું છે. આથી આ સૂત્રમાં બ્રહ્મને આકાશના કારણ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.+

આ પ્રમાણે સૂત્રના પ્રથમ ભાગમાં દહીને પછીથી જણાવે છે કે શાસ્ત્રમાં તે બ્રહ્મને “યોનિ” કારણ તરીકે કહ્યું તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

‘કેટલાક’ સૂત્રના “શાસ્ત્રયોનિત્વાત” ભાગને બૂદ્ધ મૂક ગણે છે. પણ આપણા ભાષ્યકારને તે વ્યાજની નથી. તેઓ તો આખા સૂત્રને એકજ ગણે છે. અર્થાં ભાગમાં બ્રહ્મનું કાર્ય લક્ષણ આપીને પછીના ભાગમાં તેનું કારણ આપે છે. કેાઈને શંકા થાય કે તમે બ્રહ્મને જગતનું કારણ ગણો છો તો તેનો કેાઈ પણ આધાર છે ? તો તેનો ઉત્તર અહિં આપ્યો છે કે, હા, શો આધાર ? શાસ્ત્ર મિવાય બીજો શો આધાર હોઈ શકે. શાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ સમસ્ત વેદ સમજવાનો છે.

માધ્ય અને શૈવ તો વળી એક અધિકરણનાં બે મૂત્રોને બદલે જન-માધ્યમિકરણ અને શાસ્ત્રયોનિ-ત્વાધિકરણ એવાં બે અધિકરણો કર્યે છે. તે પણ યુક્ત નથી.

શમાનુભયાર્થ અને ભારકર જન-માધ્યમિકરણને પ્રથમના સૂત્રની સાથે લેતાં ત્રણ મૂત્રોવાળું ગણે છે. શંકરાચાર્ય વળી અહિં આ એકદરે દસ મૂત્રો છે એમ કહે છે. તેમાં અહિં આ બે મૂત્રો આપ્યાં છે, અને પછીના સમન્વયાધિકરણ અને દક્ષલધિકરણનાં કુલે આઠ, એમ મળીને દસ. તેમાં આ સૂત્ર એટલે આપણા બીજા સૂત્રમાં તે બે મૂત્રોની દરખા કરે છે. પ્રથમ ભાગમાં રૂપ પ્રપંચ વિષે પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને પછીના ભાગમાં “શાસ્ત્રયોનિત્વાત”માં નામ પ્રપંચનું કહ્યું બ્રહ્મ છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને આ પ્રતિજ્ઞા માટેના હેતુઓ પછીના આઠ મૂત્રોમાં આપ્યા છે. પણ આ અર્થદરખા બોલી છે. અહિં આ નામ પ્રપંચ અને રૂપ પ્રપંચના બૂદ્ધ ભેદ કરવામાં આવ્યા નથી. તો પછી બ્રહ્મમાં તેમના કનૂત્વની બાબતમાં ભેદ હોયજ શી રીતે ? વળી “શાસ્ત્રયોનિત્વાત” એ શબ્દમાં પંચમી

વિલક્ષિતથી હેતુ આપેલો છતાં શક્યાર્થ અન્તિમ પદ “અર એટલે વ્યાપે છે” એવો અર્થ લે છે તે પણ આપણા ભાષ્યકારના મતે અવિશ્રામનીય છે.

આ રીતે આ મૂલમાં બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે એમ જણાવવાનો હેતુ છે. માખ્યમત પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ કહે છે તેનો અહિં આ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે માટે નીચેના કાગણા ભાષ્યમાં આપ્યા છે.

(૧) વદ પણ કહે છે કે બ્રહ્મ કર્તૃ છે

(૨) બ્રહ્મ કેવળ નિર્ધર્મ નથી પણ તેને મત્સ્ય, જાન વગેરે ધર્મવાળું કહ્યું છે. જેમ ‘બ્રહ્મ’ આ ધર્મોવાળું છે તેમ કર્તૃત્વ પણ બ્રહ્મનો ધર્મ છે

(૩) બ્રહ્મનો કર્તૃત્વધર્મ તે મહાગ્ધિર્મ-સૌન્દર્યધર્મ નથી પણ અર્થોક્તિ છે.

(૪) શક્યાર્થ માને છે તેમ આ કર્તૃત્વ રાગવબ્રહ્મનું છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મનું નહિ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉપર તેનો આરાધ કરવામાં આવ્યો છે એ પણ ખોટું છે નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ છે.

આ રીતે હુકમ જે બ્રહ્મ વિષે વિચાર કરવાનો છે તેનું લક્ષણ આપતા તે જગતનું કર્તૃ પણ છે તેનો વિચાર કર્યો છે

સમન્વયાધિકરણમ્.

તત્તુ સમન્વયાત્ ॥૩॥

તે (સમવાયિ કારણરૂપે) બ્રહ્મ જ છે; સર્વિચ્છાદનરૂપે તે (જગતમાં)

— અનુસ્યૂત છે તેથી. —

૧ ત્યાં (બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોય તો) આવું^૨ બને અને સમવાયિ કારણ કે નિમિત્ત^૩ કર્તૃ હશે? જો એ પ્રમાણે સંશય થાય તો હોપ શો? જો બેમાંથી^૪ એક હોય તો ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ બંનેની નિરતિશ્યતાનો^૫ ભંગ થાય એટલું જ નહિ પણ મૃત્તિકાની^૬ સમાન બને. અન્ય મતોની માફક, “બેમાંથી આ.” (તૈ. ૩-૧) વગેરે વાક્યોમાં સંદેહનું શ્રવણ નથી તો પછી શા માટે સંદેહ હોવો જોઈએ? તે સંદેહ આ પ્રમાણે છે. ‘યતઃ’ માં પંચમી વિલક્ષિત છે પંચમીમાં તત્ પ્રત્યય છે. આત્મનઃ માં પણ પંચમી વિલક્ષિત છે. બ્રહ્મના નિમિત્તપણામાં સંદેહ નથી કારણકે પંચમી નિમિત્તપણાનું^૭ કથન કરે છે. પણ ઉપાદાનપણામાં^૮ અને કર્તૃત્વમાં સંદેહ છે. કારણ કે તે

(૧) શાસ્ત્રમાં (૨) હવે કહેવામાં આવે છે તે (૩) બ્રહ્મનું નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ છે? જગત બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે કે જગતનો જગત બ્રહ્મ છે એ પ્રશ્ન છે? (૪) સમવાયિ અગર નિમિત્ત કારણ બેમાંથી એક હોય તો (૫) અન્યની અપેક્ષા મિનાય દર્શન ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યનો ભંગ થાય. (૬) માત્રીની માફક અનિલત અને માનવ બ્રહ્મ છે એવું સમવાયિ કારણ કહેવામાં થાય. (૭) માખ્યો સાવયવત્વના દોષથી પુરુષના પશ્ચિમગતિવત્વનો અંગીકાર કરતા નથી, પણ પ્રકૃતિનું તેજ હેતુથી સ્વીકારે છે. ન્યાયિક મતનો સ્વીકાર કરીને અનિલત દોષ અહિં આ લીધો છે. કપાય એ ઘટનું સમવાયિ કારણ છે પણ તે અનિલ છે તેની માફક બ્રહ્મ કહેવો સમવાયિકારણ ગણનાથી અનિલતા થાય (૮) તરંગા તત્ત્વમાત્રમ્ એ શ્રુતિમાં શબ્દ પંચમી વિલક્ષિતમાં છે અને બ્રહ્મ એ નિમિત્ત કારણ છે એવું જણાવે છે. (૯) પૂર્વપક્ષી બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ સ્વીકારે

સંભળાતું નથી.^{૧૦} કલ્પનામાં પ્રમાણનો અભાવ^{૧૧} છે. જો તે સમવાયિ કારણ હોય તો સંદેહ સરળ છે. આમ હોય તો કહેવામાં આવે છે.

તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. નિમિત્તપણું શ્રુતિથી સિદ્ધ છે, અન્ય મતોના નિરાકરણ વખતે તે આગળ કહેવાશે. તત્ત્વ” (તે) બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ છે. કારણ? સમન્વયાત્ (સમન્વયથી) સંપૂર્ણ રીતે તે અનુવૃત્ત તેથી છે. અસ્તિ, ભાતિ પ્રિય તેમજ સત્, ચિત્, અને આનન્દરૂપથી તેનો અન્વય છે; કારણ કે નામ અને^{૧૨} રૂપ કાર્યરૂપ છે. પ્રકૃતિ^{૧૩} પણ પોતાના મતમાં તેના અંશરૂપ છે. પરિચ્છેદ તથા અપ્રિયત્વમાં^{૧૪} અજ્ઞાન છે, જ્ઞાનથી^{૧૫} તેનો બાધ દેખાય છે. નાનાત્વ^{૧૬} ઐચ્છિક છે (પોતાની ઈચ્છાથી બ્રહ્મ જૂઠું જૂઠું રૂપે પ્રકટ થાય છે) કારણ કે જડ, જીવ^{૧૭} તથા અન્તર્ધર્મામાં એક એક અંશનું પ્રકટય થાય છે. આમ^{૧૮} શી રીતે હોય? તો કહે છે ના^{૧૯} સત્^{૨૦} રૂપમાં ઘટ દ્રવ્ય રૂપ શુભ્ર અને ક્રિયાઓનો જેમ આવિર્ભાવ^{૨૧} છે તેમ જડમાં^{૨૨} પણ પ્રાકટ્યની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તારતમ્યથી આવિર્ભાવનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. કારણ કે લગવાનની ઈચ્છા નિયામક છે. સાધારણતાથી આખા જગત્પ્રતિ પરમાણુઓ^{૨૪} વગેરેનો અન્વય સંભવતો નથી. એક અનુસ્મૃત પદાર્થમાં તે (અન્વય) સંભવે છે કારણ કે અનેક

છે પણ તેને ઉપાદાન-સમવાયિ કારણ સ્વીકારતો નથી (૧૦) સમવાયિકારણ છે એવું મંબળાતું નથી. એવી કાંઈ ખબર શ્રુતિ નથી. (૧૧) બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ છે એવી કલ્પના કરવામાં પ્રમાણ નથી. પ્રમાણ વગરની કલ્પના સ્વીકારી શકાય નહિ. (૧૨) નામરૂપાત્મક કાર્યમાં બ્રહ્મ અનુરૂપ છે. ધડામાં જેમ માટી છે, સોનાના ઢાળીનામાં જેમ સોનું તેમ કાર્યમાં કારણ-મહા છે. બ્રહ્મનો તેમાં સમન્વય છે-અંપૂર્ણ અન્વય છે અર્થાત્ કાર્યમાં મંબદ છે. (૧૩) ગિદ્દાન્તી સૂત્રકાર પ્રકૃતિ-જડને બ્રહ્મનો અંશ માને છે. શસ્ત્રિદાનન્દ બ્રહ્મનો મદંશ તે જડ (પ્રકૃતિ). ચિદંશ તે જીવ અને પરિચિત આનન્દ તે અન્તર્ધર્મા અગર અશરૂ છે (૧૪) મર્ત્ય ગુહ્ય બ્રહ્મ છે એમ ગિદ્દાન્તી કહે છે તો કોઈને શકા થાય કે જગત્તમા જે પરિચિતત્વ તથા અપ્રિયત્વ છે-રાગ દેવાદિ, છે તે બધાં શાથી? બ્રહ્મ પોને અપરિચિત છે અને સર્વત્ર પ્રિયજ છે. જના દુનિઆમાં દરેકના કષ્ટની ગણના છે, અને ભેદો એક બીજા ઉપર ઝેર અને દંપ વર્ષાની રજા છે. આ શંકાના પૂર્ણાસામાં કહે છે કે આ પ્રમાણે દુનિઆમાં દેખાતું વતન અત્તનથી છે (૧૫) બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં અત્તન જન્ય પરિચ્છેદાદિનો બાધ થાય છે. (૧૬) જડ તથા જગત્ વગેરેમાં જે બેદ પ્રતીતિ છે તે માયાથી નથી પણ રૂપરચ્છાથી જ્યોત્ વહુસ્વામ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ જગત્ રચવાની ઈચ્છા કરી. તેથી પોતાની ઈચ્છાથી નાનાત્વની પ્રતીતિ થાય છે. (૧૭) જડમાં સદંશ, જીવમાં ચિદંશ અને અન્તર્ધર્મામાં આનન્દંશ (૧૮) એકરૂપ બ્રહ્મમાં આવું નિયંત્રક શાથી? જડમાં સદંશ પ્રકટ કરે છે અને ચિદ તથા આનન્દંશનું નિર્ગધાન કરે છે. જીવમાં આનન્દંશનું તિરોધાન કરીને ચિદંશની અધિક્ષા શાથી દેખાડે છે? એવા પ્રશ્નો છે (૧૯) નમાગથી જે ગિદ્દાન્તી ત્રેણમાં આવે છે તે એ પ્રમાણે નથી: કારણ કે બ્રહ્મના સ્વરૂપને નમને વધાર્ય

કૃપના^{૨૫} અયોગ્ય છે. લોકમાં^{૨૬} અમૂક કર્તૃની માફક અમૂક ઉપાદાનનું પણ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પ્રજામાં કાષ્ટપાણ્ય વ્યભિચાર નથી. મિથ્યા^{૨૭} પ્રતીતિથી અસ્તિત્વ વગેરેની પ્રતીતિમાં પણ સંપૂર્ણ અન્યથા અભાવથી ત્યાં કાર્યપણું તથા વ્યભિચાર નથી. માટે પ્રજા સમવાયિ છે. આ સમગ્ર શ્રુતિજ કહે છે “તેણે આત્માને પોતે કર્યો” (તે-૨-૭) જ્ઞાનું નિમિત્તપણું સ્પષ્ટ છે કારણ કે તે સર્વ વાદિઓને કબુલ છે. કેટલાકો^{૨૮} અહિં આ શાસ્ત્રમાં યોનિપણું પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે આ સૂત્રમાં યોગ્ય છે.

તે પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્ત બન્નેને પણ કબુલ નહિ હોવાથી તેની અવગણના કરવી જોઈએ. તોપણ જૈમિનિ ધર્મશાસ્ત્રાની પ્રતિજ્ઞાની કરીને તેના પ્રતિપાદક પૂર્વ-કાણ્ણના સમન્વયને કહે છે. અન્ય વાક્યોની^{૨૯} પ્રકાશ્યતા છે-સર્વ વેદમાં ધર્મની શાસ્ત્રા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ કે તેમના ગુરુ^{૩૦} પાસેજ શ્રદ્ધાશાસ્ત્રાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. શાસ્ત્રા સન્દેહ^{૩૧} મટાડનાર છે, તે અલૌકિક અર્થના સાધક નથી. જો તેમ હોય તો વેદ અન્યને અધીન^{૩૨} થવાથી તેનું પ્રામાણ્ય બનશે નહિ. ફક્ત વેદની શાસ્ત્રા જોઈ કહેત. વળી “શ્રુતિ સ્પષ્ટ રીતે સર્વના સાધન અને ફલને કહે છે. તે પ્રવૃત્તિ કરાવી શકતી નથી. તેમ હોય તો નરક નથી. સર્વત્ર સર્વાત્મા હરિજ પ્રવર્તક છે. પૂર્વકાણ્ણમાં સ્વર્ગની સિદ્ધિ માટે યજ્ઞજ જલુય છે. તેજ સર્વત્ર વેદનો અર્થ (ધર્મ અને જ્ઞાન છે) એમ વેદને માનનારાઓને સિદ્ધ છે. શ્રુતિમાં મન્ત્રો અને કર્મ જોવામાં આવે છે. તથા શ્રવણ

(૨૫) એક જ જ્ઞાન સમવાયિ કારણ મંભવી શકતું હોય તો પછી અનેક કારણોની કૃપના વાસ્તવિક નથી તેથી જ્ઞાનના ગૌરવને ઘટાડનારાં છે. (૨૬) લૌકિક દૃષ્ટાન્તોમાં તો સમવાયિકારણ અને નિમિત્ત કારણો જૂદાં જૂદાં હોય છે જે સમવાયિ કારણ છે તે નિમિત્ત કારણ નથી. કાર્ય કરનાર અને કાર્ય જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જૂદાં જૂદાં છે. ધર્મનો બનાવનાર કુંભાર છે, અને તે માટીમાંથી બનાવવામાં આવે છે. આમાં કુંભાર એ નિમિત્ત કારણ છે અને માટી એ ઉપાદાન કારણ છે. ધર્મ રૂપી કાર્યનાં બે કારણો એક જ નથી પણ જૂદાં જૂદાં છે. તો પછી જ્ઞાને સમવાયિ તથા નિમિત્ત બન્ને કેમ મનાય ? જ્ઞાન ઉભયરૂપે હોવાથી-સમવાયિ અને નિમિત્ત રૂપે હોવાથી લૌકિકદૃષ્ટાન્તમાં જણાવેલું દ્વયજ અહિં આ નથી. (૨૭) અસ્તિત્વાદિની પ્રતીતિમાં જ્ઞાન ઉપાદાન છે એવાં જો નિયમ સ્વીકારવામાં આવે તો મિથ્યા પદાર્થોની પ્રતીતિમાં સુપુત્રિમાં જેમ રથ ભાગોંદિનું અસ્તિત્વ હોવાથી ભાં પાણી જ્ઞાને ઉપાદાન માનતું પરે એવી શંકાનો ઉત્તર આવે છે. સુપુત્રિમાં પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે પણ જગત્માં પછીથી તેનો નાશ થાય છે. તેથી ભાં અન્યથા અભાવ છે. આથી ભાં અજાણિન અસ્તિત્વાદિ હેતુના અભાવથી જ્ઞાનકાર્ય પણ નથી-જ્ઞાનકાર્યનો અસ્તિત્વમાં વ્યભિચાર નથી. (૨૮) રામાનુજચાર્ય વગેરે. (૨૯) મન્ત્ર અને અર્થવાદ રૂપ વાક્યો (૩૦) યજ્ઞના સાધકમાં તે અંગ તરીકે તેમનો સમાવેશ જેમિનિ સ્વમતની પુષ્ટિ માટે વેદના પૂર્વકાણ્ણ-જ્ઞાનજ્ઞાન ગ્રન્થોનો જ મુખ્ય આધાર લે છે. મન્ત્ર ભાગ વગેરેને કવચિત્ ઉપયોગ કરે છે. વેદનું સ્વાસ્ત્ય યજ્ઞ પ્રધાન કર્મમાં તે જુએ છે તેથી તે યજ્ઞના સાધક અંગમાં મન્ત્રાદિની જેટલી પુષ્ટિ મળે તેટલી જ લે છે. જેમિનિ અને વેદના એક ભાગનો પૂર્વકાણ્ણનો અર્થ ધર્મ છે, આખાનો નહિ. ઉત્તરકાણ્ણનો અર્થ ધર્મ નહિ પણ જ્ઞાન છે એવું જૈમિનિના ગુરુ જ્ઞાનરાણે જ્ઞાનસત્રોમાં જણાવ્યું છે. (૩૧) મીમાંસા (પૂર્વ અને ઉત્તર વેદના અર્થરૂપ ધર્મ અને જ્ઞાન વિષેની જ્ઞાનમાં ગેરહિતો જ દૂર કરે છે, (૩૨) જો મીમાંસાથી અહિંની નિરૂપિત થતી હોય તો વેદમીમાંસાને અધીન બને છે

અલૌકિક ફલની પ્રાપ્તિ ન થઈ તે મીમાંસાથી મળે, આમ હોવાથી વેદ પ્રમાણરૂપ મનાશે નહિ.

રાય છે તેથી સિદ્ધ ઘટાદિની તુલ્યતા યજ્ઞની કૃતિ સંપાદિત કરે છે. અને વેદ સ્વઅર્થમાં સાધુ પુરુષોને પ્રમાણુ મનાય છે. ”

“પ્રજાપતિએ ઇચ્છા કરી કે હું ઉત્પન્ન કરું” તેણે આ અગ્નિહોત્ર મિથુનને લેયો” પ્રજાપતિએ અગ્નિહોત્ર, અગ્નિષ્ટોમ, પૌર્ણમાસી. ઉત્કથ્ય, અમાવાસ્યા, અતિરાત્ર વગેરે જ્ઞોને ઉત્પન્ન કર્યા. (તૈ. સં. ૧)

ઉપાખ્યાનોનાં અર્થનું મિથ્યાપણું યુદ્ધના જન્મ પહેલાં કોઈએ કહ્યું નથી અગર યોગ્ય નથી. જો તેમ હોયતો વેદનું પ્રમાણુ જતું રહે. લોકમાં મિથ્યા ઉપાખ્યાના કહેનારની માફક. માટે પૂર્વમીમાંસાને નહિ જાણનારા જે આખા વેદનું રહસ્ય ક્રિયા વેધે છે એમ કહે છે, તે મૂર્ખાઓજ છે.

તેમ ઉત્તર મીમાંસાવાળા^{૩૪} પૂર્વ (કર્મના સ્વરૂપનું)અજ્ઞાન અંગીકાર કરીને પ્રજ્ઞાસાન મર્મમાં ઉપયોગિ નથી એમ જે કહેછે તે પણ વેદોને સમજતા નથી. “જે વિદ્યાથી, શ્રદ્ધાથી, તથા ઉપનિષદથી કરેછે તે વધારે વીર્યવાળા થાયછે”(છાં.૧. ૧. ૧૦)એ રીતે ઉપનિષદનું જ્ઞાન કૃતિથી સિદ્ધ કરણુ છે. પ્રજ્ઞાસાનવાળા દેહાદિને અધ્યાસ નથી માટે કર્મનું અનુગ્રહ બાધિત છે માટે ત્યજવું જોઈએ એમ કહેવું જોઈએ નહિ. પ્રજ્ઞાના આત્મજ્ઞાનવાળાજ સિદ્ધ વગેરેનો યજ્ઞમાં અધિકાર છે. આમ હોય તો પણ શું? એમ કહેવું જોઈએ નહિ, કારણકે યજ્ઞ આ રીતનો છે. વળી કર્મના ફલની માફક પ્રજ્ઞાફલ પણ લૌકિક છે. “જે આ રીતે વેદમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, અન્નવાળો તથા અન્ન ખાનાર હોય છે તથા તે પ્રજાથી, પશુઓથી, પ્રજાતેજથી તથા કીર્તિથી મહાન્ હોય છે,” (તૈ.૩.૬)આ રીતે અત્યન્ત અવિદ્યાવાળાને^{૩૫} યજ્ઞ માટે અધિકાર નથી. તેના નિપેદને માટે જ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે. ત્યાં દેહનો અધ્યાસ કારણરૂપ નથી. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે “પ્રજ્ઞ અર્પણ છે અને પ્રજ્ઞ હવિ છે.” (સં. ગી. ૪-૨૪)

માટે એકખીજના^{૩૬} ઉપયોગિ થવામાં કોઈપણ દોષ નથી. ક્રિયા અને જ્ઞાન સ્વતન્ત્ર^{૩૭} હોવાથી પુરુષાર્થ (મોક્ષ)ની સિદ્ધિ માટે જ્યોત્સી રીતે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે.

૩૮વળી વેદાન્ત વાક્યોનો સમન્વય આ શાસ્ત્રમાં સંદેહનું નિરાકરણ કરીને પ્રતિ પાઠન કરે છે તે શી રીતે સિદ્ધ^{૩૯} તરીકે હેતુનો નિર્દેશ કર્યો? આગળશાસ્ત્ર વૈકલ્ય તેમ

(૩૩) જેઓ વેદને કર્મ પ્રધાન માને છે તે મૂર્ખ છે. (૩૪) તેમ જેઓ વેદને જ્ઞાન પ્રધાન માને છે તે પણ તેટલાજ મૂર્ખ છે. સિદ્ધાન્તીના મતે વેદમાં કર્મ અને જ્ઞાન ઉભય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં કર્મ છે અને ઉત્તરકાણ્ડમાં જ્ઞાન છે. શ્રુતિમાં કર્મમાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા માની છે અને જ્ઞાનમાં કર્મની માની છે, એટલે વેદમાં કર્મ અને જ્ઞાનનો વિરોધ દેખાડ્યો નથી. (૩૫) જ્ઞાન વગરનાં યજ્ઞમાં અધિકાર નથી. (૩૬) જ્ઞાનીએ કર્મ કરવામાં, અને કર્મ કરનારાએ જ્ઞાન મેળવવામાં કોઈપણ દોષ નથી. (૩૭) જો કર્મ અને જ્ઞાન એક ખીજને સાદાપક હોય તો સામાટે વેદમાં તેની રીતે નહિ જન્યાવતાં, કર્મ માટે પૂર્વકાણ્ડ અને જ્ઞાન માટે ઉત્તરકાણ્ડ એવા વિભાગો કર્યા છે તેના ઉત્તર આપે છે. (૩૮) અન્ય આચાર્યો આ કાણ્ડને અર્થ સમન્વય માટે લેવાને છે (૩૯) અધ્યાત્મિક તત્ત્વો સિદ્ધિ અને યજ્ઞના પ્રણ

૪૦ પ્રતિજ્ઞાનો ગર્ભિત હેતુ પણ નથી, કારણ કે તેનો ઉપયોગ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમાં મુખ્ય કથું અને ગૌણ કથું તેમાં મોટો વિવાદ^{૪૧} છે. જે રૂપથી અન્ય^{૪૨} મતવાળાઓ એ સમન્વયનો વિચાર કર્યો છે તે પ્રમાણે^{૪૩} આગળ સૂત્રોમાં નિર્ણય નથી. શાસ્ત્રના આ-
રંભનું સમર્થન પ્રથમ સૂત્રમાંજ કરેલું છે. તેથી આ સૂત્રથી સમવાયિ કારણ સિદ્ધ થયું છે.

શંકા-પ્રશ્ન ભલે કારણ હોય, પણ શા માટે તે સમવાયિ કારણ હોઈ શકે? તે પ્રમાણે
અહીંના સમવાયિ હોય તો^{૪૪} તેમાં વિકાર થશે. એટલુંજ નહિ પણ કાર્ય અનર્થરૂપ (મિથ્યા)
કારણમાં શકા હોવાથી તેનું ઉચિતપણું રહેશે નહિ. માટે આ સૂત્રનોજ આરંભ કરવો
ભેદજી નહિ.

ઉત્તર-ના, એમ નથી. સઘળાં ઉપનિષદોના સમાધાન માટે સૂત્રકાર પ્રવૃત્ત થયા
શકાનું સમાધાન છે. તે જો પ્રશ્નને સમવાયિ ન કહે તો ઉપનિષદનો મોટો ભાગ વ્યર્થ થઈ
જશે. “આ સર્વ જે છે તે આત્મા છે” (મૂ. ૨-૪-૫) “આ સર્વ આત્મા
છે” (છાં. ૭-૨૫-૨) તે સર્વ થાય છે “વગેરે” “તેણે આત્માને પોતે કર્યો” (મૂ. ૨-૪-૬) “એક
જ અદ્વિતીય છે” “વાણીનો આરંભ વિકાર છે (તૈ. ૨-૭) ^{૪૬} વગેરે વાક્યો કેવ અર્થમાં
બાધિત થઈ જાય.

શંકા-એ પ્રમાણે જો અદ્વિત્માં સંશય ન હોય તો શામાટે સૂત્રકાર પ્રવૃત્તિ કરે છે?

ઉત્તર-તે કહેવાય છે. અરથહ વગેરે વાક્યો પ્રપંચ અને તેના ધર્મોના વૈલક્ષણ્યનાં
અહનું વિકલ્પ ^{૪૭} પ્રતિપાદકો છે તેથી એક બીજાના વિરોધમાં એકના મુખ્ય અર્થમાં
ધર્માશ્રયત્વ બાધ કહેવો ભેદજી નહિ. ^{૪૮}

પહેલાં આ ચોથા સૂત્રમાં કહ્યો છે તે રીતે નહિ, ‘આ સૂત્રના સમન્વય’ શબ્દનો અર્થ વેદાન્ત વાક્યોનો
સમન્વય એવો સકરાચાર્ય કરે છે તે ખરો નથી, તેથી અહીંની વેદાન્ત પ્રતિપાદતામાં “સમન્વયાત્” સૂત્ર
હેતુ તરીકે આપી શકાય નહિ. (૪૦) વળી સકરાચાર્ય પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો આ ગ્રન્થના હવે પછીના
ભાગમાં અહીંની વેદાન્ત પ્રતિપાદતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે પણ નિપ્રયોજન અને, કાળજીકે સંકર તો
આ સૂત્રમાંજ વેદાન્ત પ્રતિપાદતાનો હેતુ આપે છે. (૪૧) મીમાંસિકામાં પૂર્વ મીમાંસાવાળા તથા ઉત્તર
મીમાંસાવાળા-ઉભયનું માનવું એવું છે કે વેદાન્ત અહનું પ્રતિપાદન કરે છે પણ તે બન્નેના વિવાદનું કારણ
આ છે કે પૂર્વ મીમાંસિકા ઉત્તરકાષ્ટને (વેદાન્તને) ગૌણ માને છે, બન્નારે ઉત્તર મીમાંસાવાળા પૂર્વકાષ્ટને
(પૂર્વ મીમાંસાને) ગૌણ માને છે. (૪૨) અદ્વૈતવાદીઓ (૪૩) પણ સર્વ ધર્મથી ગ્રન્થ છે-નિર્ણય છે
અને તે વિષયમાં વેદાન્ત વાક્યોનો સમન્વય છે એવું જે અદ્વૈતવાદી કહે છે તે ખોટું છે. (૪૪) અહનું
પરિણામ જગત્ છે. એવો અર્થ અહીંને સમવાયિ કારણ માનવાનો અર્થ છે. જો આ રીતે અહીંને સમ-
વાયિ માનવામાં આવે તો પછી પરિણામરૂપ જગત્ તેમાંથી હોવાથી પણ વિકારવાળું થઈ જશે
કારણકે પરિણામ એ વિકારજ છે. (૪૫) માટે અહીંની સમવાયિ કારણતા જણાવવાને આ મૂત્રનું પ્રયો-
જન નથી. આ સૂત્રથી અહીંને સમવાયિ કારણ જણાવવા જતાં પણ વિકારવાળું થઈ જાય છે. વિકારવાળું
અહીંથી કાઢ પણ ફક્ત સિદ્ધિ નથી, માટે આવો અનર્થોત્પાદક પ્રયાસ કરવાની કંઈ પણ જરૂર નથી
(૪૬) માત્ર ઘટપટાદિ નામોના વિભાન વાણીએ કરેલા હોવાથી તેજ વિકાર રૂપ છે, વસ્તુતઃ તો તે અહાજ છે.
સર્વ પદાર્થો પણ વસ્તુજ છે, માત્ર તેઓ અહાસિવાય બીજાં નામોથી જે આગળાય છે તેનું કારણ એ છે
કે તે નામો વાણીથી આપવામાં આવ્યાં છે, એવું જીતિનું તાત્પર્ય છે. (૪૭) અહામાં પ્રાપચિક ધર્મો નથી
એવું તે જણાવે છે. (૪૮) ઉપનિષદમાં નિર્ણય પણ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓ છે તેમ સંયુક્ત પણ પ્રતિપાદ-
ક છે, આથી નિર્ણય અહીંનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં મુખ્ય છે અને સંયુક્ત પણ માયિક છે.

ત્યાં સ્વરૂપની સરખામણીએ કાર્ય ગૌણ હોવાથી, પ્રપંચના રૂપના પ્રતિપાદકોમાં કોષકંઠ કલ્પના કરે. તેવું ન થાય માટે જન્માદિ સૂત્રની માફક સમન્વય સૂત્રને^{૪૮} પણ સૂત્રમાં મૂક્યું છે. અને વળી અસ્થૂલ વગેરે શુદ્ધોથી યુક્ત જ વિકાર રહિત જ પોતે આત્માને કહે છે^{૪૯} "એવો વેદાન્તનો અર્થ બધે બેસતો છે. પ્રભુનું વિરુદ્ધ^{૫૦}, બધા ધર્મોનું આશ્રય રૂપ હોવું તે તેની શોભા માટે છે.

વળી પ્રકાશથી જૂદા અન્ય પદાર્થને સર્જવામાં વધમ્મ અને નૈવર્ણ્ય થાય. પરકર્મને પ્રસન્ન કરી છે ને અધીન હોય તો પોતાના ઇશિત્વ (મામર્ય)નો પડઅભાવ બને માટે કર્તૃત્વનો પણ ભાગ થાય. તેથી સઘળા માહાત્મ્યનો તથા જ થાય.

દાંકા-એમ હોય તો^{૫૪} આમ બનેા. અપવાદને^{૫૫} માટે જ તે છે. રજ્યુ સર્પની^{૫૬} માફક અયુક્ત અર્થના કથનમાં પણ દોષ નથી. "સર્વને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તથા વ્યાપે છે." એવી સ્મૃતિ પણ છે.

ઉત્તર-એમ નથી. ને તે પ્રમાણે હોય તો પાખણીપણ^{૫૭} થશે. આ રીતે આરોપ કે અપવાદથી શાસ્ત્રના^{૫૮} અર્થના અંગીકાર કરનારની ભગવાને અસુરોમાં ગણના કરી પ્રભુનું કર્તૃત્વ નથી છે. "જેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ અને ઇશ્વરરહિત પરસ્પર

પણ ઉપામના માટે ગૌણ રીતે ઉપદેશ્ય છે તેથી નિર્ગુણ પ્રભુ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓજ મુખ્ય છે અને સગુણ પ્રભુ પ્રતિપાદક ગૌણ છે. આ પ્રકાગની માયાવાદીઓ દલીલ ન કરે માટે તેમને ઉત્તર આપવાને આ મન અહિંયા યોગ્ય છે, તેથી એમ જણાવે છે કે પ્રભુ નિર્ગુણ તથા મગુણ ઉભય છે. ઉભય રૂપે તેમનો મમન્વય કાર્યમા છે. જડ, શુવ અને અન્તર્યામિ એ પ્રભુનાં કાર્ય છે. તેમા પ્રભુનો સમન્વય છે. પ્રભુ તેમા મંમદ છે પૃથક્ જણાતા જડ, શુવ તથા અન્તર્યામિમા (કાર્યમા) પ્રભુ અનુસ્થત છે. (૫૦) કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર પ્રભુ પોતેજ પોતામાથી જગતને (કાર્ય) ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉત્પન્ન કરનાર પ્રભુવિકાગ રહિત છે (૫૧) પ્રભુ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે છતા તે વિકાગ નથી. વિકાગને વસ નથી, એ રીતે જે વિદોષ દેખાય છે, તે પ્રભુની બાળતમાં ભૂપણ રૂપ છે, કારણકે પ્રભુ હવગ કારણોથી જૂદા પ્રકાગ્નુ છે. (૫૨) પ્રભુથી જૂદો-ઇશ્વરાદિ ને તે કાર્ય ઉત્પન્ન કરે તો પછી કેટલાક સુખી અને કેટલાક દુખી એવા જે શુવો જોવામા આવે છે તેમા કર્તાનો અચુક તરફ પક્ષપાત અને અચુક તરફ નિર્ણયતા સહજ જણાને. (૫૩) ઇશ્વરજ જગતના કર્તા છે પણ તે કર્મને અધીન રહીને શુવોને મુખ્ય દુખ આવે છે એમ તો ગ્રાઇ કહે તો તેને ઉત્તર આપે છે કે એ ખોટું છે, એમ હોય તો તે ઇશ્વરનું સામર્થ્યજ ન રહે. કર્મને પગત-ન બનનાગ ઇશ્વરની જરૂરજ શી છે? (૫૪) નિર્વિશેષવાદી ફગથી દલીલ કરે છે. (૫૫) શ્રુતિ પ્રભુમા જે કર્તૃત્વ જણાવે છે તે અપવાદ તરીકે છે એ કર્તૃત્વ અવિદ્યાથી કંપેણ હોવાથી તેવા પ્રભુનો આધ કરવાને શ્રુતિ કર્તૃત્વવાળા પ્રભુનું વર્ણન કરે છે, વસ્તુત તો પ્રભુને કર્તૃત્વ નથી તેમ વિગ્ધ મર્વ ધર્મો પણ નથી એમ વાદીદલીલ કરે છે (૫૬) વાદી રજ્યુમર્ષના દુષાન્તથી પોતાની દલીલ કરે છે. જેમ કોઇ તોફાની બાગકને લાય ઉત્પન્ન કરવાને દોરડી દેખાડીને એમ કહેવામા આવે કે આ માપ છે, પણ પાછળથી જ્યારે તે બહુ શાણો અને વિવેકી થઈ જાય ત્યારે એમ કહેવામા આવે છે કે "બીહીશ નહિ, આ સર્પ નથી પણ દોગડી છે" તેજ પ્રમાણે મસાગદિમાં આસકા ગેનારને તેમાથી તેનુ ચિત્ત ખસેડી દેવાને પ્રભુના કર્તૃત્વનુ વર્ણન કર્યું છે પણ જ્યારે વેગઆસ્થિ મંમાગ ઉપગથી તેનું ચિત્ત ખસી જાય ત્યારે તેને લાન થાય છે કે પ્રભુ કર્તુ નથી. આ રીતે અચુક નિમિત્ત માટેજ પ્રભુને કર્તુ કર્યું છે, વસ્તુત તે તેવુ નથી. (૫૭) અપવાદ તરીકેજ પ્રભુ કર્તુ કર્યું છે, ખગી રીતે નહિ જેવું ને કહેવામાં આવે તો શ્રુતિઓ પાખણી-કપટી દગે, કાગળકે ખગી બાળતને છપાડીને ખાગી વસ્તુનો પ્રથમ ઉપદેશ આપે છે (૫૮) ઉપર પ્રમાણે શ્રુતિઓનુ તાત્પર્ય માનનાગને-અપવાદ માટેજ

ઉત્પત્તિ થયેલું નહિ અને કામના હેતુવાળું કહે છે તેજો અસુર છે. ” એ રીતે શાસ્ત્રનો અર્થ મિથ્યા થઈ જાય. “ સર્વને સંપૂર્ણ રીતે મેળવે છે. ” એ વાક્ય પણ પદ અસંગત પાની જશે. કારણ કે તેથી : વસ્તુનો પરિવેદ થાય છે. વેદ પ્રપંચ વગરના રૂપને કહીને, પોતે જણાવેલા જગતના કર્તૃત્વનો નિપેદ્ય કરતો નથી. માટે અધ્યારોપ અને અપવાદ પરત્વે વ્યાખ્યાન કરનારથી વેદાન્તો અપ્રમાણ બને છે એમ અને માનીએ છીએ; કારણ કે તેથી સર્વ વાક્યના અર્થમાં બાધ આવે છે. બ્રહ્મ કેલું નિર્દોષ, પૂર્ણ શુભવિગ્રહવાળું છે તે આગળ કહીશું.

શંકાશાસ્ત્રો પુરુષાર્થના (મોક્ષના) પ્રયોજનવાળાં છે; અને આ શાસ્ત્ર મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થનું સાધક છે. મોક્ષ તે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ છે એમ યોગ્ય છે. અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન, અને તેના જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. તેથી જ્ઞાનમાં ઉપયોગિ હોવાને જો તેનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ એમ કહેતા હો તો વેદાન્તમાં અધ્યારોપ તથા અપવાદ સિવાય વ્યાખ્યાન અશુક્લ છે. માટે ગમે તે રીતે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તોપણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં કોઈ પણ ફાપ નથી.

ઉત્તર-પુરુષાર્થ અગર શાસ્ત્રાર્થનું સ્વરૂપ ફક્ત શાસ્ત્રથી જણાય છે. સ્વ બુદ્ધિથી શાસ્ત્રમાં કલ્પનાને તેની કલ્પના થતી નથી માટે સ્વબુદ્ધિથી શાસ્ત્રના અર્થની પરિકલ્પના રચાતી નથી કરીને તેમાં વેદની યોજના કરનારા મોટા સાહસિકો છે અને સત્પુરુષોએ તેમની અવગણના કરવી જોઈએ. વળી પુરુષાર્થ જે રીતે વેદાન્તોમાં જણાયો છે. “બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મ જ છે” (સુ. ૩-૨-૬) “બ્રહ્મવેત્તા પરમે પ્રાપ્ત થાય છે” (તૈ. ૨-૧) “ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી” (છાં. ૮-૩૫-૧) “પછીથી તત્ત્વથી મને જાણીને ત્યાર પછી પ્રવેશ કરે છે” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) “શબ્દથી પણ પાછો ફરતો નથી, પાછો ફરતો નથી” (બુ. સૂ. ૪-૪-૨૨) આ રીતે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જ પુરુષાર્થ છે. વળી બ્રહ્મ તે જીવનો ફક્ત આત્મા નથી અગર અજ્ઞાનવાળું નથી. “હે મહામતિવાળા! એક મારા જ અંશ રૂપ જીવને અનાદિ બન્ધ અવિદ્યાથી થાય છે તથા વિદ્યાથી બીજો થાય છે ” આ વાક્યમાં જીવ જ અવિદ્યાવાળો છે એમ ભગવાન કહે છે.

માટે ન્યાયથી સમર્થિત કરાયેલા સર્વ વેદાન્તથી પ્રતિપાદન કરાયેલું, સર્વધર્મ વાળું બ્રહ્મ છે. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના અંતરંગ સાધનથી તથા શમદમ વગેરે બહિરંગ સાધનથી અતિશુદ્ધ ચિત્તમાં જાતો જ આવિર્ભાવ પામનાર તે બ્રહ્મના પ્રકાશનું સાચુલ્લય તે પરમ પુરુષાર્થ છે. માટે સઘળા વેદાન્તો સ્વ અર્થમાં જોડાયેલા છે એવું ન્યાયથી તે વક્તવ્ય હોવાથી બ્રહ્મના સમવાયિપણા માટે સમન્વય સૂત્ર પણ કહેવાયું જોઈએ.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મની જીજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આ બ્રહ્મનું લક્ષણ શું એવી કોઈને બ્રહ્મને કર્તૃ ક્યું છે એવું કહેનારને, ગીતામાં અસુર કહ્યા છે. (૫૯) બ્રહ્મને વ્યાપક માનીએ તો વ્યાપક બ્રહ્મની વ્યાપ્તિ માટે વ્યાપ્ય વસ્તુ જોઈએ, પણ વ્યાપ્ય વસ્તુને-જગતને તમે મિથ્યા માનો છો તો પછી તેમાં વ્યાપનાર બ્રહ્મ પણ મિથ્યા થઈ જશે. (૬૦) અધ્યારોપ તથા અપવાદના ન્યાયથી (૬૧) - મીમાંસાનાં સૂત્રોથી,

આકાંક્ષા થાય તો જન્માદિ એ સૂત્રોથી વેદ પ્રમાણવાળા જગતનું કર્તૃ તથા સમન્વાયિ તે બ્રહ્મા છે. એમ કહ્યું. આ રીતે ત્રણ સૂત્રોથી હજારોના લક્ષણના વિચારની કર્તૃવ્યતા સિદ્ધ થઈ.

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં ત્રીજું સમન્વયાધિકરણ

વિવેચન:—પાછલા અધિકરણમાં જ્યાં એ જગતનું કર્તૃ છે એ પ્રમાણે સૂત્રકારે જ્યાંના કાર્યલક્ષણદ્વારા પ્રતિપાદન કર્યું; પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જ્યાં આ કર્તૃત્વને સ્વીકારવામાં આવે તો તે કેવા પ્રકારનું ગણવું. એક વસ્તુ ખીન્નની કારણ હોય તો તે જુદી જુદી રીતે હોઈ શકે છે. ઘટ એ કાર્યનું કારણ તપાસવા ખેતીએ તો માટી જેમ કારણ છે તેમ ઘટ બનાવનાર કુંભાર, ચક્ર, દડ વગેરે પણ કારણ ગણવાનાં છે. પણ માટી જે કારણ છે તેમાં અને કુંભાર, ચક્ર, દડ જે કારણ છે તેમાં મોટા ફેર છે. માટી કારણ એટલા માટે છે કે તેના વગર ઘટ બની શકે જ નહિ. ઘટકાર્ય તે માટી જ છે, પણ તે માટીનું અમુક રૂપ છે. ઘટપૂર્વેની અવસ્થામાં તે માટી જૂદા રૂપે હતી છતાં પણ ઘટની અવસ્થામાં પણ તેજ માટી છે. જ્યાં માટી ન હોય તો ઘટનું અસ્તિત્વજ સંભવી શકે નહિ. તેથી તે ખાસ કારણ છે. કુંભાર-ચક્ર વગેરે પણ તે ઘટની ઉત્પત્તિમાં સહાયબૂત છે, અને તેમની સહાયથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેમની ગણના પણ કારણમાં છે. આમ છતાં આ એ પ્રકારનાં કારણો એક ખીન્નથી બિન્ન પ્રકારનાં છે. માટીને સમન્વાયી કારણ કાર્યમાં પણ અનુરૂપ થાય છે; નિમિત્ત કારણ તેથી નિરાણ રહીને કાર્યની ઉત્પત્તિને સહાય કરનાર છે. કૌટિક દષ્ટાન્તોમાં સમન્વાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણો હમેશાં જુદાં જ હોય છે. તે એક નથી. તો અહિંયાં પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યાંને જગતનું કારણ કહેવામાં આવે છે તો તે કેવા પ્રકારનું કારણ કહેવું—સમન્વાયી અગર નિમિત્ત અગર બંને ?

આ પ્રશ્ન વિશે પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે છે કે જ્યાં બેમાંથી એકજ પ્રકારનું કારણ હોઈ શકે નહિ, જ્યાં એમ હોય તો તેની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ઉભયનો ભંગ થઈ જાય. જ્યાં જગતનું કર્તૃજ છે એમ જ્યાં કહેતા તો જ્યાં જ્ઞાન છે એવું જ્યાં વેદાન્તમાં કહ્યું છે તે ખોટું ફેર. મતિકા વગેરેની માફક તેની પણ સાધારણતા મનાય, અન્ય મતની માફક “જેમાંથી આ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે.” (તે. ૩-૧) વગેરે વચ્ચેથી જ્યાંની કર્તૃતા નિરૂદ્ધ રીતે સંભળાય છે. ત્યાં “આત્મામાંથી” સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી છે, આથી આત્મા એ નિમિત્ત કારણ છે એમ પચમી વિભક્તિના પ્રયોગથી જણાય છે. આથી જ્યાં ઉપાદાન (સમન્વાયી) કારણ શી રીતે મનાય ? જ્યાંને સમન્વાયી ગણવાની કલ્પનામાં કોઈ પણ પ્રમાણ જ નથી. એટલું જ નહિ પણ તેમાં ખાસ શંકાને સ્થાન રહે છે. સિદ્ધાન્તી સૂત્રોના અર્થ કરીને પોતાનો મત દર્શાવે છે. સૂત્રમાં “જુ તો” પ્રત્યય યોજીને તેથી પૂર્વપક્ષની વ્યવૃત્તિ કરે છે. જોકે જ્યાંને નિમિત્ત કારણ શ્રુતિમાં કહેલું છે તો પણ અન્ય મતનું નિરાકરણ કરતાં આગળ ઉપર તે કહેવામાં આવશે. તે જ્યાં સમન્વાયી જ કારણ છે. શાથી ? તો કહે છે કે સંપૂર્ણ રીતે તે કાર્યમાં જગતમાં અનુરૂપ છે. અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, સત્, ચિત્, અને જ્ઞાનરૂપથી તેનો અન્વય છે. નામ અને રૂપ એ કાર્ય છે, જ્યાં પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે તે પણ જ્યાંના અંશ છે. અને નાનાત્વની પ્રતીતિ તે જ્યાંની ધૃત્વથી છે. “હું એક છું અને બહુ થાવું” એ શ્રુતિમાં આ ધૃત્વ દેખાડી છે. અને તે ધૃત્વથી જડ જીવ અને અન્તર્યામિમાં જ એક એક અંશનું પ્રાકટ્ય છે, જેમ સદૃષ જ્યાંમાં ઘટ પદાર્થનું નામ, તેના આકાર તથા વાયુ વગેરેથી સ્પન્નરૂપ ક્રિયા એ ત્રણ છે, અર્થાત્ એક જ જ્યાં ઘટના નામ, આકાર તથા ક્રિયામાં વ્યપેક્ષા છે, તેમ જડ, જીવ અને અન્તર્યામિમાં જ્યાંનો આવિર્ભાવ છે, આ ત્રણમાં જ્યાંના અમુક અંશનું પ્રાકટ્ય છે. જ્યાંના સત્ ચિત્ અને જ્ઞાનરૂપ ધર્મોમાંથી સર્જનનું પ્રાકટ્ય તે જગત છે. ચિદંશ તે જીવ છે અને પરિચિન્ન આનંદાંશ તે અક્ષર અગર અન્તર્યામિ છે.

પ્રજ્ઞાની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ બે શક્તિઓ છે. આવિર્ભાવથી જગત્ની ઉત્પત્તિ છે અને તિરો-ભાવથી તેનો પાછો તેમાં લય થાય છે. જે માયાવાદીઓ એમ કહે છે કે જગત્ની ઉત્પત્તિ માયાથી છે તેની સામે સિદ્ધાન્તી અહિંમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે માયાનો જગત્ની ઉત્પત્તિ સાથે કાંઈ પણ મંબંધ નથી. પ્રજ્ઞાને ત્યારે જગત્ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પોતાની આવિર્ભાવ શક્તિથી પોતાનાં તિરોહિત જગતને પ્રકટ કરે છે એટલે મુખ્યત્વે કરીને ભંગવાનની ઇચ્છા એજ અહિંમાં નિવામક છે. જે નૈયાયિકા એમ કહે છે કે જગત્ની ઉત્પત્તિનું કારણ પરમાણુ વગેરે છે તો તે વિષે પણ સિદ્ધાન્તી પ્રસારે કરે છે કે એ મત પણ ખોટો છે, કારણકે પરમાણુ વગેરેનો જગત્ની ઉત્પત્તિ સાથે કાંઈ પણ અન્યવ (મંબંધ) નથી. અર્થાત્ જગતનું કર્તૃ પ્રજ્ઞ જ છે, પરમાણુ અગર પ્રકૃતિ અગર માયા નથી. વળી લોકમાં જેમ સમવાયિ કારણ જુદુ હોય છે તેમ પ્રજ્ઞની આગતમાં નથી, આ જન્મે કારણ રૂપે પ્રજ્ઞ છે. શ્રુતિમાં “તેણે આત્માને પોતે ઉત્પન્ન કર્યો.” (તં. ૨-૭) એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ નિમિત્ત તથા સમવાયિ કારણ છે એવું સિદ્ધ થાય છે. “તેણે કર્યું” તે નિમિત્ત કારણ મૂલ્ય છે અને “આત્માને” જે કર્મ છે તે સમવાયિ કારણ છે. કારણકે જે કર્મ ઉત્પન્ન થયું છે તે આત્મા જ છે, જે લેક્ષ (શક્ટાચાર્ય વગેરે) શાસ્ત્ર મોનિત્વમાં આવેલા પૂર્વપક્ષના નિરામમાં આ સૂત્ર છે એમ કહે છે તે અહિંમાં જણાવેલા પૂર્વપક્ષવાદી અને સિદ્ધાન્તી ઉભયને અમંમત છે. જૈમિનિએ ધર્મજ્ઞાસાનું પ્રતિપાદન કરીને તે ધર્મના પ્રતિપાદક પૂર્વપક્ષને સમન્વય કહ્યો છે પણ સમસ્ત વેદમાં ધર્મજ્ઞ જ્ઞાસા કરવા જેવો નથી. કારણકે જૈમિનિના શુરુ વ્યાસે પ્રજ્ઞજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આથી જન્મે પ્રકારની જ્ઞાસાઓ માત્ર મંદેહનું નિવારણ કરે છે. તે કષ્ટ અલ્પીકૃત્ત અર્થના સાધક નથી, તેથી શાસ્ત્રોના સાથે આનો સમન્વય કરી શકાય નહિ. એટલે જે વાદી (સંકર) આ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે “ઉપરના સૂત્રમાં પ્રજ્ઞની કારણતા શાસ્ત્રમાં કહેલી છે, કારણકે તેનો સમન્વય છે,” તે અર્થ બધું ભેસતો નથી. અહિંમાં પ્રજ્ઞની જ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પ્રજ્ઞ વિષે ચતા મંદેહના નિવારણ માટે છે. નહિ કે કાંઈ અલ્પીકૃત્ત અર્થના સાધક તરીકે. એમ જો હોય તો પછી વેદો અન્યને અધીન થઈ જશે, અને તેથી તો તેમનું પ્રામાણ્ય પણ નહિ રહે. વળી આવો જે અર્થ જણાવવો હતો તો પછી “વેદ જ્ઞાસા” એવો શબ્દપ્રયોગ “પ્રજ્ઞ-જ્ઞાસા” ની જગ્યાએ કરવો જોઈતો હતો.

આ ઉપર વિશેષ વિવેચન કરતાં નીચે પ્રમાણે કારિકાઓ લાખ્યકાર આપે છે. સધળા યાગાદિ સાધન અને સ્વર્ગાદિ ફળનો બોધ શ્રુતિ સ્ફુટ રીતે કરે છે. તે બોધજ કરે છે. પ્રગતિ કરાવતાં નથી. જે પ્રગતિ કરાવે તો અનિષ્ટ સાધન, વિપલક્ષણ, યુદ્ધ, પાપવ્યસન, વગેરેમાં મનુષ્ય કદી પણ પ્રવૃત્ત થાય નહિ. માત્ર જેથી પોતાને લાભ થાય તેટલી જ પ્રવૃત્તિ કરે. અને એમ હોવાથી નરક પણ રહે નહિ. માટે શ્રુતિને પ્રવર્તક કહેવાય નહિ. માત્ર અત્રાત્મા દરિજ પ્રવર્તક છે. શ્રુતિ માત્ર કર્મ તથા જ્ઞાનના માધન અને ફળનો બોધ કરે છે, અને દરિ તે તે કર્મ તથા જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે. પૂર્વ-કાવડમાં યજ્ઞ સ્વર્ગની સિદ્ધિ માટે પ્રતિપાદન કરેલો છે તેવું વેદના અભિપ્રાય પુરોગા માને છે. વળી શ્રુતિમાં તથા ભુવાં ભુવાં ઉપાખ્યાનોમાં ઋષિઓ, મત્રો તથા વૈદિક કર્મો પણ જ્ઞેવામાં આવે છે. તથા યજ્ઞની કૃતિનું પણ મંપાદન છે. આથી મત્ત પુરોગા જે દેવાવેશથી રક્તિ છે તેમને તો વેદ સ્વ-અર્થમાં (અલ્પીકૃત્ત અર્થમાં) પ્રમાણરૂપ છે,

“પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી કે ઉત્પન્ન કરું” “તેણે આ અગ્નિદોષ મિથુનને જ્ઞેવો.” “પ્રજ્ઞપતિએ મોગ્રનું સર્જન કર્યું” વગેરે વાક્યોમાં કર્મનું પ્રતિપાદન મંબળાય છે. વળી ઉપાખ્યાનોમાં જે અર્થ જણાવ્યો છે તે મિથ્યા કદી શક્ય નહિ. ફક્ત શુદ્ધજ વેદ ઉપર પ્રહાર કરવાની ઇચ્છાએ તે મિથ્યા છે એમ કહ્યું છે. શુદ્ધના અવતાર પદેલાં કાંઈએ તેને મિથ્યા કહેવાની દિમ્મત કરી નહોતી. જે વેદને

* આ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા બીજા અધ્યાયમાં આવશે.

મિથ્યા કહેવામાં આવે તો તે પ્રમાણ્યુત ગણી શકાય નહિ. માટે સકળવેદનું રહસ્ય કેવલ ક્રિયાપરત્વે છે એવું જે પૂર્વમીમાંસાનું રહસ્ય નહિ જાણનારા કહે છે તે મૂર્ખજ છે એમ સમજવું. જૈમિનિ તો વ્યાસ પ્રિય છે અને વળી કર્મનું તત્ત્વ જાણનાર છે તેથી તે કદી પણ આવે અર્થ ગ્રહણ ન કરે, પણ આધુનિક તે મીમાંસાનું તાત્પર્ય નહિ સમજનારા, જુદી વગરના જ એવો સાર ખેંચે છે. તેમ જોયો એમ કહેશે કે વેદમાં ફક્ત બ્રહ્મજ્ઞાન જ છે અને કર્મ નથી, તો તેઓ પણ ઉત્તર-મીમાંસાનું રહસ્ય ભિન્નકલ સમજતા નથી. વેદનું રહસ્ય કર્મ અને જ્ઞાન ઉભય પરત્વે છે. બેમાંથી એકમાં જ ફક્ત નથી. જ્ઞાનીઓ પણ કર્મ કરે છે. બાધિન હોવાથી તે ત્યાગ્ય છે એમ નથી. બ્રહ્મ અને આત્માના જ્ઞાનવાળા વસિષ્ઠ વગેરેને જ યજ્ઞનો અધિકાર છે. કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ મેળવનારને યજ્ઞાદિ કરવાની જરૂર નથી. મોક્ષને માટે પણ યજ્ઞાદિની અપેક્ષા છે, કારણકે કર્મના ફલની માફક બ્રહ્મજ્ઞાનનું પણ લૌકિક ફલ મળવાય છે. અત્યંત અવિદ્યાવાળો જે હોય તો તેને યજ્ઞનો અધિકાર નથી તેથી તેમના નિગેધ માટે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરાય છે. આથી કર્મ અને જ્ઞાન ઉભય એક બીજાને મદદ કરે છે અને તેમ થવામાં કોઈ પણ દોષ નથી. નિષ્કામ કર્મનું અનુક્રમ કરવામાં આવે તો મોક્ષ થાય છે, અને સકામ હોય તો ત્રિવર્ગ તેનું ફલ છે; તેમ નિષ્કામ જ્ઞાનીને મોક્ષ મળે છે અને સકામને પ્રળપશ્ચાદિરૂપ ફલ મળે છે; કામ્યફલમાં પરસ્પર એક બીજાનો ઉપયોગ નથી, તેથી તે સ્વતન્ત્ર હોય છે. આવા પ્રકારના કામ્યકર્મનું ફલ ત્રિવર્ગ પુરપાર્ય હોય છે. આ રીતે ફલ હોવામાં અને સ્વતન્ત્ર હોવાથી એક શાસ્ત્રતાની મન્ધ પણ તેમાં નથી.

અહિંઆ કોઈને શંકા થાય કે-બ્રહ્મને કારણ ગણવામાં કોઈ પણ વાંધા નથી. ભલે બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોય, પણ શા માટે સમવાયિ કારણ ગણવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે? બ્રહ્મની સમવાયિ કારણતા જે સમવાયિ કારણ જ ગણવાનો આગ્રહ કરવામાં આવતો હોય તો તેથી મોટામાં મોટો વાંધો એ આવશે કે તેથી બ્રહ્મને આપણે વિકારવાળું માનવું પડશે, વળી એટલું જ નહિ પણ કાર્ય એટલે જગત્ અનર્થરૂપ મિથ્યા હોવાથી તે-પણ અયુક્ત ગણાશે. માટે આવી રીતે બ્રહ્મને સમવાયિકારણ ગણવાની આ સૂત્રનો આરભ કરવો યુક્ત નથી.

ઉપર પ્રમાણે જે વાંધા શકાકાર દેખાડે છે તે બ્યાજબી નથી એવું સિદ્ધાન્તી કહે છે. સૂત્રકારનો આશય સમજ્યાં ઉપનિષદોના સમાધાન વિષેનો છે; તેથી જે બ્રહ્મને સમવાયિ સિદ્ધાન્તીનો જવાબ. કારણ તરિક્કિ પ્રતિપાદન ન કરે તો સમગ્ર ઉપનિષદ વિભાગ વ્યર્થ થાય. શ્રુતિઓમાં “આને સમજ્યું છે તે આત્મા છે” (બુ. ૨-૪-૫-૪-૫૭) તે એક અને અદ્વિતીય છે (છાં. ૬-૨-૧) “વિકાર વાણીથી આરભાયો છે. (છાં. ૬-૧-૪) એવાં વાક્યોમાં બ્રહ્મને સમવાયિ તરિક્કિ નિરૂપ્યું છે. એ વાક્યો પ્રમાણે જે શ્રુતિમાં બ્રહ્મને સમવાયિ-સમવાયી સ્વીકારવામાં ન આવે તો તેમાં બાધ આવે. માટે જ સૂત્રકારે આ કારણ કહ્યું છે. સૂત્રમાં તેને સ્પષ્ટ કર્યું છે. આ સામે શકાકાર દલીલ કરે કે-વાર, એમ જે હોય તો શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને સમવાયી જણાવેલું જ છે, તેમાં કોઈ પણ સંશય નથી. તો પછી શા માટે અહિંઆ મતમાં મુશ્કારે તે વિષે પ્રતિ કહી છે?

આના ઉત્તરમાં પણ સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે શ્રુતિઓમાં જે પ્રકારનાં વાક્યો છે. કેવલ કારણ જણાવનારાં જ નથી. કેટલાંક જેમ સંજ્ઞા બ્રહ્મવાચક છે તેમ નિર્જ્ઞા બ્રહ્મવાચક પણ છે. બ્રહ્મ અસ્પૃશ્ય વગેરે-છે એવું જણાવનારાં વાક્યો પણ છે, અને તે સર્વત્ર પ્રપચ અને તેના ધર્મોથી બ્રહ્મની વિશ્લેષણ તાને જણાવે છે. આથી આ જે પ્રકારના વાક્યોમાં મોટો પરસ્પર વિરોધ જણાવતો હોવાથી, ખરી વસ્તુ છે તે નિશ્ચિત રીતે જણાવવી જોઈએ. તેમાં સ્વરૂપ લક્ષણની સરખામણીએ કાર્યલક્ષણ ગૌણ હોવાથી

પ્રપંચરૂપ ધ્વજ એ ગૌણ છે એવી કોઈ સંકા ન કરે તેટલા માટે જન્માદિ સૂત્રની માફક સમન્વય મતને પણ મોળાયું છે. સ્વરૂપક્ષણ ધ્વજ એટલે સત્ય, જ્ઞાન, તરિકિ સુખ્ય છે અને કાર્યલક્ષણ જગતના કારણ તરિકિ ગૌણ છે એમ જે કહેતા હોય તેમના તે જમને દૂર કરવાને સૂત્રકારે આ સૂત્ર મોળાયું છે. એ ઉપરથી સૂત્રકાર એવું જણાવવા માગે છે કે જગતના કારણ રૂપ ધ્વજ તે અચૂલાદિ ગુણ સુક્ત જ છે. તે નિર્ગુણ ધ્વજ જગતનું કારણ છે. નિર્ગુણ ધ્વજ જગત રૂપ થવા છતાં તેમાં કોઈ પણ વિકાર જોવામાં આવતો નથી. અચૂલાદિગુણસુક્ત ધ્વજમાં કોઈ પણ વિકાર નજરે જોવામાં આવતો નથી તેનું કારણ શું? તો કહે છે કે ધ્વજ એ સર્વ વિરદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે. ધ્વજમાં જેને ધર્મો છે તે જ્યાં એક પ્રમાણુના" નથી, પણ બીજી જગતના છે.

નહિ તો શ્રુતિમાં જ્યાં ધ્વજને "હાયપત વગરનો હોવા છતાં તે ગ્રહણ કરે છે અને ફોડે છે" એમ જે કહ્યું છે ત્યાં હાયપત નહિ હોવાનું માનીએ તો કોઈ પણ વસ્તુનું ગ્રહણ ન કરી જમનું વિરદ્ધ ધર્માશ્રય તરીકે તથા દોડી પણ ન શકે; અને તેથી આપણને આ શ્રુતિ મિથ્યા છે એમ જણાય. પણ શ્રુતિ કહી પણ મિથ્યા અર્થને કહે નહિ. તેથી શ્રુતિના અર્થોને જરામર સમજવા માટે, ધ્વજમાં ઉભય પ્રકારના ધર્મો છે તે આપણે કમ્બલ રાખવું જોઈએ. અર્થાત્ તે વિરદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે; તેથી સ્વરૂપ લક્ષણ ધ્વજમાં અને કાર્ય લક્ષણ ધ્વજમાં કોઈ પણ ભેદ નથી. એક પ્રકારનું ધ્વજ સુખ્ય છે અને બીજા પ્રકારનું ગૌણ છે એમ કહી પણ કહી શકાય નહિ. કારણકે જે કંઈ સદૃષ્ટ પદાર્થ છે તે સધળું ધ્વજ જ છે.

વળાં જો ધ્વજ સિવાયના બીજા કોઈ પદાર્થને ધ્વજ સર્વે છે એમ જો આપણે માનીએ તો વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય નામના દોષો જણાશે. વૈષમ્ય એટલે વિષમતા—સદૃષ્ટ પદાર્થોની ઉચ્ચ વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યતા નીચ સ્થિતિ. કોઈ સુખી હોય અને કોઈ દુઃખી હોય એમ મૂંઝવેલી સ્થિતિમાં હોયથી ધ્વજને જગતકર્તૃ જે વિષમતા દેખાય છે તેનું કારણ ધ્વજ સિવાયની વસ્તુને સદૃષ્ટ ઉત્પત્ત કરનાર માનવું જોઈએ. માનીએ તો કમ્બલનું પડે. તેમજ નૈર્ઘૃણ્ય એટલે ધૂણતા-દયાનો અભાવ તે પણ તે અન્ય પદાર્થમાં હોય કે જે જણાય. પણ ધ્વજ પોતે પોતાના રમણ માટે રવ ઇચ્છાથી સદૃષ્ટ રમે છે એવો સિદ્ધાન્ત માનવાથી આ વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ પણ રહેશે નહિ. જો આ વિષે કોઈ એમ કહે કે જીવના સુખ દુઃખ વગેરેનું કારણ કર્મ છે એમ માનો, અને ધ્વજ નિમિત્ત કારણ તરિકિ સદૃષ્ટ રમે છે અને આ સદૃષ્ટ ધ્વજથી બિન્ન છે તો આ કારણ પણ ટકી શકતું નથી. એ સ્વીકારવાથી ધ્વજ કર્મને અધીન છે એમ સ્વીકારવું પડે અને આથી ધ્વજના સ્વાતન્ત્ર્યમાં મોટામાં મોટો બાધ આવે છે. જો ધરીભર એમ માનીએ કે કર્મને લીધે જીવનાં સુખ દુઃખ વગેરે થાય છે, અને તેથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય ટકશે નહિ, તો પછી ધ્વજ પણ અન્યને અધીન છે એવો સિદ્ધાન્ત થઈ જાય. આ સિદ્ધાન્તથી ધ્વજની મહત્તાનું જે જ્ઞાન છે તે પણ નષ્ટ થાય, આથી ધ્વજ જગતનું કર્તૃ છે એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય.

અહિંઆં પૂર્વપક્ષીને ફરીથી સંકા કરવાનું કારણ મળે છે. તે એમ કહે છે કે ધ્વજને જગતકર્તૃ માનવાથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યના દોષો લાગશે એમ જે. કહેવામાં આવે છે તેનું સમાધાન આ રીતે થઈ શકે—શ્રુતિમાં ધ્વજને જે કર્તૃ તરીકે કહેવામાં આવે છે તે અપવાદને માટે જ છે. વસ્તુતઃ તો ધ્વજમાં કર્તૃત્વ જ નથી. આથી વિરદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય તેને જે કહેવામાં આવે છે તે પણ બંધ બેસતું નથી. જેમ ન જ્ઞાના રસ્તે કોઈ બાગક જતો હોય, અને ધણું કહેવા છતાં પણ તે અટકતો નહોય તો તેને ભય દેખાડવાને માટે દોરડી ત્યાં પહેલી હોય તેને જોઈને એમ કહેવામાં આવે કે "જો જો! આ ત્રાપ અહિંઆં છે માટે ના જઈશ." આ માંબજાતાની સાથે તે બાગક અટકી જાય છે, તેમ અહિંઆં ધ્વજને જગતનું કર્તૃ કહ્યું છે. જોકે આ દાખલામાં વસ્તુતઃ દોરડી જ છે. અને સર્પની પ્રતીતિ મિથ્યા છે. પેદમાં જણાવેલું ધ્વજનું કર્તૃત્વ મિથ્યા છે. તેવા ધ્વજના જ્ઞાનથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેનું

કથન છે. વળી સ્મૃતિમાં “સર્વને વ્યાપે છે” (ભ. ગી. ૧૧-૪૦) માં પણ બ્રહ્મ વ્યાપક છે એમ કહ્યું છે. તે સમવાયી કારણ છે એવું ત્યાં જણાવ્યું નથી.

આ શકાનો નિરાસ સિદ્ધાન્તી દ્વીતી કહે છે-બ્રહ્મની કર્તૃતાનાં વચન અપવાદ તરીકે છે, તેથી તે મિથ્યા છે એ કલ્પના યુક્ત નથી. જો એમ હોય તો બધું મિથ્યા છે અને કલ્પના જગત્ કર્તૃત્વ નહિ માન-બ્રહ્મજ સત્ય છે, આથી જે ક્ષય સ્વરૂપ પદાર્થ છે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એમ માનવું તારની ભ્રમવદ્વૃત્તામાં પડે અને તેથી પાપપરીપણું થઈ જાય. કારણકે જેઓ કાર્યને અસત્ય અને કહેલી નિન્દા. મિથ્યા ગણે છે તેઓ પાપપરી છે. “જેઓ જગત્ અસત્ય છે, અપ્રતિષ્ઠ છે, અનીશ્વર છે, સ્ત્રી અને પુરુષના મંથન-વિના ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી કામ એજ પ્રાણીઓનું કારણ છે અન્ય નહિ એમ જે કહે છે તેઓ આશ્ચર્ય છે” (ભ. ગી. ૧૬-૮)

જગત્ને મિથ્યા માનનારાના વાદમાં બીજાં બધાં જગત્ સાક્ષીઓ આનર્થક્યનું છે. પ્રપચને મિથ્યા કહેવામાં આવે તો વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ મિથ્યા થઈ જશે તેમ સર્વ વસ્તુને મિથ્યા કહેવાથી સર્વ વેદાદિનાં “સર્વમાં” સમાવેશ હોવાથી, તે પણ મિથ્યા ગણવા પડશે. બ્રહ્મમાં (છે એવું કહીને પોતાનાજ માટે) અધ્યારોપ અને અપવાદનો આશ્રય કરીને જગત્ કર્તૃતાના સિદ્ધાન્તને જે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓએ વેદાન્તના સ્વારસ્યને ક્યારી નાખ્યું છે એમજ માનવું પડશે. એથી તો સઘળાં વાક્યોના અર્થનો બાધ આવે છે, આગળ ઉપર લાખ્યમાં કહેવામાં આવશે કે બ્રહ્મમાં નિર્દોષ પૂર્ણ શબ્દો છે.

વળી દ્વીતી આ સામે શંકા કરે છે કે-શાસ્ત્રો આર પુરુષાર્થની ભ્રમપતિના બાધક છે. અને વેદાન્ત શાસ્ત્ર મોક્ષ રૂપી પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે છે. મોક્ષ એટલે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ. અવિદ્યા મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થ માટે એટલે અજ્ઞાન. તેનો નાશ કલ્પ જ્ઞાનથીજ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જો અવિદ્યાની નિવૃત્તિમાં જ્ઞાન ઉપયોગી હોય તો પછી વેદાન્તશાસ્ત્ર જેમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તેમાં અધ્યારોપ (બ્રહ્મ જગત્નું કર્તૃ નથી, પણ માયા વગેરે છે અને તેનો આરોપ અપવાદની આશ્રયતા. બ્રહ્મમાં ક્યો છે તે) અને અપવાદ સિવાય વ્યાખ્યાન કરી શકાશે નહિ. અવિદ્યાનું નાશ કરનાર જ્ઞાન જગત્-કાર્થ મિથ્યા છે અને કલ્પ બ્રહ્મજ સત્ય છે. આ જ્ઞાનમાં જેમ રજઝુમાં સર્પનો આરોપ છે તેમ બ્રહ્મમાં જગત્ કર્તૃત્વનો આરોપ અને અપવાદ છેજ. આનાથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થનું સાધક બનેછેજ. આથી ત્યાં કોઈ પણ દોષ નથી.

સિદ્ધાન્તી આ શકાનો ઉત્તર આપે છે. કોઈ પણ પુરુષાર્થ અગર શાસ્ત્રના અર્થનું સ્વરૂપ કલ્પ શાસ્ત્રથી પૂરેપૂરી રીતે સમજી શકાય છે, મનુષ્યની જીવિતી તેની કલ્પના કરવાની ખરી પુરુષાર્થ બ્રહ્મની નથી. માટે જે લોકો પોતાની જીવિત પ્રમાણે શાસ્ત્રની કલ્પના કરે છે અને મરજમાં પ્રાપ્તિ છે. આવે તે રીતે વેદને યોગ્ય છે તેઓ મોટા સાહસિકો છે અને તેથી સત્પુરુષોએ તેમની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. એવાની તરફ દુર્લ્ભ રહેવું જોઈએ. ખરો પુરુષાર્થ શું છે તે વેદાન્તમાં આપેલું છે. વેદના ઉત્તરકાણ્ડમાં ઘણી શ્રુતિઓ છે, જેમાં આ પુરુષાર્થ જણાવ્યો છે. “બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મજ બને છે.” (મુ. ૩-૨-૬) તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી “(ભ. ૮-૧૫-૧) ભગવદ્વૃત્તામાં પણ તે જણાવનાર વચન છે. “પછીથી મને તત્ત્વથી જાણીને સાર પછી તેમાં પ્રવેશ કરે છે” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) આ બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ તે બાબત જણાવી છે, “સમ્યક્થી અનાવૃત્તિ છે, અસમ્યક્થી અનાવૃત્તિ છે,” (બ. સ. ૪-૪-૨૨) આ બધી શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયનાં વચનોથી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવું એજ ખરો પુરુષાર્થ છે એમ નક્કી થાય છે.

હવે સિદ્ધાન્તી પોતે આ સૂત્રના વ્યાખ્યાનનો ઉપમંહાર કરે છે. ન્યાયથી ઉપમંહિત સઘળાં વેદાન્તમાં સર્વજન ધર્મવાળું બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મના શ્રવણ, મનન અને નિદિષ્ય એ ત્રણ અન્તરંગ સાધનોથી તથા શમદમ વગેરે બહિર્ગમથી અતિ શુદ્ધ નિ આધિર્ભાવ પામેલા પ્રકાશનું સાધુત્વ તેજ પરમ પુરુષાર્થ છે. માટે

અસૌકિક અર્થમાં જ દિવિત અર્થવાળા છે એમ જણાવવાને સમન્વય સૂત્ર કહેવું જોઈએ. એવી જો આદંશ થાય તો જન્માદિ સૂચી પણ જગતનું કર્તૃ (નિમિત્ત કારણ) છે અને આ સૂત્રમાં તે સમવાયી કારણ પણ છે એમ નક્કી કર્યું. આ સૂત્રની સંગતિ આ રીતે છે. પ્રથમ સૂત્રમાં જ્ઞાતો વિચાર કરવો જોઈએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, પછીથી તે જ્ઞાતો હશે એવી આદંશ રૂપાંતર સૂત્રમાં જણાવે છે કે તે પછી જગતનું કારણ છે કારણકે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે તેમાંથી હોય છે; ત્યાર પછી કહેને શંકા થાય કે જો પણ આવી રીતે જગતનું કારણ હોય તો જ્ઞાતમાં વિચાર મંભવે તો તેના ઉત્તરમાં અહિંમાં જણાવવામાં આવે છે કે ના, તે જ્ઞાત નિમિત્ત કારણ રૂપાંતર સમવાયી કારણ પણ છે, એટલે જગતમાં તે અદુર્યુત છે. વસ્તુતઃ જગત પણ જ્ઞાતનું કાર્યવદ્ધ છે. જગત એટલે જ્ઞાતમાં વિચાર સમજવાના નથી.

સાર-પાછલા અધિકરણમાં જ્ઞાતનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાં એમ જણાવ્યું હતું કે તે જગતનું અગર આદ્યસૂત્ર પદાર્થ આકાશનું કારણ છે, અને શાસ્ત્ર પણ તે બાબતની સાક્ષી પૂરે છે. હવે શંકા એ છે કે જો જ્ઞાતને જગતના કારણ કહેતા હો તો તે કેવું કારણ કહેવું? ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ પ્રકારનાં કારણ હોય છે (૧) સમવાયિ (૨) અસમવાયિ અને (૩) નિમિત્ત. શ્રુતિકા એ ધરાવું સમવાયિ કારણ છે કારણકે ઘડો શ્રુતિકામાંથી બનેલો છે અને શ્રુતિકામય છે, અર્થાત્ ધરામાંથી જો શ્રુતિકાને લઈ લઈએ તો ઘડો વસ્તુ નજર રહે, આથી જ કારણ કાર્યમાં હોય અને જો લીધે કાર્યનું અસ્તિત્વ ગણાય છે એટલું જ નહિ પણ જો તે કારણને કાર્યમાંથી લઈ લેવામાં આવે તો તે કાર્ય ન રહે. તે બાબત કારણ સમવાયિ કારણ એ નામથી જોળાય છે. અસમવાયિ કારણનું દૃષ્ટાન્ત તનુમાં રહેલું તનુત્વ છે. તનુ એ પટનું સમવાયિ કારણ અને તનુત્વ એ પટનું અસમવાયિ કારણ છે. આથી સમવાયિ કારણનું સમવાયિ કારણ જે તનુત્વ તે પટનું અસમવાયિ કારણ છે; અને કુભાર વગેરે નિમિત્ત કારણ છે. અહિંમાં શંકા એ કરવામાં આવે છે કે તે જ્ઞાતને કેવા પ્રકારનું કારણ ગણવું? તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યમાં કહે છે કે તે જ્ઞાત એ કેવલ નિમિત્ત કારણ જ નથી-જગતનું કર્તૃ જ નથી પણ સમવાયિ કારણ પણ છે. જગતનું અસ્તિત્વ જ્ઞાતમાંથી છે એટલું જ નહિ પણ તે જ્ઞાતમય છે. જગત એ જ્ઞાતથી ભિન્ન નથી. વસ્તુતઃ જ્ઞાતની ક્રીડા માટે બહુ રૂપ થવાની ઈચ્છા થતાં જ્ઞાત પોતાના સત્, ચિત્ત અને જ્ઞાન-તનુ તિરોધાન કરીને સદશને જગત રૂપથી પ્રકટ કર્યો, જ્ઞાન-તનુ તિરોધાન કરીને ચિદશનું જીવ રૂપે પ્રાકટ્ય કર્યું; અને ગણિતોત્તર તરીકે અક્ષર અગર અન્તર્ધર્મરૂપને પ્રકટ કર્યું; આ રીતે જોતાં જગત, જીવ અને અક્ષર એ જ્ઞાતના અંશરૂપ છે. અને તે તમામ અંશમાં જ્ઞાત અનુસૂત છે, આથી જગતમાં પણ જ્ઞાત છે. તેમાં પણ જ્ઞાતની મંપર્ય અનુવૃત્તિ છે. આથી તે જ્ઞાત જગતનું સમવાયિ કારણ છે. આ પ્રમાણે શ્રીવશ્વભાચાર્યના સિદ્ધાન્ત હોવાથી માયાવાદિજોતો જગત વિષેના મત બેટા કહે છે. તેઓ જગતને માયાથી જન્ય માને છે, અને તે વિધ્યા છે એમ કહે છે. શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તમાં જગત જ્ઞાતનું કાર્ય છે. તેમાં માયા જેવું કંઈ પણ નથી. આથી જગત સત્ય છે. આને માટે ગુ. ૨. ૪. ૫; ૪-૫-૬, છાં. ૭-૨૫-૨ ગુ. ૨-૪-૬. તૈ. ૨-૭. છાં. ૬-૨-૧ તથા ૬-૧-૪ વગેરે કૃતિ-જોનાં પ્રમાણ આપે છે. તેમજ સ્મૃતિ કહેતાં ભગવદ્ગીતાના ૧૬-૮ માં જગતને અમત્ય કહેનારને અક્ષર કહેતા છે. માટે જગત સત્ય છે, અને તેનું કર્તૃ જ્ઞાત છે; આ જ્ઞાત કેવલ જગતના કર્તા નથી. તેમ કેવલ નિમિત્તકારણ નથી. પણ જગતને પોતામાંથી સર્વ છે તેથી તે જગત જ્ઞાતમય છે. જ્ઞાતને સદશ હોવાથી સમવાયિ કારણ પણ છે. આ હકિકત આ અધિકરણમાં સમજાવી છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાતજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા પ્રથમ કરી અને પછી તે જ્ઞાતનું લક્ષણ શું એવી આકાંક્ષા કોઈને થાય તો તે જન્માદિ જે સૂચી પૂર્વ કરી છે. ત્યાં જ્ઞાતનું લક્ષણ આપ્યું અને તેમાં જણાવ્યું કે જો જ્ઞાતજગતનું કર્તૃ છે. અર્થાત્ સમવાયિ કર્તૃ છે, અને તેમાં

પ્રમાણુ સાક્ષ છે. આ પ્રકારે ત્રણ જ્ઞાસાધિકરણ, જન્માદિઅધિકરણ, અને સમન્વય અધિકરણમાં પ્રદાની જ્ઞાસાના લક્ષણના વિચારની કર્તવ્યતા સિદ્ધ કરી છે.

૧૪ ઇક્ષત્યધિકરણ

ત્યાં પ્રશ્નમાં ચાર પ્રકારે વિચાર છે. સ્વરૂપ, સાધન અને ફલનાં પ્રતિપાદક ત્રણ પ્રકારનાં વાક્યો અને અન્ય મતોનું નિરાકરણ. ત્યાં સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં અન્યમતોના નિરાસં સિવાય સાધન અને ફલનો બિલકૂત ઉપયોગ નથી. માટે પ્રથમ સ્વરૂપનો નિર્ણય છે. ત્યાર પછી અન્ય મતોનો નિરાસ (ખણકન) છે. ત્યાર પછી સાધનો અને ફલ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સ્વરૂપ વાક્યોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તે બે પ્રકારનાં છે—સંદેહ યુક્ત અને સંદેહ વગરનાં. તેમાં સંદેહ વગરનાં વાક્યોનો નિર્ણય કહેવો નહિ. સંદેહવાળાં ચાર પ્રકારનાં વાક્યો છે—૧ કાર્યનાં પ્રતિપાદક—૨-અન્તર્ધર્માભિના પ્રતિપાદક—૩-ઉપાસ્યના બ્રહ્મ સ્વરૂપના વિષય રૂપના પ્રતિપાદક, અને પરચરણ. તેમાં પ્રથમ પદમાં કાર્યવાક્યોનો નિર્ણય વિભાગ વિષે કહેવાય છે. સત્, ચિત્, આનંદ રૂપથી તથા આકાશ, વાયુ, તેજનાં વાયક વાક્યો છ પ્રકારનાં છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. છીએ સ્થળે અન્યના વાયક વેદાન્તોમાં પણ લગવાનનાં વાક્યો છે. ત્યાં લક્ષણવિચારમાં જ સદ્સ્વરૂપની ઉપાસ્યતાનો નિર્ણય કર્યો છે. ચિદ્સ્વરૂપ જ્ઞાન પ્રધાનના નિર્ણય માટે ઇક્ષતિ અધિકરણનો આરંભ સાત સૂત્રોથી કરે છે કારણ કે જ્ઞાનનાં દ્વાર સાત છે.

ત્યાં આ રીતે સંદેહ છે. પ્રશ્ન ૧^મ સ્વપ્રકાશ હોવાથી, સર્વ પ્રમાણનો વિષય બનતું વૃણપદ ૧^મ નથી કારણ કે “જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે” એ શ્રુતિ છે. તો તે વિષે વિચાર કરવો શક્ય નથી. પોતાના ૨^મ પ્રકાશ સાથે વિરોધ આવે છે. તેમ શ્રુતિ સાથે પણ તેનો ૧^મ વિરોધ છે તેથી અગર વિરોધના પરિહારથી તે શક્ય છે? તો શું ફક્ત થયું? તે શક્ય નથી. કારણ?

“સન્નિર્વાદિ માર્ગથી જ્ઞાન કરાવવાને પ્રમાણો તે છે. પણ જે તદ્દન વિષય બહાર છે, જે વાણીને તેમ બ્યવહારનો વિષય નથી, ત્યાં પ્રમાણ રી રીતે હોઈ શકે?”

(૧) સૂત્રોની યોજનાના ક્રમ આ પ્રમાણે છે. પ્રથમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અધ્યાય પહેલામાં જણાવ્યું છે. અધ્યાય બીજામાં અન્યમતોનું ખણકન કર્યું છે. અધ્યાય ત્રીજામાં બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનાં સાધનો વિષે વિચાર ચલાવ્યો છે અને હેલા અધ્યાયમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ ત્રાક્ષ જણાવ્યું છે. (૨) જન્મ (૩) સન્નિવાન-૯ રૂપે મત-ચિત્ અને આનન્દના પ્રતિપાદક ત્રણ વાક્યો અને આકાશ વાયુ અને પ્રાણનાં વાયક ત્રણ વાક્યો-એમ ફૂલે છ વાક્યો થયાં. (૪) લોકમાં (૫) હા-દો-ત્યાદિ ઉપનિષદોમાં (૬) ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજાની શ્રુતિઓ છે પણ તે લગવાનના અર્થમાં છે. (૭) પ્રથમનાં બે સૂત્રોમાં બ્રહ્મના સદ્સ્વરૂપને જણાવ્યું. (૮) આ અધિકરણમાં બ્રહ્મના ચિદ્ રૂપને જણાવે છે. (૯) આ અધિકરણમાં સાત સૂત્રો છે. અદિઆં સૂત્રોની મુખ્યા સાત ચા માટે કરી છે તેનો હેતુ જણાવે છે. પાંચ દ્વિત્રિયો, મન અને જ્ઞાન એ સાતથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે માટે તે માત્ર જ્ઞાનનાં દ્વાર કહેવાય છે. નવાધિક મતમાં જ્ઞાન ચન્દ તે આત્માનો વિરોધ યુક્તો બોધક છે, તે પણ બ્રહ્મનો વાયક છે એમ મનનું. (૧૦) નનદામયને મૂર્ત આત્માનો વિરોધ યુક્તો બોધક છે, તે પણ બ્રહ્મનો વાયક છે એમ મનનું. (૧૧) અન્ય પ્રમાણોથી બ્યવરથ નથી. (૧૨) અન્ય વગેરે સ્મૃતિથી બ્રહ્મની સ્વપ્રકાશતા જણાવી છે. (૧૩) અન્ય પ્રમાણોથી બ્યવરથ નથી. (૧૪) વર્તોવાર્ષા નિવર્તન્તે એવો પ્રમાણથી મન્ય બને તો પછી પોતાની સ્વ પ્રકાશતામાં વિરોધ આવે. (૧૫) વર્તોવાર્ષા નિવર્તન્તે એવો

આ લોકના તથા પરલોકના વ્યવહારને યોગ્ય વિષયમાં પુરુષ પ્રવૃત્તિ છે કારણકે પ્રવૃત્તિ માટે પ્રમાણ છે. પણ ક્ષણ સર્વ વ્યવહારથી અતીત છે.

શંકા-આ પણ વેદથી સમન્વય છે? ઉત્તર-તો પણ તે બાજુલા અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે માટે વેદાન્તોના વિચાર કરવો જોઈએ નહિ એમ જો કહેવામાં આવે તો—

(આ પ્રમાણે) કહેવાય છે.

ઈક્ષતેનાશ્વદમ્ ॥ ૪ ॥

બ્રહ્મની ઇક્ષા છે તેથી તે બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ વેદમાં કહ્યું નથી એમ નથી.

જેમાં શબ્દ નથી તેનું નામ અશબ્દ છે. સર્વ વેદાન્તથી ન પ્રતિપાદન કરાય એવું

બ્રહ્મ નથી. કારણ^{૧૪} તે ઇક્ષણ કરે છે માટે “તેજ આ સત્ છે સૌમ્ય, વેદમાં બ્રહ્મને ઇક્ષણમાં આગળ એક અને અદ્વિતીય હતું” ત્યાંથી તેને ઉપક્રમ કરીને જણાવ્યું છે. “તેણે જોયું કે બહુ થાઉં, અને ઉત્પન્ન કરું.” તેણે તેજનું સર્જન કર્યું. તેમ બીજે સ્થળે “આ આત્માજ આગળ હતો. તેણે બીજનું

કાંઈ પણ જોયું નહિ. તેણે જોયું હતું લોકોને સર્જવું, તેણે આ લોકોને સર્જ્યા.” તેણે ઇક્ષણ કર્યું “તેણે પ્રાણને સર્જન કર્યો (પ્રદ-૩)” એ વગેરે સૃષ્ટિ વાક્યોમાં બ્રહ્મની ઇક્ષા જણાય છે.

એમ જો હોય તો પણ શું? આ પ્રમાણે જાને. સર્વ વ્યવહારને અતીત છતાં પણ તેણે ઇક્ષણ કર્યું કે લોકોને સર્જન કરીને હું વ્યવહારનો વિષય બનીશ. માટે જેમ જેમ તે પ્રમાણે કર્યું તેમ તેમ બીજે જોઈયા. પ્રથમનું રૂપ તથા ફલરૂપ તે સૃષ્ટિ સ્વ અંશના પુરુષાર્થ માટે છે; અને તેથી પ્રમાણબલનો વિષય બનતો નથી; માત્ર સ્વ ઇચ્છાથી વિષય બને છે એવું કહ્યું છે.

શંકા-સર્વ પ્રમાણના વિષયનું દ્રષણ દેખાડીને કેવલ વેદનોજ એ વિષય^{૧૫} બને છે

એવો સિદ્ધાન્ત તમે કેમ કરો છો? તે કહીએ છીએ. ^{૧૬}અશ્વ વગેરે બ્રહ્મ વિષયમાં વેદનું રેનું પ્રમાણ અન્યના સુખના નિરીક્ષક તરીકે છે. પોતાની જેને પ્રમાણ છે. નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ નથી. ^{૧૭}સત્ત્વ સહિત અશ્વ વગેરેનુંજ પ્રમાણ છે. માટે ^{૧૮}અપેક્ષા વગરના ભગવાનના નિઃશ્વાસ રૂપ વેદોજ ^{૧૯}પ્રમાણ છે. સંકેતનું ^{૨૦}અહણુતો વૈદિક છે એમ વેદના

વિરોધ આવે. (૧૪) બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન વેદાન્તથી કરાય છે. (૧૫) વેદ સિવાય બીજા કશાથી બ્રહ્મ વેદ નથી એમ શાથી કહ્યું છે? વેદ એ શબ્દ પ્રમાણ છે. માત્ર તેનોજ સ્વીકાર કરો છો અને અલક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણોનો નિર્ગેહ કરો છો તે કેમ બને? (૧૬) અશ્વ (અશ્વવાળાનું) પોતાનું સુખ નેઈ શકે નથી પણ બીજાનું સુખ જોઈ શકે છે. (૧૭) જો અત્યક્ષાદિ સર્વ પ્રમાણો તુલ્ય હોય તો છીપમાં રૂપાનું પ્રતીતિ ન્યાં યાય છે તે જ્ઞાનમાં બ્રમ ન રહે. તેમ હેતુઓમાં ભ્રમ ન યાય..... સત્ત્વશુભ તે વસ્તુને પ્રકાશ કરનાર છે. આ પ્રકાશક સત્ત્વશુભસહિત અશ્વો પ્રમાણ બન્યા છે, અને રજઃ તથા તમોશુભ જેમનો સત્ત્વશુભ લક્ષણ છે તે અશ્વોનું પ્રમાણ નથી. (૧૮) વેદ સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ રૂપ છે. અન્ય પ્રમાણોની અપેક્ષા રાખતા નથી. (૧૯) વેદ શબ્દ રૂપ છે. અને શબ્દની બોધકતા મંકતના ઉપર આધાર રાખે છે. વળી તે મંકેત બાલ તથા વૃદ્ધોના વ્યવહાર ઉપર આધાર રાખે છે. પણ બ્રહ્મ વ્યવહારનો વિષય નથી, આથી તેના વિષે મંકેત નથી તેમ બોધકતા નથી. તો વેદનું પ્રમાણ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. એમ જો કહે તો તેનો જવાબ આપે છે. (૨૦) જો એમ જીવેનામના અનુભવિય નામરૂપે વ્યાકરવાની

જાણનારાઓએ કહેલું છે. ક્રૂરા રૂપ આકૃતિ માટે લોકની અપેક્ષા છે. નહિ જાણેલા અર્થને જણાવનાર પ્રમાણુ લોકમાં અનધિગત છે એવો અર્થ છે. યજ્ઞ અને બ્રહ્માની અલૌકિકતા સિદ્ધ છે. લૌકિક વ્યવહાર સન્નિપાત^{૨૨} રૂપ હોવાથી પુરુષાર્થનો સાધકજ છે. તો શબ્દ માત્રનું સાથી બ્રહ્મ કરે છે? વેદના વ્યાખ્યાન કરનારની^{૨૩} વાણીનો વિષય છે માટે એમ અને કહીએ છીએ, આથી “૨૪”મનથી પણ તેનું અનુદર્શન કરવું જોઈએ તે પણ સમર્થિત કરવામાં આવે છે, માટે સૃષ્ટિ વગેરેનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદાન્તો પણ સાક્ષાત્ બ્રહ્માના પ્રતિપાદક છે એમ સિદ્ધ થયું ૪

આમ પણ થાય. ૧બ્રહ્મનું દર્શન તથા અદર્શન છે. “જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે” તેણે આત્માને પોતે કર્યો “નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શાન્ત અને નિરવધિ, નિરંજન આ પુરુષ અસંગ છે.” વગેરે વાક્યો વેદમાં જણાય છે. ત્યાં જે રીતે નિર્ણય સંભવી શકે છે. બ્રહ્મ સર્વ રૂપબળવાને સમર્થ હોવાથી તે વિરુદ્ધ સર્વધર્મોનો આશ્રય છે; અથવા જેમાંથી એકનો બાધ થાય છે. અલૌકિકની સરખામણીએ લૌકિક હલકું છે, અને દર્શન વગેરે લોકમાં સિદ્ધ છે માટે દર્શનને રજાધજ યોગ્ય છે. “ઇક્ષતિ” વગેરે તો પ્રકૃતિ શુણના સંબંધથી પણ બ્રહ્મ સાથે યોગ્ય છે માટે લૌકિક સર્વ રૂપથવાને સમર્થ હોવાના કારણથી અલૌકિકની સરખામણીએ લૌકિકજ અન્યતર બાધ યુક્ત છે; અને તેથી સત્ય સ્વરૂપથી ૪આ અન્યજ છે માટે જાતેજ તેની શંકા કરીને સૂત્રકાર તેનો પરિહાર કરે છે.

ગૌણશ્ચેન્નાત્મશબ્દાત્ ॥ ૫ ॥

તે ગૌણ છે એમ કહેતા હોતો ના, આત્મા શબ્દ છે તેથી.

ઇક્ષતિ વગેરેથી યુક્ત પરમાત્મા ગૌણ છે, કારણકે પ્રકૃતિના શુણ સત્ત્વની સાથે સંબં-

એ શ્રુતિથી પ્રથમ મહેત વેદ પ્રતિપાદ છે. અને આ મહેત વેદના જાણનારાઓ બ્રહ્માદિએ ભગવાનની પ્રેરણાથી અગર ભગવાનની દયાથી કરેલા છે. (૨૧) જાતિના અશમાજ શબ્દ પ્રમાણુ છે એવી વ્યવસ્થા દેખાડે છે. વ્યક્તિ અને આકૃતિ લોકથી પણ જાણી શકાય છે. જાતિ તો લોકથી જાણી શકાતી નથી. તેથી નહિ જાણેલા અર્થની તે જણાવનાર છે. (જાતિ વ્યક્તિ વગર રહેતી નથી તેથી વ્યક્તિ આલેખથી લભ્ય છે, અને આકૃતિ અર્થાપત્તિ પ્રમાણુથી લભ્ય છે. તેથી વ્યક્તિ અને આકૃતિમાં શબ્દ પ્રમાણુની વ્યાપકતા નથી.) (૨૨) બ્રહ્મવેદથી અપ્રતિપાદ છે તેવો અર્થ સૂત્રના “અશબ્દનો” કરવો નહિ પણ શબ્દથી અપ્રતિપાદ નથી એવો કરવો. શબ્દથી અપ્રતિપાદનો અર્થ લૌકિક વૈદિક શબ્દથી અપ્રતિપાદ નહિ પણ લૌકિક વૈદિક શબ્દથી પ્રતિપાદ કરવાનો છે એવું કાષ્ઠ કહે તો તેને જાણાવે છે કે જો લૌકિક શબ્દથી પણ પ્રતિપાદ મળતા હોય તો પછી લૌકિક વ્યવહાર અદ્વતામતાયુક્ત શુદ્ધિથી હોવાથી અનિપાતરૂપ છે તેથી તે મિથ્યા છે (૨૩) વેદ ભગવાનના નિશ્ચય છે તો વેદનું વ્યાખ્યાન કરનારની વાણી પણ નિશ્ચયરૂપ માનવી. તેથી બ્રહ્મ તેમની વાણીનો પણ વિષય છે. (૨૪) શામન

ન્ધવાળો છે એમ જો દોષ કહે તો કહે છે કે ના, તેમ દેવેનું શક્ય ઇશ્વર કરનાર ગૌણ નથી, નથી. કારણ ? ત્યાં “આત્મા” શબ્દ છે. “અથવા એક આત્માજ આ આગળ હતા.” ત્યાંથી શરૂ કરીને “તેણે ઇશ્વર કરી” ત્યાં સુધી કહ્યું છે. આત્મ શબ્દ સઘળાં વેદાન્તોમાં નિર્ણય, પરબ્રહ્મનો વાચક છે એમ સિદ્ધ થયું. તે જગતનું દર્ત છે એવું શ્રુતિ કહે છે.

સંકા-એમાંથી એકનો પગાધ યુક્ત છે એમ કહ્યું છે. ઉત્તરના યુક્ત નથી. સ્વાતન્ત્ર્યના અભાવથી સગુણનો “કર્તૃત્વ સાથે યોગ નથી; અને વેદો પ્રમાણુ ૧૦૨૫ છે તેથી સર્વ રૂપ બનવાનું સામર્થ્ય શ્રુતિના ૧૧૦૯થી પ્રાપ્ત કરાય છે એમ અંગીકાર કરવું જોઈએ. બળી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયત્વ વગેરે ધર્મવાળા બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ લોકોમાં ૧૨ પ્રતીત થાય છે, કારણકે ૧૩૮૦ કાર્ય છે. માટે આત્મ શબ્દના પ્રયોગથી ગુણાતીતજ દર્ત બ્રહ્મ છે.

સંકા-આત્મા શબ્દ પણ લોકની માફક ગૌણ બલે હો. લોકમાં દોષ વિષ્ણુમિત્રને પૂછે તો તે કહે છે કે “યજ્ઞદત્ત એ મારો આત્મા છે.” અહિં આં તેની ગૌણતા લાક્ષણિક છે એવું કોઈ કહે તો કહેવાય છે. ૧

તાન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૬ ॥

(તેમાં નિષ્ઠ થનારને મોક્ષનો ઉપદેશ કરેલો છે. માટે)

આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે, “ આ આગળ અસત્ હતું ” વગેરેથી “ તેમાંથી સત્, હૃત્પન્ન થયું. ” “ તેણે આત્માને જાતે કર્યો, ” તેનો ઉપક્રમ કરીને “ જ્યારે આ તે અકર્ય, અનાત્મ્ય, અનિરુક્ત, અનિલયનમાં અભય પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે ત્યારે તે અભયને પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે ” (તૈ. ૨-૭) પ્રાપ્તિયુક્ત ધર્મથી રહિત તે પૂર્વ જણાવેલા જગતના કર્તા બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ નિષ્ઠા રાખનારો મોક્ષ મેળવે છે એવો અર્થ છે. ત્યાં જો જગતનો કર્તા ગૌણ હોય તો તેમાં નિષ્ઠા રાખનારને સંસારજ થાય, મોક્ષ નહિ.

મુખ્ય (૧) હક્ષણ કરનાર આત્મા છે. આ આત્મા શબ્દ પરબ્રહ્મનો વાચક છે, ગૌણ રૂપબ્રહ્મનો વાચક નથી. (૨) કર્તૃત્વરહિત મુખ્ય પરબ્રહ્મ અથવા અમે કહીએ છીએ તેવું કર્તૃત્વશક્તિ અમુખ્યશબ્દબ્રહ્મ એમાંથી એકનો બાધ દરવાનો તમે કહો છો. (૩) માયા શબ્દબ્રહ્મ આપાને અધીન છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર નથી માટે જ શબ્દબ્રહ્મ જ કર્તૃ છે, પરબ્રહ્મ નહિ એવું જે તમે કહો છો તે અમે સ્વીકારતા નથી. અમારા મતે શબ્દબ્રહ્મ જ નથી, તો પછી શબ્દબ્રહ્મની કર્તૃતા અમે શી રીતે સ્વીકારીએ ? (૪) બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયી છે તેથી નિર્ણય બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વવાળું છે એવું અમે વેદની શ્રુતિઓના આધારે કહીએ છીએ (૧૦) વેદો ભગવાનના નિઃશ્વાસ છે, નિરપેક્ષ છે, તથા સ્વતઃ પ્રમાણુ છે માટે જ તેમનું પ્રામાણ્ય અભિમત છે. (૧૧) શ્રુતિ, ચિદ્ગ, વાક્ય, પ્રકરણ, રથાન, અને સમાખ્યાન એ ૭ પ્રમાણોમાં પ્રત્યક્ષ શ્રુતિના બલથી તે સિદ્ધ છે. “ સદેવ સોમ્ય હૃદમગ્ન આરીચ ” એ શ્રુતિમાં દેવ પ્રત્યક્ષતા જણાવે છે. (૧૨) કારણ ગુણો કાર્યના ગુણોને આરંભે છે એ ન્યાયથી કારણ ગુણોની જ સંક્રાન્તિ કાર્દમાં થાય છે. લોકમાં ડુંભાર વગેરે ધડો વગેરે બનાવે છે, તેમાં પણ બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ ડુંભારમાં સંક્રાન્ત થયેલું છે અને તેથી જ ડુંભાર ધડો બનાવી શકે છે. (૧૩) લોક પણ બ્રહ્મનું કાર્ય છે અને તેમાં બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ પ્રતીત થાય છે.

પૂ. ૧—(૧) “ યજ્ઞદત્ત મારો આત્મા છે ” એ વાક્યમાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ ગૌણ અર્થમાં તેની જ રીતે શ્રુતિમાં જ્યાં આત્માને જગતનો કર્તા કલો છે ત્યાં તેને ગૌણ અર્થમાં સમજવો.

વળી.

હેયવાવચનાન્ન ॥૭॥

હેયત્વનું વચન નથી માટે પણ.

આથી પણ નિર્ગુણજ જગત્ કર્તા છે. વેદાન્તોમાં સર્વત્ર પુત્રાદિની માફક સાધનોના ઉપદેશમાં જગત્કર્તા 'હેય છે એવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો નથી. જો તે સચુલ હોય તો પ્રાકૃત શુદ્ધોનો ત્યાગ કરવાને માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ જગત્કર્તાની ઉપાસના પુત્ર વગેરેની માફક કરતા નથી, માટે "ઇક્ષતિ" વગેરે સચુલના ધર્મો નથી. ત્રણ સૂત્રનું ઇક્ષતિ એ-હેતુ સાધક તરીકે હોવાથી 'ચન્નને' શબ્દ મૂક્યો છે.

આ પ્રમાણે ચાર સૂત્રોથી ઇક્ષતિના કારણથી જગતના કર્તૃત્વની ઉપપત્તિથી સુષ્ટિ વાક્યો પ્રદાન પરાય છે એવું નક્કી કર્યું.

હવે "સ્વાપ્યયાત્" "ગતિસ્તામાન્યાત્" અને "સુતત્વાત્" એ ત્રણ સૂત્રોથી સ્વતંત્ર હેતુઓને કહે છે.

શક્તા-શામાટે અન્ય હેતુઓ લેવાં? સાધક તરીકે એકથી પણ તેની સિદ્ધિ થાય છે. જો સાધક ન હોય તો સેંકડો હેતુઓ હોય તો પણ સિદ્ધિ થતી નથી. ?

વક્તવ્ય-એમ કહેશે નહિ. રૂપના લોક માટે જૂદા જૂદા પ્રકારના અન્નના લોભનની તૃપ્તિ માટે અન્ય હેતુઓ છે. તે જેમ "આત્મશાશ્વાત્" "તાન્નિદ્રસ્થ મોક્ષોપદેશાત્" "હેયત્વાવચનાન્ન" થી નિર્ગુણ એ સ્વરૂપ અને કાર્યપરાયણ હોવાથી અને કાર્ય વિધિ અને નિષેધના લોકથી જ રૂપ છે. આ પ્રમાણે પાંદળથી પણ તે જણાવવામાં આવશે. ત્યાં ઇક્ષતિના હેતુથી સુષ્ટિવાક્યો ભગવત્પરાયણ છે. હવે પ્રલય વાક્યો કહે છે.

સ્વાપ્યયાત્ ॥ ૮ ॥

પોતામાં લય હોવાથી (પ્રલય અશબ્દ નથી.)

૧ પ્રલય સર્વ વ્યવહારથી અતીત નથી. કારણ ? પોતાનામાં પણ લય છે ત્યાં ચિત્ત પ્રકરણ હોવાથી જીવનો તે લય કહેવાય. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પણ છે. "હે મોક્ષ આ પુરુષ ત્યાં લય પામે છે ત્યારે સત્થી જોડાય છે માટે તેને સ્વપિતિ કહે છે.

પોતે અપીત ધાર્યું માટે સ્વપિતિ કહેવાય છે. આહિંસા સ્વપિતિ ક્રિયાપદ નથી પણ જીવનું નામ સ્વપિતિ કહેવાય છે. સ્વ શબ્દનું વાચ્ય હોવાથી લયને તે પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્થ છે. દિવસે દિવસે જીવ પ્રલય બનીને ત્યાંથી બલ વગેરેનું અધિષ્ઠાન પ્રાપ્ત

સૂત્ર. ૭—(૧) પ્રલય વિષેના ઉપદેશમાં એવું માલમ્બુ નથી. પ્રલયને હેય કહ્યા નથી. જગત્કર્તા બલ સેવના જેવું નથી એવું કાંઈ પણ સ્થળે શ્રુતિમાં કહ્યું નથી માટે તે ગૌણ નથી. (૨) દક્ષણ કરનાર સચુલ-શબ્દપ્રલય છે એ જોડુ કરે છે.

સૂત્ર. ૮—(૧) જેમ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં અન્ન ભોજનોથી અતિશય તૃપ્તિ થાય છે તેમ પ્રલય જૂદા જૂદા ઉપાયોથી વ્યવહારનો વિષય બને છે જેવી રીતે સંશ્લિષ્ટા પ્રલય વ્યવહારનો વિષય છે તેમ ભગવાદારા પણ છે (૨) "સ્વપિતિ" શબ્દ ક્રિયાપદ નથી. સ્વપ્ પાતુના ત્રીજા પુરુષનું એક

કરીને ફરીથી નવાની માફક થાય છે કારણ કે વાસનાશેષ બને છે. ૨૪ શબ્દથી અસેદ છે. અર્થાથી સત્ શબ્દની સાથે સામાનાધિકરણ કરવાથી તે નિર્ગુણ છે.

શંકા—પ્રલયની વાત કહેવાને બદલે સુપુત્રિની વાત કેમ કહો છો ? ઉત્તર—મોક્ષથી જન્મદી ૫૬શામાં કર્મના સંબંધનો અભાવ છે માટે અને આ પ્રમાણે કહીએ છીએ. મોક્ષનાં વાક્યો કહે છે.

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧ ॥

ગતિમાં સામાન્યથી.

ગતિ એટલે ૧ મોક્ષ. સામાન્યે ભાવ તે સામાન્ય. મોક્ષમાં સર્વ ભગવાનની તુલ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પણ છે “જેમ સઘળાં જલનું એક સ્થાન સમુદ્ર છે” ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “વાણી એક અયન છે” એવા દષ્ટાન્તના અર્થનું નિરૂપણ કરીને “જેમ મીઠાના કકડાને પાણીમાં નાખ્યો હોય તેવો તે છે. (ગુ ૨-૪-૧૨) વગેરેથી લયનું દષ્ટાન્ત જણાવીને “ત્યાંથી જઈને આમ તે નથી તેવું પ્રતિપાદન કરીને તેના નિરૂપણ માટે “જ્યાં જેવું હોય ત્યાં બીજો બીજું” વગેરેથી સર્વ શુદ્ધ પ્રજ્ઞ છે એવું જણાવ્યું. પ્રારંભમાં, મધ્યમાં અને અન્તમાં શુદ્ધ પ્રજ્ઞનું પ્રતિપાદન છે. સર્વ વદાન્તોનો પ્રજ્ઞમાં સમન્વય છે.

શ્રુતત્વાદ્ ॥ ૨૦ ॥

તેનું શ્રવણ થાય છે માટે પણ.

“પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચયે ।”

પૂર્ણરૂપ પૂર્ણપ્રદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે

૧ વગેરે શ્રુતિથીજ અસંદિગ્ધ સર્વ કાર્યનું પ્રતિપાદન કર્યું અને સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ “સર્વેવેદો જેના પદનું આમનન કરે છે.” પણ કહેલું છે. ૨ શબ્દથી, અધિકરણની સંપૂર્ણતા જણાવાને આ રીતે ચિદ્રૂપની કારણતાનું નિરૂપણ કરીનેવેદાન્તો પ્રજ્ઞપરાયણ છે એવું નિરૂપણ કર્યું.

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં અનુર્થ ઇક્ષતિઅધિકરણ.

નથી પણ તે જીવનો વાચક છે. (૩) સત્-નિર્ગુણ આત્મા (૪) સૂત્રમાં પ્રલય કહ્યો છે અને વિષય વાક્યમાં સુપ્રસિદ્ધ જણાવે છે, તો તેમાં ખરે શુ ? આનું મમાધાન કરે છે. (૫) ૨૪મ, ભગત, સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રલય વગેરે ચાર જૂદી દશામાં કર્મનો મેળવ્ય છે, તો પણ તે મેળવ્ય બધે સરખો નથી. ૨૪મ અને ભગત દશામાં તે પ્રત્યક્ષ રીતે છે અને બાકીનાં બેમાં-સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રલયમાં તે વાસના રૂપે છે. આથી ફક્ત વાસના રૂપે જ્યાં કર્મનો મેળવ્ય હોય ત્યાં લયસૂત્રમાં સુપ્રસિદ્ધનાં બોધક વિષય વાક્યને સ્વીકારવામાં આવે છે.

સૂત્ર. ૯—(૧) સા કાષ્ઠા સા પરાગાતિઃ એ શ્રુતિમાં ગતિશબ્દ સૃષ્ટિના અર્થમાં છે. (૨) જીવાદિર્ન ગંતા તે દશામાં રહેલી નથી તે જણાવવાને (૩) સર્વ એટલે જડઅપચ-અ અને જીવ (૪) સદૃશ કાર્ય તે સદૃશ ધર્મમાં લય હોય છે અને ચિદરા જીવનો ચિદ્રૂપધર્મમાં લય હોય છે એ રીતે શ્રુતિમાં શુદ્ધ જણાવ્યું છે. (૫) મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમાં પ્રથમ અમૃતત્વના ભગથી, મધ્યમાં આત્માના દર્શન વગેરેથી અન્તમાં સઘળાંનો આત્મભાવ કહીને શુદ્ધધર્મનું ઉપાદાન કર્યું છે.

સૂત્ર. ૧૦—(૧) આ વાક્ય બૃહદારણ્યકમાં દ્વિતીય વસષ્ઠાદિષુ પછીના પરિશિષ્ટ લક્ષણે બ્રહ્માણસ આરમ્ભમાં છે. (૨) પૂર્ણજ ધર્મ પ્રથમ અન્યવાદાર્થ હોય છે પાછળથી દ્વન્વજો કરીને સૃષ્ટિ પદ વ્યવહાર થાય છે અને પ્રલયમાં તે અન્યવહાર્ય અને છે આ રીતે ધર્મ સર્વ વ્યવહારનો વિષય છે. (૩) અધિકરણ હવે સમાપ્ત થયું એનું “અને” શબ્દ (સૂત્રો) સૂચવે છે.

વિવેચન—હવે આ બ્રહ્માં જે વિચાર અર્થિઆ કરવાનો છે તે ચાર પ્રકારનો હોઈ શકે. તે ચાર પ્રકાર સ્વરૂપ, સાધન અને ફલનાં જણાવનાર વેદાન્ત વાક્યોના ત્રણ પ્રકાર અને અન્ય-પદ્ધતિમા વિષય પરત્વે મતોના નિરાકરણનો ચોથો પ્રકાર. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો રેલા અધ્યાય વિલાસો છે. પછી તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવામાં ક્યાં ક્યાં સાધનો હોવાં જોઈએ તેનો વિચાર આવશે. અને ત્યાર પછી આ સાધનોથી કયું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિચાર પણ આવશે. હવે સ્વરૂપનો બ્યારે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે અન્યમતોનું બ્યાં સુધી નિવારણ કરવામાં આશ્ચર્ય હોય તો ત્યાં સુધી સાધન અને ફલ નકામાં થઈ પડે છે; માટે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું છે. તેનો નેશ્ય કર્યો જોઈએ અને ત્યાર પછી અન્ય વિરૂદ્ધ મતો શામાટે બ્રહ્મસ્વરૂપના વિચારમાં અસ્વીકાર્ય છે. તેની પણ મંપૂર્ણ સમાલોચના કરવી, અને પછી સાધન અને ફલનો વિચાર કરવો. આ ક્રમ પ્રમાણે હવે પછી સૂત્રોનાં વિચાર કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે વેદાન્તમાં જે જે કંઈ અવશ્ય થાય છે. તે બધાંજોનો ઉલ્લેખ કરીને તેના ઉપર સૂત્રકાર પોતાનો નિર્ણય આપે છે, અને તે સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો નેશ્ય પણ કરે છે. આ સ્વરૂપ વિચારમાં પણ એ પ્રકારનાં વાક્યો મુખ્ય-ત્વે કરીને છે. એક પ્રકારમાં સંદિગ્ધ વાક્યો અને બીજા પ્રકારમાં નિઃસંદિગ્ધ વાક્યો તેમાં જે વાક્યો નેશ્ય-દિગ્ધ છે તેમના વિષે નિર્ણય આપવાની જરૂર નથી, કારણકે તેમાં સંદેહ જ નથી તો પછી શામાટે તેનો નિર્ણય આપવો જોઈએ? આથી અર્થિઆં તેવાં વાક્યોનો વિચાર કર્યો નથી; પણ સંદિગ્ધ વાક્યોનો આપ્યો છે. આ સંદિગ્ધ વાક્યોમાં પણ ચાર પ્રકારનાં વાક્યો છે. કેટલાંક બ્રહ્મને કાર્ય તરીકે જણાવે છે, કેટલાંક અન્તર્યામી તરીકે જણાવે છે; કેટલાંક ઉપાસ્ય તરીકે જણાવે છે, અને બાકીનાં પરચુરણ વાક્યો છે. પ્રથમ પાદમાં કાર્યનાં વાક્યોનો નિર્ણય આપ્યો છે, બ્રહ્મના કાર્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં બ્રહ્મ વિષે સત-ચિત્ અને આનંદ અને આકાશ, વાયુ તથા તેજ તરીકે પણ છ વાક્યો છે. આ વાક્યોનો તથા બીજો રથજે વેદાન્તમાં જે લગવાનનાં વાચક વાક્યો છે તેનો પણ નિર્ણય કર્યો છે.

પહેલા અધિકરણમાં બ્રહ્મવિચારની આવશ્યકતાનો વિચાર કર્યો અને બીજામાં તે બ્રહ્મનું લક્ષણ આપવામાં આશ્ચર્ય હતું. એ લક્ષણ આપતાં બ્રહ્મ એ જગતનું કર્તા છે એમ કનું ઈતિહાસિકરણનું પ્રયોગન હતું. એટલે બ્રહ્મને બ્યારે જગત કરવાની ક્રમ્બા થઈ ત્યારે પોતાના સંદેશને પ્રકટ કર્યો પછીથી બ્રહ્મમાંથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે. તેથી તે બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ એટલું જ નહિ પણ સમવાયિ કારણ પણ છે એમ નક્કી કર્યું. હવે બ્રહ્મના ચિદશન નિરૂપણ કરે છે. બ્રહ્મના સત, ચિત્ અને આનંદ એ ધર્મોમાંથી, સંદેશનું પ્રતિપાદન અધિકરણ બીજા અને ત્રીજામાં કર્યું, હવે ચિદશનું કરે છે. આનંદમયાધિકરણમાં આનંદ ધર્મનું કરશે.

આ અધિકરણમાં સાત સૂત્રો છે, તે સાત હોવાનું કારણ એ છે કે, અર્થિઆં બ્રહ્મના ચિદશ-જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન મુખ્ય હોવાથી, તથા તે જ્ઞાનનાં સાતદાર-સાધનો હોવાથી સત સંખ્યા સાત સૂત્રો રાખી? પણ સાત રાખી છે, પાંચ ઇન્દ્રિયો છડું મન અને સાતમો છવ એ સાતદારથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ છે. જે કે નૈયાયિક મતમાં જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ કહ્યો છે. પણ

અર્થિઆં તે બ્રહ્મના ધર્મ તરીકે સમજવાનું છે.

આ સૂત્રોના આરંભ કરતાં ભાષ્યકાર પૂર્વપક્ષીની બ્રહ્મના વિચાર સામેની રોકા કર્યે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મને પ્રમાણનો વિષય તમે માનો છો કે નહિ?

સિદ્ધાન્તી—ના.

પૂર્વપક્ષી—શાથી!

સિ—તે સ્વય પ્રકાશ છે તેથી.

પૂર્વપક્ષી—તેનો પુરાવો

સિં—શ્રુતિના પ્રયત્નો “સમેવ માન્તમનુભાતિ વિષમ” તે પ્રકાશના અભનુ અનુકરણ કરી વિષ પ્રકાશે છે “ તથા સ્મૃતિમા પશુ કહે છે કે ત્યા-અભના ધામમા મૂર્ધ કે ચદ પ્રકાશતા નથી તે તૈ-૨-૪ મા વાણી ત્યાથી પાછી ફરે છે એમ કહ્યું છે

પૂર્વપક્ષી—વારુ ત્યારે, તો પછી તે અભ વિષેનો વિચાર કરવો તે અર્થ છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ, અનુ માન વગેરે કાષ્ટપશુ પ્રમાણથી અભનો વ્યવહાર થઈ શકે એમ નથી, તો પછી તે વિષે અર્થિઆ વિચાર ન શકાય? તેમ કહેવાથી તો અભની સ્વય પ્રકાશતાનો વિરોધ તથા શ્રુતિ ને કહે છે તે ખોટું માનવું પડશે

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તે અમુ સનિર્વાહિદારા અગ્રાત ઘટાદિ પદાર્થનુ જ્ઞાન કરાવે છે, પણ અભ તો કાષ્ટ પશુ પ્રમાણનો વિષયજ નથી તો પછી તેનું જ્ઞાન જ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? એમ તેમનો મત છે આ લેનાના કે પરલાકનો (વેદિક) કાષ્ટ પશુ વ્યવહાર રોય તો તેમા પ્રુત્પન્ની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને તે પ્રવૃત્તિમા જ પ્રમાણો ઉપયોગી છે પણ અભમા તો નથી લૌકિક વ્યવહાર કે નથી વૈદિક વ્યવહાર ને કાષ્ટ એવો ઉત્તર આપે કે અભ પ્રમાણથી વ્યવહારનો વિષય બનેલો નથી તો તે હકિકત પશુ વેદની શ્રુતિએ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ માટે વેદને-શબ્દને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ અર્થાત્ અભની અન્યવહાર્યતા મનજવાને વેદ ઉપયોગી થાય છે તેથીજ તેને પ્રમાણ તરીકે લેનાના છે તોઆનો ઉત્તર એટલો આપીશુ કે એ રીતનુ કરેતુ તો જેમ કાષ્ટ માણસ એમ કહે કે ‘કુ વન્ધ્યાપુત્ર’તિના જેવુ છે વન્ધ્યાને પુત્રજ ન રોય તો પછી બોલનાર એમ કહી જ શી રીતે શકે કે ‘કુ વન્ધ્યાનો પુત્ર’ આ રીતે તેના બોલવામા અર્થનો બાધ થાય છે તેમ વેદ પોતે એમ કહે કે અભ કાષ્ટ પશુ પ્રમાણથી વ્યવહાર નથી, તો આથી તે શબ્દ પ્રમાણ-વેદથી પણ તે વ્યવહાર્ય નથી ને વેદથી તેનો વ્યવહાર ન થઈ શકે તો પછી એ વદ અભ વિષે ને કઈ કહે તે શી રીતે મનાય? આથી તો વેદના કથનમા બાધ આવે છે, અને એ રીતે “વન્ધ્યાપુત્ર”ના જેવી એ દલીલ છે માટે અમે ને કહીએ છીએ તે પક્ષ તમારે મંજૂરવો, અને અભનો વિચાર કરવાનો છોડી દેવો

પૂર્વપક્ષીએ ને સમ ઉગમી તેનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર આ સૂત્રમાજ આપ્યો છે તે એમ માને છે કે અભ એજ જ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે, અને તે શબ્દપ્રમાણ અગ્ર વેદ છે તે સિવાયના અન્ય પ્રમાણો અભના જ્ઞાનમા નિરર્થક છે છા ૬-૨-૩મા ‘તેણે (અભ) ઇક્ષા કરી કે સિદ્ધાન્તીએ આપેલા બહુ ધાર્ઠ, પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન કર એમ કહ્યું છે તેમ જ ૧-૧-૧મા પણ ‘તેણે ઇક્ષણ ઉત્તર કર્યું, લેકિને સર્જ્ય તથા પ્ર ૬-૩ મા “તેણે ઇક્ષાકરી તેણે પ્રાણુ સર્જ્યો’ નાકથો છે આથી અભની ઇક્ષા વેદમા જણાય છે અર્થાત્ અભ પોતે વ્યવહારનો વિષય નથી તો પણ પોતે વ્યવહાર્ય બનવા માટે જગત્ત વગેરે સર્જવાને મકરપ કર્યો આ મકરપ સ્વ ઇન્દ્રિયથી કર્યો છે આવા મકર પ વેદમા બ્યા બ્યા સૃષ્ટિ વિષેના વાક્યો આવે છે ત્યા નજરે પડે છે આથી સ્પષ્ટ મનજાય છે કે અભ પોતે પોતાની ઇન્દ્રિયથી વ્યવહારનો વિષય બને છે આથી પોતે ને ને સર્જન વગેરે કાર્ય કર્યું છે સૃષ્ટિ વાક્યોમા પોતે કહી જતાવે છે આથી એટલુ સમજવાનુ છે કે સૃષ્ટિ પૂર્વ ભગવાન અવ્યવહાર્ય હતા, પણ સૃષ્ટિ પછીથી પોતાની ઇન્દ્રિયથી વ્યવહાર્ય બન્યા આમ ભગવાન વ્યવહાર્યતન તથા અવ્યવહાર્યતવ બન્નેને શ્રુતિજ જણાવે છે અભ વ્યવહાર્ય નથી એમ જણાવનારી શ્રુતિઓ ખરી છે અને વ્યવહાર્ય કે એમ કહેનારી ખોટી છે એવી કાષ્ટ દલીલ અર્થિઆ કરે તો તે વાસ્તવિક નથી કારણ કે એમ માનવામા શ્રુતિ અચુક અસમા મલ છે અને અમકમા ખોટી કે એમ આપણે કહ્યુ કરેતુ પો અને તે જેમ કાષ્ટ માણસ માયુરો બોવતો રોય અને જુકુરો બોવતો રોય અને તેમા વિચાર મુકાએ તેન જેવુ છે માટે શ્રુતિ ને કહે છે તે સત્ય કહે છે તે સત્યજ છે શ્રુતિના કોવા પ્રમાણે અભ વ્યવહાર્ય

અને અન્યવહાર્ય પણ છે. વ્યવહાર્ય પોતાની ઇચ્છાથી થાય છે અને તે સૃષ્ટિ પછીથી તેને માટે પ્રથમ પોતે ઇક્ષા—સૃષ્ટિ રચવાનો દંટ નિશ્ચય કર્યો અને તે રીતે પોતે સૃષ્ટિ રચી. તે પહેલાં પોતે અન્યવહાર્ય હતા. પૂર્વપક્ષી—તો પછી વેદનાં પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞ યાગાદિ સાધનો અને તેનું ફળ સ્વર્ગાદિ મોક્ષ તથા કેતરકાણ્ડમાં શ્રવણ મનનાદિ સાધન અને તેનું ફળ મોક્ષ શા માટે જણાવ્યાં હશે? સૃષ્ટિ વાક્યોમાં જ ક્ષત્રી ઇક્ષા હોય શકે અને તે ઉપરથી બ્રહ્મ સ્વઇચ્છાથી વ્યવહાર્ય છે એમ કહી શકાય. પણ જે સાધન અને ફલની હકિકત વેદમાં આપેલી છે તે ઉપરથી બ્રહ્મની વ્યવહાર્યતા શી રીતે સમજાય? આ સાધનો અને ફલ બ્રહ્મને પોતાને માટે નથી પણ જીવને માટે છે.

સિદ્ધાન્તી—શકા બ્યાજી છે- વેદે જે સાધનો અને ફલ જણાવ્યાં છે તે પણ બ્રહ્મનો વ્યવહાર જણાવવા માટે છે. ભગવાને પોતે ક્રીડા કરવાને માટે પ્રથમ જગત્ સર્જવાની ઇચ્છા કરી અને તે કરતાંની ક્ષણે પોતે તમામ સામગ્રી પણ ઉત્પન્ન કરી. સદસ્યથી પોતે જગત્સ્વ બન્યા અને પોતાના ચિદસ્યથી પોતે અનેક જીવરૂપે પ્રકટ થયા. પોતે જ અમરૂં અંગે જગત્ અને પોતેજ અમરૂં અંશે જીવોરૂપ બનીને ક્રીડા કરવા માંડી જીવરૂપ થઇને ક્રીડા કરવાને જીવના પુરુષાર્થ કયા તે પણ વેદમાં પોતે જણાવ્યું. તેમાં સાધન અને ફલ પણ દેખાડ્યાં. આ બધું બ્રહ્મે પોતાની ઇચ્છાથીજ કર્યું છે; અને પોતે વ્યવહાર્ય નથી છતાં પણ વ્યવહાર્ય બનવા આમ કર્યું છે; માટે તમારી શકા ટકી શકતી નથી. માટે અમારો ખરો સિદ્ધાન્ત એ છે કે પ્રમાણથી બ્રહ્મ વ્યવહારનો વિષય થતા નથી પણ પોતાની ઇચ્છા હોય તોજ તેમ યજ્ઞ શકે છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે જે ઉપર એમ કહ્યું કે બ્રહ્મની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રમાણ આવી શકતું નથી, છતાં વેદને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાવવાને આગ્રહ શાથી કરો છો? ફક્ત વેદથીજ તે જણી શકાય છે એમ કેમ? કારણ કે જેવાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણો છે, તેવું શબ્દ પણ પ્રમાણ છે? આ પ્રમાણોમાં કોઈ પ્રમાણ તરીકે ફેર પડતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—બીજાં બધાં પ્રમાણો છોડીને શા માટે વેદને પ્રમાણ તરીકે લેવાય છે તેનું કારણ અહિંઆં આપીશું? પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણ તમે સરખાં ગણો છો. પણ તેમ નથી. તેમાં મોટા ફેર છે. જો પ્રત્યક્ષ વગેરે સર્વ પ્રમાણો મરખાં હોય તો પછી છીપમા રજની બાન્તિ થાય છે તેમાં જે ચક્ષુનું જ્ઞાન છે તે ભ્રમરૂપ બને નહિ. અર્થાત્ છીપને જોઇને રજતની બાન્તિજ ન થાય. માટે તમામ પ્રમાણો સરખાં નથી. વળી ચક્ષુ વગેરેનું પ્રામાણ્ય અન્યને અધીન છે. અર્થાત્ સત્ત્વ શુભને અધીન છે. સત્ત્વશુભ જોનામાં હોય છે તેનેજ ખરું જ્ઞાન થાય છે. ચક્ષુ વગેરે છતાં જો સત્ત્વ શુભ ન પામેલો હોય તો પછી ખરું જ્ઞાન ચક્ષુજ નથી. પણ આ સત્ત્વ શુભ કેમ કરવી તેનાં તમામ સાધનો વેદમાં આપેલાં છે. આથી માત્રુપ જ્ઞાન (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) સ્વતન્ત્ર નથી પણ તે વેદ-શબ્દ ઉપર આધાર રાખનાર છે એટલે પ્રસક્ષ પ્રમાણ સ્વતન્ત્ર નથી, પણ શબ્દ પ્રમાણને આધીન છે. શબ્દ પ્રમાણ સિવાયનાં તમામ પ્રમાણો બીજાંને અધીન છે. ઉપમાન અને અર્થાપત્તિ તે અનુમાનનાં અંગીભૂત છે. અને અનુમાનનો આધાર પ્રસક્ષ ઉપર છે, અને અહિંઆં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રસક્ષ પણ શબ્દ (વં) ઉપર અવલભે છે. આથી જે એમ કહેવામાં આવે છે કે તમામ પ્રમાણો સરખાં છે તે ખોટું છે શબ્દ પ્રમાણ સિવાયનાં બીજાં પ્રમાણ પરતન્ત્ર છે, અને શબ્દ એકદુરંજ સ્વતન્ત્ર છે. જેમ નેત્રા બીજાના મોઢાં જોવામાંજ ઉપયોગિ છે પોતાનું નહિ કારણ કે પોતાના મુખ વિશે કોઈને જાણ થતો નથી, તેમ અન્ય પ્રમાણોથી થયેલું જ્ઞાન ખરું છે કે ખોટું છે તે શબ્દથીજ સમજાય છે. વળી વેદ શુ છે તે જગત્ અન્ય પ્રમાણોથી થયેલું જ્ઞાન ખરું છે કે ખોટું છે તે શબ્દથીજ સમજાય છે. વળી વેદ શુ છે તે જગત્ ખરું સમજવું જોઈએ. જૈમિનિ વેદને અપૌરુષેય ગણે છે અને કબુદ્દ દધગ્ગન્ય માને છે, પણ અગે તો તેથી પણ આગળ વધીને કહીશું કે વેદ તો ભગવાનનાં શ્વાસરૂપ છે. આથી તે અદાકિક છે, તો પછી તેમા અત્યન્ત વિશ્વમનીયતા કેમ ન હોય?

પૂર્વપક્ષી—હીક, તો પછી વેદ એટલે તમાર શબ્દ પ્રમાણુ થયુ પણ શબ્દનુ જ્ઞાન થયુ તે અમુક પ્રકારના મંત્ર ઉપર અધીન છે અમુક પદાર્થ થત છે કે પદ તે તેના મંત્ર ઉપરથી મમન્ય છે આ સંકેત બાળ તથા જુદોનાં વ્યવહાર ઉપરથી લોના બાળ છે એક માથુસે અમુકને થત કહ્યો ત્રે દલે બીજાએ કહ્યુ એ ગીતે તમામ માથુસે થત મંત્રાથીજ તેના વ્યવહાર કરે છે પણ પ્રજા વ્યવહારનો વિષયજ નથી તો પછી વેદથી-શબ્દથી બહુનુ જ્ઞાન શી રીતે થય શકે ?

સિદ્ધાન્તી—તમાર કહેલુ સત્ય છે વેદની શ્રુતિઓના શબ્દના કયા અર્થ કરવા અને કયા નહિ એ વિષેનો સ્મૃત નિષ્પક્ષ તથા નિરુક્તિ છે આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા સાધારણ પુરુષો ન હોત, તેઓ વેદનુ મપૂર્ણ અવગાહન કરેલુ અને ભગવાનની પ્રેરણા અગર ઇ-છાથીજ તેના અર્થ અગર મંત્ર કયા આથી વેદની પ્રમાણુતામા વાધો આવતો નથી. વળી વેદમા જે શબ્દનો મંત્ર આપવામા આવે છે તેમા અને લોકમા જે રીતે મંત્ર હોય છે તેમા મેટા ફેર છે વેદમા જાતિને લીધે મંત્ર પદે છે ગા કહેતા ગાય, તેમા “ગોત્વ” એ જાતિ કરવાય છે આ ગોત્વને લીધે ગા મહાનો મંત્ર કરવામા આવે છે આ જાતિ એક છતાં દુમેશા ટનારી (નિત્ય) અને સર્વમા સામાન્ય છે. આથી જે જે ગોત્ર વાળા પદાર્થો જાતનામા મધ ગયા હોય કે વર્તમાનમા હોય કે ભવિષ્યમા થવાના હોય તે તમામમા “ગો” શબ્દનો મંત્ર વદ આપે છે

વળી લોકમા અને વેદમા સંકેતમા ફેરછે લૌકિક શબ્દોમા આકૃતિ ઉપરથી મંત્ર હોયછે આકાર ઉપરથી પદાર્થોને મંત્ર આપવામા આવે છે આથી વેદમા નીરૂપેવા શબ્દો વચેરે લૌકિક નથી પણ અલૌકિક છે વળી પ્રમાણુ શબ્દનો પણ અર્થ સમજવો જોઈએ ? તેની એવી વ્યાખ્યા કરવામા આવે છે કે જે વસ્તુ જાણવામા આવી નથી તેનુ જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણુ કહેવાય છે આનુ પ્રમાણુ તે વેદ છે તેમા જાણાવેલા પદ તથા બહુના અર્થ પણ અનૌકિક છે એટલે વેદમા જે કંઈ વ્યવહાર જાણાવે છે તે અલૌકિક છે અને તેથી સ્વર્ગ અગર મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે તે લૌકિક વ્યવહાર જેવો નથી

પૂર્વપક્ષી—તો પછી સૂત્રમા નાષ્ટદશ્વ કેમ કહ્યુ ? તેને એમ કહો છો કે લૌકિક શબ્દો અને વૈદિક શબ્દોમા થણા ફેર છે કારણ કે લૌકિક શબ્દોમા અર્થમહણ સૂત્રમા નાષ્ટદશ્વ પદનુ કરવાની શક્તિ આમગથી નક્કી કરાય છે જ્યારે અનૌકિક શબ્દોમા જાતિથી પ્રયોજન નક્કી કરાય છે તમારા પ્રમાણુ આ અલૌકિક શબ્દો વેદમાજ હોઈશો તો પછી નાષ્ટદશ્વ એકુ સામારે કહેા છો ? આમાન્ય “શબ્દ” પ્રયોગથી તો લૌકિક શબ્દોનો પણ તેમા સમાવેશ થાય છે

સિદ્ધાન્તી—“વેદ” જલે સામાન્ય “મનુષ્ય” પદનો પ્રયોગ કરવાનુ મારણુ એ છે કે મંત્રની બાહ્યતામા એમ કહ્યુ છે કે વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ વિદ્યા, સૂત્રો તથા તેમના વ્યાખ્યાન અનુ વ્યાખ્યાન તે સઘળા બહુના નિશ્ચારપ છે આથીજ આ બધાનો તેમા સમાવેશ કરવાને આ પ્રમાણુ શબ્દ રચના કરી છે તેથી આ સત્ત્વ તાત્પર્ય એ છે કે બધો દશણુ પૂર્વ-મુદિ રચી એ દુકીરતા પે પચુ જાણાવે છે

પૂર્વપક્ષી—પણ અર્થિઆં એક સકા થાય છે વેદમા બે પ્રકારની શ્રુતિઓ છે દેશીકમા બહુને કહેા કહ્યુ છે અને ટટલીકમા અર્કતુ તૈ ૩-૧, તથા ૭-૧મા કર્તૃત્વ જાણાવ્યુ છે અને એ-૧૬-૧૮ તથા ૪-૩-૧૫મા અર્કતૃત્વ જાણાવ્યુ છે આમા ખડ સુ ? જાને પ્રકારની શ્રુતિઓને આપણે આગી માનવી એમ તો કદી પણ બની શકે નહિ વિચાર કરતા એમ જાણાય છે કે વેદમા વસ્તુત્ત્વ બહુના અમૂર્તત્વનુ રચન છે અન્યત્ર બ્રહ્મ વિગ્રહધર્મોથી છે અને તેથી સર્વ રૂપ થવાને સમર્થ છે એમ કહીને મનાધાન રાગ કરવામા આવશે પણ તે સમાધાન બાજબી નથી

સિદ્ધાન્તી—એ મનાધાન બાજબી નથી ?

૫૦—તેણે તારણ એ છે કે એણે સમાધાન કરીએ તો પણ એક વાણી એ આવે છે કે જ્યારે ત્યારે આપણે કર્તૃત્વની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તારે તારે તે કર્તૃત્વ સૌકીક છે એમ આપણે ભણીએ છીએ પ્રકૃતિના ગુણના મંદ-મધ્યથી કરીને કર્તૃત્વ હોય છે પણ પણ જગતનું કર્તૃત્વ પ્રકૃતિના ગુણથી જ છે એ એમ દોષ તો પછી તે પણ મુખ્ય નહિ પણ ગૌણ અગર સમય પ્રદા હોય જોઈએ, તેથી સર્વિ માટે ઇશ્વરના કક્ષ તે આજ કક્ષ છે અને જે મુખ્ય કક્ષ છે તે તો નિર્ણય કર્તૃત્વ વગરે ધર્મોથી રહિત છે માટે ઇશ્વરના કક્ષ તે ખરું કક્ષ છે, જગતનું કર્તૃ નથી

સિં—ઇશ્વર કદના જગતનું કક્ષને ગૌણ દેખીને, તેને ઉઠાડી મુકવાની દલીલ કરી છે તે ખરી નથી એ પણ તે ખરું કક્ષ છે નિર્ણય કક્ષને ઇશ્વર કર્તૃ છે અને તેને નિર્ણય કક્ષનું જ કર્તૃ માટે “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ શ્રુતિઓમાં કર્યો છે એ ૧-૧મા “આ પ્રથમ ત્વ છે મટેજ આત્મા આત્મા હતા” એમ જણાવીને પછી આગળ કહે છે “તેજુજ ઇશ્વર કર્તૃ” શબ્દનો પ્રયોગ જે મખત વેદાન્તમાં “આત્મા” શબ્દ નિર્ણય કક્ષ તરફ જ વપરાય છે, અને તેજુજ જગત્ જનાનું એમ શ્રુતિ કહે છે

૫૦—પણ મગજ અગર સમય કક્ષને કર્તૃ માનીએ તો ?

સિં—એમ માની સંકલ જ નહિ મગજ અગર સમય કક્ષને જગતનું કર્તૃ કહીએ તો તેના કર્તૃત્વ માટે માયા ઉપર આધાર ગણવો પડે છે એટલે તે કક્ષ સ્વતન્ત્ર રીતે કદ પણ કરી શકતું નથી પોતે જગત્ મગજ નથી પણ માયાએ કરીને તે એ છે એમ કહેવાય છે માટે સમય કક્ષના કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરવામાં માયાનું અધીનત્વ તેને સ્વીકારવું પડશે પણ શાશ્વિનીના મૂળ પ્રમાણે ને કર્તા છે તે વતન્ત છે કર્તા પ્રાણ ખીજના ઉપર આધાર રાખતો નથી અને તમારું સમય કક્ષ માયા ઉપર આધાર રાખતું હોનાથી તે સ્વાતન્ત્ર્ય રહિત છે માટે જગતનું માહાત્મ્ય જણાવનાર વેદ એવા કર્તૃત્વનું સ્થાપન કર્યું જ નહિ વેદ અસૌકીક વસ્તુ જણાવનાર હોવાથી, કર્તૃત્વ પણ અસૌકીક છે એટલે મુખ્ય કક્ષ છે ગૌણ અગર સમય કક્ષનું નથી એમ કહે છે તેથી જ્યેશ્ઠિતમા કક્ષના સત્તા, જ્ઞાન, પ્રિયત્વ વગેરે ધર્મો મુખ્ય કક્ષના છે એમ કહે છે તેમ કક્ષનું કર્તૃત્વ પણ છે જ્યારે એનો નિયમ છે કે તારણના શુભો કાર્યના શુભમા ઉતરે છે જેણે કામ્ય હોય તેણે કાર્ય અને વળી લોકમા જે કર્તૃત્વ જણાય છે તે કક્ષનું જ છે હુમાર વગેરે જોએ વદ વગેરેના કર્તા છે તે કક્ષનું કાર્ય છે આ ગીતે લોકમા કર્તૃદાગ કક્ષમા આવેલા કર્તૃત્વને અનુભવ કરાય છે.

૫૦—આત્મા શબ્દના પ્રયોગથી તમે એણે કહેવા માગેછો કે શ્રુતિમાં જે કર્તૃત્વ કહે છે તે નિર્ણય કક્ષ વિશેષ, મગજ અર્થાત્ ગૌણ કક્ષ માટે નહિ, તો એ વિશે જણાવવાનું કે શાકીની આત્મા શબ્દને શા માટે આત્માને મુખ્ય અર્થમાં નિર્ણય કક્ષના અર્થમાં તમે લોછો ? એને ગૌણ મુખ્ય અર્થમાં લેવા એટલે મગજ કક્ષના અર્થમાં એ ન લાઇ શકાય લોકમા પણ આત્મા શબ્દને ગૌણ અર્થમાં લેવા એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં વપરાયેલા જોઈએ છીએ મુખ્ય નહિ કામ્ય સામ્ય પ્રમાણે શબ્દોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે—વાચક, લાક્ષણિક અને વ્યજક તેમાં શબ્દના માત્રેતિ અર્થનું અભિધાન કરનાર શબ્દો વાચક શબ્દો કહેવાય છે મુખ્યાર્થની ભાષા આવતી હોય અને સ્વદિના અર્થમાં પ્રયોજનાથી અન્ય અર્થને લક્ષિત કરનાર લાક્ષણિક શબ્દ કહેવાય છે અને અભિધા અને લક્ષણો ઉભય રીતિથી લિપ્ત શબ્દ વ્યજક કહેવાય છે વાચક શબ્દથી સમજાતો અર્થ વાચ્ય દોષ છે, લાક્ષણિક શબ્દથી સમજાતો લક્ષ્ય હોય છે અને વ્યજક શબ્દથી સમજાતો અર્થ વ્યજ્ય કહેવાય છે લાક્ષણિક શબ્દને ગૌણ પણ કહે છે—અર્થાત્ જે મુખ્ય નહિ તે દાખલા તરફ કોઈ વિષયમિત્રને પૂછે કે મનદાતો અને તારે જો સમય છે તેના ઉત્તરમાં વિષયમિત્ર એમ કહે કે “તે મારો આત્મા છે” તો અર્થમાં આત્મા મળે ગૌણ છે એમ મુખ્યનું કામ્ય છે ત્યાં આત્મા મુખ્ય અર્થમાં નથી તે કદ

વસ્તુતઃ વિપ્લુમ્બિતનો પોતાનો આત્મા નથી; છતાં તેનો આત્મા છે એમ કહ્યું છે, તેવીજ રીતે ત્યાં કર્તૃબલ્યનું કર્તૃત્વ સ્વયં શ્રુતિઓમાં “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ હોય ત્યાં તે ગૌણ છે એમ સમજવું.

ઉપરની સહાનો ઉત્તર હજા સૂત્રમાં આપ્યો છે. આ સૂત્રમાં કહે છે કે આત્મા શબ્દ ગૌણ નથી. પણ મુખ્ય અર્થમાં છે. ને ગૌણ અર્થમાં હોય તો તે આત્માને પ્રાપ્ત થનારને મોક્ષનો ઉપદેશ કરવામાં અગર તેનું જ્ઞાન મેળવનારને મોક્ષનો ઉપદેશ કરી પણ કરવામાં આવે નહિ. પણ આપ્યો છે માટે આત્મા ત્યાં ત્યાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ છે ત્યાં તેમાં નિષ્કરત્વનારને મોક્ષનો ઉપદેશ ગૌણ નથી કર્યો છે. આથી તે ગૌણ નથી. ઈક્ષણ કરનાર આત્મા તે માયા સ્થાપિત ગૌણ છે એમ કરી સહારો નહિ. તૈ. ૨-૭માં પ્રાપ્તિનિયત્ત ધર્મથી રહિત બ્રહ્મ જે પ્રથમ જગ્યાવેલા જગતનું કર્તૃ છે તેમાં નિષ્ક થનાર મોક્ષ મેળવે છે એમ કહેવું છે તો પછી ને જગતનો કર્તા ગૌણ હોય તો શા માટે તેમાં નિષ્ક થનારને મંસાર થતો નથી પણ મોક્ષ થાય છે એમ કહે? મગ્ધુ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું ફક્ત મંસારમાં પતનજ હોઇ શકે. માટે આ કારણથી આત્મ શબ્દ ગૌણ નથી પણ મુખ્ય છે અને તેથી તે નિર્ણય બ્રહ્મનું વાયક છે.

વળી પછીના સાતમાં સૂત્રમાં બીજું કારણ આપે છે. ને તે જગતકર્તા બ્રહ્મ ગૌણબ્રહ્મ હોય તો તે હેય છે—ત્યાગ્ય છે—ઉપાધ્યય નથી એમ ઉપનિષદોમાં કહેત. પણ એવા પ્રકારનું વચન કોઇ પણ સ્થળે મંભજાતું નથી. વેદાન્તોમાં સઘળી જગ્યાએ સાધનના ઉપદેશમાં પુત્રાદિની મારફત જગતના કર્તા હેય છે એવો ઉપદેશ નથી. જેમ સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેનો ત્યાગ સ્ત્રીનીએ કરવો જોઈએ કારણ કે મંસારની સઘળી મમતા વગેરે અવિદ્યાથી જન્મે છે; અવિદ્યાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય જ્ઞાન થતું નથી; માટે પુત્ર વગેરેનો ત્યાગ આવશ્યક મનાય છે. એવી રીતનો જેમ ઉપદેશ છે તેવી રીતે ઈક્ષણ કર્તા જગતનું કર્તૃ બ્રહ્મ પણ ત્યાગ કરવા હાયક છે એમ કોઈ પણ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું નથી. ને ઈક્ષણકર્તા બ્રહ્મ એ નિર્ણયબ્રહ્મ નથી પણ મગ્ધુબ્રહ્મ છે એમ કોઈ કહે તો પછી મોક્ષની ઇચ્છા-વાળા એવા જગતના કર્તા બ્રહ્મની ઉપાસના કરી પણ કરે નહિ. માટે ઈક્ષણ વગેરે મગ્ધુબ્રહ્મના ધર્મો નથી પણ નિર્ણયબ્રહ્મના ધર્મો છે.

આ પ્રમાણે ઉપર જગ્યાવેલાં ૫-૬-૭ સૂત્રોમાં ઈક્ષણકર્તા બ્રહ્મ એ નિર્ણયબ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. આ ત્રણ સૂત્રો સાથે મત ચોથામાં એ નિર્ણય-પરબ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. આથી જોટલાં સદ્ધિ વિધેનાં વાક્યો છે તે તમામ નિર્ણયબ્રહ્મપરલેખ છે એવો સિદ્ધાન્ત ફક્ત થાય છે.

હવે સૂત્ર ૮-૯-૧૦ થી સ્વતન્ત્ર હેતુઓ જણાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—શા માટે નવાં સ્વતન્ત્ર હેતુઓ યોજવાં જોઈએ? એક સાધકહેતુથી નિર્ણયબ્રહ્મ એજ ઇક્ષણકર્તા અને જગતકર્તા છે એમ સિદ્ધ થતું હોય તો પછી બીજા હેતુઓ લેવાનું પ્રયોજન શું! જોઈથી ને સિદ્ધ થતું હોય તો તે બસ છે, અને સેકંડો હેતુઓ હોવા છતાં પણ સિદ્ધ ન થતું હોય તો તે બધાં નકામાં છે.

સિ. ૦—જેમ જુદાં જુદાં અજના બોજનથી તૃપ્તિ નિઝાદિગ્ર રીતે બને છે તેમ બ્રહ્મના રૂપના નિઝ માટે બીજા હેતુઓ આપેલા છે કે જેથી તે વિશે કોઈ પણ સંકા ન રહે. બોજન કરનારને જુદાં જુદાં બોજન સામગ્રી પીરસવાથી અંપૂર્ણ રીતે તૃપ્તિ થાય છે તેમ બ્રહ્મની બાબતમાં મંસાય ન રહે તેટલાં માટે અન્ય હેતુઓ આપ્યા છે. જેમ આત્મશબ્દથી તેમાં નિષ્ક થનારને મોક્ષનો ઉપદેશ કર્યો છે તે કારણથી” (મુ. ૬) તથા “તે ત્યાગ્ય છે એવું વચન નથી તેથી પણ” (સ. ૭) એ બે સૂત્રોદ્ધાર નિર્ણયબ્રહ્મની સ્વરૂપપરતા તથા કાર્યપરતાથી કાર્યનાં પણ વિધિ અને નિર્ણય બોધી એ રૂપ જણાવ્યાં છે.

આ પ્રમાણે ધર્મોરૂપ પદ્મભાગ વ્યવહાર્યતાને જણાવી છે ઉપનિષદ વાક્યોમા જ્યાં સૃષ્ટિ વાક્યો છે ત્યાં ઇક્ષત્યધિકરણ ભગવાન પરત્વે છે હવે જ્યાં જેમ જગતના કર્તા છે તેમ પ્રવચના પણ કરનાર છે એવું આ પણ સંગ્રાથી કહે છે

મત ૮ મા પ્રથમ કહે છે કે સર્વ વ્યવહારથી અતીત હોવાપણુ જ્યાંમા નથી, કારણ કે પ્રવચના વાક્યોમા ચિત્તનુ પ્રકરણ હોવાથી, જીવનો લય જ્યાંમા થાય છે જા ૬-૯૧ મા જીવના માટે “સ્વપિતિ” શબ્દ વાપર્યો છે એ શબ્દમા “સ્વ” અને “પિતિ” એવા બે શબ્દો છે સ્વ એટલે પોતામા (જ્યાંમા) અને પિતિ એટલે “લય” અર્થાત્ જે જ્યાંમા લય પામે છે તે ‘સ્વપિતિ’ કહેવાય છે આ પ્રમાણે જીવ તે નામ છે હમેશા જીવ જ્યાંમા પ્રાપ્ત કરીને તેનાથી બલાદિ ઉત્પન્ન ધર્મોના અધિજ્ઞાનજ્યાંમા પ્રાપ્ત થઈ ફરીથી નવો હોય તેમ વાસનાના ગેપથી આવે છે સ્વપિતિમાનો “સ્વ” શબ્દ જ્યાંમા જ્યાંમા ક્ષયે છે ઉપનિષદમા જેમ આત્મા શબ્દ જ્યાંમા અર્થમા છે તેમ “સ્વપિતિ” જીવના અર્થમા છે અર્થથી પણ જ્યાંમા સત્ શબ્દ અને આત્મા તથા સ્વશબ્દો એકજ જ્યાંમા અર્થમા છે જે આનન્દનાયક જ્યાંમા છે તે ગુણાતીતજ છે એવા પ્રકારના જ્યાંમા માથે પોતાના સમન્ધથી કર્મમજ્જાથી નિર્મુક્ત પરમસુખના અનુભવનુ સપાદક મગ્યજ્યાંમા હોય શકે નહિ આથી સ્વાધ્યાયનો મપાદક હોવાથી જ્યાંમા પોતે સર્વ વ્યવહારથી અતીત નથી અદિઆ લય કહેવો જોઈએ તેને બદલે જીવની સુષુપ્તિની વાત કરી છે તેથી કર્મના મજ્જાને યોગ દશામા પણ તેનો અભિલેખ કરીને તાદશ સુખના મપાદક તરીકે જે મામર્થ જોઈએ તે જ્યાંમા છે એવો બોધ કર્યો છે

અર્થાત્ આ સૂત્રમા કુદમા એવું કહેના માગે છે કે જીવની સુષુપ્તિમા તેને જ્યાંમા સાથેનો સમન્ધ હોય છે તે દશા મોક્ષથી મિત્ર છે જતા પણ જાગ્રત્ દશાની માદક કર્મના મજ્જાથી ગ્રહિત હોવાથી પ્રત્ય ગુણ છે તે દશા જ્યાંમા મજ્જાથી જીવને થાય છે, માટે ભગવાનજ તેના કરનાર જ અર્થાત્ પ્રવચના પણ કર્તા નિર્ગુણજ્યાંમા છે

હવે જીવની મુક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે મોક્ષની દશામા જીવ ભગવાનની ગુણ અને છે બુ ૨-૪-૧૩ થી ૪-૫-૧૫ સુધીમા મોક્ષની દશામા પણ સઘણ શુદ્ધજ્યાંમા છે એમ જણાવ્યું છે આદિમા મધ્યમા અને અન્તમા શુદ્ધજ્યાંમા ઉપાદાન છે માટે સર્વ વેદાન્તોનો જ્યાંમા સાથેનો સમન્ધ્ય ઉચિત છે

આ સૂત્રમા ગતિનો અર્થ મોક્ષ અગર ફલ થાય છે ‘અન્તે જેવી ગતિ તેવી ગતિ’ એ વાક્યમા તેનો અર્થ ફલ છે

સત્ત્વ તાત્પર્ય એવું છે કે મોક્ષદશામા જીવ ભગવાનની ગુણ અને છે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમા આ નાત તપ્ત રીતે સમજાવી છે મૈત્રેયીબ્રાહ્મણનુ પ્રકરણ બૃહદાગ્નિમા આવે છે ત્યાં સમુદ્ર અને જલનુ દશાન્ત પ્રથમ આપ્યું છે તેમા એમ જણાવે છે કે જેમ જળ વગેરે મસુદ્રના અસરૂપ છે પણ તેમના લયનુ અધિગ્ન્ય જલરૂપ સમુદ્રો છે તે પ્રમાણે સત્રૂપ સર્વ પદાર્થોનુ કાગ્ન્યરૂપ જ્યાંમા લયનુ અધિકરણ છે જેમ મદરા કર્યોનુ લયમાન જ્યાંમા છે તેમ ચિન્ન જીવોનુ પણ લયસ્થાન જ્યાંમા છે આ વાતને તેજ મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમા લવણ અને જલના દશાન્તથી સમજાવી છે જલના પાકામા મીઠું નાખ્યું હોય તો મૈત્રેયી જ્યાંમા મીઠું લણી જાય છે, અને જ્યાંમા જ્યાંમા પાણીને જલ ઉપર મૂકાય ત્યાં ત્યાં મીઠાનો જ સ્વાદ આપણને જણાયો, ત્યાં જલ બૃહ્દ જણાવ્યું નથી તેમ જ્યાંમા પૃથ્વિ સત્તા નથી જ્યાંમા પણ મર્મત્ર એવી રીતે છે એમા જ્યાંમા મોક્ષદશામા જીવનો લય થાય તો જીવની મજ્જા ન રહે મોક્ષદશામા જીવ જ્યાંમા સમાનગતિનાજા થાય છે અને તે ગતિ કરનાર પણ જ્યાંમા છે

માટે સર્વ પ્રવચના જ્યાંમા બાકી છે તેથી પ્રવચના કર્તા પણ જ્યાંમા છે એવો સિદ્ધાન્ત ।
જે જીવની સુષુપ્તિ અને મુક્તિ મજ્જાથી સંગ્રાથી ફલિત થયો આને માટે શ્રુતિનુ પ્રામાણ્ય સૂત્ર દશમા જણાય છે ૪ મુ ૫-૧-૧ મા પૂર્ણમાથી પૂર્ણ લે તો પૂર્ણજ્યાંમા રહે છે એવું

શ્રુતિથી નિર્ણય રીતે બલનું સઘનું કાર્ય છે એમ જણાયું. જે જે કાર્યરૂપે જણાય છે તે બ્રહ્મ છે, અને તેથીજ કં. ૧-૨-૧૫ માં સઘના વેદો બલના પદને જણાવે છે એમ કહ્યું છે.

આ મુત્રમાં છેલ્લું પદ “ચ ચતે” છે તે એમ સૂચવે છે કે આ અધિકરણમાં જે બાગત જણાવવાનો હતો તે અંપૂર્ણ રીતે જણાવી. અર્દિઆં ચિદ્રૂપ એટલે જીવોનું પણ કારણ બલ છે. આથી વેદાન્તોમાં જગત અગર જીવની સૃષ્ટિનું પ્રકરણ ન્માં આવે છે ત્યાં નિર્ણયબલ છે એમ સમજવું.

(સાર) આ અધિકરણમાં બલના ચિદ્રૂપનું વર્ણન કર્યું છે. ગત અધિકરણમાં સત્ત્વરૂપું કારણ બલ છે એમ કહ્યું હતું, હવે ચિદ્રૂપ જીવરૂપનું કારણ પણ બલ છે એમ અર્દિઆં અધિકરણનો ઉપસદાર. કહે છે તે જણાવવાને નીચેનાં કારણો આપે છે

(૧) હું બહુ થાઉં એવી તેણે “હક્ષા કરી” (જા. ૬-૨૩) આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ સૃષ્ટિ સ્વભાવે માટે બહુ થવાની હક્ષા કરી છે. હક્ષણ કરવાનો સ્વભાવ ચેતનનો હોય છે. માટે પ્રકૃતિ અગર પરમાણુએ હક્ષા કરી એમ કહી શકાય નહિ. ચેતન બલની એ હક્ષા છે.

(૨) “હક્ષણ કરનાર બલ જગત કર્યું” એવાં શ્રુતિ વચનોમાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ આત્મ શબ્દ મુખ્ય, નિર્ણય બલના અર્થમાં છે-ગૌણ નહિ.

(૩) જે આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે તે ગૌણ નથી કારણ કે તેમાં નિષ્કા રાખનારને મોક્ષનો ઉપદેશ છે

(૪) હક્ષણ કરનાર બલ તે સગ્રણ અને ગૌણ છે એમ હોય તો તે બલ હોય છે-ત્યાન્ય છે એવો ઉપદેશ આપણને શ્રુતિમાં કરેલો જણાય. પણ એનું વચન કાષ્ઠપણ સ્થળે નથી. આથી ચિદ્રૂપના કર્તા બલ છે.

તેમ તેમના પ્રકાર કર્તા પણ બલ છે. પ્રથમ જે રીતે રીલવે છે-સુગ્રસિદ્ધ દશામાં અને મોક્ષ દશામાં

(૧) સુપ્રસિદ્ધિમાં જીવ બલમાં લય પામે છે તેથી.

તથા (૨) મોક્ષ દશામાં તે બલ સાથે તુલ્ય બને છે તેથી પ્રકૃતનો કર્તા પણ બલ છે-પ્રકૃતમાં કેવલ બલ બાકી રહે છે. માટે ચિદ્રૂપની સૃષ્ટિ તથા પ્રકૃત કરનાર બલ તે નિર્ણય છે, સગ્રણ એટલે ગૌણ નહિ.

નોંધ—આ અધિકરણના પ્રયોજન માટે જૂદા જૂદા આચાર્યોએ જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. શ્રી

પુરુષોત્તમજીએ લાખના પ્રકાશમાં તુલનાત્મક રીતે તેની નોંધ લીધી છે તેમાંથી

અન્ય લાખકારોના મતે મુખ્ય મતો નીચે ઉતારીયું.

આ અધિકરણનું પ્રયોજન.

પ્રથમ રામાનુજનો અભિપ્રાય લઈએ. તેમનું કહેવું એ છે કે આ અધિકરણમાં મુત્રકાર સાંખ્યના

પ્રધાન કારણવાદનો મુખ્યત્વે નિરાસ કરે છે. સાંખ્યવાદીઓ બલને જગતનું કર્તા

રામાનુજ—

કહેતા નથી, પણ પ્રકૃતિ અગર પ્રધાનને જ જગતનું કર્તા માને છે. તે વાદ ખોટો

છે એમ મુખ્યત્વે મુત્રકાર જણાવે છે. સાથે સાથે એમ પણ જણાવી છે કે જે

માયાવાદીયો એમ કહે છે કે બલ નિર્વિશેષ છે અને તે ચિન્માત્ર છે, જ્ઞાનજ છે, જ્ઞાતા કે જ્ઞેય નહિ તેઓનો મત પણ ખોટો છે. કારણકે તે પ્રમાણે હોય તો પદ્ધતિ શ્રુતિઓ સાથે બલ સૃષ્ટિ પૂર્વે હક્ષણ કર્યું એમ કહે. હક્ષણ કરનાર બલ તે નિર્વિશેષ નથી, પણ સર્વિશેષ છે: બલના હક્ષણમાં તેનું સાક્ષીત્વ

પણ આવી જાય છે. તે નિર્વિશેષ વાદમાં ખોટું ફરે છે. આ અધિકરણના પ્રથમ મુત્રમાં તેનું બલ શ્રુતિઓમાં નિરૂપણ નથી એમ જણાવે છે. કારણકે હક્ષણ કરનાર બલજનું વર્ણન છે અને તેનું બલનેતન પ શકે, ચેતન એટલે ચેતન્ય ગુણવાચ્ય, બે બલને નિર્વિશેષ કહે તો તેનો અર્થ એટલોજ કે તેનામાં

કોઈ પણ વિશેષ ધર્મ અગર ગુણ નથી એટલે સ્વભાગ ચૈતન્ય ગુણ પણ નથી એમ કહ્યું આતુ ચૈતન્ય ગુણ સહિત સ્વભા અને સામ્યની પ્રકૃતિમાં શો ફેર રહ્યો! માખ્યની પ્રકૃતિ ચૈતન્ય સહિત છે-બસ છે અને તેથી ક્ષણે તેનામાં મેલસરી શકે નહિ એ કારણથી જ એમ પ્રકૃતિ એ જગજગત નથી તેમ નિર્વિશેષ સ્વભા પણ નવી આથી પ્રકૃતિના કારણવાદનો અને નિર્વિશેષ સ્વભાના કારણવાદનો નિરાસ અહિંયા કવામાં આવ્યો છે અને જો સ્વભાની છતાંમાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તે મુખ્ય સ્વભ છે આ સ્વભ ક્ષણે ગુણયુક્ત છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન અહિંયા કર્યો છે નિર્વિશેષ સ્વભનુ પ્રતિપાદન કરનાર એમ પણ કી શક્યો નહિ કે જેનુ સ્વભ નિર્વિશેષ છે તેનુ તેનું ચિત્ત-પ્રમશ પણ નિર્વિશેષ છે આનો ઉત્તર એટલો કે આરી રીતનો પ્રવન હોઈ શક્ય નહિ પ્રસ વગ્ન એરી છે કે તે પેતે ધીમના થકી વ્યવહારને થોથ અને છે નિર્વિશેષ વગ્નમાં એ પ્રમાણે નહિ હોવાથી ધગ્ની માલક તે પ્રવલશન્ય છે છતાં ને આ પ્રમાણે માનવામાં આવે તો સ્વભની નિર્વિશેષતામાં હાનિ આવે છે, ગમનુજ મતિજાવિરોધાત નામનુ મન અહિંયા સુત ૭ અને ૮ પહેલાં ઉમેરે છે

શેષ:—તેણે એ ગામનું મતને અનુમન છે તેથી તે મતના ચોર તે કહેવાય છે કાઢકાઢ વખતે
 મધ્યના મતને પણ દોડે, અને તેની વિરુદ્ધ શિન વિધેની શ્રુતિઓના ઉદ્ધારણ આપે છે તેમના મતે
 હકલેખિકગણમાં જન્માધિકગણમાં જે પ્રાણુ લક્ષણ આશ્રુ તે લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ સાખ્યના પ્રધા
 નવાદમાં આમ નહિ તેટલા મળે તેનું નિગતણ ક્રવામાં આવે છે, અને યજ્ઞીના આનન્દમયઅધિકગણમાં તે
 લક્ષણની જન વિધેની શ્રુતિ વ્યાપ્તિ દૂર કરવામાં આવશે

મંત્રાચાર્ય — મંત્રાચાર્ય એવું કહે છે કે શાસ્ત્રોત્તિવ સૂત્રમાં, ધ્વજની કારણુવાતુ પ્રમાણુ શાસ્ત્રના આધારે છે, પણ કેટલીક શ્રુતિઓમાં એમ જોવામાં આવે છે કે, ક્ષત્ર વાધુતિના પ્રિય થતો નથી, ગણ્ધરી તેનું વર્ણન આપી શકાય નહિ આથી કેટલાકને તે સૂત્ર ઉપર ધ્વજ અવાચ્ય છે એમ શકાય પણ તો તેનું નિર્ગત્વ કયવાતે આ અધિકૃત છે પૂરવણી પ્રધાનરાદી છે, પણ તેના સત્ જોડો છે એમ સૂત્રકો આ અધિકૃતમાં જણાવે છે

વિજ્ઞાનેન્દ્ર સિદ્ધાન્ત:—મિત્રાનેન્દ્રસિદ્ધાન્તના મતે પાશુ, પ્રવાન કારણુવાદનો નિરામ ઝોગ આ અધિકારણુનો હેતુ છે પૂર્વપક્ષીની અદિઆ દનીન ઝેની છે કે નો પ્રવચમા પ્રધાનાદિનો સ્વભામા સમન્વય હોયતો પ્રધાનનેજ જગત્કર્તુ મણુવુ નેષજી આ વાદના ખલનમા આ અધિકારણુ પ્રયોગમયેષુ છે અદિઆ મહે છે કે પ્રધાનવુ જગત્કર્તુ હોઈ શકેજ નહિ, કારણકે શ્રુતિઆમા જગત્કર્તુએ દક્ષણ ક્યુ એમ લેયુ છે દક્ષણ, ખ્યાન ચિન્તન વગેરે રામ્દો ચેતન્યો નિગમ કરે છે લેથી ચેતનજ દક્ષણ જનાઈ હોઈ શકે પ્રધાનને ચેતન મણુવામા આનવ નથી મરે માખ્યવાદીએનો મત ક્ષતિ થાય છે

ભાસ્કરગાર્ધ — ભાસ્કરગાર્ધ પશુ આનુ પ્રયોગન પ્રધાનની કાચુતાના નિરામમા બુધ્યે

સાન જીવ પ્રમાણે અદિઆ માત્ર સુત્ર છે, પણ અર્થ બહુધા ગ્રામણુદ મગણિ પ્રમાણે સાખ્યના પ્રધાનવાના નિગસમા પર્યવાન પામે છે સાખ્યસંદી અમેતન નિજુઆમક પ્રકૃતિ (પ્રધાનતે) જગત્ત કાણુ માને છે, પણ સુત્રમગતો સ્વજગ્ તેનું કાણુ માને છે તેથી આ અધિગચ્છમા સાખ્યના પ્રધાન વાદનો નિગસ જ્યો છે આમ સકચાર્ય્ય કટ છે અને અર્થ તે પ્રમાણે ક્યો છે અર્થાત્ શ્રીમદ વત્તમાધીન આ અધિકરણનો આત્મ વિદ્યપ સ્વભાવી વ્યવહાર્યતા પરત્વે લે છે તે રીતે તેમણે લીધો નથી

શ્રીવત્સભાષ્યે ષ સુ. ૧-૪-૧ માં તથા દૈવતેત્તેશ્વરમ્ હૃતિ સાંલક્ષ્યમતમશ્ચ ત્વાદિતિ નિર્વાસિતમ્
પ્રકૃતિમા આ અધિગ્નુમા માખ્ય મનો નિગમ ક્યો છે એમ કહે છે, પણ અદિઆ
તે વિશે પોતે કહ્યું પણ કહ્યું નથી તેથી કેટલાકા એમ માને છે કે આ વિષયનું અધિગ્નુમા અન્ય
ભાષ્યમાં કહ્યું હશે અને તે લુપ્ત થયેલું હોય એટલે એ મંત્રાધ્યક્ષા એવી માન્યતા છે કે શ્રીવત્સભાષ્યે મૂળ
ભાષ્ય ૨૨મું હતું અને તેમાં આ વ્યાખ્યાને અધિગ્નુમા કહી હતું પણ શ્રીપુરોષોત્તમજીના પ્રવચનમાં તે વિશે કહ્યું
નથી શ્રીવત્સભાષ્યવડે ભાષ્યના અધ્યાયોના વિભાગ પાડ્યા છે તે પ્રમાણે અન્ય મતોના નિગમ વખતે
માખ્યનું અપરબ્ધ હવામાં આપશે અદિઆ તે વિદ્ય પછાતી કાગ્નુતા તથા અવદ્યક્ષાથી અવદાર્પતા
વજ્યાથી જે માખ્યના પ્રકૃતિ વજેગના મનો નિગમ હતા તેથી, ૪ : અધિગ્નુમાથી છે.

શ્રુતિથી નિર્ણય રીતે જાણવું સઘળું કાર્ય છે એમ જણાવ્યું. જે જે કાર્યરૂપે જણાય છે તે જાણ છે, અને તેથીજ ક્ર. ૧-૨-૧૫ માં સૂક્ષ્ણા વેદો જાણના પદને જણાવે છે એમ કહ્યું છે.

આ સૂત્રમાં છેલ્લું પદ “અને” છે તે એમ સૂચવે છે કે આ અધિકરણમાં જે બાબત જણાવવાની હતી તે સંપૂર્ણ રીતે જણાવી. અર્થમાં ચિદ્રૂપ એટલે જીવોનું પણ કારણ જાણ છે, આથી વેદાન્તોમાં જગત્ અગર જીવની સૃષ્ટિનું પ્રકરણ જ્યાં આવે છે ત્યાં નિર્ણયજાણ છે એમ સમજવું.

(૨૨) આ અધિકરણમાં જાણના ચિદ્રૂપનું વર્ણન કર્યું છે. ગત અધિકરણમાં સત્ત્વરૂપનું કારણ જાણ છે એમ કહ્યું હતું, હવે ચિદ્રૂપ જીવરૂપનું કારણ પણ જાણ છે એમ “અર્થમાં અધિકરણનો ઉપસંહાર. કહે છે તે જણાવવાને નીચેનાં કારણો આવે છે

(૧) હું બહુ થાઉં એવી તેણે “ઇક્ષા કરી” (અં. ૬-૨૩) આ શ્રુતિમાં જાણે સૃષ્ટિ રચના માટે બહુ ધવાની ઇક્ષા કરી છે. ઇક્ષા કરવાનો સ્વભાવ ચેતનનો હોય છે. માટે પ્રકૃતિ અગર પરમાણુએ ઇક્ષા કરી એમ કહી સકાય નહિ. ચેતન જાણની એ ઇક્ષા છે.

(૨) “ઇક્ષા કરનાર જાણે જગત્ કયું” એવાં શ્રુતિ વચનોમાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, આ આત્મ શબ્દ મુખ્ય, નિર્ણય જાણના અર્થમાં છે—ગૌણ નહિ.

(૩) જે આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે તે ગૌણ નથી કારણ કે તેમાં નિષ્કા રાખનારને મોક્ષનો ઉપદેશ છે

(૪) ઇક્ષા કરનાર જાણ તે સચણ અને ગૌણ છે એમ હોય તો તે જાણ હોય છે—ત્યાંત્ય છે એવાં ઉપદેશ આપણને શ્રુતિમાં કરેલો જણાય. પણ એવું વચન કાઈ પણ સ્થળે નથી. આટલું ચિદ્રૂપના કર્તા જાણ છે.

તેમ તેમના પ્રસય કર્તા પણ જાણ છે. પ્રસય જે રીતે મેળવે છે—સુપ્રસિદ્ધ દશામાં અને મોક્ષ દશામાં

(૧) સુપ્રસિદ્ધિમાં જીવ જાણમાં લય પામે છે તેથી.

તથા (૨) મોક્ષ દશામાં તે જાણ સાથે તુલ્ય બને છે તેથી પ્રસયનો કર્તા પણ જાણ છે. પ્રસયમાં કેવલ જાણ બાકી રહે છે. માટે ચિદ્રૂપની સૃષ્ટિ તથા પ્રસય કરનાર જાણ તે નિર્ણય છે, સચણ એટલે ગૌણ નહિ.

નોંધ—આ અધિકરણના પ્રયોજન માટે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. શ્રી પુરુષોત્તમજીએ જાણના પ્રસયમાં તુલ્યતામક રીતે તેની નોંધ લીધી છે તેમાંથી

અન્ય જાણકારોના મતે મુખ્ય મતો નીચે ઉતારીશું.

આ અધિકરણનું પ્રયોજન.

છે એમ જણાવવાને અન્નમય વગેરેની પણ પ્રજ્ઞા તરીકે ઉપાસના કહી છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષમાં ^{૧૩}અન્નમયાદિ 'માદ્ક' આનન્દમય પ્રજ્ઞા નથી; કારણ કે અન્નમયાદિની સમાન વચન છે, અને તેમ હોવાથી તે પ્રમાણેજ ફલસિદ્ધિ થાય છે. આવું જો પ્રાપ્ત થાય તો ત્યાં કહેવામાં આવે છે.

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ ॥ ૧૧ ॥

તે આનન્દમય છે કારણકે તે વિષે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે.

આનન્દમય પરમાત્મા અન્નમયાદિની માદ્ક અન્ય પદાર્થ નથી. કારણ ? તે વિષે અભ્યાસ છે. વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસ લેદક છે એવું ^{૧૨}પૂર્વતન્ત્રમાં સિદ્ધ છે. જેમ પૂર્વતન્ત્રમાં શબ્દાન્તર, અભ્યાસ, સંજ્યા, શુભ, પ્રક્રિયા, અને નામ એ છ કર્મના લેદકો છે, તે પ્રમાણે આનન્દમયનો પણ અભ્યાસ છે. આથી પ્રથમથી તેનું જૂઠાપણું છે ^{૧૪}કારણ કે તે તુલ્ય નથી માટે તેની પ્રજ્ઞતા છે. આ પ્રમાણે અભ્યાસ સંભળાય છે. " જો આકાશમાં આ આનન્દ ન હોત તો કોણ શ્વાસ લેત અગર કોણ છવી શકત ?" આજ સર્વને આનન્દ આપે છે. " (તૈ. ૨-૨૭) આ રીતે ^{૧૬}અર્થથી પણ તેનો અભ્યાસ સ્તુતિદ્વારા છે. ^{૧૭}મયમાં પ્રાચુર્વ અર્થની (આનન્દથી પ્રચુર) ^{૧૮}પ્રકૃતિ તુલ્ય છે. (સ્તુતિથી પરમાનન્દનું) પ્રતિપાદન કરનાર આનન્દમય શબ્દમાં પ્રાચુર્વના અર્થવાળા " મય " પ્રત્યયથી પરમાનન્દનો પ્રતિપાદકજ તે છે એમ તુલ્યતા જણાવી છે.) વળી વચનથી અને અભ્યાસથી (બે વળત સ્તુતિ-વાક્યથી આનન્દનું પુનર્વચન કર્યું છે.) ^{૧૯}પ્રવાહથી અન્નમય વગેરે ચારથી લેદ સાધિત થતાં (આનન્દમયનું) પ્રજ્ઞત્વ હોય છે. ત્યાં લેદ નથી. કારણ કે પછીનું ^{૨૦}તેનું ^{૨૧}સાધક છે. માટે આનન્દમય પ્રજ્ઞજ છે.

હવે આનન્દમય વગેરે આઠ સૂત્રોથી પ્રધાનું પરમાનંદરૂપ એ કારણ છે એવું જણાવનાર વાક્યો પ્રધાપરત્વે લેવાનાં છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે. તેમાં તૈત્તિરીય શાખામાં પ્રધા અને ભગુનાં બે પ્રપાઠક પ્રમાણે આનંદમય એવા શબ્દથી “મય” પ્રત્યય જેના અન્તમાં છે તે પ્રધા હોઈ શકે નહિ તેમ જગતનું કારણ પણ હોઈ શકે નહિ. (એમ કહેલું છે) અને તેમ થવાથી પ્રધાપ્રપાઠક પ્રધાપશયણ બને નહિ માટે તેના નિરાકરણ વાસ્તે ૧ આનન્દમય અધિકરણ છે. ૭ મંદિરો અને સ્વરૂપ તરીકે આનંદના લેહથી આનન્દ આઠ પ્રકારનો છે માટે ૧ આઠ સૂત્રો કહ્યાં છે.

શંકા-શા માટે સંદેહ છે ? આ વપ્રધાપરત્વે ન હોય તો તેથી કેવી રીતે પ્રપાઠકોની અસંગતિ બને ?

ઉત્તર—તે કહેવાય છે. પ્રધાવેત્તાને પરની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રતિજ્ઞા કરીને જે અંશમાં કારણત્વ માટે આનંદ અંશનો પ્રવેશ નહિ કરીને જડત્વના પરિહાર માટે સર્વજ્ઞના આનંદરૂપને ફલ તરીકે જણાવીને, તેના નિરૂપણ માટે આખો પ્રપાઠક આરંભાયો છે. ૧૮માં સાધનશેષ પ્રધાનાં (ગૌણ અક્ષરપ્રધા) વાક્યથી નિઃસંદિગ્ધ પ્રતીતિથી ફલનું પ્રધાપણ જણાવવું જોઈએ. ત્યાં પ્રધા અને અન્નમય વગેરે તુલ્યવચનથી અને સુખના વાચક શબ્દોનાજ વચનથી સંદેહ છે. આનંદઅંશજ કારણ છે કારણ કે તે પ્રધાત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમ જો ન હોય તો પ્રપાઠક બ્યર્થ બને. અને ફલની વનિકટતા જણાવવાને શબ્દના પ્રયોગથી ફલરૂપથી જગતની કારણતા કહીને તેનીજ વચમાં તેની સર્વાન્તરતા જણાવી. અથવા તો “આ વિજ્ઞાનમયથી અન્ય આનન્દમય અન્તર આત્મા છે.” અને અન્તમાં “આ આનન્દમય આત્માનું ૧૧ ઉપસંક્રમણ કરે છે.” આરંભમાં અને ૧૨ મધ્યમાં જણાવીને ફલ તરીકે તેનું ઉપપાદન કર્યું છે. તેનું નિરૂપણ કરનાર પણ તુલ્ય

(૧) આ અધિકરણનું પ્રયોજન કહે છે. જેમ પ્રથમ સત્ અને ચિત્તચક્ત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું તેમ અહિં આ આનન્દરૂપે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની અભ્યાસવધીમાં આનન્દમય અક્તનું વર્ણન છે. સાંકેટલાકને શંકા થાય છે કે “આનન્દમય” શબ્દ અધાપર નથી. તેથી એવો પ્રલય લાગીને બનેલો શબ્દ તે અક્તનો વાચક નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ અધિકરણમાં છે. (૨) આ અધિકરણમાં આઠ સૂત્રો છે. તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો છ છે અને જીવ અને પરમાત્મા એમ કુલે આઠ છે. આ આઠથી આનંદના સ્વરૂપનો અનુભવ સંભવે છે; માટે આનન્દ આઠ પ્રકારનો કહ્યો છે. અને આનું યતન કરવાને આઠ સૂત્રો છે. (૩) ભલે આનન્દમય અક્ત ન હોય તેની કંઈ ચિન્તા નહિ. એથી એવું કહ્યું નથી કે તે આખા પ્રપાઠકનો વિષય અક્ત ન હોઈ શકે એવી વાદી શંકા કરે છે (૪) પ્રજ્ઞાવિદ્યાત્તોત્તિ પરમ્ ” એ વાક્યમાં અક્તવેત્તાને પરની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. (૫) આનન્દાંશના કારણપણા માટે (૧) જે અંશમાં આનન્દાંશનો પ્રવેશ કર્યા વગર. અક્તરઅક્તના જ્ઞાનને વિષય બનેલું અક્ત તેજ જણવું જોઈએ એવું કહે છે ફલસ્વરૂપ બનેલો આનન્દાંશ જગતનું કારણ છે એવું તસ્માદ્વા વગેરે વાક્યથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે. જેમ અક્ત જગતનું કારણ છે તે રીતે નહિ. (૭) માંખ્યાદિ શાસ્ત્રોમાં જગતના કારણ તરીકે પ્રકૃતિ વગેરે માનેલી છે તેમનો પરિહાર કરવાને (૮) સોશ્રુતે સર્વાન્કામાત્ર વાળી ઋષામાં (૯) આનન્દશબ્દને બદલે આત્મશબ્દના પ્રયોગનું પ્રયોજન કહે છે આનન્દમયજ ફલ છે (૧૦) પ્રાણમયને અત્તમયનોજ આન્તર આત્મા કહ્યો છે તેની પાશ્વક નહિ આનન્દમય સર્વના આન્તરઆત્મા છે. તેથી તેની સર્વાન્તરતા સિદ્ધ છે; (૧૧) ઉપસંક્રમણપણ આત્માને આનન્દમય કહ્યો છે તેથી આનન્દમય એ પરબ્રહ્મ છે. (૧૨) શરૂઆતમાં

છે એમ જણાવવાને અન્નમય વગેરેની પણ પ્રજ્ઞા તરીકે ઉપાસના કહી છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષમાં {^{૧૩}અન્નમયાદિ 'માફક' આનન્દમય પ્રજ્ઞા નથી; કારણ કે અન્નમયાદિની સમાન વચન છે, અને તેમ હોવાથી તે પ્રમાણે જ દ્વિસિદ્ધિ થાય છે. આનું જો પ્રાપ્ત થાય તો ત્યાં કહેવામાં આવે છે.

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ ॥ ૧૧ ॥

તે આનન્દમય છે કારણકે તે વિષે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે.

આનન્દમય પરમાત્મા અન્નમયાદિની માફક અન્ય પદાર્થ નથી. કારણ ? તે વિષે અભ્યાસ છે. વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસ લેદક છે એવું ^{૧૪}પૂર્વતન્ત્રમાં સિદ્ધ છે. જેમ પૂર્વતન્ત્રમાં શબ્દાન્તર, અભ્યાસ, સંખ્યા, ગુણ, પ્રક્રિયા, અને નામ એ છ કર્મના લેદકો છે, તે પ્રમાણે આનન્દમયનો પણ અભ્યાસ છે. આથી પ્રથમથી તેનું જૂઠાપણું છે ^{૧૫}કારણ કે તે તુલ્ય નથી માટે તેની પ્રજ્ઞતા છે. આ પ્રમાણે અભ્યાસ સંભળાય છે. “જો આકાશમાં આ આનન્દ ન હોત તો કોણ શ્વાસ લેત અગર કોણ જીવી શકત ?” આજ સર્વને આનન્દ આપે છે.” (તૈ. ૨-૨૭) આ રીતે ^{૧૬}અર્થથી પણ તેનો અભ્યાસ સ્તુતિદારા છે. ^{૧૭}મયમાં પ્રાચુર્ય અર્થની (આનન્દથી પ્રચુર) ^{૧૮}પ્રકૃતિ તુલ્ય છે. (સ્તુતથી પરમાનંદનું) પ્રતિપાદન કરનાર આનન્દમય શબ્દમાં પ્રાચુર્યના અર્થવાળા “મય” પ્રત્યયથી પરમાનંદના પ્રતિપાદકજ તે છે એમ તુલ્યતા જણાવી છે.) વળી વચનથી અને અભ્યાસથી (જે વખત સ્તુતિ-વાક્યથી આનંદનું પુનર્વચન કર્યું છે.) ^{૧૯}પ્રવાહથી અન્નમય વગેરે ચારથી લેદ સાધિત થતાં (આનન્દમયનું) પ્રજ્ઞાત્વ હોય છે. ત્યાં લેદ નથી. કારણ કે પછીનું ^{૨૦}તેનું ^{૨૧}સાધક છે. માટે આનન્દમય પ્રજ્ઞજ છે.

તત્ત્વાદ્યા પત્તસ્માત્ વાક્યમાં આનન્દાદિ જગતનું કારણ છે એમ કહ્યું, મધ્યમાં “તત્ત્વાદ્યા પત્તસ્માદિક્ષાનમયાદ્યન્યોન્તર આત્માનન્દમયઃ એ વાક્યમાં તેની સર્વાન્તરતા જણાવીને અન્તમાં પત્તમાનન્દમયમાત્માનુપસક્કામતિ એ વાક્યમાં ફક્તો નિર્દેશ કર્યો છે, આથી એવો અર્થ ફક્તિ થાય છે કે, અન્નમયાદિના કારણરૂપ સર્વાન્તર જે ભગવાન તેજ આનન્દમય છે અને તેજ ફક્તમાં છે. (૧૩) અન્નમય જેવું બધું નથી તેમ આનન્દમય નથી એવો પૂર્વપક્ષ (૧૪) પૂર્વ તન્ત્ર એટલે જૈમિનિમીમાંસા. તેના ખીજા અધ્યાયમાં શબ્દ, અભ્યાસ, સંખ્યા, ગુણો, પ્રક્રિયા, અને નામ એ છ કર્મના લેદકો ફક્તો છે તે દેવેકના હિદાદરવે ત્યાં આપ્યા છે. (૧૫) અન્નમય વગેરેથી આનન્દમય જૂઠા પ્રકારનું છે (૧૬) અર્થથી પણ અભ્યાસ તૈ. ૨-૭ ની શ્રુતિમાંજણાવ્યો છે. ત્યાં આનન્દ શબ્દનો અભ્યાસ જે છે તે આનન્દમયનો જ છે. (૧૭) પરબ્રહ્મ પ્રચુર આનન્દરૂપ છે જે રીતે બ્રહ્મની રતુતિ કરવાને માટે આનન્દ શબ્દને “મય” પ્રત્યય લગાડાયો છે (૧૮) આનન્દરૂપ પ્રકૃતિ જો કે રતુતિ વાક્યમાં “મય” પ્રત્યયના અભાવથી પ્રત્યયવાળા શબ્દ મમાન તે નથી તોપણ જેને વાક્યોમાં આનન્દરૂપ પ્રકૃતિ સરખી છે તેથી શબ્દોમાં સામ્ય છે એવો ભાવ છે. (૧૯) શંકર અન્નમય વગેરેને ફક્ત માને છે. અન્નમયાદિ માથે આનન્દમયનું વર્ણન છે. અર્થાત્ અન્નમયાદિના પ્રવાહમાં આનન્દમય છે માટે જેમ અન્નમય કોણ છે તેમ આનન્દમય પણ કોણ જ છે. બ્રહ્મ નદિ એવું કહેનારને કહે છે કે પ્રવાહમાં છતાં પણ અન્નમયાદિથી વિદ્યમાન પ્રકારનું આનન્દમય છે માટે આનન્દમય તે બ્રહ્મ જ છે. (૨૦) ચદ્વા દૈવૈષ પત્તસ્મિન્નુદરમગ્નતરં કુન્તે એ પઠીના વાક્યથી (૨૧) આનન્દમય બ્રહ્મ છે-એમ પછીનું વાક્ય જણાવે છે. તેમાં કોઈ પણ ભેદ નહિ જોવાને કહ્યું છે.

અથવા “તેણે રમણજ ન કર્યું. માટે એકલા રમણ કરતા નથી. તેથી બીજાની ઈચ્છા કરી. તે આપણા થયા.” (ધૃ. ૧-૪-૩) વગેરે શ્રુતિઓથી તેમજ “આ એ છે” (ધૃ. ૩-૮) એવી રશ્રુતિથી જ્યાં જ્યાં સાધનો કરીને જ્યાં જ્યાં ફલ આપનાર ભગવાન સ્વક્રીડાને માટે જગત્ રૂપથી આવિર્ભાવ પામીને ક્રીડા કરે છે એવો વૈદિકોથી નિર્ણય કરાય છે. આજ બંને કાણડમાં પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. નહિ તો જીવનાં સાધન અને ફલનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ જીવ પરત્વેજ લેવાય, પ્રજાપરત્વે નહિ. ૨૩ કર્મ અને પ્રજાથી પણ જીવશેષત્વ^{૨૪} જતું ન રહે. આ પ્રમાણે હોય તો પૂર્વકાણડમાં અન્ય ફલો જણાવીને આ આનન્દની માત્રાથી અન્યથાજીતો જીવે છે એવી શ્રુતિનું નિરવધિ આનન્દાત્મક પરમ ફલ છે તેની વિવક્ષા કરનાર પ્રથમ સામાન્ય રીતે તેને જણાવે છે. તૈત્તિરીયમાં પ્રજાને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તે સાધન સહિત છે. અક્ષર પ્રજા જાણનાર પરપ્રજાને પ્રાપ્ત કરે છે. અહિં આં પર શબ્દ પૂર્વ પરત્વે^{૨૫} હોત તો “તે” એમ કહેત. પ્રથમ પ્રજા જણાવીને પાછાથી “જે પર છે” એમ કહે છે તેથી નિકટતાને લીધે તેનાથી પણ અધિક પુરુષોત્તમ રૂપજ અહિં આં જણાવ્યું છે એમ જણાય છે. વળી પ્રતિવાદી તેની પ્રાપ્તિ એટલે જ્ઞાન રૂપ છે એમ કહે છે. તેમ હોય તો પ્રજાને પ્રાપ્ત થનાર પ્રજાને પ્રાપ્ત કરે એવો અર્થ થાય. પણ તે અર્થ અસંગત છે; એટલું જ નહિ પણ સાધન અને સાધ્ય ભાવની પણ, વ્યાહતિ થાય. (કાર્ય કારણ ભાવનો ભંગ દોષ પણ થાય). માટે આનાથી પણ અધિક તેની વિશેષ રીતે કહેવાની ઇચ્છાવાળી શ્રુતિ, તે સ્વરૂપ અનુભવથીજ ગમ્ય છે, અન્ય પ્રમાણથી ગમ્ય નથી એવું જણાવવાને અન્ય ઠારા કહે છે-“તદ્વેવાડમ્યુક્તા” (તેનું આણે કહ્યું) (તૈ. ૨-૧). નહિ તો, સર્વ અર્થના તરવની પ્રતિપાદક શ્રુતિ આમ શી રીતે કહે? “તત્” એ^{૨૬} અવ્યય છે. વળી તેની પૂર્વ જણાવેલો પ્રજાવેતાની પરપ્રજાની પ્રાપ્તિરૂપી લક્ષણવાળા અર્થને સ્પષ્ટતાથી જણાવવા યોગ્ય હોવાથી તેને ઉપબ્રહ્મણ કરીને તેને જ ઉદ્દેશીને ઋચા પરપ્રજાને જાણનારાઓ આ ઋચા કહે છે. પૂર્વ વાક્યના ઉક્ત અર્થની સ્પષ્ટતા આનાથી કરાય છે એવો અર્થ નીકળે છે. તેનેજ કહે છે સત્ય જ્ઞાનમગતં વ્રજ યો વેદ નિહિતં ગુદાયાં પરમે વ્યોમસોડશ્રુતે સર્વાન્જા-માન્સદ્રવ્યજ્ઞાના વિપશ્ચિતા ” (તૈ. ૨-૧) ઉપપત્તિવાળા આનન્દાત્મક સ્વરૂપનું આગળ નિરૂપણ કરવું એઈએ. માટે હમણાં તેનું નિરૂપણ કર્યા સિવાય સત્ અને ચિત્ અંશો અને દેશ તથા કાલથી અપરિચિન્નતા કહી

અથવા^{૨૭} અક્ષરપ્રજા આનન્દાત્મક હોય તોપણ તે પરિચિન્ન^{૨૮} હોવાથી તે પરમ ફલ નથી, માટે

(૨૨) ષષ્ઠ ષષ્ઠ સાધુ લર્મ કારયતિતં યમેમ્યો લોકેમ્યઽન્નિનોવતે એ શ્રુતિ (૨૩) મર્મ આમ હોય તો સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે (૨૪) શ્રુતિનો અર્થ જીવ પરત્વે લેવાય જશે. (૨૫) જ્ઞાનના વિષય બનેલા પ્રજાના અર્થમાં હોય તો વ્રજાવિદ્યાન્નોત્તિપરમ્ ને અહીં વ્રજાધિદ્યાન્નોત્તિ સત્ એવું કહેત. શ્રુતિમાં પર શબ્દ છે તેને બહારે તત્ તે કહેત. આથી જ્ઞાનના વિષયરૂપ પ્રજાનું શ્રુતિ કથન કરતી નથી એ નિર્વિવાદપણે સત્ય છે. (૨૬) તત્ એટલે તત્ત્વ તે તેને માટે. આ રીતે તત્ અવ્યય અર્થમાં છે. “ને માટે” એવો અર્થ સ્વયં છે. (૨૭) અ-શબ્દનો ખીજો અર્થ જણાવવાને કહે છે. (૨૮) અક્ષર પ્રજામાં આનન્દ છે પણ તે

આનંદમાંજ ^{૨૯} પરિણતિવાનો અભાવ છે, અને તેજ પરમશૂન્ય અવસ્થેદેક છે તેથી તેના ધર્મસંહિત પરમાનંદજ ^{૩૦} આનંદ શબ્દથી કહેવાય છે. અહિં આં “સત્યં વિજ્ઞાનમાનન્દં ब्रह्म” “સચ્ચિદાનન્દવિબ્રહ્મ” વગેરે શ્રુતિઓમાં ત્રણેને પણ એક પ્રકરમાં કહેવા છે. બીજાની ઉક્તિમાં તેનાથી નિયત થયેલાની સાથે જાય છે એમ નહિ જણાવેલા પણ આનંદ પ્રાપ્ત થશે એવા આશયથી સ્ફુટ રીતે આનંદ કહ્યો નથી. માટે વેદને (જ્ઞાન) પદાર્થને “યોવેદ એ જાણે છે” ઇત્યાદિથી જણાવે છે. અહિં આ આ રહસ્ય છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી, બુદ્ધિથી તેમ બહુ શ્રવણથી પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ જેને આનું વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય થાય છે. તેનેજ આ આત્મા સ્વતંત્રનું પ્રદાન કરે છે” (સુ ૩ ૩ ૨૩) એવી શ્રુતિથી વરણથી જૂદા સાધનથી તે પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ કહેવાય છે. આમ હોવાથી જન્મે શ્રુતિના વિરોધનાં ^{૩૧} પરિત્યાગ માટે અક્ષર પ્રજ્ઞાનથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિદ્વારા પ્રાકૃત ^{૩૨} ધર્મો જતા રહે છે અને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં સ્વરૂપની યોગ્યતા સંપાદન કરાય છે. તેવા જીવમાં જાતે વરણ કરવામાં ભક્તિભાવથી સાથે જનાર યોગ્યતાની સમ્પત્તિથી પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો નિર્ણય કરાય છે. ત્યારેજ શુદ્ધામાં પરમવ્યોમને આવિર્ભાવ છે. પર જેનાથી મપાય ^{૩૩} તથા જોવાય છે તે પરમ. જ્ઞાનમાર્ગના જીવથી જ્યેષ્ઠાનો પ્રકાર વિલક્ષણ પણ છે. પરમવ્યોમની ^{૩૪} અતિ અલૌકિકતાનું જ્ઞાન કરાવાને અલૌકિક (વૈદિક) પ્રયોગ કર્યો છે. “હું ભક્તિથીજ અહણ કરાઉં છું. હું વેદથી અહણ કરાતો નથી” (ભ.ગી. ૧.૧-૫૨) વાક્યથી ઉપક્રમ કરીને ‘અનન્ય ભક્તિથીજ હું શક્ય છું.’ (ભ.ગી. ૧.૧ ૫૪) ઇત્યાદિ સ્મૃતિની પણ આ પ્રમાણે સંગતિ કરાય છે, નહિ તો જ્ઞાન માર્ગવાળા પ્રજ્ઞાવેતાઓને પણ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય. પણ તેમ નથી. કરોડો સુક્તિ મેળવેલા સિદ્ધ પુરુષોમાં પણ નારાયણપરાયણ શાન્ત આત્માવાળો ધણો દુર્લભ છે. માટે હે મહાશુનિ મારી ભક્તિથીયુક્ત યોગી તથા મારામાં જેનો આત્મા છે તેને જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય કદ્યાણરૂપ અહિં આ નથી” (ભા ૬ ૧૪ પૂ) વગેરે વાક્યોથી તેજ કહે છે. શુદ્ધામાં એટલે હૃદયાકાશમાં જે વ્યોમ એટલે અક્ષરાત્મક પરમ વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ આવિર્ભાવ પામે છે તે પુરુષોત્તમના ગૃહરૂપ હોવાથી ત્યાં (પ્રજ્ઞા રહેલા હોય એમ) જે જાણે છે તે ભક્ત નિત્ય, વિકારરહિત રૂપવાળા, વિવિધરૂપે જોનાર, ક્રીડાશીલ પ્રજ્ઞાની સાથે (પ્રયોદરની ^{૩૫} માફક પશ્યત્ શબ્દવાળા અવયવના યત્ શબ્દનો લોપ કરીને

પારિમિત છે-ગણિતાનન્દ છે, માટે તે પરમકૃષ્ણ કહેવાય નહિ. (૨૯) આન્દમય પરબ્રહ્મ એજ અગણિતાનન્દ છે-અપરિમિત છે માટે તે પરમ કૃષ્ણ કહેવાય છે. (૩૦) તે પરમકૃષ્ણ રૂપ પરમાત્માને-પરબ્રહ્મને આનન્દ કહ્યો છે. (૩૧) બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ એ શ્રુતિથી આત્મા જ્ઞાનથી સાધ્ય છે એવું કહ્યું છે અને “નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ” માં વરણ સિવાય બીજાં સાધનોથી તે પ્રાપ્ય નથી એવું જણાવ્યું છે. એકમાં જ્ઞાનને સાધન કહ્યું છે અને બીજામાં તેના પૂર્વબેધ કહ્યો છે, માટે અહિં આં એ શ્રુતિઓનો વિરોધ આવે છે. (૩૨) સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ પ્રાકૃત ધર્મો છે. (૩૩) વ્યોમને પરમ શા માટે કહ્યું છે તે જણાવવાને પદ્મનો અર્થ ૨૫૪ કરે છે. વ્યોમ એટલે ચિદાકાશ તે પરમ છે કારણ કે ભગવાનની લીલાધી સુકત છે. ભક્તના હૃદયમાં પરમ વ્યોમને આવિર્ભાવ થતાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેજ અક્ષરબ્રહ્મ જ્ઞાન છે. (૩૪) વ્યોમનો અર્થ જુતાકાશ નહિ પણ ચિદાકાશ છે એ સૂચવવાને શ્રુતિમાં વ્યોમ્નિ એવો સત્ત્વનો પ્રયોગ કહ્યો નથી પણ વ્યોમન એ પ્રભાણે વૈદિક પ્રયોગ કહ્યો છે. (૩૫) વિપશ્ચિતા શબ્દ

ઉત્પન્ન કરેલો શબ્દ વિપશ્ચિત છે) અર્થાત્ વિવિધ ભોગમાંથી ચતુર પ્રજ્ઞની સાથે સર્વ કામનાઓ ભોગવે છે એવો અર્થ છે. આથી પરની પ્રાપ્તિ રૂપી પદાર્થ કહેવામાં આવે છે. આ ભક્ત શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી તેનો અસ્વતન્ત્ર ભોગ કહેવાય છે. “સાથે” શબ્દથી પ્રજ્ઞની ગૌણતા જણાવી છે. માટેજ ભગવાન ભક્તને અધીન છે એવું સ્મૃતિમાં “હું ભક્તને પરાધીન છું” અને ભક્તિથી વશ કરે છે” વગેરે વાક્યોથી પણ જણાવ્યું છે.

જોકે ૩૮ “અશ્” ધાતુ ભોજનના અર્થમાં લઈએ તો પણ “અન્નાતિ” એવું રૂપ થાય. અશ્નો વ્યાસિનો અર્થ લઈએ તો “અન્નુત્તે” રૂપ વિકરણ, પદના ભેદથી થાય. તો પણ અહિં આ “અશ્”નો અર્થ ભોજન અર્થજ જણાય છે. તો પણ જો અશન ક્રિયામાં પ્રજ્ઞની સાથેનો સંબંધ કહેવામાં આવે તો ત્યાં વળી વ્યાસિનાં અર્થમાં પ્રજ્ઞની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા કામમાં વ્યાપે છે એવો અર્થ થાય અથવા પ્રજ્ઞની સાથે થયેલો તે ભવ કામોને વ્યાપે છે. આ ખન્ને અર્થ યોગ્ય નથી. કામવાળા જીવે કરેલી વ્યાપન ક્રિયા રૂપી કર્મ પ્રજ્ઞમાં સંભવતું નથી કારણકે તે અતિ મહાન છે. અહિં આ વ્યાપન એટલે પોતાને અધીન કરવું તે છે. કામનું પોતાનું પુરુષાર્થ રૂપ તે અપ્રમાણ નથી; કારણકે તેઓ ભોગના અંશરૂપ રૂપ છે. પ્રથમ જણાવેલી પરની પ્રાપ્તિ વ્યાકૃતિ-રૂપ હોવાથી આનો તે અર્થ પણ યોગ્ય નથી. તેથી અશ્ એટલે અસ્થોજન એ અર્થમાં ધાતુનોજ પ્રયોગ છે. અર્થની અલૌકિકતાનું જ્ઞાપન કરાવવાને અલૌકિક પ્રયોગ કહ્યો છે. “વ્યતયયો ગુહ્યમ્” (પા. સૂ. ૩. ૧-૮૫) એ સૂત્રથી છન્દમાં તેનું વિધાન હોવાથી આપ્રત્યયના પરસ્પૃષ્ટ પદનો અવ્યત્યયથી શ્રુત પ્રત્યયનો આત્મનેપદ થયો છે. તેથી આ ધાતુ ભોગના અર્થવાળોજ છે. આ રીતે “ન તદ્વશોતિ કન્ચનન તદ્વશોતિ કન્ચન” અહિં આ પ્રત્યય માત્રના વ્યત્યયથી અશ્ ધાતુનોજ પ્રયોગ છે એમ જાણવું જોઈએ. નહિતો સર્વવ્યાપક પ્રજ્ઞની સર્વ વ્યાપકતાનો નિષેધ અચુક્ત થાય.

શંકા:-અહિં આ ઉપાસક કામનાવાળો છે, અને તેનાથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય પ્રજ્ઞ પણ રાગુણ છે. કારણકે ખન્નેના કામના ઉપભોગનું શ્રવણ થાય છે. “જ્યાં દ્રેત જેવું હોય છે ત્યાં ખીજો ખીજને જીએ” ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “જ્યાં જેવું સઘળું આત્માજ છે તો

કેવી રીતે ખન્ને તે વ્યાકરણની રીતથી સમજાવે છે. વિપશ્ચિતા એ વિપશ્ચિત નું ત્રીજી વિભક્તિનું એક વર્ગનું રૂપ છે. આ શબ્દ ખરી રીતે વિપશ્ચિત્ત છે પણ પૃષ્ઠાદિ વર્ગના સમાસમાં જેવી રીતે ફેરફાર થાય છે તેવી રીતે અહિં આ ય અક્ષરનો લોપ થાય છે અને વિપશ્ચિત્ત શબ્દ રહે છે (૩૧) વિપશ્ચિત્ત નો અર્થ આપે છે. વિવિધ રીતે બેનાર-વિવિધ ભોગમાં ચતુર. (૩૭) “સોશુત્તે” શ્રુતિમાં ભોગ દેનાર ભક્ત છે, અને તે પ્રજ્ઞની સાથે કરે છે માટે ભક્તનો જ ભોગ પ્રધાનપણે છે અને પ્રજ્ઞનો ગૌણ છે. (૩૮) સોશુત્તે માં અશ્ ધાતુનો શો અર્થ છે તે કહે છે. (૩૯) પોતાને અધીન કરવા પણ (૪૦) ભોગના અંગ હોવાથી (૪૧) દ્રાઘવિદાઓતિ પરમ્ એ વાક્યના વ્યાખ્યાન તરીકે સોશુત્તે એ વાક્ય છે તેથી અશુત્તે ના કામ પ્રાપ્તિરૂપી અર્થ કરવો અચુક છે. પર પ્રાપ્તિના વ્યાખ્યાન પ્રમંથે કામ પ્રાપ્તિનું વર્ણન વ્યસંગત છે. (૪૨) વાગે છે તે અર્થ નહિ (૪૩) અન્નાતિ રૂપનું અશુત્તે થયું છે. શબ્દથી “માત્ર” પરસ્પૃષ્ટનો વ્યત્યય નથી એવું નયવાયું છે. (૪૪) નો અશ્ ધાતુ

કેનાથી કેને જુએ ? ” વગેરેથી અન્ય દર્શનના નિપેદ્યથી પ્રકાશવેત્તાને કામના ઉપલોગનો સંભવ નહિ થાય.

← ઉત્તર—એમ નથી. “તદેવામ્યુક્તા” એ વાક્યથી પૂર્વ વાક્યમાં જણાવેલા અર્થનું નિરૂપણ કરનારી આ વ્રત્યા છે. આમ કહેલું હોવાથી પ્રાકૃત શુદ્ધના સંબંધ વિષે ત્યાં કહેલું અશક્ય છે. તેમ હોય તો પ્રકાશવેત્તાથી પ્રાપ્ત પ્રકાશ વચ્ચે અસંગતતાની આપત્તિ થાય. જેય (અક્ષર) પ્રકાશ નિર્ગુણ અને પછીનું સશુદ્ધ છે એમ કહેવું ન જોઈએ. ત્યાં પર હોવાની સંભાવના નથી. અક્ષરપ્રકાશની નિર્ગુણતા અને તેના જ્ઞાનમાં ક્ષણરૂપ પર પ્રકાશની સશુદ્ધતા છે એવું કહેવું તે વિશેષ અસંગતિવાળું છે. “શુદ્ધના અભાવમાં સમાધિવાળા સુનિષ્ઠા જેને જુએ છે.” એ શ્રીભાગવત વાક્યથી શુદ્ધાતીત પુરુષોનો વૈકુણ્ઠના દર્શનમાં અધિકાર છે. ત્યાં છે ત્યાં તેનાથી પરના દર્શનની બાબતમાં શું કહેવું ? અને જે કહ્યું છે તે પ્રકાશવેત્તાને દ્વૈતદર્શનની અપ્રત્યુપપત્તિથી કામના લોગનો સંભવ હોતો નથી. ત્યાં પણ કહેવાય છે, “જ્યાં આત્મ સઘણું આત્માજ હોય.” ત્યાં આત્મ સર્વ આત્માજ હતું.” એ શ્રુતિ અપરૂઠ પ્રકાશના અદ્વૈતજ્ઞાનમાં પ્રકાશવેત્તાના પ્રાપ્તિચક્ર લેદના અદર્શનને કહે છે. પ્રપંચથી અતીત અર્થના દર્શનનું જ્ઞાન અકૃત્રાવતી નથી તેમ તેના નિપેદ્ય પણ કરતી નથી. પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ તો જ્યાં સુધી સ્વધર્મથી સુક્ષ્મ, પ્રપંચને અતીતજ છે. તો તેના દર્શનાદિમાં શું આગ્યું ? “આ સઘણું ભૂત અને ભાવિ પુરુષજ છે.” (શુ. ય. સં. ૩૧-૨) આ વચનથી પ્રપંચ પ્રકાશરૂપ છે એમ કહીને તે પણ તેની વિભૂતિ રૂપ છે, અને પુરુષ તો તેનાથી પણ મહાન છે એમ કહે છે. “આત્મલોજ આનો મહિમા છે. માટે પુરુષ વધારે મોટો છે” (શુ. ય. સં. ૩૧. ૩) એ શ્રુતિ છે. આથી કંઈ પણ અયોગ્ય નથી. આમ હોય તો પ્રકાશવેત્તાની પરપ્રાપ્તિની પૂર્વ દશા, “તત્ત્વ કેન” ઇત્યાદિથી કહેવાય છે. ઉત્તર દશાતો ‘સોમ્નુતે’ એનાથી કહેવાય છે. માટે સર્વ યોગ્ય છે. છાન્દોગ્યમાં પણ “જ્યાં અન્ય કંઈ જોતા નથી (છાં. ૭-૨૪-૧) વગેરે વાક્યથી ભૂમનના સ્વરૂપને કહીને આ સર્વ આત્માજ છે,” (છાં. ૭-૨૫-૨) ત્યાં સુધી તેના વિશ્વાસને જણાવીને કહે છે કે, “આ પ્રમાણે જોતાં, આ પ્રમાણે માનતાં, આ પ્રમાણે જાણતાં, આત્માની સાથે રતિ’ કરે છે, આત્માની સાથે કોડા કરે છે, આત્માની સાથે મિથુન કરે છે, આત્માનો આનન્દ મેળવે છે. તે સ્વમાં પ્રકાશનાર થાય છે, સર્વ લોકમાં તેની કામનાઓ પૂર્ણ બને છે” (છાં. ૭-૨૫-૨) આ અલિંગની અધિકતાને લીધે તે વધારે બલવાન છે (અ. સુ. ૩-૩-૪૩) એ અધિકરણમાં કહેવામાં આવશે.

← અથવા તદેવામ્યુક્તા એ વાક્યથી પૂર્વ વાક્યમાં કહેલા પ્રકાશનું નિરૂપણ કર્યું છે. આમાં પણ તેમનું નિરૂપણ કર્યું છે. તો પણ આનન્દ ક્ષારત્મક હોવાથી સાધન શેષ બનેલા

બાપવાના અર્થમાં લઈએ તો પછી પ્રકાશની વ્યાપ્તિનો પણ નિપેદ્ય થાય. વિપરીત્યત્ પ્રકાશની સાથે જીવ વ્યાપ થતો હોય તો વ્યાપક પ્રકાશની વ્યાપકતા જતી રહે (૪૫) અલવેત્તાઓમાં દ્વૈતદષ્ટિ નથી-બેદ દષ્ટિ તેમનામાં નથી. (૪૬) પ્રકાશવેત્તાઓ પ્રાપ્તિચક્ર બેદ જોતા જ નથી. (૪૭) પ્રપંચ-આતીત-પ્રકાશનો મોઢ કરેલો એ એનું તાત્પર્ય નથી. (૪૮) ઉપરનું છાન્દોગ્યનું વાક્ય (૪૯) વ્રહ્મવિદ્યાર્નોત્તિ પરમ એ સાધન અન્ય તેનું વિવરણ યો વેદ નિહિતં ગુહાયમા ત્યાં સુધીમાં છે. કલરૂપ આનન્દનો નિવેશ માધનમાં

બ્રહ્મમાં તેની ઉક્તિ કર્યા વગર “ચોષદ” એ છેલ્લી ઋચાથી બ્રહ્મવિદ્ એ વાક્યનું વિવરણ કરવામાં આવે છે. આથી ફક્તની પ્રાપ્તિમાં સ્વરૂપની યોગ્યતાની સંયત્તિ કહીએ, માટે કહેલી રીતિથી ભગવાનના વરણથી ભક્તિને લાભ થતાં શુદ્ધમાં જે પરમ વ્યોમ આવિર્ભૂત થાય છે તેમાં નિહિત પુરુષોત્તમજ છે. નિહિત એતુલીયા વિભક્તિના અર્થમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ છે. અને તેથી “ત્યાં નિહિત બ્રહ્મથી” એવું આગળ સંબંધ છે.

પરમફલ હોવાથી બ્રહ્મનિરવધિ આનન્દાત્મક, અન્તરંગોમાં પણ અન્તરહમ પાતે છે એવું જણાવવાને તથા સર્વના સર્વરૂપ તરીકે સર્વનું આધિદેવિક સ્વરૂપ જણાવવાને, આધિ ભૌતિકાદિ રૂપથી આવિર્ભાવ પામવાને ભગવાન આકાશાદિ રૂપથી આવિર્ભાવ પામ્યા છે માટેજ આકાશ ભવનનું કર્તૃ કહેવાય છે. આગળ અન્નમય વગેરે ચાર રૂપો પ્રથમ નિરૂપાયાં. તે પછી, પછીનાં અન્તરંગ બનેલાં છે. અન્નરસ મય શરીરભૂતમાંથી પ્રાણમય, તેમાંથી મનોમય, તેમાંથી વિજ્ઞાનમય. કોઈ એવું કહે કે આ રૂપો વિકારાત્મક હોવાથી પ્રાકૃતજ છે. આનાથી પણ અન્તરહમ, અવિદ્યાથી મુકત થવ છે. અને તેજ આનન્દમય કહેવાય છે. તેને પાછો જવાબ આપવો જોઈએ. આગળના પ્રપાઠકમાં ભૂશુએ પૂછ્યું—“ભગવાન્ બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપો” (તૈ. ૩-૧) વરુણે તે ઉત્તમ અધિકારી નથી માટે પોતે બ્રહ્મ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું નહિ. તપથી અતિશય અધિકાર ધીમે ધીમે મેળવીને પડે તેજ તે જાણશે એમ સમજીને તેજ સાધનનો ઉપદેશ સર્વત્ર કર્યો. “તપથી બ્રહ્મને જાણ” (તૈ. ૫૮ ૩-૨) એ પ્રમાણે બ્રહ્મ સિવાયનાં સાધનોથી એ જાણી શકાય એમ નથી તે જણાવવાને તપ બ્રહ્મ છે એવું દરેક જગ્યાએ કહ્યું. તો પણ તપના સાધનથી બ્રહ્મ તરીકે જાણેલાં રૂપો પ્રાકૃત છે એવું વિચારકે કહેવું શક્ય નથી. શંકા-તો પછી બ્રહ્મ વિષયક પ્રશ્ન, સાધન, ઉપદેશ તેનું કારણ તથા પૂર્વના કરતાં વિશેષ બ્રહ્મજ્ઞાનની પરમ્પરા વગેરે સંસવશે નહિ? ઉત્તર-ભગવાનની વિભૂતિનાં રૂપો અનન્ત છે. તેમાં જે રૂપથી જે કાર્ય કરે છે તે રૂપથી સમર્થ છતાં પણ તેનાથી ૧૦ જુદું કરતા નથી. કારણકે તેજ પ્રકારે તેની લીલા છે. વળી ૧૧ અન્નમયાદિ રૂપોથી છુદ્ધ ફલ આપે છે. હીન અધિકારિઓની તેટલાથીજ આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ થાય છે. આમ હોય તો તેટલા અધિકારથી અન્નમયના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે તેટલામાં તે સંયન્ન થતાં તેનું જ્ઞાન પણ બને છે. એ પ્રમાણે પછી પણ. તેમજ વળી આકાશાદિ આધિ-ભૌતિક સ્વરૂપ કહીને આધ્યાત્મિક તેના પુરુષ રૂપને કહેતી ઋચા પક્ષી રૂપને કહેછે. માટે તેજ રૂપથી, આધિભૌતિક રૂપમાં આધ્યાત્મિક પુરુષનો પ્રવેશ છે. વાજસનેયિશાખામાં તે કહ્યું છે, “જે પગવાળાં અને ચાર પગવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીર તેણે કયા. તે પક્ષી શરીર જન્યા, અને પુરુષે તેમાં પ્રવેશ કર્યો.” (જ. ૨-૫-૧૮)

ખરી રીતે તો પુરુષજ છે પણ દેહના સંબંધવાળા ૫૨ પક્ષી જાતીને દેહમાં પ્રવેશ કર્યો એવો અર્થ છે. પ્રાકૃત વિવિધ દેહોમાં એક ૫૨ વિધ અપ્રાકૃતનો પ્રવેશ જો કે અનુ-

દરી શકાય નહિ. માટે અહિં આં તે પ્રમાણે જોનો નિવેશ કર્યો નથી. (૫૦) જેમ ભૌતિક પુરુષ કોઈ પણ કાર્ય સંકલ્પ પૂર્વક કરે છે તેમ ભગવાન પણ નીચ ઉચ્ચ સહિની લીલા મંદસ્પર્શ કરે છે. (૫૧) ભગવાનને સંકલ્પ હશે કે કેમ તેવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે. (૫૨) જૂદા જૂદા દેહમાં ૧ પ્રવેશ કરવાને પક્ષીરૂપ બને છે (૫૩) અજમલમાં અન્નમયનો અને પ્રાણમયમાં પ્રાણમયનો

ચિત છે તો પણ સ્વપ્રવેશ વગર કંઈ પણ અન્ય જનશે નહિ. માટે ગતિના પ્રતિબંધકનું ઉત્કલ્પન કરીને અસૌક્રિક ૫૫ ગતિથી પ્રવેશ કરું છું એવું જણાવવાને મંદિ થયા છે. તે ૫૬ તેવું હોય છે. માટેજ " બે પગવાળું ચાર પગવાળું " એમ કહ્યું છે. પૂર્વનુઆધિદેવિક એકજ છે એવું સર્વત્ર કહ્યું છે.

શંકા-આનન્દમય ૫૭ વિષે આમ કહેવું હોય તો પણ આ પરમકાષાપત્તરૂપ નથી, પણ પૂર્વે કહેલાંઓ કરતાં અતિશય ધર્મવાળો વિભૂતિરૂપજ છે. શિર વગેરેને પણ આનન્દ રૂપે કહ્યા છે. માટે આ પરમાત્મા છે એમ કહેવું ભ્રમજી નહિ. જેમ અન્નમયનાં અવયવો તે રૂપે છે તેજ પ્રમાણે આનન્દમયમાં તે (અવયવો) તે રૂપે છે. નહિ તો તેનો "આજ શારીર આત્મા છે" એવું કહે નહિ. શરીર ઉપર જણાવેલું છે. તેના સંબંધવાળો તે શારીર. તેનાથી તે સિદ્ધ પ્રતીત થાય છે. તેમજ વળી પરબ્રહ્મપણું અને સ્વના અન્ય આત્મા હોવાપણું સર્વ શ્રુતિઓથી વિરુદ્ધ છે. શંકા-જો આનાથી તે સિદ્ધ હોય તો તે બ્રહ્મ થાય. પછી આનન્દમયથી બીજો આન્તર આત્મા એ ૫૮બ્રહ્મ છે એવું પણ કહે. પણ તે એવું નથી. માટે આ પરજ છે. ઉત્તર-ના અહિંઆં આધ્યાત્મિક રૂપોનું નિરૂપણ છે. તે પાંચરૂપો હોવાથી તેટલાંનું નિરૂપણ છે. માટે આનાથી બીજોજ પર છે એવું જો પ્રાપ્ત થાય તો આનો પ્રત્યુત્તર આપે છે. આનન્દમયનો અભ્યાસ છે. માટે આનન્દમય શબ્દથી વાચ્ય પરજ શાથી કહો છો? અભ્યાસ છે તેથી. "તેનો જ શારીર આત્મા છે" (તૈ. ૨-૫)માં અન્નમયાદિમાં સર્વત્ર આત્મા ૫૯ તરીકેજ આનન્દમયનું કથન છે. શંકા-અહિંઆં કોઈપણ પ્રમાણુ અમે જોતા નથી. વળી આનન્દમયનું સર્વત્ર આત્મા તરીકે કથન હોય તો આનન્દમયમાં પણ " તે આજ છે ". એવું ન કહે. આજ પ્રથમનો આત્મા છે એવું કહે. આથી આનન્દમય એ પર નથી. ઉત્તર-ઈશ્વરથી બીજો સઘળાંઓનો એક આત્મા થવાને યોગ્ય નથી. તેનું આનન્દરૂપ " આ આનન્દની માત્રાથીજ અન્યભૂતોં છવેછે," (બુ. ૪-૩-૩૨)માં કહ્યું છે. તે રસ છે. જો આ આકાશમાં આનન્દ ના હોત તો કોણ શ્વાસ લેત ? અને કોણ શ્વેત ? આજ આનન્દિત કરે છે " (તૈ. ૨-૭) વગેરે શ્રુતિઓથી તેનો નિર્ણય છે. આમ હોવાથી તેની એક વાક્યતા માટે આનન્દમય શબ્દ પણ તેના ૬૦ અર્થનો બાધ કરે છે એવું માનવું ભ્રમજી. નહિ તો "આનન્દમયથી બીજો આન્તર આત્મા છે " એવું કહેત. શંકા-તમે એવું કહ્યું છે કે આધ્યાત્મ-

એ રીતે એકવિધ. (૫૪) પ્રાણીઓ અને પશુઓના સમાન ભૌતિક શરીર સમાન આહાર મર્ચન-ર્થન કરવામાં વિદ્યારૂપ છે, માટે તેનું ઉત્કલ્પન કરીને (૫૫) પશ્ચિ મતિએ અસૌક્રિકરૂપ છે. ત્યાં બે પગવાળાં તથા ચાર પગવાળાંની મતિ નથી. ત્યાં પણ પશ્ચિઓની મતિ મંમરૂપ છે. માટે "અસૌક્રિક" એવું ગતિનું વિશેષણ છે. (૫૬) તે એટલે પશ્ચિ (૫૭) આમ છતાં પણ આનન્દમય એ પરબ્રહ્મ નથી. પશ્ચિ તેનું દોષ છે અર્થાત્ ગતિમાં જે કંઈ વિષ્ણુ દોષ તેનું ઉત્કલ્પન કરીને સર્વત્ર કટ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાને સમર્થ છે. (૫૮) વિભૂતિરૂપ આનન્દમય બ્રહ્મ ન હોય તો જેમ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમયના આન્તર આત્માને જણાવ્યો છે તેમ આના પણ આન્તર આત્માને જણાવના, પણ તે જણાવ્યો નથી તેથી તેજ પરબ્રહ્મ છે. (૫૯) આનન્દનો પર્વાય આત્મા છે, માટે તે પરબ્રહ્મ છે. (૬૦) પરબ્રહ્મના અર્થનો વાચક છે.

કોનુંજ અહિંઆં નિરૂપણ છે વગેરે. તો તેનું શું ? ઉત્તર-ના, કહેલી રીતિથી આનંદ આધિર્દેવિકનું નિરૂપણ છે. માટેજ ભાર્ગવી વિદ્યામાં પણ ભૂગુના અન્નમયાદિ જ્ઞાનપદ્ધી પણ ફરીથી પ્રદક્ષણાસા કહેલી છે. આનંદમય જ્ઞાનમાં તેણું નથી. ભૂગુની પ્રવૃત્તિ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન માટે નથી, પણ પ્રદક્ષણ માટેજ છે “હિ ભગવન્ ! મને પ્રદાનો ઉપદેશ આપો” (તૈ. ૩-૦) એવા પ્રશ્ન અને વચન છે ૯.

“વળી પ્રદાવેતા પરને મેળવે છે” (તૈ. ૨-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને અન્તર્માં રેષ આનંદની ગણના કહીને “તે જે આ પુરૂષમાં અને જે આ આદિત્યમાં છે તે એક છે” (તૈ. ૨-૮) વગેરે વાક્યોથી પ્રદાવેતા પુરૂષમાં અને આદિત્યમાં તેજ અક્ષરપ્રકાશની પ્રતિષ્ઠા છે. તેના આનંદ પણ તેવોજ છે. માટે તે બન્નેના આનંદનું ઐક્ય છે. આ પ્રકારના પ્રદાને જે જાણે છે તેની ક્રમપ્રમાણે અન્નમય વગેરેની પ્રાપ્તિ કહીને છેવટે કહે છે. “આ આનંદમય આત્માની ઉપસંક્રાન્તિ કરે છે” (તૈ. ૨-૮) આમ ઉપક્રમ હોય તો ફલ પ્રાપ્તિને ફલ તરીકે જણાવેલું છે તેથી ઉપસંહારમાં પણ તેજ પ્રમાણે હોવાથી તથા આનંદમયની પ્રાપ્તિ એજ અન્તમાં ફલ કહેલું છે, ત્યારપછીથી બીજું કહ્યું નથી. તેથી આનંદમયજ પર છે.

શંકા-ઉપસંક્રમણ એટલે અતિક્રમણ, પણ તે પ્રમાણે એવું નથી, ઉત્તર-અરે તમારી પુદ્ગિતો શબ્દના અર્થની મર્યાદા પણ ભૂલી જાય છે. કારણ કે ૬૧ સંક્રમણ શબ્દ પ્રાપ્તિના અર્થમાં સઘળે સંભળાય છે. માટેજ રવિ જે મકરાદિરાશિને પ્રાપ્ત કરે તો તે સંક્રમણ કહેવાય છે. આ પર સુક્ષિત નથી એમ નથી. “આ લોકમાંથી જન્મને” એવું પ્રથમ કહ્યું છે. માટેજ પુરુષોત્તમના આનંદનો અનુભવ થાય તોજ અનુભવથી ગમ્ય આ આનંદ છે, અને વાણીનો વિષય તે નથી એવું જાણીને “લોક વેદ કાલ વગેરેથી પણ બહીતો નથી” “જેમાંથી વાણી નિવૃત્ત થાય છે” વગેરે શ્લોકથી કહ્યું છે. નહિ તો મનથી પણ તે અગમ્ય છે એવું કહીને “જાણનાર” એવું શાથી કહે ? જે આમ હોય તો “તે ત્રિપદિક્ષત્” પ્રકાશી “સત્ય સર્વ ક્રિયા ભોગ્યે છે” (તૈ. ૨-૧) એ ત્રયમાં જે ફલ કહ્યું છે તેનુંજ અન્તે વિવરણ કરેલું છે એમ સમજાય, નહિ તો “આ લોકમાંથી ગમન કરીને” (તૈ. ૨-૮) એવું કહેલું હોવાથી દેહના અભાવથી ભયનો અભાવ છે. તેથી તેના નિપેદાનો અસંભવ છે વળી કામના ભોગનો પણ સંભવ નથી. માટેજ સામાના ઈશ્વરક્રમ કદા વગર “પ્રદાનો આનંદ” એવું કહ્યું છે. આથી લૌકિક પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરીને સાક્ષાત્ ભગવાનના ભજનના ઉપયોગિ ભગવાનની વિભૂતિરૂપ સંઘાતને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરે છે. તોપણ દેહ ઇન્દ્રિય પ્રાણ અન્તઃકરણ તથા જીવ એ સંઘાત છે તેમાં પ્રથમનું સ્થૂત શરીર વિભૂતિ રૂપ છે. બીજું સ્પષ્ટ છે. ત્રીજું સઘળી ઇન્દ્રિયોના સંબંધવાળું હોવાથી ઇન્દ્રિયરૂપે અને અન્તઃકરણાત્મક તરીકે અને ઇન્દ્રિયાન્તઃકરણ રૂપે છે. ચોથું જીવતત્વાત્મક છે. ત્યાં સુદ્ધામાં ભગવાનના વરણથી પરમબોધનો આવિર્ભાવ છે ત્યાંથી પૂર્ણિ-

(૬૧) કામુક ન પરિચય્ય શબ્દ સંક્રમણેરવિઃ એ વાક્યમાં સંક્રમણનો અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬૨) આનંદ વ્રહ્મ એમ નહિ કહેતાં આનંદ વ્રહ્મજ્ઞઃ એમ શાથી કહ્યું તે જણાવે છે. (૬૩) અન્નમય વિભૂતિરૂપ (૬૪) પ્રાણ-વિભૂતિરૂપ (૬૫) મનોમય વિભૂતિરૂપ (૬૬) વાજસનેયમાં પુરુષનો પશ્ચીરૂપે પ્રવેશ કરીને અને તૈષ્ઠિ-

નન્દાત્મક પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને દ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરીને કહેલી ઋચાના અર્થની રીતિથી તેની સાથે સઘળી કામનાઓ ભોગવે છે. મન અને વાણીના વિષયના આનન્દનું જ્ઞાન પણ મેળવે છે. એવું વાક્યની એકવાક્યતાથી સમજાય છે.

હવે આનો વિચાર કરાય છે. શંકા બુ. ૨.૫. ૧૮ માં (પુરુષઃ ક્ષિપદઃ શ્રુતિમાં) વસ્તુતઃ તે પુરુષજ પણ દેહના સંબન્ધવાળો પક્ષી ચર્ધને દેહોમાં પ્રવેશ કરે છે એવું નિરૂપણ કર્યું છે. અને અહિંઆં અન્નમયાદિને તે પ્રમાણે કહ્યા છે. ૧૮આમ હોય તો એક દેહમાં તે ૧૭બહુનો પ્રવેશ કહેવો ઉચિત નથી. પ્રયોજનના અભાવથી એક એક દેહમાં તે ૭૦પ્રકારે કહેવું ભેદ છે. ત્યાં તે કયા દેહમાં કેનો પ્રવેશ છે એવું વિચાર કરતાં પ્રકૃતિ અને પ્રજામાં વિશેષ નહિ હોવાથી વિનિગમકના અભાવે સઘળાંનો સર્વ પ્રવેશ અગર અપ્રવેશ બને.

ઉત્તર-અહિંઆં આ જણાય છે. “આ લોકમાંથી ગમન કરીને” એ વાક્યમાં ૭૧“આ” શબ્દના પ્રયોગથી પ્રકૃત શુભય પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરીને શુણ્ણાતીત સાક્ષાત્ લીલાથી ઉપયોગી પ્રપંચને પ્રાપ્ત કરે છે એવું સમજાય છે. તેની ૭૨પ્રાપ્તિથી જે ભગવાદિરહ અતિતી-મહોવાથી તથા સઘળાંનું ઉપમર્દન કરનાર હોવાથી જો તેના ૭૩રૂપવાળું પ્રજા તેમાં પ્રવેશ ન કરે તો શરીર, ઇન્દ્રિય પ્રાણ તથા અન્તઃકરણ નહજ શશે. વળી તે તે રૂપવાળું પ્રજા તેમાં તેમાં સ્થિતિ કરે છે એવું હોવાથી તેમનો નાશ નથી. જીવમાં તો આનન્દમય પુરુષોત્તમ પ્રવેશ કરે છે. આથી તે રસાત્મક હોવાથી આનન્દાત્મકજ છે. “વિરહભાવ તથા રસના સમુદ્રનો અનુભવ કરીને પાછળથી પ્રાહુર્ભાવ પામેલા પ્રજાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને કહી પણ ભય પામતો નથી” એવા વાક્યથી લોકથી તેનો (ભયનો) અભાવ કહીને “તેને તાપ થતો નથી, કે મેં શું સાફ કર્મ કર્યું નથી? શું મેં પાપ કર્યું છે?” (ત. ૨ ૯) વગેરે વાક્યોથી વેદથી ભયનો ૭૪અભાવ કહેવાય છે. શરીર, પ્રાણ, મન, અન્તઃકરણ તથા જીવનું શરીર, વાજસનેયિશાખામાં અન્તર્યામિ પ્રાણણમાં સંભળાય છે. “જેનાં સર્વ જૂતો શરીર છે. જેનું પ્રાણ શરીર છે, જેનું વાદશરીર છે, જેનું ચક્ષુ શરીર છે, જેનું મન શરીર છે, જેની ચામડી શરીર છે” (બ. ૩. ૭) વગેરેના અન્તમાં “ જેનો આત્મા શરીર છે” (ષૂ. ૬-૭) વાક્ય છે. અહિંઆં પૂર્વે કહેલા નિર્જુણ દેવો ભગવાનની ચરણરેણુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી વિભૂતિ રૂપ છે અને તેથી પ્રજાના શરીર છે. ત્યાં અન્નમય અને તેમાં પ્રવેશથી તે અન્નમયરૂપે છે. પ્રાણમાં પણ તે પ્રકારે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમયના પ્રવેશથી તે પ્રમાણે છે. મનમાં મનોમયના પ્રવેશથી તે પ્રકારે છે. જીવમાં તો આનન્દમય પ્રવેશ કરે છે તેથી તે પ્રમાણે છે. માટે પશ્ચિ રૂપે કહેવું બરાબર છે.

આનન્દમયનું સ્વરૂપ આથી ૭૫ વિશેષ કહેવું અશક્ય છે માટે યઃ પૂર્વસ્ય એવું સર્વત્ર

રીયકમાં અન્નમયાદિ વિભૂતિરૂપ પાંચોશનો પશ્ચિરૂપે દેહમાં પ્રવેશ કહ્યો છે. (૧૮) અન્નમયાદિ પાંચ, ૧૬માં અન્નમયાદિ પાંચ વિભૂતિરૂપ પક્ષીઓનો પ્રવેશ થાય છે એમ ટોચ તો (૧૯) વિભૂતિરૂપ પાંચ પક્ષીનો. (૭૦) એક એકનો પ્રવેશ (૭૧) મૂળમાં ૬૬મ્ સ્પષ્ટ છે. ૬૬મ્ સ્તુ મંત્રીકૃષ્ટે સમીપતરપતિ સંતરો રુપમ્. ૬૬મ્ સ્તુ વિપ્રકૃષ્ટે તદિતિ પરોક્ષે વિજ્ઞાનીયાત્ ॥ (૭૨) શુણ્ણાતીત ભગવન્લીલામાં ૬૬ની પ્રાપ્તિથી. (૭૩) અન્નમયાદિ પાંચમાં પક્ષીરૂપે (૭૪) લોકથી તેને ડરતી તેમ વેચી પણ

કહ્યું છે. શરીર પ્રવેશનું પ્રયોજક પશ્ચિરૂપ પાંચમાં સાધારણ છે તેથી તેમાં તે પ્રકારે કહે છે. આનન્દમયમાં પણ શ્રુતિએ તે પ્રમાણે કહ્યું છે એમ જાણવું. આમ હોય તો સ્પર્શભૂિના સંબંધથી રજત વગેરે હેમ બની જાય છે તેની માફક કહેલા પ્રકારનો પ્રવેશથી આશ્રયો^{૭૬} પણ તે તે રૂપે બને છે એવું કહે છે. ખરી રીતે તો આ પરોક્ષ^{૭૭} વાદ^{૭૮} છે એમ જાણવું જોઈએ. તો પણ પ્રક્ષવેતા પરને મેળવે છે એ વાક્યથી પ્રક્ષવેતાની પરપ્રાપ્તિ સામાન્યથી કહીને તેનું તાત્પર્ય “સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત પ્રક્ષ” ઋચાથી કહ્યું છે. ત્યાં સર્વત્ર આત્મભાવવાળો ભક્ત ભગવાનની સાથે તે સ્વરૂપાત્મક કામોને લોગવે છે. એવા ઉક્ત વ્યાખ્યાનથી તે ઉક્તભક્ત હમેશાં તેવા અર્થને નિશ્ચય કરે છે. વિરહભાવમાં તો ખાસ કરીને પ્રિયસ્વરૂપથી અતિરિક્તની અસ્ફૂર્તિથી અન્નપ્રાણાદિરૂપ તેજ છે એવું જણાવવાને તેના રૂપને કહે છે. તેથી તે પરમ પ્રેમરૂપ છે એવું સિદ્ધ થાય છે. પછીથી ભગવાનના આવિર્ભાવ હોય ત્યારે પણ પૂર્વભાવ અતિ તીવ્ર હોવાથી જ્ઞાનાદિ સર્વના તિરોધાનથી અશિભ રસનો અનુભવ થશે નહિ એવું પોતેજ તેના અનુભવરૂપ થાય છે એવું જણાવવા તેના વિજ્ઞાનરૂપને કહે છે. તેના અનુભવનો વિષય પ્રકટ આનન્દમય છે તેથી તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં નિરુપધિ પ્રીતિજ સુખ્ય છે બીજી નહિ. તે જણાવવાને પ્રિયને સુખ્ય અડગ કહ્યું છે. ત્યારે પ્રિયના સ્વરૂપ ઇક્ષણવગેરેથી આનન્દાત્મકજ વિવિધ રસભાવના સંદોહરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ દક્ષિણપક્ષ કહેવાય છે. પછીથી સ્પર્શ વગેરેથી પૂર્વ કરતાં વિલક્ષણ પ્રકૃષ્ઠ આનન્દનો સંદોહ જે છે તે ઉત્તરપક્ષ કહેવાય છે. જૂદા જૂદા પ્રકારના પક્ષના સમૂહરૂપ તે હોવાથી તેમના પક્ષો કહ્યા છે તે સુક્ત છે. સ્થાયિભાવ^{૭૯} એકરૂપ^{૮૦} હોવાથી તેને આત્મા કહ્યો છે કારણકે તેમાંથીજ વિભવ^{૮૧} વગેરેથી વિવિધ ભાવની ઉત્પત્તિ છે. પરપ્રાપ્તિના સાધન^{૮૨} બનેલા પ્રક્ષજ્ઞાનની દશામાં તેનો આનન્દ પણ જે પૂર્વે અનુભવેલો હતો તે ગણિતાનન્દ છે. તેથી આ આનન્દના અનુભવ પછીથી તે તુરંજ તરીકે જણાય છે. ઇદ્રગતિમાં^{૮૩} તે સાધનરૂપ નથી. સ્વરૂપથી પણ તેનાથી તે ઉત્તરતો છે. માટે

મન અને વાણીનું વિષય નથી. (૭૬) અન્નમયાદિ આશ્રય છે. આનન્દમયના પ્રવેશથી અન્નમયાદિ પણ પ્રક્ષરૂપ બને છે (૭૭) પરોક્ષપ્રિયા રૂપ દિ દેવાઃ પ્રત્યક્ષદ્રિષઃ એ શ્રુતિવચન તથા વેદાન્વિત્કાન્ડવિષયા દ્રક્ષાત્મનિબયા રૂપે । પરોક્ષવાદા પ્રપચઃ પરોક્ષ ચ મમ પ્રિયમ્ એ શ્રીમદ્ ભાગવતના અગ્નીઆરમા સ્કન્ધનું વચન પરોક્ષવાદનું પ્રમાણ છે. (૭૮) આનન્દ (૭૯) હમેશાં તે હોય છે તેથી (૮૦) વિભવ અનુભવ અને સંચારિભાવ એવા ત્રણ પ્રકારના ભાવો રસશાસ્ત્રમાં રસની ઉદ્દીપ્તિમાં કહેલા છે. શૂંગારરસમાં સ્થાયિભાવ રતિ હોય છે. તે રતિ નાચક કે નાચિકાના ઉપર અપવ્રંબે છે. માટે તે આશમ્યન વિભાવ કહેવાય છે. અને ચંદ્રોદય, ઉદ્યાન, પ્રકૃતિસૌન્દર્ય વગેરેથી તે ગૂઢ રતિની ઉદ્દીપ્તિ થાય છે. માટે તે ઉદ્દીપ્ત વિભાવ કહેવાય છે. ત્યાર પછી રતિની દીપ્તિ ચર્તા શરીરનાં ગાત્રોમાં કમ્પ, રોમાન્ચ, તથા પ્રસ્વેદને ઉદ્ભવ વગેરે અનુભવાય છે. માટે તેને અનુભાવ કહે છે અને છેવટે રતિના પરિણામે રતિ અનુભવનારના ચિત્તમાં વિદ્વેષાદિ વિકારો થાય છે. તે સંચારિભાવ છે. જેમ રતિના અનુભવમાં વિભવ, અનુભાવ અને સંચારિભાવ છે. તેમ અદિઆ આનન્દ સ્થાયિભાવના વર્ણનમાં છે. (૮૧) દ્રક્ષ પૃચ્છં પ્રતિષ્ઠ એ શબ્દોમાં શ્રુતિમાં અક્ષર પ્રજ્ઞને આનન્દમયનું પૃચ્છ શાધી હતું છે તે કારણ જણાવે છે. અક્ષરપ્રજ્ઞ ગણિતાનન્દ છે અને આનન્દમય એ અગણિતઆનન્દ છે. અક્ષરપ્રજ્ઞ સાધન છે અને આનન્દમય રૂપ માટે અક્ષર પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિનું ફલ આનન્દમયની પ્રાપ્તિના ફલ કરતાં તુચ્છ છે (૮૨), પક્ષ ઇદ્ર પ્રદેશમાં ગતિ

પ્રૃષ્ઠભાગથી પણ દૂર રહેલું પુરુષ તે બ્રહ્મને કહ્યું છે. પુરુષોત્તમનું તે અધિષ્ઠાન હોવાથી તે પ્રતિષ્ઠાસ્પૃષ્ઠ પણ છે. આમ હોવાથી અક્ષરથી પણ ઉત્તમ હોવામાં પણ તે અમુખ્ય બનીને શક્તના કામ પુરનાર છે એમ કહેવામાં અસંભાવના^{૮૪} અને વિપરીતભાવના^{૮૫} સંભવે છે. તેના અભાવ માટે “તે અસત્જ થાય છે વગેરે.” કહ્યું છે. સ્વના અનુભવમાં પણ શુરના ઉપદેશથી પણ તેના અસ્તિત્વ માત્રને પણ જે જાણે છે તેને બ્રહ્મવેત્તાઓ સત્, સત્ત્વધર્મ વિશિષ્ટ જાણે છે એવું આગળ કહ્યું. “જે બ્રહ્મ હોય” ઇત્યાદિથી પણ બ્રહ્મના અસત્ત્વ જ્ઞાનમાં અસત્ થાય છે એમ રહીને એ સતને જાણ્યું એમ તત્ત્વથી અન્યનું જ્ઞાન જે કહ્યું છે તેનાથી ઉક્ત પુરુષોત્તમના આનન્દના અનુભવવાળા જ્ઞાનક્રિયાથી વિશિષ્ટ વર્તમાનજીવને જાણે છે તેના અનુભવમાં કેવલ શુરના ઉપદેશ વગેરેથી તેવા પ્રકારના બ્રહ્મના અસ્તિત્વના જ્ઞાનમાં સ્વરૂપથી સતને જાણે છે જ્ઞાનાદિવાળાને નહિ. તેના અસત્ત્વના જ્ઞાનમાં તો મિથ્યાસમાન છે એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાય છે.

આ પ્રકારે વિચારનું આતુર્ય જાણનારા સત્ પુરુષો પ્રજાધિપ આનન્દમય છે એવો નિશ્ચય સંપૂર્ણ આનન્દની પ્રાપ્તિ માટે કરે છે.

શંકા—આનન્દમયને બ્રહ્મ કહેવું શક્ય નથી “મય” પ્રત્યય લોકમાં વિકારના અધિકારમાં વિહિત છે, એવી શંકા કરીને ચોતેજ તેનો પરિહાર કરે છે.

વિકારશબ્દાન્નેતિ चेन्न प्राचुर्यात् ॥ ૧-૧-૧૨

વિકાર શબ્દથી ના કહેતા હો તો તેમ નથી, કારણ કે અહિંઆં પ્રાચુર્યનો અર્થ છે.

આનાથીજ પૂર્વ સૂત્રનો અર્થ સિદ્ધ થશે. વિકારના અર્થવાળો “મય” પ્રત્યયવાળો શબ્દ જેમાં છે તે વિકાર શબ્દ કહેવાય છે, તેનાથી (તે શબ્દથી) વાચ્ય બ્રહ્મ નથી. કારણ કે બ્રહ્મવિકાર રહિત છે એમ જો કોઈ શંકા કરે તો કહે છે કે અહિંઆં વિકારના અર્થમાં ‘મય’ પ્રત્યય નથી પણ પ્રાચુર્યના અર્થમાં છે. પ્રાચુર્યને પ્રાપ્ત જે કરે છે તે પ્રાચુર્યાત છે. પાણિનિએ પણ કહ્યું છે “ત્તરમ્જ્ઞતયષ્ઠનેમયંદ (વા.સુ. ૫-૪ ૨૧) પ્રાચુર્યથી પ્રસ્તુત વચનમાં “મય” પ્રત્યય હોય છે. પ્રાચુર્યથી પૂર્વની સરખામણીએ તેનું આધિક્ય છે. કો દ્યોવાચ્યત્વઃ પ્રાણ્યાત્ (તૈ. ૨-૭) એ વાક્યમાં પ્રાર્થથી મુતિ કરી છે માટે “મય” પૂર્વનીર અપેક્ષાએ પ્રાચુર્ય જણાવે છે: એકદેશ નિર્દેશથી તેના અર્થનીક લક્ષણથી પ્રાચુર્ય થાય છે. અથવા પ્રાચુર્યથી એટલે પ્રસ્તુત અર્થના વાચ્યથી એમ પણ

કરે છે. તેમ પુરુષ કરતું નથી. માટે એ પુરુષ ન્યૂન છે. (૮૩) અક્ષર બ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનું ધામ છે. માટે તેને માટે પ્રતિષ્ઠા શબ્દ શ્રુતિમાં છે. (૮૪) ભક્ત બ્રહ્મની સાથે કીડા કરે તો તેથી બ્રહ્મની સ્વતન્ત્રતામાં બાધ આવે તેથી જેની સાથે ભક્ત કીડા કરે છે તેજ પરબ્રહ્મની નહિ પણ અન્ય પ્રાપ્તી દ્વયે એવી અર્થ-કલ્પના કરવી તે અસંભાવના છે. (૮૫) ભક્તની સાથે બ્રહ્મ જે કીડા કરે છે તે માયાન આનન્દમય વિમલથી નહિ પરન્તુ અન્યરૂપથી કીડા કરે છે. આથી ભક્તને તે પ્રમાણે આનન્દનો આત્મામ યાય છે એવી કલ્પના તે વિપરીત ભાવના.

(૧) આનન્દમય શબ્દમાં “મય” પ્રત્યય છે. આ પ્રત્યય વિકાર વાચ્ય હોવાથી આનન્દમય એ વિકારવાચું છે, તે બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ. (૨) અનન્યવાદિ ચારની અપેક્ષાએ (૩) બીમસેન શબ્દમાં

અર્થ છે. છન્દમાં “એ સ્વર વગરના સ્થલમાં” મય વિકારના અર્થમાં નથી એમ કહ્યું છે. તેથી વ્યાકરણ પણ અર્થનું નિર્ણાયક છે અને વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય શબ્દો જોવા છતાં પાણિનિએ શા માટે મયદ્ વૈતયોર્માપાયામ (પા. સૂ. ૪. ૬. ૧૪) ટ્રયચરદ્યદસિ (૪-૩-૧૫.) એ પ્રમાણે કહ્યું ?

અહિં આં કેટલાક સર્વ વિપ્લવને કહેનારા વિકારના અર્થને જણાવે છે, કારણ કે તેમને શ્રુતિ, તથા સૂત્ર વગેરેના અર્થનું જ્ઞાન નથી. પણ વેદાદિના અર્થ જાણનારાઓએ ભગવાનના નવમા^૧ અવતારનું કાર્ય જાણીને તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ, જે ખરો અર્થ છે તેને અમે કહ્યો છે.

શબ્દ જાણના વિચારથી “મય” ના વિકારના અર્થનું નિવારણ કર્યું. (હવે) અર્થ-જાણના વિચારથી પણ તેનું નિરાકરણ કરે છે.

તદ્દેતુવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧-૧-૧૩ ॥

તેના હેતુનો પણ વ્યપદેશ કરેલો છે માટે.

હેતુ તરીકે વ્યપદેશ તે હેતુ વ્યપદેશ છે. ષષ્ઠ હોવાનન્વયાતિ (આ આનન્દિત કરે છે) સર્વ વિકારરૂપ આનન્દનું કારણ પણ આ આનન્દમય છે. જેમ વિકૃત જગત્તું કારણ સચ્ચિદાનન્દ પ્રજ્ઞ અવિકૃત છે, તેમ આનન્દમય પણ કારણ હોવાથી અવિકૃત છે. નહિતો તે વાક્ય વ્યર્થ બને. માટે આનન્દમય વિકારતા અર્થમાં નથી. “ચ” શબ્દસમુચ્ચયને જણાવે છે. બે સૂત્રથી એક અર્થ વચમાં જણાવ્યો એવું તે કહે છે.

શંકા—શા માટે નિર્જન્ધથી ત્રણ સૂત્રો થકી આ વર્ણન કર્યું છે ? અન્નમયાદિની માફક ઉપાસના માટે પણ શ્રુતિની^૧ ઉપપત્તિ છે, કારણ કે પક્ષ અને પુરુષ વગેરે હોવાથી રોમદ, પ્રમોદ વગેરેને પ્રજ્ઞના પક્ષ તથા પુરુષ વગેરે કહ્યાછે. માટે પ્રજ્ઞ તરીકે તે સાધિત^૨ હોવા છતાં પણ આવશ્યક ઉપપત્તિના અભાવથી તે પ્રજ્ઞપરત્વે નથી એમ પ્રાપ્ત જોયાય તો કહેવામાં આવે છે.

માન્ત્રવર્ણિકમેવ ચ ગમ્યતે ॥ ૧-૧-૧૪ ॥

મંત્રમાં મુખ્ય રીતે તે પ્રજ્ઞનું જ વર્ણન છે.

બીજા એકલો શબ્દ ભીમસેનનો અર્થ જણાવે છે. તેવી રીતે આનન્દમયમાં અર્થ નથી. આનન્દમયમાં ભક્ષ્ય તે નામનો એકદેશ નથી. જેમ ભીમસેન જેવું નામ છે. તેવી રીતે આનન્દમય નામ નથી. તેથી “સેન” શબ્દ ભીમ નામને લગાડ્યો છે. તે રીતે અહિં આં યાપ નહિ. (૪) શાંકરમતનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. (૫) શુદ્ધનો અવતાર. જે આનન્દમયને વિકારાર્થ વાચક કહે છે તેથી શુદ્ધની માફક તે મતની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. શુદ્ધ જેમ વેદને દ્વિપિત કર્યો તેમ ઉપરનો અર્થ કરનારો માયાવાદી પણ વેદને દ્વિપિત કરનાર છે.

(૧) અન્નમયાદિ ચારની માફક આનન્દમય એ ઉપાસના માટે છે તેથી મુખ્ય પ્રજ્ઞ નહિ પણ માયિક, રાખ્ય જ્ઞાન છે. (૨) શિર્ષી યજ્ઞ કહે છે. (૩) આનન્દમય પદ.

“સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત પ્રધાને જે હૃદય શુદ્ધિમાં પરમ આકાશમાં વિરાજેલા બધું છે તે વિવિધ ક્રીડામાં ચતુર પ્રધા સાથે સઘળા કામ લોગવે છે.”
 ‘મન્ત મુખ્ય પ્રધાનું’ (તે ૨-૧) તે મન્ત છે, મન્ત્રની અભિધા વૃત્તિથી^૧ પ્રતિપાદ્ય તે માન્ત્રવાણિક કહેવાય છે. તેનું જેમાં ઉપપાદન કર્યું છે તે અન્યોમાં તેજ મુખ્ય રીતે જણાય છે. ત્યાં જેનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેજ મુખ્ય રીતે બધું જોઈએ અને ઉપપાદનીય સંદિગ્ધ છે. ત્યાં “વ્રજ્જના વિષચિત્તા” સર્વજ્ઞ સંદિગ્ધ છે અને તેના ફલને વાક્યમાં જણાવ્યું નથી ફલતો સર્વજ્ઞથી સ્તુતિ કરાતો આનન્દ છે. વારંવાર કહેલું હોવાથી તેની સ્તુતિ થયેલી છે એમ અમે જણાવ્યું. શિર, હાથ વગરે સ્તુતિ માટે છે. તેની પુરુષવિધતા^૫ (સાકારતા) માટે. લોકમાં અંદરથી^૬ અને બહારથી ઘેરાયેલું આકારવાળું હોય છે.

અહિંઆં જીવ મુખ્ય^૭ છે; કારણ કે કર્તા તરીકે તેનો વ્યપદેશ^૮ છે, અને તે^૯ ખાસ કરીને હંસરૂપ^{૧૦} છે. શાસ્ત્રમાં પણ પુરુષનો અધિકાર છે. તેથી પુરુષ શરીરમાં તેનો આકાર^{૧૧} સર્વ ફલને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે પુરુષને^{૧૨} હંસરૂપે વર્ણવે^{૧૩} છે. પાંચમાં^{૧૪} પણ શારીર આત્મા જીવ એકલોજ^{૧૫} છે. ત્યાં અન્નમયમાં સંદેહ નહિ હોવાથી તેનોજ આ આત્મા છે માટે તેનું કથન અહિંઆં કરવામાં આવતું નથી.^{૧૬} દ્વિતીય વગેરે પ્રથમ^{૧૭} કહેલાનો અતિદેશ કરાય છે. તે ત્યાં^{૧૮} અન્નમયમાં હસ્તથી દર્શાવતા હોય તેમ નિઃસંશય ‘તેનું’ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેનો આન્તર પ્રાણ આન્તર વ્યવહારનું કારણ છે. કારણ કે બલ,^{૧૯} લોજન વિસર્ગ વગેરેમાં તેનો ઉપયોગ છે. તેના સંચારમાં આકાશમાં^{૨૦} અને પૃથ્વીમાં પરિનિષ્ઠિત^{૨૧} છે. આ રીતે લૌકિક વ્યવહારને માટે બાહ્ય અને આવ્યન્તર^{૨૨} એમ બે લોક છે. ત્યાર પછીથી વૈદિક વ્યવહાર^{૨૩} છે, અને તે મનોમય પુરુષ છે. આદેશ^{૨૪} કર્મનોહના છે. બ્રાહ્મણો દેવ સહિત છે, અથર્વ અગિરસમાં^{૨૫} બ્રહ્મ કર્મ હોવાથી પ્રતિષ્ઠા છે, ત્યાર પછીથી જુદા પ્રકારના યાગ વગેરે સાધનવાળાનું ફલ

(૪) મંકિતવાળો મુખ્ય અર્થ જે જણાવેલો તે વૃત્તિ (૫) આનન્દમય પુરુષાકાર હોયતો બીજા પણ હોય માટે આનન્દમયની પુરુષાકારતા કહી છે. (૬) બીજામાં જેવો રસનો આકાર હોય તેવો બહારનો આકાર હોય છે. ધાતુના રસની મૂર્તિ કરવામાં બીજાનો અંદરથી જેવો આકાર હોય તેવો આકાર મૂર્તિનો હોય છે. એવું લોકમાં જોઈએ છીએ. (૭) ફલભોગ કરનાર (૮) સોમ્નુત્તે સર્વાન્ કામાન્ માં જીવને ફલભોગ કરનાર કહ્યો છે. (૯) જીવ (૧૦) જ્ઞાનપૂર્ણાં શ્રુતિમાં જીવને હંસ વર્ણવ્યો છે (૧૧) હંસાકાર પુરુષ શરીરવાળો જીવ હંસાકાર યદને અખિલ ફલનો ભોગ કરે છે. (૧૨) પરમાત્માને (૧૩) શ્રુતિ વર્ણન કરે છે. (૧૪) પાંચ ફલરૂપ વિભૂતિઓમાં. (૧૫) ફલભોક્તા જીવ એકજ (૧૬) હવે પાંચ અવયવોનો વિચાર કરે છે. (૧૭) અન્નમયમાં કહેલા પાંચ અવયવો. (૧૮) પાંચફલરૂપ વિભૂતિઓમાં. (૧૯) બલ-પ્રાણનું કાર્ય છે, ભોજન વ્યાનનું, વિસર્ગ ઉદ્ધાનનું. (૨૦) પ્રાણમય કાશનો સંચાર હૃદયમાં હોય છે. તેની વિભૂતિનો સંચાર આકાશમાં હોય છે. (૨૧) આકાશ દેહમાં સ્થિત હોય છે. અને આ વિભૂતિ રૂપ તો આખી પૃથ્વીમાં સ્થિત હોય છે. (૨૨) અન્નમયથી બાહ્ય લૌકિક વ્યવહાર અને પ્રાણમયથી આન્તર લૌકિક વ્યવહાર સમજવાનો છે. તેની સિદ્ધિ માટે અન્નમય તથા પ્રાણમય એમ બે વિભૂતિઓ કહી છે. (૨૩) લૌકિક વ્યવહારના ઉપયોગિ બે કાશનું નિરૂપણ કરીને વૈદિક વ્યવહારને ઉપયોગિ બે કાશનું નિરૂપણ કરે છે. (૨૪) વેદનથી (૨૫) અથર્વવેદમાં.

વિજ્ઞાનમય^{૨૬} છે. ત્યાં શ્રદ્ધા જલ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં તો આ અર્થ વિસ્તારથી કહેવાયો. જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે કર્તૃત્વ હોવાથી કમ સુક્તિ છે.

ઋત અને સત્ય પ્રમીયમાણુ^{૨૭} અને અનુષ્ઠીયમાન^{૨૮} ધર્મો છે અને યોગ મુખ્ય હોવાથી આત્મા છે. અધોભાગ મહલૌકિક છે. કારણ કે તેની પછી સંસ્કૃતિનો અભાવ છે. ત્યાર પછી પણ પ્રાણને બાળુનારનું^{૨૯} આનન્દમયફલ છે. તે સ્વરૂપ, એક હોવાથી ધર્મના ભેદથી શિર અને હસ્ત વગેરેનું નિરૂપણ કરાય છે. તે મુખ્ય હોવાથી પ્રીતિનો વિષય છે. ધર્મ તેનું શિર છે. મોહ તથા પ્રમોહ અપરિનિષ્ઠિત તથા પરિનિષ્ઠિત હોવાથી આનન્દથી ભરપૂર છે. આનન્દ તો સ્વરૂપ છે, સાધનરૂપ પ્રાણ તેનું પુચ્છ છે. પ્રથમ સ્લોક તો સત્ અને ચિત્તા અશના બોધકો કેવલ આનન્દના પરિહાર માટે છે. બીજા બે સ્લોકો તો વાણીને લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્ય ભેદથી માહાત્મ્યના શાપન માટે છે. ત્યાર પછીના^{૩૦} સઘળા આનન્દો તેનાથી ન્યૂન હોવાથી તેના^{૩૧} ઉત્કર્ષના બોધન (જ્ઞાન) માટે છે. તેટલા^{૩૨} માટે દ્વેષ સ્વયં પ્રપાઠકમાં મંત્રથી મુખ્ય રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરેલું જણાય છે. માટે મુખ્ય ઉપપત્તિ હોવાથી આનન્દમય પરમાત્માજ છે. “ચ” શબ્દ મધ્યમાં ચોળ્યો છે. તે વિધિદ્વારા વિચારથી અધિકરણની સંપૂર્ણતાનું જ્ઞાન કરાવનાર છે.

નિયેધદ્વારા પણ ચાર સૂત્રોથી આજ અધિકરણ સુહૃદતા માટે પુનઃ વિચારાય છે.

અહિંસા આ રહસ્ય છે-જીવજ આનન્દમય ભલે થાય, કારણ કે ફલ પુરુષાર્થ છે. તે પ્રાણવેગના આનન્દમય થાય છે એમ કહ્યું છે તેથી સ્વર્ગાદિ સુખની માફક ફલરૂપ જીવનું અલૌકિક આનન્દ સ્વરૂપ કહેવાય છે. આવું જો કોઈ કહે તો કહેવામાં આવે છે.

નેતરોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૧-૧-૧૫ ॥

તે જીવ નથી, કારણ કે તેની સંભાવના નથી.

બીજો એટલે જીવ આનન્દમય નથી. કારણ કે તેની ઉપપત્તિ નથી. જીવના ફલ ફલરૂપ તરીકે આનન્દમયતાનું^{૩૩} ઉપપાદન કરવામાં આવતું નથી. જીવ એ આનન્દમય નથી તેમ હોય તો, તે સ્વતંત્ર હોવાથી જગતના કર્તૃત્વમાં અતિ લૌકિક માહાત્મ્ય હોવાનું નિરૂપણ નથી. માટે જીવ આનન્દમય નથી.

મેદવ્યપદેશાच्च ॥ ૧-૧-૧૬ ॥

ભેદના વ્યપદેશથી પણ.

(૨૬) વિજ્ઞાનથી પ્રચુર (૨૭) જણાતો (૨૮) કરાતો (૨૯) ગણિત આનન્દો (૩૦) અગણિતાનન્દનો ઉત્કર્ષ માટે (૩૧) ઉપસાધાર કરે છે.

(૧) પરબ્રહ્મ આનન્દમય છે. જીવ નહિ. (૨) આનન્દમય અલ્પ જીવને મેળવવાનું ફળ હોવાથી જીવ આનન્દમય નહિ (૩) જીવને આનન્દમય કહેવામાં આવે તો તત્ત્વાદ્વા પત્તત્ત્વાદાત્મન આજ્ઞા સંમૂલઃ એ વાક્યમાં જે અલ્પનું માહાત્મ્ય છે તે જીવમાં જણાય એટલે અલ્પનું માહાત્મ્ય કહેનારી નિરર્થક બની જાય.

આથી પણ જીવ આનન્દમય નથી; કારણ કે ભેદથી^૧ વ્યપદેશ કરાય છે. “ રસં
 હોવાયં લઘ્વાનન્દો મવતિ ” આનન્દ જેનામાં છે તે આનન્દી થાય છે.
 આનન્દમય અને જીવ “ ઘણ હોવાનન્દયાતિ ” “આજ આનન્દ આપે છે” એવો^૨ અર્થ છે.
 વચ્ચે ભેદ. “ ચ ” શબ્દથી બે સૂત્રો વડે આનન્દમય નથી એવું જણાવ્યું છે.
 તે પછી^૩ જડ આનન્દમય ભલે હો ? ના, તેમ પણ નહિ. તે આન્તર હોવાથી
 યથારૂપ નથી, પણ કારણરૂપ છે. આનન્દમય ચાર કોશનો આન્તરઆત્મા હોવાથી તે
 યથારૂપ નથી. પોતાના મતમાં કારણ તરીકે અભિમત જડસ્વરૂપ નથીજ.
 અન્યમતમાં પ્રકૃતિ હોય તો તેનું નિવારણ કરે છે.

કામાચ્ચ નાનુમાનાપેક્ષા ૧-૨-૧૭ ॥

કામથી પણ અનુમાનની અપેક્ષા નથી.
^૧જડપ્રકૃતિ નથી. તે માટે કારણ તરીકે તેનું નિરાકરણ કર્યું છેજ. વળી આ વાક્ય-
 ની અન્યથા અનુપપત્તિથી સરવનાં પરિણામરૂપ (પ્રકૃતિ) કલ્પના
 પ્રકૃતિ પણ આનન્દમય નથી. આવે તો તે કલ્પના પણ ચોગ્ય નથી, કારણ ? કામ હોવાને
 લીધે, આનન્દમયના નિરૂપણ પછીથી “ સોડકામયત ” એ શ્રુતિ છે.
 તે કામ ચેતનનો ધર્મ છે. માટે^૨ ચેતન એજ આનન્દમય છે. “ ચ ” થી એ “ તવોડત-
 યત ” વગેરેનું પ્રકલ્પ છે માટે અનુમાન પર્યન્ત અર્થનું જ્ઞાન નહિ કરતું વાક્યસ્થિત થતું નથી.

અસિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ૧-૨-૧૮ ॥

આનન્દમયમાં (જીવના આનન્દમયની પ્રાપ્તિમાં) યોગ છે એવું શાસન કરે છે.
 આથી પણ આનન્દમય જડ નથી. આ આનન્દમયમાં “ જ્ઞાનન્વમયમાત્માત્મસુવર્સ-
 ક્રામતિ(તૈ. ૨-૮) વાક્યથી આ જીવના તે રૂપથી^૧ યોગનું શાસન
 કરે છે. ફલ તરીકે તેનું કથન કરે છે. જીવને જડ કહેવું યુક્ત
 મયની પ્રાપ્તિ નથી. “ વ્રક્ષેષ સનમ્રજ્ઞાપ્યેતિ ” બૃ, ૩. ૪-૬ વાક્યની માફક આનો^૨
 અર્થ છે તેથી આ જીવ નથી તેમ જડ પણ નથી. માટે પારિશૈષ્યથી

પ્રક્ષણ સિદ્ધ છે.

પણ જેઓ^૩ અધિકરણનો ભંગ કરે છે, તેઓમાં અજ્ઞાનજ છે; કારણ કે તેઓથી
 પણ આનન્દમય કયો પદાર્થ છે તે કહેવું બેહુએ. તે જીવ પણ

(૧) જીવ અને આનન્દમય વચ્ચેનો ભેદ દેખાડેલો છે. (૨) જીવ આનન્દી છે આનન્દવાળો-આનન્દ
 ભોગવનાર છે અને ધ્વજ પોતે રસ તથા આનન્દ છે. તેથી તેજ આનન્દમય છે. આ રીતે જીવ અને
 ધ્વજનો ભેદ દેખાડેલો છે. આ ભેદ પ્રમાણે જીવ આનન્દી છે, અને ધ્વજ આનન્દમય છે. (૩) તો
 પછી જડ પ્રકૃતિ એજ આનન્દમય છે એમ કેમ ન કહેવાય ?

(૧) જડ તે કાર્મ છે. કારણ નહિ. ધ્વજમાંથી તે ઉત્પન્ન થયેલું છે. એટલે આનન્દમય ધ્વજ
 અને પ્રકૃતિનો ભેદ છે, તેથી પ્રકૃતિ આનન્દમય નજ ગણી શકાય. (૨) આનન્દમય ધ્વજે સૃષ્ટિ રચ-
 વાની કામના કરી એવી શ્રુતિ છે. આવી કામના જડ-પ્રકૃતિમાં મેળવતી નથી. કારણ કે કામના હોવી-
 ધ્વજ થવી તે ચેતનનો ધર્મ છે.

(૧) આનન્દમય રૂપથી. (૨) આનન્દમય હોખને આનન્દમયમાં પ્રવેશ કરે છે એવો અર્થ. (૩)

અધિકરણમગની

અનુચિતતા

નથી. તે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનના^૪ ફલ તરીકે. “વ્રજ્ઞાના વિપશ્ચિતા” માં આનન્દ-
મયની ઉક્તિ કરેલી છે, જે આનન્દમય જડ હોય તો તે સ્વર્ગની
સમાન હોય. ત્યારે કોનો આશ્રય કરે છે^૫ એ કહેવું નોંધ્યો. જે
જડનો આશ્રિત હોય તો કર્મનું ફલજ^૬ બને. જે જ્ઞાનનું^૭ અન્યફલ છે એમ કહેતા
હો તો પણ તેમ નથી. તો આનન્દથી બીજું^૮ તેનું ફલ શું છે? જડ અને ચિત્તરૂપની
પહેલાં^૯ તે છે. “અસ્થૈવાનન્દસ્યાન્યાનિ મૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ” એ શ્રુતિનો વિરોધ
પણ છે. પુરુષ તરીકે પ્રજ્ઞા^{૧૦} છે તેથી પ્રદેષ કેમ ન કહેવાય? “સપક્ષો વ્રજ્ઞાન આનન્દ”
એ વાક્યથી અહિં આં પણ છટ્ટી વિલક્ષિતથી લેદનો નિર્દેશ કરીને^{૧૧} પ્રજ્ઞા પરમપુરુષાર્થ^{૧૨}
છે તેમ અંગીકાર ન થાય. ઉપક્રમ વગેરે સર્વનો વિરોધ પ્રથમ જણાવેલો છે. જે
અધિકરણ અન્યથા રચેલું હોય તો પણ ત્યાં પ્રજ્ઞા પુરુષ કહેવાય નહિ. જેથી
અન્યથા સમાધાન કરવું પડે. પણ પ્રજ્ઞા પુરુષ છે. પ્રથમના ન્યાયથી આ પુરુષ પ્રતિષ્ઠા
છે. ત્યાં શ્રુતિનો બાધ પ્રજ્ઞાથી પણ અસકય છે; અને આ મૌખ્ય છે. આનન્દમય જે પ્રજ્ઞા
હોય તો તેમાં કોઈ પણ દોષ નથી. આનન્દમયની અપ્રજ્ઞતા કલ્પીને તેના પુરુષ તરીકે
પ્રજ્ઞા વેદથી જણાવ્યું છે એમ જાણીને તેના સમાધાન માટે પ્રયત્ન કરનાર મહામૂઢ છે. એ
શબ્દોથી વિષય અને ફલમાંથી શું મુખ્ય છે તેનું પણ અનુસંધાન કરવું નોંધ્યો. પુરુષ-
પણાનું^{૧૩} વચન પરબ્રાહ્મિની પૂર્વ જ્ઞાનતત્ત્વના^{૧૪} બોધન માટે છે. માટેજ જ્ઞાનનો વિષય
તે છે તથા પ્રતિષ્ઠા છે. “આનન્દમય પ્રજ્ઞામાંજ પ્રતિષ્ઠિત છે” તે વાક્યમાં અવયવ અને
અવયવિલાવ ગૌણ છે એમ યુક્ત છે. પ્રાણમય^{૧૫} વગેરે પણ તે પ્રમાણે^{૧૬} છે. અન્તા^{૧૭}
સ્થિતની બાહ્ય^{૧૮} અનુરોધથી તે સ્થિતિ છે. ^{૧૯}માટે સર્વ યોગ્ય છે.

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં પાંચમું આનન્દમય અધિકરણ.

શાંકરમતનું^૧ દ્વિપથ દેખાડે છે. (૪) જો આનન્દમય નથી, કારણ કે તેને (આનન્દમયને) પ્રજ્ઞાજ્ઞાનના
ફલ તરીકે કહ્યું છે. (૫) જેવી રીતે જડ સર્વાનું^૨ મુખ ચેતન જનનું આશ્રિત છે તેવી રીતે આ કોનું
આશ્રિત છે તે કહેવું નોંધ્યો. (૧) જેમ સ્વર્ગાદિક કર્મનું ફલ તરીકે અનિત્ય તથા ક્ષયિ છે તે પ્રમાણે
આ પણ અનિત્ય તથા ક્ષયિ થાય. (૭) આ કર્મનું ફલ નથી પણ જ્ઞાનનું ફલ છે એમ કહેતા હોતો
કહે છે. (૮) જ્ઞાનની પૂર્વે વિદ્યમાન જડરૂપ અથવા મિદૂષનું ફલજ્ઞાન સંભવનું નથી. (૯) અન્યદ્વિપથ
કહે છે. (૧૦) અચાતો વ્રજ્ઞાજ્ઞાના વગેરેથી મુખ્ય અચાર્ય ધ્વજને પુરુષ કહીને અપ્રધાનપણે તેને
નિર્દેશ કર્યો હોયતો તે ગૌણ થઇ જશે અને તેથી જ્ઞાનનો પ્રદેષ ચયેલો હોવાથી અધિકરણનો કંઈ
પણ યશ એવો પૂર્વપક્ષીનો આશય છે. (૧૧) જેમ પુરુષ વિષેનું વચન ગોણતાથી દેવનું જનક છે. તે પ્ર-
માણે તત્ત્વ પ્રિયમેવ શિરઃ એમાં બેદ દેખાડનારી કદી વિલક્ષિત થાથી દેવજનક નથી? (૧૨) જેમ
ધરમાં બેઠેલા માણસ પાસે જવું દોષ તો દાર પાસે જવુજ નોંધ્યો. તે વચર અંદર જઈ સક્ષય
નહિ તેમ (૧૩) જીવો (૧૪) હંસાકારક છે (૧૫) આનન્દમયની (૧૬) બાહ્ય કોશના આકાર સંધાન
પ્રમાણે હંસનો આકાર હોવો તે. (૧૭) આનન્દમય અન્ય કોશમાં તેના અન્તરાત્મા તરીકે
ચિત્ત હોવાથી તે તે કોશના આકાર પ્રમાણે તેને અપાય વગેરે હોય માટે આનન્દમયને જે પર-
કરું છે અને અક્ષર ધ્વજને પુરુષ કહ્યું છે તે સદૃશ જરાજર છે.

વિવેચન—આ અધિકરણમાં આનન્દરૂપાદાન પણ કારણ તરીકે છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. અહિં આ આત્મત્ત્વે આ અધિકરણમાં છે. જન્માદિસૂત્રમાં જ્ઞાને જગતનું કારણ કહ્યું. આધિકરણ પ્રયોજન પણ જ્ઞાન સાત-ચિત્ અને આનન્દ રૂપ હોવાથી આ ત્રણે શુદ્ધોથી યુક્ત જ્ઞાન જગતનું કારણ છે એમ જણાવવું જોઈએ અને જો તે પ્રમાણે ન જણાવી સકાય તો પછી જન્માદિ સૂત્રમાં આપેલું જ્ઞાનનું લક્ષણ મંપૂર્ણ નથી, પણ તેનાં અવ્યાપ્તિનો દાવ છે. સમન્વયાધિકરણ અને ઇશ્વર્યાધિકરણમાં સાત અને ચિદ્ રૂપે જ્ઞાન કારણ છે એમ મુત્તકારે જણાવ્યું. હવે તે લક્ષણની યથાર્થતા સિદ્ધ કરવાને આ “આનન્દમય” અધિકરણમાં આનન્દ રૂપે પણ જ્ઞાન કારણ છે એવું જણાવે છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદની જ્ઞાનન્દવદલીમાં જ્ઞાનની આનન્દતાનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં અનમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એમ જ્ઞાનનાં રૂપ જણાવ્યાં છે, તેમાં પ્રથમનાં ચાર રૂપો તે વિશ્રુતિ છે અને બાકીનું આનન્દમય સ્વરૂપ તે જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. ઉવટે તેનું આનન્દમય સ્વરૂપ જ્ઞાન, રસના નામથી ઓળખાય છે અને તેને પ્રાપ્ત કરનાર આનન્દી થાય છે એવું ત્યાં જણાવ્યું છે. આ આનન્દ અગર આનન્દમય જ્ઞાન તે પણ કારણ છે એટલું અહિં આ સૂત્રકાર કહે છે, પણ જ્ઞાનની આનન્દમયતાથી જ્ઞાનનું યથાર્થ-મુખ્ય સ્વરૂપ કલિત થાય છે કે ગૌણ સ્વરૂપ? તેનો પણ નિશ્ચય અહિં આ જણાવે છે; અર્થાત્ તે સ્વરૂપ ગૌણ નથી પણ મુખ્ય છે.

જેમ ઇશ્વર્યાધિકરણમાં સાત મૂત્રો હતાં તેમ અહિં આ આનન્દમય અધિકરણમાં આઠ મૂત્રો છે. ઇશ્વર્યાધિકરણમાં ચિદ્રૂપ જ્ઞાન તે કારણ છે એવું પ્રતિપાદન કરવાનું હોવાથી, અધિકરણનાં મૂત્રોની ચિત્-જ્ઞાનનાં સમકારનાં સૂચક તરીકે સાત મૂત્રોની સંખ્યા હતી, પણ અહિં આ આઠમી જ્ઞાનના આનન્દ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન છે અને તે આનન્દનો અનુભવ છ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા જીવ અને પરમાત્મા સ્વરૂપ-એમ આઠથી યતો હોવાથી અધિકરણમાં આઠ મૂત્રો ચોક્કસ છે. અર્થાત્ લોકમાં છ ઇન્દ્રિયો આત્મા અને પરમાત્માથી આનન્દનો-મુખ્યો અનુભવ કરાય છે. એવું મુચવવાને આઠ મૂત્રો અહિં આ છે.

અહિં આ અધિકરણનો આગ્રહ કરવામાં એક સકા કરવામાં આવે છે. આ ઉપનિષદમાં જો જગ્યાએ જ્ઞાનને કારણ અને કાર્ય તરીકે જ્ઞાનવિત્પ્રપાદમાં જણાવ્યું છે. “મલ, જ્ઞાન અને અનન્ત” એવું જ્ઞાનનું લક્ષણ આપીને પછીથી તે જ્ઞાનમાંથી મધ્યનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ જણાવ્યું છે. તેમ આગળ “જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન” એવું લક્ષણ આપીને, તે આનન્દમયમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. આમ બંને રચણે જ્ઞાનનું અને આનન્દમયનું કાર્ય જણાવ્યું છે. તેથી મંદેહને અવકાશ નથી તો પછી આ અધિકરણનાં સાત મૂત્રો કર્યું? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે જો કે પ્રથમ જ્ઞાનના આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે આકાશ વગેરે જ્ઞાનનું કાર્ય છે તો પણ મધ્યમાં જ્ઞાનને યથા આનન્દમય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ શબ્દ મંદેહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. કારણ કે જ્ઞાન અને આનન્દમય તે એક કે બન્ને? વળી બીજા સ્થાન પ્રમાણે જો કે આનન્દમય જ્ઞાનને કારણ કહ્યું છે હતાં આનન્દમાં ચેતનન્ય નહિ હોવાથી, તે જગત્ કરો કે કેમ એવો અન્દેહ રહે છે. માટે અહિં આ તે આનન્દમય એ ખેદ કારણ છે એટલું જ નહિ પણ ચેતન છે તે સિદ્ધ કરવાને અધિકરણનો આગ્રહ કરવાની જરૂર છે.

અહિં આ કૃત્રીથી સકા થાય કે આનન્દની કારમુના ગા માટે જણાવી છે કે તેનો પણ ઉત્તર અપાય છે. આ ઉપનિષદમાં “જ્ઞાનને જ્ઞાનનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એમ કહ્યું છે. તેમાં જ્ઞાન ક્યું! તે તેનું લક્ષણ “મલ, જ્ઞાન અને અનન્ત” નો સમ્બંધી શરૂ થતી યજ્ઞમાં આપ્યું છે. આ યજ્ઞમાં જેમ મલ અને ચિદ્રૂપથી જ્ઞાન કારણ છે તેમ આનન્દરૂપથી પણ છે એમ કહે છે. પણ જે જ્ઞાન છે (અગર જ્ઞાન

જ્ઞાનનો વિષય બનેલું ધ્વજ તે જ્ઞેય છે) તેવા જ્ઞેયના સત્ય, જ્ઞાન એમ સ્વરૂપ લક્ષણમાં આનંદાંશનું જગત્કારણત્વ જણાવવાને આનંદ અંશનો પ્રવેશ કર્યો નથી. અર્થાત્ કલરૂપ આનંદાંશ જગતનું કારણ છે. જ્ઞેય ધ્વજ નહિ. વળી લોકમાં પ્રકૃતિ વગેરે કારણ મનાય છે પણ તે જડ છે તેથી આનંદમય તેનાથી ભિન્ન છે એવું જણાવવાને “તે વિપશ્ચિત્ ધ્વજની સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે” એમ કહ્યું છે. આથી આ ધ્વજ સર્વતા અને આનંદરૂપ છે એમ પણ જણાવે છે. વિપશ્ચિત્ ધ્વજની સાથે કામ ભોગવે છે એમ જણાવ્યું છે. વિપશ્ચિત્ એટલે વિવિધ ક્રીડામાં અતુર, સર્વજ્ઞ. એવા ધ્વજની સાથે જ્વ કામ ભોગવે છે તેથી તે ધ્વજ પણ આનંદરૂપ છે. આ ઉપરથી આખા ઉપનિષદનું તાત્પર્ય આનંદરૂપ ધ્વજ કલરૂપ હોવામાં છે-પર રૂપમાં છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરવાની તે કહે છે. આ આનંદરૂપમાંથી આકાશ વગેરેની સૃષ્ટિ થાય છે એમ પણ ત્યાં કહ્યું છે તેથી તે કારણ છે.

વાદી—આકાશની ઉત્પત્તિ તો આત્મામાંથી છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, આનંદરૂપમાંથી નહિ. “તે આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે” એવું ત્યાં વાક્ય છે અને તેમાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ છે, આનંદરૂપનો નથી. તેથી આત્મા શબ્દથી ચિદ્રૂપ ધ્વજ જગતનું કારણ છે આનંદરૂપ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમારી શક્ય વ્યાજબી છે. આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ છે પણ તે નિકટતાનો અર્થ જણાવવાને માટે છે. જેમ કોઇ પુરપને ચઢન છાદ હોય પણ તે દૂર હોવાથી તેને માટે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતું નથી તેની માફક આનંદરૂપ ધ્વજ દુષ્પ્રાપ્ય નથી તેવું જણાવવાને તેને માટે આત્મા શબ્દ યોગ્યો છે. નહિ તો ત્યાં આગળ ઉપર આત્માને સર્વની અંદર ગૂંદલા ન કહે. જો તે ધ્વજ દેવક જ્ઞાનરૂપથી સર્વાન્તર હોય તો તેને આનંદમય તરીકે ન વર્ણવે. પ્રારભમાં, મધ્યમાં, અને અન્તમાં આનંદમયનું જ વર્ણન છે. “તે વિજ્ઞાનમય પછીથી તેનો અન્તરાત્મા આનંદમય છે” એવું ઉપનિષદના મધ્યભાગનું વાક્ય છે અને તેમાં આનંદમય એ સર્વાન્તર છે, તેનો અન્તરાત્મા નથી અને તેથી તે કલરૂપ છે એમ કહે છે. ઉપરે પણ એજ સિદ્ધાન્ત જણાવ્યો છે. ત્યાં એવું વાક્ય છે કે આ આનંદમય આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરે છે. આ વાક્ય પણ ઉપરનો અર્થજ સૂચવે છે. જો આત્માપદ આનંદરૂપના અર્થમાં ન હોય તો પછી આવી રીતનો અર્થ અહિંઆ ન જણાવે.

હવે વળી અજમય વગેરેની સાથેનો આનંદમયનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી જેવું અજમય, પ્રાણમય, મનોમય અને ચિત્તાનમય છે તેવું આનંદમય હવે એવી શક્ય યતાં પૂર્વપક્ષી અને સિદ્ધાન્તી વચ્ચે તે આનંદમયની પરબ્રહ્મતા વિગેની તકરાર ચાલે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

વાદી—તમે આનંદમયને પરબ્રહ્મ કહેો છો તે માની શકાતું નથી, કારણ કે આ ઉપનિષદમાં જેવાં અજમય, પ્રાણમય, મનોમય અને ચિત્તાનમય છે તેવી રીતે આનંદમય મણાવ્યું છે. તેથી જેમ અજમય વગેરે ચાર પરબ્રહ્મની ઉપાસનાને ઉપયોગિ છે તેમ આ આનંદમય છે એમ તમારે કહેવું જોઈએ. તેથી તે પરબ્રહ્મ છે એમ કરતું નથી. આથી જેવું અજમયની ઉપાસનાનું ફલ છે તેવું આનંદમયની ઉપાસનાનું છે. એટલે બન્ને પ્રકારનાં ફલ સરખા થયાં, આથી અજમયાદિ અને આનંદમયમાં કોઈ પણ તફાવત નથી.

વર્ણન આ ૩ છે અને તેનું રહસ્ય ‘આનન્દમય પાંચલ છે’ એમ જણાવવાને છે માટે આનન્દમય તે અતમયાદિની માફક અક્ષર સ્વરૂપ નથી.

વાદી—એક વસ્તુનું વારવાર ક્થન હોય માટે તે બીજાથી જીન છે એવું નિશ્ચય કરીને તમે અતમયથી બેદ દેખાડ્યો, તો તે માટે કાઈ પ્રમાણ છે ?

મિદ્ધાન્તી—૧, જોમિનિ મીમાસાના બીજા અધ્યાયમાં આ વિષેનો નિયમ આપ્યો છે અને ત્યાં ૧ શબ્દાન્તર—એક તે બધે બીજાને શબ્દ મૂક્યો ૨ અભ્યાસ—એક શબ્દ વારવાર આવે તે ૩ મધ્યા ૪ શુણ્ણ ૫ પ્રતિભા અને ૬ નામધેય—આ છથી કર્મનો બેદ દેખાડાય છે એમ કહ્યું છે તેથી અમે પણ આનન્દમયના અભ્યાસના કાગળથી તે અતમયાદિથી ભિન્ન છે એમ અમે કહીએ છીએ

વાદી—તમારૂં કહેવું બરાબર સમજાતું નથી માટે દાખલા આપી સમજાવો તો હીં

મિદ્ધાન્તી—માલગો ત્યારે પ્રથમ શબ્દાન્તરથી ૬ની રીતે કર્મમાં બે દેખાય છે તેનો દાખલો આ પ્રમાણે પૂર્વમીમાસામાં આપ્યો છે “યજ્ઞતિ દદાતિ હ્રદાતિ” આમાં ૧ શુ જૂદા જૂદા ક્રિયાપદો છે અને તે ક્રિયાપદોનું પ્રયોજન જય, દાન, અને હોમ એવા કર્મના બેદ દર્શાવવાનું છે વળી સમિષ્ઠો યજ્ઞતિ તત્ત્વપાત યજ્ઞતિ દ્વદા યજ્ઞતિ, દ્વાદાકાર યજ્ઞતિ, ચર્હિયજ્ઞતિ” એ વાક્યમાં યજ્ઞતિ ક્રિયાપદ પાંચ ૧ખત આવે છે અર્થાત્ યજ્ઞતિનો અભ્યાસ ૩વામાં આવે છે આ અભ્યાસદ્વારા એક નહિ પણ બે બે યાગોનું સૂચન કરાય છે અને દરેક યજ્ઞતિ શબ્દથી જૂદા જૂદા યાગનો અર્થ છે મધ્યાથી પણ કર્મના બેદનો નિશ્ચય કરાય છે “તિષ્ઠ આહૂતી હ્રદોતિ દ્વાદવાતિ હ્રદોતિ” આ વાક્યમાં એક નહિ પણ બે બે હોમનું વિધાન મધ્યાથી જણાયું છે શુણ્ણ બેદથી કર્મનો બેદ થાય છે તેનું ઉદાહરણ તમે વચ્ચે દેખાવવાતિ વૈષ્ણવેન્દ્યામિક્ષા વાજિમ્યો વાજિન “વૈશ્વદેરી” પદ આમિક્ષાનો શુણ્ણ રાચક છે અને તે વાચનદ્રવ્યવાળા વાણ દેવતાનું કર્મ જણાવે છે એટલે શુણ્ણથી આ રીતે કર્મબેદ બને છે પ્રતિયા એટલે પ્રકરણ પ્રકરણથી પણ કર્મના બેદ થાય છે “માસમગ્નિહોત્ર હ્રદોતિ માસ દર્શવર્ણમાસામ્યો યજ્ઞતિ” આ વાક્યમાં માસ સુધી અગ્નિહોત્રનો હોમ કરવાનો કલો છે નામધેય કહેતા મત્રા તેનાથી પણ કર્મબેદ બને છે. જેમકે “અથૈવ શ્વોતિરશ્વૈવ સર્વગ્યોતિરેતેન સદ્વત્સવલિણેન યજ્ઞતિ

આ રીતે છ પ્રકારે કર્મબેદ બને છે અહિંઆ આનન્દમયનો અભ્યાસ હોવાથી તે પણ અતમયાદિથી પૃથક્ છે એમ સમજાય છે માટે આનન્દમય એ પાંચલ છે, અક્ષર ધ્વલ નહિ.

વાદી—“જો આ આદાશમાં આનન્દ ન હોત તો કાણુ ૭ની શબ્દ આજ આનન્દિત કરે છે” એ શ્રુતિમાં પણ તમે આનન્દમય શબ્દનો અભ્યાસ જુઓ કે ?

મિદ્ધાન્તી—૧, ત્યાં જો કે આનન્દમય શબ્દને બધે આનન્દ છે તો પણ આનન્દમય અને આનન્દમાં એક અર્થ રહેલો છે, આવી આ અભ્યાસ અર્થથી છે

વા—પણ, આનન્દમય શબ્દમાં ‘મય’ પ્રત્યય લાગેલો છે, અને તે પ્રત્યય વિભક્તિ અર્થમાં જોઈએ છે જેમ દાદમય એટલે લાગતું બનેલું તો આ રીતે આનન્દમય એ વિભક્તિ થાય છે જે વિભક્તિયુક્ત છે તેને પરચલ કહેવું તે યોગ્ય નથી ?

મિદ્ધાન્તી—તેમ નથી, અહિંઆ ‘મય’ પ્રત્યય પ્રાચુર્યના અર્થમાં છે વિભક્તિ અર્થમાં નહિ ‘જેમકે ધૃતમય યત એમ કાંઈ કહે તો તેનો અર્થ ઘીથી પ્રચુર—બરેનો યત આનન્દમયમાં ‘મય’ જે યતમાં પુ ૧ થી હોવાનું હોય તે તેજ રીતે આનન્દમય એને આનન્દથી પ્રચુર—અત્યંત આનન્દથી ભરપૂર આનન્દને બધે પાંચલને આ રીતે કહેવાનું પ્રયોજન તેની શ્રુતિ માટે છે તેથી તમે જણાવેલો વિરોધ

વાહી—પણ અતિમાં અક્ષરચ્છન્ને મેળવવાનું કહ્યું છે એવો અર્થ હો તો ?

શિ—ના, એમ અર્થની દૃષ્ટના ન થાય. શ્રુતિના સંબંધમાંથી એ અર્થ જણાતો નથી. તાં /પર' સંબંધ છે અને તેને જ મેળવવાનું કથું છે. આ ઉપરનિપદ્ધા અક્ષરબ્રહ્મ-વિદ્યાનમયના અન્ત-રાત્મા તરીકે આત્મ-દમય ■ તેનાથી જીવી જીવું કાઈ નથી તેથી તેજ "પર" મંત્રને ગોચર છે.

પાત્રી—વારં તમે કહો છો કે અક્ષરબદ્ધને બાબુનાર પરબલ પુરુષોત્તમને મેળવે છે અને બા
પુરુષોત્તમને તમે આનન્દાત્મક કહો છો, તો અમને એ સકા યાચ છે કે અક્ષરબદ્ધ તો જ્ઞાનરૂપ છે
અને તેની પ્રાપ્તિ પણ જ્ઞાનાત્મક છે. તો પછી તેનું કૃષ્ણ આનન્દરૂપ બદ્ધ શી રીતે હોઈ શકે ? એટલે
આનન્દરૂપ બદ્ધ નહિ, પણ અક્ષરબદ્ધ.

સિ—તો પછી શ્રુતિ એ એમ શા માટે ન કહ્યું કે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થનાર બ્રહ્મને મેળવે છે ?
પથુ બ્રહ્મ શબ્દને બદલે “પર” શબ્દ એ ચેત્ત્વો છે તેમાં કંઈક હેતુ છે, અને તે હેતુ આનન્દાત્મક
બ્રહ્મનું મુચન કરવાને છે. તમારા કહેલા અર્થની સંગતિપથુ નથી. તેમાં સાધન અને સાધ્ય-કારણ
અને કાર્યનો ભાગ થાય છે. શ્રુતિમાં “બ્રહ્મને મળનાર” એ શબ્દમાં જ્ઞાનને સાધન કહ્યું છે અને પર-
પ્રાપ્તિ એ ફલ કહ્યું છે, તેનો પથુ ભાગ થાય.

વા—તો પછી તમારું પરબલ રોનાથી મેજવાય છે ! તથા શ્રુતિનું પ્રયોજન કહેશે.

નિઃ-અમારૂં પરણત કવચ અનુભવથી જ ગમ્ય છે, અન્ય કાષ્ઠ પશુ પ્રયાણથી તે ગમ્ય નથી, તેથી જ શ્રુતિમાં તે વિષે કહ્યું છે કે “તે ધ્રુવને આ પ્રમાણે કહે છે.” જો કાષ્ઠ અન્ય પ્રયાણથી ધ્રુવ ગમ્ય હોત તો આવી રીતે ધ્રુવ વિશે કહેત જ નહિ. અર્થાત્ પરણત વિષે એમ કહ્યું કે ધ્રુવને જાણનાર પરને ગેળવે છે તે અર્થને વધારે રપટ કરવાને આ ઋત્વમાં પરણતને જાણનાર લક્ષ્યાંત્રિ પોતાનો અનુભવ કહ્યો છે. તેથી “ધ્રુવને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે.” એ વાક્યની વધારે ચોકષી સમજણ પછીના વાક્યમાં છે. આ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. “સલ યાત અને અનન્ત ધ્રુવને જે શુદ્ધમાં (લક્ષના હૃદયાકાશમાં) પરબોધમાં બીજાએલા જાણે છે તે વિવિધ કીકમાં અતુર એવા ધ્રુવની સાથે સર્વ કામના બોળવે છે.” તેમાં આ નન્દ દશરથનું વર્ણન આગળ કરવાનું હોવાથી આદિમાં સલ અને યાતથી સત્ અને ચિત્તનું વર્ણન કર્યું અને અનન્ત શબ્દથી દેશ અને કાલથી અપરિચિત્ત એવા સ્વેષ ધ્રુવનું વર્ણન કરે છે.

અથવા અનન્તનો બીજો પણ અર્થ છે અને તે આ પ્રમાણે છે. અક્ષર ધ્વનામાં નો કે આ-
નન્દપ છે છતાં તે આનન્દ પરિચિત છે, તેથી તે પરમ ક્ષય રૂપ નથી. આ રીતે અક્ષરધ્વના અને
પદ્ધતિનો ભેદ આ ઉપનિષદમાં જણાવ્યો છે. “જે પ્રજાપતિના સૌ આનન્દો એ તે ધ્વના એક
આનન્દ બરાબર છે, અક્ષરધ્વના આનન્દની ગણતરી કરી શકાય છે. ને કે અનન્ત
સાખ્દથી આપણે આનન્દ સમજીએ છીએ પણ તે આનન્દ ગણિતાનન્દ છે. અર્થાત્ અક્ષર સ્વરૂપ
તે ગણિતાનન્દ છે અને પરધ્વના અગણિતાનન્દ એ એમ બન્ને સમગ્ર થઈ, પશુ આ બન્ને સ્વરૂપોમાં જે
અગણિતાનન્દ છે—જેમાં દેશ અને કાલની મર્યાદા નથી એવા આનન્દનું સ્વરૂપ તેમ પરધ્વનાનું
સ્વરૂપ છે, અને આની સરખામણીએ અક્ષરધ્વના ન્યૂન છે. આથી અનન્ત સાખ્દ એટલે પરિ-
ચિત્ત આનન્દ સ્વરૂપ એ સમજવું યુક્ત છે. “સત્ય, વિજ્ઞાન અને આનન્દ ધ્વના” “સત,
ચિત્ત અને આનન્દના” “વિઘ્નદાયા” (મુદ્ર. ૧. ૪) વગેરે શ્રુતિઓમાં તે ત્રણેને એક પ્રક-
રમાં કહ્યા છે. પણ જે સત્ય અને જ્ઞાન એ બેની હિક્ત કરી હોય અને ત્યાં તેમની સાથે આન-
ન્દની હિક્ત ન હોય તો પણ તેની પ્રાપ્તિ ત્યાં થશે એવા આશયથી સ્ફુટ રીતે આનન્દ કહેલો નથી.

ઉપર ‘સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત જ્ઞાન’ શબ્દોથી વેધ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું અને “હવે વેદન પદાર્થનું અદૃશ્ય જેગુહમાં રહેલા જ્ઞાનને બાંધે છે” તે શબ્દોથી જણાવે છે. આમાં રહસ્ય આછે. મુદ્દાક ૩-૨-૨ માં કહે છે કે “આ આત્મા અવ્યયન મેઘા તથા બહુ અવશ્યથી પ્રાપ્ત કરાતો નથી. જેનું

પણ મય પ્રલય વિધારના અર્થમાં અર્થિયાં કેમ ન લેવાય ?

સિ—ન લેવાય, કારણ કે આ સ્તુતિ વાક્ય છે તેનાથી ધ્વજની સ્તુતિ કરેલી છે; માટે અમે હીંધી તે જ અર્થ લેવો નહિએ, પણ બે 'વિધાર'ના અર્થમાં લેા તો પછી સ્તુતિ વાક્ય વ્યર્થ થાય, બે આનન્દમય વિધારી છે એમ કહેતા હોતો પછી તેને કલ્પ માનીને તેના કલ્પની સ્તુતિથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે ? માટે અમે જણાવેલા જ અર્થ લેવો. અર્થાત્ અનન્યમાદિથી તે જુદું જ છે અને પરબ્રહ્મ છે.

વાદી—હીઠ, સારે બે તમે તેને પરબ્રહ્મ જ કહેતા હો તો પછી પર બ્રહ્મને માટે શ્રુતિમાં એવું કહે છે કે તે સર્વસ્થાને છે, તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. બે એમ હોય તો તારા આનન્દ મયમાં તો ભેદ નોવામાં આવે છે. તેનું કેમ ?

સિ—કેવી રીતે તે જરા સ્પષ્ટ રીતે કહેશે.

વાદી—હા, સાંભળો. આનન્દમયના વર્ણનમાં 'પ્રિય તેનું સિર છે, મોઢ દક્ષિણ પક્ષ છે, પ્રતોઢ ઉત્તર પક્ષ છે. ઘણા પુચ્છ છે." એવું કહ્યું છે કે નહિ ? બે કહ્યું હોય તો ઘણામાં ભેદ દેખાતો નથી ? ધ્વજના સિર, દક્ષિણ પક્ષ, ઉત્તર પક્ષ, પુચ્છ વગેરે બેઠા અર્થિયાં જુદાં ગણાવ્યા નથી ? પરબ્રહ્મની બાબતમાં આ બેઠોતો નિયેષ ક્યો છે. તો પછી આનન્દમયને ઘણા થી રીતે સ્વીકારીએ ?

સિ—તમારું સમજવું બ્રહ્મ કહે છે. આનન્દમયમાં ભેદ જ નથી. 'ધ્વજમાં ભેદ જોનારને બય થાય છે.' એમ શ્રુતિમાં કહે છે. તમે જો ભેદ બુઝો છો તે ભેદ "રાતનું સિર" તેના જેવો છે. આ દશાતમાં રાહુ અને તેનું સિર જુદાં નથી. રાહુ એજ સિર રૂપ છે. તેમ આનન્દમય અને તેનાં સિર વિગેરે જુદાં નથી. તે બધાં આનન્દમય જ છે, અર્થાત્ ભેદતા નહિ પણ અભેદતા જ છે.

વળી તમને ખબર છે કે ભગવાને રવકોગ માટે જ આ જગતરૂપને પ્રકટ કર્યું છે. શ્રુતિ કહે છે કે "તે આત્માને મગ્યું નહિ તેથી એકલા કાષ્ટને મગલું નથી. તેમણે બીજાની કમળા કરી, અને તે આટલા (જગતરૂપે) થયા." આથી કીકા કરવાને માટે જગત સમગ્ર અને જુદાં જુદાં સાધનો છવો પાસે કરાવીને અને તેમને જુદાં જુદાં કળ મણ પોતે આપે છે. આ બધું શાને માટે ? પોતાની કીકા કરવાને જ. એવું પંદિતો નિષ્કય પૂર્વક કહે છે. આ દરિદ્ર વેદના પૂર્વકાંડ અને ઉત્તર કાંડમાં જણાવી છે. નહિ તો પછી જીવનાં સાધન અને ફક્ત નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ જીવ પગને છે અને ધ્વજ પરત્વે નહિ એથી અર્થ લેવો પડે. પણ તમામ વેદનો અર્થ ધ્વજ છે એવું અનેક વચ નોથી આપણે જાણીએ છીએ. "સમળાં વેદો જોના પદનું આમનન કરે છે" તથા "સમળાં વેદોથી જ જ વેદ હું" એ વાક્યોથી વેદનો અર્થ ધ્વજ જ છે.

વળી જીવના રચન મોક્ષ વગેરે ફક્તી પ્રાપ્તિમાં કર્મ અને કલ્પને ઉપયોગ દેવાથી તે ઉભય જીવને માટે છે એમ બને. ભગવાનના રચને મારે નહિ. આમ સમજવાથી ઉપરની શ્રુતિમાં ભગવાને રવરમણ માટે જગત રચ્યું એમ જો કહ્યું છે તે જોડું કરે. પણ ખરી રીતે તેમ નથી, માટે સમસ્ત વેદ ધ્વજનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ માનવું. આ દારણથી પૂર્વકાંડમાં પણ પુન વગેરે રૂપો જણાવીને "આ (અંજીથી) અન્ય જૂતો જીવે છે" એવી શ્રુતિ દલી છે. અને આ શ્રુતિમાં નિરવાહ આનન્દરૂપ જ પરમ ફલ છે એમ કરે છે.

"ધ્વજવેતા પરને મેળવે છે" એ શ્રુતિમાં અક્ષર ધ્વજને જણનાર પરબ્રહ્મને મેળવે છે એવો અર્થ જણાવે છે. બે આ પ્રમાણે અક્ષરધ્વજ અને પરબ્રહ્મ જુદાં ન હોય તો પછી "પરને મેળવે છે" એ શબ્દોને બદલે "તને મેળવે છે" એમ શા માટે ન કહે ? પશુ પ્રથમ ધ્વજ શબ્દથી પરબ્રહ્મ આનન્દાત્મકનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમ કરવાનું કારણ કે અક્ષરધ્વજ પછીથી પર તે પરબ્રહ્મ-પુરોહિતમ અને શ્રુતિ તેને મેળવવાનું ફલ જણાવે છે.

વાદી—પણ શ્રુતિમાં અક્ષરબ્રહ્મને મેળવવાનું કહ્યું છે એવો અર્થ લો તો ?

સિ—ના, એમ અર્થની કલ્પના ન થાય. શ્રુતિના શબ્દોમાંથી એ અર્થ જણાતો નથી. ત્યાં 'પર' શબ્દ છે અને તેને જ મેળવવાનું કહ્યું છે. આ ઉપનિષદમાં અક્ષરબ્રહ્મ-વિગ્નાનમયના અનન્ત-પ્રકારના તરીકે આનન્દમય છે તેનાથી પછી બીજું કોઈ નથી તેથી તેજ "પર" સંગ્રાને યોગ્ય છે.

વાદી—વાદે તમે કહેા છો કે અક્ષરબ્રહ્મને જાણનાર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને મેળવે છે અને આ પુરુષોત્તમને તમે આનન્દાત્મક કહેા છો, તો અમને એ શંકા થાય છે કે અક્ષરબ્રહ્મ તો જ્ઞાનરૂપ છે અને તેની પ્રાપ્તિ પણ જ્ઞાનાત્મક છે. તો પછી તેનું કળ આનન્દરૂપ બ્રહ્મ શી રીતે હોઈ શકે ? એટલે આનન્દરૂપ બ્રહ્મ નહિ, પણ અક્ષરબ્રહ્મ.

સિ—તો પછી શ્રુતિ એ એમ જા માટે ન કહ્યું કે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થનાર બ્રહ્મને મેળવે છે ? પણ બ્રહ્મ શબ્દને બદલે "પર" શબ્દ ને યોગ્ય છે તેમાં કંઈક હેતુ છે, અને તે હેતુ આનન્દાત્મક બ્રહ્મનું સ્થાન કરવાને છે. તમારા કહેલા અર્થની સંગતિપણ નથી. તેમાં સાધન અને સાધ્ય-કારણ અને કાર્યનો ભંગ થાય છે. શ્રુતિમાં "બ્રહ્મને જાણનાર" એ શબ્દમાં જ્ઞાનને સાધન કહ્યું છે અને પર-પ્રાપ્તિ એ ફલ કહ્યું છે, તેનો પણ ભંગ થાય.

વા—તો પછી તમારે પરબ્રહ્મ શેનાથી મેળવાય છે ? તથા શ્રુતિનું પ્રયોજન કહેશો.

સિ—અમારું પરબ્રહ્મ કેવલ અનુભવથી જ ગમ્ય છે, અન્ય કોઈ પણ પ્રમાણથી તે ગમ્ય નથી, તેથી જ શ્રુતિમાં તે વિશે કહ્યું છે કે "તે બ્રહ્મને આ પ્રમાણે કહે છે." જો કોઈ અન્ય પ્રમાણથી બ્રહ્મ ગમ્ય હોત તો આવી રીતે બ્રહ્મ વિશે કહેત જ નહિ. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ વિશે એમ કહ્યું કે બ્રહ્મને જાણનાર પરને મેળવે છે તે અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને આ ઋચાર્માં પરબ્રહ્મને જાણનાર ભક્તાએ પોતાનો અનુભવ કહ્યો છે, તેથી "બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્તિ થાય છે." એ વાક્યની વધારે ચોક્કસી સમજણ પછીના વાક્યમાં છે. આ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. "સત્ત્વ જ્ઞાન અને અનન્ત બ્રહ્મને જે શુદ્ધાચાં (લક્ષણા હૃદયાક્ષરમાં) પરચોરમાં ખીરાજેલા જાણે છે તે વિવિધ કીડામાં જુરુર એવા બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામના ભોગવે છે." તેમાં આનન્દ સ્વરૂપનું વર્ણન આગળ કરવાનું હોવાથી અહિં આ સત્ત્વ અને જ્ઞાનથી સત્ત્વ અને ચિત્તનું વર્ણન કર્યું અને અનન્ત સ્વરૂપથી દેહ અને કાલથી અપરિચ્છિન્ન એવા રૂપ બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે.

અથવા અનન્તનો બીજો પણ અર્થ છે અને તે આ પ્રમાણે છે. અક્ષર બ્રહ્મમાં જો કે આનન્દરૂપ છે છતાં તે આનન્દ પરિચ્છિન્ન છે, તેથી તે પરમ ફલ રૂપ નથી. આ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનો ભેદ આ ઉપનિષદમાં જણાવ્યો છે. "જે પ્રજાપતિના સો આનન્દો છે તે બ્રહ્મના એક આનન્દ બરાબર છે, અક્ષરબ્રહ્મના આનન્દની ગણતરી કરી શકાય છે. જો કે અનન્ત શબ્દથી આપણે આનન્દ સમજીએ છીએ પણ તે આનન્દ ગણિતાત્મક છે. અર્થાત્ અક્ષર સ્વરૂપ તે ગણિતાત્મક છે અને પરબ્રહ્મ અગણિતાત્મક છે એમ બન્ને સમજાય છે, પણ આ બન્ને સ્વરૂપોમાં જે ગણિતાત્મક છે—એમાં દેશ અને કાલની મર્યાદા નથી એવા આનન્દનું સ્વરૂપ તેજ પરબ્રહ્મનું અગણિતાત્મક છે—એમાં દેશ અને કાલની મર્યાદા નથી એવા આનન્દનું સ્વરૂપ તેજ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, અને આની સરખામણીએ અક્ષરબ્રહ્મ ન્યૂન છે. આથી અનન્ત શબ્દ એટલે પરિચ્છિન્ન આનન્દ સ્વરૂપ એ સમજવું યુક્ત છે. "સત્ત્વ, વિજ્ઞાન અને આનન્દ બ્રહ્મ" "સત્ત્વ, ચિત્ત અને આનન્દના વિમલપાણી" (સુર. ૧. ૪) વગેરે શ્રુતિઓમાં તે ત્રણેને એક પ્રકારમાં કહેા છે. પણ જો સત્ત્વ અને જ્ઞાન એ બેની ઉક્તિ કરી હોય અને ત્યાં તેમની સાથે આનન્દની ઉક્તિ ન હોય તો પણ તેની પ્રાપ્તિ ત્યાં થશે એવા આશયથી સ્ફુટ રીતે આનન્દ કહેલા નથી.

ઉપર 'સત્ત્વ જ્ઞાન અને અનન્ત બ્રહ્મ' શબ્દોથી વેદ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું અને "હવે વેદન પદાર્થનું અદ્યક્ષે ગુણમાં રહેલા બ્રહ્મને જાણે છે" તે શબ્દથી જણાવે છે. આમાં સ્વરૂપ આજે. સુર. ૩-૨-૨ માં કહે છે કે "આ આત્મા પ્રવચન મેધા તથા બૃહ જ્ઞાણથી પ્રાપ્ત કરાતો નથી. જેનું

આ વરણ (પમદગી) કરે છે તેનાથી જ તે પ્રાપ્ત કરાય છે. તેને જ આ આત્મા પોતાના તનુનું વરણ કરે છે," આ શ્રુતિમાં સાધનોની વિશ્લેષતા દેહી છે. આત્મા-જ્ઞાની પ્રાપ્તિમાં દોષ પણ સાધન ઉપયોગી નીવડતાં નથી ફક્ત જ્ઞાના પોતાના વરણથી જ તે મેળવાય છે. જ્ઞા જેનું વરણ કરવું પડે છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી જન્મે શ્રુતિઓના વિરોધને દૂર કરવા માટે અક્ષર-જ્ઞાના ગાનથી અવિદ્યાની નિરૂપિ દ્વારા પ્રાપ્ત ધર્મરહિત (સત્વરજ તમ એ પ્રકૃતિના ધર્મોથી રહિત) યદને શુદ્ધિ સંપાદન કરે તો જ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં સ્વરૂપની ચોગ્યતા મેળવી સકાય છે.

વાદી—“તે (જીવ) જ્ઞાની સાથે સર્વકામે ભોગવે છે.” એ શ્રુતિમાં તો કામના ભોગવવાનો અર્થ કહ્યો છે ?

સિ—મળ શ્રુતિમાં અનુત્તે ક્રિયાપદ છે અને તેનો અર્થ ભોગ કરવો એવો થાય છે.

અર્જુ ધાતુનો અર્થ “વ્યાપવું” છે.

વાદી—આ અર્થવ્યાકરણથી સિદ્ધ કરી શકાતો નથી. ને એ અર્થ હોય તો અઘ્રાતિ રૂપ ત્યાં હોવું જોઈએ. અર્જુ ધાતુ પરસ્મૈપદ તથા આત્મનેપદ છે. અઘ્રાતિ રૂપ નવમા ગણનું છે અને ત્યાં ધાતુ “ભોજન કરવાના-ભોગવવાના” અર્થમાં છે. જ્યારે તે આત્મનેપદ હોય છે ત્યારે તે પાંચમા ગણનો ધાતુ છે અને તેનો અર્થ વ્યાપવું એમ છે પણ તમે દેખાડેલી શ્રુતિમાં અનુત્તે-પદ છે. તેથી વ્યાકરણ પ્રમાણે તેનો અર્થ વ્યાપે છે એજ અર્થ યથા સરે.

અર્જુ ધાતુનો અર્થ વ્યાપવું નહિ. કારણ કે તેનો પ્રયોગ અલૌકિક રીતે થયો છે.

સિ—તમારા કહેવા પ્રમાણે નથી. શ્રુતિ અલૌકિક અર્થનું ગાન કરાવે છે તેથી લૌકિક રીતિએ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે આ ધાતુનો પ્રયોગ નથી; આથી તમે જણાવેલો કોષ નથી. અર્જુ ધાતુ આ શ્રુતિમાં “ભોજન કરે છે-ભોગ ભોગવે છે” એ અર્થમાં છે “વ્યાપે છે” તે અર્થમાં નહિ. તેથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ જ્યારે પરબ્રહ્મે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાની સાથે તમામ પ્રકારની કામનાઓ ભોગવે છે. તેથી દરેક પ્રકારના મનોરથો પૂર્ણ થાય છે. જ્ઞા પણ તેની સાથે તેના મનોરથો ભોગવવામાં સહાય કરે છે. એટલે જીવને આનન્દનો અનુભવ મુખ્યત્વે થાય છે. તેથી જ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે “જ્ઞાની સાથે તે સર્વ કામેને વ્યાપે છે અથવા જ્ઞાની સાથે તે જીવકામનાઓને વ્યાપે છે” તે જોડા છે.

વાદી—આ અર્થમાં બીજો શા વાધો છે ?

સિ—બીજો એ વાધો છે કે જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપપ્રતિ વ્યાપક નથી. જ્ઞાન વ્યાપક હોય છે, જીવ નહિ.

વાદી—ભલે તેમ હોય, તો પણ કામનાઓને વ્યાપે છે એમ કહેવું તો શું જોડું ?

સિ—ના, તે અર્થ સંભવિત નથી. કારણકે “કામને વ્યાપ કરવું” એટલે કામનાઓને અધીન કરવું એમ થાય છે. પણ અહિં આ કામનાઓ ક્લેશ છે. ભોગને મારજ તેમનું પ્રયોગન છે. તે પોતે પુરુષાર્થરૂપ છે અને તે પુરુષાર્થરૂપજ્ઞાની પ્રાપ્તિમાં તથા તેની સાથે ભોગ ભોગવવામાં પર્યવસાન પામે છે. માટે અનુત્તે નો અર્થ વ્યાપે છે એમ નથી. અહિં આ અલૌકિક અર્થનું ગાન કરાવવાનેજ વ્યાકરણના નિયમનું પણ ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ પરસ્મૈપદને બદલે અર્જુ ધાતુને આત્મનેપદમાં યોગ્ય છે, અને નવમા ગણના ના પ્રલયને બદલે ત્રીય લીધો છે.

વાદી—આવી રીતે અન્ય સ્થળે ધાતુનો ઉપયોગ થયો છે ?

સિ—હા, જ તદ્દઓતિ વશ્વન જ તદ્દઓતિ કશ્ચન વાક્યમાં પણ અઓતિ ભોગ કરવાનો અર્થમાં છે, “વ્યાપન” અર્થમાં નહિ.

વાદી—હીક, તમારો અર્થ કળલ રાખીએ તો પણ અહિં આ જીવ કામનાવાળો છે અને ઉપર જણાવેલા સગણ છે. તેથી શ્રુતિમાં જ્ઞા અને જીવ બન્નેએ કામના ઉપભોગ કરે છે એમ થયું. આથી જીવની

સાથે બહતો પશુ ક્રમેપબોગ છે તો તે બહા સચુચુ મયું, નિર્ગુણ નહિ. માટે તે બહા પરબહા હોઈ શકે નહિ. એટલે જીવ જે બહાને પ્રાપ્ત કરે છે તે પરબહા નહિ પણ સચુચુ બહા.

સિ—ના, તેમ નથી. "બહાને જાણનાર પરને મેળવે છે." આ શ્રુતિ અને કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે ઉપનિષદની બહાનન્દવસ્તીના પ્રથમ અનુવાકમાં છે આ શ્રુતિ પછીથી આ પ્રમાણે શ્રુતિના શબ્દો છે. એને માટે આ ક્રયા કહેવાયલી છે. "સત્ય, જ્ઞાન બહા જે પરમાકાશ ગુહામાં વિરાજેલા તેને જે જાણે છે, તે વિષયિત-બહાની સાથે સર્વ કામનો બોગ કરે છે." આ પછીની ક્રયા પ્રથમની ક્રયાનાં વિવરણરૂપ છે. એટલે સાં જે "પર" ને મેળવવાનું કહ્યું છે તે પરબહા કાણ એમાં કાષ્ટને મરેહ થાય તો તેના ઉત્તરમાં પછીની ક્રયા જણાવી છે. એ ક્રયાના શબ્દો ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી ખાત્રી થશે કે ત્યાં જણાવેલું પરબહા તે સચુચુબહા નથી પણ નિર્ગુણ બહા છે. તેથી તે પ્રાકૃતચુચુના સંજ્ઞ-પ-વાળું નથી. નિર્ગુણબહાનો અર્થ "જેમાં પ્રાકૃતચુચો નથી તેવું" એવોજ થાય છે નહિકે તદ્દન ચુચુરહિત. બહાના ચુચો અસૌકિક છે અને તેવા અસૌકિક ચુચુવાળું તે બહા છે, સૌકિક કામનાવાળું નહિ. જો તે પરપદાર્થ પ્રાકૃત હોય તો પછી બહાને જાણનાર પરને મેળવે છે એમ શ્રુતિમાં કહે નહિ. કારણકે બહાને જાણનારનું ફળ જો પર અર્થાત્ સચુચુ બહાની પ્રાપ્તિ હોય તો તેવા બહાને મેળવવાને કાષ્ટને ઇચ્છે થાય નહિ.

વાદી—વેદબહા એટલે જે બહાનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે, તે અક્ષર છે, તે નિર્ગુણ છે અને જે ફળ મેળવવાનું છે તે બહા "પર" સચુચુ છે એમ માનીએ તો ?

સિ—ના. એમ માનવાથી ફલરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું બહા પરબહા ગણાશે નહિ. કારણકે જે પર છે -ફલરૂપ છે તે સાધનરૂપ બહા કરતાં ચડીઆવુંજ હોય. પણ તમારા કહેવા મુજબ સાધનરૂપ અક્ષર-બહાને તમે નિર્ગુણ કહો છો અને તે બહાના જ્ઞાન પછી જે ફલરૂપ બહા મેળવવાનું છે તેને તમે સર્વ ચુચુ કહો છો, અને તમારા મત પ્રમાણે સચુચુ બહા તે નિર્ગુણ કરતાં કીન છે તો પછી સચુચુ બહાને શ્રુતિ પર શી રીતે કહી શકે? માટે તમે માનો છો તેમ નથી. એટલું જ નહિ પણ તે તદ્દન અસં-ગત છે. શ્રી ભાગવત ૧૦-૨૮-૧૫માં તે અસંગતિ જણાવી છે. સાં ચુચુાતીત પુરુષોત્તમ વૈકુણ્ઠ દર્શનનો અધિકાર કલો છે તો પછી પરબહાના દર્શનમાં ચુચુાતીતપણું હોય એમાં તો શું જ કહેવું ?

વાદી—વારૂ હીક, તમે કહો છો તે પ્રમાણે અને "પર" શબ્દ નિર્ગુણ બહાના અર્થમાં લઇએ તો પછી સાં દ્વૈત આધીને ઉચુ રહે છે કારણ કે જીવ ઉત્કૃષ્ટ દશામાં બહાની સાથે બોગ બોગવે છે, એમ કહેવામાં જીવ અને બહા જુદા છે એમ તમે માનતા લાગો છો. પણ વરતુતઃ જીવ અને બહામાં જિનતા નથી. તે એક જ છે. તમારી માન્યતામાં દ્વૈત આધીને ખડું રહે છે. એટલું જ નહિ પણ તમે એમ જે કહો છો કે નિર્ગુણબહાની સાથે તે બોગ બોગવે છે, તે પણ શી રીતે સંભવી શકે ? નિર્ગુણબહાને કામનાઓ જ ન હોય તો તેની સાથે ક્રમેપબોગ બની શકતો નથી.

સિ—અમે પણ અદ્વૈતને જ માનીએ છીએ. તેથી અમારી માન્યતામાં ભેદ હોય જ નહિ.

બહાને જાણનારને પ્રાપ્તિ-ચક્ર બેઠો દેખાતા નથી, પણ તેથી પ્રપચ્ચાતીત જે વરતુ છે તેનું દર્શન રીતે મળું નથી તેમ નથી, ફલદશામાં તે જીવની આગળ પ્રપચ્ચ જેવી કાષ્ટ વરતુ જ દોતી નથી. માત્ર એક જ વરતુ ચોતાની પાસે લુએ છે અને તે બહા છે. આ બહા અસૌકિક પદાર્થ છે. તે પ્રપચ્ચાતીત છે માટે તેનું દર્શન તેને થાય છે.

વા—તમે પ્રપચ્ચને બહાત્મક માનો છો, અને અર્ધિઆ બહાને પ્રપચ્ચાતીત કહો છો તે કેમ ?

સિ—હા, પ્રપચ્ચની બહાત્મકતા શ્રુતિવચનોમાં સ્પષ્ટ છે. શુ. ય. ગ. ૩૧. ૨ માં "આ સમણું જે યોગ્યું છે અને ચનાર છે તે પુરુષ જ છે" આ વાક્યમાં પ્રપચ્ચને બહા રૂપ કહ્યું છે. તો

પણુ ધરાતું આ રૂપ-પ્રપચ તે એક વિભૂતિ તરીકે છે. પણ તો કેવલ દેશ છે, અને પુરુષરૂપ તો આનાથી પણ અધિકતર છે. તે શુ. ૫. સં. ૩૧. ૩ માં “તેનો આટલો મહિમા છે. માટે પુરુષ મોટા છે.” એમ કહ્યું છે.

આ નિર્ણય પણ તેજ પુરુષ અગર પુરુષોત્તમ છે અને તેને પ્રપચ-આતીત એમ કહીએ છીએ. માટે આવા પ્રપચ-આતીત-પુરુષોત્તમનું દર્શન જીવની ક્ષણસામાં થાય છે તથા ભોગ ભોગવે છે એમ કહેવામાં કંઈ પણ અનુચિત નથી.

વાદી—અન્ય ઉપનિષદમાંથી તમારા અર્થને સંમતિ મળતી હોય એવું પ્રમાણ તમે આપી શકશો? સિ—પણી જ ખુશીથી. જા. ૭-૨૫-૨ માં અમારા અર્થને સંમતિ છે. ત્યાં પ્રથમ ૭-૨૪-૧ માં ધ્રુવને “બ્રહ્મા” તરીકે વર્ણવ્યું છે. અને પછી ૭-૨૫-૨ માં તે બ્રહ્માનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. તેજ આત્મા તરીકે સર્વ સ્થળોમાં છે. ઉપર કે નીચે, આગળ કે પાછળ, ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં, પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં જે જે જગ્યાએ આપણે નજર ફેરવીએ છીએ તે સર્વ સ્થળે બ્રહ્મારૂપ ધ્રુવ છે. તે બ્રહ્મા રસ રૂપ છે. બ્રહ્માનું સ્વરૂપ જાણનાર બ્રહ્માને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થતાં આત્માની સાથે રતિ, દીકરા વગેરે કરે છે. તે આનન્દને પણ મેળવે છે. આ પ્રમાણેનો અર્થ હિંદીએપનિષદમાં છે. અર્થાત્ ક્ષણ દશામાં જીવને બ્રહ્માની સાથે કામોપભોગ મેળવે છે. અને તેમ થવામાં દિતનો દોષ આવતો નથી કારણકે આ ભોગ ભૌતિક રીતિથી છે, અને તે બ્રહ્માના વરણથી જ થાય છે. બ્રહ્માના સાધનથી નહિ આ અર્થ બ. ૩ ના ૨-૩-૪૩ માં સ્પષ્ટકર કરેલો.

અથવા “ધ્રુવને જાણનાર પરને મેળવે છે.” એ શ્રુતિનું વિવરણ કરનારી ઋચા વિષે ઉપર પ્રમાણે અમે સંમતિ દેખાડી, તો પણ તેને આ રીતે પણ સમજી શકાય. “ધ્રુવને જાણનાર પરને મેળવે છે” આમાં જાણનારનું ધ્રુવ તે સાધન છે અને પરની પ્રાપ્તિ તે ફલરૂપ છે, એટલે અહિં આ બે ધ્રુવનો નિર્દેશ શ્રુતિમાં કર્યો, અને તેનું જ વિવેચન પછીની ઋચામાં કરવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રથમ “સંતપ્ત યાન અને અનન્ત ધ્રુવને જે જાણે છે” એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન મધ્યમરૂપ ધ્રુવને લાગુ પડે છે, ક્ષણિક આનન્દરૂપ ધ્રુવને નહિ, પણ ત્યાર પછીથી તે ધ્રુવને હૃદયરૂપી શુદ્ધાના પરમ આશ-શમાં ખિરાબેલા દેલા છે અને તેની સાથે સર્વ ભોગ તે બ્રહ્મા ભોગવે છે એમ કહ્યું છે, તથા આના તે ભોગમાં આનન્દાત્મક પરધ્રુવનું વર્ણન છે.

વાદી—શ્રુતિમાં સ્પષ્ટરચના આ પ્રમાણે છે. સત્ય જ્ઞાનમનસ્ત વ્રદ્ધ । ચો વેદ નિહિત શુ-દ્ધાયાં પરમે વ્યોમન । સીશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સદ્ વ્રદ્ધના ચિપચિત્તા અહિં આ ચો વેદ બ-બ્દેનો મળન્ધ વ્રદ્ધની સાથે છે. આ વ્રદ્ધ સાધનરૂપ ધ્રુવ પરવે છે, અને તેને જ હૃદય શુદ્ધામાં નિહિત થયેલું હૃદય છે, તો પછી અહિં આ ફલરૂપ ધ્રુવનું વિવરણ ક્યાં છે?

સિ—ચો વેદ શબ્દો દેહલીલોપક-વાચથી (પરનાળે જોરડાઓની વચ્ચેના ઉપર ઉપર દોને મૂકે હોય તો તેનો પ્રકાશ જેમ જાને જોરડામાં પડે છે તેમ) નિહિત સાથે પણ લેવાના છે. નિહિતનો અર્થ “ખિરાબેલા” થાય છે. ત્યાંથી જે વર્ણન છે તે ફલરૂપ ધ્રુવનું છે. આ નિહિત પદ બેડે દિતીયા વિભક્તિના છે તો પણ તૃતીયાના જ અર્થમાં તેને સમજવાનું છે. એટલે નિહિતેન સમજવું. આ શબ્દને પછીથી વ્રદ્ધના સાથે ભેડવો. એમ કરવાથી ક્ષણાત્મક ધ્રુવના અર્થની સિદ્ધિમાં કોઈ પણ વાંધો આવતો નથી.

વાદી—નિહિતને બદલે નિહિતેન અર્થ લે છે અર્થાત્ દિતીયાને તૃતીયા વિભક્તિના અર્થ-માં તમે સમજો છો એને માટે કોણ પ્રમાણ છે?

સિ—તેનો બીજો દાખલો અમે આપીશું. સત્ત્વ જુલોતિ એમ બે કહેવામાં આવે તો તેનો અર્થ જેમ સત્ત્વમિજુંદોતિ થાય છે (સત્ત્વથી હોમ કરે છે) તેમ અહિં આ પણ દિતીયાને તૃતી-અર્થમાં લેવામાં છે એ અર્થ પર પદાર્થ એજ પરમ ફલ દોવાથી, અને તે નિરવધિ આન-

નથી પૂર્ણ છે તેમજ અનમયાદિના ઉત્તરોત્તર જે અન્તરંગ છે. તેના પશુ આનન્દમય અન્તરંગ તમ છે. અને તે સંધર્ષ વસ્તુઓના આત્મારૂપ છે, ચક્ષુ તે ચક્ષુ છે. શ્રોત્ર શ્રોત્ર છે તેમ મન તે મન છે. તેથી જગત્માં જેટલી જેટલી ભૌતિક વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધ છે તે સંધર્ષીનું આધિદેવક રૂપ પોતામાં છે તે જણાવવાને આકાશાદિ આધિભૌતિક રૂપથી પ્રકટ થવાને ભગવાન આકાશાદિરૂપથી પ્રકટ થયા. માટે તે આત્મામાંથી આકાશ થયું અને આકાશમાંથી પછીની સૃષ્ટિ થઈ એમ કહ્યું છે. તેમાં આકાશ એ અલગ જ રૂપ છે, અને પોતે જ તે તે રૂપે સૃષ્ટિ કરી તેથી તેમાં જુદાપણું નથી પણ અલગ જ છે. આ રીતે ભૌતિક પદાર્થોમાં તેનું જ રૂપ છે તે કહીને આધ્યાત્મિક વિભૂતિરૂપે પણ તેનું રૂપ છે એવું જણાવવાને અનમય વગેરે ચાર વિભૂતિઓ જણાવી છે. અને પછી પછીની વિભૂતિ પૂર્વ પૂર્વની અન્તરંગ કહી છે. પ્રાણમયને અનમયનો અન્તર આત્મા કહ્યો છે; મનોમય પ્રાણમયનો છે, અને વિદ્યાનમય મનોમયનો છે એ પ્રમાણે

વાદી—અનમય વગેરે અલગની વિભૂતિ છે એવો અર્થ તમે લેઈ શકશો નહિ; કારણ કે ત્યાં “મય” પ્રત્યય વિદ્યારના અર્થમાં છે, તેથી અનમય વગેરે પ્રાકૃત છે—પ્રકૃતિના વિકારથી થયેલા છે, તેથી સંધર્ષાનો અન્તરંગજ આનન્દમય છે. તે અવિદ્યાથી સુકત થયેલા જીવજ છે.

સિં—ત્યાં અનમય વગેરેનું વર્ણન છે ત્યાં આમળના પ્રપાકમાં લૂગપ્રપાકમાં લૂગ વસ્તુને પૂછે છે કે “ભગવાન અને અલગનો ઉપદેશ આપો. ત્યારે વસ્તુ વિચાર કર્યો કે અલગનો ઉપદેશ ઉત્તમ અધિકારીનેજ આપી શકાય અને તે ઉત્તમ અધિકારી નહોતા તેથી પોતે અલગના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું નહિ. પણ પોતે સમજ્યા કે તપ વગેરે સાધનોની અતિસપતાથી પોતે અલગને જાણી શકશે તેથી તપકારા અલગને વિશેષ રીતે જાણવાની ઇચ્છા કરે ” એમ વસ્તુને જણાવે છે. વળી પોતે એમ જાણતા હતા કે અલગથી જુદા સાધનથી તે જાણવું શક્ય નથી માટે તે જણાવવાને “તપ એજ અલ છે ” એવો ઉપદેશ પણ આપ્યો. અલ એજ તપ છે અર્થાત્ સાધન પણ અલ છે. તેથી તપના સાધનથી અલ તરીકે જાણેલા રૂપે પ્રાકૃત છે એમ કહેપણું વિચારક કહી શકશે નહિ. અલનાન્દવર્ણીમાં આ અનમય વગેરે રૂપે પ્રકૃતિના વિકારવાળા નથી; જુગ્મ એ તેમને અલ તરીકે જ જાણેલાં છે, અને તે રીતે તેમનો ઉપદેશ પણ છે. આથી પ્રકરણની સંજોગે જોતાં અનમય વગેરે અલની વિભૂતિનાં રૂપે છે તથા આનન્દમય તે સર્વનું અન્તરંગ હોવાથી પરમાણુરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વાદી—આ સામે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે જે એમ હોય તો અવિકૃત અલરૂપના અનમય વગેરેમાંથી એકની સાધનથી પ્રાપ્તિમાં અલવિષેના પ્રભો, તે મારેનાં સાધનોનો ઉપદેશ, તથા તપઃકરણથી અતિરિક્ત અલગતાની પરંપરા બનશે નહિ.

સિં—ઉપરની દલીલમાં બહુ વળદ નથી; કારણ કે ભગવાનની વિભૂતિનાં જે રૂપે છે તે એક એ નથી પણ અનન્ત છે, તેથી જે રૂપથી પોતે જાણે છે તે રૂપથી પોતે સમર્થ હોવા છતાં પણ તેનાથી જુદું કંઈ ભગવાન કરતા નથી. ભગવાન જે કે અતુલ સામર્થ્ય ધરાવે છે નો પણ જે રૂપ જે રીતે કરવાનું હોય તે રીતે તે કરે છે. જાણી કરવાનું કંઈ જાણી કરે અને વદિનથી કરવાનું જાણી કરે છે. તે રીતે ભગવાનની લીલા પણ તેની છે. જેમ ભૌતિક પુરુષ “કેદાર કાંઈ કરતા પહેલાં” મંત્ર કરીને તે કાંઈ કરે છે તે પ્રમાણે ભગવાને પણ સૃષ્ટિ રચનાનો મંત્ર કરીને નીચ ઉચ્ચ પ્રકારની સૃષ્ટિ લીલા પોતે કરી છે. ભગવાને કેવી રીતે મંત્ર કર્યો ? એમ જે કોઈ પૂછે તો કહે છે આ મંત્ર કર્યો પોતે અનમય વગેરે રૂપથી કર્યો છે અલદર્શિથી “અનમયની ઉપાસના કરનારને હું હૃદ આનની પ્રાપ્તિ રૂપ આપીશ.” આવો મંત્ર સૃષ્ટિ પહેલાં ભગવાને કર્યો હતો. અનમય વગેરે રૂપે હીન અધિકારીઓને હૃદ રૂપ આપવાને કર્યો, કારણ કે તેમને તેટલાથી જ સંતોષ થાય. આમ દોવાથી જે અધિકારથી અનમયનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે તેવા તે જ્ઞાનના મેષાદિ

અધિકારમાં અનમય વગેરે રૂપ ધરાવતા જ્ઞાનના અધિકારને અનુરૂપ બને છે. અર્થાત્ જો કોઈ પ્રકારની સૃષ્ટિ હોય તો લીલા સંભવે જ નહિ, માટે નીચે અને ઉચ્ચ પ્રકારની સૃષ્ટિ રચી. આ પ્રકારે વિશ્વતિના જ્ઞાન રૂપ કહને જાણીને આનન્દમયની આધિર્ભવકતાનો બોધ આપવાને પૂર્વે કહેલો, અર્થાત્ સ્મરણ કરાવવા કહે છે. આ ઉપનિષદમાં આ બ્રહ્મને પક્ષીરૂપે આગળ વર્ણવ્યું છે. આ પક્ષી રૂપથી આધિભૌતિક રૂપમાં અધ્યાત્મિક પુરુષનો પ્રવેશ છે. વાગ્સનેયિશાંખામાં પણ એ કહેલું છે, “પ્રથમ એ પગવાળા પુરુષરૂપ, પછી ચાર પગ વાળા પશુરૂપ, અને પછીથી પક્ષીરૂપ લીધું અને શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.” અરી રીતે તો બ્રહ્મને પક્ષી રૂપ કહ્યું છે. આ પક્ષ તે પુરુષરૂપ જ છે પણ પુરના સંબંધવાળા પક્ષી બનીને શરીરમાં યોગે પ્રવેશ કર્યો છે. જો કે પ્રાકૃત વિવિધ શરીરોમાં અપ્રાકૃત અને એકવિધ બ્રહ્મનો પ્રવેશ અનુચિત છે તો પણ સ્વપ્રવેશ વગર કંઈ પણ બનતું નથી. તેથી ગતિ કહેતાં ક્રિયાના પ્રતિબંધક અર્થો તેની વ્યાપકતાને ઉલ્લંઘીને અલૌકિક ગતિથી હું પ્રવેશ કરીશ એવું જાણાવવાને યોગે પક્ષીરૂપ ચલા.

આનન્દમય એ પર પદાર્થ નથી. પણ અનનમય વગેરેની માફક એક કોશ છે.

વાદી—આનન્દમયને પક્ષીની સાથે સરખાવવામાં આવે તો પણ એ પરમકાશપત્ર વસ્તુ કહી શકાય નહિ. એ પૂર્વે જાણાવેલા અનમય વગેરેની તુલ્ય છે. તેમનાથી તે અધિક આધિર્ભવિક રૂપે નથી. અર્થાત્ તે પણ એક વિશ્વતિરૂપ જ છે. માત્ર ફેર એટલો કે અનમયપાદિ કરતાં તેમાં વિશેષ ધર્મો છે. આનન્દમયના વર્ણનમાં તેના શિર વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે માટે પણ તેને પરમાત્મા કહેવાય નહિ, જેમ અનરૂપ કહ્યા હતા તેમ આનન્દમયમાં પણ તેના અવયવો આનન્દરૂપ કહ્યા છે જો આનન્દમય પરમાત્મા હોય તો શા માટે લેને “શરીર આત્મા” કહેવામાં આવે છે? આથી તે તે અનમય વગેરેની તુલ્ય છે એમ નક્કી થાય છે. શરીરમાં જેમ આત્મા જુદો છે તેમ આનન્દમય શરીર છે અને તેના સંબંધવાળા આત્મા જુદો છે. જો આનન્દમય કોશમાં બ્રહ્મ છે એવો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પછી જે શ્રુતિઓ પરબ્રહ્મ સિવાય અન્યત્ર આત્માનો અસાવ કરે છે તેને વિરોધ આવે.

જેમ અનમયનો આન્તર આત્મા પ્રાણમય કહ્યો છે, પ્રાણમયનો મનોમય, મનોમયનો વિદ્યાનમય અને વિદ્યાનમયનો આનન્દમય તેમ આનન્દમયનો આન્તર આત્મા બીજો છે એમ જો કહેલું હોય તો જ તમારો અર્થ સિદ્ધ થાય. તમે અનનમય વગેરેને જેમ કોશ કહ્યો હો તેમ આનન્દમયને પણ કોશ કહેતાં હો તો પછી તેનો આન્તર આત્મા કાણ છે તે જાણાવવું જોઈએ. પણ તે જાણીતું નથી. તેથી આનન્દમય એ કોશ નથી. પણ એ પરબ્રહ્મ જ છે.

પાં—તમારી શંકા અરથાને છે કારણ કે આ પ્રકરણમાં કહ્યું બ્રહ્મનાં જે જે આધ્યાત્મિક રૂપો છે તેમનું જ વર્ણન કર્યું છે; અને તે રૂપો પાંચ હોવાથી તેટલાનું જ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી આનન્દમય પછીથી આગળ બીજો કોશનું વર્ણન કર્યું નથી તો પણ આ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું છે કે આનન્દમય એ પર નથી પણ તે અનનમય વગેરેની માફક કોશ છે. અને જે શ્રુતિમાં “બ્રહ્મ જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એમ પર પ્રાપ્તિની વાત કહી છે તે “પર” પદાર્થ આથી પણ વિન્ન છે.

સિં—આનન્દમય એજ “પર” પદાર્થ છે કારણ કે તેનો વારંવાર અભ્યાસ કહેલો છે. અનનમય વગેરેમાં સર્વત્ર આનન્દમયનું જ આન્તર આત્મા તરીકે કલ્પન કર્યું છે.

પડ—આવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ છે? આનન્દમયને જો સંધ્યે આત્મા તરીકે કહ્યો હોય તો આનન્દમય તેની પૂર્વે કહેલા પદાર્થ અનનમયથી વિદ્યાનમય સુધીના આત્મા છે એમ શા માટે ન કહ્યું? અને “તેનો આત્મા” એવા સંબોધનો અગ્રાજ ત્યાં કેમ કર્યો?

સિં—પરમાત્માથી જુદું બીજો કોશ પણ સંબંધિતો એક આત્મા થવાને લાયક નથી. તે

૪-૩-૩૨ તથા તૈ. ૨-૭ ની શ્રુતિઓમાં જણાયું છે. આમ હોવાથી તેની સાથે વાક્યની એકતા માટે પ્રકૃત આનન્દમય શબ્દ પર પદાર્થનો વાચક છે. નહિ તો આનન્દમયથી બીજો અન્તર આત્મા છે એમ કહેત. પણ અન્ય અન્તર આત્મા કહેલો નથી. પણ અન્ય અન્તર આત્મા કહેલો નથી તેથી સુસ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેજ પર પદાર્થ છે. તેમ એમ પણ કહી શકાયું નહિ કે આ રથને ફક્ત આધ્યાત્મિક પાંચ સ્વરૂપોની જ વાત કરેલી હોવાથી આનન્દમયથી આગળ સ્વરૂપ કહ્યું નથી. કારણ કે આ પ્રકરણ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ હકિકત બહા પ્રપાદકના અન્તર્માં જણાવી છે. ત્યાં ઉપસંહારમાં કહે છે "પતમાનન્દમય માતમાનુપસન્દામતિ" આથી પ્રકરણનો સંબન્ધ જોતાં આ આધિ દૈવિક સ્વરૂપોનું જ વર્ણન કરે છે એમ આપણને સમજાય છે. તેથી જ ભાર્ગવી વિદ્યામાં ભુવને અજમય વગેરેના જ્ઞાન પછી ક્ષરી-ધી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છાસા કહી છે, અને તે ઇચ્છાસા આનન્દમયથી સંતોષ પામે છે. ભાર પછી વધુ ઇચ્છાસા આગળ નથી. ભુવની પ્રવૃત્તિ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને માટે નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે છે. કારણ કે સરૂઆતમાં (તૈ. ૨-૧) ભૂમી વસ્તુને પૂછે છે "ભગવન, બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો." અર્થમાં ભગવાન વિષેના ઉપદેશની ઇચ્છાસા છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ઇચ્છાસા નથી.

વા૦—વાર, એ તો ઠીક પણ અચારી શંકાનું બરાબર સમાધાન નથી. પ્રપાદકના અન્તર્માં પણ "પતમાનન્દમયમાતમાનુપસન્દામતિ" એવું કહ્યું છે, ત્યાં આનન્દમયને આત્મા કહેતાં "પર" પદાર્થ કહેલો નથી; કારણ કે ઉપસંક્રમણનો અર્થ અતિક્રમણ થાય છે અને તેથી તેના અર્થ એવો સમજવાનો છે કે આનન્દમયનું અતિક્રમણ કરીને "પર" પદાર્થ કહેતાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી આનન્દમયથી અધિક પદાર્થ તે પર પદાર્થ છે.

સિ૦—ક્ષરીથી કહેવું પડે છે કે અરે તમારી શુદ્ધિ એટલી બધી શીઘ્ર થોડે છે કે પોતે માની લીધેલો અર્થ શ્રુતિમાંથી તારવી કાઢવાને શબ્દના અર્થમાં જે અર્થ આપ્યો નથી તેને તમે લો છો. અર્થાત્ મૂળ શબ્દના અર્થને ઉઘાડી ભવ છે. "ઉપસંક્રમતિ"માં ઉપસંક્રમણનો અર્થ છે તેને બદલે અતિક્રમણનો અર્થ થી રીતે ઉપજવી કહાડાય ? આ પ્રતિવૈચિત્ર્ય નહિ તો બીજું શું ? આમ ગમે તે રીતે શબ્દના અર્થો કરવાથી તો ભાષાનું પણ ખૂન ધામાં સંદર્ભજ્ઞ શબ્દનો અર્થ જ "પ્રાપ્તિ" એમ ભાષામાં થાય છે. આ અર્થને બધાએ સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે "કાર્ત્ત્વક દ્વ પરિવચય દ્વાવં લંકમસે રચિઃ" આ વાક્યમાં સંક્રમણનો અર્થ પ્રાપ્તિ જ થાય છે. આ આનન્દમય એજ પર પદાર્થ છે એમ માનવાનું અન્ય કારણ એ છે કે આનન્દમયની પ્રાપ્તિને પરમ મુક્તિ કહેલી છે. માટે જ પુરુષોત્તમના આનન્દનો અનુભવ હોય તો અનુભવ જ એકસાથી એમ જણાવી, ભોક્ષ, વેદ, તથા કામ વગેરેથી પણ તે બંધીતો નથી એવો અર્થ "જે બ્રહ્મના આનન્દને જાણે છે તે કશાથી પણ કડતો નથી" એ વાક્યમાં જણાયે છે. આમ જો ન હોય તો મનથી તે અગમ્ય છે એવું કહીને શા માટે "અનન્દને જાણનાર" એમ કહે ? આનન્દમયની પ્રાપ્તિ એજ પરમ મુક્તિ છે તેથી તે આનન્દમયને પ્રાપ્ત કરનાર સર્વ કામોના ભોગ કરે છે એવું કહીને ફલ કહ્યું છે, અને તેના ઉપસંહાર અન્તિમવાક્યમાં વિવરણરૂપે ક્યો છે વળી તો આ લોકમાંથી ગયા પછીથી જીવને દેહ નહિ હોવાથી તેને ભય પણ ન રહે. તે પછી આનન્દના જાણનારને ભય નથી, અને તેના નિષેધનો અસંભવ અને આનું પરિણામ એ હોય કે કામના ભોગને પણ અસંભવ થાય માટે બ્રહ્મ આનન્દ એમ જાણનાર" ક્ષરી રીતે વાક્યદ્વારા સામાન્યિકરણ જણાવવાને બદલે "બ્રહ્મના આનન્દને જાણનાર" એવું વાક્ય કહ્યું છે. આથી લોકિકે પૂર્વ દેહનો ભોગ કર્યા પછી પણ દુઃખાદ ભગવાનના ભગવનમાં ઉપરોગિ એવું ભગવાનના વિભૂતિરૂપ સંધાતને જીવ પારણ કરે છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. જેને સંધાત રહીએ છીએ તે દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ તથા મનના બનેલા છે. તેમાં રથુલ

કે જીવનો અક્ષરમાર્ગ લય હોવાથી તે પ્રમાણે માનીએ તો પછી લીલાસનો અનુભવ નથી અને તેથી તે લય એટલે જીવનો નાશ જ થાય છે. વળી અનન્યાદિ પ્રત્યેક રૂપ અનન્યાદિ સંગતીયમાં રિત હોવાથી અલૌકિક શરીરના ઘટક પાંચ કાચનો નાશ થતો નથી. પણ ઉલટું જીવમાં આનન્દમય પુરુષોત્તમનો પ્રવેશ થાય છે તેથી તે રસાત્મક હોવાથી આનન્દાત્મક જ છે અને વિરહભાવ અને રસના સમુદ્રનો અનુભવ કરીને પાછળથી પ્રાદુર્ભૂત પ્રભુના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે પૂર્ણાનન્દને એ પ્રાપ્ત કરે છે અને આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરનાર લોકને કાંઈ પણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. લોક અને વેદ એમ બે પ્રકારના ભયમાંથી એક પણ પ્રકારનો ભય તેને રહેતો નથી. "તો કાલિથી પ્તીતો નથી." એ વાક્યથી લોકમાં ભયનો અભાવ રહ્યો છે અને તે. ૨-૬ માં વેદના ભયનો પણ અભાવ જણાવ્યો છે. આ પરમદશામાં પ્રથમ કરેલાં પુણ્ય અને પાપના ઢગલાઓનું ચિન્તન રીતે તેમના ક્ષય અને ભોગનો અભાવ પોતામાં નિશ્ચિત કરે છે અને વેદમાં નહિ જણાવેલાં નિષિદ્ધ મોં કરવાથી જે ભય હોય છે તેના અભાવવાળો થાય છે. અર્થાત્ તે ભય તેને રહેતો નથી. વાજનીથી શાખાના અન્તર્ગતિ ખાલણના પ્રકરણમાં શરીર, પ્રાણ, મન, તથા અન્તઃકરણ તથા જીવ પે અક્ષરનું શરીર છે એમ કહ્યું છે. આ અન્યમાં લીલાના અનુભવ માટે પૂર્વ કહેલા નિર્ગુણ દેહો ભવાનના ચરણ રજથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તથા અલૌકિક લીલોપયોગિ શરીર ઘટક વિશ્વતિરૂપે ભૂતરૂપે હોવાથી અક્ષરનું શરીર છે. તેમાં અનન્યાદિમાં અક્ષર પ્રવેશથી વિરહ દશામાં અનન્યાદિ સ્થિતિ છે. પ્રાણમય અક્ષરના પ્રવેશથી પ્રાણમયની પણ સ્થિતિ છે. યાનેન્દ્રિયોમાં પણ લીલાસના અનુભવનું સામર્થ્ય રહે તેટલા માટે વિજ્ઞાનમયનો પ્રવેશ છે. તે પ્રમાણે મનમાં પણ મનોમયનો પ્રવેશ છે. અને જીવમાં આનન્દમયનો પ્રવેશ થાય છે. અર્થાત્ શરીરમાં અનન્યાદિ પ્રવેશ છે, પ્રાણમાં પ્રાણમયનો પ્રવેશ છે. મનમાં મનોમય, યાનેન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમય અને વિજ્ઞાનમયમાં આનન્દમય પ્રવેશ છે. માટે પ્રભુનો પશ્ચિરે જે પ્રવેશ કલો છે તે બરાબર છે. આ આનન્દમયનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેનું વિશેષ વર્ણન રાષ્ટ્ર શકતું જ નથી, તે અનુભવનો વિષય હોવાથી વાણીથી તેનું વર્ણન અશક્ય છે. વેદની શ્રુતિઓ પણ તેનું વર્ણન કરી શકતી નથી. પશ્ચિરે અક્ષર અનન્યાદિ વગેરે શરીરમાં કરેલો પ્રવેશ તે સાધારણ છે તેથી અનન્યાદિ વગેરે આરમાં પશ્ચિરે પ્રવેશ કલો છે. આથી જેમ સ્પર્શમંચિના પ્રવેશથી રજત વગેરે સેતું બની જાય છે તેમ પશ્ચિ આકારવાળા પુરુષોત્તમના પ્રવેશથી અનન્યાદિ વગેરે ધાર ભગવદ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે. ખરી રીતે તો આ વિશ્વતિરૂપ ગણાતા અનન્યાદિમાં પશ્ચિરે પ્રવેશના પદાર્થ પરોક્ષવાદનું ઉપપાદન કરે છે. તો પણ "અક્ષરો વેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે" એ વાક્યથી પરની પ્રાપ્તિને સામાન્ય રીતે જણાવીને ઉપરના વાક્યનું તાત્પર્ય "સંત્ત યાન અનન્ત અક્ષર" જણાવ્યું છે. તેમાં સર્વાત્મભાવવાળો ભક્ત ભગવાન સાથે તે સ્વરૂપાત્મક કામોનો ભોગ કરે છે. તેથી કહેલા બ્યાખ્યાનથી તેના અર્થ નક્કી કર્યા છે. જે ભગવાનના ચરણની રેણુથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહથી પરમ બોમમાં (વિદ્યાત્રામાં) ભગવાનનું રૂપ દેખ્યું છે અને ભગવાન સાથે જર્વ કામોના ભોગ માટે યોગ્ય બન્યો છે તેવા ભક્તના સર્વદા વિરહભાવ હોય ત્યારે ખાસ કરીને પોતાને જે સ્વરૂપ તરફ પ્રીતિ હોય તે સિવાય અન્યની રૂપિત થતી નથી, તેથી અનન્યાદિ વગેરે રૂપે પણ ભગવાનના દેખાય છે. આ જણાવવાને ભગવાનના અનન્યાદિ, પ્રાણમય, વગેરે રૂપે છે એમ કહ્યું છે. આથી ભગવાનના પરમ પ્રેમરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું. આથી પરમ પ્રેમની સિદ્ધિ પછી ભગવાનનો આનિર્ભાવ હોય તો પણ પૂર્વજાવ અતિ તીવ્ર હોવાથી તથા યાનેન્દ્રિયોમાં તે પ્રકારે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી યાનેન્દ્રિયના કાર્યનું પણ તિરોધાન થાય છે. અને આથી આગળ જે રસનો અનુભવ થયો એમ એમને તે યશે નહિ. માટે પોતે જ ભક્તના અનુભવરૂપ બને છે. માટે તે જણાવવાને વિજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે. ભક્તની યાનેન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમયના પ્રવેશથી તેની ઇન્દ્રિયો ભગવદ્વરૂપે દોષથી તે ઇન્દ્રિયોથી મંપાવ અનુભવ

શરીર તે પહેલું અન્નમય વિભૂતિનું રૂપ છે. બીજું એટલે ઇન્દ્રિયોવાળું એ તથા પ્રાણવાળું પ્રાણમય વિભૂતિનું રૂપ ગણવું, ત્રીજું મનોમય વિભૂતિનું રૂપથી સઘળી ઇન્દ્રિયોના સંબંધવાળું હોવાથી તથા ઇન્દ્રિયરૂપ હોવાથી તેમજ અન્તઃકરણ સુકત હોવાથી ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણથી સુકત તે છે. ચોથું કહેલું વિદ્યાનમય વિભૂતિનું રૂપ એ જીવતત્ત્વનું બનેલું છે. બીંધાં હવે પ્રદેશમાં (મુદામાં) ભગવાનના વરણથી પરમ બોમ (ચિદાત્માનો, આવિભાવ થાય છે. સ્વાં પૂર્ણાનન્દરૂપ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ હસને પ્રાપ્ત કરીને કહેલી મન્યાના અર્થ પ્રકારે તે બ્રહ્મની સાથે સર્વ ક્રમોનો ભોગ તે કરે છે અને મન તથા વાણીનો જે વિષય નથી તેવા આનન્દના જ્ઞાનવાળો બને છે. આનો અર્થ વાક્યની એકતા દર્શાવતા સમન્વય છે.

બ્રહ્મની પક્ષીરૂપથી પ્રવેશ ધિવેની હવના માટે પૂર્વપક્ષીની રાંધા.

વાકી—વિચાર કરતાં અર્થિયાં એવું જણાય છે કે વાજસનેયિમાં પુરુષનો પક્ષિરૂપથી પ્રવેશ હજો છે; અને તૈત્તીર્યમાં અન્નમય વગેરે પાંચ વિભૂતિ રૂપોનો પક્ષિરૂપથી પુરમાં (દેહમાં) પ્રવેશ હજો છે; અને આ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન આગળ લીધાની નિષ્પત્તિ માટે છે તેથી તે શ્રુતિના અર્થનો વિચાર કરવામાં ન આવે તો તેનું જ્ઞાન કરવું અશક્ય છે. માટે પક્ષિ પ્રવેશને જણાવનાર શ્રુતિના વિચારની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેના વિચારનું બીજા કહેવાને પ્રથમથી કહે છે કે વસ્તુતઃ ભીંધાં પુરુષનો-બ્રહ્મનો પક્ષિરૂપથી પ્રવેશ હજો છે સ્વાં બ્રહ્મ પુરુષજ છે. પણ પુરુષના (શરીરના) સંબંધવાળું પક્ષીરૂપ ધારણ કરીને શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો એમ નિરૂપેલું છે. તૈત્તીર્ય શાખામાં અન્નમય વગેરે પક્ષિરૂપથી પ્રવેશના કર્તા હજો છે. આ પ્રકારે અન્નમય વગેરે પાંચ દેહોમાં અન્નમય વગેરે પાંચ વિભૂતિરૂપ પક્ષિ-જ્ઞાનો પ્રવેશ હોય તો એક શરીરમાં (પાંચમાંથી એકમાં) વિભૂતિરૂપ તે પાંચ પક્ષીજ્ઞાનો પ્રવેશ ઉચિત નથી, કારણ કે તેમાં પ્રયોજનનો અભાવ છે. માટે એક એક શરીરમાં એક એકનો પ્રવેશ કહેવો નોંધ્યે; અને આમ હોવાથી પાંચમાંથી કયા દેહમાં કયા પક્ષીરૂપનો પ્રવેશ છે એ વિચારમાં ભેદાત્મકતા અને બ્રહ્મતત્ત્વમાં તુલ્ય હોવાથી વિનિબ્રમના અભાવથી તે સઘળાનો સર્વત્ર પ્રવેશ અગર અપ્રવેશ બને. અર્થાત્ જેમ પ્રાણમય વગેરે ચારનો અન્નમય વગેરેમાં પ્રવેશ સંભવે છે. પણ “અન્તર આત્મા” એવા શ્રુતિના વાચ્યથી અન્નમયનો આભ્યન્તર પ્રવેશ સંભવતો નથી, કારણ તે અન્તર છે એવું સંભવતું નથી. વળી પુરુષ એ પાદવાળા કયા એવું જે કહ્યું છે સ્વાં બેપાદ હોવા તે સ્પૂષ દેહમાં જ સિંગ મંજાવે છે, અને સ્વાં અન્નમય વગેરેનો પ્રવેશ મંજાવે, પ્રાણમય વગેરેમાં નહિ કારણ કે તેમાં સ્પૂષ સિદ્ધાંતો અભાવ છે.

સિદ્ધાંતીએ તેનું કરેલું સમાધાન

સિં—પ્રથમ અર્થિયાં એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ લોકથી ગમન કરીને તે “આ આનન્દમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે” આ વાક્યમાં “આ” દર્શક સર્વ તામનો સ્વદ સંલિપ્ત અર્થનો બોધક હોવાથી પ્રાકૃતશુદ્ધમય પ્રપન્નનું અતિક્રમણ કરીને શુદ્ધાત્મીત પ્રપન્ન એ સાક્ષાત્ લીલામાં ઉપયોગિ છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ મળે છે. શુદ્ધાત્મીત ભગવદલીલામાં ઉપયોગિ-દેહની પ્રાપ્તિ માટે રમાત્મક ભગવદભાવ સંપન્ન થાય તો મોહોગાત્મક રસ પૂર્વ ભગવાનનો વિરહભાવ અતિ તીવ્ર અને સપ્તર્ષીનું ઉપમર્દન કરનાર હોવાથી શુદ્ધાત્મીત લીલામાં ઉપયોગિ શરીર ઇન્દ્રિય પ્રાણ તથા અન્તઃકરણનો જરૂરથી નાશ થાય, પણ અન્નમય વગેરે પાંચ પક્ષીરૂપોનો તેમાં પ્રવેશ થયેલો હોવાથી આમ બનતું નથી. અર્થાત્ અન્નમયમાં અન્નમય, પ્રાણમયમાં પ્રાણમય, મનોમયમાં મનોમય, વિદ્યાનમયમાં વિદ્યાનમય બ્રહ્મ પક્ષીરૂપથી પ્રવેશ પામતા હોવાથી શુદ્ધાત્મીત ઇન્દ્રિયો પ્રાણ તેમજ અન્તઃકરણનો નાશ થવો નથી. કદાચ આ સામે એમ કહેવામાં આવે કે નિત્ય છે તેથી નાશના અસંભવનો તેજ લીલા રસનો અનુભવ સ્વપ્રકારે ચૈતન્યથી કરશે. કારણ

કે જીવનો ધ્વજમાળ લય હોવાથી તે પ્રમાણે માનીએ તો પછી લીલાસનો અનુભવજ નથી અને તેથી તે લય એટલે જીવનો નાશજ થાય છે. વળી અન્નમયાદિ પ્રત્યેક રૂપ અન્નમયાદિ સમ્પત્તિયર્માસ્થિત હોવાથી અલૌકિક શરીરના ઘટક પાંચ કોશનો નાશ થતો નથી. પણ ઉલટું જીવમાં આનન્દમય પુરુષોત્તમનો પ્રવેશ થાય છે તેથી તે રસાત્મક હોવાથી આનન્દાત્મકજ છે અને વિરહભાવ અને રસના સમુદ્રનો અનુભવ કરીને પાછળથી પ્રાદુર્ભૂત પ્રજુના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે પૂર્ણાનન્દને એ પ્રાપ્ત કરે છે અને આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. લોક અને વેદ એમ બે પ્રકારના ભયમાંથી એક પણ પ્રકારનો ભય તેને રહેતો નથી. “તોકાં ઇયમી બ્રહ્મીતો નયી,” એ વાક્યથી લોકમાં ભયનો અભાવ રહ્યો છે અને તૈ. ૨-૬ માં વેદના ભયનો પણ અભાવ જણાવ્યો છે. આ પરમદશામાં પ્રથમ કરેલાં પુણ્ય અને પાપના ઢગલાઓતુ ચિન્તન કરીને તેમના દહન અને ભોગનો અભાવ પોતામાં નિશ્ચિત કરે છે અને વેદમાં નહિ જણાવેલાં નિષિદ્ધ કર્મો કરવાથી જે ભય હોય છે તેના અભાવવાળો થાય છે. અર્થાત્ તે ભય તેને રહેતો નથી. વાજસનેયી શાખાના અનંતર્થાંશિ બ્રાહ્મણના પ્રકરણમાં શરીર, પ્રાણ, મન, તથા અન્તાઃકરણ તથા જીવ એ બધાનું શરીર છે એમ કહ્યું છે. આ મતમાં લીલાના અનુભવ માટે પૂર્વ કહેલા નિર્ણય દેહો ભગવાનના ચરણ રજથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તથા અલૌકિક લીલાપયોગિ શરીર ઘટક વિભૂતિરૂપે ભૂતરૂપ હોવાથી બધાનું શરીર છે. તેમાં અન્નમયમાં બધા પ્રવેશથી વિરહ દશામાં અન્નમયની સ્થિતિ છે. પ્રાણમય બધાના પ્રવેશથી પ્રાણમયની પણ સ્થિતિ છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં પણ લીલાસના અનુભવનું સામર્થ્ય રહે તેટલા માટે વિજ્ઞાનમયનો પ્રવેશ છે. તે પ્રમાણે મનમાં પણ મનોમયનો પ્રવેશ છે. અને જીવમાં આનન્દમયનો પ્રવેશ થાય છે. અર્થાત્ શરીરમાં અન્નમય પ્રવેશે છે, પ્રાણમાં પ્રાણમયનો પ્રવેશ છે. મનમાં મનોમય, જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમય અને વિજ્ઞાનમયમાં આનન્દમય પ્રવેશે છે. માટે બધાનો પક્ષરૂપે જે પ્રવેશ કહ્યો છે તે ખરાબર છે. આ આનન્દમયનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેનું વિશેષ વર્ણન થઈ શકતુંજ નથી, તે અનુભવનો વિષય હોવાથી વાણીથી તેનું વર્ણન અશક્ય છે. વેદની શ્રુતિઓ પણ તેનું વર્ણન કરી શકતી નથી. પક્ષીરૂપે બધા અન્નમય વગેરે શરીરમાં કરેલા પ્રવેશ તે સાધારણ છે તેથી અન્નમય વગેરે ચારમાં પક્ષીરૂપે પ્રવેશ કહ્યો છે. આથી જેમ સ્પર્શમણિના પ્રવેશથી રજત વગેરે સોનું બની જાય છે તેમ પક્ષી આકારવાળા પુરુષોત્તમના પ્રવેશથી અન્નમય વગેરે ચાર ભગવદ્રૂપ છે એમ કહ્યું છે. ખરી રીતે તો આ વિભૂતિરૂપ ગણાતા અન્નમયાદિમાં પક્ષીરૂપથી પ્રવેશના પદાર્થ પરાક્ષવાદનું ઉપપાદન કરે છે. તો પણ “બધાનો વેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્યથી પરની પ્રાપ્તિને સામાન્ય રીતે જણાવીને ઉપગ્ના વાક્યનું તાત્પર્ય “સસ જ્ઞાન અનન્ત બધામાં” જણાવ્યું છે. તેમાં સર્વત્રભાવવાળો ભક્ત ભગવાન સાથે તે સ્વરૂપાત્મક કામોનો ભોગ કરે છે. તેથી કહેલા બ્યાખ્યાનથી તેના અર્થ નક્કી કર્યા છે. જે ભગવાનના ચરણની રેણુથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહથી પરમ વ્યોમમાં (સિદ્ધાત્મામાં) ભગવાનનું રૂપ દેખ્યું છે અને ભગવાન સાથે મર્વ કામોના ભોગ માટે યોગ્ય બન્યો છે તેવા ભક્તના સર્વદા વિરહભાવ હોય ત્યારે ખાસ કરીને પોતાને જે સ્વરૂપ તરફ પ્રીતિ હોય તે સિવાય અન્યની સ્મૃતિ થતી નથી, તેથી અન્નમય વગેરે રૂપે પણ ભગવાનનું દેખાય છે. આ જણાવવાને ભગવાનજ અન્નમય, પ્રાણમય, વગેરે રૂપે છે એમ કહ્યું છે. આથી ભગવાનજ પરમ પ્રેમરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું. આથી પરમ પ્રેમની સિદ્ધિ પછી ભગવાનનો આવિર્ભાવ હોય તો પણ પૂર્વભાવ અતિ તીવ્ર હોવાથી તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં તે પ્રકારે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયના કાર્યનું પણ તિરોધાન થાય છે. અને આથી આગળ જે રસનો અનુભવ થયો એમજ તે યશો નહિ. માટે પોતેજ ભક્તના અનુભવરૂપ બને છે. માટે તે જણાવવાને વિજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે. ભક્તની જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમયના પ્રવેશથી તેની ઇન્દ્રિયો ભગવદ્રૂપ હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોથી મંપાદ અનુભવ

પણુ ભગવદ્વેષ છે તેથી પોતેજ ભક્તના અનુભવરૂપ બને છે. જ્ઞાનજનક, ભક્તની ઇન્દ્રિયોમાં વિ-
જ્ઞાનમયના પ્રવેશથી તે પણુ વિજ્ઞાનરૂપ થાય છે. પછીથી પુરુષોત્તમ ભગવદીયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે
ભક્તના અનુભવનો વિષય આનન્દમય બને છે, તે જણાવવાને અનુભવના વિષય બનેલા આન-
ન્દમયના સ્વરૂપનું કથન કરે છે. આ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી વખતે ભગવાન માટે ઉપાધિરહિત પ્રીતિ
મુખ્ય હોવાથી તે જણાવવાને પ્રિય-પ્રીતિને આનન્દમયનું મુખ્ય અંગ-શિર કહ્યું છે. નિરુપધિ
પ્રીતિની દશા પછી પ્રિયના ઇક્ષણ વગેરેથી તે આનન્દાત્મકજ વિવિધ રમભાવના સંદોહ દિ-
ત્પત્ત થાય છે.

આનન્દમય-પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપનું વર્ણન.

તેને આનન્દમયનો દક્ષિણ પક્ષ કહ્યો છે. અર્થાત્ મોદ એ આનન્દમયનો દક્ષિણ પક્ષ છે. આ-
નન્દમયના દર્શનથી ભક્તને મોદ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેને દક્ષિણપક્ષ કહ્યો છે. પણુ આ પછીથી
તેને સ્વર્ણ વગેરે કરવાથી પ્રથમ જણાવેલા મોદથી પણુ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનો મોદ ઉત્પન્ન થાય છે
તેને આનન્દમયનો ઉત્તર પક્ષ કહ્યો છે. મોદ પછી પ્રમોદ-આનન્દસંદોહનો અનુભવ ભક્ત કરે છે.
દરેક રસમાં સ્થાવિભાવ એક રૂપ હોય છે. અર્દિઆ ભક્તને પ્રજ્ઞ સાથે થતા ડુગાર રમના અનુભવમાં
પ્રજ્ઞ માટેની રતિ તે સ્થાવિભાવ છે. આથી તેને આનન્દમયનો આત્મા કહ્યો છે.

પક્ષીરૂપ આનન્દમયનો આત્મા આનન્દ છે. જમણી પાંખ મોદ છે, ડાબી પાંખ પ્ર-
મોદ છે. અને અક્ષરપ્રજ્ઞ તેનું પુત્ર છે.

સ્થાવિભાવ દરેક રસનો આત્મા મનાય છે. કારણ કે તે ન હોય તે. રસની સર્વજ્ઞાન બને નહિ. આ સ્થાવિ-
ભાવ અમૂક વિભાવો ઉપર અવલભે છે. દાખલા તરીકે ડુગાર રસના આત્મારૂપ મનાતા રતિ સ્થાવિભાવ
નાયક તથા નાયિકારૂપી વિભાવો ઉપર અવલભે છે, અને ચંદ્રદર્શન, ઉદ્યાન ગમન વગેરે ઉદ્દીપ-
ન વિભાવોથી તેની ઉદ્દિપ્તિ થાય છે. પછીથી જ્યારે તેનું પ્રાકટ્ય થાય છે ત્યારે તે શરીરના અવયવો-
દ્વારા સ્તવવા માંડે છે. તે વખતે દેહમાં કંપ નેત્ર વિરહાલન રોમાંચોદગમ વગેરે થાય છે. આનું નામ
અનુભવ કહેવાય છે. તે સમયે મનમાં હર્ષ વગેરે યવો તે સંચારિ ભાવ કહેવાય છે. આ બધું જ્યારે
થાય ત્યારે ડુગાર રસનો અનુભવ થયો કહેવાય. પણુ આ સર્વનું મૂળ રતિ સ્થાવિભાવ છે. કારણ કે
તે તેનો આત્મા છે. અર્દિઆ આનન્દએ રતિનો પર્વાય હોવાથી આનન્દમયનો આત્મા કહ્યો છે.
આગળ તેજ આનન્દમયના વર્ણનમાં અક્ષરપક્ષને તેનું પુત્ર તથા પ્રતિષ્ઠા કહ્યો છે, પરપદ્યથી પ્રા-
પ્તિના માધન બનેલા પદ્મજાનની દશમાં અક્ષરાનન્દનો પ્રથમ અનુભવ થાય છે. પણુ આ અક્ષરાનન્દ
પછીથી અનુભવાતા આનન્દની સરખામણીએ ગણિતાનન્દ હોવાથી પુત્ર છે અને તેથી ભોગની કષ્ટ
ગતિમાં તે સર્વાત્મભાવની માફક સાક્ષાત્ અમાધનરૂપ થઈ જાય છે તેથી સ્વરૂપે (ગણિતાનન્દના સ્વરૂ-
પથી) કરીને પણુ તે પરપદ્ય જેના મોદ અને પ્રમોદ પક્ષ છે તેનાથી તે દીન છે. મોદ અને પ્રમોદ
પુરુષોત્તમના પૃથ ભાગમાં છે અને અક્ષરપક્ષની સ્થિતિ તેનાથી પણુ દૂર છે તેથી તેને પુત્ર કહ્યું છે
અને પુરુષોત્તમનું અધિષ્ઠાન હોવાથી તેને પ્રતિષ્ઠા કહી છે. આ રીતે પૂર્વે જણાવેલી રીતથી શ્રુતિને
અર્થનો પરિહાર હોવાથી અક્ષરથી પણુ આનન્દમય ઉત્તમ છે તો પણુ ભક્તના દામની પૂર્તિમાં ગૌણ
બની જાય છે, માટે મૂળ શ્રુતિમાં “પદ્મની સાથે કમનો ભોગ કરે છે” એમ કહ્યું છે. આથી કાષ્ઠ
“આ આનન્દમય પદ્મ નથી પણુ કાષ્ઠ અન્ય વિશ્રુતિરૂપ છે નહિતો પોતે ગૌણ જેવું બનીને કીડા ન
કરે” એવી શંકા કરવી નહિ અગર “પદ્મની સાથે” એ શબ્દોથી પદ્મપદ્મના ઉપાદાનથી તે અપ્રધાન

■ તત્ત્વ મિયમેષ ચિરઃ મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષઃ આનન્દ આત્મા પ્રજ્ઞ
પ્રતિષ્ઠા । એ શ્રુતિનો અર્થ કરે છે.

છે એવો બોધ થાય છે તેથી અહીં માનવિક છે. માયાની ઉપાધિવાળા શરીરનો તે સ્વીકાર કરીને ક્રોધ કરે છે, આનન્દાત્મક શરીરથી નહિ એમ પણ માનવાનું નથી. એમ ન હોય તો આ ક્રીડામાં તેની જે ગૌણતા જણાય છે તેપણ કહેવામાં આવે નહિ. આવી વિપરીત ભાવના ન થાય તે માટે “અહને જે અસત્ જાણે છે તે અસત્ થાય છે” એમ કહ્યું છે. રવના અનુભવનો અભાવ હોય તોપણ ગુરુના ઉપદેશથી પણ તેના અસ્તિત્વ માત્રનું જોને જ્ઞાન થાય છે તેને અહલવેતાઓ સત્ત્વધર્મથી વિશિષ્ટ જાણે છે. અહના અસત્ત્વજ્ઞાનમાં તે અસત્ થાય છે. તેનું કહોને તેના અસ્તિત્વજ્ઞાનમાં તે સત્ જોને છે એવું કહ્યા વગર “તે સત્ને તેઓએ જાણ્યું” એવા તત્ત્વથી જે અન્યનું જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે તેનાથી ઉક્ત પુરુષોત્તમના આનન્દના અનુભવવાળા જ્ઞાનક્રિયાથી વિશિષ્ટ જીવને તેઓ જાણે છે.

અનુભવ વગરની દશામાં ક્રોધ ગુરુના ઉપદેશ વગેરેથી તેવા પ્રકારના અહના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે અને સ્વરૂપ કરીને તે સત્ રૂપ છે એમ જાણે છે, જ્ઞાનાદિથી યુક્ત છે તેમ નહિ. જે અહલું અસત્ત્વજ્ઞાન હોય તો તે અધીક સમાન થાય છે એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

ઉપરના સૂત્રથી અહની આનન્દમયતાનું પ્રતિપાદન કરું અને જણાવ્યું કે આનન્દમયનો અભ્યાસ હોવાથી તે અહ છે. પણ કાંઈને શંકા થાય કે અહિં આ “મય” પ્રત્યયનો અર્થ ક્રોધમાં વિકાર વાચક હોય છે. તો પછી આનન્દમય એ વિકારવાળો પદાર્થ હોવો બેધર્મ અર્થાત્ તે પર અહ ન હોઈ શકે.

“મય” પ્રત્યય વિકારના અર્થમાં નહિ પણ પ્રાપ્ત્યર્થના અર્થમાં છે તેથી આનન્દમય” એજ પરબ્રહ્મ છે

સૂત્ર-૧૨ આ શંકાનો નિરાસ આ સૂત્રથી કરે છે. આ સૂત્રમાં કહે છે કે “મય” પ્રત્યય વિકારના અર્થમાં નથી પણ પ્રાપ્ત્યર્થના અર્થમાં છે. જેમ ઘૃતમય યદ એ શબ્દમાં ઘૃતના વિકારવાળો યદ એમ આપણે સમજતા નથી પણ ઘૃતથી ભરપૂર યદ. આ શબ્દની માફક આનન્દમય એટલે આનન્દથી ભરપૂર એવો અર્થ થાય છે. કાષ્ઠમય પુતલીમાં કાષ્ઠની બનાવેલી, એટલે કાષ્ઠના વિકારવાળો એવો અર્થ થાય છે તેનો અર્થ અહિં આ નથી. અર્થાત્ વિકારના અર્થમાં “મય” પ્રત્યય નહિ પણ પ્રાપ્ત્યર્થના અર્થમાં છે. સૂત્રમાં “પ્રાપ્ત્યર્થ” એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ પ્રાપ્ત્યર્થને જે પ્રાપ્ત કરે છે તે એવો થાય છે. આ અર્થ માટે પ્રમાણ આપતાં કહે છે કે પાણિનિના સૂત્ર ૫-૪-૨૧ માં “મય” પ્રત્યય વિષે તદ્દત્ત્વચ્ચે મયદ એવું સૂત્ર આપ્યું છે. ત્યાં પ્રકૃતવચન એટલે મયનો અર્થ પ્રાપ્ત્યર્થ છે એમ કહે છે. આ અર્થની સિદ્ધિ માટે આમળ તૈ. ૨-૭માં “કાણ્ય આસ લેત ? કાણ્ય પ્રાણ્ય ધારણ્ય કરેત ?” એ વાક્યમાં અહના આનન્દની પ્રકૃતિથી સ્તુતિ કરી છે. માટે અનમય વગેરેની સરખામણી એ તેના આનન્દનો પ્રકર્ષ દેખાડવા “મય” પ્રત્યયનો પ્રયોગ કરીને તે અહનું આનન્દમય તરીકે વર્ણન કર્યું છે.

વળી જેમ “ભીમસેન” તથા “સત્વભાગા” એ શબ્દોમાં ભીમ અને સત્વ એ શબ્દો મૂળ શબ્દોના એકદેશ (અવયવ) છે અને તે ભીમસેન તથા સત્વભાગના અર્થનો બોધ કરે છે. તે પ્રમાણે અહિં આ એક દેશનો નિર્દેશ અર્થનો બોધક છે એમ કહેવું અશક્ય છે. કારણ કે નામનો જો એકદેશપ્રયોગ હોય તો તે વિશિષ્ટ અર્થનો બોધક થાય પણ “આનન્દમય” એ શબ્દમાં જે “મય” પ્રત્યય છે તે ના-

+ પ્રાપ્ત્યર્થ એ શબ્દ પદ્યમાં નહીં પણ પ્રથમાવલોકિતના અર્થમાં લખેને તે સમજાવે છે. આથી આનન્દમય શબ્દ પ્રાપ્ત્યર્થને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાપ્ત્યર્થનો બોધક છે એમ કહે છે.

પ્રાણ પડી શકતો નથી. માટે અહિંઆ વિકારનો અર્થ લઘુ શકાશે નહિ. વિજ્ઞાનમય શબ્દ પણ આનન્દમય જેવો છે. માટે મયદ્વૈતયોમ્વાચ્યાં અને દ્વયચસ્ટ્વન્દસિ મૂલમાં વિકારનાયક અર્થનો નિષેધ કર્યો છે.

અહિંઆ સિદ્ધાન્તી કહે છે કે કેટલાકો આમ હોવા છતાં પણ “મય” શબ્દ વિકારના અર્થમાં એમ કહીને પોતાનો કબ્જો ખરો કરાવવા જાય છે. આમાં શંકાચાર્યે કુપ્પ્ય છે. x, તેમના મતે આનન્દમય જ્ઞાન નથી. શંકરાચાર્યે પોતાની મરજીમાં આવે તેમ અર્થને મયકવાથી સધળા અર્થનો લેખક કર્યો છે. આ સધળું દૃશ્યમાન માધિક છે, પરમાર્થ નથી. વિવર્તથી તેનો ભાસ થાય છે એવું કહેવાય છે. આમ કહેવામાં તેમણે શ્રુતિઓ તથા વ્યાસ સૂત્રોના આશયને મચડી નાખ્યો છે. હિતો આ પ્રકારે આનન્દમય જ્ઞાન છે એમ કહે. આવો મત પ્રતિપાદન કરીને ભગવાનના તબક્કા અવતાર મનાતા કુપ્પે જેમ વેદ શાસ્ત્રને દ્વિધા કર્યા હતાં તેવું શંકરાચાર્યે પણ કર્યું છે. જેમ વેદના અર્થ જાણનારોએ માનીને તે મતની ઉપેક્ષા કરવી. પણ ખરો અર્થ તો ઉપર જાણ્યો તે છે. અર્થાત્ “મય” વિકારના અર્થમાં છે એવો કરેલો અર્થ ખોટો છે અને “પ્રાણુર્ના” અર્થમાં છે તેજ ખરો છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

સૂ. ૧૩] ગયા સૂત્રમાં “મય” શબ્દમાં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે કર્યો અર્થ ખરો છે એ નક્કી કર્યું હતું. હવે અર્થના સામર્થ્યથી પણ ઉપર જણાવેલો પ્રાણુર્ના અર્થ ખરો છે એમ જણાવવાને આ સૂત્ર યોગ્ય છે. શબ્દ કરતાં અર્થનું બલ વધારે છે માટે તેની સહાયથી પણ અર્થ સુદૃઢ કરવો જોઈએ. તેટલા માટે આ સૂત્રમાં કહે છે કે આનન્દમયમાં “મય” પ્રાણુર્ના અર્થમાં હોવાથી તેજ ખરું જ્ઞાન છે એમ માનવાનું કારણ એ છે કે આગળ “एतस्यैवाप्यन्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्ति” એ શ્રુતિમાં આનન્દમયનેજ અન્ય આનન્દનું હેતુ કર્યું છે. વગેરે “एव ब्रह्मानन्द-पाति” “આજ આનન્દ આપે છે” એ શ્રુતિમાં પણ “આ” એટલે આનન્દમયનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તે સધળાને આનન્દ આપનાર છે એમ કર્યું છે. સધળા વિકાર ભૂત જે જે આનન્દો છે તે તમામનું કારણ આનન્દમયજ છે. જેમ વિકારવાળા જગતનું કારણ વિકાર વચ્ચે જ છે તેમ પ્રપંચમાં જણાતા સર્વ આનન્દોનું મૂળકારણ પણ આનન્દમય છે. એમ જ ને ન દેવ તો “આનન્દ આપે છે” એવું વાક્ય પણ વ્યર્થ જ ને. માટે આનન્દમય એ વિકારના અર્થમાં નથી. આ સૂત્રના અન્તમાં “एव=અને” શબ્દ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ઉપરના સૂત્ર ન્હા ત્ર સૂત્રમાં આનન્દમયમાં અવિકારિત્વના સંસુચ્યનો જે અર્થ છે તે અધિકરણની મધ્યે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવ્યો છે અને તે ભગવાનને

એટલે યજ્ઞ એ અર્થ જણાય છે. આ યજ્ઞપ્રપાઠકમાં ઉદીષ્ટ આનન્દમય હોવાથી તેનું જ્ઞાન મુખ્ય રીતે થવું જોઈએ; અને સંપૂર્ણ પ્રપાઠકમાં જેનું ઉપાધાન કરવાનું છે તે સંદિગ્ધ છે. યજ્ઞનો વેત્તા પુરને મેળવે છે " ત્યાં 'પર' દ્વિતીયા વિભક્તિમાં છે, અને ' વિપશિત યજ્ઞ સાથે સંયે કામ ભોગ્ય છે " તેમાં યજ્ઞ તૃતીયા વિભક્તિમાં છે. તો "પર" ચપ્ત દ્વિતીયામાં અને યજ્ઞ તૃતીયામાં લક્ષને વિમનું આનન્દમય સાથે સામાનાધિકરણ શી રીતે મેળવી શકે ? આ સામાનાધિકરણ મંદિગ્ધ છે. વિપશિત યજ્ઞની 'સાથે' એ વિવરણ ત્રયામાં મુખ્ય રીતે ભક્તજ્ઞ હોના ભોક્તા કહ્યો છે, અને યજ્ઞ ગૌણરીતે ફક્ત ભોક્તા છે. "યજ્ઞવેત્તા" ફક્ત પ્રાપ્ત કરે છે " તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે "પર" એજ ફક્ત છે, તો તે "પર" ખરૂં યજ્ઞ છે કે અન્ય એ મંદિગ્ધ છે. " યજ્ઞની સાથે " એમાં તૃતીયા વિભક્તિવાળું યજ્ઞ તે સર્વજ છે. તેજ યજ્ઞરૂપ ફક્ત છે એવું " યજ્ઞ જણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે " એ વાક્યથી જણાય છે. કોષને સંકેત થાય કે અદિત્યા પર પદાર્થ અને યજ્ઞનું શ્રવણ થાય છે તેથી તે ઉભય એક છે એમ માનવામાં કોષ પણ બાધ આવતો નથી. પણ અદિત્યા આનન્દમયનું તો નામ સરખું નથી તો શા માટે તેને તમે ફક્ત કહ્યો છો ? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે આનન્દમયનો અભ્યાસ કરેલો તથા તેના સર્વાન્તરત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી સઘળા પ્રકારેએ આનન્દજ્ઞ હો છે એમ સ્તવન કર્યું છે. આ સાથે ફરીથી કહેવામાં આવે કે આનન્દમયને ભણે તમે ફક્ત ગણો, પણ જો તે પ્રમાણે ગણો તો તે અમૃત હોવાથી-આકાર વગરનું હોવાથી તેને શિર, હાથ વગેરે હોઈ શકે નહિ. પણ આ આનન્દમયને તો હાથ શિર તથા પગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આથી તે ઉપાસનાને માટે હશે ? ફક્ત તરિક્કે તેની કલ્પના ન હોય ? ઉપાસના તરિક્કે હોવાથી તેને ગૌણ માનવું. આ શું કાનો ઉત્તર પણ સિદ્ધાન્તી આવે છે. આનન્દમયના શિર, હસ્ત વગેરે ઉપાસના માટે નથી પણ સાક્ષાત્કર્યપ્રાપ્ત છે. એવું જણાવવાને તેના સ્વરૂપનું વર્ણન એ રીતે કર્યું છે. આથી સઘળા અજ્ઞમય વગેરે પણ પુરુષાકાર છે એમ જણાવે છે. એવું સ્વસ્થ એ છે કે જો આત્મા પોને પુરુષ આકારવાળો ન હોય તો ઉપરિતન આનન્દમય સુધીના કોષ પણ પુરુષાકાર બનશે નહિ. આનન્દમય પુરુષાકાર હોવાથી અન્ય સર્વે પણ તે આકારવાળા છે. આ વાતને લોક્યુક્તિથી સમજાવે છે. પ્રતિમાનો આકાર અંદરની વસ્તુના આકાર પ્રમાણે હોય છે એમ આપણે જોઈએ છીએ. લોકકાના બીજામાં રસ કારવામાં આવે તો તેનો આકાર બીજાના આકારને અનુસારે છે એવો લોકમાં નિયમ જોઈએ છીએ. આ પ્રમાણે અદિત્યા પણ છે.

આનન્દમય વગેરે પાંચની પુરુષાકારતા

તેમ ન હોય તો-દેહમાં જેમ જે જે અલ ખાવામાં આવે છે તેનો રસ દેહના અવયવોમાં આકાર રૂપે બને છે તેમ ન બની. જતાં તે નિષામકના અંશાવે એકદમ ટગસો થઈ જશે પણ અદિત્યા અજ્ઞમયના વર્ણનથી શ્રુતિમાં કહે છે કે તેમાં પ્રાણમય અન્તરાત્મા છે અને તેનાથી આ પૂર્ણ છે. અને તે પુરુષાકાર છે માટે તેની માફક પ્રાણમયથી અજ્ઞમય પણ પુરુષાકાર છે એમ કહ્યું. તેવીજ રીતે પ્રાણમયનો અન્તરાત્મા મનોમય છે અને તે પુરુષાકાર છે તેથી તેની પુરુષવિધતાએ ટરીને અજ્ઞમય તથા પ્રાણમય પુરુષાકાર છે. એજ રીતે વિગ્નામયનીપુરુષ વિધતાએ અજ્ઞમય પ્રાણમય અને મનોમય અને પુરુષાકાર છે. આનન્દમયના પુરુષવિધતાએ અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, તેમજ વિગ્નામય પુરુષાકાર છે એમ શ્રુતિ કહે છે. નર્મ ફક્તભોગની વાત ચાલે છે ત્યાં જીવ એ મુખ્ય ફક્તના ભોગ્યનો કર્તા છે માટે તે શર્ત "કામે વિપશિત યજ્ઞ સાથે ભોગવે છે " એમ કહ્યું છે. આ જીવ તે પરિખરણ હંસરૂપ છે. અવાસ્તવ એટલે નાદ-દ્રાણપર્ણા શ્રુતિમાં તથા દર્શન માનસો દંસો હસેનૈષ પ્રયોધિતઃ એ વચનમાં હંસ જે તેની વાસ્તવતાજ જણાવી છે. આથી પુરુષના અધિકાર માટે થયેલું શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળું

ધાય તો તે શાસ્ત્ર વ્યર્થ જાય. માટેજ જીવના ક્ષણ ભોગ માટે શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ છે. તો તેમાં વિગ્ન-
તીય આકારવાળા હોય તો તેનાથી વિગ્નતીય આકારવાળાઓના રસોદય અને ભોગ સંભવેજ નહિ.
સંસ્કારો સ્વભાવ અને લક્ષણવાળાઓનેજ રસની પ્રતીતિ થઈ શકે છે. તો બે જીવનું સ્વરૂપ મિથ્યા
હોય અર્થાત્ તે કાંઈ અસત્ય અવિદ્યાવહિન્ન પદાર્થ હોય તો પછી “તે ઘણા સાથે સર્વ” કામના-
ઓનો ભોગ કરે છે” એ શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણની સાથે શી રીતે અનુભવ કરી શકે ?
માટે તે જીવ અવિદ્યા જન્ય તથા મિથ્યા છે એમ કહી શકાશે નહિ. તેનું સ્વરૂપ ક્ષણ જ છે માટે
તેનો ‘અક્ષ સાથે-કે’ જેનો તે સંખતીય છે-રસ ભોગ કરે છે. વળી ભગવાન ચેતે પુરુષ છે
અને તે જીવની અંદર આનન્દમયના સ્વરૂપે નિવિષ્ટ છે માટે તે આનન્દમયના વેદનરૂપ જીવ પશુ
વિજ્ઞાનમય પુરુષાકાર થયો. તેથી આનન્દમય પુરુષના વેદનરૂપ તરીકે જીવનો પશુ પુરુષાકાર
થયો છે. આથીજ પાંચે કાશોમાં ક્ષણ અને ભોગનો પ્રવેશ સમાન હોવાથી જીવ તથા તેના
નિયામક પરમાત્માને હંસ રૂપથી વર્ણવે છે. હંસરૂપ જીવમાં પરમાત્મા હંસાકાર થઈને પ્રવેશ
છે. કારણ કે સમતા વગર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ક્ષણના અનુભવનો સંભવ નથી. આમ
હંસાકાર થઈને પુરુષના વેદનથી જીવ પશુ પુરુષાકાર થાય છે, અને પછી સ્વભાવ ક્ષણે તે ભોગવે
છે. પરમાત્મા હંસાકાર જીવને અપીલ કરીને અનુભવ કરાવે છે. આ લોકમાં જેમ સામાન્ય
જનના ઉપયોગ માટે રાત્રી કોઈ પશુ વ્યાપાર કરે તો તેથી જેમ તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે; તેજ
પ્રમાણે પરમાત્મા ધણી મહાત્મા હોવા છતાં પશુ જીવના ક્ષણભોગ માટે જ આ પ્રમાણે કરે છે તેથી
તે પશુ તેમની સ્તુતિ સ્વયં છે.

અનન્યમયદિના સ્વરૂપનું વર્ણન.

અહિંઆ પાછો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે કલે આનન્દમય પુરુષાકાર બને. કારણ કે આનન્દમય ક્ષણ
જીવને ક્ષણ આપવાને ઇચ્છે છે તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવા પુરુષાકાર થાય એ સામે હવે વાંધા
નથી. પશુ અનન્યમય વગેરેને શા પ્રયોજનથી તમે પુરુષાકાર કહો છો ?

આનો ઉત્તર આપે છે કે અનન્યમય વગેરે આ પરમાત્માની વિશ્રુતિઓ છે. તે બધામાં ક્ષણનો
ભોગના જીવ એકજ છે. અર્થાત્ આ પ્રપાઠક એવો અર્થ જણાવે છે કે ઘણાની જીવ પાંચ કાશો-
માંથી ઉદ્ભવ્ય કરીને ધીમે ધીમે ક્ષણરૂપ વિશ્રુતિઓમાં (અનન્યમયથી આનન્દમય સુધીમાં) ભોગને માટે
પ્રવેશ કરીને અને આનન્દમય થાય છે. આથી આ આનન્દનું વર્ણન ઉપરના મંત્રમાં છે એ મિહ
થાય છે. ત્યારપછીથી અનન્યમય વગેરેને અવયવ છે તેવો વિચાર કરે છે.

અનન્યમયને કાશ જણવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ છે કે તે એક પ્રકારનું રૂપ(વિશ્રુતિ) છે.

અનન્યમય ભોગવાનનો વિચાર રૂપ-જગત છે.

આ રૂપનું પ્રયોજન આત્માના ભોગને માટે છે. આ માટે આ લોકિક અનન્યમય કાશમાં પશુ
અવયવો છે તે આ પ્રમાણે અનન્યમય છે. તેજ તેનું સ્થિર છે. તેજ તેનો દક્ષિણ પક્ષ તથા ઉત્તર
પક્ષ છે તથા તેજ તેનો આત્મા તથા પુરુષ છે. અહિંઆ અનન્યમયના પાંચ અવયવો એટલા
જોડે છે એમ કહ્યું છે.

પ્રાણમય વગેરેમાં અતિ દેશ તે ભેવામાં આવે છે. પ્રાણ એ આનન્દરૂપ બ્યવહારનું કારણ છે. તેનો
ઉપયોગ બલ ભોજન અને વિસર્ગ વગેરેમાં થાય છે. પ્રાણના ત્રણ પ્રકાર કહેવાય છે. પ્રાણુઆન અને
ઉદાન. તેમાં બલ એ પ્રાણનું કાર્ય છે, ભોજન વ્યાનનું કાર્ય છે. આ પ્રાણુમયનો આકાશમાં મથાર
છે. ને પૃથ્વી ઉપર ફિથત છે. આ રીતે લોકિક બ્યવહારને માટે બાહ્ય અને આશ્રમન્તર બેદથી તેના
એ પ્રકાર છે. અર્થાત્ અનન્યમય અને પ્રાણમય એમ બે કાશનું નિર્દેશ કર્યું અર્થાત્ અનન્યમયનું સિર,
જમણા પક્ષ, ડાબા પક્ષ, આત્મા તથા પુરુષનું વર્ણન કરે છે, તેમ પ્રાણમયનું કહ્યું છે. પ્રાણમય પુરુ

પતું શિર એ પ્રાણ છે. તેનો જમણો પક્ષ વ્યાન છે. ઉત્તરપક્ષ હિદાન છે. આશય તે એનો આત્મા છે. અને પૃથ્વી તે એનું પુચ્છ -પ્રતિષ્ઠા આધાર છે.

પ્રાણમય એટલે-જીવ અને તે પણુ બ્રહ્મની વિભૂતિ છે.

પ્રાણમય તે બીજું કોઈ નહિ પણ જીવ. એ પણ ભગવાનની વિજ્ઞતિ છે. મનોમય પુરુષ પ્રાણમયની બીતર છે. તે પ્રાણમયને આકાર આપે છે. આ મનોમય વેદ પુરુષ છે. ને વેદિક વ્યાસનું કારણ છે વેદ એ ભગવાનનું મનોમય સ્વરૂપ છે.

મનોમય એટલે વેદ છે

આનું શિર યજુર્વેદ છે. ઋગ્વેદ જમણો પક્ષ છે. સામવેદ ઉત્તર પક્ષ છે. કર્મચોદના તે આદેશ આત્મા છે. અને કર્મનું સ્થૂળ ગંપાદક અર્થ વેદ તેની પ્રતિષ્ઠા છે. તેમાં શાન્તિ વગેરે કર્મો બોધ હોવાથી એને મનોમય કહેવું પુચ્છ કથુ છે. આ પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, કોઈ નહિ. અથ મનોમય કહેતા વેદ એ ભગવાનનું વિભૂતિરૂપ છે.

વિજ્ઞાનમયઅક્ષરબ્રહ્મ

મનોમયની બીતર વિજ્ઞાનમય છે. તે મનોમયને આકાર આપે છે. તેનું શિર બ્રહ્મજ્ઞાન મત પ્રમીયમાણ-ધર્મ દક્ષિણ પક્ષ છે. સત્ય અનુભવીમાન ધર્મ ઉત્તર પક્ષ છે. યોગ એનો આ છે. આ વિજ્ઞાનમય તે અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. એને પ્રાપ્ત કરનારને મહર્લોકીયા નીચી ગતિ થતી ન માટે મહર્લોક તેનો આત્મા છે.

ત્યારપછી આનન્દમય પુરુષ છે. તે વિજ્ઞાનમય અક્ષર પુરુષની બીતર બીરાજેલા છે. તે અપુરુષને આકાર સમર્પક છે. તેનાથી કોઈ બીજો પરપુરુષ નથી. તેજ પુરુષોત્તમ છે. તે અભમય, પ્રામય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમયને આકાર આપનાર છે. પોતે આનન્દમય હોવાથી તેનો આકાર સ્વતઃ સિદ્ધ મનાય છે. બધાંઓમાં આનન્દર પણ તેજ છે.

આનન્દમય એજ પરબ્રહ્મ છે.

પ્રિય-પ્રીતિ એનું શિર છે. તે પ્રેમનો વિષય હોવાથી તેમ કહ્યું છે. મોદ એનો દક્ષિણ પક્ષ અને પ્રમોદ ઉત્તરપક્ષ છે. આનન્દ તેનો આત્મા છે અને અક્ષર બ્રહ્મ એનું પુચ્છ છે. નેજ વિપશિત્ બ્રહ્મ તરે જોળખાણું છે તેની પ્રાપ્તિ જ પરપ્રાપ્તિ છે. એજ પરમ આનન્દ છે. એના સિવાયના તમામ અનન્દો નૂન છે, અને તે સંધર્ષાનું કારણ હોવાથી તેનો ઉત્કર્ષ તે સૂચવે છે. માટે આખા પ્રપાક મન્ત્રના શબ્દો બરાબર વિચારીએ તો આ આનન્દમય પરબ્રહ્મ છે એવોજ અર્થનો નિષ્કર્ષ શકે છે. તે અર્થ અભિધાશતિથી થાય છે. માટે તે આનન્દમયને પરમાત્માજ કહેવા જોઈ ઉપર પ્રમાણે આ અધિકરણનાં ત્રણ મંત્રોથી આનન્દમયની બ્રહ્મતા જણાવીને નિયંધદારા નમ્રારા દલીલથી એજ અર્થ જણાવવાને હવે પછીનાં ચાર મંત્રો યોજે છે. તેમાં સૂત્ર ૧૫ માં પ્રથમ એ શ્લોક કરવામાં આવી છે કે આનન્દમય તે પરબ્રહ્મ નહિ પણ જીવજ કોઈ શ્લોક કારણ કે તે વિપશિત બ્રહ્મની સાથે ભોગ કરે છે એ વાક્યમાં પણ ફલભોગ કહ્યો છે. ફલભોગ એ એક પુરુષાર્થ છે.

આનન્દમય જીવ હોવા વિષેની શંકા

આનન્દમય એ અર્થિઆં ફલ છે. "બ્રહ્મનો જળુનાર આનન્દમય થાય છે" એ વાક્યમાં સ્વ વગેરે સુખની માફક અલૌકિક આનન્દમય રૂપજી જીવનું ફલ છે. તેથી સ્વર્ગ વગેરેની મા' આનન્દમય પણ એ જીવનું ફલ છે. તે જીવની મુક્તાવસ્થાનું ફળ હોવાથી મુક્તાવસ્થાનો જીવ તે આનન્દમય છે એમ કેમ ન મનાય ?

શાંકરુ નિવારણ-આનન્દમય જીવ નથી.

આ શંકાનો નિરાસ આ રૂપમાં કરે છે. અહિં આં સૂત્રકાર સ્પષ્ટ જણાવે છે કે જીવ એ આનન્દમય કહી શકાય નહિ. કેવળ જીવના કલનું વર્ણન કર્યું હોય તેથી તે જીવ આનન્દમય બની જતો નથી. જો જીવને આનન્દમય ગણવામાં આવે તો પછી તે આત્મામાંથી આ આકાશ ઉત્પન્ન થયું એ શ્રુતિમાં જણાવેલું પ્રકારનું માહાત્મ્ય પણ જીવમાં આવે. તો પછી પ્રકારનું માહાત્મ્ય જણાવનાર શ્રુતિઓમાં અનુ-પપત્તિ થાય. આથી જીવને આનન્દમય કહી શકાય નહિ.

એટલાજ કારણથી આપણે તેને 'આનન્દમય' કહેતા નથી એટલુંજ નહિ પણ જીવ અને 'આનન્દમય' વચ્ચે મોટો ભેદ છે, તે વાતનું કથન પણ એજ ઉપનિષદમાં કરેલું છે. આં શ્રુતિ છે કે "રસને મેળવીને આ આનન્દી થાય છે" આમાં જીવને આનન્દી એટલે આનન્દવાળો કહ્યો છે. પર-માત્મા એ આનન્દ તથા આનન્દમય છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરનાર આનન્દી થાય છે. અમુક વસ્તુ અને તેનો ભોગ કરનાર જેમ જુદા હોય છે તેમ આ પરબ્રહ્મરૂપ આનન્દ અગર આનન્દમય અને તેનો ભોગ કરનાર આનન્દી જીવ જુદા છે. આ રીતે તે બંનેમાં ભેદ હોવાથી જીવ અને આનન્દમય એક ગણી શકાય નહિ.

આનન્દમય જડ પ્રકૃતિ હોવા વિષેની શંકા.

તો કાષ્ઠ એમ કહે કે જલે તમે જીવને આનન્દમય ન કહો. પણ જડને તો કહેશોજ તો તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે ના જડ પદાર્થને પણ આનન્દમય કહી શકાય નહિ. કારણ કે આ આનન્દમય તે સધળા પદાર્થના આન્તર આત્મા હોવાથી તમામ પદાર્થો તેનું કાર્ય છે. પોતે કારણરૂપ છે અને પદાર્થો કાર્ય છે. તેથી કારણ અને કાર્ય એક માની શકાશે નહિ. કારણ કે શંકા કરનાર પોતાના મનમાં કારણ અને કાર્ય એક હોય એમ માનતો નથી.

જડ પણ આનન્દમય નથી

આથી કહાય કાષ્ઠ એમ કહે કે પ્રકૃતિ તેજ આનન્દમય છે તો તેનું નિવારણ મ. ૧૭ અને ૧૮ માં કરે છે. પ્રકૃતિ તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય સામ્યચાત્રમાં છે. તે ચાત્રના મતે પ્રકૃતિ એ પરમતત્ત્વ છે, સર્વ કંઈ પ્રકૃતિથીજ બને છે, તેથી તેજો પ્રકૃતિમાં આનન્દમયતાનો આરોપ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પણ સૂત્રકાર તેમાં પણ તેમને ફાલવા દેતા નથી. સામ્ય મતના નિવારણમાં સૂત્રકાર એવી દલીલ કરે છે કે જલ વિષે શ્રુતિ કહે છે કે જ્યારે તેને સહિ રચવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેણે કામના કરી. સોડકા-મયજન શ્રુતિમાં એ કામના જણાવી છે. હવે કામના-ઇચ્છા થવી તે ચેતનનોજ ધર્મ ગણી શકાય. અચે-તનનો નહિ. પ્રકૃતિ એ જડ છે. તેનો સત્ત્વનુંજ પરિણામ છે. તેથી ચેતનનો અંશ સરખો પણ તેમાં નથી. એમ હોવાથી કામના તેમાં સંભવી શકે નહિ. માટે પ્રકૃતિ એ ચેતન આનન્દમય હોઈ શકે નહિ.

મુત્ર ૧૮ માં કહે છે કે આનન્દમયના મંગલથી જીવ આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ હોવાથી પણ જડ પદાર્થ આનન્દ મય બનતો નથી. જીવનો આનન્દમયની સાથે ભોગ થાય છે. તે જીવમાં જડની આપત્તિ નથી આ ઉપરથી આ આનન્દમય જીવ પણ નથી, તેમ જડ પદાર્થ પણ નથી. પણ તેથી જિલ પરમાત્મા છે, એનું સિદ્ધ થાય છે.

હવે શાંકર ભાષ્યમાં પ્રાયશઃ વજેરે દોષના વિરોધથી આનન્દમય જલના અર્થમાં લઇ શકાશે નહિ એમ સ્વીકારીને અધિકરણનો જે લાંબ કર્યો છે તે વિષે સિદ્ધાન્તી પોતાનો મન દર્શાવે છે.

શાંકરભાષ્યમાં અધિકરણ લેવાનો દોષ.

પૂર્વપદમાં આનન્દમય પદાર્થ જલ એવા સિદ્ધાન્તનું અવગણ કરવામાં વ્યાસજીએ કરેલા આ અધિકરણના આઠ સૂત્રોનો લાંબ સંક્રાચાર્યો કર્યો છે. તે એમ કહે છે કે અહિં આં બે અધિકરણો

છે. આર સૂત્રના એક અધિકરણથી વિધિદ્વારા સિદ્ધાન્ત પતિપાદન કરવામાં આવે છે અને બીજા આર સૂત્રોના અધિકરણથી નિપેધદ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે. પ્રથમ સૂત્રોને પોતે સૂત્રકરના આશય પ્રમાણે સમજવામાં છે અને પાછળથી તે ખોટા છે એમ કહે છે: આ રીતે એક અધિકરણના બે ભાગ કર્યા છે. માટે સિદ્ધાન્તી કહે છે કે શંકરાચાર્ય શ્રુતિ તથા સૂત્રોનું રહસ્ય જરાજરા સમજ્યા નથી. તેનું કારણ કહેતાં જણાવે છે કે જ્યારે તે (શંકરાચાર્ય) એમ કહે છે કે આનન્દમય ધ્વજ નથી તો તે કયો પદાર્થ છે એમ તો તેમણે જણાવવું જોઈએ ને. પણ તે એમ કહી શકશે નહિ કે આનન્દમય પદાર્થ જીવ છે કારણ કે જો એમ કહે કે ધ્વજથી જૂદો પદાર્થ જીવ તેજ આનન્દમય છે તો ધ્વજથી જુદું જીવ અને જાણી યુક્ત જગત પણ છે તો તે જીવ છે એમ કહી ન શકાય. વળી જો તે જીવ જ આનન્દમય હોય તો તેને જ્યારે ધ્વજનું યાન થાય છે ત્યારે આનન્દમય રૂપી ફલ તે મેળવે છે એમ “વિપશિત્ત ધ્વજ સાથે તે કામ ભોજવે છે” એ સુતિમાં જણાવ્યું છે. આથી આનન્દમય જીવથી તે જૂદું તરવ છે. માટે આનન્દમયને જીવ કહી શકાય નહિ. તે જડ પણ કહી શકાય નહિ કારણ કે તે સ્વર્ગ જેવું છે. જેમ જડ સ્વર્ગનું સ્થાપ એતન જીવનું આશ્રય છે તેમ આને પણ અમુકનો આશ્રય હોવો જોઈએ, તો તે આશ્રય કોનો છે તે અવસ્થે જણાવવું જોઈએ. જો એમ કહેવામાં આવે કે જડનો આશ્રય છે તો પછી તે કંઈના ફલ જેવું થશે. જેમ સ્વર્ગ વગેરે કંઈનું ફલ હોવાથી અનિલ તથા ક્ષયિ છે તે પ્રમાણે આ પણ અનિલ અને ક્ષયિ બને છે. એમ કદાચ કહેવામાં આવે કે આ કંઈનું ફલ શા માટે કારણ, યાનનું ફલ કારણ? કારણ કે યાનનું અવાન્તર ફલ આનન્દમય છે. તો આના ઉત્તરમાં કહે છે કે ના, તે યાનનું ફલ છે એમ કહી શકશે નહિ. જો તેમ હોય તો પછી આનન્દથી જૂદું તેનું ફલ શું હશે? યાનની પૂર્વે જરૂર અગર ચિદરૂપ હોવાથી યાનનું ફલ સંભવતું નથી. માટે અધિકરણનો ભંગ સંભવતો નથી.

પૂર્વપક્ષી અધિકરણ ભાગનું બીજું કારણ એ કહે છે કે અચાત્તો વ્રજજિજ્ઞાસામાં જીવ-સાનો વિષય મુખ્ય ધ્વજ છે. તે ધ્વજને જ્યારે આનન્દમયનું પુરુષ કહેવામાં આવે તો તે અપ્રધાન (ગૌણ) યથા જાય. માટે આ રીતે ધ્વજનો પ્રેય કરવો ન પડે તેથી અધિકરણનો ભંગ કર્યો છે. તેનો પણ ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપે છે. જો ધ્વજને આનન્દમયનું પુરુષ કહેવાથી તે ગૌણ યથા જાય છે અગર દ્વેષનું જનક છે તો તે આનન્દમયનું શિર પ્રિય છે એમ કહેવાથી પણ કેમ દ્વેષ ન થાય? કારણ કે આનન્દમયના અવયવોના વશુનમાં વસારી કલ્પના પ્રમાણે દ્વેષ સંભવે. વળી ઉપક્રમ વગેરેનો વિરોધ ઉપર દર્શાવ્યો છે.

જો આ સામે પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે અમે અધિકરણનો ભંગ કરવા માગતા નથી પણ તેનું સમ-ધર્ન અન્ય પ્રકારે કર્યું છે. તો આ દલિલ પણ ખોટી ફરે છે. શંકરના મત પ્રમાણે “ધ્વજ એ પુરુષ-પ્રતિષ્ઠા છે” એ વાક્યમાં ધ્વજવિષે આનન્દમયના અવયવ તરીકે વિવક્ષા કરો છે કે તેની પ્રધાનતાથી કરી છે એ મોટો સંશય છે. પુરુષ શબ્દ એ અવયવ હોવાથી ધ્વજની અવયવ તરીકે વિવક્ષા કરી છે એ ત્યાં પૂર્વપક્ષ છે. આ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન પોતે સૂત્રમાં કર્યું છે એમ શંકર કહે છે. આ દલીલમાં શું દ્વણ આવે છે તે જણાવે છે. આમ કહો તો પણ અહિંયાં પુરુષ એ ધ્વજ છે એવી શંકા હોય તો જ તે સામે સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન ફળદાયિ નીવડે. ત્યાં પુરુષ ધ્વજ છે એમ વાક્ય નથી પણ ધ્વજ પુરુષ છે. અને આ પુરુષ પ્રતિષ્ઠા છે. આમ હોવાથી શ્રુતિમાં વિદ્યારૂપ બાધજ નથી. જ્યાં શ્રુતિનો બાધ નથી ત્યાં તે કલ્પવે તે મૌખિક નહિ તો બીજું શું? માટે એવી બાધ કલ્પના કર્યા સિવાય આનન્દમય એ ધ્વજ છે એ કલ્પના જ વાસ્તવિક છે. તેમાં કામ નથી. આનન્દમય ધ્વજ નથી એવી કલ્પના કરીને તેનું પુરુષ ધ્વજ છે એનું વેદ જણાવે છે

એમ જણીને તેનું સમાધાન કરવાને પ્રયત્ન કરનારને શું કહેવું ? બહુ કહેતાં અક્ષર બહાને પુઝી કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પર-આનન્દમયની પ્રાપ્તિ પહેલાં તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાય છે. માટે તે જ્ઞાનનું વિષય છે તથા તેને આનન્દમયની પ્રતિષ્ઠા કહી છે કારણ કે આનન્દમય બહાની પ્રતિષ્ઠા બહામાં (અક્ષર બહામાં) છે અર્થાત્ આનન્દમયના શિર વગેરે અવયવોનું વર્ણન કર્યું છે તે ગૌણ રીતે છે. અને તે સુક્ત છે. પ્રાણમય વગેરેનું પણ હંસાકાર તરીકેનું વર્ણન ગૌણ છે. કારણ કે અન્ત સ્થિત આનન્દમય તથા વિજ્ઞાનમયનો આકાર બાહ્ય જીવ અનુસાર હોય છે માટે જે કંઈ વર્ણન છે તે યથાર્થિત છે

ઉપસંહાર:—શંકરભાષ્યમાં આ અધિકરણનાં સત્રો સમજાવતી વખતે પ્રથમ સત્રકારના આશય પ્રમાણે શંકરાચાર્ય અર્થ કરે છે. પણ છેલ્લા સત્રમાં તે અર્થ પોતાને માન્ય નથી એમ કમ્પ કહી દે છે. પ્રથમ આનન્દમયના અભ્યાસથી તથા આનન્દમયમાં “મય”નો અર્થ પ્રાપ્તિવાળો છે એમ કમ્પ કહીને આનન્દમય બહા છે તેમ કહે છે અને ઠેક સુધી એ વિચારની સરણીને અવલમ્બી રહે છે પણ બ્યારે અધિકરણના અન્તિમ સત્રમાં આખા અધિકરણનો ઉપસંહાર કરે છે ત્યાં પોતાનું દૃષ્ટિ બિન્દુ ફેરવે છે અને બ્યાસજીના આશયને કચડી નાખીને અધિકરણનો ભગ કરે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે દક્ષિણ પોતાના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં આપે છે

પૂર્વપક્ષ “આનન્દમય એ બહા નથી” કારણ કે:—

- (૧) આનન્દમયને બહા કહેવાથી દૈતની આપત્તિ થાય છે.
- (૨) વિકારના અર્થ વાચક “મય”ના પ્રવાહમાં આનન્દમય આવવાથી તે જીવ વિશેષ છે. અ-પ્રાણમયની સાથે આનન્દમયની ગણના હોવાથી, આનન્દમય પણ એકજ પ્રવાહમાં છે.
- (૩) આનન્દમય વગેરે પાંચ કોશો છે, એવી કલ્પના યોગ્ય છે કારણ કે પ્રકરણ બહાનું હોવાથી પુઝીપ બહાનું જ્ઞાન કરાવવા માટેજ કોશની કલ્પના છે.
- (૪) આનન્દમયના પુઝી વગેરેનું વર્ણન હોવાથી તે સવિશેષ છે. પણ વેદમાં તો બહા નિર્વિશેષ માટે આનન્દ બહા કહી શકાય નહિ.
- (૫) ખરી રીતે આનન્દમયનો અભ્યાસ નથી પણ આનન્દનો અભ્યાસ છે, અને તેથી આન-બહા નથી.
- (૬) “મય” પ્રત્યય પ્રાપ્તિના અર્થમાં છે એમ જો માનશે તો તે સાથે બહામાં કંઈક દુઃખ એવી પ્રતીતિ થશે આથી પણ આનન્દમય બહા નથી.
- (૭) આ મુખ્ય મુદ્દાઓના ઉત્તરો શ્રીમદ્વલ્લભાધીરો પોતાના ભાષ્યમાં આપ્યા છે. તે ઉત્તરો નીચે છે.
- (૮) આનન્દમયને બહા માનવાથી દૈતાપત્તિ જ નથી, કારણ કે આનન્દ અને આનન્દમય બન્ને નિર્દામ છે. આનન્દ અને આનન્દમયમાં જે તમે ભિન્નતા જુઓ છો એ મોટી ભૂલ છે. સૂર્યજ અને તેજોમય છે. એકજ હોવા છતાં પણ ભૂલી પ્રતીતિ થાય તેમા કાંઈ ખોટું નથી. બહાનું રૂપ આકાર બન્ને આનન્દજ છે. બહા પ્રાકૃત વસ્તુઓ જેવું નથી પોતેજ રૂપ અને આકાર છે. તેથી તથા આનન્દમય પોતે છે
- (૯) પ્રવાહમાં પડેલી વસ્તુઓમાં પ્રવાહના ધર્મે આવેલા કોઈ જગ્યાએ જોવા કે સાંભળ્યા નથી. તો પડેલા વાસના તણખલામાં જળના ધર્મે પ્રવેશતા નથી કોઈ તેથી તણખલાને પાણી માનવું છે. તેમ વિકારાર્થવાચક અજ્ઞમય સાથે આનન્દમય હોવાથી તેનામાં અજ્ઞમયના ધર્મે આવતા

નથી અર્થાત્ પોતે વિકારાથ વાચક બનતું નથી. જોટલે આનન્દમય ધ્વજ નથી એમ નહિ. પણ ધ્વજ જ છે.

(૩) આનન્દમય વગેરે પાંચ કાશ નથી. કારણ કે પ્રકરણ ધ્વજ વિષેનું નથી, પણ આનન્દમય ધ્વજનું છે. ધ્વજ શબ્દમાં તો કાંઈપણ જાતનો મરદ નથી, કેમકે “સત્યં જ્ઞાન” સુતિથી તેનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે પણ પર શબ્દનો નિર્ણય કરવાનો બાકી હોવાથી તે નિર્ણય માટેજ આ અનુવાદનો આરંભ કર્યો છે. માટે આનન્દમય ધ્વજનું જ પ્રકરણ છે. તેજ પરમ ધ્વજ-દ્વાત્મક છે, અને અનમય વગેરે ચાર તેની વિભૂતિઓ છે.

(૪) ધ્વજના અવધવોનું વર્ણન કરવાથી તે સવિશેષ બને છે તેથી કંઈ ધ્વજની નિર્વિશેષતાને બાધ આવતો નથી, કારણ કે ધ્વજમાં પ્રાકૃત વિશેષો નથી એ અર્થમાંજ તે નિર્વિશેષ છે.

(૫) આનન્દમયનો અભ્યાસ નથી પણ આનન્દનો અભ્યાસ છે એ અનુમાન ખોટું છે, કારણકે આનન્દ શબ્દથી અર્થાત્ પણ આનન્દમયનું સ્થાન થાય છે આનન્દ દ્રશ્ય: વચ્ચે આકાશ આનન્દ: વગેરે દ્વિતિઓમાં આનન્દનીજ સ્તુતિ કરી છે. આવી રીતે સ્તુતિદ્વારા પ્રાપ્તિનું દ્યોતન કર્યું છે. લોકમાં ધન પ્રાપ્તિવાદિ સ્તુતિપાત્ર થાય છે, એ સંધનાઓ જાણે છે માટે આનન્દમાં અર્થથી મચ્છ છેજ. તેજ પ્રમાણે આનન્દમયમાં શબ્દાત્: મચ્છ છે, માટે આનન્દમયનો અભ્યાસ છે. આનન્દમયમાત્રમાં ધ્યાનદિમાં શબ્દાત્: અને આનન્દ ધ્યાનદિમાં અર્થાત્: અભ્યાસ છે. ‘માટે આનન્દમયનો અભ્યાસ છે અને તે કારણથી તેજ ધ્વજ છે.

(૬) આનન્દમયમાં “મય” પ્રત્યય પ્રાપ્તિના અર્થમાં માનવાથી ધ્વજમાં અદ્ય પણ દુઃખ છે એવી કલ્પના કરવી તદ્દન અવારતવિક છે. પ્રાપ્તિ અર્થજ આનન્દની અત્યન્તતા સૂચવે છે. તેનાથી વિરુદ્ધ પરત્વું અસ્તિત્વ જણાવતું નથી. “મય” તેજેમય છે” એ વાક્યમાં મયમાં અધકાર છે એવી કાંઈ પણ કલ્પના કરતું નથી. તેજ પ્રમાણે ધ્વજને આનન્દમય કહેવાથી તેમાં આનન્દનું વિરોધિ દુઃખ પણ છે એમ કાંઈ પણ શુદ્ધિશાળી માણસ કહેશે નહિ.

આ મુખ્ય કારણથી આનન્દમય ધ્વજ છે. અન્ય કાંઈ જીવ વિશેષ છે એમ કહી શકાય નહિ.

(સાર) આ અધિકરણમાં, જેમ આગળ ધ્વજ સતરૂપે, તથા ચિતરૂપે જગતનું કારણ છે તેમ આનન્દરૂપે પણ છે એમ સૂતકાર જણાવે છે. અર્થાત્ દ્રશ્યજિજ્ઞાસા મુત્રમાં ધ્વજના વિચારની શાન્તિનો આરંભ કરવાની પોતે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને પછી કેવા ધ્વજનો વિચાર કરવાનો તો તેને ઉત્તર પોતે ઉત્તર જન્માર્થદયવતઃ શાન્ત્યોન્નિત્વાત્ મુત્રમાં આપ્યો. એ મુત્રમાં પોતે તે ધ્વજ શબ્દનું જણાવ્યું કે ધ્વજ તે એજ છે કે જેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે છે. અર્થાત્ જગતનું કારણ ધ્વજ છે. પણ આ ધ્વજમાં સત્ ચિત્ત અને આનન્દ એમ ત્રણે મુખ્ય ધર્મો છે એવું સુતિઓમાં જણાવેલું છે. તો આ ધ્વજ કેવલ સત્ રૂપેજ જગતનું કારણ છે કે ચિતરૂપે અથવા આનન્દ રૂપેજ-તે બાજત રૂપે જણાવવાને સમન્વયાધિકરણ તથા દ્વિત્વધિકરણ તેમજ આનન્દમયાધિકરણની યોજના કરી છે, અને તેમાં જણાવ્યું કે એ ત્રણે રૂપે ધ્વજ જગતનું કારણ છે. જે કે સત્ તથા ચિતરૂપે ધ્વજ છે છતાં ધ્વજનું જ આનન્દરૂપ છે. તેજ પરમધ્વજનું સ્વરૂપ છે કારણ કે તે દ્વિત્વ છે.

ધ્વજના આનન્દસ્વરૂપનું વર્ણન તૈત્તિરીય ઉપનિષદની ધ્વજાનન્દ વહીમાં છે, અને તેમાં તે અ જણાવ્યો છે. સાં ધ્વજને આનન્દમય તરીકે વર્ણવ્યા છે. તે આનન્દમયજ ધ્વજ છે એવો અર્થ અહિં સિદ્ધ કરવાને નીચે પ્રમાણે દલીલો સૂતકારે કરી છે. (૧) આનન્દમયનો અભ્યાસ છે માટે વારંવાર આનન્દમયનું વર્ણન કર્યું છે. આ સૂત્રને અંજે નીચેની બાજતો પણ સૂતકારે ચર્ચી છે.

(ફ) આનન્દમય એજ પરધ્વજ અને દ્વાત્મક છે કારણ કે જીવ હત્તમ દશામાં તેની સાથે યોગ કરે છે.

(જ) આનન્દ જ્યારે અણિતાનન્દ હોય ત્યારે તે અક્ષર ધ્વજ કહેવાય છે. અને જ્યારે અગણિ-
તાનન્દ હોય ત્યારે પરધ્વજ-કહેવું છે.

(ગ) અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય એ ધ્વજની વિભૂતિઓ છે અને આનન્દમય
એ સાક્ષાત્ ધ્વજનું સ્વરૂપ છે.

(ઘ) જીવ જ્યારે પરપદાર્થની સાથે ભોગ કરે છે ત્યારે પોતાને તે ભોગ પ્રધાન રીતે યાય છે
અને ધ્વજને ગૌણ રીતે યાય છે.

(ઙ) આનન્દમય ધ્વજ એ અન્નમય વગેરેનો અન્તર આત્મા છે, અને તેનાથી પર ખીન્ને કોઈ
તેનું નિયમન કરનાર અન્તર આત્મા નથી.

(ચ) આનન્દ અને આનન્દમયમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. ઉભય એકજ છે. ધ્વજરૂપ અને આકાર બન્ને છે.

(ઞ) આનન્દમય ધ્વજના અવયવોનું વર્ણન કર્યું છે. કેમકે તે પુરુષાકાર છે. તેનું પક્ષી તરીકે વ-
ર્ણન કરેલું છે તેનું શર પ્રીતિ છે. તેના દક્ષિણ પક્ષ (જમણું અંગ) ભોદ છે, અને વામ પક્ષ (ડાણું અંગ)
પ્રભોદ છે. આનન્દ તેનો આત્મા છે અને અક્ષર ધ્વજ તેનું પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠા છે. આ રીતે તેના
જુદા જુદા અવયવોનું વર્ણન હોવાથી તે સવિશેષ છે છતાં પણ તે નિર્વિશેષ છે, કારણ કે તેમાં
પ્રાકૃત વિશેષોની ગત્ય સરખી નથી. ધ્વજ અપ્રાકૃત સ્વરૂપે સવિશેષ છે અને પ્રાકૃત સ્વરૂપે નિર્વિશેષ છે.

(જ) આનન્દમય એટલે અવિદ્યાથી મુક્ત જીવ એવા માયાવાદી અર્થ કરે છે તે અર્થ તદ્દન ખોટો છે.

(ઝ) પ્રકરણની સંગત બોલી આ આનન્દમય ધ્વજનું છે એ પ્રતીત થાય છે.

(ઞ) આનન્દમય એ ધ્વજ છે કારણ કે “મય” પ્રત્યય વિકારના અર્થમાં નથી પણ પ્રાચુર્યના અર્થમાં છે.

(૩) વળી આનન્દમય તે આનન્દનું હેતુ છે એમ કહ્યું છે. અન્ય આનન્દો કાર્યરૂપ છે અને
આનન્દમય કારણરૂપ છે એમ જણાવીને આનન્દમય એ અવિકૃત ધ્વજ છે એમ શ્રુતિઓનો નિર્ણય છે.

(૪) જે રથને આનન્દમયનું વર્ણન આવે છે તેના શબ્દોના અર્થ બરાબર કરવામાં આવે
તો મુખ્ય વૃત્તિથી આનન્દમય ધ્વજ છે એવોજ અર્થ તે જણાવે છે.

આ દક્ષીણા વિવગ્ણુમાં અન્નમય વગેરેનું ખરૂં સ્વરૂપ શું છે તે ભાષ્યકારે સમજાવ્યું છે,
અને જણાવ્યું છે કે અન્નમય વગેરે કોઈ નથી, પણ અનમયાદિ ચાર વિભૂતિ અને આનન્દમય
એ સાક્ષાત્ ધ્વજ છે. અન્નમય એટલે પરમાત્માનું વિરાટ સ્વરૂપ, પ્રાણમય એટલે જીવ રૂપ મનો-
મય, વેદ-એ પણ ધ્વજનું સ્વરૂપ છે. વિજ્ઞાનમય એટલે અક્ષરધ્વજ આ ચારમાં પરમાત્માની મંપૂર્ણ
શક્તિઓ નથી માટે તેમને વિભૂતિઓ કહી છે. આનન્દમય એજ મંપૂર્ણ ધ્વજ છે કે જેની પ્રાપ્તિ
જીવની ઉત્તમ દશામાં થાય છે.

(૫) જીવ એ આનન્દમય ધ્વજ કહી શકાય નહિ, કારણ કે આનન્દમયને જીવનું ફક્ત કંઈક છે
ઉત્તમ દશામાં જીવ આનન્દમય રૂપી ફક્તે પ્રાપ્ત કરે છે;

(૬) વળી જીવ અને આનન્દમયનો ભેદ પણ “એ રસ છે. જેને મેળવીને (જીવ) આનન્દી
થાય છે” એ શ્રુતિમાં જણાવ્યો છે. આનન્દમય ધ્વજ એ આનન્દ છે અને તેને પ્રાપ્ત કરનાર જીવ
આનન્દી છે. આ રીતે તે બન્નેનો ભેદ દર્શાવ્યો છે.

(૭) તેમ પ્રકૃતિ પણ આનન્દમય હોઈ શકે નહિ કારણ કે પ્રકૃતિ જડ છે. અને આનન્દમય
ચેતન છે. વળી આનન્દમયને સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થાય છે. આ પ્રમાણે ઇચ્છા થવી-કામના હોવી
તે ચેતનનો ધર્મ છે-જડનો નહિ; તેથી આનન્દમય એ પર ધ્વજ જ છે, પ્રકૃતિ નહિ.

(૮) વળી આનન્દમય સાથે જીવનો ભોગ થાય છે તેથી પણ આનન્દમય જડ નથી.
આ રીતે આઠ સૂત્રોમાં આનન્દમય એ ધ્વજ છે એમ સત્કારે પ્રતિપાદન કર્યું અને તે આ-
નન્દ સ્વરૂપે પણ પોતે જગતનું કારણ છે-

:-o:-

+ રામાનુજ ભાષ્યમાં પણ આનન્દમય એ પરમાત્મા છે એમ કહ્યું છે આનન્દમયાધ્યાસાત્
નો અર્થ એવો કરે છે કે આનન્દમય એ પરમાત્મા છે. કારણ કે તે ફરી ફરીને કહેલું છે તેથી.
જીવત્મા અનન્ત દુઃખ સાથે બળેલા પરિચિત સુખનો કલ્પવાળો છે માટે તેમાં નિરતિશય આનન્દ
નથી. માટે તે જીવત્માથી હેય (ન્યાયન દુષ્ટ) મુલ્ય વિરુદ્ધ, કેવલ કલ્પાણુ ગુણવાળો અને અન્ય
સર્વથી વિવક્ષ્યુ-એવો પરમાત્મા જ એ આનન્દનો આશય છે.

૬ અન્તસ્તદ્ધર્માવિકરણ

“અથ ચ ષ્વોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્યમય પુરુષો દૃશ્યતે હિરણ્યમયધુહિરણ્યવેશ આમ-
 પ્તવાત્સર્વં પદ્ય સર્વર્ણસ્તસ્ય ચથા કપ્યાસ પુણ્ડરીકમેષમક્ષિણી તસ્યોદિતિ નામ સપ્ત,
 સર્વેભ્ય વાપ્તમ્ભ્યઃ ઉદિત ઉદેતિ હૃદયે સર્વેભ્ય વાપ્તમ્ભ્યો ય યવ વેદેત્યધિદેવતમવાધ્યા-
 ત્મમય ય ષ્વોઽન્તરક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યતે ઇત્યાદિ। (છાં ૧-૬-૭) ત્યા સંશય છે આમાં અધિષ્ઠા-
 તા દેવતા (જીવનું) શરીર અગર પરબ્રહ્મ ઉમે? એમ કહીને બ્રહ્મનું શરીર છે તેવા અર્થનો આ
 વિચાર કરાય છે હિરણ્યમય^૧ શબ્દ સુવર્ણના વિકારના અર્થમાં છે કે પ્રકાશના^૨ સામ્યથી
 આનન્દના અર્થમાં છે? “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે ૨-૬) એવો ઉપક્રમ
 કરીને આનન્દમય^૩ને ફક્ત જણાવવાને બીજા ઉપાખ્યાનમાં “તે એ છે કે જે પુન્ય
 મા છે, જે આ આદિત્યમાં છે તે એકજ આ પ્રમાણે લખે છે” (તે ૩-૧૦) એ
 સાધનનું ફક્ત “આનન્દમય આત્માનો ઉપસક્રમ કરીને” શ્રુતિમાં કશું છે ત્યાં સૂર્યમાં
 વિદ્યમાન^૪ બ્રહ્મ નહિ હોવાથી ફક્ત સંભવતું નથી, માટે વિચારનો આરંભ છે^૫ ત્યાં
 હિરણ્યમય શબ્દ વિકારના અર્થમાં છે કેશ^૬ નખ વગેરે શરીરના ધર્મો કહેવાય છે. મૃતા વા
 પ્તવા ત્વગમેધ્યા ચત્વેન્દ્રાદમશ્ચ (કઠ. ૩) એ વાક્યમાં શરીર^૭ મિવાય તે સંભવતા નથી.
 (નેત્ર અને આદિત્યમાં સ્થિતરૂપી) “પન્ચિચેદ તથા આર્ધદેવિક વગેરે વચન પણ બાધક
 છે. માટે સર્વથા તેનું^૮ શરીર છે એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે તેને અણુ છે.^૯ તેની
 ઇન્દ્રિયો પણ સંભળાય છે “ચથા કપ્યાસ પુણ્ડરીકમેષમક્ષિણી તસ્ય”^{૧૦} તેનું આસન
 કમક લાલ હોય છે તેની ઇન્દ્રિયો (છાં ૧-૬-૭) અસંખ્ય^{૧૧} જેવી છે. કારણ
 કે દેહ અને^{૧૨} ઇન્દ્રિયો હોવાથી કોઈક અધિકારી જીવ સૂર્યમણ્ડળમાં જણાય છે.^{૧૪}

(૧) હિરણ્યમય શબ્દ હિરણ્ય શબ્દને “મય” પ્રત્યય લાગીને થયો છે મય પ્રત્યય વિકારના
 અર્થમાં હોવાથી આ શબ્દનો અર્થ હિરણ્યનું બનેલું એવો થાય છે તેથી હિરણ્યના સુવર્ણના વિદ્ય-
 માન અર્થમાં હિરણ્યમય શબ્દ છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન નક્કી કરવાનો છે (૨) અથવા હિરણ્ય એટલે
 સોનું-સોનામાં પ્રકાશ યુક્ત હોવાથી તેની સાથે સામ્યને લીધે જે પ્રકાશરૂપ છે તે સુખરૂપ છે આ-
 નન્દરૂપ છે, માટે હિરણ્યમય એટલે આનન્દમય અર્થ લેવો કે નહિ તે બીજા પ્રશ્ન છે (૩) પ્રાપ્ત
 કરવાનું શું? “પર” આ પર કોણ? આનન્દમય માટે આનન્દમય પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાથી ફક્ત કશું
 છે (૪) કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાન જ ફક્ત જનક છે (૫) પૂર્વપક્ષ જણાવે છે (૬) વિકારના અર્થમાં
 શા માટે તો લાંબા પ્રથમ રેતુ જણાવે છે (૭) શરીર વગર કેશ નખ વગેરે ઉત્પન્ન થતા નથી કેશ
 નખ એ શરીરના ધર્મો છે શરીરમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિભરી છે હિરણ્યમયના કેશ
 નખ કલા છે માટે તે વિભારને વશ હોવા જોઈએ. (૮) “આ દિત્યની અંદર” એમાં જણાવેલું અંદર
 રહેવાપણુ એ પરિચ્છેદ છે, (૯) અધિષ્ઠાતા દેવતાનું શરીર (૧૦) હિરણ્યમય શરીરવાળો છે તેથી
 વિકારી છે એવું મિદ્ધ કરવાને “અણુ”નું હેતુ જણાવે છે (૧૧) આખી શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે તસ્ય
 ચથા કપ્યાસ પુણ્ડરીક મેષમક્ષિણી તસ્યોદિતિ નામ સ પદ્ય સર્વેભ્ય વાપ્તમ્ભ્ય ઉદિત ઉ-
 દેતિ હૃદયે સર્વેભ્ય વાપ્તમ્ભ્યો ય યવ વેદે કપ્યાસ-આસન (૧૨) કપિની સાથે સગામણી કરેલી
 હોવાથી અસંખ્યની સાથેની મરખામણી છે માટે હિરણ્યમયથી બ્રહ્મનું વર્ણન સમજાવતું નથી (૧૩)
 હિરણ્યમય એટલે અધિભરી જીવ શા માટે તે છેતરતું અનુમાન આપે છે હિરણ્યમયને દેહ તથા ઇન્દ્રિ-
 ય છે માટે તે જીવ હોવો જોઈએ, બાકી નહિ (૧૪) તૈત્તિરીયામાં લગભગ એવું જણાવે છે કે મારા

ફલ તેના સાધુજન દ્વારા હોય છે. માટે કહેવાય છે “આનાં સઘળાં પાપ હણાયલા છે (છાં ૧-૬. ૭) આ રીતે જેનાં^{૧૫} પાપ દૂર થવારૂપી ધર્મોનું શ્રવણ થતું હોવાથી અને પૂર્વ દોષ^{૧૬} પણ વિદ્યમાન હોવાથી કોઈ નિમિત્તથી^{૧૭} પ્રજ્ઞનો પરિગ્રહ છે માટે તે શરીર કર્મથી^{૧૮} જન્ય નહિ હોવાથી પાપ દૂર થવા^{૧૯}રૂપી પણ સંગત છે. સુવર્ણ^{૨૦} શરીર પણ અલૌકિક હોવાથી. પ્રજ્ઞ સાથે જ બંધ બેસે છે. શરીરની માફક ઇન્દ્રિયોનો પણ સ્વી-કાર કર્યો છે. વર્ણમાત્રના^{૨૧} પરિગ્રહથી અસહ્યતા નથી. સ્થાવરની^{૨૨} સરખામણી એ જંગમ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી સ્થાવરના અવયવના ઉપમાનની માફક જંગમ અવયવનું ઉપમાન સ્થાવર સાથે છે. તેથી સર્વ પ્રજ્ઞભાવ માટે શ્રુતિ^{૨૩}એ કહ્યું છે માટે આ શરીર પ્રજ્ઞનું જ એવું કહેવામાં આવે તો તેના જવાબમાં કહેવાય છે.

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥ ૧-૧-૧૧

તેના ધર્મોનો ઉપદેશ છે માટે સૂર્ય અને તેમની અંદર દેખાતા હિરણ્મય પ્રજ્ઞ છે

અંદર દેશ્યમાન થનાર પરમાત્માજ છે. કારણ ? તેના ધર્મોનો ઉપદેશ આપ્યો છે. માટે તે પ્રજ્ઞના ઉદ્દિષ્ટિ વગેરે ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે આ સઘળાં પાપથી દૂર છે. (છાં ૧-૬-૭) આશય આ છે. પ્રજ્ઞ કારણ છે અને જગત કાર્ય છે. ત્યાં જેમ કાર્યના ધર્મો કારણમાં જતા નથી, તેમ કારણના અસાધારણ ધર્મો પણ કાર્યમાં જતા નથી. યાં પાપ^{૨૪}રહિતપણું વગેરે કારણના ધર્મો ત્યાં હોય છે તે પ્રજ્ઞ છે એમ સમજવું જોઈએ, કારણકે કારણનો ધર્મ વધારે બહિષ્ છે. ઉભય^{૨૫}ના ધર્મોમાં ફક્ત નામની તુ-ચતા^{૨૭} પણ છે. તે શ્રુતિથીજ પ્રજ્ઞમાં છે એમ બરાબર રીતે સમજવું જોઈએ. લોકમાં બન્ય પ્રમાણ પણ છે. માટે સર્વ રસ વગેરે પ્રજ્ઞમાં સ્થિતજ ધર્મો છે. સ્થુલતા વગેરે જેનો અરથુલ્લાહિ વાક્યોમાં પ્રજ્ઞને વિષે^{૨૬} નિષેધ કરવામાં આવે છે. તે કાર્યના ધર્મો છે ‘અણુથી પણ વધારે અણુ’ વગેરેમાં કારણના ધર્મો જ છે. માટે એક પણ અસાધારણ

મધિકારિ દ્વારા સાધુજન મળે છે. (૧૫) પ્રજ્ઞના ધર્મોનું શ્રવણ થતું હોવાથી હિરણ્મય પ્રજ્ઞ છે એવો બીજો ફલ કહે છે. (૧૬) શરીર, ઇન્દ્રિય કેસ વગેરે હોવા રૂપી દોષ. (૧૭) ભક્તના અનુગ્રહ માટે ભક્ત-યાનુપ્રહાર્ય દ્વિ દ્રશ્યજો રૂપકરૂપના (૧૮) ભક્તને અનુગ્રહ કરવાના નિમિત્તથી કેસ નખાદિથી ફક્ત શરીરનો સ્વીકાર બહો કર્યો છે તેથી તે શરીર અન્ય ગ્રાણીઓના શરીરની માફક કર્મજન્ય થી. (૧૯) આમ હોવાથી પ્રજ્ઞના શરીરને પાપ વગેરે લાગતાં નથી. (૨૦) પ્રજ્ઞના શરીરમાં બીજો ફલ આપે છે. (૨૧) અસહ્યની સાથે (કૃપિની) સાથે ઉપર કરેલી સરખામણીથી પ્રજ્ઞનું વર્ણન નથી એવું જ પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું હતું તેનો ઉત્તર નથી. આહ્યાં સરખામણી લાલ રંગમાં છે. કૃપિ વ્યક્તિ સાથે નહિ. (૨૨) કમળ જેવા સ્થાવરની સાથે સરખામણી ન કરી અને કૃપિ જેવા જંગમ સત્ત્વની સાથે હા માટે કરી તેનું કારણ આપે છે. સ્થાવર કરતાં જંગમ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. (૨૩) “સર્વં જલુ રૂદ્ધ-મ્ વ્રણ” એ શ્રુતિ. (૨૪) તન્નુત્વ વગેરે કારણના અસાધારણ ધર્મો પદમાં જતા નથી. (૨૫) માટે પાપ નહિ હોવા પણનો ધર્મ પ્રજ્ઞને જ છે. (૨૬) કાર્ય અને કારણના (૨૭) જીવનો પાપ-રી દૂર રહેવાપણાનો ધર્મ મંલાવિ શકે નહિ કારણ કે પાપના નાશ પછીથી જ તે મંલાવે છે. ત્યારે પ્રજ્ઞમાં તો ત્રણે કાલમાં હોય તે છે. પ્રજ્ઞ અને જીવના ધર્મોની તુલ્યતા શબ્દથી-ના-મથી છે અર્થથી નહિ. (૨૮) પ્રજ્ઞમાં ધર્મોનો નિષેધ પણ કર્યો છે તેને નિર્ધર્મ પણ

ધર્મ જો હોય તો બાકીના સંદિગ્ધ પ્રશ્નના ધર્મોનેજ જણાવે છે. આજ શ્રુતિના અભિપ્રાયનો અંગીકાર કરીને સર્વત્ર પ્રશ્નવાક્યનો નિર્ણય સૂત્રકાર કહે છે. અને વળી શ્રુતિ સિવાયના સ્થળમાં તે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ “અનન્તમ્” તેમાં પ્રશ્નની અનન્ત^{૨૯} મૂર્તિની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, નહિ તો “ગુહ્યામાં નિહિતં” (તૈ. ૨-૧) નો વિરોધ આવે. માટે સાકાર તાદશજ પ્રશ્ન છે. પ્રશ્નનું^{૩૦} શરીર જોતો સર્વથા અસંભવિત છે. અથવા સર્વ-કર્તા પ્રશ્નની કયી^{૩૧} અનુપપત્તિ છે, કે જેથી તેના પણ શરીરની કલ્પના કરવી પડે? પણ લીલાથી વ્યામોહન છે માટે નહિતો નટની માફક ભાસ દેખાડે. માટે વેદથી જૂદા સ્થાનમાં પણ ઉત્પત્તિ પૂર્વક ત્યાં પ્રશ્નના ધર્મો છે તે પ્રશ્ન છે એમ જ્ઞાનવું જોઈએ. પ્રશ્ન તો વેદથી જેટલું સમન્વય તેટલું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એવું ઘણી વખત અમે કહ્યું છે. અહિંમાં પણ “હિરણ્યમય” એ શબ્દમાં “ય”નો લોપ વ્યાકરણ પ્રમાણે છે. તેથી બે વ્યંજન નથી. હિરણ્યશબ્દ આનંદના અર્થમાં છે કારણ કે લોકમાં પણ તે આનંદનું સાધક છે. માટે કેશ વગેરે પણ સઘળાં આનંદમયજ છે. પ્રશ્નનું સ્વરૂપ તેટલું છે. એમ જ્ઞાનવું જોઈએ. “(માટેજ સૂર્યમણ્ડલમાં આવેલા) કમલ જેનું આસન છે, એવા, કેયૂરવાળા, મકર તથા કુણ્ડલ ધારણ કરનાર, સુગટવાળા, હાર, પહેરેલો છે એવા સુવર્ણ જેવા દેહવાળા, શંખ અને ચક્ર જમણા હાથમાં ધારણ કરેલો છે એવા, નારાયણ ભગવાનનું ધ્યાન કરવું જોઈએ” (આ. હૃદય. ૫૫) એ શ્લોકમાં પણ વધુ એટલે સ્વરૂપ છે. “આ માયા મેં સર્જી છે” (મ-ભા-૧૨-૩૩૯-૪૫) એ ભગવાનનું વાક્ય ભગવાન^{૩૨} માયાથી ભગવાનને અન્યથા જૂએ છે એમ કહે છે. (ભગવાન માયિક છે એમ કહેતું નથી.) શરીર છતાં^{૩૩} શ્વ પણ છે એ નિશ્ચય છે.^{૩૪} માટે પ્રશ્નધર્મના ઉપદેશથી સૂર્યમણ્ડલમાં આવેલા પરમાત્માજ છે.

ભેદવ્યપદેશાચ્ચાન્યઃ ॥ ૧-૬-૨૦ ॥

(અને ભેદના વ્યપદેશથી અન્ય છે આધિદૈવિક છે.)

આથી પણ સૂર્યમણ્ડલમાં સ્થિત પરમાત્મા છે કારણ કે ત્યાં ભેદનો વ્યપદેશ છે; જેમકે “જે આદિત્યમાં સ્થિત છે, આદિત્યની અંદર આવેલો છે, જેને આદિત્ય જાણતો નથી જેનું આદિત્ય શરીર છે જે આદિત્યનું અંદરથી નિયમન કરે છે તે આ અનંતર્યામી આત્મા અમૃત છે” (ગૃ-૩-૭-૬)

કહ્યું છે તે સા માટે તેનું કારણ કહે છે. (૨૯) જો પણ અનંતમૂર્તિ ન હોય તો “એક સર્વવ્યાપી પ્રશ્ન” ગુહ્યામાં પણ પ્રથમ હોવાથી, ગુહ્યામાં તે નિહિત છે એમ કહેવું અનુપપન્ન બને માટે અનન મૂર્તિથી સુક્ત જ પણ છે એમ કહેવું જોઈએ (૩૦) પ્રથમ પદ્ય-અધિકારી શ્વ એ. હિરણ્યમય છે એનો પરિહાર કરીને બીજા પદ્યનો નિરાસ કરે છે. ભક્તના અનુગ્રહ માટે-અમુક નિમિત્તથી પદ્ય હિરણ્યમયના વર્ણનમાં જણાવેલો દેહ ધારણ કર્યો છે એવા પદ્ય વાળાને ઉત્તર આપે છે. (૩૧) બે સઘણું કરી શકે એવું છે. તે અમુક કરી શકે એમ નથી એમ દલીલ થકાય નહિ. (૩૨) માયા એ પદ્યની અનંતમૂર્તિ છે. પદ્યને અધીન રહેનારી શક્તિ છે. માયાવાદીઓએ કહેલી અવિદ્યારૂપ નથી. (૩૩) વળી હણી શરીરામિમાનિત્વં કીલ્બત્તમ્ એવું છે (૩૪) ઉપમેદાર યોગે છે.

એ વચનથી અન્ય શ્રુતિમાં સૂર્યમણ્ડલના અભિમાનથી આધિદૈવિક જૂદો છે એવો નિર્દેશ કર્યો છે. ને કે ત્યાં આકારનું શ્રવણ નથી તો પણ દિરઘમય વાક્યથી એક વાક્ય હોવાથી સર્વત્ર સાકાર પ્રજ્ઞ છે એમ માનવું જોઈએ.

અન્તર્યામિ પ્રાક્ષણમાં ચાર અર્થો કહેવાય છે. સર્વત્ર સ્થિત રહેનાર જેમાં સ્થિત રહે છે તેના ધર્મોથી સંબંધમાં આવતો નથી. સર્વ^{૧૩} સુક્તિના ત્યાગ માટે સ્વધર્મોથી તે બંધાતો નથી. સ્વ લીલાની સિદ્ધિ માટે તેનું શરીર પણ તેના^{૧૪} નિયમન માટે છે “ચ અને”^{૧૫} ધર્મો કહેવાય છે. માટે આ સર્વથી વિલક્ષણ હોવાથી^{૧૬} અન્યજ છે, અભિમાનિ દેવતા નથી. ઉપચારની વ્યાવૃત્તિને માટે અન્યપદથી ઉપસંહાર^{૧૭} છે. પ્રાક્ષણ^{૧૮} સિદ્ધ થવામાં જ્ઞાન અગર ઉપાસના હોય છે. માટે અમારા સિદ્ધાન્તમાં કોઈ પણ વિશેષ નથી. કારણમાં^{૧૯} કાર્યના ધર્મોને આરોપ તો અવ્યુક્ત છે, કાર્યમાં-ઉદ્ગીથાદિરૂપમાં વળી કારણના-ઓંકારાદિકારણોના ધર્મોમાં અધિકરણ તરીકેની ઉપાસના, ^{૨૦} અલેદથી ફલને માટે છે. માટે દરેક રૂપને વ્યવસ્થા છે.

(છકું અધિકરણ સમાપ્ત.)

(૧) સૂર્ય મણ્ડળનો અભિમાની દેવતા (આદિત્ય) તેજ દિરઘમય છે એમ કહી શકાશે નહિ કારણ કે તે અભિમાની દેવતાનું વર્ણન જ બધું જોમણું નથી. (૨) પ્રથમ અર્થ કહે છે. પરમાત્મા આદિત્ય વગેરેમાં સ્થિત રહે છે છતાં તેમાં બંધાતા નથી. (૩) બીજો અર્થ કહે છે જ્ઞાનિત્ય વગેરે ધર્મોથી મણ્ડલમાં તે (પ્રજ્ઞ) વ્યાપે છે, મણ્ડલના અભિમાનીમાં નહિ. આથી તેની સુક્તિ નથી. આથી મણ્ડલમાં રહેલા જીવથી જલ દિરઘમય જૂદો છે એમ કહે છે (૪) ત્રીજો અર્થ કહે છે. ને મણ્ડળના અભિમાનિનું નિયમન પોને ન કરે તો પ્રવૃત્તિરૂપી લીલાની સિદ્ધિ જ જને નહિ. (૫) મણ્ડળના અભિમાનિનું (૬) ચ નું પ્રયોજન જણાવે છે. પાછલા સૂત્રમાં કહેલા ધર્મોનો અદિઆ મમુચ્ચય કર્યો છે. આથી હેતુનો બેદ છતાં સાધ્ય એક હોવાથી અધિકરણમાં બેદ નથી. (૭) “દિરઘમય” તે અગર ઉપાસનામાં મનનો વ્યાપાર તુલ્ય છે. (૮) સૂર્યમણ્ડલમાં આવેલો અભિમાની જીવ નથી. (૯) જ્ઞાન સર્વથી મિત્ત છે. અર્થાત્ જલજ છે (૧૦) કારણ કે કારણ ઉત્કૃષ્ટ છે. અને કાર્ય નિમ્નૃષ્ટ છે. માટે કાર્યના ધર્મોને આરોપ કારણમાં કરવો તે બાજબી નથી. પણ કાર્યમાં કારણના ધર્મોને આરોપ અપ્રશસ્ત છે કારણ કે તેમની વચ્ચે અગેહતા છે. (૧૧) કારણ અને કાર્ય વચ્ચે અગેહ

અધિકરણ અવતરણિકા

(વિવેચન:-) મત અધિકરણમાં આનન્દમય ધ્વજનું વર્ણન કર્યું હતું. આ ધ્વજનું નિરૂપણ તત્તિરિયોપ- નિપદની ધ્વજાનન્દવક્ષીમાં કરવામાં આવ્યું હતું. તેના પ્રારંભમાં “ધ્વજને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહ્યું હતું તે પર ક્યું એવી શંકાના વિવરણમાં આનન્દમય ધ્વજ એજ પર છે એમ જણાવ્યું હતું. ત્યાર પછીથી આગળ ખીજ ઉપાખ્યાનમાં “તેજ આ પુરુષમાં છે. આદિત્યમાં છે તે એક છે. તે જે આ પ્રમાણે જાણે છે” એમ સાધનની ઉક્તિ પૂર્વક ક્રમ પ્રમાણે તેના ક્ષત્રને કહે છે. તો ત્યાં આદિત્યની અંદર અને પુરુષની અંદર જે છે તે ધ્વજ છે કે અન્ય તેના વિચાર કરવાને આ અધિકરણનો આ- રંભ કર્યો છે. જે તેના વિચાર કરવામાં ન આવે તો તે પુરુષની અંદર તથા આદિત્યની અંદર શું છે તેનું જેને જ્ઞાન નથી તે અવિચારકને લય થાય છે તેથી તેને કૃષ્ પશુ કૃળ મળતું નથી. માટે હેતુદ્ધાર આ અધિકરણનો આરંભ છે. અદિઆ વિચાર કરવાનું સ્વરૂપ જાદિગ્યના પ્રથમ પ્રપાકમાં છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. “યુર્વની અંદર જે આ દિરુમય દિરુપ્ય રમથુવાળો, દિરુપ્ય કેશ- વાળો, છેક નખ સુધી સર્વ સુવર્ણ-એવો પુરુષ દેખાય છે. તેની આખો લાલ કમળ જેવો છે. એનું “ઉત્” એનું નામ છે. એ સમળા પાપથી દૂર રહેલો છે. જે એને એ પ્રમાણે જાણે છે, તે ખરેખર સર્વ પાપથી દૂર રહે છે. એના ઋક્ષ અને સામ એ સાધા છે.)

સ શયોત્યાન

તે અધિદેવત છે એ રીતે તેનું અધિદેવત સ્વરૂપ કહ્યું. તેજ પ્રમાણે તેનું અધ્યાત્મસ્વરૂપ પણ આ પ્રમાણે છે “વળી આ નેત્રની અંદર જે પુરુષ દેખાય છે તેજ ઋક્ષ તે સામ તેજ ઉકથ્ય, તે યજુષ્ય, તે ધ્વજ. પેલાના જે સાધા તે આના સાધા, અને જે એનું નામ તે આનું નામ” આ પ્ર- માણે આ બે મન્ત્રોમાં આદિલમ્બકક્ષની અંદર તથા નેત્રમાં પુરુષ રહેલો છે એમ કહ્યું છે. આદિલ- મ્બકક્ષમાં રહેલો પુરુષ અધિદેવત છે અને નેત્રમાં રહેલો અધ્યાત્મ છે. તો અદિઆ શંકા એ ઉઠે છે કે અત્રે દેખાડેલો પુરુષ કોણ હશે? તે કોઈ અધિજ્ઞાની દેવતાનું શરીર હશે? અગર ધ્વજ? અગર ધ્વજનું શરીર? આમ ત્રણ વિકલ્પો થાય છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં પહેલા અને છેલ્લા વિકલ્પોને ભેડે; અને સિદ્ધાન્તી તે બન્નેમાં દ્વયલો દેખાડીને તે ધ્વજજ છે એમ સિદ્ધ કરશે.

પૂર્વપક્ષ ૧ અન્તઃ પુરુષના અધિષ્ઠાતૃ દેવતાનું (આદિત્ય મપ્કક્ષસ્થ જીવનું) શરીર છે

પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં ઉપર જણાવેલું શરીર અન્તઃપુરુષ પરમાત્માનું નથી. પણ અધિષ્ઠાતૃ દેવતા જીવનું શરીર છે એ સિદ્ધાન્ત માટે નીચેની દલિલો કરી છે.

ઉપરના મન્ત્રમાં સંશયનું ખીજ દિરુમય શબ્દ છે.

(૧) દિરુમય એટલે દિરુપ્ય સોનાનું બનાવેલું-વિકારવાળું એમ અર્થ થાય છે. અર્થાત્ તેમાં લાગેલો “મય” પ્રત્યય વિકારવાચક હોવાથી તે જમને ઉત્પન્ન કરે છે. અન્તઃપુરુષનું વિશેષણ “દિરુમય” હોવાથી તે વિકારવાચક પુરુષ થાય છે. માટે જે વિકાર વાચક હોય તે પરમાત્મા કદી શકાય નહિ.

(૨) વળી અદિઆ અન્તઃપુરુષને કેશ નખ પણ છે એમ કહ્યું છે. આ કેશ નખ વગેરે દિરુ- પ્યનાં છે. કેશ અને નખ શરીર વગર હોતા નથી. શરીરના આધારેજ તે રહે છે માટે તે શરીરના ધર્મો છે. કેશ રમથુ વગેરે અશુદ્ધ છે. અને તે અશુદ્ધની સાથેના સંબંધ શરીર વગર બનતો નથી. આથી સમજાય છે કે આ અન્તઃપુરુષને શરીર તથા તેના વિકારવાળા અવયવો છે. જે આમ હોય તો તે પરમાત્મા હોઈ શકે નહિ. કારણ કે પરમાત્માને શરીર હોતું નથી.

(૩) વળી એક રથને તે અન્તઃપુરુષ નેત્રમાં બિરાજે છે એમ કહ્યું છે ત્યારે ખીજ રથને તે દિલમાં ખીરાજે છે એમ કહ્યું છે. આવો જે પરિવ્રટે છે તેથી તથા તેને આદિત્ય મપ્કક્ષમાં અ-

વિદેવત અને તેજમાં આધ્યાત્મ એમ બે સ્વરૂપે કહ્યો છે-આવી જાતનાં વચનોથી બ્રહ્મની વ્યાપકતાના વિરોધ દૃષ્ટિ ગ્રાસ્તર થાય છે, માટે પણ તે બ્રહ્મ અગર પરમાત્મા નથી. જો તે બ્રહ્મ હોય તો બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં પરિચ્છેદ હોય નહિ. બ્રહ્મની સ્થિતિ અમુકજ સ્થળે છે એવું નથી. તે સર્વત્ર વ્યાપક છે-તે કેવલ આદિત્યમાં કે તેજમાં છે એવું નથી. તેમજ તેના આધ્યાત્મ અને અધિદેવત એવા પણ પરિચ્છેદો નથી. બ્રહ્મ અપરિચ્છિત તથા અપરિચ્છેદ છે. પણ અહિંઆ તો પરિચ્છેદ હોવાથી તે બ્રહ્મ નથી.

(૪) વળી “આ તેજની અંદર જે પુરુષ દેખાય છે” એ વાક્યમાં “દેખાય છે” શબ્દ ખાસ ત્રિચારના જેવો છે. “દેખાય છે” શબ્દથી તેના આકૃષ્ટતાની પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ દૃષ્ટિના વિષય છે અને તે પણ બ્રહ્મના અર્થમાં અન્તઃપુરુષ સમજવામાં બીધક નીવડે છે.

કારણ કે બ્રહ્મને તો “અદૃશ્ય, અગ્રાણ્ય” વગેરે રીતે શ્રુતિએ વર્ણવ્યું છે.

(૫) તેજ પ્રમાણે અહિંઆ અન્તઃપુરુષને ઇન્દ્રિયો પણ છે પણ શ્રુતિમાં તો ચોક્કસ કહે છે કે બ્રહ્મને કાર્ય નથી તેમજ કરણ (ઇન્દ્રિયો) નથી. માટે શ્રુતિને વિરોધ હોવાથી તે બ્રહ્મ નથી.

(૬) તેમજ તેની આખને લાસ કમળ જેવી કહે છે. આને માટે મૂળમાં “કમ્પાસ” શબ્દ છે. (તેના મધ્યમાં અર્થ થઈ શકે છે. કપિ-વાદિન-આસઃ આસ્ય, મુખ યા બેઠકનો ભાગ એટલે કમ્પાસ= વાદરના મુખ યા અધોભાગના જેવું લાસ. પૂર્વપક્ષી તેને અર્થ વાદરના અધોભાગના જેવું લાસ એવો અર્થ કરીને જણાવે છે કે તે અર્થમાં લેતાં અસ્વીકૃતતા તથા અનોચિત્યનો દાવ આવે છે.

ઉપરની દલીલોથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે અન્તઃપુરુષ તે પરમાત્મા અગર બ્રહ્મ નથી. આરે શું દશે ?

ઉત્તર-કોઈ સમર્પણની અંદર રહેલા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપ શબ્દનું જ અહિંઆં વર્ણન છે. શાથી ?

(૧) તેને દેહ તથા ઇન્દ્રિયો છે એમ જણાવ્યું છે. તે અન્તઃપુરુષને દેહ છે, કેશ છે, નખ છે. દાઢી છે. તથા તેને ઇન્દ્રિયો પણ છે. શરીર વગેરેથી જોડાવું તે શબ્દો જ ધર્મ છે. સુખદુઃખ પામવા માટે તેને શરીર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) અધિષ્ઠાતા દેવતાના શરીર કાઠિને મેળવીને બ્રહ્મ શરીર કાઠિને (સાયુજ્યને) મેળવે છે પ્રથમના પૂર્વપક્ષમાં કેટલાક વાંધા હોવાથી, બીજી રીતે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે અને “તે બ્રહ્મના શરીરનું વર્ણન છે”-એવા ત્રીજા વિકલ્પની તેના સમર્થનમાં દલીલ કરે છે.

અન્તઃપુરુષના દેહ વગેરેનું વર્ણન તે બ્રહ્મના શરીરનું વર્ણન છે. કારણ કે

(૧) જો કે કેશ, નખ વગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. તથા દેહ તેમજ ઇન્દ્રિયો પણ અન્તઃપુરુષને છે એમ કહ્યું છે, અને આ ઇન્દ્રિયો તથા દેહ હિરણ્યના હોવાથી તથા તે હિરણ્ય વિકારના અર્થમાં વપરાયેલા હોવા છતાં પણ તે બ્રહ્મનું જ શરીર છે. પોતાના અમુક ભક્તના ઉપર ખાસ અનુગ્રહ દેખાડવાને માટે તથા તેને લીલાનું સુખ આપવા માટે લૌકિક શરીરની આશક પોતે શરીરાદિ પારશ્વ કરે છે. પણ બ્રહ્મનું શરીર જોના શરીરની આશક કર્યો જ નથી તેથી તેમાં પાપ વગેરે દોષો નથી, માટે જ “તે પાપ વગેરેથી હિંચે ચડે છે” એમ કહ્યું છે. આથી આ વર્ણન બ્રહ્મના શરીરનું છે, શબ્દના શરીરનું નહિ.

(૨) વળી આ શરીરનું શબ્દનું છે એમ દલીલે બ્રહ્મની અમૌલિકતા જણાવી છે.

(૩) તે બ્રહ્મનાં મેળવે કમ્પાસ જેવા લાસ કલાં છે, તેમાં કમ્પાસના વર્ણ મંદરા તે વર્ણ છે એવું જણાવવાનું હોવાથી તો કંઈ પણ અપ્રતીક્ષતા નથી. કદાચ આ સામે શંકા થાય કે

લાલ કમળના વણેની ઉપમા આપવાને બદલે કપાસ (વાદરાના મુખની) સાથે શા માટે સદૃશતા દેખાડી દશે? આનું કારણ એ છે કે “લાલ કમળ” જેવાં તેનાં ચક્ષુ છે એમ કહેવાથી ચક્ષુની સરખામણી “કમળ” એટલે સ્થાવર પદાર્થની સાથે થાય છે, પણ કપાસની સાથે સરખાવવાથી જંગમ ગતિવાળા (ચેતન્ય યુક્ત) પદાર્થની સાથે થાય છે. સ્થાવરની સરખામણીએ જંગમ પદાર્થો ચટીઆતાં હોવાથી, બ્રહ્મની ચેતના દર્શાવવાને તેનાં ચક્ષુને કપાસના જેવાં રક્ત કણાં છે. વળી બ્રહ્મ અને સર્વ રૂપ છે. “આ સદાશુ” બ્રહ્મ છે” તે ત્રુતીથી બ્રહ્મ અનેક રૂપે છે અને મર્ચ છે, તેથી સ્થાવર રૂપ તેમજ જંગમ રૂપ પણ બ્રહ્મ છે. તો કપાસ પ્રમાણે તેનાં ચક્ષુ હોય તો તેમાં કંઈ પણ અયુક્ત નથી. માટે આ ઉપરથી એટલું કહિત થાય છે કે અન્તઃ પુરુષ એ બ્રહ્મ છે અને તેના શરીરનું કરેણુ વર્ણન તે બ્રહ્મ શરીર છે.

ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષમાં કસ્ટેલા વિકલ્પોનું સમાધાન સિદ્ધાન્તી આ નૃત્તમાં કરે છે.

સૂત્રકાર કહે છે કે અન્તઃ દષ્ટિગ્રાહ્ય થતો પુરુષ તે પરમાત્માજ છે; કારણ કે તેના ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો છે. બ્રહ્મના જે ધર્મો છે તેજ ધર્મો અર્હિયાં પણ જણાવ્યા છે. “ઉચ્ચે રહેલું” વગેરે બ્રહ્મના ધર્મો છે.

જન્માદિધિકરણમાં તથા સમન્વયાધિકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે બ્રહ્મને કારણ છે અને જગત્ તેનું કાર્ય છે. કારણ અને કાર્ય વચ્ચે એવો નિયમ હોય છે કે કાર્યના જે ધર્મો હોય છે તે કારણમાં જતા નથી તેમજ કારણના અસાધારણ ધર્મો પણ કાર્યમાં જતા નથી. તન્તુ એ પટનું સમવાયિ કારણ છે પણ તન્તુમાં રહેલો કારણનો ‘તન્તુત્વ’ નામનો અસાધારણ ધર્મ તે પટમાં હોતો નથી. આ રીતે કાર્ય અને કારણના અસાધારણ ધર્મો પોત પોતાનામજ્જ સ્થિત રહે છે અને અન્યમ જતા નથી; અને તે રીતે તે બન્નેમાં ભેદ રહે છે. કારણ અને કાર્ય વચ્ચે એ રીતનો ભેદ છે. તેજ રીતે જોકે બ્રહ્મ અને જીવ તે વચ્ચે કારણ કાર્યનો સંબંધ છે છતાં ત્યાં-કારણમાં રહેલા અસાધારણ ધર્મથી કાર્યનો ભેદ છે. અર્હિયાં કારણનો બ્રહ્મનો અસાધારણ ધર્મ પાપનું દૂર હોવા પછું છે. તે ધર્મ જીવમાં નથી. અન્તઃપુરુષના ધર્મ તરીકે કહ્યું છે. પાપના દૂર હોવાપછું અન્તઃપુરુષ બ્રહ્મ હોય તોજ સંભવી શકે, જીવ અર્થમાં નહિ. માટે અન્તઃપુરુષ એટલે બ્રહ્મ એ અર્થ સમજવાનો છે. પણ કોઈને શંકા થાય કે પાપને દૂર કરવાનો ધર્મ સ્વાધ્યાયમાં તથા આસન્ય (પ્રાણ)માં પણ ધરી શકે છે. તેમજ દેવોના પણ એ ધર્મ છે. દેવો પાપ રહિત છે એમ કહેલું છે. તો પછી અર્હિયાં રૂક્ત બ્રહ્મનોજ તે અસાધારણ ધર્મ છે. એમ શા માટે કહ્યો છે ?

પ્રથમ પૂર્વપક્ષનો પરિહાર.

બ્રહ્મ સિવાય બીજો કોઈ પણ સ્થળે તે ધર્મ નથી એમ કહી શકાશે નહિ. આનો ખૂસાસો એવી રીતે છે કે પાપને હણવા પછું તથા તેને દૂર કરવા પછું એ સ્વાધ્યાયમાં, આસન્યમાં, તથા દેવોમાં છે છતાં પણ તેમનાં સ્વરૂપ જૂદાં જૂદાં એકેકે અર્થમાં નહિ પણ જૂદા જૂદા અર્થમાં છે. નામની અંદર ભેદ સામ્ય હોય પણ સ્વરૂપ ભેદ (જૂદા જૂદા અર્થ) હોવાથી તે એક રૂપ કહી શકાશે નહિ. સ્વાધ્યાયમાં પાપના નાશકનો અર્થ છે, અને ભગવાનથી કર્મ માત્રનો રહિત છે.

માટે “પાપ દૂર હોવા પછું” જે બ્રહ્મનું અસાધારણ ધર્મ મનાય છે તે યથાર્થ છે. લૌકિક દષ્ટિ-તોમાં પણ આ રીતે કારણનો અસાધારણ ધર્મ કાર્યમાં હોતો નથી તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ધટમાં જલ લાવવાનો જે ધર્મ છે તે ધટના કારણ રૂપ યુત્તિગ્રામાં નથી. તેમજ પટમાં વરતુને ટાંકવાનો જે ધર્મ છે તે તેના કારણ રૂપ મનાતા તન્તુઓમાં નથી. એજ નિયમ પ્રમાણે અંશિના ધર્મો અંગોમાં નથી.

× જુઓ શ્રી ભાગવત “જનાન્વિતં તે ભગવાન્વિષેષિતં યદાત્મના પરાસિ દિ કર્મ જ્ઞાનયંતે”

કદાચ કોઇને શંકા થાય કે અભિજ્ઞાનની અવસ્થાને જીવ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે “પાપ દૂર હોવા પશુના” ધર્મ તેનામાં પશુ આવે છે, તો તેવા ધર્મવાળો જીવ અંતઃપુરુષ કેમ ન કહી શકાય ! તેના જવાબમાં અહિંઆ કહે છે કે જોકે જીવમાં તે ધર્મ છે, પણ તે ધર્મ માત્ર નામથી (શબ્દથી) છે. અભિજ્ઞાન તે ધર્મ-સ્થાને જીવના ધર્મ શબ્દોથી એક છે છતાં સાં અર્થનો બેદ છે. તેથી જ્યાં અંતઃપુરુષના વર્ણનમાં તે ક્ષેત્રજીવો છે તે અર્થથી સમજતાં જીવ પરત્વે નહિ પણ અભિપરત્વે લેવાનો, એ. શ્રુતિઓમાં પણ અભિજ્ઞાન આ ધર્મનું સમર્થન છે. આ સિવાય લૌકિક પ્રમાણ તથા અનુમાન પણ એજ સ્થાને છે કે બધે જીવમાં પાપ દૂર રહેવાપણીનો ધર્મ વગેરે જ્ઞાનઅવસ્થામાં હોય છતાં તે વસ્તુતઃ અભિજ્ઞાન ધર્મ હોય શકે, જીવનો નહિ.

અભિજ્ઞાન સધળા ધર્મો છે. પોતે રસસ્વરૂપ હોવાથી સધળા રસો પણ અભિજ્ઞાન છે. તેથી તે પણ અભિજ્ઞાન ધર્મો મનાય છે; એટલે અભિજ્ઞાન પોતે સધર્મક છે તેમ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. માટે અન્તઃપુરુષનું સધર્મક તરીકેનું વર્ણન અભિજ્ઞાન અર્થમાં નથી, પણ કોઈ જીવના અર્થમાં છે એ કહેલું તદ્દન અયુક્ત છે. આગળ અમે કહી ગયા છીએ કે અભિજ્ઞાન નિર્ધર્મક કહેવાનું ખાસ પ્રયોજન એ છે કે તેમાં લૌકિક કાર્યના ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે. અભિજ્ઞાન અસ્થૂલ વગેરે રીતે વર્ણવામાં હેતુ કાર્યના ધર્મોનો નિષેધ કરવાનો છે. આથી એ સિદ્ધ થાયછે કે એક પણ અસાધારણ વિદ્યમાન ધર્મ બાકીના સંદિગ્ધ ધર્મો અભિજ્ઞાન ધર્મો છે એવું સમજાવે છે. નહિતા તે ધર્મો અન્યની સાથે સંબંધવાળા થવાથી તેમાં અસાધારણતા રહેજ નહિ. એક ધર્મ અમૂલ્ય વસ્તુનો અસાધારણ છે એમ ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે તે અર્થ તેના સિવાય બીજો કોઈ પણ સ્થળે રહેજ નહિ. જો એકનો અસાધારણ ધર્મ બીજામાં રહે તો પછી તેમાં અસાધારણતાનો ભંગ થાય. અભિજ્ઞાન અસાધારણ ધર્મો જે અન્તઃપુરુષના વર્ણનમાં જણાવ્યા છે તે અભિજ્ઞાન બીજા કશામાં પણ રહેતા નથી.

અભિજ્ઞાન વિરુદ્ધધર્મોથી હોવાથી, તેમાં સધળું ધર્મી શકે છે. તે સધર્મક છે તથા નિર્ધર્મક છે. વળી તેને “સત્ય જ્ઞાન, અનન્ત અભિજ્ઞાન” વાક્યમાં અનન્ત મુર્તિવાળું કહ્યું છે. તે પણ અગમ્ય છે જો તે પ્રમાણે ન હોય તો પછી આદર્શથી પણ અનિવ્યાપક એવું અભિજ્ઞાન ભક્તના હૃદયના અસ્પર્શમાં શી રીતે બિરાજે ? “નિહિત ગુહાવામ્”માં આ વાત જણાવી છે. તેથી અભિજ્ઞાન પોતાની શક્તિથી તેમ ધર્મી શકે છે, એમાં કોઈ પણ ખોટું નથી.

અન્તઃપુરુષ એ જીવ નહિ પણ અભિજ્ઞાન છે; એવો સિદ્ધાન્તીએ દર્શાવેલો મત.

માટે અન્તઃપુરુષનું વર્ણન દેહ, ધન્દિયોવાળા જીવના જેવું વર્ણન કર્યું છે છતાં તે અભિજ્ઞાન વર્ણન છે તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે પૂર્વપક્ષના બીજા ભાગમાં ત્રીજા પ્રકારના વિકલ્પનો આશ્રય કરીને, અર્થાત્ તે વર્ણન અભિજ્ઞાન શરીરનું છે એમ જણાવીને જે દલીલ કરી હતી તેનું ખડકનું પણ અહિંઆં ભાગ્યકાર કરે છે.

અભિજ્ઞાન શરીર હોવાનો અર્થ અહિંઆં મિલકૂલ સંભવી શકતો નથી. અભિજ્ઞાન પોતે મધ્યનું કરવાને સમર્થ છે. કોઈ પણ વસ્તુ તે કરી શકે એમ નથી એવું અભિજ્ઞાન નથી. તો શા માટે તેના શરીરની કલ્પના કરવી જોઈએ ? અભિજ્ઞાન ખાસ શરીર હોવુંજ નથી. માત્ર લીલાથી વ્યાપોદ કરવાને માટે દેહ ધારણ કરે છે. જેમ નટ વ્યાપોદ કરવાને તથા ક્રીડા કરવાને સ્વાંગ ધારણ કરે છે તેમ અભિજ્ઞાન પણ લીલાથી વ્યાપોદ કરવાને માટેજ શરીર ધારણ કરે છે. માટે વેદથી જુદે સ્થળે પણ હિપપતિ પ્રમાણે

* આ અનુમાન નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

જીવોપાપહતપાત્મત્વં પાપસમાનાધિકરણં ધ્વંસત્વાત્

યોયો ધ્વંસ સ પ્રતિયોગિ સમાનાધિકરણઃ શબ્દધ્વંસવદ્ (મદોપ)

અલ્પનો ધર્મ હોય તો તે અલ્પ છે એમ માનવું. વેદમાં જોટલું અલ્પ નિરૂપેલું છે તેટલુંજ સમજવું નેપ્રએ.

“હિરણ્યમય”નો અર્થ.

હિરણ્યમયનો અર્થ વેદમાં છે તે પ્રમાણે સમજવું. તેમાંથી સ્વચ્છદિયો અગર તર્કથી પોતાની કલ્પનાઓ દોડાવવી નહિ. આ પશું ઘણી વખત અમે કહ્યું છે. તે પ્રમાણે આ અન્તઃપુરુષ વર્ણનમાં “હિરણ્યમય” શબ્દનો પ્રયોગ છે. તેમાં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે મળ “હિરણ્ય” આ શબ્દો છે, પણ તેમાંથી “ય”નો લોપ થયો છે. કારણ કે ત્યાં બે સ્વર નથી પણ વધારે છે. તેથી તેનો અર્થ પણ આનંદ વાચક છે. કારણ કે હિરણ્ય એટલે સોનું. સોનું લોકમાં સુખ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, તથા સુખ આનંદનો પર્યાય હોવાથી તે આનંદનું વાચક બને છે. અને પાછલા અધિકરણમાં આપણે જોયું કે “આનંદ” તથા આનંદમય એ પર અલ્પનું સ્વરૂપ છે તેથી “હિરણ્યમય” અન્તઃ પુરુષ તે પરમાત્મા પણ આનંદમય અલ્પજ છે. અન્તઃપુરુષના કેશ તથા નખને પણ હિરણ્યમય કહેલા છે તે પણ એજ જણાવે છે કે આ આનંદ રૂપ અન્તઃપુરુષનો દેહ આનંદ છે. તેમ તેના કેશ, નખ વગેરે પણ આનંદજ છે. અલ્પનું સ્વરૂપ તેજ પ્રકારનું છે. *આત્મદ્વય ૫૫ માં તથા મ. નંબા ૧૨-૩૩૯-૪૫ માં પણ અલ્પ આ સ્વરૂપ જણાવ્યું છે.

હવે સુત્ર ૨૦ માં બીજું કારણ આપે છે અને કહે છે કે તે કારણ પ્રમાણે સૂર્યમણ્ડલ અન્તઃ પુરુષ તે પરમાત્માજ સંભળી શકે છે. તે કારણ એ છે કે મુ. ૩-૭-૬ માં સૂર્યમણ્ડળ તથા તેના અભિમાનીથી અન્તઃપુરુષ જુદો છે એમ કહ્યું છે. તે આદિત્યમાં હોવા છતાં પણ તે આદિત્યથી જુદો છે. આદિત્ય પણ તેને જાણી શકતો નથી. આદિત્ય તે તેનું શરીર છે. તે આદિત્યનું અંદરથી નિયમન કરે છે. તેનું નામ અન્તર્ધામિ અપ્રત-આત્મા છે. જો કે આ વર્ણનમાં તેનો આકાર કહેલો નથી, પણ આ વાક્યની એક વાક્યતા છાદિગ્ધમાં અન્તઃપુરુષના વર્ણનમાં આવેલા હિરણ્યમય વાક્યની સાથે છે. આ એકતા કરવાથી, હાં જેમ “આનંદ” રૂપે સાકાર અલ્પનું વર્ણન કર્યું તેમ આ વાક્યમાં પણ સાકાર અલ્પનું વર્ણન છે.

અન્તર્ધામિ આલ્પજમાં પણ તેને અન્તર્ધામિ કહીને અલ્પનાં ચાર વિશેષણો જણાવ્યાં છે. (૧) તે સપ્તમે રિથતિ કરવા છતાં આધારના ધર્મો તેમાં નથી. આ અર્થથી જડમણ્ડળમાં તેની રિથતિ છે એમ કહીને તેની પણ અંદર તે રહે છે એમ બેદ પ્રતિપાદન કર્યો (૨) સપ્તગાની મુક્તિના પરિહાર માટે સ્વધર્મોથી તેને બંધ નથી. અભિમાની જો તેને જાણે તો તે મુક્ત થઈ જાય, માટે તે બધાની મુક્તિના પરિહાર માટે સ્વધર્મો તથા શાનાદિ વગેરેથી તેને યોગ્યતા નથી. (૩) તે પોતાનું શરીર લીલાને માટે ધારણ કરે છે. જગત્ રૂપે ભાગવું, દિશાના વિભાગ કરવા, તથા ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવી આ બધું લીલાસિદ્ધિને માટે છે, અને તેટલા માટે શરીર ધારણ કરે છે. (૪) તેનું નિયમન તેવા પ્રકારની લીલાની સિદ્ધિ માટે નથી. અલ્પ સપ્તગાનું નિયમન કરે છે એ પણ તેનો ધર્મ છે. તેના બધી સપ્તગા કરે છે. આ કારણથી અન્તઃપુરુષ એ પરમાત્મા છે એમ જણાય છે. આ

* ધ્યેય સદાસચિત્તમણ્ડલમખ્યવર્તી નારાયણઃ સરસિજાસનસન્નિવિષ્ટઃ ।

કેયૂરવાન્મકરકુણ્ડલવાન્ કિરીટો દારો હિરણ્યમયપુ ધૃતશશ્વતઃ ॥

વપુઃ એટલે સ્વરૂપ

+ માયાદેવો મયા સૃષ્ટા ॥

સ્વરૂપ યથાર્થ શું છે તે જણાવ્યું છે અને ભગવાનની માયાથી બીજાઓ તે સ્વરૂપને નહિ સમજનારા અન્યથા જુએ છે. ભગવાનની માયાથી સ્વ શક્તિથી અન્ય રૂપે તેમને જુએ છે એટલેજ અર્ચનિયમ થાય છે. ભગવાન માયિક છે એવો નહિ. માટે અલ્પના ધર્મોનો ઉપદેશ અર્હિયાં હોવાથી સૂર્યમણ્ડળમાં તેનો અન્તઃપુરુષ પરમાત્માજ છે એ નિશ્ચય થાય છે.

કારણોના બેદથી તેમ ઉપરના સૂત્રમાં જે ધર્મોના બેદ દેખાડ્યો છે તેથી સ્વકારે કરેલું અતુમાન ખર્ચ કરે છે. પરમાત્મા સિવાય અન્ય સૂર્યમણ્ડળમાં સ્થિતિ કરનાર અભિમાની જીવ અન્તઃપુરુષ હોઈ શકે નહિ. આથી જો કોઈ એમ કહે કે અહિંઆ ઉપચારનો અર્થ છે એટલે અન્તર્માત્રિ પ્લાહણમાં સૂર્યમણ્ડળના અભિમાનીને આત્મા, અન્તર્માત્રિ તથા અમૃત કહ્યા છે તો તે માત્ર ઉપાસનાને માટે છે. એમ સમજવું વસ્તુતઃ તેમ નથી. ઉપચારના અર્થની વ્યાવૃત્તિ કરી છે. તે અર્થ અહિંઆ સંભવતો નથી કારણ કે ત્યાં ચોક્કસ કંઈ છે કે તે પુરુષ “આદિત્યથી તદ્દન ભૂદોજ છે”. અહિંઆ “ભૂદો” શબ્દ ઉપચારની વ્યાવૃત્તિ કરે છે.

આ અન્તઃપુરુષ પદ્મ છે એમ જો સિદ્ધ થયું તો પછી તેના જ્ઞાનને માટે તથા ઉપાસનાને માટે તેનું ત્યાં વર્ણન છે એમ જો કોઈ કહે તો અમાગ સિદ્ધાન્તમાં કોઈ પણ ફેર નથી. જ્ઞાન અને ઉપાસના મનનો વ્યાપાર હોવાથી તે રીતે તે જન્મે તુલ્ય છે. તેમ છતાં જો તેમાં બેદ જોવામાં આવે તો પણ કારણમાં કાર્યના ધર્મોનું આરોપણ કરવું તે વ્યાજબી નથી. યુક્તિથી તેનો બાધ થાય છે. વેદમાં તથા લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થના ધર્મોનું આરોપણ નિમ્ન પદાર્થોમાં જ હોય છે. પણ તેથી ઉલટી રીતે નહિ. વળી ઉદગીયાદિરૂપ કાર્યમાં ઓકારાદિ કારણોના ધર્મોના અધિકરણ તરીકે કાર્ય-ઉપાસના કાર્યમાં કારણના અબેદરૂપી ફલ માટે છે. તેથી કોઈ પણ વિરોધ નથી. શંકરાચાર્યના મતે આ અધિકરણના આરંભમાં બે સંશયો છે. અન્તઃપુરુષને સૂર્યમણ્ડળ અગર નેત્રમાં રહેનાર કોઈ મંસારી કદપણે કે પરમેશ્વર? તેમાં પૂર્વપક્ષથી સંસારી છે એવું જણાવીને ઉત્તરપક્ષમાં સ્વ સિદ્ધાન્તમાં તે પરમેશ્વર ભાવાજન્ય (સાકાર પદ્મ) છે એમ કહે છે.

રામાનુજચાર્ય પણ બે પ્રકારના સંશયો આ રીતે જણાવે છે. અહિંઆ નેત્ર અને આદિત્યમંડળના અન્તરમાં જે પુરુષ રહેલો બતાવ્યો છે તે, પુણ્ય વૃદ્ધિ પામવાથી જોને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થએલું છે એવો આદિત્યાદિ શબ્દથી કથાતો, જીવ છે? કે તેથી જુદો પરમાત્મા છે? પૂર્વપક્ષમાં તે જીવ છે એમ કહે છે અને ઉત્તરપક્ષમાં તેના નિરાસ કરીને તે પરમાત્મા છે એમ કહે છે. આ પરમાત્મા શંકરાચાર્ય પ્રભાણે માયિક અગર શામન સાકાર પદ્મ નથી અર્થાત્ મિથ્યા નહિ પણ સત્ય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય અહિંઆ ત્રણ પ્રકારે મંશય કરે છે. કોઈ સૂર્યમણ્ડળનો અધિષ્ઠાતા દેવતા (જીવ) તેજ અન્ત પુરુષ છે? અગર તે બ્રહ્મનું શરીર છે? અગર પદ્મ છે?

તેમાં પ્રથમ બે વિકલ્પોનો નિરાસ કર્યો અને છેવટે જણાવ્યું કે તે પરમાત્મા જ છે આ સાકાર પરમાત્મા તે આનન્દમય નિર્ગુણ પદ્મજ છે એમ સિદ્ધાન્તમાં જણાવ્યું છે.

૬ આકાશસ્તલિંગાધિકરણ

“આ લોકની શી ગતિ છે? “આકાશ” તેમણે કહ્યું. સર્વ ભૂતો આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશ પ્રતિ અસ્ત પામે છે. આકાશજ તેમનાથી મોટું છે.” (છાં. ૮-૧) અહિંઆ સંશય છે કે આ ભૂતાકાશ છે કે બ્રહ્મા? શા માટે અહિંઆ સંદેહ છે બ્રહ્મપ્રકરણમાં “આકાશ” “વ્યોમ” “વગેરે શબ્દો બ્રહ્મમાંજ પ્રયોજાય છે”. કાર્યના નિરૂપણમાં તો મહાભૂત વિષેનું વચન છે. જેમકે “આકાશમાં આનન્દ ન હોત” “પરમ વ્યોમમ વગેરે” ૨ “આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે” (તૈ ૨-૧), એમાં કાર્યનું નિરૂપણ છે. પ્રકરણથીજ સંદિગ્ધ અર્થનો નિર્ણય છે તો પછી શા માટે સૂત્રનો આરંભ કર્યો છે જન્માદિ લક્ષણવાળા સૂત્રથી આ અર્થનો નિર્ણય કર્યો છે; નહિ તો બ્રહ્મ શબ્દમાં પણ સંદેહ રહે કારણ કે તે મહાભૂત, દેવ વગેરેનો વાચક છે. માટે જો કેમ શંકા કરે? પ્રકરણથીજ પરિજ્ઞાન થશે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમાં શંકા નથી એવા પ્રકરણમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય છે. અહિંઆ તો વળી પ્રકરણ પણ સંશયવાળું છે, માટે વિચાર કર્યો છે.

અન્યવિદ્યામાં નિશ્ચયવાળા પ્રકરણની માફક આ પ્રકરણ પણ ભૂતાકાશમાંજ પર્યવસાન પામે છે; માટે લોક, ભાષ્ય અને ન્યાયથી ભૌતિક આકાશજ છે એવો પૂર્વપક્ષ હોય તો ત્યાં કહે છે.

આકાશસ્તલિંગાત્ ૧-૧-૨૧

આકાશ બ્રહ્મ છે; કારણ કે બ્રહ્મનું લિંગ છે તેથી.

“આકાશ પરમાત્માજ છે. કારણ? તેનું લિંગ છે માટે. શ્રુતિલિંગ વગેરે તેનું નિયામક હોવાથી, પૂર્વતન્ત્રની માફક અહિંઆ પણ તેમનું બ્રહ્મણ થાય છે. લિંગ શ્રુતિનું સામર્થ્ય તથા બ્રહ્મશ્રુતિની એક વાક્યતા તમામ અહિંઆ છે, ત્યાં બ્રહ્મજ જગતનું કારણ છે એ નિઃસંદિગ્ધ વચનોમાં સિદ્ધ થયેલું છે. સર્વ શબ્દની વાચ્યતા બ્રહ્મમાંજ છે. ત્યાં વાક્યતા અર્થની અપેક્ષાએ પદનો અર્થ દુર્બલ હોવાથી વાક્યાર્થ સર્વગતિનો બોધક છે. વાક્યમાં

(૧) આ શ્રુતિઓમાં આકાશ બ્રહ્મના અર્થમાં છે તેને આનન્દમય કહ્યું છે તથા સર્વ પ્રતિષ્ઠા તેમાં છે (૨) આ કાર્મ વાચક શ્રુતિમાં આકાશ ભૂતાકાશના અર્થમાં છે. (૩) આ અધિકરણ પ્રયોજન જગ્યાએ છે. (૪) પૂર્વપક્ષી આકાશ એટલે ભૂતાકાશ સમજે છે (૫) સિદ્ધાન્ત જણાવે (૬) શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, રથાન, અને સમાખ્યાનથી સંદિગ્ધ અર્થનો નિર્ણય કરાય છે એ ભૈમિનિનું માનનું છે (૭) પૂર્વમીમાંસા (૮) સમન્વય રૂપ એક વાક્યતા (૯) સર્વ એટલે વિષય વગેરે સર્વની વાચ્યતા બ્રહ્મમાં છે (૧૦) વાક્યનું રહસ્ય તેના તાત્પર્યમાં છે. વાક્યના સમસ્ત પદોને કોઈ કરીને જે અર્થ સમન્વય તે તાત્પર્ય અથવા વાક્યનો અર્થ છે. પ્રત્યેક પદના અર્થ કરતાં વાક્યના અર્થ પ્રામાણ્ય અધિક મનાય છે. નદીતરી પચ્ચકલાનિ સન્તિ એ વાક્યના પદનો અર્થ “નદી કિના પાંચ ક્ષેત્રો છે” એટલેજ છે. પણ વક્તાનું પ્રયોજન એટલાથી સિદ્ધ થવું નથી. તેનો હેતુ સાંકળનાર એનું કહેવાનો છે કે “જા, તું જાણે તે ક્ષેત્રો લઈ આવ”. આ વિશેષ અર્થ વાક્યના સમસ્ત પદોને વચ કરીને વિચારવાથી સમન્વય છે. માટે વાક્યાર્થ તે પદાર્થ કરતાં વિશેષ પ્રમાણભૂત મનાય.

અર્થની, અન્યથા^{૧૧} અનુપપત્તિથી આકાશ પદાર્થ બ્રહ્મ છે, કારણ કે સર્વ^{૧૨} શબ્દથી બ્રહ્મ વાચ્ય છે. ત્યાં^{૧૩} લક્ષણ નથી, કારણ કે તે મુખ્ય છે. જ્યાં સુધી મુખ્ય બ્રહ્મ^{૧૪} પરત્વે તેની સંભવ હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ વેદાન્ત અન્ય બ્રહ્મ પરત્વે નહોતો એવી મર્યાદા છે. માટે “જે આ આકાશ આનન્દ ન થાય” (તે ૧-૭) તેની માફક અહિંઆં પણ આકાશ બ્રહ્મ છે એવું સિદ્ધ થયું.

સાતમું અધિકરણ સંપૂર્ણ.

(૧) અર્થાપત્તિથી જેમ પીનો દેવદત્તો દિવા ન મુડક તે વાક્યમાં અર્થાપત્તિથી (પોતાની રેળેજ) નદત રાત્રે લક્ષણ કરે છે એવો અર્થ સમજાય છે, (૧૨) મરં શબ્દની ઉપપત્તિ બ્રહ્મમાં છે માટે સર્વની જેમાં ઉપપત્તિ છે એવું આકાશ તેપણુ બ્રહ્મ છે (૧૩) આકાશનો અર્થ જૂતાકાશ કરવાને બદલે બ્રહ્મ કયો અર્થાત પ્રચલિત મુખ્ય અર્થનો ભાગ કરીને અમુખ્ય બ્રહ્મ અર્થ કયો તો તે લક્ષણ કરી કહેવાય એવી સંકા કરનારને કહે છે (૧૪) સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ તથા લય મુખ્ય રીતે બ્રહ્મમાંથી છે. આ બ્રહ્મને બદલે શ્રુતિમાં આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ તથા લય જણાવ્યા છે, પણ મુખ્ય રીતે અર્થ બ્રહ્મનો નહીં, માટે અહિંઆં લક્ષણ નથી.

(વિવેચન) આ અધિકરણનો આરંભ છાં. ૧-૬-૧ માં “આકાશ” શબ્દ આવે છે તે સાધારણ મહાભૂતના અર્થમાં હશે કે બ્રહ્મના, તેવો નિર્ણય કરવા માટે છે. પૃથ્વી, જલ, રીંગ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ પદાર્થો મહાભૂત ગણાય છે. આકાશ પદાર્થની ગણના સાધારણ રીતે મહાભૂતોમાં જ કરી છે અને તે સાધારણ અર્થને અનુસરીને પૂર્વપક્ષી છાં. ૧-૬-૧ માં આકાશ શબ્દનો અર્થ કરે છે. તે શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે “આ લોકની ગતિ શી ?” “એમ પ્રશ્ન થતાં તેણે કયું ?” “આકાશ” “આ સપ્તમા ભૂતો આકાશમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશમાં લય પામે છે. આકાશ જ આ ભૂતો થકી મોડું છે, આકાશ જ પરમ અન્તર્યમ સ્થાન છે.”

પૂર્વપક્ષ

પૂર્વપક્ષી આ સૂત્રનો આરંભ અરથાને છે એમ જણાવે છે અને તેને માટે નીચેનું કારણ આપે છે. ૧ બ્રહ્મ વિવેના પ્રકરણમાં બ્રહ્મને માટે “આકાશ” “વ્યોમ” વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે જેમ કે આકાશો આનન્દો જ સ્વાત્ (આકાશમાં આનન્દ ન હોય તો) આ રથને તે આકાશને કારણ તરીકે-બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપેલું છે તેમ આત્મનઃ આકાશ સમૂત્તઃ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું” તેમાં આકાશને કાર્ય તરીકે જણાવ્યું છે. આથી શ્રુતિઓમાં જે રીતે આકાશ શબ્દનો પ્રયોગ ઉ-કારણ તરીકે તથા કાર્ય તરીકે, કારણ તરીકે તે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે ત્યાં તે બ્રહ્મ અર્થમાં હોઈ શકે. પણ જ્યાં તેને કાર્ય તરીકે કહ્યું હોય ત્યાં તો તે બ્રહ્મ નહિ પણ ભૂતાકાશ જ સમજવો. આ રીતે પ્રકરણોથી જ સંચયનું નિરાકરણ મળે જાય છે. અર્થાત્ જ્યાં જેવું પ્રકરણ હોય ત્યાં આકાશનો તેવો અર્થ કરવો.

પ્રકરણપ્રજ્ઞાત્ આકાશ એટલે બ્રહ્મ કે મહાભૂત એવો અર્થ લેવો.

બ્રહ્મ પ્રકરણમાં તે બ્રહ્મ છે એમ સમજવું અને કાર્યના પ્રકરણમાં તે મહાભૂતના અર્થમાં સમજવું. આ રીતે પ્રકરણ પ્રમાણે અર્થનો નિર્ણય થતો હોવાથી શા માટે “આકાશ” શબ્દના અર્થનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ સૂત્રમાં તેવા પ્રયત્નનો કોઈ પણ અર્થ નથી. કારણ કે શ્રુતિના પ્રકરણથી તે અર્થ નિશ્ચિત થઈ જ શકે છે. જો કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે બ્રહ્મ એ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને ભંગાદિના હેતુ છે અને એ કહેવાને માટે આ પ્રકરણ છે તો આ દલીલ વ્યાજબી નથી કારણ કે આ સૂત્રમાં તેનો વિચાર વ્યર્થ છે. પ્રથમ જન્માદિ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ આપીને તે બ્રહ્મનું નિષ્કલ્પ કર્યો છે. તો પછી અહિં આ તેના હેતુ: વિચાર અરથાને છે. જો એમ ન હોય તો જ્યાં બ્રહ્મ પ્રકરણમાં “આકાશ” શબ્દ બ્રહ્મના અર્થમાં હોય ત્યાં પણ તે માટે મોંઘેલ રહેશે. કારણ કે તે મહાભૂત, વેદ વગેરેનું વાયક જ નથી છે. માટે જ્યાં જેવું પ્રકરણ ત્યાં તે પ્રમાણે અર્થનો નિર્ણય કરવો. માટે આ અધિકરણમાં આકાશ બ્રહ્મ હશે કે ભૂતાકાશ એ અર્થના નિર્ણયની અમે કંઈ પણ જરૂર નોતા નથી.

સિદ્ધાન્ત

સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીની દલીલનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપે છે.

તમે જ એમ કહેવા માગો છો કે પ્રકરણ પ્રમાણે આકાશનો અર્થ લેવો તો તે અમારે કબૂલ છે. પણ હદિગ્રંથની ઉપર આપેલી શ્રુતિમાં તે પ્રકરણ બ્રહ્મ વિષયક છે કે કાર્ય વિષયક તે નિશ્ચિત નથી. માટે પ્રકરણ ઉપરથી “આકાશ” એટલે બ્રહ્મ એમ એકદમ અર્થ લઈને વ્યવહાર કરવો સુગમ નથી, માટે જ આ સૂત્રનો આરંભ સાપ્રોચ્ચન કરે છે.

પ્રસ્તુત જાન્દોગ્યની શ્રુતિમાં 'આકાશ' શબ્દનો અર્થ ભૂતાકાશ છે, એમ પૂર્વપક્ષી સમજે છે. જેમ, તે કહે છે કે અવાન્તર વિદ્યા-અર્ચા વિદ્યામાં જનશ્રુતિ ઉપાખ્યાનનો સમાવેશ થાય છે તેમ આ પ્રકરણનો અર્થ નિશ્ચય ભૂતાકાશમાં કરવાનો છે. અને માટે લોક બાધ્યનો ન્યાય લાગુ થઈ શકે છે. લોકમાં શબ્દ ને અર્થમાં પ્રચલિત હોય તેજ અર્થમાં વેદમાં સમજવાના છે. લોકમાં "આકાશ" એટલે ભૂતાકાશ એમ સધળાઓ અર્થ કરે છે, તેમ વેદમાં પણ આકાશ એટલે ભૂતાકાશમાં જ સમજવું.

અહિંઆં આકાશ એટલે બ્રહ્મ છે.

સિદ્ધાન્તી આ દલીલનું અણકન કરે છે. તે કહે છે. કે અહિંઆં તે ભૂતાકાશના અર્થમાં નથી; પણ બ્રહ્મના અર્થમાં છે. આકાશનો અર્થ પરમાત્મા લેવાનો છે. કારણ કે શ્રુતિમાં સિદ્ધગ્રન્થ

× લોકે માણ્યતે ચેન પદેન યોર્યે રસ્યર્થઃ×× તત્પર્યતા નિર્ણયનું સિદ્ધગ્ર
પણ તે વિષેનું છે શ્રુતિનું સામર્થ્ય તે અર્થનો પ્રકાશ કરે છે. યદેવ આકાશ આનન્દો ન સ્વાત્ એ શ્રુતિમાં આકાશ પદમાં બ્રહ્મ અર્થનું સામર્થ્ય છે. પૂર્વમાં એટલે (જૈમિની સૂત્રો) શ્રુતિ સિદ્ધગ્ર વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન, અને સમાખ્યાન ઉપરથી અમુક શબ્દનો અમુક અર્થ છે એવો નિશ્ચય કરાવે છે. તે રીતે અહિંઆં પણ શ્રુતિના સામર્થ્યથી તે અર્થનો નિર્ણય થાય છે. વળી જેજે શ્રુતિઓ છે તે તમામમાં શ્રુતિનું સામર્થ્ય તથા સમન્વયરૂપ એક વાક્યતા છે. તે વાક્યતા એક બ્રહ્મ વિષે છે કારણ કે બ્રહ્મજ નગતનું કારણ છે. વળી ઉપરની શ્રુતિમાં "સર્વે ભૂતો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે" એ શબ્દોમાં સર્વની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથીજ હોઈ શકે, અર્થાત્ આકાશને સધળાંની ઉત્પત્તિનું મૂળ કહ્યું છે. એટલે તે બ્રહ્મજ સર્વગાંની ઉત્પત્તિનું મૂળ સમજવાનું છે. વળી ત્યાં પ્રથમ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આ લોકની ગતિ કયી ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે "આકાશ". " આ લોકોને ઉત્પદમાં પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન આકાશજ જણાવ્યું છે. "ભૂતાકાશ" તે લોકમાં હોવાથી, લોકની ગતિરૂપ હોઈ શકે નહિ. ફક્ત બ્રહ્મજ સર્વની ઉત્પત્તિની ગતિ છે. માટે ભૂતાકાશ તે આકાશ નહિ પણ બ્રહ્મ જ છે. સર્વની ગતિ બ્રહ્મ જ મુખ્યાર્થમાં છે માટે ત્યાં લક્ષણ નથી. મુખ્યાર્થમાં છે માટે ત્યાં લક્ષણ નથી. મુખ્યાર્થનો બાધ હોય તોજ લક્ષણ લેવી સુકત છે. બ્રહ્મ સર્વની ગતિ છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ અર્થનો બાધ નથી. માટે ત્યાં મુખી મુખ્ય બ્રહ્મનો અર્થ મંજાવે છે ત્યાં મુખી આકાશ પ્રાણ ન્યોતિ વગેરે શબ્દોમાંથી કાઢપણ તત્ત્વાધ્યાસિક બ્રહ્મ પરત્વે છે એવી શાસ્ત્રની રિપતિ નથી. જેમ યદેવ આકાશ આનન્દો ન સ્વાત્ તેની શાક્ટ અહિંઆં પણ આકાશ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થયું.

૮ અતિદેશાધિકરણ.

અત એવ પ્રાણઃ ॥૧-૧-૨૨ ॥

માટેજ પ્રાણ (પણુ બ્રહ્મ) છે.

“હે પ્રસ્તાતા, જે દેવતા આ પ્રસ્તાવમાં છે” (છાં ૧-૧૧-૪) ત્યાંથી શરૂ કરીને “તે દેવતા કોણ ? તેણે કહ્યું-પ્રાણ સઘળાં આ જૂતો પ્રાણ તરફ જાય છે, તેના તરફ વળે છે. આ તે દેવતા પ્રસ્તાવમાં છે. (છાં ૧-૧૧-૫ મુધી (પ્રાણનું વર્ણન છે.) ત્યાં શંકાય છે કે આસન્ય પ્રાણ હશે કે બ્રહ્મ ? પૂર્વપક્ષ તથા સિદ્ધાન્તનો અતિ દેશ પાછલા અધિકરણની મારફત છે.

શંકા—અધિકરણો ન્યાયરૂપ હોવાથી સર્વત્ર તેમની ગતિ થશે તો શા માટે અતિ-દેશ કરાય છે. ઉત્તર-અખ્ય પ્રાણના પણુ સર્વ જૂતોમાં સંવેશનું સ્વપ્નાદિમાં ઉપપાદન શ્રુતિમાં જ છે. જેમકે “જ્યારે પુરુષ સૂવે છે ત્યારે વાણી પ્રાણ તરફ જાય છે. (શ. બ્રા. ૧૦-૩-૩-૬) વગેરેથી ત્યાં જેમ પ્રાણ વિદ્યા બ્રહ્મ પરાયણ નથી તેમ આ પણુ બ્રહ્મ પરત્વે નથી. મારે અહિંઆં કહેલો ન્યાય નથી. માટે અતિ દેશ કરાય છે. અને વળી આનાથી જૂદા ન્યાય છે. વળી જ્યાં પ્રકરણની બ્રહ્મ પરત્વે કદપના હોય ત્યાં કંઈ પણુ બાધક ન હોય તો ત્યાંજ તે બ્રહ્મ પરત્વે છે એવી કદપના કરવી જોઈએ અન્યની સંભાવનામાં તેના પરત્વે છે કે નહિ. માટે જ બ્રહ્મનું લિંગ હોવાથી પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મ છે.

અધિકરણ ૮ સુ સંપૂર્ણ

વિવેચન

(વિવેચન) આ અધિકરણમાં છદિઅ ૧-૧૧-૪ તથા ૧-૧૧-૫ માં વપરાયલા “પ્રાણ” શબ્દનો અર્થ નક્કી કરે છે. તે ઉપનિષદમાં નીચેની શ્રુતિ છે “હે પ્રસોતા (સામને ગાનાર) ! જે દેવતા પ્રસ્તાવમાં રહેલી છે તે” એમ શરૂ કરીને “જે દેવતા કયાં? એના જવાબમાં કહે છે કે “પ્રાણ”-આ સર્વ જૂતો પ્રાણમાં લય પામે છે, અને પ્રાણમાંથી નીકળે છે. આ પ્રસ્તાવ સાથે જોડાયલા દેવતા એને જાણ્યા વગર તે પ્રસ્તાવ ગાઇ હોતતો તાર માથું કપાઈ ગયું હોત.”

પૂર્વપક્ષ. પ્રાણ-આસન્ય વાયુ.

આ શ્રુતિમાં સંશયને સ્થાન છે કે પ્રાણ એટલે આસન્ય (સાધારણ અર્થ) કે ધ્વજ ?

સિદ્ધાન્તી—આ શ્રુતિમાં વપરાયેલા પ્રાણ શબ્દ આસન્યના અર્થમાં છે. પ્રથમ જેવી રીતે આકાશનો અર્થ જૂતાકાશ અને કયો તેમ અહિં આ પ્રાણ આસન્યના અર્થમાં અને લઇએ છીએ, લોકમાં તથા પુરાણમાં આ પ્રાણ એ એક પ્રકારનો વાયુ કહેલો છે, એટલે તે વાયુનો બેદ આસન્ય પ્રાણ અહિં આ છે.

ઉત્તરપક્ષ. પ્રાણ=ધ્વજ.

પૂર્વપક્ષી-પણ શ્રુતિમાં જણાવેલાં સર્વ જૂતમાં સંવેશનનાં સિંગો હોવાથી તેનો સંભવ ધ્વજમાં જ હોઈ શકે છે, માટે જેમ આકાશ શબ્દનો અર્થ ધ્વજના સિંગો ઉપરથી ધ્વજ કયો હતો તેમ અહિં આ પણ ધ્વજનું સિંગ હોવાથી પ્રાણ એટલે ધ્વજ સમજવું.

સિદ્ધાન્તી—જે આમ તમે ‘આકાશ’ શબ્દના અર્થના વિચાર વિષેના અધિકરણમાં જે ન્યાય લાગુ કર્યો તે જ ન્યાય અહિં આ લાગુ કરતા હોતો પછી આ આધિકરણની આવશ્યકતા શી છે ? માત્ર તે જ અધિકરણમાં “પ્રાણ” વિષે પણ એમ સમજવું એવું કહી દેવું હતું. જુદા અધિકરણનો બેદ નકામો છે. કારણ કે જ્યાં જ્યાં ધ્વજનો અસાધારણ ધર્મ હોય ત્યાં ત્યાં ધ્વજ છે એવો ન્યાય તમામ અધિકરણો માટે લાગુ પાડી શકાય છે.

પૂર્વપક્ષી—તમારી ચંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. પ્રાણવિદ્યાના વાક્યમાં, પ્રુપ્ત તથા સ્વાપથી પ્રયુક્ત જૂતલય તથા તેના પ્રભોધથી પ્રયુક્ત જૂતોત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે. પુરુષની સુષુપ્તિ એટલે જૂતોનો લય, અને પુરુષનો પ્રભોધ (જાગૃતિ) તે જૂતની ઉત્પત્તિ-આ લય તથા ઉત્પત્તિ બન્નેનું વર્ણન પ્રાણવિદ્યામાં છે. ત્યાં સ્વતન્ત્ર રીતે ઉત્પત્તિ અને લય પ્રકાર કહી નથી. જે પ્રાણવિદ્યા ધ્વજ વિષયક છે એમ કહી ન કરવામાં આવે તો આ વાક્ય પણ ધ્વજ વિષયક બનશે નહિ. તેથી શ્રુતિના સામર્થ્ય રૂપ હેતુમાં સ્વાતન્ત્ર્ય તથા પારતન્ત્ર્યનો વિવેક પણ બનશે નહિ. તેથી પ્રાણ વિદ્યાના અસાધારણ ધર્મ અગર સિંગ બાધક હોવાથી આ સ્થળે તે ન્યાયથી ધ્વજ વિષયક છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. માટે જુદા ન્યાયથી આ બાબતનો નિષ્કર્ષ કરવાનો છે. તેથી અધિકરણ સપ્રયોજન છે.

અહિં આ ક્યા ન્યાયથી અધિકરણનો આરંભ કરવાનો છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

જ્યાં પ્રકરણ ધ્વજ વિષેનું છે એવી કલ્પના કરવામાં આવે ત્યાં કંઈ પણ બાધક નથી, કારણ કે પ્રકરણ ધ્વજનું ચાલતું હોય ત્યાં પ્રાણ વગેરેનો પ્રયોગ ધ્વજના અર્થમાં છે.

ઉપસંહાર.

જે પ્રકરણ અન્ય વિષયનું હોય તો ત્યાં ધ્વજનો અર્થ લઈ શકાય નહિ. આ ન્યાયથી આ અધિકરણની સિદ્ધતા જણાવી છે. માટે તેના સિંગથી-પ્રાણ શબ્દનો જ્યાં પ્રયોગ છે તે શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાવનાર સામર્થ્ય બળથી પ્રાણ એટલે આસન્ય નહિ પણ ધ્વજ એમ સિદ્ધાન્ત દર્શિત થાય છે.

(અધિકરણ ૮ સ પૂર્ણ.)

જ્યોતિશ્વરણાભિધાનાત્ ॥૧-૧-૨૩॥

જ્યોતિ (પ્રકાશ) છે, કારણ કે ચરણ (પ્રકાશના ધર્મ) કહ્યા છે.

આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે કે અય યદતઃ પરોદિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે, વિશ્વતઃ પૃથેષુ સર્વતઃ. પૃથે વ્યવુત્તમેષુ સ્તમેષુ લોકેષુ રૂદન્તાવલદિયદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ॥ “હવે આને આકાશમાંથી જ્યોતિ સઘળે ઉત્તમ અને અનુત્તમ લોકમાં પ્રકાશે છે. આને અન્તઃ પુરુષમાં પ્રકાશે છે તે જ્યોતિ આ છે” (છાં. ૩-૧૩-૭) અહિં આ શંકા આ છે કે “જ્યોતિ” શબ્દ એટલે સાધારણ જ્યોતિ સમજવું કે પ્રકાશ ?

અહિં આ પ્રકાશને અસાધારણ ધર્મ નહિ હોવાથી પૂર્વપક્ષ^૧ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો ચરણ પ્રકાશને ધર્મ છે. “તેનો મહિમા આટલો છે. માટે આ શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે. સઘળાં ભૂતો તેના એક પાદ છે અને સ્વર્ગમાં અમૃત તેના ત્રણ પાદ છે”. (છાં ૩-૧૨-૬)

એવું પૂર્વ વાક્ય છે “આ સઘળાં ભૂતો તથા જે કંઈ છે તે ગાયત્રી છે.” (છાં ૩-૧૨-૧) વગેરેમાં ગાયત્રી નામની પ્રકાશવિદ્યાનું કથન કરવાને તેના ચાર પાદનું પ્રતિપાદન કરીને પ્રકાશના ચાર પાદ છે એવું જણાવ્યું છે. પુરુષસૂક્તમાં પણ ચાર આશ્રમના છવોને પાદ કહ્યા છે. તથા ઋગ્વેદમાં તેમજ પ્રકાશ વિદ્યામાં પણ “અ” ‘ઉ’ અને ‘મ’ના નાદથી વાચ્ય ચાર પાદ-વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ અને ચોથો કહ્યા છે. “તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્”^૫ એવું પણ છે, તેમજ ‘પ્રકાશ પુરુષ’^૬ એવું પણ છે. સત્યકામ પ્રાક્ષણમાં^૭ તો પ્રકાશના ચાર પાદો સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યા છે. માટે સત્-ચિત્ અને આનન્દરૂપ પ્રકાશનાં ‘જ્યોતી રીતે તેમ સચ્ચ-દાયથી’^૮ ચાર રૂપ છે.^૯ તેમાં કેવલનું^{૧૦} કાર્ય રૂપ છે. ચોથા પાદનું^{૧૧} પ્રકાશ છે. તેમાં

(૧) આ વાક્યમાં પ્રાણપદનો અન્ન તથા આદિ સારથે પ્રયોગ કરેલો દેવાથી આ બ્રહ્મનું પ્રકારણ દોષ શકે નહિ પણ “પ્રાણના પ્રાણ” એ શબ્દથી આ બ્રહ્મનું પ્રકારણ જણાય છે માટે સંશયનું કારણ છે. (૨) સૂત્રમાં ક્ષતપ્ત્ય શબ્દોથી જણાવે છે (૩) જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મના આસાધારણ ધર્મો દેખાય ત્યાં બ્રહ્મત્વ છે એવો સર્વ અધિકરણનો ન્યાય (૪) પ્રાણવિદ્યામાં કહે છે કે પુરુષ સૂષ્ણ્મ જાય છે ત્યારે ભૂતલય છે, અને જ્યારે તે જાય છે ત્યારે ભૂતોની ઉત્પત્તિ છે, સ્વતન્ત્ર રીતે નહિ. આ રીતે પ્રાણ વિદ્યામાં જણાવેલો પ્રાણ તે બ્રહ્મ નથી, તે પ્રમાણે આ વાક્યનો અર્થ પણ બ્રહ્મ થયે નહિ. પણ શ્રુતિના સામર્થ્યથી, તેમાં જેતું જણાવેલો દેવાથી તે પ્રાણની સ્વતન્ત્રતા તથા પરતન્ત્રતાનો વિવેક (વેદ) દેખાડેલો છે તેથી પ્રાણ વિદ્યાની અસાધારણતા બાધક દેવાથી તે ન્યાયથી આનો અર્થ બ્રહ્મ થતો નથી

(૧) સાધારણ જ્યોતિઃ (પ્રકાશ) બ્રહ્મ નહિ. (૨) જ્યોતિઃના ચરણ (પાદ) શ્રુતિમાં જણાવેલા દેવાથી, જ્યોતિઃ (પ્રકાશ)ને ચરણ હોઈ શકે નહિ, પણ બ્રહ્મ વાચક જ્યોતિઃના હોઈ શકે. (૩) બ્રહ્મના પાદ હોય છે તે ગાયત્રી મંત્રથી સમજાવે છે. ગાયત્રી મંત્રના ચાર પાદોનું વર્ણન કર્યું છે. (છાંદોગ્યમાં) પણ ગાયત્રી એટલે વાક-અર્થાત્ બ્રહ્મ તેનાજ તે પાદ છે. (૪) માણુક્યમાં (૫) એ રૂત કાઠકમાં છે (૬) આ તૈત્તીર્યમાં છે. (૭) કયા પ્રસંગે જગ્યાલને બ્રહ્મના ચાર પાદો વર્ણવી જતાં બ્રહ્મ છે (૮) બ્રહ્મને નિરંશ છે તો તેમાં અંશની કલ્પના શી રીતે ? એવી શંકા સામે કહે છે. (૯) સઘળાં ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મના પાદો જણાવ્યા છે (૧૦) આથી બ્રહ્મનું વિરૂદ્ધ ધર્મોશ્રયપણું તથા અંશી હોવાપણું પણ સ્વીકારાય છે (૧૧) કેવલ અંશો સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ કાર્યરૂપ છે. બ્રહ્મ કાર્ય મનાય છે. કેવલ સદંશ તે જગત્. એ તે છત્ર અને આનન્દ (મણિતાનન્દ) તે અક્ષર-આ ત્રણે બ્રહ્મનાં કાર્યો છે. જહો જીવોન્તરા-

પણ છ પ્રકારની^{૧૩} પ્રતિજ્ઞાથી ભૂત^{૧૪} પૃથિવી અને શરીરના પરિચાયક^{૧૫} તરીકે છ પ્રકારનું નિરૂપણ નહિ કરીને હૃદયના છ પ્રકારને નિરૂપે છે “તસ્ય દેવા પતસ્ય વગેરેથી પાંચ દેવ પુરુષોનું નિરૂપણ કરીને તેમના દ્વાર પાલના જ્ઞાન પછીથી “અથ વદત્ પરો જ્યોતિર્દીવ્યતે” એ વાક્યમાં ચોથાપાદના છઠ્ઠાપ્રકારનું પ્રાતપાદન કર્યું છે. પછીથી ચોથા પાદમાં પાંચ પુરુષો છે. તેનાથી પર સ્વર્ગની જ્યોતિ છટ્ટો છે. તે સર્વત્ર દીપ્યમાન છે એવું નિરૂપીને, તેજ અન્તઃપુરુષમાં ઉપસંહાર કરે છે. માટે પ્રથમ “વિષાદ્વિષ્ણુમૃતં દિવિ” એવું કહેવું હોવાથી આ ત્રિપાત સંબન્ધ અમૃત ઉપરના લોકોમાં છે; માટે અહિં આ ચોથા પાદનું નિરૂપણ કર્યું છે એ સિદ્ધ છે. માટે પાદો પ્રજ્ઞના^{૧૬} ધર્મ હોવાથી જ્યોતિઃ પ્રજ્ઞ છે. તેથી પ્રજ્ઞ ધર્મના નિર્ણય માટે આ અધિકરણમાં ચરણો ગૌણ અર્થમાં છે એવી વ્યાવૃત્તિને માટે છે. આ નિર્ણયથી^{૧૭} પ્રભુવ વગેરે વિદ્યાઓનો નિર્ણય થયો એમ ભણવું બોધ્યું.

છન્દોભિધાનાન્નેતિ ચેન્ન તથા ચેતોર્પણ

નિગદા-તથા હિ દર્શનમ્ ॥૧-૧-૨૪॥

ગાયત્રી છન્દનું વર્ણન છે તેથી (ચરણ પ્રજ્ઞ ધર્મ નથી) એમ બે કહેતા તેમ નહિ, (પ્રજ્ઞમાં તથા તે દ્વારા ચિત્તઅર્પણ કરવાનું કહ્યું છે) તેથી તથા તે રીતે દર્શન થાય છે તેથી.

શિક્ષા—અહિં આ પ્રજ્ઞ ચાર પાદવાળું નિરૂપણ નથી પણ ગાયત્રી છન્દનું નિરૂપણ છે. “અથવા આ સર્વ ભૂત પદાર્થો જે કંઈ છે તે ગાયત્રીને” ત્યાંથી (છાં ૩-૧૨-૫) શરૂ કરીને તેજ ભૂત, પૃથિવી, શરીર, હૃદય વગેરેના લેટોથી વર્ણન કરીને ગાયત્રીના ચાર પગ છ પ્રકાર છે, તે આ “સંપા ચતુષ્પદા પદ્ધિષા ગાયત્રી”શબ્દમાં કહ્યું છે. તેનો મહિમા તેટલોજ છે. (છાં ૩-૧૨-૫) કહ્યું છે.

તે વ્યાખ્યાન રૂપ ગાયત્રીમાં ઉદાહરણવાળો મંત્ર કેવી રીતે એકા એક પ્રજ્ઞ ચાર પાદવાળું છે એમ કહે? અથવા જે આ પ્રજ્ઞ છે તેમાં પ્રજ્ઞ પદ પણ, છન્દ પ્રવૃત્ત હોવાથી તેની પરત્વે છે એમ સમજવું બોધ્યું શબ્દમાં પણ પ્રજ્ઞના વાયકત્વની સિદ્ધિ હોવાથી

મેતિ દ્યવહારન્નિધામત ॥ (૧૨) સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ દૃઢ દૃઢ ત્રણ પાદો અને સંવિધાન તરીકે એક પ્રથમના ત્રણ કાર્પણ છે, અને પછીનો ચોથો કારણ રૂપ છે. જગત્ કવ અને અક્ષર એ ત્રણ પાદો અલગી કાર્યો છે, અને ચોથો પાદ સંવિધાનરૂપે પ્રજ્ઞ પોતે છે. (૧૩) ગાયત્રીના ચાર પાદ અને છ પ્રકાર કલા છે (૧૪) છ પ્રકાર—વાણી, ભૂત, પૃથિવી, શરીર, હૃદય, અને પ્રાણ. આ છ ગાયત્રીના પ્રકારો છે. (૧૫) ઉપલક્ષણથી (૧૬) અલગ પાદ હોય છે. અલગી આત્મના પાદની કંપના અચુકત નથી. પાદ હોવા તે અલગોજ ધર્મ છે. જ્યોતિને પાદ હોઇ શકે નહિ. તેથી જ્યાં જ્યોતિના પાદોનો ઉદ્દેશ હોય ત્યાં જ્યોતિઃ પદ અલગ વાયક છે એમ ચાનવું (૧૭) પ્રભુ તથા બીજા રચે જ્યાં પાદ કલા હોય તે અલગ વાયક છે એમ સિદ્ધાન્ત થયો.

(૧) અલગ દૃઢ પણ ગાયત્રીના અર્થમાં છે એવું પૂર્વેથી જણાવે છે મૂળ મંત્ર ગાયત્રીને છે. અને તેના ચાર પાદનું વર્ણન છે, અલગ પાદનું નહિ, છતાં ત્યાં અલગ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તેથી અલગ નહિ પણ ગાયત્રી અર્થમાં. (૨) ગાયત્રી શબ્દ અલગો પદાર્થ છે એમ કહેતા હોતા

પ્રણીપનિવહની માફક શબ્દ પ્રકા પણુ છે. માટે છન્દજ પાદનું અભિધાન કરે છે. પાદો પ્રકાના ધર્મો નથી એમ જો હોય તો-કહે છે આ દોષ નથી, કારણ કે તે દ્વારા ચિત્તનું અર્પણ કહ્યું છે. “જે આ કંઈ છે તે સર્વ ગાયત્રી છે.” વર્ણના સમૂહ રૂપે (ગાયત્રી) મુખ્ય રીતે સર્વરૂપ સંભવી શકે નહિ. જેમ સોયથી દોરો પ્રવેશે છે તેમ ગાયત્રીથી બુદ્ધિ તેનાથી પ્રાતપાદ પ્રકામાં પ્રવેશે છે. શા માટે આ રીતે પ્રતિપાદન કરો છો એવું કોઈ કહે તો જણાવે છે. તે પ્રમાણે શ્રુતિ જોવામાં આવે છે. વળી તેજ પ્રકારથી દર્શન-જ્ઞાન થાય છે. સ્થૂલ બુદ્ધિ નિયમપૂર્વક પ્રકામાં પ્રવેશે છે. આથી સઘળા મંત્રની ઉપાસનાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. “હિ” એવું જણાવે છે કે આ અર્થ યોગ્ય છે લોકમાં જે પોતાની મેળે પ્રવેશ પામતું નથી તે તેના ઉપાયથી પ્રવેશ પામે છે; અદૃષ્ટ દ્વારા તેમ નથી, દૃષ્ટની બાબતમાં તેનો સંભવ છે. કારણ કે અદૃષ્ટની કલ્પના વ્યાજબી નથી. માટે પાદો પ્રકાના ધર્મો છે.

મૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥૧-૧-૨૫॥

અને ભૂત, પૃથિવી, શરીર અને હૃદય રૂપ ચાર પાદના વ્યપદેશની સંભાવના પ્રકામાં છે તેથી એમજ છે.

ભૂત વગેરે અહિં પાદ કહેવાય છે. તે ભૂત, પૃથિવી, શરીર અને હૃદય એમ ચાર છે. આ ગાયત્રીના પાદ થવાને લાયક નથી. પ્રકાના શરીરના તે સંભવી શકે. જ્યાં સુધી મુખ્ય અર્થ હોય ત્યાં સુધી ગોણની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ. અર્થ આ છે. પ્રથમ હેતુમાં છન્દ (ગાયત્રી)ના પાદનો વ્યપદેશ છે તો પણ તે પ્રકાનાજ થવાને યોગ્ય છે. પુરુષસૂક્તમાં પતાવાનસ્ય (ઋ સં ૧૦-૬૦-૩) એવું પ્રકા વિષે વચન છે. આ વાક્યમાં તો ગાયત્રીના પાદનો ઉપદેશ નથી પણ પ્રકાનાજ તે પાદ છે. તેના વાચક હોવાથી લક્ષણથી ગાયત્રીમાં તેનો ઉચિતસંહાર છે, “અ=અને” શબ્દથી અર્થ શબ્દના પાદ થતા નથી પણ શબ્દો અર્થનાજ હોય છે. માટે પ્રકાવાક્ય હોવામાં ભૂત વગેરે પાદ બની શકે, તે સિવાય નહિ. માટે પાદ પ્રકાના ધર્મ છે.

ઉપદેશમેદાન્નેતિ ચેન્નોભયસ્મિન્નપ્યવિરોધાત્ ॥૧-૧-૨૬॥

સમગ્રી અને પંચમીના ઉપદેશ ભેદથી જ્યોતિઃ પ્રકા નથી એમ જો કહો તો તેમ પણ નથી કારણ કે બન્ને (વિભક્તિમાં) વિરોધ નથી.

પાદોસ્ય વિશ્વામૂતાનિ “બધાં ભૂતો આના પાદ છે. (છાં. ૩-૧૨-૬) સર્વ ભૂતો એ

પ્રકાના પ્રતિપાદક ગાયત્રી મંત્રની ઉપાસનાથી પ્રકામાં ચિત્તનો પ્રવેશ હોય તો પ્રકાની પ્રાપ્તિ ॥ (૩) ગાયત્રી દ્વારા ચિત્ત પ્રકામાં પ્રવેશ પામે છે. (૪) દોરો જેમ સોયનાદ્વારા પરમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ. (૧) ભૂત, પૃથ્વી, શરીર અને હૃદય એ ગાયત્રી (છન્દ)ના પાદ હોઈ શકે નહિ પણ ગાયત્રી (પ્રકાના) હોઈ શકે. (૨) ગાયત્રી છન્દના પાદ કલા હોય તોપણ તે પ્રકાના છે એમ સમજવું (૩) પુરુષ સૂક્તમાં પ્રકાના પાદ કલા છે તેથી ગાયત્રી મંત્રમાં કહેલા પાદો પ્રકાના છે એમ સમજવું.

પાદ છે, સ્વર્ગમાં અમૃત એ ત્રણ પાદ છે. આવો એક 'અર્થ' છે.

પુરુષસૂક્ત પ્રમાણે બીજો અર્થ છે. પ્રથમમાં-શંકા-સ્વર્ગમાં દિવિ એ મંત્રમાં 'સાતમી વિભક્તિના આધારનું' પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને અતઃ પરમ્ એમાં અહિંઆં પાંચમીનો આધાર નથી. માટે ઉપદેશના ભેદથી પ્રથમ જણાવેલા વિચારના અભાવથી જ્યોતિઃ બ્રહ્મ નથી.

ઉત્તર—આ દોષ નથી. બન્ને વિભક્તિમાં પણ વિરોધ નથી. મંત્રમાં 'સ્વર્ગમાંજ' કહેલું આ વાક્યમાં સર્વત્ર કહેવાય છે. સર્વત્ર જે વિધમાન છે તેનું સ્વર્ગમાં અસ્તિત્વ હોય તો તેમાં વિરોધ નથી. આથી શબ્દથી ત્યાં તેનું અસ્તિત્વ નથી એમ નથી. પણ ત્યાંથી પણ બીજે તે છે એમ સમજાય છે. માટે સાતમી વિભક્તિ તથા પાંચમીના નિર્દેશમાં વિરોધ નથી.

બીજામાં-શંકા-મંત્રમાં અમૃત શબ્દ છે અને અહિંઆં જ્યોતિઃ પદ છે, અને આથી ઉપદેશમાં ભેદ છે તેથી ચોથો પાદ હુકય છે. માટે શબ્દથી પણ બધા થકી ભેદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આથી ઉપદેશના ભેદ કરીને એક વાક્યતા નથી. વળી આ વાક્યમાં ચરણનો અભાવ હોવાથી હેતુ સ્વરૂપથી સિદ્ધ નથી.

ઉત્તર—આ દોષ નથી. બન્ને જ્યોતિઃ અને અમૃત પદમાં વપરાયલા શબ્દો એક અર્થવાળા હોવાથી વિરોધ નથી. ત્રણ પાદ ઉપરના લોકોમાં છે અને ચોથો સર્વત્ર છે. નહિતો પાદોમાં ભૂતિનો વિરોધ આવે, એટલું નહિ પણ પરિચ્છેદ (તદ્વાપત) તથા વિરોધ પણ (સંભવે), માટે અમૃત પદ અને જ્યોતિઃ પદ એ બન્નેનો અર્થ એક હોવાથી વિરોધનો અભાવ છે, તેથી એક વાક્યપણું છે. માટે અહિંઆં ચરણના અસ્તિત્વને લીધે અને તે (પાદ) બ્રહ્મનો ધર્મ હોવાથી જ્યોતિઃ 'બ્રહ્મજ છે

નવમું જ્યોતિશ્વરણાધિકરણ સંપૂર્ણ.

(૧) આ સૂત્રમાં બે અર્થ જણાવ્યા છે, તેમના પહેલો અર્થ (૨) બીજો અર્થ (૩) સ્વર્ગમાં એક પાદ રહે છે એમ કહીને ત્યાં સાતમી વિભક્તિ જણાવી છે. એક પાદ ક્યાં રહે છે તો કહે છે કે "સ્વર્ગમાં" અને બીજા સ્થળે "આની પછી" એમ કહીને પાંચમી વિભક્તિ જણાવી છે. એકમાં પાદનો આધાર જણાવ્યો છે બીજામાં તે જણાવ્યો નથી. માટે બન્ને સ્થળે જુદા જુદા ઉપદેશો હોવાથી જ્યોતિઃ બ્રહ્મ વાયક નથી. (૪) વિભક્તિના ભેદની દલીલ બાજબી નથી. વૃક્ષના આગલા ભાગમાં શ્વેન છે એમ કહો અગર તેનાથી પર છે એમ કહો તો પણ બન્ને સ્થળે શ્વેનનું જ્ઞાન થાય છે. તેજ પ્રમાણે વિભક્તિના ભેદ છતાં બ્રહ્મના પાદનું જ્ઞાન થાય છે. (૫) સૂત્રના બે અર્થ નીચે પ્રમાણે અમૃત દ્વિવિ એમ સાતમીનો નિર્દેશ છે. અતઃ પરોદિવો જ્યોતિઃ એમાં પાંચમી છે. એકમાં સાતમી અને બીજામાં પાંચમી દ્વારા ઉપદેશ આપ્યો છે. આ રીતે ઉપદેશનો ભેદ છે તેથી પૂર્વ પરમર્શના અભાવે જ્યોતિઃ બ્રહ્મવાચક નથી. આવી શંકા કરનારને કહે છે કે વિભક્તિના ભેદથી ઉપદેશ હોય તો પણ વિરોધ નથી.

વળી ઉપદેશનો ભેદ બીજી રીતે આ પ્રમાણે છે. મંત્રમાં અમૃત પદ છે અને અહિંઆં જ્યોતિઃ છે. માટે જ્યોતિઃ એટલે બ્રહ્મ નહિ. આનું સમાધાન આ છે કે આ રીતે ઉપદેશનો ભેદ હોવા છતાં પણ અમૃત અને જ્યોતિઃ બન્ને શબ્દો બ્રહ્મરૂપ અર્થમાં છે તેથી ત્યાં વિરોધનો અભાવ છે.

(નિવેશન, અંદાજ ઉપનિષદના ૨-૧૨-૩ની તિમા જ્યોતિઃ શબ્દ વપરાયો છે. તે હુતિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ' આ હુવોક્તી પાર વિશ્વતી પાર, મર્વતી પાર, ઉચામા ઉચા લોકમાં જેની પાર બીજા લોક નથી તેમાં જે જ્યોતિ પ્રકાશે છે તે એજ કે જે આ પુરુષની અન્દર પ્રકાશે છે.' અહિં આ જ્યોતિઃ એટલે પ્રાકૃત જ્યોતિઃ સમજવી કે જહાના અર્થમાં? પૂર્વપક્ષી તેને પ્રાકૃત જ્યોતિના અર્થમાં સમજે છે પણ સિદ્ધાન્તી તેને જહાના અર્થમાં જ લેશે.

કારણ કે અહિં આ જ્યોતિને ચરણ (પાદ) છે એમ કહ્યું છે પ્રાકૃત જ્યોતિને પાદ હોતા નથી પણ જહામાં તે મળવી શકે છે. માટે ચરણ દોવાપણું તે જહાને અપાધારણ ધર્મ અહિં આ ' હોવાથી જ્યોતિઃ એટલે જહા એવો અર્થ આપણે લેવાનો છે.

અહિં આ સવળા જુતોને જહાના પાદ કહ્યા છે. જ્યોતિ એટલે તેજ. સર્વ ચન્દ્ર એ તેજવાળા પદાર્થો છે, તેમનામાં જેમ પાદ નથી તેમ અહિં આ પણ નથી માટે પ્રાકૃત જ્યોતિ. નહિ પણ જહાજ.

જહાના પાદો છાં. ૩-૧૨-૬ માં જણાવ્યા છે " આને મહિમા આટલો બધો છે, માટે તે મહાપુરુષ છે. આ સધળા જુતો તેના એક પાદ છે. તેના અષ્ટતરૂપ ત્રણ પાદ હુવોક્તમાં છે." વળા સા છાં ૩-૧૨-૧ માં ગાયત્રી નામની જહાવિદ્યાને કહેલી છે. તેના ચાર પાદ છે એમ જણાવીને તે ચાર પાદ જહાના છે એમ કહ્યું છે કારણ કે સાં ગાયત્રી એજ સધળું કંઈ છે એમ કહીને જહાની સાથે તેનો પર્યાય સંબન્ધ ક્યો છે પુરુષપદ્ધતમાં ચાર આશ્રમમાં રહેનાર જુવો એ પુરુષના પાદ કહ્યા છે. પ્રણવ જહાવિદ્યામાં પણ અ, ઉ અને મ એ નાદની વાચ્ય ચાર પાદો જે વૈશ્વ, તૈજમ અને પ્રાણ વગેરે કહ્યા છે આ રીતે અહિં આ પણ જહા તે ચાર પાદ છે એમ કહ્યું છે. આથી જ્યોતિના પાદનું ભ્યાં વર્ણન છે સા જહાના પાદનું જ વર્ણન છે એમ મનજનુ. આ અર્થને 'તત્ત્વવિદ્યોત્તરમ પદમ્'માં જણાવ્યો છે. આ શબ્દમાં જહાના ચરણમાં પ્રસક્ત પ્રમાણ કહ્યું છે. 'મજ્જા પુલકં' એવું જે આનન્દમય જહામાં છે સા પણ પુનઃ જે અવયવ વિગેષથી જહાના ચરણમાં મર્મન જણાવી છે. જહાના ચરણનું વિશેષ પ્રમાણ સત્યકામ જાપાલમાં છે. સત્યકામ નામનો જાપાવાનો પુત્ર જેને જાપાલ કહેવામાં આવતો તે પોતાની માતી પાતે ગયો અને કહ્યું " હે મા! જહાચર્ચનું મેન કરીને શુકના કુકમાં રહી રવાનાપણું અધ્યયન કરવાની મારી મુજબ થઈ છે તો હું કયા જોતનો છું' તેણે મને કહે; કાણકે જ્યારે માગ શુક હું કયા જોતનો છું એવો પ્રશ્ન મને પૂછે ત્યારે મારે જોગ જાપાલ વગર તે મને અધ્યયન કરાવશે નહિ. કૃત જહાણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ જાતિમાં ઉપમ થયેલાનેજ તે મારેનો અધિકાર છે" આ પ્રમાણે પ્રશ્ન યતાં જાપાલ જોલી " હે ભાષા! હું તારે જોગ જહાણતી નથી, પણ તારે નામ મયકામ જાપાલ છે એમ હું જાણુ છું". પંડીથી જાપાલ હારિદ્રમત શુક પામે ગયો પંડીથી શુરજે તેને પૂછ્યું ત્યારે માતા પાસેથી જે પોતે સાંભળ્યું હતું તે તમામ કહ્યું પંડીથી તેની સત્ય ઉક્તિથી તેના જહાણત્વનો નિશ્ચય થવાથી જોતમે તેને ઉપનયન કરાવ્યું પંડીથી શુરજે તેને જુદી જુદી ચારસો ગાયો ચારવાને આપી અને કહ્યું કે આ જ્યારે હમાં રની મંખ્યાતી થાય ત્યારે પાછી લાવવી જાણાવે પણ તે પ્રમાણે ચરણમાં મન મૂકીને કરવા માંડ્યું. પંડીથી હઝારતી મંખ્યા યતાં દિવાના વાયુદેનતા પ્રસન્ન થયા અને તદ્વજહાને અનુપ્રવેશ કરાવીને કહે " અમારી મંખ્યા પૂરી થઈ છે માટે અમને આચાર્ય પામે લઈ જન હું પ્રસન્ન થઈ છું, અને જહા જહાના પાદ કયા છે તે કહીશ. તેના જાનથી તારે ત્વણું થશે પંડીથી દિશાએ પ્રથમ પાદ કયો તે કહ્યું અને વિરમી થઈ ત્યાર પંડીથી બીજે દિવસે જ્યારે આશ્રમ તરફ તે જતો હતો ત્યારે સાંજની વખતે અગ્નિના મંચિન્ધન પંડી બીજે ચરણ કયો તેનો ઉપદેશ અગ્નિએ કર્યો પંડીના દિવસે હજે અગ્નિની સાંજીને ત્રીજા પાદનો ઉપદેશ કર્યો. અને ત્યાર પંડીથી મહત્ત્વ નામના પક્ષીએ ચોથા પાદનો ઉપદેશ બીજા દિવસે કર્યો. આ રીતે સત્યકામ જહાણમાં પણ જહાના ચાર પાદ રપછ છે. આ

ઉપરથી ન્યોતિના જે પાદો કહ્યા છે તે યજ્ઞનાજ છે. કારણ કે પ્રાકૃત ન્યોતિને પાદ હોઇ શકતા નથી. ૭ ગાયત્રીના ચાર પાદ ભૂત, પૃથ્વી, શરીર અને હૃદય કહ્યા છે. હૃદય રૂપી ચોથા પાદના ૭ પ્રકાર છે. “સધનાં ભૂતો એના પાદ છે” એ શ્રુતિમાં સધનાં ભૂતો એક પાદ છે અને બાકીના ત્રણ પાદ સ્વર્ગમાં છે એમ કહ્યું છે. તો અહિંઆ યજ્ઞના ચાર પાદ કેવી રીતે સમજવા એવી શંકા કોઇને થાય તો તેના નિરાસ માટે કહે છે કે અહિંઆ પ્રત્યેક જૂદી જૂદી રીતે તથા સામટી રીતે પાદોનું વર્ણન કર્યું છે. “સધનાં ભૂતો એના પાદ છે” ત્યાં તમામ ભૂતોને એક પાદ કહીને અમૃત રૂપમાં ત્રણ પાદનો સમુદાય કહે છે, અને બીજે સ્થળે ભૂત, પૃથ્વી અને શરીર એ ત્રણ અને ૭ ભેદવાળું હૃદય એમ મળીને ચાર છે. તેમાં પ્રથમનાં તમામ ભૂતોને તથા બીજાનાં પૃથ્વી, શરીર અને ભૂતો એમ એને ચાર પાદ કહ્યા છે. ત્યાં યજ્ઞનું તેજ તથા અન્નરૂપે વર્ણન છે. તે કાર્યરૂપ છે અને જે અમૃત તથા હૃદય રૂપ પાદ છે તે યજ્ઞ છે. ગાયત્રીને ચાર પગલાળી અને ૭ પ્રકારની કહી છે. ૭ પ્રકારની કહેવામાં હેતુ એ છે કે હૃદય જે ગાયત્રીનો પાદ છે તેના ૭ પ્રકાર છે. આ ચાર પાદોમાંથી ત્રણ કાર્ય છે અને એક કારણ છે. ચોથા પાદ હૃદયનાં પાંચ દાર છે. ચાર દિશાઓ તથા ઉર્ધ્વમુખનો પ્રદેશ પૂર્વદિશામાં “પ્રાણ” દાર છે, દક્ષિણ દિશામાં “વ્યાન” છે. પશ્ચિમ દિશામાં “અપાન” છે, અને ઉત્તર દિશામાં “સમાન” છે અને ઉર્ધ્વમુખ દિશામાં “ઉદાન” છે. આ પાંચે દેવ પુરુષો તથા યજ્ઞ પુરુષો કહેલા છે. આ પાંચ પુરુષની ઉપાસના પછીથી યજ્ઞની ઉપાસનાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે એવું જણાવવાને, આ અધિકરણના આરંભમાં ઉતારેલી યુતિ કહેવામાં આવે છે. આ પાંચથી ન્યોતિ: પર છે. અને તે હૃદયના અન્ત:સ્થમાં બીરાજે છે એમ કહે છે. માટે આ ‘ન્યોતિ:’ના પહેલાં કહેલા અમૃત રૂપ ત્રણ પાદો સ્વર્ગમાં તે એટલે જન, તપ, અને સત્યનામના ઉપે આવેલા લોકોમાં છે. માટે અહિંઆ ચોથા પાદનું વર્ણન છે. તેથી ન્યોતિ: પણ યજ્ઞ છે એવો યજ્ઞ ધર્મના નિર્ણય માટે આ અધિકરણ છે. ચરણ અર્થ ગૌણ અર્થમાં નથી એવું આ અધિકરણમાં જણાવે છે. આના નિર્ણયથી પ્રથુવાદિ વિદ્વાનો પણ નિર્ણય કર્યો સમજાય છે. તે પણ યજ્ઞ પરત્વેજ છે.

ન્યોતિ: યજ્ઞજ છે એ બાબતને વિશેષ દલીલ ત પછીના સૂત્રમાં કરે છે. જો એમ શંકા કરવામાં આવે કે પાદનું વર્ણન હોવાના સખમે ન્યોતિ: યજ્ઞ છે એમ જો કહેલ હોય તો તે ઠીક નથી કારણ કે ગાયત્રી (છંદના) પાદનું પણ વર્ણન છે. તો હાં જેમ ગાયત્રીને યજ્ઞ કહેતા નથી પણ છંદજ કહીએ છીએ તેમ ન્યોતિ: શબ્દથી યજ્ઞ નહિ પણ સર્વ સંક્રાદિક પ્રાકૃત ન્યોતિજ સમજવા જોઇએ.

આના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે કે લાલે ગાયત્રીના પાદનું વર્ણન હોય છે પણ હાં ગાયત્રી છંદનું નિરૂપણ નથી તેમ ન્યોતિ: એટલે પ્રાકૃત ન્યોતિ: નહિ પણ યજ્ઞજ છે.

પૂર્વપક્ષ=પાદ-ગાયત્રી છંદના ધર્મો છે. યજ્ઞના નહિ.

પૂર્વપક્ષી—છાં. ૩-૧૨-૧ માં “અથવા ગાયત્રીજ આ સર્વ જે કંઈ છે તે છે” એવો ઉપક્રમ કરીને, તેનાજ ભૂત, પૃથ્વી, શરીર અને હૃદય એવા ભેદો કહ્યા છે, અને પછી કહે છે કે તે ગાયત્રીના પાદ ચાર છે અને પ્રકાર ૭ છે; એવું છાં ૩-૧૨-૫ માં કહે છે અને ૩-૧૨-૬ માં તેના મહિમા આટલોજ છે, એમ જણાવે છે. આ મન્ત્રોનું બરાબર રીતે પર્યાલેચન કરવામાં આવે તો આપણે જરૂરથી સમજી શકીએ કે આ ગાયત્રીના વર્ણનમાં મન્ત્રનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે ચાર પાદ વાળું યજ્ઞ છે એમ શી રીતે કહેવાય? મન્ત્ર ગાયત્રીના વિષેનોજ ચાલે છે. આજુ બાજુનો સંબંધ તપાસીશું તો ગાયત્રી છંદ વિષેનું પ્રકરણ છે. તો પછી એકાએક તે યજ્ઞનુંજ વર્ણન કરે છે એમ શી રીતે કહી શકીએ? વળી “આજે યજ્ઞ છે” તે શ્રુતિમાં યજ્ઞ શબ્દ છંદના અર્થમાં છે. વર્ણ ગાયત્રીનો તે બોધક છે. તે શબ્દ પણ (યજ્ઞ શબ્દ પણ) તે (છંદના) અર્થનો બોધક થાય છે.

પતિપદ એનું દર્શન ગણી શકાય. માટે ગાયત્રી છંદના પાદનું અભિધાન હોવાથી અહીંના ધર્મ રૂપ પાદનું વર્ણન નથી.

સત્ત્વરશ્ચ=પાદ અહીંના ધર્મો છે. ગાયત્રી માત્ર દ્વાર સાધન છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. તમે જે દ્રવ્ય બાધક ગણ્યો છો (અર્થ અર્થની પ્રતીતિમાં) તે દોષ રૂપ નથી. અહીંનું સ્વરૂપ અતિ સદૃશ હોવાથી સ્વૂલ શુદ્ધિ તેનું મહત્ત્વ યથા ચક્રત નથી, તેથી છંદોમયી ગાયત્રીનું અહીંના ધર્મોથી વર્ણન કરેલું છે, અને તેવા ધર્મોથી ગાયત્રીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં ચિત્તની શુદ્ધિથી અહીંનાં ચિત્તના પ્રવેશ માટે તે પ્રકારે ગાયત્રીનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેનાથીજ (ગાયત્રી દ્વારા) ચિત્તનું અર્પણ (ચિત્ત પ્રવેશ) કહેવાય છે. માટેજ ગાયત્રી આ સમયનું છે એમ છાં. ૩-૧૨-૧ માં કહે છે. અહીંજ સ્વરૂપ હોઈ શકે. ગાયત્રી છંદ સર્વ રૂપ હોઈ ન શકે કારણ કે તે તો વર્ણોના સમુદાય માત્ર છે. જે ગાયત્રી છંદ સર્વરૂપ છે એમ કહેવું હોય તો ઉપચાર-લક્ષણ લેવી પડે. લક્ષણોના સ્વીકાર કરીને અર્થ સમજવો એ એક પ્રકારનો દોષ છે, માટે તે લક્ષણોના યાગ કરીને મુખ્ય રીતે જે અર્થ સમજાય છે તે લેવો. મુખ્યાર્થ રીતિથી અહીંનાં સર્વરૂપ હોવાપણું થઈ શકે છે. જેમ સોયથી દોરો પ્રવેશ પામે છે તેમ ગાયત્રીથી શુદ્ધિનો પ્રવેશ છે. ગાયત્રીથી શુદ્ધિ અહીંનાં પ્રવેશ પામી શકે છે તે અર્થ નિરૂપણ માટે ગાયત્રીનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી કંઈ ગાયત્રી છંદજ વિષય છે એમ સમજવું નહિ.

વિષય તો અહીંનોજ છે. ગાયત્રી દ્વારાજ અહીંનું જ્ઞાન થાય છે. સ્વૂલ શુદ્ધિ નિયમ પૂર્વક તે રીતેજ તેમાં (અહીં જ્ઞાનમાં) પ્રવેશ કરી શકે. આજ પ્રમાણે સધળા મનુષ્યોના ઉપાસનાનું ફલ અહીંજ શુદ્ધિનો પ્રવેશજ હોઈ શકે. લોકમાં પણ આપણે એવો નિયમ નોંધ્યો છીએ કે જે દોષ સ્વતઃ જાતે પ્રવેશ કરતું નથી, તે તેના ઉપાયથી (સાધન દ્વારા) પ્રવેશ કરે છે. દોરો જાતે પટમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી, તેના પ્રવેશ માટે સોયની જરૂર છે. સોયમાં દોરાનો પ્રવેશ કરવાથી, પટમાં પ્રવેશો છે. તે પ્રમાણે, સ્વૂલ શુદ્ધિ અહીંનાં આપો આપ પ્રવેશ કરી શકે નહિ, તેથી તેને કોઈ પણ સાધન આપવું જોઈએ. આ સાધન તરીકે ગાયત્રી મંત્ર છે. ગાયત્રીના ઉચ્ચારથી અગર સેવનથી, ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને નિર્મળ જ્યેષ્ઠી સ્વૂલ શુદ્ધિ અહીં જ્ઞાન માટે લાવક બને છે—અહીંનાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આવો અર્થ સમજવવાને માટેજ ગાયત્રીનું સાધન તરીકે વર્ણન કર્યું છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે કહો છો કે સ્વૂલ શુદ્ધિ પોતે અહીંનાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી. માટે તેના પ્રવેશ અર્થે કોઈ પણ સાધનની જરૂર છે, અને તે સાધન તરીકે ગાયત્રી મંત્ર છે, પણ અમને તે સંમત નથી. શા માટે ગાયત્રીનેજ સાધન માનવું જોઈએ, અદૃષ્ટને તમે સાધન માનો તો શું જોઈ છે? અદૃષ્ટ એટલે અનેક જ-મના સિદ્ધ થયેલા સંસ્કાર. તેની અસર દરેક કાર્યમાં છે. અદૃષ્ટનું નિયમન આપણે સર્વત્ર જોઈએ છીએ. તો અહીંનાં શુદ્ધિના પ્રવેશમાં અદૃષ્ટ જ દારૂ-સાધન રૂપ છે એમ માનો.

સિદ્ધાન્તી—ના, અદૃષ્ટ સાધન માની શકાય નહિ. જ્યાં દૃષ્ટ પદાર્થનીજ સંભાવના હોય ત્યાં અદૃષ્ટની દૃષ્ટના અરધાને છે—અવ્યોગ્ય છે. કારણ કે ગાયત્રી એજ સાધન છે—તેજ દૃષ્ટ પદાર્થ અહીંજ છે તો પછી તેને મૂકીને, અદૃષ્ટની દૃષ્ટના શા માટે અમે કરવા જોઈએ? માટે પાદો એ અહીંનાં ધર્મો છે, ગાયત્રીના નહિ.

ઉપરના સત્રથી સત્રધારે પાદ અહીંના ધર્મો છે, ગાયત્રી છંદના નહિ એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે તે દલીલને વિશેષ રીતે સમર્થન સ્વરૂપ મં. ૨૫ માં આપે છે. આ સૂત્રમાં કહે છે કે શૂત, પૃથ્વી, શરીર અને હૃદયને પાદ કહેવા છે. તે પાદો ગાયત્રીના નહિ પણ અહીંના સંભાવી શકે છે. અહીંના શરીરનાજ તે પાદ હોઈ શકે. જ્યાં મુખી દુષ્ટ્યાર્થના સંગ-ધર્મી અહીંના તે પાદ છે એમ દૃષ્ટના બાધ એકતી

હોય તો પછી લક્ષણોનો સ્વીકાર કરીને ગાયત્રીની સાથે તેનો મંગલ છે એમ શા માટે આપણે માનવું ત્યાં ગાયત્રી મંત્રમાં ગાયત્રીના ચાર પાદ છે એમ કહે છે. પણ ગાયત્રી પદનો અર્થ, ત્યાં આપણે ઘણા સમજવો. જો કે ઉપર કહેલી દલીલ પ્રમાણે જાદ (ગાયત્રીના) પાદ સમજવા છે કારણ કે ત્યાં ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ છે, તો પણ ઘણાનાજ પાદ છે એમ સમજવું વધારે યુક્ત લાગે છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ અબેદના ઉપચારથી તે પાદ ગાયત્રી જાદના છે એમ કેમ તમે માનતા નથી ? ઉપર તમે કારણ આપ્યું કે ગાયત્રીથી શુદ્ધિનો પ્રવેશ થઈ શકે છે તે કારણથી તે (ગાયત્રી જાદ) ઘણા પ્રાપ્તિ સાધન સમજાય છે. પણ ઘણા અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો વચ્ચે અબેદતા છે સાધન પણ ઘણા છે, કારણ કે ઘણામાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, તેથી તે ઘણની ગુણ્ય હોવાથી અબેદાપચારથી ગાયત્રી જાદ ઘણ તરીકે લેતાં પ્રતીકની ઉપાસના માટે તેના તે પાદ છે એમ સાદરથી સંભવે છે. માટે અબેદના ઉપચારથી જાદના પાદ છે, ઘણના નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલ સ્વીકારવામાં અમને વાંધો નથી; કારણ કે ઘણ અને તેનાં સાધનો વચ્ચે અબેદતા છે તે અમે માનીએ છીએ પણ પ્રતીકની ઉપાસના માટે અબેદનો ઉપચાર સાદરથી તમે કરવા જાવ છો તે અમને ધંધ નથી. ઉપચારમાં લક્ષણ આવે છે. જે અર્થ નથી તેમાં શુદ્ધિ સમાનતાથી અર્થ કહેવો તે ઉપચાર બનાવ છે. “માણવક અગ્નિ છે” એ વાક્યમાં માણવક અગ્નિ નથી છતાં અમુક શુદ્ધિનું સાદર માણવક અને અગ્નિ વચ્ચે હોવાથી તેને અગ્નિ કહે છે. પણ આવો ઉપચાર અમને માન્ય નથી. ઉપચારમાં પણ અસત્ય કંપનાનો પ્રવેશ તો છેજ નેની તમે ના કહી શકશો નહિ. માટે અમે તો મુખ્યાર્થથી જે અર્થ થાય છે તે લઈશું અને અબેદના ઉપચારવાળો તમારો અર્થ દૂર રાખીશું. અબેદના ઉપચાર સિવાય મુખ્યાર્થની સંભાવના ભૂતાદિ પાદ છે તે ઘણ-માર્ગ બંધ બેસે છે.

પુરુષસૂત્રમાં “આટલો તેનો મહિમા છે” એ વાક્યમાં છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળો શબ્દ ઘણનો નિર્દેશ કરે છે. અને બધાં ભૂતા તેનો એક પાદ છે અને અમૃત એ ત્રણ પાદ સ્વર્ગમાં છે” આ વાક્યનો અર્થ જો વિચારશો તો માણુમ પદથી કે ગાયત્રીના પાદોનો ઉપદેશ નથી પણ ઘણના પાદોનો ઉપદેશ છે. છટ્ટાગ્ગમાં ગાયત્રીના તે પાદ છે એમ કહેવું તે ઉપચારથી લક્ષણથી છે. મુખ્ય અર્થમતિ ભૂતાદિજ ઘણનાજ પાદ છે, અને લક્ષણથી તે ગાયત્રી જાદના છે. લક્ષણના અર્થ કરતાં મુખ્યાર્થ (બ્રહ્મધાર્થ)નો અર્થ વધારે જાણવાનું છે. માટે તે અર્થ અમે સ્વીકારીએ છીએ. માટે તેજ જલ, અજ તથા ઘણરૂપ જે ભૂત, પ્રધિવી, સરીર અને હૃદય પાદ છે તે જોઈએ વર્ણ સમુદાય ગાયત્રીના પાદ નથી, પણ ઘણનાજ છે. માટે વાક્ય ઘણપરત્વે લેવાનું હોવાથી ભૂત વગેરે ઘણના પાદ છે, ખીજના નહિ. તેથી પાદ વગેરે ઘણના ધર્મો છે એ સિદ્ધ થયું સૂત્ર ૨૬ માં આ અધિકરણનો ઉપસંહાર કરે છે. પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે પાદના વર્ણનમાં ઉપદેશનો ભેદ છે તેથી ન્યોતિ: પદથી ઘણ સમજી શકાય નહિ. સિદ્ધાન્તી તેનો જવાબ એવો આપે છે કે ભલે ઉપદેશમાં ભેદ હોય તો પણ તે અને વચ્ચે વિરોધ નથી. તેથી ન્યોતિ: પદનો અર્થ ઘણજ લેવો જોઈએ. આ અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજાવાય છે.

પૂર્વપક્ષ-ઉપદેશ ભેદને લીધે ન્યોતિ:નો અર્થ ઘણ નથી. ઉપદેશ ભેદનો પ્રથમ અર્થ.

પૂર્વપક્ષી-જા. ૩-૧૨-૬ માં “બધાં ભૂતા તેનો એક પાદ છે” એવું વાક્ય છે. આ વાક્યમાં તમામ ભૂતાને એક પાદ કહ્યો છે. અને અમૃત રૂપને ત્રણ પાદ કહ્યા છે. આ ત્રણ પાદ સ્વર્ગમાં છે એમ જાણવે છે. અર્થાત્ અદિ:માં અમૃત પાદ સ્વર્ગમાં છે એમ કહીને સમગ્ર વિભાગ નિર્દેશ કરે છે. અને જા ૩-૧૩-૭ માં આણ્વેકની પાર ન્યોતિ છે,” તેમાં

વિભક્તિ છે. એક રથને સપ્તમી વિભક્તિ અને બીજી પંચમી વિભક્તિ એમ ઉપદેશમાં ભેદ હોવાથી જ્યોતિઃ એ બ્રહ્મ એમ મનાય નહિ. સપ્તમી વિભક્તિના પ્રયોગમાં અમૃત ૩૫ ત્રિપાદનો આધાર ઘુલોક છે, અને પાંચમી વિભક્તિના પ્રયોગમાં “ઘુલોકથી પશુ પર” એમ કહીને તે ઘુલોક આપવા નથી-આમ બે રીતે ઉપદેશ આપેલા છે, તેથી પૂર્વે જણાવેલા અર્થનો પરામર્થ યથ શક્યો નથી. માટે જ્યોતિઃનો અર્થ બ્રહ્મ યથ શક્ય નહિ.

સિદ્ધાન્તીએ કહેલા પરિહાર ૧ લો.

સિદ્ધાન્તી-તમે ઉપદેશના ભેદનો દોષ દેખાડો છો તે દોષ નથી. સપ્તમી વિભક્તિના પ્રયોગમાં તેમજ પંચમીના પ્રયોગથી જ્યોતિઃના પાદના આધાર તરીકે તથા અનાધાર તરીકે લોક કહેવા છે તેમાં કોઈ પણ વિરોધ આવતો નથી. બન્ને વાક્યોમાં અર્થનું એક્ય છે. પ્રથમના છાં. ૩-૧૨-૬ માં સપ્તમી વિભક્તિના પ્રયોગથી ઘુલોકનેજ અમૃત પાદનો આધાર ગણાવ્યો છે અને બીજા વાક્યમાં તેને આધાર સપ્તમે છે, તે દરેક સ્થાનમાં છે એમ કહે છે. જેના પાંદ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે તે ઘુલોકમ નથી એમ કહી શકાશે નહિ. ઘુલોકમાં તેનું વિદ્યમાનરોવું વિરોધી નથી. હાં અથ ચદત્ત વાક્ય માં તેમાં અત્તઃ શબ્દનો અર્થ સર્વત્ર એમ સ્વયમે છે. તે પંચમીના અર્થમાં લેતાં ઘુલોકથી આરંભીને અન્યના સમન્વયવાળો એમ કહે છે. તેથી તે ઘુલોકમાં વિદ્યમાન છે એવું એક રથને છે, અને ઘુલોકમાં વિદ્યમાન નથી એવું બીજો રથને છે એવો ઉપદેશનો ભેદ કહેવો છો તેમ નથી ઉભય શ્રુતિએમ ઘુલોકમાં વિદ્યમાન તે છે એજ અર્થ છે. જ્યાં ઘુલોકમાં વિદ્યમાન નથી એવું કહ્યું છે ત્યાં ઘુલોકના આધારનો નિષેધ કરેલો છે હાં અર્થ નિષેધનો નથી, પણ ઘુલોકથી આરંભીને અન્યન પશુ છે એટલે હોવાથી તે સર્વત્ર છે એમ અર્થ નીકળે છે. આમ હોવાથી કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી. તેથી જ્યોતિઃ શબ્દ બ્રહ્મના અર્થમાં લેવામાં કોઈ પણ દ્વપણ નથી.

ઉપદેશ ભેદનો દ્વિતીય અર્થ.

પૂર્વપક્ષી-સપ્તમી અને પંચમી વિભક્તિના ભેદથી ઉપદેશ ભેદની સંભાવનાને ક્ષી જ્યોતિઃનો અર્થ બ્રહ્મ નથી એમ અને કહ્યું પણ તમે તેમાં વિરોધ જણાવો નથી એમ કહ્યું તો અમારે ગળે ઉતરે છે, પણ ઉપદેશનો ભેદ નથી એમ તો તમે કહી પશુ કહી શકશો નહિ કારણ “ઘુલોકથી પશુ પર” એ છાં ૩-૧૩ ૭ માં જ્યોતિઃ શબ્દ છે, અને આ જૂતો તેનો એક પાદ છે અને અમૃત ૩૫ પાદ ઘુલોકમાં છે. “છાં ૩-૧૨-૬ માં અમૃત પદ છે એક નીપચ્ચે જ્યોતિઃ” એ બીજી જગ્યાએ “અમૃત” એમ બે રીતે ઉપદેશ આપેલા છે. એટલે ઉપદેશનો ભેદ તો છેજ.

ઉપદેશ ભેદનો અર્થ ત્રીજો.

અથવા છાં ૩-૧૨-૬ માં જન તપ, અને સસ લેકિ ૩૫ એક પાદ “જૂત” શબ્દ જણાવ્યો છે. અને છાં ૨-૧૨-૫ માં માયત્રીના ચાર પાદ છે એમ જણાવીને ત્યાં જૂત, પૃથિવી, અં શરીર એ ત્રણ પાદો અને હવ્ય એ ચોથો પાદ છે એમ કહ્યું છે. અને તે ચોથો પાદ એટલે હવ્યન ૭ પ્રકાર છે એમ કહ્યું છે. તો અર્ધિઆ ૩૫ અને યજ્ઞનો ભિન્ન ઉપદેશ હોવાથી બ્રહ્મમાં ભેદ એટલે તે રીતે પણ ઉપદેશનો ભેદ છેજ અથવા છાં ૩-૧૩-૭ માં જ્યોતિઃ અર્થ છાં ૩-૧૨-૬ માં જણાવેલા સપ્તમા અર્થથી જૂદો છે ત્યાં (છાં. ૩-૧૩-૭ માં) પ્રયોજેલા અત્તઃ પદથી જણાય છે. એટલે તે રીતે પણ ઉપદેશનો ભેદ છે.

ઉપદેશ ભેદનો અર્થ ચોથો.

આમ જુદી જુદી રીતે ઉપદેશના ભેદ હોવાથી એક વાક્યના અર્થની પ્રતીતિ યથ શક્ય નથી. છાં. ૩-૧૩-૭ માં જ્યોતિઃના નિરૂપણમાં ચરણાનું નિરૂપણ નથી, તેથી સત્ર ૨૪ માં આપેલો

ચરણના અભિધાનનો હેતુ સિદ્ધ થવો નથી. ચરણના પ્રતિપાદક મંત્રની સાથે તેની એક વાક્યતા બધ બોસતી નથી, માટે જ્યોતિનો અર્થ બહા નથી.

ઉપદેશ બેદના દ્વિતીય અર્થ દાખવો પરિહાર.

પરિહાર બીજો.

સિદ્ધાન્તી—વાત ખરી છે કે છાં ૩-૧૩-૭ માં જ્યોતિઃ શબ્દ અને છાં. ૩-૧૨-૬ માં અમૃત શબ્દના પ્રયોગથી તે બન્નેમાં ઉપદેશનો બેદ જણાય છે, છતાં તેમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી ઉપરના મંત્ર વાક્યમાં અને બ્રાહ્મણ વાક્યમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી, બન્ને સ્થળે એકજ બ્રહ્મનું અભિધાન છે. બ્રાહ્મણ વાક્યમાં તે બહા જ્યોતિઃ તરીકે વર્ણવ્યું છે અને મંત્ર વાક્યમાં તેને અમૃત કહ્યું છે. બન્ને સ્થળે એકજ બહા ઉપદેશો છે માટે કોઈ પણ વિરોધ નથી. તેથી બ્રાહ્મણવાક્યમાં ન્યાં જ્યોતિઃ પદનો પ્રયોગ છે ત્યાં બહાજ આપણે સમજવાનું છે.

પરિહાર ત્રીજો.

અમૃત રૂપના ત્રણ પાદ લુલોકમાં છે અને ચતુર્થ પાદ સર્વત્ર છે. જો એમ ન હોય તો, એટલે ગાયત્રી પરવે બ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તો ગાયત્રી એ શબ્દ રૂપ હોવાથી, તેના પાદ અર્થ રૂપ હોવાથી તે સળતીય ગણાશે નહિ. તેમાં વૈભવ યાવ. અહિંઆ ગાયત્રી એ અવયવી અને પાદ તે અવયવો છે. તે બન્ને વચ્ચે વિરોધ આવે. માટે ગાયત્રી શબ્દથી ગાયત્રીનો અર્થ બહાજ જણાવો. તેજ જુદી રીતે તથા સામટી રીતે પાદના બેદથી ચાર પાદવાળું તથા બે પાદવાળું કહેવાય છે. હૃદય રૂપી જે ચોથો પાદ કહ્યો છે તે તો બહાજ છે. તેજ અમૃત અને જ્યોતિ શબ્દોથી કહેલો છે. માટે વિરોધનો ગન્ધ નથી. ગાયત્રીનાજ પાદ છે એમજ અર્થ લેવો હોય તો તે વર્ષ રૂપ હોવાથી ત્યાં પરિચ્છેદને લીધે બહામાં વિરોધ આવે. માટે અમૃત અને જ્યોતિઃ શબ્દોનો અર્થ એક હોવાથી ત્યાં કોઈ પણ વિરોધ નથી.

પરિહાર ચોથો.

જ્યોતિ પદાર્થ એટલે બહા મતમાં બહાના પાદનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી જ્યોતિઃ પદાર્થમાં પણ પાદની આકાંક્ષા હોવાથી અર્થની એકતા બની છે અને એક વાક્યતાનું લક્ષણજ એવું છે કે જો વિભાગ હોય તો પણ આકાંક્ષાવાળું વાક્ય એક વાક્ય કહેવાય છે. તેથી મંત્રમાં એક વાક્યથી જ્યોતિઃ પદાર્થમાં અમૃત રૂપ ચરણ હોવાથી તે ચરણ બહાના ધર્મો છે, અને તેટલા માટેજ જ્યોતિઃ એટલે બહાજ છે.

✓ (સાર) આ અધિકરણમાં છાં. ૩-૧૩ માં જ્યોતિઃ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તેનો અર્થ ક્યો લેવો તેનો વિચાર કર્યો છે. સૂત્રકાર કહે છે કે તે બહાના અર્થમાં છે. તેને માટે ત્રીયેનાં કારણો આપે છે.

(૧) બહાના પાદનું વર્ણન ત્યાં કર્યું છે.

(ફ) બહાને પાદ છે એવું છાં ૩-૧૨-૬ માં ગાયત્રી નામની બહા વિવામાં કહ્યું છે.

(ગ) પુરુષ સૂક્તમાં પણ ચાર આશ્રમવાળા છવો તે પુરુષ બહાના પાદ કહ્યા છે.

(ઘ) પ્રણવબહાવિદ્યામાં વૈશ્વ તેજસ પ્રાસ અને તુરીય પાદ છે.

(ઙ) ‘તદ્વિવષ્ણોઃ પરમ પદમ્’ તેમાં પણ વિષ્ણુના પાદનું કથન છે.

(ઙ) સસામ બ્રાહ્મણમાં પણ ચાર પાદ કહ્યા છે. આ પાદ સૂર્ય ચન્દ્રાદિક તેજના અર્થવાળા જ્યોતિઃ પદમાં મેલવી શકતા નથી.

(૨) ઉપરનાં અને આસપાસનાં બીજાં જે વાક્યો છે તે બેતાં ગાયત્રી શબ્દનો અર્થ ગાયત્રીજન્દ સમજાય છે, બહા નહિ. તો જ્યોતિઃ શબ્દ પણ ત્યાં હોવાથી તેનો અર્થ બહા નહિ યાવ પણ સૂર્ય ચન્દ્ર વગેરે પ્રાકૃત જ્યોતિઃ સમજવો એવો પૂર્વપક્ષ યોગ્ય નથી. કારણ કે ગાયત્રી વગેરે રૂપથી બહામાં

શુદ્ધિનો પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું છે માટે તે કારણથી ન્યોતિ. એટલે પ્રાકૃત ન્યોતિ: નહિ પણ બ્રહ્મ છે.

(૩) વર્ણા શૂત્ર, પૃથ્વી શરીર અને હૃદય એ ચાર ગાયત્રીના પાદ છે એમ કહેલું હોવાથી ગાયત્રીને બ્રહ્મના અર્થમાં લાઇએ તોજ તે પાદની સંભાવના બને છે. માટે જેમ ગાયત્રી છંદનો અર્થ નથી. તેમ ન્યોતિ: એટલે પ્રાકૃત ન્યોતિ: પણ નથી.

(૪) એક રથને લોકમાં અને બીજે રથને દુષ્પ્રોક્તથી પાર એમ સમગ્રી પચ્ચમી વિભક્તિના નિર્દેશથી અગર એક રથને અપત અને બીજે રથને ન્યોતિ: પદના પ્રયોગથી ક્ષપેદ્યનો ભેદ હોવાથી ન્યોતિ: બ્રહ્મ નથી એ પૂર્વપક્ષ બ્યાજબી નથી કારણ કે જીને વિભક્તિથી બ્રહ્મ મત્ર છે એમ જણાવે છે એટલે અર્થમાં વિરોધ નથી અગર ન્યોતિ: રૂપે તથા અમૃતરૂપે પણ બ્રહ્મ જ છે તે રીતે પણ અર્થનો વિરોધ નથી માટે ન્યોતિ: એટલે બ્રહ્મ એમ સિદ્ધ થયું.

(અધિકરણ ૯ સમાપ્ત.)

પ્રાણસ્તથાનુગમાત્ ॥ ૧-૧-૨૭ ॥

‘પ્રાણ પાણુ પ્રજા છે, કારણ કે (તેમાં) સર્વનો અનુગમ (સમન્વય) છે તેથી કૌપીતકિ પ્રાણ્યોપનિષદમાં ઈન્દ્ર અને પ્રતર્દનો સંવાદ છે. પ્રતર્દનો હ વૈ દે. વોદાસિ: (કૌ. ૩-૧) ત્યાંથી શરૂ થાય છે અને પવ લોકપાલ પવ લોકાધિપતિરેષ લોકેશ સ મ આત્મેતિ વિદ્યાત્ સ મ આત્મેતિ વિદ્યાત્ (આ લોકપાલ છે. આ લોકના ઇશ છે તે મારો આત્મા છે તે બહુરું, તે મારો આત્મા છે તે બહુરું,) ત્યાં સુધી તે સંવાદ છે.

ત્યાં “મનેજ બાણ. હું એમ મનુષ્યનું હિતતમ માનું છું”. ત્યાંથી શરૂ કરીને ત્વાષ્ટના વધ વગેરેથી પોતાની પ્રશંસા કરીને પોતાથી ઉપાસનામાં પાપનો અભાવ ફક્ત તરીકે જણાવીને “તું કોણ છું?” એવી બોલવાની ઇચ્છા થતાં “હું પ્રજાતમા પ્રાણુ છું” તો મને આયુરૂપે પરમાત્મારૂપે ઉપાસ” (ક્રો. પ્રા. ૩-૨) એવું કહીને, પ્રાણુત્વ જણાવીને પ્રાણુના અમૃતવને પણ જણાવ્યું અને પ્રાણુથી તે લોકમાં અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે (ક્રો. પ્રા. ૩-૨) એમ અમૃતત્વને યોગથી જણાવે છે. ત્યાં સંદેહ એ છે કે પ્રાણુ આસન્ય કે પ્રજા?

ક્રો. પ્રા. ૩-૨ માં પ્રાણુ પ્રજા પરત્વે છે

“અતઃ પવ પ્રાણ:” એમાં પ્રાણુ શબ્દમાં સંદેહ છે. વળી બાધક પણ છે તેથી નૂદા અધિકરણનો આરંભ કર્યો છે. તેમાં પૂર્વપક્ષ આ પ્રમાણે છે. સાધકના અસાધારણ ધર્મ ન હોવાથી અને બાધક હોવાથી પ્રાણુ પ્રજા નથી. સિદ્ધાન્ત તો ચાર સૂત્રોથી જણાવ્યો છે. પ્રથમ એકથી સાધક ધર્મ કહે છે. બાકી ત્રણ સૂત્રોથી બાધકનું નિરાકરણ છે. પ્રાણુ પરમાત્મા ઇનવાને યોગ્ય છે. કારણ? તે પ્રમાણે અનુગમ છે તેથી આગળ પાછળ વાક્યનો વિચાર કરતાં શબ્દના અર્થોના સમન્વય પ્રજા પરત્વે જણાય છે. શરૂઆતમાં “વરદાન માગ” એવું પ્રતર્દને ઈન્દ્રને કહ્યું એટલે પરમ પુરુષાર્થરૂપે વર માગ્યો.

“ને વરદાન ને તમે મનુષ્યમાં સૌથી હિતતમ તરીકે માનો છો.” તેમાં તેના હિતતમ તરીકે ઉપદેશ કરેલો પ્રાણુ શા માટે પરમાત્મા ન હોય? પરમાત્માથી પીળો કોઈ હિતતમ નથી, કારણ કે તે પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. વળી પાપનો અભાવ પ્રજાના વિજ્ઞાનમાં જ હોય છે. “તે પર અને અવરનાં દર્શન કરવામાં તેનાં કર્મો ક્ષય પામે છે.” (મું ૨-૨-૮) એવી શ્રુતિ પણ છે. તેજ પ્રજાતમા સંભવી શકે છે. ઉપસંહારમાં પણ “આનંદ, અજર, અમૃત” (ક્રો. પ્રા. ૩-૯) એમ કહ્યું છે. “આ લોકાધિપતિ” એમ પણ કહ્યું છે. માટે સર્વત્ર અનુગમ હોવાથી પ્રાણુ પ્રજા છે.

(૧) પ્રાણુ શા માટે બહુવાચક છે તેનાં કારણે આ પ્રમાણે છે (અ) પ્રાણુને હિતતમ કહ્યો છે. બીજા સિવાય બીજું કોઈ હિતતમ પરમ ઉત્કૃષ્ટ:સુખરૂપ નથી (આ) તેના વિજ્ઞાનથી જતાં રહે છે તેથી (ઇ) તેનો આત્મા પ્રજા કહ્યો છે માટે. કેવલ પ્રાણુનો આત્મા (ઉ) ઉપસંહારમાં પ્રાણુને આનંદ અજર તથા અમર કહ્યો છે. આ વિશેષણો બધાને

ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિચેદધ્યાત્મસમ્બન્ધભૂમા હ્યાસ્મિન

॥ ૧-૨-૨૮ ॥

(વક્તા ઇન્દ્ર) પોતાના આત્માનો ઉપદેશ આપે છે માટે પ્રાણુ પ્રજા નથી એમ કહેતા હોતો તેમ નથી. અહિંઆં અધ્યાત્મ સંબંધવાળા

ભૂમા-ગાહુદય પ્રકરણમાં છે.

ગાહક જણાવે છે. પ્રાણુ પ્રજા છે એમ જે કહ્યું તે ઠીક નથી. કેમ ? વક્તા (ઇન્દ્ર) જાતે પોતાનો ઉપદેશ આપે છે તેથી “મને જાણો” ત્યાંથી શરૂ કરીને “હું પ્રજાત્મા પ્રાણુ છું, હું આ પુરૂષ તથા અમૃત રૂપ છું માટે મારી ઉપાસના કરો.” ત્યાં સુધી આ પ્રાણુ વક્તા-ઇન્દ્રના આત્મા તરીકે ઉપદેશાય છે. તો તે કેવી રીતે પ્રજા બની શકે ? તેમ જો હોય તો વાણીની ધેનુર તરીકે ઉપાસનાની માફક દેવતાની પ્રાણુ તરીકે ઉપાસના સમગ્રાય છે.

પ્રાણુ ઇન્દ્રના અર્થમાં છે કારણ કે વક્તા ઇન્દ્ર પોતાને ઉદ્દેશીને કહે છે.

બીજી બીજા પ્રજાના ધર્મો પ્રાણુની સ્તુતિ કરનારા છે. આ શી રીતે પ્રજાનું ઉપાધ્યાન ગણાય એમ જો શંકા થાય તો કહે છે કે તેમ નથી. આ પ્રકરણમાં અધ્યાત્મ સંબંધવાળા ભૂમાજ છે. આ પ્રકરણમાં અધ્યાત્મનો સંબંધ છે. આત્માને અધિકૃત કરીને જે સંબંધ હોય છે તે અધ્યાત્મ સંબંધ છે. આત્મા શબ્દ પ્રજાનો વાચક છે. વસ્તુતઃ જીવની પ્રજાતા માટે તે પ્રમાણે વચન છે. તેનો સંબંધ-તેના ધર્મોનું ગાહુદય છે. જેમકે “આ લોક પાલ” છે.

પ્રાણુ ઇન્દ્ર નથી. આ પ્રકરણમાં અધ્યાત્મ સંબંધ છે. અને વર્ણન ભૂમા-પ્રજાનું છે.

વગેરેમાં જણાય છે. જ્યાં સુધી ગમે તે રીતે પણ પ્રજાના પ્રકરણનો સિદ્ધિ થાય છે ત્યાં સુધી અન્યના પ્રકરણનું હોનાપણું અચુક છે એમ “હિ” શબ્દનો અર્થ છે. પ્રાણુ પ્રજાત્મા છે તથા સ્વતંત્ર રીતે આણુનો આપનાર છે. “વાણીની જાણાસા ન કરો. વક્તાને જાણવો” ત્યાંથી શરૂ કરીને “જેમ રચનું પૈડું આશામાં હોય છે અને તેની નાલિમાં આરા ગોઠવાય છે, તે પ્રમાણે આ બધાં ભૂતો પ્રજામાત્રમાં હોય છે, અને

(૧) જેમ વાણીની ધેનુરે ઉપાસના કરી છે તેમ ઇન્દ્ર દેવતાને પ્રાણુ કલા છે. (૨) પ્રાણુની વર્ણનમાં જે પ્રજાના ધર્મો જોવામાં આવે છે તેથી પ્રાણુની મહત્તા જણાવી છે. આથી વસ્તુતઃ પ્રાણુ એ પ્રજા નથી. તેમાં પ્રજાના ધર્મો છે, છતાં પ્રજા નથી. (૩) પ્રાણુ કયા અર્થમાં છે તે કહે છે (૪) પ્રજાજ લોકપાલ, લોકના અધિપતિ છે, કેવળ પ્રાણુ નહિ. (૫) પ્રજાનો અર્થ મધ એસતો હોય તો શા માટે અન્ય અર્થ લેવો ? (૬) રાનેન્દ્રિયોના અંશોમાં.

પ્રજાભાવના અનુભવથી સર્વ સિદ્ધ બને છે (૨) મનુ, સુર્ય એમ જુદી જુદી રીતે પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો (૩) ત્વષ્ટાનો વધ વગેરે પ્રજાભાવની દશામાં કરે છે. (૪) પ્રજાભાવની દશામાં જો ઇન્દ્ર પોતાને પ્રાણુરૂપે વર્ણવતો હોય તો ત્યાં શંકા કરે છે કે પ્રજા ભાવતો સુધુષ્ઠિ અગર મોક્ષમાં જ સંબંધે. (૫) સુક્ત તથા મોક્ષદશામાં પ્રજાભાવ નથી, ઉપદેશની ભાવનાથી પણ તેની સિદ્ધિ

પ્રજ્ઞામાત્ર પ્રાણમાં હોય છે. “તે આ પ્રજ્ઞાત્મા આનન્દ, અજ્ઞર અને અમૃત છે.” વગેરે વિષયમાં ઇન્દ્રિય વ્યવહારમાં આરા અને નાસિ રૂપે પ્રત્યક્ષ-આત્માનોજ ઉપસંહાર કરે છે. “તે મારા આત્માને જાણે” એવો ઉપસંહાર છે. માટે અધ્યાત્મ સંબંધના આહુદયથી આ પ્રજ્ઞાનો ઉપદેશજ છે.

તો બાધકની શી ગતિ હશે ? તે માટે અહિંઆ કહે છે.

શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવવત્ ॥૧-૧-૨૧

શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી તો ઉપદેશ વામદેવની માફક છે.

પૂર્વસૂત્રમાં જેનો પરિહાર નહોતો કર્યો તેનો અહિંઆ “તુ-તો” શબ્દથી પરિહાર કરે છે. વ્યવહાર દૃષ્ટિથી ઉપદેશમાં આ દોષ છે. “હું પ્રજ્ઞ છું” એ રીતે આર્પ દર્શનથી ઉપદેશ છે. શંકા-“તત્ત્વમસિ” (જાં ૮-૧-૫) “મયમાત્મા વ્રજ” (શૂર-૫-૧૯) વાક્યોમાં જીવની પ્રજ્ઞતા જણાય છે. ત્યાં દરેકના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ હોય છે. એ ન્યાય પ્રમાણે પોતાના આત્માની પ્રજ્ઞરૂપે અવગતિ (જ્ઞાન) મુખ્ય છે. ઇન્દ્રિયો જીવ પ્રજ્ઞ છે એવું જ્ઞાન અથવા ઉપાસના પ્રતર્દનને પુરુષાર્થ રૂપ નથી. માટે શાસ્ત્રદૃષ્ટિ પણ આ પ્રમાણે નથી. તેવા પ્રજ્ઞમાં કેવલ ચૈતન્ય માત્રના એકજ જ્ઞાનનો વિરોધ હોય છે. તેથી “તત્ત્વમસિ” વગેરે વાક્યમાં વાક્યના અર્થનો નિશ્ચય કરાય છે. પણ પ્રજ્ઞના ધર્મો જીવમાં જણાવવાને શક્ય નથી એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે.

વામદેવની માફક છે. “ઋષિ વામદેવે આ જોતાં અનુભવ કર્યો, હું મનુ થયો, તથા સૂર્ય થયો” (ખુ ૧-૪-૧૦) જેણે આ પ્રમાણે અનુભવ કર્યો તે સર્વ રૂપ થાય છે. ત્યાં સર્વ વસ્તુઓ સર્વ રૂપ થાય છે. તેમાં સર્વ વસ્તુઓ અનન્ત હોવાના પ્રસંગથી સર્વ એકજ છે એમ કહેવું જોઈએ. પછીથી કારણના લયમાં સર્વ રૂપ હોય છે એવું, “હું મનુ થયો, અને સૂર્ય થયો” વાક્યમાં પૃથક્કરણ કરીને કરેલો અનુવાદ બંધ બેસતો નથી. ત્યાં જેમ જ્ઞાનના આવેશથી સર્વધર્મની સ્ફૂર્તિ થાય છે, તેમ અહિંઆ પણ પ્રજ્ઞના આવેશથી ઉપદેશ છે. માટે ત્વાષ્ટ્રવધ વગેરે પ્રજ્ઞના ધર્મોજ છે, કારણ કે પ્રજ્ઞના આવેશથી તે કરવામાં આવેલ છે. ભાગવતમાં પણ એવું વચન છે કે “હે ઇન્દ્રા ખરેખર આ તારૂ વજ્ર હરિના તેજથી અને દધિચિના તપથી તેજીત બન્યું છે. તો તેનાથીજ વિષ્ણુથી પ્રેરિત બનીને શત્રુનો સંહાર કર” (ભા. ૬-૧૧-૨૦) માટે પ્રજ્ઞ ધર્મનું વચન સુકત છે.

શંકા:—“સ્વાધ્યાયસમ્પરચોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ” એ સૂત્રમાં સુપુત્રિ તથા પ્રજ્ઞસંપત્તિમાં (મોક્ષમાં) પ્રજ્ઞાનો આવિર્ભાવ થાય છે, અન્ય વખતે નહિ. તો પછી શા માટે અહિંઆ આ પ્રમાણે કહ્યું છે?

ઉત્તર—એમ નથીજ. ઉપદેશની ભાવના વગેરેમાં પણ કોઈક વખત ઉત્તમ અધિ-

હોય છે. (૧) પ્રજ્ઞભાવના પ્રાકટ્યમાં યોગીઓને જેમ અસપ્રગાત સમાધિમાં પ્રજ્ઞ ભાવ હોય છે. તે સમયે આ શરીર અને તેના અધ્યાત્મો છૂટી જાય છે. (૭) વિનિયોજક કામને અભાવ છે (૮) પ્રજ્ઞ કેવલ સચુણ અગર કેવલ નિર્ગુણ એમ નથી. ઉભયરૂપે છે.

કારીની બાળતમાં પ્રજા પ્રાકટયનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. “મારામાં સર્વ થયું” વગેરે વાક્યો પ્રમાણ છે. વળી “અહિંઆંજ પ્રાણોનો સમન્વય થાય છે. “પ્રજાજ હોતાં પ્રજા તરફ જાય છે” (ખૂ. ૩-૪-૬) આ વાક્યમાં પણ આવિર્ભાવની અપેક્ષા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી સૂત્રમાં ફલરૂપને જણાવતા નથી. જીવ-સુક્રતોને પણ પરમ સુક્રિ કહેવી જોઈએ તેથી પણ (ફલ રૂપને જણાવતા નથી.) અસંપ્રજાત સમાધિની માફક આ વિર્ભાવ દશામાંજ શરીરનો વિયોગ થતાં વિયોજનના^૧ અભાવથી વાગાદિ માત્રનો જાય થાય છે, અને તે પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી અર્ચિરાદિ માર્ગથી ગતિ નથી તો પણ તે અનિયત હોવાથીજ સૂત્રોમાં તથા ગીતા વગેરેમાં તેનું વચન નથી. સગુણ અને નિર્ગુણના ભેદથી નિયમનું વચન અપ્રામાણિકજ છે. વળી પ્રજાવાદમાં શુણ્ણોનો અંગીકાર નથી. “માટે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી પણ ઉપદેશ” એમ જે (અહિંઆં) કહ્યું છે તે ખરાબર છે.

जीवमुरव्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासा

त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ १-१-३० ॥

જીવનું અને સુખ્ય પ્રાણનું લિંગ છે તેથી (પ્રાણ પ્રજા નથી) એમ જો કહેતા હો તો તેમ નથી, કારણ કે (પ્રજા, જીવ અને સુખ્ય પ્રાણની એમ) ત્રણની (ઉપાસનાના ત્રણ પ્રકાર છે) તથા અહિંઆં (જીવ પ્રજાનો) આશ્રિત છે તેથી, તથા તેની સાથે (પ્રાણનો પ્રજા સાથેનો) સંબંધ છે તેથી.

પૂર્વપક્ષ=જીવ અને સુખ્ય પ્રાણનાં લિંગ હોવાથી પ્રાણનો અર્થ, પ્રજા નહિ.

બીજા બે બાધકોની શંકા કરે છે. શંકા-જોકે પ્રજાના ઘણા ધર્મો પ્રકરણમાં સંભળાય છે તેની માફક જીવના ધર્મો તથા સુખ્ય પ્રાણના ધર્મો બાધક છે. જેમકે “વાક્યને જાણવાની ઇચ્છા ન કરવી. વક્તાનુંજ જ્ઞાન કરવું” (કૌ. બ્રા. ૩-૮) અહિંઆં વાક્ય વગેરે ઇન્દ્રિયનો અધ્યક્ષ જીવ ખાસ કરીને જાણવા જેવો છે એમ કહેવાય છે “ખરેખર પ્રાણજ પ્રજાત્મ આ શરીરનું પરિગ્રહણ કરીને” (કૌ. બ્રા. ૪-૩) એ વાક્યમાં શરીરનું ધારણ કરવું સુખ્ય પ્રાણનો ધર્મ છે. “મોહ પામીશ નહિ. હુંજ આત્માના પાંચ રીતે વિભાગ કરીને આ પ્રાણને^૨ અટકાવીને ધારણ કરું છું” (પ્ર. ૨-૩) એવું સંભળાય છે. “જે પ્રાણ છે તે પ્રજા છે, અને જે પ્રજા છે તે પ્રાણ છે.” (કૌ. બ્રા. ૩-૩) એ વાક્યમાં જીવ અને સુખ્ય પ્રાણ વચ્ચે; તેમાં પ્રજા અને પ્રાણની સહવૃત્તિથી ઉપચાર (લક્ષણ) યોજવામાં આવે છે. વળી ઉત્કાન્તિ પણ છે. તે કોઈ રીતે જૂઠા પ્રજાની નથી. તેથી જીવ અને સુખ્ય પ્રાણનાં લિંગ હોવાથી આ પ્રજા પ્રકરણ નથી^૪.

ઉત્તર—ના, ઉપાસના ત્રણ પ્રકારની છે. અર્થ આ છે. અહિંઆં શું કહેવાય છે

(૧) જીવલિંગ અને સુખ્ય પ્રાણનું લિંગ (૨) શરીર, પ્રાણ અને ઘાણનું સામ્ય હોવાથી અંવાણનો અર્થ વ્યુત્પત્તિથી શરીર થાય છે તેથી પલ્લચ્છરીરં વાતિ ગચ્છતિ ઇતિ વાનં વયયોરભેદ દ્વાવાનમસ્થિરમ્ (૩) પ્રજા એ પ્રાણનો પર્વાય છે—પ્રજા એટલે જીવ એક બીજાની સાથે તેની થી છે માટે પ્રાણ એટલે પ્રજા નહિ (૪) વળી પ્રાણની ઉત્કાન્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. સ્વયદાસ્માચ્છરીર

જીવ અને મુખ્ય પ્રાણના કિર્ણથી પ્રજ્ઞાના ધર્મો જીવ પરત્વે છે? અથવા ત્રણે સ્વતન્ત્ર છે? (૩) અથવા બન્ને વિગે પણ પ્રજ્ઞાના ધર્મ છે એમ કહો છો? પ્રથમનો પરિહાર પહેલાં જ કર્યો છે. પ્રજ્ઞાના ધર્મોને અન્ય વિષે ઘટાવી શકાય નહિ. બીજામાં જ પણ કહે છે. ઉપાસના ત્રણ પ્રકારની થાય. તે વાક્યલેહના પ્રસંગને લીધે યુક્ત નથી. ત્રીજામાં ઉપપત્તિ કહેવાય છે. જીવના ધર્મો પ્રજ્ઞામાં વિરોધી નથી. કારણ કે તે તેનો દ્વિઆશ્રિત છે. (જીવ પ્રજ્ઞાનો આશ્રય કરે છે.) પ્રજ્ઞા જીવના પણ આધાર હોવાથી જીવના ધર્મો પણ ભગવાનના આશ્રિત છેજ. “અહિંઆ” એટલે બન્ને સાથેનો સંબંધ પ્રજ્ઞાવાદમાં છે. મુખ્ય પ્રાણમાં તેનો વળી પ્રજ્ઞા સાથે યોગ છે. તેથી પણ પ્રાણના ધર્મો ભગવાનમાં વિરોધી નથી. પ્રાણનો ભગવાન સાથે સંબંધ હોવાથી તેના તેના ધર્મોનો પણ ભગવાન સાથે સંબંધ છે આ કારણથી (પણ) પ્રાણ પ્રજ્ઞા છે.

જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ પ્રજ્ઞાના આશ્રિત છે તેથી અહિંઆ પ્રાણ પ્રજ્ઞાજ છે.

અથવા વક્તા વગેરે જીવના ધર્મો નથી પણ પ્રજ્ઞાના ધર્મો જ છે. જીવમાં અશ્રિત હોવાથી તેનો ભાસ થાય છે. પરન્તુ તત્ત્વજ્ઞે: (બુ. સૂ. ૨-૨-૪૧) માં એ ન્યાય આપ્યો છે. પ્રાણમાં પણ તે પ્રમાણે છે. સુપુતિ અને મોક્ષમાં જીવ પ્રજ્ઞાના આશ્રયવાળો છે. આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિકરૂપને લીધે સંયોગ નથી. પ્રાણનો તો સંયોગજ છે. માટે સર્વધર્મો^{૧૦} પ્રજ્ઞામાં બંધ બેસે છે. ક્રિયાશક્તિ^{૧૧} અને જ્ઞાનશક્તિનું ભગવદ્દીપના દેહમાં સાથેજ સહોત્કમણ છે અને તે સર્વ ભગવાનને અધીન છે એમ જણાય છે.

શંકા—માણસ્તથાનુગમાત્ (પ્ર. સૂ. ૧-૧-૨૭) માં પ્રાણ શબ્દથી પ્રજ્ઞાનુંજ પ્રતિપાદન કર્યું. તો પછી ધર્મોનું ઉત્કમણ શી રીતે બને? ઉત્તર—અહિંઆ ધર્મ તથા ધર્મની એકતા તથા જુદાપણુનો નિર્દેશ છે તેથી. અહિંઆ ક્રિયા, અને જ્ઞાનશક્તિ વાળાનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યાર પછીથી એક એકના ધર્મની પ્રશંસા છે. “જે પ્રાણ છે તે પ્રજ્ઞા છે. જે પ્રજ્ઞા છે તે પ્રાણ છે” (કૌ. બ્રા. ૩-૪) એમ ઉપસંહાર સુધી વાક્ય છે. વળી “તેમના ઉત્કમણ અને પ્રવેશથી આ શરીરમાં સાથે વસે છે અને સાથે ઉત્કમણ કરે છે” (કૌ. બ્રા. ૩-૪) એ વાક્યથી શરૂ કરીને “સુપુતિ, મૂર્છા અને મરણમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ ઉપર આધાર રાખે છે” એમ કહીને આસન્ય^{૧૨} (મુખ્ય) પ્રાણનો પરિહાર

હુત્કામતિ એ શ્રુતિમાં પ્રાણની-જીવની ઉત્કાન્તિ કહી છે. તેથી પણ આ જીવનુંજ પ્રકરણ છે. (૫) પ્રાણનો અર્થ જીવ, મુખ્ય પ્રાણ કે બધા સમજવો (૬) બધાના ધર્મો જીવમાં ન હોય પણ જીવના બધામાં હોય કારણ કે બધા જીવનો આશ્રય છે અને જીવ તેનો આશ્રય કરનાર—આશ્રિત છે. (૭) જીવની માફક જીવના ધર્મો પણ ભગવાનના આશ્રિત કહેવાય છે. (૮) ભગવાન પ્રાણના નિયામક છે અને પ્રાણ નિયમ છે. ભગવાન અને પ્રાણ વચ્ચે નિયન્તા નિયમ્યનો સંબંધ છે, સરખાવો નમ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કથન દ્વિતરેણ તુ જીવન્તિયસ્મિન્નૈતાલુપાધિતૌ ॥ (૯) બધા નિયામક હોવાથી અને પ્રાણ નિયમ્ય હોવાથી બધાના ધર્મો પ્રાણમાં હોતા નથી પણ પ્રાણના તમામ ધર્મો બધામાં હોય છે. (૧૦) મોક્ષમાં તાદાત્મ્ય હોવાથી જીવનો બધા સાથે યોગ નથી. (૧૧) કૌપીતકી આદ્યમાં કહેલા (૧૧) ક્રિયા શક્તિ એટલે પ્રાણ અને જ્ઞાન શક્તિ એટલે જીવ (૧૨) પ્રાણ એટલે

કરવા માટે પ્રજ્ઞાની સાથે તેના ઐક્યનું પ્રતિપાદન કરીને ઉપસંહાર કરે છે. ફરીથી જ્ઞાન શક્તિનો ઉત્કર્ષ કહેવાને “પછીથી ખરેખર જોમ પ્રજ્ઞામાં” (કૌ. પ્રા. ૩-૩) ત્યાંથી આરંભીને “પ્રજ્ઞા સિવાયનો કોઈ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી” ત્યાં સુધી જ્ઞાન શક્તિના ઉત્કર્ષનું પ્રતિપાદન કરીને ધર્મમાત્રના નિરાકરણ માટે “તેનું પ્રજ્ઞાન કરવું નહિ” ત્યાંથી શરૂ કરીને “મનતાનું જ્ઞાન કરવું” ત્યાં સુધી જ્ઞાન શક્તિવાળા ભગવાનનો નિર્દેશ કરે છે. ત્યાર પછીથી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિના વિષયરૂપ બનેલા ભૂતમાત્રારૂપ જગતનું ભગવાન સાથે અલેદનું પ્રતિપાદન કરતાં તે આ “પ્રજ્ઞાત્મા, આનન્દ, અજર અને અમૃત” જોમ બ્રહ્મ ધર્મોથી ઉપસંહાર કરે છે. માટે ક્રિયા અને જ્ઞાનના વિષયરૂપ ભગવાન જ છે એવું પ્રતિપાદન કરીને, તેટલાજ માત્ર ભગવાન નથી પણ તેથી એ અધિક છે જોમ કહે છે. માટે એકજ ઉપાસનાનું વિધાન છે. જડ અને જીવરૂપ પોતે હોવાથી બ્રહ્મ સર્વના આત્મા છે એવો ^{૧૫} મહાવાક્યનો અર્થસિદ્ધ થાય છે.

સૂચ્ય પ્રાણ નહિ પણ બધાં એવું જણાવવાને તેના પર્વાય તરીકે પ્રમા શબ્દ છે. (૧૩) વૈશેષિક જ્ઞાનને આત્માનો શુણ્ણ કહે છે. વળી તે કેવલ, ભગવાનનો ધર્મ છે એમ નહિ પણ ભગવાન છે એમ કહે છે. તેમના મનનું પણ નિરાકરણ કરે છે. બધા પ્રમા નથી પણ પ્રમાવાળા છે (૧૪) બધા કેવલ ક્રિયા અને જ્ઞાન શક્તિરૂપ નથી. તેથી પણ અધિક છે, (૧૫) તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનું સ્વારસ્ય એ છે કે બધા પોતે જડ તથા જીવ રૂપે પ્રકટ થાય છે. ઉભય રૂપે બધાજ છે. જડ સૃષ્ટિ અને જીવ સૃષ્ટિ બધા માંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેથી તે બધા રૂપે છે. તે માયાથી જન્મ નથી. બધે તેમને બનાવેલી દોષાથી તે સત્ય છે, મિથ્યા નહિ. જડ તથા જીવ એ મિથ્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવતા નથી. પણ સત્ય બધાની જ કરાવે છે. સત્ય બધાજ પ્રકારાન્તરે મૂળ કારણમયી સ્વધૃત્ત્યએ કાર્થ રૂપે પરિણમતાં જડ તથા જીવના નામનો વ્યપદેશ પામે છે. તેથી જડ તથા જીવ પણ સત્ય છે.

હવે કૌશીતકિ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદમાં પ્રતર્દનરાજ તથા ઇન્દ્રની આખ્યાયિકાવાળા બાગમાં પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ છે તો તે પ્રાણનો અર્થ આમન્ય કરવો કે બ્રહ્મ એ પ્રમ ઉપરિચિત યાવ છે. / “દિવો દાસનો પુત્ર પ્રતર્દન, યુદ્ધવરૂ અને પૌરપવરૂ, ઇન્દ્રના પ્રિયધામમાં ગયો” ત્યાંથી આરંભ કરીને “આ લોકપાલ છે. આ લોકના અધિપતિ છે. આ લોકના ઇશ છે. તે મારો આત્મા છે એમ જાણ્યું, તે મારો આત્મા છે એમ જાણ્યું” ત્યાં સુધીના વર્ણનમાં, ઇન્દ્રથી પ્રતર્દનને વરતું દાન આપવાના પ્રસંગમાં “તમેજ મારે માટે વરદાન પસંદ કરો-જે વરદાન તમે મનુષ્યને સૌથી વધારે હિતરૂપ માનતા હો તે”-ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને પોતે ત્યાંહીના વધ કર્યો છે માટે પોતાની પ્રશંસા કરીને, પોતાની ઉપાસનામાં પાપનો અભાવ દર્શાવે એવું પ્રતિપાદન કરીને “તમે જાણો છો? એવી વિવક્ષામાં “હું પ્રદાતા પ્રાણ છું. તો મારી આયુઃ કયે પરમાત્મારૂપે ઉપાસના કર” એમ જણાવીને આયુઃ તથા અમૃત એ પ્રાણ છે એમ કહ્યું. અને કહે છે કે “પ્રાણથી આ લોકમાં અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે” એમ યોગથી અમૃતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સંશયોત્થાન-દ્વિકોટિકં સંસય કે અનુકોટિકં ?

અદિઆ પ્રાણ શબ્દથી ઇન્દ્ર, પ્રાણ, ઇવ અને બ્રહ્મ એમ ચારનાં બોધક સિદ્ધાંત છે. તો પણ મામેવ વિજ્ઞાતીદિ માં ઇન્દ્રનો બોધ યાવ છે. અથા જલુ પ્રાણપચ મહાત્મા હૃદં દારીરં પરિવૃષ્ઠો જ્યાપાયતિ એ પ્રાણનો બોધ કરે છે. “નવાલં ઘિલિજ્ઞાસિત વમારં વિદ્યાત” ઇવનો બોધ કરે છે. અને “ભાવદોઽજરોમૃત” બ્રહ્મનો બોધ કરે છે. તો આ ચારમાંથી પ્રાણને કયા અર્થમાં લેવો? ઇન્દ્ર, પ્રાણ, ઇવ અને બ્રહ્મ એ ચાર રીતનો સંસય અદિઆ છે એમ કેટલાકનું માનવું છે પણ પ્રાણેન હેવામુર્તિમલોકે અમૃતસ્વમાન્નોતિ પ્રાણથી આ લોકમાં અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે,” એ વાક્યમાં પ્રાણના યોગથી અમૃતથી પ્રાપ્તિ હોવાથી અને અમૃતને આપવામાં ઇન્દ્રનું પોતાનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી તમા પ્રાણ અને બ્રહ્મના અર્થની પ્રબલતા (સિંગથી) હોવાથી એ પ્રશ્નનો મંત્રણ બને છે. અર્થાત્ અદિઆ સંસય પ્રાણ એટલે આસન્ય પ્રાણ અગર બ્રહ્મના અર્થમાં છે એ આપણો વિષય છે. પ્રથમ પ્રાણનું અધિકરણ આવી ગયું છે. તે અધિકરણમાં પ્રાણ એટલે આમન્ય નહિ પણ બ્રહ્મ છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો, તો પછી અદિઆ પશુ પ્રાણનું નહું અધિકરણ આરંભ્યું છે તો તેમ કરવાનું વિશેષ પ્રયોજન શું? આવી શકાના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે પ્રથમના અધિકરણમાં પ્રાણ શબ્દમાં સંદેહ હતો અને અદિઆ તો તેના અર્થમાં સંદેહ છે. તે માટે આ જુદું અધિકરણ આરંભ્યું છે, એટલે અધિકરણની પુનરાવૃત્તિનો કાવ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અદિઆ પ્રાણ શબ્દ આસન્ય પ્રાણના અર્થમાં છે. બ્રહ્મના અર્થમાં નહિ; કારણ કે પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મના અર્થનો સાધક છે એમ કહેવામાં અમાધારણ ધર્મનો ત્યાં અભાવ દર્શાવે છે.

વિષયની પુનરાવૃત્તિનો કાવ

સિદ્ધાન્તી—સૂત્રકારનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે પ્રાણનો અર્થ બ્રહ્મ મુખજવો. આ સિદ્ધાન્ત હવેના ચાર સૂત્રોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલો. સૂત્ર પહેલામાં સાધક ધર્મ કહેજે, અને પછીના ત્રણથી બાધક ધર્મોનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે. એ સાધક અને બાધક ધર્મોથી જણાશે કે પ્રાણ બ્રહ્મ છે, કારણ કે તે વિષે મર્વ વિષય વાક્યોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય યાવ છે. ઇન્દ્ર અને પ્રતર્દનના મંત્રણરૂપ વિષયમાં આવ્યું બાળ્યનો સળધ એ જરાગર તપાસીયું તો પદાર્થોનો સમન્વય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતો જણાશે અને ઉપક્રમમાં ઇન્દ્રને પ્રતર્દન પૂછ્યું કે વરદાન માગો “નત્યારે ઇન્દ્રે ઉપદેશની સરૂઆત “જનો વિશેષ રીતે જાણ્યું” એ શબ્દથી કરી છે, અને આગળ કહે છે “અથવા હું ઇન્દ્ર પ્રદાતા પ્રાણ છું. હું આયુ છું, અમૃત છું માટે મારી ઉપાસના કર” આ પ્રમાણે તે પ્રા-

ણુનો ઇન્દ્રના આત્મા તરીકે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તો તેને આપણે શી રીતે બ્રહ્મ કહી શકીએ? વક્તા ઇન્દ્રનો આત્મા પ્રાણ છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. તો તે પ્રાણ એટલે બ્રહ્મ છે એમ અમે માનવા તત્પર નથી. તે પ્રાણ ઇન્દ્રનોજ બોધક માને.

(પૂર્વપક્ષ—ઇન્દ્રનો આત્મા પ્રાણ કહ્યો છે. માટે પ્રાણ એટલે બ્રહ્મ નહિ. સિદ્ધાન્ત—

પ્રાણ શબ્દનો અધ્યાત્મિક સંબંધ છે, અને તેથી તે બ્રહ્મજ છે.)

સિદ્ધાન્તી—પણ પ્રાણ શબ્દનો અર્થ વાયુ વિશેષ થાય છે અને એ અર્થમાં તે ૩૬ થયેલ છે તો શા માટે તમે તેને ઇન્દ્રનો બોધક ગણો છો ?

પૂર્વપક્ષી—તમારી ચંકા બ્યાજબી છે. પણ શબ્દો જેમ ૩૬ અર્થમાં વપરાય છે તેમ લાક્ષણિક પ્રયોગમાં પણ વપરાય છે. જેમ વાચાને ધેનું કહીને તેની ઉપાસના કરવાનું શ્રુતિમાં કહે છે ત્યાં ધેનુ અને વાયાનું સાદૃશ્ય માનીનેજ વાયાનું સેવન કરવાનું પ્રયોજન છે, કારણ કે જેમ ધેનુના સેવનથી ફલ થાય છે તેમ વાચાના સેવનથી પણ ફલ થાય છે. આથી સદૃશ લક્ષણે કરીને વાચાનો પ્રયોગ ધેનુ અર્થમાં કર્યો છે. તેમ બહિર્આ પણ ક્રિયા શક્તિ તથા કારણ શક્તિ ઉભય બ-લરૂપ હોવાથી તે ઇન્દ્રમાં છે. વળી “પ્રાણજ બલ છે” એવી શ્રુતિ પણ છે. તેથી બલવાળા (ઇન્દ્ર) નો સમ્બંધીય પ્રાણપદ હોવાથી ગૌણી લક્ષણાએ કરીને પ્રાણ ઇન્દ્ર અર્થનો બોધ કરે છે. માટે તે અર્થમાં કાષ્ઠપણુ અનુપપતિ નથી.

આ ઉપરાંત બ્રહ્મના બીજા જે ધર્મો (પ્રાણ સિવાયના) અમૃતત્વ, સર્વ લોકના અધિપતિ હોવું વગેરે પણ પ્રાણનુંજ સ્તવન કરે છે—અર્થાત્ પ્રાણથી બોધ્ય ઇન્દ્રનું સ્તવન કરાવે છે (ઇન્દ્રના અર્થમાં જ સુસંબદ્ધ છે) તો શા માટે આ ઇન્દ્ર અને પ્રતર્દનના સંવાદવાળા ભાગ બ્રહ્મનુંજ વર્ણન કરે છે એવું અમારી પાસે મનાવે છે ?

સિદ્ધાન્તી—તમે આપેલી દલીલોથી પ્રાણ એટલે બ્રહ્મ નહિ પણ ઇન્દ્ર એવો અર્થ અમારી પાસે તરૂં મનાવડાવે છે તો તેમાં કેટલું પોષકપણું છે તે અમે જણાવીશું. તમે એવું કહ્યું કે વક્તા ઇન્દ્ર પ્રાણને પોતાનો આત્મા ગણીને ઉપદેશ આપે છે. પણ આ મોટી ભૂલ છે. ઇન્દ્ર પ્રાણને આત્મા ગણીને ઉપદેશ આપતો નથી. આ પ્રકરણમાં તો અધ્યાત્મ સંબંધ છે. આત્માની સાથેનો સંબંધ છે. આત્માનો અર્થ વેદમાં બ્રહ્મ થાય છે. આથી ખરી રીતે જીવના બ્રહ્મત્વ માટે તે પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો છે. બ્રહ્મપદનો પ્રયોગ નહિ કરીને “તે મારો આત્મા છે” એમ આત્મપદનો પ્રયોગ કર્યો છે; અને તે બ્રહ્મના ધર્મોના સંબંધ છે, અને “તે લોકપાલ છે, લોકાધિપતિ છે” (આ. ૩-૮) એ વાક્યમાં દષ્ટિગાથર થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ હાં, જીવ, પ્રાણ તથા ઇન્દ્ર વગેરેનો અર્થ જણાવનાર (તે ધર્મોનો મંબન્ધ જીવ પ્રાણ વગેરેની સાથે પણ કરાવનાર) સિંગ છે તો શા માટે તે રીતે સંબન્ધ ન સમજાવે ?

સિદ્ધાન્તી—સજીર, અમે તેજ તમને સમજાવીએ છીએ. સૂતકાર “હિ” નિશ્ચયાત્મક પદથી એવું કસાવવા માગે છે કે જ્યાં સુધી પ્રકરણનો અર્થ બ્રહ્મપરત્વે લઈ શકાતો હોય ત્યાં સુધી અન્ય પરત્વે લેવો તે નકાર્યું છે; વળી બ્રહ્મજ અર્થ છે તેમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પ્રાણનો અર્થ જો બ્રહ્મ સમજાવે તોજ તે પ્રગટમાં કહી શકાય. સાધારણ વાચના અર્થવાળા પ્રાણ તે પ્રગટમાં કહી શકાત નહિ. એટલુંજ નહિ, પણ તે પ્રાણને આયુઃનો આપનાર કહ્યો છે. પણ સ્વતંત્ર રીતે આયુઃ આપનાર બગવાન (બ્રહ્મ) છે તેનાથી બીજામાં આયુઃ પ્રદાન કરવાનું અતુલ સામર્થ્ય નથી. આ કારણથી પણ પ્રાણ એટલે બ્રહ્મજ અને મમજાવે છીએ. કૌશીતકિ નિષાદાણુમાં રથ અને તેના આરાનું દર્શાવત આપોને

એવું સમજાવે છે કે જેમ રથના આરાઓમાં નેમિનો સંબન્ધ છે તેમ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધાત્મક સર્વોત્તમો યક્ષુરાદિ પંચેન્દ્રિય સાથે સંબન્ધ છે, અને યક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો પ્રાણીના સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે (પ્રાણ ઉપર આધાર રાખે છે)

આમ તમામનો આધાર પ્રાણ ઉપર છે એવું લાં કહેલું હોવાથી તેજ પરમાત્મા છે એ અર્થ સુવાચ્ય અને છે. તે પ્રાણને જીવે કરેલાં શુભ તથા અશુભ કર્મોના ફલ સાથે પણ સંબન્ધ નથી તે પણ લાં જણાવ્યું છે. વાયુ વિશેષ પ્રાણ હોય તો જીવને આશ્રયે તે રહેતો હોવાથી જીવ ફક્ત શુભ તથા અશુભ કર્મોના ફલનો તે ભાગીદાર બનવોજ નોંધ્યો. પણ આ પ્રાણને તેનો લેંપ સરખો પણ નથી, તેવું કારણ એ છે કે તે વાયુ વિશેષ નથી, પણ બહા પરમાત્મા છે. આખા સંવાદનો ઉપસંહાર પણ પ્રાણ એટલે બહાનો ઉપદેશ કરવામાં છે.

પછીના સૂત્રમાં અન્ય બાધક દલીલ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે વામદેવની માફક શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ પણ ઉપદેશ છે. ઇન્દ્રના આત્મા તરીકે પ્રાણનો ઉપદેશ છે તેવું જે પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં કહેવામાં આવ્યું હતું. તે દ્વિપણનો પરિહાર નહિ થયેલો હોવાથી તેનો પરિહાર અહિંઆ કરે છે. અહિંઆ દ્વિપણનું ખીજ એ છે કે વેદાન્તોમાં તો બહાનેજ ઉપાસ્ય ગણ્યું છે. અને ઇન્દ્ર તો પોતાના આત્માનો ઉપદેશ કરે છે. તો લૌકિક દૃષ્ટિથી આ દ્વિપણ છે. તેથી બહાત્વના પ્રકાર તરીકે અપવૃત્ત બહાના ગાનથી ઉપદેશ આપે છે.

પૂર્વપક્ષી—“તત્ત્વમસિ” “અયમાત્મા xxબ્રહ્મ” વગેરે વાક્યોમાં જીવ બહા છે એવો ખોધ આપણને મળે છે. લાં જેણે પોતાનો આત્મા બહા છે એવું ગાન મેળવવાનો જેને અધિકાર છે તેને ઉદ્દેશીને શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. એ ન્યાયથી હું બહા છું એવી પ્રતિદંનની ધી મુખ્ય છે; એટલે બહાના અર્થમાં ઉપદેશ છે એવું જો તમે કહેતા હો તો અમે જણાવી શું કે ઇન્દ્રનો જીવ બહા છે એવું ગાન અહિંઆ નથી. તેમ ઇન્દ્રના જીવની બહા તરીકે ઉપાસના પણ નથી. માટે બહાને પ્રાપ્ત કરાવનાર ઉપદેશ યુક્ત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ પણ નથી. કેવલ ચૈતન્ય રૂપના ચૈતન્ય રૂપ બહામાં ઐક્યની અવગતિ થાય છે તે સિવાય સાધારણતઃ જીવ અને બહાનું ઐક્ય નથી, કારણ કે જીવ તો અગ્ર છે સુખી તથા દુઃખી છે, અને તેથી તેનો બહા સાથે ઐક્ય સંબન્ધ સંભવી શકતો નથી. બહાના ધર્મોનો જીવમાં સંબન્ધ છે એવું તમે કહી શકશો નહિ. બહાની માફક જીવ પણ પાપરહિત છે, તેનામાં સર્વ-રૂપ યવાનું સામર્થ્ય છે, તથા સર્વગતા છે એવું કહી શકશો નહિ.

શિદ્ધાન્તી—અહિંઆ ઉપદેશ કેવી રીતે આપવામાં આવ્યો છે તેજ તમે સમજતા જણાવતા નથી. તે અમારે તમને જણાવવું નોંધ્યો. જેમ ઋષિ વામદેવ પોતાની જાતનો ઉપદેશ આપે છે તેવોજ ઇન્દ્ર પોતાનો ઉપદેશ કરે છે. આ બન્ને ઉપદેશમાં અધ્યાત્મ સંબન્ધજ છે. વામદેવ કહે છે “હું મત્તુ હતો, હું સ્પર્શ હતો.” જેમ પોતે અનેક રીતે વર્ણવે છે. જે કંઈ સઘળું છે તે બધા રૂપે ઋષિ વામદેવ છે આમ પોતે કહે છે. લાં વામદેવનો જીવ સઘળો રૂપે થાય છે એમ આપણે કહી શકીએ નહિ. ફક્ત અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તોજ તે યુક્ત જણાય. જે બહા સ્વરૂપ જણીને જીવન્યુક્ત થાય છે તે આમ કહી શકે.

પૂર્વપક્ષી—પોતે સર્વ રૂપ થાય ■ અર્થાત્ પોતામાં સર્વાત્મ ભાવની જે સ્ફૂર્તિ છે તે સઘળા મુકતોનીજ કહી શકાય. આ મુકતો અનન્ત હોવાથી સઘળા પદાર્થો પણ અનન્ત બને. આથી અનેક તરીકે ભાસમાન યતા સર્વ પદ્ધતી વાચ્ય જણાતા બહાનીજ પ્રતીતિ સ્વીકારવી નોંધ્યો. આ પ્રતીતિ કારણ

૩૫ બ્રહ્મમાં સમગ્ર પદાર્થોના લય હોવાથીજ મારી રીતે ચોખ્ય બને છે. તેવા પ્રકારના કારણુ લયમાંજ સર્વભાવ પદ વાચ્ય છે. માટેજ આ જે કંઈ છે તે સમગ્રું બ્રહ્મ છે એવી પ્રતીતિ તે આર્પ જ્ઞાન છે, તેને જુદું પાડીને મનુ, સૂર્ય વગેરેના સરીરોથી અવિચ્છિન્ન પદાર્થોના પોતાના આત્મામાં અભેદથી પ્રવૃત્ત કરવું તે સર્વભાવ અગર આર્પ જ્ઞાન નથી. માટે એ રીતે જો શ્રુતિમાં આર્પ જ્ઞાનનો અનુવાદ તમે કરવા માગતા હો તો તે અનુપપન્ન છે. કારણમાં લય ચતુર્થી સર્વભાવની પ્રતીતિ બને છે. ઋષિ વામદેવમાં તેવું બનેલું માટે તેમણે હું મનુ હું, સૂર્ય હું એમ કહ્યું પણ ઇન્દ્રની બાબતમાં તેમ નથી.

સિદ્ધાન્તી—જેમ વામદેવ ઋષિની બાબતમાં જ્ઞાનના આવેશથી તેમને સર્વધર્મની સ્ફૂર્તિ થાય છે તેમ અહિંઆ ઇન્દ્રની બાબતમાં બ્રહ્મના આવેશથી ઉપદેશ છે કારણના લયમાંજ સર્વ ભાવ થાય છે એવું જે તમે કહો છો તેમાં ખાત્ર નિયમન નથી, પણ વસ્તુનું યાથાર્થ જ્ઞાન જો હોય તો સર્વ ભાવ તથા આર્પજ્ઞાનમાં નિયામક બને છે. જો એમ નહોતો તો વામદેવને તે પ્રકારનું જે જ્ઞાન થયું છે તેનો ઉપદેશ પણ શ્રુતિ ન કરે. વામદેવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી (જેવ બ્રહ્મના અંશ છે એવો સિદ્ધાન્ત ભાષ્યકારનો છે તે આગળ ઉપર બીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેશે) તે બ્રહ્મ ૩૫ છે અને તેથી પોતામાં બ્રહ્માત્મવતી સ્ફૂર્તિમાં યાથાર્થ જ્ઞાનથી બ્રહ્મના સર્વરૂપત્વ વગેરે ધર્મોની પણ સ્ફૂર્તિ થાય છે. અને તેથી જ્ઞાનના આવેશમાં આવી જઈને વામદેવ ઋષિ કહે છે કે " હું મનુ હતો, સૂર્ય હતો " તેમ ઇન્દ્રની બાબતમાં પણ બ્રહ્મનો આવેશ થયેલો છે. તેથી પોતે પ્રાણુ છે વગેરે ૩૫ પોતાની જાતને ઉપદેશ છે.

આ બ્રહ્મના આવેશથીજ પોતે ત્વાષ્ટ્ર વગેરેનો વધ કરે છે, અને તેથી ઇન્દ્રમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો આવેશ થયેલો છે એમ આપણી પ્રતીતિ થાય છે.

ઇન્દ્રને બ્રહ્મનો આવેશ થયેલો છે તેનું વધુ પ્રમાણુ શ્રીમદ્ ભાગવતનાં ૬-૧૧-૨૦ માં જોવામાં આવે છે. ત્યાં વૃત ઇન્દ્રને કહે છે કે હે ઇન્દ્ર! આ તારું વજ્ર હરિતા તથા દધિચિના તેજથી તેજસ્વ કર્યું છે અને તેથી વિજ્ઞાની પ્રેરણાથી નિયન્ત્રિત બનીને તું યજુનેજ હથ. આ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો ઇન્દ્રમાં બ્રહ્માવેશને લીધે પ્રવેશ્યા છે અને તેથી તે તે ૩૫ પોતાની જાતનો ઉપદેશ કરે છે. આ ઉપદેશમાં વામદેવના ઉપદેશનું સામ્ય છે.

પૂર્વપક્ષી—તમારા બ્રહ્મસૂત્રના ૪-૪-૧૬ માં બ્રહ્મના ધર્મોનો આવિર્ભાવ ક્યારે થાય છે તે કહ્યું છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સુપ્તિ દશામાં તથા બ્રહ્મની સંપત્તિ દશામાં (મોક્ષ સ્થિતિમાં)જ બ્રહ્મના ધર્મોનો આવિર્ભાવ બની શકે, ગમે તે સમયે નહિ. અહિંઆ ઇન્દ્રમાં બેમાંથી એક પણ સ્થિતિ નથી, તોપણ તેનામાં બ્રહ્મના ધર્મોનો આવેશ થયેલો છે અને તેથીજ પોતે પ્રાણુરૂપે પોતાને ઉપદેશ છે એમ અમે શી રીતે માનીએ ?

સિદ્ધાન્તી—તમે સૂત્રનો જે આધાર દેખાડ્યો તે બરાબર છે, પણ કેટલીક વખતે ઉત્તમાધિકારી જો ઉપદેશ કરતા હોય તો તેના અધિકારના ઉત્કર્ષથી તેમનામાં બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ રીતે તેવા અધિકારીઓ બ્રહ્મની ભાવના કરે તો પણ બ્રહ્મના ધર્મોનો આવિર્ભાવ થાય છે. કૃત સુપ્તિમાં મોક્ષ દશામાં થાય છે એમ માનવું અચૂક છે. માટે આ રીતે પણ બ્રહ્મના ધર્મોનો સંભવ હોવાથી ઇન્દ્રમાં તેનો આવિર્ભાવ માની શકાય છે. આની સંમતિ પણ "મારામાં સકલ છે" એ શ્રુતિ વાક્યથી કરાય છે. વળી આ ઇન્દ્રપ્રવર્દનના મંવાદમાં ઉચ્ચ અધિકારીમાં ઉપદેશની ભાવના વગેરેથી બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારેજ બ્રહ્મમાં પ્રાણનો લય થયો છે. આ શ્રુતિના અનુરોધથી ઉપદેશ ભાવના વગેરે રચે પણ અવરજ અબ્રહ્મના આવિર્ભાવનો અંગીકાર કરે એ નોંધજો. બ્રહ્મમાં પ્રાણનું વિસ્થાપન પણ આવિર્ભાવની અપેક્ષા રાજો છે. તેવા પ્રકારનો આવિર્ભાવ નિયત નથી. આ સૂત્રમાં

તેના ક્ષણે જણાવ્યું નથી. મુક્તમાં જેમ તે આવિર્ભાવ સર્વદ હોય છે તે પ્રમાણે અહિંઆ નથી.

પૂર્વપક્ષી—તેવા પ્રકારના સર્વ ભાવવાળા શૂન-મુક્તો તથા ધ્વજના આવેશવાળાઓનું અવશ્ય ક્ષણ હોવું જોઈએ. તે સૂત્રમાં તે કેમ જણાવ્યું નથી ?

સિદ્ધાન્તી—ધ્વજના આવેશવાળાઓની માફક શૂન-મુક્તોના ક્ષણે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે, માટે અહિંઆ કહ્યું નથી.

પૂર્વપક્ષી—વારુ ઠીક, “અહ્યજ હોઇને અહ્ય તરફ જાય છે” એવી જે શ્રુતિ છે તેમાં જે મુક્તિ જણાવી છે તે અહ્યભાવ પછીથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે તો શા માટે હાં એમ કહ્યું નથી કે ધ્વજના આવિર્ભાવથી અહ્યભાવ વખતે અગર સંપત્તિ કાળમાં તે દહી નથી ?

સિદ્ધાન્તી—તે શંકાનું સમાધાન આ રીતે છે. તમે જણો છો કે યોગવિદ્યામાં બે પ્રકારની સમાધિ છે. મંત્રગત^૧ સમાધિ અને અમંત્રગત^૨ સમાધિ. તેમાં અસંપ્રગત સમાધિમાં જેઓ છે તે મનામાં ધ્વજનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે અહ્યભાવ હોય છે. તોપણ મુક્તિથી અઅવહિત પ્રાદક્ષણ રૂપ કારણ મનાતા શરીરાદિ વિયોગકના અભાવથી જેમ મુક્તિ નથી તેમ અહિંઆ પણ અહ્યભાવ હોય તે વખતે પણ મુક્તિ થતી નથી. કારણ કે પ્રથમ મુક્તિના જનક કાલરૂપ કારણનો અભાવ છે. તેથી અહ્યભાવના કાલ વખતે મુક્તિનો જનક કાલ હોવાથી તેની ઉત્તર ક્ષણમાં મુક્તિ થાય છે, અહ્યભાવના કાલમાં નહિ. આથી એવું ક્ષિત યજ્ઞ કે અહ્યભાવના કાલમાં મુમુક્ષુની વાફ વગેરે ઇન્દ્રિયોને લયજ થાય છે અને ત્યાર પછીની ક્ષણમાં મુક્તિ બને છે. વાત ખરી છે કે આવિર્ભાવ દશામાં વાગાદિ ઇન્દ્રિયોને અભાવ હોય છે. પુરાણમાં દર્શિયિ વગેરેના દષ્ટાન્તમાં તે આપણે જોઈએ છીએ તોપણ અહિંઆ દર્શિયની માફક અમંત્રગત સમાધિ નથી, તેથી વાગાદિનો લય પણ નથી. તે વાગાદિનો લય અહ્યની આવિર્ભાવ દશામાં તથા શરીરના વિયોગમાં બને છે; પણ ત્યાં નિયોગક તરીકે કામનો અભાવ છે. અહિંઆ કામનો અભાવ નહિ હોવાથી, તથા ઉપદેશરૂપ કામના હોવાથી વાગાદિનો લય નથી. તેથી તે ઉપદેશના કર્તા બને છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ હોય તો પણ સર્વજ્ઞ કહેવાતી આવિર્ભાવની પૂર્વે જે અર્ચિરાદિ માર્ગની ગતિ છે તે ઇન્દ્રમાં કેમ દહી નથી? અહ્યની પ્રાપ્તિ પહેલાં અર્ચિરાદિ માર્ગે ગતિ આવશ્યક છે, તે તો અહિંઆ ઇન્દ્રની બાબતમાં જણાવી નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહ્યભાવ એ અનુગ્રહ માત્ર ઉપર આધાર રાખે છે. ઉપર જણાવેલી સર્વોમુક્તિ અગર અહ્યભાવ તે કોઈ પણ સાધનથી સાધ્ય નથી, તેથી તે ક્યારે ચરો એવા કાલનું નિયમન ત્યાં નથી, માટે અર્ચિરાદિ માર્ગદ્વારા ગતિ ઇન્દ્રની બાબતમાં જણાવી નથી.

પૂર્વપક્ષી—એવું હોય તો પણ મૂત્ર અગર ગીતામાં તે જણાવવું તો જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તી—અહ્યભાવ એ અનુગ્રહથી પ્રાપ્ય હોવાથી તેમાં કોઈ પણ શાસ્ત્રની નિયતતા નથી, અને આ કારણથીજ મૂત્ર તથા ગીતામાં કહ્યું નથી.

પૂર્વપક્ષી—વારુ એમ હોય તો પણ કેટલાક લોકો જેમ જેમ કહે છે કે સમુદ્રની ઉપાસના કરનાર અર્ચિરાદિ માર્ગે પ્રવેશ કરે અને નિર્ગુણની ઉપાસના કરનારને તે રીતે પ્રવેશ કરવો પડતો નથી એવી પણ શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા તો જણાવતીજ જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તી—અહિંઆજ તમે મોટી ભૂલ કરો છો. અમે તમને અનેક વખત કહ્યું છે કે અહ્યના સમુદ્ર અહ્ય તથા નિર્ગુણ અહ્ય એવા બેદ કલ્પવા તે ખોટું છે. સમુદ્ર અહ્ય અને નિર્ગુણ અહ્ય જુદા ક્યાં છે ? તેમ હોયતોજ શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા જુદી જુદી કરાય. અલ્પવાદમાં એવો ભેદજ નથી.

૧ બાહ્ય જ્ઞાનનો જેમાં મંત્રજ છે તેની સમાધિ મંત્રગત સમાધિ કહેવાય છે. અને બાહ્ય જ્ઞાનનો ત્યાં સંજ્ઞ નથી તે અમંત્રગત સમાધિ કહેવાય છે.

બ્રહ્મામાં આવેા બેદ નહિ હોવાથી તેના ઉપાસકોમાં પણ બેદ કલ્પવાનો નથી. માટે એવો બેદ કલ્પવો તે અયોગ્ય છે.

પૂર્વપક્ષી—કેમ? સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં તો ગુણોનો અંગીકાર કર્યો છે. તો બ્રહ્માના સચ્ચત્વ તથા ઈશ્વરત્વની કલ્પના અવાસ્તવિક નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમે સાંખ્ય શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપી ચક્રો નહિ. તેઓ ગુણો કલ્પે છે તે ખાટું છે. સાતો પ્રકૃતિના ગુણોનું વર્ણન છે. અને બ્રહ્માના ગુણો તેના પ્રકારના નથી. વ્યાસજી બ્રહ્માના સચ્ચ અને નિર્ગુણ એવા બેદજ સમજતા નથી. સૂત્રકારે ગુણવાદનું ખવડન કર્યું છે. માટે આપણનેથી અવ્યાસ બાહ્યના કારણે કરીને ઇન્દ્ર ઉપદેશ આપે છે, અને આ ઉપદેશ પ્રાણ એટલે વાયુ તરીકે સમજીને નહિ પણ બ્રહ્મ તરીકેજ સમજીને આપે છે. અર્થાત્ બ્રહ્માના આવેશી કરીને ઇન્દ્ર પોતાની જાતે સર્વજ્ઞ નિહાળે છે અને તેમાં પોતે પ્રાણરૂપ છે એમ કહે છે. આ રીતે પ્રાણરૂપની પ્રતીતિ બ્રહ્મ તરીકે જ થાય છે.

આ ઉપર જણાવેલા શાસ્ત્રના ઉપદેશને વિશેષ રીતે દલીલ કરવાને સૂત્ર ૩૦ થું યોગે છે.

અહિંમાં પૂર્વપક્ષ તથા ઉત્તર પક્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

પૂર્વપક્ષી—તમારા કહેવા પ્રમાણે આ પ્રકરણમાં બ્રહ્માના ધર્મો સંભળાય છે તો પણ તે જીવના ધર્મો છે તથા પ્રાણના ધર્મો છે એવો તે બોધ કરે છે. “વાણીની વિશેષ જીહ્વાસા કરવી નહિ. કર્તાને જાણવું” (કો. બ્રા. ૩-૮) આ વાક્યમાં વાંગાદિ ઇન્દ્રિયોનો અધ્યક્ષ જીવ એજ વિશેષ છે એમ કહ્યું છે. વળી કો. બ્રા. ૩-૩ માં “પ્રજાતમા પ્રાણજ આ શરીરને ધારણ કરે છે” એમ જ્ઞાતથી કહે છે. શરીરને ધારણ કરતું એ પ્રાણનો મુખ્ય ધર્મ છે. ધારણ કે આ પ્રાણના ધર્મનું ચતુર્થ પ્ર-૨-૩ માં છે. ત્યાં પ્રાણ કહે છે કે “હું બાણનું? અવદંભન કરું છું.” બાણનો અર્થ શરીર સમજવાનો છે. અર્થાત્ પ્રાણ શરીર ધારણ કરે છે તે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી જે પ્રાણ છે તેજ પ્રજા છે અને જે પ્રજા છે તેજ પ્રાણ છે એ વાક્યથી પણ પ્રજા અને પ્રાણથી જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ વચ્ચેનો અભેદોપચાર છે. આથી પણ જીવ અને મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં પ્રાણ શબ્દ છે એમ સમજવાને કારણ મળે છે.

આ ઉપરાંત તેની ઉત્ક્રાન્તિ પણ કહી છે. ત્યાં કહે છે કે જ્યારે જીવ ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ બધાઓની સાથે તે ઉત્ક્રમણ કરે છે. આ રીતે ઉત્ક્રાન્તિનું વચન હોવાથી અહિંમાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણના ધર્મોનું જ કથન કર્યું છે, બ્રહ્મનું નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ તો તે બધાથી નિરાણું છે. શ્રુતિઓમાં બ્રહ્માને તો નિષ્કલ નિષ્ક્રિય, શાન્ત વગેરે કહ્યું છે, તેથી જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં સિદ્ધિ હોવાથી આ બ્રહ્મનું પ્રકરણ નથી.

સિદ્ધાન્તી—પ્રસ્તુત પ્રકરણ જીવનું કે મુખ્ય પ્રાણનું નથી પણ બ્રહ્મનુંજ છે, તેને માટે જામે વિશેષ પૂરતાં કારણો અહિં આપીશું.

તમારી શંકાના ખૂલાસામાં અમે ત્રણ પ્રકારે પ્રશ્ન કલ્પીએ છીએ ૧ (શ્રુતિમાં) જણાવેલા બ્રહ્માના ધર્મો જીવ પરત્વે હોવા કે કેમ? અથવા (૨) જીવ પ્રાણ અને બ્રહ્મ એ ત્રણે સ્વતંત્ર રીતે ઉપાસે છે એમ તમે કહેવા માગો છો? અથવા (૩) જીવ અને પ્રાણના સિંગોથી બ્રહ્માના ધર્મો સમાજવા છે.

તેમાં પ્રથમના પ્રશ્નો ઉત્તર અમે પહેલેથીજ સૂત્ર ૨૮ માં આપી દીધો છે. ત્યાં અમે જણાવ્યું હતું કે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં બ્રહ્માના ધર્મોનું પ્રમાણ ઘણું હોવાથીજ તે પ્રાણ શબ્દની પ્રતીતિ બ્રહ્મ અર્થમાં

૨ મા મોહેમાપવથા અહમેવૈત્તત્પદ્માત્માનં પ્રવિભજ્યૈતદ્વાજનમવદ્મ્ય વિધારચામિ ૨.

કરવાની છે એમ પ્રતિપાત્ન કર્યું હતું. માટે તમારો પ્રથમ પ્રશ્ન અંગ્રગત છે. બહુના ને ધર્મો છે તે અન્યની સાથે-જીવની સાથે થોડું સંકળ નહિ. અને જે યોગજી હોય તો લક્ષણોના આશ્રય કરવો જોઈએ.

હવે બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ત્યાં પણ દ્વિપણ આ છે કે જે જીવ, પ્રાણુ અને બહુ એ ત્રણે સ્વતન્ત્ર છે એમ. કહેતા હોતા ત્રણ પ્રકારની ઉપાસના થવાથી ત્રણ પ્રકારનાં જીવં જીવં વાક્યો થઈ જાય. તો પછી "એવું વિશેષ રીતે બહુ" એવું ને વાક્ય કહ્યું છે તેની મંગતિ બનશે નહિ.

ત્રીજો પ્રશ્ન બરાબર પડી શકે છે. તે અમે હવે તમને જણાવીશું. જીવ, પ્રાણુ અને બહુ એ ત્રણેનો અર્થ જણાવનારાં શ્રીઓ હોય તો પણ અર્થ તો બહુ પરત્વે જ થાય છે. કારણ કે જે જીવના ધર્મો હોય તે બહુમાં હોઈ શકે પણ બહુના ધર્મો જીવમાં હોઈ શકે નહિ, એ સંધ્યાએ જાણ્યું છે. કારણ કે બહુ જીવ વગેરે રૂપ છે. માટે જીવ અને પ્રાણુના ધર્મો હોય ત્યાં બહુના ધર્મો છે. બહુ પોતે આશ્રિત હોવાથી જીવ વગેરેના ધર્મો તેમાં છે. આથી જીવ અને પ્રાણુના ધર્મો હોવાથી તે બહુના નથી એમ કહી શકાશે નહિ.

આ બહુમાં જીવનો જેવો સંબંધ છે તેવો પ્રાણુનો પણ છે. માયાવાદિના મતમાં જીવનું બહુ સાથે ઐક્ય હોવાથી આશ્રય અને આશ્રયી બાવનો મેલવ નથી. પણ બહુવાદમાં તો આશ્રય અને આશ્રયી બાવજ છે, અને તેથી મુખ્ય પ્રાણુનો પણ બહુ સાથે સંબંધ છે. આથી તે પ્રાણુના ધર્મોને પણ બહુમાં વિરોધ આવતો નથી. અર્થાત્ એમ જીવના ધર્મો બહુમાં છે તેમ મુખ્ય પ્રાણુના ધર્મો પણ બહુમાં છે એટલે તે બંને વચ્ચે સંબંધ છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ તથા પ્રાણુના ધર્મોના બહુ સાથેના સંબંધ તમે દેખાડ્યો પણ એ સાક્ષાત્ સંબંધ તો નહીં કહેવાયને? ઇન્દ્ર પોતાને ઉપદેશ આપે છે તેમાં તેનું વક્તવ્ય વગેરે જીવનો ધર્મ છે બહુનો નહિ. એટલે એ ધર્મોના સંબંધ બહુ માથે સાક્ષાત્ નથી.

સિદ્ધાન્તી—તેનું પણ સમાધાન અમારા મતમાં છે. વક્તવ્ય વગેરે ને ધર્મો છે તે જીવના ધર્મો નથી પણ બહુના છે. મુખ્ય રીતે એ ધર્મો બહુના છે. પણ જીવ બહુને આશ્રયે રહેતો હોવાથી તે ધર્મો પણ તેનામાં જોવામાં આવે છે. આથી તે ધર્મોના સાક્ષાત્સંબંધ બહુ સાથે જ છે. આ સિદ્ધાન્તને અમે આગળ આ બહુમૂલના ૨-૩-૪૧ માં દર્શાવીશું. પ્રાણુમાં પણ તેમજ સમજવું. જે ધર્મો પ્રાણુના કહેવાય છે તે વસ્તુતઃ બહુના છે, પણ બહુના આશ્રયે પ્રાણુ હોવાથી તે પ્રાણુમાં દ્વિગોચર થાય છે. સુપ્તિ તથા જાગ્રત્ દશામાં જીવ બહુનો આશ્રય કહે છે. તે આધ્યાત્મિક તથા આધિદેવિક રૂપ હોવાથી ત્યાં કાંઈ પણ મંયોગ નથી. પ્રાણુ, જીવિત્ હોવાથી સુપ્તિમાં પ્રાણુ સાથે તેનો સંયોગ થાય છે. માટે સંધ્યા ધર્મોના બહુમાં યોગ થાય છે. બાકી જીવ અને પ્રાણુના સંદોષમણની ને વાત કહી તેનો ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાન સ્ફુર્તિ જગત્ત્રિયોના દેહમાં સાથે રહે છે અને સાથે ઉત્ક્રમણ કરે છે એમ કહીને તે ભગવાનને અધીન છે એમ જણાવવા વસ્તુ છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે તો સૂત્ર ૨૭ માં એમ કહ્યો છો કે "પ્રાણુ" શબ્દથી આપણે બહુ સમજવાનો છે, અર્થાત્ ત્યાં પ્રાણુ અને પ્રાણુએ ધર્મો રૂપે છે તો પછી ધર્મોત્ક્રમણ ધર્મોના ઉત્ક્રમણ ઉપર આધાર રાખવું હોવાથી, અને ધર્મો પોતે વ્યાપક હોવાથી ધર્મનું ઉત્ક્રમણ છે એમ થી રીતે કહી શકાય? એટલે જીવ અને પ્રાણુ એ ઉત્ક્રમણ કરે છે એમ થી રીતે કહો છો?

સિદ્ધાન્તી—અદિઆ (કૃતિ વાક્યમાં) ધર્મ અને ધર્મો એક છે તથા જુદા છે એવો નિર્દેશ હોવાથી આગળ પાછળના વાક્યોમાં વિરોધ નથી. તે આ રીતે છે "અથવા હું પ્રગટતા પ્રાણુ છું"

(૧) એ વાક્યમાં ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ જણાવી છે. ત્યાર પછીથી એક એકની ધર્મ પ્રશંસા કરી છે, અને તે "જે પ્રાણુ છે તે પ્રજા છે અને જે પ્રજા છે તે પ્રાણુ છે" (૧) એવા ઉપસંહાર સુધી પછીથી તેમનું ઉત્કર્ષણ તથા પ્રવેશ કર્યા છે. "આ શરીરમાં તેઓ સાથે વસે છે અને ત્યાં ઉત્કર્ષણ પામે છે." (૨) આ વાક્યથી કરેલા ઉપસંહાર સુચિતિ, મૂર્છા તથા મરણ વગેરે દશમાં સંવર્ણા ઇન્દ્રિયો (૧) કૌ. આ. ૩-૨. (૨) કૌ. આ. ૩-૪ (૩) કૌ. આ. ૩-૪.

પ્રાણુને અધીન છે એમ કહે છે. પણ આ પ્રાણુ તે આસન્ય વાયુ વિરોધ નહિ તે જણાવવાને "આ પ્રાણુ તે પ્રજા છે" એમ પ્રાણુ અને પ્રજા વચ્ચેનું એક્ય કરેલું છે. વળી જ્ઞાન શક્તિનો પણ ઉત્કર્ષ કરેવાને કૌ. આ. ૩-૩ માં પ્રજા સિવાયનો કોઇ પણ અર્થ નથી એમ કહે છે, આ પ્રજા કેવલ જ્ઞાન રૂપી ધર્મ નથી, પણ જ્ઞાનવાળો ધર્મી છે તેમ ત્યાં જણાવ્યું છે, આમ જ્ઞાન શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિ રૂપે-પ્રજા અને પ્રાણુ રૂપે બંધનું પ્રતિપાદન કરીને પછીથી તે બન્ને શક્તિઓના વિષય રૂપ જે જૂત માત્ર રૂપ જગત છે તેની ભગવાન સાથે અભેદતા છે એવું "આ પ્રજાતમા આનન્દ, અમર અને અમૃત છે." એ વાક્યમાં બહાનું ધર્મોથી જણાવી છે. માટે ક્રિયા અને જ્ઞાનના વિષય રૂપ ભગવાન છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. પણ ભગવાન આટલા રૂપે નથી. તેથીએ અધિકૃત એવી એક જ ઉપાસના-બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરી છે. જીવ, મુખ્ય પ્રાણુ તથા બહુ એમ ત્રણેની નથી, માત્ર એક જ બ્રહ્મની ઉપાસના છે. માટે પ્રાણુનો અર્થ બ્રહ્મ સમજવાનો છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં કૌશીતકિ બ્રાહ્મણમાં પ્રતર્દન ગાન તથા ઇન્દ્રની આપ્યાયિકાવાળા જાગમાં જે પ્રાણુ શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ શો કરવો તેના ત્રિશ્રવ કર્યો છે, પૂર્વપક્ષી તેને આસન્ય પ્રાણુ (વાયુ વિશેષના) અર્થમાં લે છે જ્યારે સિદ્ધાન્તી તે બ્રહ્મ છે એમ કહે છે. તેને માટે એકદરે આર સૂત્રો આપે છે. પ્રથમ સૂત્રથી સાધક ધર્મ કહે છે, એટલે તે બ્રહ્મના અર્થમાં છે એમ જણાવે છે. બાકીના ત્રણ સૂત્રોથી બાધક ધર્મ કહે છે, એટલે અદિઆ પ્રાણુ એ આસન્ય પ્રાણુ નથી.

સાધક ધર્મ (૧) પ્રાણુ બ્રહ્મ છે કારણ કે વેદાન્ત વાક્યનો સમન્વય તે અર્થમાં છે.

(ક) આણુ બાણુનો સંબંધ જોતાં પ્રદાર્શનો સમન્વય બ્રહ્મ પરત્વે છે.

(જ) પ્રાણુને અદિઆ હિતતમ કહ્યો છે. પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઇ પણ હિતતમ હોઇ શકે નહિ.

(ઝ) તે પ્રાણુને આનન્દ તથા અમૃત કહ્યો છે, આથી પણ તે પરમાત્મા છે.

(ઞ) તેમાં પાપનો બલાવ જણાવ્યો છે. આ પણ પરમાત્માના અર્થનું સમર્થન કરે છે.

(ટ) પ્રાણુને વળી પ્રજાતમા કહ્યો છે. પ્રજા એટલે જ્ઞાન બ્રહ્મને જ પ્રજાતમા કહી શકાય

(ચ) વળી તે પ્રાણુને લોકાધિપતિ વગેરે કહ્યો છે. બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કોઇ લોકાધિપતિ હોઇ શકે નહિ બાધક ધર્મ (૨) આ પ્રાણુને વક્તાનો આત્મા કહ્યો છે માટે પ્રાણુ એટલે આસન્ય પ્રાણુ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે તે પ્રાણુમાં આત્માના ધર્મોનો મંબંધ છે.

(૩) શાસ્ત્રી દરિથી પણ વામદેવની સાક્ષ ઉપદેશ છે. વામદેવને જેમ જ્ઞાનના આવેશથી "હું સર્વ છું, ચન્દ્ર-સૂર્ય એમ કહેલા હતા તેમ." ઇન્દ્ર પણ બ્રહ્મના આવેશથી ચોતે "પ્રાણુ છે" એવું કહે છે. માટે આસન્ય પ્રાણુનું વર્ણન નથી.

(૪) જીવ અને મુખ્ય પ્રાણુનું વિગ્ન હોવા છતાં જીવ, પ્રાણુ અને બ્રહ્મ એમ ત્રણનું નિરૂપણ નથી, પણ કેવલ બ્રહ્મનું છે. જીવ અને પ્રાણુ બ્રહ્મનો આશ્રય કરીને રહેતા હોવાથી તેમનામાં જણાતા ધર્મો બ્રહ્મના છે માટે પણ પ્રાણુથી આસન્ય પ્રાણુનો બોધ નહિ પણ બ્રહ્મનો છે.

સિદ્ધાન્ત—પ્રાણુ શબ્દથી ઉક્ત સ્થળો આપણે બ્રહ્મ સમજવાના છે.

પાદાપસંહાર.

અદિઆ પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે. આ પાદના પ્રારંભમાં

છત્તારા અધિકરણમાં આ શ્રાવના આરભમાં બધા વિચારની આવશ્યકતા જણાવી ત્યાર પછીથી મૂળ જન્માદિકરણમાં જે બહાનો વિચાર કરવાનો છે તે બધા કયુ ? તેનું લક્ષણ શુ ? એ જણાવતાં કહે છે કે આ જગત્તરી ઉત્પત્તિ રિયતિ અને લય જેમાંથી સંભવે છે તે એ બધા છે, અર્થાત્ તે જગતનું કર્તૃ છે એ સિદ્ધાન્ત કસાવ્યો ત્યાર પછીના સમન્વયાધિકરણમાં સત્ રૂપે બહાને જગતનું કર્તૃ જણાવ્યું, અને હંસલધિકરણમાં ચેતન રૂપે જણાવ્યું ત્યાર પછીથી આનન્દમય અધિકરણમાં આનન્દરૂપે તેને કર્તૃ કહ્યું. આમ તે બધા કવલ જગતનું કર્તૃ નથી પણ સત્ ચિત્ અને આનન્દ છે એમ કહ્યું તેના સ્પર્શમાંથી જગત્ રૂપ પરિણમે છે, ત્રિદશમાંથી જીવ અને પરિચિત્ત આનન્દ અક્ષર બધા કહેવાય છે. તે બધા સમિચ્છાનન્દ છે તે સચુષ્ણ અને નિચુષ્ણ બન્ને છે. ત્યાર પછીના અધિકરણોમાં તે બહાને વેદાન્તની શ્રુતિઓમાં અન્ત પુરષ, આત્મશ, પ્રાણ અને જ્યોતિઃ પણ કહેલ છે. તેના વિચાર છે આમ બધા અનેક રૂપે જાળખાય છે. આ પાદમાં બહાનાં કાર્યનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યો નોજ વિચાર કર્યો છે

શ્રીમદ્વેદવ્યાસમતાતુર્વતિ શ્રીવક્ષભાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસુત્ર ઉપરના અલ્પભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ સમાપ્ત.

પાદ ૨ એ.

સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણ

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥

“સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે”

પ્રથમ સમન્વય? અધ્યાયમાં સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્માં સમન્વય કહેવો જોઈએ. ત્યાં ઉદ્દગીયાદિ ઉપાસના વાક્યોના મુખ્ય વાક્યોમાં કલને ઉપકારિ જોણ છે એમ કહ્યું છે. વળી નિઃસંદિગ્ધ બ્રહ્મ વાક્યોનો સમન્વય આપોઆપ સિદ્ધ છે સદિગ્ધ એ પ્રકારનાં છે-સાષ્ઠથી સદિગ્ધ અને અર્થથી મંદિગ્ધ. તે માટે વળી આનો વિચાર કર્યો છે બ્રહ્માં કોઈ વ્યવહાર છે કે નહિ ? તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં જ વ્યવહારનું સ્થાપન કર્યું છે. “જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે” (તે ૨-૪) વગેરે વાક્યોના વિશેષથી આ બ્રહ્મ આવું છે એમ નિરૂપણ કરીને નિષેધ કરે છે કાર્યની પસિદ્ધિ આ રીતેજ હોય છે ચતુર્લક્ષણી (બ્રહ્મસૂત્રો) થી અભ્યાસ કરેલા બ્રહ્મવાક્યોનો અર્થ બ્રહ્મપ્રતિ સિદ્ધ થાય તો શ્રવણ મિદ્ધ પામે છે જે શ્રવણ કર્યું છે તે અન્યકાળે પણ અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ અર્થે અનપેક્ષિત પૂર્વદિશત અગોના પરિત્યાગથી તથા અન્ય અપેક્ષિતના મહત્વથી તેજ અર્થના નિર્ધારણ દ્વારા મનન થાય છે. ત્યાર પછીથી આ પ્રકારે ધ્યાનાદિથી મમાધિ મુધી નિદિધ્યાસનરૂપ, જેમાંથી સર્વ વ્યાપાર નિવૃત્ત થયા છે એવા મનમાં જાતે પોતાના મુખના

(૧) સધના વેદાન્તોના સમન્વયનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે આ અધ્યાયનું નામ સમન્વય છે સમન્વય ઓપાર્થનું પ્રતિપાદન કયુ તે (૨) ઉપનિષદોમાં (૩) કલના અન્ય બોધક, કાન્ધ પ્રતિપાદ વાક્યોમાં (૪) સમન્વય માટે (૫) કાર્-શ્રવણાદિ, તેનાથી ગણવિદ્યામોતિ પરમ “ને શ્રુતિમાં કહેલી રીતિથી પરબ્રામિ રૂપ કાર્યની સિદ્ધિ બને છે (૬) ચાર અધ્યાયોનાં (૭) બધા વાક્યમાં રિયત (૮) પ્રથમ મનનું કાર્ય દે, પછીથી આનનું કાર્ય અને ત્યાર પછી મમાધિ આ એમાનતાની ગોચર વિષયના વ્યવહારો તથા જાત વિષયના વ્યાપારો નિરૂત પામે છે. પછીથી શક્તિ

અનુભવરૂપ^{૧૬} પ્રદા હોય છે. આજ^{૧૦} પ્રદા જ્ઞાન છે. માટે તેવું પ્રદા ફક્ત અનુભવથી વેધ હોવાથી પાક લોજનની તૃપ્તિની માફક જણાવેલા વિષયરૂપ હોવાપણું પ્રદામાં યુક્ત છે. માટે માહાત્મ્ય જ્ઞાનના ફલવાળી શ્રવણયુક્ત મીમાંસામાં ભગવાનનાં વાક્યો અન્યપરત્વે હોય છે, અને અન્ય^{૧૨} વાક્યો ભગવત્પરત્વે છે. તેથી દિવ્ય ધર્મ અને અદિવ્ય ધર્મનાં ઉદ્ધાનથી વિપરીત^{૧૩} ફલ મળે છે. માટે દિવ્ય^{૧૪} ધર્મનો નિર્ણય બીજા અધિકરણમાં વિચારાયો છે. કર્મ અલૌકિક જ છે. તેના વાચક વેદો જ છે. માટે પૂર્ણ અલૌકિકતા માટે વિધિ અને નિષેધદ્વારા બંને અધિકરણ સમન્વયમાં દોષરૂપ છે. પછીથી^{૧૭} પ્રથમ પાદમાં શબ્દના સંદેહનું નિશ્ચિતઅર્થમાં નિવારણ કયું. તેમાં પણ પ્રત્યયના^{૧૮} સંદેહનું નિવારણ પ્રથમ બે અધિકરણોથી થયું. ત્રીજાથી પ્રકૃતિના સંબંધનું પણ નિવારણ કર્યું. વળી^{૧૨} અન્તિમ અધિકરણ સંક્ષેપના નિરાકરણ માટે છે. આ રીતે પ્રથમ પાદમાં શબ્દના સંદેહનું નિવારણ કર્યું.

વળી જે રેકલાય સંયુક્ત અને નિર્ણયના લેહનું પ્રતિપાદન કરે છે તે જાતેજ પોતાનો પ્રદા જ્ઞાસામાં અધિકાર નથી એમ જણાવે છે. પ્રદાવાદમાં સાંખ્યોની માફક શુદ્ધોનો અંગીકાર નથી. ભૌતિક શુદ્ધોના^{૨૩} સંબંધ માટેજ અધ્યાયનો આરંભ છે. નહિ તો સર્વ^{૨૪} પણ તે (પ્રદા) દારણ હોવાથી તેના સંબંધ છેજ. અન્યના નિરાકરણમાં તેની પ્રતિપાદકતાને નિશ્ચય કરનાર અધિકરણો^{૨૪} વ્યર્થ થાય.

^{૨૫}અર્થ સંદેહના નિરાકરણ માટે બીજા વગેરેનો આરંભ છે. ત્યાં બે પ્રકારનો—જીવ અને જડરૂપ અર્થ પ્રત્યેક અને સસુદાયથી ત્રણ^{૨૬} પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રથમ જીવને આગળ કરીને સંદેહનું નિવારણ કરાય છે. “આ પ્રમાણે આસ્નાય છે” આ ખરેખર સઘળું પ્રદા છે તે તજજ્ઞાન પ્રદાની (જેમાંથી જગતની કૃત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે) શાન્ત થઈને ઉપાસના કરવી જોઈએ. ખરેખર પુરુષ કૃતુમય છે “જેમ આ લોકમાં કૃતુ ૨ રૂપ થાય છે તેમ અહિંથી નીકળીને થાય છે. તે કૃતુને કરવો” (છાં-૩-૧૪-૧) મનોમ પ્રાણ શરીર (છાં. ૩-૧૪૨) વગેરે ત્યાં વાક્યની શરૂઆતમાં આ સઘળું પ્રદા છે એ સર્વ પ્રદા છે. એવી પ્રતિજ્ઞા કરી. તે “તજજ્ઞાન” છે એવું સર્વના વિશેષણને હો છે. આ પ્રકારે નિદિધાસન દૃઢ બને છે (૯) સાક્ષાત્કારરૂપ “સ્વયમ્” પરથી સત્, સુખથી આનન્દ, અ અનુભવથી ચિત્ત જણાવ્યા છે. આ રીતે પ્રદા સંવિધાનન્દ રૂપ છે. (૧૦) આ પ્રદા સ્વભા જન્ય (૧૧) ભોજનની વૃત્તિ જેમ કહી શકાતી નથી તેમ (૧૨) બીજા અધિકરણનો અર્થ કહે (૧૩) અપર સંસાર રૂપ કહ (૧૪) જગત્કારણત્વ રૂપ ધર્મ (૧૫) પછીના અધિકરણનો અર્થ ૧ છે (૧૬) જેમ સમન્વય અધિકરણમાં પ્રદાની સર્વ સમન્વયથી પૂર્ણતા દરોવી છે તેમ દક્ષત્યાદિ રણમાં પ્રકૃતિથી જગતના નિર્માણના કાર્તા તરીકે અલૌકિકાત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું છે (૧૭) પાછી પ્રથમ પાદનો અર્થ કહે છે. (૧૮) નિશ્ચિત અર્થ—પ્રદા રૂપ અર્થ જેનો નિશ્ચય પ્રથમનાં અધિકરણો કરવામાં આવ્યો છે (૧૯) મય પ્રત્યયમાં સંદેહ (૨૦) બે આનન્દમય અધિકરણોથી (૨૧) દશમાં અધિકરણનું પ્રયોગન કહે છે (૨૨) જેઓ પ્રભાતે વાકના અગ્રોચર માને છે તથા દેહલાક જે સંયુક્ત માને છે તેમના મતોને દૂષિત કરે છે (૨૩) નિત્ય આધિદેવિક શુદ્ધોનો નિષેધ નથી (૨૪) શ્વેતાશ્વતરમાં નિત્ય આધિદેવિક શુદ્ધો કલા છે, તેથી વિરોધ નથી. (૨૫) સંયુક્ત દારણતાનું નિરાકરણ કરીને નિર્ણયની “રણનાના મતનું સ્થાપન કરવું વ્યર્થ છે. (૨૫) પ્રકૃત અર્થ જણાવે છે (૨૬) જીવાત્મક, જડાત્મક

તરીકે કહીને તે રૂપે ઉપાસના કહી. આ શમનો પ્રકાર નથી. ૨૭ વાક્યના અર્થમાં લક્ષણોનો પ્રસંગ આવે છે. વળી કારણ તરીકે સામાન્ય રીતેજ સિદ્ધ થાય છે. માટે આખા જગત્પત્ની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કહી છે. પુરાણ વગેરેમાં આવી જ વિરાટ તરીકે ઉપાસના છે. આથી પ્રથમના વાક્યાર્થમાં સદેહ રહે છે. “ ૧૮ કૃતુને કરવો “ કૃતુ-ધર્મ યજ્ઞ છે ” તેનું સ્વરૂપ મનોમય પ્રાણ શરીર છે. ઉપાસનાના પ્રકરણથી આ ઉપાસના જ છે. તેમાં મનોમય એ શબ્દથી પ્રમાણભૂત વેદ કહ્યો. પ્રાણ શરીરથી કાર્પ ૨૬ અને કારણથી અભેદતાનો ઉપચાર છે. કારણ કે આગળ સત્ય સંકલ્પ વગેરે ધર્મનું વચન છે. કેમકે આ વિજ્ઞાનમય જીવની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ. અગર બ્રહ્મ ને પુરાણોમાં સૂક્ષ્મ અન્તર્યામી કહ્યો છે તે છે. તેમાં પ્રથમના વાક્યમાં જડ જગત્પત્ની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કહેલી^{૩૦} હોવાથી જીવની પૂણ બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના જ યોગ્ય છે. દૃક્ષા આગ્રહથી બ્રહ્મ વાક્ય થવાને યોગ્ય નથી. વિજ્ઞાન ઘણું સૂક્ષ્મ (૧૨-૬) એવું અન્ય શાખામાં સ્પષ્ટ છે. માટે કાર્પ અને કારણોના અભેદથી જીવ જ બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસ્ય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો જણાવાય છે.

સર્વજ્ઞ પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ હોવાથી બ્રહ્મ છે. “ ખરેખર સર્વ બ્રહ્મ છે ” ઇત્યાદિ બ્રહ્મ વાક્ય જ છે. કારણ ? સર્વજ્ઞ તેનો ઉપદેશ પ્રસિદ્ધ છે. “ કરવી (કુર્વાત) ” એવો ઉપદેશ છે, ઉપાસના નહિ. ત્યાં સર્વ જગત્પત્ની બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસનાથી જેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ છે એવા પરમ શાન્તને સર્વ વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો ઉપદેશ જ યોગ્ય મનન રૂપ છે, નહિ કે કવચિત્ સિદ્ધ જીવની ઉપાસના. અન્ય શાખામાં^{૩૧} તો આગળ આનંદ-મયનું વચન કરેલું છે તેથી તે પ્રમાણે યુક્ત છે. અહિં આતો તે પ્રમાણે નથી. માટે આનંદરૂપ પ્રાણ શરીરરૂપ વાક્યનો અર્થ છે.

“ કૃતુમય પુરુષ છે ” એ વાક્યથી સંકલ્પ પ્રમાણે ‘ અગ્નિ દેહના કથનથી અન્ય લોકમાં થનાર ફલને માટે રચનની ઉપાસના જ યુક્ત છે. પણ બ્રહ્મજ્ઞાનનું તેવું ફલ નથી એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે.

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેશ્ચ ॥ ૧-૨-૨

આગળ કહેવાના ગુણો પણ એમજ બાંધે ગેસે છે.

જેની વિવક્ષા છે તે અહિં આં પણ છે. કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપના લાભથી અગર

અને જીવજાતમંદ એમ ત્રણ પ્રકારો (૨૭) ઉપામના માટે શર્માવાધ સાથી નથી તો કહે છે. (૨૮) મનનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને દેવતા બને છે, તો તે જણાવ્યા વગર તે યજ્ઞ થી રીતે કહેવાય એમ શંકા થાય તો રહે છે કે આ જ્ઞાન યજ્ઞ માટે તેમાં દ્રવ્યાદિની જરૂર નથી. (૨૯) પ્રાણ અને વેદ એ કાર્પ અને કારણ છે (૩૦) સર્વ પદ્ધતિ ધ્યુ છે (૩૧). અકરમાત્-પ્રબલ હેતુ જણાવ્યા વગર (૨૨) અન્ય શાખાનાં વચનોની વ્યવસ્થા કેવી કરવી તે કહે છે. (૩૩) અન્તર્યામી.

(૧) અગ્નિ દેહ એટલે લોકાન્તર ભાવી દેહ. આ પ્રકારે જ્યન્ય ફલ રૂપ અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ બદલ માટે હોવાને યુક્ત નથી (૨) જીવની ઉપાસનાજ યુક્ત છે એવો અર્થ છે (૩) બદલા પ્રાપ્તિજ બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ છે એવો અર્થ છે (૪) સંકલ્પને અનુરૂપ દેહની પ્રાપ્તિ (૫) બ્રહ્મજ્ઞાનના પક્ષમાં પણ (૬) ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી ભગવાનના ગુણના અનુવાદનો રમ મળતો નથી અમને તો તે

સાદૃશ્ય લાભથી તેવી પ્રાપ્તિ હોય છે. વળી વ્યાપ્તિ કહી છે. તેથી અધમગ્ની પ્રાપ્તિનો ઉપાય શુદ્ધ નથી. “ચ” અને નો અર્થ “સત્ય સંકલ્પાદિ વચન બ્રહ્મ વાક્યનું પોષક છે” એવો છે.

આટલાથી પણ ખાસ કરીને બ્રહ્મ વાક્ય નથી. કારણકે ઉપપત્તિ બંને સ્થળે તુલ્ય છે એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે.

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥ ૧-૨-૩

જીવમાં (આનન્દરૂપ પ્રાણુ શરીરત્વની) ઉપપત્તિ નહિ હોવાથી પણ તે જીવ નથી.

પ્રાણુ^૩ શરીર રૂપ જીવ નથી કારણ કે તના આનન્દનું તિરોધાન^૪ હોવાથી તે નિ શકાર છે. અધ્યાયસથી^૫ તેમ હોય તો પણ તે ઉપાસનાને યોગ્ય^૬ નથી. હ્રમણાંજ ઉપા સકતું પણ તેમ છે. વળી પ્રાણાદિ લૌકિક નથી. નહિ તો ઉપદેશ નિરર્થક હોવાનો પ્ર સંગ આવે. માટે આનન્દરૂપ પ્રાણુ શરીર રૂપના અભાવથી વાક્યનો અર્થ જીવ નથી, પૂર્વપક્ષ અહિંઆં નિવૃત્ત થતો હોવાથી “તુ” શબ્દ છે. વિજ્ઞાનમયમાં તો પ્રાપ્ત અને અપ્રા પ્તના વિવેકથીજ ધર્મનીજ ઉપાસના છે.

તેવા પ્રકારના પ્રાપ્ત્ય ફલના અભિપ્રાયવાળું આ વાક્ય બનશે એવી શંકાનો પરિ હાર કરે છે.

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧-૨-૪

અને (બ્રહ્મ) કર્મનો તથા (જીવ) કર્તાનો વ્યપદેશ છે તેથી.

“અહિંથી જઈને તેને હું પામીશ” પરમાત્મા જેને પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેને અ હિંઆં કંઈ પણ કરવાનું નથી એવું શાસ્ત્રિક્ષ કહે છે. (છાં. ૩-૧૪-૪) એવું ફલ વાક્ય આગળ છે. આ પ્રાણુ શરીરને કર્મ, ધ્યેય^૧ તથા પ્રાપ્ત્ય તરીકે જણાવે છે. કર્તા તરીકે જીવને જણાવે છે. લજ્જનીય રૂપના અકથનમાં તેવા પ્રકારના ફલની સિદ્ધિ નથી. તેવે “ચ અને” શબ્દનો અર્થ છે તથા અધિકરણ^૨ સંપૂર્ણ થયું છે એમ સૂચવે છે.

છદ્ધ છે, સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ નહિ એવું કોઈ કહે તો કહે છે (૭) ભગવાનની સદૃશ દેહવાળાઓની પદ્ધતિથી આગતિ નથી. તેથી તેઓ પ્રાપ્ત નથી. (૮) જ શબ્દથી સૂચવેલો અન્ય હેતુ કહે છે (૯) સં ગંકરણ એ કેવલ બ્રહ્મ ધર્મજ છે.

સૂત્ર ૩ (૧) બે સત્રોમાં કહેલી ઉપપત્તિથી (૨) કેવલ નિશ્ચયથી (૩) આનન્દાકાર પ્રાણુ શબ્દ આનન્દને વાચક છે એમ અનુગમ અધિકરણમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે (૪) આનન્દાકારના અભાવથી (૫) “સન્નિધાન રૂપ હું છું” એવા આરોપથી જન્ય અધ્યાસથી (૬) પ્રાણુ શરીર હોવામાં (૭) કારણ કે અધ્યાર અવિદ્યાથી જન્ય છે. (૮) ઉપાસના દાલે (૯) પ્રાણુ શબ્દથી બે લૌકિક પ્રાણુજ છે એવું બે ગ્રહ્ય કરતા હો તો તે પ્રાણુ શરીર દાલમાં પણ હોવાથી તેને માટે મનનો પદેશ નિરર્થક છે, (૧૦) “તુ શબ્દનું પ્રયોજન સૂત્રમાં દેખાદે છે. તે પૂર્વપક્ષને દૂર કરે છે.

સૂત્ર ૪ (૧) ખ્યાન તથા પ્રાપ્તિનો વિષય પ્રાણુ શરીર છે. શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે? પ્રાણુ શરીર માં પ્રાણુ શરીર કર્મ (૨) ચયાક્રતુ વગેરે શ્રુતિથી લજ્જનીય તથા પ્રાપ્તિબળની એકરૂપતા કહી છે માટે “પ્રાણુ શરીર” વાળું વાક્ય એ ફલ વાક્ય નથી, માટે વિષય વાક્ય બલ છે (૩) કેટલાકો આ અધિકરણમાં આઠ સૂત્રો છે એવી કલ્પના કરે છે તેમના મતનું ખણન કરવા કહે છે.

શબ્દવિશેષાત્ ॥ ૧-૨-૫

શબ્દનો લેદ છે તેથી

આ પ્રમાણે આત્માય^૨ છે. “તેવો ડાંગેરનો ચોખો કે જવ કે સામાનો ચોખો હોય તેવો આત્માની અંદર હિરણ્મય પુરુષ રહેલો છે.” (જા. ચા. ૧૦-૬-૩-૨) ત્યાં સં-
દેહ રહે છે.

હિરણ્મય પુરુષ જીવ કે બ્રહ્મ?

હિરણ્મય પુરુષ જીવ હશે કે બ્રહ્મ? ઉપક્રમની બળવત્તામાં જીવ છે અને ઉપ-
સંહારની બલવત્તામાં તે બ્રહ્મ છે.

હિરણ્મયપુરુષ જીવ છે

જ્યાં (ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાંથી) એક અર્થનો અન્ય અર્થ સાથે લાગો કરવામાં આવે અને એકવાક્યતા થાય તો તે વધારે બળવાન છે એવું પૂર્વતન્ત્રમાં^૫ સિદ્ધ થયું છે. આથી ત્યાં (જીવ અને બ્રહ્મના પક્ષમાંથી) ચાર પ્રકારના (જરાયુજ, સ્વેદજ, અણ્ડજ અને ઉદ્ભિજ) હૃદયમાં ભૂતના (જીવ શરીરના) નિરૂપણ માટે આરાધ્ય માત્ર જીવનું પ્રતિપાદક આ વચન, ફલથી^૭ હિરણ્મયરૂપ છે એ પ્રમાણે છે. તેથી આવા પ્રકારના આ-
ભાસ^૬ સમાન (ત્રીહિયવાદિ દશાન્ત સમાન) બ્રહ્મ યુક્ત નથી. માટે જીવનું જ પ્રતિ-
પાદન કરનાર આ વાક્ય છે, એવું જો કહેવામાં આવે તો અહિંઆ જણાવે છે કે હિર-
ણ્મય^૮ પુરુષ જીવનું ફલ નથી. તેની પ્રાપ્તિ એજ ફલ છે. માટે તે મૂર્તિમાંજ લય છે એવો આ નિયમ નથી. માટે શબ્દથીજ લેદ કહેલો હોવાથી હિરણ્મય પુરુષ જીવ નથી.

હિરણ્મય પુરુષ જીવ નથી

- શંકા—હૃદયમાં તે છે તેથી અભિમાની જીવ છે એમ લેવું યોગ્ય છે. ઉત્તર—

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૧-૨-૬

સ્મૃતિ પશ્ય છે તેથી

ભાવાર્થ—જીવને કર્તા અને બ્રહ્મને કર્મ કહેલું હોવાથી આ વિષય વાક્ય બ્રહ્મ વિષેનું છે, જીવ વિષેનું નહિ.

(૧) આ અધિકરણનો પૂર્વ અધિકરણમાં અગર અન્તરતદ્ધર્મ અધિકરણમાં સમાવેશ કરવાનો નથી તેવું સૂચવવાને શબ્દ વિશેષાધિકરણની રચના કરી છે (૨) વાજપયશીખામાં એ અધ્યાદાર છે (૩) પૂર્વ અધિકરણમાં મનોમયનો પક્ષ હતો, અહિંઆ હિરણ્મયનો છે (૪) વિષય વાક્યમાં પ્રથમજ હિરણ્મયનો ઉપદેશ છે તેથી ત્રીહિ વગેરેની સમાન જીવ છે (૫) ત્રૈમિનિ ગીર્માસામાં (૬) ચાર પ્રકારનાં ભૂતો છે—જરાયુજ, અણ્ડજ, સ્વેદજ, અને ઉદ્ભિજ. હૃદયમાં ત્રણ પ્રકારના ભૂતાનું કથન છે. અહિંઆ ચોથો વધારે આપ્યો છે. (૭) મોક્ષ રૂપ અવસ્થામાં (૮) ત્રીહિ વગેરે તુલ્ય પદાર્થોની સમાન (૯) હિરણ્મય આનન્દમય રૂપ છે એમ અન્તરતદ્ધર્માધિકરણમાં સિદ્ધ કયું છે. આનન્દમય અધિકરણમાં તેની પ્રાપ્તિ ફલ રૂપ છે. માટે હિરણ્મયજીવનું ફલ થવાને યોગ્ય નથી. તે વિરોધને ધીમે આ જીવ વાક્ય છે એવી શંકા પસંદ કરી શકાય નહિ.

“હે અર્જુન ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત છે” (ભ. ગી. ૧૮-૬૧)
(એવું સ્મૃતિ વચન છે).

શંકા—સર્વ વેદો જેના નિઃશ્વાસ છે. તે ભગવાનનું વાક્ય સ્મૃતિ^૧ શી રીતે કહેવાય ?
“તે ઔપનિષદ પુરુષને હું પૂછ છું” (ખ. ૩. ૯-૨૬) એવી શ્રુતિથી પ્રશ્ન કેવલ ઉપનિષદથી વેદ છે. અન્ય પ્રમાણોથી^૨ નહિ. તેથી વળી શિષ્ય તરીકે શરણે આવેલા અર્જુન પુષ્ટિભક્ત નહિ હોવાથી, ભગવાનના વાક્યમાં તેને વિશ્વાસ નહિ હોવાથી તથા સ્ત્રી તરીકે તેને સ્થાપન કરેલો હોવાથી તે પ્રકારના દેશ અને કાલમાં ઉપનિષદો તેવા અર્જુનને કહેવા યોગ્ય નથી. તેથી નિઃશ્વાસરૂપ વેદના ઉદ્ભવના જનક તે શુરૂરૂપ તાદૃશરૂપનું સ્મરણ કરીને, ભગવાન પુરુષોત્તમે સ્મૃતિરૂપ^૪ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં. તેથી પ્રશ્ન વિચારમાં તેમનાં^૫ પણ ઉદાહરણ આપીને, વિચાર કરાય છે; અને વળી ભગવાને (સ્મૃતિદ્વારા અર્જુનનો પ્રશ્ન વિદ્યા માટે ઉપદેશના) અધિકારથી પ્રશ્નવિદ્યાનું નિરૂપણ કરીને પોતાની કૃપાહુતાને લીધે “સર્વ શુદ્ધતમ” વગેરે વચનથી ભક્તિ^૬ અને પ્રપત્તિ જ જણાવ્યાં. માટે અંગ^૭ તરીકે પ્રથમ સર્વ નિર્ણયો કહ્યા એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. અર્જુનના “તમારું વચન કરીશ” એ શબ્દના વિશેષ જ્ઞાનથી પણ તેજ પ્રમાણ છે. ચન્નને શબ્દથી સ્મૃતિનો મૂલરૂપ નિઃશ્વાસ પણ કહેવાય છે. વ્યાસ પણ ભગવાનના જ્ઞાનના અંશરૂપ હોવાથી દોષ નથી.

ઉપક્રમની બળવત્તાની શંકા કરીને પરિહાર કરે છે.

અર્મકૌકસ્ત્વાત્તદ્ધૃદયવ્યપદેશાચ્ચ નેતિચેન્ન નિચાય્યત્વાદેવં
વ્યોમવચ્ચેતિ ॥ ૧-૨-૭ ॥

તેનું સ્થાન નહાનું છે તથા તેને નહાનો કહ્યો છે માટે પ્રશ્ન નહિ એમ જો કહેવામાં આવે તો કહે છે. ના, એ નિશ્ચય (હૃદયમાં દૃષ્ટવ્ય છે) અને તેને આકાશ જેવો કહ્યો છે.

શંકા—^૧વ્યાપક ઈશ્વરની હૃદય પ્રદેશમાં. સ્થિતિ અયોગ્ય છે. તેમજ મીઠિ વગેરે

(૧) ભંગી^૦ એ ભગવાનના વાક્ય રૂપ છે. ભગવાનના નિશ્વાસ રૂપ વેદને શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે તો પછી વાક્ય રૂપને સ્મૃતિ શા માટે કહેા છે. ઉભયનો ઉદ્ભવ ભગવાનના મુખમાંથી હોવાથી સમાન છે (૨) પ્લવના જ્ઞાનમાં ઉપનિષદોજ પ્રમાણ છે, અન્ય નહિ. (૩) અર્જુન મર્્યાદા ભક્ત દત્તો સાધન દશમાં દત્તો. નિઃસાધન દશમાં નહિ (૪) ભગવદ્ગીતા સ્મૃતિ શા માટે કહેવાય છે તેનો ખુલાસો આપે છે. (૫) પ્લવ વિચારમાં ભંગીનું પ્રામાણ્ય છે કારણ કે ભગવાને તેનો ઉપદેશ આપેલો છે. સ્મૃતિ ગ્રન્થોમાં ટીકિક કષ્ટિ પ્રણીતનું પ્રામાણ્ય નથી. ફક્ત અટીકિક ભગવાનના વચનોના સંદર્ભ રૂપ ભંગીનું પ્રામાણ્ય છે (૬) મન્મથના મધ મદ્ધક એ વાક્યમાં ભક્તિ અને સર્વધર્મોનું પરિત્યજ્ય વાક્યમાં પ્રપત્તિ-શરણનો ઉપદેશ છે. (૭) ગૌણ-અમુખ્ય પ્રથમ જણાવ્યું અને મુખ્યને છેવટે જણાવ્યું (૮) વેદ.

ભાવાર્થ—સ્મૃતિથી પણ વિચાર કરતાં અર્થમાં વિષય વાક્ય જીવ વિષે નથી.

(૧) હૃદયમાં રહેલા મીઠિ જેટલા અદ્ય રૂપવાળા પ્લવ દોષ શકે નહિ કારણ કે તે તો વ્યાપક

જેવડું રૂપ પણ અચક્ષ્ણ છે. માટે જેવું હૃદય સ્થાન અલ્પ છે તથા મીઠિ વગેરે જેવડું રૂપ છે તે પરમાત્મા છે એવો વાક્યનો અર્થ ન થઈ શકે.

તેવું સ્થાન નહાતું છે તથા તેને નહાનો કહ્યો છે. માટે આ અક્ષર વાક્ય નથી

ઉત્તર—ના, તે નિચાચ છે. માટે પ્રથમ પક્ષનો પરિહાર કરે છે. હૃદયમાં તે જાણવાને શક્ય છે. માટે તે હૃદય તેવું સ્થાન છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. નિદિધ્યાસન પછી તેના અંતઃકરણમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે તેથી તે નિચાચ છે. ભક્તિમાં તે બહાર પણ તેમ હોય છે એવો ભેદ છે. બીજા દૂષણનો પરિહાર કરે છે. આ પ્રમાણે આકાશ સમાન છે.

તે નિચાચ છે હૃદયમાં દૃષ્ટ્ય છે; તથા તે આકાશ જેવો કહ્યો છે.

આ પ્રકારે મીઠિ, વગેરેની તુલ્યતાથી જે પ્રતિપાદન છે તે ચાર પ્રકારનાં ભૂતોના ભેદ જાણવાને માટે જેમ “ચાર પ્રદેશ માત્ર ઉપરવો” છે તેમ તેના હૃદય આકાશમાં પ્રકટ થયેલા સન્નિધાનંદ સ્વરૂપ અને સર્વત્ર હાથ પગવાળા અક્ષર તે સ્વરૂપ છે. ‘પૂર્વપક્ષ’ અને સિદ્ધાન્તમાં બે “જ્ઞ-અને” શબ્દો સૂત્રમાં છે. આવાં અન્ય વાક્ય પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્તના આધિક્યની ઉપપત્તિના સમુચ્ચય માટે છે. તેથી “માટેજ પ્રાણ” ની માફક અન્ય અધિકરણનું પણ સૂચન કર્યું.

આધકની શંકાનો પરિહાર કરે છે.

સમ્ભોગપ્રાસિરિતિ ચેન્ન વૈશેષ્યાત્ ૧-૨-૮

ભોગ થાય છે એમ પણ નથી કારણ કે ફેર છે.

જો સર્વના હૃદયમાં ભગવાન જીવની માફક સ્થિતિ કરે તો જીવની માફક ભગવાનને પણ સુખ દુઃખનો સાક્ષાત્કાર તથા તેના સાધનો વગેરેનો સ્વીકાર કરવો પડે. એમ જો કહેવામાં આવે તો કહે છે ના, કારણ કે ત્યાં ફેર છે. ભગવાન સર્વરૂપ છે, આનન્દરૂપ છે તથા ખોતે કર્તા છે. આથી ‘પ્રક્રમ’માં હોય છે, જીવમાં નહિ. સંભોગ

જો એમ શંકાકારની શંકા છે (૨) પરમાત્માનું સ્થાન હૃદય કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે હૃદયથી નિચાચ છે-જાણી શકાય એમ છે. હૃદયથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજી શકાય એમ છે. (૩) શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં હૃદય સ્થિતિ પછી બહારનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ સાક્ષાત્કારની અનુસૂતિ હૃદયમાં હોય છે (૪) પરમ ભક્તો તો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર હૃદયની બહાર પણ કરી શકે છે. દૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ પણ કરી શકે છે (૫) ચાર પ્રકારની જ્યોત્સિષમાં વ્યાપક તત્ત્વ ધણજ સદ્ગુણ હોતું નેષ્ટએ તે જાણવાને મીઠિ જેટલું કર્યું છે. (૬) સોમયાગની વેદિમાં યજ્ઞપદ્મપત્રી આગળ દ્વિવર્ધન કરવામાં આવે છે. ત્યાં દક્ષિણ બાજુએ ગાડાની આગળ ચાર પ્રદેશ માત્ર અમ્લ ધિવ-છિદ્રો હોય છે તેવું નામ ઉપરવ છે (૭) જેમ ઉપરવોના દષ્ટાન્તમાં ચાર પ્રકારનાં છિદ્રોમાં વ્યાપક આકાશનું પ્રદેશના પરિમાણ તરીકે જ્ઞાન થાય છે (વ્યાપક આકાશ તે સ્થાનથી પરિમિત બને છે) તેમ ચાર પ્રકારનાં ભૂતોનાં ટંડોમાં મીઠિ વગેરેના સામ્યથી વ્યાપક પર બહારનું કથન છે. (૮) આદિત્યો પપ્પ પત્તનમળલમ્ એવા તૈત્તિરીયોપનિષદના વાક્યમાં

(૧) બહ અને જીવમાં આટલો ફેર છે. બહમાં સર્વ રૂપત્વ, આનન્દ રૂપત્વ, જગત્કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મો છે, અને જીવમાં આ ધર્મોના અભાવ છે. તેથી હૃદયમાં સ્થિત જનાં બહારને જીવની માફક સુખ

છે, પ્રધાને નહિ? માટે “વૈશેધ્ય” શબ્દથી આ અર્થનું સૂચન કર્યું છે. લોગજ અપેક્ષિત નથી એમ નહિ. તેમાં લોગાભાવ છે એમ કહેવું નહિ. તેમ કહેવાથી પ્રથમના અધિકરણનો વિરોધ આવે છે, જેમ ઇન્દ્રિયોના અધિક્ષાન દેવતા (ઇન્દ્રિયજન્ય લોગ લોગવે છે) તેમ વાક્યથી જીવના તત્ત્વમસિ વગેરે ભગવાન સાથેના સંબંધમાં જીવ પણ લોગના લોકતા ભગવાનની માફક લોગનો લોકતા થશે.

૩ અત્તાચરાચરવિકરણ

અત્તા ચરાચરગ્રહણાત્ ૧-૨-૧

ખાનાર (લોગ કરનાર) પરમાત્મા છે. કારણ કે ચર-મૃત્યુ અને અચરનું (પ્રજા અને ક્ષત્રનું) ગ્રહણ તે કરે છે.

કહવહલીમાં આ શ્રુતિ છે. “જેમાં પ્રજા અને ક્ષત્ર જોદન છે. મૃત્યુ જેનું ધી છે તે ક્યાં છે એ ખરાખર કોણ જાણી શકે?” (ક. ૧-૨-૨૫)

આ વાક્યમાં પ્રજા અને ક્ષત્રને જોદન કહેનાર જે શબ્દ છે તેનો અર્થ લોકતા કરે છે. ત્યાં શંકા થાય છે—આ જીવ છે કે પ્રજા? પૂર્વના બે અધિકરણથી તેનું રૂપ સન્નિવહાનું છે તથા તે સર્વથી ઉપાસ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું છે. હવે સર્વેના લોકતા તે છે એમ સિદ્ધ કરે છે. પ્રજા અને ક્ષત્ર જેમનો વધ અશક્ય છે અને જે સર્વના મારક છે તેવા મૃત્યુનું ભક્ષણ કરનાર જીવ થતો નથી જ. તો શા માટે શંકા છે. આનો ઉત્તર અપાય છે. પ્રજા અને ક્ષત્ર જોદન કહ્યા છે, તે નથા મૃત્યુને ઉપસેચન (ધી) કહ્યું છે તેથી તે જીવનો ધર્મ છે. તેમજ સ્થાનનું અજ્ઞાન છે. સર્વત્ર વ્યાપ્ત એવા પ્રજા પોતાના હૃદયમાં પણ ભાસમાન થાય છે તેથી “ન્યાં તે છે ત્યાં તેને કોણ આં પ્રમાણે જાણે?” એવું અજ્ઞાન સંભવતું નથી. પણ અલૌકિક સામર્થ્યને લીધે સંદેહ છે. તેમાં તે નિષિદ્ધ હોવાથી લૌકિક લોજનની માફક નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તથા સ્થાનના અજ્ઞાનથી કોઈક ઉપાસનાથી અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરનાર મહાદેવ વગેરે અત્તા હશે, તેનાથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ભગવાન હોવાને લાયક નથી; કારણ કે તેમનો ધર્મ અકલિષ્ટ ધર્મનો છે.

કુ:ખનો લોગ થતો નથી (૨) દષ્ટાન્ત દ્વારા અનુમાન પ્રમાણ આપે છે તે આ રીતે અનુમાન સ્વરૂપ તુ વ્રાત્ર । અપેક્ષિતભોગવત્ । અધિષ્ઠાતૃત્વત્ । યત્ર યત્રાધિષ્ઠાતૃત્વં તત્ર તત્રાપેક્ષિતભોગવાત્મ યથેન્દ્રિયાધિષ્ઠિતદેવતા:

સૂત્ર ૬(૧) શ્રુતિમાં કદ્વાવેદ રૂપ એ શબ્દમાં સ્થાનની અજ્ઞાનતા જણાવી છે. પ્રજા સર્વવ્યાપ્ત હોવાથી હૃદયમાં પણ વ્યાપ્ત છે તો તેથી તેને વિષે એવો પ્રશ્ન કરાય નહિ કે “ન્યાં તે છે તે કોણ જાણે?” માટે જેવા જ્ઞાન વિષે અજ્ઞાન જણાય છે તે જીવજ છે. (૨) જે જીવજ વાક્યનો વિષય જીવ નહિ એમ નિશ્ચય થતાજ હોય તો તેના નિર્ણય માટે જે અધિકરણની રચના કરી તે શા માટે કોઈક શકે તે વિષે કારણ આપે છે (૩) મૃત્યુ રૂપી ધી સહિત જીવ અને ક્ષત્રના જોદન રૂપી ભદ્ કરનાર જીવજ કોઈ શકે. જીવ સિવાય મૃત્યુ વગેરેનું ભક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય અન્યમાં કોઈ શકે નહિ. એ રીતે જીવના અલૌકિક ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે (૪) તો ‘અત્તા’ મહાદેવ કેમ ન ગણાય માટે જીવને જીવ એમ કહેવું શકા યાય તો મહાદેવના પણ અલૌકિક સામર્થ્ય છે (૫) શ્રુતિ

માટે ઉપાસનાથી મહા પ્રભાવને પ્રાપ્ત કરનાર જીવજ વાક્યનો અર્થ છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે માટે જણાવાય છે કે-ભગવાનજ ભક્ષક છે. કારણ ? ચર અને અચરનું શ્રદ્ધા કરનાર છે તેથી. ચર એટલે સર્વ પ્રાણિના વધ માટે લટકનાર મૃત્યુ અને અચર એટલે પ્રજા અને ક્ષત્ર જે કોઈનાથી પણ અલિપ્ત થતા નથી. તેમનો ભક્ષક જીવ હોવાને લાયક નથી. ન્યાં અતિશય (સ્વામિના જેવું કાર્ય કરવાપણું) જોવામાં આવે ત્યાં પોતાના અર્થનું ઉદ્ધવન ન હોવું જોઈએ એવા ન્યાયથી તે છે. લોકત્વને માટે આપણા જેવાઓની પ્રતિપત્તિ માટે તો લૌકિકની માફક વચન છે. તે પ્રલયના કર્તા હોવાથી અયોગ્ય નથી. સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જાણી શકાય તેવા નથી તેથી ક્ષત્ર પ્રમાણે સ્થાનનું અજ્ઞાન કહ્યું છે. પ્રજા અને ક્ષત્ર પણ મોક્ષમાં અપેક્ષિત હોવાથી મૃત્યુના સંબંધ માત્રથી લોકતા ભગવાનમાં તેમનો પ્રવેશ થાય માટે આદ્યને જોય છે. પ્રાણ તેમાં જ લય પામતા હોવાથી મૃત્યુ યંબુ ત્યાંજ લીન થાય છે. આગળ જન્મ અને મરણના અભાવ માટે ભગવાનમાં જ તે મૃત્યુ પ્રવેશ પામે છે. માટે આ વાક્યમાં પ્રજા ક્ષત્ર અને મૃત્યુનું લોગ્ય તરીકે શ્રદ્ધા કર્યું છે, ભગવાન જ ભક્ષક છે એમ સિદ્ધ થયું.

પ્રકરણ પણ પ્રજા પરત્વે છે. માટે પ્રજા લોકતા છે.

શંકા—કેમ આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે ? પૂર્વપક્ષના ન્યાયથી. “અથવા ચમ મૃત્યુને સાધનરૂપ કરીને પોતાને વશ સર્વ કરે છે.” એ પ્રમાણે જીવ વાક્ય જ કેમ ન થાય ? આને માટે કહે છે.

કહેલી ભોજન ક્રિયામાં કલેશ સમાયલી છે. પ્રજા અલિપ્ત કર્તા કલો છે. તેમની કોષ્ટ પણ ક્રિયામાં કલેશ હોતો નથી. માટે ભોજન કરનાર પ્રજા હોઈ શકે એવી શંકાકારની શંકા છે (૧) ઉપાસના કરીને તેના પરિણામે અલૌકિક સામર્થ્ય ધરાવનાર જીવજ મૃત્યુ રૂપી ધી વાળું અને પ્રજા ક્ષત્ર રૂપી આદ્યનું ભોજન કરનાર શ્રુતિ જણાવે છે. આ પૂર્વપક્ષનો અર્થ છે, (૨) ભોજન કરનાર-અત્તાના સ્થાન વિષે અજ્ઞાનતા છે તથા ભોજન ક્રિયામાં કલેશ હોવાથી વાક્યનો વિષય જીવ છે, પ્રજા નહિ. (૩) જેમ કોષ્ટ પ્રધાન રાગની માફક લગ્ના કામ કરતો હોય અને તેથી પોતાની ભક્ષમનસાધને લીધે પ્રજાનો પ્યાર મેળવતો હોય. તો પણ તે પોતાની ભક્ષમનસાધ એટલી બધી રૂબારૂ નહિ કે જેથી કરીને રાગની ભક્ષમનસાધ કંકાઈ જાય અને લોકો તેના કરતાં રાગ તરફ ઓછું માન ધરાવતા થાય, ઉલટું તેના પોતાનો ધર્મ તેને એવું જણાવે છે કે તેણે પોતાના રાગની ભક્ષમનસાધ વગેરેનું ઉદ્ધવન કરવું નહિ. તેમ રૂઢ વગેરે કોષ્ટ મહા પ્રભાવશાલી તથા અલૌકિક સામર્થ્ય ધરાવનાર હોય પણ રાગની શક્તિનું તથા પ્રભાવનું તે ઉલ્લવન કરતો નથી. (૪) ભગવાન પણ ધી વાળું ભોજન કરે છે એવું જીવના જ્ઞાન માટે જણાવે છે (૧૦) બહિર્ગા જણાવેલું ભોજન કેવી રીતે અને ક્યારે કરે છે તે જણાવે છે. પ્રલય કાળમાં મૃત્યુ-પ્રજા તથા ક્ષત્રનો પણ લય કરે છે. (૧૧) સ્થાનની અજ્ઞાનતાના સંદેહને દૂર કરે છે. સર્વ વ્યાપક હોવા છતાં અલિપ્ત જ્ઞાન થઈ શકતું નથી માટે “તે ન્યાં છે” એવું કાણ જાણે એવો પ્રશ્ન કર્યો છે ? (૧૨) પ્રજા અને ક્ષત્રને આદ્યન કલાં છે. આદ્યનનો ભોગ કરનાર આદ્યનનો મુખમાં પ્રવેશ કરાવે છે તેમ પ્રલયકાળે પ્રજા અને ક્ષત્રનો અલિપ્તમાં પ્રવેશ થાય છે, (૧૪) મૃત્યુને ધી કહેવાનું પ્રયોજન જણાવે છે.

પ્રકરણાચ્છ ॥ ૧-૨-૧૦

આને પ્રકરણ છે માટે

આ પ્રશ્નનું પ્રકરણ છે. “તે જન્મતો નથી (કઠ ૧-૨-૨૮) ત્યાંથી આરંભીને “જેઠલો ફર જાય છે” (કઠ ૧-૨-૨૦) સુધી પ્રશ્નના માહાત્મ્યને કહેતાં છેવટે—“જેનું પ્રશ્ન તથા ક્ષત્ર યોદન છે” એનું કહ્યું છે. માટે પ્રકરણને અનુસાર પૂર્વ જણાવેલા પ્રકારથી આ પ્રશ્નનું વાક્ય છે. નહિ તો પ્રકૃતની હાનિ અને અપ્રકૃતની ક્ષયનાના દોષ થાય એવો “ચ=અને” શબ્દનો અર્થ છે.

૪ શુદ્ધાંત્રવિષ્ણુવિત્યધિકરણ

ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ તદર્શનાત્ ॥ ૧-૨-૧૧

તેનું જ આગળ કથન છે.

“આ લોકમાં (શરીરમાં) શુદ્ધામાં (હૃદયાકાશમાં) ઉત્કૃષ્ટ પ્રશ્ન સ્થાનમાં પ્રવેશ પામેલા સુકૃત કર્મના ફલનું લક્ષણ કરતા જે જણને પ્રશ્નવેત્તાઓ પંચાંગ જાણનારા અને ત્રિણાચિકેતા નામના અભિવાળા “છાયા”-સંસારી અને “આતપ”-પ્રકાશ અસંસારી એમ જાણે છે” (કઠ ૧-૩-૧૦)

આ વાક્ય પ્રશ્ન વાક્ય કે અન્ય વાક્ય હશે ? આ વાક્યનો પછીનો ણાકીનો ભાગ જીવ પ્રકરણમાં કહેલો હોવાથી પ્રશ્ન વાક્ય આ નથી. પ્રથમ ણાકીમાંના તો પ્રશ્ન વાક્ય છે માટે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રકરણનો નિર્ણય છે. વચમાં કહેલો હોવાથી આ પ્રમાણે સંદેહ છે. અર્થના વિચારમાં તો દિવચન^૨ જણાએલો હોવાથી પ્રથમના શેષ ભાગમાં બદ્ધ અને મુક્ત જીવો થશે. પછીના^૩ શેષભાગમાં તો ઇન્દ્રિયો અને મન છે. બન્ને રીતે પણ પ્રશ્ન વાક્ય નથી. બન્નેનું^૪ સુખ્ય રીતે પ્રતિપાદન છે. પ્રશ્નનું^૫ વાક્ય હોય તો પણ પ્રયોજનની સિદ્ધિ નથી.

માનવામાં આવે છે કે ઉપનિષદના પાઠ સિવાય તેનો નિર્ણય નહિ હોવાથી, જીવ અને પ્રશ્ન પરત્વે લઈએ તો પણ તે બન્નેમાં ભેદ નથી. તેથી વાક્યની પ્રશ્નપરતા યોગ્ય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો, જણાવાય છે કે—

સૂત્ર ૧૦ (૧) સર્વ પરબુદ્ધોની માત્રક અર્થિઆ લક્ષણ કરનાર યમ લઈએ તો વિષય વાક્ય બદ્ધ નહિ પણ જીવ યશે એવી પૂર્વપક્ષીની ચંકા છે

સૂત્ર ૧૧ (૧) જે પ્રકરણમાં આ શ્રુતિ આવે છે ત્યાં આગળ જીવ વિષે વર્ણન છે. વિદ્યાનવાળા જીવ વિશેનું વર્ણન આવે છે. માટે આ શ્રુતિમાં “છાયા” અને “આતપ”થી “સંસારી” અને “અસંસારી” એવા જીવના જે ભેદો સમજવા (૨) “છાયાતપો” માં દિવચન છે. તેથી બદ્ધ અને મુક્ત જીવોનો નિર્દેશ કર્યો છે (૩) બુદ્ધો કઠ ૧-૩-૫ યસ્તુવિજ્ઞાનવાચ્યમ્ભવતિ શ્રુતિ (૪) પૂર્વ શેષ (પ્રથમ મંડ-ધર્મી) અને ઉત્તર શેષતથી (પછીના મંડ-ધર્મી) બન્ને સંબંધ જોતાં પણ જીવ વિશેનું પ્રકરણ છે. આથી કદાચ કાંઈ એમ કહે કે પ્રથમ મંડ-ધર્મમાં જીવ અને પછીમાં બદ્ધ વિષય છે તો ૫૪ બ્યાજથી નથી. (૫) આમ છતાં આગ્રહથી એમ કહેવામાં આવે કે પ્રકરણ બ્રહ્મનું છે, તો તેને માં પ્રયોજન દેખાડું પડશે. વિચાર કરતાં કંઈ પણ પ્રયોજન જણાતું નથી. માટે બદ્ધ પ્રકરણની સિદ્ધિ થી. (૬) બન્ને અર્થ લેા તો પણ ઋતનું પાન કરવાનો ધર્મ બદ્ધનો છે અને તે ઉપનિષદ ઉપરથી

શાસ્ત્ર સંદેહનું દૂર કરનાર છે. નિર્ણયતો શબ્દની શક્તિથી છે. જીવથી ઉત્કર્ષશ-
રિતે જન્મેનો વાક્યાર્થ લક્ષ્યો તો પણ દ્રવ્ય નથી.

શ્રુતિ બદ્ધ અને સુક્ત જીવોનો બોધ કરે છે.

“શુદ્ધા” અને “આતપ” શબ્દોથી આ અર્થ છે. “ઋતનું પાન કરતા” એમાં આ
માણે સંશય છે. અહિંઆં બે જીવનું નિરૂપણ કરે છે કે જીવ અને બ્રહ્મનું ?

ત્યાં બ્રહ્મ પ્રકરણ સામાન્ય હોવાથી “જે અવિજ્ઞાનવાળો હોય છે” તેમાં આગળ
જાણનાર અને અજાણનાર કહેલા છે તેથી, તે માટે જન્મેનો પ્રથમ નિર્દેશ યોગ્ય છે.
મન્ત્રમાં પણ ઋત એટલે સ્વર્ગ અને અપવર્ગરૂપી સુખના અર્થમાં છે. જન્મે માર્ગમાં વિહિત
હોવાથી સુકૃત લોક, શુદ્ધા એટલે તત્ત્વવિચાર અથવા હૃદય. જાતિની સરળાભણીએ એક વચન
કે. પરમ પરાર્થ એટલે સત્યલોક. ત્યાં જન્મેનો ભોગ છે. અવિદ્યાનના પ્રકાશને અવિદ્યા
પ્રાંકી દે છે માટે તેને “છાયા” કહે છે. પણ વિદ્યાનમાં બ્રહ્મજ્ઞાનથી અતિ પ્રકાશ
હોય છે. માટે “આતપ” કહ્યાં છે. માટેજ વિદ્યાનના સ્વરૂપને બ્રહ્મવેત્તાઓ કહે છે.
પરંતુ આજિના જાણનાર તથા ત્રિણાચિકેતા અજિના જાણનાર પણ આ કહે છે. ઇન્દ્રિય
બંને મનતો અચેતન હોવાથી વાક્યાર્થની સંગતિ થતી નથી. વાક્યના અર્થ યોગમાં
“હિ” વિશેષણનો નિર્ણય છે. માટે બદ્ધ અને સુક્ત જીવ પ્રતિ સુક્ત હોવાથી, તથા
જે વિધેના પ્રકરણમાં શ્રુતિ પઠન હોવાથી એ બ્રહ્મવાચક નથી.

આમ હોય તો કહેવાય છે

જીવ અને બ્રહ્મનું વર્ણન હોવાથી આ બ્રહ્મ વાક્ય છે.

“શુદ્ધામાં પ્રવેશ પામેલા બે આત્માઓ” એમાં શુદ્ધા એટલે હૃદયાકાશ છે. ત્યાં
એક વળત એકમાં પ્રવેશ પામનાર જીવ અને પરમાત્મા જ છે. “આ જીવથી તથા
આત્માથી પ્રવેશ કરીને” એમ જન્મેના પ્રવેશનું શ્રવણ છે. એક હૃદયાકાશમાં બે જીવ
પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય નથી. અર્થ તો આમજ સંભવે છે. પૂર્વ અધિકરણમાં ઇચ્છિત
ભોગ ભગવાનમાં સિદ્ધ કરાયો છે. અન્ય પ્રકારથી પણ “ઋત સત્ય પરબ્રહ્મ” માં ઋત અને
સત્યનું બ્રહ્મ તરીકે પ્રતિપાદન છે. તેથી સ્વરૂપ અને અમૃતનું પાન કરનારા તે છે. “સુકૃત
બ્રહ્મ કહેવાય છે” (તે ૨-૭) એવી ધૃતિ છે. તેજ લોકમાં ઉપચારથી (લક્ષણથી) ઇદ્રી
(છે.) અથવા પરમ પરાર્થ (બ્રહ્મ સ્થાન) ની ઉપર ત્યાં રહેનારાથી જોવામાં આવે છે.
માટે તે અક્ષર છે. છાયા તરફનું સાદૃશ્ય સાધુન્ય પ્રાપ્ત કરનાર જીવનું પણ તેનું હો-
વાથી તેનાથી પણ વિશિષ્ટ બ્રહ્મ પ્રકટ જ્ઞાનન્દને લીધે આતપ પરોક્ષવાદ છે. ત્રણ કા-
રકમાં પણ તેનો વાદ છે. માટે ત્રણનું ગ્રહણ છે. માટે આ સુક્ત છે એવો “હિ” શબ્દ-
નો અર્થ છે.

સમજાય છે. ઉપનિષદજ બ્રહ્મનું જ્ઞાન દરાવનાર છે (૭) ઋતનું પાન કરતું વગેરે ચેતન ધર્મો અર્થિમાં
જણાવ્યા છે; ઇન્દ્રિયો તથા મન અચેતન હોવાથી તે વાક્યનો અર્થ ટોણ સહે નહિ; (૮) અર્થિમાં
છાયા અને ‘આતપ’ જન્મેનો પ્રવેશ શુદ્ધામાં હૃદયમાં છે, જો તેનો અર્થ બદ્ધ અને સુખ જીવ
એમ લેઈએ તો તે જન્મેનો પ્રવેશ લાં સંભવી શકે નથી. માટે જીવ પરંતુ અર્થ નથી.

શંકા—આ અપ્રકૃત હોવાથી શા માટે એ પ્રમાણે કહો છો ?

ઉત્તર—તેનું દર્શન છે. તેનું કારણ કે જીવ અને પ્રજા પ્રતિપાદન કરવા જેવા હોવાથી; જીવને પુછવામાં આવ્યું છે કે “ મનુષ્યના પ્રયાણ કરતી વખતે (મરતી વખતે) તે છે, એમ કેટલાક કહે છે. તે નથી એમ કેટલાક કહે છે. એમાં જે શંકા છે, તે તારા ઉપદેશથી હું જાણું. ” (ક. ૧-૧-૨૦)

તે અન્યત્ર ધર્મ, અન્યત્ર અધર્મ, અન્યત્ર અમે કરેલાં અને નહિ કરેલાં ‘અન્યત્ર ભૂત અને અન્યત્ર ભાવિ જે કંઈ છે તેમાં તું જે જુએ છે તે કહે’ (કઠ ૧-૨-૧૪)

એ રીતે પ્રજા વિશે પણ પૂછ્યું છે. ત્યાં પ્રજાનું નિરૂપણ કરીને, જીવનું નિરૂપણ કરતાં બન્ને સરખાં છે ^{૧૩}એમ ગણીને તેમના મહાભોગનું નિરૂપણ કરતાં કહીને માટે મધ્યમાં સ્વરૂપ જણાવે છે. માટે પ્રજા વાક્યજ તે છે. એમ સિદ્ધ થયું.

વિશેષણાચ્છ ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

વિશેષણો છે તેથી પણ

પૂર્વે જણાવેલાં વિશેષણો પણ જીવ અને પ્રજામાં ઘટે છે. પ્રથમ “ આત્માને સ્થી જાણુ (કઠ ૧૩-૩૦) ” તે માર્ગનો પાર પામે છે. તે વિધાનું પરમ પદ છે. ” (કઠ ૧૩-૬) જીવથી પ્રાપ્ય પ્રશ્ન કહે છે. કારણ કે સર્વની^૧ વ્યાવૃત્તિ કરીને બાન્નેનું કહેલું કથન હોવાથી અન્યના પર્યાલોચનથી પણ આ પ્રજા વાક્યજ જ છે^૨—“ જે સુંદર પાંખોવાળા ” એ શ્રુતિ નિઃસંદિગ્ધ છે “ અન્ય ” શબ્દ પ્રકરણમાં કહેલી સર્વ ઉપપત્તિના સમુચ્ચયનો અર્થ જણાવે છે.

૫ અન્તરઃ ઉપપત્તિરિત્યધિકરણ

અન્તરઃ ઉપપત્તેઃ ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

અન્તર એ પરમાત્મા છે કારણ કે એમ સંભવે છે.

“ આંખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે, એ આત્મા છે એમ એણે કહ્યું, એ અમૃત, અસય પ્રજા છે. ”

જો કે આમાં ઘી અથવા જલનું સિગ્ધ્યન કરે છે તે જ પાંખોમાં જાય છે (આ અક્ષિપુરુષનાં સ્થાનરૂપ આંખમાંથી અથવા જલની ધારા પડે છે તે પાંખોમાં આત્માના પ્રવેશ વિષેની શ્રુતિના ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧૦) જીવ અને બ્રહ્મનું પ્રકરણ છે. તે જની રીતે તે સમજાવે છે. (૧૧) ન જાયતે ક્રિયતેવામાં જણાવ્યા પ્રમાણે (૧૨) પાછલા અધિકરણમાં બ્રહ્મને મહાભોગ ચર્યો છે. સર્વ બધી મૃત્યુ તથા બ્રહ્મા તેમજ હરનું પણ બ્રહ્મ ભવ્ય કરે છે. (૧૩) અદિ આ ચર્યાતી શ્રુતિમાં.

સૂત્ર ૧૩ (૧) સરીરાદિ સર્વ જગતી વ્યાવૃત્તિથી (૨) કેટલોકો મુપકક અને મેતાધતર ઉપનિષદમાં આવેલી રાસુવર્ણી સયુજા વાળી શ્રુતિના અર્થ નિર્ણય માટે અધિકરણની યોજના કરી છે એનું જે કહે છે તેમના મતનું ખવડન કરે છે. (૩) રાસુવર્ણી શ્રુતિમાં અર્થનો સંદેહ નથી, માટે સૂત્રકર તેના માટે અધિકરણની યોજના કરતા નથી.

જાય છે. અર્થાત્ તે પાંપણા આદ્રિ થાય છે, આંખ નહિ) (છાં ૪-૧૫-૧) એવું સંભ-
ળાય છે. ત્યાં શંકા છે. પ્રતિ ગિમ્મ પુરુષની પ્રજા તરીકે ઉપાસનાનું આ વાક્ય છે અગર
પ્રજા વાક્ય છે વિરુદ્ધ અર્થનું વાક્ય હોવાથી સંદેહ છે. “ત્યાં દેખાય છે” એવા વચ-
નથી આ પ્રતિગિમ્મ છે. અને પ્રજા પ્રકરણની સમાપ્તિ કરેલી હોવાથી આ તમારા વિ-
ધેની અમારી વિદ્યા અને આત્મવિદ્યા એમ ઉપસંહાર એવામાં આવે છે. તેની સિદ્ધિ માટે
વાક્ય ઉપાસનાપરત્વે ચોચ છે. તેના અવિરોધમાં પ્રજાપરતા છે. ઉપાસ્ય તરીકે પ્રજા
ધર્મેનો^૧ અન્વય કરો એમ બે કહેવામાં આવે તો જણાવાય છે કે આંખની મધ્યમાં
“અન્તર” દેખાય છે તેમાં પરમાત્મા કહેલો છે. આથી રીતે સંભવે છે? તેનું આર્ષ^૨
દર્શન સંભવે છે. સર્વત્ર પ્રજા જોનાર^૩ બાહ્ય સંનિધાનમાં તેનું સ્થાન ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી
ત્યાં ભગવાનનો ઉપદેશ કરે છે? “અગ્નિએ તને સચ્ચુ પ્રજાનો ઉપદેશ કર્યો. હું તને
(નિર્જીવ પ્રજાનો) ઉપદેશ કરું છું” (છાં. ૪-૧૪-૩) એ પ્રમાણે મોટો ઉપક્રમ કર્યો
છે. પ્રતિગિમ્મ^૪ માત્રનો પુરુષ તરીકે નિયમ નથી. માટે વિરોધના અભાવથી પ્રજા^૫
વાક્ય જ છે.

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્છ ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

સ્થાન વગેરેનો વ્યપદેશ છે તેથી પણ

“ ૧આને સંયદ્વામ ”^૨ કહે છે. સર્વ વામનિ છે કારણકે સર્વ વામ-કર્મફલનો
નેતા છે; અને એજ ભામનિ છે; કારણકે તે સર્વ લોકમાં ભાસે છે.” (છાં ૪-૧૫-૪) વામ
એટલે કર્મફલ તે મનોહર હોવાથી તેને માટે કર્મ કરવાથી જેનાથી કર્મ ફલનું દાન
તથા કર્મફલનો લય છે. આ રીતે સ્વર્ગ-અપવર્ગના ફલનો આપનાર અક્ષિપુરુષ
કહ્યો છે. વળી સર્વ લોકોમાં તે પ્રકાશે છે. “આ” એમ કહીને તેજ અક્ષિપુરુષનો
નિર્દેશ કરીને સ્થાનાદિનો^૩ વ્યપદેશ કરે છે. પ્રતિગિમ્મરૂપનો સ્થાન વગેરેનો વ્યપદેશ^૪
સંભવતો નથી. “અ-અને” શબ્દથી આની સમાન વાક્યના પણ આજ અર્થ છે. ^૫ઇન્દ્ર
વિરોચન અને પ્રજાપતિના સંવાદમાં “હિ ભગવન્ જે આરુણકમાં કહેવાય છે” (છાં. ૮-૭-૪)
એ આસુર સિદ્ધાન્ત છે. જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે (છાં. ૪-૧૫-૧) તે નહિ.
માટે અક્ષિ પુરુષ પ્રજા જ છે.

(૧) સૂત્ર ૧૩ અમૃતત્વ વગેરે ધ્વજનાધર્મો છે. (૨) ભક્ત્યાદિ વિશેષ સાધનથી જન્ય (૩) કશ્ચિદ્ધીરઃ
પ્રત્યગાત્માનમૈશ્વર્ય એ શ્રુતિ પ્રમાણે (૪) પારકાનું ચક્ષુ તે (બાહ્ય) કષ્ટું છે (૫) પ્રકરણ પણ
અદિઆ ધ્વજ વાક્યનું નિર્ણાયક છે. (૬) જે દર્શન વિષય રૂપ પ્રતિગિમ્મનું પુરુષ તરીકેનું નિયમન
હોય તોજ શ્રુતિનો બાધ પ્રકરણથી અનુચિત થાય. પણ તેવું નિયમન નથી કારણ કે અન્વયમાં પણ
પ્રતિગિમ્મ હોય છે (૭) છાં. ૪-૧૫-૧ માં પ્રકરણ ધ્વજનું છે, અન્વયનું નહિ. ધ્વજ વિષેનો અર્થ
સેવા જતાં ત્યાં કાષ્ઠ પણ વિરોધ નથી.

(૧) સૂત્ર ૧૪ અક્ષિપુરુષને (૨) સંયન્તિ લીનાનિ મયન્તિ વામાનિ કર્મકલાનિ યસ્મિન્નિતિ
સંયદ્વામઃ ॥ (૩) સર્વ કર્મફલોનો આશ્રય (૪) અક્ષિ પુરુષ જે પ્રતિગિમ્મ પુરુષ હોય તો તેમાં
સ્થાનાદિનો વ્યપદેશ બને નહિ. (૫) ત્યાં પણ અય ચોયમ્ વગેરે શ્રુતિઓમાં બાધા પુરુષનું જ સ્થાન
છે એમ કાષ્ઠ કહે તો કહે છે

સુખવિશિષ્ટાભિધાનાદેવચ ॥ ૧-૨-૧૫

વળી સુખ વિશિષ્ટ કહ્યો છે તેટલાથી જ

શંકા—કેમ આગ્રહ પૂર્વક પ્રશ્ન વાક્યનું સંપાદન કરાય છે. ઉપાસના પરત્વે લોતો શો દોષ છે ?

ઉત્તર—સુખ વિશિષ્ટ કહ્યો છે માટે, આ અમૃત અભય આ પ્રશ્ન, (છાં-૪-૧૫-૧) માં જો ઉપાસનાનો વિધિ હોય તો “આ આત્મા” (છાં. ૮-૩-૪) માં અમૃત વગેરે વચન વ્યર્થ થાય. કારણ કે તેના ધર્મો પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલા છે. માટે અમૃત આનન્દ છે, અભય ચિત્ પ્રશ્ન સમિચ્છાનંદરૂપ આત્મા છે એમ કહ્યું છે. માટે ‘આ’ એમ અક્ષિપુરુષનો નિર્દેશ કરીને સુખ વિશિષ્ટનું અભિધાન કરે છે. સત્ અને ચિત્ પ્રશ્નના જણાવનાર નથી તેથી સુખનો નિર્દેશ કર્યો. માટે સુખ વિશિષ્ટના અભિધાનથી જ પ્રશ્નનું વાક્ય છે. આ ઉપપત્તિ મુખ્ય છે એમ “एवम्” શબ્દથી જણાવ્યું છે. “અ=અને” શબ્દથી સત્ વગેરેથી પણ પ્રશ્ન વાક્ય છે. માટે પ્રશ્ન અક્ષિ પુરુષ છે.

શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાઞ્ચ ॥ ૧-૨-૧૬ ॥

અને જેણે ઉપનિષદ વિદ્યા શ્રવણ કરી છે તેની ગતિ (દેવયાનનું)

કથન કરેલું છે તેથી

સ્વરૂપથી નિર્ણય કરીને ફલથી નિર્ણય કહે છે. ઉપનિષદ વિદ્યા શ્રવણ કરનારની જે જે દેવયાનરૂપી ગતિ છે તે અક્ષિપુરુષ જણનારની પણ છે. “અક્ષિ પુરુષનો ઉપાસક મરી જાય, અને જો તેના સંબંધીઓ ઔર્ધ્વ દૈહિક કર્મો ન કરે તો તે અચ્ચેદાદિ માર્ગે થઈને ગમન કરે છે.” ત્યાંથી પ્રારંભીને “અંદ પછીથી વિદ્યુતમાં તે દેવ પુરુષ આ ઉપાસકોને પ્રશ્ન તરફ ગતિ કરાવે છે. આ દેવ પથ-પ્રશ્ન પથ છે (છાં-૪-૧૫-૫)

“આ માર્ગે જનારા આ માનવ લોકમાં પ્રાપ્ત નથી” (છાં-૪-૧૫-૫) પ્રમાણે પ્રશ્ન વેત્તાનો પણ આજ માર્ગ ફરીને આવૃત્તિ રહિત છે. “અ” અને શબ્દથી તો કહેલા સમુચ્ચયથી અધિકરણની પૂર્ણતાનો બોધ કરે છે.

અનવસ્થિતેરસમ્મવાઞ્ચ નેતરઃ ॥ ૧-૨-૧૭ ॥

સ્થિરતા નથી તેથી તથા અસંભવથી પણ બીજો

આજ અધિકરણનો નિષેધદ્વારા વિચાર કરે છે. શંકા ઉપાસના પરત્વે લો તો

સત્ ૧૫ (૧) અક્ષિપુરુષ પહેલાં “આ” શબ્દથી સુખ વિશિષ્ટ આનન્દમય પ્રશ્નનો નિર્દેશ કર્યો છે (૨) સત્ અને ચિત્થી પ્રશ્નના સ્વરૂપનું મંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી માટે તેના આનન્દ ધર્મનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૩) મૂત્રમાં ઘવ શબ્દનું પ્રયોજન અદિઆં રજુ કરે છે. (૪) તેવીજ રીતે “અ”નું તાત્પર્ય જણાવે છે.

મૂત્ર ૧૬ (૧) અક્ષિપુરુષનો અર્થ જ્ઞાન શા માટે તેનું દારણ આપે છે. આ પ્રકરણમાં (છાં ૪-૧૫-૧) શ્રુતિમાં અક્ષિપુરુષના યાતાની દેવયાનમાં ગતિ થાય છે. શ્રુતિમાં ઉપનિષદ વિદ્યા (પ્રશ્ન વિદ્યા) શ્રવણ કરનારને તે ગતિ મળે છે એમ કહે છે. માટે અક્ષિપુરુષનું જ્ઞાન એટલે જ્ઞાન સમજવું.

સત્ ૧૭ (૧) “મારા નેત્રમાં જે અક્ષિપુરુષ જુએ છે તેની ઉપાસના કરો એવો ઉપદેશ જો આચાર્ય

સર્વ સંલપિત છે. માટે સર્વ સંલેવો વ્યપદેશવાળા^૨ લાવથી યુક્ત છે. એમ ને પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

પીળે અહિંઆં વાક્યનો અર્થ નથી. કારણ કે તે સ્થિર નથી. ઉપદેશકના^૩ વાક્યના કારણથી ઉપદેશ કરનારનાં ચક્ષુમાં રહેલ જ હોય (પ્રતિબિમ્બ સ્વરૂપ જ હોય) તથા યોલનારના દર્શનના અલાવથી તે આપ્ત નથી, અને^૪ દ્રષ્ટાના અપગમથી તેનું અપગમન થાય છે—અથાશ્રય દ્રષ્ટા હોય તો પ્રતિબિમ્બ સંલેવે છે. (દ્વિતીયના^૫ અલાવમાં પ્રતિબિમ્બનો અલાવ હોવાથી ઉપાસના અસંગત છે)

અને મનન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી અનવસ્થિતિ છે. વક્તાના જ નિયમમાં શુરુના આશ્રુથી અનવસ્થિતિ^૬ વધારે સરળ છે.

વળી ૧૦મનથી ઉપાસના કરવી જોઈએ. ત્યાં અસંલેવ જ^{૧૧} છે. તેવા^{૧૨} પ્રકારના ધર્મ.

શિષ્યને કરતા હોય તો (૨) વ્યપદેશ એટલે મુખ્ય વ્યવહાર જેમ દેવદત્તને એકનો એક પુત્ર હોય અને તે પુત્રને ઉદેશીને એવું કહે કે આ મારો મોટો, વચ્ચે અને ન્હાનો પુત્ર છે તેમ મુખ્યમાં મુખ્યના વ્યવહારની કદપનાથી સઘળી ઉપપત્તિઓ સિદ્ધ થશે. (૩) અક્ષિપુરુષ વિષેનું વાક્ય ઉપદેશકનું હોવાથી તે તેને પ્રતિબિમ્બ પુરુષ માને તો પોતે પોતાનું જ પ્રતિબિમ્બ સ્વતંત્રમાં જોઈ શકે નહિ. તેમજ નો શિષ્યને તે ઉપદેશક પ્રતિબિમ્બ પુરુષની ઉપાસના કરવાની કહેતા હોય તો જ્યાં સુધી તે શિષ્ય ઉપદેશકની પાસે હોય ત્યારે જ અક્ષિપુરુષને જોઈ શકે અને જ્યારે તે એક ખીજની જૂઠા પડેલા હોય ત્યારે ઉપદેશક શિષ્યની સન્નિધિમાં નહિ હોવાથી, તેનાં નેત્રમાં રહેલા અક્ષિપુરુષનું^૭ દર્શન તેને નજ થાય. આમ હોવાથી તે ઉપદેશકનું આભાવ જનું રહેશે. અક્ષિપુરુષના દર્શનના અભાવમાં શિષ્યને ઉપદેશકના વચનમાં શ્રદ્ધા રહેશે નાહ. (૪) કદાચ જોનાર શિષ્યની આંખમાં (ઉપદેશકની નાહ) રહેલો પુગ્ધને પ્રતિબિમ્બ રૂપે છે એમ કહેતા હોતો પછી ઉપદેશની સન્નિધિની જરૂર નથી, કારણ કે તે જ્યાં જ્યાં ત્યાં આક્ષિપુરુષ તેના નેત્રમાં છે જ. આ રીતે પ્રતિબિમ્બ સંલેવે (૫) ઉપદેશ કાલે પ્રતિબિમ્બ માટે ખીજ પુરુષની જરૂર હોય તો પછી એક પ્રતિબિમ્બ નહિ પણ એ પ્રતિબિમ્બો પડે. પણ આચાર્યની ચક્ષુમાં તો એક જ અક્ષિપુરુષનું પ્રતિબિમ્બ છે. માટે દ્વિતીય પુગ્ધની કદપના અસ્થાને છે. તે ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રતિબિમ્બ જ નથી. કારણ કે પ્રતિબિમ્બ કેવું^૮ આચાર્યનું^૯ કહે તો તે પ્રતિબિમ્બને પોતે જાતે જ પોતાના નેત્રમાં જોઈ શકે નહિ, છતાં આ નેત્રમાં જ અક્ષિ પુરુષ છે તેની ઉપાસના કર એવો આચાર્ય ઉપદેશ આપે છે. શિષ્યને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે માટે શિષ્યનું^{૧૦} તે પ્રતિબિમ્બ હોય જ નહિ (૧) અન્ય દ્રવ્ય જણાવે છે. (૭) અનવસ્થિતિ કેવી રીતે તે સમજાવે છે. (૮) શ્રવણ કાલે એકની જ અપેક્ષા છે, ખીજની નહિ માટે દ્વિતીય પુરુષનું પ્રતિબિમ્બ નથી. શ્રવણ સમયે ફક્ત એકલા શિષ્યની જ જરૂર છે. પણ મનન વખતે દ્વિતીય પુરુષની અપેક્ષા છે. આ રીતે શ્રવણ અને મનનના વિષયો ભાજ હોવાથી અસ્થિરતા છે. (૯) કદાચ એવું કહેવામાં આવે કે શુરુ ઉપદેશ કરીને ઉપાસના કરનાર (શિષ્યની સમક્ષ ઉભો રહેતો-પછી પ્રતિબિમ્બ મંભવે છે તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે તે આ પ્રમાણે પ્રતિબિમ્બિત અક્ષિપુરુષની ઉપાસના તથા ધ્યાન માટે ગોમતી રીતિ પ્રમાણે નેત્રો મીચવાં જોઈએ. હવે નો નેત્રો મીચવામાં આવે તો પછી પ્રતિબિમ્બ શી રીતે પડી શકે? માટે પ્રતિબિમ્બની અનવસ્થિતિ (અસ્થિરતા) ચોક્કસ જણાય છે (૧૦) મનથી ઉપાસના કરવામાં આવે તો પ્રતિબિમ્બ પુરુષની ઉપાસના થઈ શકે છે, અને તેથી અક્ષિપુરુષનું પ્રતિબિમ્બત્વ સિદ્ધ થાય છે એવું કાંઈ કહે તો તેનો ઉત્તર આપે છે. (૧૧) મનમાં ઉપાસના કરવી જોઈએ એમ કહેતા હોતો ઉપાસના કાલે પણ પ્રતિબિમ્બિત પુરુષ મનમાં હોવો જોઈએ પણ મનમાં તેની મંભાવના નથી. તો તેની ઉપાસના પણ જની શકે નહિ. ચક્ષુથી જ પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે. મનથી નાહ, કાંઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિબિમ્બ જોનાર ચક્ષુથી જ જોઈ શકે, મનથી નહિ. (૧૨) વળી પ્રતિબિમ્બમાં

હોવાપણું સંભવતું નથી. તથા આસુરપણું^{૧૩} પણ થાય તેવો “અને” નો શબ્દાર્થ છે. તે માટે અક્ષિ જ સ્થાનમાં સહજ જ ને ભગવાન છે તે પરમ જ છે. એમ આ વાક્ય છે એવું સિદ્ધ થયું. વ્યાપક^{૧૪} અને સર્વગત પ્રક્રમના હાથ અને પગ દરેક સ્થળે હોવાથી તે આનંદમૂર્તિ ભગવાનજ^{૧૫} છે. પ્રક્રવાદમાં આ મર્માદા છે. સંશયોનો^{૧૭} વાદનો પ્રક્રવાદના અજ્ઞાનથી છે.

૬ અન્તર્યામ્યધિકરણ

અન્તર્યામ્યધિદેવાદિયુ તદ્દર્મવ્યવદેશાત્ ॥ ૧-૨-૧૮

અધિદેવાદિમાં અતર્યામિ પ્રક્રમ છે કારણ કે તેના ધર્મોના વ્યવદેશ છે.

“ને આ લોક તથા પરલોક તથા સર્વભૂતો” અંદરથી નિયમન કરે છે. (પ્ર. ૩-૭-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને સંભળાય છે.

“ને પૃથ્વીમાં રહેતા છતાં પૃથ્વીથી જુદો છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, જેનું પૃથ્વી શરીર છે. જે પૃથ્વીની અંદર રહી પૃથ્વીનું નિયમન કરે છે, તે તારો અમૃત અન્તર્યામિ આત્મા છે. (પ્ર. ૩-૭-૨) વગેરે ત્યાં અધિભૂત અને અધિયજ્ઞ, અધિભૂત અને અધ્યાત્મ ક્રોધક અંદર રહેલો, નિયમન કરનાર અન્તર્યામિ છે એવું સંભળાય છે. ત્યાં સંશય રહે છે. અતર્યામિ અધિદેવ વગેરેમાં સર્વત્ર એક જ છે? અધિદેવ વગેરેના નામના ભેદથી જુદો જણાય છે. સામાન્ય રીતે તો અન્તસ્તત્ત્વમોપદેશાત્ (મ. સૂ. ૧-૧-૨૦) સૂત્રના ન્યાયથી અહિંમાં પણ પ્રક્રમ સિદ્ધ જ છે. તથા શબ્દભેદથી સંદેહ થાય છે. અધિદેવાદિ છ ભેદો ૧ આધારના ધર્મો છે અને ભગવાનમાં ઉપચારથી (લક્ષણથી) ઘટાવાય છે અથવા સંસારથી વિશિષ્ટ બીજા જ છે. તેમ ત્યાં તે તેને અધિકૃત કરીને ને છે તેના અભિમાની વિષે તે પ્રકારના શબ્દનો પ્રયોગ છે. અધિલોક^૨ વગેરે અન્ય^૩ શાખામાં બીજે જ યોગના જણાવનાર પ્રસિદ્ધ પાંચ^૪ અધિકરણોમાં છે. અધિલોક, અધિજ્યોતિષ વગેરેમાં. આથી અધિદેવિક વગેરે શબ્દો યૌગિક હોવાથી^૫ ભગવાનમાં રહેવાને ઠીક નથી.

આત્મત્વ, અમૃતત્વ વગેરે ધર્મો નથી. (૧૩) જેમ વિદ્યાર્થને પાણીના પકામાં પ્રતિબિમ્બનું જ્ઞાન થાય છે તે આસુર જ્ઞાન છે કારણ કે વિદ્યાર્થ અસુર હતો અને તેને ઉપરેસ આપવાને પ્રતિબિમ્બની સુક્તિનો આશ્રય થયો છે તે પ્રમાણે અહિંમાં પણ ઉપરેસક શિષ્યને પ્રતિબિમ્બિત અધિપુરુષની ઉપાસના કરવાની કહે તો તે પણ આસુર જ્ઞાન છે એમ સમજવું (૧૪) સ્વાભાવિક, ક્રોધ પુરુષનું પ્રતિબિમ્બ ૩૫ કૃત્રિમ નહિ. (૧૫) વ્યાપક ભગવાનની સૂક્ષ્મ સ્થાનમાં (અધિસ્થાનમાં) શી રીતે સ્થિતિ સંભવે આ શંકાનો ઉત્તર આપ્યો છે. (૧૬) વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયી સર્વ ધર્મ સુખા ભગવાનજ અધિપુરુષ છે, ક્રોધ પ્રતિબિમ્બ નહિ (૧૭) “આ સળવું ઘણ છે” એવો વાદ તે ઘણવાદ. ઘણવાદમાં સર્વ કંઈ ઘણજ છે, તે સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અધિપુરુષ પણ ઘણ છે. (૧૮) તો માયાવાદની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ? તેનું કારણ આપે છે.

સૂ. ૧૮ (૧) અધિદેવના ૧૦ ભેદો, અધ્યાત્મના ૧૦, ચાર અધિલોકના ભેદ, કુલે ૨૪ આ ૨૪ છતાં પેટા વિભાગો છે, આ સળવું આધારના ધર્મો છે. (૨) અધિદેવ વગેરે શબ્દોના યૌગિક અર્થ જણાવે અને અધિલોક શબ્દનો યૌગિક અર્થ જણાવે છે તથા તેની વૈદિક પ્રસિદ્ધિ કહે છે. (૩) તૈત્તિરીયો નદના શિક્ષાધ્યાયમાં (૪) લોકાદિ પાંચ અધિકરણોમાં (૫) આ પ્રકારે યૌગિક શબ્દોમાં ઔપચારિક

તેમ અન્ય કલ્પના કરવા જેવા જેના ધર્મો છે તે ઉપચારથી ભગવાનમાં હોવા ભેદજો નહિ. કલ્પના કરાતા, સર્વમાં અનુસ્યુત, તે ભગવાનથી જૂદા સ્થળે અસંભવિત છે. માટે અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણ કોઇ પણ સ્થળે અચુક્રત છતાં અભિમાની દેવતાની સ્તુતિ પરત્વે જ તે તેની ઉપાસના માટે બનશે. અજ્ઞાન^{૧૦} પણ અસંદેહમાં સંદેહની માફક સંભવિત છે. અથવા “દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયને” (ભા. ૬. ૪. ૨૫) એ સ્લોકના ન્યાયથી ભગવાનમાં નિષિદ્ધસંજ્ઞાની કલ્પના કરવી શક્ય નથી. આમ જો હોય તો કહેવાય છે.

અધિદેવાદિમાં અન્તર્યામિ છે. તે ભગવાન જ છે. અન્ય તે પ્રમાણે બનવાને યોગ્ય નથી. શંકા-કહેલા નિષિદ્ધધર્મોની કલ્પના ભગવાનમાં કેમ સંભવી શકે ? ત્યાં કહે છે. તેના ધર્મોનો^{૧૧} વ્યપદેશ છે માટે. તેના ધર્મો તેની પ્રચુક્રિતના બોધક છે. તેના ખાસ કરીને ભગવાનમાં વ્યપદેશ^{૧૨} કરાય છે. સર્વના તે તે કાર્યનું સામર્થ્ય ભગવાનથી છે, તેમના પોતાથી નહિ. આમ હોવાથી અન્ય સઘણું બરાબર બંધ બેસે છે. માટે બ્રહ્મ વાક્ય જ છે. નહિતો અન્તસ્તાદ્રમ અધિકરણમાં આ અધિકરણની રચના ઘટતી હોવાથી, અયોગ્ય જ ઠરે.

ન ચસ્માર્તમતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥ ૧-૨-૧૯

સ્મૃતિમાં કહેલું નથી કારણ તેના ધર્મો અહિંઆ નથી.

શંકા—રૂપદ્રવાદમાં અન્તર્યામિ પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કેર જીવ બ્રહ્મ અને જડનીજ પ્રસિદ્ધિ છે. માટે અન્તર્યામિનો સાંખ્યમાં^{૧૩} ગણવેલા શુષ્ક સાથે યોગ હોવાથી અથવા તેને બ્રહ્મ ગણવામાં શો યજુરવાર્થ છે. ? તેઓ^{૧૪} ઇશ્વરને પ્રકૃતિ ધર્મથી આદ્ધ, અન્તર્યામિ છે એમ માનતા નથી. તેવાનો^{૧૫} ઉપનિષદમાં અભાવ^{૧૬} છે. તેથી પૂર્વપક્ષના ન્યાયે સ્તુતિ પરાયણતા છે, અને તે મત સ્માર્ત છે એવી શંકાનો પરિહાર કરે છે.

તે સ્માર્ત એટલે સ્મૃતિ પ્રસિદ્ધ સાંખ્યમત સિદ્ધ નથી તેવું અન્તર્યામિનું રૂપ

ત્રનો અભાવ છે અને તેથી ભગવાનમાં ઉપચારનો સંભવ નથી. (૧) ભગવાન વિષે બધે તે ઉપચાર ન હોય, પણ અન્યમાં કેમ ન હોય શકે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે, (૭) બહુની કલ્પના કરતાં એકની કલ્પના વધારે સારી એ ન્યાયથી સર્વમાં અનુસ્યુત એવા એકનોજ કલ્પના કરતી. આ કલ્પના ભગવાન સિવાય બીજા દશમાં સંભવતી નથી. ભગવાન સિવાય બીજું કોઇ એક સર્વમાં અનુસ્યુત નથી. માટે બ્રહ્મનાજ કલ્પના કરવી પણ તેનો તો અહિંઆ સંભવ નથી. કારણ કે ત્યાં યોગિક શબ્દોના પ્રયોગનો ઉપચારથી અભાવ છે. (૮) હાં યં પૃથિવી ન વેદ જેને પૃથિવી બાળતી નથી વગેરે વાક્યથી નિન્દા કરી છે તો પછી તમે ગુપ્તિ કેવી રીતે કહો છો ? આને ઉત્તર આપે છે. (૬) નિનિપ્ત (૧૦) પૃથિવી વગેરે તથા તેમના અભિમાનીના (૧૧) જૂતોને કારણ કરવાના ધર્મો. (૧૨) જૂતોને કારણ કરવાનો ધર્મ ભગવાનમાંજ છે. (૧૩)

(૧) સત્ર ૧૯ અન્તર્યામિ એટલે ભગવાન નહિ એવી પૂર્વપક્ષીની દલીલ છે. (૨) બ્રહ્મવાદમાં ત્રણજ ત્રનો ગણાવ્યાં છે.—જીવ, જડ અને બ્રહ્મ. અન્તર્યામિની ગણના ત્યાં નથી. (૩) સાંખ્યમતમાં અન્તર્યામિ એટલે મયુગ બ્રહ્મ એમ કહ્યું છે (૪) સગુણ બ્રહ્મને સ્વીકારો તો તે ગૌણ દોવાથી તેનાથી પરમાર્થની સિદ્ધિ નથી. (૫) વેદાન્તિઓ (૬) સગુણ બ્રહ્મની (૭) ઉપનિષદમાં મયુગ બ્રહ્મ-અન્તર્યામિ નથી (૮) અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણ પ્રકૃતિના અભિમાનિનેજ અન્તર્યામિ કહે છે, બ્રહ્મને નહિ (૯) અન્તર્યામિ

અન્યત્ર થવાને યોગ્ય નથી. કારણ ? તેના ધર્મો^{૧૦} ત્યાં નથી. તેનાથી વિરુદ્ધ^{૧૧} ધર્મો છે. અહિંઆં સત્ત્વ, રજઃ તથા તમોગુણ અથવા તેનું કાર્ય નથી. તેના વિરુદ્ધ ધર્મો “આ પૃથ્વી જેનું શરીર છે” વગેરે છે. સંભળાય માટે સાંખ્યે જણાવેલું અન્તર્યામીરૂપે અહિંઆં થવાને યોગ્ય નથી. આમ હોવાથી આ પ્રધાના જ ધર્મો છે એમ પ્રમાણ દર્શાવે.

શરીરશ્ચોભયેપિહિ મેદેનૈનમધીયતે ॥ ૧-૨-૨૦

અને જીવ નથી. કારણ કે બન્ને શાખાવાળા એને ભેદથી કહે છે.

શંકા—^૧જણાવેલા ન્યાયથી ભલે તે જીવ હો, તેમાં શો દોષ છે ? શામાટે તે પ્રધા પરત્વે છે એમ કલ્પના કરવી ભેદજો ? ત્યાં કહે છે.

ઉત્તર—તે જીવ પણ નથી.

અન્તર્યામિ જીવ પણ નથી

અન્તર્યામિ પ્રાણજીમાં તેના અભિમાની તરીકે જીવ નથી. કારણ કે જેનું પૃથ્વી શરીર છે એ વાક્ય પ્રમાણે તેમ થવાને^૨ લાયક નથી. તેથી પણ અન્તર્યામિનું વચન જૂદું છે. વળી બન્ને કાણ્વ અને માધ્યદિન પ્રાણજીમાં પણ આ જીવનું અભિધાન પ્રાણજી જૂદી રીતે કરે છે. નિઃસંદેહ માટે બન્નેનું^૩ ગ્રહણ છે. “જે વિજ્ઞાનમાં રહેતો” એવું કાણ્વે કહે છે. “જે આત્મામાં રહેતો” માધ્યન્દિને કહે છે.

કાણ્વ અને માધ્યદિન પ્રાણજી જીવનું જૂદી રીતે અભિધાન કરે છે.

આત્મા શબ્દથી અન્ય સંભવતો નથી. અન્યનું^૪ પહેલાંજ કથન કરેલું હોવાથી ઉપર જીવનેજ કહે છે. માટે અન્તર્યામિ પ્રાણજીમાં પ્રજ્ઞ જ વાક્યાર્થ છે એવું સિદ્ધ થયું.

૭ અદૃશ્યત્વાધિકરણ

અદૃશ્યત્વાદિગુણકોધર્મોક્તેઃ ॥ ૧-૨-૨૧

અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણવાળો પરમાત્મા છે કારણ કે તેનાધર્મો કહ્યા છે.

સુષુપ્તકામાં સંભળાય છે કે “હે ભગવન્ ! કોના જાણવાથી—” (સુ. ૧-૧-૩) એવો પ્રશ્ન કરીને “ જે વિદ્યા જાણવી ભેદજો ” (સુ. ૧-૧-૪) એવો ઉત્તર કહ્યો છે

અર્થ છે, પ્રકૃતિનું અભિમાની નહિ, બધા સિવાય બીજી અન્તર્યામી હોઈ શકે નહિ. (૧૦) પ્રકૃતિના અભિમાનીમાં અધાના (અન્તર્યામીના) ધર્મો નથી. (૧૧) ઉલટા તેના વિરુદ્ધ ધર્મો છે તે કેવી રીતે તો જણાવે છે.

મુત્ત ૨૭ (૧) તો પછી તે (અન્તર્યામી) જીવ કેમ ન કહેવાય ? (૨) અન્તર્યામી પ્રાણજીમાં પૃથ્વી અન્તર્યામીનું શરીર કહ્યું છે. જો અન્તર્યામી એટલે જીવ એવો અર્થ સમજીએ તો પછી પૃથ્વી જીવ શરીર થશે. આ કલ્પના વિરુદ્ધ અને અગ્રંથ છે. માટે અન્તર્યામી એટલે જીવ નહિ (૩) કાણ્વે તથા માધ્યન્દિને જીવનું વર્ણન જુદી જુદી રીતે કરે છે, કાણ્વે તેને વિજ્ઞાન (જુદિ) માં રિચિત્ કરતો કરે છે અને માધ્યન્દિને આત્મામાં (અધર્મા) રિચિત્ કરતો કરે છે (૪) આત્મા-અધર્મ (૫) અન્તર્યામિ પ્રાણજીમાં બન્ને શાખાવાળાઓએ અન્તર્યામિ કરતાં જીવ જૂદો છે એવું વર્ણન આપ્યું છે ત્રી અન્તર્યામિ એ જીવ કહી શકાય નહિ.

ત્યાં નામ રૂપાત્મક જગતના વિજ્ઞાન માટે નામ અંશમાં-વેદાદિ રૂપ અંશમાં અને પરા. તેમાં, વેદાદિ વિદ્યામાં સંદેહ નથી. પરામાં સંદેહ હોય છે કે આ સાંખ્યમત વિદ્યા છે કે બ્રહ્મ વિદ્યા? સાંખ્યના ધર્મોનો અભિલાષ હોવાથી સંદેહ છે. “એ પરા વિદ્યા કે જે વડે અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે-તે કે જે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, અવાચ્ય, અવર્ણ્ય, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર રહિત, તથા હાથ પગ રહિત છે. એ નિત્ય, વિશુ, સર્વગત, સુસૂક્ષ્મ અને અબ્યય છે. ડાહ્યા પુરુષો તેને સર્વ જૂતેના કારણ તરીકે જાણે છે.” (મું. ૧-૧-૫) વગેરે. અને આગળ “દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ બાહ્ય અને આલ્યન્તર, અને, અપ્રાણ, અમનાઃ શુભ્ર અક્ષરથી પણ પરા” (પ ૨-૧-૨) તેમ કહીને “તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે” (મું ૨-૧-૩) એમ નિરૂપણ કરીને “અગ્નિ માથું છે અને ચંદ્રસૂર્ય નેત્રો છે.” (પ ૨-૧-૪) વગેરેથી રૂપ કહીને ફરીથી પુરુષમાંથી સૃષ્ટિ કહી છે. ત્યાં પ્રકરણ^૧ એક હોવાથી વાક્યની એકતા છે એમ કહેવું જોઈએ. તેમાં અક્ષર અને પુરુષ વચ્ચેનો ભેદ સમજાય છે. તે બન્નેની પણ સૃષ્ટિ થઈ. તે બ્રહ્મવાદમાં બંધ બેસતું નથી. માટે સાંખ્યમતજ ૪ આ છે. પ્રકૃતિ અને^૫ પુરુષ સંયુક્ત થવાથી બેમાંથી એકના પ્રાધાન્યથી બન્ને સૃષ્ટા છે; કારણ કે જગત બન્ને રૂપ છે. રૂપ પણ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિની આગળ ઉત્પત્તિ છે તેથી રૂપ^૬ તિરોહિત થવાના કારણે બ્રહ્મ વિદ્યા^૭ નથી પણ સ્મૃતિજ છે. અથવા બ્રહ્મવિદ્યા વેદવિદ્યાના ઉપચારથી છે. એમ હોય તો કહેવાય છે કે—

અદૃશ્યત્વ વગેરે શુણ્ણવાળા પરમાત્માજ છે કારણ કે બ્રહ્મના વિશેષ જ્ઞાનથીજ સર્વતું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. માટેજ વિદ્યાનું^૮ પણ પરત્વ^૯ છે. અક્ષર પણ બ્રહ્મ રૂપ છે. પુરુષને પણ તેમનો પર અને અપર ભાવ છે તથા ભેદ છે. આ પ્રકારેજ બ્રહ્મવાદ છે. ત્યાં પ્રથમ અક્ષરનું બ્રહ્મ હોવાપણું^{૧૦} કહે છે. અદૃશ્યત્વ વગેરે શુણ્ણવાળા પરમાત્માજ છે. કારણ કે ધર્મોની ઉક્તિ કરી છે તેથી. તથા “અક્ષરમાંથી અહિંઆં વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે” (મું. ૧-૧-૭) વળી આ ઉપનિષદ્ છે. બ્રહ્મથી જ્યૃદે ખીજેથી જગતની ઉત્પત્તિ નથી. પુરુષના બ્રહ્મ હોવાપણુમાં. સંદેહ નથી. અદ્ય આનંદના તિરોધાનથી બ્રહ્મ^{૧૧} અક્ષર કહેવાય

(૧) સૂત્ર ૨૧ સુવડકના ત્રણ પ્રકરણોમાં એકજ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી જૂઠાં જૂઠાં વાક્યોની એક આકાંક્ષાથી એક વાક્યમાં સમન્વય કરવો જોઈએ (૨) અક્ષરારણ્યતઃ પરઃ એ વાક્યથી અક્ષર અને પુરુષનો ભેદ જણાવ્યો છે. (૩) અક્ષરમાંથી પણ સૃષ્ટિ છે. તે ષ્વત્સ્માઙ્ગાયતે પ્રાણઃ એ વાક્યથી સમજાય છે. (૪) સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ છે પુરુષનું નહિ. તો તે મતની સિદ્ધિ શી રીતે હોઈ શકે એવી શંકા ડોહીને થાય તો ત્યાં કહે છે. (૫) પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ ભલે હોય તો પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથીજ સજન કાર્ય બને છે, માટે એકલી પ્રકૃતિ નહિ પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેનો સંયોગ કાર્યમાં હિરસો છે, (૬) તેથી સાંખ્યમતની સિદ્ધિ છે. પ્રકૃતિનું પ્રધાનપણું કર્તૃત્વ છે અને પુરુષનું ગૌણ છે. તેથી પ્રકૃતિનેજ કર્તા કહી છે. (૭) સમ્યગ્દાનન્દાત્મક રૂપની વિષય વાક્યમાં ઉક્તિ નથી. (૮) સુવડકમાં બ્રહ્મવિદ્યા પદ છે તો તમે શા માટે તે અહિંઆં વિદ્યા નથી એમ કહો છો? તેના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષી કહે છે. બ્રહ્મ શબ્દ વેદના અર્થમાં છે. (૯) વિદ્યાના પરા અને અપરા એવા બે ભાગ છે. તે વિભાગો આ ઉપનિષદમાં કલા છે. તેથી આ વેદ વિદ્યા સંભવતી નથી, એમ શંકા કરવામાં આવે તો કહે છે (૧૦) બ્રહ્મ વિદ્યાજ પરાવિદ્યા છે, શા માટે તો તેનું કારણ આ વાક્યમાં આપ્યું છે, (૧૦) બ્રહ્મ એ પરમજ્ઞાપત્ર અને અપરિમેયાનન્દ રૂપ-અજ્ઞાતાનન્દ. રૂપ છે. અક્ષર બ્રહ્મ

છે. પુરુષ^{૧૧} પ્રકટ આનંદવાળો છે. બ્રહ્મ બાણનાર પરને મેળવે છે (તે. ૨-૨) એમ અહિં આજ્ઞા તે પ્રકારે નિર્ણય કર્યો છે. માટે અદૃશ્યત્વ વગેરે શુણ્ણવાળા પરમાત્માજ છે.

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નૈતરૌ ॥ ૧-૨-૨૨ ॥

વિશેષણ ભેદ અને કથન છે તેથી પણ પ્રધાન અને છવ નથી.

પૂર્વધક્ષણના^૧ ન્યાયથી બ્રહ્મ વિદ્યાના નામમાં પણ સ્મૃતિ છે. બ્રહ્મ વિદ્યા ભલે હો "એ બ્રહ્મ-મૂર્તિ અને અમૂર્તિ બાણવા બોધએ (મ ૬-૨૨) એમ અહિં આં વિકારજ બ્રહ્મ શબ્દથી વાચ્ય છે. માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષજ વાક્યનો અર્થ છે એવી શંકાનો પરિહાર કરે છે.

^૨પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે વાક્યના અર્થ રૂપ નથી. કારણ ? વિશેષણનો ભેદ અને વ્યપદેશ છે માટે. વિશેષણ ભેદ અને વ્યપદેશથી અદૃશ્યત્વાદિ શુણ્ણ પ્રકૃતિના થઈ શકે નહિ. કારણકે "સઘણું તેના વિકાર રૂપ છે." ઘડા બેવાથી^૪ માટી દેખાતી નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મ સર્વરૂપ થવાને સમર્થ હોવાથી બ્રહ્મમાં વિશેષનો અભાવ છે. નિત્ય સદા એક રૂપ અને વિક્રિયમાણ થવાને તે યોગ્ય નથી. સઘણા બ્રહ્મના^૫ ધર્મો તુલ્ય હોવાથી તેજ બ્રહ્મ છે એમ બ્રહ્મવાદીઓનો જ્ય થયો છે. "જે^૬ સર્વદા સર્વવિદ્" (સું. ૧-૧-૬) વગેરે સારી રીતે પ્રકૃતિના ધર્મો નથી. વળ વ્યવધાન^૭ છે તેથી પુરુષનો સંબંધ નથી. વળી અક્ષરના નિરૂપણમાંજ પુરુષનું વિશેષણ છે તેથી પણ. "જેનાથી સત્ય, અક્ષર પુરુષને બાણ છે (સું. ૨-૧-૩) એ રીતે વાક્ય છે. માટે અક્ષરનાં વિશેષણ પ્રકૃતિનાં વિશેષણો નથી, તેમ સાંખ્ય પુરુષનાં પુરુષ વિશેષણો નથી. દિવ્યત્વ વગેરે શુણ્ણ પુરુષના હોતા નથી. તેના મતમાં છવ અને બ્રહ્મન માફક પુરુષ ભેદનો અંગીકાર કરવામાં આવતો નથી. તેમ સર્વત્વના અભાવથી તે બાદ

પરિચેયાનન્દ ગણિતાનન્દ છે. (૧૧) પુરુષ-પુરુષોત્તમ, અક્ષરથી પર.

(૧) સૂત્ર ૨૨ અક્ષર શબ્દથી પ્રધાન સમજવું એવો પૂર્વપક્ષનો ન્યાય, (૨) અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મવાં સાંખ્યમાં જણાવેલી પ્રકૃતિ તેમજ પુરુષ નથી. (૩) ઘટપટાદિ વિકારો અદૃશ્ય નથી, વિકાર માત્ર દૃશ્ય હોવાથી (પ્રકૃતિજન્ય હોવાથી) તે (પ્રકૃતિ) અદૃશ્યત્વાદિ શુણ્ણવાળા કહી શકાય નહિ (૪) પક્ષના સાથે જેનો તે પરિણામ છે એવી માટી પણ બોધ શકાય છે તેમ ઘટપટાદિ વિકારોમાં રહેલી પ્રકૃતિ પણ દૃશ્યત્વ છે (૫) દૃશ્યત્વ તથા અદૃશ્યત્વ ઉભય ધર્મો બ્રહ્મના છે કારણકે- બ્રહ્મ વિરૂદ્ધધર્મો છે એનું સ્વીકારનામાં આવે તો પછી ઉપર જણાવેલી દોષ અદૃશ્ય ધર્મવાળાને બદલ કહેવાથી રહે નહિ. અર્થાત્ તેથી બ્રહ્મવાદનો વિજય થાય છે, અને સાંખ્યનો પરાજય થાય છે (૬) બીજો વિશેષ ભેદ કહે છે. (૭) ભલે પ્રકૃતિનાં વિશેષણો અહિં આં ના હોય તો પણ પુરુષનાં તો છે એનું સ્વીકાર એવી શંકા કરનારને કહે છે કે તેમ પણ નહિ. સાંખ્યમાં સ્વીકારેલા પુરુષને સર્વસત્ત્વ વગેરે વિશેષણ લગાડી શકાય નહિ. ફક્ત બ્રહ્મનેજ તે લાગુ કરી શકાય. વળી તેમ માનવાથી વ્યવધાનનો દોષ આવે. એટલે એકના એક પ્રકરણમાં જુદા જુદા વિષયોની કલ્પના કરી છે એમ, માનવું પડે. પ્રથમ મુદ્દકમાં અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મો કહીને બીજામાં પુરુષનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ રીતે ત્યાં વ્યવધાન છે.

(૮) દિવ્ય શુણ્ણવાળું બ્રહ્મજ હોઈ શકે, પુરુષ નહિ. પુરુષ દિવ્ય તથા અદિવ્ય એવા ભેદવાળો સાંખ્ય

અને આશ્યન્તર નથી. વળી તેમાંથી^૧ પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ નથી. માટે પુરુષનાં વિશેષ પણ સાંખ્ય પુરુષનાં વિશેષણો નથી. માટે વિશેષણ હેઠળ અને વ્યપદેશિ હેઠળ આ પ્રશ્ન વિદ્યાન છે એમ જણાવે છે. ^૧“પ્રારંભમાં સર્વ વિદ્યા પ્રશ્નવિદ્યાને” કહી, અને મધ્યમાં પ્રશ્ન વિદ્યાને તત્ત્વથી” (મું. ૧-૨-૩૧) એમ કહ્યું, અને તેમનેજ આ પ્રશ્નવિદ્યા કહે એવું અન્તમાં કહ્યું. માટે સાંખ્યમતમાં મનાયલા પ્રકૃતિ અને પુરુષ વાક્યનો અર્થ નથી. પ્રશ્ન જ્યેષ્ઠ પુત્રને સ્મૃતિ રૂપ વિદ્યા કહે નહિ એવો “ચ અને” નો અર્થ છે.

રૂપોપન્યાસાચ્ચ ॥ ૧-૨-૨૩ ॥

અને રૂપનો ઉપન્યાસ કરેલો છે તેથી

“અગ્નિ જેવું માણું છે, અને સૂર્ય ચંદ્ર નેત્રો છે,” (મું. ૨-૧-૪) વગેરેમાં જણાવેલું રૂપ પ્રકૃતિ^૧ તેમજ પુરુષમાંથી કોઈનું કોઈ શકે નહિ. પ્રશ્નવાદમાં^૨ તો વિશ્વ જેની કાય છે એવાનું આ રૂપ છે. સૂત્રના^૩ વિભાગથી-પુનર્વિભાગથી વળી આ સુખ્ય ઉપપત્તિ છે એમ સૂચવ્યું. “ચ અને”થી અન્ય શ્રુતિ સાથેનો અવિરોધ અને સર્વ વેદાન્તોની એક વાક્યતા જણાવી. માટે અક્ષર શબ્દથી અને પુરુષ શબ્દથી પ્રશ્નન કહેલું છે. તેથી આ પ્રશ્નવિદ્યાન છે એમ સદ્ધ થયું.

૮ વૈશ્વાનરધિકરણ

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૧-૨-૨૪ ॥

વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે કારણ કે સાધારણ શબ્દનો વિશેષ કરવામાં આવ્યો છે (અથવા સાધારણ અને શબ્દનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે)

તથા અધિકરણોથી ભોગ જણાવીને પ્રથમ અધિકરણમાં દૃશ્યત્વ વગેરે શુભો કહીને પ્રસંગ આવેથી રૂપ જણાવ્યું. હવે સાકાર પ્રશ્નનું ઉપપાદન કરવાને આ અધિકરણનો આરંભ કરવામાં આવે છે. આપણો આત્મા કોણ? પ્રશ્ન શું? “આ વૈશ્વાનર આત્મા હવે તમે જાણો છો, તે અમને કહો” ત્યાંથી શરૂ કરીને ઘુલોક સૂર્ય, વાયુ જળ, આકાશ, પૃથિવીના સુતેજના ગુણયોગ તથા એક એકના ઉપાસનની નિન્દાથી તે શિર વગેરે છે એમ ઉપદેશ આપીને આ પ્રમાણે આત્માય કહે છે. જે આ અંશુષમાત્ર વૈશ્વાનર અભિવિમાની આત્માને ઉપાસે છે, તે સર્વ લોકોમાં સર્વ ભૂતોમાં સર્વ આત્માઓમાં અન્ન ખાય છે, તે આ વૈશ્વાનર આત્માનું ઘુલોક સુતેજ: શિર છે, વિશ્વરૂપ સૂર્ય

મતમાં નથી. (૬) પ્રાણ વગેરે સાંખ્યના પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી, અલ્પમાંથી થાય છે (૧૦) આ ઉપનિષદના પ્રારંભ, મધ્ય અને અન્તમાં “અલ્પવિદ્યા” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી અદ્વિત્યા અલ્પ વિદ્યા વિચારાય છે એવો અર્થ નીકળે છે, છતાં સાંખ્યમતનો આગ્રહ કરેલો તે ઉપનિષદનું અગાન સૂચવે છે.

સૂત્ર ૨૪ (૧) અગ્નિને માયુ કેવું છે તથા ચક્ષુ વગેરેનું વર્ણન મું. ૨-૧-૪ માં આપ્યું છે. આ શ્રુતિમાં જે રૂપનું વર્ણન કર્યું છે તે પ્રકૃતિ અગર પુરુષનું નથી (૨) અલ્પવાદની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તે પ્રમાણે રૂપની સંભાવના છે. (૩) સૂત્રકરે અદ્વિત્યા એક સૂત્ર રચ્યું નથી પણ બે રચ્યા છે. સૂ. ૨૨ અને સૂ. ૨૩ એમ જૂદાં જૂદાં સૂત્રો કર્યા છે કારણ કે રૂપના ઉપન્યાસ પૂર્વક જે ઉપપત્તિ છે (સૂત્ર ૨૩ પ્રમાણે) તે પ્રધાન છે અને વિરોધણ બેદવાળી ઉપપત્તિ (સૂ. ૨૨ માં કહ્યા પ્રમાણે) ગૌણી છે એવું શિષ્યોને જણાવવું જોઈએ

ચક્ષુ છે. પ્રાણ છે. પૃથક્ સ્વભાવ વાળો આત્મા છે. આકાશ દેહનો મધ્યભાગ છે. જલ નાભિનો નીચલો ભાગ છે. પૃથિવી પાદ છે. વેદિ ઉદર છે, ઝહિં વાળ છે, ગાર્હપત્ય હૃદય છે, દક્ષિણાગ્નિ મન છે. આહવનીય યુગ છે” (છા. ૫-૧૮-૨) ત્યાં શંકા થાય છે કે વૈશ્વાનર શબ્દથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય છે કે નહિ? અર્થ અતિ સંશયવાળો હોવાથી સંદેહ છે, ત્યાં ઉપક્રમમાં બ્રહ્મ તથા આત્મા શબ્દોનો પ્રયોગ છે તે વિના બીજું કંઈ નહિ. ઉપપાદનમાં તો તેના ધર્મોજ નથી. લોક વૈન્યાયથી સાકાર બ્રહ્મ નથી. જો કે વૈશ્વાનરનો અર્થ અગ્નિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તો પણ પૂર્વકાણ્ડમાં તે સિદ્ધ હોવાથી દેવતાત્મનો સ્વીકાર યુક્ત છે. અને પછીથી અથવા “વૈશ્વાનર સંવત્સર અગ્નિ” (યુ. વા. શા. સસાત્ર બ્રા.) શ્રુતિ છે. વળી સંવત્સર પ્રજાપતિ હોવાથી હિરણ્ય ગર્ભની ઉપાસના પર આ છે એવું સમજાય છે. બ્રહ્મ અને આત્મા શબ્દ પણ તે અર્થ માંજ વધારે બધ બેસે છે. તેના ઉપાસકનેજ અન્ન લોજન પણ સર્વત્ર યુક્ત છે અંશુદ માત્ર પણ મુખ્ય જીવ હોવાથી, આપણા વગેરેની સરખામણીએ સ્થૂલત્વ વગેરેના અભિપ્રાયથી તે છે. અને વિરાટનો અભિમાની હોવાથી લોકનું અવયવપણું પણ છે. વેદના ગર્ભરૂપ હોવાથી, ત્રણ^{૧૦} અગ્નિ રૂપે છે. આત્મા રૂપ છે. માટે હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના વિધેનું આ વાક્ય છે. લગવાનની ઉપાસનાનું નથી એવું જો પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

(૧) સંદેહનું કારણ જણાવે છે. ઉપક્રમમાં વૈશ્વાનરને બદલે શ્રુતિમાં બ્રહ્મ તથા આત્મા શબ્દોનો પ્રયોગ છે. કૌંત્ર આત્મા કિં બ્રહ્મ इति । આ કારણથી કદાચ કોઇ એમ માને કે આ પ્રકરણ બ્રહ્મનું હશે પણ વાદી કહે છે કે તેમ માનવું નહિ ક્રૂતા અમૂક શબ્દોનો પ્રયોગ છે તેથી તે બ્રહ્મ પરત્વે છે એમ એકદમ ન માની લો શબ્દના પ્રયોગ સિવાય બીજા કારણો પણ આપવાં જોઈએ કેવલ શબ્દના પ્રયોગનો આધાર લેવો તે ઇષ્ટ નથી. (૨) વૈશ્વાનર પ્રકરણ બ્રહ્મ પરત્વે નહિ હોવાનું કારણ આપે છે. તે પ્રકરણમાં વૈશ્વાનરના ધર્મો આપ્યા છે, તે બ્રહ્મ વિષે બધ બેસતા નથી. (૩) ત્રીજું કારણ અદિમાં આપે છે કે વૈશ્વાનરનો આકાર શ્રુતિ જણાવે છે. પણ જેટલાને આકાર છે તે બધી લૌકિક છે, અનૈકિક નથી આથી આકારવાળું વૈશ્વાનર તે પણ બ્રહ્મ નથી (૪) વૈશ્વાનરનો અર્થ અગ્નિ થાય છે પૂર્વકાણ્ડમાં અગ્નિનું નિરૂપણ છે. ત્યાં અગ્નિને સૂર્ય વગેરેની માફક દેવતા તરીકે સ્તવ્યા છે. અને તમામ દેવતાઓ શરીરવાળા છે. આથી વૈશ્વાનર જે અગ્નિ તેને પણ દેવતા તરીકે ગણીને તેના આકાર કહ્યો છે, માટે પણ તે બ્રહ્મ નથી (૫) વૈશ્વાનરને શ્રુતિમાં સંવત્સર પણ કહ્યો છે. આ સંવત્સરનો અર્થ પ્રજાપતિ છે. અને પ્રજાપતિ એટલે હિરણ્યગર્ભ છે. આ રીતે વૈશ્વાનર એટલે પણ હિરણ્ય ગર્ભ હોવાથી તે તરીકેજ આ પ્રકરણમાં તેમની ઉપાસના કહે છે. (૬) હિરણ્યગર્ભ રૂપ વૈશ્વાનરને બ્રહ્મ અને આત્મા શબ્દ લગાવી શકાય છે. એમાં કંઈ પણ યોગ્ય નથી (૭) વૈશ્વાનરની ઉપાસના કરનારને અન્ન મળે છે તે પણ બરાબરજ છે વૈશ્વાનર પ્રજાપતિ હોવાથી તેનાથીજ આખી સૃષ્ટિ નભે છે. અને તેજ તમામ જીવ વૃંદોનું પોષણ કરે છે. માટે તેના ઉપાસકને ભોજન મળેજ તે બરાબર છે. (૮) વૈશ્વાનરને પ્રાર્થના માન કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તે પણ મુખ્ય જીવ હોવાથી આપણા બધાની સરખામણીએ તેનું સ્થૂલત્વ વધારે છે સાધારણ જીવો અણુ છે, પણ તેના કરતાં આ વિશેષ પ્રમાણુ વાળો છે એમ જણાવવાને તેને અંશુદ માન કહ્યો છે (૯) વૈશ્વાનરના આકારના વર્ણનમાં સુતેજને મરતક, વૈશ્વરૂપ પ્રાણને ચતુ, વગેરે રીતે તેનું વર્ણન કર્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે તે વિરાટ સ્વરૂપના અભિમાની દેવતા છે માટે, પાલ તરીકે નહિ (૧૦) વળી પત્ય, અન્વાહાર, આહવનીય એ ત્રણને હૃદય, મન અને યુગ સાથે સરખાવ્યાં

૧૧ વૈશ્વાનર પરમાત્માજ છે. કારણ ? સાધારણ શબ્દના વિશેષથી. સાધારણ શબ્દથી વિશેષ છે. જે પૂર્વપક્ષમાં^{૧૨} હિરણ્યગર્ભ વિષે સાધારણ શબ્દો હતા તેનાથી પણ ફેર છે. તેથી ભગવાનજ વૈશ્વાનર થાય છે. અંગુષ્ઠમાત્રનોજ દુર્મૂર્ધત્વ^{૧૩} વગેરે ધર્મ છે. ભગવાન સિવાય બીજામાં વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય સંભવતો નથી, કારણ કે સર્વ રૂપ થવાનું તેમાં સામર્થ્ય નથી. અથવા સાધારણ ધર્મથી શબ્દજ^{૧૪} ફેર છે. વિશેષથી એમ કહેવામાં “સાધારણ અને શબ્દ” શબ્દો-અંગુષ્ઠ માત્રજ વૈશ્વાનર શબ્દથી વાન્ય છે. દુર્મૂર્ધત્વ વગેરે તેનાજ છે એવું સમાસથી જણાવે છે. નહિ તો વિરોધન આવે. જે કંઈ લોકાત્મક^{૧૫} સ્થૂલ રૂપ છે તે પણ ભગવાનનુંજ છે” હિરણ્યગર્ભનું નહિ. કારણ કે તે પુરૂષ છે. જડ વિશ્વ, અને પુરૂષ જીવ ભગવાનના અંશ છે તેથી^{૧૬}, તથા દેવતા હોવાથી વૈષ્ણવશાસ્ત્રે જ એ પાણિનિના સૂત્ર ૭-૩-૨૧ થી વિશ્વાનરો સમાસ ગણે છે. તેના-વિશ્વ અને નરના જે નિવાસ છે તે વૈશ્વાનર (જૂઓ તત્ત્વનિવાસ: પા. ૨૨-૪-૨-૬૯). આથી પરમેશ્વરજ વૈશ્વાનર થાય છે, અન્ય નહિ. ભગવાનનો અંશ હોવાથી, અન્યત્ર ઉપચારથી (લક્ષણથી) પ્રયોગ છે. માટે વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે.

સ્મર્યમાણમનુમાનં સ્યાદિતિ ॥ ૧-૨-૨૫

કારણ કે સ્મરણનું અનુમાન થાય.

વ્યાખ્યાનથી વાક્ય ભગવાન વિષે જોવાથી અન્ય પ્રમાણ કહે છે, કેટલાકે પોતાના દેહમાં હૃદયાકાશમાં વસતા અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષમાં ચાર ભુજવાળા, શંખ ચક્ર, ગદા અને પદ્મધારણ કરનારનું ધારણાથી સ્મરણ કરે છે. (ભા. ૨-૨-૮)

સ્મરણકારનું રૂપ અનુમાન થાય. જે અંગુષ્ઠ માત્ર વૈશ્વાનર બ્રહ્મ રૂપ હોય તો સ્મરણ, શ્રુતનું મનન થાય છે. શ્રુતિ વાક્યમાંથી જ શ્રવણ હોય છે. જે અંગુષ્ઠ માત્ર વૈશ્વાનરના પ્રતિપાદન કરનાર જાતીય વાક્યોમાં બ્રહ્મ વાક્ય ન હોય તો પછી સ્મરણ સંભવતું નથી. માટેજ અંગુષ્ઠ માત્ર વૈશ્વાનર ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થયું.

સ્વરૂપ વેદમાં આપેલાં છે. તેથી જ ત્રણ સ્વરૂપોને જૂદી રીતે સરખાવ્યાં છે. (૧૧) ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષમાં જણાવ્યું કે વૈશ્વાનર હિરણ્યગર્ભજ છે. પરમાત્મા બ્રહ્મ નહિ. (૧૨) પૂર્વપક્ષમાં એમ જણાવ્યું કે વૈશ્વાનર તે હિરણ્યગર્ભ જ છે પણ તેમ નથી. કારણ કે ઉપર જે કારણો આપ્યાં તે સાધારણ ધર્મના બલથી^{૧૭} હતાં. પણ આ સાધારણ ધર્મો કરતાં પણ કંઈક વિશેષ અદિઆ છે. તેના કરતાં અધિકતર ધર્મ પણ છે જેથી આપણે કહી શકીએ કે વૈશ્વાનર તે બ્રહ્મજ છે. (૧૩) ભગવાન અંગુષ્ઠ માત્ર હોવા છતાં દુર્મૂર્ધત્વ વગેરે ધર્મો તેના જ સંભવી શકે કારણ કે તમામ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે. (૧૪) વૈશ્વાનરના આકારનું વર્ણન તે બ્રહ્મનુંજ છે. હિરણ્યગર્ભ ગર્ભનું નહિ. કારણ કે ભગવાન પુરુષરૂપ છે તેથી તેના આકારની તે ત્રણે સંભાવના કરી છે. (૧૫) વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ જ એ થાય છે કે વિશ્વ કહેતાં જડ જગત્ અને જીવ. તે બન્ને બ્રહ્મના અંશ છે. અને તેમનો આધાર બ્રહ્મ છે.

સૂત્ર ૨૫(૧) જે શ્રુતિમાં વર્ણાવેલા અંગુષ્ઠ માત્ર વૈશ્વાનર બ્રહ્મ ન હોય તો સ્મૃતિમાં તેનું વર્ણન જ આવે નહિ શ્રુતિએ જે કહ્યું છે તેની સાક્ષ્ય સ્મૃતિ જ પૂરે છે. સ્મૃતિથી શ્રુતિ વિરુદ્ધ કહેવાય નહિ. ;

શબ્દાદિચ્યોન્તઃ પ્રતિષ્ઠાનાચ્ચનેતિચેન્ન તથા દૃષ્ટ્યુપદેશાદસંભવાત્પુરુષ-
માપિચૈનમધીયતે ॥ ૧-૨-૨૬

શબ્દો વગેરે છે તેથી તથા અંદર (પુરુષની અંદર) રહેલો કહ્યો છે તેથી નહિ એમ કહેતા હોતો-ના, દૃષ્ટિનો ઉપદેશ છે તેથી, આસંભવને લીધે અને વળી પુરુષને કહ્યો છે તેથી.

કંઈક શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. શંકા-નો સ્મરણ કરી અનુમાન થાય એવો વા-
ક્યના અર્થનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો અન્ય સ્મૃતિથી બીજી રીતે પણ તેનું બા-
વ્યાખ્યાન કરવું ભેદથી “હું વૈશ્વાનર થઈને, પ્રાણિઓના દેહમાં સ્થિત થઈને” પ્રાણ
અને અપાનથી બરાબર યુક્ત બનીને ચાર પ્રકારના અન્નને પકવું છું” (શંકુ ધ્રુવ) (ભ.
ગી. ૧૫-૧૪)

૧જઠરમાં રહેલો અગ્નિ જ વૈશ્વાનર થાય છે, કારણ તેજ ભગવાનની વિશ્રુતિ
છે તેથી વાક્યનો અર્થ બને તે રીતે ચોખ્ખો. વિરુદ્ધધર્મો હોવાથી, ભગવાન વિષે
વાક્ય નથી. વિરુદ્ધધર્મો શબ્દ વગેરે તથા અન્તઃપ્રતિષ્ઠાન છે. અગ્નિ વૈશ્વાનર એમ
શબ્દો કેવલ વૈશ્વાનરમાં હોય. ભગવાન વિષેનો અર્થ ચોગથી જ થાય છે. આ વૈશ્વાનર
પદ વાચ્ય અગ્નિના સાહચર્યથી અગ્નિનો જ હોઈ શકે. તેથી ત્રેતા અગ્નિની કદપનો
ઉપાસના માટે છે. “પ્રાણ દેવતા છે. જે પહેલો ભાત આવે તે હોમનો છે.”
(છાં. ૫-૧૦-૧) વગેરેથી. માટે આ હેતુઓથી અંદર પ્રતિષ્ઠા હોવાપણું પણ ભગવાનનો
ધર્મ નથી. “પુરુષમાં અન્તઃપ્રતિષ્ઠિતને બાણ” (૨૪ બ્રા. ૧૦-૬-૧૧) એમ ક્ષિપ્ત હેતુ
તથા હેતુ હોય છે એમ નથી “અ=અને” શબ્દ જણાવે છે. માટે વિરુદ્ધ ધર્મો
હોવાથી ભગવાન વૈશ્વાનર નથી.

ઉત્તર—ના, તે પ્રમાણે દૃષ્ટિનો ઉપદેશ છે. ભગવાન સર્વના ભોક્તા છે એવું જ-
ણાવવાને તેવી દૃષ્ટિનો ઉપદેશ કરાય છે. વિરુદ્ધ ધર્મોની તે તે ભાવનામાં આપત્તિ છે. તેથી
ભગવાનના ઐશ્વર્યનું જ વર્ણન કર્યું છે. તે કાર્ય વાક્ય ભલે હો. કારણ કે સ્મૃતિનો
અનુદેશ છે એમ કહેવામાં આવે તો જણાવે છે-લુભૂર્ધત્વ વગેરે ધર્મો તેના સંભવતા
નથી. ઉપલક્ષણથી ઉપાસના માટે કદપના બનશે એમ ને કહેતા તો ના વાજસનેયિ
એ પુરુષનું કથન કરે છે. તે આ વૈશ્વાનર અગ્નિ જે પુરુષ છે; તે. જે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર
પુરુષવિધને પુરુષમાં અન્તઃ પ્રતિષ્ઠિત બાણ” (શ. બ્રા. ૧૦-૬-૧-૧૧). માટે
પુરુષહોવાપણું અગર અન્ય પાઠ પ્રમાણે પુરુષવિધતા બઠરઅગ્નિમાં સંભવતી

સૂત્ર ૨૬ (૧) ઉપર આપેલા ભગવદ્ગીતાના અવતરણમાં વૈશ્વાનર ચાર પ્રકારનાં અન્ન પકવે છે એ-
કહ્યું છે તેથી વાદી કહે છે કે વૈશ્વાનર એ અગ્નિ છે. અર્થાત્ વાદી એમ જણાવે છે કે સૂત્ર ૨૫ જે
સિદ્ધાન્તી એમ કહે છે કે સ્મૃતિ પણ તેમના મતને ટેકા આપે છે. તો તે વાદ આ પ્રમાણથી બોલો
કરે છે, કારણ કે ભગ્નીતામાં તે વૈશ્વાનરને બઠર અગ્નિમાં કહે છે, પરમાત્મા નહિ.

(૨) પણ કદાચ કોઈ એમ કહે કે, ભલે તમે વૈશ્વાનરને બઠર અગ્નિ કહો, તો પણ અગ્નિએ
વિશ્રુતિ જ છે અને જે અધ્યાયમાંથી આ શ્લોક લીધો છે ત્યાં વૈશ્વાનર બ્રહ્મની વિશ્રુતિ-

નથી, માટે ભગવાન જ વૈશ્વાનર છે. ભગવાન વિષે સંભવતી હોય તો અન્યની કલ્પના ગ્રંથ^{૧૦} નથી.

અતएव न देवता भूतं च ॥ ૧-૨-૨૭

આટલા માટે દેવતા અને ભૂત નહિ

“ઉત્તિથી વૈશ્વાનર નહિ” (અ. પે. ૬-૩૫-૧) ‘વગેરે મન્ત્રોથી દેવતા અગર મહા-ભૂત અગ્નિના વાક્યનો અર્થ છે એવી કોઈને યુદ્ધિ થાય તો તે પણ અતિદેશથી જ પરિ-હરે છે. સુખ્ય સંભાવના ભગવાન વિષે જ હોવાથી, અન્યની કલ્પના યુક્ત નથી.

સાક્ષાદપ્યવિરોધઃ જૈમિનિઃ ॥ ૧-૨-૨૮

સાક્ષાત્ પણ અવિરોધ નથી એમ જૈમિનિ કહે છે.

હવે પરિભાષુ પ્રકારનો વિચાર કરે છે. અંશુષ્ઠમાત્ર હોવાપણું ભગવાનનું સ્વાભા-વિક કે કૃત્રિમ હશે ? આ^૧ સિદ્ધ થવામાં જ પ્રથમ જણાવેલું સિદ્ધ^૨ થાય માટે વિચાર કરાય છે. ત્યાં આ અર્થમાં પ્રકરણ લેઈથી ચાર વેદના અર્થ ચિન્તક ઋષિઓ છે. તેમાં શબ્દ બલ પ્રમાણે વિચાર કરનાર આચાર્ય વ્યાસજી છે. જૈમિનિ શબ્દ અને અર્થનો વિચાર કરનાર છે. આશ્મરથ તો શબ્દનો ત્યાગ કરીને અર્થના વિચારક છે. બાદરિ કેવલ અર્થના વિચારક છે, આચાર્ય^૩ વળી વિચાર અને અવિચારનો દોષ બોતાં વિચાર-ને પણ કહે છે, તેમની (બીજા ચિન્તકોની) અલ્પબુદ્ધિ જણાવવાને નામો કહે છે. તેમાં ઉભય બલના વિચારક જમિનિના નામનો પ્રથમ નિર્દેશ છે. વ્યાપક બે અંશુષ્ઠમાત્ર હોય તો સાક્ષાત્ પણ કલ્પના સિવાય સ્વરૂપના વિચારથી જ જૈમિનિ વિરોધ માને છે.^૪ આકા-શની માફક વ્યાપક, સર્વત્ર જેના હાથ અને યગ છે એવું બ્રહ્મ છે. માટે જ બ્રહ્મની આકારતા તથા અનંત ભૂતિ હોવાપણું પોતાની^૫ ઇચ્છાથી પરની^૬ ઇચ્છાથી અને સ્વભાવથી^૭ જાણે વિશકત છે. ત્રણેના પરિભાષુ નિયત કરેલાં છે. જેનાં પરિભાષુ નિયત નથી તેતો આકાશની માફક^૮ પરિરેષેથી નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે. ^૯તેની વૃદ્ધિ અને સં-ક્રાંતિ તે પ્રમાણે હોય છે. સ્મૃતમાં પણ કહ્યું તે “પુરૂષસ્વ વિણ્ણના નામના ત્રણ

ઓનું વર્ણન છે માટે તેને જાકર અગ્નિ કહ્યો છે. પણ આથી વૈશ્વાનર એ બલ છે એ અર્થમાં કોઈ ફર પડતો નથી. એમ જો કહેવામાં આવે તો વાહી જણાવે છે કે અહિં આ ભગવાનનો અર્થ જ નથી. કારણ કે વૈશ્વાનરના વળુનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો આવે છે.

સત્ર ૨૭ (૧) “વગેરે” શબ્દથી વૈશ્વાનરં કેતુમન્દાં વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલ નિર્વિપેત્ત વગેરે શ્રુતિઓનું ગ્રહણ છે.

સત્ર ૨૮ (૧) પ્રદેશ માત્ર હોવામાં (૨) ભગવાનનું અસાધારણ ધર્મરૂપ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ (૩) શબ્દના વિચારણાના ક્રમને જ તાત્પર્ય ગણીને અર્થ સમજવનારા (૪) કાલ્પનિક અતિ વિચારમાં દોષ કહ્યો છે + નૈવા તર્કેણ મતિરવનેયા તેમજ સત્ત્વેન મયં ચિદુષો મન્વાનસ્ય વગેરેમાં કહ્યા પ્રમાણે (૫) સોન્વેદ્યઃ સવિનિહાસિતવ્યઃ શ્રુતિના પ્રામાણ્યથી (૧) અવિરોધનું ઉપ-પાદન કરે છે. (૭) ઘટુ સ્યામ્ અશ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (૮) યદ્યદ્વિયા ત ઉરુગાય વિમા-ધયન્તિ । તત્તદ્વપુઃ પ્રણયસે સદનુપ્રદાય (ભાગવત) માં પણ ઇચ્છાથી જ (૯) આકાશવત્સ-વગતશ્ચ નિત્ય । સર્વત્ર વાણિપાદાન્તમ્ શ્રુતિમાં સ્વભાવથી છે (૧૦) ઘટાકાચ તથા મહાકાશની માફક પરિરેષ (૧૧) જુઓ. અદ્વૃણમાત્રપુરુષઃ મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ (૧૨) મન વગેરે અણુ

રૂપો જાણે છે. પ્રથમ મહત્ત્વ સર્જનાર છે. બીજી ઈડામાં રહેલું. ત્રીજી સર્વ જૂતોમાં રહેલું તે જાણીને સુકત થાય.”

જૂતોમાં પ્રકાર છે. ઉદરમાં અંશુષ્ક^{૧૨} જેટલો દુદ્ધમાં પ્રાદેશ અને માયામાં મનમાં તથા ઇન્દ્રિયોમાં^{૧૩} અણુ ચિત્તમાં વ્યાપક^{૧૪} એકનો ઉપક્રમ હોય તો પણ સર્વ-માં તે પ્રમાણે કથન હોવાથી વિભૂતિ અલેદ માટે છે. માટે વૈશ્વાનર પુરૂષ હોવાથી, સન્નિધાનંદ રૂપથી આ પ્રમાણે પ્રાદેશ માત્ર (અંશુષ્ક માત્રનો નિરોધ નથી) માટે સાકાર પ્રજ્ઞવાદજ જૈમિનિનો સિદ્ધાન્ત છે.

અભિવ્યક્તેરિત્યાશ્મરથ્યઃ ॥ ૧-૨-૨૯

અભિવ્યક્તિને લીધે એમ આશ્મરથ્ય માને છે.

પ્રજ્ઞા નિરાકારજ છે. તે માયાના પઠાથી ઢંકાયેલું છે. તે માયાના દ્વર થવાથી અધિ-દેવિક દેવતા અધિષ્ઠાતા આકારવાળા પુરૂષથી અન્તર્યામી પુરૂષ અભિવ્યક્ત થયો છે. માટેજ^{૧૫} પુરૂષ સમાન તે છે. અભિવ્યક્તિના કારણથી તે સાકાર પણ છે. માયાનું અપગમન કરેલું હોવાથી, તે સ્વાભાવિક નથી. તો પણ નિર્દિષ્ટ કરાતું સન્નિધાનંદરૂપ જ આશ્મરથ્ય માને છે.

અનુસ્મૃતેરિતિ વાદરિઃ ॥ ૧-૨-૩૦

અનુસ્મૃતિ છે તેથી એમ બાદરિ કહે છે.

બાદરિ દેવલ^{૧૬} યોક્તિક છે, ચિન્તનને લીધે પ્રાજ્ઞાવિવાળા રૂપનો અનુવાદકરનાર શ્રુતિ છે એમ કહે છે. “હિ બહુ રીતે કીર્તન કરાતા, જેને ધીથી તાફે ચિન્તન કરે છે તેના તેના વપુને સત્પુરૂષોના અનુગ્રહ માટે તું પ્રસન્ન થઇને આવે છે”, એ વાક્યનો (ભા. ૩-૬-૧૨) અનુરોધ છે. નહિ તો બહુ કદપનામાં શુદ્ધિની સરલતાને અભાવ હોવાથી તાર્કિક વગેરેના મતોમાં પણ તે પ્રમાણે હોવાથી યુક્તિ પ્રમાણે પ્રજ્ઞવાદ પણ બીજી રીતે ઘટાવવો એવું નક્કી માને છે. આ પક્ષમાં તો અત્તાન્વિકપણું છે અથવા માયાના સ્થાનમાં અનુસ્મૃતિ છે. અભિવ્યક્તિ તો તુલ્ય છે. આમ હોવાથી બાદરિના મતમાં પણ તોન્વિકજ રૂપ છે.

સંપત્તેરિતિ જૈમિનિસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૧-૨-૩૧ ॥

સંપત્તિથી એમ જૈમિનિ કહે છે તથા જણાવે છે.

હોવાથી તેમના નિવમન માટે તેમાં રહેનાર પણ આણુ છે (૧૩) ચિત વ્યાપક હોવાથી તેની શક્તિ માટે તેના રહેનાર વ્યાપક છે.

સૂત્ર ૨૯^૧(૧) ખરી રીતે બ્રહ્મને આકાર નથી(૨) અધિષ્ઠાનથી જ (૩) બાવાર્ય વસ્તુતઃ નિરાકાર હોય તોપણ અભિવ્યક્તિના કારણથી તે સાકાર છે, માટે તેમાં કાષ્ઠ પણ વિરોધ નથી એવું આશ્મરથ્ય માને છે

સૂત્ર ૩૦ (૧) યુક્તિને જ માનનાર (૨) મક્ત્સ્યાનુગ્રહાર્ય વૈઘણ્ણો રૂપકલ્પના એવા વાક્યથી ભક્ત ભગવાનનું ચિન્તન કરી શકે માટે તેના રૂપની કલ્પના કરી છે (૩) એક વસ્તુમાં અનેકની કલ્પના કરવા શુદ્ધિ ચુંચાઇ જાય છે. વસ્તુનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી.

જૈમિનિમતમાં આકાર વાદમાં આકાર નિયત^૧ છે એમ માનનાર તેના એક દેશી ભગવાનનું રૂપ નિયત અંશુષ્માત્ર માને છે. તેના નિરાકરણ માટે સર્વત્ર પ્રાદેશપણું (અંશુષ્માત્ર હોવાપણું) સંપત્તિથી કરેલું છે એવું કહે છે.

ત્યાં કથી સંપત્તિ અને કેવી રીતે ? એમ પોતેજ શ્રુતિથી દર્શાવે છે. વાંજસનેયિ પ્રાણીમાં છુ વગેરે પૃથિવી સુધીના વૈશ્વાનરના અવયવો છે અને અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં શિર વગેરેથી શરૂ કરીને ચિણુક સુધીમાં પ્રાદેશ માત્રનું સંપાદન કરતાં કહે છે “સુવિ-
દિત દેવો પ્રાદેશ માત્રને પ્રાપ્ત થયા તથા પ્રાદેશ માત્રને જે રીતે પ્રાપ્ત થઈશ તે રીતે તેમને કહીશ એવું તેણે કહ્યું” તે મસ્તક સમન્વયતાં યોદ્યા આ વૈશ્વાનર અહિં આં સ્થિત થયા “(બૃ૦ જાભાલશાખા) વગેરેથી વૈશ્વાનરનું પ્રાદેશ માત્ર હોવાપણું સંપત્તિ નિમિત્તવાણું કહે છે.

પ્રાદેશ માત્રજ વૈશ્વાનર છે એમ નથી એવો એકદેશીનો પરિહાર જૈમિનિ માને છે. સુખ્ય સ્વસિદ્ધાન્ત કહે છે.

આમનન્તિ ચૈનમસ્મિન્ ॥ ૧-૨-૩૨ ॥

અને આમાં એનું પ્રતિપાદન છે.

સુખ્ય સ્વસિદ્ધાન્તને કહે છે.

પ્રાદેશ વ્યાપકજ છે. જેનું માહાત્મ્ય અચિન્ત્ય છે એવા ભગવાનમાં ઉભય વિરુદ્ધ નથી. માટે પ્રમાણનુંજ અનુસરણ કરવું જોઈએ, યુક્તિ નહિ. શબ્દબળનો વિચારજ સુખ્ય છે. પ્રાતીતિકના વિરોધથી અન્ય રીતે કદપના નહિ. વૈશ્વાનર પુરૂષરૂપ છે તથા પુરૂષવિધ છે તેમજ પુરૂષની અંદર તેની પ્રતિષ્ઠા છે એવું વાંજસનેયિ કહે છે. તેનું રૂપે હોવાપણું તથા તેમાં પ્રાતંકા હોવી યુક્તિથી સંભવતાં નથી. માટે જે ઋષિઓ જુદી રીતે કદપના કરે છે તે જ્ઞાનોજ છે એવા અભિપ્રાયથી સ્વમતજ કહે છે. આ વૈશ્વા-
નરનું જાભાલો આ શિર અને ચિણુકની મધ્યમાં કથન કરે છે “આ અનન્ત અવ્યક્ત આત્મા જે અવિચ્છેદમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, તે વિચ્છેદ શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે” (જા. ૧) વગેરેથી “ભવાં અને પ્રાણીની જે સન્ધિ છે તે આ છુ લોક અને ધરની સન્ધિ થાય છે.” અનન્ત સંકુચિત સ્થાનમાં હોતો નથી, કારણ કે તેથી^૨ વિરોધજ નકામું જાય છે. યુક્તિથી ગમ્ય પ્રણવિધા નહિજ. વિરોધ ન હોય તો પણ શ્રુતિનું^૩ તો મૂળ શબ્દમાં^૪ છે એવું કહેયો.

શંકા—તો પણ વેદ પ્રમાણે કોઈ યુક્તિ શાસ્ત્રની સફલતા માટે કહેવી જોઈએ.

સૂત્ર ૩૧ (૧) પ્રાદેશ માત્ર (૨) સ્થાનને અનુકૂળ સ્થિતિ તેનું નામ સંપત્તિ—તેનાથી કરેલું પ્રાદેશ માત્ર છે તે સ્વાભાવિક નથી.

સૂત્ર ૩૨ (૧) પ્રાપ્ત ભગવાન જ પ્રાદેશ માત્ર છે. તેમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી ભગવાનમાં તે સંભવી શકે છે. શબ્દબળના પ્રમાણથી તેમ સિદ્ધ છે, યુક્તિથી—અપત્તિથી નહિ. શબ્દ બલથી સિદ્ધ અપત્તિરૂપ પ્રાદેશમાત્ર નથી પણ સ્વાભાવિકજ છે. (૨) વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વરૂપ (૩) “જાદરિ પણ” એ અપ્રવા-
દાર છે. (૪) કાકોનન્તોજરોમર માં કહ્યા પ્રમાણે “અનન્ત” વિરૂપણ વર્થે યદ જાય. (૫) પ્રાદેશમાત્રમત્તિવિમાનમ્” એ શ્રુતિ (૬) શબ્દની સંકિતના સ્વભાવને અધીન હોવાથી

ઉત્તર—કહેવાય છે. વસ્તુના સ્વભાવથી વિરોધની શંકા કરવી જોઈએ નહિ, લોહ ચુંબકની પાસે લોહું ફરવામાં જે સુક્રિત છે. ગર્ભની, ઔદાર્યના^૭ અદાહમાં છે, રેતસૂનાં મયૂર વગેરે રૂપમાં તે છે. સર્વત્ર સ્વભાવ અને દર્શનના કારણથી અન્યોપપત્તિ કોઈથી પણ કહેવાવાને શક્ય નથી. તેની અંદર સુધિર છે (ના. ૧૩-૨) વગેરેથી શ્રુતિ આ પ્રમાણે કહે છે, યશોદાને ધાવનાર ભગવાનના મુખકમળમાં વિશ્વજ જોઈને સ્વપ્ન, માયા, તથા અવિદ્યાના નિરાકરણ માટે સિદ્ધાન્ત કહે છે.^{૧૦} આ મારા પુત્રનો, જે કાંઈ આકસ્મિક આત્મયોગ છે. (ભા. ૧૦-૮ ૪૦) એમ ખાણીઆના બંધનમાં આ અર્થનો નિર્ણય કર્યો છે. માટે આનંદાંશનોજ આ ધર્મ છે-કે જ્યાં પોતાની અસિંચકિત હોય ત્યાં વિરૂદ્ધ સમજા ધર્મોના પોતે આશ્રય થાય છે એવો જ નો અર્થ છે. માટે પ્રાદેશ માત્ર વ્યાપક છે તેથી વૈશ્વાનર^{૧૧} ભગવાનજ છે એવું સિદ્ધ થયું.

શ્રીમદ્વેદવ્યાસમતાનુવર્તી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત શ્રદ્ધાસૂત્ર ઉપરના
અણુભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયનો દ્વિતીય પાદ સંપૂર્ણ.

—*—

(૭) ઔદાર્ય-જાડગમિ તેનાથી દાહનો અભાવ છે. (૮) મયુરીની પાસે મયુર નાચે છે ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુ પડે છે. તે આંસુનું મયુરી પાન કરે છે. તેનાથી મયુરીને ગભરું રહે છે અને મયુરી ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઉત્પત્તિ રેતસૂ દ્વારા નથી. અન્ય પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિમાં જેતનો ગંભીર જોઈએ, અહિ આં તેનું નથી. માટે વિચિત્ર છે. માટે વસ્તુના સ્વભાવમાં વિરોધની શંકા કરવી નહિ (૬) સ્વભાવ વસ્તુસ્વભાવ અને દર્શન-શાસ્ત્ર વસ્તુ સ્વભાવવાદમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે. (૧૦) નેનું પ્રમાણ આપે છે. (૧૧) વસ્તુ સ્વભાવમાં તર્કને સ્થાન નથી એ વાદનો ઉપસંહાર કરે છે.

પાદ ૨ જો.

પાદાવતરિણકા.

પાદ ખીજામાં મુખ્યત્વે અન્તર્યામિ પ્રતિપાદક વાક્યોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આનાં મુખ્ય અધિકરણો ૮ છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે-૧ સર્વજ્ઞ પ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણ (૧-૪ સુત્રો) ૨. શબ્દવિશેષાધિકરણ (૫-૮) ૩. અત્યાયરાયરાધિકરણ (૯-૧૦) ૪. શુદ્ધ પ્રવિણવિત્ત્વધિકરણ (૧૧-૧૨) અન્તરઃ ઉપપત્તિરિત્યધિકરણ (૧૩-૧૭) ૫ અન્તર્યામિધિકરણ (૧૮-૨૦) ૬ અદૃશ્યતા-ધિકરણ (૨૧-૨૩) ૮ વૈશ્વાનરાધિકરણ (૨૪-૨૨)xx

પ્રથમ પાદની સંગતિ.

શાસ્ત્રના આરંભમાં જ્યાં જીતાસાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અને મધ્યમાં વેદાન્તોના જ્ઞાનમાં સમન્વય કહેવાનો હોવાથી જ્યાંસા કેવી રીતે કરવી એવી આકાંક્ષા ઠાપીને થાય તો જ્યાંનું જન્માદ્ય ધિકરણમાં લક્ષ્ય તમા પ્રમાણને દર્શાવ્યું. પછી સમન્વયાધિકરણમાં તે જ્યાં ફક્ત નિમિત્ત કારણ-કર્તાજ નથી, પણ સમવાયિ કારણ પણ છે એમ જણાવ્યું. ત્યાર પછીનાં એ અધિકરણોમાં તે લક્ષ્યમાં અભ્યાસિના હોય આવે નહિ માટે તેનો પરિહાર કર્યો. ત્યાર પછીથી પાચ અધિકરણથી ઉદ્ગીચાદિ ઉપાસના વાક્યો ફક્ત ઉપકારી અંગ છે એવો વિચાર કર્યો, વળી તે જ્યાં જુદા જુદા નામથી પણ બ્યવહારાય છે, અને તેથી તે વિષે જો કાંઈ સંદેહ થાય તો તેનું પણ નિવારણ કર્યું છે. વળી ઉવટે ચિદ-અને અચિદના સંમેષથી રહિત સામાર કેવલ કારણ છે એવું જણાવવાને તેના સંમેષયના નિવારણથી સર્વનો સમન્વય જ્યાં સાથે છે એમ પણ કહ્યું અને વળી પ્રત્યય અને પ્રકૃતિ રૂપ શબ્દથી કરામલા સન્દેહોનું નિવારણ પણ કર્યું. આ રીતે શબ્દના સન્દેહનું નિવારણ એ પ્રથમ પાદનું પ્રયોજન હતું.

દ્વિતીય પાદ પ્રયોજન.

પ્રથમ પાદમાં જો પણ આપણે જોઈું હતું કે વેદાન્તનાં જ્યાં વિષયક વાક્યોનું અધ્યયન કરીને બ્યાસ મીમાંસાથી તેની જ્યાંપરતા સિદ્ધ થવાથી શ્રવણ સિદ્ધ થાય છે. અને શ્રવણ કરેલાં વાક્યોમાં અન્ય કાલમાં અર્થભાવના કે વિપરીત ભાવની થવાનો સંભવ રહે છે. માટે તેની નિષ્ક્રિય માટે પૂર્વ રિયત-ધારિત વાક્યની પૂર્વે પદિત, પ્રકૃત અર્થના અન્વયને અવગણ્ય ધર્મોના ત્યાગ અને અત્યાગથી તેનું મનમાં ધારણ કરવું તેનું નામ મનન કહેવાય છે. મનન પછી જ્યાંથી આરંભીને સમાધિ પર્યન્ત નિદિધ્યાસનનું સ્વરૂપ હોય છે અને તે દશામાં મન સધળા બ્યાપારમાંથી નિષ્ક્રિય થાય છે અને જ્યાંજાનથી જ પોતાના સુખનો અનુભવ જાતેજ મળે છે, જ્યાં સુખનાં અનુભવ રૂપ જ્યાં જાન કહેવાય છે. આનું મુખ્ય-આનંદ ફક્ત અનુભવથીજ વેદ હોવાથી, અન્ય સાધનોના આગ્રહ તેમાં હોતો નથી. સુખાભાસ જ્યાં જાન લૌકિક જ્યાંજાનથી જુદી તરેહનું છે. જેમ જોજનથી માણસને તૃપ્તિ થાય છે તેમ જ્યાંના સુખના સ્વયમ્ અનુભવથીજ તૃપ્તિ થઈ શકે. માટે જ્યાંમાં બ્યવહાર રથાપવાને

x સંકારાચાર્ય કહે છે કે આ પાદમાં અસ્પષ્ટ જ્યાં સિંગથી યુક્ત ઉપાસ્ય જ્યાંના વિષયવાગો

વાક્યોનો વિચાર કરવામાં આવે છે

રામાનુજ પ્રમાણે ડ્રવ અર્થ સૂચક અસ્પષ્ટ ચિન્હો જેમાં છે તેનાં વાક્યોનો વિચાર અદિત્યા કરવામાં આવે છે.

xx સંકારાચાર્યના મતે આ પાદમાં માત્ર અધિકરણો છે-સર્વજ્ઞપ્રસિદ્ધાધિકરણ, અનાધિકરણ, શુદ્ધ પ્રવિણવિત્ત્વધિકરણ, અન્તરધિકરણ, અન્તર્યામિધિકરણ અદૃશ્યતાધિકરણ અને વૈશ્વાનરાધિકરણ.

રામાનુજ ૭ અધિકરણ લે છે. સંકારાચાર્યનાં તમામ અધિકરણો સે છે, પણ શુદ્ધ પ્રવિણવિત્ત્વ સમાવેશ આતાધિકરણમાં કરે છે.

અવશ્યની જરૂર રહી, પછી જેનું અવશ્ય વગેરે કરવાનું છે તે ધ્વજા હતું એ વિચારની અવશ્ય અપેક્ષા રહે. માટે ખીજી અધિકરણ યોજાયું હતું, કારણકે તે ધ્વજાનું માહાત્મ્ય યાન તથા તેનું ક્ષેત્ર શું તે જાણવું જોઈએ, નહિ તો ભગવાન વિશેનાં વાક્યો અન્યપરત્વે - લેવાથી અને અન્ય વિશેનાં વાક્યો ભગવાનની સાથે લેવાથી જે જગત્ કર્તા વગેરે દિવ્ય ધર્મો છે તથા અદિત્ય ધર્મો છે તે દસટ મુઠટ થઈ જાય, અને તેથી વિપરીત ક્ષણની સિદ્ધિ જાને. માટે ખીજા અધિકરણમાં જગત્કર્તા, સાત્ત્વિકસમધિગમ્યત્વ, અપરિચિન્નત્વ, તથા સર્વશક્તિ વગેરે ધ્વજાના દિવ્ય ધર્મોનું વર્ણન કર્યું. ધ્વજાના આ દિવ્ય ધર્મો વેદમાં કહેલા છે. તે વેદો કહે છે કે જગત્ કર્તા વગેરે લૌકિક ધર્મો નથી પણ દિવ્ય છે - અસૌકિક છે. માટે તે શુભોગી પૃથ્વી અસૌકિકતા જણાવવાને વિધિ અને નિર્દેશ દ્વારા સમન્વય અને ઇક્ષતિ અધિકરણ યોજ્યાં હતાં અને પછી પ્રથમ પાદમાં શબ્દના સન્દેહનું નિવારણ કર્યું હતું. તો પછી આનન્દમય “અને હિરણ્યમય”નું વર્ણન કરનારા અધિકરણોમાં “મય” વિશેના સંદેહનું નિવારણ કર્યું હતું અને આકાશ પ્રાણ અને જ્યોતિઃનું નિરૂપણ કરનારા અધિકરણોમાં તે પ્રાકૃત નથી પણ ધ્વજા એમ કહીને પ્રકૃતિના સંગ્રહનું પણ ત્યાં નિવારણ કર્યું. આ રીતે પરધ્વજાનું પ્રતિપાદન કરનારા જેટલા શબ્દો હતા, અને જે તે ધ્વજા નથી પણ ખીજી કંઈક છે એવો અર્થ સમજવા તરફ કુદિને ખેંચી જાય છે, તેવા તમામ શબ્દોમાં સપળા સંદેહોનું નિવારણ પ્રથમ પાદમાં કર્યું.

વળી જેઓ એમ કહે છે કે ધ્વજાના સમગ્ર અને નિર્ગુણ એવા બે ભેદો કૃતિમાં જણાવ્યા છે, તેમાં સમગ્ર ધ્વજાએ માયાથી જન્ય હોવાથી તે મિથ્યા છે. માત્ર ઉપાસનાનેજ તે વિષય છે તેથી તે મુખ્ય નથી પણ ગૌણ છે, પણ મુખ્ય ધ્વજા-અર્થ ધ્વજા તો નિર્ગુણજ છે. તેઓ ધ્વજા શબ્દોના અધિકારીજ જણાતા નથી. કારણ કે જ્યાં જ્યાં એ ધ્વજા છે એવા ધ્વજાવાદમાં જો કે ધ્વજાના શુભોગી કદમ્બના છે તો પણ તે શુભો સમગ્રો પ્રકૃતિ વિષે જે રીતના માને છે તે રીતે સ્વીકારતા નથી. જો કે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં ભગવાનને પ્રધાન અને ક્ષેત્રના પતિ તથા શુભના ઇશ કહ્યા છે, પણ તે શુભો ભૌતિક નથી. ધ્વજામાં જે શુભો છે તે નિત્ય અને આધિદેવિક છે. તે વસ્તુ જણાવવાનેજ આખા અધ્યાયનો આરંભ કર્યો છે. ધ્વજાના શુભો આધિદેવિક છે એમ જો ન સ્વીકારવામાં આવે તો ધ્વજા સ્વપ્નાનું કારણ હોવાથી તેમનો સમન્વય થાય અને ધ્વજાના અન્ય ધર્મોનું નિવારણ કરનાર (સમગ્ર પ્રજાપતિ વગેરે જગત્નું કારણ નથી એમ જણાવનાર) અન્ય અધિકરણો વર્થ જાને.

દ્વિતીય પાદ પ્રયોજન

પ્રથમ પાદનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે જણાવ્યો, અને તેની મંત્રિત પાદ ખીજીની સાથે જણાવતાં કહે છે કે જેમ પ્રથમ પાદમાં શબ્દગત સન્દેહનું નિવારણ ધ્વજા વિષયમાં કર્યું છે તેમ પાદ ખીજીની અર્થગત સન્દેહનું નિવારણ કરવામાં આવશે. પણ અર્થના બે ભેદ જીવ અને જડ એમ છે. અને તેને જૂદી જૂદી રીતે લેતાં તથા સમુદાયમાં લેતાં એકંદરે ત્રણ પ્રકારના અર્થો જાને છે, માટે હવેના ત્રણ પાદ આ અધ્યાયમાં બાકીના છે. આ પાદમાં (ખીજા પાદમાં) કેટલીક કૃતિઓમાં ધ્વજાને બદલે તે જીવનું નિરૂપણ કરતી હોય એમ સંદેહ રહે છે. માટે તે કૃતિઓનો અર્થ પણ ધ્વજા પરત્વેજ છે એવું જણાવવામાં આવશે. પાદ ખીજામાં જીવ વિશેના સન્દેહો, પાદ ત્રીજામાં જડ વિશેના અને પાદ ચોથામાં જીવ અને જડ તે બન્ને વિશેના સન્દેહોનું નિવારણ કરવામાં આવશે.

અધિકરણ ૧ હું.

આદર્શ પાદના ઉપક્રમણ પછીથી પ્રથમ અધિકરણનો વિષય શો છે તે કહેવામાં આવે છે.

હિદિગ્મના પાંચમા પ્રપાઠમાં એવું વાક્ય છે કે “આ સધળું ખરેખર ધ્વજા છે. તેને તત્તજ્ઞાન કહે છે, શાન્તે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ, તે પુરુષ કદમ્બ છે, જેમ કદ્દુ આ લોકમાં પુરુષ થાય તેમ અદિત્યો પ્રમાણ કરીને તેણે કદ્દુ કરવો જોઈએ”

સંશયોત્થાન.

આ વાક્યમાં “આ સધળું બ્રહ્મ છે” એમ શરૂઆતમાં કહીને તમામ કાર્ય બ્રહ્મ છે તેમ કહે છે, અને પછીથી તેને “તત્ત્વજ્ઞાન” કહે છે. તમામ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ અને લય બ્રહ્મમાં છે. તેનું જીવિત છે. સર્વના કારણ રૂપ બ્રહ્મનીજ પુરુષે રાગદ્વેષ રહિત યદને ઉપાસના કરવી. તે ઉપાસના જેમ વાચાને ઘેતુ માનીને કલ્પિત ધર્મોથી કરીએ છીએ તેવી રીતે કરવાની નથી, માટે પુરુષે જ્ઞાન યદને કરવી જોઈએ એવું વિશેષણ ચોખ્ખું છે. બ્રહ્મજ સધળાનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી સધળા જગતની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરી છે. આની પુરાણ વગેરેમાં વિરાટ કહીને ઉપાસના કરી છે અહિં સુધી સંશયને કારણ નથી. પણ આથી આગળના વાક્યમાં સન્દેહ રહે છે, ત્યાં કંતુ કરવાને કહે છે, કંતુ એટલે યદ, અને તે ધર્મ છે, તે યદ મનોમય તથા પ્રાણ શરીરવાળો કલો છે. ઉપાસનાનું પ્રકારણ હોવાથી આજ ઉપાસના કરી છે. વળી મનોમયનો યૌગિક અર્થ કહીએ તો તે વેદ છે અને પ્રાણ શરીરથી કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અભેદોપચાર કહેલો છે.

હવે અહિં આ શબ્દોમાં સંશય એ રહે છે કે તેનાથી વિજ્ઞાનમય જીવની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાની કહી છે. કે અથવા તે અનર્થમાં જોને પુરાણમાં સૂક્ષ્મ કલો છે તેજ બ્રહ્મ અહિં આ કલો છે ?

પૂર્વપક્ષ જીવની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના અહિં આ વાચ્ય છે.

હિદિગ્મના ઉપર ઉતારેલા વાક્યમાં જેમ જડ જગતની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાનું કહે છે તેમ જીવની પણ બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાનું કહે છે. માટે એ રીતે વિચાર કરતાં આ વાક્ય બ્રહ્મ વિશેનું નથી. અન્ય શાખામાં “વિજ્ઞાન બ્રહ્મ ચેદેદ” એ વાક્યમાં જીવની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના રૂપ કહી છે. વળી અહિં આ તેનું કારણ (પ્રકાર રૂપ) પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન જીવિતેલું હોવાથી આ સ્થળે જીવની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના માની છે. તેમ અન્ય પદનો અન્ય અહિં આ નથી એવી પણ શંકા બાજબી નથી. કારણ કે મનોમય પદ વેદથી ભેદિત છે. સત્ત્વ મંકલ્પ હોતા નથી, અને ‘સત્ય મંકલ્પ’ પ્રાણની ઉપાધિ હોવાથી પ્રાણ શરીર પદના અન્યથા બાકીનાની ઉપાસના માટે અનુવાદ તરીકે અન્યથા વધારે સારી રીતે બંધ બેસે છે. માટે કાર્ય અને કારણના અભેદથી જીવજ બ્રહ્મ તરીકે અહિં આ ઉપાસ્ય છે.

સિદ્ધાન્ત.

ઉપરના વાક્યમાં જીવ વિશેના અર્થ તમે જે કાઢવા માગો છો તે કાઢી શકાય એમ નથી. વાક્ય તો બ્રહ્મનુંજ છે. કારણ કે ત્યાં સર્વજ્ઞ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ છે. વેદાન્તોમાં ઉત્કૃષ્ટ તરીકે બ્રહ્મજ પ્રસિદ્ધ છે. વળી આ સધળું બ્રહ્મ છે. એ વાક્યથી જીવની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરી નથી, પણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવાને ઉપદેશ આપ્યો છે.

અનંતકારણ પૂર્વક ઉપાસનાથી થયેલું છે તેના સર્વ વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મના મનન રૂપ પરમ-હિતનું અનુસાસન કરેલું હોવાથી, ઉપદેશ તે બ્રહ્મનોજ છે, તે જીવ વિશેનું વાક્ય નથી. આગળ અનિન્દમયનો ઉપદેશ કરવા જોવો હોવાથી જીવની ઉપાસના ઉચિત દોષ તો પણ આગળ અન્ય ઉપદેશનું દર્શન નહિ હોવાથી તેના અંગીકાર અણુકત છે. પ્રથમ પાદમાં બ્રહ્મ જ્ઞાતાસાની પ્રતિતા કરીને જન્માદિ સુત્રમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ આપીને આનન્દમય સુધીના અધિકરણોથી તે બ્રહ્મની પરીક્ષા કરી. પછીથી તેના બાહ્યરૂપને કાષ્ઠ સમજે નહિ માટે અનંતસ્તદ્ધર્મોધિરજીથી તે બાહ્ય પદાર્થ નથી પણ આન્તર છે એવું કહ્યું, અને તે બ્રહ્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. નહિતો આનન્દમય સધળાની અંદર છે તેનું સંપૂર્ણ જાનયશે નહિ, તેની પરીક્ષા આ પાદમાં કરી છે. આનન્દમયના વિષય વાક્યના અન્દર્ભમાં બ્રહ્મનું મનન નહિ કરનારને દોષ લાગે છે એમ કહ્યું છે. માટે તેનું મનન આવશ્યક છે. આ મનન

છદિગ્મના પાંચમા પ્રપાઠકની શ્રુતિમાં છે. તેથી તે મનનનો વિષય બ્રહ્મ છે એમ સમજવું છે.

માટે આનન્દજ્ય જેનો પ્રાણ છે તથા શરીર છે એવા બ્રહ્મનોજ્ય અર્થિયાં વિપદેશ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ “ક્રતુમય પુરુષ” એવા શબ્દો શ્રુતિમાં છે. તેથી સંકલ્પ પ્રમાણે દેવે પછીના દેહનું કથન કર્યું છે. તે દેવે પછીના અન્ય લોકમાં ચનાર ફલ માટે જ હોતું જેવું, માટે ત્યાં વેદાભિમાનિ દેવતાની જ ઉપાસના છે. કારણ કે જો બ્રહ્મ વિષેનું વાક્ય હોય તોપણ બ્રહ્મના જ્ઞાનનું ફલ તે પ્રમાણે હોઈ શકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—આનન્દાત્મક જેના પ્રાણ તથા શરીર છે તેની પ્રાપ્તિ અન્ય લોકમાં પણ થાય છે તે અર્થિયાં પણ કહી છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ મળવાથી અથવા સાધ્યની પ્રાપ્તિથી તેવી પ્રાપ્તિ થાય છે. ન્યાં ન્યાં દેહ છે ત્યાં ત્યાં પ્રાકૃતત્વ છે એવી વ્યાપ્તિરૂપી પ્રાકૃત દેહની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જીવની ઉપાસનારૂપ છે તે અર્થિયાં સુકત નથી. સત્યમકલ્પાદિ વચન તો તે વાક્ય બ્રહ્મ વિષેનું છે એનું જ જણાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—આમ કહેતા હોતો પણ આ બ્રહ્મ વિષેનું જ વાક્ય છે એમ કહી શકશે નહિ, કારણ કે તે જીવ તથા બ્રહ્મ એમ બન્નેને વિષે લઈ શકાય એમ છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી. અર્થિયાં ભૌતિક શરીરવાળો જીવ નથી, પણ બ્રહ્મ છે; કારણ કે જીવનાં શરીર તથા પ્રાણ આનન્દાત્મક નથી. જીવમાં આનન્દનું તિરોધાન હોવાથી પરતુતઃ આનન્દરૂપે તે નિરાકાર છે. કદાચ અધ્યાસથી આનન્દનો આરોપ કરતા હો તો પણ તે જીવ ઉપાસ્ય તો નજ બને. કારણ કે અધ્યાસની સંપાદક અવિદ્યા તે જીવમાં હોવાથી તે અનુપાસ્ય છે. સુક્તિના પૂર્વઃ કાલમાં આપે માનેલા જીવના ઉપાસકમાં પણ અવિદ્યાકૃત પૂર્વે કહેલા અધ્યાસનો સંભવ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ અર્થિયાં તો તેને માટે “મનોમય, પ્રાણમય” એવાં વિશેષણ પ્રયોગ્યાં છે અને તે વિશેષણો લોકમાં પ્રસિદ્ધ પ્રાણાદિના અર્થમાં છે, માટે આ જીવ પરત્વેજ વાક્ય છે.

સિદ્ધાન્તી—આ “પ્રાણમય તથા મનોમય” વિશેષણો ભૌતિક અર્થનાં સૂચક નથી. અર્થિયાં આનન્દજ્ય પ્રાણ છે અને આનન્દમય છે વગેરેથી ભૌતિક પ્રાણાદિની પ્રતીતિ નથી. જો એમ હોય તો પછી બ્રહ્મ વિષેનો જે ઉપદેશ આપવાનો છે તે નિરર્થક બને.

વિદ્યાનમયની ઉપાસનાનાં શ્રદ્ધા વગેરે અંગો છે. અને તે તો પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત છે. જો બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી તેને માટે ઉપાય કરવો ઉચિત છે, તેથી બ્રહ્મ ધર્મ વિદ્યાનની જ ઉપાસના અર્થિયાં કહી છે.

પૂર્વપક્ષી—પ્રાણ અને શરીર પદના વિરોધથી અર્થિયાં જીવના વાક્યનો બ્યુદાસ નથી. કારણ કે તે જીવમાં પણ પ્રાપ્ત કરવાના ફલરૂપ આનન્દાત્મક પ્રાણ તથા શરીર હોય છે. તેથી તમે જણાવો છો તે ઠીક નથી.

સિદ્ધાન્તી—ફલ વાક્યમાં કહે છે કે આ ભૌતિક શરીરનો લાભ કરીને જો આનન્દાત્મક પ્રાણ શરીરવાળા પરમાત્માને જીવો પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહ્યું છે અને એમ પણ કહ્યું છે, કે જે અધિકારીને પરમાત્મા પ્રલસ સાય છે તેને અર્થિયાં કંઈ પણ કર્તવ્ય બાકી નથી. એમ શાસ્ત્રકર્તે કહ્યું છે. આ આનન્દમય પ્રાણ અને શરીરરૂપ જે છે તે જ્ઞાન કરવા લાયક છે અને પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે, અને તેના કર્મ તરીકે વ્યવદેશ છે. અને જ્ઞાન કરનાર તે જીવને જોડેલે જીવ છે એમ કહે છે. જો કે ફલ વાક્યમાં પ્રાપ્તના કથનથી ઉપપત્તિ હોય તો પણ કંઈ વિષય પ્રાણ શરીર અને મનોમય ભજનીયના પૂર્વ વાક્યમાં ઉક્તિ વ્યર્થ છે એમ જો શંકા કરી છે તેનું નિરાકરણ અને કહ્યું છે.

અધિકરણ ૨ છુ.

આ અધિકરણમાં, ચતુર્થ પ્રાણજ ૧૦-૬-૩-૨ ની નીચેની શ્રુતિનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

“જેવો ડાંગરનો ચોખો કે જવ કે સામો કે સામાનો ચોખો હોય છે તેવો આત્માની અન્દર હિરણ્મય પુરુષ રહેલો છે—જાણે કે ધુમ રહિત જ્યોતિઃ”

અહિંઆ ‘હિરણ્મય પુરુષ’ વર્ણન છે. તે હિરણ્મય પુરુષ શું હશે કે બ્રહ્મા? એવો સંશય રહે છે. ઉપક્રમથી જો તેનો વિચાર કરીએ તો તે પુરુષને ડાંગરના ચોખા કે જવના જેવો કહી શકાય છે. એટલે તે શું હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે, પણ જો આપણે ઉપસંહાર ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો તેની પૂર્વે “અન્તરાત્મન” વિશેષણ હોવાથી તે બ્રહ્મા છે એમ માનવાને કારણ મળે છે. તો આ બન્નેભાષ્ય કયો અર્થ ખામ આપણે લેવો તે ખાસ નક્કી કરવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—જો વિષય વાક્યમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના અર્થોમાંથી ગમે તે એક અર્થનો અન્ય અર્થ સાથે આપણે અન્વય કરીએ તો વાક્યમાં ભેદ રહેતો નથી—તે વાક્ય સમજવામાં કોઈપણ સંદેહ રહેતો નથી. જે અર્થનો આ પ્રમાણે અન્વય કરાય તેજ અર્થ બહિષ્કૃત છે એમ માનવું પૂર્વ-તન્ત્ર કહેતાં જૈમિનિના શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયેલ છે. આ રીતે અન્વય કરતાં જો વાક્યની એકતા થાય તો, તેથી કદાચ ઉપક્રમ પ્રયોજક તથા પ્રબળ બને. તો શું અને બ્રહ્મા, એ બે પક્ષો-માંથી આ શ્રુતિમાં શું વર્ણન છે, શુંના ચાર પ્રકારનાં ચારીર છે—કેટલાક શું જરાપુજ્ય કહેવાય છે, કેટલાક સ્વેદજ હોય છે, કેટલાક અપ્સર હોય છે. જ્યારે બાકીના ઉર્લભિજ્ઞ હોય છે. છાન્દોગ્યમાં ત્રણ પ્રકારના શ્લોકો કથન કર્યું છે અને અહિંઆ તેનાથી ચોથો પ્રકાર જે અધિક છે તેનું વર્ણન છે. કારણ કે ‘સંધર્ષા જૂતોની હિંસા કરવી નહિ’ એવા વિધિવાક્યમાં આવેલા જૂત શબ્દને સમજાવે છે. આવો જ તેની ફલ દશામાં—મુક્તિની દશામાં હિરણ્મય બને છે. તેથી હિરણ્મય પુરુષથી આપણે શું જ સમજવાનો છે, બ્રહ્મા નહિ; કારણ કે ડાંગર અને જવનો સામો તથા સામાના ચોખાનું દૃષ્ટાન્ત અહિંઆ આપવામાં આવ્યું છે તેની સમાન બ્રહ્મા હોઈ શકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—હિરણ્મય પુરુષની આનન્દમયતા પૂર્વે અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશ નામના અધિકરણમાં સિદ્ધ કરી છે. આનન્દમય આધકરણમાં એમ પણ સિદ્ધ કર્યું હતું કે આનન્દમયની પ્રાપ્તિ પર-પ્રાપ્તિ તરીકે ફલરૂપ છે. આથી હિરણ્મયની પ્રાપ્તિ એજ શ્લોક ફલ હોઈ શકે, શ્લોકની હિરણ્મયરૂપતા નહિ. માટે હિરણ્મય પુરુષ એ શું નહિ. પણ બ્રહ્મા જ છે.

પૂર્વપક્ષી—સાધુજ્ય મુક્તિમાં શ્લોકની તદ્દપતા થાય છે. તો પછી તે દશામાં શ્લોક હિરણ્મય પુરુષ ફલ બને છે જ

સિદ્ધાન્તી—એવો કોઈ પણ નિયમ નથી, કારણ કે આનન્દમય વગેરે અનેક રૂપો બ્રહ્માના છે તેથી કયા રૂપમાં સાધુજ્ય થશે એમ ભગવાનની ઇચ્છાથી નિર્ણયનો સંભવ નથી. માટે નિયમના અભાવે કરીને હિરણ્મય શબ્દથી જ બ્રહ્મા અર્થ નિશ્ચિત થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—ઉપરની શ્રુતિમાં આ હિરણ્મય પુરુષને ડાંગરના ચોખા, તથા જવ વગેરેની સમાન ઉપક્રમમાં કહીને, તે અર્થ છે એમ જણાવ્યું છે. તો આથી હિરણ્મય વિષયમાં અર્થ શું તે કેમ ન હોઈ શકે.

સિદ્ધાન્તી—ના, હિરણ્મય વિષયમાં છે માટે તે શું છે એમ કહી શકાશે નહિ. બ્રહ્મા પણ હિરણ્મય વિષયમાં છે. બ. ગીતામાં પણ અર્જુન પ્રતિ કહે છે કે “હે અર્જુન, ધર્મ સર્વ જૂતોના ઉચ્ચ દેશમાં રહે છે”. આથી તે બ્રહ્મા જ છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે ભાગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ આપીને કહ્યું કે સ્મૃતિમાં પણ ભગવાન હિરણ્મય વસે છે એમ કહ્યું છે, તો અમને શંકા એ થાય છે કે આપ ગીતાને સ્મૃતિ સી રીતે કહી શકો ?

ભગવાનના નિઃશ્વાસને તમે વેદ કહો છો તો પછી ભગવાનના વાક્યને સ્મૃતિ કહો છો તે સીક લાગતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મા માત્ર ઉપનિષદથી જ વેદ છે તેનું માન કરવાને અન્ય

નથી. અર્જુનને જે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં અર્જુન સિદ્ધિરૂપે પ્રવ્રજ થાય છે. પણ તે અર્જુન પુષ્ટિ ભક્ત નથી. વળી ભગવાનના વાક્યમાં તેને મંપૂર્ણ વિશ્વાસ પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ રથી તરીકે એને રથમાં ભગવાને સ્થાપ્યો છે, તો એવા અભિમાનવાળાને ઉપનિષદના અર્થનો યોગ્ય કોઈ શકાય નહિ. વળી તે કાલ અને દેશ એવા હતા કે જ્યાં યુદ્ધને ઉપયોગી ભુદિમાં ભ્રમ થવાનો સંભવ રહેતો હતો. માટે તે કાલે ધ્વજનો ઉપદેશ કરી શકાય નહિ. વળી ઉપનિષદના વક્તા અને ગીતાના વક્તા જે એક હોય તો વક્તાના ભેદના અભાવે કરીને ગીતાની સ્મૃતિ તરીકે જૂદી ગણના કરવામાં ન આવત. પણ તે વેદનો એક વિભાગ છે એમ ગણ્ય. માટે વક્તા એક નથી પણ બુદ્ધ છે. બલે એક હોય તો પણ તેમની અવસ્થાનો ભેદ અગર સ્વરૂપનો ભેદ તો હોવો જ નોંધ્યો. નહિતો ગીતા સ્મૃતિ તરીકે જૂદી ગણી શકાય નહિ. ધ્વજનાંરૂપ અનન્ત છે. તેથી તેમાંના એક રૂપનો ભેદ વક્તામાં છે. આથી મર્યાદાના પ્રતિપાદક વેદના વક્તા અક્ષરાત્મક વેદના અર્થ તથા તાત્પર્યનું સમજ કરીને તેમાંથી ભગવાને તેના વાક્યો કહ્યા. માટે ગીતા વાક્યોને સ્મૃતિ વાક્ય કહ્યાં છે, માટેજ ધ્વજ વિચારમાં (ધ્વજસૂત્રમાં) તેમાંનાં પણ ઉદાહરણો આપીને વિચાર કરાય છે. વળી ભગવાને પણ સ્મૃતિદ્વારા અર્જુનના ધ્વજવિદ્યાના ઉપદેશના અધિકારથી, ધ્વજવિદ્યાનું નિરૂપણ કરીને પોતાની કૃપાહુતાથી સર્વમાં શુદ્ધ ગણાતું એવું જ્ઞાન આપીને ભક્તિ અને પ્રપત્તિને ઉપદેશ આપ્યો. માટે અંત તરીકે પ્રથમ સધળા નિષ્ક્રિયો કહ્યા છે. વળી અર્જુનના વિચારનથી પણ “તમારું વચન કરીશ” એમ સમજાય છે. માટે ગીતા એ સ્મૃતિ વાક્ય છે; અને તેમાં પણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે હે અર્જુન ઇશ્વર સધળાના હૃદયોમાં વસે છે. આથી ભગવાનનું અણુ સ્વરૂપ મંભવે છે. માટે સ્મૃતિમાં હિરણ્ય પુરુષને અણુ સ્વરૂપ કહ્યો હોય તેથી તે દેહાભિમાની જીવ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—ઇશ્વર હૃદય પ્રદેશમાં સ્થિત હોય શકે નહિ, કારણ કે ઇશ્વર પોતે વ્યાપક છે. તો ન્હાનકડા હૃદય પ્રદેશમાં તેમની સ્થિતિ સંભવી ન શકે, તેમ તે ઇશ્વરનું અણુ સ્વરૂપ એવું પણ માની શકાતું નથી. માટે હૃદય પ્રદેશ રૂપી અણુ અધિષ્ઠાનને લીધે તથા ડગિરના ચોખા વગેરેની હૃદય હોવાથી હિરણ્યમય પુરુષ તે પરમાત્મા હોય શકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ માટે સખર કરો. તમે કહો છો કે વ્યાપક ધ્વજ હૃદય પ્રદેશમાં સ્થિત રહી શકે નહિ. પણ ધ્વજ હૃદય પ્રદેશમાં સ્થિત છે એનો અર્થ શો છે તે તમે સમજતા નથી. એનો અર્થ માત્ર એટલો છે કે ધ્વજનું જ્ઞાન-પરિચય હૃદયમાં થઇ શકતું હોવાથી હૃદય એ ધ્વજનું અધિષ્ઠાન છે. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની દશાપછી તે ધ્વજનો સાક્ષાત્કાર અન્તઃકરણમાં થાય છે. ધ્વજ આ રીતે હૃદયમાં નિયામ્ય-સાક્ષાત્કારનો પ્રિયય બને છે આ રીતે સર્વત્ર ધ્વજ સાક્ષાત્કારનો વિષય હોવાથી તે વ્યાપક છે એમ કહીને હૃદય પ્રદેશમાં સ્થિત રહે છે એવું જે જણાવે છે તે ખોટું છે એમ કહી શકાશે નહિ.

વળી ખીજું જે તમે કહ્યું કે ધ્વજનું અણુ સ્વરૂપ “ડગિરના ચોખા જેવડું” ન હોય, તેનો ઉત્તર પણ અમે આપીએ છીએ ‘ડગિરના ચોખા વગેરેની દ્રવ્ય ધ્વજનું રૂપ કહેવાનું પ્રયોજન એ રૂપ ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારના ભૂતોના અન્તરાત્મા તરીકે ધ્વજ છે. જેમ ઉપરવના ચાર પ્રકારનું ખિલોમાં (છિદ્રોમાં) વ્યાપક રૂપ આકાશને પ્રાદેશ માત્ર કહીએ છીએ તેમ ચાર પ્રકારનાં ભૂતોના ધર્મો ડગિરના ચોખા વગેરેની સમાન વ્યાપક પરધ્વજ કહેવાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જો સધળાના હૃદયમાં ભગવાન જીવની માફક સ્થિતિ કરતા હોય તો જીવની માફક તેને પણ સુખ તથા દુઃખનો સાક્ષાત્કાર થાયજ તથા તેનાં સાધનો વગેરેનો સ્વીકાર પણ બને.

સિદ્ધાન્તી—ના, એમ થવાનું કારણ નથી. કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે મહાન વિશેષ (બેદ) છે કારણ કે સર્વરૂપ હોવું, તથા આનન્દરૂપ હોવું તેમજ સર્વના કર્તા હોવું—આ મુજબ બ્રહ્મમાંજ હોય છે જીવમાં નહિ. માટે તેથી જીવમાં અને બ્રહ્મમાં ધણોજ બેદ છે. ભોગની બાબતમાં પણ જીવ અને બ્રહ્મમાં મોટો બેદ છે. જેમ નેત્રથી સારું અને ખોટું રૂપ મઢણ કરાય છે તેમ નેત્રના અધિષ્ઠાતા દેવતાના સારા રૂપનીજ અપેક્ષા છે. જેમ નેત્ર વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવતા રૂપનું મઢણ કરે છે (ભોગ કરે છે) તેમ બ્રહ્મમાં પણ ભોગની અપેક્ષા છે કારણ કે બ્રહ્મ પણ ચક્ષુના ચક્ષુ અને શ્રોત્રના શ્રોત્ર હોવાથી સર્વના અધિષ્ઠાતા છે. તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યથી સદ્ગુરુની કૃપાથી જીવને પણ ભગવાનનો સંબંધ થાય છે ત્યારે જીવને પણ ભગવાનની માફક ભોગનું ભોક્તૃત્વ યશે. જીવ અને બ્રહ્મમાં વિશેષ એ છે કે જીવ સાધારણતઃ ભોગ ભોગવતો નથી પણ બ્રહ્મ જ ભોગભોગવે છે, કારણ કે બ્રહ્મ સર્વના અધિષ્ઠાતા છે. પણ તત્ત્વમસિ વાક્ય દ્વારા જ્યારે સદ્ગુરુની કૃપા થાય ત્યારે જીવ પણ ભોગનો ભોક્તા બની શકે છે.)

હૃદયમાં રહેલો આત્મા તે જીવાત્મા નહિ પણ પરમાત્મા એમ પ્રાનીએ તો પરમાત્માને સુખ દુઃખ ભોગે એવી જે તમારી શંકા છે તેનો ખૂલાસો અને આપી દીધો કે જો કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ બન્ને હૃદયમાં સ્થિત છે તો પણ બન્નેમાં મહાન બેદ છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૦-૬-૩-૨ માં હિરણ્યમય પુરુષનું જે વર્ણન છે તે વર્ણન જીવ પરત્વે હશે કે બ્રહ્મ પરત્વે એવી શંકાના સમાધાનમાં સૂત્રકાર કહે છે કે તે બ્રહ્મ અર્થમાં છે. તેને માટે નીચેના કારણો આપે છે.

(૧) હિરણ્યમય એ શબ્દનો પ્રયોગ બ્રહ્મના અર્થનુંજ સૂચન કરે છે. હિરણ્યમયનો અર્થ આનન્દમય થાય છે, અને આનન્દમય એ પર બ્રહ્મ છે, માટે હિરણ્યમય પુરુષને પર બ્રહ્મ સમજવો, જીવ નહિ.

(૨) તે હિરણ્યમય પુરુષને ડગિરના ચોખા, યવ, સામો વગેરેની દૃશ્ય કહીને તે બાબત છે એમ "કહ્યું છે". આ બાબત સ્વરૂપથી પણ જીવ અર્થ નથી, કારણકે સ્મૃતિમાં (ગીતામાં) અર્જુન પ્રતિ ભગવાને કહ્યું છે કે હમર સર્વના હૃદયમાં સ્થિત રહે છે. આ વચનથી પરમાત્માના બાહ્ય સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે.

(૩) વળી હૃદયમાં સ્થિત છે એમ સ્મૃતિ વચનમાં કહેવાનું કારણ કે હાં (હૃદયમાંજ) બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ કારણથી તે બાહ્ય છે તથા બ્યોમની માફક બ્યાપક છે. એમ બન્ને પ્રકારે હિરણ્યમય પુરુષનું વર્ણન કર્યું છે તેથી તે બ્રહ્મજ છે.

(૪) જોકે જીવ અને પરમાત્મા બન્ને હૃદયમાં સ્થિત રહે છે છતાં, પરમાત્માને જીવની માફક સુખ દુઃખ ભોગવવા પડતાં નથી, કારણ કે તે બન્ને વચ્ચે મહાન બેદ છે.

અધિકરણ ૩ વ્હું

પૂર્વપક્ષ અત્તા=જીવ છે ઉત્તરપક્ષ અત્તા=ભગવાન.

આ અધિકરણમાં કલ્પદ્રીના નીચેના મંત્ર ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.
"જેનાં બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બન્ને ઝોદન છે, અને ચત્સુ જેનું ઉપસેચન છે. એ ક્યાં છે એ કાણુ પરીખર રીતે જાણી શકે?" (૧-૨-૨૫)

આ વાક્યમાં બ્રહ્મ અને ક્ષત્રને ઝોદન કહ્યા છે આથી જેનાં તે ઝોદન છે તે તેના ભોક્તા છે એમ સમજાય છે.

અહિં આં સંશયનું બીજ આ છેકે અહિં આં વર્ણનનો વિષય જીવ હશે કે બ્રહ્મ ?

x ઝોદન વગેરે ભક્ષ્ય દ્રવ્યમાં રમિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ચોપડવાને માટે મિશ્રિત તથા ઘી વગેરે ઉપસેચન કહેવાય છે.

અધિકરણોથી હૃદયમાં રહેલો દિરણમય પુરુષ બ્રહ્મા છે એમ આપણે સિદ્ધ કરેલું જાણ્યું. તે બ્રહ્મ સત્ રૂપે છે, ચિદ્ રૂપે છે, અને આનન્દ રૂપે પણ છે. હવે તે સર્વનં બોક્તા પણ છે, એવું સિદ્ધ કરે છે. ઉપરના વાક્યમાં બ્રહ્મા અને સ્વતંત્ર જોદન કહ્યા છે. તે બન્નેનો વધ અસંભવ છે. તેમ જાણ્યું જેને યોગ કહ્યું છે, તે સર્વનં મારક હોવાથી તેનું પણ ભક્ષણ કરનાર શ્વ હોઈ શકે નહિ એમ નોંધાવે તે યોગ થાય તો કહેવાનું કે અહિંઆ જોદન તથા ધીનો ભોગ કરવાની વાત કહી છે, તે ઉપરથી શ્વનાજ ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમ “એ કયાં છે એ કાણુ બરોબર જાણી શકે?” એ વાક્યથી, સ્થાનની પણ અજ્ઞાનતા જણાવી છે. માટે આ વાક્ય શ્વપરત્વેજ હોઈ શકે, કારણ કે નો બ્રહ્મ અર્થ હોવાનો સર્વ વ્યાપક બ્રહ્મ હૃદયમાં ભાસવાન થાય છે તો પછી તેના સ્થાનની અજ્ઞાનતા ન સંભવે માટે અર્થ બ્રહ્મ વિષેનો નથી પણ શ્વ વિષેનોજ છે. આમ જોકે એક રીતે વિચાર કરતાં શ્વપરત્વે અર્થ લેવાનું છે છતાં પણ બ્રહ્મ અને સ્વ તથા જાણના બોક્તાનું વર્ણન હોવાથી, અને તે બોક્તા અલૌકિક સામર્થ્ય ધરાવનાર બ્રહ્મથી બીજું હોઈ શકે નહિ માટે અર્થ શ્વ વિષેનોજ લેવો કે બ્રહ્મ વિષેનો તે માટે સંદેહ સકારણુ બને છે.

પૂર્વપક્ષી—આ રથને સંદેહને બિદરૂલ કારણુજ નથી તેનાં કારણુ નીચે મુજબ છે.

(૧) ઉપરની શ્રુતિમાં જ્યાં બ્રહ્મ અને સ્વ કહેતાં બ્રહ્મણુ તથા સ્વિત્યેતે જેનું જોદન કહ્યું છે તે બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ કારણુ કે બ્રહ્મની બાબતમાં બ્રહ્મણુ વગેરેના પ્રાણુની હિંસાનો નિષેધ કર્યો છે.

(૨) વળી અહિંઆ જેમ ધી વગેરેથી યુક્ત જોદનનું બોજન દૈનિકમાં લેવામાં આવે છે તેવી રીતના બોજનની વાત કરી બતાવ્યા છે. તેથી પણ એમ માનવાને કારણુ મળે છે કે જેનું જોદન બોજન છે તે બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ.

(૩) વળી તે કયાં રહે છે? એનું પણ જ્ઞાન ધણુજોતે નથી. નો તે બ્રહ્મ હોય તો બ્રહ્મ ક્યાં રહે છે તે બધાએ જાણ્યું છે. પણ આ બોક્તાના રહેઠાણની કાંઈને ખબર નથી. આથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ ઉક્ત રથને નથી જ.

આ ઉપરથી અમે એમ કહેવા માગીએ છીએ કે અહિંઆ વિષય બ્રહ્મનો નહિ પણ કોઈ અલૌકિક સામર્થ્ય ધરાવનાર મહાદેવ વગેરે બોક્તા વિષેનો હોવો જોઈએ. પણ વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ભગવાન કહી જ હોઈ શકે નહિ; કારણુ કે ભગવાનના ધર્મોમાં કદી પણ કિલ્લ (કલેશ યુક્ત) કર્મો હોતાં જ નથી. માટે બ્રહ્મ નહિ પણ શ્વજ જેણે ઉપાસનાથી મહા પ્રભાવને એકઠો કર્યો છે તે વાક્યનો અર્થ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી, પણ અહિંઆ બોક્તા તરીકે જેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે શ્વ નહિ પણ ભગવાન જ છે. કારણુ કે તે ચર તથા અચરનું મહણુ કરે છે. ચર એટલે સઘળાં પ્રાણીઓના વધને માટે પરિશ્રમણુ કરનાર જાણ્યું છે અને અચર એટલે બ્રહ્મ તથા સ્વનો છે કારણુ કે તેઓ પ્રવાહની નિલતાને લીધે અચર છે. માટે તે બન્નેના ચર તથા અચર એ ઉલખના અર્થા કહેતાં બોક્તા શ્વ હોઈ શકે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—ભલે શ્વ નથી એમ અને કણુલિએ તો પણ બ્રહ્મ જ તે બોક્તા હોવા નોંધ્યું એમ તો અમારાથી મનાવું નથી. શ્વને જાણે જાણ્યુંને જાણનાર રૂઢ અહિંઆ બોક્તા લેવામાં શો બાધ આવે છે?

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકા બાજબી છે. પણ જેમ કોઈ રાજાનો પ્રધાન હોય અને તે પ્રધાન પ્રજાનું પાલન કરી પોતાનો ધર્મ બજાવે તો હોય તો પણ તે રાજાની સાવભોમ સત્તાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. પ્રજાનું પાલન કરવા છતાં તેની સત્તા નીચે તેને રહેવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વર સર્વના હોવાથી, તેમના તે બોક્તાત્વનું ઉલ્લંઘન રૂઢ પણ કરી શકે નહિ એટલે મુખ્ય રીતે રૂઢબોક્તા કહી

શકાય નહિ. રૂપ પ્રધાન તરીકે અને પરમાત્મા રાજ્ય તરીકે હોવાથી, રૂપને પરમાત્માની આત્મામાં રહેવું પડે છે. આથી મુખ્ય રીતે રૂપ એ બોક્તા છે એમ અને કમુલી શકતા નથી,

પૂર્વપક્ષી—પણુ અને ઉપર જણાવ્યું કે અદિઆં ભોજનનું વર્ણન લૌકિક ભોજનની માફક છે. લૌકિક ભોજનમાં આદનમાં જેમ ઘી વગેરે નાખવામાં આવે છે તેવી રીતે અદિઆં છે તેા તેવા પ્રકારના ભોજનના બોક્તા પરમાત્મા નજ હોઈ શકે.

સિદ્ધાન્તી—લૌકિક ભોજનની માફક દૃશ્યત આપ્તું છે તેથી પરમાત્માનું ભોજન નથી એમ કાષ્ઠ પેણુ રીતે મનાય નહિ. લૌકિક ભોજન માફક દૃશ્યત આપવાનું મુખ્ય પ્રયોજન આપણા જેવા લૌકિકમાં પડી રહેલાઓને વિષયનું દમન જરાબર સમજાવવાને આપ્તું છે, તેથી કંઈ તેની લૌકિકતા થઈ શકતી નથી. જેમ આપણે જીવે ઘી સહિત ભોજન કરીએ છીએ તેમ પરમાત્મા પણુ તે ભોજન અલૌકિક રીતે કરે છે એમ કહેવાને ઉદ્દેશ છે.

પૂર્વપક્ષી—આમ હોય તો પણુ પરમાત્મા તે બ્રહ્મ અને ક્ષત્રનું ભક્ષણ કરતા હશે ?

સિદ્ધાન્તી—એમાં તમને શા માટે અગ્રહા રહે છે. પરમાત્મા પોતે પ્રલયના કર્તા છે એમતો તમે કશુંક કરો છો ને, તો પછી એમાં અયુક્ત શું છે ? પ્રલય વખતે આ યુક્ત છે અને અયુક્ત છે એવો જો બ્રહ્મ વિચાર કરવા બેસે તોપછી પ્રલયજ ન થાય. આથી તે પ્રલય વખતે સમગ્રાનું ભક્ષણ કરે છે એમાં કાષ્ઠ પણુ વાંધો નથી. વળી, તે બોક્તાનું સ્થાન કાષ્ઠ જણાવ્યું નથી એમ ઉપર કહ્યું છે તેથી તે બોક્તા ભગવાનજ હોઈ શકે, કારણુ કે ભગવાનનું સ્થાન કાષ્ઠ જણી શકતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—જો એમ હોય તો, શા માટે પ્રહલાદજીએ તપાવેલો સ્થંભ જોઇને તેમાં તુલિંદ ભગવાન છે એમ કહ્યું ? આથી ભગવાનનું સ્થાન આપણને ખબર નથી, માટે તે ભગવાન છે, એમ કહી શકશે નહિ. ભગવાનના સ્થાનની ભક્તને ખબર પડે છે. બ્રહ્મ તો વ્યાપક છે અને તેથી સર્વ સ્થળે છે તો શા માટે એવું કહેા છો કે તેના સ્થાનની ખબર પડતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—ખરી રીતે તો ભગવાનના સ્થાનનું જ્ઞાન નથીજ. જો કે પોતે સર્વ સ્થળમાં છે છતાં તેનું ખરાબર જ્ઞાન નથી. માટે અર્થવશાત્ એ પ્રમાણે કહ્યું છે. જો કે સ્થાન પરત્વે સર્વત્ર વ્યાપેલા છે તોપણુ ભગવાન ચક્ષુના વિષય નથી. (નેત્રથી જોવાતા નથી.)

પૂર્વપક્ષી—ભલે, તો પણુ ભગવાનજ અર્થ હોય તો ભગવાનનાં કર્મોમાં ક્લેશ નથી, અને અદિઆં તો બ્રહ્મ (બ્રહ્મણુ) અને ક્ષત્ર (ક્ષત્રિય) નું ભક્ષણ કરવામાં ક્લેશ જોવામાં આવે છે.

સિદ્ધાન્તી—અદિઆં મોક્ષની અપેક્ષાવાળાઓનું ભક્ષણ કરવામાં આવે છે, એટલે જો ભક્ષ્ય છે તે મોક્ષની અપેક્ષાવાળા છે. તેમના દેહની નિર્વૃત્તિ થતાં મોક્ષને તેઓ જોળે છે માટે જેમ યોગીને રાંધવા હોય ત્યારે તેને અગ્નિના સંજનમાં લાવવાથી (અગ્નિ ઉપર ઉકાળવાથી) તેના અવયવની શિથિલતાથી જોહન થાય છે (યોગીને પાણીમાં પલાળીને દેવતા ઉપર મૂકીએ એટલે તે યોગી દીલા થાય છે. આ દીલો થયેલા યોગી જેને આપણે જાત કહીએ છીએ તે આદન કહેવાય છે) તેમ મોક્ષની અપેક્ષા રાખનારા બ્રહ્મણુ અને ક્ષત્રિયોના (આત્માના) બોક્તા ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય છે. તેટલા માટે મને તે રીતે મૃત્યુ સાથેના સંજન થતાં તેઓ મોક્ષ માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. અને પછી પ્રાણુ ત્યાં લય પામે છે. મૃત્યુ પણુ ત્યાંજ લીન થઈને આગળ જન્મમરણુ વગેરેના અગ્નાય માટે ભગવાનમાંજ પ્રવેશ કરે છે. માટે આ વાક્યમાં બ્રહ્મ, ક્ષત્ર અને મૃત્યુ તે ભોગ્ય છે, અને તેમનું પ્રહણુ (ભોજન) કરનાર બોક્તા ભગવાનજ છે.

પૂર્વપક્ષી—અમારાથી આ બાબત હજુ પણુ સ્વીકારાતી નથી. પૂર્વપક્ષના નાયથી, અર્થાત્ દિસાનો નિગેધ બ્રહ્મમાં કરેલો છે વગેરે જે દલીલો અને ઉપર આધારી તેથી ભગવાનજ બોક્તા હોય તે અમને અનુચિત લાગે છે. કર્મ દેવતારૂપ મૃત્યુને પોતાને વશ કરીને, અથવા અન્ય મૃત્યુ

રોગરૂપી મૃત્યુનું સાધન લઇને ઉપર જણાવેલી રીતે લક્ષણ કરી શકે છે તો આ જીવનું વાક્ય કેમ ન કહ્યું ?

સિદ્ધાન્તી—તમારું કહ્યું અમે માનીએ પણ પ્રકરણમાં આ શ્રુતિ છે તે જોઇએ તો અદિ'આં બ્રહ્મ (પરમાત્મા)ને બોક્તા કહ્યા છે એમ માન્યા વગર ચાલશે જ નહિ; પ્રથમ આ કવચલીના ૧-૨-૧૮ માં “તે જન્મતો નથી” એવા વાક્યથી આરંભીને ૧-૨-૨૦ માં “બ્રહ્મ છતાં દૂર જાય છે” ત્યાં સુધીના વાક્યમાં (બ્રહ્મના) માહાત્મ્યું વર્ણન કરનાં છેવટે કહે છે કે “તેનું જ્ઞાન બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર છે, અને મૃત્યુ ઉપસેચન (ધી) છે.” કારણ કે તેને જન્મમરણ વગરનો તથા વિરુદ્ધધર્માશ્રયી-કલો છે તો તે બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ પણ હોઈ શકે નહિ. જો તેમ ન હોય તો બ્રહ્મનું જ વર્ણન છે. પ્રકૃત અર્થમાં હાનિ થાય અને અપ્રકૃત અર્થની કલ્પનાનો દોષ આવે. બ્રહ્મનું પ્રકરણ એ પ્રકૃત છે. તેનો ત્યાગ કરીને જીવે જે અપ્રકૃત અર્થ છે તેને સ્વીકાર કર્યો છે એમ કહેવું પડે, એટલે ત્યાં પ્રકરણ સમજવામાં મોટો દોષ બને. માટેજ અમે તમને પ્રારંભમાં કહ્યું કે આ વક્ત્રીમાં બોક્તા તરીકે જેનું નિરૂપણ કહ્યું છે તે બ્રહ્મજ (૨સારમાં જ છે) +

પૂર્વ અધિકરણમાં ભોગનું પ્રતિપાદન કહ્યું. તે ભોગ વ્યાપિ વૈકુંઠમાં અગર બ્રહ્માણ્ડમાં હોય પણ હૃદયની અંદર તો નજ હોઈ શકે એવી કોઈને શકા થાય તો તેના નિવારણ માટે ઉપોદ્ધાતની સંગતિથી આ અધિકરણનો આરંભ કરાય છે. તેમાં ઠાંકકમાં જ ત્રીજી વક્ત્રીમાં નીચેની શ્રુતિ છે. બોક્તા? કેરેલા કર્મનું ક્ષણ વધાર્યું જણીને ઋતને ભોગવતા સુદામાર પ્રવેશ પામેલા ને બે ઉદ્ધૃતને બ્રહ્મના જણનારા અને પાંચ અમિત્રાણા તથા ત્રણ નચિકેતા અમિત્રા પુત્રો તેને હાયા અને આતપ કહે છે.

આ વાક્ય વિષે-સંશય એ થાય છે કે તે બ્રહ્મ વિષેનું વાક્ય હશે કે બ્રહ્મથી જુદું હશે? પ્રથમ બીજી વક્ત્રીમાં અન્યથા ધર્માદિન્યત્રાધર્માત્ “એવા ચબ્દો બ્રહ્મ પ્રકરણમાં છે, પણ પછીથી ઋતને વિવક્તઃ “જેનું વાક્ય છે” ત્યાર પછીથી “આત્માનં રચિનં વિદિધિ થી આરંભ કરીને જીવનું નિરૂપણ કહ્યું છે, એટલે પ્રકરણ જીવનું બને છે. માટે આ “ઋતનું પાન કરતા” એ વાક્ય સાથે ઘટે છે. તેથી તે બ્રહ્મ વિષેનું વાક્ય નથી. તેની પહેલાંના વાક્ય “અન્યથા ધર્માદિ” અન્યથા ધર્માદિ” તેની સાથે સંગત્યમાં લઇએ તો બ્રહ્મ સાથે ઘટી શકે છે. પણ આ “ઋતનું પાન કરતા” વાળું વાક્ય પ્રારંભના બ્રહ્મ પ્રકરણમાં નથી, માટે મંચરનું કારણ છે કે આને આપણે બ્રહ્મના અર્થમાં લેવું કે જીવના? જો અર્થનો વિસ્તાર કરીએ તો બે જણાની વાત કહેલી છે માટે પ્રથમના પ્રકરણમાં તે સુદ્ધ અને સુક્ત જીવ વિષે હશે. અગર પછીના પ્રકરણમાં તે ઇન્દ્રિય અને મન વિષે હશે. અગર બંને હોય તો પણ બ્રહ્મ વિષેનું તો વાક્ય નથી જ કારણ કે વિવેચનના પ્રયોજન થી બે જણાનું મુખ્ય રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે, એટલે એક મુખ્ય અને બીજું ગૌણ જેવું છે નહિ. તેમ બ્રહ્મ વિષેનું જ વાક્ય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો અદિ'આં કોઈ પણ પ્રયોજન જણાતું નથી.

સંશયોત્થાન

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે ઉભયનું પ્રાધાન્ય હોય તોપણ ઉભયમાં એકબેને કીધે વાક્યના

+ આ અધિકરણના પહેલા સૂત્રના “ચરાચર” ચબ્દનો અર્થ શંકર તથા રામાનુજ સ્થાવર જંગમ” કરે છે. એટલે સમસ્ત સ્થાવર જંગમ વિશ્વને ખાનાર એમ કહેવાથી તે પરમાત્મા જ હોઈ શકે ?

૧ આ શરીરમાં ૨ હૃદયાકાશ ૩ બાહ્ય પુરુષ અવયવોની મરખામણીએ ઉત્પટ્ટ ૩ સંસારમાં હાયા અને મેસારમાં અનાસકત એ આતપ.

અહા વિષેના સમન્વયમાં કોષપણુ વિરોધ નથી, "ઋતનું પાન કરતા" એવી શ્રુતિથી, ઉપનિષદથી ભિન્ન સ્થળે જીવ અને અહના અનોદનું નિરૂપણ નહિ હોવાથી, આ વાક્ય જીવ અને અહા ઉભય પરત્વે હોય તો પણ તેઓમાં એકમ હોવાથી તે વાક્યનો અહમાં વિરોધ નથી એમ જોઈએવામાં આવે તો અમે પૂછીએ છીએ કે જીવ અને અહ-તેમના અનોદનું નિર્ણાયક કાણ છે ? પ્રકરણથી તેનો નિર્ણય કરાય છે કે અર્થથી તે બન્નેમાં સદેહ હોવાથી વિચારજ અયુક્ત છે. ઉપર જણાવેલી શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

ન્યારે ન્યારે કોષ પણ બાબતમાં સન્દેહ થાય ત્યારે શાસ્ત્રોથી તે સન્દેહ દૂર કરાય છે, અને તે વિષેનો નિર્ણય શબ્દ પદની શક્તિથી કરાય છે. ન્યાં સુધી વેદોની પદશક્તિથી નિર્ણય હોય ત્યાં સુધી અર્થના નિર્ણય માટે અન્ય કારણનું અનુસરણ પણ કરવું જોઈએ નહિ. આમ હોવાથી, ઉક્ત શ્રુતિમાં જાયા અને આતપ એ બે શબ્દો છે. તેમાંના પ્રથમ શબ્દનો અર્થ જીવ થાય છે, અને બીજો એટલે "આતપ" તે જીવથી ઉત્પ્લુટ જીવ અગર ધર છે. એટલે અહિંઆ બે જીવો છે—બદ અને મુક્ત જીવો—એ વાત સંભવી શકતી નથી.

વળી "ઋતનું પાન કરતા" એ શબ્દો પણ છે અને તેથીજ સંશય રહે છે કે અહિંઆ બે જીવનું વર્ણન કરે છે અગર જીવ અને અહનું.

પૂર્વપક્ષી—આ અહનું સામાન્ય પ્રકરણ છે. છતાં પણ બે જીવો વિષેનું પ્રકરણ પણ ત્યાં છે. બે જીવોનું વિનિગમક પણ છે. "જે વિજ્ઞાન વગરનો થાય છે" એ વાક્યમાં આગળ વિદ્યાન અને અવિદ્યાન એવા જીવોનું કથન કર્યું છે—બદ અને મુક્ત બન્ને પ્રકારના જીવોનું કથન કર્યું છે. બદ જીવનું વર્ણન ન જાયતે મિચતે વા કદાચિત્ત માં કર્યું છે અને મુક્ત જીવનું વર્ણન "મદ્દાન્તં વિમ્ભાત્માન્તં મત્તવા ધીરો ન જ્ઞોચતિ" આ બન્ને બદ અને મુક્ત જીવોનું વર્ણન આગળ કહેવાનું હોવાથી અહિંઆ બન્નેનો પ્રથમ નિર્દેશ કરે છે. વળી ઉપરના મન્ત્રમાં પણ ઋતને તે બે જણા પોષે છે એમ કહ્યું છે. ઋત એટલે સ્વર્ગ અને અપવર્ગના લક્ષણવાળું સુખ છે. વળી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના બે માર્ગો વિહિત હોવાથી સ્મૃતથી જન્ય શરીરને લોક કહ્યું છે. આથી "મુક્ત લોક" પદથી સ્મૃતથી જન્ય શરીર સમજવું. અને "શુદ્ધાનો" અર્થ પરબોમ સમજવો. અને તે કેવલ અહનુંજ સ્થાન હોય છે. જીવનું નહિ, એ શંકા દૂર કરવાને શુદ્ધાનો બીજો અર્થ કહે છે. શુદ્ધાનો શાકં તત્ત્વ-વિચાર ગહન હોવાથી લક્ષણથી તેને અહિંઆ શુદ્ધા કહે છે. કદાચ લક્ષણનો અર્થ લેવામાં થાય ગણ્યતા હોતો શુદ્ધા એટલે હૃદય (હૃદયકાશ) અર્થ સમજો. આ સામે શંકા કરવામાં આવે કે જો તેમ હોય તો બે જીવોનો પ્રવેશ થાય તેટલા માટે એક હૃદય નહિ પણ બે હૃદય કહેવા જોઈએ? પણ અહિંઆ તો હૃદયના અર્થવાળો શુદ્ધા શબ્દ એક વચનમાં છે. તો તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

પૂર્વપક્ષી—બદ અને મુક્ત જીવોનું પ્રકરણ છે.

એક વચનના પ્રયોગનું કારણ હૃદયત્વ રૂપ ભતિની અપેક્ષાથીજ છે. વળી "પરમ પરાધ" એવા જે શબ્દો છે. તેનો અર્થ સત્ય લોક સમજવો. કારણ કે બન્ને પ્રકારના જીવોનો ભોગ ત્યાંજ હોઈ શકે છે. વળી અવિદ્યાથી તેનો પ્રકાશ ઢંકાઈ ગયેલો હોવાથી અવિદ્યાન (અમ) જીવને જાયા કહી છે. અને અહનાને લીધે અતિપ્રકાશ પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી જ્ઞાની જીવ (મુક્ત જીવ)ને આતપ કહી છે માટેજ અહવેતાએ મુક્ત જીવના સ્વરૂપની વાત કરે છે અને પાંચ અગ્નિવાણા અને xxત્રિણા ચિકેતા બીજા (બદ) જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

+ દક્ષિણાગ્નિ, ગાહપત્ય, આહવનીય, આવસથ્ય અને સભ્ય એ પાંચ અગ્નિના ઉપાસકો પંચાગ્નિ કહેવાય છે.

xx "તત્ત્વ દૈતમેવેકે પશુવચ્ચપ્તોન્તરવેવા ચિન્વતે" તૈત્તીરીયાષ્ટકના બ્રાહ્મણમાં.

એટલે બદ અને મુક્ત જીવનુંજ વર્ણન અહિંઆ કરવામાં આવ્યું છે.

જેઓ આને ઇન્દ્રિય અને મન પરત્વે લે છે તેઓ અર્થ બરાબર મમજતા નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિય

અને મન અચેતન છે, અને અહિંઆ તો ચેતનના ધર્મો કલા છે. આથી તે અર્થ લઈએ તો વાક્યના અર્થની સંગતિજ બનશે નહિ. વળી એવો નિયમ છે કે વાક્યના અર્થના યોગમાત્ર વિશેષણનો નિર્ણય થાય છે. જેમ ગંગાયાં ઘોષઃ વાક્યમાં ગંગા શબ્દમાં ગંગાના જલનો અર્થ રહેલો છે, પણ તેને લક્ષણાથી ગંગાનદ એવું આપણે સમજીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય મન તથા ભોગના પ્રવેશનો અર્થ વાક્યાર્થ તરીકે હોય અને શક્ય મંથન-વ વાળી લક્ષણા બનતી હોય તો પણ લાક્ષણિક અર્થની વિશેષણતાને લીધે ઇન્દ્રિય અને મનનો બોધ બને, પણ તે તો અહિંઆ સંભવતો નથી. માટે અમે કહીએ છીએ કે આ રથેણ શ્રુતિ બદ અને મુક્ત જીવનુંજ વર્ણન કરે છે. માટે બ્રહ્મ વિષેનું તે વાક્ય છે એમ કહી શકાશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમે શ્રુતિનો અર્થ ક્યો છે તે બરાબર નથી. જો તમે તેનો અર્થ બરાબર સમજો તો તે તેમાં કરેલું વર્ણન બદ અને મુક્ત જીવો વિષેનું છે એમ જ તમે કહ્યું તે કદી પણ કહેતજ નહિ. શ્રુતિના શબ્દોના અર્થ આ પ્રમાણે કરવા.

શ્રુતિના શબ્દોના અર્થ.

શુદ્ધ એટલે હૃદયાકાશ તેમાં જે આત્માઓએ પ્રવેશ કરેલો છે એમ શ્રુતિ કહે છે. આ જે આત્મા તે જીવ અને પરમાત્માજ છે. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં પરમાત્માના પ્રવેશનો ઉલ્લેખ છે. “અતેજ-જીવેનાત્મનાનુ પ્રવિષ્ટ્ય નામરૂપે વ્યાકરણાગ્નિ એ વાક્યમાં પરમાત્માનો પ્રવેશ છે. વળી એક હૃદયાકાશમાં જે જીવો સાથે લાગા પ્રવેશ કરી શકે નહિ તે વિચારમાં લઈએ તો પણ આપણને સમજ્યો કે બદ અને મુક્ત જીવોના પ્રવેશનું વર્ણન નથીજ પણ અમે કરીએ છીએ તેવી રીતે એટલે જીવ અને બ્રહ્મ એ બન્નેનુંજ વર્ણન છે, એમ જો સમજો તો અર્થ બરાબર બંધ બેસતો થતો. આની પહેલાંના અધિકરણમાં પરમાત્માને બોક્તા કલા હતા તે પરમાત્મા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે ભોગ ભોગવે છે; અને તે વાત અન્ય પ્રકારે “વ્રત્ત સત્યં વરં વ્રજ” માં કહી છે. ત્યાં ઋત એટલે બ્રહ્મ કહ્યું છે. આથી ઋતને પીવાનો અર્થ સ્વરૂપામૃતનું પાન કરવું એ થાય છે. તે અર્થ આ શ્રુતિમાં જીવ અને પરમાત્મા બન્નેને લાગ્ય પડે છે. “સુકૃત” શબ્દનો અર્થ પણ બ્રહ્મજ સમજવો. તૈ. ૨-૭ માં બ્રહ્મને સુકૃત કહ્યું છે, અને તેનેજ અહિંઆ લોક કહે છે. મૂળ શ્રુતિમાં સુકૃતત્વ શબ્દ છે અને તે જહી વિભક્તિમાં છે, પણ તે લક્ષણાથી છે. અબેદ અર્થના અભિપ્રાયથી છે. અથવા સુકૃત શબ્દથી પર બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરીને, તેના લોકને “અક્ષર” કહે છે, તે લોક શબ્દના વિશેષણ તરીકે “પરમ” અને “પરાર્ધ” છે. આ અક્ષરધામ વ્યાપિવૈકુણ્ઠ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન છે માટે તેને પરમ કહ્યું છે, તથા પર બ્રહ્મ કહેતાં પુરુષોત્તમના અડધા સ્થાનમાં હોવાથી તેને પરાર્ધ કહ્યું છે. હાયા શબ્દથી એમ ક્ષયવે છે કે જીવ પર બ્રહ્મની સમાન છે. હાયા એટલે જીવ, પણ તેને હાયા કહી છે, આમ કહેવાનું પ્રયોજન જીવની બ્રહ્મ સાથેની સમાનતા દર્શાવવાની છે. જેમ દેહને અનુરૂપ હાયા હોય છે તેમ બ્રહ્મને ચૈતન્ય અંશ જીવમાં છે તે જણાવવાને તેને હાયા કહી છે, જે જીવ સાધુજ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે તે બ્રહ્મની સમાન થાય છે. બ્રહ્મ તેનાથી પણ અધિક છે. કારણ કે તેમાં આનંદ પ્રકટ પણ છે. માટે તે બ્રહ્મને આતપ કહ્યું છે.

પૂરૂષધર્મી—તો અહિંઆ પૂર્ણાનંદ ખર કેમ ન પ્રયોજ્યું અને આતપ કહ્યું ?

સિદ્ધાન્તી—કારણ કે બ્રહ્મના પરોક્ષવાદનું કથન કર્યું છે. બ્રહ્મના પ્રત્યક્ષ નામને બદલે પરોક્ષ ને લીધું છે. માટે તેને પૂર્ણાનંદ નહિ કહેતાં આતપ કહ્યું છે. સ્વરૂપામૃતના પાનની પ્રશંસા

ગાનકાણ, ઉપાસનાકાણ તથા કર્મકાણમાં હોવાથી, બ્રહ્મવેદા, પાંચ અભિવાગા તથા પશુ નચિકેતા અભિવાગા એવા ચબ્દો કૃતિમાં છે. માટેજ એવ અને બ્રહ્મ વિષેનીજ આ કૃતિ છે. એમ નિશ્ચિતતાથી જાણવું.

પૂર્વપક્ષી—પશુ બ્રહ્મને તો “અરધૂષ” વગેરે રીતે વર્ણવીને તે પ્રાકૃત નથી એમ કહ્યું છે અને અદિત્યા તો તે સ્વરૂપામૃતનું પાન કરે છે એમ કહ્યું છે, તો તે શી રીતે સંભવે ?

સિદ્ધાન્તી—એવ અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અમૃત તુલ્ય જોવામાં આવે છે. નો કે બ્રહ્મ સ્વરૂપ કહીને પ્રાકૃત યુક્તી રહિત છે તો પશુ તેનું અમૃત સ્વરૂપ સંભવે છે કારણ કે ત્યાં આ કૃતિ આવે છે સાં પ્રથમ એવ વિષે નચિકેતા પ્રશ્ન કરે છે કે “યેયં પ્રેક્ષે વિચિચિત્તસા મનુષ્યેઽસ્ત્યેકે નામ મંસ્તીતિ વૈકે.” “મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે તેના વિષે શંકા થઈ છે. કેટલાક કહે છે કે એ છે અને કેટલાક કહે છે કે નથી” પછી ગુરુએ જુદા જુદા લોકાની લાક્ષણિકી તેને સમજાવ્યો. તો પશુ નચિકેતા બિલકૂલ ચક્ષિત થયો નહિ. સારે એવનું સ્વરૂપ, તેનું જ્ઞાન, અને તે જ્ઞાનનું ફલ, વગેરે ગુરુએ તેને કહ્યાં પછીથી “પતઃપિપામનુ શિષ્ટસ્વચાર્ય” (કઠ ૧-૧-૨૦) એ વાક્ય નચિકેતાએ કહ્યું. અદિત્ય સુધી એવ વિષેના પ્રશ્નો નચિકેતાએ પૂછ્યા અને ગુરુએ તેના જવાબ આપ્યા. પછીથી “અમ્યન્ન ધર્માદિન્યન્નપ્રાધર્માદિન્યન્નપ્રાસ્માત્ કૃતાકૃતાત્ અમ્યન્ન મૃતાત્ અમ્યાષ્વ દત્તત્ પદવસિ તદ્વદ” (કઠ ૧-૨-૧૪) એ વાક્યમાં બ્રહ્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે બ્રહ્મનું નિરૂપણ એવ પ્રતિ કરીને શિષ્ય પ્રતિ ગુરુ એવનો સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં બન્ને તે (એવ અને બ્રહ્મને) તુલ્ય વર્ણવે તેમના મહા ભોગનું નિરૂપણ કરતાં કહ્યુંને માટે સ્વરૂપનું કીર્તન કરે છે. માટે આ વાક્ય બ્રહ્મ પરત્વેનુંજ (બ્રહ્મ અને એવનું) છે બદ્ધ તથા મુક્ત એવાનું નહિ.

આ વિષે વિશેષ કારણ પછીના સ. ૧૨ માં આવે છે. ત્યાં કહે છે કે મુતિમાં જળાવેલાં વિશેષ જોવા એવાં છે કે તેના સંબન્ધ એવ અને બ્રહ્મ સાથેજ બધ બેસે છે. બદ્ધ અને મુક્ત એવા સાથે તે સંગત થતાં નથી. વળી આગળનાં “આત્માને રથી જલો” (કઠ ૧-૩-૩) “તે તેની પર વિધ્યુના પદને પામે છે” (કઠ ૧-૩-૬) તે વાક્યોમાં એવ પ્રાપ્ય બ્રહ્મનુંજ વર્ણન છે. એવ અને બ્રહ્મની વ્યવસ્થિતિ અન્યથી કેખાડેલી હોવાથી, તથા આગળ મન્યનું પર્માસિયન કરેલું હોવાથી પશુ આ વાક્ય બ્રહ્મ વિષેનુંજ છે. ઋગ્વેદમાં બે પાંખોવાળાં પદોએ જે પિપલાના ઝાડ ઉપર બેઠેલાં છે, તેમાંનું

શંકરાચાર્ય આ અધિકરણના સુત્ર ૧૧ માં પોતે જળાવે છે કે નો કે પરમાત્મામાં મનનું પાન મંભવતું નથી, તો પશુ અર્થ તો એવ અને પરમાત્માનોજ છે. જેમ “અધિવાળા જાપ છે” એવું વાક્ય કહેવાથી એક છત્રીવાળો હોય તો પશુ ધણીએ પાસે છત્રી છે એમ સજ્જાથી આપણે સમજીએ છીએ તેમ એક એવ પ્રકૃતનું પાન કરતો હોય તો પશુ બુદ્ધિને જળા-એવ અને ધર્મર પાન કરે છે એમ કહ્યું છે. અથવા અર્થ એવો સમજવો કે એવ પાન કરે છે અને ધર્મર તેનું પાન કરાવે છે. પોતે પાન કરાવવા છતાં પાન કરે છે; જેમ પાક કિયા કરાવનારની ખાતરમાં પશુ પાક કરનારનો પ્રયોગ સજ્જાથી જોઈએ છીએ તેમ. (શંકરાચાર્યના મતે ધર્મર વગેરે રાધુજી બ્રહ્મના અર્થમાં સમજવાના છે, એટલે તેમની તે કિયાએ મિથ્યા છે. ગાત્ર ઉપામના માટે છે) રાગાનુજ-કલતનો અર્થ કર્મ ફળ કરે છે. તે પશુ છત્રીવાળાઓનું દૃષ્ટાન્ત આપીને અર્થ મમજાવે છે, અને કહે છે કે છત્રીમાં અને પરમાત્મા બન્ને કલના બોલતા નથી છતાં સજ્જાથી કલના બોલતા કલનાય છે. ખાતર સમજાવતાં એવાત્માને પ્રયોજ્ય કહે છે અને પરમાત્માને પ્રયોજક કહે છે. — દોષ કર્મનું ફળ બોલવે છે; પશુ પરમાત્મા પ્રયોજક હોવાથી કર્મનું ફળ બોલવાને બોમમાં બન્નેનું કર્મવ છે. એકનું પ્રયોજ્ય કર્મવ છે અને બીજાનું પ્રયોજક કર્મવ

એક ક્ષતો આરવાદ કરે છે અને બીજું કરતો નથી એમ કહ્યું છે તે પણ આ વર્ણનને કંઈ બંધ બેસતું આવે છે; તેમાં તે બે પક્ષોએ જીવ અને બ્રહ્મ છે એમ સ્પષ્ટ પણે જણાય છે. તેમાં કોઈ પણ વ્યત્તો મંદિદ રહેતો નથી. માટે અમે જે કહીએ છીએ કે આ અધિકરણના આરંભમાં જે શ્રુતિ વચન દર્શાવે તેમાં છાયા અને આત્મ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જીવ અને બ્રહ્મનું છે, અને આપણું પ્રકરણ બ્રહ્મ પરત્વે છે એમાં કોઈ પણ મંદિદ નથી.

આ અધિકરણમાં છાંદોગ્ય ૪-૧૫-૧ માં આવેલી નીચેની શ્રુતિ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

અધિકરણ ૫ મું.

આખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે એ આત્મા એમ જે તેણે કહ્યું તે અમૃત, અભય એ બ્રહ્મ છે, આ અક્ષિપુરુષના સ્થાન આખમાં ઘી અગર જલનું ધારાથી સિંચવન કરે છે, એ પાંપણો માથે યુક્ત થાય છે.

આ શ્રુતિ વિષે એવી શંકાનું કારણ રહે છે કે આખમાં રહેલો પુરુષ તે પ્રતિબિમ્બ પુરુષ હશે કે બ્રહ્મ? અહિં આ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે માટે મંદિદનું કારણ બને છે. “પુરુષ દેખાય છે” એમાં થતી પ્રતીતિ અને તે “અમૃત” છે એ શબ્દમાં થતી પ્રતીતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. માટે મંથનનું કારણ રહે છે કે આથી પ્રતિબિમ્બ પુરુષ સમજવું કે બ્રહ્મ?

પૂર્વપક્ષીનું કહેવું એવું છે કે અહિં આ અક્ષિપુરુષથી પ્રતિબિમ્બજન સમજવું જોઈએ, અને તેને માટે નીચેના મુખ્ય કારણો આપે છે.

(૧) “આખમાં તે પુરુષ દેખાય છે” એ વાક્યમાં દેખાય છે શબ્દથી પ્રતિબિમ્બ પુરુષજન સમજવું જોઈએ; કારણ કે બ્રહ્મ તે દર્શન નેત્રોથી અતીન્દ્રિય છે.

(૨) વળી બ્રહ્મ પ્રકરણની લાં સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે. અને તેથી છેવટે નૈઋત્યમ્હિવા આત્મવિષ્ણવ ઉપમંહાર કર્યો છે. નહિ તો ઉપમંહાર સાથે વિરોધ આવે.

(૩) “અક્ષિપુરુષ દેખાય છે” તેમાં થતી પ્રતીતિ અને તે “અમૃત” છે, એમાં થતી પ્રતીતિ એ બંને વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ હોવાથી, જે બ્રહ્મમાં અવિરોધનો સંભવ હોત તો આ વાક્ય બ્રહ્મ પરત્વે લઈ શકાત; પણ અહિં આ તેવું નથી. બ્રહ્મનો અર્થ લઈએ તો આ પરસ્પર વિરોધી શુદ્ધ બ્રહ્મમાં સંભવતા નથી, કારણ કે બ્રહ્મ દેખાય છે એમ કહી શકાય નહિ, તે દર્શનેન્દ્રિયથી પર છે એટલે બ્રહ્મનો અર્થ લે તો વિરોધ સંભવે છે. ત્યારે જીવનો અર્થ લઈએ તો વિરોધ હોતો નથી કારણ કે બ્રહ્મ પોતે ઉપાસ્ય હોવાથી તેના અમૃતત્વ વગેરે ધર્મોના અનુવ્ય જીવમાં કરી શકાય છે.

સિદ્ધાન્તપક્ષમાં આ બ્રહ્મ પરત્વેજ લઈ શકાય છે, એવું હોવાથી પૂર્વપક્ષનું ખણન નીચે પ્રમાણે થયે છે:—

આખની અંદર જે પુરુષ દેખાય છે તે પરમાત્મા છે કારણ કે, તેનું આખ દર્શન લાં સંભવી શકે છે. ભક્તિ વગેરેના અમુક સાધનથી તે પરમાત્માનું દર્શન નેત્રમાં થઈ શકે છે એમ ક્રમિકોએ કહ્યું છે. બીજી શ્રુતિમાં પણ એમ કહે છે કે “કોઈ પીરે પ્રત્યક્ષ-આત્માનું દર્શન કર્યું” આ ઉપરથી આપણે જણી શકીએ કે પરમાત્માનું દર્શન નેત્રમાં થાય છે. વળી લાં આચાર્ય સંઘના સ્થાનોએ બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે છતાં પણ બહાર ચક્ષુથી લિલ પ્રદેશમાં ભગવાનની પ્રત્યક્ષ હોય તો પણ જ્યુ ભગવાન છે તે સ્થાનને ઉત્કૃષ્ટ કહ્યું છે, અને તે ભગવાનનો ઉપદેશ કરે છે. છાં. ૪-૧૪-૩ માં કરે છે.

x હેતુબોધના મતે અહિં આ ચાર પ્રકારનો સંશય છે. આ અક્ષિપુરુષ તે પ્રતિબિમ્બ પુરુષ, વિદ્યાનાત્મા, ઇન્દ્રિયાધિષ્ટાતા કેવ અગર પરમાત્મા પણ આચાર્ય પ્રકારનો સંશય બની શકતો નથી કારણ કે “પુરુષ દેખાય છે” એવું કહ્યું છે તેથી વિદ્યાનાત્મા અને ઇન્દ્રિયાના અધિષ્ટાતા દેવોની વિરાસ થઈ છે.

અદિ'આં સંબન્ધ આ પ્રમાણે છે. ઉપકોસલને છોડીને એક વખતે આચાર્ય દ્વર દેશમાં ગયા તે વખતે વચમાં અગ્નિ દેવતાઓએ ઉપકોસલને સચુણુ બહાની વિદ્વાનો ઉપદેશ કર્યો. એટલામાં આચાર્ય ઓઝા અને કચું " હે ઉપકોસલ, તને કોષ્ટએ વિદ્યા બહુથી હોય એમ જણાય છે " ત્યારે ખરી દક્ષિણ કંઈક ગુપ્ત રાખીને ઉપકોસલ ઉત્તર આવે છે કે " અગ્નિ દેવતાઓએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. " આ ઉત્તર બહુ કાલના વિરહવાળા આચાર્ય પ્રેમથી કહ્યો. " અગ્નિ દેવતાઓએ તને લોક (સચુણુ બહાને) ઉપદેશ આપ્યો છે હું તને નિયંત્રણ બહાને ઉપદેશ આપીશ આ રીતેના પૂર્વ સંબન્ધ હોવાથી, ઉપકોસલને ઉપદેશ આપવાને માટે આચાર્યે તેના જ્ઞાનનું ફલ કહેવાને કહે છે કે જેમ પુષ્કર પલાશ જલની સાથે સંલેપ પામતું નથી (કમળનો દડો જળની સાથે સંલેપ પામતો નથી) તેમ આ પ્રકારે બહુતત્ત્વ જાણનારને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી " આ વાક્યમાં મહાન ઉપક્રમ કર્યો. આથી પરબહુજ અત્ર જોય છે. તેમ છતાં જો એમ કહેવામાં આવે કે પ્રતિબિમ્બ પુરુષનેજ અદિ'આં અદિ-પુરુષ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, તો તે સામે આ વાંધો છે કે એવો કોષ્ટ પણ નિયમ જણાતો નથી કે પુરુષ હોય તેનુંજ પ્રતિબિમ્બ હોય. અપુરુષનું પણ પ્રતિબિમ્બ સંભવે છે.

માટે બહાને અર્થ લેવામાં કોષ્ટ પણ વિરોધ નથી આથી. આ વાક્ય બહુ વિપેક્ષજ છે. અર્થાત્ અદિપુરુષ તે બહુજ છે.

આને માટે બીજું પણ સૂત્ર ચોજે છે. આજ ઉપનિષદમાં (૪-૧૫-૩) કચું છે કે " આ આત્મા એમ એણે કચું એ અમૃત, અલ્પ એ બહુ એને " મંચદ્વામ " કહે છે, કારણ કે એના તરફ સધળાં વામ કર્મ ફલ જાય છે. તેનેજ વળી " વામનિ " કહે છે. કારણ કે સર્વ વામ વસ્તુઓના તે નેતા છે. વળી તેજ ભામનિ છે કારણ કે સધળા લોકોમાં તે ભાસે છે. આ શ્રુતિને જો. બરાબર વિચારી શું તો તેમાં જણાવેલા સધળા કર્મો તે પરમાત્માનેજ બરાબર બંધ બેસે છે. સધળા જીવોના કર્મનું ફલ પોતાને અધીન છે. તેમ અદિ'આં જણાવે છે. અદિ'આં તેજ ભામની છે એમ કહીને આત્મામાં દેખાતા પુરુષનું વર્ણન છે. તે આત્મામાં દેખાય છે છતાં સધળા લોકોમાં દેખાય છે. આ રીતે તેના સ્થાનનો વ્યવહાર કર્યો છે. આ સ્થાનનો વ્યવહાર બહુ અર્થમાં બરાબર બંધ બેસે છે. જો પ્રતિબિમ્બ પુરુષનો અર્થ લઈએ તો આ વ્યવહાર સંભવશે નહિ. છદ્ધિગ્નના ન અને પ્રપાઠકમાં પણ આની ગુરુત્વ અર્થ વાળું વાક્ય ઇન્દ્ર વિરોચન અને પ્રજ્વલિતના બહાને માયા-પૂર્વપક્ષી—પણ સાં અયયોર્વ ભગવોષ્ઠુ પરિચયાયતે યદ્યામ

રીતે છાયા પુરુષનું અભિધાન છે. તો, અદિ'આં વિચારાતા વાક્યમાં માંયાવાદ છે તો ખરોજ ને ? સમજવું જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—ઉપરનું વાક્ય વિરોચન બોલે છે. અત્યંત ઉદ્દેશીને તે વાદની પ્રવૃત્તિ છે. માટે વાક્યનો અર્થ અસુરોનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી તે વાક્યને આસુર કચુંદિ. તેથી સચુણુ બહાને આરોપ રોનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી પ્રમાણુનું નથી, પણ ને આ અદિપુરુષ. અસુરોનો સિદ્ધાન્ત નથી માટે અદિપુરુષ એ બહુજ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ છાયા પુરુષ વિપેક્ષજ વાક્ય છે. અને તેની બહુ તરારૂપ પ્રતિબિમ્બ પુરુષ નો જ્ઞાનતા હો તો તમને તેથી દોષ શો આવે છે ? છે, પણ સિદ્ધાન્તી

સિદ્ધાન્તી—તમારા કહેવા પ્રમાણે ઉપાસના માટે છાયા પુરુષને બહુ તરીકે જો માનીએ તો મોટામાં મોટો દોષ એ આવે છે કે તેથી સાં " અમૃત, અલ્પ " વગેરે નિષ્ફલ યષ્ઠ જાય. આ કર્યો બહુ વિષેજ ધટાવો ચકાય છે. (માટે અમૃત ધર્મથી આનન્દ અને અલ-પથી ચિત્ત સમજીને સત્ ચિત્ત અને આનન્દ રૂપ આત્માનુંજ વર્ણન કર્યું છે એમ જાણવું. વળી આ ને

+ રામાનુજ—વામ ઇષ્ટ વસ્તુ એવો અર્થ કરે છે.

એક ક્ષણનો આસ્વાદ કરે છે અને ખીજું કરતો નથી એમ કહ્યું છે તે પણ આ વર્ણનને કંઈક બીજું બેસતું આવે છે; તેમાં તે બે પક્ષીઓ જીવ અને બહા છે એમ સ્પષ્ટ પણે જણાય છે. તેમાં કાષ્ઠ પણ જાતનો સંદેહ રહેતો નથી. માટે જાને જે ક્ષણે છીએ કે આ અધિકરણના આરંભમાં જે શ્રુતિ વચન દાકયું તેમાં જાયા અને આતપ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જીવ અને બહાનું છે, અને આપું પ્રકરણ બહા પરત્વે છે એમાં કાષ્ઠ પણ મંદિહ નથી.

આ અધિકરણમાં છાંદોગ્ય ૪-૧૫-૧ માં આવેલી નીચેની શ્રુતિ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

અધિકરણ ૫ મું.

આખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે એ આત્મા એમ જે તેણે કહ્યું તે અમૃત, અખાય એ બહા છે. આ અધિપુરુષના સ્થાન આખમાં ઘી અગર જલનું ધારાથી સિમચન કરે છે, એ પાંપણો સાથે યુક્ત થાય છે.

આ શ્રુતિ વિષે એવી શંકાનું કારણ રહે છે કે આખમાં રહેલો પુરુષ તે પ્રતિબિમ્બ પુરુષ હશે કે બહા? અહિંઆ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે માટે મંદિહનું કારણ બને છે. “પુરુષ દેખાય છે” એમાં થતી પ્રતીતિ અને તે “અમૃત” છે એ શબ્દમાં થતી પ્રતીતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. માટે સંશયનું કારણ રહે છે કે આથી પ્રતિબિમ્બ પુરુષ સમજવું કે બહા?

પૂર્વપક્ષીનું કહેવું એવું છે કે અહિંઆ અધિપુરુષથી પ્રતિબિમ્બજન સમજવું નોંધએ, અને તેને માટે નીચેના મુખ્ય કારણો આવે છે.

(૧) “આખમાં તે પુરુષ દેખાય છે” એ વાક્યમાં દેખાય છે શબ્દથી પ્રતિબિમ્બ પુરુષજન સમજવું નોંધએ; કારણ કે બહા તે દર્શન નેત્રાથી અતીન્દ્રિય છે.

(૨) વળી બહા પ્રકરણની સાં સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે, અને તેથી છેવટે તેઽસ્મદ્વિદ્યા આત્મવિદ્યાન ઉપમહાર કર્યો છે. નહિ તો ઉપસંહાર સાથે વિરોધ આવે.

(૩) “અધિપુરુષ દેખાય છે” તેમાં થતી પ્રતીતિ અને તે “અમૃત” છે, એમાં થતી પ્રતીતિ એ બન્ને વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ હોવાથી, જે બહામાં અવિરોધનો સંભવ હોત તો આ વાક્ય બહા પરત્વે લઈ શકાત; પણ અહિંઆ તેવું નથી. બહાનો અર્થ લઈએ તો આ પરસ્પર વિરોધી શ્રેણી બહામાં મંભવતા નથી, કારણ કે બહા દેખાય છે એમ કહી શકાય નહિ, તે દર્શનેન્દ્રિયથી પર છે એટલે બહાનો અર્થ હો તો વિરોધ સંભવે છે. આપે જીવનો અર્થ લઈએ તો વિરોધ હોતો નથી કારણ કે બહા પોતે ઉપાસ્ય હોવાથી તેના અમૃતત્વ વગેરે ધર્મોના અન્ય જીવમાં કરી શકાય છે.

સિદ્ધાન્તપક્ષમાં આ બહા પરત્વેજ લઈ શકાય છે, એવું હોવાથી પૂર્વપક્ષનું ખડકન નીચે

અહિંઆં સંબન્ધ આ પ્રમાણે છે. ઉપકોસલને છોડીને એક વખતે આચાર્ય દ્વર દેશમાં ગયા તે વખતે વચમાં અગ્નિ દેવતાઓએ ઉપકોસલને સગુણ બ્રહ્મની વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. એટલામાં આચાર્ય ઓળ્યા અને કહ્યું “ હે ઉપકોસલ, તને કોઈએ વિદ્યા બજાવી હોય એમ જણાય છે ” સ.રે ખરી દૃઢિકત કંધક શુભ રાખીને ઉપકોસલ ઉત્તર આપે છે કે “ અગ્નિ દેવતાઓએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. ” આ ઉત્તર બહુ કાઢના વિરહવાળા આચાર્યે પ્રેમથી કહ્યો. “ અગ્નિ દેવતાઓએ તને લોક (સગુણ બ્રહ્મનો) ઉપદેશ આપ્યો છે હું તને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપીશ આ રીતેનો પૂર્વ સંબન્ધ હોવાથી, ઉપકોસલને ઉપદેશ આપવાને માટે આચાર્યે તેના માનનું ફલ કહેવાને કહે છે કે જેમ પુષ્કર પલાશ જલની સાથે સંસ્પર્ષ પામતું નથી (કમળનો દાંડો જળની માથે સંસ્પર્ષ પામતો નથી) તેમ આ પ્રકારે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણનારને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી ” આ વાક્યમાં મહાન્ ઉપક્રમ કર્યો. આથી પરબ્રહ્મજ અત્ર જેય છે. તેમ છતાં જો એમ કહેવામાં આવે કે પ્રતિનિમ્બ પુરુષનોજ અહિંઆં અક્ષિ-પુરુષ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, તો તે સામે આ વાંધો છે કે એવો કોઈ પણ નિયમ જણાતો નથી કે પુરુષ હોય તેનુંજ પ્રતિનિમ્બ હોય. અપુરુષનું પણ પ્રતિનિમ્બ મંભવે છે.

માટે બ્રહ્મને અર્થ લેવામાં કોઈ પણ વિરોધ નથી આથી. આ વાક્ય બ્રહ્મ વિષેનુંજ છે. અર્થાત્ અક્ષિપુરુષ તે બ્રહ્મજ છે.

આને માટે ખીનું પણ સૂત્ર થોળે છે. આજ ઉપનિષદમાં (૪-૧૫-૩) કહ્યું છે કે “ આ આત્મા એમ એણે કહ્યું એ અમૃત, અભય એ બ્રહ્મ એને “ મંયદ્વામ ” કહે છે, કારણ કે એના તરફ સઘળાં વામ કર્મ ફલ જાય છે. તેનેજ વળી “ વામનિ ” કહે છે. કારણ કે સર્વ વામ વસ્તુ-ઓના તે નેતા છે. વળી તેજ લામનિ છે કારણ કે સઘળા લોકોમાં તે જાણે છે. આ શ્રુતિને જો જરાબર વિચારી શું તો તેમાં જણાવેલા સઘળા કર્મો તે પરમાત્માનેજ જરાબર બંધ બેસે છે. સઘળા જીવોના કર્મનું ફલ પોતાને અધીન છે. તેમ અહિંઆં જણાવે છે. અહિંઆં તેજ લામની છિ એમ કહીને આખમાં દેખાતા પુરુષનું વર્ણન છે. તે આખમાં દેખાય છે છતાં સઘળા લોકોમાં દેખાય છે. આ રીતે તેના સ્થાનનો વ્યપદેશ કર્યો છે. આ સ્થાનનો વ્યપદેશ બ્રહ્મ અર્થમાં જરાબર બંધ બેસે છે. જો પ્રતિનિમ્બ પુરુષનો અર્થ લઈએ તો આ વ્યપદેશ સંભવશે નહિ. છાંદોગ્યના ૫ અને પ્રપાઠકમાં પણ આની તુલ્ય અર્થ વાળું વાક્ય ધન્વ વિરોચન અને પ્રભવતિના બ્રહ્મના મેદો માયા-પૂર્વપક્ષી—પણ સાં અઘયોર્વ ભગવોષ્તુ પરિહયાયસે યજ્ઞાળ

રીતે છાયા પુરુષનું અભિધાન છે. તો, અહિંઆં વિચારાતા વાક્યમાં માંયાવાદ છે તો ખરોજ ને ? સમજનું જોઈએ.

ના, માટે તે બ્રહ્મવાદના અગ્રાનથી

(૨) વળી તે અક્ષિપુરુષના સ્થાન વગેરેનો અપદેશ કરેલો છે.

(૩) વળી તેને અમૃત, અભય એમ કહ્યો છે. આ શબ્દોથી તે સુખથી વિશિષ્ટ છે એવું સમજાય છે. આથી સુખ ત્રિશિષ્ટ આનન્દ સ્વરૂપ પર પ્લહલું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૪) અક્ષિપુરુષની ઉપાસના કરનારને ઉપનિષદ વિદ્યાના ઉપાસકને જે દેવયાન વગેરે ગતિ પ્રાપ્તિ થાય છે તેવીજ ગતિ મળે છે. આથી પણ સમજાય છે કે આ અક્ષિપુરુષ તે પ્રતિબિમ્બ નહિ. જે પ્રતિબિમ્બ હોય તો તેના ઉપાસકને દેવયાન ગતિ મળે નહિ.

(૫) પ્રતિબિમ્બ પુરુષ એ વિષય વાક્યનો વિષય નથી, કારણ કે તે અસ્થિર છે. તથા અમંજર તાને હોય પણ બને છે.

માટે અક્ષિપુરુષ પ્રતિબિમ્બ પુરુષ નહિ, પણ પરમાત્મા છે.

પ્રથમના ત્રણ અધિકરણોમાં પ્રથમ લૌકિક ભોગના સાધક રૂપનો પરિહાર કર્યો, પછીના બીજામાં ચર અને અચરના ગ્રહણથી મંપલમાન દશામાં સ્થિત ભોગને સાધિત કર્યો. ત્રીજામાં ઉભવ પ્રવેશથી મોક્ષની દશાનો ભોગ થાય છે એમ જણાવ્યું, અને આ ઉદ્ધવામાં મંસાર દશામાં શું વિશિષ્ટ છે, તેનો નિર્ણય કર્યો.

અધિકરણ ૬ કું.

પૂર્વે આ અધિકરણમાં અક્ષિપુરુષમાં ભોગનું વૈલક્ષ્ય જણાવનાર વૈશેમ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. વાજસનેયિકોના મુદ્દલ પ્લાહણમાં હૃદય દેશમાં ૩ તેનું શ્વષ્ણ થાય છે ત્યાર પછીથી તેજ વૈશેમ્ય અમૃત રૂપ હોવાથી સર્વના હૃદય દેશમાં આવેલા અન્તર્ધામિમાં છે એવું જણાવવાને આ અધિકરણનો આરંભ કરે છે. કાષ્ઠ અને માધ્યન્દિન શાખાના બૃહદારણ્યકમાં આ પ્રમાણે મંત્રાગ્રાય છે. “જે આ સોહને તથા પરલોક તેમજ સધળાં જીવોના અંદર રહીને તેનું નિયમન કરે છે.” ત્યાંથી આરંભ કરીને “જે ધૃમિથી ઉપર સ્થિત રહે છે અને પૃથ્વીની અંદર છે-જેને પૃથ્વી જાણતી નથી જેનું પૃથ્વી શરીર છે, જે પૃથ્વીની અંદર રહી પૃથ્વીનું નિયમન કરે છે, એ તારો અમૃત અન્તર્ધામી આત્મા છે.” (મુ. ૩-૭-૨)

આ શ્રુતિમાં કોઈ સર્વની અંદર રહેલો તથા દરેકનું નિયમન કરનાર (પ્રેરણા કરનાર) કોઈ અન્તર્ધામી રહેલો છે તે અને તો અધિદેવ, અધિલોક, અધિવેદ, અધિપદ, અધિભૂત અને અધ્યાત્મમાંથી કોઈ હોવો જોઈએ. આમ તે વિશે અનેક વિચાર થતા હોવાથી તે માટે શંકાને સ્થાન રહે છે કે ઉપર જણાવેલા તમામ પ્રકારમાં જોઈ જ અન્તર્ધામી હશે? જે તેમ હોય તો અધિદેવ અધિલોક, અધિવેદ વગેરે જૂદાં જૂદાં નામોના જ ભેદ હોવા જોઈએ. સામાન્ય રીતે ધ. સ. ૧-૧-૨૦ માં કહ્યું છે કે અંદરના પણ પ્લહલના ધર્મો હોવાથી તે ન્યાયે અદિત્યા પણ પ્લહલનું અન્તર્ધામી તરીકે નિર્ધારણ કર્યું છે. તો પદ શબ્દોના બેદને લીધે શંકા થાય છે કે અધિદેવ વગેરે ૭ પ્રકારના જે ભેદો દેખાડ્યા તે આધારના ધર્મો છે અને તેના બગવાનમાં ઉપચાર કરાય છે.

અથવા તો પોત પોતાના અધિકારવાળા દેવોના સમૂહના અધિકારનો અભિમાની જે શ્વ સમુદાય છે તેને અધિદેવાદિ સંતા લગાડવામાં આવે છે. તે ગત્તાથી વિશિષ્ટ જે જે બીજા કહપતીય અભિમાનીના ધર્મો છે તેનો ભગવાનમાં ઉપચાર થાય છે, અને તે બીજી કદિ છે. અથવા આ પ્રકારે આ વાક્યમાં પ્રતિપાદન કરવા સાધક અધિદેવત્વ વગેરેથી ઉપચારિત અન્તર્ધામી જે કોઈ હોય તેનાથી વિશિષ્ટ અગર બીજા અભિમાનિ જીવો દ્વેષે એવો સંશ્વ પણ થાય છે. વળી અધિલોક વગેરે અન્

x રામતુલ જાણ્યમાં મુલ ૧૫ પછી અત્ત પચ્ચ ચ ત્ત વ્રજ્જ એવું સત્ત પોતેલું છે.

શાખાઓમાં પશુ પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં પાંચ અધિકરણો-અધિલોક વગેરે જણાયાં છે. આથી વગેરે શબ્દો યૌગિક અર્થમાં હોય તો પછી ભગવાનના અર્થમાં લઈ શકાય નથી. યૌગિક અધિદેવિક વગેરે કોષ ભગવાનથી જૂદાં હોયું નોંધવું. ભગવાન અર્થ સમજવાને તો યૌગિકને બદલે ઉપચારનો (લક્ષણોનો) અર્થ લેવો પડે. તેમ ભગવાન સિવાય અન્ય અભિમાનીઓ પરત્વે પશુ યૌગિક વૃત્તિ લઈ શકાય નહિ. કારણ કે બહુ પરત્વે અર્થ લેખની કલ્પના કરવા કરતાં એક વિષેની કલ્પના વધારે સારી છે, એ ન્યાયથી સર્વમાં અનુરૂપ એકનીજ કલ્પના કરવી નોંધવું; અને તે ભગવાનથી વ્યતિરિક્ત હોઈ શકે નહિ. માટે બહુનીજ કલ્પના કરવી નોંધવું. પશુ તેનો તો અસંભવ છે, માટેજ ત્યાં યૌગિક શબ્દોના ઉપચારથી પ્રયોગનો અભાવ છે. માટે અન્તર્ધર્મિ આઠાણ કોષ પશુ સ્થળે અધુક્ત હોવાથી તે તે સ્થળના અભિમાની દેવતાની સ્તુતિ પરત્વેજ તેની ઉપાસના થશે. વળી જેમ અશ્વેદ હોય ત્યાં પશુ જેમ કલ્પનાથી સંદેહની ઉક્તિ હોય ■ તેમ જ્ઞાનમાં પશુ અજ્ઞાનની કલ્પના છે. ભાગવત ૬-૪-૨૫ માં કહે છે કે દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા અન્તઃકરણ તેમજ સંધર્મો જ્ઞાત આત્માને, દૃશ્ય સ્વ સ્વરૂપ અન્ય ઇન્દ્રિય વર્ગના દેવતા રૂપને ભણતા નથી. પણ પુરુષ જીવ દેહાદિક સર્વને તથા સર્વાદિ ગુણોને ભણે છે. આવા પ્રકારનો પ્રથમ જણાવેલો સર્વજ્ઞ હોય તો પશુ જીવ પોતાથી અધિક સર્વજ્ઞ ભગવાનને ભણી શકતો નથી. અર્ધિઆ દેહ વગેરે જડ રૂપ હોવાથી તેના જ્ઞાનનો સંભવ નથીજ. વળી તેના જ્ઞાનનો નિષેધ, શસ્ત્રાનાં સીંગડાના જ્ઞાનના નિષેધની માફક નિત્ય અનુવાદ રૂપજ છે. તેજ પ્રમાણે આ દુતિમાં પૃથિવી વગેરે શબ્દોથી જડનો પરામર્ષ, કહ્યો છે તેથી આ જડને જ્ઞાન હોયું નથી માટે ત્યાં પશુ નિત્ય અનુવાદ છે એવું જણાવું નોંધવું માટે આવી દ્વિતી સંજ્ઞા ભગવાન વિષે લગાડવી નહિ. તેથી અર્ધિઆ કોષ અભિમાનીનું વર્ણન છે એ કહેવું ચાલ્યું નથી.

આ પૂર્વપક્ષનો કિતર સિદ્ધાન્તી આપે ■ કે અધિદેવાદિમાં જે અન્તર્ધર્મી છે તે ભગવાનજ છે, કોષ અભિમાની નહિ. કારણ કે ભગવાન સિવાય કોષ તેવી રીતના વર્ણનનો-અન્તર્ધર્મી તરીકેના વર્ણનનો વિષય બની શકે નહિ, વળી ત્યાં અન્તર્ધર્મીના “મર્વનું યમન વગેરે કરવાના ધર્મો” દેખાડ્યા છે. તે ધર્મો ભગવાન સિવાય કોષ અભિમાનીમાં બધે બેસી શકતા નથી. અન્તર્ધર્મીને સંધર્મોના ખાતમા તથા અમૃત કલા છે આ ધર્મો પૃથિવી વગેરેના અભિમાની જીવ સ્થાનીય દેવતાના નથી. જીવ સ્થાનીય દેવતાઓના ધર્મો તો ભગવાનથીજ તેમનામાં પ્રેરિત થયેલા છે. અને તે (અભિમાનીના ધર્મો) ખાસ નિયમ અને નિયામકના ભાવ સંબંધથી ભગવાનમાં પશુ અભિમાનીની માફક કાસે છે. માટે તે સંધર્મોના જે જે કાર્ય કરે છે અગર તેમનામાં જે મામત્ત્વે ભેવામાં આવે છે તે ભગવાન તરફથી કે (ભગવાનની પ્રેરણાને લીધે તે છે-અમૂક કાર્ય કરવાને ભગવાન તેમને પ્રેરણા કરે છે) તેઓ પોતાની મેળે કોષ પશુ કાર્ય કરી શકતાં નથી. આથી એકલા ભગવાનજ સર્વના અન્તર્ધર્મી છે અને તેથી બધું ઠીક ઠીક હોય છે. માટે અન્તર્ધર્મી વિષેનું વાક્ય કોષ જીવસ્થાનીય દેવતા વિષે નથી પશુ બ્રહ્મ વિષેજ છે.

(જે આમ ન હોય તો અધિકરણની રચનાનો વિષય અન્તરતત્ત્વધર્મિકરણમાં સમાતો હોવાથી, અર્ધિઆ તેનો ગૃહજ નિર્દેશ નિષ્પ્રયોજન બને.

પૂર્વપક્ષી-પશુ અન્તર્ધર્મી વિષે બ્રહ્મવાદમાં કંઈ પશુ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેમાં તો મુખ્ય ત્રણ તરત્વો કલાં છે. બ્રહ્મ, જીવ અને જડ-આ ત્રણમાં અન્તર્ધર્મી તરત્વ ગણાવવામાં તો પછી અન્તર્ધર્મીને બ્રહ્મ શી રીતે મનાવે છે? વળી આ અન્તર્ધર્મીમાં સાંખ્ય ગુણોનો યોગ હોવાથી, તેને બ્રહ્મ કહેવાથી કયા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ તમે કરી શકો?

× તૈત્તિરીયાના શિલોપનિષદમાં

પણ સ્થળે એવું માનતાં નથી કે ઇશ્વરમાં પ્રકૃતિના ધર્મો હોય છે અને તે અન્તર્યામિ દેહવાય છે (પ્રકૃતિના ધર્મોમાં આરૂઢ ઇશ્વરને અન્તર્યામિ તરીકે ઉપનિષદો ઓળખતાં નથી. ઉપનિષદો કોઇ પણ સ્થળે તેવા સચુણ્ણ બ્રહ્મ (અન્તર્યામિ) નું નિરૂપણ કરતાં નથી. ઉપનિષદોમાં સચુણ્ણ ઇશ્વરના અભાવથી કૃતિનો વિરોધ હોય છે અને તેથી કોઈ પણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે અન્તર્યામિ બ્રહ્મણમાં પ્રકૃતિના અભિમાનિનું સ્તવન કરેલું છે, અને આ મત સ્વીકારનાર સાંખ્ય મત યોગ્ય છે એમ માનવાનું કારણ મળે છે.

સિદ્ધાન્તી—આ અન્તર્યામિ બ્રહ્મણમાં તમને સાંખ્ય મતની ગંધ આવે છે તે વરુદ્ધ: જોગી છે. અહિંઆ સાંખ્ય મતની સાથે કશો સંબંધજ નથી, અન્તર્યામિનું રૂપ પ્રકૃતિના ચુષ્ણથી યુક્ત છે એમ વાત નથી. તમે જોટી રીતે પ્રકૃતિના ચુષ્ણોનો આરોપ અન્તર્યામિમાં કરેલો જુઓ છો. તે પ્રકૃતિના ચુષ્ણોનો બિદ્ધસ લવ લેસ જોટલો પણ સ્પર્શ અન્તર્યામિમાં નથી. ઉલટું તેનાથી જે વિરુદ્ધ ધર્મો છે (પ્રકૃતિના ધર્મોથી વિરુદ્ધ) તે અહિંઆ અન્તર્યામિમાં જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના ચુષ્ણમાં સુખ્ય સત્ત્વ, રજ અને તમ: તથા તેના કાર્યો જોવામાં આવે છે. પણ તેમાંનું કશું એ અહિંઆ નથી—ઉલટું પૃથ્વીને અન્તર્યામીનું શરીર છે વગેરે કહીને તેનાથી ઉલટા ધર્મો જણાવ્યા છે. માટે સાંખ્યોએ જણાવેલો અભિમાની અન્તર્યામિ નથી પણ સાક્ષાત્ બ્રહ્મ-પરમાત્માજ છે. માટે એમ માનેલા બ્રહ્મવાદમાં અહિંઆ સહેજ પણ ધક્કો પહોંચતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—સંવર્ગ વિદ્યાના ન્યાયથી જોતાં અહિંઆ અન્તર્યામિ એટલે શરીરવાળો જીવજ હોયો નેપ્રએ એમ અમને જણાય છે. જેમ સંવર્ગ વિદ્યામાં બ્રહ્મ તરીકે જીવની ઉપાસના છે અને તે જુજ, બ્રહ્મ વિદ્યાનું અર્જુ છે તે પ્રમાણે અન્તર્યામિ બ્રહ્મણમાં દેવતાની સ્તુતિ છે, માટે તે પણ બ્રહ્મવિદ્યાનું અંગજ છે. તો જીવને એમ અન્તર્યામિ કહીશું.

સિદ્ધાન્તી—શરીર જીવ એ અન્તર્યામિ કહી શકાય નહિ. અન્તર્યામિ બ્રહ્મણની કૃતિઓને વિચારતાં તેના અર્થમાંથી કોઇ પણ સ્થળે અન્તર્યામિ એટલે શરીર જીવ છે એ સમજાતું નથી અન્તર્યામિ વિષેનાં વચનો જીવથી જુદા પ્રકારે છે. વળી કાપલ અને માધ્યન્દિન શાખાનાં બન્ને બ્રહ્મણોમાં જીવનું બેદથી વર્ણન કર્યું છે. એક તેને વિજ્ઞાન કહે છે અને બીજો તેને આત્મા કહે છે. કાપલ તેને વિજ્ઞાનમાં રિયત રહેલો વર્ણે છે અને માધ્યન્દિનો આત્મામાં રિયત રહેલો કહે છે. આ બંનેના સમજતાં જણાશે કે આત્મામાં રિયત રહેનાર જગવાન સિવાય બીજા કોઇ પણ હોષ શકે નહિ. કારણ કે ભૂત દેવ વગેરેનું નિયમન અન્તર્યામીથી થાય છે એમ કહ્યું છે અને છેવટે જીવ વિષે પણ તેમ કહ્યું છે—માટે સમજાતું નિયમન કરનાર અન્તર્યામિ તે બ્રહ્મ પરમાત્માજ છે. તે સિવાય બીજા કોઇ પણ નથી.*

અચર્વણોપનિષદ-મુણ્ડકમાં જે વિષય આવે છે તેના વિષે વિચાર કરવાને આ અધિકરણનો પ્રારંભ છે. ત્યાં પ્રથમ ૧-૧-૩ માં ચોનક અંગીરસ પાસે આવીને પ્રશ્ન કરે છે કે હું જગવાન કોના વિશેષ જ્ઞાનથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આના ઉત્તરમાં અંગીર ૧-૧-૪ માં કહે છે કે “જે વિદ્યા જાણવા જેવી છે.”

આ બે વિદ્યા કથી તે સમજવા જેવી છે.

આ નામ રૂપાત્મક જગતના વિશેષજ્ઞાન માટે નામાત્મક સૃષ્ટિ એટલે અપરા સૃષ્ટિ કહી છે. અને તે વિષેની વિદ્યા તે અપરા વિદ્યા છે. આ પરાવિદ્યા એટલે વેદાદિ અર્થાત્ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ શિક્ષા, કદપ, વ્યાકરણ નિરક્ત, છન્દ, જ્યોતિ: ઇતિહાસ, પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્રો

* રામાનુજ સૂત્ર ૧૬ ની સાથે સૂત્ર ૨૦નો શારીરિક ભાગ પણ યોગ્ય છે.

આ સધળીનું પ્રમાણેષ અપરા વિદ્યામાં થાય છે. આ વિદ્યા સંજયી કાંઈ પણ સંદેહ નથી. આ વેદાદિ વિદ્યા અપરા કહેવાતું કારણ એ છે કે તે શબ્દ જ્ઞાનનું જનક છે.

આ નામાત્મક-અપરા વિદ્યાનું જેમ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ તેમ બીજી રૂપાત્મક-પરા વિદ્યાનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ રૂપાત્મક વિદ્યા ક્યાં તે વિષે સંશય રહે છે-કારણ કે સાંખ્ય મતમાં જ્યાં-વેલી તે વિદ્યા હરી (અર્થાત્ સધળાં જુલોનું) કારણ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) છે એવું જણાવનાર વિદ્યા-તે અથવા બ્રહ્મવિદ્યા તે પરા વિદ્યા કે ઉપરના ઉપનિષદમાં સાંખ્યના ધર્મો અક્ષર શબ્દથી સમજાય છે. માટે 'મદેહલું' કારણ રહે છે. ત્યાં આગળ ૧૧-૫-૬ માં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે. "એ પરા વિદ્યા કે જે વડે અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે કે જે અદશ્ય, અગ્રાહ્ય, અનામ્ય, અવર્ણ્ય, અસૂચ્ય અને શ્રોત્ર રહિત તથા હાય અને પરરહિત છે, એ નિત્ય, વિશુ, સર્વગત, સુસક્ષ્મ, અને અવ્યય છે, તેને કાલ્યા પુરુષો સધળા પદાર્થોના કારણ રૂપે જુએ છે." વળી બીજી પણ શ્રુતિ આગળ છે તે પુરુષ દિવ્ય અને અમૂર્ત તથા બહાર અને બીતર પણ છે તે અજ છે, પ્રાણ તથા મન વગરનો, શુભ્ર અને અક્ષરથી પણ પર છે. (૨-૧-૨) વળી ૨-૧-૩ માં કહે છે કે આ સધળું એમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, ૨-૧-૪ માં તેના જૂદાં જૂદાં રૂપનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે અગ્નિ તેનું મોહુ છે, તથા સૂર્ય અને ચન્દ્ર તેના નયનો છે. ઉવટે તે પુરુષમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે એવો ઉપસંહાર કરે છે. "પુરુષજ યોગિત્વમાં રેતનું સિન્ધન કરે છે અને તે પુરુષમાંથી ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે" અહિં આ યોગિત્વ કહેતાં પ્રકૃતિ સમજાય છે, અને તેની સાથેના સંયોગથી પુરુષ સૃષ્ટિ કરે છે.

આ વર્ણનમાં પ્રશયનું બીજ રહેલું છે-કે જે રૂપાત્મક સૃષ્ટિનું વર્ણન કરનારી વિદ્યા છે તે પ્રકૃતિ વિષેની (સાંખ્યમત પ્રમાણેની) અગર બ્રહ્મ વિદ્યા છે.

પૂર્વપક્ષ-પરાવિદ્યા અટલે સાંખ્યમત વિદ્યા.

પૂર્વપક્ષી પોતે કહે છે કે અહિં આ પ્રકરણ એક હોવાથી તેની એક વાક્યતા કહેવી જોઈએ. પ્રથમતો અક્ષર અને પુરુષનો રપટ બેદ આપણે ત્યાં જોઈએ છીએ. તે બન્ને જણાઓ સૃષ્ટિ કરે છે એમ કહે છે. પ્રધાનના અદશ્યત્વાદિ ગુણનું પ્રથમ વર્ણન કર્યું છે અને પછીથી તેનાથી અભિન્ન પુરુષનું વર્ણન કર્યું છે. પણ તેમાં તેના અવયવો જણાવ્યા છે. આ રીતે તે બન્નેમાં તફાવત જોવામાં આવે છે. તેથી એકવાક્યતા થઈ શકતી નથી, એક અર્થનું પ્રતિપાદન ત્યાં નથી. તેમજ અક્ષરમાંથી આ વિશ્વનો ઉદભવ થાય છે એમ કહીને અક્ષરમાંથી તે સૃષ્ટિ કહે છે. વળી "આમાંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે" એ વાક્ય દ્વારા પુરુષમાંથી સૃષ્ટિ કહી છે, આમ પરસ્પર બે જૂદા જૂદામાંથી સૃષ્ટિનું વર્ણન બ્રહ્મવાદમાં બંધ બેસતું નથી. જો પરા વિદ્યાથી આપણે બ્રહ્મવિદ્યા સમજવાની હોય તો શા માટે અહિં આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જૂદી જૂદી રીતે કહી છે. ધરીકમાં તેને અક્ષરમાંથી થતી અને ધરીકમાં પુરુષમાંથી થતી કહી છે ? માટે અહિં આ સાંખ્યમત વિદ્યા છે. પ્રકૃતિ પુરુષના મંસગથી સૃષ્ટિ રચાય છે. આ સૃષ્ટિ રચનામાં બન્નેનો હિસ્સો હોવાથી તે બન્નેથી સૃષ્ટિ થાય છે એમ કહ્યું છે. જો કે તેમાં એક પ્રકૃતિ પ્રધાન સ્થા છે અને પુરુષ ગૌણ સ્થા છે. વળી જગત એક રૂપ નથી પણ તે જડ અને જીવ એમ બન્ને રૂપ છે. સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ આગળ કહી છે. આ રૂપમાં સત્-ચિત્-અને આનન્દ તિરોહિત હોવાથી (તેમની ઉક્તિ કરેલી નહિ હોવાથી) તેનો ખૂલાસો બ્રહ્મવિદ્યા પ્રમાણે થઈ શકે નહિ, પણ સ્મૃતિ (સાંખ્ય) વિદ્યા પ્રમાણે જ થઈ શકે, વળી જો બ્રહ્મવિદ્યા કહેવામાં આવે છે તે વેદવિદ્યા છે. પણ વેદ વિદ્યા નામાત્મક હોવાથી તેને અપરા વિદ્યા કહીએ તો બ્રહ્મ વિદ્યાને પરાવિદ્યા કહેવી તે યુક્ત નથી. તેની કાંઈ પણ રીતે અહિં આ પ્રકૃતિ કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષને કારણ કહેલું હોવાથી તેમનું જ એમ છે, અને આથી તેમના વિષેની જે વિદ્યા છે તેનું પણ બ્રહ્મ વિદ્યા સાથે

આમ થવાથી “ માણુવક અગ્નિ છે ” એ વાક્યમાં જેવી રીતે લક્ષણ કરીએ છીએ તેવી લક્ષણ અહિંઆ લેવી પડે. માટે પ્રસ્તુત સ્થળે જેનો પરા વિદ્યા તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે તે પરા વિદ્યા અથવા વિદ્યા નહિ પણ સાંખ્ય વિદ્યા છે.

આના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તી નીચે પ્રમાણે દલીલ કરે છે. સિદ્ધાન્તીના મતે અલ્પ વિદ્યાનેજ પરાવિદ્યા કહી શકાય તેનું કારણ આપતાં કહે છે કે વિકૃત સ્થળે જેનું વર્ણન કરવામાં આન્યુ છે તે પરમાત્માનું જ છે પ્રકૃતિ અગર પુરુષનું નહિ.

સિદ્ધાન્તી-પરા=અલ્પ વિદ્યા.

પરમાત્માના અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોજ તે સ્થળે વર્ણવ્યા છે. અલ્પના વિજ્ઞાનથીજ સધળાનું વિજ્ઞાન થાય છે માટે જો બધી વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો અલ્પનુંજ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને તે મેળવવાને પરા અને અપરા એવી બે વિદ્યાઓ જાણવી. તેમાં પરા કહેતાં વેદાદિ વિદ્યા અને અપરા કહેતાં અલ્પ વિદ્યા. આ ઉપનિષદમાં અક્ષર તથા પુરુષનું વર્ણન કરીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તેમાંથી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. તે અક્ષર તથા પુરુષ પ્રકૃતિ અને પુરુષ તે અલ્પજ છે. તે અલ્પનાં નામ છે. તેમાં કોઈ પણ બેદ નથી, તે એમાં એક પર છે અને બીજું અપર છે. છતાં તેમની વચ્ચે અબેદતા છે. કોઈ પણ બેદ નથી. આવી વ્યવસ્થા અલ્પવાદને અનુકૂળ છે. અલ્પવાદમાં અલ્પજ પુરુષ નથી. પ્રકૃતિ રૂપ હોઈ શકે છે. ઉપનિષદમાં અલ્પ સિવાય બીજા કશામાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી નથી, માટે અક્ષરમાંથી જ ન્યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી છે તે સ્થળે અક્ષર એટલે આપણે અલ્પજ મમજવાનું છે. જેમ અક્ષર કહેતાં પ્રકૃતિ અલ્પ છે, તેમ પુરુષ પણ છે. પુરુષને અલ્પ કહેવામાં કોઈ પણ ખાતર નથી.

આ પણ ઉપર કહ્યું છે કે અલ્પના સત્-ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ ગુણોમાંથી ચિત્ અને આનન્દનું તિરોધાન થવાથી સદૃષ (જગત્) પરિણમે છે, આનન્દના તિરોધાનથી ચિદૃષ (જીવ) પરિણમે છે. અને અપરિમેય તથા અનવરોધ અનન્દમાંથી ચેદાકર્તું તિરોધાન થઈ બાકીનાં પરિણામ અક્ષર અલ્પ કહેવાય છે. આ ત્રણે પરમાત્માનાં રૂપો છે. જેમ જગત્ તથા જીવ પરમાત્માનાં રૂપો છે તેમ અક્ષર પણ પરમાત્માનું રૂપ છે. માત્ર તે ગણિતાનન્દ કહેવાય છે, ત્યારે પરમાત્માનું રૂપ અગણિતાનન્દ છે. માટે અક્ષરને જ્યાં જગત્નું કારણ કહ્યું છે ત્યાં સાંખ્યમતનાં જણાવેલ પ્રકૃતિ તત્ત્વનું વર્ણન છે એ કહેવું અયુક્ત છે.

પૂર્વપક્ષી—જો એમ હોય તો અલ્પ વિદ્યામાં પણ સાંખ્ય વિદ્યાને આપણે અલ્પ વિદ્યા કહેવી જોઈએ. જો સધળું કંઈ અલ્પજ હોય તો જેને તમે સાંખ્ય વિદ્યા કહો છો તેને પણ અલ્પ વિદ્યા કહેવી જોઈએ. કારણ કે સાંખ્યવાળાઓને પ્રકૃતિ તથા પુરુષ વગેરે રપતત્ત્વોનું નિરૂપણ કરે છે તે અલ્પનુંજ છે. વળી બે+અલ્પને જાણવા જોઈએ એમ કહીને તે બે અલ્પ કયા તો કહે છે એક મૂર્ત છે અને બીજું અમૂર્ત છે. આમ અલ્પમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા વિભાગ પાડેલા હોવાથી તેમાં પણ વિહારનું અસ્તિત્વ જણાય છે. માટે મૂર્ત અને અમૂર્ત અલ્પથી આપણે સાંખ્યમતનાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ તત્ત્વોજ સમજવાં.

સિદ્ધાન્તી—સજ્જર, તમારી શંકાનું સમાધાન અમે કરીશું. તમે જણાવેલા કારણથી અહિં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવા બે બેદો નથી. અહિંઆ અદૃશ્યત્વ વગેરે વિશેષણોથી તથા અલ્પ શબ્દ વ્યવહારથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ પરત્વે યુતિનું સ્વારસ્ય નથી. અદૃશ્યત્વ વગેરે વિશેષણોનો પ્રયોગ હોવાને સાંખ્યોના પ્રકૃતિ તત્ત્વનું નિરૂપણ છે એમ કહી પણ કહી શકાશે નહિ. જગત્માં વિદ્યમાન પદાર્થો દર્શન હોય તો પ્રકૃતિ દર્શિતો વિષય અને પણ ઘટના દર્શનથી સૂચિત્ત દેખાતી બધે થઈ જાય છે એમ કહેવું યુક્ત નથી.

ઘટ પડે એ પ્રકૃતિના વિકારો છે એવું સાંખ્યો માને છે. તે વિકાર માન દશ્ય પદાર્થો છે. તેમ હોય તો તેમનું ઉપાદાન પણ દશ્યજ્ઞ મનાય. પણ ઘટાદિને જોવાથી તેના ઉપાદાન રૂપ મૃત્તિકા જાતી નથી એમ કહી શકાશે નહિ. માટે તે હેતુથી અહિંઆ પ્રકૃતિનો અર્થ છે એ કહેવું શક્ય નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ પ્રપન્ચ બ્રહ્મ રૂપ છે તેથી તેના દર્શનથી, બ્રહ્મ દર્શન થશે. તો પછી બ્રહ્મ અદશ્ય છે. બ્રહ્મમાં અદશ્યત્વ ગુણ છે એમ શા માટે કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી—હીક, સાંભળો અમે તમને ધણી વખત કહ્યું છે કે બ્રહ્મના વિષે અમુક આમ કેમ અને અમુક આમ કેમ એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે, બ્રહ્મ સમજાવેલું આશ્રય છે. બ્રહ્મ દરેક રૂપ યવાને સમર્થ છે તેથી તેમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી. તે અદશ્ય હોય. છતાં પણ દશ્ય બને છે.

પૂર્વપક્ષી—જો એમ છે તો પછી જેવી રીતે તમે બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયનો અંગીકાર કરો છો તેવી રીતે અત્રે પ્રધાન-પ્રકૃતિના વિષે પણ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયનો અંગીકાર કરો. અર્થાત્ જો બ્રહ્મમાં અદશ્યત્વ તથા દશ્યત્વ એવા ગુણો છે તેમ પ્રકૃતિમાં પણ છે. એટલે પ્રસ્તુત શ્રુતિમાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ છે એમ માનવામાં તમને શો વંધો છે ?

સિદ્ધાન્તી—ધણાં મોટા વાંધો છે. બ્રહ્મની સરખી કાટિમાં તમે પ્રકૃતિને મૂકી શકો નહિ. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે તે તો બનેલું શ્રુતિઓ કહે છે, પણ પ્રકૃતિના વિરુદ્ધ ધર્મત્વનું સમર્થન કરનાર એક પણ શ્રુતિ તમે દર્શાવી શકશો નહિ. વળી પ્રકૃતિના ગુણનું વર્ણન કરતાં સાંખ્યો કહે છે કે પ્રકૃતિમાં નિત્યત્વ વગેરે ગુણો નથી. આથી પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ વચ્ચે મોટામાં મોટો વિરોધ જણાય છે.

પૂર્વપક્ષી—અમે તેના સ્વીકાર કરીએ તો.

સિદ્ધાન્તી—જો એ પ્રમાણે તમે સ્વીકાર કરો તો તમારી પ્રકૃતિ બ્રહ્મની દૃશ્ય અને અર્થાત્ બ્રહ્મના તમામ ધર્મો તમારી પ્રકૃતિમાં આવે. આમ થવાથી બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિમાં ભેદ રહેશે નહિ. આથી તો ઉલટું તમે અમારા બ્રહ્મવાદનેજ ટેકા દેતા જવ છો. અમારા મતમાં બ્રહ્મ સર્વરૂપ હોવાથી-પ્રકૃતિ રૂપે તથા પુરુષ રૂપે પણ બ્રહ્મ છે-અને તે મતને તમે પરાક્ષ રીતે પ્રકૃતિની બ્રહ્મ સાથે દૃશ્યતા સ્વીકારીને અંગીકાર કરો છો. વળી પ્રથમ તમે એમ કહેતા હતા કે પ્રધાન (પ્રકૃતિ) જ ક્રૂંક્ત છે. અને હવે એમ કહો છો કે તે પ્રકૃતિ પણ બ્રહ્મનું નામ છે આમ કહીને પ્રથમ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ તમે અહિંઆ કરો છો અને તેમતો અમારો વિજયજ છે.

વળી અહિંઆ જ કેટલાંક વિશેષણો છે તે પ્રકૃતિના ધર્મોજ ચર્ચ શરૂતા નથી “ સર્વજ્ઞ તથા સર્વવિદ્ ” વિશેષણો ત્યાં આપેલા છે તે જડ પ્રકૃતિના ધર્મો હોઈ શકે નહિ, માટે પણ તે સ્થળે બ્રહ્મનું કથન છે એમ માનવું.

પૂર્વપક્ષી—બલે પ્રકૃતિના ધર્મો ન હોય તો પુરુષના ધર્મો માનો પણ બ્રહ્મના તો નહિજ.

સિદ્ધાન્તી—વ્યવધાનથી સાં પુરુષનો સંબંધ જણાતો નથી. પ્રથમ સુષુપ્તમાં દશ્યત્વ વગેરે ધર્મો કલા છે અને જીભમાં પુરુષનું નિરૂપણ કર્યું છે પણ તે પુરુષની સાથે તે વિશેષણોનો સંબંધ ચર્ચ શકે તેમ નથી. વળી અક્ષરના નિરૂપણમાં પુરુષનાં વિશેષણો છે. તો તેથી આપણને અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે અહિંઆ અક્ષરાત્મક પુરુષનું જ કથન છે, પ્રકૃતિનું નહિ. મુ ૨-૧૩ માં તેમ સાંખ્યના પુરુષનાં પણ વિશેષણો નથી.

પૂર્વપક્ષી—સાંખ્યમતમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષનાં તે વિશેષણો છે એ લેવામાં કંઈ બાધ છે ? હોય તો જણાવજો. ?

સિદ્ધાન્તી—હા. માલગો સાંખ્યમતમાં પુરુષમાં માક્ષિત્વ, કૈવલ્ય, અદશ્યત્વ, અકર્તૃત્વ, દિવ્ય ધર્મો નથી, અને અહિંઆં તો દિવ્ય ધર્મો જણાવેલા છે. તેથી સાંખ્યનો પુરુષ

પૂર્વપક્ષી—પણ સાંખ્યમતમાં પુરુષ એક નહિ પણ અનેક માને છે. તો તે અહિંથી અહિંમાં એક દિવ્યગુણ યુક્ત છે એમ તમે માનો તો શું જોઈ ?

સિદ્ધાન્તી—જો કે સાંખ્યમતમાં અનેક પુરુષો છે એ વાત ખરી છે, પણ તેમાં જેવી રીતે જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદ છે એવા ભેદ નથી. એટલે તમામ પુરુષો સરખાજ છે. તે પુરુષો સરખા હોવાથી અચુકમાં દિવ્ય ધર્મો પણ છે એમ માની શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—તમે કહો છો તે ઠીક છે, પણ અહિંમાં પુરુષને દિવ્ય ગુણ યુક્ત કહ્યો છે તેનું કારણ પ્રકૃતિથી તેની વિલક્ષણતા દેખાડવાની છે, તે પુરુષ અમૃત છે એવું તો તમે પણ સ્વીકારશો તો પછી આ સાંખ્યોએ સ્વીકારેલા પુરુષમાં દિવ્યત્વની અનુપપત્તિ છે એમ કહીને તેમનું અવકન તમે કેમ કરવાને ઉત્સુક થયા છો ?

સિદ્ધાન્તી—ભલે પ્રકૃતિથી તેની વિલક્ષણતા દેખાડવાને તમે પુરુષને દિવ્ય માનો તો પણ કૃતિમાં કહેલ બાલ અને બીતરપણું પુરુષમાં નથીજ. સાંખ્યો પણ આ બાબતમાં એકમત છે કે પુરુષમાં બાલત્વ અને આભ્યન્તરત્વ નથી. પુરુષ અન્તર્યામી તથા ભુદા ભુદા પ્રકારના જીવના રૂપ ધારણ કરે છે એવું નથી. પણ અહિંમાં તે બાલ અને આભ્યન્તર કહેલો હોવાથી સાંખ્યનો પુરુષ નહિ પણ પરમાત્માજ છે. વળી અહિંમાં અમારા મતને પુષ્ટિ આપનાર એક બીજું પણ કારણ છે અને તે એ છે કે અક્ષરમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી છે. આ સાંખ્યમત પ્રમાણે અક્ષર પ્રકૃતિમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ નથી. માટે જેમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી છે એવું અક્ષર-પ્રકૃતિ બ્રહ્મજ છે.

સાંખ્યમતમાં સૃષ્ટિના જે પ્રકાર છે તે પ્રકાર અને અહિંમાં જણાવેલા પ્રકારમાં ધણો ફેર છે. અહિંમાં કહે છે કે અક્ષરમાંથી પ્રાણ મન, સપ્તગો ઇન્દ્રિયો આકાશ, વાયુ, જ્યોતિઃ જલ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.

સાંખ્યમાં મહદ્ વગેરેના ક્રમથી સૃષ્ટિ કહી છે, તેથી પણ આ રૂપાત્મક સૃષ્ટિના વર્ણનમાં સાંખ્યમતનો ઉલ્લેખ નથીજ. આ રીતે વિશેષણના ભેદથી બ્રહ્મવિધાનું પ્રતિપાદન અમે કર્યું. હવે વ્યપરેક્ષના ભેદથી એજ વિદ્યા ત્યાં છે એમ જણાવીશું.

વ્યપરેક્ષ એટલે નામ લક્ષન કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કરવું તે તેનો પણ ભેદ કહ્યો છે. ઉપનિષદમાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત એ ત્રણ સ્થળે બ્રહ્મ વિધાનોજ વ્યપરેક્ષ છે. સાંખ્ય વિદ્યા અગર તત્ત્વવિદ્યાનો નથી. પ્રારંભમાં મું. ૧-૨-૧૩ ની સરૂઆતમાં "બ્રહ્મ વિદ્યા, x સર્વ વિદ્યા" શબ્દો છે. મધ્યમાં x પણ બ્રહ્મ વિદ્યા છે અને અન્તમાં પણ x બ્રહ્મ વિદ્યા શબ્દ છે. આ રીતે શબ્દથી બ્રહ્મ વિદ્યાનું કથન ઉપનિષદ જાતેજ કરે છે તો પછી શાથી તમે એમ કહો છો કે અહિંમાં સાંખ્ય વિદ્યા છે. ઉપનિષદ પોતે પણ કહે છે કે આદિમાં અમે બ્રહ્મનોજ વિચાર કર્યો છે. બ્રહ્મનાંજ જૂદાં જૂદાં રૂપો વર્ણન કર્યું છે તેથી આ બ્રહ્મવિદ્યા કહેતાં પરા વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

માટે સાંખ્યોએ કદેપેલા પ્રકૃતિ અને પુરુષ અહિંમાં નથી એ અમારો સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્ત ખરો છે એમ કહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે આ સ્થળે વક્તા તરીકે બ્રહ્મા છે, અને તે પોતાના જોઈ પુત્રને ઉપદેશ આપે છે. તો તે ઉપદેશ આપવાને બ્રહ્મ વિદ્યાનોજ ઉપદેશ કરે, સ્મૃતિ રૂપ-સાંખ્ય વિદ્યાનો ઉપદેશ કદી પણ નજ કરે. જોને વેદનું અધ્યાપન કરાવવાની યોગ્યતા હોય તેને સ્મૃતિ અધ્યાપન કરાવવું અયોગ્ય છે.

આ વિષેની વિશેષ ચર્ચા સૂત્ર ૨૩ માં કરે છે. ત્યાં અન્ય કારણ આપે છે. અને કહે છે કે તેથી પણ અહિંમાં સાંખ્ય વિદ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. આ અન્ય કારણ આ છે કે-ઉપરની કૃતિમાં જ અક્ષર અને પુરુષનું કથન કર્યું છે ત્યાં જૂદાં જૂદાં રૂપો કહેલો છે.

x સ બ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યામ્ xx પ્રોજાચ તાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યાં xxx તેવામંવેત તિષાં વદેત.

મું. ૨-૧૪ માં અગ્નિને માથું કહ્યું છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્રને નેત્ર' કહ્યાં છે. આ પ્રકારનું રૂપ પ્રકૃતિનું અગર પુરુષનું હોઇ શકે નહિ. તે રૂપો ધ્વજાનાંજ છે. સમસ્ત વિશ્વ એ ધ્વજાની કાયા હોવાથી અગ્નિને તેનું માથું અને સૂર્યચંદ્રને તેનાં નયનો કહ્યાં છે.

સૂત્રધારે પ્રથમના સૂત્ર. ૨૨ માં આ સૂત્રનો મમાવેશ નહિ કરી ને, બે મૂત્રોના જૂદા વિભાગ કર્યા છે. એમ કરીને તે એવું જણાવવા માગે છે કે સૂત્ર ૨૨ માં આપેલાં કારણો ગૌણ છે અને સૂત્ર ૨૪ માં આપેલાં કારણ મુખ્ય છે.

સિદ્ધાન્ત નિષ્કર્ષ-ઉક્ત ઉપનિષદની શ્રુતિમાં અક્ષર તથા પુરુષ શબ્દો છે પણ તે શબ્દોથી સાંખ્ય-માદીએ કહેલાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ તરવો સમજવાનાં નથી પણ ધ્વજા સમજવાનું છે. તે ધ્વજાનું અર્ધિઆં અક્ષર-પ્રકૃતિ તથા પુરુષ રૂપે નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી આ સ્થળે ધ્વજા વિદ્યાજ છે,

(સાર) આ અધિકરણમાં મુદ્દક ઉપનિષદમાં અક્ષર અને પુરુષ શબ્દો આવે છે તે વિષેનો વિચાર કર્યો છે, પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તે શબ્દો સાંખ્યમતમાં સ્વીકારેલા પ્રકૃતિ અને પુરુષના અર્થમાં છે. ત્યારે સિદ્ધાન્તીનું કહેવું એવું છે કે તે ધ્વજાના અર્થમાં છે. ઉભય શબ્દોથી ધ્વજા સમજવાનું છે. તેને માટે નીચેનાં મુખ્ય કારણો આપ્યાં છે.

(૧) અદૃશ્યત્વ વગેરે ધર્મોનું ત્યાં વર્ણન કર્યું છે. આ શુદ્ધો પ્રકૃતિ અગર પુરુષમાં હોઇ શકે નહિ પણ પરમાત્મામાંજ હોઇ શકે. પરમાત્મા વિરુદ્ધ ધર્મોથી હોવાથી તેમનામાં અદૃશ્યત્વ વગેરે પણ શુદ્ધો હોય છે.

(૨) શ્રુતિમાં વપરાયેલાં વિશેષણોનો વિચાર કરીયું તો પણ આપણને એમ સમજશે કે તે વિશેષણો ધ્વજા પરત્વે છે-પ્રકૃતિ અને પુરુષ પરત્વે નહિ,

એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપનિષદના આદિ, મધ્યમ અને અન્તમાં આ પ્રકરણ ધ્વજા વિદ્યાનું છે એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે.

(૩) વળી ત્યાં અગ્નિને માથું કહ્યું છે, સૂર્ય ચંદ્રને નયન કહ્યાં છે. આ રીતે રૂપનું વર્ણન કર્યું છે. આ રૂપનું વર્ણન સાંખ્યના પ્રકૃતિ તથા પુરુષની સાથે બંધ બેસતું નથી, પણ રૂપ ધ્વજામાં બેસે છે; કારણ કે સમસ્ત વિશ્વ એ ધ્વજાની કાયા છે એમ લક્ષ્યે તો અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જૂદા જૂદા રૂપથી ધ્વજાના અવયવો બને.

અધિકરણ ૮ મું—

પ્રથમના ત્રણ અધિકરણોમાં પદમાત્માના ભોગનો વિચાર કરીને, આની પહેલાંના અધિકરણમાં અદૃશ્યત્વ વગેરે શુદ્ધોનું ધ્યન કરીને પ્રસંગ આવતાં ધ્વજાના રૂપની વાત કરી. હવે તે ધ્વજાના સામંત રૂપનું ઉપપાદન કરવાને આ અધિકરણનો આરંભ કરે છે.

અર્ધિઆં જા-દોગ્ય ઉપનિષદના સાતમા પ્રપાઠકમાં આપેલો વિષય વિચારણ છે ત્યાં શરૂઆતમાં પ્રાચીનશાલ, સત્યવત, ઇન્દ્રધનુ, જન શુડિલ નામના પાંચ જણાઓ જેમણે વેદનું અધ્યયન કર્યું છે તેઓ એકઠા મળીને મીમાંસા કરે છે, કે આપણાથી ઉપાસના કરવા હાયક આત્મા કણુ હશે ? તું ધ્વજા તેનો એક ભાગ હશે ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવા દાખ્યા. આ પાંચ જણાઓથી ત્યારે જાતે નિશ્ચય ન થઇ શકે ત્યારે તેઓ હજીઘઘની પામે પ્રશ્ન પૂછવાને ગયા, ત્યારે ઉદાસકે તેમને કહ્યું કે “કેવરાળ આ વિષય ઉપર તમને વધારે પ્રકાશ નાખશે, કારણ કે તે આ વિદ્યા જાણે છે માટે તમે ત્યાં જાવ.” આથી તેઓ ત્યાં ગયા. ત્યાં પહોંચ્યા એટલે કેવરાળએ પુરોહિત દ્વારા પૂછ કરીને

રામાનુજ સૂત્ર ૨૨ માં જે બે કારણો લે છે તે (૧) વિશેષણ વ્યપદેશ (૨) શેદ વ્યપ એ પ્રમાણે છે. શીવહસાચાર્ય તે બે કારણો આ પ્રમાણે લે છે. (૧) વિશેષણ શેદ અને (૨)

તેમને બહુધન આપવાની ઇચ્છા જણાવી. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “ હે રાજા અમે ધર્મી પુત્રો આપ્યા નથી. અમે તો વૈશ્યાનર આત્માને જાણવાની ઇચ્છાથી આવ્યા છીએ. માટે તે વિષયને જ જાણી હોય તે અમને કહે. ” ત્યારે રાજાએ તેમના અધિકારની પરીક્ષા કરવાને “ સવારે હું તમને એ વિષય કહીશ ” એમ કહ્યું અને પોતે અન્તઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી બીજા દિવસે દાયમાં સમિધના લાગે લાગે તેઓ આવ્યા. એટલે રાજાએ વિચાર કર્યો કે જો કે આ લોકો ધન વિદ્યામાં પ્રતિજ્ઞાવાળા છે છતાં પણ પોતાના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને તત્ત્વ જાણવાની ખરી ઇચ્છાથી આ રીતે મારી પાસે આવ્યા છે માટે જરૂરી તેઓ અધિકારી છે; માટે મારે તેમની જીજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવી નોંધ્યું. ” પછીથી તેમનામાં પ્રતિકા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાને એક એક જણને પૂછી બોલ્યું “ કે તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? ” ત્યારે તેઓએ ક્રમ પ્રમાણે કોઈએ છુને આત્મા કહ્યો, કોઈએ સૂર્યને કહ્યો, કોઈએ વાયુને કહ્યો, એમ દરેક જણે પોતે જે રીતે આત્માને સમજીને ઉપાસના કરતો હતો તે કહ્યું. પણ રાજાએ તેમની તે ઉપરથી પૂર્ણ વૈશ્યાનરની શુદ્ધિ ખસેડવાને કહ્યું કે તમે જેની ઉપાસના કરો છો તે વૈશ્યાનર નહિ પણ તે વૈશ્યાનરનું અંશ જૂત છે. છુલોક તે વૈશ્યાનરનું શિર છે અને તે છુલોકનું મુતેજ છે. એ રીતે તેને ગુણનું નામ જણાવ્યું. તેજ પ્રમાણે આદિત્ય, વાયુ, આકાશ જલ, પૃથ્વી વગેરે તે વિશ્વરૂપ, પૃથગ્વર્ત્તમાં, બહુલ, સ્વચ્છ, પ્રતિષ્ઠા કર્તા અને તે વૈશ્યાનરનાં અક્ષુ, પ્રાણ સન્દેહ, ખસ્તિ અને પગ છે એમ જણાવ્યું.

પૂર્વપક્ષ-વૈશ્યાનર એટલે દ્વિરણ્ય ગર્ભ, પરમાત્મા નહિ.

માટે અદિત્યા સંકલ્પનું કારણ એ છે કે જે વૈશ્યાનરનો ઉપદેશ કર્યો છે તે વૈશ્યાનર કોણ ? જો પક્ષ કહેવું કે અન્ય કંઈ ? શરૂઆતમાં “ આ આત્મા કોણ ? ” એ પ્રશ્નમાં નિઃસંદિગ્ધ રીતે શબ્દ છે તો પણ વૈશ્યાનર શબ્દ તથા છુનું મૂર્ધત્વ વગેરે અવયવોનું શ્રવણ થાય છે તેથી તથા પક્ષ નિરાશાર હોવાથી, તે સ્થળે સાવચત્ત પક્ષ સંભવી શકતું નથી. માટે અર્થમાં સંદેહનો અભાવ નથી. શરૂઆતમાં તો આત્મા અને પક્ષ એમ બે શબ્દો છે, તેથી તે એજ પ્રકરણના વિષય જણાય છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ પ્રકરણનું વિષય છે તે જણાવનાર કોઈ નથી. આથી ઉપક્રમ સંદિગ્ધ છે અને તેથી અર્થ પણ સંદિગ્ધ બને છે. વળી વૈશ્યાનર શબ્દથી વિશેષ સંદેહનું કારણ મળે છે. વૈશ્યાનર એ પક્ષ નહિ પણ તેનાથી છુલોક અગ્નિનો વાયક છે. તેને માથું વગેરે અવયવો જણાવ્યા છે; જે વિચારતાં પણ આપણને જણાશે કે તે પક્ષ કોઈ શકે નહિ. કારણ કે પક્ષને અવયવો હોતા નથી.

શબ્દ કાપમાં વૈશ્યાનરને અગ્નિ કહ્યો છે, તો પણ અદિત્યા સાધારણ અગ્નિ નહિ લેવો, પરંતુ પૂર્વકાણ્ડમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે દેવતા રૂપ આત્મા તે વૈશ્યાનર છે એમ જાણવું. શંકા-જો વૈશ્યાનર પૂર્વકાણ્ડમાં વિસ્તેષ રીતે આવતો હોય તો ઉત્તરકાણ્ડમાં તેનું પ્રયોજન શું ? શા માટે વેદાન્તમાં ઉપનિષદ વિભાગમાં તેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ઉત્તર-જો કે ઉત્તરકાણ્ડમાં વૈશ્યાનરના ઉલ્લેખો છે, તો પણ તે મંત્રસર રૂપ દેવતાજ છે. નારાયણ શ્રુતિમાં તેને પ્રભવપતિ સંવત્સર કહ્યો છે અર્થાત્ પ્રભવપતિ એટલે દ્વિરણ્યગર્ભના અર્થમાં વૈશ્યાનર છે અને તેનીજ ઉપાસના કહી છે. પક્ષ અને આત્મા એજ વૈશ્યાનર માટે વપરાયા છે (પ્રકરણના આરંભમાં) પણ તેથી અમારા અર્થમાં કંઈ પણ બાધ નથી. પ્રભવપતિનું પક્ષ એક નામ છે અને તે સર્વ જીવની સમષ્ટિ રૂપ છે. માટેજ તેની ઉપાસના કરનારને અન્ન તથા ભોજન તે આપે છે.

પૂર્વપક્ષી-જીવ તો અણુરૂપ છે તો તે પ્રાદેશમાત્ર છે એમ ચાથી ?

સિદ્ધાન્તી-પ્રાદેશ માત્ર પણ મુખ્ય જીવ હોવાથી, આપણા બધાની સરખામણીએ તે સૂક્ષ્મ છે. દ્વિરણ્યગર્ભ વિરાટનો અભિમાની હોવાથી છુવગેરે લોકો તેના મૂર્ધા (માથા રૂપ) અવયવો છે. દ્વિરણ્ય

ગર્ભમાં અગ્નિ તાનું વાક્યાર્થ હોવાથી, તેમાં ત્રણ અગ્નિનો અર્થ છે. માટે હિરણ્યગર્ભની ઉપાસનાનું જ પ્રકરણ છે, ભગવાનની ઉપાસના વિષેનું નહિ.

સિદ્ધાન્તી—જે વૈશ્વાનર એટલે પરમાત્મા છે એમ માને છે, તેનું કારણ એવું આપે છે કે હિરણ્યગર્ભ વગેરે સાધારણ શબ્દોનો ભેદ છે તેથી આ વૈશ્વાનર કંઈક બુદ્ધ છે. હિરણ્યગર્ભ વગેરે શબ્દો તેને કાંઈ પાકી શકાય છે. છતાં તેવાથી તે કંઈક વિશેષ છે. ભગવાનનું વિરુદ્ધ ધર્માત્રયત્વ આ વૈશ્વાનરમાં પણ જોવામાં આવે છે.

પ્રદેશમાત્ર વાક્ય ૩૫ શબ્દ તે સાધારણ શબ્દ છે અને છુના મૂર્ધા વગેરેના વાક્ય ૩૫ વિશેષ શબ્દ છે, આ બે શબ્દો છે. પણ સૂત્રમાં સાધારણ શબ્દનું નિવેશન છે, અને પછી ખીલે વિશેષ શબ્દ ત્યાં છે. પણ ખીલ શબ્દનો લોપ કરીને તે બંનેનું સમાસથી સામાનાધિકરણને સાધારણ શબ્દો ક્ષોતન કરે છે. એટલે વિમુદ્ધ હોડતાં આ પ્રકારે સમગ્ર. સાધારણ ધર્મથી અપેક્ષ્ય શબ્દ વિશેષ તે સાધારણ શબ્દ વિશેષ. તેને ક્ષીધે જે સામાનાધિકરણનો અભાવ હોય તો (અર્થાત્ પ્રદેશમાત્ર, વૈશ્વાનર વગેરે હિરણ્યગર્ભના અર્થ પરત્વે છે એમ કહીને પર બન્ધમાં આપતું સામાનાધિકરણ નથી. એમ જો આપણે અંગીકાર કરીએ તો પૂર્વ કહેલી રીતથી હિરણ્યગર્ભમાં વિરોધના અભાવને ક્ષીધે, પૂર્વપદ્યના જ સિદ્ધાન્તની અસંભાવના થશે, અને તેથી પ્રથમ સિદ્ધાન્તની સંભાવના નહિ હોવાથી અધિકરણનો ભેગ બનશે.

પૂર્વપક્ષી—હિરણ્યગર્ભને વિરાટ ૩૫માં લઈએ તો લોકને મૂર્ધા છે તે બધું સંભવી શકે.

સિદ્ધાન્તી—વિરાટ ૩૫ એ ભગવાનનું જ છે. ઔલેકિકા છે તે તમામ ભગવાનનું ૩૫ છે. હિરણ્યગર્ભનું તે ૩૫ નથી. ભગવાન જ પુરુષ ૩૫ છે. તેને વૈશ્વાનર કહે છે તેનું કારણ એ છે કે તે વિશ્વ કહેતાં જડ પદાર્થો અને નર એટલે જીવ—તે બંને જે ભગવાનના અંશ છે તે ભગવાનનું નિવાસ સ્થાન છે. ભગવાન તેમાં નિવાસ કરે છે. વિશ્વ અને નર એ બે શબ્દોનો સમાસ દેવતાદન્ડ પ્રમાણે “વૈશ્વાનરો” થાય છે, અને તે જેનું નિવાસ સ્થાન છે તે વૈશ્વાનર. માટે વૈશ્વાનર એટલે પરમેશ્વર જ છે. ખીલું કાઢ નહિ. છતાં સંવાસર, હિરણ્યગર્ભ લૌકિક અગ્નિ એ બધાં પણ વૈશ્વાનરનાં અર્થ મુલક બને છે તેનું કારણ એ છે કે તે પણ ભગવાનના અંશ છે, અને તેથી ઉપચારથી—લક્ષણથી તેને વૈશ્વાનર કહીએ છીએ. વસ્તુતઃ તો તે ભગવાન જ છે.

પૂર્વપક્ષી—આ તમે જે કહો છો તેનું કંઈ પ્રમાણ આપશો કે એમને એમ ?

સિદ્ધાન્તી—હા, એ પ્રમાણ વગર કંઈ પણ વાત કરતા જ નથી; અને તે સિવાય તમે માને એવા પણ નથી તે અમે સારી પેઠે સમજાવે છીએ. ભા. ૨-૨-૮ ને અમે પ્રમાણ તરીકે આપીએ છીએ. ત્યાં શું કહે છે તે ધ્યાનમાં લો ! ત્યાં કહે છે કે કેટલાકો પોતાના દેહમાં હૃદયાકાશમાં પ્રદેશ માત્ર પુરુષને વસતો જુએ છે, અને તે દ્વારા ધારણાથી શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલા ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે. અદિઆ જે પ્રદેશમાત્ર પુરુષનું સ્મરણ કરવાનું કયું છે તે ૩૫ શ્રુતિએ કહેલા પ્રદેશમાત્રનું જ અને તે બ્રહ્મનું સિંગ થાય છે. વળી જે અર્ચનું શ્રવણ કરેલું હોય તેનું સ્મરણ તે મનન અગર અનુચિન્તન થાય છે. શ્રુતિનાં વાક્યોથી શ્રવણ હોય છે. જો પ્રદેશમાત્ર પુરુષ, વૈશ્વાનર, હિરણ્યગર્ભ એ બધાં બ્રહ્મનાં નામો છે. એમ જો નહોતો તો પછી અદિઆ કહેલું શ્રવણ ગોલવશે નહિ.

માટે પણ પ્રદેશમાત્ર વૈશ્વાનર તે ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થયું.

પૂર્વપક્ષી—ઉપર તમે આપેલા પ્રમાણથી વૈશ્વાનરના વાક્યનો નિર્ણય કરતા હો તો નીચે ભ-ગ્ની ૧૫-૧૪ માં યી અમે તમને પ્રમાણ આપીએ છીએ. આ પ્રમાણમાં પણ વૈશ્વાનર શબ્દનો પ્રયોગ છે. ત્યાં અર્જુન પ્રતિ વક્તા (કૃષ્ણ) કહે છે.

હું વૈશ્વાનર યજ્ઞને પ્રાણીઓના દેહમાં સ્થિત રહીને, તમા પ્રાણ અને અપાનને સમાયુક્ત બનીને ચાર પ્રકારનાં બંધન રહું છું.

અદિઆ વૈશ્વાનર એટલે જાદર અગ્નિ સમજાય છે.

સિદ્ધાન્તી—પણ જાદર અગ્નિ એ ભગવાનની વિશ્રુતિ તો છે.

પૂર્વપક્ષી—ભલે તેમ હોય તો પણ ભગવાનથી જૂદા ધર્મો અદિઆ હોવાથી વૈશ્વાનરને એ ભગવાન નહિ કહીએ.

સિદ્ધાન્તી—ક્યા વિરુદ્ધ ધર્મો તમે : જુઓ છો કે જેથી તમે એમ કહો છો કે વૈશ્વાનર એટલે ભગવાન નહિ.

પૂર્વપક્ષી—અદિઆ એ વસ્તુઓ અમને વૈશ્વાનરનો અર્થ ભગવાન નથી એમ સમજાવે છે (૧) વૈશ્વાનર શબ્દનો જ સાક્ષાત્ પ્રયોગ છે. આ શબ્દનો મુખ્ય વૃત્તિથી અર્થ લાભ્યે તો અગ્નિ છે, માત્ર યોગથી ભગવાનના અર્થમાં લાભ શક્ય. વળી અદિઆ વૈશ્વાનર ચાર પ્રકારનાં અન્ન રાધે છે એમ કહ્યું છે એટલે અગ્નિ સાથે તેનું સાદ્યર્થ છે. આ ઉપરથી પણ તે અગ્નિના અર્થમાં છે એમ સમજાય છે. આ સિવાય ખીલું કારણ એ છે કે આ વૈશ્વાનરની અંતઃ પ્રતિષ્ઠા વાણ્ય શાખામાં છે. આ અંતઃ પ્રતિષ્ઠિતત્વ ધર્મ જાદર અગ્નિનો છે અને વ્યાપક બ્રહ્મનો નહિ એમ કહ્યું છે. માટે અદિઆ જણાવેલા ભગવાનથી વિરુદ્ધ ધર્મો હોવાથી વૈશ્વાનર ભગવાન નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમે આપેલાં કારણોથી વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મનો અર્થ સમજાવતો નથી એવો નિશ્ચય થતો નથી, સર્વત્ર ભોગ અધિકરણોમાં ભગવાન બોક્તા છે એ જણાવવાને માટે જાદરામાં વૈશ્વાનર પદનો પ્રયોગ છે.

પૂર્વપક્ષી—તો પછી ભગવાન લૌકિક ક્ષણ બોક્તા હોય તો તેમનું પરબ્રહ્મત્વ સિદ્ધ નહિ થાય.

સિદ્ધાન્તી—લૌકિક ક્ષણ તથા તે તે ખીલ જે ક્ષણ છે તેના બોક્તા હોવું તે બધું ભગવાનનું જ છે. લૌકિક ક્ષણ પણ બોક્તા ભગવાન છે, અમારા બ્રહ્મવાદમાં તો ભગવાન સિવાય કોઈ પક્ષ બોક્તાજ નથી. ભગવાનજ બોક્તા છે તથા બોધ્ય છે. આ બન્ને રૂપે પોતે ક્રીડા કરે છે અને તેમાં તેમનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જાદર અગ્નિના અર્થમાં વૈશ્વાનર પદનો પ્રયોગ ભગવાનના ઐશ્વર્યનું દ્યોતન કરવાને છે એમ કહેવામાં ત્રિનિગમક શું છે? રચિતમાં તો “હું વૈશ્વાનર થયને” એ શબ્દોથી સીધી રીતે વૈશ્વાનર શબ્દથી કાર્યરૂપ જાદર અગ્નિજ કહેવાનો આશય જણાય છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, જાદર અગ્નિરૂપ કાર્યનો અર્થ વૈશ્વાનરમાંથી સંભવતો નથી. કારણ કે જો તેમ હોય તો જાદર અગ્નિમાં કુદોદ્ભૂત સ્વર્ગ હોવા રૂપી એવડ જે ધર્મો દર્શાવ્યા છે તે કહી પણ સંભવેજ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—ને ધર્મો પણ ત્યાં આપણે ઉપચારથી—આરોપથી જાદર અગ્નિમાં ધરાવી શકીએ જાદર અગ્નિની ઉપાસના કરવાને માટે ધુલોકને તેના મૂર્ખા વગેરે ધર્મોથી નિરૂપણ કર્યું છે, એમ કેમ ન મનાય ?

સિદ્ધાન્તી—ના તેવી રીતે માની શકાયજ નહિ, વાજસનેયિ આ વૈશ્વાનરનું પુરુષ તરીકે વર્ણન કરે છે, જાદર અગ્નિ તરીકે નહિ. તેથી તમે કહો છો તેવી રીતે બ્રહ્મના ધર્મોનો આરોપ જાદર અગ્નિમાં સંભવતો નથી. સાત પથ બ્રાહ્મણ ૧૦-૬-૧-૧૧ માં આ વૈશ્વાનરને પ્રથમ અગ્નિ કહીને પછી તે પુરુષ કહ્યો છે અને વળી તેની અંતઃ પ્રતિષ્ઠા પણ જણાવી છે. આ રીતે પણ વિચાર કરતાં સમજાય કે જાદર અગ્નિ તે પુરુષ તરીકે ઓળખાવવો તે અયુક્ત છે. માટેજ વૈશ્વાનર તે ભગવાનજ છે ન ભગવાનનો અર્થ સીધી રીતે સમજવો હોય તો અન્ય કલ્પનાઓ કરવાનું પ્રયોગન શું ?

વળી અ. વે. ૬-૩૫-૧ માં વૈશ્વાનરનો અર્થ દેવતા અગર મહાશૂત અગ્નિ વિષેનો વાક્યાર્થ છે એવું જો કોઈ માનતા હોય તો તે પણ ખોટું છે. અમે એક વખત જણાવી દીધું છે કે વૈશ્વાનર એટલે ભગવાનજ છે. તે દિરઘયમર્ક નથી, જાદર અગ્નિ નથી તેમ મહાશૂત અગ્નિ પણ નથી. તેમાં તે કોઈ દેવતા પણ નથી.

ઉપરનાં ત્રણમાં વૈશ્વાનર તથા અગ્નિ શબ્દો પ્રહવાયક છે એવો નિર્ણય કર્યો. હવે પછીનાં ત્રણમાં પ્રયોજનનો એકાદ છે માટે કહે છે કે આજ પ્રકરણમાં વૈશ્વાનર એ અલિંગિય છે, વ્યાપક છે તથા પ્રાર્થના માત્ર છે, એમ કહ્યું છે. આ વિષય ઉપર વિચાર કરવાને ચાર ઋષિઓના મત લે છે. પ્રથમ જૈમિનિના મતને વિચારે છે, પછી આશ્મરથ, ત્યાર પછીથી બાદરિના, અને છેવટે પોતાનો મત આપે છે. વેદના અર્થના જૂદી જૂદી રીતે વિચાર કરનારા આચાર્યોમાં મુખ્યે ચાર ઋષિઓ છે. તેમાં બાદરાયણ વ્યાસ કેવલ શબ્દના બહુચીજ અર્થનો વિચાર કરે છે. શબ્દોમાં જે સ્વાભાવિક રીતે અર્થ રહેલો છે તેનેજ બરાબર વળગી રહીને અર્થ સમજાવે છે. તેમાં કંઈ પણ મારી મચાડીને અન્યરુચિ પ્રયુક્તિઓ વાપરતા નથી તથા લક્ષણોનો આશ્રય લઈને ઉપચાર પણ કરતા નથી. શબ્દના ઉચ્ચારના ક્રમથી જે તાત્પર્ય સમજાય તે પ્રમાણે અર્થ લે છે. જૈમિનિ શબ્દ અને અર્થ બંનેના બહુતે વિચારે છે. શબ્દનો સ્વાભાવિક અર્થ પણ લે છે. પણ તે માથે પ્રકરણ વગેરેની તપાસ મંપૂર્ણ કરે છે. આશ્મરથ શબ્દોના મુખ્ય અર્થને ઠોડીને લક્ષણોનો આશ્રય લઈને અર્થ સમજાવે છે. મુખ્ય-અર્થના ત્યાગ પૂર્વક લક્ષણ દ્વારા અર્થ જણાવે છે; અને બાદરિ કેવલ યુક્તિના પ્રાધાન્યથી અર્થનો વિચાર કરે છે.

અહિં આ મુજબાર તેમના વિચારમાં અને અવિચારમાં દોષ જોતાં પોતે પોતાનો વિચાર કહે છે, અને તેમ કરતાં તેમની છુદ્ધિની અવશ્યતા જણાવવાને પોતે નામો આપે છે. પ્રથમ જૈમિનિના મતનું નિરૂપણ કરે છે.

જૈમિનિના મત.

૧ જૈમિનિનું એવું માનવું છે કે જોકે દુતિમાં પ્રાર્થનામાત્રનું પ્રથમ મહત્ત્વ કહ્યું છે અને પછીથી ચાપકવતું મહત્ત્વ કહ્યું છે તો પણ પાકના ક્રમથી અર્થનો ક્રમ વધારે જણવાનું છે એ ત્યાગથી વ્યાપ-તાનું પ્રથમ મહત્ત્વ છે. આ અર્થમાંજ યુક્તિનું દર્શાવતું છે કે અગ્નિહોત્રને હોમે છે અને દવાગને રથિ કે. તેમાં એમ સમજવાનું છે કે યવાગ્રના પાક સિવાય અગ્નિહોત્રના હોમની ઉપરિતિ નથી. તેથી ત્યાં પાકક્રમની અપેક્ષાએ અર્થક્રમ વધારે જણવાનું છે. તેજ રીતે વ્યાપક પ્રાર્થના માત્ર છે તથા સર્વત્ર પ્રથમ તથા પગવાણું છે. માટેજ પ્રહ્વા સાકાર તથા અનન્ત મર્તિવાણું છે. તથા પોતાની ઇચ્છાથી તથા મક્તના ઉપર અનુમત્ત કરવાને, માટે તેની ઇચ્છાથી, તથા સ્વભાવથી જૂદું જૂદું વહેંચાયલું છે. પુરુષ માત્રાક્ષત્રી માત્ર મહા મન્ત્રિપ્રમણા છે. પ્રત્યક્ષ કહેતાં વિશિષ્ટ રૂપે છે અને પુરુષની અન્દર પ્રતિષ્ઠાવાળો પ્રાર્થનામાત્ર પરિમાણવાળો છે. આ રીતે આ ત્રણેનાં પરિમાણો નિયત છે. ભલે બહુનું પરિમાણ નક્કી કરેલું હોય તો પણ એ પોતાની ઇચ્છાથી વ્યાપક તથા સાકાર તેમજ અનન્ત રૂપો વારણ કરે છે. એટલે પોતાની ઇચ્છાથી અમૂક રૂપથી અલિંગિયમત્તરીકે, અમૂક રૂપથી પ્રાર્થના માત્ર બહુતે કહ્યું છે તેથી તેમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી.

જો બહુનું પરિમાણ અનિયત છે એમ કહેતા હો તો એકજ સ્વરૂપ આકાશની માફક જૂદા જૂદા પરિચ્છેદથી જે વૃદ્ધિ અને દાસ (એકાગ્ર) કરાખાં છે તેનાથી જૂદાં જૂદાં પરિમાણ બને છે. બહુના બાદુ તથા પાદ સહજે હોવાથી તેની પૂર્ણતા મમળાય છે. એ રીતે પણ ત્યાં અવિરોધ છે. સ્મૃતિમાં પણ બહુનાં જૂદાં જૂદાં રૂપો કલાં છે. વિષ્ણુનાં ત્રણ પુરુષ નામનાં રૂપ છે. પ્રથમ મહત્ત્વ મર્તનાર છે, બીજું અણકમાં રહેલું છે અને ત્રીજું સર્વ જૂતોમાં રહેલું છે. તે રૂપોને જાળનાર મોક્ષ પામે છે.

વળી સર્વ જૂતોમાં રહેલું રૂપ પાંચ રીતે છે. તે રૂપ ઉદર, હૃદય, માથું મન અને ઇન્દ્રિયમાં છે. ઉદરમાં આ પુરુષ જાંઘુક માત્ર છે. હૃદયમાં ધ્યાનને માટે પ્રાર્થના માત્ર છે, તે પહેલાં જણાવ્યું છે.

૧ અન્નુમાન: પુરુષો મધ્યમાત્મનિ તિષ્ઠતિ.

માયા ઉપર જે રૂપ છે તે સર્વને માટે છે અને તે આગળ કહેવામાં આવશે. મન તથા દિવ્યોમાં જે રૂપ છે તે અણુ છે. પરમાત્મા ચક્ષુનું પણ ચક્ષુ છે એવી યુતિ છે. ચિત્તની અંદર તે વ્યાપક રૂપ છે. આથી વૈશ્વાનર એ પુરુષ જ છે તે સમ્યક્દાન રૂપે હોવા છતાં પણ પ્રાદેશમાત્ર બને છે; તે પણ તેમાં કષ્ટ પણ વિરોધ નથી. આ રીતે જૈમિનિ સાકાર બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે.

આરમ્ભરથ્યનો મત.

આરમ્ભરથ્યનું કહેવું એવું છે કે બ્રહ્મ સાકાર નહિ પણ નિરાકારજ છે; તે માયાના પડદાથી ઘેરાયેલું હોય છે. તેા તે માયાને દૂર કરવામાં આવે તેા તે પુરુષાકારથી અધિદેવિક દેવતાથી અધિગિત છે એવું તે અન્તર્યામીનું રૂપ જણાય છે. માટે જ તેને પુરુષના જેવો કહ્યો છે. આ રીતે તેની અભિવ્યક્તિ થતી હોવાના કારણથી તેને સાકાર પણ આપણે કહીએ છીએ. પણ માયાના અપગમનથી તે સાકારત્વ સ્વાભાવિક નથી. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ નિરાકારજ છે પણ માયાના પડદા ખસી જવાથી બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, કે શીવ રૂપથી પરમાત્મા પુરુષાકારથી જ્ઞાનનો વિષય બને છે. આ પુરુષાકારથી પોતે પ્રકટ થાય છે તેથી પણ વિરોધ નથી. નિરાકાર છતાં સાકાર તરીકે સમ્યક્દાન રૂપે પોતે પ્રકટ થાય છે.

બાદરિનો મત.

બાદરિ યુક્તિથી દરેક પ્રકારના અર્થનો વિચાર કરે છે. તેના મતથી પણ સિદ્ધાન્તીના મતને ટેકા મળે છે. અનુમિન્તનને લીધે પ્રાદેશમાત્ર હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે અને તે પ્રકારે યુતિ અદ્વિત્યાદ્યન કરે છે. ભા. ૩-૬-૧૨ માં કહે છે કે ભગવાન'ભક્ત ઉપર અનુમદ કરવાના કારણથી જૂદા જૂદા રૂપ ધારણ કરે છે. બાદરિ આ રીતે યુક્તિનો આશ્રય લઇને વસ્તુ સમજાવે છે. ખરી રીતે તેા બ્રહ્મ નિરાકાર છે પણ ભક્ત ઉપર અનુમદ કરવાને માટે પોતે સાકાર રૂપ થાય છે એવો બાદરિનો મત છે. આ મત આરમ્ભરથ્યના મતની સમાન છે. આરમ્ભરથ્ય પણ વસ્તુતઃ નિરાકાર બ્રહ્મને માને છે. પણ તે કહે છે કે તેની હૃદયમાં અભિવ્યક્તિ થતી હોવાથી સાકારની માફક સમ્યક્દાન રૂપ તે છે. બાદરિ બ્રહ્મની સાકારતા યુક્તિથી જણાવે છે. આમ બન્નેના મતો સરખા છે (તુલ્ય કોટિના છે), પણ અથવા બીજી રીતે તેમના મતની સરખામણી કરી શકાય. આરમ્ભરથ્ય માયાને પ્રશેષજ્ઞ માને છે. બાદરિ વૃદ્ધોની સ્થિતિ આકાર અને બ્યવહારની નિયામિકા કહે છે. એક સ્થળે માયાથી અભિવ્યક્તિ છે—સાકાર રૂપે બીજે અનુરૂપિત રૂપ ચિન્તનથી અભિવ્યક્તિ છે. ત્યાં તાર્કિક (ખરી) સત્ વસ્તુની અભિવ્યક્તિ છે, અલીકની નહિ—માટે તે સત્ય છે એમ; માનવું એમ બન્નેનું માનવું છે.

હવે જૈમિનિમતમાં એકદેશીના મતનો ઉપન્યાસ કરે છે. જૈમિનિમતમાં આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ સાકારવાદની વધારે પ્રતિષ્ઠા છે. તેમાં કેટલાક એવા છે જે આકારને નિયત ગણે છે. પ્રાદેશ માત્રને સત્ય ગણે છે અને તેના સિવાયને પ્રમાણથી અત્ય માને છે. અર્થાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રાદેશ માત્રજ છે. અને તે જ સ્વાભાવિક છે. આનો પરિહાર કરતાં જૈમિનિ કહે છે કે તે સંપત્તિથી કારણકું છે. ગંપતિ એટલે સ્થાન પ્રમાણે તેને અનુગુણ સ્થિતિ આ ગંપતિથી જ પ્રાદેશમાત્રનું રૂપ છે, તે સ્વાભાવિક નથી. અમુક સ્થાનને અનુસરીને બ્રહ્મ પ્રાદેશમાત્ર થાય છે. પણ તે સ્વાભાવિક રૂપ નથી. એક એકદેશીયના વિરોધમાં જૈમિનિ કહે છે.

એક દેશીના મતનો જૈમિનિએ કરેલો પરિહાર.

તેા આ વૈશ્વાનરવિદ્યામાં બ્રહ્મને વૈશ્વાનર કહ્યું છે તેમાં ગંપતિ ક્યા છે? અને તે શી રીતે બની છે? તે યુતિથી પોતેજ દર્શાવે છે—વાજસનેયિ બ્રાહ્મણમાં ઘણી શરૂ કરીને પૃથ્વી મુખીનાં તમામ વૈશ્વાનરના અવયવ કહ્યા છે, અને તે અવયવોને માધ્યાથી તે ચિન્નક સુધી ગણાવ્યા છે, એ અવયવો રૂપે બ્રહ્મની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં યુતિ કહે છે. “સુવિદિત અભિગંપત દેવો પ્રાદેશ માત્ર છે. તે રૂપે એવી રીતે કહીશ કે જેથી હું તેમનું પ્રાદેશ માત્રનુંજ અભિસંપાદન કરીશ.” તેવું એણે કહ્યું.

વગેરે શ્રુતિ કલા પ્રમાણે બ્રહ્મની પ્રાદેશમાત્રતા અમુક રચાનને અનુસરીને થયેલી સ્થિતિ-મંપત્તિથી જ સ્પષ્ટ છે. પ્રાદેશરૂપમાં સમ્પત્તિ એ નિમિત્ત છે.

પ્રાદેશમાત્રતા સંપત્તિ કૃત છે સ્વાભાવિક નહિ.

તે બાલ કારણ છે. વસ્તુતઃ તે સ્વાભાવિક નથી, એટલે પ્રાદેશમાત્રતા પણ સ્વાભાવિક ગણાય નહિ. આથી વૈશ્વાનરની પ્રાદેશમાત્રતા કહી છે, કંઈ પ્રાદેશ માત્રજ વૈશ્વાનર છે એમ નથી. એવું જૈમિનિ પોતાના એકદેશીયું નિરાકરણ કરતાં કહે છે.

આ રીતે જુદા જુદાઓના મત ટાંકાને પછી એવરે પોતે વૈશ્વાનરને કયા સ્વરૂપે સમજે છે તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય હેલા સૂત્રમાં પોતે આપે છે. પોતાનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે વ્યાપક બ્રહ્મજ પ્રાદેશ છે. જે બ્રહ્મ વ્યાપક છે તેજ પ્રાદેશમાત્ર બને છે. તો કોઇને શંકા થાય કે આમ હોય તો જે બ્રહ્મ વ્યાપક છે તે બધું (પ્રાદેશ માત્ર) શી રીતે બને ? આનો ઉત્તર એ છે કે બ્રહ્મને વિષે આવી શંકા અસ્થાને છે. બ્રહ્મ સાધારણ શક્તિવાળું નથી. તેનું માહાત્મ્ય અગ્રાધ છે, તેની ગણના પણ યદ્ય શકે તેમ નથી. એવું, વેદની શ્રુતિઓમાં કહેલું છે. તો યુક્તિનો આશ્રય કરીને આ પ્રશ્ન સમજાવવી શકાય નહિ. બ્રહ્મ તે વૈશ્વાનર તરીકે-પ્રાદેશમાત્ર શી રીતે બનતું હશે તે પ્રશ્ન સમજાવવાને તો પ્રમાણેજ સ્વીકારવું જોઇએ, યુક્તિ નહિ. શબ્દના બલથી વિચાર કરતાં એવું મુખ્ય રીતે જણાય છે કે મંપત્તિથી કરાયેલું પ્રાદેશ માત્રથી પણ તે સ્વાભાવિકજ છે. શ્રુતિથી જે અર્થ સિદ્ધ છે તેનો ત્યાગ કરીને અન્ય અર્થની (યુક્તિના અર્થની) કલ્પના અસ્થાને છે. એકજ વસ્તુ પ્રાદેશ માત્ર પરિભાષણથી છે તથા વ્યાપક છે એવો પ્રાતીતિક વિરોધ સાત્ત્વથી સિદ્ધ નથી. આમ હોવાથી યુક્તિથી પ્રાદેશ માત્ર નથી આવી અન્યથા કલ્પના નકામી છે. વૈશ્વાનર એ પુરુષ છે અગર પુરુષ વિષ છે. તથા પુરુષમાં તેની અન્તઃ પ્રતિષ્ઠા છે એ વાજસનેયિઓ પણ માને છે. આ માન્યતા યુક્તિથી મનાવી શકાય નહિ. યુક્તિથી એમ નહિ કહી શકારો કે વૈશ્વાનર પુરુષ વિષ છે અગર પુરુષમાં તેની અન્તઃ પ્રતિષ્ઠા છે. સાદસ્ય બેદથી ધડાયેલા હોવાથી અબેદમાં આધાર અને આધેયભાવની અમ્ભભાવના છે અને તેથી યુક્તિથી કાદરા ધારેલો અર્થ નીકળી શકતો નથી. માટે જે ઋષિઓ બીજી રીતે આમાં કલ્પના કરે છે તેઓ ભ્રમમાં પડેલા છે; માટેજ અમે કહીએ છીએ કે એ બ્રહ્મજ વૈશ્વાનર છે અને પ્રાદેશમાત્ર પણ છે. જાણાણની પણ માન્યતા એવી જ કે માયાથી તે ચિત્તુક મુદ્ધી જે જુદા જુદા અવયવોનું વર્ણન કર્યું તે તમામ વૈશ્વાનર બ્રહ્મજ છે-તે અનન્ત, અઅક્ત આત્મા છે. તે વિષે કહે છે કે “જે જુ અને પ્રાણની સન્ધિ છે તે આ દુલોક અને પ્રાણની સન્ધિ છે.” જુ એટલે ભવાં અને તેનો અર્થ સધળો ઇન્દ્રિયોનાં કરેલાં પાપોને વારે છે તે પ્રાણ એટલે નાસિકા અને તેનો અર્થ ઇન્દ્રિય કૃત સધળો પાપોનો નાશ કરે છે તે તે ઉભયની સન્ધિ આત્માજ છે. જે આ રીતે આત્મા પરત્વે અર્થ લેવાનો ન હોય તો ત્યાં તેને માટે વ્યાપક તથા અનન્ત વગેરે વિશેષણોના પ્રયોગ કર્યો છે તે વ્યર્થ થાય ? કારણ કે જે અનન્ત અને વ્યાપક છે તે સંકુચિત રચાનમાં કદી પણ હોઇ શકે નહિ. એટલે તેની પ્રાદેશમાત્રતા અસંભવિત બને. માટે યુક્તિથી એ વસ્તુને સમજાવવી, અર્થાત્ બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિરાકારજ છે પણ માયાએ કરીને જેમ સાકાર બને છે તેમ તે પ્રાદેશમાત્ર પણ બને છે એ કહેવું જોઈએ. ઉપનિષદથી તેનું સમર્થન થઇ શકતું નથી. માટે આશ્ચર્યનું મન્તવ્ય તથા બાદરિનું પણ જોઈએ છે. આગળ બ્ર. સૂત્રના ૨-૧-૨૭ માં જણાવવામાં આવેલો કે શ્રુતિનો અર્થ કોઇ પણ યુક્તિ વગેરેથી કરવાનો નથી પણ માત્ર શબ્દની જે શક્તિ હિ તેમાં રહેલા તાત્પર્યને મદ્રણ કરનાર અર્થદ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે. અર્થાત્ શ્રુતિના શબ્દને વળગી રહેવાનું છે અને મુખ્યાર્થની શક્તિથી તેના અર્થનું મદ્રણ કરવું.

પૂર્વપક્ષી-સર્વજ્ઞ અન્ય શાસ્ત્રોમાં યુક્તિથીજ વિરોધનો પરિહાર કરાય છે; તેથી શાસ્ત્રની સફળતા માટે કોઇ વેદને અનુસરનારી યુક્તિ અવશ્ય લેવીજ જોઇએ.

સિદ્ધાન્તી—શા માટે ? અમને કંઈ તેનું કારણ સમજાતું નથી. વસ્તુતઃ તો વિરોધ પશુ વિરોધ જ નથી. વ્યાપક છતાં પશુ તે અણુ હોય છે, અને તેથી તે પ્રાદેશમાત્ર હોય તો તેમાં વિરોધની શંકા કરવી નહિ. તે તો ધ્વજનો સ્વભાવજ છે. પોતે વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે, અને આ રીતના હોતું તે તેનો સ્વભાવ છે. માટે ધ્વજની પોતાની ધ્વજા હોય તે રૂપ પોતે બની શકે છે. પોતે વ્યાપક છતાં અણુ બને છે. પાણિ તથા પાદ નથી છતાં વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરે છે તથા ગતિ કરે છે. તેને મુખ કે પાદ વગેરે નથી, છતાં સર્વદિશામાં તેને મુખ તથા પાદ વગેરે છે. તો તેમાં દેખાતો જે વિરોધ જણાય છે તે સમજાવવાને યુક્તિ અગર લક્ષણનો આશ્રય લેવો તે ઠીક નથી. ધ્વજ વસ્તુતઃ નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે પણ લક્ષણથી—ગૌણીના બળથી આપણે તેને માદાર-પ્રાદેશ માત્ર વગેરે કહીએ છીએ, આવો તર્ક કરવો ખોટો છે ? ધ્વજ જે રીતે છે તે રીતેજ આપણે સમજવું જોઈએ, તેમાં લક્ષણ—યુક્તિનું બળ નકામું છે, તેથી ધ્વજનું જ્ઞાન મર્યાદા રીતે મર્યાદિત શકતું નથી. જ્યાં મુખ્યાર્થની સંભાવના ન હોય ત્યાંજ અબેદાપચાર-લક્ષણ અગર યુક્તિ લઈ શકાય છે; પશુ અહિં આં તો આપણે જાણીએ છીએ કે ધ્વજમાં એવા ધર્મો છે કે પોતાની જેવી ધ્વજા હોય તે રૂપે તે થઈ શકે છે, તેથી વૈશ્વાનર તરીકે પશુ તેજ છે.

લોહદ્યુબકની નજીક લોહાનો કકડો આપણે મૂકીએ તો લોહું ખેંચાતું આપણે જોતા નથી ? તે શાથી કરે છે તેનો વિચાર સરખાએ તમે કર્યો છે ? શું તે વસ્તુ સમજવામાં યુક્તિ લક્ષણ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે ? શું તમને એમ નથી જણાયું કે પોતાની નજીક આવેલા લોહાના કકડાનું આકર્ષણ કરતું એ લોહ દ્યુબકનો સ્વભાવ છે—સ્વાભાવિક ધર્મ છે ? તેમજ આપણા જઠરમાં અમ્લિ છે તે બધાએ કહે છે છતાં તમે જાણો છો કે જાણ અમ્લિ જેટલો તેનો દાહ નથી. તેનું કારણ શું ? કોઈ પશુ યુક્તિથી તમે તે કળી શકો છો ? ના, વિચાર કરતાં આપણે એટલુંજ સ્વીકારવું પડે છે, કે તેનું કંઈ પશુ કારણ યુક્તિથી જડતું નથી. ફક્ત જે આપણે જાણીએ છીએ તે એ છે કે અગ્નિનો સ્વભાવજ, એવો છે કે જઠરમાં દાહ ક્રિયા તે કરતું નથી. વળી તમે જાણતા હશે કે જ્યારે મધૂરી (દેશ)ની પાસે મોર નાચે છે ત્યારે તેનાં નેત્રામાંથી આંસુઓ પડે છે, અને તે આંસુઓ દેશ પી જાય છે, આ અશ્રુપાનને પરિણામે દેશને ગર્ભ રહે છે. ધત્તર પ્રાણિઓની માફક મધૂરની ઉત્પત્તિમાં રેતસુ અગર વીર્ધનું સિન્ધુન નથી. આમ, થવાનું ભલા શું કારણ દશે ? તે કહેશે ? એનું કારણ કંઈ નહિ, માત્ર તે વસ્તુનો તેવો સ્વભાવ આવા અનેક દૃષ્ટાન્તો છે કે જે ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ કે કેટલાક બનાવો સ્વભાવથી આપો આપ બને છે. વસ્તુઓમાં સ્વાભાવિક શક્તિઓજ એવી રહેલી છે કે તેમાંથી અમુક પરિણામો થાય છે. જો કે સામાન્ય શુદ્ધિને તેમાં વિપરીતતા અગર વિરોધ દેખાય તેને તો નિયમેનો ભંગ દેખાય પણ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી હોતી નથી. ધ્વજની બાજતમાં પશુ તેનું છે. વિરુદ્ધધર્મના આશ્રય હોતું એ ધ્વજનો સ્વભાવજ છે. આ પ્રમાણે વસ્તુનો સ્વભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તથા શાસ્ત્ર પશુ તેની સાક્ષ્ય પૂરે છે. તો પછી શા માટે અન્ય (યુક્તિ) વગેરેની કલ્પના કરવી અને કહેવું કે ધ્વજ નિર્ગુણ અગર સચણ છે પણ અમુક કારણને લીધે તે અમુક રીતે જણાય છે. જ્યાં અમુક બનાવ વસ્તુના સ્વભાવથી નક્કી થતો હોય તો તર્કથી તેના પ્રામાણ્યનો વિચાર કરવો ખેડાવો તે અયુક્ત છે. ભાગવતના ઉદ્બળ જન્મમાં આ અર્થ નક્કી કર્યો છે. યશોદાના પુત્ર મુખે પોતાના મુખમાં આખા જગતને દેખાડ્યું ત્યારે પોતાના નાના બાળકનું અદ્ભૂત કર્મ જોઈને યશોદા, પરમ આશ્ચર્ય થયું હતું.

માટે વૈશ્વાનર વિદ્યામાં પણ આનન્દજ્ઞાનોજ ધર્મ છે. માટે પ્રાદેશમાત્ર વ્યાપક વૈશ્વાનર તે ભગવાન જ છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં જ્ઞાનોપનિષદના ગાત્રમાં પ્રપાદકમાં જે વૈશ્વાનરવિદ્યાનું પ્રકરણ તે ઉપર વિચાર કર્યો છે. સ્વકારનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે વૈશ્વાનર એટલે ધ્વજજ સમજવાનું છે

માટે વૈશ્વાનરને જાણે આપણે ધ્વજવિદ્યા કહીશું. જે લોકો વૈશ્વાનર એટલે દ્વિરુપયગર્ભ, અગર જડર અગ્નિ કહે છે તે ખોટું છે. વાત ખરી છે કે ત્યાં એ વૈશ્વાનરને વ્યાપક પણ કહ્યો છે તેમ પ્રાદેશ માત્ર પણ કહ્યો છે; છતાં આ બન્નેમાં એ પરસ્પર વિરોધ દેખાતો હોય તો એવો વિરોધ દેખાવો એ ધ્વજનો સ્વભાવ છે. ધ્વજ પોતે વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે, માટે જ તે ધ્વજને વૈશ્વાનર તરીકે કહીને તેને વ્યાપક તથા પ્રાદેશમાત્ર કહ્યું છે. આ માટે નીચેની દલીલો આપે છે.

(૧) વૈશ્વાનરના વર્ણનમાં દ્વિરુપયગર્ભ વગેરેના અર્થમાં વૈશ્વાનર છે છતાં પણ તેમના સાધારણ ધર્મોથી આ ભૂદ્રુ કહેલું છે તથા તેને આત્મા વગેરે કહીને શબ્દથી પણ ભેદ દર્શાવ્યો છે.

(૨) શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પરમાત્માનું જે ૩૫ વર્ણોનું છે તે અહિં આ વૈશ્વાનરમાં પણ કંથ્યું છે. એ વર્ણન ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે વૈશ્વાનર તે પરમાત્માજ છે.

(૩) વિરુદ્ધ ધર્મોના શબ્દો હોવાને લીધે તથા અન્તઃ પ્રતિષ્ઠાના કારણે વૈશ્વાનર ભગવાન નથી. એમ કહી શકારો નહિ; કારણ કે ભગવાન સર્વના ભોક્તા છે તે જણાવવાને તે પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમ સ્મૃતિ પ્રમાણે વૈશ્વાનર એ ધ્વજના કાર્યનું વાક્ય છે એમ કહેવા તો પણ તે વ્યાજબી નથી કારણ કે-વૈશ્વાનરના અવયવોનું પણ વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં જણાવેલા ધર્મો તે કાર્યમાં સંભળાતા નથી. તેમ ઉપાસના માટે વૈશ્વાનરની કલ્પના કરી છે તે પણ નથી; કારણ કે વાજસનેયિયો તો વૈશ્વાનરને પુરુષ તરીકે જ ઓળખે છે. માટે તે ભગવાન જ છે; કાંઈ અભિમાની દેવતા અગર મહાશૂત્ર અગ્નિ નહિ,

(૪) જૈમિનિ, બાદરિ, આશ્મરથના મતો પણ વૈશ્વાનરને ધ્વજ મનાવે છે એકે તેમની વિચાર સંસ્કૃતિમાં ફેર છે; તો પણ વૈશ્વાનર ધ્વજનું વાર્તાવિક અગર અવાસ્તવિક રૂપ છે એમ કહે છે. જૈમિનિ એમ કહે છે કે વૈશ્વાનરની પ્રાદેશમાત્રતા પણ સાક્ષાત્ પરમાત્માનીજ વાચક છે.

આશ્મરથ એમ કહે છે કે ઉપાસકને પ્રકટ થવા માટે તે તે પ્રદેશમાં પરમાત્મા રહેલો કહ્યો છે (પ્રાદેશ માત્ર) ખરી રીતે તે અપરિચિત્ત છે. તથા અમુક જ પ્રદેશમાં છે એવું કાંઈ નથી.

બાદરિ એમ માને છે કે અનુસ્મૃતિ માટે અનુચિન્તન માટે ધ્વજને પ્રાદેશ માત્ર, પરિચિત્ત વર્ણ્યો છે. x

શંકરાચાર્ય—વ્યાસજીના મત પ્રમાણે જડરાગ્નિમાં પ્રતીકવાળા અગર જડર અગ્નિની ઉપાધિ-વાળા પરમેશ્વરનું ઉપાસ્તવ્ય છે. જૈમિનિ મતમાં તો ઉભયની કલ્પના વશરજ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરાય છે. માટે જૈમિનિના મતવાળા સૂત્રમાં તથા આશ્મરથના મતવાળા સૂત્રમાં તથા ત્યાર પછીમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી.

ભાસ્કરાચાર્ય—અહિં આ “વૈશ્વાનર” શબ્દ જડર અગ્નિના અભિપ્રાયથી પ્રયોગાયેલો નથી કે નેથી તેના શુદ્ધવાળાની ઉપાસના કલ્પની. પણ આ શબ્દ યોગિક અર્થમાંજ છે. એટલે વિશ્વ-બ્રહ્મા નરોને જે લક્ષ જાય છે તે વૈશ્વાનર છે. અભિવિમાન શબ્દ ત્યાં છે તેનો અર્થ પણ એવો થાય છે કે અભિમુખ્યથી વિચિત્ર જગતનું જે નિર્માણ કરે છે તે અગર જે અભિગત તથા વિગતમાન છે તે. આ પ્રમાણે વૈશ્વાનર શબ્દ યા યોગિક અર્થનું ગ્રહણ કરીએ તો જડરાગ્નિથી વિરોધની ઉપાસનાજ પ્રાદેશાયણને અભિપ્રેત છે; એવું કહેવાનો આશય છે.

રામાનુજાચાર્ય—જન્મે મંત્રમાંથી જડર વિશિષ્ટ પરમાત્માની ઉપાસનાનો અગીકાર કરીને વૈશ્વાનર શબ્દ એ કે અગ્નિનો સાધારણ છે તો પણ પરમાત્માના ધર્મથી વિશેષિત છે. કારણ કે સમસ્ત નરોના પોતે નેતા છે એવા પરમાત્માના શુદ્ધ હોવાથી પોતે (વૈશ્વાનર શબ્દ) પરમાત્માનો અર્થ જણાવે છે. વળી વાજસનેયિયો વૈશ્વાનરને અગ્નિ કહે છે ત્યાં પણ અગ્નિનો અર્થ આગળ લઈ

x “લાવ પ્રકાશિકામાં” અન્ય મતોનો નીચે પ્રમાણે ઉપન્યાસ કર્યો છે.

જનાર એવો થતો હોવાથી તેના (અગ્નિ શબ્દનો) અર્થ પણ પરમાત્મા થાય છે, આ પ્રકારે પણ તે પરમાત્માના સાધારણ શુશ્રૂષી વિશિષ્ટ છે. અર્થે સાક્ષાત સૂત્રમાં જણાવે છે, અર્થે સૂત્રમાં ઉપાગોથી કરાવી પ્રાણાહુતિનો અગ્નિહોત્રતના મપાદન દરવાને માટે પુરઃ વગેરે પેદી કહ્યું છે.

પાદ્યપસંહાર.

આ પાદ્યમાં ઉપનિવસી કેટલીક દુતિઓમાં પરમાત્મા માટેના શબ્દ પ્રયોગો એવા પ્રકારના નોવામાં આપે છે કે જેથી તે શબ્દ પરત્વે હોય એવું મણી વખત સમજાય છે, માટે તે તે અને એનો અર્થ એવો શો છે તેના નિર્ણય આ પાદ્યમાં કર્યો છે કેવલ પદ્ય બ્રાહ્મણના ૨૮-૧-૨-૨૨માં તેને પુરુષ હિરણ્યમય શબ્દ છે અને તેને હાજરના ચોખ્ખા અગર જવ તથા સામે અગર સામાના ચોખ્ખા જવકો અર્થાત્ અણુ કહ્યો છે, છતાં તે પરમાત્મા છે, કહોપનિષદના ૧-૨-૨૫ માં અપાનું વર્ણન છે. તે અપાનું બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર યોદન છે અને ચતુષ્ ધી છે. આ વર્ણન ક્રોધ જીવનું નહિ પણ પરમાત્માનું છે કારણ કે આમાં બૈલૌકિક ભોગનું નિરૂપણ છે. કાના ૧-૩-૧ માં છાયા અને આદ્ય એ શબ્દો છે તેથી કેટલાકો બ્રહ્મ અને મુક્ત શબ્દ, અગર વિદ્યાન અને મન છે એમ કહે છે પણ તેનો ખરો અર્થ શબ્દ અને બ્રહ્મજ છે. છાંદોગ્યમાં અક્ષિપુરુષનું વર્ણન છે, કેટલાક તેમાં છાયા પુરુષ અગર પ્રતિબિંબ પુરુષની કલ્પના કરે છે, પણ ત્યાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ છે તથા તેને અર્થ, તેમજ અણુ કહ્યું છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે તે પણ પરમાત્મા છે.

મુહુર્તારણક ૩-૭-૧માં અન્તર્યામીનું વર્ણન છે તેમાં જીવની કલ્પનાજ થક શકે એમ નથી કેટલાક તેમાં સાંખ્યના પ્રકૃતિ અને પુરુષની મન્ય જુએ છે. પણ સૂત્રકાર કહે છે કે તે કલ્પના અપુરુષ છે કારણ કે પ્રકૃતિ અને પુરુષના ધર્મોનો ભવ વેદ્ય પણ સગચાર ત્યાં નથી માટે તે પરમાત્મા છે સુવક ૧-૧-૪ માં પરા અને અપરા વિદ્યાનું વર્ણન છે. તેમાં અપરા એટલે વેદવિદ્યા પણ પરા એટલે કેટલાકો સાંખ્યવિદ્યા કહે છે (સાંખ્યમાં જણાવેલી પ્રકૃતિ અગર પુરુષનું કથન કરનારી વિદ્યા) પણ આ સિદ્ધાન્ત ભ્રમભર્ય છે. પ્રકરણનો વિચાર કરતાં ત્યાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ છે. અસ્થિત્ય વગેરે શુણ્ણ બ્રહ્માર્થ હોય છે તેથી તે બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રકરણ છે. છેવટે છદિગમમાં વૈશ્વાનર વિદ્યાનું વર્ણન છે. તે પણ કોઈ હિરણ્યમર્થ અગર બાર અગ્નિ વગેરેના અર્થમાં નથી પણ બ્રહ્મપરત્વ છે. આમ જુદા જુદા રથો શબ્દ પરત્વેના શબ્દ પ્રયોગો પણ પરમાત્માના વાચક છે એવું આ પાદ્ય સૂત્રકારે જણાવ્યું છે, અને તેથી એવું કહેવું છે કે મનોમય વગેરે ધર્મવાળા, હિરણ્યની દાદીવાળા અત્તા, બૈલૌકિક ભોગના ચોખ્ખા પણ હોય રહિત પ્રકટ સમિચ્છાનન્દ સ્વરૂપ, અધિર્નિવાદિ ત્રણના નિવાચક, અક્ષરથી પણ ઉત્કૃષ્ટ, પોતેજ માકાર અને વિરૂઢ ધર્મોના આશ્રય ભગવાન છે. એ રીતે ભગવાનનું-બ્રહ્મનું આધેય તરીકે અહિં આ નિરૂપણ કર્યું.

પાદ ૩ ને.

૧ દુર્યાધાયતનાદિકરણ

યુન્વાદ્યતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૨-૩-૨ ॥

હો પૃથિવી વગેરેનો આશ્રય પરમાત્મા છે કારણ કે તેના વાચક શબ્દ છે.

ખીન પાદમાં આધેયરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન કર્યું અહિં આ આધારરૂપનું પ્રતિપાદન છે. તેથી સઘળું બ્રહ્મ છે એમ ફક્ત થશે “બાધકો બાલિષ્ઠ હોવાથી અને

અ. ૧ (૧) ઉપાધેય બ્રહ્મના પ્રતિપાદનથી

સાધકોનાં અને લીધે, આધારના ધર્મેને બાધ આવે. માટે પાદનું અભિધાન કરાય છે”

આ સંલગાય છે. “જેમાં પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ પરોવાયલું છે. મન સર્વ પ્રાણસહ વર્તમાન, પરોવાયલું છે તે એક આત્માને જ જાણે. અન્ય વાણીને મૂકીદો. એ આત્મા અમૃતનો સેતુ છે. (સુ. ૨-૨-૫) આ વાક્યમાં વાક્યના અર્થનો સંધર્ષો બાધ, અર્થથી, પ્રકરણથી અને સિદ્ધાંતથી થયેલો છે તેથી તેનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે.

અહિંમાં શંકા છે કે બ્રહ્મ ઘૌ અને પૃથિવીના આશ્રય હશે કે અન્ય પદાર્થ ? તે અન્ય પદાર્થ હોવાને લાયક છે. ઘૌ અને ભૂ વગેરે સૂત્રમાં પરોવાયેલા મણિગણોની માફક ભારરૂપ હોવાથી તેમને વહન કરનાર પરમાત્મા નથી. અન્ય વાણીનો ત્યાગ પણ અસંગત છે. એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન પૂછેલું હોવાથી કેવી રીતે અન્યનો ત્યાગ બને ? વળી સેતુકે ગતિનું સાધન છે માટે તેનું ફક્ત પણ ન રહે. આત્માના જ્ઞાનથી ત્યાં અન્ય નથી એવો વિરોધ છે. માટે આ વાક્ય બ્રહ્મવિદ્યા પરત્વે નથી પણ સ્મૃતિના મૂળરૂપ બનશે એમજો હોય તો કહેવાય છે કે-ઘૌ અને પૃથિવી વગેરેના આશ્રય બ્રહ્મ જ છે “જેમાં ઘૌ અને પૃથ્વી” વગેરે કહેલા વાક્યના સાધકને કહેતાં પ્રથમનો પરિહાર કહે છે કારણ કે તેના વાચક શબ્દો છે. સ્વ શબ્દથી આત્માનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અહિંમાં જીવની આત્મા તરીકે ઉપાસના માટે આત્મા પદ નથી પણ પૂર્વે જણાવેલાના આત્મારૂપ છે. તેથી ભારથી કહેલો દોષ નથી. કારણમાં કાર્ય પરોવાયલું હોય છે તથા તેમાં સેતુપણું સુક્ત છે કારણ કે તેના જ્ઞાનથી અમૃતતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. “અલેક્ષમાં પણ બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે. (તે. ૩-૧), તેની માફક અર્થ છે માટે, બાધિત અર્થ નહિ હોવાથી. અને લક્ષ્ય સર્વત્ર છે એવું જણાવેલું હોવાથી બ્રહ્મ, ઘૌ તથા પૃથિવી વગેરેનું આશ્રય છે.

મુક્તોપસ્ટ્યવ્યપદેશાત્ ॥ ૧-૩-૨ ॥

મુક્તોએ પામવા યોગ્ય ને એવું કહ્યું છે તેથી પણ

શ્લોક—સર્વ વિજ્ઞાનથી ઉપકાન્ત હોવાથી અન્ય વાણીનો ત્યાગ વિરુદ્ધ બને છે એમ કહ્યું છે.

ઉત્તર—આ દોષ નથી કારણ કે મુક્ત પુરુષોથી તે ગમ્ય કહેલું છે. મુક્તો કહેતાં

(૨) પ્રથમશ્લોકમાં શીત્લ અગ્નિરસને પ્રશ્ન પૂછેલો કે એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? (૩) આત્મજ્ઞાન એ ફલ અને સાધન એ સેતુ આ પ્રકારે સાધન અને ફલના વ્યક્તિતા અર્થભવ થી સેતુ રૂપ સિદ્ધિ હોવાથી બાધ છે. અમૃતસ્ય સેતુ એવા શબ્દોએ તેથી બ્રહ્મ પરત્વે વાક્ય નથી. (૪) સ્મૃતિ=માખ્ય સ્મૃતિ (૫) પ્રથમ-અર્થકૃત બાધનો પરિહાર (૬) છુ તથા ભૂ વગેરે પ્રથમ કહેલા (૭) સિદ્ધિ કૃત બાધનો પરિહાર કરે છે. (૮) સેતુ વાક્યમાં બ્રહ્મનું સાધન અમૃત કહ્યું છે. તેનું જ્ઞાન નહિ.

દ્વિતીય શ્લોકમાં પ્રાણને ધનુષ્ય કહ્યું છે અને આત્માને શર તરીકે ઓળખાવેલો છે. ધનુષ્ય અને બાણથી બ્રહ્મ રૂપી લક્ષ્યને વિધવાતું જણાવ્યું છે. અર્થાત્ બ્રહ્મના લાવવાના ચિત્તથી જ તેમ યશ શકે છે.

તમા, સર્વના આનન્દ વગેરે માટે^૭ સંદિગ્ધ જડ ધર્મ તરીકે જણાતાં છતાં પ્રજ્ઞાના જ ધર્મો છે એમ યોગ્ય છે. શ્રુતિથી જૂદા સ્થળે પ્રજ્ઞાવાદ સિદ્ધ નથી; જેથી બ્રહ્મ ધર્મના અભાવનો નિશ્ચય કરવો શક્ય થઈ શકે. માટે સર્વના આધાર તરીકે નિરૂપણ કરાતા પરમાત્મા જ છે પ્રધાન નહિ.

પ્રાણમૃત્ત ॥ ૧-૩-૪ ॥

અને તેજ પ્રમાણે જીવ પણ.

શંકા—પ્રાણનું પરિવાવારૂપી વચન સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરનારું છે. મનોમય પ્રાણ શરીરના નેતા (મું. ૨-૩-૭) કારણ કે કેટલાક જીવ ધર્મો અને ધર્મો પણ છે. સર્વજ્ઞત્વ વગેરે યોગના પ્રભાવથી જીવ ધર્મો છે. માટે જડ અને જીવથી યુક્ત સાંખ્યવાદ જ યોગ્ય છે એમ ભે કહેવામાં આવે તો કહે છે કે ના, પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવ સંભવતો નથી. તેનો શબ્દ નથી. તેથી તે આનન્દરૂપ થવાને તેના મનમાં યોગ્ય નથી. પછીના અર્થ માટે જૂદો યોગ છે.

ભેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૧-૩-૫

ભેદનો વ્યપદેશ છે માટે

વિશેષ હેતુ કહે છે. “તેનેજ એકલાને જાણો” (મું. ૧-૨-૫) એવો કર્મ અને કર્તાનો ભાવ જણાય છે. માટે ભેદના વ્યપદેશથી પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવ નથી. જીવ અને જડના સાધારણ ધર્મોના નિરાકરણ માટે વિશેષ હેતુ કહે છે.

પ્રકરણાત્ ॥ ૧-૩-૬ ॥

પ્રકરણ છે તેથી

આ બ્રહ્મનું પ્રકરણ છે બ્રહ્મ દેવાનામ્ આરંભમાં છે તેમ જ સ બ્રહ્મવિદ્યામ્ એમ પણ છે. અન્તમાં વળી તેમની આ “બ્રહ્મ વિદ્યા એલું છે.” બ્રહ્મની વિદ્યા પ્રકરણથી સમન્વય છે. “બ્રહ્મ જ આ પ્રથમ અમૃત હતું” (મું ૨-૨-૨૧) વગેરેથી સ્પષ્ટ બ્રહ્મવાદ સમન્વય છે.

(૧) ઉલટા બ્રહ્મવાદ જણાવનાર પણા શબ્દો છે. જેમકે ૨-૨-૪ માં આત્મા તથા બ્રહ્મ શબ્દો ૨-૨-૫ માં પણ “આત્મા” છે ૨-૨-૬ માં ઓમિત્યેવં ધ્યાયય આત્માનમ્ માં પણ આત્માપદ છે ૨-૨-૭ માં “સર્વ” તથા “આનન્દ રૂપ” શબ્દો છે. વળી આ અપડના છેલ્લા શ્લોકમાં બ્રહ્મજ વિષય છે એમ સ્પષ્ટતાથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. વર્ણવેદમમૃતં પુરસ્નાદુપજ્ઞ પચ્ચાદુપજ્ઞ દક્ષિણતચોતરેણ । મધ્યચોર્ધ્વં ચ પ્રસૂત વ્રહ્મૈવેદ વિશ્વમિદં વરિણમ્ ॥ (૭) ભેને પ્રતિના જડના ધર્મો જણાતા હોય તો પણ બ્રહ્મજ વિષય છે. (૮) પ્રધાન-પ્રકૃતિ વાક્યનો અર્થ નથી.

સૂત્ર ૪ (૧) આખી શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે. ય સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્યસ્યૈવ મહિમા મુખિા દિવ્યે વ્રહ્મપુરે દાપ વ્યોમન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ । મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽન્ને હૃદયે સંનિધાય । તદ્વિજ્ઞાનેન પરિપશ્યન્તિ ધીરો માનન્દરૂપમમૃત યદ્વિભાતિ । (૨) પછીના સૂત્રોમાં અન્વય માટે

સૂત્ર ૫ (૧) જણનાર જીવ એ વાક્યનો કર્તા છે અને જાણવાનું બ્રહ્મ કર્મ છે, જીવને કર્તા કહ્યો છે અને બ્રહ્મને કર્મ કહ્યું છે. આ રીતે બન્નેનો ભેદ દેખાડ્યો છે.

સર્વના પણ અન્યથા? ભાવની શંકા કરીને વિશેષ હેતુ કહે છે.

સ્થિત્યદનાઝ્યાં ચ ॥ ૧-૩-૭

રહે છે અને ભોગવે છે તેથી પણ

“ બે સુંદર પાંખોવાળા ” વાક્યમાં ખાધા સિવાય બીજો બુદ્ધિ છે (મું. ૩-૧-૧) એવી પરમાત્માની કેવલ સ્થિતિ છે અને કર્મના ફલનો ઉપભોગ રજીવે છે. માટે સ્થિતિ અને ભોગથી જીવ અને પરમાત્મા જ મધ્યમાં જણાવેલા છે. આથી આ સંભવનો મત હોઈ શકે નહિ. વૈશેષિકની સભાવના હોવાથી પ્રાતિદૌઆથી સર્વ સંભાવનાઓ દૃઢ છે-માટે ઘૌ અને ભૂના આશ્રયરૂપ ભગવાન જ છે એવું સિદ્ધ થયું. બે કે પૈરગ્યુપનિષદમાં “ બે સુંદર પાંખોવાળા ” નું અન્યથા વ્યાખ્યાન છે, તે ઝઘાના અમુક સ્થળમાં અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન દોષરૂપ નથી. માટે સત્ત્વ અને ક્ષેત્રજીવ અને પ્રજ્ઞાન વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ.

૨ ભૂમાધિકરણ

ભૂમા સંપ્રસાદદ્યુપદેશાત્ ॥ ૧-૩-૮

ભૂમા પરમાત્મા છે કારણ કે સંપ્રસાદ (મુપુત્તિ) કરતાં અધિકનો ઉપદેશ છે.

આ સંભળાય? છે “ બે ભૂમા છે તે સુખ છે ” (છાં ૭-૨-૩) સુખનું લક્ષણ કરીને ભૂમાનું લક્ષણ કહે છે. જેમાં બીજું કંઈ પણ મનુષ્ય ભોતો નથી, કંઈ પણ જાણુતો નથી તે ભૂમા છે (છાં ૭-૨૩-૧)

અહિં આ શંકા થાય છે કે ભૂમા સુખ જાહુદ્ય દશે કે પ્રજ્ઞા છે? ત્યાં પ્રપાઠકના આરંભમાં “ પછીથી તને કહીશ ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી, વેદાદિનાં નામો કહીને પછીથી પ્રાણ પર્યન્ત વાણી વગેરેનું ઘણાંપણું છે. સુખ્ય પ્રાણવિદ્યા માટે પ્રજ્ઞાની વિદ્યાનું અધ્યાપન કરવાને અર્થ પ્રપાઠકની સમાપ્તિ કરીને પછી પણ વિજ્ઞાન વગેરે અન્તરંગ સંજ્ઞાના અન્તોનું ઘણાંપણું કહીને સુખના ફલરૂપ હોવાથી તેના ઘણાંપણાને કહે છે.

“ બે આત્મેવેતા શોકને તરે છે ” (છાં. ૭-૧-૩) એવા નારદના પ્રશ્નથી ભૂમા પ્રજ્ઞા છે એમ પ્રકરણથી કહેવું શક્ય છે. તેપણુ તસ્યૈવાયાત આત્માદેશ માં અહંકારના આદેશ, માદ્રક આત્માના આદેશ પણ છે. તેથી પ્રજ્ઞાપણામાં પણ પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ છે. તે સુખ જાહુદ્ય પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. સર્વ તરફથી પૂર્ણ વિષયના લા-

મુત્ર ૭ (૧) પ્રજ્ઞા સંપદના જીવસાધારણ્યથી આખું પ્રકરણ જીવ-પરતે છે એવી શંકા અન્યથા શકે છે. (૨) જીવ કર્મના ફળ-પાપ અને પુણ્યનો ઉપભોગ કરે છે. (૩) પરમાત્મા કેવલ સ્થિતિજી છે અને જીવ પાપ પુણ્યનો ભોગ કરે છે એવું વચમાં કહેલું હોવાથી તે વાક્ય પરમાત્મા અને જીવ વિશેનું છે. (૪) મત્ત્વ અને ક્ષેત્રજીવ બે સુંદર પાંખોવાળાં પક્ષીઓ તરીકેનું વ્યાખ્યાન પૈરગ્યુપનિષદમાં કરેલું છે. (૫) વ્યપ્તિ અને સમપ્તિ જીવો અગર અમુક્ત અને મુક્ત જીવો.

મુત્ર ૮ (૧) છદિગ્ધના નવમા પ્રપાઠકમાં સત્કુમાર અને નારદના મંવાદનું આ વાક્ય છે (૨) ઉપસંહારમાં યોગે ભૂમા તસ્મૃત્ત્વં નાલ્પે સુસમરિત એ વાક્યથી સુખ જાહુદ્ય કયું છે અને તે મુપુત્તિ પ્રતીત થાય છે; માટે મુપુત્તિજ વાક્યનો અર્થ છે એવો પૂર્વપણનો આશય છે, (૩) સમ્યક્

ભમાં પણ હોય છે “સુષુપ્તિમાં પણ” એમાં તે બન્નેમાંથી એક જણનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ તેમાં પણ અન્તરંગ હોવાથી સુષુપ્તિ જ અહિં આ ભૂમા તરીકે કહેવાય છે. સુષુપ્તિ બાહ્ય સુષુપ્તિ ૧૨ ભૂમા છે. એમ હોય તો કહે છે કે—

ભૂમા ભગવાન જ છે કારણ કે ? પ્રસાદ (સુષુપ્તિ) થી અધિક તરીકેનો ઉપદેશ છે. “અન્ય જોતો નથી” વગેરેથી સમાન છે તો પણ “તેજ નીચે છે” વગેરેથી તો તેનાથી પણ અધિક ધર્મો કહેવાય છે. સુષુપ્તિમાં સર્વત્વ વગેરે ધર્મો સંભવતા નથી, માટે આત્મા શબ્દનું સુખ્ય રીતે પરિગ્રહણ થાય છે. લાવશબ્દ સર્વરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં વૃત્તિ દોષ રહિત છે. માટે ભૂમા ભગવાન જ છે.

ધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૧-૩-૯

વળી ધર્મો પણ બંધ બેસે છે.

“અન્ય જોતો નથી” વગેરે ધર્મોના પણ વિરોધ પ્રશ્નમાં નથી. પ્ર. સૂ. ૪-૪-૧૬ ના ન્યાય પ્રમાણે “જ્યાં દ્વેત જેવું હોય છે” (બૂ. ૪-૫-૧૫) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી બન્ને સ્થળે જણાવ્યું છે. અન્યથી તે જોવાતો નથી વગેરે ધર્મોના પ્રશ્નમાં વિરોધ નથી. “અન્ય” શબ્દથી તેને જ ફક્ત સંભવે છે. “આને આ પ્રમાણે જોતો” (છાં. ૭-૨૫-૨) વગેરેથી “વીશ હજાર” (છાં. ૭-૨૬-૨) સુધી તેથી ભૂમા પ્રશ્ન જ છે એમ સિદ્ધ થયું.

૩ અક્ષરધિકરણ

અક્ષરમન્વરાન્તધૃતેઃ ॥ ૧-૩-૧૦

અક્ષર પરમાત્મા છે કારણ કે આકાશ સુધીનાં ભૂતોને ધારણ કરે છે.

ગાર્ગી પ્રાશ્નભૂમા “આકાશ શેમા એતપ્રેત યથેતું છે ?” તે બોલ્યા “હે ગાર્ગી આ અર્યુક્ત અનણને પ્રાશ્નભૂમા અક્ષર કહે છે” (બૂ. ૩-૮-૭) વગેરે સંભળાય છે. ત્યાં શંકા રહે છે કે અક્ષર શબ્દથી અન્ય પદાર્થ કે પ્રશ્ન છે ? ત્યાં અપતનની સાથે સાધારણતાથી તથા વર્ણમાં તુલ્યતા હોવાથી આકાશની માફક આ પણ પ્રશ્ન નથી. ધૌ અને ભૂત વગેરેના આશયને વિરોધ તો સરખો છે. માટે જ અદૃશ્યત્વ અધિકરણમાં તેના અર્થનો સમાવેશ નથી. ત્યાં વિરુદ્ધ ધર્મોની શંકા કરીને નિરાકરણ કર્યું નથી. આથી અચેતનની તુલ્ય હોવાથી તથા પ્રશ્નવાદ અસમાપ્ત હોવાથી^૩ તથા આગ્રહનો આવેશ હોવાથી તેમ પ્રસાદોઽસ્મિન્ મપ્રસાદ એટલે સુષુપ્તિ (૪) ભગવાન, સર્વરૂપ હોવાથી લાવ શબ્દનો પણ પ્રયોગ ભગવાનમાં કરવામાં આવે છે.

સૂત્ર ૬ (૧) ઉદિગ્ધના સાતમા અધ્યાયના ૨૫ માં અપરમા ભૂમાનું વર્ણન છે પ્રથમ તે ભૂમાને આત્મા કહીને તે સર્વત્ર વ્યાપેલા જણાવ્યો છે. અને પછી તેની માથે રતિ તથા ક્રીડા વગેરે કરવાનું કહ્યું છે. તેમ કનાર “સ્વરાટ્” થાય છે. તેમ સર્વત્ર પોતાની ઇચ્છાને તે પાર પાડી શકે છે એવું કહ્યું છે. પછીથી આત્મામાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ જણાવી છે અને તે આત્મા હજારો રૂપે હોય છે તેમ કહ્યું છે.

સૂત્ર ૧૦ (૧) એતપ્રેતી વિદ્યારિત્વ (૨) એતપ્રેત યવામાં ભાર વહન કરવા રૂપી (૩) ક્ષતિવાદની સમાપ્તિ આરણ્ય સંવાદમાં અન્તર્ગામિના નિરૂપણથી છે. (૪) આગ્રહના આવેશવાળો અને સ્ત્રી

જોઈએ. માટે આ અધિકરણમાં સર્વસંકરના વાદ વગેરેનું નિરાકરણ મુખ્ય છે. તે શું પ્રાપ્ત થયું ? દહર આકાશ જીવ છે એ. અહિંઆં પછીનાં બે પ્રકરણો છે. ત્યાં બીજા પ્રજાપતિ પ્રકરણમાં જીવજ અમૃત અને અભય રૂપ દેખાય છે. ૧૦ીજા પ્રકરણનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. માટે પ્રથમમાં પણ જીવજ તેવા પ્રકારના ધર્મવાળો થવાને યોગ્ય છે. અર્થની અનુશુણતાનું વ્યાખ્યાન પણ કરવું જોઈએ “આજ જીવ બ્રહ્મ છે.” “આ આત્મા બ્રહ્મ છે” (ક. ૪-૪-૫) એવી શ્રુતિ છે. વળી મૈત્રેયિ બ્રાહ્મણ અનુકૂળ બનશે. તેનું પર શરીર ત્યાં સૂક્ષ્મ હૃદય કમલ છે. ત્યાં આરામ માત્ર જીવજ આકાશ છે. ત્યાં તેની સ્થિતિ હોવાથી તેનો અપદેશ છે. તેમાં વિદ્યમાન તેના મહિમાનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ, વાસના^૨ રૂપે સઘળું ત્યાં છે. નહિતો બન્ને બાજુએ બન્નેનું કથન વિરૂદ્ધ થાય ભૂતો એટલે મહાભૂતો અગર પુત્રાદિ “તેને કહેવું” વગેરેથી નિત્યતા જણાવીને “આ આત્મા” વગેરેથી તેની બ્રહ્મતાનો ઉપદેશ^૩ કરે છે. વળી તેના જ્ઞાનની પણ પ્રશંસા કરે છે, પોતાના આત્માના જ્ઞાનવાળાની કામ સિદ્ધિ “જે અહિંઆં” વગેરેથી કહે છે. વળી જે દરરોજ ગમનાદિ વિરૂદ્ધ ધર્મો જણાય છે તે પણ સ્વકલ્પિત જીવોના સ્વપ્ન માયા મનોરથ વગેરેમાં તેમનાજ ગમન અને આગમન પ્રતિ છે. કારણ કે પોતાનાથી જુદા બ્રહ્મનો અભાવ છે. આ રીતે લોકના આશ્રય હોવાપણું પણ છે. વળી બ્રહ્મચર્ય તેનું સાધન છે “યોગ પણ ઉચે જતો અમૃતત્વ મેળવે છે” (ક. ૬-૧૬) માટે જીવજ દહર છે. એમ હોય છે કહેવાય છે કે—

દહર પરમાત્મા છે, જીવ નહિ. શાથી ? પછીનાં કારણોથી. તે પણ સાધ્ય હોવાથી આ પ્રમાણે કહ્યું છે. જીવ ભગવાનનો અંશ છે; ભગવાન નહિ એવું આગળ કહેવાશે (અક્ષોનાનાભ્યપદેશાત સૂત્રમાં) વળી^૪ બ્રહ્મ જેટલો પણ નથી આ પણ અધિકત્વ મેદનિર્દેશાત (પ્ર સૂ. ૨-૧-૨૨)માં આગળ કહેવાશે. માટે આ પ્રકરણ જીવ અને બ્રહ્મવિદ્યા પર નથી પણ બ્રહ્મ વાક્યજ છે. પછીનાં કારણોમાંના બે કારણો કહે છે.

ગતિશબ્દાજ્યાં તથાહિ દૃષ્ટં લિङ્ગં ચ ॥ ૧-૩-૧૫॥

ગતિ અને શબ્દથી. તથા તે પ્રમાણે જોવામાં આવ્યું છે તેમ લિંગ પણ છે.

ગતિ અને શબ્દથી. ગતિ એટલે બ્રહ્મલોકમાં ગમન. “આ પ્રમાણે આ સઘળી પ્રજા દરરોજ બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે. પણ તે તે પ્રાપ્ત થતી નથી” (છાં. ૮-૩-૨) “આ આત્મા જેનાં પાપ દૂર થયાં છે, સત્ય કામ છે, સત્ય સંકલ્પ છે” (છાં. ૮-૧-૫) આમાં કેવલ ભગવાનના વાચક શબ્દો તથા બ્રહ્મ લોક શબ્દ છે. શંકા-જીવના મનોરથે વગેરેથી કલ્પાયલા પદાર્થો વિષેજ આ શબ્દ તથા ગતિ પણ છે એમ કહ્યું છે તેના નિરાકર માટે કહે છે. તોપણ તે રીતે ગતિ અને શબ્દો ભગવાનમાં જ સુક્ત છે અનૃતથી

સૂત્ર ૧૪ (૧) પછીનાં બે પ્રકરણો, દહર વિદ્યા અને ઇન્દ્ર પ્રજાપતિના સંવાદરૂપ (૨) મહિમ સ્વરૂપ કહે છે (૩) ઉપાસના માટે એવો અધ્યાદાર સમજવો. (૪) નિત્ય ગમનાદિ ધર્મો માયા વાદો કલ્પેવા જીવની સ્વભાવરચના છે, (૫) જીવ બ્રહ્મ નથી, એટલું નહિ પણ બ્રહ્મ જેવડો એ નથી. બ્રહ્મનો અંશજ છે.

ઢંકાવારૂપી હુમતું વિશેષણ છે. અજ્ઞાનથી ઢંકાયલું છે એવો તેનો અર્થ છે, અજ્ઞાનથી પરિ-
કલ્પિત છે એવો નહિ. કારણ કે તેજ પ્રમાણે દેખાય છે. એમ બધા કહે છે. મેં કંઈ
પ્રજ્ઞ બાણ્યું નહિ. ગન્તાનો અભાવ જ નથી. તેમ હોય તો શાસ્ત્ર નિર્ણયક થાય. આત્મા-
નો નાશ તે પુરુષાર્થ નથી. વળી કર્મ અને કર્તાનો વિરોધ છે; વળી તે આત્માનાં
પાપ હણાયલાં છે. તેના વિરુદ્ધ ધર્મોનો અનુભવ થયો છે. ભગવાનમાં તો હંમણું જ
તેમનો અનુભવ છે. કારણ કે ધ્યાન વગેરેમાં તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. પૃથિવી તથા
શરાવની માફક જીવ અને પ્રજ્ઞનો વિભાગ તે અજ્ઞાનથી કરેલો નથી. તો પણ અજ્ઞાન
ચૈતન્યની અંદર રહેલ તેની શક્તિરૂપ અનાદિ છે કે બહાર રહેનાર છે? સાંખ્યની
માફક છે? એમ હોય તો, ના, બહાર રહેનાર છે એમ હોય તો? સાંખ્યના નિરાકરણમાં જ
તેનું નિરાકરણ કર્યું છે અન્તઃસ્થિત શક્તિરૂપ અજ્ઞાન સ્વરૂપ અવિરોધી હોવાથી સ્વરૂ-
પનું વિલેહક નથી; કારણ કે તેથી આશ્રયના નાશનો પ્રસંગ આવે. વળી કલ્પના પણ
પ્રમાણ રહિત છે-તેથી આશ્રયના નાશનો પ્રસંગ આવે વળી કલ્પના પણ પ્રમાણ, ર-
હિત છે-તેથી. ૧૦ બહિઃસ્થિત જ લેહક હોઈ શકે. કુહાર ૧૧ વગેરેની માફક વાયુની ૧૨
માફક પણ નથી. તેની ૧૩ શક્તિ છે તેથી. વળી પ્રજ્ઞવાદમાં ૧૪ આ પ્રદેશ કેવો કે જેથી

સૂત્ર ૧૫ (૧) જગરણ દશામાં અજ્ઞાનના નાશમાં કલ્પિત ગન્તાનો પણ નાશ થાય છે, અને
તેમ ધવાથી સ્મરણ બનશે નહિ. (૨) જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ શ્રુતિમાં જીવને કર્તા અને પ્રજ્ઞનો
કર્મ તરીકે પ્રયોગ કરીને દેખાડ્યો છે. જુઓ શ્રુતિ આત્માનમનુચિદ્વિજન્તિ આમાં આત્માને
બાણ્યનાર જીવ કર્તા છે અને આત્મા એ કર્મ છે. આત્મા એટલે પ્રજ્ઞ આ રીતે એ બન્નેનો ભેદ
શ્રુતિએ દેખાડેલો. બે સ્વીકારવામાં ન આવે તો પછી આ કર્મ અને કર્તા તરીકે કરેલા પ્રયોગમાં
વિરોધ આવે (૩) શરાવ (ધડો) પૃથ્વીનો અંશ છે તેમ અંશી, પૃથ્વીથી તે ભિન્ન છે, તેમ જીવ પ્રજ્ઞનો
અંશ છે અને અંશી પ્રજ્ઞથી તે ભિન્ન છે. આ પ્રકારે જીવ અને પ્રજ્ઞ વચ્ચેનો વિભાગ અજ્ઞાનથી
કલ્પેલો નથી, પણ વસ્તુતઃ સત્ય છે. (૪) અજ્ઞાનથી જીવ અને પ્રજ્ઞના વિભાગ કર્યા છે. વસ્તુતઃ
જીવ એ પ્રજ્ઞ છે એમ કહેતા હોતો પ્રશ્ન કરે છે? અજ્ઞાન ચૈતન્યમાં રહેલી એક પ્રકારની શક્તિ છે
કે જે શક્તિ પ્રજ્ઞમાં રહે રહે વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચૈતન્યમાં મૂળથી રહેલી શક્તિ બે કહેવામાં
આવે તો ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અજ્ઞાન તેમાં સંભવે નહિ. ચૈતન્યમાં અંદર રહેનારી
શક્તિને બહાર રહેનારી (સાંખ્યોની માફક) તમે માનો છો? અહિં આ બે પ્રશ્નો પૂછવા. અજ્ઞાન
ચૈતન્યમાં રહે છે કે ચૈતન્યની બહાર? (૫) બીજી શંકાનું નિરાકરણ એટલે ચૈતન્યની બહાર અજ્ઞાન રહે
છે એ પક્ષનું નિરાકરણ સાંખ્યોના નિરાકરણ કાળે કરવામાં આવશે (૬) બીજી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે
(૭) બે અજ્ઞાન ચૈતન્યની અંદર રહેતું હોય તો (એક મીઠાના અવિરોધીપણાને લીધે) તો જેમ જ્ઞાન
અન્તઃ સ્વરૂપ છે તેમ અજ્ઞાન પણ અન્તઃ સ્વરૂપ થાય, અને તેથી તે અજ્ઞાન પ્રજ્ઞના સ્વરૂપમાં જીવના
ભેદની પ્રતીતિ કરાવી શકે નહિ જીવ અને પ્રજ્ઞનો ભેદ બનતો નથી. (૮) છતાં ભેદ પ્રતીતિ થાય છે
પ્રજ્ઞમાં જીવના ભેદની પ્રતીતિ બને છે એમ બે હોય તો આશ્ચર્યજનક નાશ થાય (પ્રજ્ઞ તે અજ્ઞાન
રૂપી શક્તિનો આશ્રય છે તેથી તેનો નાશ થાય.) (૯) ચૈતન્યમાં રહેલ અજ્ઞાન પ્રજ્ઞમાં જીવના
ભેદની પ્રતીતિ કરાવે છે એ કલ્પના પણ બધ બેસતી નથી (૧૦) માટે તે અજ્ઞાન ચૈતન્યમાં રહેલું
નહિ પણ બહાર રહેલું હોતું બોલે (૧૧) કુહારો વૃક્ષનો છેદ કરે છે તે વૃક્ષમાં રહીને નહિ, પણ
વૃક્ષની બહારથી (૧૨) જેમ વાયુ અંદર રહ્યા રહ્યાં સ્વભાષાર કરે છે તેમ અજ્ઞાન પણ અંદર રહ્યાં
રહ્યાં બ્રમ ઉત્પન્ન કરે એ એમ કહેા તો શુ બોલું એવી ચકાસારની શંકામાં કહે છે (૧૩) વાયુ
સ્વતન્ત્ર રીતે તેમ કરે છે, પણ અજ્ઞાન સ્વતન્ત્ર નથી. તે તો એક શક્તિ જ એમ માનો છો (૧૪)

મિથ્યાવાદની કલ્પના કરાય છે ? અજ્ઞાનથી જોમ હોય તો ૧ પીતશંખના પ્રાણી માનની માફક મત કરવો યોગ્ય છે. બ્રહ્મવેત્તા ઉપાસનાથી અનુમાન કરશે. ૧૬માં પાંચથી ૪ કમળાની પ્રતીતિ થાય છે. સર્વજ્ઞ વેદવ્યાસે ભાવિ મિથ્યાવાદનું નિરાકરણ કરીને આ અધિકરણનો આરંભ કર્યો છે. માટે જીવોનું ૪ અજ્ઞાન દેખાય છે તથા બ્રહ્મનું સર્વજ્ઞત્વ દેખાય છે બ્રહ્મ માટે ગતિ અને શબ્દ બ્રહ્મ પરત્વે ૪ છે, જીવ વિષે નહીં.

૧૭મી લિંગ પણ છે. ૧૭ “જેમ આ કર્મજીત લોક ક્ષીણ પામે છે, તે પ્રમાણે અહિંમાં યુગ્યજીત લોક ક્ષય પામે છે.” (છાં. ૮-૧-૬) પોતાનું અજ્ઞાન પોતાને સંભવતું નથી. હિત નહિ કરવાનો દોષ પણ આવે છે. જ્ઞાનથી સામર્થ્ય ઉદ્ભવે થાય છે જેમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે ૧૮ તે વિરોધી છે. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં કર્તૃત્વ છે એવું સર્વવિશ્લેષના વાદ કરનારા સ્વીકારતા નથી. કલ્પના પણ વિકૃત છે. “હું બ્રહ્મ છું” એ રીતે. માટે ૪ સર્વસાવની શ્રુતિ તથા તેનું ૧૯ જ્ઞાન તેના સર્વજ્ઞપણામાં ૨૦ લિંગ છે. તેના ૨૧ તે ૨૨ “ગુણ” ૨૩ શબ્દથી વાચ્યમાનો એક છે. તે ૨૪ જીવમાં હોય તો તેની કૃપાથી તેની માફક આનું પણ માહાત્મ્ય થાય છે. માટે લિંગથી પણ ગતિ અને શબ્દ બ્રહ્મ વિષયમાં છે. “ચ” અને શબ્દથી “તેને જાણીને મૃત્યુની પાર જાય છે. અચનને માટે બીજો માર્ગ નથી” (સ્વે. ૩-૮) શ્રુતિથી બ્રહ્મ તરીકેનું જ્ઞાન આત્માના મોક્ષ માટે નથી. બ્રહ્મનું ૨૫ જ્ઞાન આત્મા તરીકે પણ છે. ૨૬ માટે દહર પરમાત્મા છે. બીજો હેતુ કહે છે.

ધૃતેશ્ચમહિમ્નોસ્યાસ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧-૩-૧૬ ॥

એનો જગતને ધારણ કરવારૂંથી મહિમા એમાં જણાય છે તેથી.

જે આત્મા છે તે સેતુ છે. “આ લોકોના અસંલેહ માટે વિધતિ છે.” (છાં. ૮-૪-૧)

પ્રમાણે ધૃતિને લીધે.

સર્વ લોકને ધારણ કરવાપણું અન્યમાં સંભવતું નથી. “ચ અને” સેતુપણું પણ છે “તેનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ, તેને વિશેષ રીતે જાણવો જોઈએ” (છાં. ૮-૧-૧)

બ્રહ્મવાદમાં સર્વ બ્રહ્મ છે તેથી અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ નથી. (૧૫) જેની આંખમાં કમળો ઘસે હોય તે ધોળો શખ જેતાં તે પાળે છે એવું ભાન કરશે. તેમ જેનામાં અજ્ઞાન છે તેનેજ મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ થાય છે. (૧૬) ખાંડ ખાનારનો કમળો દૂર થાય છે તેમ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી તેનો બમ જતો રહેશે (૧૭) આ વાક્યમાં આત્માનું અજ્ઞાન લોક ક્ષયનું હેતુ છે. જે આત્મા બ્રહ્મની મારે અભિન હોય તો બ્રહ્મમાં પાપ વગેરે નહિ હોવાથી પોતાનું અજ્ઞાન મંભવતું નથી (૧૮) અનુવિષ્વ વ્રજ્જનિત એ શ્રુતિમાં કહેલા વજ્રબના વિરોધથી, (૧૯) હું બ્રહ્મ છું એવું જ્ઞાન (૨૦) જીવનું (૨) ભગવાનનો (૨૨) જ્ઞાન રૂપ ગુણ (૨૩) ભગવાન જેટલે ભગવાણા ભગ જેટલે અર્થ, કાર્ય, યોગ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ ૭ ગુણો. આ ૭ ગુણોમાં એક જ્ઞાનનો ગુણ પશ્ય છે. (૨૪) આ ગુણ જીવમાં હોય તો તેનું પણ માહાત્મ્ય ગણાય જેમ વામ દેવનામાં ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાન ગુણ આવ્યો હતો, તે જ્ઞાની ગણાયા અને તેમની પ્રજાંસા પણ ચર્ચ હતી. (૨૫) પુરુષવિષ્વ / બ્રહ્મણમાં કહેલું “હું બ્રહ્મ છું” એવું જ્ઞાન બ્રહ્મ સર્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાન પછીથીજ હોય છે તેથી તેમાં વિરોધ નથી. (૨૬) ગતિ અને શબ્દના બે હેતુઓથી.

સૂત્ર-૧૬ (૧) મોક્ષના અભાવ માટે (૨) જ્ઞાની જીજ્ઞાસા કરવી ? “સર્વ લોકને ધારણ કરનાર

એમ લોકને કારણ કરવારૂપીર વિશેષ માહાત્મ્ય હોવાથી બ્રહ્મનું જ કર્મ કહ્યું છે. મહિ-
માથી પણ, આ પુરુષનો મહિમા છે. આ માહાત્મ્ય વાસનારૂપે બ્રહ્મમાં નથી, જો સંસા-
રી ધર્મ હોય તો બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય જ ન રહે. એક 'વાસનારૂપે બળનેમાં' વિરુદ્ધ
છે એવું કહેવું જોઈએ નહિ. આ માહાત્મ્ય બ્રહ્મમાં જણાય છે.

વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયના માહાત્મ્યની પણ આ ભગવાનમાં જ ઉપલબ્ધ છે.
“આકાશ કરતાં તે વધારે મોટું” છે. અથવા જેટલું આ આકાશ છે” (છાં. ૮-૧-૩)
“અણુ સ્થૂળ વગેરે” “યશોદા વગેરે પણ મહિ: સ્થિતને જગત્પત્ની જગત્પત્ની અંદર જુએ છે
જેવ આવો બનવાને યોગ્ય નથી. માટે બ્રહ્મ જ દહર છે.

પ્રસિદ્ધેશ્વ ॥ ૧-૩-૧૭

વળી પ્રસિદ્ધિ છે તેથી પણ

આકાશ શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ છે. તેમાં પાપના દૂર થવા વગેરેની પ્રસિદ્ધિ છે. વિ-
શેષ શું કહેવું? પ્રકરણમાં જણાવેલી સર્વ ધર્મની પ્રસિદ્ધિ ભગવાનમાં જ સંભવે છે.
જીવમાં નહિ. આથી ભગવાન જ દહર છે “જ અને” શબ્દથી વિધિદ્વારા અધિકરણની
સમાધિનું સૂચન થાય છે.

વળી અન્યના નિયેધથી વિચાર કરે છે.

ઇતરપરામર્શાત્સ ઇતિ ચેન્નાસંભવાત્ ॥ ૧-૩-૧૮

જીવનો ઉદ્દેશ્ય છે તેથી તે છે એમ હોય તો, ના અસંભવને લીધે.

બ્રહ્મ આવું છે, જીવ આવો નથી એવું કોઈપણ સ્થળે સિદ્ધ નથી; કારણ કે બ્રહ્મપા-
દમાં ઉભય સ્વરૂપ શ્રુતિથી જ અધિગમ્ય છે. માટે જેમ સર્વત્ર બ્રહ્મના અસાધારણ ધર્મોને લીધે
તે પ્રકરણ બ્રહ્મનું છે એવો નિશ્ચય કરાય છે. તે પ્રમાણે અહિં આં પણ જીવના અસાધારણ
ધર્મોના દર્શનથી જીવનું પ્રકરણ છે એવો સાથી નિશ્ચય કરાતો નથી? નિશ્ચય કરવામાં
તો તેમાં “આકાશની તુલ્ય હોવાપણું” વગેરે ધર્મો જીવના થયે; અન્યના નહિ એ અભિ-
પ્રાયથી કહે છે. ઇતર કહેતાં જીવનો પરામર્શ છે. ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર તથા મધ્યના
વિચારથી (પરામર્શથી) સંદિગ્ધ વસ્તુનો નિર્ણય થાય છે. તેમાં અત્માને જાણનારના
સર્વ કામો પૂર્ણ થાય છે એમ કહીને વચમાં “હવે જે આ જીવ આ શરીરમાંથી ની-
કળી, પર જ્યોતિને પહોંચી, પોતાના રૂપને પામે છે એ આત્મા એ અમૃત-અલય-એ
બ્રહ્મ; એમ એણે કહ્યું” (છાં. ૮-૩-૪) વગેરે વચમાં કહ્યું છે-આગળ જે “આત્મા તે સેતુ”
(છાં. ૮-૪-૧) એમ છે. ત્યાં સંપ્રસાદ એટલે સુખાનુભવ એ જીવની અવસ્થા છે. તેમાંના પર-
સ્પર્શ નિમિત્તે પોતાના જ રૂપથી અભિનિષ્પત્તિના વચનથી જીવ જ આ પ્રકારનો સમ-

જીવની” આ રીતે એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને કર્મ કહ્યું છે. બ્રહ્મના માહાત્મ્યને જ જણાવ્યું છે. (૩)
અંદર અને બહાર (૪) આકાશ તુલ્ય એવો અર્થ છે, (૫) બ્રહ્મ અંદર અને બહાર હોઈ
શકે, જીવ નહિ.

સૂત્ર ૧૭ (૧) બ્રહ્મની જ આકાશ શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ વાચ્યતા છે, જીવની નહિ (૨) પાપ નહિ હોવા
પણનો ધર્મ બ્રહ્મનો છે જીવનો નહિ.

સૂત્ર ૧૮ (૧) બ્રહ્મના સંબંધના નિમિત્તથી.

જાય છે. તેમાં અહિંઆં પરમાત્માનો આ ધર્મ સંભવતો નથી. માટે સર્વ પ્રકરણુ જીવપરત્વે થશે. માટે તેજ જીવ જ પ્રકરણુનો અર્થ છે એમ કહેતા હોતો તેમ નથી. જીવ તે પ્રકારનો બનતો નથી. વિરુદ્ધ ધર્મ તરીકે જ સર્વત્ર તેનો નિશ્ચય છે. બન્નેના એક રૂપમાં ઉભયત્વ જ ન બને. “ઋતને પીતા” ઇત્યાદિ વાક્યનો વિરોધ પણ આવે. માટે જીવ તે પ્રકારનો નથી એવા અભિપ્રાયથી કહે છે; કારણ કે અસંભવ છે. જીવમાં જગતનું આધારપણું સંભવતું નથી. પરામર્શભાવથી સર્વ વેદાન્તથી વિરુદ્ધની કલ્પના કરવી શક્ય નથી. પરામર્શનો અન્ય અર્થ આગળ ઉપર કહેશે. માટે દહર જીવ થવાને યોગ્ય નથી. વાક્યનો અર્થ જેમ બાંધ બેસે તે પ્રમાણે આગળ કહેવાશે. પ્રશ્નનો એક જ છે. ઉભય નહિ એવો નિશ્ચય છે.

ઉત્તરાચેદાવિર્મૂતસ્વરુપસ્તુ ॥ ૧-૩-૧૯

પછીના પ્રાણપત્ય પ્રકરણુથી કહેતા હોતો કહ છે. (સુપુતિ અને મોક્ષમાં) પ્રશ્નનો આવિર્ભાવ છે.

પછીના પ્રાણપત્ય પ્રકરણુથી ત્યાં દિવ્ય મનોરૂપ નેત્રમાં જણાતો જીવ જ અમૃત અને અભયરૂપ નિરૂપાયો છે. તેને જ જલના ઘસામાં જાત્રત સાક્ષી તરીકે કહ્યો છે. તે પછીથી સ્વપ્નના સાક્ષી તરીકે છે. ત્યાર પછીથી સુપુતિના સાક્ષી છે એવું નિરૂપીને સર્વત્ર તેનું અમૃતરૂપ જ નિરૂપીને તે અવસ્થાઓ જોટી કહીને સમાધિ અવસ્થામાં-મનમાં જે જીવતું તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. માટે જીવ પણ ખરી રીતે તેવા પ્રકારનો જ છે. માટે પ્રકૃતમાં પણ વિચારથી તેજ છે. એમ જો હોય તો “તુ” શબ્દથી શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. આ અર્થને દૂષિત કરવામાં આવતો નથી, પણ કંઈક બીજું છે એમ નકાર પ્ર યોગ નથી. તે કહે છે. તેનું સ્વરૂપ આવિર્ભાવ વાળું છે. સુપુતિ અને મોક્ષમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ જીવમાં હોય છે. નૃસિંહના ઉપાસકને નૃસિંહનો આવિર્ભાવ થયો હોતો તેમ પ્રશ્નના ઉપદેશ વળતે ભગવાનનો આવિર્ભાવ હોય છે. સર્વત્ર ચોતાના આત્મને જોતો ઇન્દ્રને પણ તે પ્રમાણે પ્રજાપતિએ ઉપદેશ આપ્યો; નહિતો પ્રતિગિગ્ધ વગેરેમાં અમૃત તથા અભયનું વચન મિથ્યા થાય. ઇન્દ્રમાં તો આવિર્ભાવના અભાવથી પ્રજાપતિની અસંશ્ચિંતિમાં વિપરીત જુએ છે માટે તેટલા દોષના પરિહાર માટે સ્વપ્નાદિમાં અન્યથા ઉપદેશ હોય તેની માફક પ્રકૃતમાં પણ છે. સુપુતિ અવસ્થામાં ભગવાનના આવિર્ભાવથી તે પ્રમાણે વચન છે. માટે બન્ને ભગવાનનું પ્રકરણુ જ છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ ભગવાનના આવેશથી કરાયેલા ભગવાનના ધર્મના અભિલાષો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. માટે દહર પરમાત્મા જ છે.

(૨) પણ વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયી છે પણ જીવ નથી. (૩) પણ તથા જીવ બન્નેને સ્વરૂપા માની તો તે એક રૂપ કહી શકાય નહિ. (૪) દ્વાસુપર્ણા શ્રુતિમાં બન્નેને પક્ષી તરીકે કહ્યો છે છતાં એ બન્ને પ્રજાનો બેઠાં લાં દેખાડ્યો છે.

સત્ર ૧૯ (૧) સુપુતિ અને મોક્ષ દશામાં જીવનો ભગવાનમાં આવિર્ભાવ થાય છે. સ્વાધ્યાય-સુપુતિ; સંપતિ-મોક્ષ (૨) જેમ નૃસિંહ સ્વરૂપની ઉપાસના કરનારની તે સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે તેમ (૩) નહિ તો પ્રતિગિગ્ધને અમૃત તથા અવિર્ભાવ થાય છે એમ કહ્યું છે.

પરામર્શનું પ્રયોજન કહે છે.

અન્યાર્થશ્ચ પરામર્શઃ ॥ ૧-૩-૨૦

એ પરામર્શ અન્ય માટે છે.

એ પરામર્શનું પ્રયોજન અન્ય માટે છે અથવા “દરરોજ આ પ્રમાણે તેને જાણનાર જે સ્વર્ગમાં જાય છે” માં કહ્યા પ્રમાણે પોતાના આવા જ્ઞાનમાં પ્રજ્ઞાસુખરૂપી ફલ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની સરખામણીમાં ઉપયોગી થાય છે. ભગવાનનો પણ તેમાં આવિર્ભાવ થાય છે એવું “ચ અને” શબ્દનો અર્થ છે. સંપત્તિમાં પણ ભગવાનનો આવેશ થાય છે એવું કહેવાને વળી પ્ર. સૂ. ૪-૪-૧૬ માં જણાવશે. માટે પરામર્શથી અન્યથા કલ્પના નથી.

અલ્પશ્રુતેરિતિ ચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૧-૩-૨૧

અલ્પનું શ્રવણ થાય છે માટે દહરાકાશ જીવ છે એમ હોય તો એનો

ઉત્તર કહેવાઈ ગયો છે.

શંકા—જીવમાં ઉપપત્તિ છે એમ જીવના પ્રકરણની કલ્પના અમે કરતા નથી. પણ પ્રજ્ઞામાં આ અર્થ સંભવતો નથી.

ઉત્તર—અલ્પનું શ્રવણ થાય છે તેથી. અલ્પ કમળમાં આ ભગવાનનું સ્થાન શી રીતે બને ? કારણ કે ભગવાનને તો “અથવા તો જેટલું આ આકાશ” (છાં. ૮-૩-૧) એ શ્રુતિમાં વ્યાપક કહ્યા છે. માટે વિરોધ દૂર કરવાને આરાજ માત્ર જીવ જ તે પ્રમાણે ભલે હો એવી કલ્પના બે કરવામાં આવે તો કહે છે—આપ બરાબર અમારા વિચારક જ છો પણ તેનું સમાધાન પહેલેથી જ પ્ર. સૂ. ૧-૨-૨૭ માં કહ્યું છે. જુઓ “ત્યાં સ્મરણ કરવું જોઈએ” “સર્વરૂપ થવા સમર્થ પ્રજ્ઞામાં વિરોધની શંકા કરવી જોઈએ નહિ” તથા “પુરુષ શરીર પણ છે (અહને) છે.”

“સાખ્ય, અને યોગમાં વિશાદ ધીર પુરુષો બને સર્વ શક્તિ સુક્ત પુરુષમાં આ-વિર્ભાવ પામેલો જુએ છે.” (ભા. ૧૭-૭-૨૧) એવું ભગવાનનું વાક્ય છે. માટે ભગવાન જ દહર છે એમ સિદ્ધ થયું.

૬ અનુકૃત્યધિકરણ

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૧-૩-૨૨

એનું અનુકરણ છે તેથી ‘પણ.

દહર વિરુદ્ધ વાક્યની શંકા કરીને તેના પરિહાર કરે છે. “ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો થી, ચંદ્ર અને તારાઓ, તેમજ વિજળીઓ પણ પ્રકાશતી નથી. તો પછી શી રીતે આ અગ્નિ પ્રકાશે ? તેના પ્રકાશના પછી જ સર્વ કંઈ પ્રકાશે છે. તેના તેજથી આ સર્વ

સૂત્ર ૨૧ (૧) દહરને—હૃદય કમળ રૂપ-પુણરીક કહ્યું છે. આ પુણરીક અલ્પ દોવાથી અને ભગવાન વ્યાપક દોવાથી શી રીતે તેમાં સ્થાન કરી શકે, માટે હૃદય કમળમાં રહેનાર દહર પૂતે પર-માત્મા નહિ પણ જીવ

સૂત્ર ૨૨ (૧) સૂર્ય ચન્દ્રમાં સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રકાશ નથી, બ્રહ્માદેવ તેમને પ્રકાશ મેળવે છે.

ધર્મ અને જ્ઞાનથી તેવાઓનો જન્મ સંભવે છે. તેમના પૂર્વ સંસ્કારનો લોભ હતો નથી. અક્ષર સુધી શતાનન્દનો ઉત્કર્ષ સંભળાવાથી ઉપરિઓની અપેક્ષા છે. આથી અક્ષરનો પ્રાપ્તિનો હેતુ શુદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યા હોવાથી એક પછી એક ઉપદેશોનો હોવાથી પ્રજાપતિ સુધી સર્વના અધિકાર સંભવે છે. સંભવના વચનથી. ત્યાં દુર્લભ અધિકાર છે એવું સૂચન કર્યું છે. “જે જે દેવોને બોધ કરવામાં આવ્યો તે તે ઋષિઓ તથા મનુષ્યોને તે થયો” (ખ. ૧-૪-૧૦) તેના ઉપરિઓનો અધિકાર સિદ્ધ થયો છે.

વિરોધઃ કર્મણીતિ ચેન્નાનેકપ્રતિપત્તેર્દર્શનાત્ ॥ ૧-૩-૨૭

કર્મમાં વિરોધ છે એમ કહેતા હોતો કહે છે કે ના, કારણ કે અનેક પ્રતિપત્તિ છે તેથી.

આ રીતે ઉપરિઓના જ્ઞાનના અધિકારને સ્વીકારતાં તેમની પહેલાંઓમાં અધિકાર કર્મમાં, વેદાધ્યયનમાં, તથા ઉપનયન વગેરેમાં કહેવો જોઈએ. અને પછી તેમાં બ્રાહ્મણ વગેરેનો અભાવ હોવાથી તથા દેશ? દ્રવ્યાદિનો અભાવ હોવાથી, પૌરાણિકમતથી અન્ય દેવના અભાવથી તેના અભાવમાં પણ કરાતા કર્મમાં અતિનો વિરોધ છે એમ હોય તો કહે છે કે ના.

અનેક પ્રતિપત્તિનું દર્શન છે તેથી. બહુની પ્રતિપત્તિ દેખાય છે. અહિંમાં બહુ પ્રવૃત્ત થતા જણાય છે. “સાધ્ય” દેવો, સુવર્ગની કામનાવાળા આ વૃદ્ધરાત્રને જોયો તેણે, આહરણ કર્યું અને તેનાથી યજ્ઞ કર્યો. તેણે અગ્નિઓમથી વસુનું યજ્ઞન કર્યું. તેણે ઉદ્યથી રુદ્રનું યજ્ઞન કર્યું. તેણે અતિરાત્રથી દેવોનું યજ્ઞન કર્યું, (તે. સં. ૭-૨-૧) “એકસો પ્રજાપતિના વર્ષો સુધી ઇન્દ્રે બ્રહ્મચર્ય સેવ્યું” (છાં. ૮-૧૧-૩) ભૂમિમાં આવીને ઋષિઓનું વરણ કરીને યજ્ઞ કરવાની વાત “દેવોએ સત્ર કર્યો” (તે. સં. ૨-૩-૩) વગેરેથી સંભળાય છે. દર્શનના વચનથી પોતાનું કત્વિદ્ હોવાપણું તથા કર્મ કરવા પણું જણાવે છે.

અથવા સર્વ પદાર્થોની અનેક પ્રતિપત્તિ અને બહુરીતનો ઉપયોગ વેદમાં દેખાય છે. જેમ કે ચતુર્ધારણ્યાદિ પરિધિહરણ્યાદિ, -તુષોપવાપાદિ, વિદ્યમાન હોય તો કારાય છે, અવિદ્યમાનમાં નહિ. તથા જ્યાં જે પદાર્થો નથી ત્યાં તેના અભાવમાં પણ કર્મ છે. તથા પર્વત ઉપર સોમના વાહક ગાઠાની માફક દેખાય છે. “યજ્ઞથી દેવોએ યજ્ઞ કર્યો” (જ.

સૂત્ર ૨૬ (૧) શુદ્ધ બ્રહ્મની વિદ્યા અક્ષર પ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. (૨) પ્રજાપતિ પર્વનું સર્વનો અક્ષર બ્રહ્મમાં અધિકાર છે (૩) બ્રહ્મમાં સંભવે છે એવો શબ્દ છે. તૈત્તિરીયના ભૂય પ્રપાઠકમાં પ્રજાપતિ સુધીના સર્વને શતાનન્દી કહ્યા છે અને તેમનો પણ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં અધિકાર દુર્લભ છે.

સૂત્ર ૨૭ (૧) દેશ-પૃથિવ્યાદિ ૩૫, દ્રવ્ય-ગ્રીહિ વગેરે ૩૫, અને કાલ દર્શાદિ ૩૫ જાનો સ્વ લોકમાં અભાવ છે. સ્વર્ગ લોકમાં સુપ્રાદિની ગતિ નહિ હોવાથી દર્શાદિ કાલનો અભાવ ૨૫૪ છે. (૨) પુરાણમાં એક પ્રકારે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓનું વર્ણન કર્યું છે, અનેક રીતે નહિ. (૩) આ વાક્ય તૈત્તિરીયના સાતમા અષ્ટકમાં બ્રહ્મ પ્રપાઠકના આરંભમાં છે (૪) દેવોને કત્વિદ્ કહ્યા છે તથા તેઓ પણ અમુક કર્મ કરે છે. (૫) આગ્નેય પુરોહિત ચતુર્ધા કરોતિ એ વિધિથી આગ્નેયનું ચતુર્ધારણ્ય છે તેથી આગ્નેય પુરોહિત ન હોય ત્યાં ચતુર્ધારણ્યનો લોપ છે તેજ પ્રમાણે અવહન્તિ વિધિથી અવહનન ... પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) સોમને લાવન, ૧૩ જોડે વિધિમાં જણાવ્યું હોય તો પણ પર્વત

સં. ૧૦-૬-૧૩) “પુરુષના અવયવના સંભારથી ભરપૂર બનેલા મેં તેજ યજ્ઞ પુરુષ ધૃત્વ-
રને તેનાથી થજ્યો” (ભા. ૨-૬-૨૭) વગેરે વાક્યોથી સર્વસંભારની ઉપપત્તિ છે. આ-
શુનિકા તરફ વેદના વિભાગથી જૈમિનિનો^૮ તે પ્રમાણેનો નિષ્કૃષ્ટ છે. માટે કર્મનો અધિ-
કાર પણ કર્મ કરવામાં ઉપરિઓમાં સિદ્ધ છે.

શબ્દ इति चेन्नातः प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ૧-૩-૨૮

•વૈદિક શબ્દમાં વિરોધ થશે એમ કહેતા હોય તો કહે છે ના

કારણ કે પ્રત્યક્ષ અનુમાનથી પ્રભવ છે.

કર્મ કરવામાં ભલે વિરોધ ન હોય શબ્દમાંતો થશે. કારણ કે અર્થ-જ્ઞાન પછી
કર્મ કરાય છે. અને અર્થજ્ઞાન વેદથી થાય છે ત્યાં સાધ્યાદિનું^૨ વેદમાં જ કર્મ કરવાનું
સંભળાય છે. ત્યાં જ્ઞાનમાં કર્મ અને કર્તાર્થો વિરોધ છે. અન્ય કલ્પનામાં^૩ તો અન-
વસ્થા છે; કારણ કે વ્યવસ્થાપકનો^૪ અભાવ છે; માટે વેદ વસ્તુઓના વૃત્તાન્તને બોલતો
વસ્તુઓના અધિકારને કહે અથવા કહેતાં કેવી રીતે અનિત્ય ન યાય? એમ જો હોય તો
કહે છે-ના, કારણ કે પ્રભવથી. શબ્દથી જણાવેલા પદના અર્થનો પ્રભવ છે. વેદમાં કહેલા
સઘળા પદાર્થો પુરુષના અવયવ રૂપ આધિદેવિકજ છે; કારણ કે ભગવાનનું સર્વ અનુ-
કરણ કરે છે. માટે વેદાત્મક નામ પ્રપંચ ભિન્ન તરીકેજ સ્વીકારવો જોઈએ. તે કેવલ
શબ્દથીજ^૫ અધિગમ્ય છે. “સઘળા વેદોથી હુંજ વેદ છું” (ભા. ગી. ૧૫-૧૫) માટે
તે પ્રપંચ ભિન્ન હોવાથી શબ્દમાં^૬ વિરોધ નથી. તો પછી શી રીતે આમ કહે? પ્રત્યક્ષ
અને, અનુમાનથી પ્રત્યક્ષ આ છે. હાલમાં પણ યજ્ઞમાન યજ્ઞમાનનું કૃત્ય અને ઋત્વિજ
સ્વકૃત્ય વેદથીજ જાણી^૭ છે. આકૃતિ માત્રના વાયકત્વથી^૮ અવિરોધ નથી. કારણ કે તેથી

ઉપરથી સોમને લાવવાના પ્રસંગે ત્યાં ગાડને ઉપર ચઢવાનો માર્ગ નહિ હોવાથી તે સ્થળે (પર્વત
ઉપરથી સોમ લાવતી વખતે) ગાડનું પ્રયોજન નથી. (૬) દેવોને પુરુષોના અવયવો છે તેથી. તેથી
અં. સં. ૧૦-૬-૧૧ માં પણ દેવોએ યજ્ઞ કર્યો એમ કહ્યું છે. આથી કર્મમાં દેવોનો અધિકાર જણાય
છે. (૮) તો જૈમિનિ સ્મૃતિની ગતિ શી? તો કહે છે સર્વજ્ઞને માટેજ જૈમિનિસ્મૃતિની પ્રવૃત્તિ છે.
તેથી જૈમિનીયે ચ વૈવાલે ન વિરોધોસ્તિ કચ્છન એ પુરાણ વાક્ય છે. ૧/

સૂત્ર ૨૮ (૧) વેદમાં (૨) સાધ્યા વૈ વૈવા એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલા વેદનો અર્થ જ્યારે જણ-
વામાં આવે સારે સાધ્યાદિનો કર્મકરણમાં અધિકાર સંભવે તેવા પ્રકારનું અર્થજ્ઞાન સાધ્ય દેવનું સાધ્ય
કર્મનું વિવચનાનું છે. આથી જ્ઞાન પછી કર્તાર્થો કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. એવું વિધિ વચન છે. માટે
જ્ઞાન વખતે કર્તો અને કર્મ બનેલા સાધ્ય દેવોની માથે રહી શકશે નહિ (૩) પૂર્વ કલ્પમાં સાધ્યોથી
પ્રગ કરાયો અને તેનુંજ વર્ણન વેદ કરે છે એવી કલ્પના (૪) “સંસાર અનાદિ છે તેથી” એ અધ્યા-
કાર છે. (૫) વેદથી વેદ છે, લૌકિક પ્રમાણથી નહિ (૬) સાધ્યાદિ દેવો વેદમાં કહેલા પ્રપંચના જ્ઞાન
પછીથી કર્મ કરે છે તેથી કર્મ અને કર્તાર્થો વિરોધ નથી. તેવા પ્રકારનો પ્રપંચ નિલ હોવાથી, તેની
માથેના મગધથી વેદ અનિત્ય બનતો નથી. (૭) વેદમાં કહેલા પદાર્થો તથા કર્મો નિત્ય છે. એમ
જણવું (૮) જાત્યાકૃતિવ્યક્ત્યઃ પદાર્થો એ ન્યાય સૂત્ર છે. (૯) પૂર્વતન્તમાં (જૈમિનિ મતમાં)
જ્ઞાતિમાં શક્તિ છે અને વ્યક્તિ આલેપથી લભ્ય છે. એક દેશિનામતમાં આકૃતિમાં શક્તિ છે અને
વ્યક્તિ આલેપથી લભ્ય છે. આ રીતે ખીન્ન પ્રપંચના સ્વીકારની અપેક્ષાથી જ્ઞાતિમાં અગર આકૃ-
તિમાં શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેઓ નિત્ય હોવાથી વિરોધજ નથી એ આશયથી શક

સર્વત્ર લક્ષણાનો^{૧૦} પ્રસંગ આવે. જે^{૧૧} = જે રેતસનું સિગ્ચન કરનાર બર્મા^{૧૨} (તે. સ. ૫-૫-૪) વગેરેમાં વળી વિરોધ છે. ^{૧૨} પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત કહેવું બોધ્યું નહિ. તેમ થવાથી પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ બની જાય. ^{૧૩} વળી સંકેતગ્રહનો વિરોધ પણ આવે. વળી સઘળો પદાર્થ ભગવાન રૂપ હોવાથી સંકેતના ગ્રહણમાં પણ અનુપસ્થિતિ દોષ નથી.

જમહગ્નિનું^{૧૪} “પગ ચાવત” અનુમાન છે. “ભામદન્ય પોતે” એમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવથી પરોક્ષ વ્યવહારજ અનુમાન રૂપ છે એવો પ્રક્ષવાદ છે. ^{૧૬} માટે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જેમ અત્યારના લૌકિક યજ્ઞ પદાર્થોમાં ભગવાનના અવયવનો આવેશ છે તેમ દેવાદિ લોકમાં પણ છે માટે સઘળો વૈદિક પદાર્થ મિશ્ર છે એવું સિદ્ધ થયું, સાધિકા વિશેષ ઉપપત્તિ કહે છે.

અતएव च नित्यत्वम् ॥ ૧-૩-૨૧ ॥

વળી માટેજ વેદ નિત્ય છે.

માટેજ આ કારણથી વેદ નિત્ય છે. સઘળા પ્રપંચના વૈલક્ષણ્યથી ચ=અને શબ્દથી પ્રક્ષની તુલ્ય છે “શબ્દ પ્રક્ષ વેદ યુરુષ” વગેરેથી તે વાચ્ય છે આ સૃષ્ટિના ઉપાદાન પ્રક્ષની^૧ સર્વજ્ઞતાનું કથન તેના માહાત્મ્યના નિરૂપણ માટે છે, આ બન્ધન^૨ કરનારી છે. તે^૩ મોચક છે. માટેજ ઋષિઓને પણ અહિંઆ^૪ યજ્ઞોહ છે. વળી તે નિઃશ્વાસ^૫ રૂપ^૬ છે. કરે છે. (૧૦) પોતો દેવદત્તો દિવા ન મુદકો એ વાક્યમાં દેવદત્ત દિવસે ભોજન કરતો નથી એવું કહેલું છે પણ ભોજન નહિ કરવા છતાં દેવદત્ત બડો કહેલો હોવાથી અન્યથાનુપપત્તિથી (અર્થા પત્તિથી) તે રાત્રે ભોજન કરતો હોવો બોધ્યું એવો અર્થ સમજાય છે. તેજ રીતે જલ ભાવના રૂપી ધર્મથી ઘટ રૂપ વ્યક્તિનો આક્ષેપ છે. આ આક્ષેપ તે અર્થોપત્તિ છે. બીજી પ્રમાણ છે એવું પૂર્વ મીમાંસક કહે છે. પણ નૈયાયિકો અર્થોપત્તિને જૂઠું માનતા નથી, પણ એમ કહે છે કે તે વ્યતિરિક્ષિ અનુમાનજ છે. (૧૦) સર્વત્ર લક્ષણાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો શક્તિનો ઉગ્રહ થશે એવો ભાગ છે. (૧૧) અહિંઆ અર્થનો ભાવ આ છે. આખા વેદમાં શક્તિવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ નથી પણ યૌગિક શબ્દો પણ છે. તે. સ. ૫-૫-૪ માં આકૃતિની મેલાવના નથી, કે જેથી કરીને વ્યક્તિનો આક્ષેપ અને પણ “જેનાથી રેતનું સિગ્ચન કરવામાં આવ્યું છે” તેવી ઉપાધિ છે. (૧૨) તે નિત્ય હોવાથી કાંઈ પણ દોષ નથી એમ કહે તો જણાવે છે. પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત અને ભાવત્વમાં શક્તિનો સ્વીકાર કરે તો તેનાથી જલ ભાવવામાં આવતું નથી તેથી પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ થઈ જશે. (૧૩) કારણ કે શક્તિનું ગ્રહણ વ્યવહાર વગેરેથી વાચ્ય છે અને વ્યવહાર વ્યક્તિ વિષે છે. તેથી પ્રવૃત્તિ નિમિત્તમાં શક્તિનું ગ્રહણ કરાવશે નહિ એવો વિરોધ આવશે. (૧૪) ભગવાનના અનુકારિ હોવાથી આથી ધ્વજાદિને ભગવાનનાં દર્શનથી અને આધુનિકોને તો લૌકિકના સાદૃશ્યથી તેની સાથે ઉપમાનથી સંકેતનું ગ્રહણ છે એમ કહેવાથી અનુપસ્થિતિ દોષ નથી, તેથી જેમ ગૈર્મનિના મતમાં વેદથી ધર્મનું જ્ઞાન છે તેજ પ્રમાણે વ્યાસમતમાં વૈદિક પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન છે. તેથી કર્માવગતિ પ્રત્યક્ષથી સાધિત છે. (૧૫) દવે અનુમાનથી વસ્તુનું સિદ્ધ કરે (૧૧) ધ્વજવાદમાં સર્વના પારોક્ષ્યથી અનુમાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

સૂત્ર ૨૯ (૧) આ વૈદિક સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ ધ્વજ છે અને તે સર્વજ્ઞ છે એવું કથન ધ્વજનું માહા-

ત્વવવાને છે. (૨) ગ્રાપ્તિ ચક્ર : સૃષ્ટિ, રૂપાત્મક સૃષ્ટિ (૩) નામાત્મક વૈદિક સૃષ્ટિ (૪) નૈયાયિકા

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે, અને સંખ્યો પ્રકૃતિગાથી તે ઉત્પત્તિ સ્વીકારે છે. આ રીતે

એવું વચન છે તેના પણ આ પ્રાણ રૂપ નિત્ય છે, અર્થના પ્રાધાન્યથી પ્રજાવિદ્યા એ પરા વિદ્યા છે. પ્રપંચના^૭ લેદથીજ લૌકિકવૈદિક શબ્દના વ્યવહારના લેદો છે. માટે આધિદૈવિકત્વ પ્રતિપાદન તે કરે છે તેથી વેદ નિત્ય છે.

સમાનનામરૂપત્વાદાવૃતાવંપ્યાવિરોધદર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩-૩-૩૦ ॥

નામ રૂપ હોવાથી, આવૃત્તિમાં પણ વિરોધ નહિ, જણાવાથી તથા સ્મૃતિ છે તેથી પણ.

આ પ્રકારે શબ્દબલના વિચારથી વેદના આમાણની સિદ્ધિ માટે ૧ સર્વત્ર બ્રૂહોજ આધિદૈવિક પ્રપંચ સિદ્ધ થયો, હવે અર્થ જલના વિચારથી સ્વતંત્રતાકાલમાં કંઈક શકા કરીને દૃઢતાને માટે પરિહાર કરે છે. અથવા આ પ્રપંચના અનુકારી તરીકે તેને સ્વીકારવામાં, સૃષ્ટિ અને પ્રલય હોવાથી તેને અનિત્યતાનો સંયોગ થાય છે, તો ત્યાં કહે છે.

સમાન નામ અને રૂપથી આવૃત્તિમાં પણ અવિરોધ છે. ખરી રીતે તો જગવાનનું રૂપ હોવાથી, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની ઇચ્છાથીજ તે પ્રમાણે કહેવાથી આવૃત્તિની શકા પણ નથી. તો પણ લોકની યુદ્ધિ પ્રમાણે આ વૃત્તિમાં પણ નામ અને રૂપ સમાન હોય છે. સમુદ્રમાં જલના પ્રક્ષેપની^૫ માફક ફરીથી ઉપાદાનમાં પણ તેજ હોય છે. તેથી નિશ્ચયના અભાવમાં પણ નામ રૂપ તુલ્ય હોવાથી તથા અન્ય લેદકના અભાવથી અનિત્ય સંયોગનો^૮ વિરોધ નથી. શાથી ? દેખાય છે તેથી વેદ પિતા, માતા, સ્ત્રી, ભર્તા, શરીર અને ગંગા વગેરેમાં તે એવુંજ છે એમ વ્યવહાર સિદ્ધ છે. “જેવી રીતે ધાતાએ સૂર્ય અને ચંદ્રને કદખ્યાં, તથા આકાશ, પૃથિવી, તથા અન્તરિક્ષ—” (તે. આ. ૧-૧-૨) એવું વાક્ય છે, સ્મૃતિ પણ છે.

સમગ્રી સ્મૃતિઓ છે તેથી પણ ઋષિઓના પૂર્વ ચરિતનું સ્મરણ સ્મૃતિ

આ સૃષ્ટિ વેદ વિરુદ્ધ હોવાથી તેમનો મત અપ્રમાણ્ય છે. (૫) અસ્વ મદતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમ્ (૬) બલના પણ (૭) વૈદિક પ્રપંચ ભિન્ન છે તેમા અન્ય માધક કહે છે. (૮) લોકમાં શબ્દોનો વ્યવહાર અને વેદમાં થતા શબ્દોનો વ્યવહાર ભિન્ન છે. વેદ જગવાનના નિઃશ્વાસ રૂપ હોવાથી નિત્ય છે

કહેવાય છે. માટે અર્થબલના વિચારમાં પણ પદાર્થો નિત્ય હોવાથી વેદનો અનિત્ય સંબંધ નથી.

અર્થબલ વિચારમાંજ એક દેશથી પૂર્વપક્ષ કહે છે.

મધ્વાદિષ્વસંભવાદનધિકારઃજૈમિનિઃ ॥ ૧-૩-૩૨ ॥

મધ્વાદિમાં અસંભવથી, આધિકાર નથી એમ જૈમિનિ કહે છે.

મધ્વાદિ વિદ્યામાં દેવોનો અધિકાર નહિ હોવાથી સઘળેજ અનધિકાર છે, તે પણ "અથવા આ આદિત્ય દેવોના મધુ છે તેનું. ઘૌ" (છાં. ૩-૧-૧) વગેરેથી સૂર્યનું દેવ મધુ તરીકે પ્રતિષ્ઠાદન કર્યું છે, અને રક્ષિતને વેદ કહ્યા છે. ત્યાં વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, તથા મરુત્થી સાધ્ય પાંચ દેવતા ગણા પોતાના મુખ્ય મુખથી અમૃત જોઇનેજ તૃપ્ત પામે છે. વળી દેવો પાંચ રૂપકારના છે. તેમનું તેમનું મધુ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. ઉપાસક નહિ હોવાથી અન્ય દેવની કલ્પના નથી. કારણ કે તેથી કૃતાર્થ થયેલ છે. બ્રહ્મ પણ દેવ છે. આદિ શબ્દથી સઘળા દેવોના ઉપાસનની વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ માટે તેઓ ઉપાસ્ય હોવાથી અને કૃતાર્થ હોવાથી, અધિકાર નથી. પ્રયોજન સિવાય કોઈની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. મોક્ષના પશુ અધિકારની નિવૃત્તિમાં, પછીના માર્ગમાં હોવાથી સ્વતઃજ સિદ્ધિ છે. "જેટલો અધિકાર હોય તેટલો" (ખ. સૂ. ૩-૩-૩૨) ન્યાયથી "વસુઓ યજ્ઞ ક્રિયાઓ" તેમાં પણ ભાવિજ સંજ્ઞા છે. માટે જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો અધિકાર છે તેથી દેવોનો આધિકાર નથી એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. કારણ કે જ્ઞાન અં કર્મની વધારે જોઈ સ્થિતિવાળા મનુષ્યોને તે તે રૂપ અને લોગની પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.

જ્યોતિષિ માવાચ્ચ ॥ ૩-૩-૩૨ ॥

જ્યોતિષિમાં છે.

વળી તે સઘળાંઓનો અનધિકાર અત્યક્ષથીજ જોવાય છે. સઘળા નક્ષત્ર વગેરે રૂપ અતિશય લોગવાળા જગત્ના અવલોકક તરીકે જ્યોતિષિના ચક્રમાં દેખાય છે. "અગ્નિ પુરુષનું પ્રથમ કાણુ છે." (તે આ. ૨-૧૬) વગેરે શ્રુતિ છે તેથી પણ તે રીતે જેમ જ્યૈર્થ પ્રાપ્ત થયું છે. તેવા તથા સર્વ ઉપાસ્ય, મોક્ષના આપનાર તેવા તેમને જ્ઞાન અં કર્મનો કોઈ પણ ઉપયોગ નથી. માટે દેવોનો અધિકારજ નથી એમ હોય તે કહેવાય.

સૂત્ર ૩૧ (૧) અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, સોમ તથા યજ્ઞા એ દેવતાઓના ગણોમાં મુખ્ય હોવા તેમના દ્વારા (૨) વસુ વગેરે પાંચ (૩) બ્રહ્મની પણ ઉપાસકોમાં ગણતરી હોવાથી તે ઉપાસ્ય સકાય તેમ તે પ્રાપ્ય છે એમ પણ કહી સકાય નહિ. (૪) મોક્ષ બ્રહ્મ વિદ્યા વગર સંભવનો માટે કહે છે. વસુ તથા રુદ્ર વગેરેનો અધિકાર પણ સાવધિ છે- તેની નિશ્ચિત પછીથીદેવ તરીકે પદ્ય માર્ગમાં તે હોવાથી સ્વતઃ માર્ગના બલથીજ મોક્ષની સિદ્ધિ છે. તેમાં વિદ્યાની આવશ્યકતા ન (૫) અગ્નિદ્યોત કરવાથી યજ્ઞમાન સ્વર્ગમાં વસુ બને છે એવી ભાવિ સંજ્ઞાના અર્થમાં અગ્નિષ્ટોર્ષ યજ્ઞન્યાજયદ્ એવી શ્રુતિ પ્રવર્તે છે. (૬) સૌ અશ્વમેધ કરવાથી ઇન્દ્રનું પદ મળે છે. તેથી આ કરવાથી તેથી ઉતરતું પદ મળે છે એવો ભાવ (૭) મધુની ઉપાસનામાં આદિત્યનો અધિકાર ન મધુ વિદ્યામાં જણાવ્યું છે, માટે જ્ઞાન તથા કર્મના પણ દેવોનો અધિકાર નથી એમ જૈમિ આચાર્ય માનવું છે.

ભાવં તુ વાદરાયણોસ્તિ હિ ॥ ૧-૩-૩૩ ॥

“તુ તે” શબ્દ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. ભાવ એટલે દેવોના અધિકારનો સંદર્ભ. ગૌણ સિદ્ધાન્તના અભાવ માટે પોતાના નામનું મહણ બાદરાયણ આચાર્યે કયું છે. આર્યજ્ઞાનથી શું? તેમ હોવાથી તુલ્યતા કરે છે. “પ્રભાપતિએ ઇચ્છા કરી, હું પ્રભા ઉત્પન્ન કરું” એમ વેદમાં છે. “તેણે આ અગ્નિહોત્રના મિથુનને જોયો, તેણે ઉદય પામેલા સૂર્યમાં હોમ કર્યો” (તે. પ્રા. ૨-૧-૨) “દેવોએ સત્ર કર્યો” (તે. સં. ૨-૩-૩) વગેરેથી કર્મના અધિકારનો નિશ્ચય કર્યો છે. “દેવોના પ્રતિ જેવા જણાયા તેવા તે થયા” (ખ. ૧-૪-૧૦) વળી ઇન્દ્ર પ્રભાપતિના સંવાદમાં “દેવોના પ્રભ” (તે. સં. ૩-૪-૧૧) એમ અનેક પ્રકારનાં વાક્યોથી દેવોનો પણ અધિકાર છે. વળી જ્યાં ક્ષત્ર ભોગજ જણાય છે, કારણ નહિ ત્યાં પણ તેમના અધિકારનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. આ અર્થ સુકત છે. “આ વસુઓ આધિદેવક ભગવાનના અવયવ રૂપ છે, અનશનને લીધે નહિતો વસુ વગેરે સાથે વિરોધ છે. “જે વસુઓનો પ્રાતઃ સવન છે” (તે. પ્રા. ૧-૫-૧૧) વગેરેની માફક શુભ વિશેષ જોઈને તૃપ્ત પામતા નથી. માટે આ બ્રહ્મનું પ્રકરણ છે. વળી જે દેવોના ઉપાસકની માફક જણાય છે તે ભગવાનનાં આધિદેવિક અંશજ છે. અથવા પૂર્વદેવથી નિર્ણય નથી. તેમ હોય તો તેમના અભાવમાં ઉપાસ્યપણું નથી. વળી વેદની અનિત્યતા પણ બને. માટે દેવોના પણ અધિકાર છે માટે શબ્દભલનો વિચારજ સુકત છે એવું સિદ્ધ થયું.

૬ શુભસ્યેત્યધિકરણ.

શુભસ્ય તદનાદરશ્રવણાત્તદાદ્રવણાત્સૂચ્યતે હિ ॥ ૧-૩-૩૪ ॥

તેને શોક થયો હતો એમ અનાદરનું વાક્ય આંભળીને
તે દોડયો એમ સૂચવાય છે.

હવે શૂદ્રના અધિકારનું નિરાકરણ કરાય છે. જેમ કર્મમાં “આનાથી નિષાદના સ્થપતિને યજ્ઞ કરાવવું તે તેની ઇચ્છિત.” (આ. શ્રી. સૂ. ૬-૧૪-૧૨) એવી શ્રુતિ છે. તથા “હવિષ્મત્ શૂદ્રની પહેલાં” એવું લિંગ હોવાથી દોહાદિમાં શૂદ્રનો અધિકાર છે. આ પ્રમાણે અહિંઆં પણ સંવર્ણવિધામાં શૂદ્રનો અધિકાર છે એવો તેના નિરાકરણ માટે આ અધિકરણનો આરંભ કરાય છે. આ પ્રમાણે શ્રવણ કરાય છે. “ભનશ્રુતિ પૌત્રા-યણ” (હા. ૪-૨-૩) એવું અહિંઆં હંસવાક્યના શ્રવણ પછીથી સમ્યુપન રેંકવની

સત્ર ૩૩ (૧) પોતેજ સિદ્ધાન્ત જણાવે છે તે ગૌણ નથી એવું જણાવવાને સત્રમાં પોતાનું નામ કયું છે. આ નામ યોગિક અર્થમાં છે કારણ કે સ્થિતિમાં રવનામ નહિ લેવાનો નિષેધ કર્યો છે. આત્મનામ યુરોર્ગમનામાતિક્ષણસ્ય ચાન્દ્રેયસ્કામો ન ગૃહ્ણીયાઽવ્યેટાપત્યકલ્પત્રો ॥ (૨) નૈમિ-નિની તુલ્ય (૩) પ્રથમ કર્મનો અધિકાર જણાવનારી શ્રુતિ કહી, હવે જ્ઞાનનો અધિકાર જણાવનારી શ્રુતિ કહે છે. (૪) તેઓ દર્શનથી તૃપ્ત પામે છે, ભક્ષણથી નહિ.

સત્ર ૩૪ (૧) દર્શ પૃષ્ઠાસ પ્રકરણમાં આપરતમ સત્રમાં હવિકાવરના પેપણ માટે દ્વિ-વ્યૂદેદિ એ પ્રકારે તથા વખત હવિષ્મત્નું આવાપ્ન કર્યું છે. (૨) આ બીજા સાધકથી પણ શૂદ્રનો

પાસે ગયેલા પૌત્રાયણુ જ્ઞાનશ્રુતિએ “હે રૈકવ ! છસો ગાયો” વગેરેથી દેવતા વિષે પૂછ્યું તો તેનો ઉત્તર તેણે આપ્યો “ હે શુદ્ર ! ગાયો સહિત તારેજ આ છે રહ્યું” (છાં ૪-૨-૩) વગેરેથી જ્ઞાનશ્રુતિને “શુદ્ર” શબ્દથી સંબોધન કરીને ફરીથી પણ “હે શુદ્ર આ મુખથી” એમ કહીને સંવર્ગવિધાનો ઉપદેશ કર્યો; માટે અહિં આં વિધામાં જ્ઞાતિ શુદ્રનો પણ અધિકાર છે એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે. અહિં આં શુદ્ર શબ્દ જ્ઞાતિનો વાચક નથી; પણ મત્સરયુક્ત તું અહિં આં અધિકારી નથી તેવું સંબોધન છે, તે કહે છે. આ જ્ઞાનશ્રુતિનો શોક ઉત્પન્ન થયો તેમાં હેતુ આ છે કે તેણે અનાદરથી શ્રવણ કર્યું છે. માટે તે હંસના અનાદરથી શ્રવણ છે. “એ જે છે તેને તમે સચુગ્વા રૈકવ જેવો કેમ કહો છો ?” એ રીતે પોતાના અપકર્ષનું શ્રવણ છે. શા માટે આમ છે એમ હોય તો આ પ્રમાણે કહે છે.

શોકની પાછળ દોઢ છે માટે શુદ્ર તેને કહ્યો છે. પરોક્ષવાદ માટે સર્વજ્ઞત્વના ખ્યાલ પૂર્વે માટે શુદ્ર શબ્દ દીર્ઘ છે. “રુદિયોગનો અપહાર કરે છે” એ ન્યાયથી કેમ આમ છે એવું હોય તો કહે છે. કારણ કે તેનું સૂચન થાય છે. સ્વની સર્વજ્ઞતાનું સૂચન થાય છે. હંસના વાક્યથી શોક ઉત્પન્ન થવાથી તું આખોયું એવો અર્થ છે નહિતો પ્રપન્નના ધિક્કારનું વચન અર્થવગરનું થાય. બ્રહ્મવેત્તાની સર્વજ્ઞતાનો આ અર્થ યુક્ત છે. તેના માત્સર્યનું નિરાકરણ અથવા સંબોધનનું ફલ છે. માટે શોક પ્રતિ આદ્રવણથીજ શુદ્ર પદનો પ્રયોગ જ્ઞાતિ શુદ્રનો વાચક નથી.

કેમ આમ છે તો કહે છે—

ક્ષત્રિયત્વાવગતેશ્ચોત્તરત્ર ચૈત્રરથેનલિજ્ઞાત ॥ ૧-૩-૩૫ ॥

ક્ષત્રિયત્વ-જાણાવેલું છે તેથી તથા આગળ જતાં ચૈત્રરથથી,
કારણ કે ચિન્હ છે.

જ્ઞાનશ્રુતિ પૌત્રાયણુનું ક્ષત્રિયત્વ સમજાય છે. ગો, નિષ્ક, રથ, કન્યાના દાન વગેરે આ ક્ષત્રિયોથી અન્યનાં સંભવી શક્તાં નથી, કારણ કે તે રાજાનો ધર્મ છે. તેથી ખીજો કોઈ બ્રાહ્મણને ભાર્યા તરીકે કન્યા આપવાને શક્ત નથી. પ્રથમ હંસવાક્ય શુદ્રમાં બંધ બેસતું નથી. “ચ=અને”નો અર્થ ઉપદેશના કારણથી છે એમ કહે છે, તો પણ સંવર્ગ વિધામાં શુદ્રનાજ અધિકારને માનનારના નિરાકરણ માટે હેતુ કહે છે.

પછીથી ચૈત્રરથનું લિંગ છે. “શૌનક કાપેય, અને અભિપ્રતારિ કાક્ષસેની” (છાં.

અધિકાર ૨૫૪ છે (૪) શુદ્રમાં શુચ્ અને આદુ ધાતુ છે તે જન્મેનો જન્મેલો શબ્દ દ્રશ્ય થાય છે. અહિં આં શંકા એવી છે કે શુચ્માં હ્રસ્વ “ઉ” છે તેને બદલે દીર્ઘ “ઊ” કેમ કર્યું. શુદ્રને બદલે શુદ્ર પ્રયોગ કેમ કર્યો ? આનો ઉત્તર એવો છે કે અહિં આં પૃષોદરાદિ સમાસમાં જેમ નિયમને અનુસરી વજુલોપ દરવામાં આવે છે તેમ અહિં આં પણ વજુલોપ કર્યો છે અને પછી પ્રથમના હ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘ કર્યો છે.

સૂત્ર ૩૫ (૧) રૈકવે કરેલા બ્રહ્મના ઉપદેશથી (૨) આ વાક્ય સંભવેદમાં દ્વિરાત્રમાં સંભળાય છે. (૩) કાપેયના મંત્ર-પ્રમાણ કાક્ષસેનિ ચૈત્રરથ છે (૪) આ રીતે જ્યાં પરમ્પરા વિદ્યામાં પણ અધિકાર ને તો પછી સાક્ષાત્ વિદ્યામાં, તો ક્યાંથીજ હોય,

૪-૩-૫)એ વાક્યમાં પછીથી તે' પ્રાણુ અને ક્ષત્રિયનો નિર્દેશ કર્યોછે. કક્ષા-સેના જેની છે તે કક્ષસેન/તેનો પુત્ર કક્ષસેનિ છે. આનું બ્યાખ્યાન ચૈત્રરથ વગેરે છે. જેના રથ ગૃહા ગૃહા છે તે ચિત્રરથ તેનો પુત્ર તે ચૈત્રરથ કહેવાય છે. એ ચૈત્રરથથી કક્ષા૩૫ રથો છે. એવું બ્યાખ્યાન છે? "કાપેયો ચિત્રરથને આનાથી યજન કરવા લાગ્યા" (તા. પ્રા. ૨૦-૧૨-૫) વળી શૌનક કાપેય અને યાજક છે અને યાજ્ય ચિત્રરથનો પુત્ર કક્ષસેનિ છે તે પ્રજ્ઞયારી પ્રજ્ઞને જાણનાર છે આ બે તો સંવર્ગવિધાના ઉપાસકો છે. પ્રાણુને માટે ભિક્ષા છે માટે તે આપી નહિ આ બન્ને સ્ત્રીકો ભગવાન વાય છે. તેથી પ્રકૃતમાં પશુ આ બે -શુર અને શિશ્ય-પ્રાણુ અને ક્ષત્રિયોજ સમજાય છે. માટે સંવર્ગવિધામાં જાતિ શૂદ્ર અધિકારી નથી.

સંસ્કારપરામર્શત્તદભાવામિલાપાચ્ચ ॥ ૧-૩-૩૬

વળી સંસ્કારનો ઉલ્લેખ છે તેથી, અને શૂદ્રમાં તેનો અભાવ છે.

હવે શૂદ્રનો કોઈ પણ સ્થળે પ્રજ્ઞ વિધામાં અધિકાર હોય તો અહિં આં પણ તેની કલ્પના કરવી એવું હોય ત્યાં કહે છે કે "તે નથી". સર્વત્ર સંસ્કારનો પરામર્શ (ઉલ્લેખ છે). માટે સર્વત્ર ઉપનયનના સંસ્કારનો ઉલ્લેખ છે. "તેને ઉપનયન કર્યું". (શ. પ્રા. ૧૧-૫-૩-૧૩) "હિ ભગવાન, મને જાણાવો એમ કહીને તે બેઠો" (છાં ૭-૧-૧) "તેને ઉપનયન કર્યો. વગર" (છાં. ૫-૧૧-૭) વગેરે પ્રદેશોમાં ઉપનયન પૂર્વકજ વિધાના દાનની પ્રતીતિ થાય છે. શૂદ્રને તો તેનો અભાવ હોવાથી એથી એક જાતિ શૂદ્ર છે. "શૂદ્રમાં કોઈ પણ પાપ નથી, તેમ કોઈ પણ સંસ્કારને તે યોગ્ય નથી." (મ. સ્મૃ. ૧૦-૧૨) એ પ્રમાણે શૂદ્રના સંસ્કારનો નિષેધ કર્યો છે. "ચ અને" શબ્દથી "શૂદ્રને મતિ આપવી નહિ" (મ. સ્મૃ. ૪-૮) એવો નિષેધ છે,

તદજ્ઞાવનિર્ધારણે ચ પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૧-૩-૩૭ ॥

તેનો અભાવ નક્કી થયો ત્યારેજ તેની પ્રવૃત્તિ થઈ.

આથી પણ શૂદ્રનો સર્વથા અધિકાર નથી. તેના અભાવના નિર્ણયમાં શૂદ્રત્વના અભાવના નિર્ણયમાંજ શુર તથા શિશ્યના ભાવની પ્રવૃત્તિ છે. "જાણી સત્ય કામ" (છાં ૪-૪-૧) એમ અહિં આં જોતમે સત્યકામને ઉપનયન કર્યું. "અપ્રાણુ આનો વિવેક કરવાને લાયક નથી" (છાં. ૪-૪-૫) એમ સત્ય વચનથી શૂદ્રના અભાવને જાણીનેજ ચ જ ના અર્થમાં છે. "ચ" થી ઉલ્લેખ જ્ઞાન માટે નિર્ધારણ છે. વર્ણિત્વ અને શૂદ્રનો અભાવ છે માટે શૂદ્રનો અધિકાર નથી.

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિપેદાસ્મૃતેશ્ચ ॥ ૧-૩-૩૮ ॥

શ્રવણ-અધ્યયન અને અર્થનો નિષેધ છે તેથી, તથા સ્મૃતિ છે તેથી.

અધિકારની ચિન્તા દૂર છે વેદનું શ્રવણ અધ્યયન, તથા અર્થજ્ઞાન એમ ત્રણેનો

સૂત્ર ૩૭ (૧) જાણનાને સત્ય બોલતાં માલગીને જોતમે નિર્ણય કર્યો કે તે ત્રિવર્ણ છે. ચદ નહિ ત્યારેજ તેને વિધાનો ઉપદેશ આપ્યો માટે ચદનો અધિકાર નથી.

સૂત્ર ૩૮ (૧) શૂદ્રને વેદાધ્યયનનો શું પણ તેની આગળ કોઈ વેદ વાંચવો પણ નહિ, બે તેની,

પ્રતિબંધ કર્યો છે. તેની સન્નિધિમાં અન્યનું પણ છે, વેદનું ઉપશ્વવણ કરનારના કાનને ત્રીસા અને લાખ વડે પૂરવાનું કહ્યું છે. આ શૂદ્ર વિષે શામન છે. માટે શૂદ્રની સમીપ અધ્યયન ન કરવું. ઉચ્ચરાણુમા કહે છે જીહ્વાનો છેદ કરવો તથા ધારણમાં શરીરનો ભેદ છે (ગો. સં ૧૩. ૪) દોહાદિમાં શૂદ્રના સબન્ધમાં મન્ત્રોનો અભાવજ છે.

સ્મૃતિની સુક્રિતથી પણ વેદના અર્થમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી એમ કહે છે. “વેદન અક્ષર વિચારથી શૂદ્ર તે ક્ષણે પડે છે” (પાસ્મૃ ૧.૭૩) એવી સ્મૃતિ પણ છે. “વન્મને”થી અધિકરણ સંપૂર્ણ થયું એવું સૂચવે છે. સ્મૃતિ અને પુરાણના જ્ઞાન વગેરેમાં અસુક કારણથી શૂદ્રયોનિમાં આવેલાં મોટાઓનો અધિકાર છે તેમા પણ કર્મથી જાતે શૂદ્ર છે તેમનો તો નહિ માટે વૈદિકક્રિયામા કોઈપણ રચણે શૂદ્રનો અધિકાર નથી એમ સિદ્ધ થયું

૧૦ કમ્પનાવિકરણ.

કમ્પનાત્ ॥ ૧-૩-૩૧

કમ્પનથી

કઠવટલીના વિચાર પ્રમાણે અધિકારીઓનો નિશ્ચય કર્યો છે ત્યાંનું પ્રભાવવધિ વાક્ય પણ વિચારાય છે.

પ્રાણમાં “જે કંઈ આ સર્વ જગત્ છે તે રહેલું છે. તે નીકળીને કંપે છે. મોઢુ લય રૂપ વજ્ર ઉગામેલું છે. જે એને જાણે છે તે અમૃત થાય છે” (કઠ ૨-૬-૨૧). અહિં આ પ્રાણ તથા વજ્રના ઉદ્ભવનના શબ્દોથી સદેહ રહે છે. પ્રાણની ઉપાસના તે ઇન્દ્રની ઉપાસના અગર પ્રસન્ન વાક્ય છે? આધિક્ શબ્દની શ્રુતિ હોવાથી પ્રકરણથી નિર્ણય નથી “પ્રાણ અમૃત છે” (તૈ સં. ૨-૬-૮) એવી શ્રુતિ છે. પ્રાણની ઉપાસના કરનારને પણ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ જણાવી છે ઇન્દ્ર પણ અમર છે તેથી વજ્ર ઉચ્ચ કર્યું”. એને પ્રાણ પક્ષમાં નહિ જોઈવાથી તે મરણ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી લયરૂપ છે ઇન્દ્રના અર્થમાં જલનું અધિષ્ઠાતૃત્વ હોવાથી પ્રાણ રૂપ છે માટે પ્રાણ ઇન્દ્ર અગર ઇન્દ્ર વાક્યનો અર્થ છે એમ હોય તો કહેવાય છે.

કમ્પન અહિં આ પ્રથમ વાક્યનો અર્થ છે, અને તેનો હેતુ લય છે. કોઈ પણ જાતના ભેદ સિવાય સર્વ જગત્ના કમ્પનનો હેતુ ભગવાનજ છે. વળી વજ્ર એકલા ઇન્દ્રનું આયુધ નથી. કારણ કે તે અગ્નિનું હૃદય છે “તે તાન્તના હૃદયને છેદ્યું, અશ્વિન સં” (તૈ આ ૧-૧-૩) એવી શ્રુતિ છે માટે ભગવાનનું આ રૂપ મારકજ છે.

૧૨ જ્યોતિર્દર્શનાધિકરણ.

જ્યોતિર્દર્શનાત્ ॥ ૧-૩-૪૦ ॥

જ્યોતિઃ દેખાય છે તેથી

“આતે સંપ્રસાદ આ શરીરમાથી ઉઠીને પરજ્યોતિને પ્રાપ્ત થઇને સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે.” (છાં. ૮-૧૨-૩) ત્યાં શકા છે કે પરજ્યોતિ તે મહાભૂત હશે કે પ્રજ્ઞા હશે.

૧ પ્રજ્ઞાના જે કોઈ ધર્મો સિદ્ધ થયેલા છે તે સુક્ષિતથી પણ સાધિત થયેલા અને નિર્ણય કરનાર છે. તેથી પણ અહિં આ ચારનું નિરૂપણ કંઈ છે.)

ત્યાં કહિ તથા ઉપપત્તિથી મહાભૂતજ જ્યોતિ છે એવું હોય તો કહેવાય છે.

જ્યોતિઃ પ્રજ્ઞા છે શાથી ? તેનું દર્શન છે તેથી. જ્યાં સુધી સર્વત્ર દર્શન ન્યાય છે. સુષુપ્તિમાં સર્વત્ર “હે સોમ ! ત્યારે સત્ની સાથે સંપન્ન થાય છે. સત્માં સંપન્ન થઈને, ભવ્યું નહિ. સત્માં સંપન્ન આપણે થાવ” (છાં ૬-૬-૨) “દરરોજ પ્રજ્ઞાલોક પ્રતિ જાય છે” વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રજ્ઞા સંપત્તિજ કહેવાઈ છે. અહિં આ પણ સંપ્રસાદના વચનથી “પર જ્યોતિઃ પ્રજ્ઞા છે તેથી જે કોઈ શબ્દ પ્રજ્ઞાના સ્થાનમાં કહેવાયો છે તે તેના વાચકજ છે.

૧૨ અર્થાન્તરવ્યપદેશાધિકરણ.

આકાશોથાન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્ ॥ ૧-૩-૪૧ ॥

આકાશ પરમાત્મા છે કારણ કે તે અર્થાન્તર વગેરે કહેવાય છે.

“આકાશ એ નામ રૂપના નિર્વહિતા (બહાર કાઢનાર) છે, એ નામ અને રૂપ જેની અંદર રહેલાં છે તે પ્રજ્ઞા, તે અમૃત, તે આત્મા” (છાં ૮-૧૪-૧) સંભળાય છે. ત્યાં આકાશ શબ્દમાં સદેહ છે. તે ભૂતાકાશ છે કે પરમાત્મા ? નામ તથા રૂપના નિર્વાહ માત્ર અવકાશના દાનથી ભૂતાકાશને પણ હોય છે, માટે પ્રજ્ઞા પરાયણતા નથી. અન્ય નિયામકના અભાવથી એમ જો કહેતા હો તો કહેવાય છે કે-

આકાશ પરમાત્મા છે- અર્થાન્તરતાના વ્યપદેશથી જે ભૂતાકાશનું પ્રયોજનર શ્રુતિ સિદ્ધ છે. તેનાથી જુદાનો વ્યપદેશ તથા અન્ય કાર્યનો વ્યપદેશ પણ છે જ્યાં વારતવિક્ષેપીતે અતલીય ઉત્કૃષ્ટ ધર્મો છે તેજ પ્રજ્ઞા છે નામ રૂપનો નિર્વાહ કરવો તે આકાશના

સૂત્ર ૪૦ (૧) જ્યોતિઃકળ્યાધિકરણમાં આ વાક્યનો અર્થ નથી એવું જણાવવાને આ અધિકરણનું પ્રયોજન શરિકામાં કહે છે (૨) જ્યાં શબ્દની જગ્યાએ જ્યોતિ પદ જોવામાં આવે છે (૩) સત શબ્દથી જેમ જાણું જ્ઞાન થાય છે તેમ અહિં આ પણ સુષુપ્તિના ભોધક સંપ્રસાદ વચનથી પર જ્યોતિ એટલે પ્રજ્ઞા એવું મહત્ત્વ કરવામાં આવે છે.

સૂત્ર ૪૧ (૧) પ્રથમ આકાશનો અર્થ આકાશ જણાવ્યું હતું (પહેલાં પાદમાં) અહિં આ છાન્દોગ્યની સમાપ્તિમાં જે “આકાશ” પદ છે તેમાં સદેહનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. (૨) આકાશાદ્યાયુ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વૌયુને ઉત્પન્ન કરવા રૂપી પ્રયોજન (૩) ભૂતાકાશના નહિ (૪) નિર્વહન કરવું તે ભગવાનને અધીન હોવાથી, તથા તેમના સિવાય બીજું કોઈ નામ તથા રૂપનું

નારને" એવું વચન છે. જીવનો આવેા જાણનાર^{૧૬} નથી. સિદ્ધની માફક વચન હોવાથી જ્ઞાનવિધિ નથી. તથા વાક્ય બેઢનો પ્રસંગ છે તેથી. "ત્યાં તે" (જૂ. ૪-૪ ૧૭) એમાં જ વર્તમાનમાં અધિક મોહ છે; તેમાં ભગવાનનું^{૧૭} ચરિત્ર જેટલું સંપન્ન થાય છે. શ્લોકમાં કામને નહિ કરનાર જીવના ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રદર્શન છે એમ જો પ્રથમથીજ^{૧૮} જાણાવેલું તેનો અનુવાદ^{૧૯} કરે છે.

ભગવાનના^{૨૦} નિર્ગમનમાં પ્રાણનું પણ^{૨૧} નિર્ગમન થાય છે. અને તે મુજબને અધીન હોવાથી તેના અભાવમાં ઈન્દ્રિયો સુપ્રતિમાં ત્યાંજ લય પામે છે "પ્રજ્ઞાન યતા" એટલે કૃતસ્થ યતાં, "પણ" સમુચ્ચય દર્શાવે છે. સાથે સ્થિત યતાં જીવમાં પ્રજ્ઞાનો આવિર્ભાવ થાય છે એવો અર્થ છે. જીવમાં પ્રજ્ઞાનો આવિર્ભાવ યોગ્ય નથી માટે તેના પ્રતિપાદન માટે^{૨૨} શ્લોક છે જીવના ઉપદેશનું પ્રકરણ નહિ હોવાથી સિદ્ધની માફક વચનથી જીવ-સુકતની અવસ્થા નથી. તેમ અસંપ્રતિમાં સમાધિ પણ નથી. અન્ય^{૨૩} મતોની માફક પ્રજ્ઞાનું^{૨૪} પ્રકરણ હોવાથી જીવની સદા સુકૃતિ ફલ નથી, ઉત્ક્રમણમાંજ પ્રજ્ઞાનની ઉકૃતિ છે. "જેમ તે"થી સુપ્રતિ સુરીર છે. "અસ્થિ વગર" વગરથી આગલીને "સમ્રાટ" સુધી ઉપસંહાર છે.

તેર શ્લોક સર્વનો નિર્ણય કરનાર છે. પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિદ્યની ગતિનો છે "આ" પ્રમાણે સુપ્રતિમાં નાહી હોવાથી પાંચ વર્ણો છે. "અન્ધતમઃ" (ઈ. ૧૨)ના બેથી એ પ્રકારે ૫ નહિ જાણનારની નિન્દા છે. "તેજ છતાં" તે જુદાવાળાનું^{૨૬} વચન છે. "આત્માને" એ વૈરાગ્ય છે. "જેની અનુવિત્તિ" છે. તેમાં નવથી ભગવાનની સ્તુતિ છે. તથા તેનું વિજ્ઞાન છે વળી કૃત્રીથી આજ સ્વરૂપતાથી ઉપદેશ આપે છે "તે આ આત્મા છે" વગરથી શરૂ કરીને "હે જનક! તું અભયને પ્રાપ્ત થયો છું" ત્યાં સુધી દાખોનો કદાચ પાઠભેદ હોય તો પણ આ અર્થ જ છે. આ પ્રકરણમાં જીવ વાચ્ય છે એમ કોઈ કહે તો કહેવાય છે.

પ્રજ્ઞાના જરૂર પ્રકરણનો અર્થ છે સુપ્રતિ અને ઉત્ક્રમણમાં જીવ અને કલ્પના બેઢનો ઉત્ક્રમણ છે. ૨૮ આકાશની માફક પ્રજ્ઞાનો નિર્ધાર જ સુકૃત છે.

ભગવાનને (૧૧) કર્મ ફલનો વેત્તા યતો નથી. (૧૭) જીવ જોતાની મેળે ઉત્ક્રમણ કરી શકે તો નથી તેમ પ્રાણ જડ હોવાથી તે ઉત્ક્રમણ કરાવતા નથી, માટે ભગવાનની ગ્રેષ્ણાથી સર્વ થાય છે એવો ભાવ છે. (૧૮) જ્યોતિ આત્મણમાં ૨૧ મી કર્મક્રાંતિ અને (૧૯) અદિ આ અનુવાદમાં એવું જણાય છે કે પ્રાણ પારણ કરવાને માટે તે પ્રાણજ અલ્પ રૂપ યપને વિહાર કરે છે (૨૦) ભગવાનના જીવના નિર્ગમનમાં (૨૧) પ્રાણસહિત નિર્ગમન (૨૨) યદાસ્તે પ્રમુચ્યન્તે વગરે શ્લોક (૨૩) નયમાં આ સમાધિ છે. વેદાન્તના નયમાં નહિ. (૨૪) સ્વસ્વરૂપની અવસ્થિતિ રૂપ સમાધિ નહિ સર્વોચ્ચિતિ રૂપ એમ કાઠ કહેતો કહે છે (૨૪) પ્રકરણ અલ્પ હોવાથી જીવનો અલભાવ ફલ સર્વોચ્ચિતિ નહિ. આ અલભાવ રૂપી ફલ ઉત્ક્રમણમાંજ હોય છે. ઉત્ક્રમણ પછી અલભાવ રૂપી ફલ હોય છે. (૨૫) અલભાવથી રહિતની (૨૬) સર્વોચ્ચિતિ મેળવનાર જ્ઞાનીઓની (૨૭) તે શ્લોક તાત્પર્ય દ્વારે બાકીના શ્લોકનું કહે છે. (૨૮) જેમ આકાશસ્તહિજ્ઞાત એ અધિકરણમાં અન્ય અનુપપત્તિથી આકાશ વાક્યમાં અલપરત્વે અર્થ ક્યો તેમ અદિ આ અલપરત્વે કરવો

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૧-૩-૪૩

પતિ વગેરે શબ્દોથી પણ

વળી “ સંવત્તે વશ કરનાર ” (ભૂ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શબ્દોથી સ્પષ્ટજ પ્રકારથી પ્રકરણ છે.

શ્રી વેદવ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના આલુભાષ્યમાં પ્રથમ અધ્યાયનો તૃતીયપાદ સમાપ્ત.

વિવેચન.

તૃતીય પાદ.

તૃતીય પાદાવતરણિકા:

બીજા પાદમાં આધેય રૂપ ભગવાન અન્તર્ધામી છે એમ કહ્યું. તેના આઠ અધિકરણોમાં પરમાત્માનું જુદા જુદા રૂપે-મનોભવ, અક્ષિપુરુષ, દિવ્યમય પુરુષ, આકાશ વૈશ્વાનર વગેરે રૂપે વર્ણન કર્યું, અને છેવટે પરમાત્મા જે ઉત્તમ પુરુષ છે તે સધળાથી અન્ય છે. તેજ ત્રણે ભોક્તા પ્રવેશ કરે છે અને તેમનું ભરણ કરે છે એમ પણ સૂચ્યું. હવે આ તૃતીય પાદમાં આધાર રૂપનું વર્ણન કરવામાં આવશે. આથી સધળું બ્રહ્મ છે એવું કહિત થશે અને બ્રહ્મભાજ સર્વનો સમન્વય થશે.

આ પાદમાં એકંદરે ૧૩ અધિકરણો છે. ૧ છુન્નાઘાપતનાધિકરણ ૨ ભૂમાધિકરણ ૩ અમ્નાધિકરણ ૪ ઇન્દ્રિયકર્માધિકરણ ૫ દહરાધિકરણ ૬ અનુકૃત્યધિકરણ ૭ શબ્દદેવપ્રમિતાધિકરણ ૮ તદુપર્યાપીત્યધિકરણ ૯ શુભસ્થેત્યધિકરણ ૧૦ કમ્પનાધિકરણ ૧૧ ન્યોતિદર્શનાધિકરણ ૧૨ અધોન્તરપદશાધિકરણ ૧૩ સુપ્રત્યક્ષાન્ત્યોરિત્યાધિકરણ.

અધિકરણ ૧, ૨.

પ્રથમ અધિકરણમાં સુષુપ્તકાવચિત્તની નીચેની શ્રુતિ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે. “ જેમાં આકાશ, પૃથ્વી, અને અન્તરિક્ષ તથા સમગ્રા બ્રાહ્મણ સહ મન ઓત પ્રોત યથેલાં છે. તે એકલોજ આત્મા છે એમ જાણ. અન્યવાણીને છોડી દે. એ અમૃતનો સેતુ છે.”

અહિં આ સંશયને કારણ રહે છે કે વાક્યનો વિષય બ્રહ્મ હશે કે અન્ય કોઈ પદાર્થ ?

આ વાક્યમાં ત્રણ પ્રકારના બાધ જોવામાં આવે છે.

(૧) અપ્રકૃત (૨) પ્રકરણ કૃત (૩) સિદ્ધકૃત. આ વાક્યના અર્થમાં સર્વરીતનો બાધ છે. આમ હોવાથી પૂર્વપક્ષી એમ માને છે કે વાક્યાર્થ બ્રહ્મ પરત્વે નહિ પણ અન્ય પદાર્થ વિષે છે. તે માટે નીચેના કારણો મળાવે છે.

(૧) ઉક્ત શ્રુતિમાં એવું કહે છે કે ‘હુ તથા બ્રુ વગેરે મણિમણીની મોઢક પરમાત્મામાં ઓત’ સૂત્ર ૪૩ (૧) શારીર બ્રાહ્મણમાં આવેલી. ૨૧ કવિચક્રાના શબ્દોથી જલ્ક વચનથી આ વાક્યના ઉપાસન પરત્વેના નિષેધ કર્યો છે.

+ શાંકર ભાષ્યમાં પણ ૧૩ અધિકરણો છે. પણ ૭ માનું નામ પ્રમિતાધિકરણ, ૮ ને માટે દેવતાધિકરણ ૯ ને માટે અપદ્મધિકરણ નામ યોજે છે.

રામાનુજ ભાષ્યમાં અધિકરણની સંખ્યા ૧૦ છે, તેમાં છઠ્ઠોનો સમાવેશ પાંચમામાં કર્યો છે, આઠમાનું નામ મધ્વધિકરણ યોજે છે. ૧૦ અને ૧૧ નો સમાવેશ “૬” માં કરે છે.

પ્રોત થયેલ છે; અને જેમાં તે ઓતપ્રોત છે તેને તે બધાના ભારને વહન કરનાર કહેલ છે. જોક્ષ્મ અર્થ હોય તો તેને કાંઈ પણ પ્રકારનો ભાર વહન કરવાનો હોય નહિ. માટે યલ એ અર્થ સંભરી શકતો નથી આ અર્થકૃત બાધ છે.

(૨) વળી ત્યાં અન્ય વાણીનો વિચાર જ કરવાનો હોય દેવાનું કયું છે, આમ હોવાથી પ્રકરણનો પણ બાધ આવે છે.

વળી ત્યાં પ્રશ્ન એવો પૂછવામાં આવે છે કે એવી કયી વસ્તુ છે કે જેના વિશેષતાથી સમજાનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. એવી વસ્તુ કયી? આવો પ્રશ્ન હોવાથી અન્ય વાણીનો ત્યાં કેવી રીતે બને?

(૩) વળી ત્યાં સેતુ શબ્દ છે. તેનો અર્થ ગતિનું સાધન છે. સેતુ સાધારણ ભાષામાં પૂલ કહેવાય છે. પણ તે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન જવાના સાધન રૂપ છે. અહિંયાં જેમાં પૃથિવી વગેરેને ઓતપ્રોત થયેલા કહ્યા છે તેને સેતુ-ગતિનું સાધન કહ્યું છે, માટે તે યલ નથી. આ રીતે તેમાં લિંગકૃત બાધ છે. આત્મજ્ઞાન એ ફલ છે, અને સેતુ એટલે સાધન, ફલ અને સાધનમાં એકબીજા અભાવ છે. માટે સેતુ તરીકે લિંગથી કરાયેલા યલના વાક્યના બાધનો સંભવ છે.

આ શ્રુતિથી પ્રતિપાદ્ય વિષયમાં યલ તથા આત્માનો સંભવ નથી તેથી ત્યાં વિરોધ છે. માટે યલવિધાનું આ પ્રકરણ નથી. પણ સાંખ્ય શ્રુતિમાં દર્શવેલા પ્રકૃતિ અગર પુરુષ વાક્ય હોવાથી તે સાંખ્યવિધાનું પ્રકરણ છે એમ માનવું જોઈએ.

શિદ્ધાન્તિ આ પ્રકરણ યલવિધાનું જ કહે છે અને તેને માટે નીચે પ્રમાણે દલીલો આપે છે. અર્થકૃત અને લિંગકૃત જે બાધ ઉપર આપવામાં આવ્યા તે વ્યાજબી નથી, કારણ કે તુ તથા પૃથિવીને યલનું આપતન કહ્યું છે, ત્યાં યલજન વાક્ય અર્થ છે. તે “આત્મ” શબ્દના પ્રયોગથી જણાય છે. આત્મ શબ્દનો અર્થ યલ છે, અને તે આત્મામાં હો તથા પૃથિવી ઓતપ્રોત થયેલ છે એમ કહ્યું છે. એટલે અર્થકૃત બાધ મિલકુલ નથી. આત્માનો અર્થ જીવ યતો નથી કારણ કે તે પૃથિવી વગેરે તેમાં ઓતપ્રોત થઈ શકે નહિ. અને તે રીતે તેની ઉપાસના માટે પ્રયોગ થયો નથી પણ યલના જ અર્થમાં તે છે, યલજન પૃથિવી વગેરેના આત્મરૂપ હોવાથી તેને કાંઈ પણ ભાર લોગતો નથી. વળી તે કારણ રૂપ હોવાથી કાર્વ તેમાં ઓતપ્રોત થાય અને તેથી તે સેતુ પણ કહેવાય જ. તેના જ્ઞાનથી અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે અર્થનો કાંઈ પણ બાધ નથી. તેથી યલજન હો તથા બીજું આપતન હોવાથી શ્રુતિનું રહસ્ય તેના વિષે જ છે.

વળી આગળ બીજી દલીલ સૂત્ર ૨ માં કહે છે ત્યાં જણાવે છે કે જે જીવન્મુક્તો છે અર્થાત્ અધ્યાસ રહિત છે તેઓ પણ છેવટે આ આત્માને જ પામે છે. જેમ સમજી નહીએ સમુદમાં મળે છે તેમ સમજા જીવે. યલજન મળે છે, તેને મેળવે છે.

વાણીનો ત્યાગ તે વસ્તુને વિવેક નથી. જેમ કુપ્પડસ વગેરે સંતાના પરિત્યાગથી એકરૂપ મુક્ત થઈ જાય છે, તેવી રીતે અહિંયાં અન્યવાણીના ત્યાગથી યલસ્વરૂપ વસ્તુનું પરિજ્ઞાન થઈ નથી. કારણ કે વસ્તુ જાતે જ યલ છે. જે કાંઈ નામરૂપનો નિર્દેશ થાય છે તે વાણીથી આરંભાયેલો છે. વસ્તુતો તે જ જોઈએ છીએ તે યલજન છે. યલજન જગત-જીવ વગેરે રૂપે છે. માત્ર વાણીને લીધે તેમાં વિકારો દેખાય છે. જેમ માટી ઘટ વગેરેમાં અનુસ્યૂત છે, અને તેમાંથી અનેક રૂપ બને છે તે પણ તે અનેક રૂપો જે જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે તે વાણીને લીધે છે. જો કે ખરી રીતે તો તે એક જ વસ્તુ છે-માટી જ છે. આમ હોવાથી એકના જ્ઞાનથી તમામનું જ્ઞાન થાય એવું કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો બાધ નથી. આત્મા એક હોવાથી અને તેમ જ “એ શ્રુતિ અનુસાર ઘટપટાદિરૂપે પણ હોવાથી તેના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે

એ પ્રતીતિમાં કાંઈ પણ બાધ હોતો નથી. માટે જ બાધકનો અભાવ હોવાથી-કાષ્ટપણ બાધક દલીલ નહિ હોવાથી આ વાક્ય ધ્વજપરવેશ છે.

વળી જે માયાવાદીઓ એમ કહે છે કે “તેને એકલાને જ બાધો” તે વાક્યમાં વિષય : મિથ્યા કહેવાથી તેનો અભાવ છે. અને તેથી વાણીનો પણ ત્યાગ કરવો એવો અર્થ કરે છે. તેઓ તે અર્થ પોતાના કલ્પેસા મત પ્રમાણે કરતા હોવાથી તેમની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ.

માયાવાદીઓ એમ કહે છે કે “સર્વલ્લિવદં વ્રહ્મ” શ્રુતિમાં સર્વ અને ધ્વજનું સામાનાધિકરણ કહેલું છે. એટલે જે સર્વ છે તે ધ્વજ જ છે, અર્થાત્ ધ્વજ જ વસ્તુ સત્ય છે, અન્ય મિથ્યા છે. આ ભોક્ષા પૂર્વની અને પછીની શ્રુતિઓના અર્થનો વ્યાકાષ કરે છે. પૂર્વની શ્રુતિમાં કહે છે કે “જેમ સારી રીતે સગમાવેશા અગ્નિમાંથી હજારો વિસ્ફુલિંગો સમાનરૂપવાળા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ધ્વજમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી પછીની શ્રુતિમાં જેમ રચની નાભિમાં આરાઓ જોડાયેલા છે તેમ સધળું ધ્વજમાં જોડાયેલું છે, એમ કહીને આ રીતે કારણ ધ્વજ અને તેના કાર્ય વચ્ચેનો સંબંધ જણાવેલ છે. શ્રુતિઓમાં આ અર્થ રખેલ કહેલો છે છતાં પણ આ માયાવાદીઓ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ અર્થ કાઢે છે, અને પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ કહે છે પણ તેમનું માનનું વિચક્ષનીય નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ ઉપરની શ્રુતિમાં જડના ધર્મો આવે છે તથા જડના દૃષ્ટાન્ત પણ ધણા આપ્યા છે. દાખલા તરીકે “આરાની માફક ધ્વજપુરમાં” મનોમય ધર્મો જડના છે. આથી અમે તો એમ જ માનીએ છીએ કે તે શ્રુતિમાં પ્રકૃતિ અને પુરૂષનું નિરૂપણ કરનાર મધ્યનો જ મત છે અને તે વિષેનું પ્રકરણ છે. જો કે અધ્ધરાધિકરણમાં આનો નિર્ણય કર્યો છે છતાં પણ અહિં આ જડના ખાસ ધર્મો હોવાથી ફરીથી અધિકરણ રચ્યું છે. માટે છુ તથા પૃથિવીના આયતન રૂપ જે છે તે પ્રકૃતિ છે ધ્વજ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ત્યાં અહિં આ સાંખ્યોની પ્રકૃતિ નથી પણ ધ્વજ જ છે. અહિં આ તે મતની પુષ્ટિ આપનાર એક પણ શબ્દ નથી. ઉલટું ધ્વજ પરવે જ તે છે એમ જણાવનાર ધણા શબ્દો છે. દાખલા તરીકે આત્મા, સર્વજ્ઞ, આનન્દ વગેરે શબ્દો સા છે. આથી ભલે ત્યાં મદિગ્ય શબ્દોમાં જડના ધર્મો છે. એવું તમે કહો તો પણ ધ્વજના જ ધર્મો છે એમ કહેવું વધારે યુક્ત છે. માટે સર્વના આધાર તરીકે મનાવું તત્ત્વ પરમાત્મા જ છે. પ્રકૃતિ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—પણ ત્યાં બીજું કારણ છે. પ્રાણ પણ એતગ્રેન થાય એવું કહ્યું છે તેને મનોમય તથા પ્રાણ શરીરનો નેતા કહ્યો છે. હૃદય પાસે રાખીને તેના વિજ્ઞાનથી ધીરપુરૂષો તેને જીવે છે એમ ત્યાં આગળ કહે છે, આથી તે પ્રાણ શરીરનો નેતા છે આથી કેટલાક એમ માને છે કે ત્યાં જીવના ધર્મો છે. જ્યારે બીજા એમ કહે છે કે ત્યાં જડના ધર્મો છે તેથી જડ અને જીવથી વિશિષ્ટ સાંખ્યવાદનો જ ઉદ્દેશ્ય અહિંયાં કરેલો છે.

સિદ્ધાન્તી—અહિંયાં પ્રાણને ધારણ કરનાર જીવ નથી. તેને માટે શબ્દ નથી, કારણ કે જીવ કાષ્ટ વખત આનન્દ તથા અચૂતરૂપ હોતો નથી. પણ અહિંયાં તો તેને તે રૂપે વર્ણ્યો છે. વળી એટલું જ નહિ પણ “તેને એકલાને જ બાધો” એવું શ્રુતિમાં વચન છે. એ વચનમાં બાધનાર જીવ કે અને બાધવાનું ધ્વજ છે. અર્થાત્ જીવનો કર્તા તરીકે ઉદ્દેશ્ય છે. આમ જન્મેનો જીવ જીવ રીતે અપેક્ષ છે. આથી તેને પ્રાણવાળો જીવ કહી શકાય નહિ.

આ ઉપરાંત પ્રકરણ જે આપણે તપાસીશું તો પણ ધ્વજનું જ છે. તેના આરંભમાં, મધ્યમાં તથા અન્તમાં ધ્વજવિદ્યાનું જ પ્રકરણ છે. મુ. ૨-૨-૧૧ માં “ધ્વજ જ અચૂત છે” વગેરે શબ્દોથી પષ્ટ જણાય છે કે ત્યાં ધ્વજવાદ છે એટલે શ્રુતિનું તાત્પર્ય ધ્વજ વિષે છે.

આથી વિશેષ કારણ આપે છે કે મુ. ૩-૧-૧ માં જે મુદ્દર પાંખોવાળા પક્ષીના વર્ણનવાળા શ્લોકમાં એક ખાંચ છે અને બીજું જોયા કરે છે એમ કહીને પરમાત્માની કેવલ સ્થિતિ જણાવી

અધિકરણ ૩ ૭૭

અધિકરણ

! બુદ્ધશબ્દના વાળસનેયોએના માર્ગના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રયોજીત “અક્ષર” શબ્દ વિષે વિચાર કરાય છે ત્યાં માર્ગ પૂરો છે “કેનામાં અક્ષર આકાશ જોતપ્રોત થયેલું છે” ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો “હે માર્ગ, તે અક્ષરનું પ્રતિપાદન બ્રહ્મણ્યો કરે છે તે સ્થૂલ તથા સ્પર્શ છે”

અહિં આ મત્ય એ છે કે અક્ષર શબ્દથી આપણે અન્ય કોઈ પદાર્થ સમજવો કે બ્રહ્મ ? પૂર્વપક્ષી તેનો અર્થ બ્રહ્મ કરતો નથી. તે એમ કહે છે કે અહિં આ માર્ગ અન્ય પદાર્થ હોય એવું જણાય છે તેનાં કારણો નીચે સુજન છે—

(૧) અહિં આ અક્ષર વિષે આમશ્વ વગેરેને જોતપ્રોત થયેલું કથ્યું છે. જોતપ્રોત થતું તે વિશ્વ વાળાનો ધર્મ હોવાથી, અચેતન સાથે તેની સાધારણતા જણાય છે.

(૨) વળી અહિં આ બ્રહ્મવાદની સમાપ્તિ પણ નથી તે તો આરણ્યના મવાદમાં અન્યથામિના નિરૂપણથી જ છે

(૩) જોતપ્રોત કરવામાં પણ એક બીજાનો કલેસ સહન કરવાનો હોવાથી, અક્ષરને બ્રહ્મ ગણીએ તો તે જારવાહક અન્ય

(૪) વળી પ્રશ્ન પૂછવામાં આમશ્વ પણ છે બ્રહ્મ વિષેના પ્રશ્ન હોય તો તેમાં આમશ્વ હોવાથી અધિકારને બાતલ કરે છે

(૫) વળી પ્રશ્ન પૂછનારી સ્ત્રી છે સ્ત્રીએને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી તેથી જો અહિં આ અક્ષરથી બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે એમ જો કહેવાતું હોય તો તે ઉપરના વાંધાથી જોડું ફરે છે

આ દ્રષ્ટિવાદી સિદ્ધિ છે કે અક્ષર બ્રહ્મ નથી ઉપાસના નિમિત્તેતેનું અક્ષર તરીકે નિરૂપણ છે પ્રશ્ન પૂછનાર માર્ગે બ્રહ્મવિદ્યાનું શ્રવણ કરવાને અધિકારી નહિ હોવાથી તથા વક્તામાં તે વિષેનો ઉપદેશ કરવાના ધર્મનો અભાવ હોવાથી આ બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રકરણ હોઈ શકે નહિ માટે જ અક્ષર બ્રહ્મ નહિ પણ અન્ય કંઈક છે

સૂત્રકાર પોતાના સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં અક્ષરનો અર્થ પરમાત્મા લે છે આ અર્થ લેવામાં સુખ્ય કારણ એ આપે છે કે તે સર્વના આધારરૂપ છે આ અર્થ આકાશના ધારણ કરવા ઉપરથી જણાય છે; અક્ષર આકાશના છેકાને ધારણ કરે છે

વળી આ અર્થ લેવાનું બીજું પ્રયોગન એ છે કે આ સ્થળે પ્રશ્ન એક છે અને તેનો ઉત્તર પણ એક છે પ્રથમ બ્રહ્મણ્યમાં “આ સમગ્ર જોતપ્રોત છે” વગેરેથી બ્રહ્મલોક સુધીનું સમગ્ર પ્રથમ ગણાયેલું પછીનામાં પ્રોત હોય છે એવું નિરૂપણ કરીને ત્યાર પછીથી અરણ્યના સવાહ પછી ફરીથી માર્ગના પ્રશ્ન કરાયો કે “બુદ્ધેક પછીથી હે યજ્ઞવલ્કય” વગેરે શબ્દોથી તે કેનામાં જોતપ્રોત થયેલું છે? ત્યારે તેના ઉત્તરમાં ચાતવલક્યે ક્યું “આગસમાં” ત્યાર પછીથી આમશ્વ વિષેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “તે શેમાં જોત પ્રોત થયેલું છે?” ત્યારે તેના ઉત્તરમાં “હે માર્ગ તે અક્ષર છે.” એમ ઉત્તર આપે છે આમાં જો કે બે પ્રશ્નો હોય તેમ બાસે છે તો પણ એક જ પ્રશ્ન અને એક જ ઉત્તર છે આકાશ વિષયક જોતવલના ઉત્તરમાં અક્ષર છે તે આમશ્વની પછી છે અને તે આકાશથી પૃથિવી વગેરે આકાશના અન્તને ધારણ કરનાર લગવાન જ છે ધારણ કરવાથી લગવાને આકાશનો ભાગ વલક્ય કરવો પડે તો તે પણ હોય છે એ પૂર્વ પક્ષની દ્રષ્ટિ વ્યાખ્યાની નથી કારણ કે આગળ અમે જણાવ્યું છે કે બ્રહ્મ છૂં તથા પૃથિવીને ધારણ કરે છે, છતાં તેને જાર લાગેના નથી

પદ્ધતી—પણ અહિં આ “અક્ષરથી” પ્રતિ અર્થ સમજાવે તો શું જોડું ?

કથન એ વાક્યમાં સુખ્ય રીતે બ્રહ્માના ધર્મો છે

સિદ્ધાન્તી—ના, જો તેમ હોય તો અધિકાર વગરનો પ્રશ્ન કરનારનું, માથું (ભાગી) પડી જશે એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. અને તેને ગાળીએ બહાર વિષેનો પ્રશ્ન કર્યો છતાં પણ તેના માથાનો ભુગ થયો નહિ, માટે ગાળીનો અધિકાર નથી એવું નથી. પણ તે બહારવિદ્યામાં તેનો અધિકાર નક્કી કરાયો છે. આથી સાં બહારવિદ્યાનોજ પ્રમેય છે. વળી બહાર સિવાય બીજું કોઇપણ નથી તે જણાવવાને બહારના ધર્મેનું નિરૂપણ અક્ષરના ઉદ્દેશ્યમાં કર્યું છે. માટે અક્ષર એટલે પરમાત્માજ સમજવું

પૂર્વપક્ષી—“જેમાં આકાશ વગેરે” વાક્ય ત્યાં છે અને તેમાં વિધારણ કરવા રૂપી ધર્મ બહારધર્મ તરીકે અર્થિત છે. તેથી અન્યત્ર પણ નિયામકના અભાવને કીધે આશ્રય કરવાને તે શક્ય નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમે જેનું અન્યના ધર્મ તરીકે ગૃહણ કરો છો તેનું બહાર વિષે જ પ્રશાસન છે. જેમ સ્વર્ગમાંથી પડતા ત્રિશંકુને “ઉભો રહે” એમ કહીને વિશ્વામિત્રે ધારણ કર્યો તેથી તેને ધારણ કરવા રૂપી ધર્મ વિશ્વામિત્રનો ગણાય છે તેજ પ્રમાણે અન્યમાં નિષ્ક બનેલો ધારણ ધર્મ બહારનોજ ધર્મ છે; કારણકે ધારણ કરવું—પ્રશાસન કરવું તે એતનનો ધર્મ છે. બુ. ૩-૮-૬ માં આ પ્રશાસન વિષે યાજ્ઞવલ્ક્ય ગાળીને કહે છે “હે ગાળી! આ અક્ષરના પ્રશાસનમાં આકાશ અને પૃથિવી ધારણ કરાવનાં ઉભાં રહે છે.” અહિંઆં જણાવેલો વિધારણ ધર્મ બહાર સિવાય બીજાનો ધર્મ બને તે બ્યાજબી નથી. ભગવાનની આજ્ઞા જ પ્રશાસન છે પ્રશાસનમાં એવી આજ્ઞાનો અર્થ સમાવેલો છે કે જેનું કોઇ પણ ઉદ્ભવન કરી શકે નહિ તેમાં કંઈ પણ અન્તરાય નડે નહિ. કેટલા બહારજ આવી આજ્ઞા કરી શકે. બહારની આજ્ઞાને આકાશ અને પૃથિવી પણ ઉદ્ભવન કરતાં નથી, તેઓ દૃઢ સ્થિતિ કરીને ઉભાં રહે છે.

માટે અક્ષર એટલે બહારજ સમજવું.

પૂર્વપક્ષી—તો પછી તેમ કહો છો તે પ્રમાણે આકાશ અને પૃથિવી ધારણ કરવામાં આવતાં હોય તો તે હેતુથી અક્ષર એટલે ઉપાસનાનો વિષય બને છે એમ પણ અવશ્ય કહેવું જોઇએ. અર્થાત્ અહિંઆં પર બહાર નથી પણ ગૌણ બહાર છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, અહિંઆં બહારજ છે. અને તેનાજ ધર્મો છે. તે સિવાય બીજા કોઇના ધર્મો નથી. અન્ય ધર્મોની વ્યાજ્ઞતિ કરી છે અહિંઆં શુદ્ધ બહારનું જ પ્રતિપાદન છે ઉપાસનાનો વિષય બનનાર ગૌણ બહાર મગ્યણ બહાર નથી. અક્ષર પ્રશાસનનો કર્તા હોવાથી અચેતન પ્રધાન પ્રકૃતિનો અર્થ તેમાં હોય શકે નહિ. કારણકે પ્રશાસન કરવાનો ધર્મ એતનનોજ હોય છે. તેમ જીવનો પણ અર્થ અક્ષરમાં નથી. કારણકે તેમાં આકાશ એત પ્રીત થાય છે એમ કહ્યું છે. જીવમાં આકાશ એત પ્રીત થઇ શકે નહિ. તેથી અહિંઆં કાર્ય અને કારણના ધર્મ નહિ હોવાથી અભેદોપચારથી અભેદતા કરી નથી. તેથી અક્ષર એટલે શુદ્ધ બહારજ છે એમ આપણે માનવું જોઇએ અને તે અર્થ બરાબર છે

ઇક્ષાનિકર્માવિકરણ

અધિકરણ ૪

આ અવિકરણમાં આયર્થોના પ્રતોપનિપના પાંચમાં પ્રથમાં આવેલું શ્રુતિ વચન વિચાર માટે લે છે અને “ત્યા” ઇક્ષણ કરે છે (સુઓ) તે સપ્દના ક્રમે તરીકે અક્ષરનો મંચન્ધ છે તેથી તેના પાસે અર્થનો નિરૂપ કરે છે. આ ઉપનિષદમાં ત્યાં પિપ્પલાદ નામના ઋષિને કેટલાકેએ પ્રશ્ન પૂછ્યા, તેમાંનો એક પ્રશ્ન ગ્રેય્ય સત્ય કામનો છે. અને તેને ઉત્તર આપતા કહેવામાં આવે છે કે સત્ય કામ ! તે આ પર અને અપર બહાર છે. જે ઓકાર છે; તેથી એને જાણનાર એ માર્ગે બે માંથી એકને પામે છે (પ્ર. વ. ૨) આ ઉપનિષદમાં વળી એક બે અને ત્રણ માંથી ઉપાસનાથી

ઋગ્વેદ. સામ વેદ, અને યજુર્વેદથી મનુષ્ય લોક સોમલોક અને સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિ તથા પુનરાગમનનું નિરૂપણ કરે છે અને અડધી ચોથી ચાત્રાની ઉપાસનાથી પર પુરુષનું ધ્યાન કરવાનું કહે છે. આપું ધ્યાન કરનાર તેજસ્વી સૂર્યને પામે છે અને જેમ સાપ હાંચળાથી છટી જાય તેમ તેનાં પાપ છટી જાય છે. પછીથી આગળ કહે છે કે પુરિસ્થ પર પુરુષને જીએ છે,

અહિંઆ "પર પુરુષને જીએ છે" એ શબ્દો તરફ શંકા જાય છે. આ પર પુરુષ તે કાણ દરી ? પરમાત્મા અગર વિરાટ અગર બ્રહ્મા ?

પૂર્વપક્ષી—ત્રણ માત્રા તથા અડધી માત્રાથી ઉપરના વર્ણનમાં પર પુરુષનું ધ્યાન કહ્યું છે, તેથી તેની દુષ્ટ કલાવાળા હોવાથી તે અક્ષર અમુખ્યના પ્રવાહમાં પડેલ છે. તેથી મુખ્ય બ્રહ્મનો અર્થ નથી. વળી અહિંઆ જણાવેલા ધક્ષણ કર્ણનું બ્રહ્મ લોકમાં ગણવાનું જ રૂઢ જણાય છે. પરમ પુરુષ નો બ્રહ્મ હોય તો તેનું જ્ઞાન જ ફલ થવું નથી. શ્રુતિમાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને ફલ કહે છે, તેના જ્ઞાનને નહિ. અહિંઆ તો તેનું રૂઢ ધક્ષણ તરીકે કહ્યું છે. માટે ધક્ષણનો વિષય બ્રહ્મ હોય શકે નહિ. માટે વિરાટ અગર બ્રહ્મા હશે.

શિષ્યાત્વી—ના, પરમાત્મા જ ધ્યાનનો વિષય હોય છે. કારણ કે ધક્ષણનું તે અહિંઆ, કર્મ બન્યું છે. ધક્ષણ એટલે કેવલ જીવના આધાર રૂપ બ્રહ્મ લોકથી પર રૂપ પુરુષનું દર્શન. આ ધક્ષણ અને ધ્યાન એ બન્નેના એક જ અર્થ થાય છે.

અને બ્રહ્મ તથા એકિત્ત્વમાં અભેદ છે એવું જણાવીને છેવટે આગળ પરનું નિરૂપણ કરે છે. અભિધ્યાનનું ફલ સાક્ષાત્કાર છે. માટે ફલ રૂપ જ્ઞાનનો વિષય પર પુરુષ હોવાથી તે પરમાત્મા જ છે. આ સૂત્રનું પ્રયોજન આનન્દાધિભરીની શંકા દૂર કરવાનું છે. માટે ધક્ષણ ક્રિયાપદના કર્મ તરીકે જોને નિર્દેશ કર્યો છે તે પર પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવું.

અધિકરણ ૫

દહરશિકરણ

હોદગના દશમ પ્રમાણકમાં નીચેની શ્રુતિ છે. "આ બ્રહ્મપુરમાં જે દહર પુષ્કરીક સ્થાન છે તેની અન્દર દહર આકાશ છે; એ આકાશની અન્દર જે રહેલું છે તેનું અન્વેષણ કરવું, એને જાણવાની પ્રયત્ના કરવી."

અહિંઆ સંશય આ પ્રમાણે છે "દહરથી જીવનું વર્ણન આ શ્રુતિમાં કરેલું છે કે બ્રહ્મનું ?"

જો અહિંઆ કદાચ કોઈ એમ કહે કે ખરી રીતે આ સ્થળે જીવજ બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપાયો છે, અને ક્ષાત્રની મર્યાદા તેના વિષે છે એમ જો કહેતા હોતો આ અધિકરણનો આરંભ કરવો બ્યર્થ છે. અને તે પ્રમાણે અર્થ હોય તો શ્રુતિએ આ વાક્યને જણાવવું જોઈએ. માટે આ અધિકરણમાં મુખ્યમાં બ્રહ્માના વાદની સંકરતાનું નિરાકરણ જોઈ પ્રયોજન મનાય. આ સ્થાને પૂર્વપક્ષી દહર આકાશ એ જીવ છે એવું અનુમાન કરે છે. આ સ્થળે જો આગળ યાજ્ઞનાં પ્રકરણો છે. એક પ્રકરણ દહર વિદ્યાનું છે અને બીજામાં ધન્ધ અને પ્રજ્વલિતના સંવાદ છે. એ બન્ને પ્રકરણોમાં આત્મા બ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન છે. તેમાં બીજામાં પ્રજ્વલિત પ્રકરણ જીવની ચાર અવસ્થાઓ જામત્ સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એને સુકૃતાવસ્થાના નેહા કલાં છે. તેથી અમૃત અને અલયરૂપ બનેલો જીવજ ત્યાં જણાવ્યો છે; એ તેનો અર્થ લક્ષમાં લેતાં સમજાય છે. આ બીજા પ્રકરણનો તે અર્થ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રથમ પ્રકરણના અર્થની અનુગુણતા તેની સાથે છે. તેથી તેનો અર્થ પણ જીવ પરાવે હોયો જોઈએ.

બુ. ૪-૪-૫ માં આ આત્માજ બ્રહ્મ છે. એ શ્રુતિથી આત્મા જીવને બ્રહ્મ કહ્યો છે. મંત્રથી જીવ પણ જીવ પક્ષમાં અનુકૂળ છે. તાપનીયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે "સર્વ સર્વમય છે; સર્વ મય છતાં અદ્ય છે. આથી બ્રહ્મ એટલે જીવ છે, અને આ જીવનું પુર સરીર છે. માટે તે માટે ઉપરની શ્રુતિમાં બ્રહ્મપુર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

તે શરીરમાં નાનું કમળ છે એમ કહીને હૃદયકમળનો નિર્દેશ શ્રુતિ કરે છે. હૃદય એ શરીરમાં હોય છે, અને તે અદૃશ હોય છે. વળી તે કમળમાં આકાશ આવ્યું છે તે પણ નહીં છે, એમ કહીને હૃદયાકાશનું સ્વયન શ્રુતિ કરે છે. અર્થાત્ શ્રુતિ હૃદયાકાશનો જ પ્રકમ કરીને તેમાં ધ્વજનું વેશ્મ જણાવે ત્યાં સ્થિતિ કરીને રહેતો જીવ તેજ આત્મા, ધ્વજ છે એમ કહે છે. અને તેનો નિર્દેશ આંગળીથી કરી ખતાવે છે. તે ધ્વજ હોઇ શકે નહિ; કારણ કે ધ્વજ વ્યાપક હોવાથી તે અદૃશ સ્થળમાં માઇ શકે નહિ. પણ તે જીવ છે એમ માનીએ તોજ અપ સ્થાનમાં તે માઇ શકે.

પૂર્વપક્ષી—પણ અહિં આ આકાશ શબ્દ છે. આકાશની અદર વ્યાપકતાનો અર્થ આવે છે. તમે જીવ પરત્વે અર્થ કદાચ લેતા હો તો તેથી તેમાં વ્યાપકતાના ધર્મનો વિરોધ આવશે.

સિદ્ધાન્તી—આ વિરોધ અસ્થાને છે. જીવ હૃદયાકાશમાં સ્થિતિ કરે છે માટેજ ત્યાં આકાશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી આકાશની વ્યાપકતા જણાવવાનો ઉદ્દેશ નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ શ્રુતિમાં “એવું” એ કહ્યું છે કે આકાશની અદર, જેણે તેનું અન્વેષણ કરવું” નોંધ્યો. આથી પણ તે જીવતો નજ હોઇ શકે.

સિદ્ધાન્તી—આ જીવ વામના રૂપે અહિં આ રહેલો છે અને તેથી તેનો મહિમા કહ્યો છે અને તેનુંજ અન્વેષણ કરવાનું છે. આ મહિમા વાસનાને લીધેજ છે. એમાં કોઇ પણ પ્રમાણનો અભાવ નથી અથવા તો આ આકાશ જેટલું છે તેટલું આ હૃદયમાં આવેલું, આકાશ છે. અને તેમાં છુ અને પૃથિવી સમાહિત છે એવું આકાશાધિકરણમાં જણાવ્યું હતું. તેથી બહાર તેમજ અદર તેજ સર્વ છે.

પૂર્વપક્ષી—જેમ કોઇ ખેતરના ઝાન વગરના જમીન ઉપર ફરનારા માણસો જમીન નીચે ઝાટકા સોનાને કાઢતા નથી તેમ આ પ્રજા ફરેલા જમન કરે છે છતાં ધ્વજસોકને મેળવી શકતી નથી. ધ્વજની નિકટ જવામાં જીવનું અચાનક છે તે જીવ વસ્તુતઃ ધ્વજ હોવાથી તેમાં તેના પોતાના અચાનક તથા અપ્રાપ્તિનું વચન શક્ય નથી, અને તેથી “તેનું અન્વેષણ કરવું” નોંધ્યો. એ શબ્દો અપુકત છે. ધ્વજની નિકટ જીવ જઇ શકતાજ નથી, એથી જીવની અચાનકતાજ જણાય છે. વળી જીવ પોતેજ ધ્વજ છે તો પછી જીવને ધ્વજની પ્રાપ્તિ હોય નહિ. આથી “અન્વેષણ” વિષેનો અર્થજ બધ ખસેલો નથી.

ઉત્તર—સ્વપ્ન માયા, મનોરથ વગેરેમાં જે જીવોની સ્વયં કંપના કરી છે તેમનું જમન અને અગમન પક્ષમાં હઇએ તો સુષેધી મર્ગતિ સંભવે છે. માટે જીવજ દહર છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવ એટલે ધ્વજ છે એમ કહે છે. તેનું કારણ એ આપે છે કે હવે પ્રધીનાં સૂત્રોમાં અમે હેતુઓ આપીશું તે ઉપરથી ખાત્રી થશે કે દહર એટલે જીવ નહિ પણ ધ્વજજ છે. દહરના નિરૂપણ પછીથી કેટલાક હેતુઓ શ્રુતિમાં કહ્યા છે. તે હેતુઓ હેતુ તરીકે અરુકુટ હોવાથી સાધ્ય છે અને તેથી આ પ્રમાણે કથન છે. વળી જીવ અર્થે અહિં આ મેલવી શકે છે. કારણકે જીવતો ભગવાનનો અંશ છે, ભગવાન નહિ એવું આગળ ધ. સ. ૨-૩-૪૪ માં પણ અમે કહીશું. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે અહિં આ ધ્વજનું ‘દહર’ તરીકે વર્ણન કર્યું છે માટે ધ્વજ એટલુંજ હશે—ધ્વજમાં તેટલાજ ધર્મો હશે. આ ઉપરાંત પણ ધ્વજના ધર્મો છે, તે દક્ષિત પણ ધ. સ. ૨-૬-૨૨ માં જણાવીશું. માટે આ પ્રકરણ જીવની ધ્વજવિદ્યા વિષે નથી પણ ધ્વજ વિષેનુંજ છે.

અને માટેનાં કારણો હવે પ્રધીનાં સૂત્રમાં આપે છે. સૂત્ર ૧૫ માં બે કારણોનો મમાવેશ કર્યો છે. (૧) ગતિ (૨) શબ્દ ગતિ એટલે ધ્વજ લોકમાં જમન અને શબ્દ એટલે આત્મા. ધ્વજને માટે વપરાયેલા સત્યકામ, સત્ય મંદહષ વગેરે શબ્દો. આ બે કારણોને લીધે અહિં આ દહરનો અર્થ જીવ કરવાનો છે. ધ્વજલોક શબ્દથી પણ આપણે એજ અર્થ સમજવાનો છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે આપેલાં કારણોથી ધ્વજ અર્થ સમજી શકાય નહિ. ગતિ મનોરથ વગેરે દર્શિત

છવ પરત્વેજ લઈ શકાય એમ છે, અને શબ્દ સત્ય મંકરણ, અપહતપાપમા વગેરે વિરોધણા મુક્તા વસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા છવ પરત્વે લઈ શકાશે.

સિદ્ધાન્તી—ના, અહિંઆ તેમ નથી. ગતિ અને શબ્દ ભગવાનનોજ અર્થ સૂચવે છે. વાતો ખરી છે કે અત્રે આ દહરના પ્રકરણમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્ય દરરોજ ગતિ કરવા છતાં પ્રજાલોકને મેળવતી નથી. આથી છવર્તુ અઘાન ત્યાં છે એ વાત ખરી પણ તેથી ગતિ મનોરથાદિ કલ્પિત છવની જનતી નથી, કારણ કે ખરી રીતે તો છવના અઘાનની કલ્પનાજ નથી. માત્ર એટલુંજ કહે છે કે તે છવ અઘાનથી ઘેરાયો છે. વળી સુષુપ્તિ અવસ્થા પછી સ્વપ્ના છવોને પોતે જ અનુભવ કર્યો હોય છે તેનું સ્મરણ રહેતું નથી. માટે જો ગતિ કરનારાઓની કલ્પના અઘાનથી કરેલી હોય તો જનત્રપ દશામાં અઘાનનો નાશ થવાથી સ્મરણજ ન જને—તેમ અહિંઆ ગન્તાજ નથી એમ પણ કહી શકાશે નહિ જો તેમ હોય તો પછી ગતિ જણાવનાર શાસ્ત્ર અર્થ સ્પષ્ટ જન્ય. તથા આત્મા અને ગન્તાના ઘાન અને કર્મમાં કર્તૃત્વનો વિરોધ આવે.

પૂર્વપક્ષી—ચરમ જૃત્તિથી અઘાનનો નાશ થઈ શકે છે, અને તેથી પૂર્વે અઘાન સંભવે છે. આમ હોવાથી સઘજી ઠીક હોય છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી. જો તેમ હોય તો પછી આત્માની દાનિજ થાય. માટે ગતિના કારણથી દહર એટલે છવ છે એમ કહી શકાશે નહિ.

આ રીતે—સત્ય મંકરણ, અપહતપાપમા વગેરે શબ્દથી પણ દહર એટલે પ્રજા આપણે સમજી શકીએ છીએ કારણ કે આ કર્મો છવમાં હોતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—મુક્તાવસ્થામાં છવના આ કર્મો હોઈ શકે.

સિદ્ધાન્તી—હા, કબૂલ હોઈ શકે, એની અમે ના પાડતાજ નથી, પણ અહિંઆ મુક્તાવસ્થાના છવનો અભાવ છે.

પૂર્વપક્ષી—તમારા પ્રજવાદ પ્રમાણે છવ અને પ્રજાનો સંજન્ય અંશ અને અંશીતરીકે સ્વીકારાયેલો છે. પણ સઘજી કંઈ પ્રજાથી અભિન્ન હોવાથી, છવ અને પ્રજાના અંશ અને અંશીતરીકેનો વિભાગ અઘાન જન્ય છે. તેથી કિવાથી તેના અંગીકારમાં પ્રજા અભિત્થ થઈ જશે માટે છવે વિષે કદાચકી અઘાનની કલ્પના તેજ જરાજર છે. માટે તેના પરિહારનો આશંક્યર વાસ્તવિક નથી.

સિદ્ધાન્તી—ના, “હું બહુ યાદ” એ જૃત્તિથી પ્રજા પોતાની ઇચ્છાથીજ છવે સંજર્થો છે અને પોતે અંશી અને છવો અંશ એવો વિભાગ કર્યો છે. તેમા અઘાનથી વિભાગ થાય છે એ કહેવું બુદ્ધિ ભરેલું છે. ધડાજોગ પ્રધિપીના અંશ છે તેમ છવ પણ પ્રજાનો છે. તે પ્રજાની ઇચ્છાથીજ અંશ જન્યો છે. એમાં અઘાનને કશું સેવા દેવા નથી.

આથી છવેના અઘાન અને પ્રજાની સર્વગતાના કારણથી “ગતિ” અને “શબ્દ” છવથી ભુલા પ્રજાના અર્થતું સૂચનજ દહરમાં કરે છે.

વળી અઘાન એટલે શું તે જો મનજતા હો તો તમે આવી વાતો અહિંઆ કરો નહિ. જો પૂછીએ છીએ કે અઘાન એટલે શું? ચૈતન્યની અંદર આવેલું તેની સમિતરૂપ અનાદિ અગર સાંખ્યો માને છે તેવું ચૈતન્યની બહાર આવેલું? બહાર આવેલું એવું જો લક્ષણ કરો તો તે ખરું નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમાં શું બેઠું છે?

સિદ્ધાન્તી—આત્મ નિરાકરણ અમે કરેલું છે. સાંખ્યવાદની સ્વતન્ત્ર રીતે સમાધાયના કરી છે ત્યાં આ વિષેનો નિર્ણય આપ્યો છે.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે પ્રથમનું લક્ષણ લખ્યું તો?

સિદ્ધાન્તી—તેમાં શો 'બાધ' આવે છે તે હમણાં જ અમે તમને દેખાડીશું.^૧ અગ્રાનને ચૈતન્યની અંદર રહેલું જો કહેતા હોતો તે ધ્વજના સ્વરૂપમાં જ હોવાથી ધ્વજમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરે નહિ. ધ્વજનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ્ઞાન છે. એ ચૈતન્યમાં અગ્રાન રહીને ધ્વજમાં જીવ વગેરે અશો ઉત્પન્ન કરે છે. આ રૂપના તર્કથી વિરુદ્ધ કરે છે. કારણકે પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલું અગ્રાન જોવા વિલામ કરાવે નહિ. અને જો કદાચ તેમ કરાવે તો પરિણામ આશ્રયના નાશના પ્રભેગ સિવાય બીજું કંઈ પણ બને નહિ. માટે એવી રીતની અગ્રાનની કલ્પના કરવી ઠીક નથી. જો અગ્રાન ધ્વજના સ્વરૂપની બહાર રહેલું હોય તોજ તમે કહો છો તેવા વિલામો કરે, જેમ કુદાડો બહારથીજ વૃક્ષનો ભેદ-છેદ કરે છે. વૃક્ષના ભાગલા કરવા હોય તો કુદાડો બહાર રહીનેજ કરે છે અંદરથી નહિ એમ સર્વેનો અનુભવ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ વાયુનું દૃષ્ટાન્ત કેમ ન લેવાય? વાયુ અંદર રહીને ભેદ કરી શકે છે.

સિદ્ધાન્તી—વાયુનું દૃષ્ટાન્ત અપાયજ નહિ. તમે જોને અગ્રાન કહો છો તેને તેની શક્તિ તરીકે માનો છો, તો વાયુ એ શક્તિ છે. પણ તે ધ્વજાણની શક્તિ છે એટલે તે વિભેદક છે 'આ અગ્રાનને ધ્વજની શક્તિ (ધ્વજના ચૈતન્યમાં રહેલી શક્તિ) તમે માનો છો તેથી 'તે વિભેદક' નથી. માટે વાયુનું દૃષ્ટાન્ત નહિ આવે. વળી ન્યાં સપથું જ ધ્વજ છે એવા વાદમાં રૂપને સ્થાનજ નથી, તો પછી અગ્રાનની મિથ્યાત્વની પ્રતીતિજ અસ્થાને છે. અગ્રાનથી એમ કહેતા હો તો પીળા શંખના પ્રતિભાનની માફક મત કરવો યુક્ત છે. કાંઈ માણસની આંખે કમળો થયો હોય તો તે બધું પીળું જુએ છે. ધોળા શંખને જોતાજ તેને પીળો પીળો તે લાગશે. આમાં તેની આંખમાં થયેલો કમળો એ દોષ રૂપ છે. પણ સાકરનું ભક્ષણ કરવાથી આંખનો કમળો દૂર થાય છે, અને તેમ થતાં શંખ પણ પીળો જણાતો બંધ થશે. તેજ પ્રમાણે સત્ત્વગથી અગ્રાન દૂર થાય તો પ્રપંચ મિથ્યા છે. એ પણ નિવૃત્તિ થાય છે. માટે અગ્રાનતાનો મત કરવો નકામું છે. માટે જીવેલું અગ્રાન સાં છે તેથી તથા ધ્વજની સર્વજ્ઞતા જણાવાથી "ગતિ" અને "શબ્દ" ધ્વજનુંજ જ્ઞાન કરાવે છે, જીવનું નહિ. અર્થાત્ દહર ધ્વજજ છે, જીવ નહિ.

આ ઉપરાંત લિંગ પણ દહરનો અર્થ ધ્વજ જણાવે છે. છાં. ૮-૧-૬ માં જેમ અહિંઆ "કર્મથી જીતાયલો લોક ક્ષય પામેછે તેમ અહિંઆ પ્રુણથી જીતાયલો લોક પણ ક્ષય પામે છે." આ શ્રુતિ પછીના ભાગમાં આત્માનું અગ્રાન તેજ લોકના ક્ષયનું હેતુ છે એમ કથું છે. જો આત્મા ધ્વજથી અભિન્ન હોય તો અપહતપાપમાં વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોવાથી તેમાં અગ્રાનની મંભાવના રહે નહિ. "આત્માનમનનુવિષ્ય વ્રજન્તિ આત્માને ભણ્યા સિવાય ગતિ કરે છે," એ ઉવટના શબ્દોથી આત્મા એ કર્મ છે, અને જીવ કર્તા છે એવું સ્પષ્ટ સમગ્રય છે. અર્થાત્ ગતિ કરનાર જીવો છે અને જ્ઞાના તરફ ગતિ કરવાની છે? તો ધ્વજ-આત્મા પરત્વે. આ રીતે ગતિનું લિંગ સાં સ્પષ્ટ જણાય છે. વળી જો આ ગન્તાઓ કલ્પિત છે એમ કહેતા હો તો અગ્રાનની માફક ગાનીઓ પણ મિથ્યા છે અને તેમ હોવાથી સઘળા લોકના કામચાર વગેરે દિતકરણ બનશે નહિ. જો ગન્તા જીવો મનોરથ વગેરેથી કલ્પિત છે એમ કહેતા હોતા અગ્રાનની માફક આ ગન્તાઓ પણ મિથ્યા બને અને તેથી સર્વ લોકમાં ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે ગતિ કરવારૂપ દિત કરવાને તે સમર્થ નીવડશે નહિ. માટે સર્વ લોકના કામચાર, સત્ય મંકલ વગેરે રૂપ માહાત્મ્ય જીવથી ભિન્ન ધ્વજપરત્વે સમજવામાં લિંગ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ જ્ઞાનથી અગ્રાનનો નાશ થાય છે અને તેથી જ્ઞાન થતાં કલ્પિત રૂપની પણ નિવૃત્તિ બને છે. આ રીતે કલ્પિત રૂપની નિવૃત્તિ થતાં સામર્થ્યના ઉદ્ગોષથી ધ્વજથી અભિન્નતે જીવમાં દિતનો ઉપયોગ બને.

સિદ્ધાન્તી—ના, અહિંઆ જ્ઞાનથી અગ્રાનની નિવૃત્તિનો પ્રશ્ન નથી. શ્રુતિમાં તો "ભણ્યા વગર ગતિ કરે છે" એમ કહેલું છે એટલે તમારા કહેવા પ્રમાણે શ્રુતિમાં જણાવેલી ગતિ સાથે વિરોધ

સિદ્ધાન્તી—જીવના પરામર્શનું પ્રયોજન અન્ય અર્થમાં છે. બ્રહ્મના સુખરૂપ હલતા અનુભવમાં સ્વરૂપની યોગ્યતાની સંપત્તિ જણાવવાનો અર્થ ત્યાં છે.

પૂર્વપક્ષી—શી રીતે !

સિદ્ધાન્તી—સાંભળો આની પહેલાંના પ્રકરણમાં સત્યબ્રહ્મનું જ્ઞાન જીવને અસંભવિત હોવાથી તે જ્ઞાન તેને મળે માટે નિયમ્ય જીવના સ્વરૂપ જ્ઞાન માટેજ જીવ પરામર્શ કરી શકાય. બાકી પ્રકરણ બેતાં જીવનો અર્થ નથી. સાં આદિ, મધ્ય તથા અન્તમાં દહર કહેતાં બ્રહ્મનોજ અર્થ છે. દહર એટલે જીવ એવા અર્થમાં તે પરામર્શ નથી.

પૂર્વપક્ષી—ભલે તેમ હોય, તો પણ અત્પ હૃદય કમળમાં આક્રમ્ય રૂપ મહાન્ બ્રહ્મની સ્થિતિ સંભવતી નથી. માટે બ્રહ્મિઆં દહરથી જીવજ અર્થ સમજવો જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—તમારો પ્રશ્ન ખરાબ છે. પણ તેનું સમાધાન અગ્રે ધ. સુ. ૧-૨-૭ માં કર્યું છે. ત્યાં 'જણાવ્યું' છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયને લીધે અત્પ હૃદયમાં મહાન્ બ્રહ્મની સ્થિતિ સંભવી શકે છે. માટે દહર એટલે ભગવાનજ છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં છઠાગ્ય જે દહરવિદ્યાનું પ્રકરણ છે ત્યાં દહર બ્રહ્મના અર્થમાં સમજવો કે જીવ ! એ વિષેનો નિર્ણય કરે છે. પૂર્વપક્ષી દહર એટલે જીવ અર્થ લે છે. પણ સૂત્રકાર બ્રહ્મ અર્થની જ ત્યાં સંભવના જણાવે છે. અને તેને માટે આઠ સૂત્રો આપ્યાં છે. ચાર સૂત્રથી દહર એ બ્રહ્મ છે એવી વિધિ રૂપની દલીલ કરે છે. અને બાકીના ચારથી દહર એટલે જીવ નહિ એવી નિષેધ રૂપ દલીલ છે. (૧) બ્રહ્મ લોકની ગતિ તથા શબ્દથી-દહર શબ્દથી વાચ્ય બ્રહ્મજ છે. એટલું જ નહિ પણ ગતિ અને શબ્દ બ્રહ્મ પરત્વે છે એવો અર્થ જણાવનાર સિદ્ધાન્ત પણ છે. સુ. ૧૫

(૨) દહરને આત્માનો સેતુ કહ્યો છે. તથા સર્વ લોકને ધારણ કરનાર કહ્યો છે; અને તે રીતે માહાત્મ્યની પ્રદર્શ કરી છે. આથી દહર એટલે બ્રહ્મજ સમજવું. કારણ કે બ્રહ્મ સિવાય ખીજ કોઈમાં અતુલ સામર્થ્ય નથી. સુ. ૧૬

(૩) દહર વિષે જણાવેલા તમામ ધર્મો બ્રહ્મમાંજ સંભવી શકે છે, જીવમાં નહિ. સુ. ૧૭ નિષેધદ્વારા

આ જીવના અર્થનો પરામર્શ આદિ મધ્ય અને અન્તમાં છે એમ કહેતા હોતા તે સંભવતું નથી. જીવમાં જગત્તા આધાર રૂપ હોવાપણું વગેરે ધર્મો હોતા નથી. માટે દહર જીવ નથી. સુ. ૧૮

(૪) પછીના ખાળખત્ય પ્રકરણથી તે જીવ છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ કારણ કે સાં તો ભગવાનનું આવિર્જાત સ્વરૂપજ છે. સુ. ૧૯

(૬) વગ્ની ઉપરના પ્રકરણમાં સાં જીવનો પરામર્શ અન્ય પ્રયોજનથી છે. સુ. ૨૦

(૭) અત્પ હૃદયમાં જીવનું સ્થાન છે, માટે સ્થિતિ કરનાર દહરને બ્રહ્મ નહિ પણ જીવજ એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયને લીધે મહાન્ જ્ઞાન પણ અત્પ હૃદયમાં તેનું સ્થાન હોઈ શકે છે.

અધિકરણ. ૬

માટે દહર એટલે પરમાત્માજ છે, મુદ્દક ૨-૨-૧૦ ક. ૨-૫-૧૫ તથા ગ્વે. ૬-૧૪ માં બ્રહ્મનું અનુકરણ કરીને સર્વ વસ્તુઓ પ્રકાશે છે એમ કહે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, વિદ્યુત વગેરેમાં સ્વતંત્ર નથી પણ ખીજમાંથી તે મેળવે છે. આમાં જેનું અનુકરણ કરવાનું કહ્યું છે તેના અર્થનો નિશ્ચય હોવાથી તે વિષેનો વિચાર બ્રહ્મિઆં લીધો છે. અનુકરણનો વિષય બ્રહ્મ દશે કે જીવ એમ ત્યાં પૂર્વપક્ષી મત્તે લોકમાં સ્થિત રહેલો કાષ્ઠ તેનો વિશેષ જીવ છે એમ કહે છે. પણ સિદ્ધાન્તી

તે સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે એમ કહે છે. કારણ કે આ શ્રુતિના વાક્યનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે સર્વ પદાર્થો તેમજ અનુકરણ કરે છે. તે તે પદાર્થોમાં પોતાના પ્રકાશનો નિષેધ છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યનું અનુકરણ કરે છે, હાથા પુરુષનું અનુકરણ કરે છે તેમ અદિત્યાં પણ સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે એમ કહે છે “તેનાજ પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશે છે (યુ. સુ. ૨-૨-૧૦) માં પણ એની એજ વાત કહી છે. જેમ ઘટમાં તેજ નથી તેમ સૂર્ય વગેરે તેજસ્વી પદાર્થોમાં પોતાનું તેજ નથી. તે તેજ પરમાત્માએજ તેમને આપેલું છે. છતાં આપણે સૂર્ય વગેરેને તેજસ્વી પદાર્થો કહીએ છીએ તે માત્ર લક્ષણથી છે. મુખ્યાર્થમાં નહિ. લક્ષણથી જેમ આ પુરુષ સિદ્ધ છે એમ કહીએ છીએ તેવી રીતે

એવા વાક્યમાં અમૂક પુરુષમાં રહેલા ચરાતનને લીધે આપણે તેને સિદ્ધ કહીએ છીએ અગર “ અમિ ભાણુવક છે ” તેમાં ભાણુવકમાં રહેલા ગુણનું સામ્ય અમિના ગુણ સાથે હોવાથી ભાણુવકને અમિ કહીએ છીએ. તેવી રીતે બ્રહ્મથી આ સઘળા પદાર્થો પ્રકાશિત થના હોવાથી બ્રહ્મજ વસ્તુતઃ તેજસ્વી છે અને અન્ય માત્ર તેનું અનુકરણ કરે છે. બીજા પદાર્થોને લક્ષણથી આપણે તેજસ્વી કહીએ છીએ. આથી ઉપરની શ્રુતિઓમાં અનુકરણનો વિષય બનેલ જીવ નથી પણ બ્રહ્મજ છે.

સ્મૃતિ પણ ટેકો આપે છે.

આ અર્થ યુક્ત છે તેમ જણાવવાને સૂત્રકાર સ્મૃતિ વાક્યનો ટેકો આપે છે. ભ. ગી. ૧૫-૬ માં “ ત્યાં સૂર્ય કે ચંદ્ર તથા અગ્નિ પ્રકાશતા નથી એમ કહે છે. વળી ૧૫-૧૨ માં એવું કહ્યું છે કે “ જે સૂર્યમાં રહેલું તેજ છે તે અમિલ જગતનો ભાસ કરે છે. વળી ચંદ્ર તથા અગ્નિમાં જે તેજ છે તે મારજ છે એમ જાણુ. માટે ભગવાનજ સર્વના પ્રકાશ આપનાર છે, અને મધ્યાઓ તેનુંજ અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ થયું.

—:—

પૂર્વપક્ષી—અંગુષ્ઠ માત્ર પુરુષ-જીવ છે.

કા. ૨-૪-૧૩ માં અંગુષ્ઠ માત્ર પુરુષનું વર્ણન આવે છે તે પુરુષ આત્માની મધ્યમાં સ્થિત રહે છે અને જૂત તથા ભવ્યનું શાસન કરે છે. કહેાપનિષદની અત્યુવલ્લીના અન્તમાં પણ અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષનું વર્ણન છે. તેને ધૂમથી ઘેરાયલા જ્યોતિઃની સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. અદિત્યાં સંશયને કારણ આ છે કે ઉપર દહર પ્રકરણમાં આકાશ પદ્મનો અર્થ બ્રહ્મ પરત્વે લખેને તેની વ્યાપકતા જણાવી હતી. પણ અદિત્યા તો તે પુરુષ અંગુષ્ઠ જેટલોજ છે એમ કહે છે તો જો અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે તો પત્તી વ્યાપક બ્રહ્મ સાથે તેનો વિરોધ થાય. માટે આ પુરુષ તે બ્રહ્મ નહિ; પણ અન્ય લોકમાં ગયેલ જીવ હશે. તેની ઉપાસનાને માટે જૂત અને ભવ્ય ઉપર તે શાસન કરે છે વગેરે ધર્મો વર્ણ્યા છે. વળી મ. ભા. ૩-૨-૭-૧૭ માં અંગુષ્ઠ માત્ર પુરુષને યમે બલથી જેઁઆં એમ કહીને બ્રહ્મ પુરુષને ઉદ્દશીને અંગુષ્ઠમાત્રનો પ્રયોગ ર્વો છે તેની નિષ્પત્તિ અદિત્યાં કરી છે. તેવો જ ઉપાસનાનો વિષય બની શકે નહિ. માટે આથી મુક્તજ જીવ આપણે સમજવાનો છે.

ઉત્તરપક્ષ અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ બ્રહ્મ છે.

સૂત્રકાર પૂર્વપક્ષના મતનો નિરાસ કરીને કહે છે કે, ના તેમ નથી. અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ પરમાત્માજ છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ જૂત અને ભવ્ય ઉપર શાસન કરે છે એમ કહ્યું છે. આ શાસનત્વનો ધર્મ બ્રહ્મ સિવાય બીજામાં મેલવી શકે નહિ. શાસનત્વ અગર ધ્ર્શાસનત્વ સ્પષ્ટ શબ્દમાં ધર્મ નરીકે જણાવેલો છે. માટે શબ્દના પ્રમાણથી અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષનો અર્થ બ્રહ્મ છે એવું અનુમાન બ્યાજી છે. જેમ દહર વાક્યમાં સુદ્ધને વ્યાપક કહ્યું હતું તેમ અદિત્યાં અંગુષ્ઠમાત્રને શાસન કરનાર

કહ્યો છે. આવા ધર્મવાળો જીવ હોષ શકે નહિ. અથવા હોવા છતાં ભૂત અને ભવ્ય પદાર્થો ઉપર પોતાનું શાસન કરી શકે તેવો જીવ હોય એવું માની શકાય જ નહિ. એ સામર્થ્ય તો અભાવમાં છે.

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિમાં અજવાનના માહાત્મ્ય માટે તેમનું વિરુદ્ધ ધર્મત્રિવલ્લ તથા અતેકરૂપે દોષોનું પશ્ય જણાવ્યું છે તે સ્થળે અહીંને પ્રાદેશ માત્ર કહેલ છે પણ તે ધ્યાન માટે છે. પણ અહિં આ અહીંને તમારા કથા પ્રમાણે અગ્રુષ્માત્ર વર્ણવ્યો છે. તો તેમાં શું પ્રયોજન હશે એ અત્રે મમથ શકતા નથી.

શિદ્ધાન્તી—અહિં આં પશ્ય પ્રયોજન છે. પ્રયોજન વગર કદી પણ અહીંનું વર્ણન શ્રુતિ કરેજ નહિ. અગ્રુષ્માત્ર પુરુષ તરીકે અહીંનું વર્ણન કરવામાં પણ પ્રયોજન છે. તે પ્રયોજન સ્મૃતિમાં (ભ. ગી. ૧૮-૧૧) આપ્યું છે. સાં મૂલ્ય અહીંનું કહે છે કે “ હે અર્જુન ધર્મશર મર્વશ્રુતોના હૃદયમાં બિરાજે છે અને ત્યાં રહીને સર્વ વસ્તુઓનું નિયમન કરે છે. ” આમાં કહેલા નિયમનથી ધર્મશરના કાર્યની અપેક્ષાએ હૃદયમાં ચોતે બીરાજે છે. અર્થાત્ નિયમન કરવાને માટેજ હૃદયમાં રથાન છે.

પૂર્વપક્ષી—જો એમ હોય તો, ભલે તે નિયમન પ્રાદેશ માત્ર રૂપની માફક બનો,

શિદ્ધાન્તી—હા, તમારે કહેવું ખરું છે. પણ નિયમન અધિકાર પરત્વે છે. મનુષ્યને માટેજ અગ્રુષ્માત્ર મનુષ્યોને માટેજ મનુષ્યપાખ્યાન ત્યાં પ્રવૃત્ત છે.

પુરુષનું પ્રકરણ છે. મનુષ્યનું હૃદય અગ્રુષ્માત્ર હોવાથી અહીં પણ તેને માટે તેટલા થાય છે. જો કે હૃદય સ્પૃશ છે તો પણ તે ધર્મ તરીકે તેટલું જ છે. તેથી અગ્રુષ્માત્ર પુરુષ અહીં છે, જીવ નહિ. તે અગ્રુષ્માત્ર સર્વધર્મનું રક્ષક છે.

અધિકરણ ૭.

મયા અધિકરણમાં એમ જણાવ્યું કે મનુષ્યના અધિકાર માટે અહીં નિયમનરૂપી કાર્યની અપેક્ષાએ અગ્રુષ્માત્ર બન્યા છે. તો અહિં આ કોઈને શંકા થાય કે આમ જો હોય તો પક્ષી અહીં વિદ્યામાં ફક્ત મનુષ્યોનાજ અધિકાર રહે. આ શંકાના નિવારણ માટે આ અધિકરણનો પ્રારંભ છે,

અહીં વિદ્યાનો અધિકારી કોણ ?

અહીં વિદ્યાનો અધિકારી ફક્ત મનુષ્યજ નથી; મનુષ્ય સિવાયના, તેનાથી અદિઆતા વર્ગના દેવ વગેરે પણ અહીં વિદ્યાનો અધિકારી છે. ફક્ત મનુષ્યોમાં જ ને અદિઆતા છે તેટલાજ; તેનાથી ઉત્તરતી યોનિના જીવોને અહીં વિદ્યાનો અધિકાર નથી. મનુષ્યોમાં પણ જેઓ ફક્ત ત્રેવર્ણિક ગણાય છે અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ વર્ણના છે તેઓનાજ આ બાબતમાં અધિકાર પહોંચે છે. શૂદ્રનો અધિકાર નથી. ત્રેવર્ણિકમાં જેઓ પોતાનું જીવન ધર્માનુસાર ગાળતા હોય તેજ ધર્મયુક્ત સાધુ પુરુષોનો પણ અધિકાર છેજ. આ મતમાં જૈમિનિ વગેરેની સંમતિ નથી, ફક્ત પોતાનીજ છે એવું જણાવવાને પોતાનું નામ બાદરાયણ મુનિએ સૂત્રમાં મૂક્યું છે. જૈમિનિ ફક્ત ત્રેવર્ણિકોનાજ અધિકાર છે એમ કહે છે. મનુષ્યથી ચઢતી યોનિ વિષે કંઈ પણ કહેતા નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-ત્રેવર્ણિકથી માંડીને મનુષ્યપતિ પર્યન્ત તમામનો અધિકાર અહીં વિદ્યામાં છે એવું બાદરાયણ કહે છે. કારણ કે આ વર્ગમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવો તે અતિશય ધર્મચરણ તથા જ્ઞાન મિલાય સંભવતું નથી. પૂર્વ જન્મમાં જે ધર્મ કર્યો હોય તથા જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તે બધાના સંસ્કાર અન્ય જન્મમાં જન્મ લેતા વખતે રહે છે. પ્રથમના સંસ્કારોનો લોપ થતો નથી. આથી તેઓ મનુષ્ય કાટિમાં તથા તેથી ઉપરની કાટિમાં જન્મ મેળવે છે. આ રીતે ત્રેવર્ણિક મનુષ્યથી માંડીને શતાનન્દી સુધીના આ અહીં વિદ્યાનો અધિકારી છે. આ અધિકાર મળવો બહુ દુર્લભ હોવાથી બાદરાયણ કહે છે મનુષ્ય ઉપરિકાટિમાં જન્મ મેળવનારને પણ તે સંભવે છે. જેમ અક્ષર અહીં પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યને અહીં વિદ્યાની જરૂર છે તેજ પ્રમાણે દેવો વગેરેને પણ જરૂર છે. આ રીતે જૈમિનિના મતમાં

અધિકાર છે એમ કહ્યું છે, તેની વિરુદ્ધ બાદરાયણ અહિં આ દેવોને પણ તે અધિકાર છે એમ કહે છે x

પૂર્વપક્ષી—જો તમે દેવતા વગેરેના બ્રહ્મ વિદ્યામા અધિકાર છે એમ કહેતા હોતો પછી પૂર્વ કાણક-કર્મ વિધિમા પણ તેમનો અધિકાર કબૂલ કરવો જોઈએ વેદાધ્યયન, ઉપનયન વગેરે વિધિમા પણ દેવતાઓનો અધિકાર છે પણ જો તેનું કબૂલ કરીએ તો દેવતાઓમા બ્રાહ્મણત્વ નહિ હોવાથી, તથા તેમની બાબતમા દેશ અને દ્રવ્ય વગેરેના અભાવ હોવાથી જો કર્મ કરવામા આવે તો પછી શ્રુતિ પ્રમાણે વિરોધ આવશે,

સિદ્ધાન્તી—દેવતાઓનો કર્મમા અધિકાર નથી એવું નથી. તે વિષે અનેકવિધ પ્રતિપત્તિ છે. અહિં આ પછા દેવતાઓની પ્રવૃત્તિ થતી જોવામા આવે છે. તેના પ્રમાણ ૧ માં તૈ. ૨-૩-૩ ૭-૨-૧, છાં ૮-૧૧-૩, વગેરે આપી શકાય તૈ. ૩ ૭-૨-૧ માં જ્ઞેલ જી કે સુવર્ગની કામનાથી સાધ્ય દેવતાઓએ આ વસ્તુને જોયો તેનું અહરણ્ય કહ્યું અને તેનાથી યજ્ઞ કર્યો તેણે અગ્નિષ્ટે. મથી વસુઓની પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો, ઉકડયથો રૂદ્રો પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો, અતિરાત્રયા આદિત્યો પાસે કરાવ્યો છાંદોગ્યમા પણ એકસો વર્ષો સુધી ઇન્દ્રે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું એવું જણાવ્યું છે. તૈત્તીર્ય સહિતાના ૨-૩-૩ માં દેવતાઓએ ભૂમિ ઉપર આવીને ઋષિઓના વરદાન માગીને યજ્ઞ કર્યો. તે વિષે કહેવામા આવ્યું છે આથી દેવતાઓએ ઋત્વિક્ યજ્ઞને કર્મ કર્યા એવું સૂચન થાય છે. અથવા તો તમારી શકાનો ઉત્તર આ રીતે પણ આવી શકાય સર્વ પદાર્થોના બહુ રીતે ઉપયોગ કરેલો વેદમા જોવામા આવે છે. જેમ ચતુર્ધાકરણ, પરિષપદરણ તથા તુષોપનાપ વગેરે વિધિઓ વગર કરી શકાતીજ નથી તેજ પ્રમાણે જ્યાં જો પદાર્થો ન હોય ત્યાં તેમનો અભાવ હોય તો પણ કર્મ થાય. ઋ સ ૧૦-૬૧-૧૬ માં આ બાબત જણાવી છે દેવોએ યજ્ઞથી યજ્ઞ કર્યો તે વાક્યથી તથા ભા ૨-૬ -૨૭ ના પ્રમાણથી સર્વ સંભૂતિની ઉપપત્તિ છે. અત્યારના લોકને માટે તે પ્રમાણે વેદના વિભાગ હોવાથી જૈમિનિએ તે પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો છે આથી દેવતાઓમા પણ કર્મનો અધિકાર છે. અર્થાત્ કર્મ કરાવે છે તેમ જોતે પણ કર્મ કરે છે

પૂર્વપક્ષી—તમારું કથન કર્મમા બાબતમાં અને સ્વીકારી લેઈએ છીએ. પણ શબ્દ વિષે હજી પણ અમને શંકા છે કારણ કે જ્યાં સુધી અર્થજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ કરી શકાતા નથી, અને અર્થજ્ઞાન વેદમાથીજ થઈ શકે છે. વેદમાં સાધ્ય વગેરેના કર્મ સંભળાય છે પણ જ્ઞાનની બાબતમા કર્મ અને કર્તામા વિરોધ હોય છે કર્મ કરવામા વિરોધ નથી, પણ જ્ઞાનમાં વિરોધ છે તેથી જો અન્યની કલ્પના કરો તો પછી તેનો પાર આવે નહિ અને અનવસ્થા હોય લાગે માટે વસુઓનું, જ્ઞાન્ત કહેતાં કહેતાં વેદ વસુઓના અધિકારને પણ કહે અને તેમ કહેતાં વેદ પણ અનિત્ય કેમ થઈ ન જાય?

* આ અધિકરણમા જૈમિનિને પૂર્વપક્ષ સમજવો તેમના મત પ્રમાણે દેવતાઓને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી તેનું કારણ એ છે કે દેવતાઓને શરીર નહિ હોવાથી વિવેક વિગેરે સાત સાધનો વાળી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં નથી મન્ત્ર અને અર્થવાદ (આખ્યાયિકા) માં દેવોના શરીરનું વર્ણન તો પણ ત્યાં તે પ્રમાણે તરીકે લેવાના નથી વેદમા માત્ર વિધિજ પ્રમાણ છે. તેથી અને ઉપાસનાનું એ તાત્પર્ય વિધિને અનુકૂળ થવામાં છે ઇન્દ્રની સ્તુતિનો મન્ત્ર અગર આખ્યાયિકા હોય ત્યાં તેની ઉપાસના કરવાનો વિધિ છે, આથી ઇન્દ્રને શરીર છે એવું તે ત્યાં જણાવતા નથી માટે મન્ત્ર અને આખ્યાયિકાઓથી દેવતાઓને શરીર છે માટે તેમનામાં ઉપાસના કરવાનું સામર્થ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી કર્મ વિધિઓના વર્ણનો છે તેથી પણ આ મિદ્ થઈ શકતું નથી. એ ઉપગત દેવતાઓને કાષ્ઠ પણ અર્થિત્વ પણ સહાવી શકતું નથી માટે દેવતાઓનો બ્રહ્મ વિચારમા પ્રવેશ નથી.

સિદ્ધાન્તી—વેદમા કળેતા સર્વ પદાર્થો આધિભૌતિક નથી પણ આધિદૈવિક છે તે માન્ય પુરુષ પરમાત્માના અવયવરૂપ છે તમામ પદાર્થો ભગવાનનું જ અનુકરણ છે માટે મામાન્ય જગત્-રૂપ-પ્રપચથી આ વેદ-નામ પ્રપચ લિન છે. ધ્વજ રૂપ શબ્દથી જ સમજી શકાય એમ છે. ભ ગી. ૧૫-૧૫ માં પણ ધ્વજ વેદથીજ સમજી શકાય છે એમ કહ્યું છે માટે આ વેદરૂપી પ્રપચ જગત્ પી પ્રપચથી જુદા પ્રાર્થનો હોવાથી ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી તેને માટે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણો છે એવો સંધાનાઓ જાણે છે કે આત્મારે પણ યજમાન પોતાના કૃત્યનું જ્ઞાન અને ઋત્વિજ પોતાના કૃત્યનું જ્ઞાન વેદમાંથી જ મેળવે છે કર્મ વિષે કહેલું છે તેથી તે વિષેનું જ્ઞાન મેળવીને આત્મારે પણ યજમાન તથા ઋત્વિજ પોતાનાં કર્મો કરે છે આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સર્વ ગ્રાંથ જાણે છે, અને તે સિદ્ધ કરે છે કે વેદમાં ઋત્વિજ વિધિ બતાવે છે તે યોગી નથી પણ ખરી જ છે ઉપરના સૂત્રોમા આપેલા હેતુથી તારવેલું અનુમાન સત્ય રહ્યાં આ આપે છે અને કહે છે કે માટે જ વેદને નિત્ય કહેવ છે જગત્ પ્રપચથી વેદરૂપી-નામ પ્રપચ જુદા પ્રમાણે છે દમૈશા નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધ્વજની તુલ્ય છે મરણ કે વેદ એ શબ્દ ધ્વજ છે અને તે હોવાથી તેને પણ વેદ પુરુષજ કહેવ છે આ સૃષ્ટિનું ઉપાદાન ધ્વજ છે ધ્વજમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે આ ધ્વજ મર્વજ છે અને તે સર્વજ્ઞ ધ્વજના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરવાને માટે આ નામ પ્રપચ એટલે વેદનું અસ્તિત્વ છે આપણી રૂપ-સૃષ્ટિ-જગત્ બન્ધન કરનાર છે ત્યારે આ વેદસૃષ્ટિ (નામ પ્રપચ) મોક્ષ આપનાર છે માટે ઋષિઓને પણ જગત્માં મોહ થયેલા છે વેદ સૃષ્ટિ તો ભગવાનના નિશ્ચાસિત વચન છે ધ્વજ વિદ્યા નો પ્રાણ રૂપ હોવાથી તે નિત્ય છે. તેમાં શબ્દ કરતા અર્થનું પ્રાધાન્ય વિશેષ હોવાથી તેને પરા વિદ્યા કહી છે આ પ્રમાણે જગત્ અને વેદ એ બન્ને ધ્વજની સૃષ્ટિઓ છે, છતાં ઉપર જણાવેલ વૈલક્ષણ્ય તેમનામાં હોવાથી એક લૌકિક પ્રપચ કહેવાય છે અને બીજાને માટે દૈવિક પ્રપચ એવું મત્તા લગાડેલી છે માટે વેદમાં નિરૂપેલા પદાર્થો સામાન્ય જગત્ના આધિભૌતિક પદાર્થો સમાન નથી પણ તે ઉત્તમ કોટિના આધિદૈવિક રૂપ છે આમ હોવાથી અખીલ વેદ પણ આધિદૈવિક છે તથા નિત્ય છે

અર્થ બલથી વેદની નિત્યતા

ઉપરના સૂત્રમા શબ્દબલના વિચારથી વેદની નિત્યતા તથા તેની આધિદૈવિયતા સિદ્ધ કરી હવે અર્થ બલના વિચારથી તે સિદ્ધ કરે છે શબ્દ અને અર્થ એ બન્નેથી જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રમાણ વિચારાય નહિ ત્યાં સુધી તેમા સંજોગીય વિચાર થયેલા જણી શકાય નહિ અને તેને પ્રમાણ રૂપ પણ મનાય નહિ માટે અર્થબલથી તે વસ્તુને સિદ્ધ કરે છે

પૂર્વપક્ષી—ગયા સૂત્રમાં તમે વેદની નિત્યતા તથા આધિદૈવિકતા મિદ્ધ કરવાને પ્રયાસ કર્યો તે કીક છે પણ કહ્યું તે વિષે એક શકાનું સમાધાન તમારી પાસે કરાવવાનું છે, આ પ્રપચને (વેદને) તમે ધ્વજનાજ અનુકરણ વાળો કહો છો? જો આમ હોય તો પછી જેની તેની સૃષ્ટિ છે તેમ તેના પ્રત્યક્ષ પણ હોયજ ને વસ્તુને સૃષ્ટ થયેલ મ્હેતા હો તો તેના પ્રલય પણ હોયજ અને એમ માનવા જતા વેદમાં અનિત્યતાનો પ્રસંગ આવેજ

સૃષ્ટિ અને પ્રલય ગળેના અર્થ.

સિદ્ધાન્તી—તમારા સમજવામાં જે બૂલ થાય છે તે સૃષ્ટિ અને પ્રલય શબ્દો વિષે છે તમે એમ સમજો છો કે સૃષ્ટિ એટલે કોઈ પણ વસ્તુને નવીજ સર્જવી અને પ્રલય એટલે તેનો તદ્દન નાશ કરવો? પણ તે શબ્દોના અર્થ આ પ્રમાણે નથી એ નિશ્ચય પૂર્વક સમજાવે ખરી રીતે તો સૃષ્ટિ વસ્તુનો આધિભાવ, અને પ્રલય એટલે તેના તિરોલાપ છે સૃષ્ટિથી કોઈ પણ નવીન વસ્તુ થાય છે એમ સમજવું નહિ ધ્વજ સિવાયની કોઈ પણ વસ્તુજ નથી જે જે પદાર્થોને સર્જે-

પદા આપણે જોઈએ છીએ તે બધા નવીન નથી પણ અહામીની આવેલા છે. સર્જન પહેલાં તે અહામીનું હતા અને પછીથી તે અહામી ઇશ્વરના આપ્યા. અહામી બે શક્તિઓ એવી છે કે જે શક્તિઓ દ્વારા પોતે પદાર્થોને સર્જે છે તથા તેમને પાછા પોતાનામાં સંકેલી લે છે, એક શક્તિનું નામ અવિર્ભાવ છે અને બીજાનું નામ તિરોભાવ છે. જ્યારે જ્યારે અહામી ઇશ્વર થાય છે ત્યારે ત્યારે આ બે શક્તિઓથી પોતે પ્રપચ્ચને સર્જવાની તથા પાછી પોતાનામાં સંકેલી લેવાની ક્રિયા કરે છે. તો નામ-પ્રપચ્ચ-વેદની સૃષ્ટિ કહી તેથી તેના પ્રલય થયો જોઈએ; અને તે સ્વીકારતાં તે અનિત્ય બનશે એવો જે ભય તમને રહ્યો છે તે 'અસ્થાને' છે. "વેદની સૃષ્ટિ" એ શબ્દથી આપણે એટલુંજ સમજવાનું છે કે તે વેદ બહાર પ્રકટ થયા તે પહેલાં અહામી હતા. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ હોય તેમ આ વેદો અહામી અન્તર્હિત હતા. પછીથી અહામી પ્રપચ્ચની સાથે આ નામ પ્રપચ્ચને પણ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા કરી તેથી તેનું બાહ્ય પ્રકટ થયું. તેથી મુજબ જે હતું તેનું સર્જન થયું છે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે અહામી જગતને પોતાનામાં સંકેલી લેવાની ઇચ્છા કરશે 'તે વખતે' પોતાની તિરોભાવ શક્તિને કામે લગાડીને જગતને પાછું પોતાનામાં અન્તર્હિત કરશે. જેમાંથી તે જગત ઉત્પન્ન થયું હતું તેમાં તેને પાછું મેળવી દેશે. આથી જગતનો સદંતર નાશ થયો છે એમ કહી શકાશે નહિ. તેજ પ્રમાણે નામ પ્રપચ્ચનો પણ નાશ નથી. સમુદ્રમાં જેમ જલ ભળી જાય છે તેમ તમામ વસ્તુઓ પ્રલય સમયે અહામી પાછી ભળી જાય છે.

આમ નામ સૃષ્ટિ અને પ્રપચ્ચિમાં પ્રત્યક્ષ છે, છતાં પણ તમે કહો છો તેવી રીતનો વિરોધ નથી.

સૂત્રમાં પણ આ કહેલું છે (જુઓ તૈ. આ. ૧૦-૧-૨) તેમજ સ્મૃતિ, પણ આને ટેકા આપે છે (જુઓ ભા. ૩-૬-૪૩) સ્મૃતિનો અર્થજ ઋષિઓનાં પૂર્વ ચરિતનું સ્મરણ છે.

આથી અર્થના બલથી પણ વિચાર કરતાં વેદમાં કહેલા તમામ પદાર્થો નિત્ય હોવાથી, વેદ અનિત્ય કરતો નથી.

(હવે એક દેશી પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે, આ પૂર્વપક્ષ જૈમિનિનો છે. તે સૂત્ર. ૩૧ માં આપ્યો છે.)

(પૂર્વપક્ષી જૈમિનિ)—અષ્ટાદિવિદ્યામાં દેવોનો અધિકાર નથી. આમ હોવાથી સર્વત્ર અહામીના અગર કર્મમાં દેવતાઓનો અધિકાર નથીજ. ઈ. ૪-૧-૧ માં આદિત્યને દેવમધુ કહેલું છે અને તેનું દેવમધુ છરોક છે. એ વાક્યથી સૂર્ય એ દેવોનું મધુ જાણવું છે; અને સૂર્યનાં રશ્મિને વેદ કહ્યા છે. વળી ભાં વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, મરુત અને સાધ્ય એવા પાંચ પ્રકારના દેવોના જે ગણો છે તે પોતાનાજ મુખથી અમૃતને જોઈને તૃપ્ત થાય છે એમ કહેલું છે. આમાં પાંચ પ્રકારના દેવતાઓ છે; અને તેમનું મધુ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

દેવતાઓ જાતે ઉપાસક નથી; તેમને કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાસના કરવાની નથી. તેમની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થયેલી છે. તેથી તેમનો મધુવિદ્યામાં અધિકાર નથી. આ મધુવિદ્યામાં જેમ દેવતાઓનો અધિકાર નથી તેમ અન્યત્ર પણ નથી. અધિકારમાં કોઈ પણ પ્રયોજન હોવું જોઈએ તે અહિં આ નથી. દેવતાઓની કર્મ વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ છે એવું જો કોઈ કહે તો તેમણે તે માટેનું પ્રયોજન બતાવવું જોઈએ પણ અહિં આ એવું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી કે જેથી દેવતાઓના અધિકારને આપણે સ્વીકારીએ. મોક્ષ મેળવવાનું પણ પ્રયોજન દેવતાઓ વિષે સંભવતું નથી, કારણ કે દેવતાઓ મનુષ્યથી ચટતી કક્ષામાં હોવાથી ઉચ્ચ માર્ગ (અર્ચિમાર્ગમાં) છે અને તેથી મોક્ષ તેમને મુશ્કેલ છે. એટલે મોક્ષ મેળવવા માટે તેમણે કર્મ કરવાં આવશ્યક છે એ પ્રયોજન અહિં આ નથી. જો તૈ. સં. ૭-૨-૧ માં વસુઓ પાસે દેવતાઓએ ચર કરાવ્યા એ પ્રમાણ આપતા હોવો તે પણ સ્વીકાર્ય નથી, તેમાં ભાવિની સંગ્રાહ છે. માટે જ્ઞાન તથા કર્મની બાબતમાં મનુષ્યનોજ અધિકાર છે.

નહિ. મનુષ્યોમાં પણ ચટતા ઉતરતા અધિકાર પ્રમાણે જૂઠાં જૂઠાં કાર્યોનો ભોગ કર્યા પછી મોક્ષ મળે છે. તેથી સર્વનો મરણો અધિકાર નથી.

આ સિવાય બીજાં પણ કારણ છે કે જેથી દેવતાઓનો અધિકાર મેલવતો નથી. આ કારણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉપર છે. તૈ. આ. ૨-૧૯ માં કહ્યું છે કે મધ્યમા દેવતાઓ નક્ષત્રાદિ રૂપથી મહા ભોગવાળા થઈને જગતનો પ્રકાર જ્યોતિષકર્મા કરે છે. આથી પણ સમગ્રય છે કે આ દેવતાઓ પોતે ઉપાસક નહિ પણ ઉપાસ્ય છે. તેમજે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. મોક્ષના આપનારા છે. તો પછી તેમના જ્ઞાન તથા કર્મોનો શો ઉપયોગ દરો તે સમગ્રનું નથી ! આટલું અને દહીએ હીએ કે તેમનો જ્ઞાન તથા કર્મમાં અધિકાર નથી.

સિદ્ધાન્તી—(બાહ્યાયણ)=તમારા મન્તવ્ય વિરુદ્ધ અને પ્રમાણ સદ તમને જણાવીએ છીએ કે દેવોનો અધિકાર છેજ. જુઓ તૈ. બા. ૨-૧-૨ માં કહે છે કે “ પ્રજાપતિએ હું પ્રજા ઉત્પન્ન કરે એવી કામના કરી ” એમ કહ્યું છે. તૈ. મં. ૨-૩-૩ માં પણ દેવતાઓએ સત્ર કર્યો એમ જણાવ્યું છે. આ પ્રમાણોથી દેવતાઓનો કર્મમાં અધિકાર છે એ નિશ્ચય કર્યો છે. જ્ઞાનમાં પણ તે અધિકાર છે તે માટે પૂ. ૧-૪-૧૦, તૈ. મં. ૩-૪-૧૧ નાં પ્રમાણો નોંધાવ્યાં.

૧. વળી જે વાક્યોમાં દેવતાઓ વિષે કલ્પના ભોગનીજ વાત કહી હોય ત્યાં પણ દેવતાઓનો અધિકાર કહ્યો છે. તૈ. બા. ૧-૫-૧૧ માં વસુઓના પ્રાતઃ સવનનું વર્ણન છે. ત્યાં વસુઓ અધિદેવિક ભગવાનના અવયવ રૂપજ છે. તે સામાન્ય જીવો નથી. માટે તે સ્થળે બ્રહ્માનુજ પ્રકરણ છે. વળી ત્યાં દેવતા ઉપાસના કરનારની માફક જણાતું હોય ત્યાં પણ ભગવાનનો અંશ જ છે. નહિ તો પછી કોઈ તેમની ઉપાસના કરશે નહિ. આનું પરિણામ એ આવે કે જે વેદો આ બધું જણાવે છે તે અનિર્ણય બને. માટે દેવોનો અધિકાર છેજ. આ અંગે ‘શબ્દે બલના’ વિચારથી જણાવીએ છીએ કૃતિમાં રૂપરૂપિતે એ વિષે કહ્યું છે માટે તેમાં કોઈ પણ મંદિહ લેવા જેવું નથી.

(સાર) આ અધિકરણમાં મનુષ્ય કરતાં ચટતી કોટિના દેવો વગેરેનો બ્રહ્મ વિદ્યામાં અધિકાર છે કે નહિ તેનાં વિચાર કર્યો છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષીની દૃષ્ટિએ એમ કહેવામાં આવ્યું કે તેમનો અધિકાર નથી. પણ તેનો નિરાસ કરીને સત્રકારે આ વિષે પોતાનું મન્તવ્ય શું છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે. દેવતાઓનો પણ બ્રહ્મ વિદ્યામાં પ્રવેશ છે એમ પોતાનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે. મનુષ્યોમાં ઐવજીકો તથા તેમનાથી ચટતા દરજ્જાના દેવતાઓમાં પ્રજાપતિ પર્યન્ત તમામનો આ અધિકાર છે. જ્ઞાન શ્રદ્ધ તથા હલકી કોટિનાઓ માટે નથી. x

વેદની નિર્ણયતા મેળવી આ અધિકરણમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં મીમાંસિકા (પૂર્વ-મીમાંસિકાના) જૈમિનિના મતનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તો મીમાંસિકમતમાં વેદની પ્રમાણ્યતા વિષે કેવો વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ અહિં આંચાવસ્યક હોવાથી તે સંબંધમાં હું કર્યાં

x આ અધિકરણના આદ્યસૂત્રોનાં રામાનુજ જે અધિકરણો બનાવ્યાં છે. સત્ર ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯ ૩૦ સુધીનું એક અધિકરણ ગણી તેનું નામ દેવતાધિકરણ આપ્યું છે. પછીનાં ત્રણ એટલે ૩૧-૩૨-૩૩ નું બીજું અધિકરણ બનાવ્યું છે અને તેની મંદા મધ્યધિકરણ આપી છે. આ બન્ને અધિકરણમાં દેવતાઓનો બ્રહ્મવિદ્યા તથા કર્મમાં પ્રવેશ છે, કે નહિ તેજ વિચારવાનો છે તો પછી તેને કિર્તી અધિકરણોમાં વહેંચવાં તે ઠીક નથી. સૂત્ર ૨૬ માં રામાનુજ “તત” નો અર્થ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, બ્રહ્મવિદ્યા નહિ. અને સૂત્ર ૨૭ માં અનેકની પ્રતિપત્તિ એટલે અનેક સરીરનું મદ્ય એટલેો અર્થ કરે છે; બહુલા ઉપયોગ અથવા બહુ (દેવતાઓની) પ્રતિપત્તિ (પ્રવૃત્તિ) એવો અર્થ નહિ. સૂત્ર ૨૮ માં પ્રત્યક્ષાનુમાનાસ્થામ્ના અર્થ કૃતિ અને સ્મૃતિ કરે છે. સૂત્ર ૩૨ માંના જ્યોતિઃ શબ્દનો અર્થ માત્રા સંગ્રહ છે. અણુભાષ્યકાર જ્યોતિઃચક્તા અર્થમાં લે છે.

નીચે પ્રમાણે કહે છે. મીમાંસકામાં 'પ્રભાકર' અને કુમારિલભટ્ટ એ બે મુખ્ય છે. પ્રભાકરના મતે પ્રત્યક્ષ અનુમાન, શબ્દ અને અર્થોપપત્તિ પ્રમાણ છે. કુમારિલ 'અનુપલબ્ધિ' અગર અભાવને 'તેમાં ઉમેરે છે. 'ત્રિમિનિતું માનવું એવું છે કે શબ્દનો અને અર્થનો અનાદિ નિત્ય સંબંધ છે. 'તેથી વેદવાક્યો સ્વતઃ અર્થબોધક છે. વૃત્તિકાર શાસ્ત્ર પ્રમાની વ્યાખ્યા એવી બાધે છે કે જે સામાન્ય પ્રત્યક્ષથી સમગ્ર નહિ, પણ વાચક શબ્દથી વાચ્યાર્થની જે અભિવ્યક્તિ થાય છે તેનાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેનું નામજ શાસ્ત્રપ્રમાણ અગર શબ્દ પ્રમાણનું જ્ઞાન છે. દરેક વાચક શબ્દ વર્ણનો બનેલો છે. દરેક 'વર્ણ' જ્યારે તેના ક્રમમાં ઉચ્ચારાય ત્યારે તે પછવાડે પોતાની મંસ્કાર મૂકે છે અને છેવટના વર્ણ વખતે તે પદમાં રહેલા અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. ઘટ 'શબ્દનો " ધ " વર્ણનો ઉચ્ચાર પોતાની મંસ્કાર પછવાડે મૂકે છે તેમ " ટ " નો પણ મંસ્કાર હોય છે. આખા શબ્દમાં રહેલા અર્થનું જ્ઞાન છેવટના વર્ણનો ઉચ્ચાર વખતે થાય છે, આથી શબ્દ વર્ણમિત્રક છે. વેદાન્ત, ન્યાય, વૈશેષિક અને સાંખ્ય આ વિચારને અનુસરે છે વૈવાકરણો શબ્દને રક્ષિત રૂપ માને છે.

શબ્દ અને તેમાં રહેલા અર્થનો સમબંધ નિત્ય છે અને તે ઉચ્ચારથી વ્યક્ત થાય છે. શબ્દથી આ રીતે અર્થની અભિવ્યક્તિ થાય છે; માટે તે આત્મપત્તિક કહેવાય છે.

શબ્દ વસ્તુત એક છે અને તે વેદરૂપ અનેકાકાર થાય છે. નૈયાયિકોના મતે આ શબ્દ અનિત્ય છે. આના ટેકામાં તેઓ નીચેની દલીલો આપે છે.

(૧) ઘટાદિ અનેક શબ્દો મનુષ્યોના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે.

(૨) શબ્દના ઉચ્ચારમાં એક પ્રકારનો ક્રમ જોવામાં આવે છે. તેમાં ચઢતો ઉતરતો ક્રમ છે.

(૩) ધણા મનુષ્યો એક શબ્દ એકી વખતે ઉચ્ચારે તે શબ્દ મોટો થાય છે.

શબ્દ કાર્ય છે અને તેથી તે અનિત્ય છે.

શબ્દ કાર્ય નથી અને નિત્ય છે તે માટેની મીમાંસકની દલીલ.

(૧) મનુષ્યના ઉચ્ચારથી શબ્દ વ્યક્ત થાય છે. માટે તે કાર્ય કહી શકાય નહિ. કાર્ય કારક વ્યાપાર સંબંધ પછી પણ હોય છે. જેમ ઘટ કાર્ય કુલારના વ્યાપાર પછી પણ હોય છે. પરંતુ ઘટ શબ્દનો ઉચ્ચાર બંધ થતાં તે લય પામતો જણાય છે માટે શબ્દ કાર્ય નથી. વળી સૂર્યને અનેક પ્રરૂપો એકી વખતે જુએ છે તે પ્રમાણે એક જ શબ્દને અનેક પ્રરૂપો એકી વખતે ઉચ્ચારે તેથી તે અનેક બનેલો નથી.

(૨) શબ્દના ઉચ્ચારમાં ચઢ ઉતરનો ક્રમ આવતો હશે પણ તેના નાશ અગર ધ્વનિનું જ વિપુલપણ છે, શબ્દની વિદ્યુત્તિઓ નથી.

(૩) શબ્દ એક રૂપ જો ન હોય તો બીજાને એક અર્થનું જ્ઞાન કરાવી શકાય નહિ.

પોતાની દલીલના સમર્થનમાં આખા શાસ્ત્રનો પણ ટેકો લે છે. અને કહે છે કે જ્યારે શબ્દની આદૃતિ કરવાનું કહીએ ત્યારે અમુક શબ્દ વારંવાર ઉચ્ચારાય છે તેથી તેટલા જૂદા શબ્દો થયા એમ સમજતા નથી. શબ્દ તો એક જ છે. માત્ર ઉચ્ચારને લીધે જૂદા હોય એવો ભાસ થાય છે. તે પછી કહે છે કે એક પ્રણવ શબ્દમાથી આ અનેકાકાર વિષય પ્રકટ થયું છે. એટલે શબ્દની નિસ-તામાં વેદનું પણ પ્રમાણ છે.

વેદ એ શબ્દ પ્રમાણ છે. તે સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે. કારણ કે તે અપૌરુષેય છે. લૌકિક શબ્દોમાં સ્વતઃ પ્રામાણ્ય નથી. કારણ કે ઇતર પ્રમાણથી તેનો ધણી વખતે બાધ થાય છે. પણ વેદ વચનોનો કંદી પણ બાધ થતો નથી તેથી તે અનાદિ નિત્ય અને અપૌરુષેય છે.

હવે અલ્લવિદ્યામાં શબ્દનો અધિકાર છે કે નહિ તે વિશે આ અધિકારજીમાં વિચાર ચલાવે છે. આપસ્તમ્બના દર્શપૂર્ણમાં પ્રકરણમાં અધિકારજી ૮ શ્લો. ચ. ૬-૧૪-૧૨ માં શબ્દના અધિકારનો ઉલ્લેખ છે. " આનાથી નિર્વાચ સ્થપતિ પામે ચત્ત રગવતો. તેનો તે યત છે. " આનું વાક્ય સાંનન્દરે

પડે છે. અદિયાં ને કે નિવાહને યાત્રીયતાન નથી. તો પણ તેનો કર્મમાં અધિકાર હતો છે. ને આ પ્રમાણે ચદ્રનો કર્મમાં અધિકાર હોય તો પછી ધ્વજવિદ્યામાં પણ અધિકાર અને જ. ચદ્રને ઉપ-નયન નથી તેથી કંઈ ધ્વજવિદ્યામાં તેને અનધિકાર નથી; કારણ કે ધ્વજવિદ્યામાં ઉપનયનનું પ્રયોજન નથી. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષીના મતનું નિરાકરણ કરવાને આ અધિકરણ આરંભ્ય છે.

પૂર્વપક્ષી પ્રથમ જાન્યોત્તરના છતાં પ્રપાંક્તની શ્રુતિનું અવતરણ કરે છે. ત્યાં જનનશ્રુતિના અનુચ્છેદ માટે અધિઓ દંસરવૃક્ષથી જનનશ્રુતિરાજના ધર ઉપર આવ્યા અને પછી તેમાંના એક દંસે ૧ વાક્ય પ્રથમ કહ્યું તે સાંભળી બીજાએ કહ્યું કે આ રમિકવાના જેવો બીજો ધ્વજવેતા કેળવે છે. રાજાએ આ વાક્ય સાંભળ્યું. પછીથી પુત્ર નામના રાજાને પુત્ર ૧૦૦ ગાયો લઈને રમિકવને શોધતો શોધતો તેની પાસે ગયો. અને તેને સરણે ગયો. રમિકવે તેના અધિકાર જેવો અને તેના અનાદર ક્યો અને કહ્યું "હે ચદ્ર! ગાયો સહિત આ તારેજ છે. રહ્યું" અર્થાત્ "આ રમ અને ગાયો તારાંજ છે. રતાં આટલું જ આપવાથી તું કે જેનામાં ધ્વજ જણવાની ઇચ્છાથી શોક થાય છે તે ધ્વજવિદ્યા મેળવી શકશે નહિ." જનનશ્રુતિ આ ઉત્તરથી નિરાસ થઈને ફરીથી નિષ્ક તથા દંપ્ત લઈને રમિકવને અર્પણ કરવાને ગયો. રમિકવે આ વખતે પણ તેને "ચદ્ર" શબ્દથી સંબોધ્યો હતો. "હે ચદ્ર! તું આ લાઓ છું પણ તારી બેઠથી મને બોલાવીશ નહિ. આમ કરીને છેવટે તેને સંવર્ગવિદ્યાને ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ચદ્રનો પણ ધ્વજવિદ્યામાં અધિકાર છે.

સિદ્ધાન્તી ઉપરના પૂર્વપક્ષને દ્વિપક્ષ કરતાં કહે છે કે ચદ્રને ધ્વજવિદ્યામાં અધિકાર નથી વળી છદ્ધિઓમાં જનનશ્રુતિ માટે રમિકવે ચદ્ર શબ્દથી સંબોધન કયું; છતાં તેને ઉપદેશ આપ્યો છે. તેથી જનનશ્રુતિ જાતિએ ચદ્ર દત્તો એમ સમજવાનું નથી. જનનશ્રુતિ એ ચદ્ર જાતિનો નથી. એને ચદ્ર સંબોધન કયું તેનું કારણ એ છે કે તે ચત્સરયુક્ત હતો. તેથી જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં ચત્સર હોય ત્યાં સુધી તે અધિકારી બનેતો નથી. આ જનનશ્રુતિને શોક દંસના અનાદરનાં વચનો સાંભળી થયો હતો કારણ કે દંસે તેના સમક્ષ રમિકવનાં વખાણ કર્યાં હતાં અને તેની દક્ષક્ષ દેખાડી હતી. આ કારણથી દંસના શબ્દો સાંભળવાની સાથે તેનામાં ચત્સર થયો અને શોકને લીધે પોતે દોડતો દોડતો રમિકવ પાસે આવ્યો હતો. જનનશ્રુતિ બહુ દાનેશ્વરી હતો. તે દગેશાં ધાર્મિક કાર્યમાં મગ્નચલ રહેતો હતો તેનાં આ કાર્યોથી પ્રસન્ન થઈને એ મદાત્માઓએ તેનું મન અપચ્છાસા તરફ વળે તો વધારે સાદું એમ ઇચ્છ્યું. આજ કારણથી તેમણે દંસનું કેપ લીધું અને રાત્રે એક બીજાથી થોડે ઉંચે ચાલતાં ચાલતાં આ પ્રમાણે કહેતા હતા. એકે કહ્યું "અરે ભલ્લક જોતો ખરો. આ જનનશ્રુતિરાજનું તેજ કેટલું બધું લોક સુધી ફેલાયલું છે. માટે તેની નજીક જઈશ નહિ. નહિ તો નિશ્ચે જાણુ કે તું બળી જશ. આ વચન સાંભળીને બીજા દંસે કહ્યું "અરે ભલાભાઈ! તું કેવો છે કે આ જનનશ્રુતિને રમિકવની સાથે આ રીતે સરખાવે છે."

અર્થાત્ રમિકવ તો ધ્વજગાની છે તેથી જનનશ્રુતિ ને કે મોટા ધર્મવાળો છે ખરો પણ તેથી પેલા ધ્વજગાની રમિકવની સાથે એને નજ સરખાવી શકાય. માટે તેના તેજની મને પરવા નથી. તેનું તેજ મને બાળી નાખશે એવો અને બિલકુલ ભય નથી" પછીથી પહેલાં દંસે પેલાને પૂછ્યું કે રમિકવનાં તું આટલાં બધાં વખાણ કરે છે તે કાણ છે? તેના ઉત્તરમાં બીજા દંસે કહ્યું.

એ રમિકવ એવો છે કે જેનાં જ્ઞાન અને કર્મ આગળ તમામ માણસોનાં જ્ઞાન અને કર્મ નજીક જણાય છે. અર્થાત્ એના જ્ઞાન અને કર્મ સંગ્રાહક બીજા કોઈનાં નથી. આ વાક્ય જનનશ્રુતિ દર રહ્યો રહ્યો સાંભળી રહ્યો હતો. એ સાંભળતાં તેને તેના પોતાના વિષે નિન્દા (અહ્વાણની ખામી કવી) જણાઈ અને રમિકવની "મહા જણાઈ. આથી તેણે રમિકવની શોધ કરવાને પોતાના નોકરને મોકલ્યો. નોકર સર્વ જાતની લાભને કે કુર્તજ પોતે રમિકવની પાસે ગયો અને ગાયો વગેરેની ભેટ કરી. રમિકવની પુરેપુરી ખાતરી

મધ્યકે આ બ્રહ્મજ્ઞાનની મુખ્યભૂમિ તેની પાસે આવ્યો છે તેથી તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તેને 'શ્વર' શબ્દથી સંબોધે છે. શોકથી દોડેલો માટે શ્વર સંબોધન તેને ક્યુ' છે. તે જાતે શ્વરવર્ણને દત્તો તેથી નહિ. માટે શ્વર શબ્દના પ્રયોગથી શ્વરને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર સંભવતો નથી.

૧૬ શબ્દનો અર્થ શૂદ્રભૂતિ નહિ.

જનશ્રુતિ જાતિએ શ્વર નહોતો પણ ક્ષત્રિય હતો તે જણાવવાને પછીનું સૂત્ર યોગ્ય છે. તે ક્ષત્રિય હતો એમ માનવાને નીચેના કારણો છે. કારણ તેણે ગાયો, ધન રથ અને કન્યાનું દાન 'ક્યુ' કેવું દાન કરવું તે રાખ્યો ધર્મ છે શ્વરનો નહિ. વળી ક્ષત્રિય સિવાય કોઈ શ્વર બ્રહ્મજ્ઞને બાપા તરીકે કન્યા આપી શકે નહિ. (૨) વળી પ્રથમ હંસ જે વાક્ય બોલ્યો છે તે શ્વરને ઉદ્દેશીને નહિ. તેણે જનશ્રુતિના ધાર્મિક કાર્યોની પ્રશંસા કરી અને બીજા હંસને કહ્યું કે તું તેના તેજની સમીપ જમશ નહિ કારણકે તેથી તું બળીને ભસ્મ થઈ જશ આ વાક્ય જનશ્રુતિ શ્વર છે એમ સમજાવે હોવાથી નથી. એટલે પ્રકરણની સંગતિ જોતાં પણ જણાય છે કે જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય છે. (૩) વળી રથિ-કે જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે તે જોતાં પણ જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય જ હોવા જોઈએ શ્વરને કદી પણ એ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે નહિ. એટલું જ નહિ પણ છાંદ-૩-૫ માં બ્રહ્મજ્ઞ અને ક્ષત્રિયનો નિર્દેશ કર્યો છે (કૌનિક કાપેયને અને અભિપ્રતારી માન્ધવ વિદ્યામાં કુશળ) કાક્ષસેનિને અહિયાં અભિપ્રતારીને કાપેય સાથે મૂક્યો છે. આ સાદ્યર્થ રૂપી શિર્ગ્રંથી અભિપ્રતારીનો કાપેય સાથેનો સંબંધ જણાવ્યો છે. વળી તાપ્ત-૩-૫. ૨૦-૧૨-૫ માં કાપેયોએ ચૈત્રરથ પાસે યાગ કરાવ્યો એવું વાક્ય છે. ત્યાં પણ કાપેય અને ચૈત્રરથનો સંબંધ છે.

અર્થાત્ આ બંને વાક્યોથી બ્રહ્મવિદ્યામાં બ્રહ્મજ્ઞ અને ક્ષત્રિયનો સંબંધ હોય શકે છે. પ્રથમ અભિપ્રતારી કાક્ષસેનિ છે. કાક્ષસેનિ એટલે કક્ષસેનનો પુત્ર. આ કાક્ષસેનિ ક્ષત્રિય છે, તેથી તેના નામમાં "સેના" અર્થ મુલક શબ્દ છે. તેવી જ રીતે ચૈત્રરથ પણ ક્ષત્રિય છે. ચૈત્રરથ એ ચિત્રરથનો પુત્ર છે. કાક્ષસેનિ અને ચૈત્રરથ એકજ છે. કારણ કે કક્ષા શબ્દ સ્પર્ધાર્થાનનો બાધક છે અને સ્પર્ધા "ચિત્ર" અર્થમાં છે. તેમ સેનાનો અર્થ રથમાં પણ પર્વવસાન પામે છે વળી ચિત્રરથ ક્ષત્રિય છે. એ જણાવનારે ક્ષિપ્ર પણ છે. સતપથ બ્રાહ્મણમાં "ચૈત્રરથ નામનો ક્ષત્રિયોનો પતિ હતો." એવું વાક્ય છે. માટે સંવર્ગ વિદ્યામાં યુગ્મ અને શિષ્ય બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયજ છે. જનશ્રુતિને બધા સંવર્ગ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે ત્યાં આગળ ઉપર અભિપ્રતારી ચૈત્રરથ નામના ક્ષત્રિયનું પણ કથન છે તેથી જનશ્રુતિ પણ ક્ષત્રિય હતો એમ આપણે માનવું જોઈએ. શ્વરનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી તે માટે વિશેષ કારણ સૂ. ૩૬ માં આપે છે માટે.

શ્વરને ઉપનયન સંસ્કાર થતો નહિ તેવાથી તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી.

શ. બા. ૧૧-૫-૨-૧૩, છા ૯-૧-૧. છાં ૫-૭-૧૧ માં ઉપનયન પૂર્વજન વિદ્યાનું દાન કરવું જોઈએ એમ કહ્યું છે બધાં સુધી ઉપનયનના સંસ્કાર ન થયા હોય ત્યાં સુધી વિદ્યાનું દાન તથા બ્રહ્મજ્ઞ થઈ શકે નહિ. શ્વર એ ત્રણ વર્ણની જઠાર હોવાથી તેને ઉપનયન સંસ્કાર આપી શકતો નથી. મ. સૂ. ૧૦-૧૨ માં કહે છે કે જોકે શ્વરમાં કોઈ પણ પાપ નથી છતાં પણ તેને ઉપનયન સંસ્કાર આપી શકતો નથી મ. રમ્. ૪-૮૦ માં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે શ્વરને મતિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો નહિ.

૧

વળી છાંદોગ્યમાં સત્યકામ જાણી શ્વર પાસે બ્રહ્મવિદ્યા માટે જાય છે ત્યારે યુગ્મ તેને તેનું ગોત્ર પૂછે છે અને પોતાની ખાત્રી ચાલે છે કે આ શ્વર નથી ત્યારે જ તેને બ્રહ્મવિદ્યા ઉપદેશ છે ત્યાં "બ્રાહ્મજ્ઞ સિવાય કોઈ આ પ્રમાણે બોલી શકે નહિ" એવી યુગ્મની ખાત્રી જાણી વિશે ચાલે છે,

એટલે તે શદ્ર નહિ પણ આહાણુ છે, એવી ખાતરી પોતે પ્રથમ કરી અને પછીથી જ તેને ઉપદેશ આપ્યો છે. આથી શદ્રનો અધિકાર બ્રહ્મવિદ્યામાં જણાવ્યો નથી.

હેવટે શદ્રને વેદના અવશ્ય, અધ્યયન તથા અર્થ જ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો છે તેથી પણ શદ્રના અધિકારને બાધ આવે છે. શદ્રને માટેજ નિષેધ છે એટલુંજ નહિ પણ શદ્રની નજીક બીજા કોઈ અધિકારી નો વેદ વાંચે તો પણ તે પાતકી થાય છે. ગૌતમ સૂત્રમાં (૧૨-૪) તો વેદનું અવશ્ય કરનાર શદ્રના જ્ઞાનના હિત્રોને સીસાથી પરી દેવાનું કહે છે. ત્યાં શદ્રને રમણન કહ્યો છે. તે બહુ પશુ છે. પશુ જેવો અપ-જીવ છે. તેને યજ્ઞનો અધિકાર નથી. માટે તેની સમીપ વેદનું અધ્યયન ન કરવું. જો શદ્ર વેદનો ઉચ્ચાર કરે તો તેની છાત્રને હેઠી નાખવી અને અભ્યાસ પૂર્વક ધારણુ કરે તો તેના શરીરના દૂષકા કરવા. જો કે દેહાદિ કર્મમાં શદ્રનો મંબન્ધ છે પણ તે એવી રીતે હોય છે કે પ્રથમ અધ્યયન થોડાક વખત મન્ત્ર સદિત દોહન ક્રિયા કરે છે, અને પછીથી તે કામ શદ્રને સોંપી દેવામાં આવે છે. પણ તેજે કંઈ પણ બોલતું નહિ; જ્ઞાનામાના તે ક્રિયા કરે જવી એમ આજ્ઞા કરવામાં આવે છે.

સ્મૃતિમાં પણ એવી આજ્ઞા છે કે શદ્રને બ્રહ્મવિદ્યા કરી પણ બણાવવી નહિ. ૫૧૦ સ્મૃતિ ૧-૭૩ માં કહે છે કે જે કોઈ શદ્ર વેદના અક્ષરનો વિચાર કરે છે તેનું તેજ તે પળે પતન થાય છે.

જેઓ મહાન છે, પણ અમુક કારણથી શદ્ર થોડાં જ જન્મ્યા છે તેઓને માટે સ્મૃતિ તથા પુરાણના જ્ઞાનનો બાધ નથી. પણ આ નિયમ જેઓ કર્મથીજ શદ્ર થાતિમાં જન્મેલા છે તેમને માટે નથી. તેઓને તો સર્વથા નિષેધજન્ય કરવામાં આવ્યો છે. x

(સાર) આ અધિકારણમાં શદ્રનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી તે વિષેનો વિચાર કર્યો છે.

(૧) હિદાયતમાં જનનશ્રુતિને શદ્ર કહીને રૂઢવે ઉપદેશ આપ્યો છે પણ ત્યાં જનનશ્રુતિને શદ્ર કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેનું હૃદય શોષથી ઘરાત હતું અને તે સ્થિતિમાં તે શોષ્યો હતો. “શદ્ર” આથી શદ્ર ભતિવાળાને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ નથી.

(૨) વળી આગળ મંવર્ગવિદ્યાનું પ્રકરણ છે અને ત્યાં ચેતરચને ઉપદેશ આપેલો છે. આ ચેત-રચ ક્ષતિય હતો. તેથી જનનશ્રુતિ પણ ઘનિયજ હતો એમ પ્રકરણથી નિશ્ચય થાય છે.

(૩) ઉપનયન સંસ્કાર વગરનાને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ અપાતો નથી. શદ્રને ઉપનયનનો નિષેધ છે. માટે તે બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી નથી. (સ. ૩૬)

(૪) સત્યકામ જાત્રાજને તેના ગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો છે ત્યાં પ્રથમ તેના જાત્ર વિષે ગુરુને મંદેહ થાય છે. પણ પાઠણથી ખાતરી થઈ કે તેણે જે ઉત્તર આપ્યો હતો તેનો ઉત્તર આહાણુ સિવાય બીજો કોઈ પણ આથી શકે નહિ. ત્યારેજ તે રથને ગુરુ તેને ઉપદેશ આપવાને પ્રવૃત્ત થયા. આથી પણ શદ્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર જણાવ્યો નથી. (સ. ૩૭)

(૫) વેદનાં કર્મસૂત્રોમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે શદ્રને વેદનું અવશ્ય અધ્યયન તથા અર્થ જ્ઞાન કરા-વતું નહિ. તેમ સ્મૃતિમાં પણ એ પ્રમાણે વચનો છે. આથી પણ શદ્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી.

અધિકરણ ૧૦

કમ્પનાધિકરણ

ગયા અધિકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર કાનો છે તે નિશ્ચય કર્યો. હવે કમ્પણીનાં અન્ય વાક્યોને વિચારે છે. આ વક્ષીના ૨-૧-૨ માં નીચેની કૃતિ આવે છે. “જે કંઈ આ સર્વ જગત છે તે પ્રાણમાં હેલું છે તે નીહળાને કંપે છે. મોહું લાય રૂપી વજ્ર ઉગામણું છે. જે જોને જાણે છે તે અમૃત થાય

x સૂત્ર ૩૫ ને સમાવૃત્ત જે સૂત્રોમાં વહેલી નાખે છે.

છે એના લયથી અગ્નિ તરે છે. એના લયથી સૂર્ય તરે છે એના લયથી ઇન્દ્ર તથા વાયુ તેમજ પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે” આ વાક્યમાં ‘પ્રાણુ’ શબ્દ તથા ‘વજ્રને ઉગામવુ’ એ શબ્દો છે તેો તેથી શકા નહોતે છે કે અહિં આ પ્રાણુની ઉપાસનાનો વિષય હશે અગર ઇન્દ્રની ઉપાસના કે બ્રહ્મની ઉપાસના ? આ મતની પૂર્વે અગ્રદમાત્ર પુરુષનુજ વર્ણન છે, અને તે અગ્રદમાત્રને અન્તરાત્મા કહી છે

પૂર્વપક્ષ-પ્રાણુ એટલે પ્રાણુ અગર ઇન્દ્ર

પૂર્વપક્ષી—તે મં ૨-૬-૮ મા પ્રાણુને અમૃત કહ્યા છે, તેથી જો પ્રાણુની ઉપામના કરે છે તેને અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે આથી ઉપગતી કૃતિમા પ્રાણુને જાણનારને અમૃત મળે છે એમ કહ્યું છે તે બરાબર છે માટે પ્રાણુ એટલે પ્રાણુજ સમજવો, બ્રહ્મ નહિ

અગર ઇન્દ્ર પણ અમર છે વજ્રને ઉગામે છે એ શબ્દ ઇન્દ્ર માથે બધ બેસી શકે છે અર્થાત્ પ્રાણુ એટલે ઇન્દ્ર એવો જો અર્થ સમજાવે તોજ પ્રાણુ વજ્રને ઉગામી શકે આ ઇન્દ્ર અમર હોવાથી તેના ઉપાસકને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય માટે અહિં આ ઇન્દ્રની ઉપાસનાનું પ્રકરણ છે એમ પણ સમજી શકાય ચકાવ તો આને પ્રાણુની ઉપાસનાનું પ્રકરણ કહો અગર ઇન્દ્રની ઉપાસનાનું કહો તો પણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું નથી પ્રાણુની ઉપાસનાનું પ્રકરણ હોય તો કદાચ શકા થાય કે પ્રાણુ વજ્રને ઉગામી શકે નહિ તો તે વિષે કહેવાનું કે વજ્રનો વાચ્યાર્થ લેવો નાહ વજ્ર એ મરણુ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, ભય રૂપ છે તેથી વજ્ર ઉગામવાનો અર્થ ભય કરે છે એમ સમજે છે ઇન્દ્ર પક્ષમાં અર્થ નેતા પ્રાણુ શબ્દનો વાચ્યાર્થ નહિ લેતા લક્ષ્યાર્થ લેવો પ્રાણુ બલ આપનાર હોવાથી તે બલનું અધિદાતા છે અર્થાત્ પ્રાણુ વાક્યાર્થ લેતા વજ્રમાં લક્ષણ કરવી, અને ઇન્દ્ર વાક્યાર્થ ક્રૂતા પ્રાણુમાં લક્ષણ કરવી આમ લક્ષણ લેતા અર્થમાં વિરોધ આવશે નહિ બેમાંથી ગમ તે રીતે અર્થ સમજાવે તો પણ બ્રહ્મનો અર્થ તેમાંથી નીકળી શકતો જ નથી

ઉત્તર પક્ષ-પ્રાણુ એટલે બ્રહ્મ.

સિદ્ધાન્તી—અહિં આ વિચાર કરતા વાક્યાર્થ પ્રાણુની ઉપાસના અગર ઇન્દ્રની ઉપાસનાનો નથી, પણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો છે. આનું સુખ્ય કારણ “કર્યે છે” એ શબ્દમાં સમાયક્ષુ છે અર્પન શબ્દના પ્રયોગથી અથ બ્રહ્મ પરત્વેજ લેવાય છે, તે શબ્દ એવી શક્તિનું સૂચન કરે છે કે તે કોઇ પણ પ્રતિબંધ સિવાય સમગ્ર જગતનું કર્પન કરે છે આ શક્તિ તે બ્રહ્મનીજ હોઇ શકે, તે સિવાય અન્યમાં આટલું બધું સામર્થ્ય મળવી શકેજ નહિ માટે પ્રાણુ એટલે પ્રાણુ નહિ પણ બ્રહ્મ છે

પૂર્વપક્ષી—ભલે તમે પ્રાણુનો અર્થ પ્રાણુ ન કહો, પણ ઇન્દ્ર તો કહી શકાયજ નહિ તો પછી વજ્ર શબ્દને શું તમે નિરર્થક માનો છો ? વજ્ર તો ઇન્દ્રનુંજ આયુધ સનાય છે માટે પ્રાણુ એટલે ઇન્દ્રજ સમજવું જોઇએ

સિદ્ધાન્તી—તમારી શકા ખરી છે, પણ વજ્ર કંઇ ઇન્દ્રનુંજ હથિયાર હોય તેમ બની શકેજ નહિ વજ્રને અગ્નિહૃદય કહેલું છે

પૂર્વ પક્ષી—તેનું કંઇ પ્રમાણ

સિદ્ધાન્તી—સાંભળો ભૈતરીય બ્રાહ્મણના પ્રથમ અષ્ટકમાં “આ પ્રમાણે કૃતિ છે તેના જ્ઞાતાના હૃદયનું હૃદય કંઈ તે વજ્ર સહિત થયો” માટે આમાં ભગવાનના માગક તરીકે રૂપનુંજ વર્ણન કર્યું છે

પૂર્વપક્ષી—તો પછી પ્રાણુ શબ્દનો વિરોધ નાહ આવે ?

સિદ્ધાન્તી—ના, પ્રથમ પાદમાં પ્રાણુધિકરણમાં એમ જણાવ્યું છે કે પ્રાણુનો વાચ્યાર્થ ભગવાન થાય છે માટે તે વિષે અહિં આ વધુ કહેવાનું પ્રયોજન જોતા નથી.

માટે ઉપરની કૃતિમાં ભગવાનનુંજ વર્ણન છે તેમાં પ્રાણુની અગર ઇન્દ્રની ઉપાસનાની કલ્પના બધ બેસતી નથી.

જ્યોતિર્દર્શનાધિકરણ.

અધિકરણ ૧૧.

છાદોગ્યના દશમ પ્રપાઠકમાં દહર વિદ્યામાં નીચેનું વાક્ય છે. “આજે સંપ્રસાદ આ શરીરમાંથી સમુત્પાન પામીને પર જ્યોતિર્ને પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્વરૂપથી નિષ્પન્ન થાય છે.” તેજ આત્મા છે. આ વાક્યમાં “જે આ છે તે” એ શબ્દોના નિત્ય સંજ્ઞાથી તથા વિભક્તિના સામાનાધિકરણથી જીવનો અર્થ ગ્રહણ કરવો શક્ય છે. પણ આ આત્માને આગળ તે પ્રકરણમાં ઉત્તમ પુરુષ તરીકે જોવામાં આવે છે. અને ભ. ગી. માં કહ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષ તે પરમાત્માજ કહી શકાય તો અહિં આ મંદેહનું કારણ એ રહે છે કે આ રચણે જે જ્યોતિર્ને આત્મા કહ્યો છે તે જ્યોતિઃ મહાજૂત હશે કે બહા !

પૂર્વપક્ષ-જ્યોતિઃ ભૌતિક તેજ છે.

પૂર્વપક્ષી—આ રચણે જ્યોતિર્નેનો અર્થ બહા કહી શકાય નહિ કારણ કે તેમાં બહાના ધર્મો બિદ્યુક્ષ સંભવતા નથી. શ્રદ્ધા જે અર્થ શબ્દનો સમજાવે છે તેજ આપણે લેવો જોઈએ. જ્યોતિઃ શબ્દનો શ્રદ્ધા પંચ મહાજૂતમાંનું એક તત્ત્વ સમજાય છે, માટે અમે તો શ્રદ્ધાનો અર્થ લઈને જ્યોતિર્નેનો અર્થ કરીએ છીએ. તેથી તમારો બહા શબ્દનો અર્થ અમને સુકત લાગતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—(૧) જ્યોતિર્ની સાથે જે સંપત્તિ ઉપરની શ્રુતિમાં કહી છે તે બહાસંપત્તિજ છે. સત્ રૂપ બહા સાથેની સંપત્તિ છાં. ૬-૮-૨ માં કહી છે. આથી જ્યોતિર્ની સંપત્તિ તે બહા મંપત્તિ હોવાથી, જ્યોતિર્નેનો અર્થ બહા કરવો જોઈએ. બહાને બદલે જ્યોતિ શબ્દનો પ્રયોગ મંભળાય છે.

(૨) વળી સંપ્રસાદ શબ્દથી પણ જ્યોતિર્નેનો અર્થ બહા આપણે સમજવાનો છે, સંપ્રસાદ એટલે સુધુષિ “દરરોજ બહાલોકમાં ગમન કરે છે.” તે વાક્યમાં બહાજ સંપત્તિને યોગ્ય છે. અહિં આ બહાને બદલે જ્યોતિઃ શબ્દ છે અને તેમાં સંપ્રસાદ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી પણ બહાની જગ્યાએ જ્યોતિઃ અહિં આ વપરાયો છે એમ સમજવું.

ઉત્તરપક્ષ-જ્યોતિઃ બહા છે.

માટે શ્રદ્ધાનો અર્થ નહિ લેતાં મૂળ શબ્દનો જે પ્રમાણે અર્થ થતો હોય તેજ પ્રમાણે અમેતો સમજીશું. અને તે રીતે સમજતાં જ્યોતિ અર્થાન્તર વ્યવરૂપાધિકરણનો અર્થ ભૌતિક તેજ નહિ પણ બહાજ સમજાય છે.

અધિકરણ ૧૨

છાદોગ્યની સમાપ્તિમાં આકાશ વિષેની શ્રુતિ છે તેમાં આકાશને નામ તથા રૂપનું નિર્વાહક કહ્યું છે. “અને રૂપના નિર્વાહિતા છે એ નામ અને રૂપ જેની અંદર રહેલાં છે તે બહા તે અમૃત તે આત્મા છે” છાં (૮-૧૪-૧) અહિં આ શંકા થાય છે કે આકાશ એટલે જૂતાકાશ સમજવું કે પરમાત્મા ?

પૂર્વપક્ષ-આકાશ જૂતાકાશ.

પૂર્વપક્ષી—આકાશ એટલે વળી આકાશ. પંચમહાજૂતનોમાંનું એક જૂત તત્ત્વ. શ્રદ્ધા આકાશ એટલે આકાશજ સમજાય છે. કોઈ આકાશથી બહા સમજવું નથી. તે આકાશ નામ અને રૂપનું નિર્વાહક છે. નિર્વાહક એટલે બહાર પ્રકટ કરનાર અવકાશ. કોઈપણ નામને તથા રૂપને તે પ્રકટ કરે છે માટે કરેલું આકાશનું વર્ણન જૂતાકાશ વિષે બરાબર બધ બેરો છે, (આકાશમાં) શબ્દનું શ્રવણ થાય છે.

ઉત્તરપદા-આકાશ પરમાત્મા

સિદ્ધાન્તી—આકાશ એટલે તે પરમાત્માજ સમજવાના છે. અહિંઆ જૂતાકાશના અર્થનું પ્રયોગન છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે જૂતાકાશ અવકાશ આપીને નામ અને રૂપનું નિર્વાહક થાય છે, પણ પછી કાંઈ તેનું માહાત્મ્ય તે કહી શકાય નહિ. અહિંઆથી શ્રુતિ માહાત્મ્યનું વર્ણન કરે છે. શ્રુતિમાં મૂળ “ક્ષે” શબ્દ નિશ્ચયપૂર્વક માહાત્મ્યના અર્થનો જ નિર્દેશ કરે છે. તેથી આ માહાત્મ્ય જૂતાકાશનું નથી પણ અલગુજ છે. માટે આકાશ શબ્દનો અર્થ અલગ સમજવો જોઈએ. જોકે તમે લોકદૃષ્ટિથી કહો છો કે માકાશ અવકાશ આપીને પદાર્થોના નામ અને રૂપને પ્રકટ કરે છે. કબૂલ આમાં પણ જો બરાબર વેચારીએ તો નામરૂપને પ્રકટ કરવાનો ધર્મ તે જૂતાકાશમાં નથી પણ ભગવાનમાં જ છે. ભગવાની ઇચ્છાથી નામરૂપ પ્રકટ થાય છે. કેવલ આકાશ તે કરી શકે નહિ. માટે અહિંઆ જૂતાકાશના ધર્મનું નિરૂપણ નથી; પણ અલના ધર્મનું નિરૂપણ છે. આ આધિકરણનો વિષય તદ્દર્શાધિકરણમાં અગર તદ્દર્શિગાધિકરણમાં આવ્યો નથી. તે સ્થળે અલ નામ અને રૂપને પ્રકટ કરે છે એ કહેવામાં આવ્યું નથી. માટે અહિંઆ ભુદા અધિકરણની જરૂર પડી છે.

અધિકરણ ૧૩—

સમન્વય અધ્યાયમાં સધર્મા ઉપનિષદ વાક્યોનો અલમાં સમન્વય કહેવો જોઈએ. બૃહદારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં જ્યોતિઃ સાક્ષાણુમાં ધણું કરીને જીવની સાથે અન્વય દર્શાવનાર વાક્યો જણાતા હોવાથી આ સૂચિઅધિકરણ ૧૩નું છે.

બૃ. ૪. ૩. ૨. માં યાગવલ્ક્યને પ્રથમ પૂછવામાં આવે છે કે આ પુરૂષ કયી જ્યોતિવાનો છે? પછીથી “જે આ પ્રકારે જાણે છે તે અભય અલ થાય છે” એવું કહ્યું છે? તો આમાં સદેહને સ્થાન રહે છે કે આ વાક્યનો વિષય અલ દરો કે જીવ? જીવનું અલ તરીકે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું હોવાથી એક બાજુએ તે જીવ વાક્ય છે એમ આપણને જણાય છે. બીજી બાજુએ સ્વતન્ત્ર રીતે અલનું સાધાણુથી નિરૂપિત કર્મત્વ છે અને તેથી તે અલવાક્ય છે. સુખ્યત્વે અલજ યાનનો વિષય છે.

જોકે વાસ્તવ અર્થઘાન થતાં અહિંઆ સદેહ નહિ રહે. તોપણ અહિંઆ શ્રુતિના તાત્પર્યના નિયામક હેતુને સૂતકાર બેદથી દર્શાવે છે. સૂતકાર પોતે એમ માને છે કે ઉપરનું વાક્ય જ છે. સુપુસિના નિરૂપણમાં તથા ઉત્કાન્તિના નિરૂપણમાં જીવ અને અલનો ભેદ દેખાડ્યો છે, અને તે ઉપરથી સમન્વય છે કે અલજ હોય છે. સાધાણુના કર્મ તરીકે અલજ છે. એટલે અલ અને જીવ એક બીજાથી વિભાજિત છે. સુપુસિ (ગાદનિદ્રા) અને ઉત્કાન્તિ (મરણ પછીની દશાનું) વર્ણન પરમાત્માને લાગુ પડ્યું નથી, જીવને જ લાગુ પડે છે. તેથી પરમાત્મા અને જીવ એક ગણી શકાય નહિ. બૃ. ૪-૩-૨ માં પુરૂષ વિષે પ્રથમ પ્રથમ કરવામાં આવ્યો છે. તે પુરૂષનું જ્યોતિ સ્વરૂપ કેવું છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ના, તે જ્યોતિ (તેજ) આત્માની છે માટે તે પુરૂષને “આત્મજ્યોતિ”

x આ અધિકરણમાં જે શ્રુતિઓના ઉલ્લેખો આવેલા છે તે સમજના માટે આ ગ્રન્થના અન્તમાં બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ૪યા અધ્યાયમાં ત્રીજા ખંડનો અક્ષરય. અનુવાદ આપ્યો છે, તે ત્યાં જોવા.

કલો છે. આ આત્મા તે ભગવાનજ છે. તેથી ભગવાનનું જ તેજ પ્રકાશમાં છે. આ પ્રમાણે ત્યારે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો ત્યારે બુ. ૪-૩-૭ માં ફરીથી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે “તે આત્મા કાણુ?” ત્યારે તેના ઉત્તરમાં એ આત્માનું વર્ણન ‘વિજ્ઞાનમય’ તરીકે કર્યું છે. તે આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે. તે ઇન્દ્રિયોમાં તથા હૃદયમાં પ્રકાશે છે. આ વર્ણનથી કાંઈને એવી શંકા થાય કે જીવ પણ ઇન્દ્રિયો અને હૃદયમાં છે તો પછી આત્મા એટલે જીવ કેમ નહિ? તો તેના નિવારણ માટે કહે છે કે “હા, આ વર્ણન કરાવતો આત્મા જીવતુલ્ય છે ખરો, તે જીવની માફક ઇન્દ્રિયો તથા હૃદયમાં પ્રકાશે છે છતાં પણ જીવથી ભિન્ન છે કારણ કે જીવ બહાની માફક ક્રીડા કરતો નથી. જીવ અને બહામાં કંઈક અંશે તુલ્યતા છે પણ જીવની સંઘળી વ્યાપાર ક્રિયાઓ વગેરેના આધાર બહા ઉપર છે. બહા જીવનો નિયંત્રા છે અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવના વ્યાપારો અને છે ને સ્વતંત્ર રીતે કાંઈપણ વ્યાપાર કરી શકતો નથી. બહા પોતાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે જીવની સાથે ક્રીડા કરી શકે છે. આ ક્રીડા ચાર રીતે બહા કરે છે. આ લોકમાં, પરલોકમાં, સ્વપ્નમાં અને ચૈત્ત્ય સુષુપ્તિમાં. આમાં પ્રથમમાં પણ જીવની સમાન થઈને ક્રીડાનો અનુભવ કરે છે. પણ સ્વપ્ન જ મિથ્યા હોવાથી કૃત્ત આ લોક તથા પરલોકમાં જ બહા જીવ સાથે ક્રીડા કરે છે. એ પ્રસાદમાં મિત્રાદિના દર્શનથી રતિને અનુભવ કરીને તથા વિહાર કરીને ક્રીડાનો અનુભવ કરે છે. સુષુપ્તિ સિવાય મોક્ષ પણ જીવનું ક્રીડારચાન છે, પણ આ લોકમાં જ્યાં સુધી જીવ હોય છે ત્યાં સુધી તે પરતંત્ર છે. મોક્ષદશામાં તે સ્વયં સાધી શકે છે. સ્વપ્નનું ક્રીડન મિથ્યા છે. આ તથાને બાતલ કરતાં બાહ્ય બે રહે છે. એક સુષુપ્તિ સમયનું અને બીજું પરલોકગમન (ઉત્ક્રાન્તિ). આ બન્નેથી જીવ અને બહાનાં ભેદ એકદમ જણાય છે. તે ભેદ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે છે. આ શરીર આત્મા પ્રાણ આત્માથી અંપરિણીત છે “આ શરીર આત્મા પ્રાણ આત્મા સાથે અન્વાસિત છે. અદિઆ સુષુપ્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિનાં બે રચાતો છે. વળી ભગવાન પણ જીવની માફક ક્રીડા કરે છે તે જણાવવાને “બન્ને લોકમાં તે અનુગંચરે છે” એમ કહ્યું છે. આમાં ભગવાનની જાગ્રત અને સ્વપ્નની ક્રીડા છે. બુ. ૪-૩-૭ માં પોતે શુદ્ધિસંહિત જાતેજ સ્વપ્ન બનીને જાગરણનું અનુસંધાન કરતા નથી. આ રીતે “જાણે કે તે ધ્યાન કરે છે” એવી શ્રુતિમાં “જાણે કે” શબ્દ અનુકરણનો અર્થ જણાવે છે. અર્થાત્ જાણે કે ધ્યાનનો વ્યાપાર કરે છે. આથી વાસ્તવિક ધ્યાન બહાને નથી એવો ભાવ નીકળે છે. આ પ્રકારે માયિક જીવની માફક ક્રીડા કરે છે. આ અર્થ આકાશી અને નવમી કવિહાસમાં જણાવ્યો છે. આ પ્રકારમાં કેવી જ્યોતિઃ છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ જીવ વિષે બોધે છે. જીવનાં શરીર તથા ઇન્દ્રિયો એ દુઃખનાં આપનાર છે. પછીથી ભગવાન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનો ભેદ જણાવ્યો છે. એક દુઃખી છે અને બીજો આનંદી છે. વળી આ જીવ પરતંત્ર હોવાથી જે પ્રકારથી પરલોકમાં જઈ શકે તેને માટે ભગવાન જાગ્રત ઉપાય કરે છે તે જીવને, સદૃશ અંજ નથી તેથી સ્વપ્નનો રંગ પ્રસક્ષથી કહીને તેની અસંગતા કહે છે. વળી જાગરણાવસ્થામાં પણ અસંગતતા જ્ઞાન માટે ફરીથી કહ્યો છે. અને તે માટે મત્સ્યનું દ્રષ્ટાન્ત આપ્યું છે. નદીમાં માછલાં હોય છતાં પણ માછલાં અને નદી એક જણાતી નથી. તેજ પ્રમાણે જીવની જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં ક્રિયા હોય તો પણ બે અવસ્થાઓ જુદી હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ જુદું હોય છે. વળી માછલાં નદીના બન્ને કિનારા આગળ કરતાં હોય ત્યારે તે તે જગ્યાએ તેમની આસક્તિ થતી નથી તેમ જીવ જો કે આ બન્નેમાં સંચાર કરે છે તોપણ તેમાં તેની આસક્તિ હોતી નથી. ત્યાર-પછીથી સ્થેન અને સુષુપ્તિનું દ્રષ્ટાન્ત છે. સ્થેનનું શરીર ભારે હોય છે તથા તેનો વેગ પણ મોટો હોય છે. સુષુપ્તિનું શરીર નાનું હોય છે અને તે ઝડપથી દોડનારું છે. સ્થેન જેમ આકાશમાં ને ફર સુધી જમણ કરીને હેવટે માળામાં આવીને નીરતિ રચન કરે છે તેમ આ પ્રકારમાં પણ આ અને સ્વપ્નમાં જુદા જુદા વ્યાપારથી અમવાળા થઈને સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તો અનુભવ કરે છે.

આ સુપુત્રિમાં તેને છેવટે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે તેના સઘળા શ્રમોનો અન્ત આવે છે પાંચ વર્ણવાળી (શુક્લ, નીલ, પિંગલ, હસ્તિ અને લોહિત) નાડીઓથી જીવને કલેશ હોય છે અને ભગવાનને કલેશ હોતો નથી આતુ પશુ કહેલું છે તેમજ આગળ ભગવાનના સ્વરૂપને જલતુલ્ય કહ્યું છે અને તેને બહાની ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે માટે તે પશુ જલતુલ્ય છે એ શ્રુતિમાં આ તેનો પરલોક છે એમ જો પહેલાં કહેવાયું તેની ઉપપત્તિ જા કરી છે “આ બહાલોક ત્યાંથી” આરબીને ‘આ અમૃત અભયતુ અનુસાસન કયું ત્યાં સુધી આનંદરૂપ ભગવાનને ફલરૂપે પ્રતિપાદિત કર્યા છે અને આ રીતે સુપુત્રિના માહાત્મ્યનું કથન કરીને તે જાનને અવસ્થામાં તેની આસક્તિનું નિવારણ કર્યું છે.

સુપુત્રિમાં મોક્ષને યોગ્ય જીવના મોક્ષ માટે બિપાય જ્યારે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે જીવ અને બ્રહ્મધર્મનું એકીકરણ કરીને જીવનો ઉપક્રમ કરે છે અને બ્રહ્મનો ઉપસહાર કરે છે પત્રી જીવની મૂર્છા અવસ્થા જણાવે છે, પત્રીથી તેની મરણાવસ્થા કહે છે પછીથી ઉત્કાન્તિનું કથન છે આ ઉત્કાન્તિમાં ભગવાનજી આને અન્ય લોકમાં લઇ જાય છે.

પાઠ ૪ થો (ભાષ્ય.)

૧ આનુમાનિકાધિકરણમ્

આનુમાનિકમપ્યેકંપામિતિ ચેન્નશરીરરૂપક

વિન્યસ્તગૃહીતેર્દર્શયતિ ચ ॥ ૧-૪-૨ ॥

આ પ્રમાણે સર્વ વેદાન્તોનો વિષય બ્રહ્મ છે એવો નિર્ણય કર્યો, પણ કેટલાક વેદના અર્થજ્ઞાનથી, વેદના કોઇક ભાગમાં કપિલ^૧ મુનિના મતને અનુસરનાર પદાર્થ^૨ જોઇને તેનું પણ મુળ વેદમાં છે એમ કહે છે. તેના નિરાકરણ માટે ચોથા પાઠનો આરંભ થાય છે. ત્યાં દૈક્ષતેનાંશબ્દમ્ (બ્ર. ૨૨-૧-૧-૪) માં સાંખ્યમત શબ્દ રૂપ-પ્રમાણ રૂપ નથી એમ નિવારણ કર્યું છે. વેદથી પ્રતિપાદન કર્યું છે એવી શંકા થાય છે.

કેટલાકો આને આનુમાનિક કહે છે. કેટલાક ગાળાઓવાળાની શાખામાં સાંખ્યોએ કલ્પેલા પ્રકૃતિ વગેરે સંભળાય છે. “ઇન્દ્રિયોથી પર અર્થો છે, અર્થથી પર મન છે. મનથી પર બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિથી પર મહાન્ આત્મા છે. મહત્તથી પર અવ્યક્ત છે, અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે. પુરુષથી પર કંઇ પણ નથી. તે કાષ્ઠા પરાગતિ છે”. (કઠ ૧-૩-૧-૧૧) એવું કાઠકમાં સંભળાય છે. તેમાં બુદ્ધિનો આત્મા અહંકાર છે, તેનાથી મહાન્ મહત્તત્ત્વ છે. તેનાથી અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, તેથી પુરુષ છે. અહંકાર વગેરે પદાર્થો બ્રહ્મવાદમાં સંભવતા નથી. માટે આ પ્રકારના પદાર્થોમાં તેના મતના પદાર્થો સંભળાય છે. તેથી માયા પ્રકૃતિ અવિદ્યાના વાદો પણ શ્રીત છે. એમ જો હોય તો કહે છે કે ના. શબ્દના સામ્યથી તેના મતની સિદ્ધિ થતી નથી.

સંદિગ્ધ પદાર્થોના પૂર્વ અને અપર સંબંધથી નિર્ણય કરાય છે. સંદિગ્ધ વાક્યથી સર્વની વ્યાકુલતા ઉચિત નથી.

અહિંમાં પ્રથમ—

આત્માને રથી જાણુ, શરીરને રથ; બુદ્ધિને સારથી જાણુ અને મનને લગામ. ઇન્દ્રિયોને અશ્વ કહે છે, વિષયો તેમાં ગોચર છે. આત્મા મન અને ઇન્દ્રિયથી યુક્તત્ત્વે લોકતા તેછે એવું બુદ્ધિશાલી પુરુષો કહે છે. (કઠ ૧-૩-૩-૪)

ત્યાર પછીથી આર વાક્યો છે. શરીરથી જે શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરેનું રૂપક કરવામાં

સુત્ર ૧ (૧) માંખ્ય દર્શનના પ્રવર્તક (૨) કપિલ મુનિના મત પ્રમાણે રૂપ તત્ત્વો છે. ૧ પ્રકૃતિ ૨ પ્રકૃતિ વિકૃતિ (૭) ૩ વિકૃતિ (૧૬) ૪ પુરુષ તે તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે. ૧ પ્રકૃતિ, મહત્, બુદ્ધિ અથવા કાર, પાંચ તત્ત્વો, પાંચ ઇન્દ્રિય મન પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ ભૂતો અને પુરુષ (૪) રૂપક વિષયનો વિષય સાથે અબેદ “મુખ્યદ્ર છે,” એ વાક્યમાં મુખ્યમાં ચંદ્રનો આરોપ કર્યો છે

આવે છે તે જ્યાં રૂપક સાવથી રથ વગેરેમાં વિન્યસ્ત થાય છે તેમનુંજ અહિં આ ગ્રહણ છે. નહિ તો પ્રકૃતની^૧ હાનિ અને અપ્રકૃતના સ્વીકારની આપત્તિ આવે છે.

આ જીવનું પ્રકરણ છે. તેની સુકૃતનો ઉપાય કહેવાય છે. યોગ્ય શરીર ઉપર આ રોહણ કરીને હરિના પદમાં તે જાય એમ કહ્યું છે,

ત્યાં જીવની બધા પ્રાપ્તિમાં શુભ સાધન શરીર છે. કારણ કે તે રથ છે. સઘળી સામગ્રી સહિત, તેનું ગમન અન્યને પરાધીન હોય છે. રથતો હયને અધીન છે, અને હય પોતાની બુદ્ધિને અધીન છે; અને તે પ્રથમને અધીન છે. અને તે સારથિને અધીન છે; અને તે સ્વ બુદ્ધિને અધીન છે, વળી તે માર્ગને અધીન છે, તે વળી પ્રાપ્ત્યને અધીન છે. આ પ્રકારે બાહ્યીને, સામગ્રીથી યુક્ત થઈને તે દેશને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં ઇન્દ્રિયોના આત્મા વિષયો છે. વળી તે મન સાથે બરાંબર યુક્ત હોવાથી તે પ્રમાણે બને છે. કારણ કે વિરકતની ઇન્દ્રિયો તે પ્રમાણે હોય છે. બુદ્ધિનો આત્મા વિજ્ઞાન છે. તે બ્રહ્મનો વિષય મહત્ છે. તેનાથી પર અવ્યકત છે. (૭) તે ભગવત્કૃપાજ છે. તે ભગવાનને અધીન છે; અન્ય સાધનને અધીન નથી. વળી તે ભગવાન પોતાને અધીન છે. આ પ્રકારે તેનો અર્થ ઉચિત છે. વળી આ અર્થ બંને દેખાડે છે. “આ સર્વ ભૂતોમાં શૂદ્ધ આત્મા પ્રકાશતો નથી. અમ્મ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સૂક્ષ્મહર્ષિઓથી તે દેખાય છે.” (કં ૧-૩-૧૨) સૂક્ષ્મ એટલે ઉપનિષદને અનુસાર બુદ્ધિથી ભગવાનના જ્ઞાનમાં તેની પ્રાપ્તિ છે. જ અને શબ્દથી “પછીથી મને તરવથી બાહ્યીને પ્રવેશ પામે છે” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એવી સ્મૃતિનું ગ્રહણ કર્યું છે. માટે સાધનના ઉપદેશથી સાંખ્યમત અહિં આ જીવવાવાની ઇચ્છા કરાઈ નથી.

સૂક્ષ્મન્તુ તદર્હત્વાત્ ॥ ૧-૪-૨ ॥

પણ (અવ્યકત) સૂક્ષ્મ છે કારણ કે તે તેને યોગ્ય છે.

અવ્યકત શબ્દથી ભગવત્કૃપા કહેવાને શક્ય નથી. ધર્મિનો પ્રવાહ છે તેથી. એવી શંકા કરીને “તુ” તો શબ્દથી પરિહાર કરે છે. સૂક્ષ્મ તે જ્ઞાન છે, કારણ કે ધર્મ અને ધર્મિનો અભેદ છે ‘અવ્યકત શબ્દથી સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. તેજ સર્વ પ્રકારથી વ્યકત અને તે રીતે મુખ અને ચંદ્રની અભેદતા જણાવી છે. “આત્મા એ રથો છે.” એ વાક્યમાં રૂપક છે. (૫) જે અર્થ કહેવાનો છે તે ન કહેવો તે અને નહિ જણાવવાનો જણાવવો તે મોટામાં મોટો ત્રિપ મનાય છે (૧) લગ્નમ (૭) અવ્યકત એટલે ભગવાનની કૃપા, કારણ કે તે બધાને પ્રકટ થતી તથી. આનો બીજો અર્થ અક્ષર સ્થાન પણ છે તે હવે પછીના સૂત્રમાં કરશે. સકેરાચાર્ય અને રામાનુજ આનો અર્થ શરીર કરે છે.

સૂત્ર ૨. ૧ રામાનુજ આ પ્રમાણે સમજાવે છે. “અવ્યકત” સૂક્ષ્મ વાયક શબ્દ વ્યકત એવા શરીરને કેમ લાગુ પડે એનો ઉત્તર કે જૂત સૂક્ષ્મજ અમુક અવસ્થામાં શરીર બને છે, અને તેથી કાર્ય કારણની અનન્યતાને ન્યાયે શરીરને પણ “અવ્યકત” શબ્દ લાગુ પાડી શકાય. આ અર્થ કરવો ઉચિત છે કારણ કે જૂત સૂક્ષ્મ-અવ્યાકૃત, અવ્યકત તે વિકાર પામી રચની પેઠે પુરુષાર્થનું

થતું નથી. કારણ કે તે અર્હ-યોગ્ય છે. જાને સ્થળે પણ આ હેતુ છે. માટે ધર્મ અને ધર્મિના અલેદથી ભગવાન સૂક્ષ્મ છે. માટે તેની કૃપાજ અવ્યક્ત શબ્દથી વાચ્ય છે.

તદધીનત્વાદર્યવત્ ॥ ૧-૪-૩ ॥

તે પરમાત્માને અધીન હોવાથીજ પુરુષાર્થની માફક છે.

૧ ધર્મિપણામાં પર રૂપ જાંધ બેસતું નથી, નહિતો પૂર્વ જણાવેલો દોષ રહે. માટે કહે છે. ૨ અલેદમાં પણ કૃપા તેને અધીન હોવાથી, તે પર રૂપ છે. ત્યાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. અર્થની માફક. ૩ અર્થ એટલે પુરુષાર્થ. એ ફલ છે. તેની માફક “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે.” એ રીતે એકજ બ્રહ્મ સત્ ચિત્ રૂપથી વિષય રૂપ છે, અને આનન્દ રૂપે ફલ છે. તે રીતેજ અક્ષર પુરુષોત્તમનો વિભાગ પણ છે. સ્વધર્મ પણ પોતાને અધીન છે. પોતેજ પોતાને અધીન છે તેથી કૃપાવિષ્ણુ સાધન છે. આનન્દ રૂપ ફલ છે.

અથવા અવ્યક્ત સચ્ચિદ્રૂપ અક્ષર ભલે હો. તે હોય છે ત્યારે વિજ્ઞાન વિષયને અધીન છે એવો અર્થ છે.

આથી ૪ સર્વ સંસ્લવકહેનારાઓનું નિરાકરણ થયું એમ સમજવું બેઠ્યો, કારણ કે અસંબદ્ધને અભિલાપ છે.

અનેક રૂઢિ શબ્દોનું વાચ્ય બ્રહ્મજ છે, અન્ય નહિ. શાકતો બે તેને તે પ્રમાણે કહે તો તેઓ સંભાગથી બહિષ્કૃત છે.

માટે ઇન્દ્રિયોથી પર વાક્યમાં આનુમાનિક (સાંખ્યમત) કોઈ પણ નથી.

બને છે. શ્રીવક્ષભાષ્યજ અવ્યક્ત એટલે ભગવત્કૃપા કહે છે. તે અને બ્રહ્મ વચ્ચે ધર્મ અને ધર્મિના સંબંધ છે. ભગવાનની બાળતમાં ધર્મ અને ધર્મિમાં જુદાપણું નથી.

સૂત્ર ૩. (૧) પૂર્વપક્ષીની શંકા એવી છે કે જે અવ્યક્ત-ભગવત્કૃપા તેને તમે ધર્મ કહેતા હો અને ભગવાનને ધર્મી કહેતા હો અને પછી આ ધર્મ અને ધર્મિમાં કોઈ પણ ભેદ નથી, તો પછી અવ્યક્ત કરતાં ભગવાન પર છે એમ કેમ કહેવાય. જે સ્લોક માટે તકરાર ચાલે છે ત્યાં તો અવ્યક્ત કરતાં પુરુષ પર છે એમ કહ્યું છે. (૨) ભગવાનની કૃપા ભગવાનને અધીન છે માટે જે અધીન છે તે ઉત્તરવું અને જેના ઉપર અધીન છે તે અધિક છે. આથી તે દૃષ્ટિએ ભગવાન પર છે. (૩) રામોક્ત “અર્થવત્” તો પ્રયોજનવાળું એવો અર્થ કરે છે. અર્થિઆં “પુરુષાર્થ અંગર ફલની માફક” એ અર્થ લીધો છે. જેમ બ્રહ્મ સાધન રૂપ છતાં પોતે ફલ રૂપ બને છે ત્યારે પણ ફલ રૂપે પોતે સર્વજન રૂપ કરતાં પર છે. (૪) માયાવાદીઓ અવ્યક્તથી અવિદ્યા—માયા સમજે છે. એમના મતવું પણ અર્થિઆં નિરાકરણ કર્યું છે કારણ કે અવ્યક્તનો અર્થ અક્ષર પણ લેવાય છે. વળી ભગવદ્ગીતામાં ભગવાનનેજ સર્વ જૂતોનું બીજ કહ્યું છે તેથી માયાવાદીઓ જે અવિદ્યા અંગર માયાને બીજ કહે છે તે જોવું હરે છે. આ રીતે તેમના મતવું પણ ખરડન થાય છે. માટે સ્વતંત્ર રીતે તેમનું આરબ્યું નથી.

જેયત્વાવચનાચ્છ ॥ ૧-૪-૪ ॥

વળી એ અવ્યક્તને જેય કહ્યું નથી તેથી.

પૂર્વ અને અપરના સંબંધથી અર્થતું પ્રતિપાદન કર્યું. કેવલ આ વાક્યના વિચારમાં પણ તેને અલ્પી પ્રકૃતિ રૂપ અવ્યક્ત સિદ્ધ થતું નથી એવું કહે છે. અહિં આ વાક્યમાં અવ્યક્ત જેય તરીકે કહ્યું નથી. તેઓતું પ્રકૃતિ અને પુરુષ પછી જ્ઞાન કરવું જોઈએ. સિદ્ધાંતી માફક માત્ર તેના નિર્દેશમાં તેમના મતે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. અથવા અપુરુષાર્થના સાધન બનવામાં અસંબંધ અર્થવાળું વાક્યજ બને. પરંતુ વચન વળી અસંગત છે કારણ કે બન્ને શબ્દો શ્લિષ્ટ છે એવો જ અનેનો અર્થ છે. આ હેતુ પૂર્વે કહેલો છતાં વખતસર તેતું સ્મરણ કર્યું છે. માટે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ નથી.

વદતીતિ चेन्न प्राज्ञोहि प्रकरणात् ॥ ૧-૪-૫ ॥

શ્રુતિ જણાવે છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, કારણ કે પ્રકરણ પ્રાજ્ઞ-પરમાત્માનુંજ છે.

જેયત્વતું વચન સિદ્ધ નથી. પ્રથમ નિર્દેશ માત્ર કરીને આગળ જેયત્વતું વચન છે. "જે શબ્દ રહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપ રહિત, વિનાશ રહિત, તથા રમ્ભ રહિત, નિત્ય અને ગન્ધ રહિત છે, અનાદિ, અનન્ત, મહત્ત્વીય પર, અને અચળ છે-તેને બરાબર જાણીને માણસ મૃત્યુના સુખથી છૂટે છે". (કઠ ૧-૩-૬) એવું ઉત્તર વાક્યમાં કહે છે. એમ હોય તો ના, પ્રકરણ નિયામક તરીકે હોવાથી બન્ને વાક્ય હોવામાં સર્વના એક વાક્યમાં પ્રાજ્ઞ પરમાત્માનુંજ ધ્યાન કરવું જોઈએ. બન્નેનું એક વાક્યમાં કહેવાને શક્ય નથી, માટે પ્રકરણના નિયામક હોવામાં શબ્દ વાક્ય પણ ભગવાનને વિષે છે.

त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ૧-૪-૬ ॥

(એમ ત્રણનો ઉપન્યાસ તથા પ્રશ્ન છે)

અમે સમજીએ એક પ્રકરણ છે એમ કહેતા નથી. પણ "ઇન્દ્રિયોથી પર" (કઠ ૧-૩-૧૦) ત્યાંથી આરંભીને "નાયિકેતના ઉપાખ્યાન" (કઠ ૧-૩-૧૬) સુધી જૂદું પ્રકરણ છે. ત્યાં પ્રથમ પદાર્થનો નિર્દેશ છે. ત્યાર પછી "સર્વ ચેતોમાં આ" (કઠ ૧-૩-૧૨) એવું પુરુષતું જ્ઞાન છે. "અશબ્દ" એવું પ્રકૃતિતું જ્ઞાન છે. માટે આ પ્રકરણમાં સાંખ્યમતનું નિરૂપણ હોવાથી અશબ્દત્વ સિદ્ધ નથી એવી શંકાનો પરિહાર કરે છે.

ત્રણનો આ પ્રમાણે ઉપન્યાસ તથા પ્રશ્ન છે. અમે કરેલા વ્યાખ્યાનમાં ત્રણ પ્રકરણ છે, નહિ તો ચાર પ્રકરણ થાય. વળી આ વદલી ત્રીજી છે, "હે મૃત્યુદેવ ! તમે સ્વર્ગના

સૂત્ર. ૪ પ્રકૃતિ અને પુરુષ માખ્યમતમાં એક બીજાથી નીરાળા રહેતાં નથી. તેઓ હમેશા સાથે રહે છે.

સાધનભૂત અગ્નિને બાણો છે. શ્રદ્ધાવાળા એવા અને એ કહેા ” એ પહેલો પ્રશ્ન છે. (કઠ. ૧-૧-૧૩)

“હે નાચિકેત ! તે બાણો તું તને સ્વર્ગના અગ્નિ વિષે કહું છું તે બાણ” (કઠ. ૧-૧-૧૪) ઇત્યાદિ ઉત્તર છે. “જે મરણ પામેલા અનુધ્યની વિચિત્રિત્વા છે એવું કેટલાક કહેછે. તે નથી એવું કેટલાક કહેછે.” (કઠ. ૧-૧-૨૦) એવો બીજો પ્રશ્ન છે “અહિંયાં પણ દેવોથી” (કઠ. ૧-૧-૨૨) એવો આગળ ઉત્તર છે. બીજો સ્થળે “ધર્મથી, અન્યત્ર અધર્મથી” (કઠ. ૧-૨-૧૪) એવો ત્રીજો પ્રશ્ન છે. “સઘળા વેદો જેના પદનું આમનન કરે છે” (કઠ. ૧-૨-૧૫) વગેરેથી ઉત્તર છે. આ પ્રકારે અગ્નિ અને શુવ અને બ્રહ્મના પ્રશ્ન અને ઉત્તરો છે. ત્યાં જો સાંખ્યમતનું નિરૂપણ કરવું જોઇએ એમ હોય તો “ઇન્દ્રિયો વગેરેથી” (કઠ. ૧-૩-૧) એવું હોય ત્યારે ચોથાનો પણ ઉપન્યાસ^૧ બને. ઉપન્યાસમાં હેતુ પ્રશ્ન છે. માટે જ પાછળથી વચન છે. તે પ્રકૃતિમાં નહિ હોવાથી અમે કહેલી રીતથી ૨ ત્રણજ પ્રકરણો સિદ્ધ છે. પછીના પ્રશ્ન માટે જ અને શબ્દ છે.

મહદ્વચ્ચ ॥ ૧-૪-૭ ॥

અને મહત્ પ્રમાણે.

તોપણ અન્ય મતોમાં અન્યત્ર જેનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે તે શી રીતે બ્રહ્મ-વાદમાં બ્રહ્મ વિષે જોડાય, એવી શંકાનો પરિહાર કરે છે. મહદ્ની માફક નથી. મહત્ શબ્દ છે તે “મોટા વિભુ આત્માને” (કઠ. ૧-૨-૨૨) “આ મહાન પુરુષને હું બાણ છું” (શ્વે. ૩-૮) વગેરેમાં મહત્ શબ્દ યોગથી બ્રહ્મ વિષે છે. એ પ્રમાણે અન્યકત શબ્દ પણ અક્ષરનો વાચક છે. સાંખ્યમતની માફક વેદાન્તમાં પણ મહત્ શબ્દ પ્રથમ કાર્યમાં^૧ કહેવો શક્ય નથી. માટે ઇન્દ્રિયાદિ વાક્યમાં સાંખ્યોએ ચરિકદેવેલા પદાર્થોનું નામપણ નથી એવું સિદ્ધ થયું. જ અધિકરણની સંપૂર્ણતાનું સૂચન કરે છે.

૨ અમસવદિત્યધિકરણ

વળી અન્ય શ્રુતિથી ઉપસ્થિતનું નિરાકરણ કરવાને અન્ય અધિકરણનો આરંભ કરે છે.

ચમસવદવિશેષાત્ ॥ ૧-૪-૮

ચમસના જેવો વિશેષ નથી તેથી અજ્ઞા એટલે પ્રકૃતિ નહિ.

પ્રકરણને લીધે પ્રથમ અમે જણાવેલા અર્થ બીજી રીતે વર્ણવ્યો છે. જ્યાં અન્ય

સૂત્ર ૬. ૧ ઉચેષ ૨ રામાનુજ પ્રમાણે તથા પ્રકરણો ઉપાય સાધન-અગ્નિવિદ્યા, ઉપેય ગ્રાપ્ય ધત્ત, ઉપેતા શુવ વિષયાં છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય તથા ત્રણ જ કહે છે.

સૂત્ર ૭ સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી જે સૃષ્ટિ^૨ કાર્ય થાય છે. તેમાં મહત્ તરત સરળ છે.

પ્રકરણની અપેક્ષા જ નથી, ત્યાં અમારૂં મૂલ છે. લાલ, શ્વેત અને કાળા રંગની, સરખી બહુ પ્રભા સર્જતી એક અળને એક અજ સેવતો અનુશયન કરે છે, અને અન્ય અજ નેના ભોગ ભોગવાયા છે એવી તેના ત્યાગ કરે છે. (શ્વે. ૪ પ) જે કે આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં છે તેથી પૂર્વ અને અપરનો સંબંધ કહેવો બેઠકો. ત્યાં “પ્રજ્ઞવાદીઓ કહે છે પ્રજ્ઞાનું શું કારણ છે?” (શ્વે ૧-૨) એવો ઉપક્રમ કરીને પ્રજ્ઞા-વિદ્યાનું નિરૂપણ કર્યું છે. તો પણ પૂર્વકાણ્ડમાં પ્રજ્ઞવાદિ મન્ત્રોનો આ નિયમ નથી. તેથી પ્રકૃતિમાં પણ અન્ય મતનું વાચક હોવાથી પ્રકૃતિમાં ઉપયોગી છે એવો શંકા છે. “ધ્યાન યોગવાળા તેમણે પોતાના શુભ શુભ દેવની આત્મશક્તિને બેઠક” (શ્વે ૧-૩) તથા જ અને અજ બે અજ ઇશ અને અનીશ છે. અજ એક છે તે ભોક્તા અને ભો-ગ્યના અર્થથી યુક્ત છે. (શ્વે. ૧-૬) વળી આગળ પણ જે એક હરેક ચૌનિમાં અધિ-ષ્ઠાતા છે. તમામ રૂપો તથા સર્વ ચૌનિઓમાં તે છે “કપિલ ઋષિ જેને જ્ઞાનથી ધારણ કરે છે તથા તેને ઉત્પન્ન થતો બુદ્ધિ છે.” (શ્વે ૫ ૨) વગેરે વાક્યો કપિલ અને તેના મતના વાચક છે. તેથી સાંખ્યમત ‘પંચ વૈદિક છે’ એવું હોય તો કહે છે.

“તે એવો ખ્યાલો છે કે જેનું બાકુ નીચે છે, અને તળીઉં ઉપર છે તેમાં વિશ્વરૂપ પુશ મૂકેલો છે.”

આવા મન્ત્રમાં જેમ વિશેષ કહેવો શક્ય નથી કર્મ વિશેષની કલ્પના કરીને ત્યાં ખ્યાલાનું નીચું બાકુ કલ્પીને તેમાં યશરૂપી સોમને હોતાઓ મન્ત્રથી ભક્ષે છે એવું કલ્પ-વાને શક્ય નથી. તે પ્રમાણે પ્રકૃતમાં લાલ, શુકલ અને કૃષ્ણ શબ્દથી રજા, સત્ત્વ અને તમની કલ્પના કરીને, તે પ્રમાણે સર્વમત કલ્પવા શક્ય નથી. કપિલ ઋષિનું વાક્ય પણ અનિત્ય સંયોગના ભયથી, નિત્ય ૨ ઋષિનું જ અનુવાદક છે. માટે કેવલ મન્ત્રથી અન્ય પ્રકરણ અને શ્રુતિની નિરપેક્ષાએ વિશેષ કલ્પવો શક્ય નથી.

જ્યોતિરુપક્રમાનુ તથા હ્યધીયત એકે ॥ ૧-૪-૧ ॥

પણ જ્યોતિથી અળનો ઉપક્રમ થાય છે: કારણ કે એમ કેટલાકનો પાઠ છે.

ચસમમન્ત્રમાં “જેનું બાકુ નીચું છે” (બૃ. ૨-૨-૩) એવું મન્ત્રનું વ્યાખ્યાન છે. “ખ્યાલાનું માથું પ્રાણ યશ છે” (બૃ ૨-૨-૩) “પ્રાણ ઋષિઓ છે (બૃ ૨-૨-૩) અહિ આં તે પ્રમાણે નથી એવી આ શંકાનો પરિહાર તુ “તો” શબ્દ કરે છે. અજશબ્દથી જ્યોતિ: કહેવાય છે. જેમ અજ અદ્ય દોઝી છે તે પ્રમાણે અનન્ધર સુખ આપનાર છે. અગ્નિ, સૂર્ય, સોમ, અને વિદ્યુત રૂપ પ્રજ્ઞાના હંસે કહેલા ચરણો છે. ભગવાનનું કાર્ય

સત ૮ ૧ નિત્યવેદનો અનિત્ય કપીલ સાથેના સંયોગના ભયથી ૨ ભગવદશ રૂપ આધિદેવિક ઋષિ નિલ છે.

અંશરૂપ છે. તેમનું એક એકનાં ત્રણ રૂપ કહે ” (છાં ૬-૩) એવી શ્રુતિથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા દેવતા અન્તશબ્દથી કહેવાય છે. ત્યાં હેતુ ઉપક્રમ છે. તેથી અહિં આજ ઉપક્રમ આ પ્રમાણે છે “તેજ અગ્નિ, તેજ વાયુ, તેજ આદિત્ય, તેજ ચન્દ્રમા “ યે. ૪-૨) “ દે સુંદર પાંખવાળા ” (શ્લે ૪-૬) એવું આગમ છે. વળી મધ્યમા આ મન્ત્ર પૂર્વ અને પછીનાં સંબંધ ધરાવનારને જ કહે છે. તે મુખ્ય ત્રણ છે એ અજ એટલે જીવ અને પ્રણ રૂપ છે. આ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ નથી એવું નિરૂપણ કરે છે. તો પણ અન્ય શ્રુતિમાં ટેટલાકો સ્પષ્ટ જ કહે છે. “ જે અગ્નિનું લાલ રૂપ છે તે તેજનું છે. જે શુકલરૂપ છે તે જલનું છે. જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનું છે. ” (છાં ૬-૩૨) એમ જીવ અને પ્રણને અનુપ્રવેશ છે ૨ બીજામાં પણ ત્રણ પ્રકાર છે એમ સુરૂપતા છે. ભગવાનના લોગમાં હેતુ છે. જીવથી તેનો લોગ લોગવાયો છે એમ કહ્યું છે. તેથી અહિં આ પણ ચમત્સની માફક શ્રુતિમાં અર્થ કહેલો હોવાથી સાંખ્ય મતનો પ્રતિપાદક નથી

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્વાદિવદવિરોધઃ ॥ ૧-૪-૧૦ ॥

કલ્પનાનો ઉપદેશ છે, મધુ વગેરેની માફક. માટે વિરોધ નથી.

શબ્દની પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારની છે. યોગ અગર રૂઢિ અજ્ઞ શબ્દથી બકરી અર્થ તે રૂઢિ છે. “ જે ઉત્પન્ન થતો નથી તે ” યોગ છે. બન્નેમાંથી એક પણ નથી. તેથી શી રીતે સૃષ્ટિનો વાચક તે બને ? એવી શંકા ફર કરે છે. કારણ કે કલ્પનાનો ઉપદેશ છે તેથી. અહિં આ કલ્પનાનો ઉપદેશ છે. આદિ સૃષ્ટિ, કલ્પનાથી-અજ્ઞ શબ્દથી કહેવાય છે. જેમ બ્રહ્માવાણી-બકરા સહિત બકરી સ્વામીના હિતમાં હોય છે તે પ્રમાણે આ પણ છે એવો ઉપદેશ છે. તેથી તે પ્રમાણે તેવી ઉપાસના અભિપ્રેત થઈ છે. “ચ” અને થી પદોક્ષવાદ પણ દેવના હિત માટે છે. જેમ “ આદિત્ય દેવ મધુ છે ” (છાં. ૩-૧-૧) “વાક્ર ઘેતુની ઉપાસના કરવી” (બ્ર. ૫-૮-૧) યુક્તોક વગેરે અગ્નિરૂપે પંચાગ્નિ વિદ્યામા છે તેમ અહિં આ પણ છે, તેથી વિરોધ નથી. યોગરૂઢિ સિવાય પણ આ શબ્દની પ્રવૃત્તિ વેદમાં છે. -માટે અજ્ઞ મંત્રથી સાંખ્ય મતની સિદ્ધિ નથી.

૩ ન સંખ્યોપસંગ્રહાદિતરેકાચ્ચ

ન સંખ્યોપસંગ્રહાદપિ નાનામાવાદતિરેકાચ્ચ ॥ ૧-૪-૧૧

સંખ્યા લેતાં પણ નહિ કરણ કે ભેદ છે અને વધી પડે છે તેથી પણ

અન્ય મંત્રથી ફરીથી શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. છઠ્ઠા પૃથક્કરણમાં સંસારાદિ છે. “ જેમાં પાંચ પાંચન અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે. તેને જ આત્મા માનું છું. ” એ

મુત્ર ૯ ૧ અગ્નિ વગેરે દ્વારો છે. એવું હમે ઇશિગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાદકમાં સંસારામ ત્રાપિને લખ્યાનુ છે ૨ હે અર્જુન હું જ મર્ત્ય ભૂતોનું બીજું છું એમ જાણ એ ભગવદ્ગીતાના વચનનો ઉલ્લેખ અહિં આ તેથી ભગવાન જ બીજા છે.

મુત્ર ૧૦. ૧ છાન્દોગ્યોપનિષદમાં

અમૃત પ્રદાને જાણતો હું અમૃત થયો 'હું' (ભૂ. ૪-૪-૧૭) જો કે અહિંમાં પંચ જન પાંચ કહેવાય છે, તોપણ પાંચના પાંચગણા પચીસ તત્વો નથી; કારણ કે સમાનો સંભવ નથી. તોપણ પ્રથમ પંચ શબ્દ સંખ્યા જણાવનાર છે; અગર સંખ્યેયર જણાવનાર છે. પ્રથમ પાંચ સંખ્યા એક હોવાથી છઠ્ઠી વિભક્તિનો સમાસ નથી. કારણ સંખ્યામાં સંખ્યાનો અભાવ છે. સંખ્યેય પરત્વે બીજાની સંખ્યામાં પંચપણું પૂર્વની માફક જો હોય તો અન્યથ ન બને. કારણ કે વિધાયકનો અભાવ છે. માટે પુનરુક્તિ છે. અથવા પંચજન સંસારી વિગ્રહનું પગ્ગત્વ છે એમ સંભવ પ્રમાણે અર્થ છે. તોપણ મુદગ્રાહથી સંખ્યાના ઉપસંગ્રહથી પણ લક્ષણા માટે કોઈ ધર્મથી પાંચનો સંગ્રહ હોવા જોઈએ. તે તેમના મનમાં સંભવતો નથી. તેમ હોય તો પાંચજ તત્વો બને. માટે તે જૂદી જૂદી રીતે જ સ્વીકારવા જોઈએ. જો કે ભૂત, તન્માત્રા, આકૃતિ, અને ચિત્તિ તથા અન્તઃકરણમાં રહેનાર ધર્મો કહેવાને શક્ય નથી. તોપણ તે પ્રમાણે તે કહેતા નથી.

“મૂલ પ્રકૃતિ વિકાર વગરની છે. મહત્ વગેરે સાત પ્રકૃતિ અને વિકાર છે. અને સાળ વિકારવાળાં છે, અને પુરૂષ પ્રકૃતિ નથી તેમ વિકૃતિ નથી (સાં. કા. ૩.)

એમ અન્યથા ઉપગમ છે, વળી પુરૂષમાં વૈલક્ષણ્યના અભાવનો પ્રસંગ છે. વળી આ શ્રુતિનો અર્થ શ્રુતિથીજ પ્રતીત થતો નથી. અતિરેકથી આકાશ પણ છે, “અ અને થી” “જેમાં આત્મા” એવા અધિકરણું નરિકે કહ્યું છે. માટે આ મન્ત્રથી પણ તેના મતની સિદ્ધિ નથી.

પ્રાણાદયો વાક્યરોપાત્ ॥ ૧-૪-૧૨ ॥

(પાંચ પાંચજન) તે પ્રાણાદિ એમ બાકીનાં વાક્યરથી છે

ખાસ કરીને મન્ત્રના અર્થ કહેવા જોઈએ. તે પ્રમાણે લક્ષણાથી પણ જ્યોતિઃશા-જની માફક પંચ પંચ શબ્દ “૨૫” સંખ્યાના વાચક તરીકે કલ્પવો જોઈએ. ત્યાં

સૂત્ર ૧ પંચપગ્ગત્વ એવો એક આખા શબ્દનો સમાન બનતો નથી ૨ મંખ્યા નદિ. પણ જેની સંખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પદાર્થ. જેની ગણતરી કરવામા આવે છે તે પદાર્થ ૩ જેમ “અસૂર્યપશ્યા રાજદારા” તે વાક્યમાં વિધાયક શું? તો તેના ઉત્તરમાં પાણિનિ સૂત્ર ૨-૨-૩૬ નું પ્રમાણ “અસૂર્યલતાટયોદ્દિગ્ધત્તપોઃ” આપી શકાય. આની માફક અહિંમાં કેંઈ પણ વિધાયક નથી. (૪) “સંભવ પ્રમાણે” એ શબ્દથી ભાષ્યકૃત એવું મુલ્યવા માગે છે કે સાંખ્ય-મતની સિદ્ધિ કોઈ પણ ઉપાયથી નથીજ છતાં સૂત્રકારે “મંખ્યોપસંગ્રહાત” એ પ્રમાણે સૂત્રમાં હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે, તો તે મટે પ્રવાસ કરવો જોઈએ. તે આ પ્રમાણે “પગ્ગત્વપગ્ગત્વ” એક શબ્દ લેવો અને કર્મધારય સમાસ સમજવો જનયન્તીતિ જનાસ્તત્વાનિ। તથા ચ પચ્ચ તે જનાશ્ચ પચ્ચજના પચ્ચવચજના इति અથા પથ્થાનાં જનાનાં સમાહાર પથ્થજનાં પથ્થાનાં પચ્ચજનાનાં સમાહાર. પથ્થવચ્ચજના इति આ સમામથી “૨૫” તત્વોનો અર્થ નીકળે છે એ પૂર્વપક્ષીની દલીલનો આગ્રહ છે. (૫) જેમ નૈવાલિકા નવ દ્રવ્યને સાધારણુ દ્રવ્યત્વ ૨૫ ધર્મ સ્વી-

આવેલાઓના જ સ્પષ્ટ માહાત્મ્ય માટે આત્મા અને આકાશને આધાર અને આધેય જણાવ્યા છે. માટે મંત્રમાં તેના મતની સિદ્ધિ છે એવી શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. પ્રાણ વગેરે પંચજન છે. બાહ્યનું વાક્ય મન્ત્રના અર્થનું નિયામક છે તેથી. “પ્રાણુઃ પ્રાણુ, ચક્ષુનું ચક્ષુ, શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, અન્ત્રનું અન્ત્ર અને મનનું મન” (ભા. ૪-૪-૧૮) આની વાક્યશેષતા શી રીતે બને? એમ કોઈ પૂછે તો કહેવાય છે. પ્રાણાદિ સંજ્ઞાના શબ્દો કરણના વાક્યક છે. તે જ્ઞાનરૂપ અગર ક્રિયારૂપ કાર્ય સ્વભાવપારથી ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેમની અન્ય કરણની અપેક્ષાના અભાવે પ્રાણાદિનું યુગ્મ: પ્રાણાદિ હોવાપણું બાધિત થાય. વળી ભગવાનના માહાત્મ્યનો વિરોધ પણ છે, માટે સ્વઅર્થના નિર્વાહ માટે પંચજન વાક્યનો અન્ય અર્થ છે. આથી બુદ્ધિની પાંચ વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે એમ પ્રાણાદિ પંચજન છે. સંશય, વિપર્યાસ, નિશ્ચય, સ્મૃતિ અને સ્વાપ એ બુદ્ધિનું જૂદી જૂદી રીતે વૃત્તિ પ્રમાણે લક્ષણ કહેવાય છે. (ભા. ૩-૨૬-૩) તેમનું તે રીતે સ્વકાર્યનું ઉત્પન્ન કરવું સ્વતઃ નથી પણ ભગવાનથી છે; માટે બન્ને એક અર્થમાં હોય તો સર્વ બંધ ભેશે. વળી ખરૂંક હોવાથી શેષતા છે. કુર્ષ પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી ભગવાનના માહાત્મ્યનો વિરોધ નથી. ત્યાં પ્રાણ શબ્દથી આમડી, ઘ્રાણ અને પ્રાણનું ગ્રહણ કર્યું છે. વળી “રસના અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે” ત્યાં અન્નનું ગ્રહણ કર્યું અથવા તેજમાં વાણી પ્રતિષ્ઠિત છે. ખાનાર અને અન્ન એક સ્થળે છે. કાવણ કે તે સાથે રહે છે. કોઈક જગ્યાએ એકનું ગ્રહણ છે અને કોઈક જગ્યાએ ઉલ્લયનું ગ્રહણ છે. તેથી તે સઘળાં પાંચજ છે. પરમાકાશ તેમનાથી જૂદું છે. માટે પ્રાણાદિજ પંચ જન છે. એવી તેમના મતની સિદ્ધિ નથી.

જ્યોતિર્વેકેપામસત્યન્ને ॥ ૧-૪-૧૩ ॥

કેટલાકેના મતે જ્યોતિઃ પ્રમાણે અન્નને અભાવે

“કાણે પાકમાં” અન્નનું અન્ન નથી; તો પછી શી રીતે પાંચ હોય? ત્યાં કહે છે જ્યોતિથી તેમની સંખ્યાની પૂર્તિ છે “જેના પછી સંવત્સર છે, એમ પ્રથમ મન્ત્ર કહેવાયો છે. ત્યાં તે દેવો જ્યોતિના જ્યોતિઃ છે” (ભૂ. ૪-૪-૧૩) એમ અન્નના સ્થાનમાં જ્યોતિઃનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. વ્યાખ્યાન પ્રથમજ છે. માટે તેના મતનું મૂલ શ્રુતિમાં છે તે સિદ્ધ થતું નહિ.

૪ યથાવ્યપદિદ્રાધિકરણ

કારણત્વેન આકાશાદિપુ યથાવ્યપદિદ્રોક્તે ॥ ૧-૪-૧૪ ॥

પણ આકાશાદિમાં કારણ તરીકે પ્રથમ બતાવ્યું તેવું કહેલું છે તેથી.

શ્રુતિના વિપ્રતિપેદથી સ્મૃતિનું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ એવો મત દૂર કરવાને છે તેમ પાંચ તત્વને લાગુ પડે એવો દાખો પણ ધર્મ સંખ્યાએ સ્વીકારવો જોઈએ. પણ તેમણે એવો પણ ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી; તેવા ધર્મના અભાવે કેવલ પાંચનીજ સંખ્યા બાકી રહે છે. તેથી “૨૫” અર્થ સંભવતો નથી.

શ્રુતિનો વિપ્રતિપેદ્ય નથી. માટે અધિકરણનો આરંભ કરે છે. ત્યાં, શ્રુતિમાં સૃષ્ટિના ભેદ ઘણા છે. કોઈક સ્થળે આકાશ વગેરે છે. “આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું” (તે ૨-૧. કોઈક સ્થળે તેજ વગેરે છે “તે તેજને સૂચ્યું” (છાં. ૬-૨-૩) કોઈક સ્થળે, બીજી રીતે જ છે, “આમાંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે” (મું. ૫-૧-૩) “આ સર્વ સૂચ્યું” [ખ. ૨-૨-૫]. આ પ્રમાણે ક્રમ અને વ્યુત્ક્રમથી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિના પ્રતિ-પાદક હોવાથી અને વસ્તુના દ્વિરૂપનો સંભવ નથી તેથી “અહો, તારા પછી પ્રજા અને પશુઓ ઉત્પન્ન થાય છે” એવા વાક્ય પ્રમાણે સૃષ્ટિનાં વાક્યો અર્થવાદ રૂપથી પ્રજાના સ્વરૂપના જ્ઞાનના અર્થવાળું હોવાથી અધ્યારોપના અપવાદના ન્યાયથી વેદાન્તનું પ્રજાકારણ સિદ્ધ થતું નથી. માટે આબુબાલુ દેખાતા જગતના કારણની શોધ કરવામાં બાહ્ય અને અબાહ્ય મતના ભેદો હોય તો પણ કૃષિ, ભગવાનના જ્ઞાનના અંશાવતાર હોવાથી તેના મતના પ્રકારથી જ જગતની વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થતી હોય તો કહેવાય છે કે સૃષ્ટિના ભેદોમાં પ્રજા કારણ થવામાં કોઈપણ શંકા નથી. સર્વ પ્રકારોમાં તેજ કારણ તરીકે કહેલું છે. આકાશાદિમાં કારણ તરીકે પ્રજા એકત્ર જે પ્રમાણે વ્યપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે છે. અન્યત્ર પણ તેજ કારણ તરીકે કહેલું છે. “તેને કાર્ય તથા કારણ નથી” (ચે. ૬-૭) ઇત્યાદિ નિરાકરણ તો લૌકિક કર્તૃત્વના નિર્ણય પર છે. કારણ કે તેની જ પ્રતીતિ થયેલી છે. સર્વથી તેના વૈલક્ષણ્ય માટે વૈદિકોના અબાધિત અર્થની એક વાક્યતા અભિપ્રેત હોવાથી એવો “જ-અને”નો અર્થ છે. કાર્યના પ્રકારમાં ભેદ માહાત્મ્યનો જાપક છે તેનો બાધક નહિ. બહુ રીતે કૃતિનું સામર્થ્ય લોકમાં પણ માહાત્મ્યનું સૂચક છે. માટે શ્રુતિના વિપ્રતિપેદ્યથી સ્મૃતિનો સ્વીકાર નથી એમ સિદ્ધ થયું છે.

૫ સમાકર્ષાધિકરણ

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧-૪-૧૫ ॥

“એવાઇ આવે છે તેથી.”

ફરીથી બીજી રીતે શંકાનો પરિહાર કરે છે. કવચિત્ “અથવા આગળ અસત્ હતું” (તે. ૨-૭). કવચિત્ “હે ભાઈ, આગળ આ સત્ હતું. કેટલાકે કહ્યું” તે આગળ અસત્

સૂત્ર ૧૪ - માયાવાદમાં અધ્યારોપ અને અપવાદથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવવામાં આવે છે તે મત પ્રમાણે શ્રુતિમાં જે પ્રકારનાં વાક્યો છે (૧) કર્તૃત્વ બોધક (૨) અકર્તૃત્વ બોધક. માયાવાદિઓ અને પ્રકારનાં વાક્યોમાંથી કર્તૃત્વ પ્રતિપાદક જે વાક્યો છે તેનાથી જ્યાં કર્તૃત્વનું આરોપણ કરે છે અને તે જ્યાં અકર્તૃ છે એમ અપવાદ કરે છે. તે ન્યાયથી જોતાં બધા કારણ નથી. એમ પૂર્વ-પક્ષીની દલીલ છે, (૨) વેદથી બાહ્ય તે બાહ્ય તો ગૌતમ, કણ્વાદ વગેરે એ તેમના મતમાં પરમાણુને જ જગતનું કારણ માન્યુ છે. અજ્ઞાત મતો તે માંખ્ય છે કારણ કે તે શ્રુતિ મુલક છે.

(૧) સૂત્ર ૧૫. વિરુદ્ધ જ્ઞાન, અર્થાત્ બધા કારણ નથી એવું જણાવનાર ક્યન (ચંદ્રાચાર્ય) બદલે નિર્ણય માનતા હોવાથી જગતનું કર્તૃ તરીકે સ્વીકારતા નથી. માયા જન્ય સર્વજ્ઞ બદલ જન્ય બધા એમ જગતનું કર્તૃ છે. નિર્ણય બદલથી આ બધા બોધ છે. ઉપામના માટે જ જગતમાં કર્તૃત્વ

હતું” (ત્ર. સં. ૧૦-૧૨૯-૧) વગેરે વાક્યોમાં પ્રદાનું પણ વિગાન સંભળાય છે. “તેને” કેટલાકે કહ્યું “એવા કર્મની આક્રમક અન્યમથા સંભવે છે. અસત્-તમ શબ્દથી પ્રદાનું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય નથી “અસત્ ન તે નથી” (તે. ૨-૬) એનાથી બાધ છે. “તેની” પેલેપાર આદિત્યવર્ણવાળો ” એ ૩-૮ એમ પણ છે. માટે દારણ તરીકે પણ શ્રુતિના વિપ્રતિપેદથી પ્રદા કારણ નથી. આમ જો હોય તો કહેવાય છે.

સ્વસ્થાનથી તેનું આકર્ષણ થાય છે. આકર્ષ જોટલે વ્યાવન થવું. આ સઘળાં વાક્યોમાં અસત્ વગેરે પદો નિરાત્મકતાના અર્થો કહેતા નથી. પણ વૈલક્ષણ્યથી છે. સર્વ શબ્દથી વાચ્ય પ્રદા સિદ્ધ છે. જેમ “કાણુ જાણુ છે? કાણુ અહિંમાં બોલે?” (ત્ર. સં. ૩-૫૪૫) “સઘળા વેદો જેમના પદનું આમનન કરે છે” (કં. ૧-૨-૧૫) “જ્યાંથી વાણી નિવૃત્ત થાય છે” (તે. ૨-૯) “મનથીજ દર્શન કરવું જોઈએ” (ખૂ. ૪-૪-૧૯) વગેરે સર્વે વિરુદ્ધ ધર્મો ભગવાનમાં કહેવાય છે. આ પ્રકારે અનેક વિરુદ્ધ શબ્દની વાચ્યતા લોક પ્રસિદ્ધ પ્રકારના અર્થવાળા સમાકર્ષણથી સમજાય છે. તેનું જે પ્રકારે ઉપાસન કરે છે તે તે પ્રકારે થાય છે. એમ ફલના સ્થાપન માટે છે. “અસત્ જ તે થાય છે.” (તે. ૨-૬) જેમ કંસાદિકના મારક છે. “તે કેટલાક કહે છે” અહિંમાં સર્વ પ્રપંચથી વિલક્ષણતા છે. “પ્રપંચ રૂપે પણ તે છે” એવો પ્રથમ પક્ષ છે. અવ્યાકૃત્, અસત્યશ્રી તુલ્ય છે. “તે અસત્ નથી એવું મન” પ્રદા તમ હતું એમ અનભિવ્યક્ત છે; કારણ કે કર્મ પણ ભગવદ્ રૂપ છે. પૂર્વકાણ્ડમાં પણ તેનાથીજ સૃષ્ટિ છે. અંધકારથી પોતાથી લોકમાં ગૂઢત્વ સંભવતું નથી. માટે પ્રદા કવચિત્ વિલક્ષણતાથી, કવચિત્ અવિલક્ષણતાથી, જગત્ છે કારણ કે તે ભગવદ્ રૂપ છે. વળી તેનું કર્તૃ પણ પ્રદા છે. જો એક વાક્ય સંભવિત હોય તો અજ્ઞાનથી નિરાકરણ અચુકત છે. માટે શબ્દના વૈલક્ષણ્યથી શ્રુતિનો વિપ્રતિપેદ કહેવાને શક્ય નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૬ જગદ્વાચિત્વાર્થિદરણુ.

જગદ્વાર્ચિત્વાર્ત્ ॥ ૧-૪-૧૬ ॥

(ભગવાનજ). જગત્ના કર્તા છે તેવો વાચ્ય અર્થ છે તેથી.

આ પ્રકારે શબ્દના વિપ્રતિપેદનો પરિહાર કરીને અર્થના વિપ્રતિપેદનો પરિહાર કરે છે. કૌપીતક્રિયાજાણમાં બાલાક્રિ અને અન્નતશત્રુના સંવાદમાં બાલાક્રિ અન્નત શત્રુને પ્રદાનો ઉપદેશ કરવા આવ્યો. પ્રથમ આદિત્ય વગેરે દક્ષિણ અક્ષિ પુરુષ સુધી પરિહાર પ્રદાની ઉપાસનાઓ કહીને તે પ્રમાણે નિરાકરણ કરવામાં તેની પાસેજ જ્ઞાન માટે જોડો. પછી સાત પુરુષની સમીપ જાને આવીને પ્રદાવાદ કર્યો. ત્યાં “હે બાલાક્રિ આ આરોપ કર્યો છે પણ ખરી રીતે એ કર્તૃત્વ માયાને લીધે છે એમ જણાવોને પ્રકૃતિને બદલે માયા તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે અને સાંખ્યોના પ્રકૃતિવાદને નષ્ટ કરવાનો પ્રયામ કરે છે.)

સ્ત્ર. ૧૬. (૧) “વગેરે” શબ્દથી બુદ્ધ વગેરેનું ગ્રહણ છે (૨) જેમ સઘળા દેહોમાં જીવ સરખો તે પણ કર્મના બેદને લીધે એક દેહ રાજ તરીકે જાણખાય છે અને બીજો યજ્ઞમાન તરીકે

પુરુષે કયાં શયન કર્યું ?” (કા. ૪-૧૬) વગેરેમાં જીવની પ્રકાન્તિ કરી. માટેજ સર્વ ઉત્પત્તિ કહીને બ્રહ્મનો પણ અનુપ્રવેશ કહ્યો. ત્યાં સંદેહ રહે છે. જીવજ બ્રહ્મ સહિત કર્તા છે કે બ્રહ્મજ ? ત્યાં જીવજ કર્તા છે. આખા જગતના બ્રહ્મ^૧ વગરે ધર્મો છે. રાજાનીર માફક અગર યજ્ઞમાનની માફક. આ ઉપકરણમાં બ્રહ્મના ઉપક્રમથી જીવ પર્યન્ત ઉક્તિ હોવાથી સર્વત્રજ^૨ બ્રહ્મ તરીકે કહેલો જીવજ કર્તા છે. પતેમ હોવાથી લોકમાં પણ જીવનું કર્તૃત્વ બહજ થાય. વળી બન્ધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થાપણ આમ^૩ હોય. તો અર્થથી પ્રકૃતિનુંજ કર્તૃત્વ ફલિત થશે એમ પ્રાપ્ત થાય તો, કહેવાય છે.

જગતનો વાચક શબ્દ છે તેથી. “આ પુરુષોનો કર્તા અને જેનું આ કર્મ છે” તેવા ઉપક્રમમાં “આ” શબ્દથી જગત્ કહેવાય છે. વળી પુરુષ શબ્દથી જીવ છે. તે જડ અને જીવ રૂપી જગતના કર્તા બ્રહ્મ છે, એવું પ્રથમ^૪ સિદ્ધ થયું છે. તેના અનુરોધથી અહિં^૫ આં પણ બ્રહ્મ, પરત્વેજ ઉચિત છે. સર્વનો વિશ્લેષ તથા અશ્રુતની^૬ કલ્પનો નહિ. માટે ‘સુપુત્રિમાં પણ બ્રહ્માર્માંજ લય હોય છે. માટે તેમાંથીજ સર્વ છે એવું બાણુવું બોધ્યે. પ્રાણુ અને^૭ આત્મા શબ્દની વાચ્યતા તો પહેલેથીજ સિદ્ધ છે. માટે^૮ જીવથી અધિષ્ઠિત પ્રકૃતિ કારણુ નથી.

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादितिचेत्तद् व्याख्यातम् ॥१-४-१७॥

જીવ અને સુખ્ય પ્રાણુના લિંગથી તેમાંથી (જીવ અને પ્રાણુમાંથી) સૃષ્ટિ કહેલી છે એમ કહેવામાં આવે તો કહે છે કે (જીવ અને પ્રાણુનું) કર્તૃત્વ જીવ બ્રહ્મનો આશ્રિત છે તેથી અને પ્રાણુને બ્રહ્મનો યોગ છે તેથી એમ કહ્યું છે સ્વતન્ત્ર રીતે નહિ) એવું પ્રથમ વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

કષ્ટક શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. અહિં^૫ આં જીવની^૨ પ્રકાન્તિ છે “હે બ્રહ્માહિ આ પુરુષ કયાં શયન પાગ્યો છે ?” (કા. ૪-૧૬) ત્યાં બ્રહ્મ તો હજી પણ સિદ્ધ થયું નથી. “આ પ્રકારે છે, આ પ્રકારે નથી”. આથી શયન અને વિત્યાનનો લક્ષણવાળા જીવના

ઓગળાય છે તેમ અહિં^૫ આ પણ (ક) શકા-ઉપક્રમના પ્રાબલ્યથી બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ છે. ઉપર ઉપ-સંહારના બેઠમાં ઉપક્રમના પ્રાબલ્યનો અભાવ છે (૪) ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના સ્થળોમાં (૫) વેદથી બે દેવથી વિશિષ્ટ અભિમાનીના કર્તૃત્વનો બોધ હોય તો (૬) ‘અભિમાનીનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ થાય તો (૭) પૂર્વ અધ્યાયમાં એટલે ઇન્દ્રપ્રતર્દનના સંવાદમાં આ મિદ્ધ કરેલું છે (૮) અશ્રુત પ્રકૃતિના અભિમાનીની કલ્પના કરવી પડે અને ત્રુત બ્રહ્મનો લાગ કરવો પડે એ રીતે દોષ આવે (૯) પ્રાણુજ પ્રગતમાં છે એ વાક્યના વિરોધથી પ્રાણુદિનો બ્રહ્મમાં લય થી રીતે યોગ^૩ આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે (૧૦) પ્રાણુ એટલે બ્રહ્મ એવું ઇન્દ્ર પ્રતર્દનના સંવાદમાં કહેલું છે. (૧૧) ભગવાનજ જગતનો કર્તા કહ્યો છે જીવ નહિ તેથી જગતના કર્તા હોવાપણુમાં યુક્તો અન્વય બ્રહ્મની સાથેજ કરવો છે. અન્વય સાથે-પ્રકૃતિ સાથે નહિ.

સૂત્ર ૧૭ (૧) જીવનું સિદ્ધિ હોવાથી જીવજ સૃષ્ટિનું કારણુ છે, બલ નહિ. શયન કરવું તથા વિત્યાન પામવું એ જીવના ધર્મો છે બ્રહ્મના નહિ આ વક્ષણુ ધર્મો કા. ૪-૧૬ ની યુતિ વાચવાથી નજરે પડે છે આ ઉપગ્રથી અનુમાન કરવાનું કારણુ મળે છે કે તે સ્થળે જીવનુંજ કર્તૃત્વ દૃષ્ટિ ગોચર સાધ છે આવી શંકા પૂર્વપક્ષી દગે છે આમ શકા કરીને પછી જણાવે છે કે જીવમાં સ્વતઃ કર્તૃત્વ મંલ-વળ નથી. તે પ્રકૃતિના આધારથી જીવમાં જોવામાં આવે છે. માટે આખરે તો પ્રકૃતિ

ધર્મના દર્શનથી તેનીજ પ્રકૃતિ તથા જગત્ કર્તૃત્વ હોય છે. તે સ્વતઃ અસંભવિત છે, તેથી કર્તૃત્વ પ્રકૃતિમાં ફલિત થશે અથવા મુખ્ય(૨) પ્રાણુનું લિંગ પણ અહિંઆ છે. “પ્રાણુજ એકધા હોય છે.” એમ મુખ્યિતમાં તેનીજ પ્રવૃત્તિ જણાય છે. વિદ્યમાનમાંથીજ સર્વ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય હોય છે. વળી તે પ્રકૃતિનો અંશ છે; કારણ કે ૪૮ પ્રધાનથીજ સૃષ્ટિમાં સર્વની ઉત્પત્તિ છે. માટે આ પ્રકરણથી જીવદ્વારા અગર સાક્ષાત્ પ્રકૃતિ કારણ છે એવું પ્રાપ્ત થાય તો ત્યાં કહેવાય છે.

તેનું વ્યાખ્યાન (૩)કર્તૃ છે. આ જાનેનું ઉલ્લેખ લિંગ જ નથી, એક આશ્રય હોવાથી તેમજ તેના યોગથી અહિંઆ સઘણુંજ કાર્ય ભગવાનથીજ છે, અન્યથી નહિ. માટે આથી પ્રકાશાદ્ય સિદ્ધ થાય છે. પ્રકૃતિનો વાદ નહિ.

અન્યાર્થે તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નચારવ્યાનાભ્યામપિ ચૈવમેકે ॥૧-૪-૨૮॥

અન્યને માટે (પ્રશ્નના જ્ઞાન માટે) તે છે એમ જૈમિનિ કહે છે. વળી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી પણ આ પ્રકરણુ પ્રશ્નનું સમન્વય છે. એ પ્રમાણે કેટલીક શાખાવાળા કહે છે.

સ્વમતથી પરિહાર કહીને, નિયત ધર્મવાદથી પણ પરિહાર કહે છે. સ્વાય અને પ્રતિપોષ જીવના ધર્મોજ છે. પ્રાણુ સહુ વગેરેના લયનો આધાર છે. તે પક્ષમાં પણ અન્ય માટે તેના ધર્મનું કીર્તન છે. બેદમાં તેનું નિરાકરણ ખાસ કરવું લેખ્યું. માટે ૨૮=તો શબ્દ છે. પ્રશ્નની પ્રતિપત્તિ માટેજ જીવના લય અને ઉદ્ભવ મૃતિના વૈલક્ષણ્યથી છે, પ્રાણુનું કીર્તન આશ્રય પ્રશ્નના બોધ માટે છે. શા ઉપરથી આ સમન્વય છે? તે કહે છે. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી આ સમન્વય છે. “અહો બાલાકિ! આ પુરુષોના” એવા ઉપક્રમમાં મુખ્ય પ્રશ્નનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેના જ્ઞાનથી અસુરનો જય છે, સર્વ

કર્તૃ છે એ સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય છે. (૨) એજ રીતે મુખ્ય પ્રાણુનું પણ લિંગ ત્યાં હોવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ મુખ્ય પ્રાણુથી છે એમ માનવું. પ્રાણુ સિવાય બીજાની સુષુપ્તિમાં પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. આ પ્રાણુ પ્રકૃતિનો અંશ હોવાથી પ્રથમની માફક પ્રકૃતિનેજ સૃષ્ટિની કર્તૃ માનવી (૩) ઉપર ૧-૨ માં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણુ પરત્વે કરેલી શંકાઓનો નિરાસ અહિંઆ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. જો કે દર્શાવેલા સ્થળે જીવ અને મુખ્ય પ્રાણુનું લિંગ છે તો પણ તેથી જીવ અગર મુખ્ય પ્રાણુમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તે જીવ તથા પ્રાણુમાં પ્રકૃતિમાંથી બની આવતી નથી. કારણ કે જીવને જે કર્તૃ કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તે જાહનો આશ્રય કરીને રહે છે અને તે જાહના આશ્રયથી પ્રશ્નનું કર્તૃત્વ તેમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ પ્રાણુને પણ જાહનો યોગ હોવાથી કર્તૃત્વ ત્યાં પણ જણાય છે. માટે ઉભયથી જેવું પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ નથી પણ પ્રશ્નનુંજ છે.

સૂત્ર ૧૮ (૧) સાંખ્યમતનો સ્વીકાર તમામ સાંખ્યવાદીઓ પણ સ્વીકારતા નથી તે જણાવવાને નિયત ધર્મવાદના સ્વરૂપને કહે છે (૨) મતમાં આવેલા “તુ” શબ્દનું પ્રયોજન આ છે. પૂર્વપક્ષ કરતાં આ પક્ષ વધારે બળવાન કેમ નહિ તે શંકાનો પરિહાર કરવામાં તુ “શબ્દનું પ્રયોજન છે એમ જો કોઈ કહે કહે, ના, આ મતનો પ્રથમના વેદાન્તમતથી ભેદ હોય તો અવશ્ય જૈમિનિએ સાંખ્યમતનો નિરાસ લેખ્યો એવો બોધ શબ્દમાં રહ્યો છે. સિદ્ધાન્ત પક્ષથી પૂર્વપક્ષનો ઉત્કર્ષ તે જણાવતો નથી

ભૂતે: ઉપર શ્રદ્ધતા તથા સ્વારાજ્ય તેમજ આધિપત્ય એ કલ છે. આ બે અમુખ્યમાં સંભવતુ નથી. ૪૧મી પ્રશ્ન અને વ્યાખ્યાનથી “હે બાલાકિ આ પુરુષે કયાં રાયન કર્યું?” એવો પ્રશ્ન છે. ત્યાં જીવ જણાવેલો હોવાથી, અધિકરણ જણાવતું નથી. “જ્યા હે બાલાકિ આ પુરુષ રાયન પામ્યો છે” (કો. ૪-૧૬) એવું વ્યાખ્યાન છે. નાદીઓનું જ્ઞાન કરાવવાને વ્યાખ્યાન કરતા નથી. પણ જેની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેવા બ્રહ્મને શી રીતે નાદીથી જુદો આત્મા સમજવાય છે એ શી રીતે જાણ્યું? ત્યાં કહે છે. કેટલાક આ પ્રકારે કહે છે. કેટલાક વાજસનેયી શાખાવાળાઓ છે. તેમાં પણ દૃષ્ટાન્તાલાકિપ્રાભિજ્ઞમાં-તે અન્નતશત્રુ જાણ્યો “જ્યાં આ સુતેલો હતો, જે આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે તે આ પ્રાણના વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞાન લાવીને જે હૃદયની અદર આકાશ છે તેમાં રાયન પામે છે,” (ખ. ૨-૧-૧૭) એમ અહિંયાં આકાશ શબ્દ બ્રહ્મ છે. “સત્ત્વી સાથે હે સામ્ય ત્યારે સંપન્ન થાય છે” (છા. ૬-૮-૧) એમ પણ છે “પોતે અપીત હોય છે” (છા. ૬-૮-૧) એવું પણ છે. માટે આધાર રૂપ બ્રહ્મના જ્ઞાપનનો અર્થ હોવાથી જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનું સિંગ હોવાથી પ્રકૃતિવાદ છે એવું બધે જણાવતું નથી.

૭ વાક્યાન્વયાધિકરણ

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧-૪-૧૧ ॥

વાક્યના અ-વચથી (પ્રકરણ જીવનું નહિ પણ બ્રહ્મનું છે).

ફરીથી જીવ અને બ્રહ્મનાવાદથી પ્રકૃતિ કારણવાદની શંકા કરીને નિરાકરણ કરે છે. બૃહદારણ્યકના ચોથા અને છઠ્ઠા યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીના સંવાદમાં “જેનાથી હું અમૃત થઈ શકતી નથી તેને હું શુ કહું” એવા વચનથી વિરક્ત કહીને “જે આપ જાણો છો તેજ મને કહો” (ખ ૪-૫-૪) એમ પૂછવામાં આવતાં તેમને અભિમુખ કરીને “પતિના કામ માટે” (ખ. ૪-૫-૬) વગેરેથી અમૃતત્વના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે. છઠ્ઠામાં ફરીથી ઉપસંહારમાં પણ-અરે, આટલું અમૃતત્વ છે એમ કહીને યાજ્ઞવલ્ક્યે સંન્યામ લીધી. (ખ. ૪-૫-૧૫)

(૩) ઉપસંહારમાં જણાવેલું કલ (૪) સૂત્રમાં જણાવેલો અન્ય હેતુ (૫) “આ” એટલે બાલાકિએ જાણેલા પદાર્થનો અહિં આ નિર્દેશ છે (૬) જૈમિનિના મતે જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનું સિંગ બ્રહ્મના જ્ઞાન માટે છે. તેના વિશેષ હેતુ તરીકે પ્રશ્ન અને ઉત્તર બોલા “હે બાલાકિ આ પુરુષે કયાં રાયન કર્યું” એવો પ્રશ્ન કરેલો હોવાથી તથા તેના ઉત્તરમાં “જ્યાં આ પુરુષ રાયન પામ્યો છે” એમ કહ્યું છે (કો. ૪-૧૬) અહિંયાં “જ્યાં” શબ્દથી રાયન પામનાર જીવનું અધિકરણ બ્રહ્મ સમજના જે નાદીઓ નહિ આ રીતે પ્રશ્ન અને ઉત્તર બરાબર અવગતતા જીવના સિંગથી બ્રહ્મને જ બોધ થાય છે પ્રકૃતિનો નહિ આ બાજતને વિશય સ્પષ્ટતાથી વાજમનેયિ ગાખા વાળાએ દેખે બાનાદિ સાક્ષ્યમાં કરી છે (૭) આ સૂત્રમાં જૈમિનિના મતનો ઉદ્દેશ્ય એવો છે તેમનું કહેવું એવું છે કે મૈત્રેયીના પાલનમાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં સિંગ છે એ વાન ખરી છે અને તેથી જીવ અજ્ઞાન સંહિતા કારણ છે પણ પ્રકૃતિની કારણતાનો અર્થ નથી કારણ કે અહિંયાં જીવ અને આધાર રૂપ બ્રહ્મનું જ જ્ઞાન કરાવે છે

ત્યાં જીવનું પ્રકરણ છે કે જ્ઞાનું ? એવો સંશય છે. ત્યાં આત્માની પ્રિયતા ? સ્વ-પ્રતીતિથી પુત્રાદિની અવેક્ષાએ જીવાવતાં જીવજ ઉપક્રમમાં આત્મ તરીકે કહે છે. ત્યાર પછીથી ત્યાં દર્શન વગેરે કહે છે. તેથી સર્વ વિદિત ક્ષણ કહે છે. ત્યાં શીરીતે આત્માના જ્ઞાનથી સઘળું જ્ઞાન છે ? એવી આકાંક્ષા થાય તો “આ સર્વ જે આત્મા છે” (ખૃ. ૪-૫-૭) ત્યાં સુધી તેનેજ સર્વરૂપ કહે છે.

પછીથી આ સંધાતમાં આત્મજ્ઞાન શીરીતે થાય છે એવી આકાંક્ષામાં હુંદુલિ વગેરેનાં ત્રણ દૃષ્ટાન્તો કહે છે. પરંપરાથી બાહ્ય અને આભ્યન્તર લેદથી જેમ મહાકોલાહલમાં વગાડતા હુંદુલિના શબ્દનું શબ્દ થાય છે ત્યાં કારણ હુંદુલિ દર્શન અગર હુંદુલિના આધાતનું દર્શન છે.^૨ અનુમાનદ્વારા ચિત્તમાં નિવેશ થતાં તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે પ્રમાણે આત્માના યોગક^૩ કાર્યના અનુસંધાનમાં તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^૪ ત્યાં શીરીતે સર્વત્વ છે એવી આકાંક્ષા અને તો^૫ ત્યાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલું સઘળું નામરૂપ તેમાંજ લય પામે છે. ‘તે જેમ’ એમ બેથી કહે છે. મધ્યમાં તેજ અતિરિક્ત પ્રવેશ પામતો નથી “તે જેમ સૈન્ધવધન” થી કહે છે. આધેય તરીકે તેટલા પ્રમાણના નિરાકરણ માટે કહે છે “પ્રમાણ પછી સંસાર નથી” એમ કાર્યથી અતિરિક્તરૂપી કહેવાને શક્ય નથી. તેથી ત્યાં વિશેષ આકાંક્ષામાં અતિરિક્તતાના ઝઘનમાં વાચકત્વની-આશંકા કરીને તેના પરિહાર માટે કહે છે “તે બોલ્યો” એમ “અવિનાશી” થી કાર્યવિલક્ષણ વાસ્તવિક રીતથી કહીને વિવચના સંબંધથી સંસાર કહે છે. માત્રાને^૬ સંસર્ગ તો આને થાય છે. એમ ખાસ કરીને અઘનમાં હેતુ કહે છે “અથવા જે આને” ઇત્યાદિથી ન્યાંસુધી સમાપ્તિ છે. ત્યાં સુધી^૭ ચક્ષુ રૂપનેજ જુએ છે. આત્માને નહિ. દૃષ્ટાન્તનું સ્વરૂપ દરથના જ્ઞાનથી જીણું નથી^૮ કારણ કે તે એનું રૂપ નથી. આ પ્રકારે દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યના વ્યવહારના

“સૂત્ર ૧૯” (૧) લૌકિક પ્રતીતિથી (૨) હુંદુલિના દ્રશાન્તમાં હુંદુલિનો આધાત કારણ છે તેનું દર્શન નહિ એવી શંકા થાય તો અનુમાનદ્વારા તે સ્પષ્ટ કરે છે. તે અનુમાન આ પ્રમાણે છે. મહાકોલાહલમાં હુંદુલિના અવાજનું શ્રવણ કર્યા પછી આ અવાજ કોનો છે તે જાણવાની આપણામાં જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી આ શબ્દ હુંદુલિના આધાતથી ઉત્પન્ન થયેલો છે કારણ કે પ્રથમ સંભોગેના શબ્દની સમાન તે અવાજ છે. જે અવાજ આવા પ્રકારનો નહોતો તે આવો નથી. જેમકે ઘટ. આ રીતે અનુમાન મિદ્ધ થતાં જેમ આ શબ્દ નિત્ય છે તેને આપણે જોઈશું એવા વિચારથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે અને પછી હુંદુલિનું દર્શન પણ થાય છે. હુંદુલિ તેવા પ્રકારના શબ્દનું કારણ છે એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારે ઉપચારથી હુંદુલિમાં નિત્ય કારણ હુંદુલિમાં દર્શનમાં દેખાય છે. માટે જ ભાષ્યમાં હુંદુલિ દર્શન કારણ છે એવો પ્રયોગ કર્યો છે (૩) શરીર (૪) ભગવાનમાં (૫) ભગવાનમાંથી જ (૬) આ શ્રુતિનું તોતરપ^૭ આ છે. ભૂતલય પછી ભગવાનની રૂપાથી અજ્ઞાનનો નાશ નામરૂપાત્મક કાર્યનું રાપક રૂપ હોતું નથી. શરીરના લય પછીથી રાપક રૂપ નથી એમ સમજવું. કહે કે ભગવાનજ નથી. (૭) જગત્થી ભગવાન જુદા છે એવા આ ઘનમાં (૮) ભગવાન વિશેષ રીતે કહી શકાય એમ નથી માટે વચ્ચકત્વ (૯) જે ભગવાન નિત્ય ન હોય તો તેમને માત્રાનો સંસર્ગ થાય નહીં (૧૦) ન્યાં સુધી બેદ દષ્ટિ હોય છે ત્યાં સુધી ચક્ષુ રૂપ જુએ છે (૧૧) કોઈને શંકા થાય કે “આ સઘળું સ્વભેદ” એ શ્રુતિ પ્રમાણે રૂપ પણ જ છે તો તેના ઉત્તરમાં જીણું છે કે રૂપ હિં જ જુએ છે સ્વભેદ નહિ. આ સમયે જોનારમાં “આ સઘળું સ્વભેદ” એવા જ્ઞાનનો અભાવ

જ્ઞાનથી અવસ્થાનાં વિશેષથી^{૧૨} તેનું જ્ઞાન અથક્ય કહીને જ્ઞાન પછી કર્મ અને કર્તાનો ભાવ નથી એ “અથવા જેમાં અન્ય જેવું હોય” ઇત્યાદિથી કહે છે. આજ્ઞાન અમૃત છે. ત્યાં^{૧૩} આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં જીવનું પ્રકરણ છે એમ જણાય છે. તેની પ્રજ્ઞતા તથા જગત્ કર્તૃત્વ એ^{૧૪} ઉત્કર્ષ છે.

તેનાથી બીજાને બ્રહ્મ તરીકે કહેવો યુક્ત નથી; કારણ કે^{૧૫} અર્થનો વિરોધ છે. તેથી વેદમાં સ્પષ્ટિવાક્યોના અન્યાયથી અન્ય અર્થ હોવાથી બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી એમ પ્રકૃતિવાદજ^{૧૬} ચોચ છે. એમ પ્રાસ થાય તો કહે છે: વાક્યનો અન્વય ભગવાનમાંજ છે. અહિં આં જીવના પ્રાધાન્યની ગન્ધ સરખી પણ નથી. સર્વત્ર ભગવાન સાથેના અન્વયથીજ જીવ પણ પ્રિય છે, કારણ કે તેજ સુખરૂપ છે. “સઘળા ઉપનિષદના અનુરોધથી જ આ અર્થને પણ કહેવો ઉચિત છે. “તેને જાણીને મૃત્યુની પાર નાચ છે” (શ્વે. ૩-૮) “આનન્દથીજ ખરેખર આ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે” (તે ૩-૬) સઘળા આત્માઓજ વ્યુત્પન્નરણુ પામે છે. આજ ખરેખર નિઃસંદિગ્ધ આનન્દિત કરે છે (તે ૨-૭) વગેરે હજારો શ્રુતિઓથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, કાર્થ અને અંશોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે આ વાક્ય પણ બ્રહ્મપરાયણ ઉચિત છે. કારણ કે સઘળા વ્યવહારનું મૂળ^{૧૭} તે છે એવું પ્રથમજ કહ્યું છે. વિષયનો સ્પર્શ વિજ્ઞાતૃત્વ પણ તેને જ છે.

આ પ્રમાણે હોયતો સઘળું બધું બેશે. માટે વાક્યના અન્વયથી તે જીવ પરત્વે નથી, જેથી પ્રકૃતિવાદ બને.

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધે લિङ्गमाश्मरन्त्यः ॥ ૧-૪-૨૦ ॥

એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધિનું આ લિંગ છે એમ આશ્મરન્ત્ય કહે છે.

નિયત ધર્મવાદીના પણ મતથી પ્રકૃતવિષયમાં સિદ્ધાન્ત કહેવાને અન્ય પક્ષી કહે છે. તેમાં બ્રહ્મવાદના એકદેશિવાદો છે. તેમાં જીવ એટલે પોતાના ભોગની નિષ્પત્તિ માટે વિસ્ફુલિંગની માફક ભગવાનથી કરાધલો પોતાનો અંશ છે એમ આશ્મરન્ત્ય માને છે. વળી જીવ અનાદિ સિદ્ધ છે અને ચૈતન્ય માત્ર શરીરાદિના સંઘાતમાં પ્રવેશ પામેલો છે અને ચિત્માં તેટલાથી પ્રવેશ કરવામાં મોક્ષ છે એમ ઐહીલોભિ આચાર્યમાને છે. કાશકૃત્સ્ન છે કારણ કે ત્યાં ૩૫માં બ્રહ્મની પ્રતીતિ છે. દ્રષ્ટા બ્રહ્મ તરીકે ૩૫ને જોતા નથી માટે જ વિશેષ ૩૫થી બ્રહ્મનું ઉપાદાન કરવું શક્ય નથી. (૧૨) જ્ઞાનથી બેદદષ્ટિનો ભય થાય તો પણ વિશેષ ૩૫થી તેનું કથન અશક્ય છે (૧૩) યેનાદમમૃતઃ સ્વામ્ તે આદિ માત્રાસંસર્ગસ્ત્વસ્વ ધ્રુવતિ એ મધ્ય, દ્વદશિવ, હિ તે અન્તિમ—આ શ્રુતિઓના વિષય જીવ છે (૧૪) ઉક્ત સ્થળે પ્રકરણ જીવનું જ છે તોપણ તે જીવને બ્રહ્મ કહેવામાં આવેલું છે તથા તેને જગતનું કારણ કહ્યું છે તેનું કારણ તેના (જીવનો) ઉત્કર્ષ જણાવવાને છે (૧૫) કાર્ણરૂપે બ્રહ્મ અવિકારી છે તો તે શરીરે જગત રૂપ થાય એવો અર્થ વિરોધ (૧૬) કેવલ જીવમાં જગતનું કર્તૃત્વ સસવતું નથી માટે જીવથી અધિષ્ઠિત પ્રકૃતિ જ જગતનું કારણ છે એવો વાદ (૧૭) વિષયને સ્પર્શ કરવો તે જીવનો ધર્મ છે અને તે ધર્મજીવ બ્રહ્મનો આશ્રિત હોવાથી બ્રહ્મમાં કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાતૃત્વ બ્રહ્મનો ધર્મ છે, અને જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી જીવમાં તેનો ભાસ થાય છે.

કહે છે કે આસક્તિથી વિષય/લોગવવાપણું ભગવાનથી જ જીવતાં છે. તે પણ સ્વમતને અનુસરીને અહિં આં પરિહાર કરે છે. તેમાં યુગ વગરના પ્રિય અને સહવચનથી આ જીવનું જ પ્રકરણ છે એવી શંકા કરીને જીવોપક્રમનું અન્ય પ્રયોગન કહે છે, કારણ કે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ કે જોમ છઠી વિભાજના છે. તેનું લિંગ જીવ અથવા હોવાથી તેની સાથે અભેદથી ઉપદ્રવ છે. તે પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિનું લિંગ છે. એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા છે. તેનું જ આગળ વ્યુત્પાદન છે. તેથી તેનું જ આ સાધક છે “જેમ જીવ ભગવાન છે એ રીતે જીવ તથા જડ” મા આશ્મરથ માને છે. ભગવાનજ શ્રોતવ્ય વગેરેનો વિષય છે. માટે નિયત ધર્મના જીવવાદમાં પણ જીવોપક્રમ હોય નથી.

ઉત્ક્રમિષ્યત્ત एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥ ૧-૪-૨૧ ॥

સંસારમાંથી ઉત્ક્રમણ કરવાની ઇચ્છાવાળા જીવના અમૃતત્વના કારણથી (જીવનો ઉપક્રમ છે) એમ ઔડુલોમિનું કથન છે.

લિંગની અનુવૃત્તિ છે. જે અહિંયાં જીવના ઉપક્રમથી ભગવાનનું શ્રવણ વગેરે કહ્યું છે તે સંસારના આભાવથી ઉત્ક્રમણ પામનાર જીવનું લિંગ છે. સુક્તિમાં જીવ ભગવાન જ થશે એવું જાપક છે. નહિતો તેજ શી રીતે અમૃત થાય ? “મૃતિ” શબ્દ હેતુમાં છે. શ્રીના વિશ્વાસ માટે તથા ગૌણ પ્રિયના વેરાગ્ય માટે જીવનો ઉપક્રમ કરવો જ નોંધ્યો એવું ઔડુલોમિ આચાર્ય માને છે. તેથી સિદ્ધ જીવપક્ષમાં પણ અહિંયાં દૂષણ નથી.

અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્નઃ ૨૨.

અવસ્થિતિથી પેણું (ભગવાનની અસુક અવસ્થા જીવ છે એમ હોવાથી) (પ્રકૃતિ કારણતાનો વાદ નથી) એમ કાશકૃત્સ્ન કહે છે.

લિંગજ એવી અનુવૃત્તિ છે. ભગવાનની અવસ્થા જીવ છે. માટે સંસારની દશામાં પણ જીવ પ્રકૃત છે અહિંયાં ઉત્ક્રમણ અથવા ઉપચાર નથી. નહિ તો શી રીતે આત્માના

સૂત્ર ૨૦ (૧) ધ્વજના અભેદથી (૨) સર્વત્વનું (૩) જીવના ઉપક્રમથી આ પ્રકરણ જીવનું છે એમ શંકા થાય તો કહે છે આ અહિંના એકના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ પ્રતિજ્ઞા જીવની ભગવાનના અથ તરીકે તેની સાથે અભેદતા દોષતાજ સિદ્ધ થઈ શકે. આ રીતે તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થતાં આ લિંગ જેવી રીતે જીવ ભગવાનનો અંશ છે તે રીતે જડ પણ તેનો ગ્રાપક છે. માટે જીવના ઉપક્રમમાં પણ જીવ વિષેનું પ્રકરણ હોવાનો આભાસ હોય તો પણ તે પ્રકરણ જીવનું નથી એમ આશ્મરથ માને છે.

સૂત્ર ૨૧ (૧) મોક્ષની ઇચ્છાવાળી મૈત્રેયી વાગવલ્કયને પ્રશ્ન કરે છે અને પોતાના શબ્દમાં તેને વિશ્વાસ થાય તે રીતે વાગવલ્કય તેને ઉત્તર આપે છે (૨) ઔડુલોમિનો મત અહિંયાં ટાંક્યો છે. તેના મતમાં ચિદ્રૂપ ધ્વજમાં જીવનો પ્રવેશ તેનું નામ મોક્ષ છે. જીવની મોક્ષ સિદ્ધિમાં મંધાત અન્તરાય રૂપ છે. જેમ ધરની મધ્યમાં આવેલા વાસજીમાં કષ્ટપણુ વસ્તુ હોય તેને વાસજીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે ત્યારે તે સાક્ષાત્ ગૃહની મધ્યમાં છે એમ કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે જીવ પણ સંધાતથી છુટો પડે ત્યારે જ સાક્ષાત્ ચિત્તની સાથે તેનો મંજ-ધ થાય છે અને મોક્ષ મેળવે છે. માટે સંધાતથી તે જિત્ત છે એવું જાપન કરાવવાને જ જીવનો ઉપક્રમ છે એમ ઔડુલોમિ આચાર્યનું માનવું છે.

સૂત્ર ૨૨ (૧) કાશકૃત્સ્નના મતમાં જીવ ધ્વજ જ છે. બ્યાંસુધી અજ્ઞાન દોષ ત્યાં સુધી સંસારાવસ્થા આ આરામથી મોક્ષના સ્વરૂપને કહે છે. (૨) ઉપચાર અગર લક્ષણોનો અર્થ લેવાનો નથી.

કામ માટે સઘળું પ્રિય બને છે. અન્યને સઘળું પ્રિય છે નહિ. મોક્ષ તો જ્ઞાનજ છે. કારણ કે પાછળ કર્તૃત્વનો અભાવ છે. અવસ્થાથી નિશ્ચય હોવાથી સિદ્ધાન્તથી ભેદ છે. ઇતિ શબ્દથી “આટલું ખરેખર અમૃતત્વ છે” એવો ઉપસંહાર “આ પક્ષનો” હેતુ કાશકૃત્સ્ન માને છે. માટે જીવનો ઉપક્રમ છે. ભગવાનનીજ અમૂક અવસ્થા જીવ છે એમ આ ‘પક્ષનો’ લિંગ છે. માટે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણથી પણ જીવદ્વારા પ્રકૃતિકારણના વાદની અસિદ્ધિ છે એવું સિદ્ધ થયું.

આ પ્રકારે પ્રકૃતિ કારણવાદના નિરાકરણથી બ્રહ્મનીજ કારણતામાં સિદ્ધિ છતાં પણ અર્ધજરતીયતાથી ઉભય પરત્વેના પક્ષના પરિહાર માટે અધિકરણનો આરંભ કરે છે.

૮ પ્રકૃતિશ્રેયધિકરણમ્.

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદદ્યાન્તાનુપરોધાત્ ॥૧-૪-૨૩॥

પ્રકાશ પ્રકૃતિ છે (સમવાયિ અને નિમિત્ત કારણ). પ્રતિજ્ઞા અને દદ્યાન્તાના અનુપરોધથી (અખાધ નથી.)

અમે બ્રહ્મની કારણતાનું નિરાકરણ કરતા નથી કારણ કે તે શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. પણ સમવાયિ કારણ પ્રકૃતિ જ છે. કારણ કે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે વૈલક્ષણ્ય નથી; કાર્ય સમવાયિકારણને અનુસરતું છે. અન્ય સઘળું ભગવાન ભલે હો. સમવાયિ અને નિમિત્તના બેદની અપેક્ષા રખાય છે. કર્મમાં પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જણાવેલી પ્રકૃતિ સમવાયિ કારણ છે. બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે એવું પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. નિમિત્ત કારણ અને સમવાયિ કારણ બ્રહ્મજ છે, કારણ કે પ્રકૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી સ્મૃતિથી સિદ્ધ તૃતીય સર્વ ધર્મનો વ્યપદેશ છે (કથન) “અને” શબ્દથી “જ્યાં” વગેરે સર્વનો સંગ્રહ છે. આથી આમ કહે છે? પ્રતિજ્ઞા અને દદ્યાન્તાના અનુપરોધ છે તેથી, પ્રતિજ્ઞા—“તે એ આદેશ પૂછેયો છે કે જે વડે નહિ સંભળાયલું સંભળાયલું બને છે. નહિ મનાયલું મનાયલું બને છે, નહિ જાણેલું જાણેલું થાય છે” (છાં. ૬-૧-૨) દદ્યાન્ત—“એમ એક માટીના પિણ્ડથી સઘળા માટીના બનેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે” (છાં. ૬-૧-૪) વગેરે પ્રતિજ્ઞા અને દદ્યાન્તનો અનુપરોધ-અખાધન છે તેથી. સમવાયિ કારણના જ્ઞાનમાં ખરેખર કાર્યનું જ્ઞાન

લક્ષણથી જીવને બ્રહ્મ કહેવાનો નથી પણ મુખ્ય અર્થની સંજ્ઞાથી જ તે અર્થ છે. જે ઉપચારનો અર્થ લેવામાં આવે તો પછી ચાતુર્યક્રમ મૈત્રેયીને “આત્માના કામ માટે સઘળું પ્રિય છે” એવો જે ઉપદેશ આપે છે તે આપેજ નહિ (૩) ભગવાન સિવાય બીજા કોઈને સઘળું પ્રિય હોઈ શકે નહિ. માટે આત્મા એટલે ફક્ત જીવ નહિ પણ બ્રહ્મજ અર્થ મુખ્ય રીતિથી કરવો.

સૂત્ર ૨૩ (૧) બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ ભલે હો, પણ તે સમવાયિજ હોઈ શકે (૨) પ્રકૃતિ શબ્દ સમવાયિકારણના અર્થમાં રૂઢ છે. જેમકે માટી એ ઘટની પ્રકૃતિ છે એવો વ્યવહાર સંભળાય છે. આ અર્થમાં તે સમવાયિકારણ બને છે. તેજ રીતે નિમિત્તકારણના અર્થમાં પણ તે રૂઢ છે. પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ જેનાથી કૃત પ્રકૃષ્ટ છે તે એવો કારણ છે. આ અર્થ નિમિત્ત કારણનો છે. આ બંને આત્મા જીવાવવાને માટે બ્રહ્મ માટે પ્રકૃતિશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે (૩) સ્મૃતિ નૈયાયિક સ્મૃતિથી તૃતીય કારણાત્મક સઘળા સમવાયિના સંયોગાદિ ધર્મો જે તેમનું પણ કથન કર્યું છે (૪) યતીયસ્ય યસ્મૈ યપ્તયયા યદા ક્યાદિદ્ ભગવાન્સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાનપુરુષેષ્વરઃ એ

છે. પહેલયનું ગ્રહણ ઉપચારની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. ઉપક્રમના ઉપસંહારની માફક પ્રતિજ્ઞા માત્ર હોવામાં અદૃષ્ટ દ્વારા પણ થાય. દૃષ્ટાન્ત માત્ર પણમાં તો અનુમાનના પ્રકારથી થાય. તેમ હોવાથી સર્વના સમાન ધર્મવાળું બ્રહ્મ બને; સમવાયિ કારણ નહિ. બન્નેના ગ્રહણમાં તો પ્રતિજ્ઞાનું દ્વાર દેખાયું છે એવી સમવાયિપણની સિદ્ધિ છે. કાર્ય અને કારણના ભેદ અને અભેદના મતના નિરાકરણ માટે પિણ્ડ, મણિ, નખનિદૃનતનનું ગ્રહણ છે.

તેમ હોવાથી જ્યાં કવચિત્ ભગવાનનું જ્ઞાન થયેલું હોય ત્યાં સર્વજ્ઞ જ્ઞાત થાય છે. “સર્વ જ્ઞાત થાય છે” એવી સામાન્ય લક્ષણની પ્રત્યાસત્તિના નિરાકરણ માટે—“વાણીથી વિકારનો આરંભ થયેલો છે.” (છાં. ૬-૧-૪)

વળી અલીકલ્પના નિરાકરણ માટે મુક્તિકાળ છે. બ્રહ્મ તરીકેજ જગત્ સત્ય છે, વળી રીતે નહિ. સામાન્ય લક્ષણની પ્રત્યાસત્તિનું નિરાકરણ આગળજ “ત્રણ રૂપો” એમાં સ્પષ્ટ કરશે માટે બ્રહ્મ રૂપથી સત્ય જગતનું બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ છે. દેહાત્મ બુદ્ધિ તો વિકાર બુદ્ધિ હોય તો દોષ છે. શ્રુતિ સામર્થ્ય પ્રમાણ છે એમ કહેલું છે. માટે બ્રહ્મજ સમવાયિ કારણ છે, પ્રકૃતિ નહિ.

અભિચ્યોપદેશાચ્ચ ॥૧-૪-૨૪॥

અભિધ્યાનો ઉપદેશ છે તેથી પણ.

અન્યલિંગ કહે છે. “તેણે કામના કરી હું બહુ થાઉં” (તૈ. ૨-૬) આમાં કામના તેની અભિધ્યા છે. પોતે આત્મકામ હોવાથી કામના નથી. તેનું અભિધ્યાન સૂષ્ટિમાં ઉપદેશાય છે. “હું બહુ થાઉં” એમ પોતે બહુ રૂપના અભિધ્યાનથી બંતેજ સૂષ્ટ થાય છે. સુવર્ણના અનેક રૂપ સુવર્ણની પ્રકૃતિમાંજ હોય છે. વળી અધ્યાસના? અભાવથી.

હિલેષ આદિયાં છે (૫) પ્રતિજ્ઞાવાક્ય અને દૃષ્ટાન્ત વાક્યના ગ્રહણથી ગૌણ અર્થની નિવૃત્તિ કરવામાં આવે છે (૬) કેવલ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તમાં શા દૂષણ છે તે જણાવે છે. પ્રતિજ્ઞાવાક્ય તથા દૃષ્ટાન્ત વાક્યનાં ઉભયની જરૂર છે. કાર્ય અને કારણમાં અભેદ હોય તો વ્યવહારની સંકરતાનો પ્રસંગ આવે. ને અસન્ત ભેદ હોય તો એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એવા ઉપનિષદના વાક્યનો પ્રસંગ આવે. માટે ભેદભેદવાદ સંપીન નથી. જો ભેદભેદમતને સ્વીકારવામાં આવે તો જે રૂપથી ભેદ છે તેનું રૂપ કારણના જ્ઞાનથી જણાય નહિ કારણ કે તેનાથી તે ભિન્ન છે. તેના રૂપનું પણ જ્ઞાન થાય છે એ ને અંગીકાર કરવામાં આવે તો તેનું રૂપ ભિન્ન નથી એવા અભેદ સ્વીકારવો પડે. સર્વથા અભેદન સ્વીકારમાં સાંકર્ષનો પ્રસંગ આવે છે, માટે તે પણ જણાવવો અશક્ય નથી. અવરથાના ભેદથી સાંકર્ષન નિવૃત્તિ થાય છે માટે અમુક અવસ્થાથી અવસ્થિત કારણ જ કાર્ય છે. તેનાથી ભિન્ન અને અભિન્ન નહિ એવું જણાવવાને અવસ્થારૂપ પિણ્ડ, મહી અને નખનિદૃનતનનું ગ્રહણ છે.

(૭) કારણ જ અવસ્થા વિશેષે કાર્ય થાય છે એવા જ્ઞાનમાં (૮) જ્યાં સુધી જગત્તેના ભાગે હોય ત્યાં સુધીજ અસત્યત્વનો ભ્રમ હોય છે. બ્રહ્મ ભાવમાં તો તે સત્ય છે (૯) દૃષ્ટાન્તમાં કાર્યત્વના તિરસ્કારથી કારણાત્મકનો ઉપદેશ કર્યો છે. કારણથીજ કાર્યનું જ્ઞાન જણાવેલું છે. કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન નહિ. માટે આસ્મરથની પૂર્વે જણાવેલી અવસ્થામાં પ્રમાણ છે.

યત ૨૪. (૧) યોગિની કાચના બૂદ્ધની માફક અદ્વિત્યાં બહુભવન કેમ ન હોય—એ સંકાન કહે છે.

ગૌણત્વની આપત્તિ છે તેથી. —મુખ્ય બહુ લાવન યોગીને સંભવતું નથી. સર્વ લાવનના સામર્થ્યથી, મુખ્યની સંભાવનામાં ગૌણની કલ્પના અન્યાયી છે. “ચ-અને” શબ્દથી “આ સર્વ જે આત્મા” (ભૂ. ૨-૪-૬) એમ-કાર્યના પ્રજ્ઞ પણાની શ્રુતિ પ્રજ્ઞ પ્રકૃતિ હોયતોજ સંભવે છે, અન્યથા નહિ. અથવા “આ સઘળું પ્રજ્ઞ છે તે તજજલાન છે. શાન્તે તેની ઉપાસના કરવી” (છાં. ૩-૧૪-૧) આ પ્રકારે તે જગત્ રૂપ હોવાથી અભિધ્યાનનો ઉપ-દેશ કરાય છે. તે પ્રજ્ઞના સમવાયિ પણામાં બંધ બેસે છે “ચ-અને” શબ્દથી “એકલાં તથા બુદ્ધા તથા બહુ રીતે દરેક જગ્યાએ મુખ્ય છે.” એમ જણાવે છે.

સાક્ષાન્નોભયાન્નાનાત્ ॥૧-૪-૨૫॥

શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ ઉભયમાં પણ સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞનેજ કારણ કહેલું છે. કિંગને કહીને શ્રુતિનેજ ‘પ્રમાણ કહે છે. સાક્ષાત્ શ્રુતિથીજ સમવાયિપણું કહેવાય છે. “ચ-”થી સ્મૃતિથી પણ કેવી રીતે શ્રુતિથી કહેવાય છે ? ત્યાં કહે છે. ઉભયનું આ મનાન છે. પ્રજ્ઞમાંથી સૃષ્ટિ અને પ્રજ્ઞમાંજ પ્રલય એવું આમનાન છે. “આ સઘળાં ભૂતો આકાશમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશ પ્રતિ અસ્ત પામે છે.” (છાં ૧-૬-૧) “હું સર્વ જગતનું મૂળ તથા પ્રલય છું” (ભ. ગી. ૭-૬) આમાં નિમિત્તપણું સંભવતું નથી. સુવર્ણ વગેરેમાં તે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે. લોક વેદના ન્યાયથી સાક્ષાત્પણું છે. માટે ભગવાનજ સમવાયિ કારણ છે.

આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ ॥૨-૪-૨૬॥

જગત્ આત્મા (પ્રજ્ઞની) કૃતિનું પરિણામ છે તેથી. “તેજ સઘળું સજે છે, તેજ રક્ષણ કરે છે અને હણે છે” (ભા. ૪-૧૧-૨૫) એવી કર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી આકાશાદિનું વાક્ય પણ ‘ઔપચારિક થયે માટે તેના નિરાક-રણ માટે કહે છે. આત્માની કૃતિથી. “તેણે આત્માને પોતે બનાવ્યો” (તૈ. ૨-૭) એ પ્રમાણે પોતે કર્મ અને કર્તૃ છે. વળી સુકૃતનું વચન છે. તેથી કર્તૃત્વ અલૌકિક છે. તે પણ જ્ઞાન માટે ઉપપત્તિ કહે છે. પરિણામને લીધે કાર્યના આકારથી તે પરિણમે છે. સુવર્ણ અવિકૃતજ પરિણામ પામે છે. તેમ સર્વ તૈજસ પદાર્થો. વૃદ્ધિ અલૌકિક હોવાથી પ્રજ્ઞની કારણતામાંજ બંધ બેસે છે. પૂર્વ અવસ્થાનો અન્યથાલાવ તે કાર્યની શ્રુતિને અનુસરીને સ્વીકારવો જોઈએ. વળી કહેશે—“શ્રુતિનું મૂળ શબ્દ છે” (પ્ર. સૂ. ૨-૧-૨૭) વળી અન્ય સુકૃતનાં દૃષ્ટાંતોના પરિહાર કરે છે. માટે પ્રજ્ઞના પરિણામનું લક્ષણ કાર્ય છે. તેથી જગતનું સમવાયિ કારણ પ્રજ્ઞજ છે એમ સિદ્ધ થયું.

સૂત્ર ૨૫ (૧) શ્રુતિનું પ્રમાણ વાક્ય મયાચ્છેજ પ્રકૃતિઃ સ્મૃતે સ્વચરાચરમ્ એ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વાક્યોથી જગતની ઉત્પત્તિ બહાથી છે. તેમ તેનો પ્રલય પણ બહામાં છે, માટે બહાજ જગતનું સમવાયિ કારણ છે.

સૂત્ર ૨૬ (૧) આકાશમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું એવા વાક્યમાં આકાશનો અર્થ બહા નહિ પણ જ્ઞાતાકાશ એમ ગૌણ રીતે કરવો પડે. (૨) બહા એ જગતની કૃતિ છે અને તે કૃતિને સુકૃતિ કહેવાઈ છે. માટે તે ઇન્દ્રિયવતી માફક મિથ્યા નથી પણ સત્ય અને અલૌકિક છે. આથી જગત્ કર્તૃત્વ તે બહાની પારમાર્થિકી મત્તા છે. અલૌકિક બુદ્ધિમાં વિકારનો પ્રવેશ નથી.

યોનિશ્ચ હિ ગીયતે ॥૧-૪-૨૭॥

બ્રહ્મ જગત્તુ યોનિ છે એમ (શ્રુતિમાં) ગવાય છે.

ચેતનોમાં કંઈક શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. ભલે જઠ પદાર્થોનું કારણ બ્રહ્મ હો. ચેતનમાં તો યોનિ અને બીજના સમવાયના દર્શનથી, તથા પુરુષત્વથી ભગવાનની યોનિ રૂપ પ્રકૃતિ સમવાયિ કારણ હો. કારણ કે શરીર, શુક્ર, તથા લોહીથી સમવેત છે. તેથી એવી શંકાનો પરિહાર કરે છે.

યોનિ પણ બ્રહ્મજ છે. શાકતવાદના નિરાકરણ માટે ચ-અને છે. ત્યાં યુક્તિ અને શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. યુક્તિ આ પ્રમાણે છે “હે ભાઈ, આ પ્રથમ સત્ એક અને અદ્વિ-તીય હતું” (છાં. ૬-૨-૧) પ્રથમ એકનીજ પ્રતિજ્ઞા છે “આકાશમાંથી-આનન્દમાંથી જ ” એ પ્રકારે જગત્તુ અન્ય કારણ નથી એવું સમજાય છે. અન્યની અપેક્ષામાં દ્વૈત સંભવે છે. વળી તે ગવાય છે. “બ્રહ્મતું યોનિ, ઇશ, કર્તા પુરુષને” (મું. ૩-૧-૩) જે ભૂત યોનિને ધીર પુરુષો જીએ છે, (મું. ૧-૧-૬) “મારી યોનિ મહદ્ બ્રહ્મ છે, તેમાં હું ગર્ભ ધારણ કરું છું” (ભ. ગી. ૧૪-૩) તેમની હું બ્રહ્મ ચોટી યોનિ છું-પિતા અને બીજ આપનાર છું” (ભ. ગી. ૧૪-૪) અક્ષર પુરુષોત્તમ તરીકે તે પ્રમાણે છે. માટે યોનિ પણ ભગવાન છે. પુરુષ પણ, સર્વ-વીર્ય તથા જીવ એમ સઘળું ભગવાન છે. આ સઘળું જે છે તે આત્મા એમ સિદ્ધ છે. માટે કોઈ પણ અંશથી પ્રકૃતિનો પ્રવેશ નથી. એ પ્રકારે સાંખ્યમત શ્રુતિ પ્રતિપાદિત નથી એમ સિદ્ધ થયું.

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १-४-२८ ॥

બ્રહ્મવાદ સિવાયના સઘળા વાદો અવૈદિક અને વેદ વિરુદ્ધ છે એમ કહે છે. આ બ્રહ્મવાદની સ્થાપના અને સાંખ્યમતના નિરાકરણથી સઘળા પાતંજલિ વગેરે વાદોનું વ્યાખ્યાન થયું. તે અવૈદિક અને અનુપયુક્ત છે. વૈદિકોનું વેદજ પ્રમાણ છે. તે અવ્યાકુલ હોય તો સઘળાવાદો બ્રાન્તિ પ્રતિપન્નજ છે આ સરળતાથી સમજાય માટે વિસ્તારથી આગળ કહેવામાં આવશે. આવૃત્તિ (પુનરુક્તિ) અધ્યાયની સમાપ્તિની બોધક છે.

અધ્યાય ૧ સમાપ્ત.

સૂત્ર ૨૭ (૧) બ્રહ્મજ જગત્તુ યોનિ છે, શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. માટે પણ બ્રહ્મ જગત્તુ કર્તા છે. ચેતનની ઉત્પત્તિમાં બીજ અને યોનિનો સંબંધ એકજ બ્રહ્મ ને ચેત-નનું કારણ હોય તો તેમાં પણ મીજ અને યોનિનો સંબંધ હોવો જોઈએ. પણ બ્રહ્મમાં એવું કંઈ પણ નથી ને શંકા થાય તો આ સૂત્રમાં કહે છે કે બ્રહ્મને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં “યોનિ” કહેલું છે.

કેવળે ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

પાંચે પાદોમાં વેદાન્ત વાક્યોનો અલ્પપત્તવે અમન થઈ ગતવાઓ હતા. શ્રુતિઓમાં તે અલ્પ તત્ત્વો અને શબ્દોથી અને વિશેષણોથી ઉપેક્ષ કર્યો છે તેમ જણાવ્યું હતું હવે આ પાદથી જુદા જુદા વિરુદ્ધ મતોનું નિર્ગટરણ કરવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો છે તેમાં પ્રથમ વેદાન્તથી વિરુદ્ધ મતોનું પ્રતિ-
પાન કરનાર મોટી ભૂતો જે સાધ્ય મત છે તેનું નિર્ગટરણ કરે છે.

આ પાદના એક ફરે આ અધિકરણ છે ૧ આનુમાનિકાધિકરણ, ૨ અમસવદિત્યધિકરણ, ૩ નસ્યોપસંપ્રદાધિકરણ, ૪ યથાવ્યવસ્થિધિકરણ, ૫ મંત્રાકાવ્યધિકરણ, ૬ જગદ્દાયિત્યાધિકરણ, ૭ વાક્યા-
ન્યાધિકરણ, ૮ પ્રકૃતિચેત્યધિકરણ.

આમાં સામ્યમતનો નિગમ કરનારો આવેલો હોવાથી તે મત વિષે પ્રાગભમાં ઘટક જણાવ્યું હતું એ

એક સેષક આ વિશેષખના જણાવે છે કે, "આત્મતત્ત્વ વિચારેના ત્રણ ખગ્ગાદી શકાય એમ છે (૧) અધિભૂત, (૨) અધિદેવ, (૩) અધ્યાત્મ યોગીશ્વર ચામુન્ડકયના સ્વતઃ અધ્યાત્મ વિચારેના તાગઓથી શ્રીનકાલનુ દ્વિત્યેકે યદ્યેકે પ્રપન્ન તે ગગન રૂપ પશુની રાત્રિ જેવું છે. તેમાં હજી મુખ્ય બિંદુઓ અથવા અદ્ભુત મિળનો અદાશ થયો જણાતો નથી અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મ વિચારેના તાગઓએ ઓકાશ ગગનો સ્પર્શ પ્રગટ કર્યો છે. પરન્તુ આ આકાશ ગગન કળી જતામાં મુલવાઈ ગયે છે, તેનો પ્રપાત ત્રીની ભૂમખંડ ઉપર પાવવાનો ભગીચ જેવો આદિ પ્રમામ કરવાનું માન ભગવાન ઉપિયાસ્યાર્થે છે."

આ શબ્દોમાં સેષ- એમ જણાવના મોંઘે છે કે આત્મ વિચારેનું સ્વતઃ પરીક્ષણ કરનાર જે પ્રથમ દર્શન આ ભાગનું વર્તમાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે આખ્ય દર્શન છે અને તેના પ્રવર્તક આચાર્ય તરીકેનું માન કપિન મુનિને આપવામાં આવે છે.

(૧) સ્વર્નાશ્વર મંત્રાપતિના પરમેશ્વર મહિમાના સ્મિતગમ "કપિન" શબ્દનો પ્રયોગ છે શકરાચાર્ય પૃ ૧-૨-૧ ઉપરના ચોનાનાં લાખ્યમં દિરણ્યગર્ભનું કપિવ નામ છે એવો અભિપ્રાય આપે છે ૧૫૫ શ્લે ૪-૧૧ ને આધારે આદિ દિરણ્યગર્ભના બાલ પિગયત્પતે માગજ "કપિવ" સજા છે એમ માને છે.

(૨) પાતંજલ સૂત્રના બાસ લાખ્યમાં એક પ્રાચીન આગમ વાક્યનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં "આદિ વિદ્વાન" એવો શબ્દ છે અને તે કપિવ વિશે છે એમ સર્વ દીક્ષાકારો માને છે (૧-૨૬ ચો. સ.) આથી એમ સમજાય છે કે આ આદિ વિદ્વાન કપિવ કોઈ સામાન્યારણમાં પામનારી ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નથી પરન્તુ શાસ્ત્રની લાવનાએ ઉભી કરેલી અધોનિજ કલ્પિત વ્યક્તિ હતી, અને તે વ્યક્તિના સંપળા શુભ ધર્મો આતંકાવના દિરણ્યગર્ભ અથવા અગ્નિના શુભ ધર્મોમાંથી આરોપાયો હતા.

(૩) આ જન્મસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા મહર્ષિ કપિવનું સાખ્ય તન્ત્ર બાવીસ સ્વાત્મક હતું તેનો

૧ કપિનમુનિ મળથી દિવ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ નામના પુસ્તકના પૃ ૯૦ માં ઐતિહાસિક વિગત આપવામાં આવી છે તેમાં નીચેની દરિકત છે

"આખ્ય વિચારેનું પ્રાચીનરૂપ ચરકસંહિતામાં મળી આવે છે, આ સંહિતાકાલ ઇ. સ. નો પહેલા સદ્દનો છે પરન્તુ ચરકમુનિએ તે વિચારે અરેયના મુખકારા જણાવ્યા છે સાખ્ય શાસ્ત્રના આદિ વિદ્વાન કપિન મહર્ષિ ૩૦૦ એનિદાસિક વ્યક્તિ હતી કે દિગ્વર્ણ ગર્ભ, અથવા અગ્નિનું ઉપકરણ તે વિદ્વાનરૂપ છે

નિર્દેશ “સર્વોપકારિણી” દીકામાં થયો છે. તે પ્રમાણે આ સૂત્રોમાં સામ્ય તત્ત્વના મૂળ બીજાકે છે. આ દીકા પ્રમાણે નાગયજ્ઞાભવનાર મદર્પિ કપિલે તે ગ્રન્થ છે; અને તે બીજા ઉપરથી પશ્ચિમ અને સુત્રની પદ્ધતિના વેદાનર અવતાર કપિલે કરી છે આ નોધથી એવું નમનનય છે કે કાળે, કરીને દિગ્વિજયના રૂપકે તરીકે પ્રકટ થએલા કાપિય પ્રથમ નાગયજ્ઞના અંતર્યામી થયા; અને પછી રત્નના અશબવતા થયા, અને પછી પાછળથી મદાભારતમાં “શિવ સદસ” નામમાં કપિલનું નામ પેઠું, અને ગમાયજ્ઞમાં વાસુદેવ, વિષ્ણુના અવતાર નગરી કપિય ગણાયા. આથી તે અંતિદાસિક વ્યક્તિ નથી.

(૪) ધર્મ પ્રગ્ભવતિની અદિસા નામની પત્નીથી મનહ, મનન્દન, મનાતન, મનહુમાર, કપિલ, આસુરિ, વૌહ અને પચ્ચશિખ પુત્રો દના. તેમાં પ્રથમના ચાર યોગ તન્ત્રમાં નિપુણ હતા; બાકીના ચાર સામ્યમાં. આ આદ્યમાં સનતકમાર ગિવાયના સાતનો ઉદ્દેશ્ય કાલ્યાણન પરિશિષ્ટ સુત્રમાં આપેલી તર્પણ વિધિમાં સામ્યાચાર્યોનો નિર્દેશ છે કાલ્યાણન ઇ, ન પૂર્વે ચોથા નકામાં થયા એટલે તે સમયમાં પણ કપિયમુનિનું નામ કોઇ અંતિદાસિક વ્યક્તિ તરીકે નહોતું, પણ પુરાતન મનુષ્યદેવ ગણવામાં હતું.

આદ્યમાં વિવેચન પછી લેખક જણાવે છે “કપિલમાં” કાલો રત્નની અથવા દિગ્વિજયગર્ભની, અથવા વિષ્ણુની આવારોપણ થયેલી છે, અને તેથી પાછળથી કોઇ અંતિદાસિક વ્યક્તિ થયેલી કેવલ કદરિપન મર્તિ નહિ પણ શ્રાવણના ભયમની પ્રભાવવાળી તે એક સત્ય વ્યક્તિ હોય પરન્તુ અંતિદાસિક વિવેકના અભાવે તે વ્યક્તિના અગ્ર પછી તેમાં દેવભાવનાની આરોપણ થઈ એમ સમનનય છે, નહિ તો તેમને સાચ દેવગણમાં તર્પણ વિધિમાં ગણવામાં આવે, પરન્તુ તેમ નહિ થતા મનુષ્ય દેવ ગણમાં તેમને મૂક્યા છે.

પુરાણોમાં પણ પુરાણમાં ગૌરી વિનાદ વર્ણનમાં કુમારના જન્મ પ્રતાવમાં કપિલને ઇન્દ્ર પ્રરથના ગ્રહેવામાં કલા છે (અમ્બોય કવિ પોનાના શુદ્ધ અગ્નિ કાન્થમાં જ્ઞાનમણ્ડલના પિતા શુદ્ધોદનની રાજધાની કપિય વગ્ન હતી, અને જણાવે છે કે તે કપિય મદર્પિએ વમાવેલી નગરી હતી.) ધર્મ પુરાણમાં કપિલ, ઉપપુરાણનો ઉદ્દેશ્ય છે, પણ તે ઉપવચ્ચ થયું નથી કાપિય સ્મૃતિનો પણ ઉદ્દેશ્ય બંગાળની એનીઆરીક એસાઇન્ટી લાયબ્રેરીના બીજામાં છે સનુદ્ધાનના અંતિય સાચનો એક ગ્રન્થ કપિલના નામે આરોપાયો છે પણ પુરાણના પ્રકમ્ય તરીકે કપિલગીતા ઉપવચ્ચ છે.

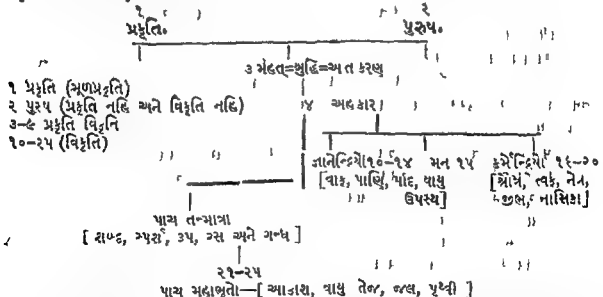
કપિયના પ્રત્યક્ષ શિષ્ય આશુરિ દના. શતપથના વચ આદ્યમાં વાસુદેવ પહેલા તેનો ઉદ્દેશ્ય છે ૧) આશુરિ પછી પ્રસિદ્ધ સામ્ય વિચાર પચ્ચશિખાચાર્ય થઇ ગયા છે. પાતળજ્ઞ યોગ સૂત્ર ઉપરના ધ્યાસ ભાષ્યમાં નિહાન અધીસ સૂત્ર વાક્યોના અવતારો છે અને પચ્ચશિખાચાર્યના છે એવું વાચ્ય અધિસંજિત, કોલગણેશ વગેરે નીમકસર કહે છે. પચ્ચશિખાચાર્યની દક્ષિણ મદાભારતના ક્ષતિર્ધર્મમાં આવે છે. ત્યાં જનક રાજના પંચમ જગદેવ ગગને ઉપદેશ આપનાર તરીકે તેને જણાવ્યો છે. આ પચ્ચશિખાચાર્ય જગદેવ અવસ્થા અને કે સામ્ય મનના પચ્ચીસ તત્ત્વને અનુસરતી કો છે છતાં તે સિદ્ધાન્તમાં અક્ષવાદી જણાય છે. વળી ચાણકીય બૌદ્ધ, મગધ પ્રમાણે ૬૦૦૦૦ લોકોનો મોટો સામ્ય ગ્રન્થ “પશ્ચિમ” નો ગ્રન્થના પચ્ચશિખાચાર્ય દના જે કે વાચ્યપતિ તે ગ્રન્થ વાચ્યગ્રન્થનો ગ્યેલો માને છે. સામ્ય સત્ત્વગતી પરંપરા શૌદ્ધ ધર્મના મર્મમાં વર્ગલગ લોપ પામી હતી પણ ઇ. સ ૪૫૦ માં હથર કૃષ્ણે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો તેણે સામ્ય મિદ્ધાન્તો ઉપર અમુક કાગિઓ ગ્યી છે. આ ગ્રન્થને શૌદ્ધ સાધુ પરમાર્થ ઇ. સ. ૫૪૬ માં જ્ઞાન દેસમાં લઈ ગયો હતો આ સામ્ય કાગિકા ઉપર એક ભાષ્ય નાંધે સંકેતચાર્યના ગુરુ ગોડપાદનું છે કેટલાકો માંડકય કાગિકાના મર્તો ગોડપાદને માને છે. આ કારિકાનું નામ સામ્ય સંપતિ પણ છે તેના ઉપર સંકર જયમંગલા નામની દીકા ગ્યી છે. (Catalogue in India Sanscrit M. Asiatic Society's Monograph, p 201)

આ પછી વાચ્યરૂપિ મિથ્ર એ પણ સમર્થ સાખ્ય લેખક ઇ સ ૮૪૦ માં થઈ, ગયા છે અને છેલ્લા વિદ્વાનલિપિ ઇ સ ૧૬૫૦ માં હતી.

સાખ્યસાસ્ત્ર સામાન્યરીતે નિર્ગત્વ સાખ્ય ગ્રંથો છે ઓગસ્ટિનીની મુખ્ય નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્તો છે

- (૧) ઇશ્વર અગર બધા જેણે કોઈપણ તત્ત્વ નથી કે જે જગત્ વગેરેના ઉત્પત્તિ કરે નહિ.
- (૨) જગત્તુ પરિણામ થાય છે, પણ તે પ્રકૃતિમાથી હોય છે.
- (૩) અસત્તામાથી સત્ ઉત્પત્તિ થાય નહિ પણ સત્તામાથીજ સત્ ઉત્પત્તિ થાય મૃતિકામાં વટ હોય તેવીજ તે વટરૂપે પ્રકટ થાય એમને એમ નહિ તેમ જગત્ પણ પ્રકૃતિમાથીજ ઉત્પત્તિ થયું છે.
- (૪) કાણુકે તે મૂળ પ્રકૃતિમા હતું ઇશ્વર કે બધા તેને ઉત્પત્તિ કરતુ નથી.
- (૫) વિશ્વના પદાર્થોમા જડ અને ચેતન્ય એ બે મુખ્ય અંશ છે.
- (૫) મખ, દુખ તથા અજ્ઞાનરૂપ સૃષ્ટિનું કાર્ય કરનાર નણુ ગુણવાળી પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિના નણુ ગુણો સત્ત્વ, રજઃ અને તમ છે. મર્વ વસ્તુઓના પ્રાદુર્ભાવ પ્રકૃતિમાથી છે, તેથી તેનું નામ મૂલ પ્રકૃતિ તથા પ્રધાન છે.
- (૭) પ્રકૃતિ સાથે જે ચેતન્ય અંશ છે તેનું નામ પુરુષ છે.
- (૮) પ્રકૃતિ અને પુરુષ એક બીજાનો આશ્રય કરીને રહે છે.
- (૯) પુરુષને માટેના પ્રકૃતિ કાર્ય કરે છે.
- (૧૦) પુરુષ પ્રકૃતિ સાથે બધાતો હોવાથી તેને દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે.
- (૧૧) પુરુષો અનન્ત છે.
- (૧૨) મોક્ષ એટલે સર્વ પ્રકારના આધિભાતિક, આધિદેવિક, અને આધ્યાત્મિક દુઃખમાથી દૂર થકું.
- (૧૩) મૂલ પ્રકૃતિમા પુરુષ સબન્ધે કરીને રજોગુણ દ્વારા ગતિ થાય છે અને તેમાથી સૃષ્ટિનું કાર્યને આગલ થાય છે આ મૂલ પ્રકૃતિમાથી જ પરિણામ થાય છે.

આ મૂલ પ્રકૃતિમાથી સાત વિકૃતિઓ અને ટે ને તે માત્રા બીજી સોગ થાય છે આ પ્રકૃતિમાથી જે પરિણામ થાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

ઉપર પ્રમાણે સાખ્યમતના સિદ્ધાન્તો છે. આ મિદ્ધાન્તોનો વેદાન્ત સાથે ઘણો વિરોધ હોવાથી સૂત્રકારે તેનું ખણ્ડન કર્યું છે અને તે ખણ્ડન પાદ ૩થી શરૂ થાય છે સૂત્રકારની રહામે જેને વાદો હતા, તેમા મુખ્ય વાદ સાખ્યોનો છે. સાખ્ય એ “પ્રધાન મત” છે અને તેનો પ્રથમ પરાજય કરીને પછીથી યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક વગેરેની સાથે સૂત્રકાર એલેન્ડ કે ક્રોએ અને તેમને પણ પરાજય કરે છે.

અધિકરણ ૧.

૧. પૂર્વપક્ષ-સાંખ્યમત, વૈદિક છે. ઉત્તરપક્ષ-સાંખ્યમત વૈદિક નથી.

પૂર્વપક્ષી-તમે એવું કહ્યું છે કે આ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મા છે અને તે બ્રહ્મનો ભૂત જુની રીતે વ્યવહાર થયો છે. પણ સાંખ્ય મતમા તો બ્રહ્મા એવું કંઈપણ નથી. ત્યાં તો પ્રકૃતિમાથી જ આ જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે.

૨. સિદ્ધાન્તી-જગતની ઉત્પત્તિ અનંધા સાંખ્યમતમાં શું કહ્યું છે તેનો વિચાર અને આગળ કરીશું. પણ અદિઆ એટલું જ બાકીથી કે જે સાંખ્યમતનો તમે આધાર આપ્યો છે તે ધર્મિક નદિ દોવાથી અને તેને પ્રમાણુત ગણવા નથી.

૩. પૂર્વપક્ષી-સાંખ્યમતને તમે અધર્મિક કહ્યું છે તેથી તો અમને આશ્ચર્ય થાય છે.

૪. સિદ્ધાન્તી-વાગ, ગાથી તમને આશ્ચર્ય થાય છે તેને તમે ધર્મિક માનતા, હોય તો વેદની શ્રુતિઓમા તેનો અગ્ર તેના સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ થયેલો તમે દેખાડશો ?

પૂર્વપક્ષી-હા, ઘણીજ પુરાણી. ભુએ કં ૧-૩-૧૦/૧૧ માં શું કહ્યું છે તે આજેના તમા કહે છે કે "ઇન્દ્રિયોથી અર્થો પા છે અર્થથી મન, મનથી શુદ્ધિ, શુદ્ધિથી આત્મા અને મદત્ કહે છે, મદત્થી પર અવ્યક્ત છે, અને અવ્યક્તથી પુરુષ છે" આ શ્રુતિમા સાંખ્યોએ વિરોધા પુરુષ, પ્રકૃતિ, મદત્, શુદ્ધિ, મન, અર્થ, અને ઇન્દ્રિયો વગેરે આપેલા છે આથી અને કહીએ છીએ કે "વેદની શ્રુતિઓ" પહેલું સાંખ્યધાનું મિર્મર્યન કરતાં દોવાથી તે ધર્મિક છે" આથી પ્રકૃતિ-અવિદ્ય વગેરે શ્રુતિથી સમજાય છે.

૫. સિદ્ધાન્તી-અદિઆ તમારી મનન્યામાં બ્રહ્મા થાય છે.

પૂર્વપક્ષી-કેવી રીતે ?

સિદ્ધાન્તી-સાંખ્યો જે વદ્યોમાં નદેદ પર તેમનો અદ્ય નિર્ણય કર્યો નહિ નિર્ણય કરવામા આજુબાજુના વાક્યોનો સંબંધ બરાબર જોવા જોઈએ. એમને એમ કાંઈપણ વાક્યને સંબંધથી છૂટક પાડીને જો તેનો અર્થ કંઈવા જગાએ તો ઘણી વખત અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. વળી કટલીક વખત આપણે અમુક જગ્યાએ અમુક શબ્દોના પ્રયોગ થયો તેથી ત્યાં અમુક મત અગર સિદ્ધાન્ત કશે એવું જે અનુમાન કરીએ છીએ તે તદ્દન ખોટું છે આરે જે બાબતનો નિર્ણય કરવાનો હોય તેના મળેા ઉપરજ કેવલ આધાર નહિ. ગમ્ભીર આજુબાજુનો મંબંધ પણ આપણે તપાસવો. નહિતો મળ અર્થમા બાકીલતા થય જાય.

પૂર્વપક્ષી-તમારું કહેવું ક્યવ કરીએ છીએ તેથી કંઈ જાણાર અર્થને ધોરણ પહેાચતો નથી.

૬. સિદ્ધાન્તી-તેજ અને તમને દેખાડીએ છીએ આરે સાંખ્યો તમે જે કંનુ વાચ્ય તમારા મતમા સમર્થનમા દાકડ, તેમા ન્તમે પર્વાપર મંબંધ જોયોજ નથી. તેમા ૩-૪ શ્રુતિઓમા પ્રથમ નામે પ્રમાણે આત્મા વિનુ વર્ણન છે.

"આત્મા એક રથી છે શરીર તેના રથ છે શુદ્ધિ સારથિ છે, અને મન તે લગામ છે. ઇન્દ્રિયો યોગ છે. વિપ્રો તે ઇન્દ્રિયોને ફરવાના ગોચર છે. આત્મા ઇન્દ્રિયો અને મનથી યુક્ત બોક્તા બને છે, એમ શુદ્ધિશાળી પુરુષ કહે છે."

૭. આ વર્ણન મેં ક્રતા પછી વ્યાર. વાક્યો આપે છે. અને ત્યારપછી તમે જણાવેલું ઉપરનું વાચ્ય છે. આ વર્ણન ઉપરથી સમજવું કે અદિઆ આત્મા અને શરીરનો સંબંધ જણાવવાનો વિષય છે અર્થિક સંબંધ બરાબર સમજી શકાય તેટલાં માટે. શ્રુતિમાં ઉપરનાં વર્ણનો છે. આત્મા શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો તમારું વિવિધને રથી, એ, સાંખ્ય, જાણાર નથી આરે વગેરેનાં માથે બાકી

મુન્નર રીતે અનુકરે કેપકથી મળ્યાની ૭ આજ આપનું કપડ મિત્રા વિગેરે કથન તમે કહેલા વાગ્યામાં છે ત્યાં રૂપકનો ત્યાગ કર્યો છે રૂપક વગર એની એજ વસ્તુ સમજવી છે અને આત્મા એજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે એમ કહે છે આમ હોનાથી તમે કહો છો તે સામ્યનુ તો અમને નામ કે નિશામ બંધાતું નથી

પૂર્વપક્ષી—તો અમે કહીએ છીએ તેવો અર્થ તમે પ્રદણ કરો તો શું ?

સિદ્ધાન્તી—એમ લેનાવળ નહિ 'એની રીતે અર્થ' કર્યાથી પ્રકૃત અર્થની હાનિ થઈ જાય અને અપ્રકૃત અર્થનું પ્રદણ થાય. આ એક મોઝામા 'મોટો દોષ' ગણાય

પૂર્વપક્ષી—ત્યાં ૨ તમે કહો છો તેમ જનુ પ્રકરણ છે માખ્ય વિનું નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—જનુનું પ્રકરણ છે, માખ્યનું નહિ. અદિઆ જનની મુક્તિનો ઉપાય દેખાડવાને પ્રકરણનો આગલ છે મુક્તિ માટે જન યોગ્ય તરીકે ઉપર આગેદણ કરીને દગિના પૂનર્ પહેલે છે એમ જણાવે છે અર્થાત્ પ્રહારને પ્રાપ્ત કરવામાં જનનું મુખ્ય સાધન 'સરી' છે તે સરીને રથ કહ્યો છે પણ મોડા વગર રથ ચાલી શકે નહિ માટે દન્ડિયો તે રથના ધોડા ૭ વળા ધોડાઓને અકુશમા રાખે અને માટે 'ગામત્રી' જરૂર છે, માટે અદિઆ 'લગામ તરીકે મન' કહ્યું છે દન્ડિયો સરીને 'જેમ દોરે તેમ' સરી જાય છે પણ તે દન્ડિયોને મન કાળમા રાખી શકે છે પણ વર્ગામ જતે ધોડા ઉપર પોતાનો અકુશ મૂકી શકે નહિ તેનો અનામનો સીરથી તેમ કરી શકે છે તે મન એ જુદીની પ્રેરણા પ્રમાણે નતનું હોવાથી તેને અદિઆ મારણ કહ્યું. આગળિયે પણ ધોડાની ગામ જગતી વખતે ક્યા નિશામા ધોડા 'લેઈ' જવાઈ છે તેથી જે મોજે રથ આવે છે તે કહે છે તેના તપ જગત કાળજી ગોખવી પડે છે. ગતો 'પ્રદનમડા' હોય તો મેલોગના અભાવે રથ ઉગ્ર પડી જાય અથવા ક્યા નિશામા જવાનું છે તે ધ્યાનમાં ન રાખે તો ઉવેર ગતે દોગવાઈ જાય આટલા માટે સારથિ 'માર્ગ' ઉપર લક્ષ આપીને તે પ્રમાણે લગામ ચલાવવી જાણ્યે વિચરે અદિઆ માર્ગ કલા છે વિવરણી માર્ગમાં દન્ડિયણી ધોડા ઉધે રહેતે સરીરૂપી રથને 'એવી' ન જાય તે માટે સારથિએ ધાગીર કાળજી રાખવી જોઈએ કાળજી રાખીને રથ હાકનાર નક્કી બનુએ પહેલો શકે છે તેજ પ્રમાણે અદિઆ દન્ડિયોનું સમયન કરીને પોતાના સરીને જવાનો મુન્નર કાર્યોમાં જે રાંધે છે તેજ મોક્ષનો અધિર્ગમ માપ છે. અદિઆ દન્ડિયોનો વિચરની સાથે મળવું દેખાડ્યો છે મનો વિવરણી સાથે, જુદીનો મન માથે, જુદીનો આત્માની માથે અર્થાત્ દન્ડિયોથી વિરોધ પડે, વિવરણી મન, મનથી જુદી, જુદીથી આત્મા એમ ૩ જ જણાવ્યા છે

પૂર્વપક્ષી—પણ અમે આપેના ગ્લોડમા અવ્યકત સમ્બંધ છે અને તે માખ્યની પ્રકૃતિ છે, માટે તે વિરોધમારે શો ખૂનામો છે

સિદ્ધાન્તી—અવ્યક્ત એવો જે પ્રકટ નથી તે પ્રકૃતિ નહિ પણ તેના અર્થને જાણવાની કૃપા છે. તેને અવ્યક્ત કહી છે કારણ કે તે બધાને પ્રકટ થતી નથી તે જાણવાને અર્થોન છે જાણવાને એની ઉપર એ કૃપા દેખાડવા માટે છે તેને માટે તે પ્રકટ થાય ૭ જાણવાને પોને કોઈના ઉપર આધાર રાખવા નથી પોતે પોતાનેજ અર્થોન છે

પૂર્વપક્ષી—તમામ જણાવ્યા પ્રમાણે અવ્યક્ત જાણવાના અર્થમાં છે એમ જોવાના તબ નથી તમે જણાવી ગયા ?

સિદ્ધાન્તી—હા, જાણી મુશીથી જુઓ પૂ. ૧-૩-૧૨ મા આ સમ્બંધિને ખૂનામો મળી પડશે. આ મૂલ આત્મા મનના બોલોમાં પ્રકટિતો નથી. દન મુદ્ધમ જુદિવાગાઓ પો જુદિયા તેને ને. જકે છે આ ઉપરથી જાણ થઈ કે મન અદિઆ આત્મા ૩ રી આ મુખ્યજિગે રાય ઉપરની આત્મા જુદિ એમ નમનું જાણાડે તા. ૧

છે. ભ. ગી. ૧૮-૫૫ માં ભગવાન, અર્જુનને જણાવે છે કે તત્ત્વથી જાણનારજ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માટે નમે જણાવેલા કં. ૧-૩-૧૦-૧૨ માં સામ્યમતનો નિર્દેશ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અવ્યક્તનો અર્થ ભગવદ્કૃપા નજ હોઈ ગઈ કારણ કે તે ધર્મના પ્રવાહમાં છે. અવ્યક્ત એ ધર્મ તરીકે નહિ પણ ધર્મી તરીકેજ નિરૂપેલું છે.

સિદ્ધાન્તી—પણ ધર્મ અને ધર્મીમાં ભેદ ક્યા છે? ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે અખંડતાજ છે. ચંદ્ર અને ચંદ્રના પ્રકાશમાં જેમ ભેદ નથી તેમ ભગવાન અને તેમના ધર્મીમાં પણ ભેદ નથી, અવ્યક્ત સક્ષમ હોવાથી સર્વ પ્રકારે તે પ્રકટ થતું નથી, ધર્મ અને ધર્મીના અભેદથી ભગવાન પણ સક્ષમ છે. તેથી ભગવાનની કૃપાજ “અવ્યક્ત” કહી શકાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જો એ પ્રમાણે ધર્મી અને ધર્મ વચ્ચે અખંડતા કેવાડતા હો તો પછી આત્મા જે અવ્યક્તથી પર છે અર્થાત્ ભગવદ્કૃપા કગતા જલ્લ પડે છે તે અર્થ મંભરી શક્યો નહિ. નમે જે કહ્યો છે કે ભગવદ્કૃપા જલ્લ હિપડ અધીન છે તે આથી ખોટું કહે છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી ભગવદ્કૃપા અને ભગવાન વચ્ચે ધર્મ અને ધર્મીના સબંધ હોવા છતાં ભગવદ્કૃપા ભગવાન હિપડ અધીન છે એ ખોટું નથી ભગવાનની પગતા ખોરી દરતી નથી. જેમ “જલ્લને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે ૨-૧) તે વાક્યમાં સત્ અને ચિદ્રૂપે જે જલ્લ છે તેજ વિષય તરીકે આનન્દ રૂપે-ફલ તરીકે છે. તેજ પ્રમાણે અક્ષર અને પુરુષોત્તમમાં પણ ભેદ છે. અક્ષર અને પુરુષોત્તમ ધર્મ અને ધર્મી તરીકે હોવા છતાં તેમનામાં અખંડતા છે ભગવાન એ ધર્મરૂપ છે તેમ ધર્મી રૂપ છે. પોતાની કૃપાથી મુકત ભગવાન સાધન છે અને આનન્દરૂપ ફલ છે. અથવા અવ્યક્ત એ સચ્ચિદ્રૂપ અક્ષર છે એ અર્થ લઈએ તો અક્ષર શબ્દનો અર્થ અક્ષર જલ્લ થાય. અને મહાન એટલે આત્મવિષયક વિજ્ઞાન તે વિષયને અધીન હોવાથી, અક્ષર જલ્લ તેનાથી પર છે. આ અર્થ સેતા પણ અવ્યક્તથી પ્રકૃતિનો અર્થ નીકળતો નથી માટે સામ્યમતનો નિર્દેશ નથીજ.

પૂર્વપક્ષી—પણ અવ્યક્તને જેય કહ્યું છે, તેનું કેમ?

સિદ્ધાન્તી—તમે આપેલા વાક્યમાં અવ્યક્ત વગેરે પદાર્થોજ માન મ્હા છે. તેઓ જેય છે એવું કહ્યું નથી.

પૂર્વપક્ષી—કમળ, અવ્યક્ત નમેજે જેય તરીકે જણાવ્યા નથી પણ માત્ર પદાર્થો તરીકેજ તેમને જણાવ્યા છે. આમ હોય તો પણ અમને કોઈ પણ લાભ નથી.

સિદ્ધાન્તી—કેમ હાલ નથી? તેથી તમે એવું જે મનાવવા માગો છો કે ત્યાં, સામ્યમતના પદાર્થો છે એ ખોટું છે.

પૂર્વપક્ષી—કેવી રીતે?

સિદ્ધાન્તી—આ રીતે નામ્યમતમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એક બીજાની સાથે સંસેપથી રહે છે પૃથક્ પૃથક્ રહેતા નથી, એક બીજા સાથે જોડાઈને રહે છે. પણ તમે આપેલા પ્રમાણમાં તે પદાર્થોને (પ્રકૃતિ અને પુરુષ) પૃથક્ વર્ણવ્યા છે આથી સામ્યના પદાર્થો નથી.

પૂર્વપક્ષી—અમારા માનવા પ્રમાણે અવ્યક્તને જેય પણ આગળ કલા છે. પ્રથમ અમે આપેલ પ્રમાણમાં જો કે કેવળ પદાર્થોનો નિર્દેશ કર્યો છે તો પણ આગળ કં. ૨-૩-૧૫ માં તેને જેય કલા છે મહત્ત્વથી. પર, અનાદિ અને અનન્ત એવા અવ્યક્તને જાણનાર મુખના મુખમાંથી છુટે છે એમ કહ્યું છે તો આ હિપડથી તેમની જેયતાનો અર્થ પણ અહિં આ રચ્ય છે.

સિદ્ધાન્તી—તમે કદા છો તેમ ગમે તેમ અર્થો કરાય નહિ. કોઈપણ વાક્યના અર્થમાં પ્રકરણજ દોષ ગઈ અર્થિ આ વિચાર કરતા પરમાત્માનુજ પ્રકરણ છે એમ નક્કી થયો. માટે તમે

આપેલું કંઠ ૨-૩-૧૫ માં વાક્યનું પ્રમાણ પણ ભગવાન શિવે જ બધું બેસે છે તેમાં પરમાત્માને જ
રોય કહ્યા છે અવ્યક્ત બેને તમે પ્રકૃતિ અગર પ્રધાન કહો છો તેને નહિ

પૂર્વપક્ષી—તમે કહો છો તેમ અદિ આ એક જ વિષયનું-પરમાત્મા વિષેનું જ પ્રકરણ નથી । કંઠ
૧-૨-૧૦ થી આરંભીને કંઠ ૧-૨-૧૬ સુધી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું મિશ્રણ કરનાર સિન્ધુ પ્રકરણ છે
તેમાં ૧-૨-૧૬ માં પદાર્થોનું નિરૂપણ છે ૧-૨-૧૨ માં પુરુષના જ્ઞાનની વાત કી છે. ૨-૩-૧૫ માં
પ્રકૃતિનું નિરૂપણ છે માટે આ પ્રકરણ ભગવાન સંબંધીનું નહિ, પણ સામ્યમતનું નિરૂપણ કરનાર છે

સિદ્ધાન્તી—જે ઉપનિષદમાંથી તમે શ્રુતિના વચનો ટાકા છો ત્યાં ફક્ત એક જ પ્રકરણ નથી
પણ ત્રણ પ્રકરણો છે મોક્ષની ઈષ્ટલાભ માટે નિષ્કેતા શ્રુતિને (વચનો) ત્રણ પ્રશ્નો પૂછે છે યજ્ઞે તિને ત્રણ
ધર્મદાન આપ્યા હતા પ્રથમ વરદાનથી તેણે પોતા ઉપર પિતાની પ્રસન્નતા મેળવી કાઠજીકે તેથીજ
તેને પોતાને પુરુષાર્થ સાધવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય બીજા વરદાનમાં નિષ્કેતાએ અગ્નિવિદ્યા
માગી, જેથી એને મોક્ષ મળે તે આ પ્રશ્નો છે “હે મુરુદેવ” તમે મોક્ષના આધનમૂલ અગ્નિને જાણો
છો. મને શ્રદ્ધાવાળાને તે કહો. સ્વર્ગના લોક અશ્રુતત્વ મેળવે છે બીજા વરદાનથી હું આ તમારી પાસે
માગુ છું ” (કંઠ ૧૧-૧૩) આ પ્રશ્નો ઉત્તર ૧-૧-૧૪ માં આપે છે તે ઉત્તરમાં વિનાશી કૃષ્ણવાળા
ક્રમેની નિન્દા કરી છે, અને કહે છે કે ત્રિણ્યાયિકેતા અગ્નિવાળો ત્રણ અગ્નિઓ સાથે તબધ ધરાવે
છે યજ્ઞ, અધ્યયન, અને દાન એ ત્રણ કર્મ કરનારો જન્મ અને શ્રુતિને તરી જાય છે

પછીથી ૧-૧-૨૦ થી બીજે પ્રશ્ન કરીને બીજા વરદાનમાં મોક્ષના સ્વરૂપ વિશે પૂછે છે તેમાં
ઉપેક્ષા સ્વરૂપ, ઉપેક્ષાનું સ્વરૂપ અને ઉપાધિનું સ્વરૂપ પૂછે છે “ત્યા મગી ગયેના આયુષ્ય સંબંધી
મનભેદ છે માર્ગ કહે છે એ છે કોઈ કહે છે એ નથી આ તમારા ઉપદેશથી તે વાત જાણુ એ
ત્રીજા વરદાનમાં હું માગુ છું ”

જ્યારે નિષ્કેતાએ આવા પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તે ઉપદેશનો અધિકારી છે કે નહિ એ બાબતની
પરીક્ષા અને કરી કે અને ૧-૧-૨૧ માં તેને અન્ય વર્ગના ભાગવાને માટે કહે છે પણ ૧-૧-૨૦ માં
નિષ્કેતા નકેદે એ કે “એ જે વરદાનની આગળી મગી છે તેના જેવું બીજું છેજ નહિ, માટે હું વરદાન
દાગ તે વસ્તુ જાણુકા માગુ છું ”

૧-૧-૨૩ થી ૧-૨-૧૨ સુધીના તેને લાયક આપે છે, અને કહે છે “હે નિષ્કેતા ! હું આગી
માગીને આનું વરદાન શા માટે માગે છે કે કુનિઆના કુસુમો વગેરેની આગળી શા માટે કરતો નથી ?
આયુષ્ય, પુત્ર પૌત્ર, અશુભો-હરિત, અશ્વ, હિંદુચરુમિ, મહાનો એ બધાની આગળી કર તારા મનમાં
જે મનોરથો હોય તે તું માગ ” આમ લાલચો આપી તો પણ તે એકેના બે થયો નહિ ત્યારે છેવટે
તે ઉપદેશને લાયક છે એમ સમજીને ૧-૨-૧૨ માં નીચેના ઉપદેશ શ્રુતરૂપે નિષ્કેતાને આપ્યો “ હે
નિષ્કેતા, તારે જે જાણવાની ઈચ્છા છે તો સાંભળ, હું તને કહું છું ” તે પુરુષ જેને તું જાણવાની
ઈચ્છા કરે છે તે મુરુદેવથી જોઈ શકાય તેવા છે, ચુપ્ત છે, અદર પ્રવેશો છો, શુદ્ધામાં બેસે છે તેને
પુરાણ દેવ કહે છે, ધીર પુરોહિત અધ્યાત્મ યોગી સાધનથી મનન કરીને હર્ષ અને શોકથી
મુક્ત થાય છે । ”

ઉપરના ઉત્તરથી જો કે નિષ્કેતાને સતોદા અને આનન્દ થયો છતાં તે બાબતને વિશેષ સ્પષ્ટ
કરવાને માટે ૧-૨-૧૪ માં બીજો પ્રશ્ન કરે છે “જે ધર્મથી પાછો છે, અધર્મથી પર છે આ કરેલા અને
ન કરેલાથી પર છે, યજ્ઞના અને યજ્ઞનાથી પણ પર છે-એના જે પદાર્થને તમે જાણો છો
તે મને કહો ”

૧૫. આના ઉત્તરમાં ૧-૩-૧૫ માં કહે કે ૬-૬ સઘળાં વેદો આના પદ્મ પ્રતિપાદન છે, ૧૫ તપ જેને યજન કરે છે, જેની ઇચ્છા ૧૫નામાં બ્રહ્મચર્ય અધિરે છે તે પાત્ર વિ. ૧-૩-૧૫ તને ૧૫૬૬ જણાવીશ એ આખું છે ”

આ રીતે ઉપરના આપીને ફરીથી પણ પ્રશ્નમાં પ્રવેશી કરે છે આ પ્રમાણે તો આખું પ્રકર તપાસવા એટલું જોઈએ તેમજ બ્રહ્મચર્ય કે આ ઉપાસના વિલાસમાં ત્રામ પ્રવેશો છે-અગ્નિ, હવે અ બ્રહ્મ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં અગ્નિનું સ્વરૂપ ને જે બીજામાં હવે વિષયો ઉત્તર ૭ માં ને ત્રીજામાં બ્રહ્મ વિશે છે આને બદલે તમાગ કહેવા પ્રમાણે સામ્યમનનું નિર્ણય લેવા તે પુણી નો કુપકર પણ તે વિન છે એવો ઉપન્યાસ કરેલો હોવા બદલે અર્થાત નિર્ણય છે, જેમ, અગ્નિ, હવે અને બ્રહ્મ વિષેના પ્રશ્ન કર્યા અને તેનો ઉત્તર આપનામાં આ થો તેમજ સામ્યમન વિષયો પણ પ્રત કરવા બદલે પણ તેવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો નથી, તેથી તેનો ઉત્તર નથી એ નિર્ણય છે

જેમ મહત્ત્વ બ્રહ્મ પરત્વે છે તેમ અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મનું વાચક છે. ૥

પૂર્વપક્ષી—પ્રશ્ન, જેમ અવ્યક્ત શબ્દ છે તેવો પણ તે અનિર્ણય છે તેથી આખો ન મહત્ત્વ સ્થિત થાય છે એ મહત્ત્વ રતા અ યક્ત પર છે અને અવ્યક્ત કરતાં પૂર્વ પા છે આમ વાક્યને અર્થ છે, એટલે તે જોતા પણ અ યક્તથી આપણે પ્રકૃતિજ મનુષ્યોએ છીએ આથી માંખ મતના થી ૧૫માં કોઈ પણ બાધ આપતા નથી

૧. સિદ્ધાન્તી—મહત્ત્વ શબ્દનો અર્થ પાડી બગાડી મનુષ્યતા નથી મહત્ત્વ એટલે સામ્યોનું મહત્ત્વ તત્ત્વ નેતિ મહત્ત્વ શબ્દ પણ બ્રહ્મ અથવા છે ૧-૩-૨૨ માં આત્માને મહાન અને વિશુ કરેલો છે એટલે આત્માના વિશેષણ તરીકે “મહત્ત્વ” શબ્દ છે સ્વે ૩-૮ માં પુરુષના વિશેષણ તરીકે તે વપરાયો છે, આથી જેમ મહત્ત્વ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે તેમ અવ્યક્ત પણ અક્ષર બ્રહ્મના વાચક છે

પૂર્વપક્ષી—માખ્ય મતમાં જે અર્થમાં “મહત્ત્વ” વપરાય છે તે અર્થમાં તમે આપેલી જગ્યાએ વપરાયેલો માનો ?

૧. સિદ્ધાન્તી—ના તે પ્રમાણે મનાયજ નહિ સામ્યમાં તે શબ્દ પ્રથમ કાર્યના અર્થમાં વપરાય છે જ્યાં સુતિ વચનોમાં તથા સઘળાં વેદાન્ત વચનોમાં તે બ્રહ્મના વિશેષણ તરીકેજ આવે છે, એટલે તમે કહેલો અર્થ સ્વીકાર્યો નથી તેમ “મહત્ત્વ” શબ્દ બ્રહ્મ પરત્વે છે અને સામ્ય મત પ્રતિપાદન કરતા નથી તેમ અવ્યક્ત શબ્દ પણ સામ્ય મતનું પ્રતિપાદન કરતું નથી તેથી તમે આપેલ, ૧-૩-૧૦-૧-૧ ના વાક્યોમાં સામ્ય મતના તત્ત્વો નથી તેથી સામ્ય મતને વેદનો કોઈ પણ રીતે આધાર મળતો નથી એમ અમે બોધક જણાવીએ છીએ

(સાર) આ અધિકરણથી સામ્ય મતની સિદ્ધાન્તોનું પચ્છન મુનનર કરે છે શરૂઆતમાં જ મુકાઈ એમ જણાવે છે કે સામ્ય મત એ રિક્ત નથી વેદમાં તેનું નામ કે નિશાન નથી કોઈપણ સ્થળે તેનો ઉલ્લેખ નથી જ્યાં પૂર્વપક્ષી કહે ૧-૩-૧૦, ૧૧ ના પ્રમાણ વાક્ય દાખાને એનું દર્શાવે છે કે તેમાં સામ્યોના તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ છે સામ્યનો પ્રકૃતિ અને પુરુષ તત્ત્વો પણ જણાવ્યા છે તે પ્રકૃતિ માટે માખ્યો “અવ્યક્ત” શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, અને તે પણ અદિઆ છે પૂર્વપક્ષીનું અગ્રન કરવાની નીચેની દિનનો સુધાર આપે છે

(૧) આપેલા પ્રમાણમાં સામ્ય મત નથી અપ્રત્યુ જોતાં આત્મા ગરીબ, ધનિયો વગેરેનો પર-પર મનુષ્ય દેખાડ્યો છે કહે ૧૦ ૩૪ માં આ આત્માને ય્થી મળ્યા છે શરીરને રથ મનને લગામ, શુદ્ધિને માગધિ ધનિયોને મોજ અને રિડોને માર્ગો કલા છે એ રૂપમાં મગાયેલો અર્થ મ્નીયો

- કં ૧-૩-૧૦, ૧૧ માં પ્રકરણો ત્યાજ કરીને મમજવો છે. ધૈર્ય "અવ્યક્ત" શબ્દનો અર્થ
 (૨) અવ્યક્ત એટલે સૂક્ષ્મ, સ્ફુટિતા ધરાવતો સૂક્ષ્મ પદ્ય કલ્પ છે આથી અવ્યક્ત એક સૂક્ષ્મ શબ્દ
 (૩) અવ્યક્તનો ભગવદ્વાચ અમર અક્ષર. અક્ષરના અર્થમાં મમજો તો પશુ-તેની અને પ્રજા વિચરે
 પ્રમ અને પ્રમના સંબંધ છે. એને પ્રકરણના પ્રકાશ વચ્ચે જે અભેદનાનો સંબંધ છે તેજ
 સંબંધ અદિઆ છે.
 (૪) અવ્યક્ત એ છે એ રીતે જણાવ્યું નથી. માત્ર અવ્યક્ત વગેરે પદ્યોના જણાવ્યા છે.
 (૫) પ્રકરણ અક્ષર હોવાથી તે લક્ષ્યમાં એવા મામ્યના મતનો ઉલ્લેખ નથી
 (૬) એ તેનો ઉચ્ચ દોષ તો જેમ તે ઉગનિયદમા (૬મા) નિચિત્તા પ્રત્યક્ત-અર્થિ-પદ્ય તથા
 અક્ષર વિશેના પ્રશ્નો પછે-છે તેમ સામ્ય વિશેના પદ્ય પૂર્વમ (પ્રકૃતિ પૂર્વ સંબંધી) પદ્યોત્તેવા
 પ્રમ કર્યો નથી. માટે પદ્ય ત્યા મામ્ય મત નથી
 (૭) વળી જેમ મહત્ત્વ મળેનો અર્થ વર્ધિમાં (કં ૧-૩-૧૦, ૧૧ માં) અવ્યક્ત પ્રકરણો પદ્યપદ્ય
 તે શબ્દની માફક અક્ષરો વાચક છે તેમ અવ્યક્ત પદ્ય છે અવ્યક્તનો અર્થ અક્ષર થાય
 પ્રકૃતિ નહિ. માટે પદ્ય મામ્ય મત નથી
 અધિકરણ ૨.

અમસ શબ્દની માફક અક્ષરો અર્થ પ્રકૃતિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—તમે અમારું કહેવું અમલ કરાવવામાં જો તોચોર્ય કર્યું હોય નથી. સંખ્ય
 મત વેદમાં નથી એમ તો તમે કહી શકવાના નથી. સ્વે ૧-૫ માં અમલનું વર્ણન આપ્યું છે. આ
 વર્ણન સામ્યની પ્રકૃતિને લાગુ પડે છે. તે પ્રકૃતિને જ્ઞાન અમલ કહે છે, કોનો વર્ણુ બાલ, કોનો અમલ
 કળો છે. અર્થાત્ આથી તેના, સત્ત્વ, રજઃ, અને તમ એ ત્રણ ગુણ પ્રકૃતિ, જણાવ્યા છે. તે અમલ
 (પ્રકૃતિ) નાનાવિધ સંદિગ્ધ, કારણ હોવાથી તે બહુ પ્રજા સર્જે છે એમ કહ્યું છે. તેનો ભોગવનાર જે
 છે (પ્રકૃતિ) તેને અમલ કહે છે "એક અમલ તેને પ્રેમથી ભોગવે છે અને વળી બીજો અમલ તે અમલને
 ઘોડી દે છે." અદિઆ અમલનો અર્થ, પ્રકૃતિ જ મમજવા જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—અમલ શબ્દથી પ્રકૃતિ અર્થ સમજી શકાય નહિ. તેને માટે ખર્ચ પ્રમાણ તમારી
 પામે છે. વળી જે અમલથી આ વાક્ય તમે લીધું છે. ત્યાં પ્રકરણ તો અક્ષર વિશેનું છે.

પૂર્વપક્ષી—અમર. બીજા પ્રમાણ પદ્ય અમે આપીએ છીએ. વાત ખરી છે કે સ્વે ૧-૧ માં
 અક્ષરવિધાનું નિરૂપણ છે તોપણ ઓગળા સામ્ય મતનો જ ઉલ્લેખ કર્યું છે. સ્વે ૧-૩ માં પ્રકૃતિને
 આત્મશક્તિ કહી છે અને તે પોતાના ગુણથી નિગૂઢ બનેલી જણાવી છે. અર્થાત્ ત્રિગુણ પ્રકૃતિના
 ઉદ્ભવ, તેમાં છે. સ્વે ૧-૬ માં એ અમલે ચ તથા અમલ કહે છે અને પ્રકૃતિને આત્મ કહી છે. પુરુષ
 તે ભોક્તા છે અને પ્રકૃતિ બોધ છે. સ્વે ૫-૨ માં આત્મશક્તિ "કપિવ" શબ્દ પદ્ય એવો છે. આથી
 કપિવ અને તેના મતનો ઉલ્લેખ છે જ માટે અમારું કહેવું ભરાય છે, આમ્ય મત વેદિક છે.

સિદ્ધાન્તી—ક્રમ "અમલ" શબ્દ આપ્યો અમલ કપિવનું નામ આપ્યું તેથી મામ્ય મત ત્યા છે
 એની ભૂય કરશે નહિ. જે અમલ હેય તો પછી મુ ૨-૨-૨ માં "અમસ" શબ્દ છે. તે અમસનો સંબોધ્ય
 અર્થ ચાટવાનું તથા પીવાનું મામલ અર્થાત્ આયો થાય છે. અદિઆ જે અમસનું વર્ણન કર્યું છે
 ત્યાં તેનું હિદ નીચે છે, અને તળાકે હેય જે એમ જણાવ્યું છે. આમ હોવાથી આલો અર્થ અમલનો

નથી. જો પાસો હોય તો નમિ છિદ્રવાળા પાસામા યજ્ઞોરૂપ યોગને ઝડીને કર્મવિધિમા હોતાઓ મન્વથી પાવે અગર ભક્ષણ કૃં એ સંભવિત નથી. તેથી અદિઆ ચમસનો અર્થ બીજો લેવો પડે છે તે અર્થ “શિર” છે. તમે આપેલાં વાક્યોમા “અન્ન” શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ થતો નથી તેમ લાલ, ઘોળા અને કાળા વર્ણના ઝરઃ મત્ત અને તમઃ સુખ એવા પદ્ય અર્થ લઇ શકાય નહિ. વર્ણો કપિલ ઋષિનું નામ ત્યાં છે, તે અનિન્ય માખ્ય મત પ્રવર્તક ઋષિ માટે નહિ કારણ કે તે યજ્ઞે તો એવા ઋષિનું વર્ણન કર્યું છે કે જે ઝેરકે ચોનિમાં હોય છે અને અનેકરૂપ મારણ કરી શકે છે અથવા તેનો કદી પણ નાશ નથી. માટે માખ્ય મતનો ઉત્થેષ દેખાડવાને જે પ્રયત્ન નમે કર્યો છે તે મિથ્યા છે.

અન્ન એટલે જ્યોતિઃ

પૂર્વપક્ષી—નમે “ચમસ” શબ્દનું ઉદાદરણ આપીને અમારી દલીલ તોટી ને વ્યાજબી નથી. ચમસ શબ્દની આખનમાં તમારું અનુમાન યુક્ત છે, કારણ કે બૃ. ૨-૨-૩ માં ચમસ એટલે શિર જ છે એવું અપ્પ છે. પણ તે ઝેલીનું વ્યાખ્યાન અમાગ અન્ન વિષેના અર્થમા પરી શકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—આમ હોય તો પણ અન્ન એટલે પ્રકૃતિ નો નથીજ. તેનો અર્થ જ્યોતિઃ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—અન્ન એટલે જ્યોતિઃ શી રીતે ?

સિદ્ધાન્તી—માબજો, જ્યોતિઃને અન્ન કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ અન્ન અપ્ય કુદ આપનાર છે તેમ જ્યોતિઃ નશ્વર સુખ આપે છે. બ્ર. ૧-૩-૩ માં ભગવાનની પહેલી ઉત્પત્ત યજ્ઞેલી જ્યોતિઃ અન્ન કહી છે. વળી તેનું કારણ મ્વે. ૪-૨ તથા ૪-૧ માં આપ્યું છે. આ બન્ને વચ્ચે તમે આપેલું અન્ન શબ્દવાળું પ્રમાણુ વાચ્યું, બાવે છે. તેમાં જીવ અને અક્ષર એ બેને અન્ન કહ્યા છે. આ શ્રુતિનો અર્થ અપ્પ નહિ હોવાથી તેના નિર્ણય રૂપકીરણ માટે બ્ર. ૧-૧-૧ ની શ્રુતિ લેવી. આ પ્રમાણે જોતા તમારી ખાતરી થશે કે ચમસની માફક અન્ન શબ્દ તેના મળ અર્થમા વપરાયો નથી. પણ જ્યોતિઃના અર્થમાં વપરાયો છે.

પૂર્વપક્ષી—અમે એટલું તો જાણીએ છીએ કે શબ્દની પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે—યોગ અર્થમા તથા ઉદિના અર્થમા. યોગ એટલે મળ અર્થ જેમકે “કુશલ” શબ્દનો મળ અર્થ જે આપણે તપાસીએ તો “કુશ-લાવનાર” એટલેજ થાય છે, પણ કાળે કરીને તે અર્થ ધર્માઈ ગયો છે અને રુદિથી કાલો, હોશિઆર એ અર્થમાં તે વપરાય છે. અન્ન શબ્દનો યોગનો મળ અર્થ તપાસીએ તો જેનો જન્મ નથી તે, અને રુદિનો અર્થ બકરી થાય છે; પણ અદિઆ બેમાંથી એક પોનું અર્થ નથી. જેનો જન્મ નથી, તે અન્ન જે જ્યોતિઃ હોય, તે તે જ્યોતિઃનો ઉપક્રમ અક્ષથી છે તો પછી તેને અન્ન શી રીતે કહેવાય ? માટે તમારો અર્થ અમાગથી અધિકારનો નથી.

જ્યોતિઃમાં અન્નની કલ્પનામાત્ર કરી છે.

સિદ્ધાન્તી—અદિઆ તો કલ્પનાનો ઉપદેશ છે તે કલ્પના આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ બકરી પોતાના બકરા સહિત ઠેાચ અને પોતાના આશીનુ હિત કુદ વગેરેથી કે તેમ આ જ્યોતિઃ પાળે તે ઉપાસન કરનારનું હિત કરે છે એવી કલ્પના દર્શાવવા જ્યોતિઃને અન્ન કહી છે. અદિઆ “અન્ન” નો યોગ અર્થમાં નહિ પણ રુદિના અર્થમાજ કલ્પના કરી છે.

પૂર્વપક્ષી—આવી રીતે વેદમાં કલ્પના કરેલી બીજે કોઈ પણ યજ્ઞે કોઈ હોય તો તેના કલ્પના આપશે.

સિદ્ધાન્તી—હા, ધણીજ ખુશીથી. જુઓ બ્ર. ૩-૧-૧ માં આદિત્યને દેવ મધુ કહ્યું છે. બૃ. ૫-૮-૨ માં વાણીને ધેનુ ગણીને કિષામના કરવાનું કહ્યું છે, તેમ પંચાગિ વિદ્યામા ઘુગોદને અગ્નિ

કહો છે 'આવા અનેક પ્રમાણો આપી' શકાય. આવીજ 'રીતે' જ્યોતિષા અંગની કર્પના કરી છે. અહિં આ નથી યોગનો અર્થ કે રહિતો અર્થ તે સિવાયની કર્પના છે. માટે અંગ શબ્દના પ્રયોગથી ત્યાં "પ્રકૃતિ" તરતનું નિરૂપણ કર્યું છે અને તેથી આખ્ય મનને પુષ્ટિ મળે છે, એ માનવું બહુભરેલું છે.

(સાર) પૂર્વપક્ષી શ્વે. ૪-૫ તથા શ્વે. ૫-૨ નાં પ્રમાણોથી એમ જણાવે છે કે સાંખ્ય મતે વેદમા છે. શ્વે. ૪-૫ માં અંગ શબ્દ છે તેનો અર્થ પ્રકૃતિ થાય છે, શ્વે. ૫-૨ માં કપિલ શબ્દનું નામ આવે છે. માટે સાંખ્ય મતમાં વેદની પુષ્ટિ છે. આની મદામે સુન્દર નીચેની દલીલ આપે છે.

(૧) 'શ્વે. ૪-૫ માં અંગ શબ્દ છે એ વાત ખરી' પણ તેનો અર્થ "પ્રકૃતિ" નથી. જેમ 'અમલ' શબ્દ બુ. ૨-૨-૩ માં છે. તેનો સાધારણ અર્થ 'આયો' થાય છે. પણ ઉક્ત સ્થળે તેનો અર્થ 'શિર' થાય છે. તેમ અંગનો અર્થ 'પ્રકૃતિ' થતી મથી, તેમજ શ્વે. ૫-૨ માં કપિલ શબ્દ છે, પણ તે સાંખ્ય મત પ્રવર્તકે અનિત્ય ક્રમિ માટે નથી.

(૨) અંગનો અર્થ જ્યોતિષ થાય છે. છા. ૬-૪-૧ તથા ૬-૪-૨ નાં આધારે આ અર્થ બંધ બેસે છે.

(૩) જ્યોતિષને અંગ કહી છે, તેમાં કર્પના કરી છે, જેમ 'જ. ૩-૧-૧ માં' આદિત્યને પદેવ અપ્ત કહેલું છે તથા બુ. ૫-૮-૧ માં વાણીને ઘેનું કહી છે તેમ આદિઆ જ્યોતિષનો અંગ કહી છે; તેનું કારણ એ છે કે જેમ જકરી કુપથી ચોતાના સેડનું પદિત કરે છે તેમ જ્યોતિષ/પણુ/તેની ઉપામના કરનારનું ક્રિત કરે છે.

માટે "અંગ" શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ નથી; અને તે શબ્દના પ્રયોગથી આખ્ય મત, વેદ પ્રતિ-પાદિત છે તે બિન્દુલ નહીં થવું નથી.

અધિકરણ ૩.

પૂર્વપક્ષી—બૃહદાલ્પકનો ૮-૪-૧૭ માં સાંખ્યોના પચાસે તત્ત્વોની સંખ્યા આપેલી છે. ત્યાં "પચ્ચ પચ્ચગ્ન" એવા શબ્દ છે. તેમાં પચ્ચ એટલે પાંચ, તેની એ વખત આદ્યતિ કરેલી છે એટલે પાંચ વખતે પાંચ એવા અર્થ હોવાથી સાંખ્યોના ૨૫ તત્ત્વોની કહેણ જણાય છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલ તદ્દન ગ્રેમભર લગેલી છે, "પચ્ચ પચ્ચગ્ન" શબ્દ ત્યાં છે, એ વાત ખરી; પણ તેમાંથી તમે જે અર્થ કાઢવા માંગો છો તે નીકળતો નથી. "પચ્ચપચ્ચગ્ન" એમ આખો સંમાસ નથી. બે સર્માંત હોય તો કદાચ તમારા કહેવા પ્રમાણે "પચ્ચ" ની પાંચ વખત આદ્યતિ થયેલી હોવાથી પચીસ એવા અર્થ નીકળે.

પૂર્વપક્ષી—બુ. ૪-૪-૧૭ માં, "પચ્ચપચ્ચગ્ન" માખ્યના "૨૫" તત્ત્વોનું સૂચન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—તે "૨૫" ની સંખ્યાના અર્થમાં નથી.

પૂર્વપક્ષી—તમારે કહેવું મને જગજગ મમજ પડતું નથી માટે વિસ્તારથી સમજાવું. "સિદ્ધાન્તી—હા, સાલો. પ્રથમ પચ્ચ શબ્દ સંખ્યા વાચક અગર સંખ્યે પદાર્થના વાચક જેમાંથી એક અર્થમાં લઈએ તો પચ્ચ સંખ્યા એક હોવાથી ત્યાં પછાનો સમાસ નથી, અર્થાત્ "પાચ પચ્ચગ્ન" એટલેજ તેનો અર્થ થાય. બીજા અર્થમાં બે તેને મજબેસ ગણીએ તો અર્થાત્ પ્રથમનો પચ્ચ શબ્દ સંખ્યે છે અને બીજો સંખ્યા પરત્વે છે, આમ હોય તો પછી પાચ મજબેસની પાચ સંખ્યા એટલેજ અર્થ થાય આ રીતે લેતા પણ પાચ પચ્ચનો બોધ થાય છે. આથી તમે જે અર્થ કાઢવા માંગો છો તે આમાંથી બિલકુલ નીકળી શકતોજ નથી. એટલે સાંખ્યના પચીસ તત્ત્વોનો અર્થ આદિઆ નથી.

વળી આદિઆ બીજી પણ કારણ છે કે અહિં આ જે પદાર્થોની સંખ્યા કરી એની મરખામણીએ લિખ કર્યોવાળા પદાર્થો છે' સંખ્યાની પ્રકૃતિ અને આ

મહાન, બેદ, છે. મળ્યા, એવું છે કે, “પાત્રપંચજન, આકાશ, રહેલા, છે” એ વાતમાં જન્મા રાખેથી પાત્ર-પંચજનના આશ્રયરૂપે, યજ્ઞનો, નિર્દેશ છે. અને તેથી એ પાત્ર પંચજન, જ્ઞાતમદ છે એમ સમજાય છે. કે જે, કે, પંચ જૂતોના, ધર્મ, કર્મ-દ્રિયોના, ધર્મો, તથા, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના, તથા પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહદ્, અદ્, કાર તથા મનના ધર્મો અદિ આ છે. પણ તે ધર્મો, સાપ્તેએ જણાવેલા છે તે પ્રમાણે નથી માન્ય કારિકામાં, ૧ પ્રકૃતિ, ૨ પ્રકૃતિ, વિકૃતિ, ૩ વિકૃતિ, ૪ પુરુષ એમ ચાતુરજ, અહ્યુક કહ્યું છે. આ વારમાં ૧, અને, ૪ ની, એક એક, સખ્યા છે. પ્રકૃતિ વિકૃતિ સાત પદ્યો છે, અને, વિકૃતિ મેળ છે. સાપ્તયમ, તો, તેમના કૃષ્ણ, તત્ત્વોને ચાતુ વર્ગમાં, મમાવ્યા છે. પાત્ર વર્ગોમાં નદિ, અદિ આ, તો પાત્ર પાત્ર જોઈ એવા પાત્ર જુદા, એવા, અર્થ તમારી કલ્પના પ્રમાણે નીકળે છે. અડધી પાત્ર સાખ્ય મતની વિરુદ્ધની કલ્પના આવે છે. વળી ‘પચજન’ રાખ્યા છે તે ‘જન’નો સબન્ધ જનુ ધાતુ માથે લઈને એમ કહેવામાં આવે કે પાચને ઉત્પન્ન કરે છે તે “પચજન.” તો પછી અદિ આ પુરુષને પણ જનુક કહેવો, પડશે. આ સાખ્યમતથી વિરુદ્ધ કેવન હોવાથી ઉપદાસને પાત્ર છે. સાખ્ય મતમાં પુરુષ કર્તૃ, નથી. તે અકર્તૃ અને નિર્લેપ છે પ્રકૃતિજ કર્તૃ છે. પુરુષ તો મરોવરમાં ઉત્પત્ત કર્મજની માફક નિર્લેપજ છે, જ્યાં ઉપગત વિગેષ ફપણ તમારા અર્થમાં એ રહે છે કે, તમે આપેલા આધારવાળા છો. ૪-૪-૧૭ ની શ્રુતિમાં કહ્યું ૨૫ નીજ સખ્યા નથી, પણ તે ઉપરાત, આકાશ અને આરમા પણ છે, એટલે ધારે કે તમાગ જોવા પ્રમાણે “પચ પંચજન” રાખેથી અને ૨૫ તત્ત્વોનો અર્થ સમજાવે તો બધા સાખ્ય મતનો નિર્દેશ જત્યા નથી. કારણ કે સાખ્ય મતમાં તો એકંદર ૨૫ તત્ત્વોનીજ સખ્યા નિર્ણય કવામાં આવી છે, પણ અદિ આ તો તે “૨૫” સખ્યા ઉપરાત આકાશ અને આત્માની સખ્યા પણ છે. આ બધા એક યજ્ઞનો આશ્રય કરીને રહે છે એવા શ્રુતિનો લાવાઈ છે.

પૂર્વપક્ષી—અને તો, જ્યોતિઃ, સાત્ત્વમા “વુદ્ધિવિવરત્ર તદમતુલુલુલુલુલુલુ” વાક્યમાં જેમ વિગણાત તો, અર્થ સંતોષીશ રાત્રિ કરવામાં આવે છે, તેમ પંચ પચ જનનો, અર્થ “૨૫” કરીએ છીએ. પંચ, પંચ જન એટલે પાંચ-પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને અન્ન.

સિદ્ધાન્તી—તો, પછી અને ઉપા જણાવ્યું તેમ ૨૫ કરના વધારે સખ્યા, લા છે એવો અતિરેક હોય આવશે.

પૂર્વપક્ષી—ના, આકાશ અને આત્મા એ પચીનમાં જ ગણવાના છે. ત્યાં આધાર અને લાવાઈનો સબન્ધ જ્ઞોતિને આત્મા તથા આકાશનું ખાસ મોહાત્મ્ય દેખાવાને તેમનો જોઈ નામથી ઉદ્દેશ્ય કરી છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી સમજા અર્થે જુદા જુદા થાય છે તેવ તમે સમજ મક્કા નથી, તેથી આટલા મધો યોદાવો તમે કર્યો છે.

પૂર્વપક્ષી—કેમ?

સિદ્ધાન્તી—પંચ પચ જનનો અર્થ તમારું લેખમાં આવ્યો નથી. તમે એમ માની શો છો કે તેનો અર્થ પંચીજ થાય છે. અને પંચી આ માન્યતા ઉપા તમે તમાગ તકના ધોમ યોદાવો છો.

પૂર્વપક્ષી—હા, ત્યારે તમે તે જાહેરો જો અર્થ થાય છે તે જણાવજો.

સિદ્ધાન્તી—હા, જુદો. અદિ આ પંચ પચ જનનો અર્થ પાત્ર પચજન છે. પચજન, એટલે પ્રાણાદિ, તમે ઉપગતી કહેલા અર્થમાં તમારું લેખણ લેરી પડશે, અને લેખણ સિવાય, સીધો અર્થ કરીએ છીએ, આ અર્થ તદન યુક્ત છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે કહેલા અર્થમાં કઈ પ્રમાણ છે ?

સિદ્ધાન્તી—હા, તમે જાણો છો, કે, આરે, અનેક અર્થવાળા મળના અર્થ જાળવી સંશય

થાય ત્યારે ત્યાં કયો અર્થ છે એ નિર્ણય કરવો હોય તો આપણે જે વાક્યમાં તે શબ્દ આપ્યો હોય તેનો, જેવ ભાગ તમામ જોવો, અને તે ઉપરથી ત્યાં તેજ અર્થ છે એવો નિર્ણય બાધવો. આ સિદ્ધાન્ત તો તમને કબૂલ છે ને ?

પૂર્વપક્ષી—હા પણ તમે આ રીતે અર્થ ક્યાં છે તેની સાબીતી રી ?

સિદ્ધાન્તી—બૃ ૪-૪-૧૮ નું શ્રુતિ વચન અમે પ્રમાણ તરીકે આપીએ છીએ ત્યાં પ્રાણુનુ પ્રાણુ, ચક્ષુનુ ચક્ષુ, શ્રોત્રનુ શ્રોત્ર, અગ્નનુ અગ્ન અને મનનુ મન એમ જ્ઞાને પ્રાણુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અગ્ન અને મન એ પાંચ વસ્તુઓ જણાવી છે જે પ્રકરણમાંથી તમે ‘પચપચ જન’ શબ્દ દેખાય છે ત્યાં સાખ્યોના ‘રપ’ તત્ત્વોનો નિર્દેશ ક્યો છે એનું તમે કહો છો ત્યાંથીજ અમે તમને પ્રમાણ મદ દેખાડીએ છીએ કે તે શબ્દ ‘રપ’ તત્ત્વોના અર્થમાં વપરાયો નથી પણ પ્રાણુ, ચક્ષુ શ્રોત્ર, અને મન તે પાંચના અર્થમાં વપરાયો છે

પૂર્વપક્ષી—પણ તમે એ વાચ્યને શા માટે વાક્ય શેષ માનો છો ?

સિદ્ધાન્તી—સાબળો પ્રાણુનુ પ્રાણ ” એ શબ્દોમાં કરણરૂપ પ્રાપ્તો કલા છે તે પ્રાણુ જ્ઞાન ક્રિયારૂપ નાથને ૨૫ વાપરથી ઉત્પન્ન કરે છે તેમને અન્ય કણોની અપેક્ષા નહિ હોવાથી “પ્રાણુનુ પ્રાણુ” એનું વાક્ય બાધિત થાય માટેજ આ વાક્ય અને પચજનવાળા વાક્યનો સંબંધ છે આ બંને વાક્યો સાથે વાચ્યવાથીજ અર્થ વિશેષ સ્ફુટ થઈ શકે છે તેજ પ્રમાણે સૂક્ષિન્ના સશય, વિપર્યાય, નિશ્ચય, સ્મૃતિ, અને સ્વાય આ પાંચ જુદાં જુદાં ઉત્પન્ન કરે છે માટે પાણુ પ્રાણુદિને “પચજનન” કલા છે આ પ્રાણુદિ જાતે તે, કાર્ય કરી શકતા નથી, પણ સવજાઓના આધિકૃતિકરૂપ ભગવાન હોવાથી તેની પ્રેરણા પ્રમાણે તેઓ કહે છે માટેજ ભગવાનને પ્રાણુના પણ પ્રાણુ, શ્રોત્રના પણ શ્રોત્ર, ચમુના પણ ચમુ વગેરે કલા, છે આ કારણથી અમે કહીએ છીએ કે પચજનન એટલે પ્રાણુદિ, છે

પૂર્વપક્ષી—ઠાવના પાદમાં “પ્રાણુનુ પણ પ્રાણુ” એ વાક્યમાં અનનુ અગ્ન એ શબ્દો નથી તો પછી પચ પચજનનથી પ્રાણુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને અનન એ “પાચ” નો અર્થ તમે શી રીતે કાઢી શકો છો ?

સિદ્ધાન્તી—તમારી મઠા બાજબી છે, ઠાવના પાદમાં પાદમાં ‘અનનુ અનન’ એવા શબ્દ નથી, પણ ત્યાં ખાખના ભાગમાં જ્યોતિ શબ્દ છે અર્થાત્ “પચ પચજનન” વાળા વાક્યની પૂર્વે એને જ્યોતિઓના, જ્યોતિને, આંધુખને, અશ્વત દેવો ઉપાસે છે ” એ વાક્ય છે ત્યાં જ્ઞાને જ્યોતિ-ઓનું જ્યોતિ કહ્યું છે જ્ઞાને અર્ધાન રહીને નાથ કંનાર જ્યોતિઓની વાત ત્યાં ‘કેડી છે’ પણ એ જ્યોતિઓ વિશે કયું પણ ‘પચ પચ જનન’ વાળા વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું નથી શ્યામ છેતા આ બે ફરકવાળા વાક્યોમાં ત્રાઈ પણ વિરોધ નથી કાઠ્યું કે અનનને જ્યાં જ્યોતિનું પ્રદણ કરવું અને તેમ કવાથી અર્થનો ખુલાસો થઈ શકે, આથી તમારી ખાત્રી થશે કે સાખ્યના રપ તત્ત્વોનો નિર્દેશ નથી

(સાર) પૂર્વપક્ષી સાખ્યમતની વંદિકતા પ્રતિપાદન કરવાને બૃ ૪-૪-૧૭ માં પચ પચજનન ના ક્ષેત્ર આધાર ટાકને તેમાં સાખ્યના ‘રપ’, તત્ત્વોનો નિર્દેશ ક્યો ન એમ જણાવે, તે દલીલની માંમે સ્પષ્ટાર કહે છે

(૧) કા પચ પચજનનનો અર્થ રપ તત્ત્વો થતો નથી કારણ કે ‘પચ પચ જનન’ એક મમાંસ નથી (જ) પહેલા પચનો અર્થ નીદનનો નથી (ઘ) પચીસનો અર્થ કદાચ કદો તો પણ જે પાચના પાચ જોડા દેખાતા છે તેના જોડા સાખ્યમતમાં નથી મળવું કે સાખ્યમતમાં તો ૨ પ્રકૃતિ ૨ પ્રકૃતિ ત્રિપ્રકૃતિ ૩ ત્રિપ્રકૃતિ ૪ પુરુષ એમ ત્રણ આગળ નેરક

છે, અને તે ચાર બેડકામાં રૂપ તત્ત્વોના સમાવેશ કયો છે (જ) “રૂપ” તત્ત્વોનોજ અર્થ કાઢવાનો આશ્રય કરનામાં આવતો હોય તો, તે પણ યુક્ત નથી કારણ કે જેમાં એ સમુદો આવે છે તે શ્રુતિમાં “રૂપ” તત્ત્વો ઉપરાંત આકાશ અને આત્મા તત્ત્વો પણ છે અર્થાત્ એ ગણુની પ્રમાણે “૭૫” ને બદલે “૨૭” તત્ત્વો છે આ સંખ્યા સાખ્યમત પ્રમાણે નથી

(૨) ૫+૨ ૫+અજ્ઞાનનો અર્થ પાંચ પ્રાણ, ચતુ, સોન, મન, અને અન્ન એવો થાય છે

અધિકરણ ૪.

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિ વચ્ચેનામાં સૃષ્ટિ વાક્યા જૂદા જૂદા હોવાથી તેનો ખુલાસો માખ્યમતથી વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે.

સિદ્ધાન્તી—સૃષ્ટિ વાક્યા અક્ષરાર્થ જ આપન કરે છે

પૂર્વપક્ષી—સૃષ્ટિ વાક્યોનો વિચાર કરતા અમને માખ્યમત વધારે અનુગુણ લાગે છે. અને શ્રુતિ વચ્ચેના તેને સમત પણ છે

સિદ્ધાન્તી—સૃષ્ટિ વાક્યોના ઉપદેશો આપશે

પૂર્વપક્ષી—હા જુઓ ને. ૧-૧ માં આત્માથી આગળ ઉત્પન્ન થયું છે એમ કહે છે. પા. ૧-૨-૩ માં તેજની સૃષ્ટિ કરી છે. મુ. ૫-૧-૩ “તેમાંથી પ્રાણઉત્પન્ન થાય છે “એવું બહુબુદ્ધ છે” બુ. ૧-૨-૫ માં આ સઘણું તેણે રચ્યું” એવી શ્રુતિ છે. આમાં ક્રમના વ્યુત્ક્રમથી અનેકવિધ સૃષ્ટિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે આમ જુદી જુદી રીતે મૃદિની ઉત્પત્તિ કરી છે. તેથી અહીં સૃષ્ટિનું કારણ માની શકાતું નથી. પણ આ સઘણો ખુલાસો સાખ્યવાદની પદ્ધતિથી બરાબર થઈ શકે છે. જે કે આ પરિદરશમાન થતા જગતનું કારણ શું હશે તેની તપાસ કરવામાં બાહ્ય અને અબાહ્ય એવા અનેક મતો પ્રચલિત છે. છતાં કપિય, ભગવાનના જ્ઞાન અજ્ઞાન અવતારરૂપ હોવાથી તેના મન પ્રકારેજ જગદની વ્યવસ્થા થાય છે

સિદ્ધાન્તી—તમારા કહેવા પ્રમાણે અમારા અક્ષરવાદને કોઈ પણ બાધ નહોતી. અહીંને સર્વ પ્રકારે કારણ છે અહીં અનેક રૂપ હોવાથી જુદી જુદી રીતે કારણ થઈ શકે છે

પૂર્વપક્ષી—એ ૧-૮ માં તો અહીંને કંઈ પણ કાર્ય નથી તથા કારણ નથી એમ કહ્યું છે તો પછી અહીં કારણ શી રીતે મનાય ?

સિદ્ધાન્તી—અહીં કાર્ય નથી તથા કારણ નથી એમ કહેવાનો મૂળ આશય લૌકિક કર્તૃત્વનો નિર્બેધ હોવાનો છે. લૌકિક રીતિએ અહીંને કંઈ કરવાનું હોતુ નથી તેમ અહીં કંઈ કરતા નથી એટલે તે વચન લૌકિક દૃષ્ટિએ સત્ય છે.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે શા માટે જુદી જુદી રીતે ઉપનિષદોમાં સૃષ્ટિના કારણનું વર્ણન કર્યું હશે ? એકલુ અહીં કારણ છે એમ કેમ ન કહ્યું ?

સિદ્ધાન્તી—અહીંના માહાત્મ્યનું સાધન દર્શાવવાને જૂના જૂદા પ્રકાર કાર્યનું વર્ણન છે. લોકમાં પણ એક વ્યક્તિ જુદી જુદી રીતે અચુક કામ કરે તો લોકો તેના સામર્થ્યથી ચકિત થઈને તેના વખાણ કરે છે તેમ અહિંમાં પણ અહીં જુદી જુદી રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી શ્રુતિઓ તે તે પ્રકારે અહીંનું માહાત્મ્ય જણાવવાને વર્ણન કરે છે એટલે ખરું કારણ અહીં છે. માટે અક્ષરવાદમાં કોઈ પણ સતિ નથી તેમજ સાખ્યવાદનું પણ મમર્શન થતુ નથી

અધિકરણ ૫

પૂર્વપક્ષી—પણ અમારી પાસે એના પ્રમાણ છે કે જેથી અદ્ય સમગ્ર છે કે 'અહ' એ કારણ નથી તે પ્રમાણે અહની વરણતાના વાદને નિર્મળ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—તે ક્યા ? અને વી રીતે ?

પૂર્વપક્ષી—જુઓ તે ૨-૭ મા શુ મ્હે છે ? ત્યા 'અહ' એ મરણ છે એમ શ્રુતિ નથી 'કહેલી પણ એમ જાણાવે છે કે આ સદિ પહેલા કદા "અસત્" હતુ જ ૬-૨-૧ પણ એવુ છે કે- "હ ભાઈ, પ્રથમ આ સત્ હતુ કેટલાકે ૨ છે કે તે અસત્ હતુ " ૪ મ ૧૦-૧૨૬-૧મા તેને આ માફત કહ્યુ છે ૫મા તેવુ વર્ણન આપના મ્હે છે કે તે અસત્ નથી તેમ સદૃશ્ય ૧૫ી તે તમ હતુ આ ૫મા ૧૫થો અહની વરણતાને તથા કરે છે અદિઆ તમને મ્હે અસત્-તમનેજ કારણ કહ્યુ છે અસત્ તથા તમ એ અહના પર્વાય છે એમ તમે કી પૂઝ કરી શકશો નહિ તે આદિ-તત્ત્વ અસત્ જ છે અહ નહિ એવુ તે ૨-૬મા વચન છે તેથી અમત અને અહ પર્વાય ગણી શકશો નહિ માટે અહ મદિનુ કાણુ કહી મકારો નહિ

સિદ્ધાન્તી—અસત્ની કારણતા દેખાડનારા તમે આદ્યા શ્રુતિનયનો આપ્યા, એ તો પરીક, પણ તમે અસત્નો અર્થ સમજી શક્યા નથી અસત્ એમ્હે તમે સમજો છો તેમ અનાત્મા નહિ, અને તે અર્થમા ઉપગતી શ્રુતિઓમા વપરાયો નથી તે ગદ્ ગીત સત્ પર્વાયથી જુદુ એવો જ માત્ર અર્થ જણાવે છે બાબી અહ તો સર્વ શબ્દથી વાચ્ય બને છે કદ ૧-૨-૧મા તો કહે છે કે સવળા વેદો અહના પર્વુ પ્રતિપાન કરે છે વાણી પણ અહને પહેલવાને અસમર્થ છે એમ તે. ૨-૮મા કહે છે માટે તે અહ નાણીથી મેગવવાના નથી પણ મનથી જ મેગવવા બેએ એવુ પૃ ૪-૪-૧૬મા કહ્યુ છે અદિઆ ભગવાન વિના જુદા જુદા ધર્મો જણાય છે અને તે તમામ ધર્મો અહમા સહવે જ છે જા અહને જે ભાવથી ભજનામા આવે તે એ તે પ્રાપ્ત થાય છે જેમ કૃષ્ણાવતારમા કૃષ્ણને અને રૂપે ભજનારા હતા નદશ તથા મશાના વાત્ત ૫ ભ રથી ભજના, ગોપીઓ પ્રેમથી ભજતા, જ્યારે હ સાદિ ભયથી ભજતા આથી તેમને કૃષ્ણ તે બારાનમા જણાતા તેજ પ્રમાણે અહને અસત્ તરીકે જિનારને તે અસત્ જણાય છે આમ અહ સર્વ પર્વાયથી જુદા છે સત્ એમ્હે પ્રપચ અને અસત્ એટલે પ્રપચથી જુદુ પ્રપચના ધર્મોથી અહમા જુદા ધર્મો છે માટે તેને અસત્ કહ્યુ છે, આ રીતે અહની સર્વ પદાર્થોથી વિનક્ષણતા દેખાડવાને જ તેને અસત્ કહ્યુ છે એમ તમે સારી પેઠે સમજી શકશો આથી અસત્ એમ્હે અનાત્મા નથી અહ જગતનુ કારણ હોના જતા તેના ધર્મથી રહિત છે અને તે રીતે તે વિનક્ષણ તત્ત્વ છે માટે અહને અસત્ કહ્યુ છે એમા કદ પણ ખોટું નથી તેમજ તે અન્યાત્ત પણ છે તેની અનભિન્યક્ત ગિયતિ જણાનાને તમ કહ્યુ છે

ભગવાન જેમ શાનરૂપ છે તેમ કર્મરૂપ પણ છે આથી પૂર્વકાણમા તેમથી જ (કર્મમાથી) અપીત સદિ થાય છે એવુ કહ્યુ છે માટે જૂરી જૂરી ગતિ શબ્દોથી વેનક્ષણ હોય તો તેથી શ્રુતિ વચનોથી કોઇ પણ વિરોધાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી એ આ ઉપરથી સમગ્ર છે અને તેમ હોવાથી અહની કારણતામા કોઇ પણ આપ આવતો નથી

‘મિત્રેયી’ શાસ્ત્રવચ્ચના સંવાદમા આત્માનાં / ત્રય માટે ‘મર્વ’ પ્રિય થાય ને એવું ને વાચ્ય આવે છે તેથી હવેમા પુનઃનો અર્થ સમન્વય થઈ જાય. હવે પ્રકરિના ચેતનથીજ પ્રિયતાની વાક છે, માટે સોપાનમંત્ર સુતિથી સમન છે.

‘સિદ્ધાન્તી—વાક્યનો અનર્થ એના અર્થ પ્રકરણે છે.’

સિદ્ધાન્તી—તમે ‘આત્માના કામ માટે મધ્ય’ પ્રિય છે’ એ વાક્યનો અનર્થ હવેની નાથે નેત્રીએ એ તદન ખોટું છે ખરી રીતિને અન્ય અર્થની માથે નેત્રીએ નેત્રીએ અગાધાની માથેના અનર્થ ચોક્કસ સધળાને પ્રિય અને ક્ર માટે આત્મા એટલે હવે નહિ પણ વ્યક્ત છે એમ સમજવું લેઈએ. પ્રકર આનન્દમય છે. તેનેજ જાણીને હવે શ્રુતિને પણ તરી વળ્ય છે. તે આનન્દમાથીજ પ્રવેશ આ તમામજોઈ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાથીજ મરણા આત્માઓ વ્યુદ્ભવ પામે છે તેને અનિપજાઓને જ્ઞાનન્વિત કરે છે. આવી અનેક શ્રુતિઓના વચનો છે, અને તે ઉપરથી પ્રકરના એકત્રીયને નિવચ થાય છે. પ્રકરનું વ્યવસ્થા, કાર્ય તથા તેના અર્થનો એ નમમાનું નિરૂપણ એ રીતે મધ્ય છે માટે વાચ્યવચ્ચે કહેવા વાક્યનો પણ અનર્થ પ્રકરણમાં કહેવો.

‘પ્રથમ ઉપર આવેલા દર્શનાત્મા દુષ્ટિનું દર્શન આપ્યું છે. દુષ્ટિનું જવારે વગરવામા આવે છે ત્યારે એક પછી એક વાચ્ય અને આત્માના નેત્રી એમ મદદાદાદવામા દુષ્ટિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં દુષ્ટિનિવારણાવાનનું જ્ઞાન તે ક્રમ છે. અનમાનથી જ્યારે તેનો ચિત્તમા પ્રવેશ થાય છે ત્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર અને છે. નેજ પ્રમાણ આત્માને જાણવાનાર કાર્યનું અનુસંધાનતોય નેત્રી તેનો સાક્ષાત્કાર અને છે. તે આત્માનેજ અર્થવચ્ચે જાણેલા ક્રિતિનું મરણ જોઈએ કે સરળા નિમ્ન અને, કપનો તેમા લખા થાય છે.

‘અર્થ—આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે પાપાઆજ નિષમ છે. પ્રકર નર્વન છે પણ તેનું પ્રકરણ એમને એમ કષ્ટ રહતું નથી તેમા ચોક્કસ આપ્તનો ગણી આપતા તે ક્રમ મરે છે. જેમ સધળા જગત્ એક સ્થાન સમુદ છે. સર્વ સ્થાનનું તત્વ (આત્મી) છે, મધ્યમા અધીન’ નાસિકા છે, મધ્યમા રૂપેમાત્ર ચક્ષુ છે, સધળા સપ્તેનું શ્રવણ છે. સધળા મંદ્રેણનું મન છે, સરળા નિવાઓનું હૃદય છે, સધળા કર્મેણું હાથ છે, મધ્યમા આનન્દેનું ઉપનય છે, મર્વ વિમર્ષેનું પાપ છે, મરણા મરોનું પાદ છે, સધળા વેદેનું વાક છે તેજ પ્રમાણે મરણ નામ અને કપનું જ્ઞાન પ્રકરણ છે.

‘ત્યાર પછીથી મીઠાના કંદકાનું દર્શન આપ્યું છે’ મીઠાના કંદકાને પાણીના ઘોસેનું નામવામા આવે તો તે મીઠું પાણીમા લાગી મન્ય છે અને પાણી ખાકે થઈ અર્થ છે’ તમે જો મીઠાને જાણી કાપ્યા મથગો તો એમને એમ નહિ લાગે શરૂ થવા ને મીઠુંજ પાણીમા તમામ જગ્યાએ છે તેનો પ્રતીતિ કરેલી હોય તો કોઈ પણ વ્યગ્રેથી પાણીને આથી જુઓ’ જેમ જા’ રીઠાની’ કંદકાને અંતર નથી તેમ જાણ નથી તેમ આત્માને અંતર નથી અને જાણ નથી તે મીઠાના કંદકાની માફક મરણ વ્યગ્રેસે છે આ રીતે આત્માનું—પ્રકરનું વ્યવસ્થા જાણીને તેમાં જે મરણ દેતું જુએ છે તે આત્માને વગર પાણીની શકતો નથી, તે આત્માનું પ્રકરણ થઈ રહતું નથી તેની નાન નથી તે ક્રમમા આસક્ત થતો નથી, તે કનાથી પીડાતો નથી, તે પોતેજ વિજાતા છે વગેરેના ઉપદેશ વાચ્યવચ્ચે અર્થનો આપે છે’ આ ઉપદેશને તાત્પર્ય હવેના ઉપદેશ આપવાનું હોય એમ સમન્વય નથી, પણ આત્મા પ્રકરણ છે. અર્થાત્ જગત્વાન માથેની જ અનર્થ છે. તમે આવેલા આધારવાળા પ્રકરનો ગન્ધ સળેળા પણ નથી. આત્માના કામ માટે સધળું પ્રિય થાય છે એ જાણનો અનર્થને ઉપદેશ કરનામાં આવ્યા છે એ વાન ખરી, પણ ત્યાં ‘આત્મા’ એટલે આપણે હવે સમજવાનો નથી, મધ્ય જગત્વાનના સમજવાનો છે. કદાચ હવેનો અર્થ કરવામા નો પણ અનર્થ રીતે હવે પ્રિય બની શકતો નથી જગત્વાન માથેના અનર્થથીજ તે પ્રિય બની

ગંક છે. શ્રુતિમા ભગવાનને જ હુમા તરીકે ઉપદેશવા છે. તેજ કારણા સુખના-આનન્દનું સ્થાન છે, અને તેથી મર્વ પ્રીતિનો વિષય. પણ તેજ છે, 'એ. ૩-૮, તે. ૩-૬, તે. ૨-૭માં પ્રમાણો આ માટે, અને કહીએ છીએ કે હમારા શ્રુતિઓ એકઠી કરીને, તેના શબ્દો, અને અર્થથી તમે જે સાંખ્યમતનો સિદ્ધાન્ત તારી કાઢવા મથો, છો, તે નહિ ખોટું છે. તમારા પ્રવચન દ્વિમાથી પોરા કાઢવા જેવો છે. તેવો પરિશ્રમ કરવો, વ્યુત્કળી નથી. માટે પ્રકૃતિ કે પુરુષ બેમાથી એકપણ સુદિન કારણ નથી. ફક્ત બ્રહ્મ જ તે કારણ છે.

પૂર્વપક્ષી—આ વિગત આરમ્ભસ્થાનનો વિચાર જણાવશે.

[એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવા માટે આત્મા એકલો જ છે. નહિ પણ પરમાત્મા અર્થ સમજવો એમ આરમ્ભસ્થાન માને છે.]

સિદ્ધાન્તી—હા, તેમની પણ અમારા મનને પુષ્ટિ છે.

પૂર્વપક્ષી—તે કેવી રીતે?

સિદ્ધાન્તી—સાબળો. તે એકાકી છે કે, પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિનું લિંગ જે આપવામા આવ્યું છે તેનો વિચાર કરીએ તો પણ જીવાત્માયક શબ્દો બ્રહ્મ અર્થને જ જણાવે છે, જેમ સારી પેઠે સળગેલા અગ્નિમાથી એના જેવા હમારા તણુખાઓ નીકળે છે તેમ હે ભાઈ પરમાત્મામાંથી વિવિધ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ શ્રુતિમાં, 'હું અને અહનો મનુષ્ય, અને અને અનિતો' એ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે જીવોની પણ ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે. બ્રહ્મ પોતાના બોલને માટે અંગરૂપ જીવને રચ્યા છે. આ જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અંગ અને અશીનો મળવું છે. નથી તેમનામા જુદાપણું નથી પણ અદ્વિત છે; તેમની અભેદતા જ છે. આ વસ્તુ મેં જાણે માટે આ પ્રવચનમાં એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એવું જ શ્રુતિ વચન છે તે જોરાઈ રીતે સમજવી જેવું છે એ વાક્યમાં 'સર્વ' વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ ક્યારે થાય તો કહે છે કે એકના વિજ્ઞાનથી એ એક તે અનેક અંગરૂપ જણાતા જીવો નહિ પણ બ્રહ્મ જ હોઈ શકે. પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય તો જ સમજાવું જ્ઞાન આવી જાય એવું શ્રુતિમા મંમાયલુ જોરસે છે. માટે ઉપર જણાવેલી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને માટે પરમાત્માનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. આથી પણ આત્માનો અર્થ મોવારણનું, 'હું' નહિ મમજતાં પરમાત્મા બ્રહ્મ જ સમજવો એમ આરમ્ભસ્થાન નિવેદિત છે.

પૂર્વપક્ષી—એકલોમ આપ્યાનો પણ આ મંબધાનો વિચાર જણાવશે?

[એકલોમ-ઉત્કાન્તમાં જીવ અને બ્રહ્મની અભેદતા બને છે. તેથી અહિં આ બ્રહ્મ માટે જીવવાચક શબ્દો પ્રયોજ્યા હોય તો તેમાં કંઈ પણ ખોટું નથી.]

સિદ્ધાન્તી—હા, તે પણ તમારા સાંખ્યમતને મમેન થતાં નથી. તે એમ કહે છે કે ઉપનિષદમા કેટલેક સ્થળે પરમાત્મા માટે જીવવાચક શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. છતાં ત્યાં જીવનો અર્થ સમજવાનો નથી. કારણકે ઉત્કમલ સ્થિતિમા તે જીવ અને પરમાત્માની એકતા થાય છે. આ એકતાના સમયે પરમાત્માને માટે જીવવાચક શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. પોતાની રીતે વિજ્ઞાન બેસાડવાને જોણ પ્રિવંતો વેરાવ્ય માટે માત્રનકથે જીવશબ્દથી ઉપક્રમ જેવો જણાય છે. પણ આમ જતા તે જીવ પરત્વે લઈ શકાશે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—કાલકૃત્તના મતથી અમારા સાંખ્ય નિદાન્તને કાષ્ઠપણું એવું જોઈતું નથી.

[કાલકૃત્ત-જીવવાચક શબ્દોથી પણ ભગવાન જ સમજવાના છે; કારણકે જીવ એ પણ ભગવાનની અચુક અવસ્થા છે.]

સિદ્ધાન્તી—તમારે નહિ. કાલકૃત્તન એવું માનું છે કે ઉદ્ધમાન વખતે જીવ બ્રહ્મ થાય છે એમ નહિ પણ જીવ બ્રહ્મનું સર્ગર દોષ-વિગિજ્ઞાતની રીતે પ્રમાણ-બાહ્ય જીવ એ...

અમુક અવગ્યાજ છે, માટે સંસારદશામાં પણ જીવ જાણ છે એમ અદિઆ ઉપક્રમ નથી તેમ ઉપચારણ પણ નથી. નહિતો આત્માના કામને માટે તે પ્રિય બને છે એ વાસ્તવ ઉચિત બને નહિ. માટે જીવનો જે ઉપક્રમ છે તે ભગવાનની અમુક અવગ્યાનો સૂચક જ છે. માટે મૈત્રેયી આહારણમાં જીવદાગ પ્રકૃતિ કારણ છે એવો જે વાદ કરવામાં આવે છે તે સિદ્ધ થતું નથી. એટલે સામ્યમતને અનુકૂળતા મળતી નથી.

(સાર) — આ અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષી જુદદારણ્યકના ૪-૫-૪, થી તે ૪-૫-૧૫ મુધીના વાગવડકે અને મૈત્રેયીના સંવાદના વાક્યોનું અવનરણ કરીને એમ જણાવવા માને છે કે ત્યાં વાગવડકે મૈત્રેયીને એવો ઉપદેશ આવે છે કે “આત્માના કામ માટે જે કંઈ છે તે સંપૂર્ણ પ્રિય થાય છે” આ વાક્યમાં આત્માનો અર્થ જીવ સમજવાનો છે; અર્થાત્ સામ્યનો પુરવ. પણ પુરવો કોઈપણ કામના અનુભવ નથી પ્રકૃતિના સયોગથી પ્રિયત્વ વગેરે લાગુ પાડી શકાય છે, માટે તે શ્રુતિઓથી નામ્યના પ્રકૃતિસાદને પુષ્ટિ મળે છે. આ રહાસે સિદ્ધાન્તી ત્યાં પણ જાણવાદ જ છે એમ જણાવે છે, કારણકે આત્માનો અર્થ જીવ નથી. પણ જાણજ છે, એમ વાક્યના અન્ય ઉપરથી (આણ્વિકાશ્રયના સંબંધથી) તે જણાવે છે. તેમજ આશ્મરથ, ઔલુલેમિ તેમજ કાશકૂલન પણ સામ્યવાદની વિરુદ્ધ બન્ય છે. તે જણાવવાને તેમના મતોનો ઉદ્દેશ્ય કંઈ છે.

(૧) આશ્મરથ એમ કહે છે કે ત્યાં જીવનો ઉપક્રમ દરો પણ આત્માનો અર્થ જીવ થઈ શકે નહિ કારણકે ત્યાં એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એકનું વિજ્ઞાન એટલે જીવનું નહિ પણ જાણનું.

(૨) ઔલુલેમિ કહે છે કે ઉત્ક્રાન્તિ દશામાં જીવ અને જાણ વચ્ચે અભેદના હોય છે તેથી તે દશાનું સૂચન કરવાને જીવવાચક શબ્દથી પરમાત્મા વિશે કથન કર્યું છે, તેથી વાક્યોનો અભેદ જીવપરત્વે લેવાનો નથી.

(૩) કાશકૂલન એમ કહે-છે કે, ભલે જીવનો ઉપક્રમ હોય તોપણ સામ્યના મનની પુષ્ટિ નથી, કારણકે જીવ એ પણ ભગવાનની અમુક અવસ્થા છે. ભગવાન અને જીવમાં કોઈપણ ભેદ નથી વળી મૈત્રેયીને ગાણ પ્રિયના વરાગ્યનો ઉપદેશ વાગવડકે કરવાના ઉદ્દેશથી ભગવાન માટે જીવવાચક શબ્દો પ્રયોજ્યા છે માટે જીવદાગ સામ્યની પ્રકૃતિનો અર્થ કોઈપણ રીતે મિદ્ધ થતો નથી.

અધિકરણ ૮.

પૂર્વપક્ષી — તમારા મન પ્રમાણે ભલે જાણ કારણ ગણાવો, પણ તે કારણ નિમિત્ત નરીકે જ સમવાયો તરીકે નહિ. જેમ ઘટનું સમવાયિ કારણ મૂર્તિકા છે અને તેનું નિમિત્ત કારણ કુંભાગ છે, તે પ્રમાણે તમારા કહેવા પ્રમાણે શ્રુતિ જાણની કારણતા જણાવે છે પણ તે કારણતા નિમિત્ત કારણ તરીકે જ સમવાયો તરીકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી — તો સમવાયો કારણ કેને ગણશે ?

પૂર્વપક્ષી — કેમ પ્રકૃતિ ને

સિદ્ધાન્તી — કેવી રીતે ?

પૂર્વપક્ષી — તે કાર્યને અનુરૂપ છે તેથી. સમવાયિ કારણ અને નિમિત્ત કારણનો ભેદ તમને મમનવ્યો છે એટલે તે કરી સમજાવવાની જરૂર નથી. એ જો બરાબર મમનના હોય તો એકજ વસ્તુ સમવાયિ તથા નિમિત્ત ઉભય તરીકે ગણી શકાય નહિ. કોઈ પણ કારણ મમે તો તે સમવાયિ હોય નિમિત્ત હોય પણ તે ઉભય હોઈ શકે નહિ. માટે અને જાણને નિમિત્ત કારણ તમારા કહેના

પ્રમાણે શ્રુતિ અનુસાર સ્વીકારીએ છીએ પણ સમવાયિ કારણ તરીકે તો બ્રહ્મતેજ સ્વીકારવું પડશે. કારણકે જે કંઈ કાર્ય છે તેને તે અનુરૂપ છે. કાર્યનો અભાવ તથા ગુણનો અભાવો પ્રકૃતિથી જ થઈ શકે. શ્રુતિકાના ધર્મો ઘટકાર્યમાં ઉતરે છે તેમ પ્રકૃતિના ધર્મો જગત્ કાર્યમાં જણાય છે. આથી કાર્ય ઉપર દૃષ્ટિ કેરવતા પ્રકૃતિ જ નિમિત્ત કારણ છે એમ અમને મનન થાય છે. માટે તમારા બ્રહ્મવાદની સરણિ પ્રમાણે પ્રકૃતિને કારણરૂપ તમારે સ્વીકારવું જ પડશે, અર્થાત્ અમાગ સામ્યનાં મતને તમારે સ્વીકારવું જ પડશે.

સિદ્ધાન્તી—તમાગ કથનને બે બાજુઓના બાજુ આવે છે—પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્ત. એ બેથી આ પ્રશ્ન વિચારતા સામ્યની પ્રકૃતિ સમવાયિ કારણરૂપ થઈ શકતી નથી. જા. ૧-૧-૨ “ જ્ઞાનાથી નહિ મંભગાયલ સંભગાય છે, નહિ માનેલું મનાય છે અને નહિ જણાયલું જણાય છે ” એ વાક્યમાં પ્રતિજ્ઞા કહેલી છે, અને જા. ૧-૧-૪ માં તે મારેલું, દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે, કે જેમ એક માટીના પિંચથી સઘળું માટીરૂપ જણાય છે તેમ એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં એકનું જ્ઞાન એટલે પરમાત્માનું જ્ઞાન સમજવાનું છે. જેમ માટીમાંથી અનેક રૂપો પરિણમે છે તેમ એક કારણ બ્રહ્મમાંથી અનેક રૂપો પરિણમે છે. આથી તે એક કારણ તે બ્રહ્મ જ છે. આમ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તથી અમારો સિદ્ધાન્ત અબાધિત બને છે. સમવાયિ કારણ-બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—પ્રકૃતિ સમવાયિ કારણ અને બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, બ્રહ્મ જ સમવાયિ અને નિમિત્ત કારણ છે.

પૂર્વપક્ષી—તમારી દલીલના ટેકામાં પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાન્ત ઉલ્લેખનો આશ્રય તમે કેમ લો છો ? એક લો તો ન ચાલે ?

સિદ્ધાન્તી—ના, કેવલ પ્રતિજ્ઞાનોજ આધાર લેવામાં આવે અને દૃષ્ટાન્તનો આધાર ન આપવામાં આવે તો અમારી દલીલને નિર્મૂળ કરવાને તમે અટકાવે કારણ આપો તો પછી અમારું મનન બાધિત થઈ જાય. જે કેવલ દૃષ્ટાન્તનોજ આધાર આપવામાં આવે અને પ્રતિજ્ઞા ન આપવામાં આવે તો તમે અનુમાનના પ્રકારનો કદાચ આગળ ધરો, અને તેમ થતા બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ ન મનાય. આમ ઉલ્લેખમાંથી જે એકનો આશ્રય લેવામાં આવે તો કોઈને કોઈ જાનની ઉપપત્તિ થવાનો સંભવ છે. માટે જાનેના બળથીજ અને તમને કહીએ છીએ કે બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ છે. પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ દૃષ્ટાન્તથી મારી પેઢે થઈ શકે છે. શ્રુતિકાનું દૃષ્ટાન્ત પ્રતિજ્ઞાને થયાર્થ સમજાય છે. શ્રુતિકાનું દૃષ્ટાન્ત એમ જણાય છે કે જેમ શ્રુતિકામાંથી અનેક રૂપો થાય છે. પણ તે તમામ શ્રુતિકાઓ જ છે; અને શ્રુતિકાના જ્ઞાનથી તે તમામ રૂપોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ બ્રહ્મમાંથી અનેક રૂપો છે, અને બ્રહ્મના જ્ઞાનથી તે તમામનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ શ્રુતિકાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેમ લોહમણિનું પણ છે. (જા. ૧-૨-૫) તેમાં પણ એમ જણાય છે કે હે લોહ જેમ એક લોહમણિથી જે સઘળું લોહમય હોય છે તે તમામનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તમામ વસ્તુનું જ્ઞાન બ્રહ્મથી થાય છે. નખની નરેણીના દાખવે પણ બ્રહ્મનું સમવાયિત્વ જણાય છે. જે કંઈ જુદા જુદા નામરૂપ જોવામાં આવે છે તે વસ્તુનાં વાણીના વિલાસ છે. તે વિકારો વાણીઓજ ઉત્પન્ન કર્યા છે. ખરી રીતે તે કંઈ બ્રહ્મથી અતિરિક્ત વસ્તુ નથી માટે સમવાયિ કારણ પણ બ્રહ્મ જ છે, પ્રકૃતિ નહિ. એવું અંદોઝવા છતાં અધ્યાયનો પ્રથમ અષ્ટ વાક્યનાં સમાપ્ત છે.

પૂર્વપક્ષી—વાર્ણીથી વિકારોનો આગળ છે એવા શબ્દો વિકાર માત્ર મિથ્યા છે એવો અર્થજ જણાયો છે. કંઈ નશ્તિકાર જ થાય છે, અને તેમાંથી થયેલા અનેક ઘટ મિથ્યા છે. આમ અર્થ સંગ.

વતા બ્રહ્મ એકલુજ સત્ય અને જગત વગેરે મિથ્યા છે. એટલે જે કંઈ જેવામાં આવે છે તે યત્ન રૂપ કદી મોકાશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમે કહેા છો, તેવો અર્થ શૂનિ જણાવવા માંગી, નથી. આ ખરું છે અને આ 'માટે' છે એમ શ્રુતિ કહેવા માંગી નથી. તે સ્પષ્ટ કહે છે કે શ્રુતિના નય છે. તેથી કંઈ શ્રુતિના સંપત્તિ વિદારો-રૂપો ખોટા દેવતા નથી. એવો અર્થ શ્રુતિમાં કાઢી પણ જણાવે નથી. તે તો માત્ર એટલુજ કહે છે કે શ્રુતિકાના અનેકા અનેક ધોરો જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. પાત્ર પાત્ર તે તમામમાં શ્રુતિકાજ્ઞ સત્ય વસ્તુ છે. બીજાં બધા શ્રુતિકાના રૂપ આગમવાને વાળીની રંગા આપી છે. તેથી વાળીથીજ આપણે એક માટીના વાસણને ઘડેા. હવે એ છોએ તો બાજને ગમિર. હવે એ છોએ અને ત્રીજાને મંચુ કરાએ છોએ. આ જમ મુજા જુદા નામ આપવામાં આવ્યાં તેથી કંઈ ધંડા, માત્ર તથા મંચુ ખોટા દેવતાં નથી; કારણ કે તમામ માટી છે. જે માટીના તે અનેકા છે તે માટી સત્ય છે. એટલે તે પશુ સત્ય હોય. આ ઋતિ બ્રહ્મ જેમ સત્ય છે તેમ બ્રહ્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા નામ રૂપ પણ સત્ય છે. માટે તમે જણાવેલા અર્થ અહિં આ નથી. જગત સત્ય છે, કારણ કે તે બ્રહ્મરૂપ છે. તે સાચુ બ્રહ્મજ્ઞ રૂપ છે, આથી આ જગત જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તે બ્રહ્મજ્ઞ મમવાયિ કોરણ ગણવું બેઠુંએ.

પૂર્વપક્ષી—જો આમ બધું તમે સત્ય ગણાવવાનો નિર્ણય કરતા હો-તો પછી 'મિથ્યા' એવું-કંઈ પણ શ્રેણે નહિ. તેથી દેહાદિ જગતની અંદર હોવાથી તે પશુ આત્મરૂપે સત્ય છે જોય. માનવું પડે અને પરિણામે દેહાત્મ શુદ્ધિ નેપથ્ય ગણાવે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—સમજ, નમારી રોકાનો ખલામાં ના પ્રમાણ છે. નવા સુધી આત્માનો નરપત્ર જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી બધું જન્મથી અજન્મ સ્વરૂપે શુદ્ધિ આવું શ્રેણે છે. તેમ હોવાથી આત્માની સાથે દેહની અભેદતા જણાતી નથી. ઉદય દેહની સાથે આત્માનો અનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારી પુરુષો અને જ્ઞાનીઓમાં એટલો ફેર છે કે સંસારીઓ અધર્મ કંઈ પાપાના દેહના સુખે માટે ભુલે છે. તેમને દેહ સિવાય આત્મા જેવું કંઈ પણ નથી. દેહ એજ તેમને મન તેમને તેમને આત્મા છે જ્ઞાનીઓ આત્માનેજ જુલે છે. તેમને આત્મા સિવાય કંઈ મણુ વસ્તુ નહિ હોવાથી દેહ પણ આત્મ રૂપ બને છે. તો જ્યાં સુધી જ્ઞાનીની આત્મા દેહના પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી દેહાત્મ જાણતી શુદ્ધિ નમારા કહેવા પ્રમાણે નેપથ્ય બને પણ જેને સર્વજ્ઞ આત્માજ્ઞ જ્ઞાન અને દર્શન થતુ હોય તેમને તો કંઈ પણ મિથ્યા જણાવું નથી. માટે બ્રહ્મજ્ઞ મમવાયિ કોરણ છે, પ્રકૃતિ નહિ.

આ મિથ્યા બીજાને પણ હેતુ અમાન બ્રહ્મ કારણવાને શુદ્ધિ આપે છે. ના ૨-૬ માં તેણે કોમતા કરી. નહિ બહુ સાધ, પ્રમા ઉત્પન્ન કરે. આ બુનિયાદ બ્રહ્મ કામના કરી એમ કહ્યું છે. બ્રહ્મ પોતે આત્મ કામ છે. તેની મધ્યમાં કામનાઓ પણ થયેલી છે. તેથી તેને કામના સંભરી ચકલી નથી. તો પછી આ કામના થઈ શકી? આનો ઉત્તર એ છે કે બ્રહ્મની કામના અહિંયાં બહુ થવા માટે છે, શબ્દિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે છે.

પોતે બધું ચવાની ઈચ્છા કરી કે પુનઃ પોતે બધું રૂપ થયા. જેમ સોનામાંથી અનેક રૂપો ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં અનેક રૂપ થયું તે મોનાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ છે તેમ બ્રહ્મમાંથી અનેક રૂપો તે પણ બ્રહ્મનો સ્વભાવ છે. બ્રહ્મમાંથી જે અનેક રૂપો થાય છે તે બ્રહ્મની પોતાની પ્રકૃતિ નથી. સ્વભાવથી થાય છે. તેમાં કંઈ માયા મિથ્યા કંઈ નથી. અધ્યાસનો ત્યા અભાવ છે. તેમ સદિ ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મ તે નળવ અગર નળવ બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ માયાએ દરીને નહિ દર છે માટે તે માણ છે એવો પણ અર્થ ઉપરની શ્રુતિમાંથી નીકળેલો નથી. શ્રુતિ તો ન્પથ્ય સત્ત્વામાં બેસાવે છે કે તેને

૧. માની ઈચ્છા કરી અને જે દેહાત્મ માની સામેજ નહિ ઉત્પન્ન થા.

૧. પૂર્વપક્ષી—પ્રાર્થોને અને વિધિ રીતે મર્જવા તે અર્થાત્ તમે જણાવેલું બહુલવનત્વ તે શા માટે
 યત્નનોજ ન્વલાવ છે એમ હો એ યોગીઓએ પણ માયાનો આશય ટીને અને વિધિ પદ્ધતિને મર્જી છે
 મિહિન્તી—ના, યોગીઓ માયાના બગથી પ્રાર્થો મર્જી શકે છે, પણ તે સદિ અને ક્ષણે ઉત્પન્ન
 કરેલી મદિમા વશોળાકરૂં છે યોગીઓએ દેવથી સદિ મધ્યાના મગથી ઉભી કરવી હોય છે, યત્નની
 મદિમા માયા જેનું કષ્ટ પણ નથી ॥ યત્નની નદિ મુખ્ય છે અને યોગીઓની ગાળ ૬ યોગીઓની
 મદિમા માયા અપ મમયત્ક છે, જ્યારે યત્નની, સદિ યત્નની, તથા મુખી દુઃખવી હોય ત્યા
 મુખી દુઃખી મર્જી છે માટે યોગીઓથી યત્નની સદિ, મર્જી શકાતી નથી માટે આ જગતનું કુલ યત્ન
 છે, તેમાંથી તે ઉત્પન્ન થયું છે માટે તેનેજ સમવાયિ કારણ કહેવું ૧૮ છે

૨. આ સામવાયિત્વની વાતમાં, અન્ય અતિવું, પાત્ર પ્રમાણ આપી મનના ૬ ૩-૧૪-૧ માં મહેતી
 અતિ તેજ, નિર્ણય નિર્ણય કરાવે છે ત્યાં કહે છે કે આ મુદ્દા જે કષ્ટ છે તે યત્ન છે મળ
 અતિમા 'મળ' નામ છે તેનો અર્થ ખરેખર "નક્ષી" એમ થાય છે અને તેથી, તે એમ જણાવે
 છે કે ખરેખર આ સમુદાય યત્ન છે 'આ' થી આ જગત સમજવાનું છે ગણુ કે જગતનો નિર્દેશ
 કરીને, તે પ્રમાણે કહે, છે, પછીથી, તે યત્ન કેવું છે તેનું, નિરૂપણ કરતા મહેતી, તે યત્ન મહિનું ઉત્પન્ન,
 અતિ ટકાનનાર તથા તેનો નય, કરનાર, જે જગતની ઉત્પત્તિ તેમાંથી છે, તેની અતિ પછી, તેથીજ
 મલવે છે અને છેવટે તેનો વય, પણ યત્નમાજ થાય છે આથી સમજાય છે કે મહિની ઉત્પત્તિ એમ
 મુદ્દામાંથી, જે તેમ તેનો લય, પણ યત્નમાંથી છે. જે યત્ન સદિનું સમવાયિ કારણ ન હોય તો પછી
 આ, અતિનો અર્થ શી રીતે, સમજાવી શકે યત્ન જો જગતનું સમવાયિકારણ હોય તોજ જગતની
 ઉત્પત્તિ તેમાંથી અને તેમ આખરે તેનો લય પગુ ત્યાં થાય, તે પ્રકૃતિ તેની સમવાયિકારણ હોય તો
 આ, અર્થનો, વ્યાકરણતા અને, માટે સામ્યનો પ્રકૃતિમળવાદ આ સુતિથી પણ સમાનિત થતો નથી.

૩. પૂર્વપક્ષી—પગુ ભગવદ્ગીતામાં પ્રકૃતિથીજ સદિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે મુવાવ્યક્ષેણ
 પ્રકૃતિ સૂચે સજ્જાનામ્ તે નામથી પ્રકૃતિજ મમવાયિ કારણ મમજાય છે

૪. ક્રિતિનાં પ્રમાણથી યત્ન મમવાયિ કારણ મિદ્ધ થાય છે.

મિહિન્તી--તમે અતિનું પ્રમાણ વાવો છે તે રીતે છે પણ અમે વિપરના ક્રિતિના યેચનોથી
 તમને જણાવું હતું કે યત્ન જગતનું સમવાયિકારણ બની શકે આમ છતાં અમે અન્ય પ્રમાણ
 આપીને ૭ ૧-૮-૧ માં કહે છે તે તમને ખબર છે કે ત્યાં એમ કહે છે કે 'આ સદિના બૃત્તો
 આમગમમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશ તર અગત પામે છે' તેમાં આકાશનો અર્થ યત્ન
 મમજવાનો છે સાકારસ્વરૂપાત્મા અમે આકાશ એવે બૃતાકાર નવિ પણ યત્ન એ સમજાવી વીધ
 છે આ ક્રિતિના પ્રમાણથી એજ નિશ્ચય થઈ શકે ૬ - યત્નમાંથી જ મહિની ઉત્પત્તિ છે અને યત્નમાં
 જ તેનો પ્રવય છે આ અતિથી યત્ન જ આમાત્ જગતનું કારણ છે સ્મૃતિથી પણ એજ નિર્ણય થાય
 છે ભ ગી. ૭-૧ માં " મર્જી જગતનું પ્રલવ તથા પ્રવય છું " એમ કહ્યું છે તેથી પણ સાક્ષાત્ રીતે
 મુખ્યગીતિથી યત્ન જ જગતનું કારણ છે; આમ જતાં જો કોઈ અંશે પ્રકૃતિને કારણ કહ્યું હોય તો તે
 સાધ્ય ત્વગીતિથી મુખ્યગીતિથી નહિ પણ આયુગીતિથી છે એમ જગત મમજતું હવે આપેના પ્રમાણથી
 યત્નનિર્મિત નજાત છે એમ કહીશું મિત્ત કો ગમને નહિ માટે પ્રકૃતિના કારણનો વા
 પમાગથી ખાતર ૭.

અતિ તથા સ્મૃતિની સાક્ષાત્ રીતે યત્ન જ કારણ છે. પ્રકૃતિ કદા જોણ રીતે કારણ અને.

૧. પૂર્વપક્ષી—આ ૮-૧૧-૨૫ માં તેજ અવગુ મર્જી છે તેજ જણાવે કરે છે, અને તેજ કહે છે
 એમ કહ્યું છે, આ વામ્યના જે મર્જતની પ્રતીતિ થાય છે તે યોગનાગિ છે જેમ કલાર ધડા

છે, તેમાં કુલાર પદાનો જનાવનાર છે. કંઈ કુલારનો પ્રદેશ બનેલો નથી. અર્થાત્ કુલાર એ કાગળ છે ખરું પણ તે નિમિત્ત કારણ છે; ત્યાં સમવાયિ કારણ તરિક્કિ મૃતિકા છે. કુલાર જની રીતે નિમિત્ત કારણ છે તેવીજ રીતે જગતના જનાવનાર, સ્થિતિ કરનાર તથા લય કરનાર તરિક્કિ અક્ષ નિમિત્ત કારણ છે. આથી અર્થજ અમે તો અમજીએ છીએ, એટલે તમે જાણને સમવાયિકારણ મળુવાનો જે સ્વીકારી કરી ગયા છો તે હજુ અમાગ મનમા બરાબર દેખી નથી.

સિદ્ધાન્તી—અમારી સ્વીય તમારા ગમે ઉતરતી નથી તે તમારો દુરાગ્રહજ છે, અને તમને શ્રુતિના પ્રમાણે આપ્યા તેમ શ્રુતિના પણ આપ્યાં. અને ને હિપચી અને તમને ખટ જાણુવું કે જ્યાં કેવલ નિમિત્ત કારણજ નથી પણ સમવાયિકારણ છે. આ શ્રુતિના પ્રમાણને જો તમે ન સ્વીકારના હો અને તમેજ તમારો કંઈક ખરો કરાવવા આગતા હો તો પછી અમે પરાણે અમાગ સિદ્ધાન્ત તમારી પામે મનાવી શકીએ નહિ. જ્યાં ઉપરના આપેલા શ્રુતિના પ્રમાણે જો તમે જમ ન લેવ તો વિશેષ સ્વીય પણ આપીશું. તે ઉપરથી તમે અમજી ગઈશો કે જ્યાં ઉપર પ્રકારનું કાગળ છે તે નિમિત્ત છે તેમ સમવાયિ પણ છે.

શ્રુતિ—‘નં. ૨-૭ ની શ્રુતિમા “તેજે પોતાની જાતનેજ જાતે મર્જા” એમ કહ્યું છે. આનો શો અર્થ કરશો વાઙ ? “તેજે પોતે સર્જ્યું” ને ગળેમાથી જ્યાં નિમિત્ત કારણ સમજાય છે, પણ શું મળ્યું ? તો ત્યાં શ્રુતિ કહે છે કે “પોતાના આત્માનેજ—પોતાની જાતનેજ સર્જા” એટલે સર્જનાર અને સર્જન કરવાનું ઉભય એકજ છે. તે જો વિજ્ઞ સિન્ન વસ્તુઓ નથી. માટે કુલારના દર્યાન્તની માફક આદિઆ જ્યાં કેવલ નિમિત્ત કારણ નથી. તે દર્યાન્તમાં કુલાર અને મૃતિકા એ બે વસ્તુઓ જુદી છે. ઉત્પન્ન કરવાની વસ્તુ પટ તે ફક્ત મૃતિકાજ છે. કુલારજ નથી. કુલાર તો બહારથી આવીને તેને બહાર લાવવામા સંકાયજૂત થાય છે માટે તેને નિમિત્ત કારણ કહ્યો છે. આદિઆ જગત્તરી સર્જનાર પણ જ્યાં છે અને જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ જ્યાં છે. અર્થાત્ જ્યાં સમવાયિ અને નિમિત્ત કારણ છે. માટે જ્યાં કર્તૃત્વ ઔપચારિક થાય નથી. જ્યાં જાતેજ કરનાર કર્તા અને પોતેજ સર્જનીય પદાર્થ કર્મ થયે છે. પોતે આજે સર્જનાર કાર્ય કર્યું છે તે સ્ફુટ દોષથી તે અસાધિક કર્મ છે. લોકિક સુવર્ણાદિમાંથી જો કે કુલારાદિ જાતે છે જના તે સુવર્ણાદિ તેના જનાવનાર નથી પણ જ્યાં તે જગતના કર્તા પણ છે. તેથી જ્યાં કર્તૃત્વ લોકિક નહિ પણ અધ્યાત્મિક છે.

પરિણામફી—તમે આ દલીલથી પરિણામવાદનો ખીકાર કરતા જણાવો હો પણ તમાગ જ્યાંવાદમા પરિણામ વાદની કલ્પના નથી. તો પછી તમાક કથન અમને અત્યંત જાણાય છે. અમારા પરિણામ વાદમા સર્વ પરિણામો પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંગોજથી જિહ્વલે છે. મૂલ પ્રકૃતિ તે વિકાર રહિત છે પુરુષ તે પ્રકૃતિ નથી તેમ વિકૃતિ પણ નથી. મૂલ પ્રકૃતિમા પુરુષ મંજન્ધથી રત્નેશુભે, લાંબને ગતિ થયા માટે છે, ને નષ્ટિ કાર્ય જાતે છે. તે આ રીતે મૂલ પ્રકૃતિમાંથી સાત વિકૃતિઓ થાય છે, ને તે આત પ્રગતિની વિકૃતિ છતા, બીજી સેષ વિકૃતિની પ્રકૃતિ-કારણ થાય છે, પ્રકૃતિ એટલે પ્રમાણ કરીને પ્રકૃતિ કરનાર મૂલ પદાર્થ એમાંથી વિકાર થઈ ઉત્પન્ન થાય તે વિકૃતિ જેમ દુઃસ્વાથી દર્દિ થાય જે તેમ પ્રકૃતિમાંથી મળના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકારનું નામ પરિણામ છે. અમાગ મનમા આવા પ્રકારનો પરિણામવાદ છે. જળ પ્રકૃતિમાંથી વિકાર માત્ર સર્પિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ અને માનીએ છીએ તમારા જ્યાંવાદને આ પ્રમાણે તમે માનના નથી. આથી જ્યાં સમવાયિકારણ અને નિમિત્ત એમ તમે કહી શકશો નહિ.

સિદ્ધાન્તી—અમાગમા પરિણામવાદ નથી એમ નથી. પણ અમારા જ્યાંવાદમા જે પરિણામ નો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે તેમા અને તમારામા કંઈક ફેર છે. તમે પરિણામનો અર્થ વિકાર

હો છે. પણ અને તેને વિચારના અર્થમાં સમજવા નથી અને તેને મૂળ વસ્તુને અનુક્રમ પ્રકારના સમજાવે દીધે તેને આપેલું કુશળ દૃષ્ટાન્ત અને અનુક્રમ નથી. અને અમારા પરિણામના સમજાવવાને કારણે દૃષ્ટાન્ત આપેલો કોઈએ સોનાનાથી અનેક પ્રકારના ધાતુ ધરાવતાં આવે છે છતાં પણ તેના મૂળ સોનાના કેમ પણ થઈ શકી નથી. તે સોનાના અનેકા અવકારોનું પાછું મેળવેલું થઈ શકે છે. મૂળ સોનાનાથી તે અનેકા છે એટલુંજ નહિ પણ અવકાર તરીકે પણ તે સોવું છે. માત્ર અવકારની દૃષ્ટિએ સાધીથી તે અવકારોને મૂડી મૂડી સંચાલ્યો આપી છે. સોનાના અનેકા અવકારો પાડે. તે વિચારો નથી. પણ માત્ર પ્રકારોજ છે. પરિણામનું નામજ પ્રકાર-રૂપાન્તર છે. આ રૂપાન્તરમાં કોઈ પણ અન્યો વિચાર નથી લેયો તે અવિરત પરિણામ કહેવાય છે. અમારા જ્ઞાનવાદમાં અવિરત પરિણામ છે, બધાજે નમારા માંખમનમાં વિરત પરિણામવાદ છે. આ પ્રકારે મોટે ભેદ તમારા પરિણામવાદમાં અને અમારામાં છે. અમારા જ્ઞાનવાદમાં જ્ઞાનજ સર્વ કંઈ હોવાથી તથા સર્વ વસ્તુ જ્ઞાનમાંથી આવિર્ભાવ પામેથી હોવાથી વિચાર જેવું કંઈ પણ નથી. વિચાર નહિ હોવાથી મદ પદાર્થ નામ રૂપાત્મક પદાર્થની કાર્ય દરાને લીધે મૂળ કારણ જ્ઞાનમાં કોઈ પણ માત્રની ક્રિતિ નથી. કારણ રૂપ જ્ઞાન પોતેજ કાર્યરૂપે પરિણામે છે, અને તે પરિણામ કરનાર પણ પોતે છે. આથી જ્ઞાન સંભવા-વિકારણ નિમિત્ત કારણ એમ ઉભયરૂપે છે. કારણરૂપ જ્ઞાન બ્યારે પોતે જ્યોત્ સર્વ છે ત્યારે કાર્યરૂપ અને છે. આ કાર્યરૂપ જ્ઞાન એ કારણરૂપ જ્ઞાનની અવસ્થા વિશેષ છે. જેમ કોઈ યદીમા રાખેલા વસ્તુને ખૂદી કરવામાં આવે ત્યારે તે અન્ય અવસ્થા ધારણ કરે છે આથી આપણે એમ નહિ કહી શકીએ કે ખૂદી વસ્તુ તે યદી કરીને રાખેલા વસ્તુની વિરુદ્ધિ છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન જ્યોત્ સર્વ છે, તેથી તે વિકારવાળું થઈ શકતું નથી. માટે અવિરત જ્ઞાનજ સંભવાવિકારણ છે, પ્રકૃતિ નહિ.

પર્યાપ્તી—અને જ્ઞાનને સંભવાવિકારણ કહ્યું તે ફક્ત જડ પદાર્થો, વિશે સત્ય, માત્રી શકાય છે પણ ચેતન્ય પદાર્થો વિશે જિજ્ઞાસુ માત્રી શકાયુંજ નથી. ચેતન મનુષ્યાદિમાં યોગિ અને બીજા એજ સંભવાવિકારણ છે. યોગિ અને બીજા વગર, ચેતનની ઉત્પત્તિ નથી. જ્ઞાનમાં યોગિ હોય એમ સંભવી શકતું નથી પણ પ્રકૃતિને યોગિ છે એમ માનીએ છીએ માટે ચેતન સૃષ્ટિની બાજતમાં પ્રકૃતિને સંભવાવિકારણ માનવું જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—જ્ઞાનને યોગિ નથી એવા કારણથી તમે ચેતન સૃષ્ટિની બાજતમાં પ્રકૃતિને સંભવાવિકારણ માનો છો તે બ્યાજબી નથી.

જ્ઞાનને પણ યોગિ છે. જ્ઞાન જાતેજ યોગિ છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેને માટે ઈ. ૧-૨-૧ નું પ્રમાણ આપી શકાય. આ શ્રુતિ કહે છે કે પ્રથમ એકલું એક અને અદિતીય સત્જન હતું. “જ” શબ્દથી તે સત્-જ્ઞાન સિવાય અન્ય કંઈ પણ નહોતું એવું તાત્પર્ય સમજાય છે. આથી જ્ઞાન સિવાય અન્ય કશુંજ નહોતું નિર્ગમ્ય થયો છે, જે જ્ઞાન સિવાય બીજું હોય તો પછી ફક્તની આપત્તિ થાય. મ. ૧-૨-૩ માં “જ્ઞાન યોગિ” શબ્દ વપરાયો છે. મ. ૧-૧-૬ કહે છે કે કોઈ પુરુષે સર્વ જાતની યોગિ બુદ્ધિ છે, અહીં પણ અમારા મનને અનુગ્રહ આપે છે. ભ. ૧-૪-૩ માં ભગવાન અર્જુન પ્રતિ કહે છે “મદદ જ્ઞાનમાં દુઃખ મારા મુકે છે,” તથા ૧-૪-૪ માં પણ જણાવે છે કે “તેમની મદદથી યોગિ જ્ઞાન છે અને આ ભગવાનજ બીજાના આપનાર અને પિતા છે. આના અનેક પ્રમાણોથી નહીં ફરી મકારો કે જ્ઞાનજ યોગિ છે. માટે તમે ચેતન સૃષ્ટિના સંભવાવિકારણ તરીકે પ્રકૃતિને આજીવ સાધવાને જે ગતિનો આશ્રય કર્યો છે તે ખોટી દરે છે. કોઈ પણ રીતે પ્રકૃતિ સંભવાવિકારણ ફરી

પર્યાપ્તી—વાર તમે જાણવાથી પરિચિત તો દગોજ” તે વાદ પ્રમાણે સ્થિત મનાય છે પાંચેશ્વરી ચેતન્યવાદમાં અથવા ચિન્મયશિવવદે વિચારો ખુલાસો શા”

અધ્યાત્મશક્તિ-ચિત્તિ, આનન્દ, ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ પાંચ પ્રમાણી છે તેમાથી અવગણ્ય આનન્દ-
જ્ઞાની અધિષ્ઠિત સાધાશક્તિ જાગે છે ત્યાગપછી મ પ્રત્યાક્ષી અવસ્થામાં કલાનકિત જાગે છે અને તે
પૂર્ણ પ્રમાણે આદ્યતદ્વક્ષામાં અવગણ્ય પછે વૈભવ-તાવે છે ત્યાગપછી જેને અવિનશ્ય પ્રતિશક્તિ
નણુ ગણના સામ્યવાળી વિશ્વની સર્વ અવ્યુત ચમત્કૃતિ પ્રમાણી જાગે છે આ ગીતે નાકતદ્વક્ષામાં
શક્તિમાથી ત્રિશ્વની હિતપત્તિ સમજાવી છે તો તેનું કેમ ?

સિદ્ધાન્તી—આ ત્રિકાનો પગિહાર અમારો હિતપત્તિ ખૂનાસાથી શ્વ જાગે છે જે દરીનીથી તમાગ
પ્રકૃતિના જાદને અગ્રે તોડાય છે તેજ દરીનીથી આત્માના વાદનો પણ પગિહાર થાય છે તાગપછે અક્ષ
અને તેની શક્તિ એક બીજાથી ભિન્ન નથી ગમ્તિ પણ અક્ષ જ છે, તોપછી અદિઆ અક્ષને સમવાયિ
કારણ સમજવામાં કોઈપણ સંભવ થતો નથી

આ હિતપત્તિ તમને દેવે સમજાવે છે અક્ષના સિવાયના સર્વવાદો-પ્રકૃતિવાદ, ગામિવાદ, કે સાધાવા
તમામ અવધિક છે તેઓ વેદથી વિરુદ્ધ છે આટલુંજ નહિ પણ યોગ, સાધ ૨ વેગેપિંકાએ નૃશિના
કારણ વિષે જે કહ્યું છે તે વિરુદ્ધ હોવાનું મન-ય થુ છે તે તમને આટવાથી સમજાવે અમારા અક્ષ
વાદમાં વેદનુંજ પ્રમાણ છે વેદમાં જે પ્રમાણે જાણાવવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે અમે માનીએ છીએ
વેદની વિરુદ્ધ અમે કહ્યુંજ માનતા નથી જેના અથનો વિચાર કરતા રપટ જણાવે છે અક્ષવાદન
તેને સમત છે અન્ય સર્વવાદો તરફ તેનો પામપાન નથી. માટે અમે તેમને અરિષ્ટ કહીએ છીએ
તેઓ ભ્રમ્યુક્ત છે આ બધા વાદોની સમીક્ષા અમે આગળ કરીશું

સાર—પૂર્વપક્ષી પ્રકૃતિ મારણ છે એનું સિદ્ધાન્તી પાસે સ્વીકારવાને શુભિતથી કહે છે કે તમે
અક્ષને નિમિત્ત કારણ લલે માનો પણ સમવાયિ કારણ કહી સકશો નહિ સમવાયિ કારણ તો અક્ષ જ
અર્થ સકે આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી નીચેની દરીનીથી જણાવે છે કે અક્ષ એ ત નિમિત્ત કારણ જ
નથી પણ સમવાયિ કારણ પણ છે

(૧) જા ૬-૧-૨માં એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની રેલી પ્રતિજ્ઞા તથા ૬-૧-૪-૫-૬માં આપેના
મેન્ધવનનો, લોહચણિનો તથા નખનિકુન્નનના દર્શનતોથી અક્ષ જ સમવાયિ કારણ સમજાય છે
(૨) વળી તે ૨-૬માં અક્ષે બહુ ધવાની ઈચ્છા કરી એની શ્રુતિ છે તે શ્રુતિથી અક્ષે બહુ ધવાની
ઇચ્છા કરેલી હોવાથી, પોતે તે પ્રમાણે આ સદિ પોતામાથી રચી વળી જા ૩-૧૪-૧ પ્રમાણે
આ સપણ જગત્ એ અક્ષ છે આમ હોવાથી અક્ષ જ સમવાયિ કારણ મહારી સકે છે.
(૩) શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ રપટ જણાવે છે કે અક્ષ જ સાક્ષાત્કારીતે-મુખ્યત્વેતે જગત્નું સમવાયિ
કારણ છે એમાં જા ૧-૮-૧ તથા ભ ગી ૭/૬

(૪) તે ૨-૭માં શ્રુતિ જણાવે છે કે અક્ષ પોતાના આત્માને જ જાતે સર્જે આ હિતપત્તિ જગત્નું
સર્જનાર અક્ષ છે તેમ તે સર્જન પણ પોતામાથી જ થયું છે અર્થાત્ અક્ષ જ નિમિત્ત કારણ
તથા સમવાયિ કારણ છે

(૫) હેતુ જડ પદાર્થોનુંજ સમવાયિ । ચુ અક્ષ નથી પ । એવન પદાર્થો એ છે જેકે એવનની
ઉત્પત્તિમાં યોગિ અને બીજની આવશ્યકતા છે, તોપણ આ દલીલથી અક્ષના સમવાયિ કારણ
પણને બાધ આવતો નથી માર કે અક્ષ પોતે જ યોગિય છે તેમ બીજરૂપે જ મુ ૬-૧-૨
૧-૧-૬ તથા ભ ગી ૧૪-૩ તેમજ ૧૪-૮ માં અક્ષને યોગિ તરીકે જણાવ્યું છે
માટે અક્ષ જ સમવાયિ માર । તથા નિમિત્ત કારણ હ આમ હોવાથી પ્રકૃતિની જાણવાનો
• શ્રુતિથી સિદ્ધ કરી શકાતો નથી અર્થાત્ સામ્યમન વે પ્રતિપાદિત નથી

પાઠોપસંહાર.

આ પાઠમાં સૂત્રકારે સાંખ્યમતની અવદિકતા જાણાવવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. કંઠ. ૧-૩-૧૦/૧૧માં સાંખ્યમતનાં જાણાવેલા પદાર્થોનાં નામ આપવાં હોવાથી પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે છે કે સાંખ્યમતને શ્રુતિનો ટેકા છે. આનાં નિરાસમાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે નિર્દિષ્ટ શ્રુતિઓ સાંખ્યમતનાં ૨૫ તત્વોની સંખ્યા જણાવતી નથી. વળી તે શ્રુતિઓમાં અવ્યક્ત શબ્દ છે તેથી પ્રકૃતિ સમજવાની નથી, પણ તેનો અર્થ ભગવદ્ગીતા થાય છે. આ કૃષ્ણ સર્વને વ્યક્ત થતી નથી માટે તેને અવ્યક્ત કહી છે. અગર તેનો અર્થ અદ્વૈતબ્રહ્મ પહેલું કરી શકાય. જે પ્રકરણમાં આ શ્રુતિઓ આવે છે તે પ્રકરણ આપણે લક્ષ્યમાં લઇશું તો જાણીશું કે પ્રકરણ બ્રહ્મ વિષેનું છે. આથી સાંખ્યમતની સિદ્ધિ કાષ્ટપણ રીતે યથા શક્ય એમ નથી. જે સાંખ્યમતનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનો હોત તો તેમ ત્યાં અગ્નિ, જલ અને અન્ન વિશે પ્રશ્નો કર્યા છે તેમ સાંખ્યમતના વિશે પણ પ્રશ્ન કરતાં પછી તેનો પ્રશ્ન નથી.

સ્વ. ૪-૫માં અન્ન શબ્દ છે તેમ જ્વ. ૫-૨માં કપિલ મુનિનું નામ છે. આથી પણ સાંખ્યમતનો ઉદ્દેશ્ય નથી કારણકે અન્નનો અર્થ પ્રકૃતિ ત્યાં નથી, પણ તેનો અર્થ જ્યોતિઃ થાય છે. કપિલ સાંખ્યમતનાં પ્રવર્તક તરીકે નહિ પણ બ્રહ્મના અર્થમાં છે.

જ્વ. ૪-૪-૧૭માં પંચવચનના શબ્દ છે. તેથી પૂર્વપક્ષી સાંખ્યના ૨૫ તત્વોનાં ત્યાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો એમ કહે છે: પણ તેના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર જણાવે છે કે આ શબ્દ સમાસ નથી એટલે “૨૫”નો અર્થ એમાંથી નીકળી શકે નહિ. જે પાંચ પાંચનાં પાંચ જોડકાં લઇને તે અર્થ કરવામાં આવે તો સાંખ્યમતમાં એવાં પાંચ જોડકાં નથી પહેલું આર જ છે. તેમનાં મતમાં (૧) પ્રકૃતિ (૨) પ્રાણિ વિકૃતિ (૩) વિકૃતિ (૪) પુરુષ. આ આર વર્ગોમાં ૨૫ તત્વોનો સમાવેશ કર્યો છે. વળી જે શ્રુતિમાંથી આ અર્થ કાઢવામાં આવે છે તેમાં એકદરે ૨૫ સંખ્યા નહિ પણ ૨૮ સંખ્યા થાય છે. આકાશ, અને આત્મા તથા તે જેનો આશ્રય કરીને રહે છે તે બ્રહ્મ એમ કહે ૨૮ તત્વો છે. આથી પણ સાંખ્યમત નથી. પંચવચનનો અર્થ પ્રાણ, અંતુ, આત્મ, અને અન્ન એ પાંચ વસ્તુઓ જ થાય છે.

તં. ૩-૧, જાં. ૧-૨-૩, મુ. ૫-૨-૩ વગેરે શ્રુતિઓમાં કમચ્છિના પ્રકાર જણાવ્યા છે તોપણ તેથી બ્રહ્મની કારણતાને બાધ નથી. ચ્છિ જાડી જાડી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એવું કહેવામાં જે આવે છે તેમાં બ્રહ્મજ તે તે પ્રકારે છે એમ સમજવું.

આશ્મરથ્ય, ઔરુશોમિ, તથા કાશુકરનના મતોથી પણ બ્રહ્મજ સમવાયિ કારણ છે. જાં. ૬-૧-૨માં આપેક્ષી એક વિગાનથી સર્વ વિગાનથી પ્રતિગાથી તથા જાં. ૬-૧-૪-૫-૬માં આપેક્ષાં સંધવધન, સોલમભિ અને નખનિકૃન્તનનાં દશાન્તોથી પણ બ્રહ્મજ સમવાયિ કારણ સમગ્રપ છે. ને. ૨-૬ તથા જાં. ૩-૧૪-૧ આ સિદ્ધાન્તને અનુમોદન આપે છે. જાં. ૧-૬-૧ તથા બ. ગી. ૭-૬ બ્રહ્મને જ જગતનું સાક્ષાત સમવાયિ કારણ જણાવે છે. તં. ૨-૭થી સ્પષ્ટ છે કે જગત એ બ્રહ્મની શક્તિ તથા તેનું પરિણામ હોવાથી તે જોતે જ સમવાયિ તથા નિમિત્ત છે તે જ ૮૪ પદાર્થોનું જ સમવાયિ કારણ નથી પણ ચેતનચ્છિન્દ્રિ એ છે. ચેતનચ્છિન્દ્રિ આર-ચોનિ અથ્વે જીન્દ્રી જરૂર હોય છે, બ્રહ્મ પણ જોતે ચોનિ અને જીન્દ્ર છે. તેથી તેમાંથી ચેતનચ્છિન્દ્રિ સંભવે છે. આ રીતે ચેતનચ્છિન્દ્રિ સમવાયિકારણ તે છે. આથી પ્રકૃતિવાદ અગર સાક્તવાદ વગેરે શ્રુતિ સંમત નથી.

પ્રથમ અધ્યાયોપસંહાર.

પ્રથમ અધ્યાયમાં વેદાન્તના તમામ વાક્યોનો સમન્વય બ્રહ્મ વિશે છે એવું સિદ્ધ કરવાને પ્રયાસ કર્યો દત્તો કે બ્રહ્મજ શ્રુતિપ્રતિપાદિન એક અદિતીય તત્ત્વ છે, અને તેને જોવાની દ્રષ્ટીથી.

ધારણ કર્યું છે. તેજ બ્રહ્મ જગતરૂપ થયું છે જગત્તું નિમિત્ત કાગ્ય તથા મમતાયિ કાગ્ય પણ બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મ સતરૂપે છે, ચિદરૂપે છે અને આનન્દરૂપે છે. મત્ત, ચિત્ત એના ધર્મો છે. પણ આનન્દ તેને તેનું ધર્મીનું સ્વરૂપ છે. યુતિઓમા આ બ્રહ્મને બીજી જગતે ઓળખાવ્યું છે. કાઇ તેને ઝાઝાગપે ઓળખે છે, કાઇ તેને પ્રાણુ કહે છે. કાઈ બંધાનિ કહે છે, કાઈ સિદ્ધ્યગર્ભ, તરીકે જાણે છે. કાઇ તેને અન્તાગ્યાત્મા કહે છે, તો કાઈ તેને જમા કહે છે. કાઇ તેને રચનાર પણ કહે છે. આમ અનેક રીતિ યુતિ તેને ઓળખે છે. તે તે કપે બ્રહ્મ જ છે. તે આખ્યને તથા લોકને ધારણ કરે છે. તે મહાનમા મહાન હોવાના અપૂરે કાળે દ્વંદ્વરૂપે હૃદયપ્રવેશમા બિરાજે છે. તે વિરૂદ્ધ લક્ષ્યોત્પાદોનાથી પ્રાદેશમાત્ર બની શકે છે. સર્વ પદાર્થો તેનુંજ, અનુકરણ કરનાર છે. આ રીતે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને તે બ્રહ્મની વિદ્યા અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી જોઈએ. નહિ તો બ્રહ્મની જગત્સાન્વિચાર સાધક થા શકે નહિ પણ તે બ્રહ્મની વિદ્યાનો અધિકાર મધ્યાને નથી તેમ જણાવવાને નિર્ણય કર્યો છે કે શુદ્ધ મિથ્યાત્વા તમામ મનુષ્યો તથા દેવતાઓનેજ તે અધિકાર છે. વેદમા શુદ્ધને મારે અવશ્ય, અધ્યયન તથા અર્થ જ્ઞાનનો નિર્ણય કરેલો છે. તે જ્ઞા જો તેઓ વેદના અક્ષરોનો વિચાર કરે તો તેમને પાપ લાગે છે. આ પ્રેમાણુ વિચાર કરીને બ્રહ્મવાદનું સ્થાપન કર્યું. સ્વમતના સ્થાપનમા પ્રત્યેક વ્યક્તિને જો, પ્રકારની યુક્તિઓનો આશ્રય લેવા પડે છે. એક તો પોતાને કહેવાનું પ્રમાણ સહિત સમર્થન કરીને સ્વમતો સિદ્ધાન્ત આગળ સ્વમન્તવ્યને સ્થાપિત કરેલો, અને બીજી યુક્તિમા તે મન્તવ્યની વિરુદ્ધ જોને બીજા હોય તેનો વિચાર કરેલો. પોતાના બ્રહ્મવાદના સમર્થનમા જોઈતો વિચાર કરીને વિરુદ્ધ મતોનું ખખડન આવશ્યક જણાવવાથી પ્રથમ સાખ્ય મતનું ખખડન આગમે છે. તે મત બ્રહ્મને કાઇ પાર્શ્વ રીતે સ્વીકારતું નથી તે મતમા એકદરે તો પ" તત્ત્વોની, સખ્યા ગણી છે તેમા મુખ્ય પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. આ બેના નયોગથી મૂલન કાર્ય બને છે તેમ જોમનું કહેવું છે અર્થાત્ બ્રહ્મ જેવું કંઈ પણ નથી આ મતને યુક્તિ કરવાને સુત્રકારે પ્રથમ ભગીચ્ચ કર્યો અને તેનો આરભ પ્રથમ અધ્યાયના ચતુર્થ પાંચથી કર્યો. તેમા મુખ્યમત વેદસમન નથી તે સંચોદ દલીલોથી મિદ્ધ કર્યું વેદમા નથી સાખ્યના રૂપ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કે નથી પ્રકૃતિ આગળ પુરુષની કાગળના જણાવેથી માટે આખ્યવાગ્દે જણાવેથી દલીલો કેવળ પોક્ષણ છે. બ્રહ્મવાદની માફક તે પશ્ચિમામવાદ માનવા જન્ય છે, પણ તેના પશ્ચિમામવાદમા મળ તત્ત્વમા વિકાર થાય છે બ્યારે બ્રહ્મવાદિ તો મૂળ તત્ત્વને મૂર્વ રિચિતિઓમા છે તેનું ને તે! વિકાર વગરનું માને છે તેને તમામ અવસ્થાઓમા અને ઊચિતિઓમા શુદ્ધ બ્રહ્મ સિવાય બીજા કશાનું ઈર્શન થતું નથી આ રીતે પોતાનો વિષય પ્રથમ અધ્યાયમા સુત્રકારે નક્કો છે.

શ્રીમદ્ બ્રહ્મસૂત્ર-અણુભાષ્ય.

અધ્યાય ૨.

પાદ ૧.

૧ સ્મૃત્યનવકાશદોષ પ્રસંગ અધિકરણ.

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગ इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-

દોષપ્રસંગાત્ ॥ ૨-૧-૧ ॥

જો એમ કહેતા હો કે કપિલ સ્મૃતિમાં તેથી વિરોધનો દોષ આવશે, તો કહે છે કે ના, [જો તે પ્રમાણે કપિલ સ્મૃતિના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરતા હો તો] બીજી કણ્ઠાદ વગેરે સ્મૃતિઓમાં પણ વિરોધનો પ્રસંગ આવે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં વિવાદાનુવદ વેદાન્તના વાક્યોનો સમન્વય બ્રહ્મમાં છે એમ જણાવ્યું હતું. ૧ શ્રુતિ સ્મૃતિનો અવિરોધ જણાવે છે

“સઘળી સાંખ્યાદિ સ્મૃતિઓ બ્રમ્હલોક છે તથા તેઓ યુક્તિ (યુદ્ધિ)વાળાં નથી, તેથી તેમના વિરોધના કારણે વૈદિક વચનોમાં શંકા કરવી નહિ.”

શ્રુતિના વિપ્રતિપેદની મામે અવશ્ય કથન કરવું જોઈએ. ૨ પ્રથમ અધ્યાયના બોધા પાદમાં સાંખ્યમતની ઉપયોગિતા સ્કામે કહેવામાં આવ્યું. સ્મૃતિ તરીકે તેને જણાવવામાં સ્મૃતિ તરીકે તેનું પ્રામાણ્ય છે એમ જે કહેવાય છે ત્યાં, જ્યાં સુધી તેનું અપ્રામાણ્ય પ્રતિ-પૂર્ણિત કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેના વિરોધનો ત્યાગ પણ અશક્ય છે. માટે પ્રથમનાં ત્રણ સૂત્રો તેના નિરાકરણ માટે છે, ૩ તુચ્છ જાળાગી આંખ્ય અને યોગાદિ સ્મૃતિઓના

મૂલ ૧—(૧) શ્રુતિઓમાં આકાશ, પ્રાણ વગેરે જે શબ્દો છે તેનો અર્થ બ્રહ્મ થાય છે એવો સમન્વય (૨) શ્રુતિઓનો પગ્ગર અવિરોધ અને શ્રુતિઓનો શ્રુતિ સાથે જ અવિરોધ. (૩) શ્રુતિમાં જે વિરોધ છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તેના અભાવમાં વિવિધિત અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. આ રીતે જોતા શ્રુતિઓ અવિરોધ હોવાથી તેમની સાથે સ્મૃતિઓનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતા કેટલીક સ્મૃતિઓનો સંકોચ કરવો પડે અને કેટલાકમાં દ્વિપણુ લેના પડે, એટલું જ નહિ પણ લૌકિક ધિક્તિઓમાં પણ તે પ્રકારે દ્વિપણુ હોવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે. તેમના વિરોધથી શ્રુતિઓનો સંકોચ નથી. આ લક્ષ્યમાં ગળીને આ અધ્યાયના આગ પાદે છે. તેમાં દરેક પાદમાં શો અર્થ છે તે જણાવે છે. (૪) પહેલા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં સાંખ્યમત કોષ્ટ પણ રીતે ઉપયોગી નથી તેમ જણાવ્યું જના જે કોઈ સ્મૃતિ તરીકે તેને પ્રમાણરૂપ માનના હોય તો તે રીતે પણ તેનું પ્રામાણ્ય નથી એમ જણાવવાને પ્રથમના ત્રણ સૂત્રોમાં કહ્યું છે (૫) સાંખ્યમતનું શાથી અપ્રામાણ્ય છે એવું કોષ્ટ

* આ અને પછીના જે અધિકરણોના નામ વેદાન્તાધિન નામવાળાં નથી.

પરસ્પર વિરોધનાં કોઈ પણ એકનું પ્રકારાન્તરથી પ્રામાણ્ય નથી. માટે યુક્તિથી શ્રુતિઓના વિરોધનો ત્યાગ કરે છે. પછી બીજા પાદમાં બાહ્ય અને અબાહ્ય મતો બે કે વેદનું જ્ઞાન કરાવતા નથી તોપણ તે સ્વતન્ત્ર રીતે કોઈ પણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરશે એવી શંકા કરીને તે ખમતોને એકલા કરીને તેનું નિરાકરણ કરે છે. કારણ કે તે જમરૂપ છે. પછીથી સંપૂર્ણ વેદનો અર્થ વિચારવાને વૈદિક પદાર્થોના સ્પષ્ટવાક્યોના કમ સ્વરૂપનો વિચાર બે પાદથી કર્યો છે. આથી સંપૂર્ણ અધ્યાયથી પણ અવિરોધનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. કપિલ વગેરે મહર્ષિઓએ કરેલી સ્મૃતિનો મનુ આદિની માફક અન્યત્ર ઉપયોગ નથી. ૧૦ કારણ કે ફક્ત મોક્ષમાં જ તે ઉપયોગિ છે. ત્યાં પણ અનવકાશ હોવાથી તે વ્યર્થ થશે એમ બે કહો તો તેમ નથી, કપિલ સ્મૃતિથી જૂદી સ્મૃતિ જે શુદ્ધ બ્રહ્મને (જગતનું) કારણ જણાવે છે તેમાં વિરોધ હોયનો ૧૧મંત્ર આવે. “હું સર્વ જગતનો પ્રભવ તથા પ્રલય છું. (ભ. ગી. ૬-૭)-૨-૧-૧.

૨ ઈતરેપામિત્યધિકરણ.

इतरेषां चानुपलब्धे: ॥ २-१-२ ॥

મહદાદિ બીજાની પણ ઉપલબ્ધિ નથી તેથી.

પ્રકૃતિ સિવાયનાં સાંખ્યના મહદાદિ (તત્ત્વાં) ની લોકમાં તથા વેદમાં ઉપલબ્ધિ નથી. ૨-૧-૨.

પછે તો તેના ઉત્તરરૂપે હેતુ જણાવે છે. તે હેતુ આ પ્રમાણે છે. બે કે તમામ સ્મૃતિઓ સરખી છે છતાં તેમાં પણ પરસ્પર વિરોધ આપણે જોઈએ છીએ. દાખલા તરીકે સાંખ્ય અને યોગ બન્ને સ્મૃતિઓ સરખી છે છતાં પણ તે બન્ને વચ્ચે કેટલાક વિરોધ છે. સાંખ્યવાળા ઇશ્વરને માનતા નથી, બધારે યોગવાળા માને છે. આગે પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તેમાંથી કયી સ્મૃતિને ખરી માનવી એ મોટા પ્રશ્ન થઈ પડે છે. એક સ્મૃતિનાં વચ્ચે સત્ય છે અને બીજાનાં ખોટા છે એમ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી, મોટે ભાગે રીતે નિર્ણય કરેલા જોઈએ કે જેથી શ્રુતિઓ વિરોધ ન રહે. મોટે પ્રમાણ પાકે સ્મૃતિના અર્થ સાથે વિરોધ ન આવે તેવી રીતે બીજા સાંખ્ય વગરની સ્મૃતિઓના મતોનું નિરાકરણ કર્યું છે. (૧) બૌદ્ધ, આવીકાદિના મતોનું પણ નિરાકરણ બીજા પાદમાં કર્યું છે તે કયા ઉદ્દેશથી તે જણાવે છે. (૭) બૌદ્ધાદિમતો જમમૂલક છે તેથી તે વિશ્વસનીય તથા પ્રમાણરૂપ નથી. (૮) ત્રીજા અને ચોથા પાદમાં શ્રુતિઓમાં જે સદિ વિગેનાં વાક્યોમાં કમ આપે છે તેમાં કેટલાક ભેદ જોવામાં આવે છે તે વિગેનું સમાધાન ત્યાં કર્યું છે. (૯) આ રીતે આખો અધ્યાય અવલોકતાં એવા નિશ્ચય ઉપર અવાય છે કે શ્રુતિના કોઈ પણ વચનમાં વિરોધ નથી. શ્રુતિમાં જે કોઈ જણાવેલું છે તે સત્ય જ છે. (૧૦) ભગવદ્ગીતામાં બ્રહ્મને જ શુદ્ધ કારણ જણાવ્યું છે માટે તે સ્મૃતિનો વિરોધ આવે. (૧૧) સાંખ્ય, યોગ વગેરે સ્મૃતિઓ અને મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓમાં ઘણા જ ફેર છે. સાંખ્ય સ્મૃતિઓ મોક્ષ પરત્વે છે. તેમાં પુરૂષ મોક્ષ થી રીતે ભેજવી શકે વગેરેનો વિચાર કર્યો છે. બ્યારે મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં મામાણિક આચારાદિનો વિચાર છે એટલે તે ખાસ કરીને મોક્ષોપયોગિ શાસ્ત્ર નથી. આ બાબતનો નિર્ણય શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતાના “બાલભોધ” નામના ગ્રન્થમાં પુરુષાર્થના નિર્ણયમાં કર્યો છે.

સૂત્ર ૨ (૧) કોઈને શંકા થાય કે બે સાંખ્યાદિના ઉપયોગ મોક્ષ પરત્વે છે એમ કશું કરતા હો તો પછી તે

... રૂપ માનવું જ જોઈએ, નહિ તો તે નવાં છે. તેના મગધાનમાં કહે છે કે, તમે આ શંકાથી

૩ એતેનયોગધર્મત્યધિકરણ.

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २-१-३ ॥

આથી યોગનું નિરાકરણ થયું.

સાંખ્ય સ્મૃતિના નિરાકરણથી યોગ સ્મૃતિનું પણ નિરાકરણ જાણવું જોઈએ. યોગ વૈદિક છે. એવી શંકા હોવાથી જૂદી રીતે તેનું નિરૂપણ કર્યું. ૨-૧-૩.

૪ ન વિલક્ષણત્વાધિકરણ.

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ २-१-४ ॥

પ્રથમ જગત્થી જુદા પ્રકારનું હોવાથી તે જગતનું ઉપાદાન નથી. શ્રુતિથી પણ આ છે.

આ બાધક તર્ક છે. આ જગત વિલક્ષણ હોવાથી તથા અએતન હોવાથી એતન (પ્રથમ) તેનું કારણ થઈ શકે નહિ. જગત પ્રથમથી જૂદું છે તે શબ્દ પ્રમાણથી છે. જગતનું એતનપ્રથમ જેમકે “વિજ્ઞાત અને અવિજ્ઞાત” (તૈ. ૨-૬) પ્રત્યક્ષને જમાત્મક કારણ ન હોઈ શકે. માનનારનું (સાંખ્યકદેશીનું) આ વચન છે. ૨-૧-૪

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ २-१-५ ॥

અભિમાની દેવતાનું કથન તો વિશેષ અને અનુગતિથી છે.

“મૃતિકા બ્રાહ્મી”, “જલ બ્રાહ્મી”. (શં. પ્રા. ૬-૧-૩-૨-૪). “તેમણે તેજને જોયું” (છાં. ૬-૨-૩). “તેમણે વાકને કહ્યું તું ગાર્ધશ નહિ” (જૂ. ૧-૩-૨) આ પ્રમાણેની શ્રુતિઓથી ભૂતેન્દ્રિયોનું એતનત્વ અતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એવી શંકા કરીને “તું” શબ્દથી નિરાકરણ કરે છે. તેના અભિમાની દેવતાઓ તે પ્રમાણે બોલે છે. શાથી ? વેદમાંજ

સાંખ્યના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરાવવા માંગના હો તો પછી બીજી સ્મૃતિ એટલે ભગવદ્ ગીતા કે જેમાં પ્રહ્લ્લ શુદ્ધ કારણ છે એવું જણાવે છે તેને અમારે અપ્રમાણ માનવું પડે. સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિને જગતનું કારણ કહ્યું છે, પણ શ્રુતિનો અર્થ જણાવનાર ભગવદ્ ગીતા એ પણ જે એક સ્મૃતિ છે તેમાં પ્રહ્લ્લનેજ શુદ્ધ કારણ કહ્યું છે તો પછી સાંખ્ય સ્મૃતિ શોક્ષમાં ઉપયોગિ છે માટે તેના સ્વીકાર કરવા જોઈએ એવા જે અમારી આગળ આપ્રદ કરવામાં આવે તો પછી શું અમારે ભગવદ્ ગીતાનાં વાક્યોને પ્રમાણરૂપ ન માનવાં ? ગાયત્રી સાંખ્યના નાકાર કરના જના શુદ્ધ પ્રજ્ઞની વાગક સ્મૃતિના પરિપાત્રનો અને વૈષ્ણવોનો પ્રસંગ ગાળ ગાળ છે, માટે અમે એવું બંધન નહિ વહેંચતાં સાંખ્યમતના અપ્રામાણ્યના મતને જ સ્વીકારીએ છીએ.

સૂત્ર ૩—(૧) યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલા વિચારો સ્વેતાશ્વતર અને મુપ્પક ઉપનિષદોમાં પણ આપેલા છે. પતંજલિના યોગસૂત્ર કરતાં તે પહેલાંના જણાવે છે માટે તે વૈદિક છે એવી કોઇને શંકા ના થાય માટે આ સૂત્રમાં તેનું નિરાકરણ કર્યું છે. (૨) યોગ એ સાંખ્યને જ તત્ત્વચિન્તનની બાબતમાં અનુસરે છે. મુખ્ય દેર એટલે છે કે સાંખ્ય ૨૫ તત્ત્વો સ્વીકારે છે અને યોગ ૨૬ લે છે, અર્થાત્, સાંખ્યના પ્રધાન અને પુરૂષ ઉપરાંત ઇશ્વર તત્ત્વને તે માને છે. આ મતનો પણ નિરાશ સાંખ્યના નિરાસથી કર્યો છે.

સૂત્ર ૫—(૧) જલ અને ચિત્તિકાના સંવાદમાં તેઓને બોલતાં કહ્યાં છે. આથી જૂન પદાં એતનત્વ સમજાય છે. પણ વાળીને માવાનું ના કહે છે ત્યાં પણ વાળી-સ્મૃતિને એતન કહ્યું ઉપરથી કોઇ એમ કહે કે જેમ જૂન તથા ઇન્દ્રિયો એતન છે તેમ જગતને પણ માનો એ

“ વિજ્ઞાત અને અવિજ્ઞાત એમ ચેતન અને અચેતનના વિશેષ (ભેદ) કહેલા છે. તેની અનુગતિ (પ્રવેશ)ના કારણથી પણ તે અભિમાની છે. અગ્નિ વાદ્ય યદને મુખમાં પ્રવેશ પામે.” (એ. ૨-૪) ઇત્યાદિ વિશેષ અને અનુગતિથી દેવતાના અભિમાનિત્વનો અર્થ થાય છે. ધીછ શ્રુતિમાં દેવતા શબ્દ પણ છે. ૨-૧-૫

દૃશ્યતે તુ ॥ ૨-૧-૬ ॥

(કાર્ય અને કારણ વચ્ચેનું વૈરૂપ્ય) દેખાય છે તેથી પણ.

પરિહાર કરે છે. “તુ” શબ્દથી અન્યપક્ષનું વ્યાવર્તન કરે છે. કેશ અને છાણમાંથી ઉત્પન્ન થનાર વીંછી આદિમાં કાર્ય અને કારણની વિરૂપતા જણાય છે. ચેતનમાંથી અચેતનની ઉત્પત્તિનો નિર્બંધ કરવામાં આવે તો તેના અંશનો નિર્બંધ થાય. તુલ્યઅંશની સંપત્તિ બે કહેતા હો તો અહિંયા પણ ચદ-અંગજ છે. ૨-૧-૬.

૫ અસત્પ્રતિષેધાધિકરણ.

અસાદિતિ चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ૨-૧-૭ ॥

અસત્ છે એમ કહેતા હો તો ના, પ્રતિષેધ માત્રના કારણથી.

શ્રુતિમાં ‘અસત્ કારણ તરીકે કહેવું છે એમ બે કહેવામાં આવે તો કહે છે ‘ના’

અચેતન અને પ્રજ્ઞ-કારણ ચેતન છે તેથી તે બન્ને વચ્ચે વિશેષ આવે છે એવું માનવાની જરૂર નહિ રહે. આના સમાધાનમાં કહે છે કે અહિંયા ભૂત તથા હિન્દો બોલતાં નથી, પણ તેમાં રહેલા તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ બોલે છે. આ અર્થ જણાવવાને ‘તો-તુ’ પદ સ્વમાં મૂક્યું છે. (૨) ચેતન અને અચેતન, એવા વિશેષ (ભેદ) વેદમાં પણ કળા છે. (૩) ‘અગ્નિએ વાદ્ય યદને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો.’ એ વાક્યમાં પણ અગ્નિના અધિષ્ઠાતા દેવતાએ વાદ્યના અધિષ્ઠાતા દેવતામાં પ્રવેશ કર્યો, એમ સમજવું. અર્થાત્ અચેતન પદાર્થોને જે ચેતન કહેલા છે તેનું કારણ તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતાને લીધે છે.

સૂત્ર ૬—(૧) અચેતન જગતનું નર્જન કરનાર યત્ન એ ચેતન હોય તો પછી કારણ અને કાર્યમાં સાદૃશ્ય નથી એમ કાઠી કહે તો કહે છે કે, પ્રજ્ઞની બાબતમાં આ વાંધો ટકી શકતો નથી. એટલું જ નહીં પણ લોકમા આપણને એવાં દર્શાવ મળી આવે છે કે જેમાં ચેતનમાંથી અચેતન ઉત્પન્ન હોય અને અચેતનમાંથી ચેતન હોય. જેમકે વાણ એ ચેતનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે માયામાંથી એટલે ચેતન શરીરના લાગણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી તે પોને અચેતન છે. વળી ચેતન વીંછીઓની ઉત્પત્તિ બે આપણે નિહાળીયું તો આપણને જણાશે કે તેમની ઉત્પત્તિ અચેતન છાણમાંથી છે. આમ કારણ અને કાર્યમાં પરસ્પર વિપરીતતા આપણે બેઠએ છીએ. તો યત્ન અને જગતના વૈસર્ણવમાં તેવું હોય તેમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. (૨) ચેતન પ્રજ્ઞમાંથી અચેતન જગત ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ એમ કહેવામાં આવે તો કહે છે કે તેથી તો પાનાના અંશનો નિર્બંધ કરવો પડે. યત્ન-સત્-ચિત્ત અને જ્ઞાનદરે જે, મનમાંથી (જડમાંથી) જગતે સર્જે છે અને ચિત્તમાંથી શરૂને મર્યું છે એટલે પ્રજ્ઞમાંથી અચેતન નહિ ઉત્પન્ન થાય છે એમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. જા ને નમે વિરોધ દેખતા હો તો પછી જરૂરે દેખાતું જગત જે પ્રજ્ઞના સર્પધર્મરૂપે છે અર્થાત્ તે પ્રજ્ઞનું અંશરૂપ છે એ સિદ્ધાન્ત જ આપો ઉઠી જાય છે. અટે અમાર્ક ક્યેન સર્વીમે મલ્ય છે એમ ભાષ્યકાર શ્રીરક્ષભાચાર્યજી જણાવે છે.

સૂત્ર ૭—(૧) શ્રુતિમાં અસત્ કારણ કહ્યું છે તે એવું જણાવવાને નહિ કે અસત્ પ્રકૃતિ વર્ણન કારણ છે, પણ મન કહેના જડ પ્રકૃતિ ને કારણ નથી એવો પ્રતિર્બંધ કરવાને માટે છે.

તે.તો માત્ર પ્રતિષેધના અર્થમાં વચન છે. “અસત્માંથી સત્ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય” અથવા કાર્યનો પ્રથમ પ્રતિષેધ. પ્રજ્ઞાની કારણતા માટેજ કરેલો છે. ૨-૧-૭.

અપીતૌ તદ્વત્પ્રસંગાદસમજસમ્ ॥ ૨-૧-૮ ॥

લય સમયે પ્રજ્ઞામાં પણ જડ જગત્ના સ્થુલત્વ વગેરે ધર્મો આવે માટે પ્રજ્ઞાની કારણતા યોગ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષ કહે છે-અપીતિ એટલે લય-કાર્ય કારણમાં લય થાય તો તેના જેવું થાય એમ પ્રસંગ આવે. આથી સ્થુલત્વ, સાવચવત્વ (અવયવ હોવાપણું) પરિચ્છિન્નત્વ (લેદ હોવાપણું) વગેરે ધર્મનો સ્વરૂપ અવશ્ય થાય તો તેથી કરીને પ્રજ્ઞાકારણની ઉચ્ચ અસંગત બનશે. ૨-૧-૮

ન તુ દૃષ્ટાન્તાભાવાત્ ॥ ૨-૧-૯ ॥ ✓

દૃષ્ટાન્તના અભાવથી તેમ નહિ.

અમારા દર્શનમાં કંઈ પણ અચુકતા નથી એવો ‘તુ’ શબ્દથી પરિહાર કરે છે. સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું નિરાકરણ હોવાથી ‘તુ’ વગ્નથી. ઉત્પન્ન (કાર્ય) નો જો તેમાં (કારણમાં) ક્ષય થઈ જાય તો કાર્યાવસ્થાના ધર્મની સાથે સંગ્રંધ થતો નથી. છટ નથા ક્ષયકાદિમાં તે પ્રસિદ્ધ છે. આપની પાસે પણ દૃષ્ટાન્ત નથી. ૨-૧-૯

સ્વપક્ષદોષાच्च ॥ ૨-૧-૧૦ ॥

વળી સ્વપક્ષમાં દોષ આવે છે તેથી.

સ્વપક્ષમાં વળી પ્રતિવાદિના સાધારણ દોષો છે જેમકે નિર્વિશેષ પ્રધાનમાંથી સર્વિશેષકાર્ય, તેની ઉત્પત્તિ, લયમાં તેના ધર્મ સાથે સંગ્રંધ હોય છે. આથી સ્વસત્કાર્ય-વાહનો પ્રસંગ આવે છે. તેજ પ્રમાણે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કારણનો અભાવ હોવાથી નિયમનો અભાવ છે. જો કારણ હોય તો સુક્રાને પણ ફરીથી બન્ધનો પ્રસંગ આવે. ૨-૧-૧૦

સૂત્ર ૯—(૧) ધરો જ્યારે ભાગી બન્ય અને તે માટીમાં મળી બન્ય છે. મળ કારણમાં મળ પામે છે, ભારે ધણના ધર્મો માટીમાં જોવામાં આવતા નથી, એટલે તમે જે દલીલ કરી કે લય કારણે જગત્ના ધર્મો પ્રજ્ઞામાંજ પ્રવેશ પામશે તે બરાબર નથી. તે દલીલને સમર્થન આપે એવું કોઈ પણ દૃષ્ટાન્ત નથી, કેટલીક દીકામાં મળ મૂત્ર દૃષ્ટાન્તમાવાલ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે લેવો કે કાર્ય કારણમાં લય પામે ત્યારે તેના ધર્મોનો સંગ્રંધ થતો નથી એવું દૃષ્ટાન્ત જોવામાં આવે છે.

સૂત્ર ૧૦—(૧) પ્રતિવાદી જે દોષો જ્ઞાતવાદીના પક્ષમાં દર્શાવે છે તે તમામ તેના પોતાના પક્ષમાં જોવામાં આવે છે. માટે વાદી તેનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડે છે. (૨) પ્રતિવાદી સત્કાર્યવાદી હોવાથી જન એમ માને કે સર્વિશેષ કાર્યના ધર્મો પ્રકૃતિમાં લય કાર્ય પ્રવેશે છે તો તેના સત્કાર્યવાદનું ખડકન થાય છે, અને તેને જાહેર તેઓ અસંતોષવાદનો અર્થ કરે છે એમ અચ્છન્ન. (૩) પ્રતિવાદીના પક્ષમાં પાત્ર જગત્ અને તેના કારણ પ્રધાનમાં વૈલક્ષણ્ય છે એમ તેને માનવું જ પડે. કારણ આ મુદ્દેલીમાંથી છટકવાને જો તે એમ કહે કે જે વૈલક્ષણ્ય જણાય છે તે પાછળથી અભાવ છે, કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં નહિ. આનો અર્થ એટલો જ કે ઉત્પત્તિ પહેલાં તે માને છે તે

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિ વેદેવમપ્યવિમોક્ષપ્રસંગઃ ॥૨--૧--૧૧॥

તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી માટે બીજી રીતે અનુમાન કરવું જોઈએ એમ

કહેતા હો તો કહે છે, તેથી મોક્ષના અભાવનો પ્રસંગ આવે.

વેદોક્ત અર્થમાં શુદ્ધ તર્કનું પ્રત્યવસ્થાન અયુક્ત છે. તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી. તર્ક એટલે સ્વકલ્પિત યુક્તિ તે. એકથી ઉક્ત અથેલી હોય પણ અન્યથી તેનો અંગીકાર થતો નથી. સ્વનમ્ત્ર ઋષિઓની મતિમાં લેદ હોવાથી વસ્તુની એકતાનો અસંલપ તથા નિયામકનો અભાવ હોય છે. આથી તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી. પૂર્વપક્ષીનો પરિહાર કરે છે. તમે એમ કહો છો કે અન્ય રીતે તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ? જો એમ હોય તો અમે પણ અન્ય રીતે તેનું અનુમાન કરીશું. જેથી અપ્રતિષ્ઠા દોષ થશે નહિ. કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત તર્ક નથી એમ કહેવું શક્ય નથી. આથી વ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવે છે.

“ જો આર્ષ અથવા ધર્મોપદેશનું ધર્મશાસ્ત્રથી વિરોધ નહિ એવા તર્કથી અનુસંધાન કરે છે તેજ ધર્મને જાણે છે બીજો નહિ. ” (મ. સ્મૃ. ૧૨-૧-૬)

નિર્નિહત તર્કના પરિહારથી નિર્દોષ તર્કની પ્રતીતિ થાય છે એમ જો કહેતા હોય તો તેથી પણ મોક્ષનો પ્રસંગ બનશે નહિ. બ્રહ્મવાદિનો તર્ક નિર્દોષ છે તોપણ પ્રકૃતિવાદિનો તર્ક દોષથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. કારણ કે મૂલ નિયમના અભાવથી મતિની વિવિધતા છે. ૨-૧-૧૧.

૬ શિષ્ટાપરિગ્રહાધિકરણ.

एतेन शिष्टा परिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ २-१-१२ ॥

આથી શિષ્ટોએ નહિ સ્વીકારેલા-આણુમાયાકારણવાદનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

સાંખ્યમત વૈદિકોની નિકટ હોવાથી કેટલાક (મતુ વિગેરે) શિષ્ટો તેનો સ્વીકાર કરે છે આણુવાદ, માયાવાદ, કારણવાદને તો શિષ્ટો સર્વથા સ્વીકારતા નથી. આથી તેમના તર્કોનો પૂર્વોક્ત ન્યાયે સારી રીતે નિરાસ કર્યો છે એમ જાણવું જોઈએ. ૨-૧-૧૨

૭ ભોક્ત્રાપત્તેરિત્યધિકરણ.

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ २-१-१३ ॥

(બ્રહ્મને કારણુ માનતા હો તો) ભોક્તા અને ભોગ્યના વિભાગ બનશે નહિ એમ કહેતા હો તો કહે છે કે ભોક્તાની માફક તે છે.

કારણુદોષનો પરિહાર કરીને કાર્યદોષના પરિહાર માટે આરમ્ભ કરે છે. ભોગ્યની ભોક્તા તરીકે આપત્તિ છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ કારણુ હોવાથી ભોક્તાનું ભોગ્યત્વ

કારણુ નથી. જો એમ હોય તો પછી ત્યાં કોઈ પણ નિયમ જ નથી. જો એમ કહે કે કારણુ પહેલાં છે પણ પાછળથી ક્રમ સૃષ્ટિ થતાં વૈચલ્લખ્ય થાય છે તો પછી એક વખત જેને મોક્ષ મળ્યો છે તેને ફરીથી બંધન પામ થશે.

સૂત્ર ૧૩-(૧) બ્રહ્મ પોને કારણુ હોવાથી ભોક્તા પણ છે અને ભોગ્ય પણ છે. બ્રહ્મની ઇન્દ્રિયથીજ અનુભવ થાય છે. ક્રીડા કરવાને મૂલ્ય મૂલ્ય પદાર્થોનું સર્જન પોને કર્યું છે. આથી

ભોગ્યનું ભોક્તાપણું થાય છે. આથી વિભાગ ગનતો નથી એમ જો કહેના હોય તો કહે છે કે લોકની માફક તે થાય છે. જેવી રીતે લોકમાં કટક, કુણ્ડલાદિનું કારણ સુવર્ણ હોવાથી અને એકે તે સુવર્ણની સાથે અનન્ય છે (એક છે) તો પણ કટક કદી પણ કુણ્ડલ ગનતું નથી, તેમ ભોગ્ય ભોક્તા ગનતું નથી. ૨-૧-૧૩

૮ તદનન્યત્વાધિકરણ.

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

આરમ્ભણ શબ્દથી કાર્યની કારણ સાથે અભેદતા જણાવી છે (મિથ્યાત્વ નહિ).

શ્રુતિમાં વિશેષનો પરિહાર કરે છે. “વિકાર વાણીથી કરાયલું નામ છે. મુક્તિકાલ સત્ય છે.” (છાં. ૬-૧૧) ત્યાં વિકાર માત્ર વાણીથી કરાયા છે. વસ્તુતઃ નથી એવો અર્થ જણાય છે.

અને જો તેમ હોય તો પ્રજ્ઞ કોનું કારણ થાય ? આથી શ્રુતિના વાક્યના અર્થને કહે છે. આરમ્ભણાદિ શબ્દોથી તેની સાથેની અનન્યતા જણાય છે. કાર્યનું કારણ સાથેનું અનન્યત્વ (એકતા) છે, મિથ્યાત્વ નહિ.

જે વળી તામસ બુદ્ધિવાળા ‘મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે’ તેઓ સૂત્ર તથા શ્રુતિના વિશેષથી પ્રજ્ઞવાદને તિલાંજલી આપે છે એમ જાણવું જોઈએ. અંદર પેટેલા ચારના વધને માટે આ આરમ્ભ છે. અઘૌઠિક પ્રમેય પ્રજ્ઞમાં સૂત્રને અનુસરીને જ નિર્ણય ઉચિત છે. કંઈ પણ વસ્તુ સ્વતન્ત્ર રીતે કદંબવી નહિ. કારણકે તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી એવું પહેલેથી જ નિરાકરણ કર્યું છે. અને વળી આ સૂત્રમાં મિથ્યાત્વનો અર્થ સંભવતો નથી. એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાનના ઉપક્રમના બાધથી પ્રકરણનો વિશેષ થાય છે. ત્રણના અવિ-

પોતે એ પદાર્થો સર્જને તેમને ભોગવે છે. (૨) પ્રજ્ઞ પોતે ભોક્તા છે છતાં ભોગ્ય બને છે, એટલે ભોક્તા અને ભોગ્યના વિભાગો પ્રજ્ઞમાં છે. આ વિભાગ લૌકિક દૃષ્ટાન્તમાં જેમ સુવર્ણ અને કુણ્ડલમાં જોઈએ છીએ તેવા પ્રકારના છે. જેમ કુણ્ડલનો સોના સાથે અભેદ છે છતાં તેની પૃથક્ સ્થિતિ છે. (મિદ છે) તેમ જગતનો પ્રજ્ઞ સાથે અભેદ હોવા છતાં ઉપર જણાવેલી રીતે ભેદ છે અર્થાત્ ભોગ્ય જગતની ભોક્તા પ્રજ્ઞ સાથે અભેદના હોવા છતાં પણ ભોગ્ય તરીકેના ભેદ જગત વિશે ધરી શકે છે.

સૂત્ર ૧૪—(૧) ધટપટાદિ પિકારો વાણીથી કરાયેલા છે તે મિથ્યા અર્થનો સ્વયં નથી. વાણીથી વ્યવહારને માટે અમુક પદાર્થને ધટ કહીએ છીએ અને અમુકને પટ કહીએ છે. (૨) પદાર્થોમાં ધટ-પટાદિ નામ સંજ્ઞા વાણીના વિકાર રૂપ છે. બાકી વસ્તુતઃ તે પ્રજ્ઞ જ છે. આટલો જ અર્થ શ્રુતિ જણાવે છે. તેમાંથી તમામ પદાર્થો મિથ્યા છે એવો અર્થ નથી. (૩) જગતની પ્રજ્ઞ સાથે અભેદતા છે. (૪) જેઓ જગતને મિથ્યા કહે છે તેમને અહિંઆ તામસ બુદ્ધિવાળા કહ્યા છે. (૫) તેઓ સૂત્રોના અર્થને કચરી નાખે છે એટલું જ નહિ પણ શ્રુતિ સાથેના વિરોધને પણ દૂર કરી રાક્ષસો નહિ. શ્રુતિમાં સંભવાદ જણાવ્યો છે અને તેને આધારે સૂત્રમાં પણ આદરણ્ય વ્યાખ્યાને પ્રજ્ઞવાદનું સ્થાપન કર્યું છે પણ તામસ બુદ્ધિવાળા તો તેને અદલે માયાવાદ જ ત્યાં જુએ છે. (૬) ધરમ જેમ ચોર પેટો હોય તો તેને પોતાના કબજામાં લઈને મારવો તેમ પ્રજ્ઞવાદમાં માયાવાદને ઘસારાનારી દલીલનું પણ અપાન કરવું જોઈએ માટે આ સૂત્રમાં તે વિશે કહ્યું છે. (૭) પ્રજ્ઞ એ અધાકિક તત્ત્વ છે તો તેના વિશેનો નિર્ણય સૂત્રકારના આશયને વળગી રહીને કરવો જોઈએ. (૮) પ્રજ્ઞ વિશેનો વિચાર તર્કથી કરવો. (૯) પ્રજ્ઞના આરંભમાં એક વસ્તુનું જો જ્ઞાન થાય તો તમામ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે એવું કહ્યું છે માટે મિથ્યા અર્થનો સંભવ નથી.

રોમના લયના પરિભ્રામણી આ એક સૂત્ર અન્ય રીતે યોજનાર અતિ મૂઢ છે. આથી વધારે
વસ્તુના કરવાની જરૂર નથી. ૨-૧-૧૪

માવે ચોપલબ્ધે: ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

અને ઘટાદિના અસ્તિત્વમાં ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ છે તેથી.

બાપ એટલે વિદ્યમાન હોય તોજ ઘટમાં ઘટની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેના અભાવમાં
નહિ. જે શબ્દથી શ્રુતિકાન્ધવાળી શ્રુતિનું પરિગ્રહણ કર્યું છે. સ્વામીનામ્ની જે મિથ્યાના
અર્થ ઉપલબ્ધ થાય તો અદિમાં ઘડા છે એમ કહેવામાં પણ જણાય.

મિથ્યાવાદિ આ સૂત્રને જાણતો નથી. આથીજ જુદો પાઠ કર્યો છે. ૨-૧-૧૫.

સત્ત્વાચાવરસ્ય ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

વળી પ્રપંચનું અસ્તિત્વ છે તેથી પણ

અવર એટલે પ્રપંચ, તેનું અસ્તિત્વ વરુ દાક્ષ હોવાથી તેમાં પ્રધાન્ય છે “ હે
બાપ! આ પહેલાં અત્ હતું. જે આ કંઈ છે તે સત્ય કહે છે” (છાં. ૬-૨-૧) એમ
શ્રુતિ છે. ૨-૧-૧૬.

દ્ અસદ્વ્યવસ્થાધિકરણ.

અસદ્વ્યવસ્થાદેશાદેતિ ચેત્ત ધર્માન્તરેણ વાક્યરોપાત્ ॥ ૨-૧-૧૭ ॥

કાચ ને પ્રથમ અસત્ કર્યું છે એમ કહેતા હો તો કહે છે કે ના, અસત્ શબ્દ
અવ્યાકૃતત્વરૂપી ધર્મને જણાવે છે એવું બાકીના વાક્યથી છે.

“ અથવા આ અગ્રે અસત્ હતું ” (તૈ. ૨-૭) એ શ્રુતિથી ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્યનું
અસ્તવ જણાય છે એમ જો હોય તો કહે છે ‘ના’ તે અવ્યાકૃત (અસપ્દ) હતું એવા
અન્ય ધર્મથી તેનો વ્યવસ્થા કર્યો છે. શાથી? વાક્યના શરૂના ભાગ ઉપરથી “ તેણે
ખોતાની જાતે કર્યું. ” (તૈ. ૨-૭) “ જાનેજ કર્યું. ” તેથી તથા “ આ હતું ” એવા
શબ્દના પ્રયોગથી. ૨-૧-૧૭.

મુદ્ર ૧૫—(૧) પદાર્થોને પદાર્થની સંજ્ઞા તેમના અસ્તિત્વ પાકીથી જ આપાય છે. ઘટાદિ
પદાર્થોનું અસ્તિત્વ હોય તો જ તેમનો તે તે નામોથી વ્યવહાર કરાય છે. માટે ઘટાદિ મિથ્યા છે.
એમ કહી શકાય નહિ. વાચારમ્બજ નામ એ શ્રુતિમાં. (૨) મિથ્યાવાદી (ચંદ્ર) ભાવાભેદલબ્ધે: એવા
પાઠ કર્યો છે.

મુદ્ર ૧૭—(૧) તૈ. ૨-૭માં અસત્ શબ્દ છે, તેનો અર્થ મિથ્યા નહિ પણ અવ્યાકૃત (પ્રકટ
અર્થેલું નહિ) એવો થાય છે. શ્રુતિમાં અસત્ શબ્દ વપરાયો છે તેજો જણાવે છે કે પહેલાં જગતકાર્ય નહોતું,
તેથી કાર્ય જગતની સત્તા નથી એમ શંકાકારી શંકા છે. (૨) ઉપરની શંકાનો જવાબ આપે છે કે અસત્
શબ્દનો અર્થ સત્તાનો અભાવ નહિ પણ અવ્યાકૃત એવો થાય છે. અર્થાત્ સદિ પૂર્વે જગત્ અભાવમાં
હોવાથી તે અદ્ સપ્દ રીતે પ્રકટ અર્થેલું દેખાતું નથી. એવા અર્થનું સ્પષ્ટ કરવા ‘અસત્’ શબ્દ છે.
(૩) અસત્નો અર્થ ‘અવ્યાકૃત’ શાથી કહે છે એમ કાંઈ પૂછે તો કહે છે કે જે સ્થળે અસત્
શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં વાક્યનો બાકીનો ભાગ જોતાં અને જણાવેલો અર્થ જરાબર નિશ્ચિત થાય છે.
બહો જાને જ જાણતે નાનામાંથી પ્રકટ કર્યું છે. (૪) આથી જગતની સત્તા નહોતી એમ કહી શકાય
નહિ. વળી તે તૈ. ૨-૭ માં “ આ આગળ હતું ” એવા શબ્દો છે તેથી પણ આગળે કહી ગઈએ કે
મત્તા સદિ પૂર્વે પણ હતી, અર્થાત્ તે મત્તા અભાવમાં નિરોધન હતી.

યુક્તે શબ્દાન્તરાચ્છ ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

યુક્તિથી અને અન્ય શબ્દથી.

‘યુક્તિ આ છે. સમવેતજ કાર્ય સદ્ ઉત્પન્ન થાય છે એવો સંબંધ જાણે રૂપ હોવાથી તથા નિત્ય^૨ હોવાથી બીજા કારણની સાથે પણ પરપરાએ સંબંધ છે. એ સંબંધ ઉત્પત્તિમાં મિથ્યાત્વ છે. પ્રવૃત્તિ^૪ અભિવ્યક્તિને માટે છે. ‘સત્ શબ્દથી આત્મ શબ્દ છે એમ શબ્દાન્તર છે “આત્માને જાતે કર્યો” (તે. ૨-૭) ૨-૧-૧૮

પટવચ્ચ ॥ ૨-૧-૧૯ ॥

પટની માફક પણ

જેવી રીતે સંવેદિત પટ સ્પષ્ટ રીતે અહં છૂટો નથી. પણ વિસ્તૃત હોય છે તો તેનું અહં છૂટું થાય છે તેવી રીતે જગત્ પણ આવિર્ભાવ તથા અનાવિર્ભાવથી છે. ૨-૧-૧૯.

યથાચ પ્રાણાદિઃ ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

વળી જેમ પ્રાણાદિ છે તેમ.

જેવી રીતે પ્રાણાપાનના નિયમનમાં જીવન માત્ર છે. અનિયમનમાં આકુચનાદિ થાય છે. આથી કંઈ પ્રાણમાં ભેદ હોતો નથી અગર તેના અસ્તિત્વનો પૂર્વ અભાવ બનતો નથી. તેવીજ રીતે જગત્નું પણ છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાના ભેદે બે સૂત્રો છે. ૨-૧-૨૦.

સૂ ૧૮—(૧) જે કાર્ય જેની સાથે ઐતર્યાત હોય તે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે એવા પ્રકારની અવધિ (હદ) જેમાં છે તેનું નામ યુક્તિ. જે એમ ન હોય તો સમવાય સાધારણ હોવાથી સર્વતઃ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય. (૨) જગત્ બ્રહ્મમાં સમવેત હોવાથી અને એ જાણે વચ્ચેનો સમવાય સંબંધ નિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ જગત્ની સત્તા છે. જે આ રીતે જગત્ની સત્તા ન હોય તો પછી જગત્ અને બ્રહ્મનો સંબંધ જ ન બને; પણ આપણે સમન્વયાધિકરણ (અ. ૧ના પાઠ ૧શ્રામાં) ઉપરથી જાણી શક્યા છીએ કે બ્રહ્મ એ જગત્નું સમવાય કારણ છે અને તેમાં તે અનુસ્મૃત છે. (૩) જે જગત્ અને બ્રહ્મનો સમવાય સંબંધ ન માનતા હો તોજ જગત્ મિથ્યા છે—અસત્ય છે એમ કહી શકા. (૪) બ્રહ્મમાં જગત્ છે જ અને તે જગત્ને પોતે ક્રીડા માટે પ્રકટ કરવાની પોતે ઇચ્છા કરી એટલે સંકલ્પ માત્રથી તે પ્રકટ થયું. (૫) હવે બીજો હેતુ આપે છે. યુક્તિથી જેમ અસત્નો અર્થ મિથ્યા નથી, તેમ અન્ય શબ્દના કારણથી પણ તેવો તેનો અર્થ નથી. કારણ કે વૃત્ત જ પછીના પાંચમાં અસત્ શબ્દના પર્થોગ્ય તરીકે આત્મા શબ્દ છે.

સૂ ૧૯—(૧) જેવી રીતે ગ્રહી વાળેહું લગ્નકું હોય તો તે લગ્નકું કેટલું લાંબું અગર પડોશું છે, વગેરે આપણે જાણી શક્યા નથી તેમ જગત્નો જ્યાં સુધી આવિર્ભાવ થયો ન હોય ત્યાં સુધી તે જગત્નું સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપણને થતું નથી. આથી જગત્ની અચ્ચાકૃત દશામાં આપણને તે જ્ઞાન નહોતું. આથી એમ કહી શકાય નહિ કે જગત્ જ નહોતું. પૂર્વ સૂત્રમાં જ્ઞાન અને તેના અભાવનો ભેદ કહ્યો છે અને આ સૂત્રમાં ક્રિયા અને તેના અભાવનો ભેદ કહ્યો છે.

સૂ ૨૦—(૧) બ્રહ્મ જ જે સર્વ રૂપ હોય, તો જગત્ તથા જીવ પણ બ્રહ્મનાં રૂપ છે એવો સિદ્ધાંત નહીં થયો. આ સિદ્ધાંત સહાએ શંકાકાર શંકા ઉદ્ભવે છે કે તો પછી બ્રહ્મ શા માટે જીવનું સર્વથા કલ્યાણ કરતું નથી. જીવને શા માટે દુઃખ વગેરે અનુભવ થાય છે, કેટલીક ક્રિયાઓ

૧૦ ઇતરવ્યપદેશાધિકરણ.

ઇતરવ્યપદેશાહિતાકરણાદિદોષપ્રસક્તિઃ ॥૨-૧-૨૧॥

જીવનો વ્યપદેશ છે તેથી હિત કાર્ય નહિ કરવા વગેરે રૂપી દોષ
બ્રહ્મને લાગે છે.

બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એ સિદ્ધાન્તમાં ઇતર જીવ પણ બ્રહ્મ છે તેથી, તેને જે
હિત હોય તે કરવું જોઈએ. તે નથી કરતો તો તેને અકરણ્ય દોષ લાગે છે. તેનું સર્જન
કરીને તેમાં પ્રવેશ કર્યો (તે. ૨-૬) “આ જીવથી આત્મા સાથે અનુપ્રવેશ કરી નામ અને
રૂપની વ્યાવૃત્તિ કરે” (છાં. ૬-૩-૨) એ પ્રમાણે તેનોજ જીવ વ્યપદેશ છે. ૨-૧-૨૧.

અધિકં તુ ભેદનિર્દેશાત્. ॥૨-૧-૨૨॥

ભેદના નિર્દેશથી બ્રહ્મ અધિક છે.

“તુ” શબ્દથી પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. “જે બ્રહ્માત્મ તેટલુંજ હોય તો આ દોષ
થાય. જેને વળી જીવ તથા જગત્થી અધિક છે. શાથી ? ભેદનો નિર્દેશ કરેલો છે તેથી
“જેવો જોઈએ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કર્મ અને કર્તાનો વ્યપદેશ છે તેથી, અગર વિજ્ઞાન

જીવ એવી કરે છે કે જેવો તેને હુઆ થાય છે. આતુ નહિ કરવાનું કામ બ્રહ્મ શા માટે કરે ? અર્થાત્
બ્રહ્મને આ રીતે અકરણ્ય દોષ લાગે છે તેનું કેમ કરવું ? જીવ પણ બ્રહ્મનું બીજું નામ છે કારણ
કે બ્રહ્મ તેને સર્જ્યો અને પછી પોતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો એવું એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે. વળી બીજી શ્રુતિમાં
પોતે જીવરૂપ થઈને તેમાં પોતે પ્રવેશ કર્યો અને પછી નામ તથા રૂપના ભેદ બનાવ્યા. એ શ્રુતિનું
તાત્પર્ય એ સૂચવે છે કે જીવ પણ બ્રહ્મનું બીજું નામ છે તો તે બ્રહ્મ જીવરૂપ પોતાનું સર્વથા કલ્યાણ
કેમ કરતા નથી ? અને નથી કરતા એ તો આપણા અનુભવ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ, તો
પછી તમારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બ્રહ્મા અકરણ્ય દોષ લાગતો નથી વાર ?

મૂ. ૨૨—(૧) ઉપરના મૂત્રમાં શંકાકારે કરેલી શંકાનું નિવારણ અહિં આ કરે છે. ‘હુન્તો’

શબ્દ તેટલા માટે મૂત્રમાં મૂક્યો છે (૨) જે બ્રહ્મ કેવલ જીવરૂપ જ હોય તો ઉપર જણાવેલા દોષ
બ્રહ્મને લાગે, એ બરાબર છે. પણ બ્રહ્મ કેવલ તેટલા નથી. જીવ એ બ્રહ્મનું ચિન્મય રૂપ છે, જેમ
જગત્ સહ-અંશ છે તેમ જીવ સિદ્ધ-અંશ છે અને બ્રહ્મ તો સત્-ચિત્ અને આનન્દ ધર્મોવાળા છે.
કેવલ સત્, કે ચિત્તરૂપ નહિ. માટે બ્રહ્મ તે દોષમાથી બચી જાય છે. (૩) બ્રહ્મ જીવ તથા જગત્
જેવડું નહિ પણ તેનાથી અધિક છે. જીવ તથા જગત્માં જે ધર્મો નથી તે બ્રહ્મમાં છે. (૪) આત્મા શરે
મુદ્ગલ્ય ‘અરે આત્માને જેવો જોઈએ’ આ શ્રુતિમાં આત્માને-પરમાત્માને જોવાનું કહ્યું છે. જીવ-જેવો
જોઈએ માટે તે કર્તા છે. આત્માને જોવાનો છે માટે તે કર્મ છે. અર્થાત્ આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ અને જીવ
એ બન્નેનો ભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ શ્રુતિ વાક્યમાં જીવનો કર્તા તરીકે પ્રયોગ છે અને બ્રહ્મ-
આત્માનો કર્મ તરીકે છે. એટલે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ આમ દેખાડ્યો. એટલું જ નહિ પણ તે બ્રહ્મ
જીવથી અધિક છે એમ પણ જણાવ્યું. કારણ કે જે બ્રહ્મ આત્મા અધિક નહોય તો, તેનું સર્જન
કરવાને તેને જોવાને માટે શ્રુતિ આપ્યા કરે નહિ. (૫) વળી જગત્ અને જીવ કરતા બ્રહ્મ અધિક છે.
તેનું બીજું કારણ આપે છે. જગત્ કરતા તે અધિક છે. કારણ કે જગત્માં વિજ્ઞાન ધર્મ નથી બનારે

તથા આનન્દના વ્યપદેશથી 'જે સંપૂર્ણ છે તે અંશનું હિત નિયમથી કરતો નથી. સર્વે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારના અભાવનો પ્રસંગ તેથી આવે છે. પોતાની લીલા એકથી તો કરે છે જ. ૨-૧-૨૨.

અશ્માદિવશ્ચ તદનુપપત્તિઃ ॥ ૨-૧-૨૩

પત્થર વગેરેની માફક પણ તેની ઉપપત્તિ નથી.

પાર્થિવ તરીકે વિશેષ ન હોય તો પણ હીરા, માણેક, પાપાણ, અગર પલાશ, ચમ્પક અને ચન્દનમાં ઉચ્ચનીચતા છે. જીવમાં અંશ તરીકે વિશેષ નથી તો પણ બ્રહ્માથી તે સ્થાવર સુધીમાં ઉચ્ચનીચપણું છે. કાર્યનું વૈલક્ષણ્ય અને તેની સાથેનો અનનુરોધ દેખાડ્યો છે. ૨-૧-૨૩.

૧૧ ઉપસંહારદર્શનાધિકરણ.

ઉપસંહારદર્શનાદ્દેતિ ચેન્ન ક્ષીરવદ્ધિ ॥ ૨-૧-૨૪

(લોકમાં ઘટાદિ કાર્યમાં) સાધનનો સંગ્રહ જોવામાં આવે છે તેથી, સાધન-રહિત બ્રહ્મ કારણ નથી એમ કહેતા હો તો કહે છે, ના બ્રહ્મ કુધની માફક છે. |

બ્રહ્મનું કેવલ જગતનું કારણ છે તેનું કહ્યું. તેમ સંભવતું નથી. કુંભાર વગેરે ચક્રાદિ સાધનનો સંગ્રહ કરીને ઘટાદિ કાર્ય કરે છે એમ હોય તો કહે છે, ના.

ક્ષીરની માફક તે છે. જેવી રીતે ક્ષીર કર્તાની અપેક્ષા વગર દધિ બનતી વખતે દધિ થાય છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ કાર્ય સમયે બીજા સર્વરૂપ થાય છે. ૨-૧-૨૪.

બ્રહ્મમાં તે છે. જીવ કરતા બ્રહ્મ વધિક છે તેનું કારણ એ કે જીવમાં આનન્દ ધર્મ નથી. (૧) જે પોતે સર્વરૂપ અને સંપૂર્ણ છે તેને પોતાના અંશરૂપ જીવનું અમુક હિત કરવું જોઈએ અને અમુક નહિ એવા નિયમને તે અધીન નથી. તે તો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે કરે છે.

સૂ. ૨૩—(૧) જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ ઉપર દર્શાવ્યો તે બરાબર સમજાવવાને દષ્ટાન્ત અહિં આપ્યો છે. હિરા, માણેક, પાપાણ વગેરે પાર્થિવ દ્રવ્ય તરીકે ગણાય છે છતાં પણ વ્યક્તિ તરીકે તેમાં ભેદ છે; અને તેથી જ તેમાં ઉચ્ચ નીચાનો ભેદ જણાય છે. પત્થરના ટૂંકડાને કોઈ પણ સંપ્રદાનું નથી બધારે હિરાને લાખો રૂપીઆ ખરીદીને રાત્રી મહારાત્રીઓ ખરીદે છે. પાર્થિવ દ્રવ્ય તરીકે સરખાં હોવા છતાં પણ આ ભેદ તેમનામાં છે તેમ જીવ જો કે બ્રહ્મનો અંશ છે છતાં પણ બ્રહ્મ જીવથી વધિક છે અને તેથી તેની અને બ્રહ્મની વચ્ચે ભેદ છે. (૨) કાર્યના અભાવ, (૩) શંકર, નિર્ગુણ અને ભારકરના મને સૂત્રમાં આવેલો તત્ત્વ શબ્દ પાપાદિકસ્વત્ત્વો અગર પરોક્ષ અર્થોત્ત્વ હિતાકરણાદિદોષના અર્થમાં લેવામાં આવ્યો છે તદનુરોધક પાઠને બદલે તદનુરોધક પણ છે. એ પાઠ લેતાં એવો અર્થ નીકળે છે કે જેમ પત્થરની બૂદ્ધિભૂતી જાતોમાં કેટલાક હીરાના નામથી ઓળખાય છે, કોઈ માણેક કહેવાય છે, આ પત્થરોમાં તેમજ પલાશ, ચમ્પક, ચન્દન વગેરે પાર્થિવ દ્રવ્યોમાં પાર્થિવ તરીકે કોઈ પણ ભેદ નથી, છતાં પણ તેમાં ઉચ્ચ નીચાનો ભેદ છે તે રીતે બધે તમામ જીવો બ્રહ્મના અંશો હોય તોપણ તેમાં ઉચ્ચ નીચાનો ભેદ તથા કાર્યની વિલક્ષણતા નજરે જોવામાં આવે છે. બીજા પાઠ લેતા પણ તે અર્થ નીકળે છે.

સૂ. ૨૪—(૧) શંકરાચાર્યના ભાષ્ય ઉપર ટીકા કરતા ડૉ. એલ્વેયકર આ સૂત્ર ઉપર નીચેનું ટિપ્પણ કરે છે. "It will be noted that Shankaracharya here declares world-creation as forming the very nature of Brahman, and yet the world he has declared as being unreal!" આ પંક્તિઓમાં તે વિદ્વાન શંકરાચાર્યના અનુમાન વિરો

દેવાદિવદપિ 'લોકે' ॥ ૨-૧-૨૫॥

લોકમાં દેવાદિની માફક પણ

જેવી રીતે દેવ, અપિ તથા પિતૃઓ બાહ્યમાં નિરપેક્ષજ રહીને પોતાના યોગના બાળથી સંય કરે છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ પણ તેના સમવાયની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય સ્વતઃ સર્વ કરે છે. ૨-૧-૨૫.

પોતાનું આશ્ચર્ય જણાવે છે. મધ્વાચાર્યના દૃતવાદ પ્રમાણે આ મુત્તમે અર્થ આ પ્રમાણે છે. “જો હાઈ માણસ મકાન બાંધવાને સધળી સામગ્રી એકઠી કરે તો શા માટે તે એ પ્રમાણે સામગ્રી એકઠી કરીને વિશ્વનું નિર્માણ ન કરી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે મનુષ્ય જે જે કરે છે તે સધળું પોતે ઉશ્ચિત્તની સાહાય્ય વગર કરે છે તેથી ધારેલા કામમા તે સફળ થતો નથી. ફક્ત ઉશ્ચિત્તની સદાય અને સંમનિથી તે કંઈ પણ કરી શકવાને સમર્થ નીવડે છે. ગાય પોતે અન્યની સદાય વગર દુધ ઉત્પન્ન કરે છે એમ નથી. પરમાત્માએ તેની પાચનશક્તિ ઉત્પન્ન કરી છે, અને તેજ પરમાત્માએ તેને દુધ આપ્યું છે. આ બાળતને વિશેષ જણાવતા મધ્વાચાર્ય હવે પછીના સત્રમાં કહે છે કે આ પરમાત્મા અદશ્ય રીતે પોતાનું કાર્ય કરે છે.

હીરના દષ્ટાન્તથી સૂતકાર એવું જણાવવા માગે છે કે જેમ દુધ પોતાની ગો, અન્ય સાધનોની અપેક્ષા સિવાય દહિં બને છે તેમ જ્ઞાપણ અન્ય સાધનોની અપેક્ષા સિવાય જગતનું નિર્માણ કરે છે. આ ઉદાહરણ ઉપરથી શંકરાચાર્ય આગળ ૨-૨-૩ ના પ્રસંગમાં એવું કહે છે કે દુધના દષ્ટાન્તથી સૂતકારનો આશય દુધમાં રહેથી નૈસર્ગિક શક્તિ અગર સ્વભાવ જણાવવાનો નથી. દુધ પોતાની મેળે દહિં થતું નથી પણ ચેતન વ્યક્તિની મદદથી થાય છે. માટે ચેતન વ્યક્તિ હોય છેજ. આથી દુધમા રહેલા સ્વભાવ ઉપર તે ચેતન અસર કરે છે. સરખાવો યથા હોતિચેતનં સ્વાભાવૈવ વાસવિવૃદ્ધયર્થે પ્રવર્તતે, યથા ચ જલમચેતનં સ્વાભાવૈવ લોકોપકારાય સ્વન્તે, एवं પ્રધાનમચેતનં સ્વાભાવૈવ પ્રકૃષ્ઠાર્થસિદ્ધયે પ્રવાર્તિયત હિ । નૈતજ સાધુવ્યયતે, યતસ્તત્રપિ પરોગ્મુનોથેતનાપોષ્ટિનગોરેષ પ્રવૃત્તિસ્વતુભીમાવદે । ડમદવાદિપ્રસિદ્ધે રયાદૌષેચ્ચેતન કેરલે પ્રવૃદ્ધવદોનાત્ । જે જગને પ્રગતિ કરાવનાર ચેતન તમા ન હોય તો પછી રૂપમા આપોઆપ પ્રગતિ થાય, તેના હાંકનારની જરૂર પડે નહિ, માટે દુધની બાળતમાં આપણે અનરૂપ માનવું જોઈએ કે ચેતન વ્યક્તિ-એટલે ચેતન ધેતુજ પોતાની રહેલું-અથી આચળમા રહેલા દુધની પ્રગતિ કરાવે છે, અર્થાત્ ચેતનની અપેક્ષાએ પ્રગતિ થાય છે. પણ અહિંઆં સૂત ૨૪ મા દુધના દષ્ટાન્તમાં શંકરાચાર્ય એવું કહે છે કે દુધમા જે પરિણામ જોવામાં આવે છે, તે તેનો સ્વભાવ છે, તે પોતેજ પોતાના સ્વભાવથી દહિં થાય છે. જે તેમ ન હોય તો પછી તેને ગમે તેટલો તાપ તમે આપો તો પણ તેમા દહિંનો વિકાર જોવામા આવશે નહિ. માટે દુધ પોતાના સ્વભાવે કરીજે દહિંનું રૂપ લે છે. અન્ય સાધાયકારિ કારણો માત્ર કાર્યને સંપૂર્ણ બનાવવામાં ઉપયુક્ત થાય છે, પણ જલ પોતે સર્વ શક્તિવાળું તથા સંપૂર્ણ છે, તેથી તેને બાલ કારણોની અપેક્ષા નથી. આ સત્રમાં અને આગળના ૨-૨-૩ સત્રમા શંકરાચાર્યના વિચારોમાં જે પરસ્પર વિરોધ જોવામા આવે છે તે વિશે ડા. મોલ્વેકર નીચે પ્રમાણે દીધા કરે છે.

“This introduction of a sentient creator takes away almost the very point of the illustration. It is clearly an after-thought which goes to prove that Shankaracharya at times uses against his opponents arguments that tell against his own position. It is to be noted in this connection that it is Shankaracharya himself who notices the deficit and seeks to exorcise it away.” શ્રીવક્ષસાચાર્યના જુદામા ઉપરનો દોષ નથી.

સૂત્ર ૨૫—(૧) શંકર એક જગદને ત્રણ અર્થમા સમજે છે. સ્વયં પ્રકાશ, જ્ઞાન વ્યવહાર, શાસ્ત્ર અને વ્યવહાર.

કૃત્સ્નપ્રસક્તિર્નિરવયવત્વશબ્દકોપો વા ॥૨-૧-૨૬॥

(અન્ય આધતની નિરપેક્ષાએ) મૂળમાં એકજ કાર્ય થવાથી કૃત્સ્નપ્રસક્તિનો દોષ હાજો અથવા નિરવયવત્વ જણાવનાર શ્રુતિનો કોપ થાય.

જો પ્રજ્ઞ એકલા પોતાની જાતને જગતરૂપ કરે તો અગિય ૧ પ્રજ્ઞ એકજ કાર્ય બને. અંશ લેદે કરીની વ્યવસ્થા તે પ્રમાણે થાય તો નિરવયવત્વ શ્રુતિનો વિરોધ આવે “નિષ્કલ નિષ્કિય, શાન્ત” (૧૫. ૬-૧૧) ૨-૧-૨૬.

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥ ૨-૧-૨૭ ॥

શ્રુતિ તો શબ્દમૂલ છે તેથી --

‘તુ’ શબ્દ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. શ્રુતિથી.

શ્રુતિનો યુક્તિથી પાઠ કરવો ન જોઈએ કારણકે તે શબ્દમૂલ છે. એકલા શબ્દથી તે સમભય છે. “તે અચિન્ત્ય ભાવાને ખરખર તર્કથી યોજવા નહિ” (મ. પુ. ૧૧૩-૭) અર્વાચીત વિકલ્પવિચાર કુતર્ક, પ્રમાણભાસ, અને શાસ્ત્રથી કલુષિત અન્તઃકરણના દુષ્ટ અવગ્રહના વાદ કરનારના વાદના પાત્ર નહિ એવા સર્વભવનસમર્થ પ્રજ્ઞમાં વિરોધનો અભાવ છે તેથી પણ આ પ્રમાણે દોષનો પરિહાર કર્યો હોય તોપણ પોતાની મતિથી અનુપપત્તિને ઉદ્ભાવીને સર્વ સંપ્રલવ જોડનાર મંદમતિની સંપુરણથી ઉપેક્ષા થવી જોઈએ. ૨-૧-૨૭.

મૂળ ૨૬—(૧) પૂર્વપક્ષીની શકા આ મૂળમાં છે. તેનું સમાધાન પક્ષીના મૂળમાં કર્યું છે. નાના આ પ્રમાણે છે, જો પ્રજ્ઞ પોતે અન્ય આધનોની અપેક્ષા મિથ્યા પોતેજ જગત બનાવે તો પક્ષી આપું પ્રજ્ઞ એકજ કાર્ય થાય. આમ થવાથી કૃત્સ્ન પ્રસક્તિનો દોષ આવે અર્થાત્ આપું પ્રજ્ઞ કાર્યરૂપ બની જવાથી પ્રજ્ઞ પોતે રહેશે નહિ. બધું પ્રજ્ઞ જગત બની ગયું હોવાથી તે જગતની ગાદી દેવે પ્રજ્ઞ રહેશે નહિ જો બધું પ્રજ્ઞ જગત જગત નથી, પણ તેને અચુક ભાગ બને છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ સુક્ષ્મ નથી, કારણ કે પ્રજ્ઞ પોતે નિરવયવ છે એટલે તેને અશ-ભાગ હોયજ નહિ. તો પક્ષી તેના અચુક ભાગમાંથી જગત બને છે એવું કહી શકાય નહિ. માટે પ્રજ્ઞ જગતનું કારણ નથી.

મૂળ ૨૭—પ્રજ્ઞ નિરવયવ જતા જગતનું કારણ કેવી રીતે છે તે ઉપર જણાવ્યું છે. (૧) માયા-વાદિના મતનો ઉપહાસ કરવામાં આવે છે. જે શ્રુતિથી સિદ્ધ હોય તેનો સુક્તિથી પાઠ કરવો જોઈએ નહિ. પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન કેવળ ગૃહથીજ છે. પ્રજ્ઞ સંરૂપ બનવાને સમર્થ હોવાથી તેમાં વિરોધ નથી.

મૂળકારના આશયને મચી નાખીને સંકગચાર્ય શબ્દ પ્રમાણ કરતા તર્ક અગર અનુમાન પ્રમાણને વધારે બળવત્તર માને છે. જો કે તર્કથી તમામ વસ્તુ મમજાતી નથી, જતા પણ સંકગચાર્ય તેમ માને છે. ત્રદ્વાથી તર્કના અગમ્ય પ્રશ્નો પણ અવગણી શકાય છે. જાહના સ્વરૂપ વિરેના સદેહની નિગતિ કરવામાં શ્રુતિ ધર્મી વખત અમમર્થ નીરડે છે તેથી તેના પ્રમંજે અવરિનવરનાપરીપરી અવિદ્યા અગર માયાનો આશય સ્વરૂપે લેવો પડે છે. શ્રુતિમાં જો કે નિરવયવ અને સાવયવ પ્રજ્ઞનું વર્ણન છે પણ તેથી વસ્તુતઃ પ્રજ્ઞ મારય નથી. તર્કથી વિચાર કરતા જણાવે કે પ્રજ્ઞ નિરવયવ છે, અને અવિદ્યાએ કરીને તેમાં નામ તથા રૂપના ભેદો બને છે, અને સાવયવ રૂપે ભાગે છે.

આત્માનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ચ હિ ॥ ૨-૧-૨૮ ॥

વળી આમ આત્મામાં તે સૃષ્ટિ છે અને તેની શક્તિઓ વિચિત્ર છે.

સૃષ્ટિમાં દેશકાલની અપેક્ષા નથી. આત્મામાં 'સૃષ્ટિ થયું હોવાથી દેશકાલ સૃષ્ટિ છતાં આત્મામાં અધિકરણ સહિત તેની સૃષ્ટિ થાય છે. અગર બહાર તથા અંતરની જગત્સૃષ્ટિને વિશેષના અભાવમાં કહે છે. વિશેષના અભાવે સૃષ્ટિને બહિર અને અંતર કહી છે "અનંતર, અબાહ્ય" (ખ. ૪-૫-૨૩). એ પ્રમાણે વિચિત્ર શક્તિથી યુક્ત હોવાથી તથા સર્વ ભવનનું સામર્થ્ય છે. ૨-૧-૨૮.

સ્વપક્ષદોષાશ્ચ ॥ ૨-૧-૨૯ ॥

સ્વપક્ષમાં દોષ છે તેથી પણ

'પ્રધાનવાદિના મતે પણ સર્વપરિણામ, સાવયત્વ, નિત્યત્વ આદિ દોષો દૂર કરાય એવા નથી, અને વળી તેમાં યુક્તિ હોવાથી અચિન્ત્ય કલ્પનામાં વળી પ્રમાણ નથી. ૨-૧-૨૯. ૧૨ સર્વોપેતાધિકરણ.

સર્વોપેતા ચ તદર્શનાત્ ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

અને સર્વથી યુક્ત તે છે તેવું જોવાય છે.

'સર્વ શક્તિથી ઉપેત એટલે ઉપયુક્ત. "ચ" શબ્દથી 'સત્યાદિશુભુથી યુક્ત એમ કહે છે. શાથી ? તેનું 'દર્શન થાય છે. તે પ્રમાણે વેદમાં જોવાય છે "જે સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિવાળો, સર્વ કર્તા, સર્વ કામ છે." (છાં. ૩-૧૪-૨) ૨-૧-૩૦.

આ રીતે શંકરાચાર્ય શ્રુતિના પ્રામાણ્યને પણ અવગણે છે, બ્યારે ભાષ્યકાર શ્રીવલ્લભાચાર્ય મુક્તકારના આશયને બરાબર પ્રમાણરૂપ માનીને શ્રુતિના શબ્દોથીજ સમજાવે છે. તેમના મતે મિથ્યા તકને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું નથી.

સૂત્ર ૨૮—(૧) બ્રહ્મમાં સર્વ પ્રકારની વિચિત્ર શક્તિઓ છે તેથી ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલા કૃત્તન પ્રસક્તિનો તથા નિરસયત્વત્વ શ્રુતિના પ્રકાશના દોષ આવતા નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આત્માનો અર્થ બ્રહ્મ લે છે. બ્રાહ્મીના લગભગ બધાએ ભાષ્યકારો "જીવ" અર્થ સમજે છે. તેમના મતે એવો અર્થ છે કે જો જીવાત્મામાં સર્વ સૃજનશીલ વિચિત્ર શક્તિઓ હોય તો પછી પરમાત્મામાં તે હોયજ, શા માટે તે વિશે વાધો લેવાં જોઈએ? સરખાવો ભાગવત ૨૬મું ૧૦. આત્મન્યેવાત્મનાત્માનં સુજે હન્મુપાસ્મહે ।

સૂત્ર ૨૯—(૧) સામ્યથી કાષ્ટ પણ ભેદ સિવાય પ્રધાનવાદી પોતાના પક્ષમાં જે દોષો છે તેનો પરિહાર કરવાને અસમર્થ છે, તે આદિ આ જણાવે છે; કારણ કે તેમાં યુક્તિનો વિરોધ છે તથા પ્રમાણનો અભાવ છે. શંકર અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ સૂત્રથી અધિકરણનો અંત લાવે છે પણ રામાનુજ, શ્રીકૃષ્ણ, ભારકર, નિરમાર્ક અને મધ્વ પછીના જે સૂત્રોને પણ આ અધિકરણમાં સમાવે છે.

મુ ૩૦—(૧) બ્રહ્મ સર્વ શક્તિઓથી યુક્ત છે. સર્વોપેતા શબ્દ ઉપર ડૉ. બેલ્લેકર ટીકા કરે છે. "It is somewhat strange that the sutra should use the feminine word. 'સર્વોપેતા' 'The Para Devata' referred to in છાં ૬-૮-૬ and elsewhere is naturally '૫૮ as the visheshya Madhva however has discovered ■ Sruti, viz.

વૈષમ્યનૈર્ધૃણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૨-૧-૩૪ ॥

વૈષમ્ય અને નૈર્ધૃણ્ય પણ નથી કારણ કે: તે કર્મની અપેક્ષા રાખે છે શ્રુતિ પણ તેવું જણાવે છે.

પ્રથમ કેટલાકને સુખી અને કેટલાકને દુઃખી કરે છે અને વળી પ્રલય કરે છે તેથી વિષમ અને દયા વગરના તે છે એમ જો કોઈ કહે તો કહે છે, ના, તે અપેક્ષા સહિત હોવાથી જીવાના કર્મપ્રમાણે સુખદુઃખ આપે છે. વાદિને જ્ઞાન કરવાને આ કહ્યું છે. ખરી રીતે તો આત્મગણિત હોવાથી વૈષમ્ય તથા નૈર્ધૃણ્યની સંભાવના પણ નથી. ભગવાન વૃષ્ટિ જેવા છે. કર્મ બીજ સમાન છે. શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે જણાવે છે. “જેને આલોકમાંથી ઉચે લઈ જવા ઇચ્છે છે. તેની પાસે તે સાધુકર્મ કરાવે છે, અને જેને નીચે લઈ જવા ઇચ્છે છે તેને અસાધુકર્મ કરાવે છે.” (કો. પ્રા. ૩-૮) “પુણ્યશાળી પુણ્યકર્મથી થાય છે. પાપી પાપી-કર્મથી” (ભૂ. ૩-૨-૧૩) અપેક્ષા રાખે છે તો પણ તે ઈશ્વર છે એ એમનું માહાત્મ્ય છે. ૨-૧-૩૪.

ન કર્માવિભાગાદિતિ ચેન્નાનાદિત્વાત્ ॥ ૨-૧-૩૫ ॥

કર્મના વિભાગ નથી એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, તે અનાદિ છે માટે.

કર્મ કાર્યના ઉદ્ગમ પહેલાં સંભવતું નથી. પછીથી તો અન્યોન્યાશ્રય થાય એમ જો કહેતા હો તો કહે છે એમ નથી. તે અનાદિ છે. બીજ અંકુરની માફક તેનો પ્રવાહ અનાદિ છે. ૨-૧-૩૫.

આજક દોષ પણ કરે તો તેમાં કોઈ હેતુ શોધવા જાય તો તે તેને જડે નહિ. લીલા અગર આનંદ તે જાતેજ પ્રયોજન છે. પ્રથમ પણ પોતાની લીલા માટે જગત રચે છે. લોકમાં કદાચ લીલામાં પ્રયોજન દશે પણ પ્રજાની લીલામાં તે નથી કારણ તે આત્મ કામ છે એમ શંકર કહે છે અને છેવટે ઉમેરે છે કે ન ચેયં પરમાર્થવિવશા સ્થિત્યુતિઃ અવિચાકાલ્પિતનામરૂપદ્યવહારગોચરત્વાત્, મદ્માત્મમાવપ્રતિપાદનપરત્વા ચેત્યેતદપિ નૈવ વિસ્તરત્યમ્ય ॥

સૂ. ૩૪—(૧) કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખ આપવામા સ્વાતન્ત્ર્યનો અભાવ હોય છે, અને કર્મ પ્રમાણે જો ફળ થતું ન હોય તો પછી વિષમતા અને છે. માટે જન્મે રીતે કોઈ છે એમ શીમાંસાની શંકાનો ઉત્તર આપવા કહે છે કે,

ઈશ્વર કર્મને સાપેક્ષ હોવાથી વિષમ અને નિર્ધૃષ્ટ નથી. આ પાદના સૂત્ર ૨૧ માં ઈશ્વર પોતાના તરફ કેવી રીતે વર્તે છે તે જણાવ્યું હતું. અદિઆં ક્યવો તરફ કેવી રીતે વર્તે છે તે જણાવે છે વૃષ્ટિના દષ્ટાન્ત વિશે ડા. બેલેશ્વર લખે છે કે વૃષ્ટિ થયા છતાં પણ બીજામા સ્વનં રીતે તેમના લાક્ષણિક ભેદ રહે છે પણ ઈશ્વરની બાબતમાં તેમ નથી. કો. પ્રા. ના ૩-૮ ફકરામા કારયતિ શબ્દનો અર્થ પૂર્વકર્મવિરોધેન કારયતિ ભેદો અને તેમ કરવાથી શંકરના અર્થમાં વિરોધ રહેશે નહિ એમ ડો. બેલેશ્વર સમજે છે. ભામતીના મતે સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે.—ન ચ કર્મોપેલાયામીશ્વરસ્તૈશ્વર્યવશાતઃ નહિ સેવાદિકર્મભેદાપેક્ષાઃ કલ્પભેદવદઃ પ્રચુર્યુર્નવતિ । (૨) (કર્મની અપેક્ષાએ) જીવોને સુખદુઃખથી દસ આપવામાં કર્મની અપેક્ષા ઈશ્વર રાખે છે તો પણ ઈશ્વર તે ઇશ્વરજ છે. તેના માહાત્મ્યમા ફેર પડતો નથી.

સૂ. ૩૫—(૧) સરીર અને કર્મ એવી બે વ્યક્તિઓ હોય તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ થાય. પણ એવું કોઈ નથી. બીજ અને અંકુરની માફક સરીર અને કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ છે.

અદિઆં મદ્મા આ પ્રમાણે છે. ઈશ્વરને કર્મસાપેક્ષ કહેતા હો તો તે સંભવતું નથી. કારણ

ઉપપચતે ચાણુપલભ્યતે ચ ॥ ૨-૧-૩૬ ॥

તેની ઉપપત્તિ અને ઉપલબ્ધિ પણ છે. કહેવી રીતે તેં અનાદિ છે? એમ બે કહેતા હો તો કહે છે કે તેની ઉત્પત્તિ છે. નહિ તો સંસાર કોનો? સ્મૃતહાનિ તથા અકૃતાવ્યગમ દોષનો પ્રસંગ આવે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ઉપરથી આ જણાય છે “ આ જીવથી આત્મદ્વારા ” (છાં ૬-૩-૨) એ પ્રમાણે સર્ગની શરૂઆતમાં ‘જીવનો’ પ્રયોગ હોવાથી તે અનાદિ છે. તપથીજ તે પ્રમાણે પ્રથમ પ્રશ્ન આ વિષયને સમર્થુ એમ છે. ૨-૧-૩૬.

સર્વધર્મોપપત્તેષ્વ ॥ ૨-૧-૩૭ ॥

વળી તેનામાં સઘળા ધર્મો પણ છે. ઉપસંહાર કરે છે. વેદે કહેલા સર્વધર્મો બ્રહ્મમાં છે. કારણ કે તે સર્વ સમર્થ છે. ૨-૧-૩૬. શ્રીવેદવ્યાસમતવર્તિ શ્રીવક્ષભાગ્યાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના અણ્ણભાષ્યમાં બીજા અધ્યાયનો પ્રથમપાઠ સમાપ્ત.

[વિવેચન.]

અધ્યાય ૨ નો.

પ્રથમ પાઠ.

દ્વિતીયાધ્યાયોપકથમ.

આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મવાદની વિરુદ્ધ પ્રમાણ તરીકે અપાતાં સ્થિતિ વાક્યોનો વિગ્રહિતો કરીને સ્વસિદ્ધાન્તને સૂત્રકાર સ્થાપિત કરે છે. આના આર પાઠ છે. પ્રથમ પાઠમાં પહેલા અધ્યાયના અનુર્થ પાઠથી આરંભેલા સાંખ્યનું નિરાકરણ કરે છે. પાઠ બીજામાં પણ પરમાણુવાદ તથા ન્યાય તથા કે પ્રથમ કાર્યનો વિભાગ કરેલા હોતો નથી. શરીર અને કર્મ એવા બે જુદા ભાગ હોય તો બીજી શકે. પણ તેવા વિભાગ કરેલા નથી. કદાચ વિભાગ હોય તો શરીર પહેલું કે કર્મ? તેમાં અન્યોન્યા અપદોષ રહેલા છે. કર્મનું પરિણામ શરીર હોય છે અને શરીરનું પરિણામ કર્મ છે. આથી આ બેમાં પહેલું કયું? ઉત્તર-શરીર અને કર્મ. એ બેમાં અમુક પહેલું અને અમુક પછી એવું નથી. તે બંને અનાદિ છે. જેમ બીજા અને અંકુર અનાદિ છે.

સુ૦ ૩૬—(૧) બીજા અને અંકુરની માફક શરીર અને કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ જ્ઞેવામાં આવે છે. નહિ તો જીવોના અભાવમાં સંસારજ બને નહિ માટે કર્મના પ્રવાહનું અનાદિપણું સ્વીકારવુંજ જોઈએ. સ્થિતિ તથા સ્મૃતિમાં પણ તેની ઉપલબ્ધિ છે. (૨) કરેલાં કર્મની દાનિ.

રામાનુજ અને નિમ્બાર્ક સૂત્ર ૩૫ અને ૩૬ ને એક સૂત્ર નરકિ વાંચે છે. મીઠું ને ગાંઠે બૂદાં વાંચે છે. વેદમાં કહેલા તમામ ધર્મો બ્રહ્મમાં છે, માટે તે બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. પોતાના ભાષ્યમાં સંકેતાર્થ લખે છે કે—

વસનાદદિમન્થપ્રણ કરને પરિણમ્યને પ્રકરેણ સર્વે કારણજનાં રાગચરને સર્વે સર્વ શક્તિ મહામાયં ચ મુદ્રેણિ । તસનાદનતિસંક્રમ્યે મદગૌપનિવદં દર્શનમ્ । છતાં બ્રહ્મના ધર્મો અવિદ્યાને લીધે છે એમ જ તેઓ કહે છે તે વિચિત્ર નથી ?

વૈશિષ્ઠને પણ ભયમુલક જણાવે છે. પાદ ત્રીજામાં કમરણિ વિષયક વાક્યોનો પ્રથમ નિર્ણય જણાવ્યો છે અને પછી છવ્ઠે સુંદર તેનો અક્ષરની સાથે સંબંધ રાખે છે ! તથા તે જનનું સ્વરૂપ સુંદર વગેરે પ્રશ્નોને ચર્ચા છે. પાદ ચોથામાં છવ્ઠી ઉત્કાન્ત દ્વારામાં પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ગાં ગતિ ચર્ચા છે તે જણાવ્યું છે.

અધિકરણ ૧.

પૂર્વપક્ષી—તમે સાંખ્ય મતનું અપરંપર કરો છો પણ તે મોક્ષને ઉપયોગી હોવાથી જ અમે તેની પ્રમાણતા સ્વીકારીએ છીએ માટે તમે શ્રુતિના પ્રતિષેધ ને કરો છો તે સાંખ્ય મતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે જ કરવો જોઈએ, અભિપ્રાયના પ્રતિપાદન માટે નહિ.

સાંખ્ય સ્મૃતિની અપ્રમાણિકતા.

સિદ્ધાન્તી—તમારી બોટામાં મોટી ભૂલ એ થાય છે કે તમે સાંખ્ય સ્મૃતિને પ્રમાણભૂત સ્વીકારી શો છો. અમે તેથી જ તમે અમને શ્રુતિના પ્રમાણે તેને અનુકૂળ રીતે આપવાને કહેો છોઃ પણ તમારા સાંખ્ય સ્મૃતિના પ્રમાણમાં કદસો વિરોધ છે તે તમે જોઈ શકતા નથી ભ. ગી. ૧-૭ નું વચન સાંખ્ય સ્મૃતિના પ્રમાણથી વિરુદ્ધ જાય છે. તેમાં જગદાન સ્વરૂપે જણાવે છે કે “તુજ જન્મતા પ્રત્યક્ષ” અને પ્રત્યક્ષ કારણ હું. પોતામાંથી જ જન્મ પ્રલય છે અને પછી તેના પ્રલય પણ તેમાં જ થાય છે. એટલે અજ્ઞાન સમવાયિકારણ છે; આ ભ. ગી. ના વચનમાં સાંખ્યની પ્રકૃતિ અગર પુરવતે કારણ કહી નથી. એટલે તમે તેને પ્રમાણરૂપ માનીને તેજ મોક્ષ માટે ઉપયોગી છે એવું જણાવીને તેને અનુકૂળ પ્રમાણે આપી વિરુદ્ધ વિચારોનો પ્રતિષેધ કરવાને જે દુઃશ્રમ કરી રહ્યા છો તે બોટા છે.

અધિકરણ ૨.

પૂર્વપક્ષી—પણ શા માટે તમે ભ. ગી. ના વચનને પ્રમાણરૂપ ગણો છો અને સાંખ્યના વચનને નહિ ! બન્ને સ્મૃતિઓ જ છે. તેમાં એકને સ્વીકારવું અને બીજાને નહિ તે તો અશક્ય અચકત જ ગણાય.

સિદ્ધાન્તી—હા, ભ. ગી. તથા સાંખ્ય સ્મૃતિ ઉભય સ્મૃતિઓ જ ગણાય છે પણ સાંખ્યના પ્રણેતા કપિલ નાથે શુદ્ધ અજ્ઞાને જન્મનું કારણ કહેતા નથી; આથી જોયના વચનો શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જાય છે. શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જે કંઈ કહેવામાં આવે તેનો અમે નિરંકુશ સ્વીકારજ કરતા નથી. ભવે સાંખ્ય શાસ્ત્ર મોક્ષનું ઉપયોગી હોય તો પણ એવી રીતના મોક્ષનો અમે સ્વીકાર કરતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—બલે તમારા જણાવવા પ્રમાણે પ્રકૃતિ તત્ત્વ વિશે શ્રુતિઓમાં કંઈ પણ નથી તો પણ તે સિવાયના મહદ વગેરે તત્ત્વોની સંખ્યા અમારા સાંખ્યવાદના આપેલી છે તે તો હશેજ.

પ્રકૃતિ સિવાયનાં તત્ત્વો પણ વેદમાં નથી.

સિદ્ધાન્તી—અરે તે પણ નથી. માટે જ અમે એમ કહીએ છીએ કે સાંખ્ય મત તો એક પ્રકારનું તત્ત્વ છે. તે વેદની કોઈ પણ શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત ચાલ શકે તેમ નથી.

[હવે પૂર્વપક્ષી ચોતે પર્વજનિના યોગમતનો સ્વીકાર કરીને અભિપ્રાયની સાથે થાય છે. સાંખ્ય અને યોગ બન્ને સમાધીય વાદો છે. યોગ સાંખ્યના તમામ પદાર્થો સ્વીકારે છે પણ તે વિશેષમાં “ઈન્દ્રિય” તત્ત્વ ઉમેરે છે. આ ઈન્દ્રિય પ્રકૃતિ અને પુરુષની પર છે. પ્રકૃતિથી સર્જિત ઉત્પત્ત કેમ થાય તે બાબતમાં પર્વજનિને સુચવાડો અપેલો હોવાથી તેના નિરાકરણ માટે ચોતે તે વિષયમાં સ્વનન્ત્ર ચિન્તન કર્યું અને થી નહિ ઉક્તારેલી શ્રુતિને ચોતે કંઈક અંગે ઉકેલવાનો ધ્યાન કર્યો.

જેમ ન્યાય તથા વૈશેષિક, પૂર્વમીમાસા અને ઉત્તરમીમાસા એક એકની સાથે પૂર્વોત્તર રૂપે નિર્દેશાયલા છે, તેમ સાંખ્ય તથા યોગ પણ એક એકને અનુબદ્ધ છે. પણ છતાં તેઓ અમૂક અમૂક બાબતોમાં તથા વિચાર શ્રેણીઓમાં તે તે સાર્થના પ્રવર્તકો અને સ્વતન્ત્ર વિચારકો છે. તેમના સિદ્ધાન્તો હુંકમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

- ૧ સાંખ્યના પચીસ તત્ત્વો ઉપરાંત એક તત્ત્વ છે. જેનું નામ ઇશ્વર છે. પ્રકૃતિથી બદ્ધ બનેલા પુરુષને કદી પણ શુદ્ધ માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ સંભવી શકે નહિ. માટે પુરુષને મોક્ષ શુદ્ધિ આપનાર પરમ જ્ઞાનવાન, નિત્ય, શુદ્ધ એવા એક ઇશ્વરની જરૂર માટે કુલ તત્ત્વો પચીસ નહિ પણ છવીસ છે.
- ૨ મોક્ષ ઇશ્વરની કૃપાથી થાય છે, ને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષને યોગની જરૂર છે. યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો રોધ.
- ૩ ઇશ્વર એટલે કયેશ કર્મવિપાક સમ્યાદિથી મુક્ત, સ્વેચ્છાથી શરીરવાન, નિર્માતા, તથા ધર્મ પ્રવર્તક, અને સંસારમાં તપના પુરુષોને અનુગ્રહ કરનાર પરમ પુરુષ. આ વિષયને 'યોગાનુસાસન' નામના ગ્રંથમાં સારી પેઠે સમજાવ્યો છે. તેના ચાર પાઠ છે. પ્રથમમાં યોગ શબ્દનો અર્થ સમજાવ્યો છે અને સમાધિપર્યન્ત વિચાર કયો છે. દ્વિતીય પાઠમાં ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવા માટે ક્રિયા યોગાદિ બહિરંગ સાધન; તૃતીયમાં સંયમ-ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ-એ અંતરંગ સાધન અને ચતુર્થમાં સિદ્ધિ આદિ સહિત પરમ મોક્ષનો નિષ્કર્ષ એમ વ્યવસ્થા છે. સાંખ્યમાં અને યોગમાં મુખ્ય બે ભેદો છે, એક તો તત્ત્વની સંખ્યા વિશે, સૃષ્ટિ રચનાના વિચાર વિશે, અને મોક્ષના ઉપાય વિશે છે. સાંખ્યોના ૨૫ તત્ત્વોમાં ઇશ્વર ન તત્ત્વ હોય તેથી યોગ "૨૬" તત્ત્વો કહે છે. સાંખ્યવાદમાં કપિલે બ્રહ્મસૃષ્ટિની રચના સંબંધે વિચાર થવાવાળી કૃતાર્થતા માની ત્યારે પાનજલિ તે વિચાર શ્રેણિને વિસ્તારીને આતર સૃષ્ટિની શોધમાં કર્તવ્ય પરાયણ થયા. સાંખ્યવાદમાં મોક્ષ એટલે પુરુષને પ્રકૃતિનો જે બન્ધ લાગ્યો તેમાંથી છૂટકારો. બીજા સુધી આ બન્ધ રૂપી બેડીઓ પુરુષને છે ત્યાં સુધી તેને કુખ દેખાય છે, પણ બીજાં તે બંધ છૂટી જાય છે ત્યારે તે મુક્ત બને છે. પણ આ મુક્તિ સત્ત્વની શુદ્ધ પ્રાપ્તિથી થાય છે. યોગમાં ઇશ્વરનો પ્રસાદ મળે તો મોક્ષ થાય છે. એ પ્રસાદ મેળવવાને યોગની જરૂર છે એમ કહે છે.]

અધિકરણ ૩.

પૂર્વપક્ષી—હવે પોતે યોગમતનો પક્ષકાર બનીને મતગરના બ્રહ્મવાદની વિરુદ્ધે દલીલ કરે છે. મતગર બ્રહ્મને સર્વ રૂપ માની, તેને જ નિમિત્ત તથા સમવાયિ કારણ માને છે. પણ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે તે બ્રહ્મને કારણ નહિ માનતા સમવાયિ કારણ તો પ્રકૃતિ (પ્રધાનને જ) નિમિત્ત તરીકે ઇશ્વરને સ્વીકારવું એમ કહે છે. પણ સિદ્ધાન્તી મતગર તે મનુષ્ય પણ અપજન સાથે સાથે અહિંઆ કરે છે.

અધિકરણ ૪.

પૂર્વપક્ષી—યોગ દર્શનમાં બ્રહ્મ જેવું નથી. પણ ત્યાં સાંખ્યનાં ૨૫ તત્ત્વો ઉપરાંત "૬" ઇશ્વર નામનો સ્વીકારવામાં આવેલ છે. તે દર્શન પ્રમાણે પણ પ્રકૃતિ જ કારણ હોઈ શકે છે.

આ મત પ્રમાણે પણ ચેતન તત્ત્વ જગતનું કારણ થઈ શકે નહિ. જગત પોતે અચેતન છે તથા વિવક્ષણ છે. પ્રત્યક્ષને બ્રહ્મતથી મુક્ત માનનાર તેને વિવક્ષણ કહે છે. એ રીતે જેતાં ચેતન તત્ત્વ અચેતન જગતનું કારણ નથી.

* યોગાનુસાસન ઉપર ભોલ્લાજીનાં નાનું સરજી વિવરણ છે. બ્યાસનું બાળ્ય છે, ને તે બાળ્યની વાચસ્પતિ ગિરિ કહેલી ટીકા છે. એ સિવાય હકથોગપ્રતીષ્ઠિકા, ગોરક્ષાતક, યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા, સર્વદર્શનસમૂહ, શિવરવશેડય, શિવસંહિતા તત્ત્વનાર હર્યાદિમાં યોગનો વિચાર છે.

પીછ રીતે શત. ધ્રો. ૧-૨-૩-૪, ધ્રો. ૧-૨-૩ તથા જુ. ૧-૩-૨ માં શ્રુતિમાં અભિમાનિ દેવતાના ચેતનત્વનું કથન કર્યું છે, ત્યાં 'શ્રુતિકા બોલી' 'જલ બોલ્યા' વગેરે વચનો છે પણ તે સ્વતઃ સંભરી શકતાં નથી. શ્રુતિકા તથા જલ બોલે છે એમ જણાવવામાં તાત્પર્ય નથી પણ તેમના અભિમાની દેવતાઓ બોલે છે. આથી અચેતન નહિ પણ ચેતન બોલે છે એમ ત્યાં મમગ્નય છે એમ કહીને કોઈ એમ કહે કે શ્રુતિ વાક્યથી જગત્ અચેતન છે એમ દરનું નથી. બન તત્ત્વોનું અચેતનત્વ ત્યાં લક્ષિત થાય છે; પણ આ વિચાર બાધક છે. અદિઆં જુત પદાર્થોનું ચેતન તરીકે નિરૂપણ નથી પણ તેના અભિમાની દેવતાઓને જ ચેતન તરીકે નિરૂપ્યા છે તં. ૨-૬ માં તેમને વિજ્ઞાન તેમજ અવિજ્ઞાત કહીને ચેતન તથા અચેતન કહ્યા છે. અં. ૨-૪ માં અગ્નિ વાદરૂપ ધારણ કરીને મુખમાં પ્રવેશે છે એવું વાક્ય છે. તેમાં પણ ચેતન અગ્નિ આદિ દેવતાઓની અચેતન અનુગતિ નિરૂપી છે. તેથી જગત્ ચેતન નથી. માટે અચેતન પ્રકૃતિજ જગત્નું કારણ છે, ચેતન બ્રહ્મ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકા આ પ્રમાણે છે કે ચેતન કારણથી એ ચેતન કાર્ય થાય નહિ તેમ અચેતનમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય નહિ. અર્થાત્ કારણ અને કાર્યમાં કોઈ પણ રીતે વેરૂપ હોયું જોઈએ નહિ. જેવું કારણ હોય તેવુંજ કાર્ય હોય. જગત્ અચેતન છે માટે તેનું કારણ પણ અચેતન હોયું જોઈએ, એ નિયમને અનુસરીને તમે પ્રકૃતિને જગત્નું કારણ કહો છો પણ કારણ અને કાર્યમાં તમે કહેશો એવો સર્વત્ર નિયમ નથી. એવાં પણ દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે કે જ્યાં વૈરૂપ હોય છે—ત્યાં હોના તેમ નહિ. જેમકે શરીરમાંથી કેશની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં ચેતન શરીરમાંથી જ કેશની ઉત્પત્તિ છે તેથી ઉલટું અચેતન બાહ્યમાંથી ચેતન વાંછીએ એવા થાય છે એટલે કારણ અને કાર્યમાં વૈરૂપ નથી તેમ તમે કહી શકશો નહિ.

પૂર્વપક્ષી—તમે આપેલા દૃષ્ટાન્તોમાં નંદન કારણના અંશનો નિર્ણય નથી. માટે ધણી પણ કારણનો અંશ કાર્યમાં ઉતરે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ જો હોય તો પછી અદિઆ જગત્તરી બ્રહ્મનમાં કારણરૂપ બ્રહ્મની મતાની પણ અનુરૂપિ થાય છે. માટે તમે વેદલબ્ધની રીતિથી બ્રહ્મની કારણનાને જે દૂષિત કરી છે તે પ્રાસંગિક નથી. બ્રહ્મ યોતે સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે. તે બ્રહ્મ યોતે જગત્તરી કાર્ય સર્જે છે તે વખતે યોતાના સત્ ધર્મને પણ તેમાં વ્યક્ત કરે છે. આથી કાર્ય જગત્ કારણ વ્યવસ્થી સર્વમાં વિશ્લેષણ નથી.

અધિકરણ ૨-૬.

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિમાં જગત્ના કારણ તરીકે સત્ કહ્યું નથી, પણ અસત્ જ કહ્યું છે, એટલે શી રીતે તમારા કહેવા પ્રમાણે અમે માનીએ કે કાર્ય જગત્માં જે સત્રૂપ છે તેમાં કારણ બ્રહ્મનો સત્ અંશ છે? સત્માંથી જગત્તરી ઉત્પત્તિ નથી માટે જગત્માં સત્-અંશ નથી.

સિદ્ધાન્તી—જ્યાં જગત્ના કારણ તરીકે અસત્ને કહ્યું છે ત્યાં સત્નું વિરોધી એવો અર્થ સમજાવવાનો નથી. અસત્ સંબંધ કદા પ્રતિષેધ કરવાને માટે પ્રયોજાયેલો છે, નહિ તો આગળ પણ પ્રકટ કરીને પૂછે છે કે અસત્માંથી સત્તરી ઉત્પત્તિ શી રીતે સંભવી શકે? તેથી બ્રહ્મમાંથી કાર્યોદરમાં કાર્યનો આવિર્ભાવ છે. તેની પૂર્વે કાર્ય નથી, માટે અસત્ના નિર્ણય માટે અને કાર્યના આવિર્ભાવ પૂર્વે પ્રતિષેધ માટે શ્રુતિનું વચન તે પ્રમાણે છે.

પૂર્વપક્ષી—વારુ એ તો હક પણ અમને આ શંકા થાય છે કે જ્યારે કાર્ય છેવટે કારણમાં લય ત્યારે કાર્યના સ્વીરૂપ, સાવધત્વ વગેરે ધર્મોથી કારણમાં પણ તે ધર્મોની પ્રસન્નિ થવાનો સંભવ

રહે છે. લયકાલે જગત બ્રહ્માં સમાય છે. હવે જો તમે બ્રહ્મને જગતનું કારણ માનો તો પછી જગતના રચાત્મ્ય તેમજ સાવચલત્વ વગેરે ધર્મો પણ બ્રહ્માં આવે. માટે બ્રહ્મને કારણ મનાવવાનો આગ્રહ ખોટો છે-તર્કથી પણ બાધિત દેર છે.

સિદ્ધાન્તી—આ શંકા અસ્થાને છે. તમે જે સર્વસામાન્ય નિયમ આગળ ધરો છો કે ઉત્પન્ન વસ્તુ લય વખતે પોતાના કારણને સ્વધર્મથી લેપે છે, તે ખોટું છે. કારણ અને કાર્ય તે સર્વથા પર્થવ-વાચક બંધી. કારણ જો કે પોતે કાર્યરૂપ બને છે છતાં તેનાથી પર છે, કંઈક વિશેષ રૂપે છે. આથી કાર્યના ધર્મોનો લેપ તેને થાય તે લય અસ્થાને છે. માટીમાંથી ધડો વગેરે કાર્ય બને છે. તે માટીના ધડારૂપ કાર્યમાં રચાત્મ્ય સાવચલત્વ વગેરે ધર્મો હોય છે, પણ જ્યારે તે ધડો ભાગીને પાછો માટીરૂપ બની જાય છે ત્યારે કંઈ ધડાના ધર્મો તે માટીમાં દેખાતા નથી. તે તો અમલ મૃત્તિકા રૂપજ પાણું પ્રાપ્ત કરે છે. ધડો ભાગી ગયા પછી માટી મૂળ માટી રૂપ યદ્ જાય છે. અર્થાત્ ધડાનો લય માટીમાં થાય છે ત્યારે ધડાના ધર્મો અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને અસંલગ્ન માટી જ મૂળ રૂપમાં રહે છે. આથી જગતનો લય થતી વખતે તેના ધર્મોનો લેપ બ્રહ્મને થાય એ દલીલ નબી શકતી નથી. તમે કહો છો તેમ લયાવસ્થામાં કાર્યના ધર્મો કારણનો લેપ કરતાહોય એવું દર્શાવ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. ઉત્કુંડ તમારા પક્ષમાં દોષો ધણા હોય છે. સોનાના અવ્યંકાર થાય છે તેમાં જુદા જુદા ઘાટ હોય છે, પણ જ્યારે તેને સોનાના રૂપમાં બદલીએ છીએ ત્યારે મૂળ એવું જ બને છે. તે વખતે અવ્યંકારોના ઘાટ તેમાં હોતા નથી. તેજસ વાસજીને દારૂનો સ્પર્શ થયો હોય તો પણ અગ્નિમાં તપાવવાથી તે દોષ જતો રહે છે અને પાત્ર મૂળની શુદ્ધિ પાછી મેળવે છે. એવા અનેક દર્શાવો અમારી દલિલમાં મશી આવે છે એટલે બ્રહ્મને જગતના આકાર વગેરેનો, સંપર્ક નથી.

પૂર્વપક્ષી—અમારા પક્ષમાં એથી દોષ શી રીતે ?

સિદ્ધાન્તી—જુઓ સાંભળો. તમે એમ માનો છો કે પ્રકૃતિ નિર્વિશેષ છે. ને તે પ્રકૃતિ સર્વિશેષ જગતનું સમવાયિ કારણ છે. લયમાં તેના ધર્મોની સાથે સંબંધ થવાથી અસત્કાર્યવાદનો અંગીકાર તમારો કરવો પડે છે. નિર્વિશેષ પ્રધાનમાંથી જો સર્વિશેષ જગત્પત્તિ ઉત્પત્તિ તમે સ્વીકારતા હો તો પછી તેમાંથી પણ તમે અસત્કાર્યવાદના સિદ્ધાન્ત તરફ ખેંચાવ છો. કારણ કે તમારી તે દલીલ પ્રમાણે કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તે કાર્ય નહોતું તેમજ સમગ્રજ છે. તેજ રીતે લય વખતે જો તમે એમ કહેતા હો કે કાર્યના ધર્મો કારણમાં રહે છે તો પછી કાર્ય જગતના ધર્મો કારણ પ્રકૃતિમાં હોવાથી લય પછી કારણનું અસ્તિત્વ પણ જતું રહે છે, અને તે રીતે પણ અસત્કાર્યવાદ ઉપર તમારી દલીલો ઢળે છે, પણ અમે બગબગ તમને સમજાવે છીએ તે પ્રમાણે તમે તો સત્કાર્યવાદમાં માનતા હોવાથી આવા પ્રકારની તમારી દલિલો તમારા સિદ્ધાન્તનું ઉન્નમન કરનાર છે માટે જ અમે કહીએ છીએ કે આવા ખોટા તર્કના ઘોડાઓ ન દોડાવો. એ રીતે બ્રહ્મની કારણનાના વાદને તમે કદી પણ તોડી શકનાર જ નથી. સારાંશ કે કારણની ઉત્પત્તિમાં તમારા કહેવા પ્રમાણે જો કારણનો અભાવ થાય તો પછી તમારો કરવો નિયમ પણ તૂટી જાય, અથવા જો નિયમનો અભાવ ન હોય અર્થાત્ નિયમનો અભાવ સંભવતો હોય તો પછી મુકન પુરોનો પણ ફરીથી બંધનના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે લયાવસ્થામાં જેમ કાર્યના ધર્મો કારણને સ્પર્શે છે તેમ મોક્ષદશામાં મુક્તિ પામેલા અત્માઓને વાસનાના દોષો સ્પર્શે જ. એટલે તમે કરવો નિયમ જો અલ્પ હોય તો (લયમાં કાર્યના ધર્મો કારણને લેપે છે) મુક્તોને પણ ફરીથી જન્મ મરણની બેડીઓથી જટકાવું પડે. માટે જ અમે કહીએ છીએ કે તમારો નિયમ સત્ય નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ અમે તો તર્ક પ્રમાણે અમારી દલીલ કરી છે.

સિદ્ધાન્તી—શું તમે તેમ કહેા છે ? તર્ક પ્રમાણે દલીલ કરવા જતાં તમારા સિદ્ધાન્તને કેટલો માટે ધોકો પહેલે છે તે તમે સમજો છો ? તર્ક, તર્ક તમે શું કરો છો ? તર્ક તો શુદ્ધ છે, વેદ કેવલ તર્કની નિન્દા કરે છે. તર્ક એટલે પોતે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે કરેલી શુદ્ધિ. તે શુદ્ધિ સધગાઓથી માલ્ય બનતી નથી. એક જણની કરેલી શુદ્ધિને બધાઓ સ્વીકારતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—તર્ક તે શુદ્ધિ છે એ અમને કયલ છે. પણ તેનો સ્વીકાર ક્ષપિ મુનિઓએ પણ કયો છે. તો તમે તમે શા માટે નિન્દા છો ?

તર્કની અપ્રતિષ્ઠા

સિદ્ધાન્તી—અમે તર્કને નિન્દતા નથી, અમારૂં કહેવું એવું છે કે તેની પ્રતિષ્ઠા નથી. તર્ક અને ભાવ એ બે વસ્તુમાં ભાવ એ મુખ્ય છે. નકથી બે ભાવનો નાશ થતો હોય તો પછી તર્કનું પ્રયોજન શું છે ? તર્ક તે ઘણી વખત વિપરીત અનુમાન તરફ દગ્ધ પડે છે. ક્ષપિ તથા મુનિઓએ ભણે તેનો સ્વીકાર કયો હોય તેથી તેની સાંપ્રતિક પ્રસિદ્ધિ ન જ જણાય. ક્ષપિઓએ સ્વત્ત્વ રીતે તે વિષે ચિન્તન કરેલાં હોવાથી એકના વિચારમાં ખીજના વિચાર કરતાં ભેદ હોય છે. વસ્તુ એક હોય છતાં પણ જુદી જુદી મતિવાળાઓ તેને જુદા જુદા રૂપે નિહાળે છે, અને એ રીતે મૂળ વસ્તુમાં વૈરૂપ્ય જણાય છે. આ હોવાના બેગ અલ્પવસ્તુના વિચારમાં અને ઘણી પડીએ નહિ તેટલા માટેજ કહીએ છીએ કે અમારે તર્કનો આશ્રય કરવો નથી. અમારે શ્રુતિ જે કહે છે તે જ પ્ધાનપર લેવું છે. શ્રુતિના મુળ અર્થને મૂકી દહને તેમાંથી અમર અર્થ નીકળે અને અમર ન નીકળે તેવો એવનાણ કરીને કરેલો તર્ક અમારે નેપછી નથી.

પૂર્વપક્ષી—તર્ક વિરુદ્ધ તમે જે આટલો બધો અણુગમે દેખાડો છો તે બધાને અમને આશ્ચર્ય થાય છે. તો આ વિષે તમારૂં સ્પષ્ટ મન્તવ્ય શું છે તે ફરીથી કહો.

સિદ્ધાન્તી—અમારા અણુગમાંથી તમને આશ્ચર્ય થાય તેમા કંઈ નવાઇ જેવું નથી. છતાં તમારા મનમાં જેરસમજાતિ ન થાય તેટલા માટે કહીશું કે અમે તર્કની નિન્દા કરતા નથી. અમે કહેતા જ નથી કે તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી. બે તર્ક ન હોય તો આ સધળે જે વ્યવહાર ચાલે છે તેજ બને નહિ. મુનિઓનો સધળો વ્યવહાર ચાલે છે તે તર્ક હિપર રચાયો છે, પણ અમારૂં જે કહેવું છે તે અહા વિશે છે. લૌકિક વસ્તુઓના નિર્ણયમાં તર્કની આવશ્યકતા છે એ સિદ્ધાન્ત અમને સર્વથા સ્વીકાર્ય છે. પણ અલૌકિક વસ્તુઓનું જ્ઞાન તર્કની સાહાયથી ઘણી શક્યું નથી, એટલું જ અમારૂં કહેવું છે. લૌકિક વસ્તુના નિર્ણયમાં તો તેની જરૂર જ છે. મ. સ્મ. ૧૨-૧૦૬ માં તર્કના અનુસન્ધાનપૂર્વક ધર્મ જાણનારને જ ધર્મદ કહે છે.

પૂર્વપક્ષી—તો પછી સદાય તર્કનો ભલે તમે ત્યાજ કરો પણ અમે સમજી શકતા નથી કે શા માટે નિર્દોષ તર્કથી જગતનું કારણ સમજવાને તમે પ્રયત્ન કરતા નથી ?

સિદ્ધાન્તી—નિર્દોષ તર્કથી બે અમે જગતનું કારણ શોધીશું તોપણ પ્રકૃતિ કારણ તો સમજાતું નથી, માટે તર્કની સાહાયથી તમે જે સાંખ્યના પ્રકૃતિવાદનો સ્વીકાર અમારી પાસે કરાવવા જાય છે તે અચુક છે આથી તમારો સાંખ્યવાદજ નિર્મૂળ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ ખીજાં તમામ વાદો જેવા કે અલ્પવાદ, મામાવાદ વગેરે પણ નિર્મૂળ થાય છે અને ફક્ત અલ્પવાદનોજ વિજય થાય છે.

(સાર.) પૂર્વપક્ષી પ્રકૃતિને જગતનું કારણ મનાવવાનો આમદ છાડતો નથી તેથી તે એવી દલીલ કરે છે કે બે અહમને જગતનું કારણ માનવામાં આવે તો પછી કાર્યનો બ્યારે લખ સાધ ત્યારે તેના મોળ, તથા સાધયવત ધર્મોના લેખ કારણ અહમને યજો, આમ મતાં અહમનું અલ્પત્વ રહેશે નહિ પણ આ દલીલના ખણખણમાં કહે છે કે પૂર્વપક્ષીએ જણાવેલા નિમમ કાર્ય અને કારણના સંબંધમાં

નથી. ઘડો અને મૃતિકાના દર્શનમાં કાર્ય ઘડો બ્યારે પુટી જાય છે ત્યારે તે પાછો મૃતિકારૂપ બને છે. તે સમયે ઘડાના સ્થાવર તથા સાવયવત્ ઘડો તેને સ્પર્શતા નથી. વળી જો પૂર્વપક્ષીના અનુમાનને સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અસતકાર્યવાદનોજ સિદ્ધાન્ત વિજ્ય પામે. પણ પૂર્વપક્ષી તો સત્કાર્યવાદનાજ મુસ્ત હિમાયતી છે એટલે તેમની દલીલના સમર્થનમાં ચલાવેલો તર્ક તેમનેજ હાનિકર્તા થાય છે.

અધિકરણ ૭.

પૂર્વપક્ષી—નિર્વશેષ બ્રહ્મ જો જગતનું કારણ હોય તો પછી ભોક્તા બોધ થાય અને જો બોધ છે તે ભોક્તા બને. આથી એકજ વસ્તુ ભોક્તા પણ બને અને બોધ પણ બને એ એક મોટો દોષ છે. દુનિઆમાં આપણે જોઈએ છીએ કે ભોક્તા અને બોધ એક હોના નથી પણ બંન્ન હોય છે. પણ અદિઆં તમારી કલ્પના પ્રમાણે ભોક્તા અને બોધ એક બની જાય છે.

જગત-બ્રહ્મભાંથી પ્રકટ થાય છે છતાં બ્રહ્મ ભોક્તા છે અને જગત-બોધ છે. તે બન્નેના વિભાગો એકમેક થઈ જતા નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ ભય અવશ્ય છે. તેનું એક દર્શન અમે તમને આપીશું. ભોક્તા જેમ સુવર્ણના કાંડ તથા કુપકલ બને છે તે સુવર્ણનાં કાર્ય છે છતાં સુવર્ણ સાથે તેમનો અભેદ છે. આમ હોવા છતાં પણ સોનાનું કંડ તથા સોનાના કુપકલ એકરૂપ ગણાતાં નથી. તેજ પ્રમાણે ભોક્તા અને બોધના પૃથક્ વિભાગના અભાવનો જો દોષ તમે દર્શાવ્યો તે બ્યાજળી નથી. જોકે કાર્ય-જગત કારણભાક-બ્રહ્માત્મક છે, તોપણ પરસ્પર કાર્યાત્મકના અભાવને લીધે જણાવેલો દોષ ફરતો નથી.

અધિકરણ ૮.

પૂર્વપક્ષી—જા. ૬-૧-૧ની શ્રુતિ હિપર અને તમારૂં પ્ધાન ખેંચવા આગીએ છીએ. એ શ્રુતિમાં કહે છે કે-જે વિકાર છે તે વાણીથી આરંભાયેલો છે. સત્સ તો કેવલ મૃતિકાજ છે. આ શ્રુતિ પ્રમાણે ઘટ, પટ વગેરે વિકારો વાણીથી આરંભાયેલા છે પણ તે વિકારો હોવાથી ત્યાં વસ્તુનો અભાવ અને છે તેથી બ્રહ્મને કારણ ગણવું ફીક લાગતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—વાત્વારંભણ શ્રુતિ પ્રપંચ મિથ્યા છે એવા અર્થનો ઉપદેશ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—આ શ્રુતિ જગત અને બ્રહ્મ, કાર્ય અને કારણની અનન્યતાજ ઉપદેશો છે.]

સિદ્ધાન્તી—આ શ્રુતિ સમજાવામાં તમે ભૂલ કરો છો. અદિઆં ઘટ, પટ સપ્તગા વિકારો છે (મિથ્યા છે) અને તેથી વસ્તુનો અભાવ તેમાં છે એવો અર્થ તેમાંથી નીકળતો નથી. શ્રુતિ તો એવું કહે છે કે મૃગ વસ્તુજ ઘટ, પટ વગેરે રૂપે થઈ છે. ઘટરૂપે દેખાતી વસ્તુ ખરી રીતે મૃતિકા છે, છતાં તેને આપણે ઘટ કહીએ છીએ તેનું કારણકે વ્યવહારસામાં એક વસ્તુનાં જૂદાં નામો તથા રૂપોનો પૃથક્ જોગબવાને માટે વાણીની સંગો તેમને આપી છે. જેથી કરીને તે એક બીજાની સાથે મેળમેળ થઈ શકે નહિ. જૂદાં જૂદાં નામથી વસ્તુઓને જોગબવી તે વિકાર છે તો પણ તે વિકારનો અર્થ મિથ્યા એવો નથી-વસ્તુના અસ્તિત્વના અભાવનો અર્થ તે સૂચવતું નથી. વિકાર સજ્ઞ અદિઆં કાર્ય અને કારણ વચ્ચેની અનન્યતા સૂચવે છે તે એમ જણાવે છે. કે જોકે ઘટ એ શ્રુતિકાનો બનેલો હોવાથી, તેનું કાર્ય મનાય છે, છતાં તે ઘટની સાથે મૃતિકારૂપે અનન્ય છે. કારણ-મૃતિકા અને તેનું કાર્ય એ બન્ને વચ્ચે અભેદતા છે. માટે તે ઘટને કારણ મૃતિકાનો વિકાર કહીએ છીએ. એટલે આ શ્રુતિનું સ્વાસ્થ્ય કાર્ય અને કારણની અનન્યતા સ્વીકૃતિમાં છે-મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ કારણવામાં નથી.

પૂર્વપક્ષી—જે માયાવાદીઓ આ શ્રુતિમાંથી મિથ્યાત્વનો અર્થ કહે છે તેઓ શું બોલો છે.]

સિદ્ધાન્તી—હા. તેઓ જોતાજ છે. તેમની જુદી ખરેખર તામર જાની ગઈ છે. તેમને 'અભવાદ વિષેનું' કંઈપણ જ્ઞાન નથી. જે વસ્તુ અવાકિકરિતે જાણવાની છે તેના વિશેના નિર્ણય અંગે કદીએ છીએ તે રીતેજ કરવો જોઈએ. તેમાં પોતાના ઘરનું આગવું ઝડાપણ કરવું જોઈએ નહિ. સ્વનન્દરિતે તર્કના ઘોષ દોડાવવાથી કેવું અનિષ્ટ પરિણામ નીપજે છે તે વિશે મેં તમને પ્રથમ જણાવી દીધું છે. તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી માટે મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ કરાવવા તર્કનો આશ્રય કરવો તે જોડણ છે. આ શ્રુતિનો આશ્રય લઈને મિથ્યાર્થત્વની પ્રતીતિ થઈ શકશેજ નહિ. તેનું ખીજું કારણ આ પ્રમાણે છે. ત્યાં એકના વિદ્યાનથી સંજ્ઞાના વિદ્યાનની પ્રતિષ્ઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપક્રમ થયો છે. જે ઘટ, ષટ્ટાદિયુક્ત પ્રપચને મિથ્યા માનો તો પછી ઉપરની પ્રતિષ્ઠામાં બાધ આવે. આથી દ્વિત ઉપક્રમબાધ નહિ પણ પ્રકરણનો પણ બાધ થાય.

વળી ઘટ વગેરેને તમે મિથ્યા કહો છો, તેમાં પણ તમે કેવી જૂઠા કંઈક છો તે દરે તમને :દેખાડીયું તમે ઘટ વગેરે સંજ્ઞા જે વસ્તુઓને આપો છો તેનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ તેના પ્રથમ તમારે જવાબ આપવો જોઈશે. આને નથી જાનતા કે તે વસ્તુ ત્યાં નથી; એમ તમે કહી શકશો. ઘટ વસ્તુ વિદ્યમાન હોય તોજ તેને આપણે ઘટ કહીએ છીએ, તે વિદ્યમાન ન હોય તો તેને કહેતા નથી. જે દ્વિત વાણીથીજ ઘટ છે એમ કહેવાતું હોય તો પછી જે સ્થળે ઘટ નથી ત્યાં ઘટ છે એમ મિથ્યાવાદથી પણ ઘટની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ. જે સ્થળે વસ્તુતઃ ઘટ નથી ત્યાં પણ ઘટ છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ એ રીતે તો કહેવું નથી. ઘટ નહીં જોઈનેજ દરેક કહે છે કે અહિં આ ઘટ છે. ઘટના અભાવમાં તેમ કહેતા નથી. માટે વાણી જેને ઘટ કહે છે તે વિકાર છે—મિથ્યા છે. અર્થાત્ વસ્તુનો ત્યાં અભાવ છે એ કહેવું ખોટું છે. ઘટાદિ કાર્ય પણ સાચ છે અને વાચારમણ્ય શ્રુતિ કારણ અને કાર્યની અનન્યતાનો યોધ કરે છે તે અર્થ વધારે પ્રામાણિક છે.

જે પ્રપચને તમે મિથ્યા કહેવાની ધુલતા કરો છો તેના અસ્તિત્વનો નિરોધ તમે કરી શકવાના નથી. તે પ્રપચને પ્રત્યક્ષ તમે જુઓ છો એટલે તે નથી એમ તો તમારાથી કહેવાવાતું નથી. જા. ૬-૨-૧માં આ પ્રપચને સત્ય કહ્યો છે. “આ જે કંઈ છે” એ શબ્દોથી ત્યાં પ્રપચનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે પ્રપચ સત્ય છે. ત્રણે કાલમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ છે. પ્રપચરૂપે દેખાતા પદેશાં અક્ષમાં હતો. કાલમાં જેમ અગ્નિ તિરેશ્વર છે તેમ પછાથી અહો પોતાની ઇચ્છાથી તેને પ્રકટ કર્યો. વળી અહો પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે જેમ કરોળીઓ પોતે સર્જેલી જગતને પોતામાં સંકેલી લે છે તેમ જગતને પોતામાં સંકેલી લે છે. આ રીતે જગત વસ્તુતઃ અક્ષરૂપ હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાલમાં છે એટલે તેના વિશે મિથ્યા સંજ્ઞા લખાવી શકાયજ નહિ. સૂચન પદેશાં તે અક્ષમાં હતું અને સૂચનાન્તે પાશ્વે અક્ષમાં સમાઈ જાય છે. સૂચનપૂર્વે, સૂચનદશામાં અને સૂચનાન્તે પણ તે અક્ષરૂપજ છે. જેનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાલમાં છે—જૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં, તેને તમે મિથ્યા શીરોતે કહી શકો એજ સમજાતું નથી.

(સાર) આ અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષી જા. ૬-૧-૧ની વાચારમણ્યતાની શ્રુતિથી એવું દર્શાવવા માગે છે કે ઘટપટાદિની માફક પ્રપચ એક વિકાર છે, અને તે મિથ્યા છે. અહો એકદુર્જન સત્ય છે ને અહો કારણ હોય અને પ્રપચને તેનું કાર્ય ગણીએ તો પછી અહિં આ કારણ સત્ય છે અને તેનું કાર્ય મિથ્યા છે. આ શંકાના નિરાસમાં સૂતકારે આ અધિકરણ ચોળ્યું છે, અને પૂર્વપક્ષીને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

(૧) વાચારમણ્ય શ્રુતિ પ્રપચના મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ કરતી નથી. વિકારનો અર્થ મિથ્યા નહિ પણ અનન્યતા છે. જેમ ઘટ અને શ્રુતિકા કાર્ય અને કારણ છે તોપણ તે એકબીજાથી ભિન્ન નથી પણ એક છે. તે અનન્ય છે. તે જાનેમાં ફરમાન વાણીની સંજ્ઞામાં પડે છે. એક શ્રુતિકા છે ત્યારે

તેમાંથી યનેથી નવનુને (તેના કાર્યરૂપને) આપણે વિકાર કહીએ છીએ. આ વિકાર ખરીરીને વિકાર નથી; પણ નામીથી આરંભાયેલો છે; એટલે જે અર્થમાં તમે વિકાર માનો છો તે અર્થમાં નથી. શ્રુતિ કાર્ય અને કાર્યનું અનન્યતાનોજ ઉપદેશ આપે છે.

(૨) યદ્યપિદાદિ નામ વિષયમાન પદાર્થોને માટે જ લગાડી શકાય છે. અવિદ્યમાનને નહિ. માટે તે મિથ્યા કહી શકાય નહિ. તેજ પ્રમાણે પ્રપંચ મિથ્યા નથી. કારણકે પ્રપંચના અસ્તિત્વનો નિરોધ કોઈ કરી શકશે નહિ. બધાઓ તેને નસરે લુએ છે. શ્રુતિ પણ “આ” એમ કહીને તેનો નિર્દેશ કરે છે.

(૩) છાં. ૬-૨-૧ માં શ્રુતિ પ્રપંચને જીવેશને તેને સત્ય કહે છે. તેથી ભૂત, વતમાન અને ભવિષ્યમાં પણ પ્રપંચનું અસ્તિત્વ સમજાય છે. ફક્ત ભૂત અને ભવિષ્યનું અસ્તિત્વ તિરોદિત મનાય છે ત્યારે વર્તમાનનું આવિર્ભૂત છે. માટે વાચારબળથી શ્રુતિ ઉપરથી આ જગતને મિથ્યા મનાવવાનો પ્રયત્ન ખોટો છે.

અધિકરણ ૯.

પૂર્વપક્ષી—તમે મયા અધિકરણમાં એવું જણાવ્યું કે કાર્ય પ્રપંચ સત્ય છે, પણ તી. ૨-૭ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે આ કાર્ય-પ્રપંચ પૂર્વ-ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ય હતું.

સિદ્ધાન્તી—જે શ્રુતિનો તમે આધાર આપીને આ અર્થ કરો છો તે ખોટો અર્થ છે. ત્યાં પ્રપંચને અસત્ય કહ્યું નથી.

તે. ૨-૭ માં જગતને અસત્ય કહ્યું છે. તેથી તે મિથ્યા છે.

પૂર્વપક્ષી—કેમ ત્યાં “અસત્ય” શબ્દ નથી ? અને તેનો અર્થ અસત્ય થતો નથી ?

અસત્યનો અર્થ ત્યાં અપ્રકટ કરવાનો છે.

સિદ્ધાન્તી—અસત્ય શબ્દ છે એ વાત ખરી પણ તેનો અર્થ અસત્ય થતો નથી. અસત્યનો અર્થ અભ્યાકૃત થાય છે. અભ્યાકૃત એટલે સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ. ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ જગત સૂજન દશામાં જેવું પ્રકટ છે તેવું નહોતું. તે બ્રહ્મમાં તિરોદિત હતું તેથી કોઇ તેને જોઇ શકતું નહોતું. કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ ચૂંટ રહેલો છે, અને તેને ઘર્ષણ કરીને ત્યારે પ્રકટ કરવામ આવે છે ત્યારે ને અગ્નિને આપણે જોઇ શકીએ છીએ પણ જ્યાં સુધી એ રીતે અગ્નિ કાષ્ઠમાંથી બહાર ન આવે એ હેતુ ત્યાં સુધી આપણે તેને જોઇ શકતા નથી, અર્થાત્ તે અગ્નિ કાષ્ઠમાં છે પણ તે આપણને પ્રકટ થતો નથી. તે પ્રકટ થતો નથી તેથી કંઈ તે ત્યાં છેજ નહિ એમ કહેવાની આપણે ખોટી દિશા ધરી, શકીએ જ નહિ. તેજ રીતે શ્રુતિ અદિષ્ટાં એટલું જ જણાવે છે કે સૂજન દશામાં જગત પ્રકટ હોવાથી આપણે તેને માટે “આ”નો નિર્દેશ કરીએ છીએ અને તેને “સત્ય” તરીકે ઓળખીએ છીએ. પણ સૂજન પૂર્વે તે પ્રકટ નથી, માટે આપણે તેને “અસત્ય” કહીએ છીએ. અસત્યનો અર્થ અપ્રકટ-અભ્યાકૃત એટલો જ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—અસત્યનો આ પ્રમાણે જે અર્થ ફોર્મો તેનો કોઈ આધાર છે ?

સિદ્ધાન્તી—હા, પ્રકરણનો આધાર, એ શ્રુતિનો શોધ આગ અવશેષો અને તે વિચારો. ત્યાં શું કહે છે ? તે એમ નથી કહેતી કે “બ્રહ્મ પોતાના આત્માને અને જ નજીવો” ? “પોતેજ પોતાને પોતામાંથી સર્જે” આ શબ્દોથી કાર્યનું મિથ્યાત્વ નમને જણાય છે ? પ્રથમ ને, (કાર્ય) અમલ હતું, પણ પાછળથી તેને પોતે સર્જ્યું, એમ શ્રુતિ કહે છે. તે ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે જે કાર્ય મુખમાં ન હોય તે પછી તેને અર્થે જી રીતે ? માટે જગત-કાર્ય ત્યાં હતુંજ. પણ જે રીતે તે પ્રકટ

હોયું જોઈએ તે રીતે નહોતું, માટે જ તેને “અસત્” કહ્યું છે. “આ હતું” એ કાળો તેજ અનુમાન તરફ આપણને દેરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાતકાળમાં કાલોવરયા પૂર્વે પણ તેની સત્તા છે. વળી તમને આ યોગ્ય લાગતું નથી કે જે સમવાય સંબંધવાળું કાર્ય તેજ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અન્ય નહિ. પરંતુ શ્રુતિકા છે માટે જ શ્રુતિકામાંથી થઈ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેમજ પરંતુ તન્નુ છે માટે જ તન્નુઓમાંથી થઈ શકે છે તેજ પ્રમાણે સદૃશ જગત્ પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—“સમવાય” શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજાવો એટલે તમારી દલીલ ગળે ઉતરી શકે.

સિદ્ધાન્તી—“સમવાય” વિશે વૈજ્ઞેયિક દર્શનમાં ખાસ વિચારાયું છે. તેઓ સમવાયનું “નિત્ય સંબંધ” એવું લક્ષણ આપે છે. વૈજ્ઞેયિક એવું માને છે કે તન્નુઓ અને પટનો સંબંધ જો કે અવયવ અને અવયવનો છે તો પણ તેઓ એક બીજાથી ભિન્ન છે. પરંતુ તે તદ્દન નવીન વસ્તુ છે અને તે કારકન્યાપારને વશ થઈને ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ તન્નુઓમાંથી બનાવે પટ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તન્નુઓ નાશ પામે છે, અને પટ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ બ્યારે વસ્તુનો નાશ કરીએ ત્યારે તન્નુઓ પહોંચે રહે છે આ ઉપરથી તે એવું જણાય છે કે તન્નુઓ ત્યાં નથી એમ નથી, તન્નુઓ છે પણ જુદી દશામાં છે, તેઓ પટની બેગા મગા ગયા છે અને તેથી તે જુદા પાડી મકાય તેમ નથી. જે પળે તેને જુદા પાડવામાં આવે તેજ પળે પટનો નાશ થાય છે, આ પ્રકારે પટ અને તન્નુઓ વચ્ચેનો જે સંબંધ છે તેને વૈજ્ઞેયિક સમવાય સંબંધ કહે છે. એ સંબંધ ગ્રંથના જેવો છે. ગ્રંથર એ કારણના કટકાઓને જેમ સધાને એક બનાવે છે તેમ તે મન પ્રમાણે કારણ અને કાર્ય એક બીજાથી સંકળાયેલાં રહે છે. અર્થાત્ સમવાય સંબંધમાં વસ્તુને જગત્માં રહે છે, અને તેનો સંબંધ નિત્ય હોય છે. આ સંબંધ પ્રમાણે આપણે કાર્યની કારણતા સ્થિતિ અવરત માનવી જોઈએ. વૈજ્ઞેયિક દર્શનમાં પટને નવીન વસ્તુ તરીકે જણાવી છે તે રીતે આપણે સમજવાનું નથી. કોઈ વસ્તુ નવીન ઉત્પન્ન થતી નથી. મૂળમાં હોય તોજ તે ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા હોય તોજ વૃક્ષ થાય. બીજના અણાવમાં વૃક્ષનો પશુ અણાવજ છે. તેજ પ્રમાણે તન્નુ પટના કટાન્તમાં તન્નુ કારણ છે અને પટ કાર્ય છે. આ બંને વચ્ચે સમવાય સંબંધ છે. અર્થાત્ તન્નુ કહેતાં કારણનો નાશ થતાં પટનો નાશ થાય છે. બંન્નાં સુધી તન્નુ હોય ત્યાં સુધી પટ પણ છે. તેથી પટ તન્નુ સાથે સમવેત છે, અને આ પટ તન્નુમાં સ્વદેશ રૂપે પ્રકટ પડાવરયા પૂર્વે પણ છે.

પૂર્વપક્ષી—જો પડાવરયા પૂર્વે તન્નુમાં સ્વદેશ રૂપે પટ છે એમ તમે કહેતા હોતા પછી વણકરે શા માટે પટ બનાવવાને પ્રયત્ન થાય? અને તો તેથી એમ માનીએ છીએ કે પટ વસ્તુ તન્નુમાં નથી, તેથી તેને નવીન રૂપે ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારો આ મન વૈજ્ઞેયિક દર્શન પ્રમાણે છે, પણ તે ખોટો છે. સામાન્ય સમજ પ્રમાણે પણ તમારે વિચાર કરવો જોઈએ કે બંન્નાં સુધી મૂળમાજ કોઈ પણ વસ્તુ ન હોય તો પછી તે શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે?

વંશના પુત્ર કે ગજન મહેલ ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. એ તો વસ્તુનાયાત છે. વણકર વગેરેની પ્રજાતિ તન્નુમાં અપ્રકટ રહેલા પટને પ્રકટ કરવા માટે છે. તન્નુમાં સ્વદેશરૂપે રહેલો પટ પ્રકટ નથી, તેથી તેને પ્રકટ કરવાને માટે તેમનો પ્રયાસ છે, નહિ કે પટજ નહોતો. ત્યાં નવીન પટ સર્જવાને તેણે પ્રયાસ તો કરે છે. વસ્તુના અણાવમાં વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તો પ્રજામાં નથી. પટાદિ શ્રુતિકાનાં કાર્યોમાં પણ આજ સત્ય છે. શ્રુતિકામાં થટાદિ છેજ, અને તેજ કંલાર જલાર પ્રકટ કરે છે માટે જેમ પટ તથા થટ વગેરે કાર્યો સત્ય છે તેમ પ્રયત્ન પણ સત્ય છે. પ્રજા અને પ્રયત્ન વચ્ચે સમવાય સંબંધ છે. પ્રજા પોતે પ્રયત્નમાં સમવેત થયું છે;

પૂર્વપક્ષી—તો પછી શા માટે ઉત્પત્તિ પૂર્વે જગત્ જગ્યાનું નથી?

સિદ્ધાન્તી—આ શંકા વ્યાજ્ઞી છે. જુઓ પટને તમે સંવેદિન કરો તો તેને જૂદા જોઇ શકો છો ?

પટનાં દૃષ્ટાન્તથી પણ જગત્ સત્ય છે.

પૂર્વપક્ષી—ના.

સિદ્ધાન્તી—તે પટને જો વિસ્તાર્યું હોય, તથા તેની ગડી ઉકેલી નાખી હોય અને પછી બરાબર જોવામાં આવે તો પટને બરાબર નિહાળી શકો કે નહિ ?

પૂર્વપક્ષી—હા.

સિદ્ધાન્તી—તેજ પ્રમાણે આવિર્ભાવ દશામા જગત્ને જોઇ શકો છો અને આવિર્ભાવના અભાવમા તે જોઇ શકાતું નથી. જેમ પટની ગડી કરેલી હોય તે સમયે તેનું પ્રાપ્તિ આપણે બરાબર અર્થ જાણી શકતા નથી તેથી પટ ત્યાં નથી એમ કહી શકીશું નહિ, તેજ પ્રમાણે અનાવિર્ભાવ દશામા પ્રાપ્તિ અર્થ અર્થ જાણી શકતા નથી તેથી ત્યાં તે નથી એમ કહી શકીશું નહિ. આને માટે જીવન ઉદ્ભવ આપણી પાસે જોઈ શકાય છે. આથી પ્રાણમાં જોઈ છે એમ આપણે કહી શકીએ નહિ. તેજ પ્રમાણે જગત્ પૂર્વે નહોતું એમ કહેવાય નહિ.

પ્રાણાપાનનું નિયમન-અનિયમન દૃષ્ટાન્ત પણ તેજ અતુમાન જણાયે છે

(સાર). પૂર્વપક્ષી તૈ. ૨-૭માં જગત્ને અસત્ કહ્યું છે એવી દલીલ કરીને તે મિથ્યા છે એમ કહે છે. સિદ્ધાન્તી તેને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

- (૧) તૈ. ૨-૭ માં જગત્ને "અસત્" કહ્યું છે એ ખરું પણ તેનો અર્થ અવ્યાકૃત થાય છે મિથ્યા નહિ. આલુઆલુનો સંબંધ જોતા એજ અર્થ ત્યાં સંભવી શકે છે.
- (૨) વળી જગત્ અને બ્રહ્માનો સંબંધ સમવાય સંબંધ છે. આથી બ્રહ્મ જગત્મા છેજ, અને જગત્ પણ બ્રહ્મમાં છે. આ કારણ અને કાર્યનો સંબંધ હમેશાં માટે છે. એટલે કારણથી કાર્યને તમે જૂઠું કરી શકશો નહિ તેમ કાર્યથી કારણને જૂઠું કરી શકશો નહિ. આમ છતાં કાર્ય-પ્રપંચને આપણે કાર્યોવરણમાજ જોઈ શકીએ છીએ, અન્ય અવસ્થામા જોઈ શકતા નથી. તેથી તે કાર્ય ત્યાં નથી તેમ નથી. કાર્ય કારણમાં છે પણ તે સૂક્ષ્મ છે.
- (૩) જેમ વસ્ત્રની ગડી વાળી હોય, ત્યારે આપણને તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી પણ ગડી ઉકેલીને તેને વીસ્તારીને જોઈએ ત્યારે તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. તે પ્રમાણે આવિર્ભાવ દશામાં જગત્નું જ્ઞાન થાય છે. અનાવિર્ભાવ દશામાં નથી. પણ તેથી જગત્ નથી તેમ નથી. તે સૂક્ષ્મ-રૂપે બ્રહ્મમાં છેજ.
- (૪) પ્રાણ અને અપાનના નિયમનથી જેમ જીવન ટકે છે અને અનિયમનથી તે સંકોચાય છે; નિયમન અને અનિયમનની ક્રિયામાં પ્રાણી દશામાં ફેરફાર થાય છે છતાં ત્યાં જુદા પ્રાણો છે એમ કહી શકાય નહિ તેમ જગત્ એ બ્રહ્મની ભિન્ન દશા છે તેથી જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એમ પણ કહેવાય નહિ.

અધિરૂણુ ૧૦.

જગત્ને મિથ્યા કહેવું તે ભ્રમ છે.

પૂર્વપક્ષી—તૈ. ૨-૬ તથા ઈ-૩-૨ પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મ છે. એવા વ્યપરેગ કરો છે તેથી બ્રહ્મને જગત્નું કારણ હોય તો પછી જીવનું અસ્તિત્વ કરવાથી કેવળ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવનું અસ્તિત્વ કેમ ? તે કેવી રીતે ?

પૂર્વપક્ષી—જો હવે એ બ્રહ્મ હોય તો પછી કુનિયામાં હવે કુળી શા માટે હોય ? હવે કુળી છે તે તો સર્વ કાઈ બાજે છે. જો બ્રહ્મ પોતે જ હવે જ હોય તો પછી શા માટે તે પોતે પોતાનું જ અસ્તિત્વ કરે ? પોતાનું અસ્તિત્વ કરનાર હોય જ મનાય છે. માટે બ્રહ્મને કદાચ માનવાથી આ હોયનું નિવારણ કરી શકાશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—જો બ્રહ્મ કદાચ હવે જ હોય તો તમે બ્રહ્મવેદો હોય વ્યાખ્યાની છે. પણ બ્રહ્મને કે પોતે હવે તથા જ હવે છે છતાં પણ તેનાથી અધિક છે. “આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ” તે વાક્યમાં આત્મા (બ્રહ્મ) અને હવેનો ભેદ પ્રતિપાદન કર્યો છે. એમાં જોનાર હવે છે અને જોવાનો પદાર્થ આત્મા-બ્રહ્મ છે.

આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ તે વાક્યમાં દર્શનનું કર્મ આત્મા બ્રહ્મ છે અને હવે તેનો કર્તા છે. અર્થાત્ હવે જો કે બ્રહ્મ છે છતાં પણ બ્રહ્મ તેથી અધિક હોવાથી તેણે બ્રહ્મનું દર્શન કરવું જોઈએ. આમ હવે અને બ્રહ્મમાં ભેદ છે. વળી બીજી રીતે પણ તે ભેદ દેખાડ્યો છે. તે આ રીતે કે બ્રહ્મને વિદ્યાનમય તથા આનન્દમય કહ્યું છે. આથી અંશે કદાચ પોતાના અંશનું દિન કરતો ન બચાવે તો અને અંશશૂન્ટ હોય કુળી દેખાય તો પણ બ્રહ્મ જ્યોત્સ્નું કારણ છે એ સિદ્ધાન્તમાં કાઈ પણ દોષ નથી.

પૂર્વપક્ષી—તમારું કથન બરાબર સમજાય તેવી રીતે કોઈ દૃષ્ટાન્ત આપશો ?

સિદ્ધાન્તી—હા, સાંભળો. જેમ દિગ્દેશ, માણસ, પાષાણ તથા પદ્માશ, અખંડ, તેમજ ચન્દન એ બધા પાર્થિવ હોવા છતાં પણ તેમનામાં હિંચા નીચાનો ભેદ છે. તેજ પ્રમાણે તમામ હવે જે બ્રહ્મના અંશે છે તો પણ બ્રહ્મથી સ્થાયર સુધીના તમામ અંશમાં હિંચા નીચાનો ભેદ છે. આ રીતે કામની વિશ્લેષણના જોવામાં આવે છે. આથી કાંઈ જોયો કુળી દેખાતા હોય તો તેવી બ્રહ્મની કલ્પણતામાં કાંઈ પણ શક્તિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં કુંભાર વગેરે ધરાને બનાવે છે આમાં કુંભાર એકલા કરી શકતા નથી. તેમને અન્ય સાધન જેવાં કે ચક્ર વગેરે પાડી રહે છે. તેવી જ રીતે બ્રહ્મ એકલું જગતનું મૂલ્ય શકે નહિ, તેમાં અન્ય સાધનની પણ અપેક્ષા રહે છે.

જગદ્ગુપ્ત અવામાં બ્રહ્મ બ્રહ્મ સાધનથી નિરપેક્ષ હોય છે.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મને માટે તમે જણાવેલા નિયમ નથી. બ્રહ્મ સામાન્ય કરી રહ્યું નથી. તેની શક્તિ અસિન્ધ છે. તે પોતાની એક કાંઈ પણ સાધનની અપેક્ષા સિવાય જગતનું બને છે.

પૂર્વપક્ષી—તે કેવી રીતે ?

ફક્ત જેમ પોતાની એકે કદિં થાય છે તેમ બ્રહ્મ જગત્ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—કેવી રીતે ? તેનું દર્શાવતું ‘દુષ’ છે, દુષર્થ વધારે કદિં થાય છે ત્યારે તે અન્ય કાંઈ પણ સાધનની અપેક્ષા કર્યા સિવાય પોતે જ કદિં થાય છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ જગતનું મૂલ્ય સાધનની અપેક્ષા કરતું નથી. આ સિવાય બીજું પોતાનાથી લુહા પ્રકારનું કાર્ય બ્રહ્મ કેવી રીતે કરે છે તેનું દર્શાવતું તમને આપીશું. તમે જાણો છો કે દેવા, ઋષિઓ તથા ચિત્તઓ બ્રહ્મ રીતે કાંઈની પણ અપેક્ષા કર્યા સિવાય મોજના સામર્થ્યથી મુક્ત કરે છે. જો દેવો વગેરે આ પ્રમાણે સાધનની અપેક્ષા રહિત થઈને કાર્ય કરે તો પછી બ્રહ્મ કે તેમાં શું નવાઈ ?

પૂર્વપક્ષી—સાધનથી અપેક્ષા સિવાય જો બ્રહ્મ પોતાના આત્માનું જગતનું નિર્માણ કરે તો પછી આત્મ બ્રહ્મ એકજ કાર્ય બને. જો અંશના ભેદથી જગત્ થાય તો પછી જો નિરવયન શ્રુતિ છે નિરંકર અવેદ. ૨. ૧-૧૬ માં બ્રહ્મને નિર્બિંક અને નિષ્કલ અને માત્ર કહ્યું છે. આ શક્તિ પ્રમાણે

બ્રહ્મ નિરવય છે, જે જગત્ એ બ્રહ્મનું અંશ છે એમ કહેતા હો તો પછી આ શ્રુતિ સામે મોટામાં મોટો વિરોધ ઉભો રહે છે.

દેવતાઓ, ઋષિઓ તથા પિતૃઓ યોગબલધી સર્વ કંઈ સર્જે છે તેમ બ્રહ્મ પણ પોતાની મેળે સર્જે છે.

સિદ્ધાન્તી—તમને એક વખત અમે કહ્યું છે કે જે તમારે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવું હોય તો તર્કરૂપી અથ્વા ઉપર તમારે કદી આરંભ થવું નહિ. શ્રુતિના સમ્પ્રદાય બ્રહ્મને જે રીતે વર્ણે છે તેજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે તેમાં લેશ માત્ર અગ્રદાને કારણ નથી. શ્રુતિના સમ્પ્રદાય આપણને સમગ્રાય છે કે બ્રહ્મજ જગત્નું કારણ છે એટલુંજ નહિ પણ તે બ્રહ્મ નિર્ગુણ નિરવય છે. આમ બ્રહ્મની રૂપ કલ્પનામાં મહાન્ વિરોધ દેખાય છે પણ વસ્તુતઃ ભેદજ નથી. બ્રહ્મને આપણે આપણી કલ્પના પ્રમાણે કલ્પી શકીએ નહિ. તે વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે. તેથી જણાવેલો વિરોધ ટકતો નથી. જે કંઈ આ રીતે શ્રુતિના સમ્પ્રદાયી સિદ્ધ થઈ શકવું હોય તેને યુક્તિથી બાધિત કરવું નહિ. બ્રહ્મ એ શબ્દ મૂલ હોવાથી શબ્દથીજ તે બરાબર રીતે સમજી શકાય એમ છે. વળી મ. પુ. ૧૧-૩૦ પણ જણાવે છે કે જે ભાવો અચિન્ત્ય છે, માનુષિક ચિન્તનની પાર છે તેની કલ્પનામાં તર્કનો ઉપયોગ કરવો નહિ. બ્રહ્મ સર્વરૂપ બનવાને સમર્થ છે તેથી તેમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મને જગત્ સર્જવામાં કોઈ પણ સાધનની અપેક્ષા નથી એમ તમે જણાવ્યું. પણ દેશ તથા કાલની તો અપેક્ષા હોયજ, તે વિષે તમે શું માનો છો ?

દેશ તથા કાલની પણ અપેક્ષા બ્રહ્મને નથી.

સિદ્ધાન્તી—અમે તો એ પણ સ્વીકારતા નથી. બ્રહ્મને વળી દેશ તથા કાલની અપેક્ષા શી ? બ્રહ્મ પોતામાંજ (બાલ પ્રદેશમાં નહિ) જગત્ને સર્જે છે માટેજ તેની શક્તિઓ વિચિત્ર મનાય છે. જુ. ૪-૫-૧૩ માં તેને અન્તર પણ નથી અને બાહ્ય પણ નથી એમ કહ્યું છે. એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે પ્રથમ બાહ્ય સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરીને અન્તર સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે. તમામ સ્થળે અને બધા કાલમાં આત્માજ છે. આત્મા સિવાય કોઈ પણ સ્થળ અગર કાલ નથી. તેથી તે આત્માને દેશ અગર કાલની પણ અપેક્ષા નથી. માટે બ્રહ્મજ જગત્નું કારણ છે. છતાં પ્રકૃતિને કારણ માનવાનો આગ્રહ હોય તો તેનાથી સ્વપક્ષને અગ્રેક કોયો લાગશે. પ્રકૃતિકારણવાદ યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે. તેમાં કોઈ પ્રણ પ્રમાણ નથી. તેની કલ્પના પણ અયુક્ત છે.

(સાર)—બ્રહ્મ જે જગત્નું કારણ હોય તો પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે છે કે જેમ કુલાસને ચક્ર વગેરે સાધનોની જરૂર રહે છે તેમ બ્રહ્મને પણ રહે. આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે.

- (૧) કુપ જેમ પોતાની મેળે દહિં થાય છે તેમ બ્રહ્મ પોતાની મેળે અન્ય સાધનોની અપેક્ષા સિવાય જગત્સર્પે પરિણામે છે.
- (૨) જેમ દેવતાઓ, ઋષિઓ તથા પિતૃઓ, બાલ સાધનોથી નિરપેક્ષ રૂઢાને સ્વયોગના સામર્થ્યથી સર્વ કરી શકે છે તેમ બ્રહ્મ પણ સાધનો સિવાય સ્વ સામર્થ્યથી જગત્ને સર્જી શકે છે.
- (૩) શ્રુતિમાં બ્રહ્મને વિરુદ્ધ ધર્મોશ્રધ્ધી તથા અચિન્ત્ય શક્તિઓવાળું કહ્યું છે. તેથી તે નિરવય હોવા છતાં પણ જગત્ને સર્જે છે. એટલે જગત્ તેનો અંશ છે, અન્યથી છે તેથી બ્રહ્મને નિરવયની કહેનાર શ્રુતિનો વિરોધ આવતો નથી.
- (૪) બ્રહ્મમાં દેશ તથા કાલની પણ અપેક્ષા નથી તમામ સ્થળે અને સર્વ કાલમાં આત્માજ છે. તેના નિવાસ કંઈ પણ બીજું નથી. માટે બ્રહ્મ પોતેજ પોતાથીજ પોતાની સૃષ્ટિ કરે છે.

અધિકરણ ૧૧.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે શું બ્રહ્મ પોતાની શક્તિથી અન્યની અપેક્ષા સિવાય જગત્ સર્જે છે ?

સિદ્ધાન્તી—હા. કારણ કે બ્રહ્મ સર્વ શક્તિઓથી યુક્ત છે. તેજ પરા દેવતા છે વળી સત્ય શાસ્ત્ર વગેરે યુગોથી પણ તે યુક્ત છે. શ્રુતિમાં તેને સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, સર્વકર્તા, સર્વકામ એમ કહેલું છે. (છાં. ૩-૧૪-૨.)

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં એવા નિયમ છે કે જેને ઇન્દ્રિયો હોય તેજ કર્તા હોય છે, પણ 'બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયો રહિત છે તો પછી બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ શી રીતે હોઈ શકે :

સિદ્ધાન્તી—આ માટેનું સમાધાન અમે પહેલાં કહ્યું છે. બ્રહ્મ વિરહધર્મનું આશ્રય છે તેથી ઇન્દ્રિય રહિત છતાં તે કર્તા છે. જેમ તે મોટામાં મોટું છતાં અણુમાં અણુ છે. તેને હાથ પગ નથી તો પણ વસ્તુઓ બ્રહ્મણ કરે છે અને દોડે છે; તેમ બ્રહ્મની બાબતમાં સર્વ યુક્ત છે. માટે તે વિરે કોઈ પણ શંકા કરવા જેવી નથી.

બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય સાધારણ માણસોથી કળી શકાય તેવું નથી. તેથી શ્રુતિ જે પ્રમાણે કહે છે તે સત્યજ છે. તેમાં કોઈ પણ કૃતકને અવકાશ નથી.

જગત્ સર્જવામાં બ્રહ્મનો હેતુ.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં કર્તૃત્વની બાબતમાં પ્રયોજન જેવામાં આવે છે. કોઈ પણ માણસ અમુક કરવાને બીજા પ્રેરાય છે ત્યારે તે પોતાનું અમુક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાને તેમ કરે છે. બ્રહ્મની બાબતમાં શું પ્રયોજન હશે તે અમને સમજણ પડતી નથી. કારણ કે બ્રહ્મ પોતે આત્મકામ હોવાથી તેને કોઈ પણ કામના સિદ્ધ કરવાની બાકી નથી કે જેથી તેને કંઈ પણ કરવું પડે. માટે જગત્ કરવામાં બ્રહ્મનો હેતુ શા છે તે જણાવવું પડશે. વગર પ્રયોજને કોઈ પણ કંઈ કામ કરતું નથી તેથી બ્રહ્મ વિશે આ શંકા કરવી પડી છે.

લીલાજ જગન્નિર્માણમાં હેતુ છે.

સિદ્ધાન્તી—અત્યંત, પ્રયોજન વગર કંઈ પણ કાર્ય થતું નથી તે નિયમને અમે સ્વીકારીએ છીએ. બ્રહ્મની કૃતિમાં પણ પ્રયોજનનો હેતુ છે. તે પ્રયોજન લીલા છે. લોકમાં જેમ લીલામાં રમવામાં આસ પ્રયોજન નથી તેમ અહિંઆ છે. કોઈ પણ માણસ લીલાને માટે-સ્વરમણને માટે-પોતાના આનંદ માટે કંઈ પણ કામ કરતો હોય ત્યારે જો આપણે તેને પ્રશ્ન પૂછીએ કે તું શા માટે આમ કરે છે, તો તેનો ઉત્તર એ એટલો આપશે કે મારી લીલા માટે-આનંદ માટે હું આમ કરું છું. તેજ પ્રમાણે અમ્મ જગત્ને સર્જે છે તેમાં ફક્ત લીલા એજ હેતુ છે. એ સિવાય બીજો કોઈ પણ હેતુ નથી. પોતાની કૃપા માટે પોતે આ જગત્ રચ્યું છે. લીલા જને ફલદ હોવાથી તે દ્વારા અન્ય કોઈ પણ ફક્તી પ્રાપ્તિ કરવાની હોતી નથી. અથવા લીલા તે મોક્ષદાયક છે, બ્રહ્મની લીલા પણ એવી છે. તેનું કીર્તન જો અન્ય કરે તો તેને મોક્ષ મળે છે. આ લીલાજ બ્રહ્મનું જગન્નિર્માણમાં હેતુ છે.

બ્રહ્મમાં વૈષમ્ય નૈર્ઘણ્યનો પરિહાર.

પૂર્વપક્ષી—જો બ્રહ્મજ કર્તા તમે માનતા હો તો પછી જીવને સુખ તથા દુઃખ આપવાથી તેમજ પ્રલય વગેરે કરવાથી તે બ્રહ્મ વિષમ અને નિર્ઘણ ગણાશે. બ્રહ્મનેજ કર્તા જો માનીએ તો પછી દુનિઆમાં કેટલાક જીવો સુખી છે અને કેટલાક દુઃખી છે, તો આ સુખ દુઃખના કર્તા બ્રહ્મજ માને તે પડશે. આમ સુખ દુઃખના કર્તા બ્રહ્મને માન્યા એટલે તે બ્રહ્મ અમુકના તરફ પક્ષપાત કરે છે, અર્થ અમુક તરફ નિર્ઘણતા દેખાડે છે એવા આરોપોને પાત્ર બનશે. માટે તે વિશે તમારો શો ખુલાસો છે ?

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મ જગત્ના કર્તા છે એ વાત ખરી છે, પણ તેથી જગત્ના જીવોને સુખ દુઃખ આપનાર તે છે એમ નથી. તે સુખ અને દુઃખ જીવોને તેમના કર્મો પ્રમાણે મળે જાય છે. પોતે જે પ્રમાણે કર્મો કર્યા હોય તે પ્રમાણે તેના ફલદ સુખ અને દુઃખ પોતે મેળવે છે. જેથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘણ્ય (નિર્ઘણતા) નો આરોપ થતો નથી. ખરી રીતે આ સમગ્રી પોતાની સંપદ છે. આત્માજ જીવી જીવી રીતે

ખેલ કરી રહ્યા છે. સુખરૂપે વિહરનાર જીવ પોતે છે, તેમ દુઃખ ભોગવનાર જીવ પણ પોતે છે. એટલે તે દિલ્લિએ જોતાં બ્રહ્મ બીજાઓના તરફ પદ્મપાતવાળો કે નિર્દયતાવાળો છે એમ કહી શકાતો નહિ. પોતે ક્રોધાત્મક સુખ અગર દુઃખનો ભોગવનાર હોય તો તેથી બીજાના તરફ વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યનો સંવાદ જ રહેતો નથી. પણ આ રીતે વિચાર નહિ કરતાં (આત્મ સૃષ્ટિની દિલ્લિએ નહિ વિચારના) અન્ય રીતે વિચારવામાં આવે તો પણ ઉપરનો આક્ષેપ બ્રહ્મને લાગુ થતો નથી. ભગવાન તો વર્ણોત્તી માફક છે અને મનુષ્યોનાં કર્મો બીજાને સ્થાને છે. વર્ણોત્ક્રમમાં જ્યારે શ્રુતિ પડે છે ત્યારે આલુઆલુ જમીનમાં પડેલાં બીજા ઉગી નીકળે છે. કોઇ બી ઉગી જગ્યાએ ઉગે છે. કોઇ નીચા ભૂમિમાં, તો કોઇ કંઈક સ્થળમાં તો કોઇ નરમ જગ્યાએ. કોઈ જમીનમાં નહીં થાય છે. કોઇ બદ્ધર ફણમાં કુટીને પછી નાશ પામે છે, અને કોઇ અખપર રીતે બદ્ધર ઉગી નીકળે છે. વર્ષોદ કોઈ તરફ પદ્મપાત કરતો નથી. તે પ્રમાણે મનુષ્યોના કર્મો વિશે છે. કો. પ્રા. ૩-૮ માં પણ આવું કહેલું છે. ભગવાનના સાઈ કર્મ કરાવે છે, અને તેજ અશુભ કર્મ કરાવે છે, જેની પાસે સાઈ કર્મ કરાવતું હોય તેને આ લોકમાંથી જીનતિના સ્થાનમાં લઈ જાય છે. જેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવતું હોય તો તેને નીચે ધસડે છે. જૂ. ૩-૨-૧૩ માં પણ એવી મતલબતું વાક્ય છે. પુણ્ય કર્મથી તે પુણ્યશાલી બને છે અને પાપી કર્મથી પાપી બને છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે કર્મની વાત કરી તે સંભવતી નથી. કર્મોનો પ્રથમથી વિભાગ કરેલો હોતો નથી તેથી બ્રહ્મ કર્મને સાપેક્ષ બને તે માની શકતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—કર્મનો પ્રવાહ આજકાલનો કે અમુક સમયનો નથી, પણ તે અનાદિ છે બીજા અને બંકરની માફક તે અનાદિ છે. તેથી પ્રથમ કર્મોનો અભાવ હતો એથી.

પૂર્વપક્ષી—પ્રવાહ અનાદિ માનવામાં પ્રમાણ શું ?

પ્રવાહનું અનાદિત્વ.

સિદ્ધાન્તી—જે પ્રવાહને અનાદિ ન માનો તો જીવોના અભાવે સંસાર જ ન હોય, એટલું જ નહિ પણ કરેલાં કર્મોની દાનિ અને નહિ કરેલાંની પ્રાપ્તિ થાય. જે કામ આપણે કર્યાં હોય તે નાશ પામે. અને જે ન કરેલાં હોય તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે. જે પ્રવાહને અનાદિ ન માનીએ તો આ પરિણામ આવે. પણ પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી એવું બનતું નથી. જે કર્મો કર્યાં હોય તેનાં જ ફળ જીવો ભોગવે છે અને તે પ્રમાણે પોતાની આલુઆલુએ સંસાર રહે છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ આની સાક્ષી પૂરે છે. ઇ. ૧-૩ ૨ માં આ વિશેનું પ્રમાણ છે. સગના આદિકાળમાં પણ જીવ છે. અને તેથી કર્મનું અનાદિત્વ જણાય છે.

આ ઉપરથી દુકર્મમાં બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે એ વાત અમે તમને પુનઃ જણાવીએ છીએ. બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે એટલું જ નહિ પણ મેદમાં કહેલા તમામ ધર્મો બ્રહ્મમાં જ છે. પ્રકૃતિમાં આ તમામ ધર્મો નથી માટે તે જગતનું કારણ કહી શકાય નહિ.

(સાદ) આ અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે છે કે લોકમાં ઇન્દ્રિય વાળો જ કર્મો ગણાય છે. બ્રહ્મને જે કર્તૃ માનીએ તો પછી તેને ઇન્દ્રિયવાળો માનવો પડે. પણ બ્રહ્મ તેવું નથી. આ દલીલનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી એવો આપે છે કે બ્રહ્મ વિરૂદ્ધ ધર્મોત્તરી હોવાથી નિરિન્દ્રિય હતાં તે કર્મો છે. એમાં કોઈ પણ ખોટું નથી. બ્રહ્મ જગત દ્વારા હેતુથી કર્યું એ પ્રક્રિયા ઉત્તરમાં પણ જણાવે છે કે બ્રહ્મ પોતાની લીલા કરવાને માટે સ્વઆનન્દ માટે જગત રચ્યું છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રયોગનું કારણ કરવાનું નથી. બીજાને માટે નહિ પણ પોતાની લીલાને માટે રચ્યું છે. બ્રહ્મ જગતને રચે છે હતાં પણ જીવને સુખ તથા દુઃખ આપનાર તે નથી તેથી તેને વૈષમ્ય અગર નૈર્ઘૃણ્યનો આક્ષેપ લાગતો નથી. કારણકે જીવરૂપે જે જે અનુભવ કરે છે તે અભ્યસિદ્ધિ છે, તે શ્રુતિની માફક છે. શ્રુતિ કાલે તમામ બી પોતાની મેળે ઉગે છે. તેમાં શ્રુતિ કોઈના ઉપર પદ્મપાત કરતી નથી. તેમ બ્રહ્મ કામ જીવ તરફ પદ્મપાત અગર ધૂણા દેખાડતું નથી. અગર તે બ્રહ્મ જીવોના કર્મની અપેક્ષા વાણું હોવાથી, તેમના કર્મો પ્રમાણે તેમને ફળ મળે છે. આ કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી તેનાં-ફળ એક પછી એક મળે જાય છે અને જીવોનો સંસાર બને જાય છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં આ પ્રવાહને અનાદિ કહેવો છે.

પાદ બીજા.

૧ રચનાનુપપત્તિરિત્યધિકરણમ્

રચનાનુપપત્તેશ્ચનાનુમાનમ્ ॥ ૨-૨-૧ ॥

રચનાની અભાવના નથી માટે અનુમાન પણ નથી.

આ પાદમાં સર્વ વાદોનું સ્વતન્ત્ર રીતે નિરાકરણ કરે છે. પૃથિવી-અન્તરિક્ષ આદિ લોકોની રચના કેવલ અચેતન પ્રધાનથી થઈ ન શકે. તેની રચના થઈ છે તેથી સંપરિણામ ગણી શકાય નહિ. તેથી સર્વને સંલેખનો પ્રસંગ આવે. આથીજ ચેતને યનાવેલી રચના અચેતન પ્રધાનથી કરવી શક્ય નથી. આથી કારણ તરીકે પ્રધાનનું અનુમાન થવું ન જોઈએ. નહિ તો ઉપપત્તિથી અનુમાનનો પણ ભાધ થાય એમ 'અ' નો અર્થ છે. ૨-૨-૧.

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨-૨-૨ ॥

વળી પ્રવૃત્તિ છે તેથી.

ભુવનોનો વિચાર કરીને મનુષ્યોનો વિચાર કરે છે. સર્વ તેનું પરિણામ છે એમ માનીએ તો પ્રવૃત્તિ થશે નહિ. અગર પ્રધાનની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પણ, જો કે પ્રધાનને કારણ માનવામાં ફક્ત સુધી તેનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો કેમ પણ ફળ પણ તેમાં નથી. કૃતિમાત્રનો પ્રધાન વિષય છે તો પણ વાદિના તરફ લોકન્યાયે બાંધવું જોઈએ. લોકમાં ચેતન અને અચેતનનો વ્યવહાર છે. ચેતન ચાર પ્રકારના થયો, તે શરીરવાળા તથા અલૌકિક છે, બીજા અચેતન છે. તે ન્યાયે આહિંસા વિચાર કર્યો છે. તેથી પીળાનો વિચાર

પયોમ્બુવચ્ચેતત્રાપિ ॥ ૨-૨-૩ ॥

(અચેતન) દુધ તથા જલની માફક પ્રધાન પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ હોય તો કહે છે કે ત્યાં પણ ચેતનની પ્રવૃત્તિ છે.

જેવી રીતે દુધ વિચિત્ર ફેનરચના કરે છે, અથવા જેવી રીતે નદી વગેરેનું પાણી બતેજ પડે છે, એમ જો કહેતા હોતો કહે છે ના. રત્યાં પણ દોહન અને અધિશ્વર્યમાં ચેતન મેંધ છે. અન્ય વ્યાખ્યાનમાં અન્ન અને પાણીની માફક કહેવાયું બોધ્યો, ખીજાનું સમાધાન ઉભય વાદિને સંમત નથી. ૨-૨-૩.

કાર્ય માટે દૃષ્ટિગોચર થતી જીવોની પ્રજ્ઞતિને પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે સર્વ કંઈ પ્રધાનનું પરિણામ છે. આ સૂત્રના પ્રજ્ઞાતે શબ્દની પછી પ્રથમ સૂત્રનો અનુવર્તે: શબ્દ યોગ્ય બોધ્યો અને પ્રજ્ઞાતિને છટી વિભક્તિમા લેવો. શંકર પણ છટી વિભક્તિમાં લે છે, રામાનુજ પાંચમી વિભક્તિમાં લે છે. તેનું વિવરણ તજ્ઞાધિષ્ઠિતસ્ય કાર્યારમ્ભપ્રવૃત્તેર્દર્શનાત્ પ્રમાણે આપે છે. રામાનુજ તથા શ્રીકૃષ્ણ ૧-૨ બન્ને સૂત્રોને એક સૂત્ર તરીકે ગણે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રમાણે પ્રથમ સૂત્રનો આશય એવો છે કે સાંખ્યનું પ્રધાન રચના કરી શકે નહિ, જેમ તે મકાનો, યુદ્ધો, મન્દિરો તથા ખીજા જડ પદાર્થોને બનાવી શકે નહિ, તેમ તે પ્રધાન પ્રાણીઓના દેહને પણ રચી શકે નહિ. કારણ કે તે દેહોની ઉત્પત્તિ વીર્ય અને રક્તના મિશ્રણથી બને છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ રીતે કહેતા સૂત્રોના અર્થ વિશે શંકા કરતાં ડા. ખેલ્વેકર કહે છે—But what is the ground for this restriction? પણ આ શંકા અસ્થાને છે. પ્રથમ સૂત્ર અને આ સૂત્રનો સંબંધ નિચારતાં આ અર્થયુક્ત છે. પ્રથમ (જડ) જગતની રચના વિશે કહીને પછી ચેતનની ઉત્પત્તિ વિશે કહે છે. આ બન્ને રીતે નિચારતાં પ્રધાન કારણ હોય શકે નહિ, એમ શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે. જતાં વિકાસ ડોક્ટરને તે અર્થમાં શંકા પડે તે પણ એક નવાઈ જ છે! શંકર વેદાન્ત પ્રતિના તેમના પક્ષપાતને લીધે આ શંકા થતી ન હોય! સૂત્ર ૨-૧-૩૦ માં શંકર બ્રહ્મને પ્રવર્તક માને છે, અને આ પ્રવર્તક બ્રહ્મ સક્રિયોથી યુક્ત છે પણ જેમ બ્રહ્મની શક્તિઓ આભાસ માત્ર છે એમ તે માને છે, તેમ ભારકર બ્રહ્મની સક્રિયોને સાત્ત્વ માને છે. તેથી પ્રવર્તક બ્રહ્મ પણ તેમના મતે સાત્ત્વ છે.

સૂત્ર ૩—(૧) અદિમાં આપેલી બન્ને ઉપમાઓ સાંખ્યવાદમાં છે. ૧૬મી કારિકામાં જડની ઉપમા આપીને કહેવામાં આવે છે કે પ્રધાનમાં તમામ વિકારો જણાય છે. કારિકા ૫૭માં દુધની ઉપમા છે. વાલ્મીકિ-નિર્મિત્ત ક્ષીરસ્ય યથા પ્રજ્ઞાતિરશ્વસ્ય ॥ પુષ્પવિમોક્ષનિર્મિત્ત તથા પ્રજ્ઞાતિ: પ્રધાનસ્ય ॥ જડની ઉપમા “સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી”માં નીચે પ્રમાણે સમજાવી છે. યથાહિરિદિવિમુક્તમુદકમેકરસમપિ તત્ત્વભૂતિકારાન્નાઘાઘનાસ્થિલે શાસ્ત્રાત્મીવિસ્ત્રાચિરવિસ્ત્રાતિન્દુકામલકપ્રાચીનામલકપિત્થફલરસતયા પરિણમન્મયુત્તમ્સલવળાતેકકપાયઋદુનયા વિકલ્પયતે, एवमेकैकगुणसमुद्रबाव प्रधानगुणा परिणामेदान् प्रवर्तयन्ति ॥ શંકર આ બીજી ઉપમાને જુદીરીતે સમજે છે. રામાનુજ બીજી ઉપમા “સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી” પ્રમાણે સમજે છે પણ પ્રથમને જેવી રીતે સમજે છે કે તે દુધનો દહિં થવાનો સ્વભાવ જણાવે છે. વલ્લભાચાર્ય બીજી ઉપમામાં શંકર સાથે સંમતિ દેખાડી છે. ભારકર “રચના” અને “પ્રજ્ઞાતિ” બન્નેને આ ઉપમાઓમાં સમજાવે છે. પયો યથા ચેતનમેવ દમ્પામગા સ્વતઃ પરિણમતે વસ્તુવિદ્યુદયે સ્વયં પ્રવર્તતે ચ, યથા ચામ્બુ વાર્ગવ્યં વિવિધ-મૌરયસ્પેષેણ હિમસુદ્વુદાદિરુપેણ ચ પરિણમતે વૃક્ષાદિવિદ્યુદયે સ્વયં પ્રવર્તતે સ્પન્દતે ચ તથૈવ ચેતનાનપેક્ષં પ્રધાનમપિ ॥ (૨) દુધમાં દોહનકાલે પોતાની ગેળે દીણ વગેરેની પ્રજ્ઞાતિ થાય છે તેમ પ્રધાનની ક્રિયા છે. (૩) દોહનમા પણ ચેતનની ક્રિયા છે. ચેતનની પ્રજ્ઞાતિને લીધે રીણ વગેરે થાય છે. (૪) પોતાની ગેળે તથા ગળાપાત્રી પ્રાણિ કૃષ્ણે છે એવી રીતે દોહનું વ્યાખ્યાન.

ન્યતિરેકાનવસ્થિતેશ્ચાનપેક્ષત્વાત્ ॥૨-૨-૪ ॥

અન્યની અપેક્ષાના અભાવે પ્રધાનનું નિરન્તર કાર્ય અને, તેના વગર તેની સ્થિતિ રહે નહિ.

પ્રધાનને અન્યની અપેક્ષા ન હોવાથી સર્વદા કાર્યજ કરશે. ^૧ન્યતિરેકથી તે શાન્ત રહેવાને ઉચિત નથી. પુરૂષનું આધિપત્ય હોવાથી તુલ્ય છે. સૈશ્વર્યાંગ્યમનમાં ઐશ્વર્ય તેને અધીન છે એવું કહેવામાં આવે છે પણ તે દૂષણ છે. ^૨ ૨-૨-૪.

અન્યત્રાભાવાच्च न तृणादिवत् ॥ ૨-૨-૫ ॥

વળી અન્યત્ર અભાવથી તૃણાદિની માફક તે નથી.

^૧તૃણ, પશુવ, જલ સ્વભાવથીજ પરિણામ પામે છે. એ પ્રમાણેજ પ્રધાનને પણ માનવું જોઈએ. બીજે સ્થળે શૃંગાદિમાં દુધનો અભાવ છે. 'ચ' કારથી ચેતન ક્રિયા પણ છે અને તેથી લોકદૃષ્ટાન્તનો અભાવ હોવાથી અચેતન પ્રધાન કારણ નથી. ૨-૨-૫.

સૂ ૪—(૧) કાર્ય સિવાય (૨) પ્રધાનને અધીન (૩) પ્રધાનને જગત્ કરવામાં અન્યની અપેક્ષા નહોતી તો પછી તે નિરન્તર કાર્ય કર્યોજ કરશે, તે કાર્ય કરવામાંથી બિસ્ફુલ થોભશે નહિ. આ સૂત્રના શબ્દોની અર્થ યોજના જુદા જુદા ભાષ્યકારોએ જુદી જુદી રીતે કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રીકૃષ્ણ, નિમ્બાક—પ્રધાનનો કામપણુ પ્રવર્તક નથી, વળી તે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ નિરંકુશ હોવાથી અનવસ્થા દોષ થશે.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય, રામાનુજ—પ્રધાનને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિની અપેક્ષા ન હોય તો તેની પ્રવૃત્તિ સિવાય સ્થિતિ નથી. હમેશાં તે પ્રવૃત્તિશીલ અને છે, તેથી જો હમેશાં પ્રવૃત્તિ કર્યોજ કરે તો પ્રસવજ થાય નહિ. કાર્ય હમેશાં રહે. તેનો કદીપણુ અન્ત આવે નહિ.

વિગ્નાનભિક્ષુ—પ્રધાન સિવાય બીજું કારણ નથી. અન્ય કારણની અપેક્ષા નહિ હોવાથી પ્રધાન જગત્ની ઉત્પત્તિમાં સમર્થ નથી.

મધ્વ—ઇશ્વર સિવાય ક્રિયામાત્રનો સંભવ નથી માટે પ્રધાનની અપેક્ષા નથી.

સૂ ૫—(૧) તૃણ, પશુવ, તથા જલની માફક પ્રધાન પોતાના સ્વભાવે પરિણામ પામે છે એમ માનવું નહિ. ગાય તૃણ ચરે છે અને તે તૃણ દુધરૂપે પરિણમે છે એમ જો કહેતા હોતો ગાયના શીંગડામાં તે દુધ કેમ જોવામાં આવતું નથી ? શીંગડું પણ ગાયના દેહનોજ ભાગ છે. વળી જગત્ પણુ તૃણ ખાય છે છતાં તેનામાં શા માટે દુધ નથી. માટે ગાયની દહીંવેથી પ્રધાન કારણ માની શકાશે નહિ. પ્રથમનાં સૂત્રમાં પ્રધાનના ઉત્તરવત્તો નિવેધ કર્યો હતો. આ અને હવે પછીના સૂત્રમાં પ્રધાનના પરિણામનો નિવેધ કરવામાં આવે છે. મધ્વ આ સૂત્રથી નવા આધિકરણનો આરંભ કરે છે, અને તેનો હેતુ સૈશ્વર સાંખ્યના સિદ્ધાન્તને તોડવાનો છે. 'અન્યત્ર' શબ્દનો અર્થ જુદા જુદા ભાષ્યકારો જુદી જુદી રીતે કરે છે. આ પ્રમાણે છે—

અચ્યુતગમેષ્યર્થામાર્વાત્ ॥ ૨-૨-૬ ॥ .

પ્રધાનની કારણતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ (પ્રેક્ષણપૂર્વક
કર્તૃત્વ તેનામાં નથી તેથી) અર્થસિદ્ધિ નથી.

પ્રધાન કારણવાદના અંગીકારમાં પણ પ્રેક્ષકારિત્વનો અભાવ છે તેથી પુરુષાર્થની
સિદ્ધિ નથી. ૨-૨-૬.

૨ પરપુષ્પારમવદિત્યધિકરણ.

પુરુષાર્મવદિતિ ચેત્તથાપિ ॥ ૨-૨-૭ ॥

પુરુષ અને લોકાયુગકની માફક પ્રધાનમાં ક્રિયા છે એમ
કહેતા હોતો પણ તેમ નથી.

કેવલ પ્રધાનના કારણવાદનું નિરાકરણ કર્યું. પુરુષની પ્રેરણાથી પ્રકૃતિ કારણ છે એમ
ગ્રંથકા કરીને તેનો ત્યાગ કરે છે. હુલો માણસ આંધળા ઉપર ચઢીને એ; બીજાના ઉપકાર
માટે જાય છે. અથવા લોકાયુગક લોકની સન્નિધિથી જ ચલન ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે.
એજ પ્રમાણે પુરુષના આધધાનથી અગર પુરુષની સન્નિધિથી પ્રધાન પ્રવૃત્તિ કરશે એવું
જો કહેવામાં આવે તો કહે છે કે તેમ હોય તો પણ દોષ તે અવસ્થાનો છે. પુરુષ
પ્રધાનનો પ્રેરક બને છે તે સ્વભાવિક છે. અગર પ્રધાનથી કારણલો છે. જો પ્રથમ પ્રમાણે
માનતા હોતો તે પ્રધાનનું પ્રયોજક નથી. બીજું કહેતા હોતો પ્રધાનનો દોષ તેમાં રહેલો
છે. નિત્ય સંબંધના વિશિષ્ટ કારણથી ભોક્ષ થાય નહિ. અગ્રજ્ઞ તો ભોક્ષનો અંગી-
કાર સર્વથા કરતો નથી. ૨-૨-૭.

અક્રિત્વાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૨-૨-૮ ॥

વળી પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં અંગાંગી ભાવ (મુખ્ય અને ગૌણ ભાવ)ની
સંભાવના નથી.

પ્રકૃતિ પુરુષને અંગર અને અંગી ગણ્યા તો કદાચ આમ બને, પણ તેમ છે નહિ.
પુરુષને જો અંગી માનો તો પછી બ્રહ્મવાદ તમારે સ્વીકારવા પડે એસે તેથી તમારા મતની
હાનિ થાય. પ્રકૃતિને અંગી માનો તો ભોક્ષ થાય નહિ. આનાથી માયાવાદનો પરિહાર
કરવા છતાં પણ નિર્લજ્જના હૃદયમાં આમ ભાસે છે. ૨-૨-૮.

મૂ. ૬—(૧) પ્રેક્ષકારિત્વ એ ચેતનનો ધર્મ છે. રામાનુજ અને શીકણ આ સૂત્રને સૂત્ર ૬
છીથી પોતે છે. મધ્ય ચાર્વાકની સામે આ સૂત્ર સમજાવે છે. લોકાયતિક પોતેજ પોતાનો વ્યાધાત
રે છે માટે અર્થમાવાદ એવા શબ્દ સૂત્રમાં ચોળ્યો છે એવી મધ્યની કપના છે.

મૂ. ૭—આ સૂત્રનો વિષય સામ્યકારિકા ૨૧માં આપેલો છે. પુરુષસ્વદર્શનાર્થઃ સૈવત્વાર્થઃ તથા પ્રધાનરથા
સ્વબંધવદુભયોરપિ સંયોગસ્તત્ક્રતઃ સર્ગઃ ॥

(૧) ચલનક્રિયા (૨) પુરુષાર્થ સિદ્ધિરથ દોષ (૩) બન્ધક સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર હોવાથી
ગચકા પુરુષ સાધનો ભોગ દુર્નિવાર્થ બને છે, માટે ભોક્ષ સર્વથા અનુપપન્ન છે.

મૂ. ૮—(૧) અંગાંગી સંબંધ એટલે એકને મુખ્ય ગણવું અને બીજાને અગુણ ગણવું તે.

અન્યથાનુમિતૌ ચ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ ॥ ૨-૨-૯ ॥

બીજી રીતે અનુમાન કરવામાં તેમના સંયોગ પૂર્વે જ્ઞાનશક્તિ નથી (તેથી દોષત્યાગ નથી.)

અગે સર્વનું^૧ અનુમાન અન્યથા કરીએ છીએ. જેવી રીતે સર્વ દોષનો^૨ પરિહાર થાય એમ કહેતા હો તો પણ પ્રથમ^૩ જ્ઞાનશક્તિ નથી એમ માનવું^૪ જોઈએ, તેમ હોય તો બીજાના અભાવે^૫ તથા નિત્ય^૬ હોવાથી અનિર્ગોક્ષ^૭ થશે. ૨-૨-૯

વિપ્રતિષેધાચ્છાતમજ્ઞસમ્ ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

અને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે વિશ્વાસને પાત્ર નથી.

પરસ્પર વિરૂદ્ધ મતવાળાનાં ૨૫^૧ આદિ પક્ષના અંગીકારને લીધે (તે વિશ્વાસને પાત્ર નથી.) બીજી રીતે તો અલૌકિકે અર્થમાં વેદન પ્રમાણ છે બીજું કંઈ નહિ. ૨-૨-૧૦.

૩ મહદ્દીર્ઘવદ્વેત્યધિકરણ.

મહદ્દીર્ઘવદ્વા દ્વસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

સંયોગ પામનાર પરમાણુ નહાના અને વર્તુલાકારથી મોટાં અથવા નહાનાં હોય છે હવે^૧ પરમાણુ કારણવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. એ મતમાં સ્થુલકાર્યને માટે પ્રથમ બે પરમાણુથી દ્રવ્યલક્ષ્ણે આરમ્ભ થાય છે. બે પરમાણુના સંયોગથી દ્રવ્યલક્ષ

(૨) પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ અંગાંગી સંબંધ નથી. જો પુરુષને અંગી માનવામાં આવે તો સ્વમનની દાનિ થાય અને પ્રકૃતિને તેમ માનવામાં આવે તો મોક્ષજ ન થાય. આમ બન્નેરીતે કહેલો સંબંધ નથી. (૩) માયાવાદનો નિરાસ હોવા છતાં લક્ષ્ણ વગરના અર્થિઆ-માયાવાદની ગંધ જૂએ છે. આયાવાદ નથી છતાં અર્થિઆ જે ધુસાં છે તેમને નિષ્કળ દેખ્યા છે.

સૂ. ૯—(૧) શુણ્ણના જે જે પ્રતિ વિભાગો છે તે સજ્જાનું (૨) રચનાની અસંલેપના વગેરે (૩) અન્યથા અનુમાન આ પ્રમાણે. સત્ત્વાદિ શુણ્ણ અંશથી પ્રતિષ્ઠાવાળા છે, (અનિષ્ઠા) કારણકે તે અત્ત સ્વભાવવાળા (હિત) છે, (દૃષ્ટાન્ત) પીંપળાના પાંદડાની માફક (૪) પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયોગની પહેલાં (૫) પ્રતિષ્ઠાબીજના અભાવે કરીને (૬) પુરુષ અને પ્રકૃતિ નિત્ય હોવાથી સંબંધ પણ નિત્ય છે (૭) પ્રકૃતિના સંબંધ વગરનો મોક્ષભાવ.

સૂ. ૧૦—(૧) સાંખ્યવાદીઓમાં કેટલાકે “૨૬” તત્ત્વો સ્વીકારે છે અને કેટલાકે “૨૫” માને છે આ રીતે તેમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે સ્વીકાર્ય નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ રીતે “વિપ્રતિષેધ”નો અર્થ “સાંખ્યવાદીઓમાં રહેલો પરસ્પર વિરોધ” એવો કરે છે. મધ્વ, વિજ્ઞાનલિપ્તુ, નિમ્બાર્ક અને બીજાઓ સાંખ્ય અને વેદાન્ત વચ્ચેનો વિરોધ એમ કહે છે. રામાનુજ અને શંકર શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રમાણે અર્થ કરે છે. રામ.નુજ પોતાના ભાષ્યમાં સાંખ્યોના પરસ્પર વિરોધો ક્યા છે તે દર્શાવે છે. તેમને સાંખ્યકારિકા ૫૮ અને કારિકા ૬૩માં વિરોધ દેખાય છે. કારિકા ૫૮માં પ્રધાન પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રતિ કહે છે એમ જણાવે છે અને કારિકા ૬૩માં તેથી જુદોજ અર્થ આપે છે.

સૂ. ૧૧—આ અધિકરણમાં સાંખ્યમતના પ્રધાનવાદનું ખડકન કરે છે. શંકર, રામાનુજ અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય સાંખ્યમિદ્ધાન્તને નિર્મૂળ કહ્યો છે. શંકરે તેને નિર્મૂળ કરવાને જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેની સમાયોગના કનાં ૩૧. બેનેકર નીચે પ્રમાણે કથન કરે છે—“But while Shankracharyan's refutation of the Sankhyan theory has been generally successful, we must ignore the fact that the line of arguments adopted by Shunakar against

થાય છે એવો અર્થ છે. ત્યાં ઉપર અને નીચે એમ મળવાથી દ્વયલુક મોટું થશે કારણકે તેનું પરિમાણ બમણું થાય છે. અગર જો પહેલાં અને પછી એમ મળે તો લાંબુ થાય. પરમાણુનું પરિમાણ ક્ષત્વ તથા આબુજાબુ વર્તુળાકાર છે. ઉપહાસને માટે તેના મતને અનુવાદ છે. ૨-૨-૧૧.

તે એમ કેમ ? એમ જો કહેતા હોય તો કહે છે:-

his opponent can be directed with equal force against his own theory in as much as the points in the system that have been called into question are ultimate problems in regard to which every system of philosophy has to offer, if at all, only a make-shift defence." Shankar's Mayavad, which had to be appealed to more than once in the course of his refutation of the Samkhyas, is not very much beyond this, as also his appeal, once in a while, to the beginninglessness of the Samisar and, in the same breath, to what is known as the "Ajativada." શંકરાચાર્યે કરેલા સામ્યવાદના ખપ્પન વિરોધેનાં ચોટી, શ્રી. મળતલાક્ષ ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. નો "A refutation of Samkhya theory by Shankracharya." નામનો અંગ્રેજી લેખ.

[ગીતા અને ઉપનિષદમાં (ખાસ કરીને, કંઠ, મુખ્યક અને મેનાશ્વતરમાં) સાંખ્યની પરિભાષાને પ્રયોગ થયેલો છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં (ધ. સ. પ. ૩૦૦) સાંખ્ય અને ગોમતો ઉદ્દેશ્ય છે, મહા ભારતના શાન્તિપર્વમાં પણ તે વિશે કંઈક વર્ણન છે. પુરાણોમાં પણ સાંખ્યના વિચારો વેરાંચલા છે, આ ઉપરથી સાંખ્યસિદ્ધાન્તો કેટલા જૂના છે અને તેમણે ભારતવર્ષના નત્વમાન ઉપર કેટલી અસર કરી છે તે સમજાશે. આ દર્શનનો પુરાણો ગ્રન્થ ઇશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા છે. આ ગ્રન્થમાં "પદ્મી તન્ત્ર"ના સાર છે, (ઇશ્વર કૃષ્ણ લગભગ ઇ. મ. ૧૫૦ માં થઈ ગયા). આ કારિકાઓ ઉપર જૂની યત્તિ-મારકયત્તિ છે. આ યત્તિનો ચીનાઇ ભાષામાં નરભુમે ઇ. સ. ૪૫૦ માં થયો છે. આ સિવાય પાંચ અધ્યાયનો "સાંખ્ય મૂત્ર" નામનો ગ્રન્થ પણ છે. પણ આ ગ્રન્થ આધુનિક જણાય છે. શંકર અગર સાયબુ તેમજ સર્વદર્શન સંગ્રહકાર માધવ જે ૧૪ મી સદીમાં થઈ ગયો તેને આ વિશેની કોઈ પણ માહિતી નથી. આ મુત્રોનો ગ્રન્થ આખો જન્મ લખેલો છે તેથી પણ તેની આધુનિકતાનું અનુમાન થાય છે "તત્ત્વસમાસ"માં ૨૫ કુંડાં મુત્રો આ મત વિશે આપવામાં આવ્યાં છે. "પદ્મીતન્ત્ર"માં ૬૦૦૦૦ શ્લોકો છે. આ સિવાય સાંખ્યસિદ્ધાન્તો સમજવાને વાચકપતિમિત્રની "સાખ્યતત્ત્વકોમુદ્રી" તથા વિદ્વાન બિહુનું સાંખ્ય-પ્રવચન ભાષ્ય" પણ છે.]

આ અધિકરણના મુત્ર ૧૧ થી મુત્ર ૧૭ મુખીમાં વૈદેષિકોના આરંભવાદનો નિરામ કરવામાં આવે છે. મુત્ર ૧૧ માં સૂચનના આરંભમાં બે પરમાણુઓ એકઠાં થઈ શકે નહિ એ કહ્યું છે. જો તે બન્ને એક ઉપર અને એક નીચે એવી રીતે એકઠાં થાય તો તેમાંથી ચનાઈ દ્વયલુક મોટું થાય છે. અર્થાત્ જો પરમાણુઓનાં એકઠાં થયેલાં છે અને તે એકરૂપ અને છે અને મોટું થાય છે. આથી તેમાંથી ત્ર્યલુક ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય નહિ. જો એક આગળ અને બીજું પાછળ રિચત રહેતું હોય અને તે રીતે ત્ર્યલુકની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવતી હોય તો તે પળ મોટું છે કારણકે તેમ કહેવાથી જો પરમાણુઓ એકઠાં રહીને એક દીર્ઘરૂપે દેખાય છે.

(૧) જગતનું કારણ પરમાણુ છે એવો વાદ (૨) ત્રમદેહુ વગેરે સ્થૂળ કાર્ય માટે (૩) જે નેપથ્યકોને વૈદિક નરોનું પળ બાન નથી તેઓ આત્મતત્ત્વ ગી રીતે જાણે એમ કહીને રીતે નેમનો ઉપનામ કર્યો છે.

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ २-२-१२ ॥

જાનને રીતે દ્વયલુક સંભવતુ નથી. વળી સંયોગજન્ય કર્મ પણ નથી.

જાનને રીતે પણ નથી. શાથી ? કર્મ નથી. અદિઆં “ને” દેહુલીલીપકન્યા પ્રમાણે ઉભયની સાથે સંબંધમાં લાવી શકાય. આથી દ્વયલુકનો અભાવ છે. જાનને જાનુ એ પરમાણુનું સંઘટન હોઈ શકે નહિ. પ્રદેશના અભાવથી કંટપના મનોરથમાત્ર છે. અસંયુક્ત અંશના અભાવથી તે તેજ થાય. સંયોગ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ પણ સંભવતું નથી. અન્ય કારણનો અભાવ હોવાથી પ્રયત્નવાળા આત્મસંયોગ અને અદૃષ્ટવાળા આત્મસંયોગના સ્વીકારમાં તે નિરવયવ હોવાથી પરમાણુજ બનશે નહિ.

વિશેષ નહિ હોવાથી તેના વિભાગ પણ અશક્ય છે. આથીજ દ્વયલુકનો અભાવ છે. ૨-૨-૧૨.

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादंनवस्थितेः ॥ २-२-१३ ॥

અને તેમનો સમવાય સંબંધ સ્વીકારતાં તુલ્યતાને લીધે જાનવસ્થા હોય છે.

પરમાણુ દ્વયલુકના સમવાયનો અંગીકાર કરાય છે. તે સંબંધિના અવસ્થાનની અપેક્ષા રાખે છે. સંબંધ ઉભયનિષ્ઠ છે. તે નિત્ય હોવાથી હમેશાં સંબંધિના અસ્તિત્વની અપેક્ષા કરે છે. આથી પણ દ્વયલુક ઉત્પન્ન થશે નહિ. અને વળી સમવાયનો અંગીકાર શક્ય નથી. સંયોગની તુલ્ય હોવાથી તેના સંબંધ હોય છે. જેવી રીતે સંબંધિમાં અન્ય સંબંધની અપેક્ષા છે તેવીજ રીતે સમવાયનું પણ સમજવું. તેમ થાય તો જાનવસ્થા હોય થાય. ૨-૨-૧૩

મૂ. ૧૨—(૧) જે પરમાણુઓનો સાર્વદેશિક સંયોગ તથા એક દેશિ સંયોગ એમ જાનને રીતે પણ સંયોગ નથી. (૨) પરમાણુઓ જરૂર હોવાથી તેમનામાં સ્વના કર્મ સંભવતુ નથી. (૩) પરમાણુ નિરર્થક છે તેથી (૪) તેમાં પ્રદેશ છે એવી કંટપના કંગા એમ બે કોષ કહે તો તેમાં વિદેશ કહે છે. (૫) સાવય વસ્તુનો અભાવ હોય તો પણ સર્વઅંશમાં સંયોગનો સત્કાર કરવામાં આવે છે એવું કહ્યું કહે તો આ પ્રમાણે જણાવે છે કે સર્વોત્તમથી સંયોગ હોય તો પણ અસંયુક્ત અંશજ નથી. (૬) દ્વયલુકજ અર્થોત્ત જે પરમાણુઓનો સંયોગ હોય તોજ દ્વાયુક અને. (૭) પરમાણુ સ્વરૂપ. સમયવાનો અર્થ શંકર નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—

(૧) વિમાગવસ્થાનામણનાં સંયોગાર્થસ્ય કર્મણો મિળિતાભ્યુપગમેઽનુપગમે વા । (૨) તત્કર્મતિમિતસ્ય પ્રયત્નભિષાતાદિ દૃષ્ટસ્ત્વમ્ભેડરૂપસ્ત્વલે વા । (૩) તદદૃષ્ટસ્ત્વપસ્ય કર્મતિમિતસ્ય ભાત્તમસમવાયિત્વડુસમવાયિત્વે વા । (૪) પરમાણોઃપરમામ્બન્તરેણ કાતર્ત્થ્યેન સંયોગાર્થમેકદેશેન સંયોગાર્થ વા । (૫) પરમાણનાં સ્ત્રો સંયોગોત્પર્યય પ્રલયે વિમાગોત્પર્યય વા । (૬) રૂપરેચ્છાયા નિલત્તેઽનિલત્તે વા ।

આધુનિક લાનિકસાસ્ત્ર પ્રમાણે જે પરમાણુઓ એકબીજાની સાથે સંયોગમાં આવી શકે નહિ, કારણકે તેમની વચ્ચે આયુક પ્રદેશ રહે છેજ. વેશિષિકો આ સિદ્ધાન્તથી વિરૂઢ કંટપના કરે છે.

મૂ. ૧૩—(૧) નૈવાયિકો પરમાણુ અને દ્વયલુક વચ્ચે સમવાય સંબંધ છે એમ કહે છે. તેમના મનનું અપદન અદિઆં કયું છે. સમવાય સંબંધ નિત્ય છે. તેથી તે નિત્ય સંબંધીની અપેક્ષા રાખે છે કારણકે સંબંધ એકમાં નહિ પણ બન્નેમાં રચિત રહે છે. પરમાણુ અને દ્વાયુક ઉભયમાં તે હોવા બેધો. (૨) સમવાય સંબંધ સંયોગની માફક હોવાથી સંભવનો નથી. (૩) તેને અન્ય સંબંધની નેપા હોય છે અને તે જાનને પણ બીજા જાનની અપેક્ષા હોય છે એમ જાનવસ્થાનો દોષ આવે છે

નિત્યમેવ ચ માંવાત્ ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

(પરમાણુ અને તેનું અન્ય કારણ) 'નિત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય
દ્વયલુક સર્વત્ર છે તેથી

પરમાણુ અને 'કારણાન્તર નિત્ય હોવાથી કાર્ય સદા બનશે ૨-૨-૧૪.

રૂપાદિમત્ત્વાચ વિપર્યયો દર્શનાત્ ॥ ૨-૨-૧૫ ॥

જાણી પરમાણુમાં રૂપાદિ હોવાથી પરમાણુત્વ નથી અને તેથી વિપરીતતા છે.

જેને રૂપ છે તે અનિત્ય છે. પરમાણુને પણ રૂપ વગેરે હોય છે. અનિત્યત્વ અને અપરમાણુત્વ એમ વિપર્યય છે. પ્રમાણના બળની તેનાથી બુદ્ધા સ્થળમાં વ્યાપ્તિ છે એમ નહી કહી શકાય. તેનું જોવામાં આવતું નથી. કાર્યનો અસંગવ શ્રુતિ એજ ત્યજ્યો છે. ૨-૨-૧૫

ઉભયથાપિ ચ દોષાત્ ॥ ૨-૨-૧૬ ॥

(જો રૂપ હોય તો અનિત્યના દોષ અને રૂપ ન હોય તો રૂપાભાવનો દોષ)
એમ બન્ને રીતે પણ દોષ હોવાથી પરમાણુ કારણવાદ સ્વીકાર્ય નથી.

પરમાણુનાં રૂપ હોવા પણામાં અને તેના અભાવમાં દોષ છે. એકમાં અનિત્યતા-(દોષ)છે. બીજામાં કાર્યરૂપનું નિર્મૂલત્વ (દોષ)છે. હ્રુગદર અને ચુરણનો સંગન્ધ કરે તો અન્યરૂપ જણાય છે. તેથી 'ચ' શબ્દથી સ્વિશેષ પણ જણાવ્યો છે. ૨-૨-૧૬

અપરિમહાચાત્યન્તમનપેક્ષા ॥ ૨-૨-૧૭ ॥

(શિષ્ટ વૈદિકોએ) આનો સ્વીકાર કર્યો નથી તેથી સર્વથા તેની
અપેક્ષા કરવી નહિ.

'સર્વ વૈદિકો તેને સ્વીકારતા નથી. તેથી તેની અપેક્ષા અત્યન્ત થતી નથી. ૨-૨-૧૭

સૂ. ૧૪—(૧) અન્યગાધ દર્શાવે છે. પરમાણુ અને અન્ય કારણ નિત્ય હોવાથી તેનું દ્વયલુકાદિ કાર્યજ સર્વત્ર બને જાય; તેનો કદી પણ અન્ત આવે નહિ.

સૂ. ૧૫—(૧) પરમાણુ દેખી મકાતું નથી. (૨) તત્ત્વાદ્વાષ્ટત્માદાત્મનઃ એ શ્રુતિથી.
"રૂપવાળા પદાર્થો અનિત્ય હોવાથી, પરમાણુને રૂપવાળું કહેવાથી તે પણ અનિત્ય બને, આથી તે પરમાણુ પણ કદી મકાતું નહિ. કારણકે વૈજેષિકો પરમાણુને નિત્ય માને છે. વૈજેષિકોના મત પ્રમાણે પરમાણુઓમાં કદ, ગ્થિતિ, ગતિ વગેરે ગુણો છે એટલુંજ નહિ પણ વર્ણ, રૂપ તથા બીજાં વિશેષ ગુણો પણ િં.

સૂ. ૧૬—(૧) હ્રુગદર પીગા હોય છે અને ચુર્ણ ઘોળું હોય છે. તે બન્નેનો સંયોગ થતા વાચરંગ થાય છે. (૨) રૂપાદિના મગ્ગનીય આરક્ષત્વના નિયમનો વિરોધ.

આ સૂત્રમાં સ્વીત આ પ્રમાણે છે. જો પરમાણુઓ રૂપાસ્તિવાળા હોય તો તે અનિત્ય બને છે. જો રૂપ વગરના હોય તો તેના કાર્યમાં રૂપના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. બન્ને રીતે હોય હોવાથી પરમાણુના કારણનો વાદ સ્વીકારી શકાય તદ્દિ.

સૂ. ૧૭—(૧) આ આત્મ દર્શન તરફ સિષ્ટ પુરુષો મતકાર દેખાડતા નથી. માટે તે અપેક્ષા પાત્ર છે. શાકરભાષ્યમાં આ સૂત્ર ઉપર લાચુ ટિપ્પણ આપવામાં આવ્યું છે.

૪ સમુદાય ઉભયહતુકેયીયપિરંજ.

સમુદાય ઉભયહતુકે તદપ્રાપ્તિઃ ॥ ૨-૨-૧૮ ॥

૦ ઉભય હેતુકે સમુદાય સ્વીકારવામાં પણ સંસારની પ્રાપ્તિ નથી.

૧ હવે બાહ્યમતનું નિરાકરણ કરે છે. તેઓ જીવના લોભને માટે બે સમુદાયોના સંઘાતને માને છે. એક પરમાત્માના સમુદાયના પૃથિવી આદિ ભૂતોના સમુદાય અને બીજો

વૈશેષિકના મુળ વિશે એ. એવેરકર પોતાની નોખમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ આગે છે. બે કે ઉપ-નિપદોમાં "આદ્ય" શબ્દ છે છતાં ત્યાં પરમાણુ મનનો ઉદ્ભવ છે એમ કાંઈ દલીલ શકશે નહિ. મહા-બ્રાહ્મણમાં આ દર્શનના મનુષ્યોનો ઉદ્ભવ છે, તેમ બિલિન્દ્રપન્થ, આચાર્યક સત્ર અને ચારક સંદિનામાં પણ છે. જો તથા હીનવાન બૌદ્ધોના ગ્રન્થોમાં પરમાણુ વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે x x માં પણ કૈટિકી વૈશેષિકનો દર્શો પણ ઉદ્ભવ કયો નથી; પણ તેમનાં નામ તથા સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા અશ્વમેધ, વસુમિત્ર (પ્રથમ સતતક) નાગાર્જુન (૨૦૦ ઇ. સ.) અને આર્ષદેવ (૪. સ. ૨૨૫) કરી છે, તેથી ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં આ દર્શનની ઉત્પત્તિ દર્શો એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ. x x વૈશેષિક દર્શનના સાહિત્યમાં પ્રસરતપાદનું બાહ્ય જૂનામાં જૂનું છે. આ બાહ્ય તે આશ્વમેધ વૈશેષિક મંત્રો ઉપરનું બાહ્ય નથી. તેમાં કેટલાંક સૂત્રો છે. આ દર્શનમાં આપ્યાં છે. ત્યાર પછીના નીચે પ્રમાણે તેમજ થઈ ગયા છે. ઉદાત્તકર (સાનમી સહી જેણે ન્યાયવાર્તિક ગ્રન્થ રચ્યો), ઉદયન, (કુસુમાન્જલી અને કારણવાલીના કર્તા), શ્રીધર (ન્યાયકન્દરીનો કર્તા), વાચસ્પતિ મિથ (ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય દીકાનો કર્તા), સંકરમિથ, (વૈશેષિક મંત્રોપરકારનો કર્તા) અને બીજાઓ. આ ઉપરાંત ન્યાયસાર, સત્ર પદાર્થો, તર્ક ભાષા, તર્કકાંડમુદી, તર્કસંગ્રહ, તથા ભાષા પરિચ્છેદ વગેરે લઘુમંત્રો પણ લખ્યાં છે.

સુ. ૧૮—(૧) આ મંત્રોની ૧૬ મૂલ્યોમાં બાહ્યમનનો (વેદબાહ્ય-બૌદ્ધમતનો) નિરાસ કરવામાં આવે છે. આ બૌદ્ધો ચાર પ્રકારના છે. વૈશાલિક, સાંન્યાનિક, વિજ્ઞાનવાદી અને આધ્યમિક. આ ચારમાં પ્રથમના બૌદ્ધો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી સિદ્ધ સર્વ અર્થોને ક્ષણિક કહે છે. બીજાઓ બાહ્ય સર્વ અર્થો ક્ષણિક છે તોપણ વિજ્ઞાનથી અનુભવ છે એમ કહે છે. ત્રીજાઓ અર્થગ્રન્થ વિજ્ઞાનજ્ઞ સત્ય છે. અર્થો અસત્ય છે—સ્વયં સમાન છે એમ જણાવે છે. ચોથાઓ કહે છે કે સપક્ષ સત્ત્વ ગુણ છે. હીનમતિવાદી સર્વાસ્તિવાદી છે. મધ્યમમતિવાદીઓ વિજ્ઞાનમાત્રનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. અને જે બાહ્યાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે તેઓ બીજા પ્રકારના સમુદાયને સ્વીકારે છે.

[તત્ત્વ વિદ્યાનાં આદિતક પ્રશ્નોનો ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય, શેય, પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા છે, અને નાસ્તિક પ્રશ્નોમાં આર્થિક અથવા લોકાનુભવિક, ચાર બૌદ્ધમત અને જૈન દર્શન છે. બૌદ્ધમતનો પ્રવર્તક યાત્રામુલ્ય હતો. તેનો જન્મ કપિલવસ્તુ નામના નગરમાં ઇ. સ. ૫. ૫૬૩ માં થયો હતો. જેવી રીતે બાહ્યોના બેઠા ધર્મનું સાહિત્ય મંત્ર સંપિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોમાં એકત્રિત હતું છે, તેમ બૌદ્ધ સાહિત્ય શુદ્ધના નિર્ણય પછી ચક્રવર્તી અશોક મહારાજને ઇ. સ. ૫. ૨૪૧ ના સમયમાં ત્રણ વૃહદમાં પાલી ભાષાના ગ્રંથોમાં એકત્રિત કર્યું છે. તે ત્રણ વૃહદો અથવા પીટકને સ્વ વિનય અને અભિધર્મ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. સત્ર ગ્રન્થોમાં યાત્રામુલ્યના સિદ્ધાન્તો, વિનય ગ્રન્થોમાં સાધુઓના આચારો, અને અભિધર્મ ગ્રન્થોમાં મૃતના સિદ્ધાન્તોની ન્યાયપદ્ધતિથી ચર્ચા કરી છે. આ ત્રણ વૃહદવાળા સાહિત્યને 'ત્રેપિકાદ' અથવા કે સ્થવિરવાદ' અર્થાત્ પદ્ધ બૌદ્ધોના નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૫. ૪૬૦ વર્ષો ઉપર પાછળથી બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં બે ભેદ પડ્યા હતા. એક પદ્ધત્યવિરોધના વિચારને માન આપનારો હતો અને બીજો મહાસંઘને માન આપનારો હતો. બે પાછળથી હીનવાન અને મહાવાનથી જાણખાવા લાગ્યા.

રૂપાદિ રક્ત્ત્વ, સમુદાય, દુઃખ, વિજ્ઞાન, વેદના. સંસાર, સંસ્કાર એ પાંચ રક્ત્ત્વો છે. તે ઉભયના સંબંધથી જીવને સંસાર થાય છે. તેના અપરમનથી મોક્ષ થાય છે. તે મનમાં

પ્રાગીની મોહ નિહાનતામાં ભવના ૧૨ અંગ માન્યાં છે-અનિદ્રા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામરૂપ, પદાર્પન, અર્પણ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા મરણ. પહેલાં બે જૂદા જૂદાનાં અંગો, પછીનાં આઠ વર્તમાન જૂદાનાં અંગો અને છેલ્લા બે ભાવિ જૂદાનાં અંગો છે. આ ૧૨ ભવચક્રનાં અંગો અગર આરાઓ મનાય છે. આ ભવચક્ર બેને પ્રતીત થાય છે તેનું નામ પાંચ રક્ત્ત્વ કહે છે. આ પાંચ રક્ત્ત્વ તે રૂપરક્ત્ત્વ, વેદના રક્ત્ત્વ, સંજ્ઞારક્ત્ત્વ, સંસ્કારરક્ત્ત્વ અને વિજ્ઞાન રક્ત્ત્વ. આ રક્ત્ત્વના સમુદાયને ભવ પ્રતીતિ થાય છે.

રૂપરક્ત્ત્વમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ વિષયોનું સવેદન અને પાંચ ઇન્દ્રિયો એ ઉભયનો સમાસ થાય છે. આ રૂપરક્ત્ત્વ અર્પણ ધારણી વેદના રક્ત્ત્વ રચે છે. સુખ, દુઃખ અને મોહમગી વેદના વડ એક બાલુથી સંજ્ઞારક્ત્ત્વ અને બીજી બાલુથી સંસ્કાર રક્ત્ત્વ જાગે છે. સંજ્ઞા એટલે સ્પષ્ટ ભાવ અથવા વિવેક શુદ્ધિ. તે નામ અથવા અભિધાનથી પ્રકટ થાય છે. તે બે પ્રકારની છે. બેદભાગવાળી આત્મ સવેદનરૂપા, બેદભાગવાળી પણ શબ્દના આલંબનથી પ્રકટ થનારી સવેદનરૂપા, પહેલાનું નામ પ્રત્યક્ષ-સંજ્ઞા અને બીજાનું નામ અધિવચન સંજ્ઞા છે. સંસ્કારરક્ત્ત્વ વડે બૌદ્ધિ અતંકરણની વિશિષ્ટ રચના કરવાની શક્તિ સમજાવતાં છુટક ડોળે, છુટક સંજ્ઞાઓને, છુટક વિજ્ઞાનોને, વિશિષ્ટ સમુદાય અથવા સંતાનનું સ્વરૂપ આપનાર મામગ્રીને સંસ્કાર રક્ત્ત્વ કહે છે. તે સર્વને બેમાં કરે છે માટે સંસ્કાર કહેવાય છે. રૂપરક્ત્ત્વના સ્પર્શ વડે ઉત્પન્ન થનાર વેદના, સંજ્ઞા રક્ત્ત્વ અને સંસ્કાર રક્ત્ત્વ રચે છે અને તેમાંથી વિજ્ઞાન રક્ત્ત્વનો ઉદય થાય છે.

રૂપરક્ત્ત્વના વિષયો, સ્પર્શ વડે સંજ્ઞા રક્ત્ત્વના પ્રયત્ન, ચેતન, વગેરેને ઉત્પન્ન કરી, તેથી જે વેદના રક્ત્ત્વ જાગે અને તે વડે વિચિત્ર સંસ્કાર રક્ત્ત્વને ધરે, અને તે વડે વિશિષ્ટ વિજ્ઞાન રક્ત્ત્વ ધરાય છે. આ ચિત્ત અને ચેતનના વિશિષ્ટ સમુદાય : “હું છું” એ પ્રકારનું માને છે જેથી એ મૂળ અવિદ્યા છે. આ પાંચ રક્ત્ત્વ મિલાય “હું” એવા કાષ્ઠ રચાથી પદાર્થ નથી. હતા એવા છે એવું માનવામાં આવે છે તેનું નામ અવિદ્યા છે. આ અવિદ્યાના જાગવાળા પાત્ર રક્ત્ત્વથી સંસાર ધારા અથવા ભવચક્ર ચાલે છે.

આ મનમાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ તથા નિર્વાણ માટે ગ્રીય, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા અથવા શુદ્ધિજ્ઞાન એવા ત્રણ ઉપાયો યોગ્યતામાં આવે છે.

પ્રાચીન બૌદ્ધોના મને કર્મ સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદોને અનુસરતા છે, તે કર્મ બે પ્રકારના છે. સત્કૃત્ય કર્મ અને વિતૃષ્ણ કર્મ. વિતૃષ્ણ કર્મ જનમોચક છે અને સત્કૃત્ય પુણ્ય પ્રધાન અગર પાપ પ્રધાન હોવાથી ભવમાં નાખનાર છે. શીલ અને સમાધિના ઉત્તરથી જે છંદી પ્રજ્ઞા અથવા શુદ્ધ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે વડે, અને પરમ વૈતૃષ્ણ વડે અથવા પરમ વૈરાગ્યના પ્રભાવથી સંસાર અથવા ભવ ચક્રની નિવૃત્તિ થાય છે. આ સ્થિતિને બૌદ્ધો નિર્વાણ કહે છે.

ઝોપનિપદ સાથે ચેરાવાદની તુલના.

૧ ઝોપનિપદ ધર્મનો મરાત્ત સિદ્ધાન્ત વર્તે સત્ત્વ દર્શન મળે છે. બૌદ્ધોનો “સર્વજનઅનિત્ય”, સર્વ ક્ષણિક” એવો છે. ૨ ઉપનિષદો અભાત્મ વસ્તુને કેવળ સત્ય અથવા ચિન્મય સ્વામીને બેસી રહેતાં નથી, પરંતુ તેનાં આનંદમય સ્વભાવ ઉપર ભાર મુકે છે. આ રીતે ઝોપનિપદ દર્શનઆશાવાદી છે. ત્યારે બૌદ્ધ દર્શન નેરાશવાદી છે. વૈરાગ્યનું પ્રયોધક છે. એકનો મુદ્રાલેખ “સર્વ આત્મારૂપ છે” જ્યારે બીજાનો “સર્વ અનાત્મા છે, સર્વ દુઃખરૂપ છે.”

ઉલ્લેખ હેતુક સમુદાયમાં પણ જીવની પ્રાપ્તિ બનતી નથી. કાચુકે તે ક્ષણિક છે મર્યાના ક્ષણિકત્વમાં અગર જીવમાત્રના ક્ષણિકત્વમાં તેની અપ્રાપ્તિ થાય છે. ૨-૨-૧૮

૩ આપણિય દર્શનમાં અદ્વત્વાકાંક્ષી નિદિ પ્રત્યે અનુભવના પાયામાં છે. અને પ્રત્યેક અનુભવ અનુભવ જાણ છે. જોઈ દર્શનમાં આ આત્માના એકપાત્રનો અનુભવ અનુભવ પ્રત્યે મત્ત નથી પણ પ્રત્યે છે. (૪) ઉપનિષદોમાં જોઈ ગિરિના ઉપાસ તરીકે અભ્યાસકર્તાના અનુભવનો અનુભવ છે એવામાં શીવ સમાધિ અને પ્રત્યાષી જોઈ નિદ છે. (૫) ઉપનિષદોમાં મર્ત્ય જીવોમાં આત્માનો જોઈ અને આત્મામાં મર્ત્ય જીવોનો જોઈ, એવા સર્વોત્તમાવનો પ્રત્યાષ છે. જોઈ દર્શનમાં આત્મા જોઈ નિદ પદાર્થ નિદિ મનાયાથી અને આપણે સર્વે પંચસ્કંધરૂપ અમાન રચનાના ટોવાથી, તથા પ્રત્યેક પંચસ્કંધી ક્ષણિક વસ્તુના સંતાનરૂપ હોવાથી મર્ત્ય પ્રાપ્તિઓ સમાન દુખની તાણમાં તણાવેલા ટોવાથી, સર્વ અનુભવો અને દયાના પાત્ર છે. આ ભાવ અવવાન હોવાથી મર્ત્યોત્તમાવ નિદિ જતા, મુખદુખ શીવ ભાવના વડે પરાપકાર તરફ વધારે જાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ દર્શનની પાછળથી એ મુખ્ય સાખાઓ થઈ. હીનયાન અને મહાયાન હીનયાન એટલે કુંડા માર્ગ અને મહાયાન એટલે મોટા માર્ગ. તેમના સિદ્ધાન્તમાં મુખ્ય બે આ પ્રમાણે છે.

હીનયાન

૧ અવ્યક્તના પ્રતીત્ય સમુદાય વડે વિદ્ય ક્ષણિકરૂપ છે. જગત્ ક્ષણિક હોવાનો ધારા છે.

મહાયાન

જગતના ક્ષણિક હોવાનો પીઠમાં મત્તજ નથી. અત્યંત અને અત્યંત અન્યતર છે.

મહાયાનના અનુયાયીઓમાં મુખ્યમહારાષ્ટ્રિક, એક વ્યસદાસિક, લેહિતારાદી, કુકસિક, બુદ્ધશૂનીય, પ્રવૃત્તિવાદી, મત્તમૈત્ર અવરૂપ અને ઉત્તરજેલના નાગોલાજી મર્ત્યજો યપા. એનામાંની દર્શનનો અને મર્ત્યજિનવાદી એટલી એ મુખ્ય સાખાઓ હતી. ત્યાર પછીથી ત્રણ પ્રમાણમાં થઈ. વાલ્મીકિયો, ધર્મો તર, ભદ્રમાનિક, મંત્રિનીય, પદ્માગ્રિક, મંત્રિમાનિક, મર્ત્યજી, કાચક, મનાન્તિક. એવામાંની પીઠ નામ હેતુવાદી અથવા સર્વોત્તિવાદી પાછુ છે. આ તમામ સાખાઓ છેવટે ત્રણ સાખાઓમાં વહેવાર થઈ ને નીચે પ્રમાણે—

હીનયાન

૧ સાંત્તાનિક

૨ વૈભાષિક

મહાયાન

૩ યોગાચાર

૪ માધ્યમિક

મૈત્રાનિકા અને વૈભાષિકા સર્વોત્તિવાદી થેરાવાદના જોઈ છે. યોગાચાર મત્તજાઓ વિજ્ઞાનવાદી છે અને માધ્યમિકા અન્યવાદી છે.

વૈભાષિકો પાલાર્થ નીકળીનાદિ પંચોત્ત અગ્નિત પ્રત્યેક પ્રત્યાષથી પ્રાપ્ત માને છે. અને સાંતાનિકો પાલ પદાર્થોનું અગ્નિત અનુમાનથી સમગ્ર છે એમ કહે છે. વૈભાષિકો પદાર્થોના અગ્નિતવની ચાર ક્ષણો માને છે. ઉપસ્તિ ક્ષણ, રિચિત્ ક્ષણ, અવરૂપ ક્ષણ, અને રિચિત ક્ષણ. વગી પંચસ્કંધ ઉપસ્તિ પુરૂષ અસાવણે ત્રણ પદાર્થો માને છે. મૈત્રાનિકો પંચસ્કંધ સિવાય પુરૂષને જોઈ પદાર્થ માનના નથી.

સર્વોત્તિવાદીઓના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો નીચે મુજબ છે. ૧ સર્વ દુખમય છે. ૨ પંચસ્કંધ રૂપ મર્મર સંસારી ભાવરૂપ દુખનો સમુદાય છે-૩ સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. ૪ નિરોધ તથા નિર્વાણથી દુખનો નિવેશ આવે છે. આ મત પ્રમાણે ધર્મો તથા પદાર્થોના બે પ્રકાર છે (૧) સંસ્કૃત ધર્મો એટલે વિશિષ્ટ રચનાવાળા (૨) અસંસ્કૃત ધર્મો અથવા અગ્નિ મર્મરના ભૂતભૌતિક અને ચિત્ત ચેત્તરૂપ જોવા બે ભા છે. પંચસ્કંધ ભૂતભૌતિક છે, વેનાસ્કંધ, સંસારસ્કંધ, સંસારસ્કંધ અને વિજ્ઞાનસ્કંધ

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ २-२-१९ ॥

એકબીજાના વિજ્ઞાનનો વિષય છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, ક્રક્રા તે એની ઉત્પત્તિમાંજ નિમિત્ત છે (સમુદાયમાં નહિ).

ક્ષણિકત્વ હોય તો પણ પૂર્વનું વિજ્ઞાન પછીના વિજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી અને સંતતિ (ધારા) હવ તથા જડરૂપ હોવાથી કોઈ પણ અસંભાવના નથી. (ક્ષણિકત્વ હોય

એ ચિત્તચેત્સાત્મક છે. આ સર્વ ધર્મો વિદ્યમાન છે એવો સ્વીકાર છે, પરંતુ તે સર્વ ક્ષણિક છે. આથી ક્ષણિકવાદી છતાં આ વિચારકો સર્વોચ્ચિત્તવાદી છે. પૃથિવ્યાદિ ધાતુઓ સંઘાદિ ધર્મવાળા પરમાણુઓથી રચાય છે. પૃથિવ્યાદિ ચાર ધાતુઓ પરમાણુઓના સમુદાયરૂપ છે. એટલે “સંસ્કૃત ધર્મ” છે. જ્યારે આકાશ “અસંસ્કૃત ધર્મ”માં પડે છે.

ધર્મના ખીગત અસંસ્કૃત વર્ણના ત્રણ પદાર્થો છે (૧) અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ (૨) પ્રતિસંખ્યા નિરોધ (૩) અને આકાશ. પ્રત્યયો અથવા વૃત્તિઓના અભાવે યેનો સમી જ્ય ત્યારે ભાવોની જે અપ્રતીતિ અથવા અદર્શન થાય તેને અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ કહે છે, કેમકે સુદ્ધિ પૂર્વક ભાવોનો વિનાશ તેમાં નથી. અને સુદ્ધિપૂર્વક પદાર્થોનો અભાવ ચિનમા યદ જ્ય ત્યારે પ્રતિસંખ્યા નિરોધ થયો કહેવાય. આ નિરોધ સમાધિમાં અને છેવટના નિર્બીજમાં થાય છે. ત્રીજો અસંસ્કૃત ધર્મ આકાશ છે. તેનું સ્વરૂપ આવરણનો અભાવ કહેવામાં આવે છે. સર્વોચ્ચિત્તવાદી આકાશને ભાવ પદાર્થ માનતા નથી. પરંતુ વિજ્ઞાનના પ્રસવમાં અંતરાય ન આવે એવી અભાવરૂપા રચિતિ આકાશ કહે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વોચ્ચિત્તવાદી હોવાના વાગાઓના સિદ્ધાન્તો મુખ્ય છે. આ સિદ્ધાન્તોમાં ઉત્કટ વૈરાગ્યની ભાવના હોવાથી સામાન્ય પ્રજાના અનુકરણની ઉપર તે યદુ અસર થઈ નહિ તેથી તે હીન એટલે પ્રમાણમાં નીચા પ્રકારનો માર્ગ કહેવાવા લાગ્યો. પાનુ મહાયાને આ દોષને દૂર કર્યો. તેણે સર્વ દેશ અને સર્વ કાલની પ્રજાની ધાર્મિક વાતના બાધવાનો આદેશ કર્યો. તેમાં શીષ્ય, સમાધિના પ્રવેશ વડે નિર્વાણ પામવાને બદલે પ્રજાના દિનને અર્થે પ્રકાશ આપનાર નવા જન્મમાં બોધિસત્ત્વ યદ અવતરવાની ભાવના પ્રવેશ પામી.

પ્રાચીન હીનયાનનો ધર્મોચારગ્રીષ્ઠ સમાધિમા પરિસમાપ્ત થયો અને તે દ્વારા નીતિ અને માનમ શાસ્ત્રનો પાયો નખાયો, ત્યારે આ નવા મહાયાન સંપ્રદાયે વસ્તુના સ્વરૂપ નિર્ણયાર્થે ધર્મોચાર ઉપર ન પ્રભાવાદ કહાડ્યો અને તેમાંથી વિજ્ઞાનવાદ અને જન્યવાદના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો ઉભા થયા.

મહાયાનના મુખ્ય વિચારકો માં અશ્વથોષ, નાગાર્જુન, સ્થિરમતિ, અસંગ અથવા આર્ધસંગ, વસુમંધુ, આર્યદેવ કુમારજીવી, સુદ્ધપાસિત, ચંદ્રપીતિ, ચુચુપતિ, નથા સાંનિદેવ હતા.

મહાયાનની બનેલ શાખાઓમાં જે મુખ્ય શાખાઓ યોગાચાર અને મોધ્યમિક છે. તેમાં યોગાચાર વિજ્ઞાન વાદના નામથી ઓળખાય છે અને મોધ્યમિક ‘જન્યવાદ’ સંજાથી અવધારાય છે. વિજ્ઞાન વાદીના મન પ્રમાણે ભવચક્ર એક વિજ્ઞાનમય ભવની પ્રતીતિ માત્ર છે. આ વાદી ઉત્પત્તિ એ પ્રકારની માને છે. અધિભૂત અને અધ્યાત્મ. અધિભૂત એટલે જાણ જગતની પ્રતીતિ ધણું નિમિત્તોને લઈને ઉભી થાય છે. જેમકે માટી, દંડ, ચક્ર, કુંભાર વગેરે નિમિત્તોને લીધે ધટતી પ્રતીત્યાત્મક ઉત્પત્તિ થાય છે. અધ્યાત્મ અથવા આન્તર જગતની પ્રતીતિ અવિજ્ઞા સંસ્કાર વગેરે ભવ ચક્રના કમરી થાય છે. પ્રતીતિ ઉપરાંત વસ્તુનું અથવા પદાર્થનું અત્ત નથી અને પ્રતીતિઓની વિચિત્રતા વાસનાન્દ વિચિત્રપણાથી થાય છે.

આલેખ વિજ્ઞાન સંબંધી આ મતમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—
‘આલેખ વિજ્ઞાન ચિકારી નિત્ય અથવા પરિણામી નિત્ય છે’ વગી તે પ્રવાહી સંજોન રૂં છે.

નથી) એમ જો કહેના હો તો કહે છે કે ના. કારણકે તેમની ઉત્પત્તિમાંજ, નિમિત્તનો અંગીકાર છે (સમુદાયમાં નહિ). અનુસંધાન સ્વીકારીએ તો સ્થૂંચ હોય અથવા સંબંધ હોય કરવાને કોણ પ્રયત્ન કરે? પણ અહિંમાં સ્થૂંચ નથી એટલે (અનુસંધાન પણ નથી). તેથી સમુદાયની સંભાવના નથી. ૨-૨-૧૬.

ઉત્તરોત્પાદે ચ પૂર્વનિરોધાત્ ॥ ૨-૨-૨૦ ॥

વળી પછીનાની ઉત્પત્તિમાં પ્રથમનો નાશ થાય છે (માટે પણ તે અંભવતું નથી.)

પછીથી પણ ઉત્પત્તિ સંભવની નથી. ઉત્પન્ન થયેલાનું પાછળર તે ઉત્પાદકત્વ બને છે. કારણકે પછીનાની ઉત્પત્તિ સમયે પૂર્વનો નાશ થાય છે. ઉત્પત્તિ ક્ષણમાંજ સ્થિતિ, પ્રકૃત, પ્રાર્થકરણ સર્વનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો વિરોધને લીધે એક પણ ન થાય. ૨-૨-૨૦

અસતિ પ્રતિજ્ઞોપરોધો યૌગપદ્યમન્યથા ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

અસત્તામાં ચિત્ત ચૈતોપત્તિરૂપ બીજી પ્રતિજ્ઞા નાશ પામે છે, નહિ તો અતિ-અન્ધનો અભાવે બધું સામકું બને.

એક ક્ષણિકત્વની પ્રતિજ્ઞા છે. બીજી આરંભકારના હેતુની પ્રતિજ્ઞા કરીને ચિત્ત અને ચૈતો ઉત્પન્ન થાય છે. તે એ પ્રમાણે વસ્તુનો અન્ય ક્ષણ સાથે સંબંધ થવામાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞાનો નાશ થાય છે. અસત્તામાં બીજી પ્રતિજ્ઞા છે. બીજીનો જો અંગીકાર ન થાય તો પ્રતિજ્ઞાનો અભાવ હોવાથી સર્વતઃ એકી વખતે મર્વ ઉત્પન્ન થાય. ૨-૨-૨૧

તે વિષુ અથવા વ્યાપક છે. પણ એવા અર્થમાં કે તે મમે તે દેશ કાલમાં મનિઆગનિ કરી શકે એવા સામર્થ્યવાળું છે. તે અપ્રશુદ્ધ અને પ્રશુદ્ધ બંધિમાં ક્રમશઃ વિકાસ પામે છે. વિનાશ વાદના પ્રવર્તકોમાં અશ્વધોષ (ઈ. સ. ૮૦) અને પાલળથી અસંગ (ઈ. સ. ૫૦૦) તથા વસુધેવ (ઈ. સ. ૪૨૦-૫૦૦) પ્રખ્યાત છે.

આ મનનું સાહિત્ય નીચેના ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ પાય છે.

નાગોબુની માધ્યમિક કારિકા, શુદ્ધપાત્રની મૂલકવ્યમરસિ. આર્યદેવનું હસ્તવલ. ભાવા વિવેકની મણિદયકારિકા, કૃષ્ણદેવની મામપ્રતીત્યવસ્તુવાદ, ચંદ્રપ્રીતિની માધ્યમિકવૃત્તિ, જ્યોત્સ્વની માધ્યમિકવતારકા.

માધ્યમિક મન-અર્થવાદ તે મહાપાનની બીજી શાખા છે. તેના પ્રવર્તકોમાં નાગોબુન તથા આર્મોદાણ દેવના નામ યુગ્ય મનાય છે. આ મન પ્રમાણે પરમનર ઉત્પન્ન થાય તેવું નથી. તેમ નાશ પામે તેવું નથી. વળી તે સ્થિર અથવા નિત્ય કહેવાય તેવું નથી, તેમ અસ્થિર અથવા વિનાશી પણ નથી, તે એક છે એમ કહેવાય તેમ નથી, તેમ અનેક છે એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, તે આવનું નથી તેમ જવું પણ નથી. “અર્થવાદ” શબ્દ આ અર્થમાં વપરાયો છે.

સૂ ૨૦—આદ મન પ્રમાણે સંસારની ઉત્પત્તિરૂપ ચર્ચ શકની નથી એમ ઉપર જણાવ્યું. અહિં આ અગ્રિમ ઉત્પત્તિ પણ અંભવની નથી એમ કહે છે. ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ જ અન્યને ઉત્પન્ન કરે પણ ઉત્પત્તિ ક્ષણમાંજ તે ઉત્પન્ન થયેલાનો નાશ હોવાથી તે ઉત્પાદક બની શકે નહિ.

સૂ ૨૧—(૧) આવગન પ્રત્યય, સમન્તર પ્રત્યય, અધિપતિ પ્રત્યય અને સદકારિ પ્રત્યય એ આર. હેતુને પ્રાપ્ત કરીને વિજ્ઞાન સ્વસ્થાત્મક વિજ્ઞાન અને વેદના સ્વસ્થાત્મક ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે.

૨ એ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞામાં એક પ્રતિજ્ઞામાં સર્વજ્ઞ ક્ષણિક કહેલું છે અને બીજીમાં ગાર હેતુને પ્રાપ્ત

પ્રતિસંખ્યાપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રસિરવિચ્છેદાત્ ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

પ્રતિસંખ્યા નિરોધ અને અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ પણ અનંતા નથી. કારણકે (પદાર્થોની સંતતિનો) નાશ નથી.

અને વર્ણાન્વેનાશિકો કલ્પના કરે છે કે શુદ્ધિથી જોધ્ય ત્રણ પદાર્થોથી જુદું, સંદૃષ્ટ, અને ક્ષણિક તે છે. ત્રણ એટલે જે નિરોધ અને આકાશ. હમણાં જે નિરોધના અંગીકારમાં હોય દેખાઈ છે.

પ્રતિસંખ્યા નિરોધ એટલે લાંબાનો શુદ્ધિપૂર્વક વિનાશ. તેથી વિપરીત તે અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ. ત્રણે પણ કેહવાપાયાને ચોખ્ખું નથી. નિરોધદ્વયને પ્રાપ્ત કરતા નથી. સંતતિનો વિચ્છેદ હોવાથી અને પદાર્થોના નાશકનો સંબંધ ન હોવાથી પ્રતિબંધ સંબંધનો પણ અભાવ છે. પ્રથમનો નિરોધ-પદાર્થ વિષયનો ક્લેશ છે. બીજો નિરોધ ક્ષણિકતા અંગીકારથીજ સિદ્ધ થાય છે. આથી તેનો અંગીકાર વકરવો જોઈએ નહિ. ૨-૨-૨૨.

હરિને ચિત્ત અને ચેત્ત્વા ઉત્પન્ન થાય છે. આ જે પ્રતિજ્ઞામાં જે પદાર્થોનો અન્ય ક્ષણમાં સંબંધ હોય છે એવું સ્વીકારે તે પછી પ્રથમની પ્રતિજ્ઞા નષ્ટ થાય. અને જે અન્ય ક્ષણમાં સંબંધ ન સ્વીકારે તે પછી બીજી પ્રતિજ્ઞા નષ્ટ થાય, કારણ કે પદાર્થનું અન્ય ક્ષણના સંબંધના અભાવથી આર પ્રકારના હેતુના સમુદાયનો અભાવ હોય છે. હેતુ સમુદાયનો અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો નિયામકના અભાવથી સંધર્મ સર્વમાંથી એકાગ્રિક ઉત્પન્ન થાય.

અહિંઆં જન્માવેલા આર હેતુઓમાં આક્રમ્યન પ્રત્યય એ વિષય છે. જેમ નીકપદાર્થના વિજ્ઞાનો વિષય નીક વસ્તુ તે આક્રમ્યન છે. વસ્તુ વગર તેનું જ્ઞાન યદ્ય શકે નહિ, માટે કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાન માટે તે વસ્તુ હોવી જોઈએ. તેના આક્રમ્યનથીજ તે જ્ઞાન ત્યાં રિયર રહે. સમનન્તર પ્રત્યય એટલે પૂર્વજ્ઞાન. જ્ઞાનમનમાં ક્ષણિક જ્ઞાનની ધારાઓમાં પૂર્વજ્ઞાન પછીના જ્ઞાનનું કારણ છે, અને તેનેજ તેઓ મન કહે છે. આથીજ જેમ વિષય. તેમ મનનું અનુસંધાન થવું જોઈએ. પછીથી અશિષિતિ પ્રત્યય એટલે મનુ વગેરે ધનિયો પણ તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં સાહાયક છે અને સહકારિ પ્રત્યય એટલે “આલોક” પ્રકાશ આ આર પ્રત્યયોના હેતુથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલો હેતુ જ્ઞાનનો સમકાલીન છે પણ તે હેતુ હોવાથી તેની પૂર્વે હોવો જોઈએ. પછીનો હેતુ સંસ્કારરૂપ છે. તે જ્ઞાનનો બોધ કરાવે છે. ત્રીજો હેતુ જ્ઞાનના રૂપાદિ વિષયનું નિયમન કરે છે અને છેલ્લો હેતુ જ્ઞાનને સ્પષ્ટ બનાવે છે.

(ચિત્ત એટલે જ્ઞાન, અને ચેત્ત્વા=ચુખાદિ)

સૂ ૨૨—(૧) આના અર્થ માટે વાંચો મુત્ર ૧૮ ઉપરની નોંધનો છેવટનો ભાગ (૨) દરકાળે ઉત્પન્ન થતા ઘટનો પણ નાશ થાય છે તેનું જ્ઞાન કુશલ કુંભારને પણ થતું નથી માટે તે મુક્ત કહેવાય છે (૩) અનિર્વાચ્ય (૪) સંતતિ-ધારા-સતત વહેવું. હેતુ અને કારણે વહેતો પ્રવાહ (૫) આ પ્રવાહમાં હેતુ અને કલ્પના પ્રવાહમાં) પહેલાનો બીજાની સાથે કારણસંબંધજ છે, નાશક સંબંધ નહિ (૬) પ્રયોજન નૈનદિ હોવાથી તે સ્વીકારવા જેવું નથી. (૭) પ્રથમ કાળે ઉત્પત્તિ, બીજા કાળે નાશ અને તૃતીયકાળે ફરી પાછી ઉત્પત્તિ એવા અંગીકારથી.

શુદ્ધિપૂર્વક લાવેલા વિનાશને પ્રતિસંખ્યા નિરોધ કહે છે અને અશુદ્ધિપૂર્વક થતા નાશને અપ્રતિ સંખ્યા નિરોધ કહે છે. આ જન્મે પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. કારણકે ભાવોની સંતતિનો નાશજ નથી. આર ક્ષણિક હોવાથી નાશકનો સંબંધ નેમતામાં નથી. આથી અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ સ્વીકારે નહિ. તેમ જીવન પ્રકારના નિરોધનું કલ્પન કરવાની જરૂર નથી કારણકે તે આવેલા સંબંધના અંગીકારથી સિદ્ધ છે.

ઉભયથા ચ દોષાત્ ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

વળી બન્ને નિરોધમાં હોય છે.

પ્રતિજ્ઞાનિરોધની અન્તર્ગત અવિદ્યાનો વિનાશ તેજ મોક્ષ એવું ક્ષણિકવાદીઓ અને મિથ્યાવાદીઓ માને છે. સ્પષ્ટિકર અવિદ્યાના નિર્દોષ વિનાશમાં શાસ્ત્રનું વૈકલ્ય છે. અવિદ્યા અને તેના કાર્યના અસાવધી સહેતુક પણ નથી. વન્ધ્યાપુત્રથી રક્તજી સર્પનો નાશ કરાતો નથી. આથી બન્ને રીતે પણ દોષ છે. ૨-૨-૨૩

આકાશોચાવિશેષાત્ ॥ ૨-૨-૨૪ ॥

વળી આકાશમાં ભેદ નથી.

આકાશમાં પણ સર્વ પદાર્થની માફક વસ્તુત્વના વ્યવહારના વિશેષ નથી. ૨-૨-૨૪.

અનસ્મૃતેશ્ચ ॥ ૨-૨-૨૫ ॥

પાછળથી સ્મરણ પણ છે.

સર્વ ક્ષણિકવાદનો ખાધ થયો. “તે પદાર્થ આજ છે” તેવા અનુસ્મરણથી અનુભવ અને સ્મરણનું એકાશ્રયત્વ તથા એક વિષયત્વ બને છે. ૨-૨-૨૫

સૂ. ૨૩—માયાવાદિ તથા બોદ્ધાને આ સૂત્રથી નિરુત્તર કર્યા છે. (૧) અવિદ્યાનો તેના પરિક્ષે સહિત નાશ થવામાં કાંઈ હેતુ હોયો નોંધજો. જો હેતુ નહોતો તો અવિદ્યાનો નાશ જાણીતો નાશ નિરુપયોગી બને. જો તે હેતુની અપેક્ષા રાખે છે એમ કહેવામાં આવે તો અભ્યુપગમહાનિનો દોષ લાગે છે. માટે બન્ને પ્રકારે આ મત યુક્ત નથી.

સૂ. ૨૪—જે પ્રકારના નિરોધ વિશેનાં મતને દૂર કરીને હવે ત્રીજા આકાશ પદાર્થ વિશેના મતનું અવરણ કરે છે. (૧) જેમ જુની ઉપર ઘટ હોય છે અને જલમાં નાકા હોય છે તેમ આકાશમાં પણ અમુક વસ્તુનો વ્યવહાર હોયો નોંધજો, પણ તેવો વ્યવહાર હોઈ શકતો નથી. આકાશ એટલે ખાલી જગ્યા તેમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ નથી. આથી કાંઈ વસ્તુનો વ્યવહાર તેમાં કરી શકતો નથી આમ બોદ્ધાને મત છે, પણ સૂત્રકાર આકાશમાં વસ્તુનો વ્યવહાર હોય છે એમ જણાવે છે માટે તે નિરૂપાય અગર અવસ્તુ નથી; પણ ભાવરૂપ વસ્તુ છે. આકાશને ભાવરૂપ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાને સંકર નીચે પ્રમાણે અનુમાનો કરે છે. (૧) શબ્દો વિશેષગુણઃ સ્વરૂપાદિભિર્વસ્તુભિર્નિર્મિત્ત્વાત્ સ્વસ્વેત્ આથી શબ્દ શુણ્ણ છે એવું સિદ્ધ થયું. (૨) શબ્દને રહેવાનો અમુક દ્રવ્ય નોંધજો માટે કહે છે શબ્દો દ્રવ્યસમ્ભવેતઃ શુણ્ણત્વાત્ સંયોગત્ ॥ (૩) આકાશ એવું દ્રવ્ય છે કે જેમાં શબ્દ શુણ્ણ રહે છે. શબ્દઃ પ્રથિવ્યાવદ્રવ્યાગ્નિરેક્તદ્રવ્યાભિતઃ, અદ્રવ્યાભિતઃ સતિ સમવાયકમરણત્વાત્ । યમૈવમ્ તમૈવમ્ યથા રૂપમ્ ॥

ભારતર નીચેના શ્લોકનું અવતરણ કર્યું છે. તે શુદ્ધનો દોષ એમ જણાવે છે. આ શ્લોકમાં આકાશને ભાવરૂપી વર્ણવેલું છે. આકાશસ્ય સ્થિતિર્વાયવાચ્ય જયતઃ સ્થિતિઃ । તાવન્મમસ્થિતિર્મૂળાજગદ્દુઃસ્થાનિ નિપ્પતઃ ॥

સૂ. ૨૫—(૧) ક્ષણિકવાદની અન્તર્ગત જાણવાતા અનુસ્મૃતિને હેતુ જણાવ્યો છે. તે આ રીતે. અમુક ઘટને પ્રથમ જોયા પછી બ્યારે તેને જોવામાં આવે છે ત્યારે જોનાર આ ઘટને પ્રથમ જોયેલા તેજ છે એવી રીતનું સ્મરણ તાણું કરે છે. આ પછીના સ્મરણ કાળમાં પ્રથમ જોયેલા ઘટનું અનુસંધાન થાય છે. જો ક્ષણિક વાદને માનીએ તો પછી જે ક્ષણ ઘટને જોયો તે જાણે તેનો નાશ થવાથી બીજી તેનો અનુભવ તથા સ્મરણ સર્થ શકે નહિ. એકેક ઘટ અનેક વિષય બને માટે ક્ષણિકવાદ અમંગલ છે.

નાસતોદ્દષ્ટતાત્ ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

અસત્માંથી કાર્ય દેખાતું નથી.

અને પછી ઉપમર્દન વગર પ્રાદુર્ભાવને પૈનાગ્રિકો માનતા નથી. તેમ જો જ્ઞાને તો અસત્માંથી, અતીક્રમાંથી કાર્ય થાય. તેમ નથી. તેણે જોવામાં આવતું નથી. શશશૃંગથી કોઇ પણ કાર્ય જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે વ્યાસચરણે સેતુનું કારણત્વ પૂર્વપાદમાં જણાવીને નિરાસ કર્યો. વેદ જો કે સ્પષ્ટ છે છતાં પણ દૈત્યના વ્યામોહ માટે પ્રવૃત્ત શયેલા લગવાનું, બુદ્ધની આજ્ઞાથી “હ મહાબાહુ રૂદ્ર ! તું મોહુશાસ્ત્રો ઉત્પન્ન કર. (વ. પુ. ૭૦-૩૬) ‘હ મહાબુજ્ઞ ! જોડું’ તથા અન્યત્ર દેખાડ અને તમારાં કલ્પિત શાસ્ત્રોથી તું મનુષ્યોને મારાથી વિમુખ કર” (વ. પુ. ૩.) એ પ્રમાણે મહાદેવ આદિ પોતાના અંશથી અવતરીને વૈદિકમાં પ્રવેશ પામી, વિશ્વાસ માટે વેદના વિભાગોનું યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરીને, સત્-અસત્થી વિલક્ષણ અસત્ના ઉપર પર્યાયરૂપ અવિદ્યાને સર્વના કારણ તરીકે સ્વીકારીને, તેની નિવૃત્તિ માટે-જ્ઞાનિના શ્રદ્ધારૂપ પાખણડ સંન્યાસને દેલાવીને સર્વ લોકને વ્યામોહિત કર્યા. વ્યાસ પણ કલ્પ કરીને શંકરને શાપ આપી શાન્ત થયા. આથી અગ્નિરૂપ જો સર્વના ઉદ્ધાર માટે જે પ્રમાણે (શાસ્ત્રો) સાંભળ્યાં છે તે પ્રમાણે શ્રુતિ તથા સૂત્રોને યોજીને સર્વ મોહનો નિરાસ કર્યો એમ સમજવું. પ્રથમ અધ્યાયમાંજ તે મતને શ્રદ્ધાને વિસ્તારથી નિરાકરણ કર્યું છે તેથી અહિં આ કહેતા નથી. ૨-૨-૨૬

ઉદાસીનાનામપિ ચૈવં સિદ્ધિઃ ॥ ૨-૨-૨૭ ॥

વળી સાધન રહિતોની પણ આ પ્રમાણે સિદ્ધિ છે.

જો કે અભાવમાંથી લાવની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે. તેમ હોય તો ઉદાસીન-સાધન-રહિતોને પણ સર્વ ધાન્યાદિની સિદ્ધિ થાય. કારણ કે તે અભાવને સુક્ષ્મ છે તેથી. ૨-૨-૨૭

૫ નાભાવ ઉપસંખ્યેરિયધિકરણ.

નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ ॥ ૨-૨-૨૮ ॥

(બાહ્ય પદાર્થરૂપ પ્રપંચનો) અભાવ નથી. કારણ કે તેની ઉપલબ્ધિ છે.

આ પ્રમાણે કારણની અસત્યતાનું નિરાકરણ કરીને વિજ્ઞાનવાદિને અભિમત પ્રપંચની

સૂ ૨૬—પ્રથમના આઠ મુદ્દામાં શલ્કિત્વવાદનો નિરાસ કર્યો. દરે અભાવમાંથી લાવની ઉત્પત્તિ વિના વાદનું નિરાકરણ કરે છે. (૧) આ બોદ્ધાનું સત્ત્વ છે, તેનો અર્થ આ છે. જેમ કુધનું ઉપમર્દન થયો સિવાય દિલ્લિ ઉપચય થતું નથી તેજ પ્રમાણે બીજાના ઉપમર્દન સિવાય અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી માટે અભાવમાંથી લાવની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ. (૩) શ્વસરૂંભની માફક (૪) અવિદ્યા વાદનું અપમર્દન કરે છે. (૫) આ વાક્યો વરાહ પુરાણની ૨૬ ગીતામાં છે. (૬) આ વાક્ય પદ્મપુરાણના ઉત્તરખણ્ડમાં મદસ્તનામના આરંભમાં છે. (૭) આથી માયાવાદ પદ્મ કૃષ્ણવાણ છે એનું જ્ઞાનુભવે છે.

સૂ ૨૭—(૧) જો અભાવથી લાવની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ખેતરમાં કૃપિ નહિ કરનાર-ઉત્તમીનોને પાનું વગર વાળે અને લાજે ખેતરમાંથી ધાનની પ્રાપ્તિ થાય.

સૂ ૨૮—યોગાચારાભિમત અથવા વિજ્ઞાન વાદીને ઉત્તર આવે છે. પ્રપંચની ઉપલબ્ધિ

માફક આ પ્રમાણે સૌત્રાન્તિક વિજ્ઞાન વાદિને પણ સામો જવાબ આપ્યો. માધ્યમિક તો માયાવાદિની. માફક અસંખ્ય ગ્રાસતોર હોવાથી તેની કોયેશા કરવી જોઈએ. આથી તેનું નિરાકરણ આગમ્ય કરવા નથી. ૨-૨-૩૨

સર્વધાનુપપત્તેશ્ચ ॥૨-૨-૩૩॥

અને કોઈ પણ રીતે તેની સંભાવના નથી.

વંધારે શું ? જેમ જેમ બાહ્યવાદનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે અસંખ્ય જણાય છે. માટે તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. 'ચ' શબ્દથી વેદ વિશેષ મુખ્ય છે. ૨-૨-૩૨

૬ નૈકસ્મિન્નસંભવાદિયધિકરણ.

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૨-૨-૩૩ ॥

(દિગંબર મતમાં સમભંગીનય) એક વસ્તુમાં સંભવતો નથી.)

દિગંબર મતનું નિરાકરણ કરે છે. તેઓ અન્તર્નિષ્ઠ હોવાથી પ્રપંચમાં ઉદાસીન છે અને સમભંગીનયને પરાની ઇચ્છાથી કહે છે. “હોય” એવા શબ્દવાળું અશીષ વચન અને તેના આધારરૂપ આશય વિજ્ઞાન તેના સમભંગમાં હોય છે. આમ હોવાથી બપોરે યુતિનાં વિજ્ઞાનથી વાસનાને ઉત્પન્ન કરવાની હોય ત્યારે યુતિ વિજ્ઞાનનો આધાર આશય વિજ્ઞાન નષ્ટ પામતું હોવાથી આધારના અભાવમાં પણ વાસનાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (૨) માયાવાદી જેમ શ્રુતિની છાયાનો આશ્રય કરીને ગમે તેમ પ્રલાપ કરે છે તેમ બૌદ્ધ પણ સુક્તિનો આશ્રય કરીને પ્રલાપ કરે છે કારણ કે આશય વિજ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી વાસનાનો આધારરૂપ તેનો સંભવ નથી.

સૂ ૩૩—આ અધિકરણથી જનાગમના મનનું ખણન કરે છે. જેનો પોતાની સિદ્ધ દશાવાળા વિચારકોને તીર્થકર દહે છે. આજ સુધીમાં તેમના ૨૪ તીર્થકરો થઈ ગયા છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આ ધર્મ સંપ્રદાય પ્રાચીન સમયના છે. આ ધર્મના મુખ્ય બે સંપ્રદાયો છે. સ્વેતાંબર અને દિગંબર. આ બન્ને એક છતાં ચાર મુદ્દામાં તેમનામાં વિચાર ભેદ છે. (૧) દિગંબરોના અભિગ્રાપ પ્રમાણે તીર્થકરો આહાર વિના જીવી શકે છે. સ્વેતાંબરો આહારનો સંભવ સ્વીકારે છે. (૨) સ્વેતાંબરો માને છે કે દેવનંદીના ગર્ભસ્થાનમાંથી મહાવીરનો ગર્ભ ત્રિશક્ષામા સ્થાપવામાં આવ્યા હતા, આ મંતવ્ય, દિગંબરો માનતા નથી. (૩) વસ્ત્ર તથા પરિચ્છેદ કરનાર સાધુ કૈવલ્ય પામતો નથી એમ દિગંબરો માને છે. (૪) સ્ત્રીઓને મોક્ષનો અધિકાર નથી એમ પણ તેઓ માને છે. જેન દર્શનના પ્રમાણુ ગ્રંથોને ચાદ પર્વ અને અગીઆર અંગ દહે છે. આ ઉપરાંત દશ પ્રંકીર્ણ, ૭ ઉદ સત્ નાન્દી અનુયોગદ્વાર અને ચાર મુલ સૂત્રો છે. તેના નવા સાદિયનો ક્રમ મીચે પ્રમાણે છે. (૧) ઉમર માતિનું તત્વાર્થધિગમ સૂત્ર (સન ૧૦૮૫ સુધી) (૨) સિદ્ધગેન કિવાકરનો ન્યાયાવાનાર (ઇ. સ. ૫૩૩.) (૩) હરિભદ્રનું પદ્ધર્શન સમુચ્ચય (ઇ. સ. પાંચમું સદ્) (૪) તેમિચંદ્રનો વ્યસસંગ્રહ (ઇ. સ. ૧૧૫૦) (૫) વિશેવાવરચક બાપ્ય (૬) તદ્વાર્નિક ચાંત્યાચાર્યની રીકાવાળું (૭) અનંતવીર્યની પરીક્ષાસૂત્ર લઘુરૂપિ (ઇ. સ. ૧૦૩૯) (૮) હેમચંદ્રનું મોગશાસ્ત્ર (ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨) (૯) દેવસુરિનો પ્રમાણુમય તત્ત્વલોકાકાંકર (ઇ. સ. ૧૦૮૬-૧૧૬૯) (૧૦) મહિ-

* આ હમીડત તથા ઉપરની બોલો મોટી હમીડતનો આધાર સં. નર્મદાગંકર દેવગંકર મહેતાના “દિન્દ ધર્મના વત્તમાનના ઇતિહાસ”માંથી લીધો છે.

અસત્યતાનું નિરાકરણ કરે છે. તે કહે છે કે જ્ઞાનથી જુદો પ્રપંચ નથી પણ તેમ નથી. આ પ્રપંચનો અભાવ નથી. તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી પ્રપંચની ઉપલબ્ધિ છે. જે અમૂક વસ્તુની ઉપલબ્ધિ જોતો હોય તે એમ કહે કે મને ઉપલબ્ધિ થતી નથી તો તેના વચનમાં કેવી રીતે વિશ્વાસ મૂકાય? ૨-૨-૨૮

વૈધર્મ્યાચ ન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

અને સ્વપ્ન વગેરેની આફક બાહ્ય પદાર્થ નથી કારણ કે તે બંનેમાં મળતાવડું નથી.

અહિંમાં શંકા કરે છે. કદાચ ઉપલબ્ધિથી વસ્તુનું અસ્તિત્વ સૂચવાતું નથી. સ્વપ્ન, ભાયા, ભ્રમ ઇત્યાદિમાં અન્યથા દેખાય છે તો કહે છે કે ના, સ્વપ્નાદિમાં ત્યારેજ અથવા સ્વપ્નના અંતમાં વસ્તુનો અન્યથા ભાવ જણાય છે. જાગરણ દશામાં તેમ નથી. વર્ષ પછી પણ જોવાતો સ્વપ્ન સ્વપ્ન છે. ૨-૨-૨૯

ન ભાવોનુપલબ્ધેઃ ॥ ૨-૨-૩૦ ॥

ઉપલબ્ધિ નથી તેથી (વાસનાની) સત્તા (તમારા મતમાં) નથી.

જે વળી કહેવાય છે કે બાહ્ય અર્થ સિવાય પણ વાસનાથી જ જ્ઞાન વૈચિત્ર્ય થશે તો કહે છે ના. વાસનાનો ભાવ નથી. તમારા મતમાં બાહ્યાર્થની ઉપલબ્ધિ નથી. ઉપલબ્ધ વસ્તુજ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે. અનાદિ હોવાથી અન્ધપરમ્પરાન્યાયથી તેની અપ્રતિષ્ઠા જાણે છે. અર્થ સિવાય વાસના હોતી નથી. વાસના સિવાય અર્થ હોય છે તો તેથી અન્યથ અને વ્યતિરેકથી અર્થની સિદ્ધિ જાણે છે. ૨-૨-૩૦

ક્ષણિકત્વાચ્ચ ॥ ૨-૨-૩૧ ॥

(આલયવિજ્ઞાન) ક્ષણિક છે તેથી પણ (વાસનાનો આધાર નથી.)

વાસનાનો આધાર પણ નથી. આલય વિજ્ઞાન ક્ષણિક હોય છે. વૃત્તિ વિજ્ઞાનની

હોવાથી તેનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ. પાંચ સ્કન્ધમાંથી કદાચ વિજ્ઞાન સ્કન્ધનેજ વિજ્ઞાન વાદીઓ સ્વીકારે છે, કારણ કે બીજા ચાર સ્કન્ધોમાં બાહ્ય પ્રપંચનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે.

સૂ ૨૯—(૧) પ્રજ્ઞા બાહ્ય હોવાથી તેના અસ્તિત્વનો અંગીકાર કરી શકાય નહિ. સ્વામિક પદાર્થોની આફક બાહ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ નથી, કારણ કે સ્વામિક પદાર્થો અને બાહ્ય પદાર્થો વચ્ચે ઘણો ભેદ છે; બાહ્ય પદાર્થ તો વર્ષ પછી જુઓ તો પણ જણાશે અને સ્વામિક તો સ્વપ્નકાળે જ જાણી શકશો. માટે બાહ્ય પદાર્થોને સ્વપ્નના પદાર્થો જેવા કહીને તેનો અભાવ છે એમ કહી શકાશે નહિ.

સૂ ૩૦—(૧) વાસના અનુભવથી ઉત્પન્ન કરાયેલો સ્મૃતિ બંનિત સંસ્કાર છે. તેની ઉત્પત્તિ અનુભવ વગર સિદ્ધ થતી નથી. અનુભવ અર્થ વિના સિદ્ધ થઈ શકે નહિ પણ બૌદ્ધમતમાં અર્થ જ નથી તો પછી વાસનાનો જન્મ શી રીતે હોઈ શકે? (૨) જો એમ કહેવામાં આવે કે વિચિત્ર જ્ઞાનથી વાસના અને વાસનાથી વિચિત્ર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે રીતે અનાદિ કાળથી આ પરંપરા છે તો તેના સામે આ કહેવાય છે. (૩) બાહ્ય પદાર્થોના અભાવથી વાસનાઓની સત્તાજ સંભવતી નથી. ભાવ ઉપલબ્ધ હોય તોજ તે વાસનાનો જન્મ જાણે.

સૂ ૩૧—(૧) જે પ્રકારની વૃત્તિઓમાં એક વાસનાને ઉત્પન્ન કરનારી પૂર્વ ક્ષણમાં હોય છે,

માફક આ પ્રમાણે સૌત્રાન્તિક વિજ્ઞાન વાદિને પણ સામો જવાબ આપ્યો. માધ્યમિક તો માયાવાદિની. માફક અસંખ્ય ગોઠતોર હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. આથી તેનું નિગકરણ આગળ કરના નથી. ૨-૨-૩૧

સર્વધાનુપપત્તેશ્ચ ॥૨-૨-૩૨॥

અને કોઈ પણ રીતે તેની સંભાવના નથી.

વંધારે શું ? જેમ જેમ બાહ્યવાદનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે અસંખ્ય જણાય છે. માટે તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. જો શબ્દથી વેદ વશોધ મુખ્ય છે. ૨-૨-૩૨

૬ નૈકસ્મિન્નસંભવાદિયધિકરણ.

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૨-૨-૩૩ ॥

(દિગંબર મતમાં સમભંગીનય) એક વસ્તુમાં સંભવતો નથી.)

દિગંબર મતનું નિરાકરણ કરે છે. તેઓ અન્તર્નિષ્ઠ હોવાથી પ્રપંચમાં ઉદાસીન છે અને સમભંગીનયને ખરની ઇચ્છાથી કહે છે. “હોય” એવા શબ્દવાળું અભીષ્ટ વચન અને તેના આધારરૂપ આશ્રય વિજ્ઞાન તેના સમગ્રમાં હોય છે. આમ હોવાથી જ્યારે વૃત્તિનાં વિજ્ઞાનથી વાસનાને ઉત્પન્ન કરવાની હોય ત્યારે વૃત્તિ વિજ્ઞાનનો આધાર આશ્રય વિજ્ઞાન નષ્ટ પામતું હોવાથી આધારના અભાવમાં પણ વાસનાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (૨) માયાવાદી જેમ શ્રુતિની છાયાનો આશ્રય કરીને ગમે તેમ પ્રલાપ કરે છે તેમ બૌદ્ધ પણ યુક્તિનો આશ્રય કરીને પ્રલાપ કરે છે કારણ કે આશ્રય વિજ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી વાસનાનો આધારરૂપ તેનો સંભવ નથી.

સૂ ૩૩—આ અધિકરણથી જનાગમના મનનું ખણન કરે છે. જેનો પોતાની સિદ્ધ દશાવાળા વિચારકોને તીર્થકર કહે છે. આજ સુધીમાં તેમના ૨૪ તીર્થકરો થઈ ગયા છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આ ધર્મ સંપ્રદાય ગ્રામીન સમગ્રાય છે. આ ધર્મના મુખ્ય બે સંપ્રદાયો છે. સ્વેતાંબર અને દિગંબર. આ બન્ને એક છતાં ચાર મુદ્દામાં તેમનામાં વિચાર ભેદ છે. (૧) દિગંબરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તીર્થકરો આહાર વિના જીવી શકે છે. સ્વેતાંબરો આહારનો સંભવ સ્વીકારે છે. (૨) સ્વેતાંબરો માને છે કે દેવનંદીના ગર્ભસ્થાનમાંથી મહાવીરનો ગર્ભ ત્રિશલામાં રચાપવામાં આવ્યા હતા, આ મતવ્ય, દિગંબરો માનતા નથી. (૩) વજ્ર તથા પરિઘ કરનાર સાધુ કૈવલ્ય પામતો નથી એમ દિગંબરો માને છે. (૪) સ્ત્રીઓને મોક્ષનો અધિકાર નથી એમ પણ તેઓ માને છે. જેન દર્શનના પ્રમાણુ અન્થેને યાદ પર્વ અને અગીઆર અંગ કહે છે. આ ઉપરાંત દસ પ્રંકીણું, ૩૩ ઉદ સત્ર નાન્દી અનુયોગદાર અને ચાર મૂલ મતો છે. તેના નવા સાહિત્યનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ઉમર યાતિનું તત્વાર્થોધિગમ સત્ર (સન ૧૦૮૫ સુધી) (૨) સિદ્ધએન દિવાકરનો ન્યાયારનાર (ઇ. સ. ૫૩૩) (૩) હરિભદ્રનું પદ્ધતિનું સમુચ્ચય (ઇ. સ. પાંચમું સદ્) (૪) નેમિચંદ્રનો વ્યયમંત્ર (ઇ. સ. ૧૧૫૦) (૫) વિશેષાવરયક લાખ (૬) તર્કવાર્તિક શાસ્ત્રાચાર્યની ત્રીકાવાળું (૭) અનંતવીરની પરીક્ષાસત્ર લઘુવૃત્તિ (ઇ. સ. ૧૦૩૬) (૮) હેમચંદ્રનું યોગશાસ્ત્ર (ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨) (૯) દેવસૂત્રનો પ્રમાણુમય તત્વાલોકાવંકર (ઇ. સ. ૧૦૮૬-૧૧૬૯) (૧૦) મલ્લિ-

* આ હપીકર તથા ઉપરની બૌદ્ધ મતોની હપીકરનો આધાર શ્રી. નર્મદાસ કર દેવગર મહેતાના “દિન્દિ ધર્મના તત્ત્વમાનના :નિદાગ”માંથી લીધો છે.

(તેમના મતેપદાર્થો વિષે) છે. “છે, છે નહિ” એમ અન્યથા દરેક જૂઠા જૂઠા તેમ સમુદાયથી, સાત રીતે હોય એવી (પદાર્થો વિષે ઉક્તિ) બને છે. તેની એકમાં યોગના કરે છે (એક વસ્તુના અસ્તિત્વને સાત રીતે ગ્રામજન્ય છે.) તે વિરોધથી અસંભવિત હોવાથી અયોગ્ય છે. ૨-૨-૩૩

સેનની સ્વાહવાદ મંજરી (ઇ. સ. ૧૨૯૨) (૧૧) ગુપ્તરાજની તર્કસંહ્યાદીપિકા (ઇ. સ. ૧૩૬૫ સંકુ) આ ઉપરાંત, ખીલ પશુ મન્યો છે. જૈન દર્શનમાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને આસ્તિય એ ત્રણ રત્નો મનાય છે. તમાં તત્ત્વોના એ વિભાગ પચાય છે-અવતત્ત્વ અને અઅવતત્ત્વ. આ ઉપરાંત અવતો અશ્વ સાથે સંયોગ વિયોગ કરાવનાર તત્ત્વો તે સંયોગજન્ય બંધ અને વિયોગજન્ય મોક્ષ. એ પ્રક્રિયામાં આસ્તવ, મંદર, નિર્દર બંધ અને મોક્ષ એવાં તત્ત્વો છે.

“આ આગમમાં અવો અનેક છે. તે આદિ તથા અંત વિનાના છે. સામાન્ય બોધ અને વિશેષ બોધ તેમના સ્વભાવ ધર્મો છે, અને મુક્ત તથા સંસારી એવા બે સુખ્ય વર્ગમાં પડે છે. મુક્ત અવો એક સ્વભાવવાળા, જન્માદિ ક્ષેષ વગરના, અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય, અને અનંત આનંદવાળા છે. અવતો સ્વાભાવિક દર્શન જ્ઞાન, વીર્ય અને સુખ સામગ્રીને પ્રતિબદ્ધ કરનાર આ ભાવસ્ત્રવો મળી બંધ હેતુઓ ઉભા થાય છે. આ આસવાના અભાવે, ધાર્મિકધર્મો દ્વારા થયા પછી, અધાર્મિક ધર્મ અથવા સંવરનો અભાસ ક્યાં પછી અને શેષ ધર્મોશયોને નિર્જેશ વડે ક્ષય થયા પછી અવતો જે સ્વભાવસિદ્ધ સુખ પ્રકટ થાય છે તેને મોક્ષ કહે છે.

આ દર્શન વસ્તુવાદમાં બૌદ્ધ અને વેદાન્તની વચ્ચે કક્ષા કરે છે. વેદાન્ત વસ્તુને ત્રણ કાળમાં સત્ કહે છે અને બૌદ્ધો તેને કાળ નત્તાવાળી અને ધારાવાળી અથવા સંતાનના રૂપમાં મિથ્યા સત્ હોય એમ કહે છે. જેનો વસ્તુસ્વરૂપને વ્યવહાર દરિયા અથવા લૌકિક શુદ્ધિ અથવા અનુભવ વડે જેવું સમજાય છે તેવું સ્વીકારે છે. વ્યવહારમાં લૌકિક અનુભવથી આપણને સમજાય છે કે પ્રાણી પદાર્થ જેવાને તેવા અવિકૃત નિત્ય રહેતા નથી, તેમ એકદા વિકારી થઈ અનિત્ય થતા નથી. તેમનામાં કેટલાક ગુણોનો વ્યવ થાય છે, અને કેટલાક સ્થિર અથવા દ્રુવ રહે છે. પરંતુ સમાન રૂપમાં જળવાઈ રહેવાથી દ્રવ્ય વ્યવહાર દરિયા નિત્ય છે. વેદાન્તીઓ એકાન્ત અબેદવાદી છે. બૌદ્ધો એકાન્ત બેદવાદી છે અને જેનો એકાન્તવાદી છે. તેઓ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય દરિયા બેદ પ્રમાણે કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક સોનાનો ઘટ લઈએ, તે ઘટ સુવર્ણ, દ્રવ્યના પરમાણુઓથી રચાયેલો હોવાથી દ્રવ્ય છે એમ કહેવાય પરંતુ તે આકાશાદિ દ્રવ્યથી ભુલું છે. તેથી સર્વાંશ દ્રવ્યત્વ તેમાં નથી વળી તે ‘પરમાણુઓના સંઘાત રૂપ છે’ એમ કહીએ તો તે ખરું છે, પરંતુ તે વાક્યનો અર્થ એવો નથી કે સર્વ જ્ઞાનનાં પરમાણુઓના તે બનેલો છે. વળી “પૃથ્વીનાં પરમાણુઓના બનેલો પદાર્થ છે” એમ કહીએ તો તે બોલું નથી, પરંતુ માટીના ટેકા જેવો તે પરમાણુજન્ય પદાર્થ છે એમ નથી. ‘તે પૃ’ત્વીના સુવર્ણ નામના અનિર્ણય પદાર્થના પરમાણુઓથી બનેલો પદાર્થ છે’ એ વાક્ય ખરું છે. આ પ્રમાણે એક ઘટ રૂપ પદાર્થના સંબંધમાં જે વાક્યાર્થ દર્શાવે તે અમુક દરિયા-દુષ્ટી આપેલો સત્ય છે પરંતુ ખીલ દરિયા-દુષ્ટી તે નિર્દેશ, સત્ય નથી. આથી અનંત ધર્મવાળું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. અને તેના કેટલાક અંગોના સંબંધમાં આપણે વિધાન કરીએ છીએ. “ગરીબ માણસ અકિંચન છે” એ વાક્યનો અર્થ સર્વજન્ય છે, એમ નથી પણ પૈસાદારની સરખામણીમાં તે અકિંચન છે, પણ એક પશુની સરખામણીમાં તે અમુક વસ્તુ સામગ્રીવાળો છે, વસ્તુના સંબંધમાં જેને ગુણધર્મોનું આપણે વિધાન કરવા માંગીએ તે તે ગુણધર્મના અનુદાને ‘નમ’ એવી પારિવારિક મંત્રના આપવામાં આવે છે.

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ २-२-३४ ॥

આમ તો આત્માનો સર્વત્વ અભાવ થાય અથવા આત્મા તમામના શરીર જેટલો ખતો.

ખહિર ઉદાસીનનું ફપણ શી રીતે તો કહે છે. એમ હોય તો પણ આત્માનું કે વસ્તુના^૧ પરિછેદને ક્ષીણે અસર્વત્વ^૨ બનશે. અથવા^૩ જો એમ કહે કે શરીર જેટલોજ

વસ્તુનું સ્વરૂપ અમુકજ પ્રકારનું છે, એવો નિશ્ચય જણાવવો તે એકાન્તવાદ. દૃષ્ટિભેદને અનુસરતું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, એવો નિશ્ચય તે અતેકાન્તવાદ. આ ભિન્ન પર્યાયોનું એકજ વસ્તુ સંબંધમાં પ્રતિ-પાદન કરતું અને તે જણાવનાર સંભવનો બોધક શબ્દ સ્વાત્ “એમ પણ હોય” વાપરવો તેને ‘સ્વાદાહ’ કહે છે. પદાર્થના સંબંધમાં સાત પ્રકારનું વિધાન સ્વાત્ શબ્દના ઉપયોગ સાથે થઈ શકે છે. તેથી જોનાના આ સ્વાદાહનું બીજું નામ સમભંગીનય^૪ પણ છે.

“આ ઘડો છે” એ વાક્યમાં ઘડા સંબંધમાં સત્તાનું વિધાન છે. આ વાક્ય વ્યવહાર પૂરતું ખરૂં છે, પણ ખરી રીતે ઘડો અને સત્તા એ બે મરખી વ્યાપ્તિના પદાર્થો નથી; કારણકે સત્તાનું વિધાન માઠી, ઝાડ વગેરે અનન્ત પદાર્થોના સંબંધમાં થઈ શકે છે; તેવી ખરીરીતે ઘટઃ સ્વાદૈવિત ‘ઘડો હોય શકે.’ સંભવિત છે. એ પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ જોઈએ.

વળી “ઘડો છે”-એ વાક્ય ઘડાથી લુકા સર્વ પદાર્થોના ઝુલો અથવા ધર્મોના સ્પર્શ^૫ વિનાનો સર્વ વિળનીય બેઠવાળો તે છે એવું સમજાવે છાએ. એટલેકે યદા સિવાયના સર્વ પદાર્થોના યુગ્મધર્મો તેમાં નથી એવો નિર્ણય તેમા અન્તર્ગત હોય છે એટલે “ઘડો અમુક છે” એવા પર્યાય ઉપરાંત “ઘડો અમુક નથી” એવો અર્થ અન્તર્ગત થાય છે. આ પર્યાય ઘટઃ સ્વામાસિ એ રીતે વર્ણવાય છે. વળી ઘડો છે તે આ ગ્ધાન સંબંધમાં જોઈ છે. આ પ્રમાણે યદા (અંતર છે) ખરૂં છે અને (ત્યાં) નથી તેથી તે સ્વાદૈવિત સ્વામાસિ એવું ત્રીજું વિધાન થઈ શકે છે.

જ્યારે ઘડાના સ્વપર્યાય ઉપર ભાર મૂકીએ ત્યારે સ્વાદૈવિત અને જ્યારે તેના પર પર્યાય સંબંધો ભેદ ઉપર ભાર મૂકીએ ત્યારે સ્વામાસિ, જ્યારે તેના માત્ર અને અમાત્ર ઉપર સમાન ભાર મૂકીએ ત્યારે સ્વાદૈવિત સ્વામાસિ કહેવાય. પરંતુ એક ઉપર ભાર મૂકવા વગર તે પદાર્થ વાળીવડે વ્યક્ત થઈ શકે તેવો નથી તેથી સ્વાદ્ અવકાશ કહેવાય. યદા માટીનો ખખે છના માટીથી જે વ્યવહાર થાય તે ઘટથી થનો નથી, ઘટથી થાય તે માટીથી થનો નથી. આપુ કાર્ય કારણના યુગ્મધર્મોનું વિરોધીપણું તે આપણે અવકાશ શબ્દથી વર્ણવી શકીએ. આરિતે (૧) સ્વાદૈવિત (૨) સ્વામાસિ (૩) સ્વાદૈવિત સ્વામાસિ (૪) સ્વાદ્ અવકાશ એ ચાર અને તેમના ત્રણ મિશ્રણ^૬ (૫) સ્વાદૈવિત સ્વાદ્ અવકાશ (૬) સ્વામાસિ સ્વાદ્ અવકાશ અને (૭) સ્વાદૈવિત સ્વામાસિ સ્વાદ્ અવકાશ સાત રીતે વસ્તુનું સ્વરૂપ મનઝવાય છે.]

આ સત્રમાં ઉપર જણાવેલા સમભંગીનયનો નિર્ણય કયો છે સમભંગીનય સંભવનો નથી કારણકે એક વંશ્યમાં “તે છે અને તે નથી” એવીરીતે તેના ભાવ નશા અભાવની કંપના મિથ્યા છે. વસ્તુને ભાવ તરીકે જોના હોય તો ભાવરૂપે જુઓ અને અભાવરૂપે જોના હો તો અભાવરૂપે જુઓ પણ ને ભાવ છે અને અભાવ પણ છે એમ કંડી સકાયજ નહિ. બેમાથી એકરૂપે હોય. માટે દિગ્બરત્યાગીઓના તર્ક^૭ ખોટો છે.

સૂ ૩૪—(૧) નમારો મન પ્રમાણે (જોનાના મન પ્રમાણે) પદાર્થમાત્ર પદમાણુઓથી જન્ય હોવાથી જે પદાર્થ જેનાથી જન્ય હોય તેના પરિચ્છેદનાત્મા તે જાય છે. યદની માટે આ વ્યાપ્તિના નિયમ પ્રમાણે આત્મા પણ જન્ય થયો. (૨) નર્તતરી પરી ‘અંબે છે’ અભાવરૂપે એવો (૩) અન્યથા કહે છે, આ સત્રમાં સમભંગીનયનો વિશેષરીતે પરિહાર કર્યો છે. પૂર્વગતના તેનો પરિહાર કર્યો

આત્મા છે ત્યારે સર્વ શરીર સરખાં નહિ હોવાથી આત્મા સંપૂર્ણ જેટલો નહિ. તેમ આત્મા શરીર તુલ્ય પણ આત્મા યમ શ્રેષ્ઠ નહિ. ૨-૨-૩૪.

ન ચ પર્યાયાદપ્યવિરોધો વિકારાદિભ્યઃ ॥૨-૨-૩૫॥

પર્યાયથી પણ અવિરોધ નથી, વિકાર વગેરેના કારણથી.

શરીરોના અવયવ ઉપચય અનુસાર આત્મા પણ દેવ-મનુષ્ય તિર્યકમાં અવયવના ઉપચય અને અપચય (વિસ્તાર અને સંકોચ):વાળા થાય છે અને તેથી તે શરીરતુલ્ય થાય. તેમ જાને તો પર્યાયથી અવિરોધ છે એમ કહેવું ન જોઈએ. તેમ જાને તો વિકારની આપત્તિ થાય છે. સંકોચ કે વિકાસમાં પણ વિકારનો પરિહાર હલવા છે. ૨-૨-૩૫

અન્યાવસ્થિતેશ્ચોભયનિત્યત્વાદવિશેષઃ ॥ ૨-૨-૩૬ ॥

મોક્ષ વખતના પરિણામાંવસ્થા-મહત્પરિણામ અને આણુપરિણામ

ઉભયનો અંગીકાર કરવાથી પણ ફેર પડતો નથી.

અન્યાવસ્થિતિ એટલે શુદ્ધિ સમયની અવસ્થિતિ, તે હેતુથી પૂર્વ દોષના પરિહાર માટે ઉભય નિત્યત્વ થાય. આણુત્વ અગર મહત્ત્વ જાણે રીતે આત્મા શરીર જેટલો જાનતો નથી, તેથી તારી અર્થની સિદ્ધિ નથી. ૨-૨-૩૬

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જાત પદાર્થોમા ઉદ્ભવના હોવાથી તમે જાણવેલો દોષ હોતો નથી. આના કિતરમાં મૂલકાર કહે છે કે એમ હોય તો પણ વસ્તુના પરિચયથી આત્માના સર્વત્વનો અભાવ બનશે. અથવા તો શરીરના પરિમાણ જેટલો આત્મા એવું જે દિગ્બળવ્યાપી હોય છે તેનો પણ નિષેધ આ સૂત્રમાં કયો છે. આત્મા શરીર જેટલો કહી શકાય નહિ, કારણકે કાથી, માલુસ વગેરેના શરીરો સરખાં નહિ હોવાથી. શરીર પ્રમાણે આત્મા નહાના મોટા થઇ જશે.

સમભંગીનયનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે. નેત્રમ (Teleological aspect) સંપ્રદ (Class aspect) વ્યવહાર (Empirical aspect) ક્ષણ મુત્રે (Immediate or prima facie aspect) શબ્દ (Denotative aspect of names) મમભિરક્ષ (Etymological denotation of names) અને એવંભૂત (Context-aspect)

મુ ૩૫-(૧) તે તે શરીરમા પ્રવિષ્ટ આત્માનું પણ (૨) શરીર જેટલો આત્મા માનવા જતાં તે વિકારી થઇ જશે (૩) આત્મામા મંકોચ અને વિકાસ થાય છે એમ કહેવા હો તોપણ તે વિકારયોગી અને છે એટલે તે જાણનાં ના કહી શકાયો નહિ માટે જિવાર કરતાં શરીર જેટલો આત્મા છે એમ માનવું જોઈ છે.

મુ ૩૬-"ચ"શબ્દથી આર્વાકાદિની શ્રદ્ધ ઇચ્છાની અનિત્યતાનો પરિહાર કયો છે. અવસ્થિતિમાં અર્થ મંકોચ ભવરસગોચન કરે છે. સમય એટલે સંસાર અને મોક્ષાવસ્થાના ઇચ્છનાં પરિમાણો તે પણ નિત્ય હોવાથી ઇચ્છ શરીર જેટલો છે એ મિદ્ધ થતું નથી એમ શ્રીવંશભાષ્યાર્થ કહે છે. શંકર "ઉભય" શબ્દથી "મોક્ષાવસ્થા પહેલાનાં એટલે આદ્ય અને મધ્ય પરિમાણો" સમજે છે. સમાનુત્તર અને મીઠાન્ "આત્મા અને તેનો પરિમાણ" એવો અર્થ કરે છે, જ્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તેનો અર્થ "વાદી અને પ્રતિવાદી" એવો લે છે. અર્થ "આત્મા અને દેહ" સમજે છે.

અર્થથી જાણે તેનો નિયામક કંઈક છે એવું અંગીકાર કરનારની સામે દલીલ કરે છે કે જો તેમ નો પછી તે કંઈકની ઉપર વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણનો દોષ લાગે. માટે કંઈક અર્થથી નિત્ય નથી.

પતુરસામન્જસ્યાત્ ॥ ૨-૨-૩૭ ॥

ઈશ્વરને જીવના પતિ (નિયામક) સ્વીકારવામાં, તેનામાં અસંપૂર્ણતા હોય
લાગે છે તેથી ઈશ્વર જીવથી જુદો નથી.

ખીનત્યોએ કહેલા જડ અને જીવનું નિરાકરણ કરી દેવે ઈશ્વરનું નિરાકરણ કરે છે.

“વેદે જે પ્રમાણે કહ્યું છે તેનાથી અણ માત્ર પણ જે વિરુદ્ધ હોય તેવું તથા સ્વ-
તંત્ર ઉભય મૂળથી જોઈ સમજવું.”

તાર્કિકાદિ મતનું નિરાકરણ કરે છે. તેનાથી (જીવથી) ભિન્ન ઈશ્વર પતિ હોય તો
કારણ વિષમ હોવાથી (ઈશ્વરમાં) વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય સંભવે. કર્મની અપેક્ષામાં અનીશ્વરત્વ
આવે. યુક્તિ મૂળને લીધે તે દોષ છે. અસંપૂર્ણમણના કારણથી ઈશ્વરની પતિ તરીકે સિદ્ધિ
થતી નથી. ૨-૨-૩૭

મૂ ૩૬—આ સૂત્ર યોગવાંતે આશુચેઠા. જેએકર નીચેના વાક્યમાં જણાવે છે. The brunt
of the attack of this adhikaran is of course against the Mahesvaras or
Pādūpats. માહેશ્વર અગર પાશુપત વિગેનો હુક ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે. “વેદકામથી અગરબાને
ઈ. સ. ના પારમા તેરમા સૈકા સુધી સ્વતંત્ર લોક ધર્મ તરીકે આદેશ પાશુપત સંપ્રદાયનું સાદિત્ય
જેવું જોઈએ તેવું સર્વાંશે મર્યું નથી. પાશુપતસંપ્રદાય પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં આધિવાસી પામ્યો. તેના
મુલ પ્રમાણુઅન્ય “ધંઆધ્યાયી” અથવા “પાશુપતશાસ્ત્રપ્રમાણ” દર્શન” કહેવાય છે તેમજ હાલ ઉપસમ્ય
નથી. તેના ઉપર શક્તિકરનું લાખ્ય હતું. તેના ઉપર સંસ્કારકારિકા હતી. રાજશેખર (ઈ. સ. ૧૩૪૮માં)
પદ દર્શન સમુચ્ચમાં પાશુપતોના યોગશાસ્ત્રમાંથી કેટલાક ઉતારા આપે છે. તેમનું તર્ક સાદિત્યનાય
અને વૈશેષિક મનના આચાર્યોના ગ્રન્થોમાં ચુચાર્યેયું છે. ઘણે ભાગે નેયાધિકા રૂપ કહેવાય છે અને
વૈશેષિકા પાશુપત કહેવાય છે.”

વાચસ્પતિમિશ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે માહેશ્વરોના ચાર વર્ગ પડે છે. (૧) પાશુપત (૨) કારણિક
ગિહાન્ત (૩) કાપાલિક અને (૪) દેવ. આ મતમાં પાંચપદાર્થ છે (૧) કુખાન્તપદાર્થ (૨) કાર્યપદાર્થ
(૩) કારણપદાર્થ (૪) વિધિપદાર્થ અને (૫) યોગપદાર્થ. આ પાંચ પદાર્થોનો સિદ્ધાન્ત નકુલીય પાશુપતનો
પ્રવર્તીવેશ છે. પદાર્થોનું તત્ત્વગાન ૭ પ્રકારે મેળવતું જોઈએ, તેથી સમાસ એટલે સંમંદરૂપ, વિસ્તારથી
વિભાગવડે ખીન શાસ્ત્રો કરનાં આ શાસ્ત્રથી શું વિશેષ છે તેના મોઘનરડે, ઉપસંહારવડે અને નિગમન
એટલે પ્રાસંગિક સંશયોની હેવરની નિહત્તિવડે આ ૭ રીતે ગાન મેળવવું.

જેનીરીતે લકુલીય પાશુપત દર્શન પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રકટ થયું છે, તેનીરીતે દાક્ષિણત્યામાં
પ્રતાપીય પ્રદેશમાં શેવાગમ દર્શન પ્રકટ થયું છે. આ આગમ વાદીઓનું પ્રમાણ સાદિત્ય મુદ્ધવાચાર્યના
પહેલા (ઈ. મ. ૧૩૩૧-૧૩૮૭) વચાઈ ગયું હતું. આ સમયના ગ્રન્થોમાં તત્ત્વપ્રકારો, જડૈવન્ય, તત્ત્વ-
મંદ્ર, કાવોતર, સૌરભેષ અને ગાનરલાત્વી વગેરે છે. આ ઉપરાંત ખીનુ પણ સાદિત્ય ચોદમા નંદા
પહેલા હતું. અપ્પય દીક્ષિત અને તેના વંશજો નીવકંદ દીક્ષિત વગેરેએ આ આગમાન્ન શંકમનને કવય
ધર્મપ્રણાલિશાસ્ત્રે નવિ, પરંતુ તત્ત્વવિજ્ઞાના આધારમન જનાઓ છે. આ વિશેષ અવરોધન કરવા યોગ્ય
ગ્રન્થોમાં અનુભવમન, નરીશ્વરકારિકા, શીકંદરવાર્ધદત્ત અલયનગાપ્ય, વિશેષાર્થપ્રકાશ, સિવજાનવીપિકા,

સંવન્ધાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૨-૨-૩૮ ॥

છવ અને ઇશ્વરને સંબન્ધની સંભાવના નથી તેથી પણ

છવ અને પ્રથમ વિશુ હોવાથી, અન્નસંયોગની નિષ્ઠા નહિ હોવાથી પતિપાત્રું જાનતું નથી. તુલ્યપત્ને લીધે પણ અનુપપત્તિ છે એવો “ચ” નો અર્થ છે. ૨-૨-૩૮

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૨-૨-૩૯ ॥

ઇશ્વરના અધિષ્ઠાન માનવામાં અસંભાવના છે તેથી પણ

અને તે ઇશ્વર જગત્તાં કર્તા તરીકે કહેવા હોવાથી લૌકિકન્યાય પ્રમાણે કલ્પના થવી જોઈએ. અને તે અધિષ્ઠિતજ કંઈક કરે છે તેથી ઇશ્વરમાં પણ અધિષ્ઠાનનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. તેવી કલ્પના કરવાથી મતનો વિરોધ અને અનવસ્થા સંભવ થશે. ૨-૨-૩૯

કરણવચ્ચેષ્ઠ ભોગાદિભ્યઃ ॥ ૨-૨-૪૦ ॥

ઇન્દ્રિયોવાળા છે એમ કહેતા હો તો કહે છે કે ના, ભોગના કારણથી (તેથી તે ભોગમાં આસક્ત થાય છે એવો દોષ આવે).

અસંબન્ધ દોષને પરિહાર થાય છે. અને તે યોગ્ય નથી. કારણકે તેથી ભોગાદિની પ્રસક્તિ થાય છે. ૨-૨-૪૦

શિવદાનભોધ, શિવતત્ત્વ રત્નાકર, શિવાદૃત, રત્નત્રય પરીણ, રત્નપરિભાષા, અને નિગમાગમ સારસંજ્ઞ સુખ્ય છે. આ મનમા વિદ્યાપાઠ, ક્રિયાપાઠ, યોગપાઠ અને ચર્યાપાત્રું વર્ણન છે. વિદ્યાપાઠના ત્રણ વિષયો છે—પ્રતિ એટલે રત્નત્રય શિવ અથવા પરમેશ્વર તત્ત્વ, પશુ એટલે સચેતન જ્ઞાના અસ્વતંત્ર છવ, અને પાશ એટલે બંધન હેતુઓ. સૃષ્ટિના ત્રણ પ્રકારો છે—શબ્દનૃષ્ટિ, અર્થનૃષ્ટિ અને પ્રત્યયનૃષ્ટિ. શબ્દ-અર્થ અને પ્રત્યય-એ ત્રણેનું એકત્વવત્ થયેલું મુલરૂપ તેને નિષ્કલ પરમશિવ અથવા પરમેશ્વર કહે છે. આ આગમ રાવમર્તમાથી આગળ ઉપર વીર નોવમન અથવા કિંગાપત સંપ્રદાયનો ઉદય છે. મ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૬૨ સુધીમા થયો છે.

સૂં ૩૮—(૧) તમારા મતમાં બે વિષુનો સંયોગ થઈ શકેતો નથી તેથી જૂનના આવેશનો ન્યાયથી પ્રેરણાજ નથી અને તેથી ઇશ્વર છવનો પતિ જનશે નહિ. (૨) છવ અને ઇશ્વરમા સંવન્ધ હોવાથી તથા વિશુ હોવાથી તે બંને તુલ્ય છે. આટે છવનો નિયામક ઇશ્વર છે એમ દલીલ શકાશે નહિ. મતમાં જ શબ્દ શા આટે છે તેનું પ્રયોજન જણાવે છે.

સૂં ૩૯—(૧) તેના કર્તા બીજો અને તેના કર્તા બીજો એવી અનવસ્થા () અસરીમના કર્તૃત્વનો અસંભવ છે એવો અર્થ છે. (૧) જ શબ્દથી જન્માદિ અધિકરણમાં જણાવેલા દોષોના મધુશ્ચયનું સૂચન કર્યું છે. (૨) ઇશ્વરને જગત્તા કર્તા તરીકે કલ્પો તો પછી તેના અધિષ્ઠાનની પણ કલ્પના કરવી જોઈએ. આ અધિષ્ઠાનની જો કલ્પના કરે તોપછી અનવસ્થા દોષ થાય અને વ્યસિદ્ધાન્તની દાનિ થાય. જગત્તો કર્તા ઇશ્વર હોય તો પછી ઇશ્વરનો કર્તા પણ અમુક હોવો જોઈએ. તેનો પછી કર્તા અમુક હોવો જોઈએ. આરીતે કલ્પનાની પાંપરા અનવસ્થાના વામજમા પડે છે.

સૂં ૪૦—(૧) અસંબન્ધના દોષના પરિહાર આટે જ્ઞાને કરણયુક્ત પણ કરી ગણાશે નહિ તેમ માનવા જતા ભોગની પ્રવક્તિ તેને થાય. કરણવાળાને ભોગ અવસ્થા હોવાથી ઇશ્વરને પણ સુખાદુ બનાવે ભોગ ભોગવવા પડે. આમ થનાથી ઇશ્વર છવનો પતિ નિયામક બની શકે નહિ. કારણકે જેમ છવને સુખાદુ ભોગવવા પડે છે તેમ ઇશ્વરને પણ ભોગવવા પડે છે. આથી જાને તુલ્ય અર્થ જાય છે. તે પછી કદાચ જ્ઞાની નિયામક જણી શકાય નહિ

અન્તવત્ત્વમસર્વજ્ઞતા વા. ॥ ૨-૨-૪૧ ॥

તેથી (જીવ-અને-પ્રકૃતિ) અન્તવાણાં થશે અથવા ઈશ્વરની અસર્વજ્ઞતા થશે. ઈશ્વરનો તથા પ્રકૃતિ જીવના નિયમન માટે અંગીકાર કર્યો. તે તો તે જન્મેના પરિચ્છેદથીજ તે ઈશ્વર રૂપે થાય છે અને તેથી લોકન્યાયે જીવ અને પ્રકૃતિનું અન્ત હોવા પણ થાય. અને તેથી અનિત્યતામાં મોક્ષશાસ્ત્રની વિશ્લેષતા જાણે. આ દોષના પરિહાર માટે વિભુત્વ અને નિત્યત્વનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો સંજ્ઞાનો અંભાવ હોવાથી અસર્વજ્ઞતા થાય. તેથી નાદિકવાદ ચતુર્થા નથી. ૨-૨-૪૧

૮ ઉત્પત્ત્યસંભવાદિયધિકરણ.

ઉત્પત્ત્યસંભવાત્ ॥ ૨-૨-૪૨ ॥

સંકર્ષણમાં જીવત્વનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી જીવની ઉત્પત્તિ, સંભવતી નથી માટે પાન્થરાત્ર મત સંભત નથી.

ભાગવત મતમાં 'કર્ષક અંશનું નિરાકરણ કરે છે, તેઓ અંતુર્ગ્રહની ઉત્પત્તિ કહે છે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણ, તેમાંથી પ્રકૃષ્ઠ, તેમાંથી અનિરુદ્ધ એ પ્રમાણે તેમાં તેમનાં બધાંનું ઈશ્વરત્વ અગર સંકર્ષણનું જીવત્વ છે? અન્યોન્યત્વ અન્યનું અન્યત્વ છે.

ઉત્પત્તિ પક્ષમાં જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. તેનું હોય તો પૂર્વની માફક સર્વનો નાશ થાય. ૨-૨-૪૨

મૂ. ૪૧—(૧) જે મળીદાવાળું છે તે અન્તવાળું છે એવા લોક ન્યાય પ્રવર્તે છે. જે એમ કહેવામાં આવે કે પ્રકૃતિ અને જીવના નિયમન માટે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પણ આ કથન અસંભવિત છે કારણકે પરિચ્છેદનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો પ્રકૃતિ અને જીવ અન્તવાણાં ધષ્ટ જાય. આ દલીલને નિર્જળ કરવાને જીવ અને પ્રકૃતિ વિભુ અને નિત્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો પણ પૂર્વ પક્ષીની દલીલ ટકી શકતી નથી. કારણકે તે રીતે ઈશ્વરનો તેમની સાથે સંજ્ઞા જ નહિ થાય અથવા તેનાથી ઈશ્વર અસર્વજ્ઞ માનવો પડશે.

મૂ. ૪૨—ભાગવતોના પાંચરાત્રિકાના મતનો નિરાસ કરવા આ અધિકરણનો આરંભ કયો છે. આ મતનો ઇતિહાસ ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

[મહાભારતના નારાયણીય આખ્યાનમાં પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્તનું જૂનામાં જૂનું રૂપ દાસ કૃપસંબંધ થાય છે. આ મતનું પ્રતિપાદન કરનારી મહિતાઓમાં, ઈશ્વરસંહિતા, કર્પિજલસંહિતા, પારાશરસંહિતા, પદ્મતંત્ર, ભારદ્વાજસંહિતા, લક્ષ્મીતંત્ર, વિષ્ણુતિલક, શ્રીપ્રજ્ઞસંહિતા તથા સાતત સંહિતા છે. રીવ આગ-મની માફક આ પાંચરાત્રસંહિતાના પ્રતિપાદ વિષયો, યાન, યોગ, ક્રિયા અને અર્ચો છે. આદર્શજન સંહિતાઓમાં મુખ્યત્વે દરીને તત્ત્વવિદ્યા, મંત્રયાત્ર, વંત્રશાત્ર, માયાયોગ, યોગ, મંદિર નિમોલ્ક, પ્રતિદા વિધિ, મંત્રકાર-આન્દિક, વર્ણુચર્મચર્મ તથા ઉત્સવ ઉપર વિવેચન છે. પાંચરાત્ર નામ વિશે નીચેના ગ્રંથસો આપવામાં આવે છે. (૧) એકાદશ વેદનું રહસ્ય આભાસન શાંડિલ્યાદિ પાંચ યોગીશ્વરોએ પાંચ રાતોમાં ભગવાન પામેથી શીખ્યા માટે (૨) તત્ત્વ, મુક્તિ, ભક્તિ, યોગ અને વૈશેષિક એ પાંચ સિદ્ધાન્તો તેમાં ગરવામાં આવ્યા છે તેથી અગર (૩) વૈદિક પાંચરાત્ર એટલે પાંચ દિવસ આશનાર “પુરંજનારાયણ”

ન ચ કર્તુઃકરણમ્ ॥ ૨-૨-૪૩ ॥

લોકમાં કર્તામાંથી કરણ ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવતાં નથી.

સંકર્ષણ નામના જીવ કર્તામાંથી પ્રદુન્ન નામનું મન ઉત્પન્ન થાય છે એવું લોકમાં સિદ્ધ નથી. કુંભારમાંથી દણ્ડ ઉત્પન્ન થતો નથી. 'ચ' થી પાછળ આવનારનું નિરાકરણ કહે. ૨-૨-૪૩

વિજ્ઞાનાદિ ભાવે વા તદ્વપ્રતિષેધઃ ॥ ૨-૨-૪૪

જો આ સઘળા વિજ્ઞાનવાળા પરમેશ્વર હોય તો બધા ઇશ્વર કહેવાય તેથી ઇશ્વર ઘણા છે એવો મત થાય.

યતના દેવતા શીનારાયણના પરવાસુદેવ, વ્યદેવના, વિભવદેવના, અંતર્યામિદેવના અને અર્ચાદેવના-એ પાંચરૂપોનું પ્રતિપાદન તેમા કરવામા આવ્યું છે તેથી.

આ સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વનું પરમાત્મા નારાયણ અથવા પરવાસુદેવ છે. તેમાં નામ, શક્તિ, અંશસ્વરૂપ, બ્રહ્મ વીર્ષ અને તેજ ધર્મો છે. જીવતન્ત્રોમા શિવ અને શક્તિ-એ બન્નેને એક જ તત્ત્વ માનવામા આવે છે એવું આમાં નથી. અર્હિંઆ શક્તિમાન અને શક્તિ એ બે ભિન્ન છે-જોકે તે છુટા રહી શકતા નથી નારાયણમાં ઉપર જણાવેલા છ ચુલોના ચારવ્યૂહ બને છે.] (૧) દેવ ભાગવત અગર પાન્થરાય મતનું નિરાકરણ છે. તે સર્વથા ખોટા છે એમ ભાષ્યકારનું કહેવું નથી તેથી કંઈકઅંશનું નિરાકરણ કરે. (૨) આ ચાર વ્યૂહો પછીની લીરીમાં જણાવ્યા છે. વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રલુપ્ત અને અનિરુદ્ધ. (૩) અર્હિંઆ સંકેત કરે છે. એ બધાં વ્યૂહો ઇશ્વર ગણ્યાં કે વાસુદેવને ઇશ્વર અને સંકર્ષણને જીવ માનવો? (૪) પ્રલુપ્ત અને અનિરુદ્ધ એ જીવ કહેવાય નહિ કારણકે તેમાં બડપણું છે માટે સંકર્ષણને જીવ માનવો કે કેમ? (૫) જે વસ્તુ ઉત્પન્ન છે તેનો નાશ અવસ્થ થાય છે. આ રીતે જો તેનો નાશ થતો હોય તો પાન્થરાય મતના પ્રણેતા ભગવાન હોય તોપણ તે પ્રમાણભૂત રહેશે નહિ. ખરીરીતે તો કૃમ્ અને સામ્ય વગેરે પુરાણોના વચનોના આધારે આમાં જે વેદ વિરુદ્ધ અંશ છે તે ગીતામથી શાપ પામેલા મુનિઓને મોઢ કરવાને માટે છે એવી આખ્યાયિકા સંભળાય છે. જુઓ સામ્યપુરાણનું વચન પાશ્વરાત્રે ભાગવતે તન્ન્યં વૈજ્ઞાનલમિષમ્ । વેદપ્રદાન્બ્રમુદિય વમભાપતિરુક્વાન્ ॥

મુ ૪૩-(૧) કુંભાર કર્તામાંથી દણ્ડાદિ દરણો-સાધનો ઉત્પન્ન થતા લોકમા જોવામાં આવતા નથી તેમ સંકર્ષણ-જીવકર્તામાંથી પ્રલુપ્ત-મનરૂપી કરણ ઉત્પન્ન થાય એ મંભવતું નથી. (૨) સૂત્રમા ચ એટલે "અને" પદ શા માટે યોજ્યું એમ કોઈને શંકા થાય તો કહે છે કે જેમ સૂત્રમાં સંકર્ષણ-જીવમાંથી પ્રલુપ્ત કહેતા મન ઉત્પન્ન થાય નહિ એમ જણાવ્યું તેમ સાથે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે અનિરુદ્ધ અર્હકાર પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ.

મુ ૪૪-(૧) તમામ વિજ્ઞાનવાળાઓને જો તમે ઇશ્વર કહેતા હો, એટલે ચાર વ્યૂહો તમામ ઇશ્વર છે એમ માનના હો તો તે પણ જૂલબરેહું છે કારણકે તેથી ઉચ્ચ ઘણા ઇશ્વરોનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો પડે. પણ તમારા મનમાં તો તમે એક જ ઇશ્વરને માનો છો એટલે તમારી માન્યતાથી વિરુદ્ધ જશે. આથી એકેશ્વરવાદને બદલે બેએકેશ્વરવાદનું દૂષણ તમારા સિદ્ધાન્તના આગ્રહમા આવે છે. 'વિજ્ઞાનાદિ'મા આદિથી વિજ્ઞાન સિવાયના એશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ષ વગેરે પરમેશ્વરના ધર્મ જણાવ્યા છે. (૨) જો ઇશ્વર ઘણા છે એમ માનો તો ઇશ્વરની સ્વતન્ત્રતા રહેશે નહિ. ઇશ્વર પોતે સ્વતન્ત્રરીતે કષ્ટપણ કરવાને સમર્થ બનશે નહિ. કારણકે તે અનેક ઇશ્વરોનું પણ નિયમન કરનાર બીજા નિયામકની જરૂર રહે એશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ષ અને તેજવાળું રૂપ તે વાસુદેવ વ્યૂહ (૨) માન બલવાળું રૂપ તે સંકર્ષણ

સર્વ વિજ્ઞાનાદિવાળા^૧ પરમેશ્વર હોય તો તે ઇશ્વરોના નિરાક્ર નથી. અનેક ઇશ્વર હોવાનું સુક્રા નથી. એમ અર્થ છે. જરી રીતે તો જ્ઞાનનું^૨ દોષ છે. ૨-૨-૪૪

વિપ્રતિષેધાચ્છ ॥ ૨-૨-૪૫ ॥

પાગચરાત્ર મનમાં કદપના ઘણી હોવાથી તથા વેદની નિન્દા જોવામાં આવે છે તેથી પણ વિરોધ છે.

ખંટુ^૩ કદપનાથી અને રવેદનિન્દાથી વિપ્રતિષેધ છે. જ્યાં વેદ^૪ પ્રક્રિયામાં અવિરોધ છે. ૨-૨-૪૫

શ્રીવેદવ્યાસમનવર્તિ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત શ્રવણસૂત્રના અલ્પભાષ્યમાં બીજા અધ્યાયનો બીજો પાઠ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો.

દ્વિતીય પાઠ.

[વિવેચન.]

[પ્રથમ પાઠમાં સાંખ્યમતનું ખણન કર્યું. તે ખણનદ્વારા અન્યમતોનું પણ સૂત્ર ૧૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે ખણન સમજી લેવું. તોપણ મન્દુક્યદિવાળાએને માટે તે ખણન બસ નથી એમ માનીને અર્દિ^૫ આ સ્વતન્ત્રીને સધળા મતોનું નિરાકરણ કરે છે. પ્રથમ દસ સૂત્રોથી સાંખ્યમતનું ખણન કરવામાં આવે છે. ત્યારપછી બીજા મતો લેશે.]

અધિકરણ ૧.

પૂર્વપક્ષી—પ્રકૃતિ-પ્રધાનને જગતનું કારણ માનવામાં ખાસ કાંઈ અનુપપત્તિ તમને નડે છે ?

જગતની રચના અચેતન પ્રધાનથી હોય શકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—હા, પૃથ્વી વગેરે લોકની રચના અચેતન પ્રધાન કરી શકે નહિ. જગતની રચના કરનાર કોષ્ઠપણ ચેતન તરત્વ હોવું જોઈએ. કોષ્ઠપણ વસ્તુની રચના પૂર્વે તે સંજ્ઞાથી વિચાર રચનારના મનજમાં હત્યન થાય છે. તે વિચાર જોનામાં હત્યન થાય છે તે ચેતન તરત્વ હોવું જોઈએ. તેની

બૃહ અથવા બ્રહ્મરામનું ૩૫ (૩) અશ્વર્થ સીધાણું ૩૫ તે પ્રભુમ બ્રહ્મ (૪) ચક્રિ તેજવાણું ૩૫ તે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મ.

શંકર અને ભાસ્કર સૂત્ર ૪૨માંના તત્ત્વ શબ્દને અસંભવહોવાના અર્થમાં લે છે રામાનુજ અને શ્રીકૃષ્ણ “પાન્થરાત્ર પ્રામાણ્ય” એવો અર્થ કરે છે. અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય ‘બ્રહ્મ’ લે છે.

સૂત્ર ૪૫—પ્રભુસ એ મન છે, અનિરુદ્ધ અહંકાર છે વગેરે બહુકલ્પના (૨) શાન્તિસ્થને ચારવેશોથી પરમ વસ્તુ ન મળ્યા ત્યારે આ પાન્થરાત્ર શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું તેથી વેદની નિન્દા તેમના દાષે થય છે (૩) તમ ચક્રાદિને ધારણ કરવાથી સાધનના પ્રકારનો વિરોધ.

આ અધિકરણનું પ્રયોજન પાન્થરાત્રિકોના મનને નિરોધ કરવાનું છે એમ તમામ ભાષ્યકારો માને છે, પણ મધ્ય અને નિર્બાક તેમ માનતા નથી. પાન્થરાત્રિકા વિષે વિરોધ દર્શકન ડો. ભાસ્કરકરના Shaivism versus Vaishnavism નામના ગ્રન્થમાંથી મળી આવશે. ડો. જેલ્વેકરની શંકરાભાષ્યની આગતિમાં પણ આ અધિકરણની નોંધમાં આ મનના મુખ્ય મુદ્દાઓ ચર્ચા છે.

ચેતનનો અમર રચના કરવાનો તેને પ્રેરે છે. માટે તે રીતે વિચાર કરતા જગત્ વગેરેની રચના અમેતન પ્રધાન કરી શકે નહિ. તે ચેતન અત્યંતીન થયું છે.

પૂર્વપક્ષી—આમ છતાં તે પ્રધાન કારણ હોયતો તેથી જાણું કંઈપણ કાળુ છે ?

ચેતનની પ્રેરણા વિના જરૂર પ્રધાન પ્રવૃત્તિ કરી ન શકે.

સિદ્ધાન્તી—હા. પ્રધાન જરૂર હોવાથી તે એકલું જાતે રચના અગર પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે. તેને પ્રેરનાર ચેતન તરવની જરૂર છે. વળી જો સવશું પ્રધાનનું પરિણામ માનો તો પછી જોયે પણ તેનું પરિણામ છે. એટલે જીવોની પ્રવૃત્તિ રચના થઈ શકે નહિ. તે પ્રવૃત્તિ આધિત થઈ જાય. રચની નિર્માણ અગર મોટરની ગતિમા ચેતન સારથિ પ્રેરણા આપે તોજ તેની ગતિ થઈ શકે છે. તે રથમાં અગર મોટરમા ભલે તમામ શક્તિ ભરેલી હોય છતાં તે શક્તિઓ ચેતનની પ્રેરણા વગર ખડાર પ્રકટ થઈ શકતી નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રધાનને કારણ માની ગણાય નહિ. તેને ચેતનની પ્રેરણાની ખાસ જરૂર છે. ભલે તમે પ્રધાનને કારણ માનો; પણ તે આયમિક કારણ માની ગણાય નહિ. આયમિક કારણ તો ચેતનજ છે. અને પ્રધાન તો એક નિમિત્ત જેવું તમારા કહેવા મુજબ છે.

પૂર્વપક્ષી—જેમ માથ વાહરડાને દુધ ધવડાવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને પછી તે ધવડાવવાનું કામ પૂરું થઈ જાય છે એટલે પોતેજ તે ઊંડી દે છે, અથવા કાંઈ નાચનારી પ્રેક્ષકોનાં મન રંજન કરવાને નૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને જ્યારે તે પૂર્વ થાય છે ત્યારે નૃત્ય ઊંડી દે છે. તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાનું રચનાનું કાર્ય પૂર્ણ થયેથી પોતે તેમાથી નિરત થાય છે. એટલે જેની રીતે અભાવથી પ્રેરાઈને પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેવી રીતે રચનાથી તેની નિરૂપિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—જોકે આ પ્રમાણે તમે પ્રધાનને કારણ મનાવવા જરૂર છે તેમાં કંઈપણ કાળુ જણાતું નથી, કારણકે કૃતિ કરવી એ પ્રધાનનો વિધાયજ છે. તોપણ તમને ખાતર હશે કે અમેતન પદાર્થનો વ્યવહાર પોતાની મેળે લોકમાં થતો નથી. તેને ચેતનની જરૂર છે આગ્રાહીના એ-જનમા ગતિ કરવાની એટલી બધી શક્તિ છે કે તેને અવાવવાને વૈદ્યઓ વગેરેની જરૂર નથી. જ્યાં તેને ગતિ આપનારી શક્તિ એક નાની સરખી આંખમાં ભરેલી હોવાથી, તે આંખને હલવાની ગતિ હિતેજીત કરનાર ચેતન વ્યક્તિની જરૂર પડે છે. મોટાં મોટાં યન્ત્રોને પણ ચેતન મનુષ્યના મહકારની અપેક્ષા છે, તે મનુષ્યોની અગ્રહિનો સહજ સ્પર્શ થાંની સાથે તે પોતાનું કાર્ય કરવાનું સાર કરે છે. તે સ્પર્શના અભાવે-તેજન પથરોની માફક નિરુપ્ત પડી રહે છે. અર્થાત્ તદર્થીજ જો તમે વિચાર કરશો તો જણાશે કે અમેતન પદાર્થ ચેતનના સદેહાગ અગર પ્રેરણા સિવાય કંઈપણ કરી શકે તેમ નથી, તેથી પ્રધાન રચનાથી સર્વ કરે છે એ માનવું જુલભરેલું છે.

પૂર્વપક્ષી—શું અમેતન પદાર્થો પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી ? દુધ જ્યારે દોઢવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી વિચિત્ર શીજ વગેરે થાય છે અથવા નદીનું જલ વદન કરે છે તેમાં ચેતનની પ્રેરણા નથી તેજ પ્રમાણે પ્રધાનને ચેતનની પ્રેરણાની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષ—દુધમાં ફીણ થાય છે અને નદીનું જલ ગતિ કરે છે તેમાં ચેતનની

પ્રેરણા નથી. સિદ્ધાન્ત—તેમાં પણ ચેતનની પ્રેરણા છે.]

સિદ્ધાન્તી—દુધના દર્શનમાં તેમ નાના જલમાં ચેતનની પ્રેરણા નથી એમ જો તમે કહો છો. તે ખોટું છે. દુધને દોઢની વખતે આપોઆપ શીજ થતું નથી, પણ દોઢનાકાલે ચેતનની પ્રેરણાથી થાય છે. દોઢનાર-ચેતન છે તે માથના આંચળને અગ્ર કરીને દોઢવાની ક્રિયા કરે છે. એ ક્રિયાથી દુધ બહાર આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સચરે આંચળમાં ચેતનની પ્રેરણા પ્રવેરેલી હોવાથી, તેના પ્રમાણે પાનાં દુધમાં શીજ આવે છે. તેમજ નદીના જલનું દર્શન આપ્યું તેમાં ચેતન ગ્રેધનીજ ક્રિયા છે.

ચેતનની અપેક્ષા વગરનું પ્રધાન નિરંતર પ્રવૃત્તિ કર્યાજ કરે અને તેથી પુરુષને
મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો નહિ.

વળી જો તમારા કહેવા પ્રમાણે પ્રધાનને ચેતનની અપેક્ષા ન હોય તોપણ તે હમેશાં પોતાનું
કાર્ય કરેજ નય. તેમાંથી કદી પણ અટકશે નહિ. જેમ કોઈ યંત્ર બીજીની પ્રેરણા વગર ચાલતું હોય
તો, તેની બ્રમણક્રિયામાં કોષપણ અવરોધ નહિ હોવાથી (કોષ ચેતન અટકાવનાર નહિ હોવાથી) પોતાની
મેજે સતત ચાલ્યાજ કરે. તેની ગતિ કદી પણ અટકશે નહિ. આ ઉપરાંત આ પ્રમાણે જો પ્રકૃતિ
નિરંતર પ્રવૃત્તિ કર્યાજ કરે તો પછી પુરુષે હમેશા તેના બન્ધનમાં હોવાથી તેને મોક્ષ મળી શકશે જ
નહિ. જ્યાંસુધી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યાંસુધી પુરુષ તેના બન્ધનમાં છે. તે બન્ધન તોડવાને પ્રવૃત્તિ
બંધ થવી જોઈએ. તે પોતાની મેજે બંધ થઈ શકે નહિ. પ્રકૃતિને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તથા તેને તેમાંથી
અટકાવનાર ચેતન નિયામકના અભાવે તે બંધ ચાય નહિ એટલે પુરુષને મોક્ષ સંભવી શકશે નહિ,
આથી પણ પ્રકૃતિ કારણવાદ ટકતો નથી.

તૃણાદિના દુષકૃષ્ણે પરિણામમાં પણ ચેતનની પ્રેરણા છે.

પૂર્વપક્ષી—પ્રકૃતિ સર્વ કંઈ સ્વભાવ પ્રમાણે કરેજ નય છે તેમાં ચેતનની પ્રેરણાની શી
આવશ્યકતા છે ? જેમ ગાય જે ઘાસ, પક્ષવ વગેરે ખાય છે તથા જલ પીવે છે તે પોતાની મેજેજ
ગાયના શરીરમાં દુધના રૂપે પરિણમે છે. ગાય આપણને દુધ આપે છે. તે દુધ આપ્યું ક્યાંથી ? શું
જન્મથી ગાયના શરીરમાં દુધ ભરેલું હોય છે ? ના. તે દુધ ગાયના ખોરાકનું પરિણામ છે. ગાય જેજે
ખોરાક ખાય છે તેનો કેટલોક ભાગ દુધના રૂપમાં પરિણમે છે. ઘાસ અથવા આરે ખાધને તથા પાણી
પીધ ગાય પોતાનું શ્વન ટકાવે છે. આ ઘાસ વગેરે પદાર્થ ગાયના દેહમાં જતાં પોતાની મેજે દુધના
રૂપમાં પસંદાઈ જાય છે. અદિઆં બદારથી બીજું કોઈ તે પાષણ પદાર્થને દુધના રૂપમાં પરિણામ
ઉપજાવવામાં મદદ કરતું નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પોતાના સ્વભાવથી જ વગેરેની રચના કરે છે અને
જદા જદા રૂપમાં પરિણમે છે. તેમાં ચેતનની પ્રેરણાની જરૂર નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમારું કથન જો અમે સ્વીકારીએ તો શા માટે ઘાસ વગેરે રૂપે દુધની રૂપમાં
પરિણામ પામે ? શુંવગેરેમાં શા માટે તે દુધ ના દેખાય ? નુંગ વગેરે દેદનો ભાગ છે છતાં શા માટે
ગાયના દેહમાં તેનું દુધ થાય છે અને જગદના દેહમાં નથી થતું ? આથી તમે જણાવેલો નિયમ ખરો
નથી. ઘાસ, આરે તથા જલનું સ્વાભાવિક પરિણામ દુધ નથી. જો તે સ્વાભાવિક પરિણામ હોય તો
સર્વત્ર તે નિયમ દૃષ્ટિગોચર થવો જોઈએ. પણ આ નિયમ અચૂકજ રચે દેખાય છે. અને બીજો
દેખાતો નથી. તેથી તમે સ્વભાવ પ્રમાણે પરિણામ થવાની જે દલીલ પ્રકૃતિની જાળનમાં કરી તે ખરી નથી.
માટેજ અમે કહીએ છીએ કે જો પ્રકૃતિને તમે કારણ માનના હો તો ચેતનની મદદ સિવાય
પ્રકૃતિ કંઈ પણ કરી શકશે નહિ. તમે આપેલા દૃષ્ટાન્તમાં પણ ચેતનની ક્ષિપા છે.

આમ છતાં જો તમે પ્રધાનને કારણ મનાવવાનો આગ્રહ કરતા હો તોતે ખોટો છે; કારણકે અમે
ઉપર જણાવ્યું કે તે જગ છે તેમાં ચેતનનો ધર્મ નથી. તેથી કોષપણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નથી.

(સાર.) આ અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષી પ્રકૃતિ (પ્રધાન) જગતનું કારણ છે તે વિરોધી દલીલ આપે
છે, પણ સિદ્ધાન્તી તે દલીલોના ઉત્તરો નીચે પ્રમાણે આપે છે.

- (૧) પ્રધાન અચેતન હોવાથી, પૃથ્વી વગેરે લોકની રચના ને કરી શકે નહિ.
- (૨) જો પ્રધાન કારણ હોય તો હવેની પ્રવૃત્તિજ ન જો. ચેતનની પ્રેરણા વગર પ્રકૃતિ કારણ બને નહિ.
- (૩) દુધ દોહતી વખતે શીજી ચાય છે તથા નદીનું જલ ગતિ કરે છે તેમાં જગ પદાર્થો
ગતિ કરે છે એ દૃષ્ટાન્તમાં તે પદાર્થો પોતાની મેજે ગતિ કરના નથી પણ ચેતન
કરે છે.

- (૪) જો પ્રકૃતિ ચેતનની અપેક્ષા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરે તો તેની પ્રવૃત્તિનો કદી પણ અન્ત આવશે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ પુરુષ તે પ્રવૃત્તિના પાશમાં એવો ફસાઇ જશે કે તેનો કદી પણ છુટકે કાઢે શકે નહિ. તે મોક્ષ મેળવી શકશે નહિ.
- (૫) ધાસ વગેરે ગાયના દેહમાં પોતાની મેળે કુધના રૂપમાં પરિણમે છે એવી દલીલ ખોટી છે, કારણ કે ત્યાં ધાસનું કુધ તરીકેનું પરિણામ સ્વાભાવિક નથી. જો તે સ્વાભાવિક હોય તો શા માટે ગાયના દેહમાંજ તેનું કુધ થાય અને જગદના દેહમાં નહિ ? ગાય અને જગદ ઉભય ધાસ ખાય છે. તારે આ પરિણામ સ્વાભાવિક નથી.
- (૬) આમ છતાં જો પ્રધાન કારણ છે એવો આગ્રહ કરવામાં આવે તો તે વ્યાજબી નથી; કારણ કે તેમાં ચેતનનો ધર્મ નથી. તે જાતે જડ છે. માટે

પ્રધાન કારણ નથી.

અધિકરણ ૨.

પૂર્વપક્ષી—હવે ત્યારે તમાગ કહેવા પ્રમાણે અમે એકલી પ્રકૃતિને કારણ માનના નથી, પણ પુરુષની પ્રેરણાથી તે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ હવે માનીએ તો તેથી પણ અમારા સાંખ્યવાદને કોઇ પણ ઘોઠકો પહોંચતો નથી. તમે બ્રહ્મનેજ કારણ મનાવો છો તે આથી અસત્ય દરજે. જેમ આંધળો અને લક્ષો એક બીજાને મદદ કરે તથા લોહચુંબક લોહને જેમ તેની માફક પુરુષ પ્રકૃતિને પ્રેરણા કરીને તેની પાસે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.

અર્થ પંચન્યાય પ્રમાણે અથવા લોહમણિ અને લોહના દષ્ટાન્ત પ્રમાણે પુરુષની પ્રેરણાથી પ્રધાન પ્રવૃત્તિ કરે છે એવા પૂર્વપક્ષમાં રહેલા દાવા.

સિદ્ધાન્તી—હવે તમે તમારા મનની સિદ્ધિ કરાવવા દલીલનો પણ ઉપયોગ ખાય છે, પણ કંઈ હરકત નહિ. એથી એ તમે તમારા મન સિદ્ધ કરી શકશો નહિ. પુરુષની પ્રેરણાથી તમારી પ્રકૃતિજ પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ દલીલ કરવામાં તમે અર્થ પંચન્યાયનો આગ્રહ લો છો. આંધળો જેમ લક્ષને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડીને મદદ કરે અને લક્ષો આંધળાના ખભા ઉપર બેસીને કંઈ માર્ગે જઈ તે વિષેની તેને મુશ્કેલી કરીને તેને મદદ કરે તેના જેવી આ દલીલ છે. અથવા તો જેમ લોહચુંબક પોતાની નજીક આવેલા લોહને જેમ તેમ આ પ્રધાનને પુરુષની સન્નિધિથી ક્રિયાં થાય છે અને તે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તમે આપેલા જનને દૃષ્ટાન્તો સ્વીકારીએ તો પણ તેમાં દોષો રહેલા છે. લક્ષો આંધળોને પ્રેરણા કરે છે તે પ્રમાણે આંધળો ગતિ કરે છે તે વાત ખરી છે. પણ જેમ તે પ્રેરણા કરવાને અમુક પ્રકારના શબ્દોઆદ્ય કરે છે તેવું પ્રધાન અને પ્રકૃતિના સંબંધમાં નથી. કારણ કે તમારા પુરુષમાં પ્રેરક સક્તિજ નથી. તમારા મત પ્રમાણે પુરુષ કર્તૃત્વ વગેરેથી રહિત છે. કોઇ પણ વ્યાપારથી રહિત પુરુષ છે તો પછી પ્રકૃતિમાં પ્રેરણા કી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે ? વળી બીજું દષ્ટાન્ત પણ ખંધ બેસતું નથી. કારણ કે જો લોહમણિ અને લોહની માફક સન્નિધિથી પુરુષપ્રતિ પ્રકૃતિનું આકર્ષણ થકને તેમાં વ્યાપાર થાય તો પછી તે સાન્નિધ્ય સંબંધ દબેશને માટે હોવાથી વ્યાપાર પણ નિરન્તર જનશે. માટે તમે આપેલાં જનને દૃષ્ટાન્તોથી પુરુષ કેવી રીતે પ્રકૃતિને પ્રેરણા આપીને મદદ કરે છે તે સમજાવતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—તમે જે દોષો દેખાડ્યા તે પુરુષ અને પ્રકૃતિને સમાન ગણવાથીજ હોઇ શકે. પણ તેમની વચ્ચે અંગાંગી સંબંધ માત્રો તો ? એકને પ્રધાન ગણે અને બીજાને ગોણુ ગણે તો તમે તેના દોષો સંભવશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—કમ્બ, તમારી દૈવી સ્વીકારવાને અમે તૈયાર છીએ; પણ તેથી તમે તમામ સિદ્ધાન્તને કેટલો કચડી નાંખો છો તેનું તમને લાન છે? કંઈ હરકન નહિ. તેથી અમને કોઈ પણ નબળા નય નથી. તેથી પણ તમે તમારા પગ ઉપરજ કદાડો માગે છો.

પૂર્વપક્ષી—કેવી રીતે ?

સિદ્ધાન્તી—જુઓ, આંકણો. તમે પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે અંગાંગી સંબંધ મનાવવા માગો છો ખરું કેની ? અર્થાત્ એક મુખ્ય (અંગી) અને બીજી માત્ર (અંગ) એમ જ ને ?

પૂર્વપક્ષી—હા. એમજ.

સિદ્ધાન્તી—વાર ત્યારે કહો કે તેમા મુખ્ય કાણુ અને અમુખ્ય-માણુ કાણુ ?

પૂર્વપક્ષી—પુરુષ એ મુખ્ય.

સિદ્ધાન્તી—પુરુષને જો મુખ્ય માનવા હો તો પછી તમે અમારા અલ્પવાદ તરફ ટંગના જણાવો છો. અર્થાત્-એતનની પ્રેરણાથીજ પ્રકૃતિમા પ્રક્રિયા થાય છે. પ્રકૃતિ જ્વનઃ તેમ જ કરી શકતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—પ્રકૃતિને મુખ્ય માનીએ તો ?

સિદ્ધાન્તી—તો શું ? પ્રકૃતિને મુખ્ય માનવાથી તે નિઃસ્તર ક્રિયા કરશે અને તેથી પુરુષને મોક્ષજ નહિ મળે; એટલે અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ હમેશને માટે ઉપજ થશે. માટે અંગાંગીના સંબંધ માનો એ ખોટું છે.

પૂર્વપક્ષી—પ્રકૃતિ વિષે અન્ય રીતે અનુમાન કરે ઉપરના દોષો આવે નહિ તેની રીતે પ્રધાન કારણુ છે એમ માનો.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેવી રીતે માની શકાય જ નહિ. પ્રધાન જ્ઞાનશક્તિથી રહિત છે. આમ હોવાથી તેનામાં પ્રકૃતિ કમવનાર પ્રેરણાથી બીજ નથી. આ રિયલિ હમેશની જનની હોવાથી પ્રકૃતિના સંબંધથી રહિત હોવાથી મોક્ષનો અભાવ જનશે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના સયોગ પૂર્વે પ્રકૃતિમા જ્ઞાન શક્તિનો અભાવ છે તેથી જે રીતે તમે દોષનો પગલાર કરાવવા માગો છો તે રીતે તે ધર્મ શકે તેમ નથી.

વળી તમારા આંખ મતને અનુસરનારોઓમા પણ પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે. કેટલાકોનું કહેવું એવું છે કે આંખ મનમાં કુલે “ ૨૬ ” તરવા છે, વળી કેટલાક “ ૨૫ ” તરવા કહે છે. આમ અંદર બહારના વિરોધને લીધે તે મન આલ્સ મણાય નહિ. માટે અમે તેને સ્વીકારીશું નહિ. ખરી રીતે જગતના કારણુ વિષેના પ્રશ્નના નિષ્કર્ષમા લૌકિક પ્રમાણો કોઈ રીતે ઉપયુક્ત નથી. ફક્ત આધૈકિક પ્રમાણુજ ઉપયોગી થાય છે. વેદ એ આધૈકિક પ્રમાણુ હોવાથી અમે તેનો આશ્રય લઈએ છીએ, અને તેમાં જે પ્રમાણુ કહ્યું છે તે રીતે જગતનું કારણુ સમજવીએ છીએ. અર્થાત્ વેદ એમજ કહે છે કે બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે.

- (૨) પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે અર્થાંગી સંબંધ જે સ્વીકારીએ તો કદાચ ધારણી રીતે પ્રકૃતિ પ્રચલિત કરી શકે. પણ સાંખ્ય મતમાં તેવા સંબંધ સ્વીકાર્યો નથી. જન્મે તત્ત્વો-પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે છે. કોઈ એક મુખ્ય અને બીજાં અમુખ્ય એવું ત્યાં નથી. તેમ છતાં જે પુરુષને મુખ્ય માનવામાં આવે તો બ્રહ્મવાદના સિદ્ધાન્તોના સ્વીકાર થઈ જાય. અને જે પ્રકૃતિને મુખ્ય માનવામાં આવે તો અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે.
- (૩) ખોટી રીતે પણ પ્રકૃતિને જગતનું કારણ માની શકાય નહિ, કારણ કે તેમાં જ્ઞાનશક્તિ નથી. તે અચેતન છે. ચેતન જ જગતને રચી શકે.
- (૪) સાંખ્યમતને અનુસરનારાઓમાં પણ પરસ્પર ભેદ છે. કેટલાકે “૨૫” તત્ત્વો સ્વીકારે છે, અને કેટલાકે “૨૬” સ્વીકારે છે. તેના અનુસરનારાઓમાં જ્યાં સુધી એકમત ન હોય ત્યાં સુધી બીજાઓ તેને સ્વીકારી શકે નહિ. માટે પ્રકૃતિ કારણતાનો વાદ અસંભવ છે અને સાંખ્યમત અપ્રમાણિક હરે છે.

પરમાણુવાદ નિરાસ.

અધિકરણ ૭.

(હવે ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના પરમાણુવાદના મનનું ખણ્ણન કરવામાં આવે છે. ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રણેતા યાત્રા છે. અને વૈશેષિકના કણાદ છે. યાત્રાએ પાંચ અધ્યાયરૂપ ન્યાય મુત્ર રચ્યાં છે. તે ઉપર વાતચાલનું બાપ્ય છે. તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. મોક્ષ પામવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનથી કુળ, જન્મ, પ્રકૃતિ, દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાન એટલાનો ઉત્તરોત્તર નાશ થઈને મોક્ષ મળે છે.
૨. પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, કૃષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક નિર્ણય, વાદ, જરૂર, વિતરકા, હેતુવાસ, ઇસ, ભતિ, નિમ્નદરજાન એટલા તત્ત્વો છે. તે તત્ત્વોના જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.
૩. પદાર્થના તત્ત્વો નિર્ણય કરવાને ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષાત્રી રીતિનો સ્વીકાર કરવો.
૪. પ્રમાણો ચાર છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ. પ્રમેય ચાર છે. આત્મા, સરીર, ઇન્દ્રિય અર્થ, શ્રદ્ધિ, ધર્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ક્ષય, કુળ, અપવર્ગ.
૫. જગતના કર્તા પરમેશ્વર છે તથા વેદ તેના વચનરૂપ છે એ જન્મે અનુમાન તથા શબ્દ પ્રમાણથી સ્વીકારાય છે.

“કણાદમુનિએ આ શાસ્ત્રનું વ્યર્થ અવસોદન કરી, વિચક્ષમનો પણ અનુભવ તેમાં મેળવ્યો અને સાત પદાર્થો કૃષ્ટા અને ન્યાયના સોળ પદાર્થોને તેમાં અંતર્ગત કર્યાં. આ મત કુળ પદાર્થ કલ્પનાએજ નવા પ્રકાર છે, ને જગત્પતી વસ્તુમાનને અમુક પદાર્થોમાજ આણી મૂક્યા છે એ કણાદ મુનિની અવસોદનની તથા વિચારવાની શક્તિનો પ્રભાવ છે, પણ તે સિવાયનો જે વિસ્તાર છે તે બધો ન્યાયમાંથી લીધેલો છે.” ન્યાયમાં નીચેના વિચાર કર્યો છે.

- (૧) પદાર્થો સાત છે. સામાન્ય, વિશેષ, દ્રવ્ય, શુણ્ણ, કર્મ અમત્રાય અને અભાવ.
- (૨) ખરૂં તત્ત્વજ્ઞાન થવા માટે અનુમાન કરી તત્ત્વનિશ્ચય કરવો જોઈએ અને તેમ થાય ત્યારે કુળની નિવૃત્તિ થઈ મોક્ષ મળે

* આ વિશે વિશેષ દર્શકાન મોષ્યા લુભા, ગી. કાશ્યપ કહે છે કે ન્યાય એ વાદવિવાદનું તથા તત્ત્વપરીખનું છે અને વૈશેષિક એ પદાર્થ વિજ્ઞાનનું સાત છે. કમય ન-વિજ્ઞાનના સાપન છે.

- (૩) ક્ષય નવ છે. પૃથ્વી, જલ, નેત્રન, વાયુ, આકાશ, કાલ દિક, આત્મા, મન.
 ગુણ ચોવીસ છે-રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, મયોગ, વિયોગ, પરત્વ,
 અપરત્વ શુદ્ધિ, મુખ, કુખ ઇત્યાદિ, દ્રેષ, પ્રયત્ન, યત્ત્વ, સ્વત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ, શબ્દ.
 કર્મના પાંચ પ્રકાર છે ઉત્તેષણ, અવલેષણ, આકુંચન, સંપ્રચારણ, ગમન.
 સામાન્ય એ પ્રકારનાં-પર અને અપર.

અભાવ પાંચ છે-પ્રાયભાવ, પ્રવેશભાવ, અત્યન્તાભાવ, તાદાત્મ્યાભાવ, અને અન્યોન્યાભાવ.

- (૪) આત્મા એ પ્રકારના છે-પરમાત્મા અને હવ-પરમાત્મા એટલે નિત્ય જ્ઞાનવાન, મર્વજ કર્તારૂપ
 ઈશ્વર. હવાત્મા એટલે અસર્વજ્ઞ, અનિત્ય જ્ઞાનવાન. ઈશ્વરરૂપે આત્મા એક છે, હવોરૂપે અનેક છે.
 જ્ઞાતમ ન્યાયમાં કહેલા મેળે પદાર્થનો કણાદના સપ્ત પદાર્થમાં સમાવેશ થાય છે. કણાદના મત
 પ્રમાણે જ્યારે કર્તારૂપ પરમાત્માની કૃપાથી ધર્માર્થ પદાર્થ વિવેકરૂપે તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે હવાત્માનો
 કુખ ધર્મ સર્વજ્ઞ નિવૃત્ત થાય છે. આનું નામ મોક્ષ છે, અને એજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

આદિઆં તે મનમાં સૃષ્ટિચિન્તા વિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનોજ વિચાર કરવાનો હોવાથી, તે
 જાને દર્શનના અન્ય સિદ્ધાન્તોની સમીક્ષા કરવાની નહિ હોવાથી તે વિષય ઉપરજ આપણું ધ્યાન
 આપીશું. સૃષ્ટિચિન્તા વિશે પરમાણુવાદ અગર આરંભવાદ આ બન્ને દર્શનોમાં મનાય છે તે આ પ્રમાણે છે.

સૃષ્ટિના તમામ પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરનાં કણાદની શુદ્ધિ છેવટ પરમાણુ આગળ આવે છે;
 તેનાથીપર કંઈ પણ નથી એમ નિશ્ચય થતાં તેનાથી વિરૂધ્ધિ ઉત્પત્તિનો ખૂણસો આપે છે. પરમાણુની
 પાર કંઈ નહિ હોવાથી, તેજ સૃષ્ટિના આરંભક તે માને છે. આ સૃષ્ટિને જોતાં આપણને સદજ્ઞ વિચાર
 થાય કે તેનો કોઈ પણ કર્તા હોવાજ નોંધએ. જેમ ધરને જોઈને તેના કર્તાનું અવુત્તમાન આપણે કરીએ
 છીએ, તેમ સૃષ્ટિને જોતાં તેનો કર્તા હોવો જોઈએ તે વિચાર થાયજ. કણાદને એ વિચાર થતાં તેણે
 અનુમાન કર્યું અને એવો નિશ્ચય કર્યો કે ધણી કર્તા જેમ કુંભાર છે તેમ સૃષ્ટિનો રચનાર ઈશ્વર
 હોવાજ જોઈએ. પણ તે ઈશ્વર આ સૃષ્ટિને કેવી રીતે રચ્યો દર્શો ? તે વિશે તે કહે છે કે જ્યારે પોતાને
 આ સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેની ઇચ્છાને ક્ષીપે પરમાણુઓમાં ગતિ થાય છે અને બધે
 પરમાણુઓ એકાં ઘટીને દમણુકો થાય છે. પછી ત્રણ દમણુકોથી એકત્રણુક એવાં બનેકે ત્રણુકો
 બંધાય છે. પછીથી ચાર ત્રણુકોનું એક ચતુરણુક એમ અનેક ચતુરણુકો બંધાય છે. આં ચતુરણુકવડે
 ઉત્પન્ન થયેલો મહાવાયુ આકાશમાં જાય છે. તેનાથી જલસમૂહ જાય છે. તે જલસમૂહમાં મહા પૃથ્વી
 મંડળ જાય છે. પછીથી આ વાયુમંડળ, જલમંડળ અને પૃથ્વીમંડળના મહાસમૂહમાં ઉત્પન્ન કમથી
 મોટો તેજોરાશિ જાય છે. અને આ તેજોરાશિનાં પરમાણુઓવડે મહેશ્વરની ઇચ્છા માત્રથી તે મહાજૂતોનો
 સમુદ્ર પાકે છે; અને તેમાંથી એક ખંડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે અક્ષાંશમાં સર્વલોકના પિનામદ અક્ષા આદિ
 પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને સર્વ ક્ષિપામાં મહેશ્વર પ્રેરે છે, અને દેવતાઓ, ગંધર્વો, અપ્સરો,
 પિતૃઓ, મનુષ્યો તથા છત્ર પ્રાણી વગેરે સર્જાય છે. આ રીતે સૃષ્ટિચિન્તા વિશેનો વિચાર ચેતોચિત્ત
 દર્શનમાં કરેલો છે. ન્યાય તેને સંમત થાય છે.]

વાદી પોને પરમાણુવાદનો સ્વીકાર કરીને અજ્ઞવાદી સિદ્ધાન્તોની સામે થાય છે. અજ્ઞવાદી તેને પણ
 પોતે ઉત્તર આપીને નિરુત્તર કરે છે.

પૂર્વપક્ષી-પરમાણુ કારણવાદમાં પરમાણુઓને જ્યતનું સમવાયિકારણ માનેલું છે, અને ઈશ્વર
 નિમિત્તકારણ છે. ઈશ્વરને સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પરમાણુઓમાં ગતિ થઈને તે દમણુકો બંધાય
 છે. ત્રણ દમણુકો એકાં થઈને ત્રણુકો થાય છે. અને ચાર ત્રણુકોમાંથી ચતુરણુક થાય છે. પછીથી

આનારે મદાવાય અને છે, તેનાથી જલમંડળ જાને છે, નેનાથી પૃથ્વીમંડળ જાને છે. પૃથ્વીથી તેજો-ગણિ જાને છે, આ ક્રમ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ચાલે છે.

બે પરમાણુઓ એકઠાં થવાથી એક મોટું નથા લાંબુ પરમાણુ બને, પણ દ્રવ્યકંડ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—નમાગ મનમા પ્રથમ બે પરમાણુઓ મળીને સ્થવ દ્રવ્ય માટે દ્રવ્યકંડ થાય છે. પણ તેમા તે પરમાણુઓમા એક ઉપર હોય અને બીજું નીચે આવેલું હોય તો તે બન્નેના બેગા, મળવાથી બમણા પરિમાણથી ઉત્પન્ન થનારું દ્રવ્યકંડ મોટું થઈ જાય. અથવા એક આગળ અને એક પાછળ લે હોય તો તેમ મળવાથી થનારું દ્રવ્યકંડ દીર્ઘ બને કારણકે પરમાણુનું પરિમાણ દ્વંસ અને આશુભાણુએ વર્તુલાકાર છે એમ સ્વીકારવામા આવ્યું છે. આ મનમા સ્વીકારથી-ન્યાયિકાએ યોનાનોજ ઉપદામ જાને ક્યો છે કારણકે તેમને ભૌતિક વસ્તુનીજ ખગર નથી તો પછી આત્મ વસ્તુ જાને તેમને શી રીતે દેખે ?

પૂર્વપક્ષી—જાવે તે રીતે તે દ્રવ્યકંડ “મદત” અથવા “દીર્ઘ” થાય, એમા વાગ્યા જો છે ?

સિદ્ધાન્તી—નેમા મોટે વાધો છે, તેથીજ ને સ્વીકારાય તેમ નથી તમારા કહેવા પ્રમાણે માનીએ તો દ્રવ્યકંડની સંભાવના બને નહિ.

• **પૂર્વપક્ષી**—સાથી ?

પરમાણુમાં પ્રવેશ નહિ હોવાથી સંયોગ થાય નહિ, તેથી દ્રવ્યકંડની ઉત્પત્તિ નથી.

સિદ્ધાન્તી—દ્રવ્યકંડ થવાને માટે પરમાણુઓમા પ્રવેશ જોઈએ પણ તેમાં પ્રવેશ નથી. પ્રવેશન અભાવે સંયોગનાનો પણ અભાવ છે આથી કંઈક કંપના કેવલ મનોરથજ છે. કારણકે પરમાણુમ અસંયુક્ત અંશના અભાવે બે પરમાણુના સંબંધમા એકજ પરમાણુ થાય. વળી મયોગથી ઉત્પન્ન થા કર્મ પણ કરતા નથી, કારણકે અન્ય કાગળથી ત્યાં અસંભાવના છે, તેથી પ્રવેશના અભાવમ દ્રવ્યકંડની ઉત્પત્તિ નથી

પૂર્વપક્ષી—પરમાણુ અને દ્રવ્યકંડનો સમવાય મ અબ્ધ અને સ્વીકારીએ છીએ. એટલે તે સંબંધથી પરમાણુઓમાથી દ્રવ્યકંડની ઉત્પત્તિ નથી.

પરમાણુ અને દ્રવ્યકંડ બન્ને સમવાય સંબંધ માનીએ તો અનવરથા દોષ લાગે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તમે સમવાય સંબંધ સ્વીકારો છો તે અને જાનીએ છીએ. તે સમવાય નિત્ય છે અને તેથી નિત્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે. વળી તે સંબંધ ઉભયસા એટલે પરમાણુ બને દ્રવ્યકંડમા દોષ છે. આ રીતે માનવા પણ દ્રવ્યકંડની ઉત્પત્તિ મંજૂરની નથી કારણકે જો તેમ સમવાય કહો છો તે સંબંધની સમાનતાથી સયોગની વૃથા છે. તેને જો અણુક સંબંધની અપેક્ષા હોય તો પછી બીજાને જીનની રહે, જીનને ચોધાની એમ અનવરથા દોષ લાગે. જોમ બે પરમાણુઓ યોનાનાથી અત્યંત બિન્ન એવા દ્રવ્યકંડની સાથે સમવાય સંબંધથી જોડાય છે, તેમ સમવાય પણ સમવાયિઓથી અત્યંત બિન્ન હોવાથી અન્ય સમવાય બહુથી સમવાયિઓથી સંબંધ રાખે. આમ એક પછી એક કંપના કરવાથી અનવરથા દોષ લાગે.

પરમાણુ નિત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય દ્રવ્યકંડ પણ નિત્ય બનશે.

• વળી પરમાણુ તથા અન્ય કારણ તે નિત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય દ્રવ્યકંડાદિક ઉમેરાજ જાન્યા કરશે. તે પણ એક દોષ છે. આ દોષની નિરૂપિત માટે જો તમે એમ કહેશો કે દ્રવ્યકંડ તો આકારવાળું છે અને જે આકારયુક્ત છે તે અનિત્ય છે માટે દ્રવ્યકંડ પણ અનિત્ય છે, તેથી તેનું કાર્ય નિરંતર જાને નહિ. આ પ્રમાણે જો દ્રવ્યકંડ વિષેનો વાધો દર કરવાને દલીલ કરશો તો પછી પરમાણુને પણ તેજ લાગે પરંતુ કારણ કે પરમાણુ પણ આકારયુક્ત છે તેથી તે અનિત્ય અને અપરમાણુ બની જશે

પૂર્વપક્ષી—પણ આકારવાળા પદાર્થો અનિત્ય છે એવી વ્યાપ્તિ પરમાણુ વિષે કાણુ દર્શાવી થી. તેનાથી ભિન્ન પદાર્થોમાંજ તે કાણુ કરવાની છે.

સિદ્ધાન્તી—તો અમે પણ કહીશું કે યુનિથી બહાર જમણું કારણુ સિદ્ધ છે, મારે જગતનું કારણુ મનાવવાને પરમાણુવાદનો સ્વીકાર કરવો તે ખોટું છે. પરમાણુને આકારવાળા માનો યા આકાર રહિત માનો-એ રીતે માનવું હોય તે રીતે માનો, તો પણ તમારા મનને ગ્રિપફૂલ ટેકા મળતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—તે કેવી રીતે ?

પરમાણુને રૂપવાળું અગર રૂપવગરનું માનો તો પણ પરમાણુવાદ સિદ્ધ થતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—તો તમે પરમાણુઓને આકારવાળા માનશો તો તે તમે આપેલી વ્યાપ્તિ પ્રમાણે અનિત્ય દરેકે અર્થોત્તર તમારા સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ માનવું પડશે. તમારા સિદ્ધાન્તમાં પરમાણુઓ નિસ્સ છે, અને અદ્વિતમાં આકારવાળા કલ્પવાથી અનિત્ય રહે છે. જો તમે આકારરહિત તેને માનશો તોપણ તેથી તમારો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી; કારણકે તેમ માનવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યમાં-દ્રવ્યલુકમાં રૂપનો અભાવ હોવાનો-અર્થોત્તર દ્રવ્યલુક આકારરહિત ઉત્પન્ન થશે. આ પણ તમારા મનથી વિરુદ્ધ જાય છે. તમે તો દ્રવ્યલુકને આકારયુક્ત માનો છો તેથી જન્મેરીતે તમને દાનિકતા છે, જેમ દળદર અને યુનો એ જન્મેને એકઠો કરવામાં આવે તો જુદા જ રૂપનો પદાર્થ થાય છે. કારણુ કે દળદર પીળો હોય છે અને યુનો ઘોળો હોય છે, તે જન્મેના સંયોગથી લાક રંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ રૂપવાળા અને રૂપવગરના જન્મેના સંજ્ઞાનથી જુદાજ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય.

પરમાણુવાદ યુતિથી અસંભવ છે.

માટેજ અમે કહીએ છીએ કે ગૌતમશાસ્ત્ર તેમજ તેને અનુસરનાર કણાદનું શાસ્ત્ર વેદથી વિરુદ્ધ છે. તેથીજ અમે તેની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.

(સાર) આ અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષી ન્યાય-યંત્રોપક દર્શનના પરમાણુવાદનો આશ્રય કરીને પરમાણુને જગતનું કારણુ કહે છે. સિદ્ધાન્તી તે ખત ખોટો છે એમ નીચેનીદલીઓથી બતાવે છે.

- (૧) પરમાણુવાદ પ્રમાણે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી બે પરમાણુઓમાં ગતિ થઈને દ્રવ્યલુક થાય છે. ત્રણ દ્રવ્યલુકોમાંથી ત્રણલુકો થાય છે એમ જે કહ્યું તે ખોટું છે કારણુ કે બે પરમાણુઓ બ્યારે એકાં થાય ત્યારે ક્રિતા એક ઉપર અને બીજું નીચે રહે, અગર એક આગળ અને બીજું પાછળ રહે. પ્રથમ રીતમાં બે એકાં થયેલાં પરમાણુ મદલ મોટાં હોવાય, બીજા પ્રમાણે તે લાંબા જણાય આવતી બે પરમાણુઓ એક થઈને મોટું તથા લાંબુ થાય, પણ તેથી કર્ષદ્રવ્યલુક થાય નહિ.
- (૨) વળી પરમાણુઓમાં અવયવ-પ્રવેશ નહિ હોવાથી તેમની વચ્ચે સંઘટના જનની નથી. તેમ સંયોગને લીધે ઉત્પન્ન થનારું કર્મ પણ ત્યાં નથી.
- (૩) જો પરમાણુ અને દ્રવ્યલુક વચ્ચે સમવાય સંજ્ઞા છે એમ કદાચ માનશો તો તેથી અનવચ્ચા દોષ લાગશે. કારણુ કે જેમ પરમાણુ અને દ્રવ્યલુક વચ્ચે સમવાય સંજ્ઞા છે તેમ સમવાય અને સમવાયિ વચ્ચે પણ સમવાય સંજ્ઞા છે.
- (૪) પરમાણુ અને અન્ય કારણુ નિત્ય હોવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્યલુક વગરે કાર્ય નિત્ય અને પણ પરમાણુવાદમાં કાર્યને અનિત્ય માન્યું છે.
- (૫) જો પરમાણુને રૂપવાળું ગણો તો પક્ષી તે અનિત્ય થશે. અને રૂપ રહિત ગણો તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું કાર્ય દ્રવ્યલુક પણ રૂપ રહિત જનશે. જાને રીતે પરમાણુવાદને શાન છે.
- (૬) પરમાણુવાદ વેદ સંભવ નથી.

અધિકરણ ૪

આણ્ણમત નિર્ણય.

(મોદમતત ૧૧૦)

[શુદ્ધ સાક્યવંશી રજપુતોના શેદિખીતર નિર્ણયી જાતમકુલમા નની શેનથી ઉત્તરે જન્મ્યા હતા. તેમણે મુખ્યત્વે નીચેનો ઉપદેશ આપ્યો.]

- (૧) બ્રાહ્મણોએ માનેલો અધિકાર તથા વર્ગવ્યવસ્થા ખોળી છે
- (૨) સર્વની સમાનતા, સર્વ તરફ બ્રાતૃભાવ એજ ધર્મનો પાત્રો અને આપણ ૯,
- (૩) સસારદુખ વિરોધી આર સત્યો છે. ક દુખ, બધું દુખમય છે, ડાહ્યું, હયાતિમા મહેલુ એજ દુખરૂપ છે. ય દુખનું નિવાન, તૃણ અને તૃણાને સંતોષનાના ઉપભોગ તે છે. ય દુખનો ઉન્નદેહ, તૃણાનો ભગ્ન કરનાથી અને તેમ છે. ય દુખના ઉન્નદેહના માર્ગ આજ છે. દુખરૂપ હવિત જાણીને ધર્મ ઉપર આશ્રય કરી, રાગદ્વેષથી છટકુ, અશ્રદ્ધા, અસુધા, અજ્ઞાન વગેરે લજવા, પાપ માત્રથી મુક્ત થવું આ આજ માર્ગ આજ પગથીઆ છે. સત્યવિનાશ, સત્યમનન, સત્યઆચાર, સત્યઅધિકાર, સત્યવ્યવહાર, સત્યસ્મરણ, સત્યધ્યાન
- (૪) દુખનો અનુભવ કરનાર વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ પાત્રકારણ જોને મધ્ય કહે. તેનાથી માનેલી છે તે પાત્ર મધ્ય આ પ્રમાણે છે. રૂપ-રચ્ય શરીરોદિ, વેના-ધન્દિયજન્ય જ્ઞાન, સમા-જ્ઞાન જ્ઞાન, સસ્કાર-મનોવૃત્તિગ્રપ વાસના વિજ્ઞાન-વિચાર, જ્ઞાન, શુદ્ધિ, પ્રત્યેક મનુષ્ય આ પાત્ર મધ્યનું જ અનેક છે.
- (૫) મોક્ષ એજે સ્કન્ધ માત્રનો એવી રીતે નાશ થાય કે જેમાથી નવી સ્કન્ધ જ્ઞાના ન થાય તેનું નામ નિર્વાણ કહેવાય છે.
- (૬) આ ધર્મની બધી વાતો નીચેની આજ બાજતોથી દેખાડાય છે. જ દુખ દુખ-દુખભાવનો (જ) જલક્ષણ જલક્ષણ દુખ દુખના જેવું જ છે એના જેવું બીજું નથી એનાથી છુટું જોઈએ તૃણા એનું ઉપાદાન છે (ગ) જ્ઞાન જ્ઞાનિક વિજ્ઞાનાદિ સ્કન્ધ ક્ષણ માત્ર રહી બદલાયા કરે છે, બધું ક્ષણિક છે (ઘ) જ્ઞાન જ્ઞાન સ્કન્ધનો નાશ થવો, તૃણા ભાગવી, એજ મોક્ષ, એજ નિર્વાણ આણ્ણમતનો આશ્રય કરીને પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તોના મહાવાદ વિરુદ્ધ સ્વીકાર કરે છે, અને સિદ્ધાન્તો તેને પણ નિરૂપર કરે છે.

આણ્ણમતના મધુદાયથી સંસાર વગેરે ઉત્પન્ન થતા નહીં

પૂર્વપક્ષી—આણ્ણમત પ્રમાણે સમુદાય ન જન્મથી ડાહ્યું સસાર થાય છે તે આ રીતે પદમા પુના સમુદ રૂપ એટલે જુદીની વગેરે જૂતોનો સમુદાય તે એક સમુદાય રૂપ, વિજ્ઞાન, વેના, સમા, અને સસ્કાર એ પાત્ર સ્કન્ધોનો સમુદાય તે જ્ઞાન સમુદાય ૯ તે જન્મે મધુદાયના મધુદાયથી જ સસાર સર્જે છે તે સમુદાયનો નાશ થતા ને મોક્ષ મેળવે છે.

સિદ્ધાન્તી—તમે જાણવેદો માણ સિદ્ધાન્ત હોય તો તેથી મધુદાયની જરૂર રહેતી જ નથી. ઠારણ કે એ મતમા સમજા પદાર્થો લક્ષિક હોનાથી, મનો ક્ષણે જાનાતા હોનાથી તથા જવ પલ ક્ષણિક હોવાથી સમાર સાથે સખન્ધ પ્રાપ્ત થવો જ જ મરડેન છે આથી તમે કહેની રીતે સમાર બની શકે જ નહિ.

આ મત સમજવાને માટે જોએ નર્વદર્શન સમય પાત્રીરનાથ જ્ઞાન વિસ્તાર, મેશ કેવીસદ્ધિ, શુદ્ધિજ્ઞ, ના જ્ઞાનના નિબંધો, બાઈજુ " રિડિંગઅસ ઓફ ધર્મગીતા વિશેષ હકિકત માટે મોપ વિશા. જોએ.

પૂર્વપક્ષી—એ કે આ મનમાં સવળ પદાર્થોને ક્ષણિક ક્ષણે છે પણ એક ક્ષણના પદાર્થો બીજી ક્ષણના પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ રૂપ થાય છે, અને બીજી ક્ષણના ત્રીજી ક્ષણના પદાર્થોના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ બને છે. આથી પદાર્થોના સર્જનની સતતિ Continuity ચાલુ જ રહે છે. માટે ક્ષણિકત્વ રૂપી દોષ ત્યાં લાગુ પડતો નથી. આ રીતે જીવ ક્ષણિક નહિ પણ સ્થિર બને છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલથી પક્ષીની ક્ષણના પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં પ્રથમ ક્ષણના પદાર્થો માત્ર નિમિત્ત જ બને છે. કારણ કે તે પદાર્થો પૂર્વજ તે ક્ષણે નાશ પામે છે. પક્ષીની પગમાં તે અનુસ્યત થતા નથી. તેમના સંયુક્તમાં વળી તે નિમિત્ત નથી. આ પ્રમાણે ઔર્ધ્વના અભાવને લીધે તથા અનુસંધાનના અભાવને લીધે સંયુક્તમાં ઉત્પત્તિ જ નથી. તેથી ઉપર જણાવેલા દોષ નિવૃત્ત થતો નથી. વળી તમે કહો છો તેમ પક્ષીના પદાર્થના જ્ઞાનની પણ ઉત્પત્તિ નથીજ. કારણ બે પદાર્થ ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો જ તે બીજાને ઉત્પન્ન કરે. પણ અર્ધિઆ તો પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી જે તેજ ક્ષણે તેનો નાશ છે. ઉત્પત્તિની ક્ષણમા જ તે નાશ પામેયું છે. આથી તેનામાં નવું ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ એક જ ક્ષણને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય માનીએ તો પક્ષી ઉત્પત્તિ મંભવેજ. **સિદ્ધાન્તી—**એ રીતે માનતાં તમારા સિદ્ધાન્તને વિરોધ આવે. એકજ ક્ષણમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર કારણ અને કાર્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે એમ તમે માનતા નથી. ઉત્પન્ન કરનાર કારણ પ્રથમ ક્ષણમાં અને ઉત્પન્ન થનાર કાર્ય તે બીજી ક્ષણમા એમ તમે માનો છો. આ રીતે તમારા મનનો વિરોધ આડે આવે છે. તમે વળી નીચે પ્રમાણે મનોને સ્વીકારો છો તે મનમાં પાત્ર ગોટા રુચારડો ઉભો થશે.

“આ સઘળું ક્ષણિક છે” એવી ક્ષણિકતાની પ્રતિજ્ઞા છે. દરેક પદાર્થ ક્ષણે ક્ષણે જાદવાય છે. તેમનું આયુષ્ય અગર અમિત્વ એક પળ સુધીજ છે તે એક મિહાન્ન છે. બીજાને એવો છે કે ચાર પ્રકારના હેતુઓની પ્રાપ્તિથી ચિત્ત અને ચેત્ના ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચાર આશ્ચર્યન પ્રત્યય, મમત્તર પ્રત્યય, અધિપતિ પ્રત્યય અને સદ્કારિ પ્રત્યય છે. આ ચાર હેતુને પ્રાપ્ત થઇને વિજ્ઞાન રૂઢ્યાત્મક ચિત્ત અને વેદના રૂઢ્યાત્મક ચેત્તા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે તમારી પ્રતિજ્ઞાઓ છે. હવે જ્ઞે અન્ય ક્ષણમાં પદાર્થોના સંમન્ધ થાય છે એમ સ્વીકારો તો આ સઘળું ક્ષણિક છે—ફક્ત એક ક્ષણ માટે છે એવી જે તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તે અસત્ય દરે છે. જ્ઞે તેને તમે નથી સ્વીકારતા—પદાર્થો અન્ય ક્ષણે સંમન્ધ થતો નથી એવું જ્ઞે તમે સ્વીકારો તો બીજી પ્રતિજ્ઞા બોટી દરશે. ચાર હેતુઓને લીધે વિજ્ઞાન રૂઢ્ય અને વેદના રૂઢ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ તમે માનો છો. હવે જ્ઞે હેતુઓના સંયુક્તને સ્વીકારો નહિ તો પણ નિયામક નહિ હોવાથી સઘળું સાથે લાગ્યું દરેક જગ્યાએથી ઉત્પન્ન થાય.

વળી શુદ્ધિપૂર્વક લાવેલો વિનાશ તેને પ્રતિસંખ્યા નિરોધ કહે છે. અશુદ્ધિપૂર્વક લાવેલો વિનાશ તેને અપ્રતિસંખ્યા કહે છે. આ બંને એક બીજાને મળતા નથી, કારણ કે લાવેલી પારા અટકતી પૈથી. લાવેલ ક્ષણિક હોવાથી તેમના નાશ કરનારની સાથેના સંમન્ધના અભાવને સીરે (કારણ કે બામાં પ્રથમ ક્ષણનો પદાર્થ પક્ષીના ક્ષણનું કારણ જ બને છે) પ્રતિસંખ્યાનિરોધ થઇ શકતો નથી. તે પ્રમાણે અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ લાવેલ ક્ષણિક સ્વીકારવામાંજ મિદ્ધ છે. (વડનો ૯ નામ કે બેરી શુદ્ધિપૂર્વક લાકડી ઉગામીને ઘટનો કરેલો નાશ તે પ્રતિસંખ્યા નિરોધ છે. આ રીતે કેન્દ્રો ૨૭નો નામ નાશ કરનારની શુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથી ઘટના સ્ફૂટ રૂપનો નાશ થાય છે. બાની શુદ્ધિ મિચાય દરેક ક્ષણે જે ઘટોનો નાશ થાય છે તે કુચ્ચ પુરો પણ એકદમ મમજી રહેતા પૈથી તે અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ કહેવાય છે અને તેને મુદ્ધ કહે છે) આ અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ

પણ સ્વીકારી સકાય તેમ નથી. કારણ કે તમારા મન પ્રમાણે હવે એટલે વિજ્ઞાન સંનતિ અને તેના હિંસા હાથે નાશ તેને તમે મોક્ષ કહે છે. ત્યાં હિંસા હાથે પદેડાં હવે પ્રાર્થના અસ્થિર હોવાથી શુદ્ધિનો સંજ્ઞા ત્યાં નથી; અને તેથી સર્વજ્ઞ હાથે ઘટેના નાશ કરનાર મુદ્ધાચંદ્રા સંજ્ઞા નથી. એટલે આ રીતે પ્રતિ સંજ્ઞાનિરોધની પ્રાપ્તિ નથી. તેમ જીવન નિરોધ અપ્રતિસંજ્ઞાનિરોધની પણ પ્રાપ્તિ નથી. તે મન પ્રમાણે પ્રથમ હાથે ઉત્પત્તિ, બીજા હાથે નાશ, ત્રીજા હાથે ફરીથી ઉત્પત્તિ એવું જો માન-સામા આવે તો પછી તે નિરોધ પણ જનનો નથી. માટે તે જનને અસક્રમ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ જાદુ મનમાં હાથે વાદ્યો એવું માને છે કે પ્રતિસંજ્ઞા તથા અપ્રતિસંજ્ઞા નિરોધમાં આવેલી અવિદ્યાનો નાશ તેનું નામ મોક્ષ છે.

સિદ્ધાન્તી—આ પણ ખરું નથી.

પૂર્વપક્ષી—કેવી રીતે ?

સિદ્ધાન્તી—તે આ રીતે. પરિવર સંદિન અવિદ્યા હેતુ વગર નાશ પામે છે કે તે કોઈ હેતુની અપેક્ષા રાખે છે ? તેના નાશમાં કોઈ હેતુ છે કે નથી ? અર્થાત્ હેતુ સંદિન નાશ પામે છે કે કેમ ? તેના ઉત્તર આપો. એટલે તમારી શંકાનું સમાધાન થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષી—હેતુ નથી. તે માટે કોઈ કારણની જરૂર નથી. અવિદ્યા જ નાશ પામે છે તેના હેતુ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—હાક ત્યારે જો એમ હોય તો મોક્ષનાં સાધન જીવનનાર શાસ્ત્ર વિકસ થશે. શાસ્ત્ર મોક્ષ કેવી રીતે મેળવશે તેને માટે સાધનો આપેલા છે. જો અવિદ્યાના નાશમાં કોઈ પણ હેતુ ન હોય તો પછી આ શાસ્ત્રો નકામાં થઈ જાય. અવિદ્યા સાથે તેને ઉત્પન્ન કરનાર હેતુઓ નાશ ન પામતા હોય તો તે મોક્ષ અપનો શે ?

પૂર્વપક્ષી—ભલે ત્યારે એમ માનો કે તેને હેતુની જરૂર છે. હેતુ પણ નાશ પામે છે. અવિદ્યાના નાશમાં તેના હેતુનો પણ નાશ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ જો માનશો તો પછી તમારે અવિદ્યા તથા તેના કાર્યથી અતિરિક્ત પદાર્થનો અંગીકાર કરવો પડશે. આથી અવ્યુગમ દાનિ પણ થશે. અને સ્વસિદ્ધાન્તને મોટો પ્રકાર પડશે. કારણ કે અવિદ્યા અને તેના કાર્યથી જુદા પદાર્થના અવંગીકારથી હેતુ સંદિન વિનાશ પણ સંભવનો નથી. તે નાશ વખતે પુત્રના નાશની માફક અગર સર્વજ્ઞ સર્વના નાશની જરાયર છે. કોઈ માણસ કહે કે જો વાંઝણીના હાથે મારી નાખે, અગર સર્વજ્ઞસર્વનો સંહાર કર્યો તેમાં જે રીતનો વફોબ્યાયાન છે—વિપરીત ઉક્તિ છે તેવીજ રીતે અવિદ્યાથી જુદા પદાર્થનો અંગીકાર નહિ કરીને હેતુઓ સંદિન તેના નાશ કરવામાં છે. આ રીતે જનને દૃષ્ટિએ આ મન યુક્ત નથી.

ત્રીજા આકાશ વિષે જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આકાશ પ્રતિસંજ્ઞાનિરોધની માફક નિર-પાખ્યં (અવસ્તુ છે). તે પણ યુક્ત નથી. આકાશમાં પણ અન્ય પદાર્થની માફક વસ્તુત્વના વ્યવહારનો વિશેષ નથી. અર્થાત્ આકાશમાં એ પૃથ્વી વગેરેની માફક વસ્તુત્વનો વ્યવહાર છે. જેમ પૃથ્વી ઉપર ઘટ, જલમાં નાકાનો વ્યવહાર થાય છે તેમ આકાશમાં જવાકા (જમ) છે એવો વ્યવહાર આપણે કરીએ છીએ.

હાથેવાદ વિષે જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે યાચિત્ત જન છે. અનુમ્તિ-તિથી પણ તેજ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે. પ્રથમ જોયેલા ઘટના પાછળથી કરેલા સ્મરણમાં એજ સંજ્ઞા છે. પ્રથમ કોઈ ઘટ જોયા હોય અને પછી પાછો તેનો તે ઘટ જનમાં આવે ત્યારે આપણને એકમ તે ઘટ પ્રથમ જોયેલા દત્તો એવી સ્મૃતિ થાય છે, તેથી આપણે એમ કહીએ છીએ કે “આ મોક્ષ છે કે નહીં પ્રથમ જોયેલા દત્તો.” અર્થાત્ પ્રથમ જોયેલા દત્તો અનુભવ તથા તે વિષેનું અનુમ્તિ

રત્ન-એમ બન્નેનો આશય એકજ થઈ છે: જો ક્ષણિકવાદ પ્રમાણે જોયેલી પછે ઘટનો નાશ થયો હોય તો ઘણા વખત પછીથી જ્યારે એ ઘટને આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે તેજ ઘટને તે રૂપે જોઈએ. તેમાં કોઈ પણ ફેરફાર જોતા નથી. માટે પ્રથમ જોયેલી ક્ષણે તે ઘડાનો નાશ થાય છે એવું ક્ષણિક વાદીઓનું માનવું અત્યંત દર છે. જો તે ઘટો જોયેલી ક્ષણે નાશ પામતો હોય તો પાછળથી દેખાવો જોઈએ નહિ. તે વિગેનો અનુભવ તથા અનુભવરણ પણ થવા જોઈએ નહિ. માટે ક્ષણિક-વાદ તર્કથી વિરુદ્ધ છે.

(આ આદિ મુદ્દાથી ક્ષણિકત્વવાદનું નિરાકરણ કંઈ, દવે અભાવમાંથી આવતી ઉત્પત્તિ થાય છે એવા વાદનું નિરાકરણ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—જેમ દુધના ઉપમર્દ સિવાય દધિની ઉત્પત્તિ નથી તે પ્રમાણે બીજાના ઉપમર્દ સિવાય આકુરની ઉત્પત્તિ જણાતી નથી. અર્થાત્ આ દષ્ટાન્તમાં અભાવમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે અસત્ અને અધીકમાંથી જન્મતી ઉત્પત્તિ છે.

સિદ્ધાન્ત—આ દલીલ કેવી ઉપદાસને પાત્ર છે! ખંખર આવી દલીલ કરીને તમે કુદ્દિનું સીપામ કરેલું જણાય છે. મૂર્ખ માણસ પણ આવી દલીલ કરે નહિ. અસત્માંથી સત્ ઉત્પન્ન થાય, અભાવમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય, વસ્તુજ ન્યાં ના હોય ત્યાં વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય એવું કોઈ પણ સ્થળે જન્યું નથી તેમ સાંભળ્યું પણ નથી. મગમાં કંઈ પણ હોય તોજ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય. અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ તે ખરી નથી પણ શક્યનું, અગર અપુણ્ય જેવી છે. એ દલીલમાં નથી તર્ક કે નથી વ્યવહાર કાગજ.

પૂર્વપક્ષી—આ દલીલ તદ્દન ખોટી હોય તો પછી ભગવાન શુદ્ધ શા માટે તેવો ઉપદેશ આપ્યો હશે? તેવો ઉપદેશ આપવામાં તેમનો હેતુ શા?

સિદ્ધાન્તી—ભગવાન શુદ્ધ ભગે તે ઉપદેશ આપ્યો હોય તે સાત્વિક પુરોષને પ્રાપ્ત નથી. ભગવાનની યોનાતી ઇચ્છાથી દેવોને વ્યામોદ કરવાનો શુદ્ધનો અવતાર થયો અને આ રીતે તેમને ઉપદેશ આપ્યો. જ્ઞ દેવોને આપ્યો ઉપદેશ આપીને તેમને અસન્કારમાં ગૂંચ્યા નહોત તો સાધુશીલ પુરોષને શ્રવન નજાવતું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડત. વરાદ પુરાણના અં. ૭૦-૩૬ માં આ ઉલ્લેખ તો પોષિત છે. ભગવાનથી દેવોને વિચુખ કરવાની પ્રયત્ની ઇચ્છા થઈ અને તેથી શિવને બાળા થતાં કુદ્દનો અવતાર લીધો. પદ્ય પુરાણના ઉત્તરખંડમાં પણ એજ દલિલ છે. તેથીજ મદાદિવ વચ્ચેએ ભગવાનના અંશરૂપે વેદિકામાં પ્રવેશ કર્યો, અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાને વેદના વિભાગ કર્યા; અને જગતનું કારણ અમૃત-અવિદ્યા છે એમ ઉપદેશ આપ્યો. વળી અવિદ્યાની નિરૂત્તિ માટે ભતિના અંશરૂપ સંન્યાસ પાપપદનો પ્રચાર કર્યો અને સદગા લોકને વ્યામોદ કર્યો. આ સંપૂર્ણ પ્રયત્ની ઇચ્છાથી થયું છે.

પૂર્વપક્ષી—તો પછી તમે ક્ષણવાદનું પુનઃ સ્થાપન શા માટે કરવા ભવ છે!

સિદ્ધાન્તી—એ પ્રશ્ન પણ કીક છે. દવે લોકનું વ્યામોદ સંપૂર્ણ થઈ ગયું છે, એટલે પરમાત્માએ દેવી શ્રવેના ઉદ્ધાર માટે તેમને અસન્કારમાંથી જોડીને સન્માર્ગ ઉપર દોરવાને અમને આજ્ઞા કરી છે તેથી શ્રુતિમા જે જે બાબતો જણાતી છે તેનો જરાજર ઉપદેશ આપવાને અમે આ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે. આથી અમે પરમાત્મા પ્રભુ એજ સર્વ વસ્તુ છે, તેજ જગતનું કારણ છે, તેમના સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી એ મિદાન્ત ઉત્તમ શ્રવેને જણાવવા માગીએ છીએ કે જેથી તેઓ કીન શ્રવેની જગમાં દસાદ જાય નહિ. અગ્નિની માકક અસત્તમિદાન્તોને અમે બાળાને ભગ્ન કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિમા બીજી દુષણ નમને જણાવીશ. જો અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો શા માટે ખેટોએ ખેનરમાંથી ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવાને જનને હજી સંકેતે ખેડવા જનું જોઈએ

તથા જીવનમાં બી ટેપવા જોઈએ તથા ઉમેલાં અનાજના કણસવાને પાણી પાવું તથા કમર નીંદી નાખવું જોઈએ ? આ બંધાં સાધનોની ગી જરૂર છે ? વિના સાધનોજ તેમને ધાન્યની ઉત્પત્તિ થી વેંદેએ અભાવમાંથી જો-ભાવની ઉત્પત્તિ હોય તો હુનિઆમાં ટાઈતે વરતુને પ્રાપ્ત કરવાને માથાકૂટ કરતો નવિ

(સાર)—આ અધિકરણમાં જોદ્ધમતના ક્ષણિકત્વવાદ તથા અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિનું બહુ-કથું છે. સિદ્ધાન્તીએ નીચે પ્રમાણે દલીલો કરી છે.

(૧) પરમાણુ સમૂહ અને પાંચ રસન્યના સમુદયી થવને સંસાર થાય છે અને તેના નાશમાં સંસારનો અભાવ બને છે એટલે મોક્ષ મળે છે—આ મત યુક્ત નથી કારણ કે તે મતમાં સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક માન્યા છે તથા થવને પણ ક્ષણિક માન્યો છે. તેથી તે સમુદાયના અન્યન્યની પ્રાપ્તિ બનતી નથી.

(૨) વળી એક ક્ષણનું જ્ઞાન બીજી ક્ષણના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તે મત ઉત્પત્તિની બાબતમાં નિમિત્ત ગણી શકાય પણ સમુદાયમાં નહિ. સ્વર્થના અભાવને લીધે તથા અનુસન્ધાનના અજ્ઞાવથી સમુદાયની ઉત્પત્તિ નથી.

(૩) પ્રથમક્ષણનું જ્ઞાન પછીની ક્ષણના પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. કારણ કે જો અમુક પદાર્થ ઉત્પન્ન થયેલો હોય તોજ તે બીજાને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ અહિં આં તો ક્ષણિકત્વવાદ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ ક્ષણે તે પદાર્થ નાશ પામેલો છે, તેથી તેનામાં પછીના પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી.

(૪) જોદ્ધમતમાં બે પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા છે. સમગ્ર લક્ષિક છે તે એક અને આલમ્બન, સમન્તર, અધિપતિ તથા સદકારી એ ચાર પ્રત્યક્ષરૂપી કારણોથી ત્રિગુણરસકંધ અને વેદનાદકંધ ઉત્પન્ન થાય છે તે બીજી. તેમાં જો પદાર્થોના અન્યક્ષણમાં સમ્બન્ધ છે એવું સ્વીકારીએ તો પ્રથમની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ છે. જો તે સંબન્ધ ન સ્વીકારીએ તો બીજી પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ છે. એમ બન્ને રીતે એ મતમાં દ્વિવેલો છે.

(૫) તેમજ દુષ્ટિપૂર્વક ભાવનો વિનાશ જેને પ્રતિસંજ્ઞા નિરોધ કહે છે અને અચુદ્ધિપૂર્વક ભાવનો વિનાશ જેને અપ્રતિસંજ્ઞા નિરોધ કહે છે. તે બન્ને પશુ સંભવતા નથી. ભાવો ક્ષણિક હોવાથી તેમના નાશકનો સંબન્ધ નથી તેથી પ્રતિસંજ્ઞા નિરોધ નથી. તેમ પ્રથમક્ષણે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બીજી ક્ષણે તે નાશ પામે છે, વળી ત્રીજીક્ષણે તેનો યુનર્જન થાય છે, એવું માનવાથી અપ્રતિસંજ્ઞાનો નિરોધ પણ બનતો નથી.

(૬) નિરોધની બાબતમાં તેમાં આવેલી અવિવાનો નાશ થાય છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ. અહિં આ પ્રશ્ન એ છે કે અવિવા એકલી નાશ પામે છે કે સાથે સાથે તેનાં કારણો પણ નાશ પામે છે ? જો એકલી નાશ પામે છે એમ કહો તો શાસ્ત્ર ખોટા કરે. શાસ્ત્રમાં અવિવાના સાધનોનો નાશ કલો છે. તે સિવાય મોક્ષસિદ્ધિ નથી. કારણો પણ નાશ પામે છે તેમ પણ કહી શકાશે નહિ; કારણકે જો તેમ કહો તો પછી અવિવા અને તેના કાર્ય સિવાય કારણરૂપી બીજા પદાર્થને સ્વીકારવો પડે પણ આ અતિરિક્ત પદાર્થને જોધો સ્વીકારતા નથી.

(૭) આકાશ અવસ્થુ છે તેમ નથી; કારણકે પૃથ્વીમાં જેમ ઘટ, જલમાં મોક્ષ તેમ આકાશમાં બનાકા વગેરેનો વ્યવહાર હોય છે.

(૮) અનુરૂપતિથી પણ ક્ષણિકત્વવાદ ટકતો નથી. દરેક પદાર્થ એક ક્ષણમાં નાશ પામે છે એવું હોય તો આજની મહિના પહેલાં જોયેલો મોઠો તેનો તેજ ફરીથી આપણે જોઈએ છીએ અને તેના વિશે કહીએ છીએ કે આ તેજ ધરો છે કે જે જે એક મામ પડેલા જોયો હતો. અહિં આ

ધડા વિષેનો અનુભવ તથા અનુસ્મરણ થાય છે. તેનો આશ્રય ધડો છે. તે ધડો એકનો એક છે; તેમાં કોઈપણ ફેરફાર થયેલો નથી. જાતકાળનો ધડો અને વર્તમાનનો ધડો-ધડા-તરીકે તેજ છે. બે વસ્તુઓ કાલુષ્ય નામ પામતી હોય તો આ પ્રમાણે અનુભવ તથા અનુસ્મૃતિ બને નહિ.

(૬) અભાવવાદ પણ ઉદાપણ વગરનો છે. તે શરમૂંગ કે અપુષ્પ સમાન છે. મતમાંથીજ સત્તી ઉત્પત્તિ હોઈ શકે. વસ્તુના અભાવમાંથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોયજ નહિ. બીજમાંથીજ ઝાડ થાય. બીજ નહોય તો એક કણગો પણ તેમાંથી ન પડે.

(૧૦) અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ હોય તો કુનિઆગા કાઠ પણ માલસ મહેનત કરેજ નહિ. ખેતુન ધાન્ય મેળવવાને મેનરમાં જાય નહિ તથા લજથી તેને ખેટી, આસ પાડી. બી શપવા પગેરેની મહેનત કરે નહિ. માટે

કષ્ટિકૃત્યવાદ તથા અભાવવાદ બન્ને અવ્યવહારિક અને ખોટા છે.

અધિકૃશ્ણ પ.

[અસત્ કારણસાદુ નિરાકરણ કરીને દવે વિજ્ઞાનવાદિને સંમત પ્રપંચના અમત્યત્વના વાત્તું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.]

પ્રપંચની અનુપસંધિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અમે પ્રપંચને વિજ્ઞાનમયજ્ઞ માનીએ છીએ. વિજ્ઞાન સિવાય તે કોઈપણ બ્રહ્મપદાર્થ નથી સિદ્ધાન્તી—તો તે બ્રહ્મપદાર્થનો અભાવ છે એમ તમે માની શકોજ નહિ. કારણકે બ્રહ્મ પ્રપંચ પદાર્થની ઉપસંધિ બધાંને થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—તે ઉપસંધિ ભલે થાય, પણ તે સ્વામિક પદાર્થોની ઉપસંધિની તારક છે. સ્વમના પદાર્થો જેમ આપણને ઉપસંધિ થાય છે તે પ્રપંચની ઉપસંધિ માનવી જોઈએ. સ્વમના પદાર્થો કોઈ સાર્ય કહેતું નથી કારણકે જગ્યા પછી તેતું અતિત્વ આપણને જણાતું નથી. તેથી તે મિથ્યા છે એવી પ્રતીતિ બને છે. માટે જોકે બ્રહ્મપદાર્થની ઉપસંધિ છે પણ તે અસત્ તરીકેજ છે. સત્ તરીકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મપદાર્થોની ઉપસંધિ સ્વામિક પદાર્થોની ઉપસંધિ સમાન નથી. સ્વમના પદાર્થો તો સ્વમકાયે તથા સ્વમ પછી પણ નથી તેવી પ્રતીતિ આપણને થાય છે; પણ ઘટાદિ વિષે એવી પ્રતીતિ નથી. તેતો આજે જુઓ કે વર્ષ પછી જુઓ તો પણ તેવાને તેવા દેખાશે. માટે સ્વામિક પદાર્થોની માથે ઘટાદિ સરખાવાય નહિ તેથી પ્રપંચ તેવા નથી.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મપદાર્થ વગર પણ વાતનાના વૈચિત્ર્યથી જાનતું વૈચિત્ર્ય થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—તે પણ ચોક્કસ નથી કારણકે વામના. એટલે અનુભવજનિત-સ્મૃતિજનિત એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે. તે સંસ્કારની ઉત્પત્તિ અનુભવ વગર સિદ્ધ થતી નથી. અનુભવ માટે અર્થ જોઈએ કારણકે તે વગર તે સિદ્ધ થતો નથી પણ બૌદ્ધમતમાં આ અર્થજ નથી. તોપણ વાસનાનો જન્મ શી રીતે હોઈ શકે ?

પૂર્વપક્ષી—વિચિત્રજ્ઞાનથી વાસના અને વાસનાથી વિચિત્રજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનીએ તો-અર્થોત્તર નિઃપનાદિ પરમ્પરાનો સ્વીકાર કરીએ તો ?

સિદ્ધાન્તી—એમ બે માનો તો અન્ધ પરમ્પરાની માફક તે જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા રહેશે નહિ. અર્થ વગર વાસનાનો જન્મ નથી અને વાસના વગર અર્થની ઉપસંધિ છે. આમ અન્વય અને અનિરૂદ્ધથી બ્રહ્મઅર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

વળી શ્વેતકુન્દ વિજ્ઞાન, તે વાસનાનું જનક છે, અને તે પૂર્વકાલમાં તેની શ્વેત છે. તેનો આધાર અસ્ત્યન વિજ્ઞાન છે. તેની શ્વેત તેજ કાચે થાય છે. આમ હોવાથી શ્વેતના વિજ્ઞાનથી બ્યારે

ઉત્પન્ન કરી હોય ત્યારે વૃત્તિવિજ્ઞાનના આધારરૂપ આશયવિજ્ઞાન નષ્ટ થવાથી આધારના અન્નાવમાં પણ વાસનાની ઉપપત્તિ નથી. જેમ માયાવાદી શ્રુતિછાયાનો આશય લઇને જેવો પ્રકાપ કરે તેવો તમે યુક્તિ છાયાનો આશય લઇને પ્રકાપ કરો છો. એટલે તમારું બોલવું અમંગલભાષિન છે.

જેમ જેમ આ મન ઉપર વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ અમારી વધુ ખાતરી થતી જાય છે કે તે તદ્દન ખોટો છે, એટલુંજ નહિ પણ વેદથી વિરુદ્ધ છે.

(સાર) — પ્રપંચના અસત્યત્વની પૂર્વપક્ષીની ક્ષીણ માત્રે નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ દુંકમાં જણાવ્યા છે.

- (૧) પ્રપંચ એ બાહ્યપદાર્થ છે તેની ઉપલબ્ધિ સર્વત્ર છે. તમામનો અનુભવ છે કે પ્રપંચ છે, માટે તેનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ.
- (૨) વળી તે સ્વમના પદાર્થ જેવો પણ નથી. સ્વપ્રમાને જેવેલા પદાર્થો સ્વપ્રમાણે અગર સ્વમના અન્તે જોતા હોય છે. પણ બાહ્યપદાર્થો જ્યારે જોઇએ ત્યારે તેવાને તેવા નજરે પડે છે.
- (૩) વાસનાથી તો પદાર્થોનો સંભવ છે તેમ કહી શકાય નહિ કારણકે જોઈકમનમાં વાસનાની પણ સત્તા નથી.
- (૪) આશયવિજ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી વાસનાનો આધાર પણ સંભવતો નથી.

અધિકરણ ૬.

જૈનમત નિરાસ.

(હવે) જૈનમતનો નિરાસ અલક્ષ્યપદાર કરે છે. આ મતના અન્તેમાં બ્રહ્મણોના વેદ અને યગનો એટલો બધો અનાદર છે કે તે છેક દ્રેષ જેવો જણાય છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે જૈનધર્મ કુર્લધર્મની શાખા મનાય છે. પણ ડો. છુલ્લરના મત પ્રમાણે જૈનમત અને જૌદમત એક ખીનથી નિરાળા છે. તેના મુખ્ય તત્ત્વસિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ જગત અનાદિ છે. તેમાં અવસર્પિણી, એટલે સારી વસ્તુનું ક્ષીણ થવાં જવું, અને ઉત્સર્પિણી, સારી વસ્તુની વૃદ્ધિ થતી જવી, એવા બે કાલ ક્રમે કરીને ચાલે છે.
- ૨ વસ્તુમાનનું સ્વરૂપ અપેક્ષારૂપ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ ણીજી વસ્તુની અપેક્ષાથી છે પણ ખરી ને નથી પણ ખરી. પટની અપેક્ષાએ ઘટ નથી, અને ઘટની અપેક્ષાથી ઘટ છે. એમ પોતાના બાવકાલ-ક્ષેત્રાદિથી પદાર્થમાત્ર છે, અને પારકાના બાવકાલક્ષેત્રાદિથી નથી. વસ્તુમાત્ર સર્વથા અચૂર સકુલ પાર્થમાં જાય છે ને તેને જ પ્રકારની દાનિ, ને જ પ્રકારની વૃદ્ધિ થયાં કરે છે—અપ્યાતભાગદાનિ, અસંખ્યાતભાગદાનિ, અનંતભાગદાનિ. સંખ્યાતયુગ્મદાનિ, અસંખ્યાતયુગ્મદાનિ, અનંતયુગ્મદાનિ—એ કમથી દાનિ તથા વૃદ્ધિ છે. કાષ્ઠપણ વસ્તુ કેવલ સતરૂપે નથી બધું ઉભય રૂપ છે. પ્રટ પદાર્થ ઘટરૂપે સત્ છે પણ પટરૂપે અમત્ છે.
- ૩ ઈન્દ્રિયે જેવું કંઈપણ નથી.
- ૪ જીવ એ ચૈતન્યમય, શાનસ્વરૂપ, કર્મ ભોગવનાર, જન્માદિ લેનાર, અને મોક્ષનો અધિકારી છે.
- ૫ જીવથી વિપરીત ધર્મવાળો—અજીવ ગણાય છે.
- ૬ જીવ-અજીવ દ્વિભય અનન્ત છે. જીવ પ્રતિશરીર ભિન્ન છે ને શરીર જેવગળ પરિણામવાળો છે, પણ જન્મ વ્યવસ્થાને લઇને, એક શરીરથી બીજા શરીરમાં જાય તેવડો યદ્ય સકવાને સમર્થ છે, છતાં અધિકારી છે, જીવના મુખ્ય બે પ્રકાર સંસારી અને અસંસારી. સંસારીના સમનરૂક અને

* આ મત સમજવાને સર્વદર્શનસંગ્રહ, ગારીયભાષ્ય, સ્પષ્ટાદર્શનત્રી, સત્કર્તાંગસૂત્ર, જૈનવચસાદર્શ, અજ્ઞાન તિમિર ભારત્ર તથા ડો. બીલ્સનનો ગ્રંથ જુઓ.

* જૈન ઋષિઓ જગલ્લક ૩૫૩ જુદા જુદા મતાના ખંડન આપ્યાં છે. કિશાવાલી (૧૮૦) અદિમાવાલી (૮૫)

* ડો (૫૩). નિરખિવાલી (૩૮) દેલાદિ. સિ. સા. પુ. ૧૯૮.

અમનરૂઢ બેઠો છે. અમનરૂઢના મધ્યવરને ત્રમ. મધ્યવરના પાંચ અને ત્રમના ચાર ભેદ છે. એમ કંબાવના કુલે ૫૬૩ પ્રકારના હોય છે. અદ્ય પાંચ પ્રકારના છે. ધર્મોગ્નિકાય, અધર્મોગ્નિકાય, આકાશોગ્નિકાય, પુષ્પયોગ્નિકાય, કાય ધર્મથી મોટા, અધર્મથી સ્થિતિગત-માદિ, આકાશથી મધ્ય ત્રવેશ, પુષ્પયથી દેહાદિરચના અને કાચથી વ્યવહાર અને ક.

૭ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાના, ચારિત્ર, એ રતનત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર માનેલા છે—મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મન-પર્ણાય અને કેવલ જ્ઞાન, કેવલી, અદ્વૈત, હજી અગર હજી કહે છે. જેનમનનું અવધ્યમન કરનાર પર્વપક્ષીને ક્ષત્રવાની નિમ્તર કરે છે.]

પૂર્વપક્ષી—જેનમતમા જાણ વગુ તરફ ઉડાનીનના બેવામા આવે છે. બાહ્યવસ્તુના નિરાકરણ માટે સમર્થથી ન્યાય પ્રત્યેક વસ્તુમાં યોગ્ય છે.

સિદ્ધાન્તી—તે સમર્થથી ન્યાય કયો ?

પૂર્વપક્ષી—સ્વાદસ્તિ, સ્વામાસ્તિ, સ્વાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ, સ્વાદવક્ત્ર્યઃ, સ્વાદસ્તિ ચાવક્ત્ર્યઃ, સ્વામાસ્તિ ચાવક્ત્ર્યઃ, સ્વાદસ્તિ ચ સ્વામાસ્તિ ચાવક્ત્ર્યઃ. ૧ હોય, છે. ૨ હોય, નથી. ૩ હોય, છે અને નથી. ૪ હોય, તે વિશે કહેવું ન જોઈએ. ૫ હોય, છે અને તે વિશે ઉક્તિ કરવી ન જોઈએ. ૬ હોય, નથી અને તે વિશે ઉક્તિ કરવી જોઈએ નહિ. ૭ હોય છે, હોય, નથી, અને તેની ઉક્તિ કરવી જોઈએ નહિ. આ સાન પદ્ધતિ પ્રત્યેક વસ્તુના નિરાકરણ માટે યોગ્ય છે.

એક વસ્તુ છે અને નથી એમ એક સાથે કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—આ ન્યાય પ્રમાણે કોઈ વસ્તુનું નિરાકરણ કરી શકાય નહિ. સમર્થથી ન્યાય એક વસ્તુમાં સંભવી શકે નહિ. કારણકે એકજ પદાર્થને એક સાથે બાંધો “ છે અને નથી ” એમ આપણે કહી શકીએ નહિ, અને તો તેને ‘ છે ’ એમ કહો અગર ‘ નથી ’. તે ‘ છે ’ થયું ખરું અને ‘ નથી ’ એમ બનેલીને તેનો વ્યવહાર કરી શકીએ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—પણ જેનો બાળપદાર્થ નરક ઉડાનીન છે. તોપણ આ ન્યાયથી વસ્તુનું નિરાકરણ કરવાથી તમને શો વધો નરે છે ?

સિદ્ધાન્તી—વાધો આ છે. તમારી કહેલી રીતે કોઈ વસ્તુનો પરિચય કરીએ તો પાછી આત્માનો મર્ત્ય અભાવ થાય.

જેનો શરીર જેટલો આત્મા પણ માને છે તે પણ ખોટું છે. તે પ્રમાણે માનવામા આવે તો ખરીમા ખરીના શરીર જેટલો અને કાથીમાં કાથીના મરીર જેટલો આત્મા થાય. પણ આ શરીરના નાના મોટા હોવાથી આત્માઓ પણ નાના મોટા થાય. આ કથન જૂનિયમનથી વિરુદ્ધ છે. વેદમાં આત્માને સર્વત્ર સમાન કહ્યો છે.

પૂર્વપક્ષી—શરીર વધે ઘટે તેમ આત્મામાં પણ વધપટ થતાં જે આત્મા ખીનથી મોટો હોય તે ધરીને તેના જેવો થાય, અને જે ખીનથી નહાનો હોય તે વધીને તેના જેવો થાય. આ રીતે તેઓ વધપટથી તુલ્ય અને તો પાછી આત્માને શરીર જેવો માનવામાં વાધો રહેતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—આત્મામાં જો આ પ્રમાણે વધપટ માનો તો તે વિકારવાળો થાય છે. પણ આત્મા જેનો વિકારરહિત છે એમ સપજાઓ માને છે. માટે તમારું કથન વિષમતીય નથી. આત્માનો સત્ત્વ અને વિકાસ માનતાં તે વિકારી થઈ જાય છે એટલે તે અનિત્ય થઈ જશે.

શરીર જેટલો આત્મા માનતાં તેમાં પણ વધપટ થાય છે. તેથી તે વિકારવાળો

અતુલ્ય અને અનિત્ય બને છે.

પૂર્વપક્ષી—ગોક્ષતી દગા પર્વત મેં કાંઈ અગર વિકાસ બને થાય. પણ મોક્ષની દશામાં જે પરિભાવ રહે છે તે દોષને માટે રહે છે. તે અવગ્યામાં તેનું પરિભાવ મર્યાદા અગર અલ્પ રહે તો પણ દોષ રહે છે.

સિદ્ધાન્તી—આ પ્રમાણે તે તો તમામ માનના નથી પણ મરી જાય છે આત્મા સિદ્ધ થતા નથી

(સાર) જોના આત્મા કદાચ કંઈક નથી પણ મરી જાય છે એવો મનોરથ માન કે તથા આત્મા સર્વોત્તમ છે એમ પણ માને છે આ મનોરથો ગિદાન દીનની નીચાથી થઈ છે

(૧) એક વસ્તુ એમ માથે વાળી '૧' પણ પરી અને 'નથી' પણ પરી એમ કી નમય નહિ. ગમે તો તે 'ક' અથવા 'નથી' એમ જોવાની એક તરીકે વ્યવહાર માટે વ્યાક્રાન્તો ગિદાનન મુખ્ય નથી પ્રથમ '૧' અને 'નથી' એમ કી નમયે નહિ

(૨) કીડીનો આત્મા તો સર્વોત્તમ નથી તથા આત્મા તો મરી જાય છે એમ પણ માન નહિ એમ માનનાથી સર્વોત્તમ નથી આત્મા તો નહિ આત્માનું નરક તા નમયની નમય

(૩) મરી જાય છે આત્મા માનનાથી, મરીની નરક માથ આત્માની પણ નરક પાર તેનામાં પણ સકાય અને વિકાસ થાય આ નરક તથા મ કાય વિદ્યમને તો આત્મામાં વિકાસ થઈ છે પણ આત્મા તો વિમગ્ધિન '૧' માટે તે મરી જાય છે એવો મનોરથ નથી

(૪) મોક્ષ સમય શુભી આ મામા મ કાય વિદ્યમ થાય '૧' મોક્ષનામાં તે જ પરિમાણ હોય છે તે નિત્ય છે એમ માના આત્મા પણ ઉતરે તો આત્મા વિમગ્ધે વશ છે અને તેથી તે અનિત્ય છે એ કાયમ છે જ માટે વ્યાક્રાન્તો તથા મરી જાય છે એવો મનોરથ નથી

અધિકૃત ૭

તાર્કિકમન નિગસ કથ્યમ્ભત નિગસ.

[તાર્કિક મન કથ્યમ્ભત નિગસ માને છે જનનના જીવના નિવાસને તેમજ બધા માનના નથી પણ જગત્તે સ્વીકારે છે આ કથ્યમ્ભત નરકથી જનન પ્રમાણે '૧' તેમજ આત્મ બનાવે બેસે પાડે છે એક ક્ષેત્ર, અને બીજાને નરક ક્ષેત્ર એમને પિત્તો અભિમાની જવાત્મા અને સર્વોત્તમ એટલે સર્વ જગત્તા માનવાળા પરમેશ્વર જાત્મા આત છે, ત્યારે પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર એક છે કથ્યમ્ભત અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને તથા અનુમાનો આપે છે (૧) કાર્યનિગ્ધ અનુમાન, (૨) માનનિગ્ધ અનુમાન (૩) ફરિનિગ્ધ અનુમાન આ પૃથ્વી આગી જગત્ કાર્ય છે, જે જે કાર્ય છે તે તે કર્તૃત્વજન્ય છે માટે પૃથ્વીઆત્મા કર્તા કોઈક છે. આ કર્તા તે પરમેશ્વર છે વળી આ જગત્ નિયત પ્રવૃત્તિમાં છે દેવ મર્વપમ તાક્ષસ પિતૃપિનાયાત્મિ અનત પ્રાણીમર્થો તે ભરખ છે, પૃથ્વી અતરિક્ષ આ ઉત્તરિક્ષના અસ્થૂત પાથોથી ભરખ તે છે તે તે પ્રાણી પદાર્થો નિયતભોક્તા અને ભોજ્ય સબંધથી જોડાયેલા છે તે તે પ્રાણીઓ ૥ કર્મો નિષ્કર્ષ, વિદ્યમાન અને નિયત નિમિત્તથી ક્રમે છે આજ જગત્તર કાર્ય આત ભોક્તાઓના કર્મના મ્યા અને સ્વીકૃતિ ક્રમે આપવા એની સર્વોત્તમ વ્યવસ્થાપક શુદ્ધિ વિદ્યા ઉત્પત્તિ થઈ તથા નથી મરી આત્મા ઉપગત ક્રમે પ્રવર્તક આત્મા મરીઆની શુદ્ધિ શક્તિઓ, અને વધારે જ્ઞાન દોષ છે આની જ્ઞાનશક્તિ આ ક્રિયાશક્તિની પગકાઠા, જ્યાં જઈએ અટકે છે તે આત્માને પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર આ મના આત્મા આને છે

આ મર્વજ અને સર્વકર્તા આ નરકપરવર્તક પ માત્રા જવાત્માથી માત્રા પ્રકાર ભેદથી, શક્તિના બની કર્મના ભેદથી, ઉપાય ઉદ્ધામ ભાર બની, શુદ્ધિ અશુદ્ધિ બદથી, મુક્ત આ અનુમાન ભેદથી, અત્યંત લિન છે એવું આ શાસ્ત્રનું મનન્ય છે કથ્યમ્ભત જ્ઞાન નિત્ય આ સર્વ વિલેને મનું સર્વિત્ત નહુ છે કથ્યમ્ભત જ્ઞાન અનિત્ય અને આ વિલેને મનું આગીઆ કીડાના અગ્રકાંઠ જેવું હોય કથ્યમ્ભત નિત્ય સર્વ પ્રાણી પદાર્થોના મનુ ભવે પ્રકાર મરી, ઉત્પત્તિ, વિનિ અને લય કરનારી

છે. હવની શક્તિ ઘણી ક્ષુદ્ર બળવાળી છે. પરમેશ્વર સંકેત્ય માનવી કાર્ય કરે છે. હવને ઘણાં સાધ-
નોના આશ્રય હોય પડે છે. પરમેશ્વર સર્વોત્તમ ગુરુ અથવા રાજની પેઠે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. હવ
સેવક થવા યોગ્ય છે. પરમેશ્વર શુદ્ધ છે. હવ પાપ પુણ્યવરે પાપી અને પુણ્યવાન થયેલા હોય છે.
પરમેશ્વર નિત્ય મુક્ત છે. હવ સંસારી અથવા બદ છે અને જ્ઞાને કરીને મુક્ત થાય છે. આ રીતે
જ્ઞાનાદિ બેદથી પરમેશ્વર હવેથી ભિન્ન છે. આ હવ અને ઈશ્વર બેદનો સિદ્ધાન્ત વ્યવહાર ભૂમિકામાં
વેદાન્ત શાસ્ત્રને પાત્ર માન્ય છે; માત્ર પરમાર્થ ભૂમિકામાં નથી. માટેજ અદિઆં તેનું અવગન કરવામાં
આવે છે. ”]

પૂર્વપક્ષી—હવે અમે તમને તાર્કિકાએ માનેલા ઈશ્વરમન તમારી આગળ ધરીએ છીએ, તાર્કિકા
ઈશ્વરને માને છે, પણ બ્રહ્મને માનતા નથી. તો પછી તમે શા માટે બ્રહ્મ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરાવવાનો
આગ્રહ કરો છો ?

સિદ્ધાન્તી—જડ અને હવના નિયામક તરીકે ઈશ્વરને તમે માનતા હો, અને બ્રહ્મને ન માનતા
હોતો તમારો મન યુક્ત નથી. કારણ કે હવના નિયામક મળુવા જતાં તમારા ઈશ્વરને વૈષમ્ય અને નૈયુષ્ય
દોષ લાગુ પડશે. હવનું સુખ દુઃખ ઈશ્વર કરનાર હોવાથી, તે ઈશ્વરનો અમુકના તરફ પક્ષપાત્ર અને
અમુકના તરફ નિર્દયતા જણાશે. આવા પક્ષપાત્રી ઈશ્વરને કોઈ ઉપાસશે નહિ.

વળી તમારા તાર્કિક મનમાં હવ અને બ્રહ્મ વિષુ મનાય છે. એટલે તે વિષુ ‘અજ’ હોવાથી તેમનો
સંયોગ બનતો નથી. આમ હોવાથી જૂતાવેશ ન્યાયથી ધેરબુને અભાવ છે. તેથી ઈશ્વર હવનો પતિ નથી.
જગતના કર્તા તરીકે જે ઈશ્વરની કલ્પના કરે છે તે અધિધાનને સાપેક્ષ છે. (અધિધાનની અપેક્ષા
રાખે છે). અધિધાનની કલ્પના કરવા જતાં અનવસ્થાનો પ્રસંગ તથા સ્વસિદ્ધાન્તને હાનિ થશે. અન-
વસ્થા આ રીતે કે તેનો કર્તા બીજને હોવા બેદછે. બીજનો કર્તા ત્રીજને હોવા બેદછે. ત્રીજનો ચોથો
હોવા બેદછે. વળી શરીરરહિત ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ પણ સંભવે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—કર્તૃત્વ માટે જે ઈશ્વરને શરીરની જરૂર હોય તો ભલે તે ઈશ્વર કારણવાળો છે એમ માનો.

સિદ્ધાન્તી—જે ઈશ્વરને કારણ છે એમ માનીએ તો હવની માફક ઈશ્વરને પણ સુખ દુઃખનો
અનુભવ કરવો પડે છે. આમ માનતાં હવ અને ઈશ્વરમાં કોઈ પણ બેદ રહેશે નહિ.

તમે માનેલા હવ અને જડનું નિયમન કરનાર ઈશ્વર પરિચ્છેદરહિત હોવાથી નિયમન કરી
શકે નહિ. માટે જે તમે એમ કહો કે ઈશ્વર પરિચ્છેદવાળો છે તો હવ અને જડ અન્તઃકાળે થાય.
હવને મોક્ષ થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. તેથી મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર ખાટા દરજે. તેના પરિ-
હાર માટે તે બનેને વિષુ તથા નિત્ય માંગા નો સંગ્રહના વ્યભાવે ઈશ્વર અમર્શન થઇ જાય. માટે
“ ઈશ્વરતત્ત્વ ” ની માન્યતા અસ્વીકાર્ય છે.

(સાર) તાર્કિકોના ઈશ્વરતત્ત્વ વિરુદ્ધ આ અધિકરણમાં વિચાર કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઈશ્વરતત્ત્વને હવથી જૂદો અને તેનો નિયામક માનવામાં આવે તો ઈશ્વરને વૈષમ્ય તથા
નિયમનનો રોગ થાય.

(૫) જ. અને ૮ વના નિમન માં ઇશ્વરને ગીમના ઇશ્વરને પતિની જ. પરે એ માનતા
 હવ અને જ. અત્તામાં આપ અને તેથી ગોળ માત્ર આગ ૨ તેમન જ નિમ માનો તે
 હવ અમરમ મને માં તાજિકોનો ઇશ્વર વિષેનો મત એટલો છે.

અધિકરણ ૮

પાચરાત્રિક મતમ વિરુદ્ધ અમનુ નિરાકરણ.

(પાચરાત્રિક મિદાન ૧ જી માં જી ૨૫ મતભાગત ૧ નાગયણીય આગવાનમાં નજર પડે છે
 આ માત્રની અ. ૨૦ ૧૦૮ મલિાઆ ૭ પાચરાત્રિક મલિા ૧ પ્રતિપાદ નિરો, મા, યાગ, કિના
 આ યાગી-એસા આગ હોય ૭ તે મલિા અવનાના નીના દળ મુદ્દાના ૧ નિ તેમા ૮

૧ તત્ત્વનિરો, ૨ મનરાત્ર, ૩ યાગી, ૪ માયાયોગ અથવા ગદુગિની, ૫ યાગ, ૬ મન
 નિરો, ૭ પ્રતિપાદિધિ, ૮ મત્રકાગ આનિહ ૬ વાગ્યોગ ધમ, ૧૦ ઉત્પત્ત

આમા ન ૧ માનપાદના વિન ૭ ન ૨-૩-૮-૫ યોગપાદના નિરો છે ન, ૬-૭ દિધા
 પાદના નિરો છે ન ૮ ૮-૧૦ યાગીના નિરો ૭

આ સિદ્ધાન્તના પ્રથો પાચરાત્રિક મતના માં કદાર ૭ ૬ તેમના મુખ એવાય ૧ વે ના નદન
 આગવાય તે માત્રિ યાનિ પાન યોગીશ્વરો પાચ અદોગત્રમા મીલ નાન પાસે રીયા દના માટે તે પાચ
 ના નદાર ૭, નાચરા તે નત્ર, કુક્તિ, લામ્પિ, યાગ, અને વેરોતિક એને પ્રત્યક્ષ નિરાને વમના
 પાચ મિદાનના તેમા નર્નના હોનાથી તે પાચ ન નદાર ૭ મુખ 'ગત' ગત્ત મનિનો નાચદ છે તે
 પાચ નિરો ૧૧ સિદ્ધાન્તો પ્રનિા ૧ ૧ ન નાત્રનો નાપાધી નાચદ થયો જણાય ૭

આ મિરાય આને માં બી ન નજ ૧ માગો ૭, અને તે વિરો વિશ્વમનીય ૭ તે આ પ્રમાણે
 કે વર્તિ પાચરાત્રિક મત એને પાચ દિધસ આપનારો "પુત્ર નાગયણ" નો યદ હતો તે યદ દેવના
 મીનાગયણના પાચગો (૧) પરવાસુદેન (૨) વ્યદદેવતા (૩) નિભર દેવતા (૪) અતર્થામી દેવતા આ
 (૫) અર્થા દેવતામાં ગુથાયેના હોનાથી તે યદ નિદા ૭ ગત્ર પ્રતિપાદ નદના માત્ર પાચ ન
 આ પ્રમાણે છે કહેવામાં આવ્યુ મુખ્ય મિદાન્તો આ નિશ્ચનુ પગમ ધામ નાનયણ અથવા પરવાસુદે
 છે તેમા જ્ઞાન, શક્તિ, ઐશ્વર્ય, બન, રીર્ષ આને તેજ એના ૭ ગુણો તમા ૭ આમા
 જ્ઞાન, શાશ્વર્ય, શક્તિ બન, રીર્ષ, અને તે નાગ ૩૫ તે નાચદ ૫૨ કદાર ૭

નાનનનવાણુ ૨૫ તે સકર્ષણ ૫૫ અથવા મનગમનુ ૨૫

ઐશ્વર્યનીનીની ૩૫ તે પ્રધુમન ૫૫

શક્તિનતેનવાણુ ૨૫ તે અનિરુદ્ધ ૫૫

પ્રથમ નાનયણના અપામાં તે ૧ આત્મજૂત ૭ ગુણોના વ્યદ અધાય ૭ અને તે ભગવાનમાંથી
 મિદાનરૂપે અથવા યદાપે પ્રકટ થાય છે આ ચાર વ્યદો અથવા મિદાનો નારાયણના પાદગુણના
 વિગિષ્ટ સ્વરૂપો ૭ અને તે મર્વ અગિરૂત પરિણામના હોવાથી પગમ શુદ્ધ કોટિના હોય ૭ રીના
 ગમમા આ યદા વગેરે માં (૧) જિન, (૨) ગમિ (૩) ગદાગિવ, (૪) હશ્વર, (૫) શુદ્ધ વિગા
 સજા દેવમાં આની છે ૩ પુવાગમમાં તેને માં (૧) નાનયણ (૨) વાસુદેન (૩) સકર્ષણ (૪)
 પ્રધુમન અને અનિરુદ્ધ આની મનાઓ છે

આ વ્યદોની મર્તલાવનાની પી મા વાસુદેનમાં પગમાત્રાના ૧ નર્વશુમા ૮ વાર ૧૧
 પ્રધુમનમાં મતની ભાનના, અને અનિરુદ્ધમાં અદકારી ભા ૧૧ કદાર ૧૧ આ ભા ૧૧ મે
 નાગયણીય આગવાનમાં ૭ આ અથ આ મનનો નિાન અવામાં આને ૭

* ગી એટિગડગી ગણી પ્રમાણે ૧૦૬૬ ૨૧ ૭

પૂર્વપક્ષી—(પાંચરાત્ર મનનું અવકર્ષન કરતા) પાંચરાત્ર ધર્મમાં પણ બ્રહ્મથી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય એવું કહ્યું નથી. તે મનમાં સંકર્ષ વાસુદેવથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ રીતે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણ, મંકર્ષણમાંથી પ્રણુમ્ન, પ્રણુમ્નમાંથી અનિરુદ્ધ, આ રીતે તેઓ આરંભ્યહોની ઉત્પત્તિ કહે છે, અને તે રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમગ્રને છે.

વાસુદેવથી જીવની ઉત્પત્તિ માનતાં અનિર્ણયતા કોષની પ્રસંગિત.

સિદ્ધાન્તી—પાંચરાત્રિકના મતનું હવે તમે અવકર્ષન કરીને અમાગ બ્રહ્મવાદને દર્શિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માગ્યો છે તે વ્યર્થ છે. તેથી પણ અમાગે બ્રહ્મવાદ નિર્ણાયિત રહેશે. મંકર્ષણને જો તમે જીવ માનતા હોતો જીવમાંથી ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. એટલે તમે એમ કહ્યું કે વાસુદેવમાંથી મંકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે અને મંકર્ષણમાંથી પ્રણુમ્ન—એ સિદ્ધાન્ત ખોટો દરે છે. જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી જ નથી. કદાચ જીવની ઉત્પત્તિને માનના હોતો પછી તે અનિર્ણય યદ્યદ્યપિ. તેમ થવાથી કોઈ પણ સમયે તેને મુક્તિ મળશે નહિ; પણ તમારા મતમાં જીવને મોક્ષ કહ્યો છે. માટે વાસુદેવમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહિ.

વળી મંકર્ષણમાંથી પ્રણુમ્નની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ જે કહ્યું તે વિષે, તમને પ્રશ્ન પૂછવાનો કે મંકર્ષણ એટલે તમે શું સમજો છો અને પણુમ્ન એટલે શું ? અને તે બન્નેનો સંબંધ કેવો ?

પૂર્વપક્ષી—સંકર્ષણ એટલે અમે જીવ સમજીએ છીએ અને પણુમ્ન એટલે મન તે બન્નેનો કનો અને કરણનો સંબંધ છે. “કુંભાર ધડને દબડી બનાવે છે” તે દશાન્તમાં કુંભાર એ કનો છે અને દબડ એ કરણ છે. તેવી રીતે જીવ અને મનનો સંબંધ છે. જીવકર્તા છે અને મન કરણ છે. મનથી તે નવી રીતે રચે છે.

કર્તા-સંકેપ જુમાંથી કરણ પ્રણુમ્નની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—આની રીતે તમે અર્થ સમજતા હોતો તેથી તમાગે મત ખોટો દરે છે. કારણકે કર્તામાંથી કરણની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ ગ્રથને અમે માંલગી નથી. કુંભારમાંથી દબડની ઉત્પત્તિ કહેનારને શોક મુખજ કહે.

વળી જો તમે આ સદગા પરમેશ્વરને વિજ્ઞાનગાળા કહેતા હોતો પછી તે બધા ઇશ્વર હોવાથી તમારા મન પ્રમાણે એક ઇશ્વર નહિ પણ અનેક ઇશ્વર થશે. આ તમાગ વ્યહોને ઇશ્વર સંગા આપવાથી એકેશ્વર નહિ પણ અનેકેશ્વરનો દોષ તમારા મનમાં ઉભો રહેશે. આ મત કોઈ પણ પ્રામાણિક આધારો નહિ. વેદનું રહસ્ય એકજ ઇશ્વરમાં છે. અનેક ઇશ્વરની કલ્પના ભ્રમાત્મક છે.

તમારા મનમાં આ પ્રમાણે અનેક કલ્પનાઓ હોવાથી તથા વેદની પણ નિન્દા કોઈ હોવાથી અમે તેને પ્રમાણરૂપ ગણતા નથી. વેદની પ્રક્રિયાનો પણ વિશેષ ત્યાં છે માટે પાંચરાત્રમન યુક્ત નથી.

પૂર્વપક્ષી—વેદની નિન્દા તથા વેદની પ્રક્રિયાનો વિગેષ કેવી રીતે છે ?

સિદ્ધાન્તી—તે તમે પોતેજ વિચારી જુઓને. શાવિડ્ય મુનિએ આર વેદમાં ૫૨મ અંક ન મળ્યું એટલે પાંચરાત્ર શાત્રુ પોતે અધ્યયન કર્યું એમ કહે છે. આથી વેદનો અનાદર સ્પષ્ટ જણાય છે. વેદની પ્રક્રિયાનો વિગેષ પણ તમ ચક્ર ચરે ધારણ કરીને વેદના સાધન પ્રકારની અવગણના કરવામાં છે. માટેજ અમે તેને નમ્ર નથી. જોકે તમારા તરફ અમારા વિગેષ છે, પણ તે માયાવાદીઓ તથા બીજા વાદીઓ જેટલા નથી. કારણ કે તમે કંઈક અંશે મળના ચાવ છો. માત્ર તમારી અત્યુદ્દેશની કલ્પના અમને મન નહિ હોવાથી તેના માગેજ અમે આ આખાગો દેખાડીએ છીએ. આથી તમારા પાંચરાત્રમન માથે અમાગે ગંગા વિરાવ નથી.

અસ્તિ તુ ॥ ૨-૩-૨ ॥

આકાશની ઉત્પત્તિ પણ છે.

“તુ” શબ્દ પશુની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. તૈત્તિરીયકમાં આકાશની ઉત્પત્તિ છે, જો કે મુખ્યમાં નથી. તે પશુ વિરોધના અભાવથી અન્યત્ર કહેવાનો પણ અંગીકાર કરવો જોઈએ, એકવાક્ય પણ છે માટે. વળી કારણ કે એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનો અનુરોધ છે ૨-૩-૨.

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૨-૩-૩ ॥

આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી છે, સંભવ નથી તેથી.

આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી બનેશે. કારણ ? અસંભવથી આકાશની ઉત્પત્તિ ખરેખર સંભવની નથી; કારણ કે તે નિરવયવ છે. વળી તે વ્યાપક છે. તેમજ મુખ્યમાં તેનો અશાવ છે. એકના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા તે તેના અધિષ્ઠાન તરીકે અથવા જ્ય માફક તેના અંશ તરીકે, અથવા તેના શરીર તરીકે એક વિજ્ઞાનની ક્રાંતિમાં તેનો સમાવેશ કરવાથી બને છે. લોકમાં પણ “અવકાશ કર” વગેરેમાં ગૌણીના પ્રયોગોનું દર્શન છે. ૨-૩-૩.

શબ્દાદ્ય ॥ ૨-૩-૪ ॥

શ્રુતિ શબ્દથી પણ (તે ગૌણ છે.)

“વાયુ અને અન્તરિક્ષ આનું અમૃત છે.” (જૂ. ૨-૩-૩) એમ વાક્ય છે. આકાશની માફક ત્રીજા અને નિત્ય છે. પ્રજ્ઞાના દૃષ્ટાન્ત બનેલા અમૃતની ખરેખર ઉત્પત્તિ સંભવની નથી. ૨-૩-૪.

સૂ ૨—(૧) એકના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન ધાય છે એવી પ્રતિજ્ઞાના અનુરોધથી તૈત્તિરીય વાક્યમાં સદિ માટે હજારની આકાશ છે. જાન્દોઅયા વાક્યમાં સદિ માટે આકાશાદિની આકાશ છે. કમ નદિ ઉભયત્ર પણ એક અર્થમાં છે માટે એકવાક્યતા. પ્રથમ સૂત્રમાં આકાશની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો. (જાન્દોઅયા આધારે). પણ આ સૂત્રમાં (તૈત્તિરીયના આધારે) તે ઉત્પત્તિ છે એમ દર્શાવે જાન્દોઅય અને તૈત્તિરીયના વાક્યોની આ એકવાક્યતા કરના જાન્દોઅયા પણ તે આકાશની ઉત્પત્તિ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

સૂ ૩—૫. ૩-૪-૫ માં પૂર્વ પક્ષ આવ્યો છે. ગૌણી-કમથી શ્રુતિની સંભાવના નથી.

(૧) જાન્દોઅયા, (૨) આકાશ અક્ષર અધિગત છે તેનું અંશ તથા શરીર છે તેથી તે હાથ પણ તે વાક્ય અક્ષરમાં સ્થાવક છે.

તૈત્તિરીયમાં આપેલી આકાશની ઉત્પત્તિનું વર્ણન ગ્રાહ્યધિક છે. કારણ કે આકાશ નિરવયવ તથા વ્યાપક છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ.

સૂ ૪—શ્રુતિના શબ્દથી આકાશ નિત્ય ક્રોધાથી તેની ઉત્પત્તિ ગૌણી છે એ આ સૂત્રનું નાનપર્ય છે.

પાદ ત્રીજે.

૧ નવિયદિવધિકરણ.

ન વિચદશ્રુતેઃ ॥ ૨-૩-૧ ॥

આકાશની ઉત્પત્તિ નથી, કારણ કે શ્રુતિમાં તેનું (સંગળાતું) નથી.

વિપ્રતિપંધનો પરિહાર માટે શ્રુતિ વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ દૂર કરાય છે; કારણ કે મીમાંસાની ^૧શક્તિ અને ^૨અવિરોધથી મીમાંસાની પ્રવૃત્તિ તેને ઝમાટે છે. તેપણું પ્રજ્ઞ વાદમાં જડ અને હવના વિરૂદ્ધ અંશના નિરાકરણ માટે ત્રીજા પાદનો આરંભ છે.વેદાન્તમાં બે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. ભૂત ભૌતિક સદૃશું પ્રજ્ઞથીજ છે. એક ^૪વિસ્ફુલ્લિગ ન્યાયથી છે. બીજી આકાશ વગેરેના ક્રમથી. અને તે નામ તથા રૂપાત્મક સૃષ્ટિના બે પ્રકાર. વગરથી નામ તથા રૂપ તરીકે અભિવ્યક્ત થાય છે; કારણ કે જડ સહિત કાર્યરૂપ હોવાથી તે હવ અંશરૂપ હોવાથીજ નામરૂપનો સંગન્ધ છે.^૫અનિત્યમાં ઉત્પત્તિ, પરિછિન્ન, નિત્યમાં ^૬સમાગમ અને ^૭નિત્ય અને અપરિછિન્ન દેહવાળામાં ^૮પ્રાકટ્ય એમ ^૯ત્રણ રીતે છે. ^{૧૦}ત્યાં ક્રમસૃષ્ટિમાં સંદેહ રહે છે. છાન્દોગ્યમાં “હે ભાઈ, આ પ્રથમ સત્ એક અને અદ્વિતીય હતું” (છાં. ૬-૨-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “તેણે બ્રહ્મ, તેણે તેજને સ્ત્રબ્ધ” (છાં. ૬-૨-૩) સુધીમાં તેજ, જડ અને અન્નની સૃષ્ટિ કહી છે. વાયુ અને આકાશની નહિ. તૈત્તિરીયમાં પણ “પ્રજ્ઞવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે.” (તૈ. ૨-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “અથવા આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું” (તૈ. ૨-૧) એમ આકાશાદિની સૃષ્ટિ કહી છે. બન્ને ક્રમ સૃષ્ટિનાં વાચક હોવાથી એક વાક્ય હોવાપણું વાસ્તવિક છે. છાન્દોગ્યમાં ^{૧૧}મુખ્ય રીતે સૃષ્ટિ છે. તૈત્તિરીયમાં ગૌણી છે. મુખ્ય તો આગળ કહેવાશે “તેણે કામના કરી” (તૈ. ૨-૬) વગેરેથી.

ત્યાં સંશય છે. કેમ આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ. શું પ્રાપ્ત થયું ? નથી ઉત્પન્ન થતું, શાથી ? શ્રુતિ નથી તેથી. શ્રુતિવાદીઓનો શ્રુતિથીજ નિર્ણય છે. શ્રુતિમાં વળી મુખ્યમાં-ક્રમ સૃષ્ટિમાં તેનું શ્રવણ નથી. ૨-૩-૧.

મુ ૧—(૧) વેદાર્થ સામર્થ્ય (૨) વેદવાક્યોનો અવિરોધ વેદના અર્થનું સામર્થ્ય તથા વેદવાક્યોનો પરસ્પર, અવિરોધ બને તે રીતે વ્યાસ ભગવાને મીમાંસામાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. આથી મીમાંસામાં વેદાર્થ વિષે કોઈ પણ સંદેહ રહેવા દીધો નથી. (૩) વિરોધમાં જણાવેલા અપ્રમાણના નિરાસ માટે. (૪) જેમ વિસ્ફુલ્લિગો અગ્નિમાંથી સદસા ઉદ્ભવે છે-કોઈ પણ ક્રમ સિવાય નેવી રીતે આ નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. તે સૃષ્ટિનો એક પ્રકાર. બીજી ક્રમ પ્રમાણે થયેલી સૃષ્ટિ. પ્રથમ આકાશ થયું, તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી જડ, તેમાંથી અગ્નિ વગેરેના ક્રમવાળા. (૫) ઘટપટાદિમાં. (૬) શરીર સંગન્ધ રૂપે અભિવ્યક્તિ. (૭) જ્ઞાનમાં જ્ઞાનનો દેહ નિત્ય અને અપરિછિન્ન હોય છે. (૮) અભિવ્યક્તિરૂપાસૃષ્ટિ. (૯) ઉત્પત્તિ અને સરીરસંગન્ધ કેવળ અભિવ્યક્તિરૂપે ત્રણ પ્રકારે છે તો પણ તે અભિવ્યક્તિ જ્ઞાનને આધીન છે. નેવી હવ જ્ઞાનનું કારણ હોય છે. (૧૦) બે પ્રકારની સૃષ્ટિમાંથી. (૧૧) જ્ઞાને પ્રજ્ઞાથી ને સૃષ્ટિ કરી માટે મુખ્ય; ક્રમ સૃષ્ટિના પ્રકારમાં ધ્વજાથી તે સૃષ્ટિ કરી નથી માટે ગૌણી.

આ મુન્યા છાન્દોગ્યોપનિષદના આધાર આપીને કહે છે કે ત્યાં આકાશમાંથી સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ નામમાં આપના નથી માટે તેની ઉત્પત્તિ નથી.

અસ્તિ તુ ॥ ૨-૩-૨ ॥

આકાશની ઉત્પત્તિ પણ છે.

“તુ” શબ્દ પદ્ધતી વ્યાવૃત્તિ કરે છે. તૈત્તિરીયકમાં આકાશની ઉત્પત્તિ છે, જો કે મુખ્યમાં નથી. તે પદ્ધતિ વિરોધના અભાવથી અન્યત્ર કહેલાનો પણ અંગીકાર કરવો જોઈએ, એકવાક્ય પણ છે માટે. વળી કારણ કે એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનો અનુદાન છે. ૨-૩-૨.

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૨-૩-૩ ॥

આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી છે, સંભવ નથી તેથી.

આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી જાનશે. કારણ ? અસંભવથી આકાશની ઉત્પત્તિ ખરેખર સંભવતી નથી; કારણ કે તે નિરવયન છે. વળી તે વ્યાપક છે. તેમજ મુખ્યમાં તેનો અભાવ છે. એકના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા તો તેના અધિષ્ઠાન તરીકે અથવા છવ માફક તેના અંશ તરીકે, અથવા તેના શરીર તરીકે એક વિજ્ઞાનની કોટિમાં તેનો સમાવેશ કરવાથી બને છે. લોકમાં પણ “અવકાશ કર” વગેરેમાં ગૌણીના પ્રયોગોનું દર્શન છે. ૨-૩-૩.

શબ્દાદ્ય ॥ ૨-૩-૪ ॥

કૃતિ શબ્દથી પણ (તે ગૌણ છે.)

“વાયુ અને અન્તરિક્ષ આનું અમૃત છે.” (બૃ. ૨-૩-૩) એમ વાક્ય છે. આકાશની માફક સર્વત્ર અને નિત્ય છે. પ્રજ્ઞાના દૃષ્ટાન્ત જાનેલા અમૃતની ખરેખર ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. ૨-૩-૪.

૨૦ ૨—(૧) એકના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન માત્ર છે એવી પ્રતિજ્ઞાના અનુગ્રેહથી તૈત્તિરીય વાક્યમાં કૃતિ માટે દૃષ્ટાન્ત આપ્યા છે. જાનોઅમના વાક્યમાં કૃતિ માટે આકાશાદિની આપ્તકા છે. કમ મુદ્ધિ ઉભયત્ર પાનું એક અર્થમાં છે માટે એકવાક્યના. પ્રથમ યત્રમાં આકાશની ઉત્પત્તિનો નિગ્રેહ કરવામાં આવ્યો હતા. (જાનોઅમના આધારે). પણ આ યત્રમાં (તૈત્તિરીયના આધારે) તે ઉત્પત્તિ છે એમ દર્શાવે જાનોઅમ અને તૈત્તિરીયનાં વાક્યોની આ એકવાક્યના કમનાં જાનોઅમનાં પણ તે આકાશની ઉત્પત્તિ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

૨૦ ૩—૪ ૩-૪-૫ આ પૂર્વ પદ્ધતિ આપ્યો છે. આની-કમથી કૃતિની સંભાવના નથી.

(૧) જાનોઅમમાં. (૨) આકાશ અક્ષરું અધિષ્ઠાન છે તેનું અંશ તથા સર્ગ છે તેથી તે દારા પણ તે વાક્ય અક્ષરુંજ નવારક છે.

તૈત્તિરીયમાં આપેલી આકાશની ઉત્પત્તિનું પૂર્વન વાક્ષ્યક છે કારણ કે આકાશ નિરવયન તથા વ્યાપક છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ.

૨૦ ૪—મુનિના શબ્દથી આકાશ નિત્ય હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ ગૌણી છે એ આ યત્રનું તાત્પર્ય છે.

સ્યચ્ચેકસ્ય વ્રહ્મશબ્દવત્ ॥૨-૩-૫ ॥

બ્રહ્મ શબ્દની માફક એક સુખ્ય અને બીજી ગૌણ દોય.

કેવી રીતે આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી હશે ? ત્યાં “ઉત્પન્ન થયું” એવું એક જ પદ પછી અનુવૃત્ત થાય છે. તેમ હોય તો પાછળથી સુખ્યાકાશમાં ગૌણી છે એમ એકાએક જે વૃત્તિઓનો વિરોધ હોયતો કહે છે કે ના. એકની પણ ક્વચિત્ સુખ્યા અને ક્વચિત્ ગૌણી થાય. રૂપરાશબ્દ જેમ “તપશી બ્રહ્મની વિશેષ દુગ્ધાસાકર, તપ બ્રહ્મમાં છે તેમ, ” (તે. ૩-૨) માં છે તેમ. પ્રથમ વાક્યમાં સુખ્યા છે અને બીજામાં ગૌણી છે. અહિં આ પ્રયોગનો બેદ છે એવું કહેવું જોઈએ નહિ. “ઉત્પન્ન થયો.” (સંમૂતા) એવા શબ્દની પણ પુનરુક્તિ થાય છે. “તેના અર્થવાળો પણ નહિ. આત્માની સત્તાથી તેની સત્તા છે એમ સત્ત્વશુભાળા વચનનો હેતુ છે. તેના ભાવને પ્રાપ્ત થયેલ બ્રહ્મ સર્વત્ર કારણ છે તેથી અનેકની ‘લક્ષણા નથી. તેના ભાવપ્રાપ્તિના વિશેષણની વ્યાવૃત્તિ માટે પણ ‘લક્ષણા નથી. સ્વભાવથી પણ બ્રહ્મ સર્વત્ર છે. માટે આકાશ ઉત્પત્તિની ધુનિ ગૌણીજ છે. એમ હોય તો કહે છે ૨-૩-૫.

સૂ. ૫—(૧) આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું તેમાં એક વૃત્તિ અને આકાશમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એવું તેજ શ્રુતિમાં આગળ છે તેમા બીજી વૃત્તિ એમ જે વૃત્તિઓ છે. તેમાં વિરોધ છે. આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિમાં ગૌણી વૃત્તિથી અર્થ કરવાનો છે અને “આકાશમાંથી અગ્નિ” તેમાં સુખ્યાવૃત્તિ. આમ જે વૃત્તિઓનો વિરોધ બને છે. (૨) બાહ્યમાં કાંઈકે શ્રુતિમાં બ્રહ્મ શબ્દની જે વૃત્તિઓ લેવાની છે. (૩) બ્રહ્મ શબ્દની વૃત્તિઓ અને ઉત્પત્તિ શબ્દની વૃત્તિઓ સરખી નથી. બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ જે વખત કર્યો છે, બ્યારે ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિમાં “ઉત્પન્ન થયું” શબ્દનો પ્રયોગ એક જ વખત છે. માટે “બ્રહ્મ” શબ્દની વૃત્તિનું દહાન્ત આપી શકાય નહિ. (૪) “ઉત્પન્ન થયો” શબ્દનો પ્રયોગ એક વખત નથી, તેની પણ પુનરાવૃત્તિ છે. માટે બ્રહ્મ શબ્દના અર્થમાં જેમ વૃત્તિઓની કલ્પના કરાતી હતી તેવી આમાં પણ કરવી જોઈએ. સંકારની દલીલ. (૫) પુનરુક્તિ છે નહિ. તેથી તેમાં વૃત્તિઓની કલ્પના કરવી નહિ. (૬) આત્માની સત્તાથી આકાશની સત્તા હોય છે. કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી માટે પૃથક સત્ત્વર જે સત્ત્વરે આકાશમાં નિદ્રા બનેય છે તે કાર્ય વાચક “સંમૂતા ઉત્પન્ન થયું” એવા શબ્દનો કાર્ય સંસ્થ પૃથક ભાવના વાચક હોવામાં હેતુ છે. (૭) વાક્યની ઉત્પત્તિના વાક્યમાં પણ આકાશના ભાવને પ્રાપ્ત થયેલ બ્રહ્મ તેજ કારણ છે. એ પ્રકારે સર્વત્ર બ્રહ્મ કારણ છે. (૮) સર્વત્ર બ્રહ્મથીજ ઉત્પત્તિ છે. આકાશોત્પત્તિમાં પણ બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ છે. તો પછી, જે પ્રકારની સદિમાં વિશ્વલિંગ ન્યાયવાળી સુખ્ય અને કમચ્છિ ગૌણી એ કહેવું જોઈ છે. કમ સદિમાં બ્રહ્મ અનુક્રમે આકાશ, અગ્નિ, જલ વગેરે રૂપે થાય છે. તેથી આ પ્રકારે અમર્યામાં લક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. (૯) બ્રહ્મ આકાશરૂપ થાય છે એટલું પણ કહેવામાં લક્ષણા કેમ ન લેવી, એવી સંમૂતા થાય તો કહે છે ના, ત્યાં પણ લક્ષણા નથી. જેમકે કોઈને એમ કહ્યું હોય કે ‘પટ્ટી પાણી લાવ’ તો તે વાક્યથી છિદ્ર વગરના પટ્ટીના પાણી લાવવાનો જોઈ એવાવિક રીતે સમજાય છે તેમ અહિં આ પણ અર્થજલથીજ બ્રહ્મ ‘આકાશરૂપ થાય છે’ તેથી ‘આકાશના ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે’ એનો અર્થ બને છે. માટે એ રીતે પણ લક્ષણને અવકાશ નથી.

પ્રતિજ્ઞાહાનિરવ્યતિરેકાચ્છન્દેભ્યઃ ॥ ૨-૩-૬ ॥

(આકાશની ઉત્પત્તિ ન સ્વીકારે તો) સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનો બોધ થાય. આકાશનો ઉદ્ભવ નથી તેથી. શ્રુતિને લીધે પણ.

જો છાન્દોગ્યની શ્રુતિનો વિરોધ ન હોય તો આ પ્રમાણે કહે શી રીતે ? એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનો વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનો બોધ થાય છે. વ્યતિરેક નથી અર્થાત્ ૧ ઉદ્ભવ નથી. જો બ્રહ્મની સાથે સંબંધયુક્ત આકાશ સ્થિત રહે તો બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી આકાશનો વિષય કરવામાં તે એકનું ૨ વિજ્ઞાન બનતું નથી. વળી આકાશ અલૌકિક છે તેથી. તેનું જ્ઞાન સર્વજનામાં અપેક્ષિતજ છે. વળી જીવની માફક નહિ, કાચનું કે કૌટીલિક છે. વ્યવહાર માત્રનો વિષય હોવાથી અતીન્દ્રિય વગેરેની ચિન્તા નથી.

૧ અનુદ્ભવમાં પણ વસ્તુના મામર્થ્યથી કેવી રીતે પ્રતિજ્ઞાને હાનિ હોય છે એવું અહિં આ કહે છે-ગણ્દથી પણ. જેમકે “જેથી નહિ સભગાયલું સંભગાય છે, નહિ મનાયલું મનાય છે, નહિ જલુયલું જલુય છે” (છાં. ૬-૧-૧) એ ગણ્દથી પ્રકૃતિની વિકારભાવથીજ જ્ઞાનને વ્યુત્પાદિત કરે છે. ગણ્દના હેતુઓથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે એવી ચોક્કસતા છે. ૨-૩-૬.

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૨-૩-૭ ॥

લોકની માફક જેટલા વિકાર છે તે વિભાગ પણ છે.

“તુ” ગણ્દ આકાશની ઉત્પત્તિમાં અમંભાવનાની શંકાને વારે છે. ૧ જે વિકારવાળું છે તે સર્વની ઉત્પત્તિ છે. આકાશ પણ વિકાર પામેલું છે. કારણ કે તે લૌકિક વ્યવહારનો વિષય છે જેમ લોકમાં ફક્ત વિકારવાળુંજ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રુતિથી ૨ આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થવાથી આકાશની માફક તે સર્વજન છે. અને “બ્રહ્મનું શરીર આકાશ છે” (તૈ ૧-૬-૨) “તે અનન્ત આ આકાશ જેમ છે તેમ આ અનન્ત આ-માને બધુલો બોધ્યો આકાશ આ-મા છે.” (તૈ. ૧-૭) વગેરે શ્રુતિઓ છે.

મૂ ૬—(૧) અગ્નિમાંથી યુક્તિગોની માફક આકાશ કાર્યરૂપે બ્રહ્મમાંથી વ્યુત્પન્ન પામતું નથી. (૨) જો આકાશની ઉત્પત્તિ ન સ્વીકારે તો સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનો બોધ થાય. (૩) આકાશનું જ્ઞાન ન હોય તો સર્વજનાનો નાશ થઈ જાય (૪) મીમામ્સક આકાશને લૌકિક પ્રત્યક્ષ માને છે. બગવાને ઉડતા ત્રેલિ મો કાઈ કહેને કે આકાશમા તે ઉડ છે. આ રીતે આકાશ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય છે માટે આકાશ જીવના જેવું નથી જીવ અલૌકિક છે અને આકાશ લૌકિક છે. (૫) આકાશમાં આપણે પૃથ્વી તથા જડની માફક વ્યવહાર કરી ગયાએ છીએ ‘પૃથ્વી ઉપર ગયે ગયે છે’ જડમાં મોકા કરે છે “આકાશમાં જમણા ઉડે છે” એ વાક્યોમાં પૃથ્વી તથા જડની માફક આકાશ વિષે પણ વ્યવહાર કર્યો છે. આથી તે અતીન્દ્રિય કહેવાય નહિ. (૬) વાક્યથી જો અવિભક્ત આકાશનું વસ્તુના સામર્થ્યથી જ્ઞાન વિવક્ષિત હોય તો અદ્યુત યુતં વગેરે ન કરેત.

મૂ ૭—(૧) આકાશનુભવ છ, કાન્ત ને ચિદ્રૂપ છે એવા અનુભાવના આધારિત કહે છે (૨) આકાશની ઉત્પત્તિમા “આકાશવસર્વવતધન્વેલ ધન્વાન્ શ્રુતિઓના મિત્રોનો પન્દિત કરે છે.

“તે આકાશમાં ઉભા રહેતાં આ ગદ્યજાની ગાથે પ્રરખે છે.” (જૂ. ૩-૭-૧૨)
 “આયુ આત્મા છે” (મે. ૬-૭) વગેરે વાક્યોથી એકવાક્યના પ્રાપ્ત થાય છે.
 વ્યવહારમાં તો અજને ગોઘ આપવામાં વાક્યનો ઉપયોગ છે.

૨ એતેનમાતરિન્વેત્યધિરશ્નઃ.

એતેન માતરિશ્ચા વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૨-૩-૮ ॥

આથી વાયુની ઉત્પત્તિનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

આકાશ-ઉત્પત્તિના સમર્થનથી વાયુની ઉત્પત્તિનું સમર્થન કર્યું. “તે આ અસ્ત નહિ પામનાર દેવતા” (જૂ. ૧-૫-૨૨) એમ ભૌતિક વાયુની વ્યાવૃત્તિ માટે અલૌકિક પદ છે. ૨-૩-૮

૩ અસંભવાધિકરણ.

અસંભવસ્તુ સતોનુપપપ્તેઃ ॥ ૨-૩-૯ ॥

અન્ય પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાથી વળી અસંભવ છે.

“આકાશની ગાદક તે સર્વગત અને નિત્ય છે.” એવી શ્રુતિથી આકાશન્યાયથી સર્વ-ગતત્વ તથા નિત્યત્વના અભાવમાં-પ્રજ્ઞની પણ ઉત્પત્તિ થાય એવી શંકાનો પરિહાર “તુ” શબ્દ કરે છે. સત્ની ઉત્પત્તિ અંભવતી નથી. કુણ્ડલની ઉત્પત્તિમાં કનકની ઉત્પત્તિ કહેવાની નથી. કારણ કે નામ અને રૂપના વિશેષનો ત્યાં અભાવ છે. વળી સ્વીકાર કરાતી ઉત્પત્તિ અંભવિત નથી. સ્વતઃ અંભવતી નથી. અન્યથી તો અનવસ્થા થાય. “તે મૂલ છે તેજ પ્રજા છે.” ૨-૩-૯.

૪ તેજોતઃ ધત્યધિકરણ.

તેજોતસ્તથાહાહ ॥ ૨-૩-૧૦ ॥

વાયુસ્વરૂપ પ્રજ્ઞમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ છે માટે શ્રુતિ તે પ્રમાણે કહે છે.

વાયુથી તેજ છે. વળી તે કહે છે. “વાયુથી અગ્નિ” (તે. ૨-૧) એવી શ્રુતિ છે. હિ શબ્દથી “જ” કહે છે. જાન્દોઅ્ય શ્રુતિ પ્રતિજ્ઞા હાનિના નિરાકરણ માટે તેત્તિરીયની અપેક્ષા કરે છે. વાયુ આકાશની ઉત્પત્તિ માટે છે. વળી ઉપદ્રવ્ય મુખ્ય હોવાથી વાયુ રૂપ બનેલું સત્ તેજનું ઉત્પાદક છે એમ સ્વીકારે છે. પ્રજ્ઞનીજ સર્વ ઉત્પત્તિનો પક્ષ અવિરુદ્ધ છે. ૨-૩-૧૦.

મ. ૮-(૧) આ શ્રુતિ બુદ્ધિરશ્નઃની મમાત્ર વ્યાખ્યાનના પ્રતીતિમાં સામાં છે.

મ. ૮-(૧) કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કારણની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર નથી. (૨) કુણ્ડલ મોનામાંથી બને છે એમ બધા કહે છે, કારણ કે મોનું કારણ છે અને કુણ્ડલ કાર્ય છે. એ રીતે કુણ્ડલની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. પણ કોઈ એમ પૂછતું નથી કે મોનું મોમાંથી ઉત્પન્ન થયું કે કારણ કે તે કારણ છે. તે પ્રમાણે અક્ષ કરણ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ નથી. તે અન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે તો તે પણ અમુકથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પાશુ તે ત્રીજામાંથી થાય છે એ રીતે દરેકની ઉત્પત્તિમાં મૂળ શોધનાં અનવસ્થાની પરંપરાનો પારખ આવે નહિ. તેથી પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ અન્યમાંથી મનાયજ નહિ. તેમ પોતાની ઉત્પત્તિ પોતાથીજ છે એમ પણ કહેવું અસંભવિત છે કારણ કે તે રીતે કોઈ પણ વસ્તુ અનવસ્થાની નથી.

આપ: ॥ ૨-૩-૧૧ ॥

(તેજ સ્વરૂપમાંથી) જલની ઉત્પત્તિ છે.

વળી તે અર્થજ કહે છે. આ એકજુ અનુવાદનું સત્ર અવિરોધનું જણાવનાર છે. શ્રુતિઓનો સર્વત્ર વિરોધ નથી. ૨-૩-૧૧.

૬ પૃથિવ્યધિકારેત્યધિકરણ.

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૨-૩-૧૨ ॥

અધિકાર, રૂપ અને અન્ય શબ્દોથી પૃથિવી છે.

“તે જલે જોયું. અમે બહુ ઉત્પન્ન થઈએ” (છાં. ૬-૨-૪). “અન્નને સર્જ્યું.” (છાં. ૬-૨-૪) ત્યાં અન્ન શબ્દથી ત્રીહિ વગેરે કે પૃથિવી એવો સંદેહ છે.

શંકા:—સંદેહ શા માટે છે? પૂર્વન્યાયથી ઉપચય^૨ શ્રુતિ વધારે બલવાન હોય છે.

ઉત્તર:—કહેવાય છે. “જલમાંથી પૃથિવી. પૃથિવીમાંથી આપધિ અને આપધિમાંથી અન્ન” (તૈ. ૨-૧) એમ આગળ છે. તેમ^૨ હોવાથી પૃથિવી તથા આપધિનું સર્જન કરીને જલ અને અન્ન મળે છે. અથવા અન્ન શબ્દથીજ પૃથિવી છે.

શંકા:—ભલે તેમ હો. પૃથિવી^૩ અને આપધિની સૃષ્ટિ પછીથી અન્નની સૃષ્ટિ છે.

સૂ. ૧૨—(૧) તંત્રીય શ્રુતિથી. (૨) વિષય વાક્યમાં બંને શબ્દમાં જો પૃથિવી અર્થમાં લક્ષણ કરવામાં આવે તો સાક્ષાત્ જલમાંથી પૃથિવીની ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ થાય છે. તંત્રીયમાં તો લક્ષણ વગરજ જલમાંથી સાક્ષાત્ પૃથિવીની ઉત્પત્તિ છે. વ્યવધાનથી અન્નની ઉત્પત્તિ છે. આ પ્રકારે વ્યવધાનથી-જલમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ માનવી અગર લક્ષણને આદર કરવો જોઈએ. આવો સંશય રહે છે. (૩) ના, અદિઓં લક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. વ્યવધાનથી જલમાંથી અન્નની સૃષ્ટિ છે એમ સ્વીકાર્યું એવો શંકાકારનો આશય છે. જો અન્ન શબ્દનો અર્થ ‘પૃ’ (લક્ષણથી) કરવાનો હોય તો શા માટે શ્રુતિ પૃથ્વીમાંથી આપધિ પછીથી “અન્ન” એવો શબ્દ ત્યાં મૂક્યો છે. આથી અન્ન શબ્દનો અર્થ ‘પૃથ્વી’ લઘુ, શકાય નહિ. આ સૃષ્ટિક્રમમાં મહાબ્રૂતોમાંથી અનુક્રમે કેવી રીતે સૃષ્ટિ બને ગય છે તે જણાવવામાં આવે છે. તો ત્યાં ક્રમ પ્રમાણે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ જેમ મહાબ્રૂતો છે તેમ જન^૪ પછીથી ‘પૃથ્વી’ મહાબ્રૂતને જોડ્યું જોઈએ. એટલે જલની સાથે “અન્ન” જે જોગ્યું છે તે બ્રૂત ‘પૃ’નીના અર્થમાં છે, ભાતિકના અર્થમાં નહિ. કારણ કે બ્રૂતતત્ત્વે સાથે બ્રૂતનો સંગ્રહ હોય. ભાતિકનો નહિ. (૫) એક અન્ન શબ્દમાં પૃથ્વીરૂપ અર્થ લક્ષણનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેની અપેક્ષાએ (૬) હોદામ શ્રુતિમાં અન્ન શબ્દનો સંદર્ભાવ જલ અને તેજની સાથે કર્યો છે. આથી જેમ જલ અને તેજ બ્રૂત પદાર્થ છે તેમ “અન્ન” પણ બ્રૂત પદાર્થ છે. અર્થાત્ પૃથ્વીના અર્થમાં છે. (૭) લોકમાં અન્નનો અર્થ અન્ન થાય છે, પૃથ્વી નહિ. વળી અન્ન અનિશ્ચય વૃદ્ધિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે માટે “જલમાંથી અન્ન” એ વાક્યમાં અન્નનો અર્થ અન્નજ કરવો, પૃથ્વી નહિ. (૮) અન્ન ‘પૃ’નીમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેમાં પૃથ્વીનું તત્ત્વ છેજ. તે પાર્થિવજ ગણાશે. (૯) જેમાંથી જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તેની તે વસ્તુ ગણાય એવો અધિકાર બ્રૂત પૃથ્વીનો પણ છે. તેથી બ્રૂત પૃથ્વીનુંજ ક્ય અન્ન ગણાય છે. અન્નની પૃથ્વી નહિ પણ પૃથ્વીનું અન્ન. (૧૦) જલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અન્ન નીલ છે એમ કહેલું છે. ત્યાં પણ “નીલ” રૂપ પૃથ્વીનુંજ હોવાથી અન્ન શબ્દ પૃથ્વીનો વાક્ય છે. (૧૧) અન્ય શ્રુતિમાં પણ જલમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ એવું કહ્યું છે. માટે અન્ન શબ્દનો અર્થ ‘પૃથ્વી’

ઉત્તર:—ના. છાન્દોગ્ય શ્રુતિની અપેક્ષાના અભાવે *મહાભૂતનીજ અભિલાષા છે. એક પદના^૧ લક્ષણની અપેક્ષાએ તેનો સ્વીકાર ગુરુ હોવાથી પ્રથમ કહેલો સંશય છે. ત્યાં “હિ ભાષ્ય! મન અન્નમય છે. પ્રાણ, જલમય છે- વાણી તેજોમય છે.” (છાં. ૬-૧-૪) એમ ત્રણેનો સહચાર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. લોકની^૨ પ્રસિદ્ધિ તથા અતિશય વૃદ્ધિનું લિંગ પણ છે. માટે પૃથ્વી, એપથી અને અન્ન એ ત્રણેની વચમાં ભેદની વિવક્ષાથી જે કંઈ વક્તવ્યમાં અન્ન કહેવાયું છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

અન્ન^૩ શબ્દમાં પૃથ્વી છે. શાથી? અધિકાર રૂપ અન્ય શબ્દોથી અધિકાર ભૂતનોજ હોય છે. ભૌતિકોનો નહિ. ^૧વળી નીલરૂપ પૃથ્વીનુંજ હોય છે. ભૂતની સાથે તેનો પાઠ છે તેથી. અન્ન^૨ શબ્દ પણ છે જેમકે “જગમાંથી પૃથ્વી ” છે માટે અન્ન શબ્દથી પૃથ્વીજ છે. ૨-૩-૧૨.

૭ તદભિધ્યાનાદેવતુતલ્લિઙ્ગાત્સ.

તદભિધ્યાનાદેવતુતલ્લિઙ્ગાત્સ: ॥ ૨-૩-૧૩ ॥

આકાશાદિભાવાપન્ન બ્રહ્મનુંજ વાયુ વગેરે કાર્ય છે. બ્રહ્મનું લિંગ હોવાથી તેજ છે.

તેના અભિધ્યાનથીજ પણ છે તથા તેના લિંગથી તે ‘તુ’ શબ્દ આકાશજ કાર્યમાંથી વાયુ વગેરે કાર્યની ઉત્પત્તિનું નિવારણ કરે છે. તેજ પરમાત્મા વાયુ વગેરેને રાજ્ઞં છે. તે શબ્દથી કેવી રીતે વાચ્ય છે એમ હોય તો તેનું અભિધ્યાન^૧ છે. તેથી એમ કહે છે. તે તે કાર્યના ઉત્પાદન માટે તેનું અભિધ્યાન છે. માટે તેના આત્મારૂપ તે છે. તેથી તેની વાચ્યતા છે.

શંકા:—જે પ્રમાણે શ્રુતિમાં છે તે પ્રમાણે શા માટે તેનું ગ્રહણ થતું નથી?

ઉત્તર:—તેનું લિંગ છે તેથી. સર્વ કર્યાપણું તેનુંજ લિંગ સર્વત્ર વેદાન્તોમાં જણાયું છે. જડમાંથી અથવા દેવતામાંથી જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ બ્રહ્મથીજ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૨-૩-૧૩.

૮ વિપર્યયેણ તુ ક્રમોત્તરોત્પત્યતે.

વિપર્યયેણ તુ ક્રમોત્તરોત્પત્યતે ॥ ૨-૩-૧૪ ॥

ઉત્પત્તિ ક્રમથી લય નથી, પણ ઉધેથી છે. (ઉત્પત્તિ પછીથી પ્રલય હોવાથી) તે પ્રમાણે સંભવે છે.

ક્રમ સૃષ્ટિમાં “જલમાંથી” અન્ન ઉત્પન્ન થયું ” એવા શ્રુતિવચનમાં અન્ન શબ્દનો અર્થ આકાશ કરવાનો છે તેમાં નિમિત્તનાં કારણો છે.

૧ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જલ જેમ ભૂત તત્ત્વો છે તેમ ‘અન્ન’ પણ ભૂતતત્ત્વ છે (પૃથ્વી ભૂતનો તે વાચક છે.) (૨) ત્યાં અન્નને નીલવર્ણનાયું કહ્યું છે. આથી પણ પૃથ્વીનો અર્થ. સમગ્ર છે કારણ કે પૃથ્વીનો વર્ણ નીલ છે. (૩) અન્ય શ્રુતિઓમાં “જલમાંથી પૃથ્વી” એવું રૂપ વિધાન છે માટે પણ અન્ન શબ્દ પૃથ્વી વાચક છે.

શ્લ. ૧૩—(૧) હું આકાશરૂપ થાઉં, વાયુરૂપ થાઉં એવું અભિધ્યાન.

શ્લ. ૧૪—(૧) વૈશ્વેષિક મતમાં પ્રથમ જેમ ખસેડાયું છે તેમ અહિં આ નથી. અલ્પવાદમાં પ્રલયનો અર્થ “કારણમાં કાર્યનો પ્રવેશ” એટલો થાય છે. આ પ્રવેશ વિપરીત ક્રમથીજ મોગ્ય છે: સામંતો પ્રલય

જે પ્રકારે ઉત્પત્તિ છે તે પ્રમાણે પ્રલય નથી. પણ વિપર્યયથી ક્રમ છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ પછી પ્રલય છે. શાથી ? સંલગ્નિત છે. બરેબર પ્રવેશના વિપર્યયથી નિર્ગમન છે. આ ક્રમસૂત્રિમાંજ છે. ૨-૩-૧૪.

૧૬ અન્તરાવિજ્ઞાનમનસી ઈત્યધિકરણ.

અન્તરાવિજ્ઞાનમનસી ક્રમેણ તલ્લિજ્ઞાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥૨-૩-૧૫॥

અન્નમયાદિ પાંચકોશમાં વિજ્ઞાન અને મન કહ્યાં છે તે પ્રતિલોભક્રમથી

ઉત્પન્ન થયેલાં કહ્યાં છે. આગળ તેનાં લિફ્ફ કહ્યાં છે. માટે એમ હોય તો કહે છે કે નામ રૂપાત્મકના વિશેષ નથી.

તૈત્તિરીયકમાં આકાશ વગેરે અન્નપર્યન્ત ઉત્પત્તિ કહીને અન્નમય વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાં અન્નમય અને પ્રાણમયની સામગ્રી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી કહેલી છે. આનન્દમય તો પરમાત્મા છે. મધ્યમાં વિદ્યમાન વિજ્ઞાન અને મન કવચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે એવું કહેવું ભેદજો તેને બદલે ત્યાં ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. ક્રમ તો 'પ્રતિલોભ્ય'થી છે. મૂળમાં વિપર્યય 'પછી તેનું કથન છે. વળી 'પછી એવું વચન છે. તેજ, જલ અને અન્નનો અન્નમયમા' સમાવેશ થાય છે. વાયુ અને આકાશનો સમાવેશ પ્રાણમાંજ થાય છે. આકાશની પહેલાં વિજ્ઞાન અને મન ઉત્પન્ન થયાં છે એમ કહેવું ભેદજો. તેમણે આગળ વચનજ લિફ્ફ છે. માટે તેમની 'ઉત્પત્તિ કહેવી ભેદજો એવું હોય તો કહે છે નાં કારણ કે વિશેષ નથી. નામ તથા રૂપના વિશેષ વાળાઓનીજ ઉત્પત્તિ કહેવાય છે, અન્યની નહિ. વિજ્ઞાનમય જીવ છે અને મનોમય વેદરૂપ છે. માટે ભૂત અને ભૂતિકના પ્રવેશનો અભાવ છે તેથી તેમની ઉત્પત્તિ કહેવી ભેદજો નહિ. ૨-૩-૧૫.

ચરાચરવ્યપાશ્રયસ્તુસ્થાત્તદ્વયપદેશોભાક્તસ્તદ્વાવમાવિત્વાત્ ॥ ૨-૩-૧૬ ॥

સ્થાવર જંગમરૂપ શરીર સંબન્ધમાંજ જીવની ઉત્પત્તિ છે, સ્વતઃ નહિ. શરીરના જન્મ મરણાદિથી જીવના જન્મ મરણાદિનો વ્યપદેશ લાક્ષણિક છે. માટે દેહના અન્વય અને વ્યતિરેકથી જીવની ઉત્પત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ છે.

હોય (એકી માથે બે પ્રલય હોય તો) સૃષ્ટિ પણ મામટી અને (એકી માથે બે ક્રમથી નહિ) ક્રમથી પ્રલય હોય તો વિપરીત ક્રમથી સૃષ્ટિ કહે, જેમ સૃષ્ટિજો આત્મામાથી આકાશ, આકાશમાથી વાયુ, વાયુમાથી અગ્નિ, અગ્નિમાથી જલ અને જલમાથી પૃથ્વી છે તેમ પ્રલયમાં છેલ્લેથી એટલે વિપરીતક્રમે પૃથ્વી જલમા, જલ અગ્નિમા, અગ્નિ વાયુમા, વાયુ આકાશમાં અને આકાશ આત્મામાં પ્રલય પામે છે.

સૂ. ૧૫—ક્રમસૃષ્ટિના પ્રસંગથી જીવ અને મનનો પણ ક્રમસૃષ્ટિમા નિવેશ નથી તેનો વિચાર કરવાને આ અધિકરણની રચના ક્રમમાં આને છે. (૧) વિજ્ઞાન અને મન પ્રતિ લોભપ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ ગંઢાકાર કહે છે. (૨) નામ અને રૂપ એમનામાં છે તેમનીજ ઉત્પત્તિ કહેવાય પણ વિજ્ઞાન અને મનમા તે નથી માટે તેમની ઉત્પત્તિ કહેવાય નહિ.

સૂ. ૧૬—(૧) જીવની ઉત્પત્તિ નથી પણ તેનો શરીર માથે સંબન્ધજ છે. શરીરની માથે જીવનો સંબન્ધ થાય છે માટે "વાયુ જન્મો" એમ કહેવો જોઈએ વગુ. જીવની ઉત્પત્તિ નથી.

શંકા—વિજ્ઞાનમય જીવની ઉત્પત્તિ ન હોય તો સઘળા વ્યવહારનો ઉત્કંઠ થાય. ઉત્પત્તિ તો ત્રણ પ્રકારની છે એવું નિરૂપણ કર્યું છે. “અનિત્યમાં ઉત્પત્તિ, નિત્ય પરિ-
છિન્નમાં સમાગમ” (આ. કા. ૨૮). વળી જીવની સમાગમની લક્ષણવાળી પણ ઉત્પત્તિ બને
‘નહિ’ એમ આશંકાનું ‘તુ’ શબ્દથી નિરાકરણ કરે છે. ચરચને અચર એટલે સ્થાવર અને
જંગમરૂપ શરીરમાં ખાસ કરીને આધ્યત્મ અથવા શરીર સંબંધ છે. તે સ્વતઃ બને નહિ.

શંકા—શરીરની ઉત્પત્તિમાં જીવની પણ ઉત્પત્તિ છે નહિ તો જનકર્મ વગેરેના
અભાવનો પ્રસંગ આવે.

ઉત્તર—ના, તે શરીરનો જન્મમરણના ધર્મ તરીકે જીવજંતુપદેશ લાક્ષણિક છે.
શાથી ? તેના અસ્તિત્વમાં તે છે તેથી. અન્ય અને વ્યતિરેક સંબંધથી જીવ તેના
અસ્તિત્વમાં છે. જીવનો દેહધર્મ લાક્ષણિક છે. તેના સંબંધથીજ ઉત્પત્તિનો વ્યપદેશ છે
એમ સિદ્ધ થયું. ૨-૩-૧૬

૧૦ નાત્માશ્રુતોર્નિત્યત્વાચ્ચ તામ્યઃ ॥ ૨-૩-૧૭ ॥

નાત્માશ્રુતોર્નિત્યત્વાચ્ચ તામ્યઃ ॥ ૨-૩-૧૭ ॥

આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. શ્રુતિમાં તે જણાવ્યું નથી. તેથી તથા નિત્ય છે તેથી

શંકા—જીવની ઉત્પત્તિ ભલે થાય, પણ તેની જાણતા કેમ કરેલા છે ?

ઉત્તર—ના, આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી. શાથી ? શ્રુતિ તેવી નથી. આત્માની
ઉત્પત્તિની શ્રુતિ નથી. “દેવદત્ત જન્મે, વિપ્લુમિત્ર જન્મે” એમાં દેહની ઉત્પત્તિ છે.
તેના સિવાય જીવની જૂદી ઉત્પત્તિ સંભજાતી નથી. વિસ્ફુલિંગની માફક વ્યુચ્ચરણની ઉત્પત્તિ
નથી; કારણ કે નામ અને રૂપના સંબંધનો અભાવ છે. આના, ગુણ તથા સ્વરૂપ આગળ
કહેવાય છે. વળી તે શ્રુતિઓથી તે નિત્ય છે. “આત્મા અન્ય અને અમર છે” (ગૃ-૪-૪-૨૫)
“તે જન્મતો નથી, તેમ મરણ પામતો નથી” (કં. ૧-૨-૧૮) એ વગેરે શ્રુતિઓ છે.
૨-૩-૧૭.

જન્મ નથી. માત્ર તેને દેહનો સંબંધ થાય છે. જ્યારે તે સંબંધ છૂટી જાય છે ત્યારે તેને મરણ
કહીએ છીએ વસ્તુતઃ તે જીવનું મરણ નથી. માત્ર જીવને શરીરનો વિયોગ થયો એજ અર્થ તેમાં છે.
જન્મ તથા મરણની પ્રક્રિયાઓ દેહને છે. જીવને તે દેહનો સંબંધ હોવાથી ઉપલક્ષણથી તેના પણ
જન્મ તથા મરણ વિશે આપણે બોલીએ છીએ. પણ તે જાણુ છે. (૨) શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે જ
જીવની ઉત્પત્તિ ન હોય તો સા માટે તે જીવને જાતકર્મ વગેરે સંસ્કારો કરવા બેઠાએ. માટે જીવની
ઉત્પત્તિ છેજ. (૩) જ્યાં સુધી દેહમાં જીવ હોય છે ત્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ છે, જીવ ન હોય તો
તેનું અસ્તિત્વ નથી. આમ અન્ય અને વ્યતિરેકનો સંબંધ છે.

સૂ. ૧૯—(૧) જન્મદરબંધના આત્માનું વ્યુચ્ચરણ અગ્નિમાથી વિષ્ણુસિંહના વ્યુચ્ચરણ જેવું છે
અમ કહ્યું છે. આ વ્યુચ્ચરણને આપણે ઉત્પત્તિ કહી સમજીએ નહિ, જે નામ અને રૂપવાળું હોય તેનીજ
ઉત્પત્તિ કહેવાય, આત્માના વ્યુચ્ચરણમાં નામ અને રૂપનો સંબંધ નથી. માટે તે ઉત્પત્તિ કહેવાય નહિ.

૧૧ જોત એવેત્યધિકરણ.

જોત એવ ॥ ૨-૩-૧૮ ॥

કારણ કે આત્મા જ્ઞાતાજ-છે.

“જ” જોતે જ્ઞેતન્ય સ્વરૂપ. માટેજ વિજ્ઞાનમય વગેરે શ્રુતિઓમાંથી સર્વ વિષયવાદી પ્રજ્ઞવાદ્યોનાં ઉદાહરણો આપીને સૂત્રમાં કહેલા સિદ્ધાન્ત ખીણ રીતે, જ્ઞીને શ્રુતિ અને સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને પ્રગટલ કરે છે. તેને કહેવું જોઇએ (જવાબ આપવો જોઇએ.) જીવનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે ? પ્રથમ કથનમાં ઇષ્ટ અર્થની આપત્તિ છે. વિસ્ફુલિંગ અગ્નિનો અંશ થઇને અગ્નિ નથી એમ નથી. ખીલ કથનમાં સ્વરૂપનો નાશ છે. જીવત્વની કદપના કરી છે એમ હોય તો “આ જીવથી આત્માથી” (છાં. ૬-૩-૨) શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. આ બુદ્ધિથી કરાયેલો જીવ અને પ્રજ્ઞનો વિભાગ અનાદિ નથી; કારણ કે પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી. “હિ ભાઇ, આ સત્ એક અને અદ્વિતીય પ્રથમ હતું” (છાં. ૬-૨-૧) એવી શ્રુતિનો વિરોધ પણ છે. જીવથી પ્રજ્ઞ જૂઠું નથી એમ પણ નથી; તેમ હોવાથી સઘળી શ્રુતિઓ તથા સૂત્રોના નાશનો પ્રસંગ આવે. “જે સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિવાળા છે. આ પાપ રહિત આત્મા” (છાં. ૮-૧-૫) લેહના નિર્દેશથી તો અધિક છે. (ખ. સૂ. ૨-૧-૨૨) વગેરેનો ખાધ થાય છે. માટે સદ્અંશ તેના વ્યપદેશનું વાક્ય માત્ર છે એવું સ્વીકારીને શિષ્ટના પરિગ્રહ માટે માધ્યમિકનાજ આ ખીલ - અવતારની - સત્પુરુષોએ અતિગય ઉપેક્ષા કરવી. ૨-૩-૧૮

૧૨ ઉત્કાન્તિગત્યાગતીનામિત્યધિકરણ.

ઉત્કાન્તિગત્યાગતીનામ ॥ ૨-૩-૧૯ ॥

જીવની ઉત્કાન્તિ ગમન તથા આગમન કહેલાં છે માટે તેના પરિણામનો

અંગીકાર કરવો જોઇએ.

“માટેજ” અહિંઆં સમજવું. “જ્યારે તે (જીવ) આ ગરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ પામે છે ત્યારે આ સઘળાંઓ માથેજ તે ઉત્ક્રમણ પામે છે. જે કાંઈ આ લોકમાંથી પ્રયાણ પામે છે તે મઘળા અન્દ તરફજ વ્હાય છે.” (કાં. ૩-૩)

તે લોકમાંથી આ લોકમાં કર્મ માટે ફરીથી આવે છે. શ્રુતિમાં કહેલી ઉત્કાન્તિ, જાતિ તથા આગતિના શ્રવણથી યથાયોગ્ય તેના પરિણામનો અંગીકાર કરવો જોઇએ. ૧જે કે “અન્ય આરાત્રમાત્ર દેખાયો છે” (પ્વે ૫-૮) એવી શ્રુતિથીજ પરિણામ કહેવું છે તોપણ બહુ વાદિઓથી વિપ્રતિપક્ષ હોવાથી યુક્તિઓથી સાધે છે. પ્રજ્ઞના વૈલક્ષણ્ય માટે ઉત્કાન્તિ પૂર્વક કહેવું છે. ૨-૩-૧૯

સૂ. ૧૮—(૧) સંકેત માયાવાદી.

સૂ. ૧૯—(૧) અધિકરણનું પ્રયોગન જણાવું નથી. (૨) ઉત્કાન્તિ શબ્દના પ્રથમ પ્રયોગમાં ખીજ કહે છે આદીનો દૂર વ્રત્તિ એ શ્રુતિ પ્રમાણે અવસ્થા પણ મનિ છે. આ મનિથી જીવની મનિની વિવક્ષણના જાગૃતવાને અદિઆ ઉત્કાન્તિ શબ્દ પ્રથમ મોન્થો છે.

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨-૩-૨૦ ॥

અને સ્વરૂપથી ગમન અને આગમન સંભવે છે (તેથી જીવના આણ્વિકાધ્યનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.)

ઉત્કાન્તિ, ગતિ તથા આગતિનો ધન્દ્રિયાદિ સાથે સંબંધ-પરિવર્તન પણ છે. તેમાં ઉપાધિથી આ સંબંધ છે કે સ્વતઃ? એવો સંદેહ પણ થાય.

પદ્ધતી ગતિ અને આગતિનો કેવલ સ્વરૂપ સાથે સંબંધ છે. “કરોળીઓ લેવી રીતે જાળ કાઢે છે” તથા સંબંધ છે તે પ્રમાણે જાણતું અને સ્વપ્નમાં જીવની ગતિ તથા આગતિ પણ છે. પ્રક્રિયાપરિવર્તનમાં કહે છે. “આ જીવથી આત્મદ્વારા અનુપ્રવેશ કરીને પ્રક્રિયા પડે છે” અથવા “કામરૂપી અનુસંચરતો” (તૈ. ઉ. ૩. ૧૦) એવું વચન છે.

અથવા ઉત્કાન્તિ, ગતિ અને આગતિનો જીવ સાથે સંબંધ જણાય છે, આણ્વિક નહિ. સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ “એ પ્રમાણે આણ્વિક છે અને જલથી અંશુક માત્ર પુરુષનું આકર્ષણ કાર્ય (મ. ભા. ૩-૧૬૭-૧૭) એમાં ગતિથી જુદા ઉત્ક્રમમાં સ્વાત્મના અભાવ છે. સ્વઆત્માથી એટલે જીવરૂપથી અને શબ્દથી ધન્દ્રિયો સાથે ગતિ અને આગતિનો સંબંધી જીવ છે એવો અર્થ છે. માટે મધ્યપરિમાણ અચુક છે. તેથી જીવ આણ્વિક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨-૩-૨૦

નાણુરત્ત્વુત્તરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨-૩-૨૧ ॥

જીવના આણ્વિકાધ્યની શ્રુતિ નથી. માટે તે આણ્વિક નથી એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, (તે સ્થળે-વ્યાપક શ્રુતિમાં) પરપ્રકાર પરનો અર્થ છે.

જીવ આણ્વિક હોવાને યોગ્ય નથી. કારણ? તેની શ્રુતિ નથી. આણ્વિકના વિપરીત વ્યાપકતાની શ્રુતિ છે તેથી. “અથવા તે આ મહાન્ અજ આત્મા જે વિજ્ઞાનમય છે (મુ. ૪-૪-૨૧.)

આવું જો કહેતા હો તો. ના ઇતર કહેતાં પરપ્રકારના અધિકારમાં “મહાન્ અજ” વાક્યમાં પ્રકરણથી શબ્દોનું નિયમન થાય છે. અન્ય પરાયણ પણ યોગથી પ્રકાર પરાયણ બનશે. ૨-૩-૨૧.

સૂ. ૨૦—(૧) જોઈએપરિવર્ત. (૨) આ રીતે શ્રુતિમાં કહેલી ગતિ અને આગતિ કેવલ જીવરૂપ સાથે હોવાથી સ્વતઃ તે આણ્વિક છે, આ રીતે જેમાં તેનું પરિમાણ આણ્વિક છે. (૩) ઉપરનું અર્થમાં સુત્રમાં “અ” (અને) શબ્દ વ્યર્થ થઈ જાય તેથી અરચિને લીને અન્ય પ્રકાર જણાવે છે. (૪) ઉત્કાન્તિમાં જીવનું સ્વતંત્ર સાચી નથી તો કહે છે. (૫) શ્રુતિમાં જીવની ગતિ તેમ આગતિ પણ જણાવી છે. તે અરૂપે કરીને સંભવે છે આથી પણ જીવ આણ્વિક છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

સૂ. ૨૧—(૧) જ્યાં પ્રકરણમાં જે જે શબ્દો છે તે બધા જ્યાંપર છે (૨) મુ. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં આણ્વિકથી વિપરીત, જીવની વ્યાપકતાની શ્રુતિ છે ત્યાં આત્માને એટલે જીવને વ્યાપક કહેતાં માટે જીવ આણ્વિક નથી એવું કહે કોઈ-કોઈ તો તેના ઉત્તરમાં આ સુત્રમાં જણાવે છે કે આ પ્રકરણમાં આત્મા શબ્દનો અર્થ જીવ નહિ પણ જ્યાં સમજાવે છે કારણકે પ્રકરણ જ્યાં છે તેથી જ્યાં વ્યાપકતા જણાવી છે. આથી જીવના આણ્વિકાધ્યનો નિષેધ થતો નથી.

સ્વશબ્દોન્માનાભ્યાં ચ ॥ ૨-૩-૨૨ ॥

સ્વશબ્દોનો પ્રયોગ તથા જીવનું પ્રમાણ શ્રુતિમાં છે તેથી પણ તે આણ છે. “પોતે વિહાર કરીને, પોતે નિર્માણ કરીને પોતાના પ્રકાશથી, સ્વચ્ચોતિથી સદૃશ છે.” (ગુ-૪-૩-૬) આમાં “પોતે” શબ્દ અણપરિમાણવાળા જીવનો બોધ કરે છે. સ્વનમાં વ્યાપક, અગર શરીરપરિણામના વિહારનો સંભવ નથી. “વાગ્મા આગલા ભાગની સોમા ભાગનો સોમા કદપાયલો ભાગ જીવ આસ જાણવો જોઈએ” (સ્વે. પ-૮) “આરાના અથભાગ જેટલો છીજે દેખાયો છે” (સ્વે. પ-૮) એવું ઉન્માન વળી છે. ચ અનેથી સ્વપ્ન અને પ્રજોધની સંધિમાં આગતિ દેખાય છે. ૨-૩-૨૨.

અવિરોધશ્ચન્દનવત્ ॥ ૨-૩-૨૩ ॥

ચન્દનની માફક વિરોધ નથી. અણપંચામાં સર્વ શરીરમાં વ્યાપનાર ચૈતન્ય બંધ બેસતું નથી એવો વિરોધ ચન્દનની માફક નથી. જેમ ચન્દન એક સ્થાનમાં સ્થિત હોય (તોપણ) બંધાઈ રહેને સુખ આપે છે અથવા તમામ સ્થાનમાં સ્થિત હોય તેના તોપની નિવૃત્તિ કરે છે. ૨-૩-૨૩.

અવસ્થિતિવૈશેષ્યાદિતિ ચેન્નામ્યુપગમાદ્દૃદિ હિ ॥ ૨-૩-૨૪ ॥

ચન્દનમાં અવસ્થાનનો વિશેષ છે એમ કહેતા હોતો ના. જીવનું પણ સ્થાન હૃદયમાં છે એવો અભ્યુપગમ છે. ચન્દનમાં અવસ્થિતિનો વિશેષ છે અર્થાત્ અનુપહત આમરી ઉપર અરામર, રીતે અવસ્થાન હોવાના કારણથી જીવનું સ્થાન હૃદય છે. શંકા-આમરી એક હોવાથી ત્યાં ભલે હો, પણ પ્રકૃત બાળતમાં તે સંભવતું નથી. ઉત્તરના અભ્યુપગમ છે તેથી જીવનું અમૂક સ્થાન છે એ સમજાય છે. કારણ કે હૃદયમાં તે છે. જીવની સ્થિતિ હૃદયમાં છે. “ગુહામાં (હૃદયમાં) પ્રવેશ પામેલાં તે જો એવી યુક્તિ છે. ૨-૩-૨૪.

સૂ ૨૨—(૧) આત્મ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરીને જે માન-મોષ તુલના કરવામાં આવે છે તે ઉન્માન (૨) ગુ. ૪-૩-૮ની શ્રુતિમાં “સ્વ” શબ્દ જીવના અણત્વને જણાવે છે. વળી સ્વે. પ-૮ પ્રમાણે તે વાક્ષના આગલા ભાગના સોમા ભાગના પણ સોમા ભાગ જેટલો છે એમ ઉન્માન પણ છે. વળી સ્વપ્ન અને પ્રજોધની સંધિમાં તેની આગતિ છે. આ હેતુઓથી જીવનું અણત્વ સિદ્ધ થયું છે.

સૂ ૨૩—(૧) જે જીવ અણ હોય તો શા માટે તેનું ચૈતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપે. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમાં કંઈપણ વિરોધ નથી. ચન્દન થોડું સરખું હોય અને તે શરીરના એક જ ભાગમાં લગાવ્યું હોય છતાં તેની આસર આખા શરીરમાં ફેલાય છે. તેમ જીવ અણ છતાં તેનું ચૈતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપે છે.

સૂ ૨૪—(૧) ચન્દનના દશાન્તમાં તે ચન્દન શરીરના અમુક ભાગમાં લગાડેલું છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ જીવ અમુક સ્થાનમાં છે તેનો નિશ્ચય આપણે કરી શકતા નથી. નથી આપણને પ્રત્યક્ષથી એની ગમ-કારણ કે કોઈ જીવને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકેતો નથી, તેમ અનુમાન પ્રમાણ વ્યભિચાર-દોષવાળું હોવાથી તેનાથી પણ જીવના સ્થાનનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી (૨) જીવ પણ અમુક સ્થાનમાં રહે છે અને તે સ્થાન હૃદય છે એવો અભ્યુપગમ થાય છે.

ગુણાદ્વાલોકવત્ ॥ ૨-૩-૨૫ ॥

પ્રકાશની માફક ગુણુથીજ (અવિરોધ છે)

જીવનો ચૈતન્ય ગુણ છે. તે સઘળા શરીરમાં વ્યાપે છે. જેમ મણિમાં પ્રવેશ પામનારની કાન્તિ બહુ પ્રદેશ સુધી વ્યાપે છે તેની માફક. પ્રભા ગુણ છેજ. કારણ કે સ્પર્શથી તેનું જ્ઞાન નથી. જ્ઞાનમાં આવેલી ઉજ્જ્વલતાની માફક. વળી વિનિતીયનો પણ આરંભ નથી, કારણ કે પ્રમાણનો અભાવ છે. લોકપ્રતીતિ તો સર્વવાદિથી ઉપપાદ્ય છે. તેમાં શુદ્ધિની કલ્પનાની અપેક્ષાએ ગુણુજ અન્ય સ્વદ્વમાં આરંભાય છે, એમ કહેવો. તેજ પ્રમાણે લોકની પ્રતીતિ છે. પુષ્પ અને રાગ વગેરેનું પણ પ્રભાકરણ તેટલા પ્રદેશમાં વ્યાપે છે એવું મણિના સ્વભાવથી સ્વીકારવું જોઈએ. આરંભક તેજનો ત્યાં અભાવ છે તેથી કાન્તિ, પ્રભા, રૂપ એમ લોકમાં પર્ચાય છે. “વા”-શબ્દ, લોકમાં છે તેમ (અદ્વિતીય) શુદ્ધિની કલ્પના કરવી જોઈએ એવું સૂચવે છે. પ્રજ્ઞાસિદ્ધાન્તમાં તો જેમ લોકમાં દેખાય છે તેમ પ્રજ્ઞામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે તેથી કલ્પનાનો કોશ પણ નથી. ૨-૩-૨૫.

વ્યંતિરેકો ગન્ધવત્ ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

ગન્ધ માફક વ્યંતિરેક છે.

સિદ્ધ હૃદાન્ત કહે છે. જેમ ચમ્પક વગેરેની ગન્ધ ચમ્પક સિધાવના સ્થળમાં પણ જોવામાં આવે છે તેમ આ હૃદાન્ત વેદમાં કહેવું છે. “જેમ પુષ્પવાળા વૃક્ષની ગન્ધ દૂરથી વાય છે તેમ પુષ્પ-કર્મની ગન્ધ દૂરથી વાય છે” (ના ૧-૧) નહિ તો કલ્પના અયુક્ત છે જેમ અમે કહ્યું. ૨-૩-૨૬.

તથા ચ દર્શયતિ ॥ ૨-૩-૨૭ ॥

વળી તે પ્રમાણે દેખાડે છે.

આત્માનું સ્થાન હૃદય છે તથા તેનું માપ અણુ જેટલું છે એ જણાવીને “વાજ સુધી, નખ સુધી” એમ ચૈતન્ય ગુણુથી તે સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપે છે એમ દર્શાવે છે. ૨-૩-૨૭.

મુ. ૨૫—(૧) તે ગુણ (૨) બલાને જો દ્રવ્ય-સ્વીકારતા હો તો કહે છે. (૩) જેમ ઉજ્જ્વલમાં રહેલા ઉજ્જ્વલપર્શમાં ગુણુવ છે તે પ્રમાણે (૪) જેમ ચિન્તામણિ ચિન્તિત અન્યવસ્તુઓનો ઉત્પાદક છે તેમ તે પ્રમાણે મણિથી ભિન્ન પદાર્થ પ્રભાનો આરંભ કરતો નથી કારણકે તેમાં પ્રમાણનો અભાવ છે (૫) મહત્પરિમાણ વાદિઓના મતે મણિ બલાને મણિથી જૂદા સ્વદ્વમાં પ્રતીત થાય છે. ત્યાં સર્વવાદિઓએ ઉપપત્તિ કરવી જોઈએ (૬) વિશિષ્ટ કલ્પનાની અપેક્ષાએ વિશેષગુણ કલ્પનામાં દોષ છે. વિશેષગુણ અને વિશિષ્ટ શબ્દોમાં કલ્પના કરવાની જરૂર પડે તો વિશેષગુણમાં નહિ પણ વિશિષ્ટમાં કરવી જોઈએ. કારણકે વિશેષગુણમાં કલ્પના કરવાથી લાઘવનો દોષ આવે છે. (૭) સૂત્રમાં ‘વા’ શબ્દ ‘જ’ના અર્થમાં છે. આથી લોકની માફક ગુણુથી અવિરોધ છે એવી સૂત્રની યોજના કરવી. (૮) જ્યાં સર્વનું કારણ એવા સિદ્ધાન્તમાં.

મુ. ૨૬—(૧) આની પહેલાંના મુત્રમાં જણાવ્યું છે કે અન્યથા કલ્પના કરવી નહિ.

આલિંગિત છે” (જૂ. ૪-૩-૨૧) એમ અહિંમાં છે. “એ પ્રમાણે આ શારીર (જીવ) આત્મા પ્રાણ આત્માથી આલિંગિત છે.” (જૂ. ૪-૩-૨૧) એમ કહીને પ્રાણના સ્વરૂપને કહે છે. “અથવા આનું આ અતિછન્દ, પાપરહિત, અભય, અરૂપ, અને અશોકાન્તર, અહિં આ પિતા અપિતા થાય છે.” (જૂ. ૪-૩-૨૨) વળી પ્રાણ સુષુપ્તિના માત્રી છે. તેનામા પાપાભાવ નથી. કારણ કે પ્રધનુ તે લિંગ છે. આ પ્રકારે જ શારીર જીવની પણ પ્રધાનની યોધક શ્રુતિઓ છે.

અહિં આ ‘આ’ કહેવું જોઈએ. સર્વજ્ઞા ઉપનિષદોમાં ‘પ્રધનું’ જનિ-પ્રયમે પુરુષાર્થનું સાધન છે. માટે તેના નિર્ણય કથાને ભગવાનઆને સૂત્રાં કયાં છે. તેમાં પ્રધનુત્રમાં વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને જગતને કરવારૂપ અમાધારણુ પ્રધના લક્ષણની પ્રતિજ્ઞા કરીને ‘સમન્વયના નિરૂપણથી જીવનાં વાક્યો ફર કરીને અવિરોધના વ્યંચમાં, પણ અહિંતના અકરણુ-વગેરે રૂપી દોષની આશંકા કરીને-અધિક તો લેદના નિર્દેશથી” (પ્ર. મ. ૨-૧-૨૨) પ્રમાણે પરિહાર કરીને ઉપચારથી જીવના અણત્યને પ્રધન-વ, અંશત્વ, અને પરાધીનકર્તૃત્વ વગેરે જણાવીને તેની જ દક્ષિણનાર્થથી પુનરાવૃત્તિ કહીને પ્રધનજ્ઞાનથી અર્થિગદિદ્વારા પ્રધનપ્રાપ્તિ કહીને, “તે પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી” (કાલાત્રિ, ૨) એ પ્રકારે અનાવૃત્તિ કહેતાં ગાત્રના અતથી સર્વ વેદાન્તોને અવ્યાકુલતાથી યોજ્યા.

ત્યાં કોઈએ તેના વ્યપદેશથી કહેતાં તત્ત્વસિ વગેરે વાક્યોનો સ્વીકાર કરીને જીવમાત્ર પ્રધને સ્વીકારીને તેનાથી અતિરિક્ત સર્વ કારણના અંગ કાર્યરૂપ મિથ્યા કંટીને તેની યોધક શ્રુતિઓ અર્થવાદ તરીકે મિથ્યા છે એવું ૧^મ સ્વીકારીને, સુપુત્ર અને મોક્ષમાં ભગવાનથી પ્રકટ કરાયેલા આત્માના આનન્દરૂપને તેના પ્રતિપાદક વાક્યોના સદ્ગોચિત રૂપ ફલના વાચક કહીને કમચુક્તિને ઉપામનામાં યોજીને ૧^મ વેદસંત્રોને ૧^મ વ્યાકુલ કર્યા છે તે વેદાન્તનો વિષય પ્રધા છે કે જીવ છે? આ એમાંથી જે યોગ્ય હોય તેનું સંપુરણએ અનુસંધાન કરવું જોઈએ ૧^મ ૨-૩-૨૬.

યાવદાત્મભાવિત્વાદ્ ન દોષસ્તદર્શનાત્ ॥ ૨-૩-૩૦ ॥

જ્યારે પ્રધના ધર્મે તેમાં પ્રવેશે છે ત્યારે જ (જીવમાં પ્રધનો વ્યપદેશ છે.) તેથી દોષ નથી. એના (પ્રધના) ધર્મે ત્યાં (જીવમાં) દેખાય છે.

શંકા—૧^મ અન્ય જે નીચ છે તેને સઘળાઓથી પણ શ્રેષ્ઠ શી રીતે કહેવાય? પ્રામાણિકો ખરેખર જે સર્વથા અચુક્ત છે તેમાં વ્યપદેશ કરતા નથી. કહેલા તેના ગુણના સારરૂપી

પ્રાણનું વર્ણન છે. પરમેશ્વરના ત્રણ પાદોમા વેદાન્ત પ્રથમપાદ, દિગ્વિગર્ભ બીજાપાદ અને પ્રાણને ત્રીજા પાદ કહેા છે. (૬) પ્રથમ અધ્યાયમા (૭) બીજા અધ્યાયમા (૮) અશાંખિભાવથી પણ એવમા (૯) શાકમનનું ઉપપાદન છે (૧૦) મહાવાક્ય તરીકે તેનો આદર કરીને (૧૧) વેદસંહિત વ્યાસસંત્રોને (૧૩) મરજીમા આવે તેવા મિત્ર અર્થો કર્યા (૧૦) મુનાવચ્ચમા જીવમા પ્રધના પ્રના નથા ધૃતિ વગેરે ગુણે પ્રાણપણે દોષાથી જીવમા પ્રધનને વ્યપદેશ થાય છે તેથી જીવ સદા રંગો નથી

મૂ. ૩૦—(૧) પ્રધાથી બિન્ન (૨) અનાન્દમા પડી (૩) જીવમા આનન્દ સર્વત્ર છે (તિગદિત ના), અને પ્રાણમા તે નથી માટે પ્રાણ કરતા જીવમા એટલી વિશેષતા છે, પ્રાણના લયથી આન-

હોવાથી કારણ કે પ્રજ્ઞાના આનંદ અંશનું પ્રાકટ્ય થાય છે. તેથી એમ કહેલું નોંધ્યું નહિ. તેમ હોય તો પ્રાજ્ઞની માફક ફરીથી 'તિરોહિત' થાય તેમ તેમાં તેનો 'વ્યપદેશ' બ્યર્થ અને અયુક્ત બને.

ઉત્તર—આ દોષ નથી. શાથી ? જેટલો આત્મા છે તે છે. કારણ કે રૂપાણથી ન્યાયુધા આત્મા નિત્ય છે, તેથી સર્વદા આનંદ અંશનું પ્રાકટ્ય છે, તેથી તેનું તે પ્રકારે દર્શન છે. જેમનું ઐર્થિક આવૃત્ત નથી તેમની કોઈ કચેલી છે, પ્રાજ્ઞથી સુપ્રત્યક્ષનો વિશેષ છે. (૧) અને શબ્દથી તેનો આનંદ પ્રકટિત થયો છે તેથી કપલમાં ગન્ધ પણ નથી.

અથવા અત્યંત અયુક્તનો નથી. જેટલો આત્મા પ્રજ્ઞ બને છે, આનંદાંશના પ્રાકટ્યથી તેટલોજ તેનો વ્યપદેશ છે. રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્રની માફક 'આજ કહેલું છે.'

વ્યાપક શ્રુતિ તે ભગવાન રૂપ હોય તો તે યોગ્ય છે. આનંદાંશની અભિવ્યક્તિમાં તો ત્યાં કંઈક પ્રજ્ઞાપ્રકાર જણાય છે. પરિચેદ અને વ્યાપકતા તે તેનાંજ છે. ૨-૩-૩૦

પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્યસત્તોભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૨-૩-૩૧ ॥

પુંસ્ત્વાદિની માફક તે છે. અભિવ્યક્તિના યોગથી.

વ્યપદેશ દશામાં (શુદ્ધિ પૂર્વના કાલમાં પ્રજ્ઞ સાદૃશ્યની દશામાં) પણ આનંદાંશનું અત્યંત અમત્ત નથી. પુંસ્વ એટલે મેકાદિ મામર્થ્ય 'જગત્પલમાં હોય છે', અને તે યોગનમાં પ્રકારે છે તે પ્રમાણે આનંદ અંશનો પણ જીવમાં વિદ્યમાન સત્તો સાથેજ વ્યક્તિ યોગ છે. (બીજા પાઠ પ્રમાણે સ્વતઃ વ્યક્તિયોગ છે) ૨-૩-૩૧.

નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસંગોન્યતરનિયમો વાન્યથા ॥ ૨-૩-૩૨ ॥

(સંસાર દશામાં આનંદાંશની જીવમાં) નિત્ય ઉપલબ્ધ છે, અગર તેની (પ્રિદક્ષ) ઉપલબ્ધિજ નથી તેવો પ્રસંગ આવે અગર એમાંથી એક નિયમ કરવાથી અન્ય (શ્રુતિનો) વિરોધ થાય છે.

શંકા—કેમ આ પ્રમાણે સ્વીકારાય છે ? હાલમાં સંમાજ અવસ્થામાં સત અને ચિતનું પ્રાકટ્ય છે. મોક્ષમાં તો આનંદ અંશ પ્રકટ હોય છે. એમ હોય તો તેનું નિવારણ કેં છે.

તેમ હોય તો આનંદ અંશની ઉપલબ્ધિ દરેકજ બને. તેમ ચવાથી સંસાર અવસ્થાની સ્થાવના બનતી નથી. વળી અનુપલબ્ધિ હંમેશાં હોય છે. તેમ હોવાથી મોક્ષ દશાનો વિરોધ આવે છે વળી અન્યરનો નિયમ છે. જીવ નિરાનંદ છે, પ્રજ્ઞ તો આનંદ રૂપ છે.

નોંધો નિરોધાવ યાય છે. જીવમાં તેમ નથી (૪) જીવના અવબાવનું વ્યાખ્યાન કરીને તેની વ્યાપકતા જણાવે છે (૫) તત્ત્વત્રય નિમગ્નમાં આ વિષય કોઈ વિવેચન ને (૬) જીવ-આવે સ્થાવનાને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે વ્યાપક કહેવાય કે, ને મિત્રા નદિ એ વ્યાપક વૃત્તિનો અર્થ છે.

મુ ૩૨—(૧) "મોક્ષ-પ્રાપ્તિ" એ અર્થ રાત છે

મુ ૩૨—(૧) મમાન-ગામા અપ્રાકટ્ય બને મોક્ષ-ગામા અવબાવનું પ્રાકટ્ય બને. ન પ્રમા

તેમ હોવાથી બ્રહ્મ હોઇને બ્રહ્મ તરફ જાય છે, પ્રાપ્ત થાય છે." (ખ. ૪-૪-૬.) એમ શ્રુતિનો વિરોધ છે. માટે પૂર્વે કહેલાજ પ્રકાર સ્વીકારવો જોઇએ એવું સિદ્ધ થયું. ૨-૩-૩૨.

૧૪ કર્તા શાસ્ત્રાથ વત્સાદિયધિકરણ.

કર્તા શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્ ॥ ૨-૩-૩૩ ॥

શાસ્ત્રના અર્થની સફળતાને લીધે તે જીવ કર્તા છે.

સાંખ્યોના મતે "પ્રકૃતિ કર્ત્રી છે." એવું નિવારણ કરવાં માટે અધિકરણનો આરંભ છે. કર્તા જીવજ છે. શાસ્ત્રી ? કારણ કે શાસ્ત્રના અર્થવાળાં છે તેથી જીવનેજ અધિકૃત કરીને વેદમાં અભ્યુદયના નિઃશ્રેયસ ફલને માટે સર્વકર્મો કહ્યાં છે. કારણ કે બ્રહ્મને તે નિરૂપયોગી છે. જડને અશક્ય છે, તેથી. શકા હોય તો પણ તેજ પ્રમાણે અગીકાર કરવો. ૨-૩-૩૩.

વિહારોપદેશાત્ ॥ ૨-૩-૩૪ ॥

વિહારનો ઉપદેશ છે. તેથી.

"જે જે કામના કરે છે તે તે રૂપ થાય છે" એ રીતે તેનાજ ગાંધર્વ વગેરે લોકમાં વિહારનો ઉપદેશ કરેલો છે; અને વળી સાધુ કર્મ કરનાર સાધુ થાય છે એમ કહીને અને ભોક્તૃત્વ-એળેળનેના સામાનાધિકરણનું શ્રવણ હોવાથી જીવજ કર્તા છે. ૨-૩-૩૪

ઉપાદાનાત્ ॥ ૨-૩-૩૫ ॥

ઉપાદાનથી.

"એમના પ્રાણના વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞાનને લઇને" (ખ. ૨-૧-૧૭) એમ જીવથી સર્વના વિજ્ઞાનનું ઉપાદાન છે. માટે ઇન્દ્રિયો વગેરે કારણ છે. સ્વતંત્રતાથી આજ કર્તા છે. જે

કહો તેજ સમજવાનો છે. (૨) સ્વતંત્રતાત્પર્યે આ છે. સંસારદશામાં જીવના જ્ઞાનદંડશક્તિ ઉપલબ્ધિ નિત્ય હોવાથી સંસારદશાજ ન રહે. જો જીવમા સર્વદા જ્ઞાનદંડશક્તિ નથી એમ સ્વીકારો તો પછી મોક્ષ સંભવશે નહિ માટે અન્યથા અનુપપત્તિથી જીવ નિરાનંદ છે અને બ્રહ્મ જ્ઞાનદંડમય છે એવો એક નિયમ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી "બ્રહ્મ હોઇને તે બ્રહ્મ થાય છે" એ શ્રુતિમાં વિરોધ આવે માટે જીવમાં સંસારદશામાં પણ જ્ઞાનદંડ છે અને તે જ્ઞાનદંડ અપ્રકટ છે એમ અવગણે સ્વીકારવું જોઇએ.

મુ. ૩૩—(૧) "જે જીવ કર્તા ન હોય તે સર્વગની કામનાવાળાએ યજ કરવો" એ રીતે શાસ્ત્રી કર્મ કરવાનું કહે છે તે જોડું હરે (૨) કામનાના અભાવથી (૩) ગીતાદિના વાક્યમા સંદેહ થાય તો શું કરવું ? તે કહે છે (૪) જીવ કર્તા છે એવો સ્વીકાર કરવો. જીવને કર્તા માનવાજ નહિતો જ્યોતિષોત્તમઆદિનું વિધાન કરનાર શ્રુતિઓ વ્યર્થ થાય. વળી બ્રહ્મને શાસ્ત્રમાં જણાવેલ કર્મોત્તો ઉપયોગ નથી તેથી તે કર્તા નથી. તેમજ પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેને માટે કર્મ કરવાનું અશક્ય છે. માટે કર્મની વિધિની સાર્થકતા માટે જીવને કર્તા માનવાજ જોઇએ.

મુ. ૩૪—(૧) સ્વેચ્છાએ કરેલો ક્રિયાત્મકભોગ (૨) દ્વર વિદ્યામા જીવના ભોગનો ઉપદેશ છે.

મુ. ૩૫—(૧) ગૃહદ્વારપરકમાં રક્ષાગ્રાહકાદિ બ્રાહ્મણની આ શ્રુતિ છે (૨) જુદી જડ હોવાથી કર્તાત્વ મેનનમાં પ્રવેશે છે એમ કહેવું વિપરિત જણાય છે (૩) સ્વકર્તા તે સ્વીકારતા નથી એવો

ને શુદ્ધિના સંગ્રન્ધથી જીવ કર્તા છે એમ માને છે તેને પ્રહસ્યું નેમજો. બુદ્ધિનું કર્તૃત્વ જીવમાં આવે છે ? અથવા જીવ સાથે સંગ્રન્ધ ધરાવનાર કર્તૃત્વ બુદ્ધિના સંગ્રન્ધથી બહાર નીકળે છે ? અથવા સશક્તોનાં શ્રીંગડાંની માફક કર્તૃત્વ આવે છે.

પ્રથમ નહિ. તે જગ હોવાથી તેનો સ્વીકાર નહિ હોવાથી અને પ્રથમ તેનું નિરાકરણ કર્યું છે તેથી પ્રથમ નહિ. બીજામાં તો પ્રેમની આપણે અને ઉપાદાનનો વિરોધ છે. ત્રીજામાં શાસ્ત્રનો વિરોધ છે. કારણ કે બ્રહ્મમાં તે સિદ્ધ છે. અસત્સાર્યનું નિરાકરણ કરેલું છે. તેથી સર્વવિશ્વ માધ્યમિકની માફક ઉપસૂત્ય છે. ૨-૩-૩૫

વ્યપદેશાચ્ચ ક્રિયાયાં ન ચૈન્નિર્દેશવિપર્યયઃ ॥ ૨-૩-૩૬ ॥

જો યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં જીવનો કર્તા સંરીકે વ્યપદેશ ન હોય તો શ્રુતિમાં વિપર્યાસ કરવો પડે.

“વિજ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ કરે છે અને કર્મો પણ કરે છે.” (તે. ૨-૫) આમાં વ્યપદેશ છે. અહિંઆં સાંખ્યમાં બુદ્ધિ વગેરેનું કર્તૃત્વ છે જીવનું નહિ એમ ક્રિયામાં એટલે યજ્ઞાદિ કર્મોમાં છે, લોગમાં નહિ. જીવને કર્તૃત્વ નથી એમ હોવાનો ના, તેમ હોવાથી નિદેશનો વિપર્યય બને. “વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞાન લઇને” (જ. ૨-૧-૧૭) એમ શ્રુતિના અનુદેશધર્મી પ્રકૃતમાં પણ તૃતીયા સુધી સંલંપિત બને. સ્વંચાપદોમાં કર્તૃત્વ છે તો પણ પૂર્વ નિર્દેશ-એટલે વિજ્ઞાનમયનો વિપર્યય થાય. વિકારપણું પણ બંને. વળી તે જ્યસ્તરે હોવાથી સ્વમંગલ છે. વિજ્ઞાનને લઈને એમ અહિંઆં વિપર્યયજ છે. કોકના અદેશભેદથી અર્થનો સ્વેદ પણ છે.

સર્વશબ્દો લગવાનામાં સ્વભાવથી જ પ્રવર્તે છે. કારણ કે આપચારિકત્વ અને જાપકત્વનો સ્વભાવ છે. અજ યજ્ઞમાન છે એમ શ્રદ્ધા વગેરેને શિર-ભગેરે છે. ભારે વિજ્ઞાનમાં જીવજ છે, જગમાં સ્વતન્ત્રતાનો અભાવ હોવાથી કર્તૃત્વ નથી. ૨-૩-૩૬.

સંગ્રન્ધ છે (૪) સ્વભાવપત્તેષ્ઠ એ સૂત્રમાં તેનું નિરાકરણ છે (૫) શ્રુતિમાં પ્રાણમું ઉપાદાન સંભળાય છે અને બુદ્ધિ પ્રાણમાં અન્તર્ગત છે માટે બુદ્ધિના સંગ્રન્ધથી હિદમનો અંગીકાર કરતા પ્રાણના ઉપાદાનનો વિરોધ આવે છે. માટે બીજો પણ સ્વીકાર્ય નથી (૬) મધ્યા ઉપનિષદોમાં જાનુવિદો કર્તૃત્વનો વિરોધ. (૭) આપાવાદ (૮) અપવાદ બોલની માફક.

સુ ૩૬—(૧) આ શ્રુતિમાં વિજ્ઞાન પદથી બુદ્ધિ સમજવાની છે. (૨) ક્રિયામાં જીવનું કર્તૃત્વ નથી. (જીવ ક્રિયા કરતો નથી) એવો પૂર્વપક્ષનો આશય છે. (૩) વિજ્ઞાનમયનો ઉપક્રમ કરીને વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તણે એવું વાક્ય જેમ જણાવ્યું તેમ અહિંઆં બુદ્ધિના ઉપક્રમમાં બુદ્ધિનો વિદ્યારવાચક તે બને માટે કહે છે. (૪) વિજ્ઞાન પદને જીવ કહેવા તો મોટી આમગ વિજ્ઞાનને આનન્દ બ્રહ્મ કહ્યું છે તેથી ત્યાં વિજ્ઞાનપદ જાણુ બની જાય છે તેથી કહે છે. (૫) અને વિકાર અર્થમાં અમ્ય પ્રત્યય ન હોય તો તમારું કહેવું સંભવે પણ તેવા પ્રત્યય વિકલ્પથી લગાડવામાં આવે છે, પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે બે સ્વરવાળા આઠમાં ‘મય’ પ્રત્યય વિકાસ અર્થમાં આવે છે. વિજ્ઞાનમાં પણ સ્વરો છે માટે કહે છે કે યજ્ઞમાન યજ્ઞનો કર્તા છે. માટે તેને કલ્પનાથી યજ્ઞ કહેવા છે તેથી વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તણે તે ત્રાપમાં જીવ યજ્ઞનો કર્તા છે, બુદ્ધિ નહિ; (૬) અન્ય દેવ કહે છે, શ્રદ્ધાને શિર કહ્યું છે માટે શ્રદ્ધા પણ જીવનો ધર્મ છે, (૭) વિજ્ઞાનં યજ્ઞં (તે. ૨-૫) એ શ્રુતિમાં અને યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં જીવનો કર્તા તરીકે વ્યપદેશ કર્યો છે. નહિ તો વિજ્ઞાને વિજ્ઞાનસાદાય (જ. ૨-૧-૧૭) એ શ્રુતિની માફક વિજ્ઞાને યજ્ઞં તણે એ શ્રુતિને પણ મચટી નાખવી પડે.

ઉપલબ્ધિવદનિયમઃ ॥૨-૩-૩૭॥

ઉપલબ્ધિની માફક નિયમ નથી.

શંકા—જો જીવમાં કર્તૃત્વ હોય તો પોતાનું કલ્યાણ નહિ કરવાનો દોષ થાય
 ૧૧ ઉત્તર—ના. ઉપલબ્ધિ માફક નિયમ નથી. જેમ અશુભી ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ મેળવે
 છે તેમ ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરતાં ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨-૩-૩૭.

શક્તિવિપર્યયાત્ ॥૨-૩-૩૮॥

શક્તિનો વિપર્યય છે તેથી.

શંકા—ઇન્દ્રિયની માફક સ્વ માટે અન્યથા ન કરે-અનિષ્ટ ન કરે એમ હોય તો કહે
 છે, શક્તિનો વિપર્યય છે તેથી સામર્થ્યનો અભાવ છે. આથીજ, દૈવથી અહિત પણ
 કરે છે. ૨-૩-૩૮.

સમાધ્યમાવાચ્ચ ॥૨-૩-૩૯॥

સમાધિના અભાવથી પણ.

જીવની ક્રિયા અને જ્ઞાન શક્તિઓ યોગથી સિદ્ધ છે. સમાધિના અભાવથી, શક્તિનો
 અભાવ છે એવો અર્થ છે. 'ચ' અને 'શબ્દથી તેવા પ્રકોના મન્ત્રનો અભાવ' પણ છે.
 વળી સહજ કર્તૃત્વમાં નિર્મોક્ષ નથી. પરાધીન કર્તૃત્વમાંજ આ છે એમ સાંખ્ય અથવા
 તેના મનને અનુસરનાર અન્યનો જ્ઞમજ છે. કર્તૃત્વ સુક્તિ નથી. નપુંસક આ પ્રમાણે
 કહેવાય છે. એમ પ્રજ્ઞની માફક છે. 'નિરિન્દ્રિયની સમાધિ છે તેમ પણ છે. કર્તૃ
 તરીકે બુદ્ધિની માફક કોઇનાથી પણ દૂષિત નથી. માટે જીવનું સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ છે
 "જાણે ધ્યાન કરે છે, ક્ષીણ કરે છે" (જા. ૪-૩-૬) એમા પણ પરધર્મનું અનુકરણ છે
 આ પણ એક ધર્મ છે.

સુષુપ્તિ અને મોક્ષનો પ્રજ્ઞામાં વ્યવદેશ આગળ કરીને સર્વ વિષય કહેનાર ઉપજ્ઞાને
 પાત્ર છે. ૨-૩-૩૯.

સૂ ૩૭—(૧) જીવ જો કર્તા હોય તો પછી એને કાર્ય કરવામા અતન્ન હોવાથી સર્વદા પોતાનું
 હિતજ કરે, અહિત નહિ. એવો પૂર્વપક્ષ કરનારનો આશય છે.

સૂ ૩૮—(૧) અહિતકરણ જીવના સાહજિક કર્તૃત્વનું બાધક નથી

સૂ ૩૯—(૧) સામર્થ્ય સાધક મન્ત્રનો અભાવ, (૨) કર્તૃત્વ કુઃખરૂપ હોવાથી (૩) સ્વાતન્ત્ર્ય
 સર્વ પુરુષ ધર્મોથી રહિત (૪) વૈદિક પ્રમાણથી બદિર્જીત માધ્યમિકની માફક (૫) ઇન્દ્રિયાદિ અધ્યાત્મ
 રહિતનીજ મુખ્ય સમાધિ છે એમ બાજુવું જોઇએ. (૬) લિંગન મંગલથી જીવનુક્રાંતને પણ શુદ્ધિનો
 સંબંધ છેજ. તે પછી નિરિન્દ્રિયત્વ શી રીતે બને? એમ કાઠ કહે તો કહે છે કે જો પ્રકારે બુદ્ધિનો
 મંગલ તો જ્ઞાની સાથે અબેદ જ્ઞામા પણ રહેજે, તે જ્ઞામા તેનું નિવારણ કયું નહિ (૭)
 અધ્યાત્મના અભાવથી

યથા ચ તત્કોભયથા ॥ ૨-૩-૮૦ ॥

જેમ સુધાર બનને શીતે છે.

શંકા—કર્મ કરનારાના કર્તા તથા લોકતા તરીકે લેદ દેખાય છે. તે કર્તા અને લોકતાનો ભેદ બનશે.

ઉત્તર—ના. જેમ સુધાર રથ બનાવીને તેમાં આરૂઠ થઈ વિહરે છે. અથવા પીઠ ઉપર જેમીને—અથવા સ્વતઃ વ્યાપાર કરતો નથી અથવા વાંચાદિદ્વારા કરે છે. જે શબ્દથી અન્ય પણ સ્વ માટે કરનાર છે અન્યને માટે પણ કરે છે એમ હોય તો તે પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ છે, કારણ કે સર્વ હિતને માટે પ્રયત્નશીલ થાય છે. દરેક કર્તૃત્વ હુઃખરૂપ નથી. કારણ કે પયઃપાન વગેરે સુખરૂપ છે. વળી સ્વને માટે તથા પરને માટે કર્તૃત્વ તથા કારણિત્વ સિદ્ધ છે. ૨-૩-૪૦.

૧૫ પરાત્ત તત્ત્વતેરિયધિકરણ.

પરાત્ત તત્ત્વતે: ॥ ૨-૩-૪૧ ॥

વળી પરબ્રહ્મમાંથી હવનું કર્તૃત્વ છે તેવી શ્રુતિથી.

કર્તૃત્વ પ્રદાગત છે. તેના સંબંધથીજ હવમાં કર્તૃત્વ તેના અંશથી અર્થ વગેરેની માફક છે. જડગત નહિ. કારણ કે “આથી અન્ય નથી” (જી. ૪-૩-૨૨) એમ સર્વનું કર્તૃત્વ ઘટે છે. શાથી એ છે? તેની શ્રુતિ છે. માટે તેજ કર્તા તથા કારણિતા શ્રવણ કરાય છે. “જેને નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેની પામે અસાધુ કર્મ કરાવે છે.” (કાં. ૩-૯) “સર્વકર્તા, સર્વ લોકતા અને સર્વ નિયંત્રા” એમ પણ છે. સર્વરૂપ હોવાથી લગવાનમાં હોય નથી. ૨-૩-૪૧.

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુવિહિતપ્રતિપિહૌવૈયર્યાદિભ્યઃ ॥૨-૩-૪૨॥

પરબ્રહ્મ હવકૃત કર્મની અપેક્ષા રાખે છે, નહિ તો વિહિત અને

પ્રતિપિહ કર્મો અર્થ બની જાય.

શંકા—યંવચ્ચ અને નેરિયનો પરિહાર નથી. અનાદિ તરીકે પોતેજ કારણિતા હોવાથી એવો પક્ષ “હુ=તો” ગણ નિવારે છે. પ્રયત્ન સુધી હવનું કૃત્ય છે. આગળ તે અશક્ય હોવાથી જાતેજ કરાવે છે. જેમ પ્રયત્ન કરતા બાલક પુત્રને પદાર્થના શુભ અને

સૂ ૪૦—(૧) શાખ પ્રણયનમાં (૨) સુધાર રથ બનાવે છે, તે પોતાના જોગને માટે તેમજ બીજાને માટે પણ છે. પોતાને માટે બનાવતો હોય તો પોતે તેમાં જેમીને આમનેમ કરે છે. બીજાને માટે તે ફક્ત રથ બનાવીને તેને સોંપી દે છે, અને પછી તે બીજાને તેમાં ઉપયોગ કરે છે. તેજ પ્રમાણે હવની કૃતિ બે પ્રકારની છે. કૃતિ પોતાને માટે તેમ અન્યને માટે છે. તે પોતે કરે છે તેમ કરાવે પણ છે.

સૂ ૪૧—(૧) કર્તૃત્વ એ બ્રહ્મનો ધર્મજ છે. કારણ કે તે પરબ્રહ્મમાંથી હવમાં આવે છે. આનું

દોષોત્તુ વર્ણન કરતાં પણ તેના પ્રયત્નનો અભિનિવેશ જોઈને તે પ્રમાણે કરાવે છે. સર્વત્ર તેની કારણતા છે માટે, ત્યારે કલના આનારપાળામાં જે ઇચ્છા છે તેનાજ અનુવાદ ઉચ્ચ “હા જવાની ઇચ્છા કરે છે” નીચે હા જવાની ઇચ્છા કરે છે” વગેરેથી કરે છે.

નહિ તોર વિહિત^૩ અને પ્રતિવિદ્ય વ્યર્થ થઈ જાય. વળી પ્રમાણિકતા પણ ન રહે. કલના દાનમાં કર્મની અપેક્ષા છે. કર્મનું કારણ આ પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળું છે. પ્રયત્નમાં કામની અપેક્ષાવાળા છે; અને કામમાં પ્રવાદની અપેક્ષાવાળા છે એમ મર્યાદાની રક્ષા માટે વેદ કર્યો. તેથી બ્રહ્મમાં^૪ દોષનો અંધ પણ નથી. તેમ અનીશ્વરપાત્રું પાછું નથી. મર્યાદા માર્ગનું તેજ પ્રમાણે નિર્માણ છે. જ્યાં અન્યથા તે છે ત્યાં તે પુષ્ટિમાં છે. ૨-૩-૪૨.

૧૬ અંશોનાનાવ્યપદેશાદિત્યધિકરણ.

અંશો નાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાક્ષકિતવાદિત્યમધીગત એકે ॥૨-૩-૪૩॥

બીજી રીતે હોય તો પણ જીવ બ્રહ્મને અંશ છે. તેમના નાનાત્વનું કથન છે. કેટલાક શાખાવાળાઓ દાસ કિતવ વગેરેને બ્રહ્મના શરીર તરીકે કહે છે.

જીવના બ્રહ્મ સંજ્ઞાથી રૂપને કહે છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. સાચી? જૂઠી રીતે તેનો વ્યપદેશ છે. વળી “સમગ્ર” મંદર અને રમણીય ચરણવાળા આત્માઓ બ્યુચ્ચરણ પામે છે” એમ છે.

શંકા—બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી શા માટે જીવને અંશ કહેા છે? એમ કહેવું જોઈએ નહિ. લોકમાં બ્રહ્મ અંશ રહિત અથવા અંશ ગહિત કંઈ પણ વળતે સિદ્ધ નથી; કારણ કે વેદથી તે સમજાય છે. તે ધુનિ જે પ્રમાણ મંલવિન હોય તે પ્રમાણે તેનું ઉત્સાધન કર્યા સિવાય વેદના અર્થના જ્ઞાન માટે યુક્તિ? કહેવા જોઈએ. તે જો જાતે અવગત (સમજાયેલી) ન હોય તો તપ કરવું જોઈએ. અથવા અભિજ્ઞા પૂછવી જોઈએ. પણ સર્વનો^૨ વિશ્લેષ કરવો નહિ. ત્યાં યુક્તિ છે.

૩અશિમાંથી વિસ્કુલિગોની, માફક જડ અને જીવો સર્વત્ર હાથ અને પગવાળા તથા સર્વત્ર નયન, શિર અને શુભવાળા, નિરિન્દ્રય અને સ્વરૂપથી તેવા પ્રકારના, બ્રહ્મ-માંથી બહાર નીકળ્યા છે એવો નિશ્ચય છે. સદ્-આંશથી પ્રથમ જડ પદાર્થો, ચિત્ અંશથી બીજાઓ પણ અન્ય^૪ ધર્મના તિરોલાવવાળા [જીવ] પ્રકારના છે મૂલ^૫ દેહધારી. તે સ્વતંત્ર બ્રહ્મથી^૬ સિન્ન છે. (૩૧-૩૨).

કર્મના અગર અગ્રાણુ કર્મના પ્રેરણિતા તરીકે કોય નથી. પણ તે દોષ જીવમાજ રે. (૨) હેતુ જણાવે છે (૩) વિહિત કર્મ અને તિવિદ્ય કર્મના બોધક પ્રમાણે વ્યર્થ થઈ જાય. (૪) લોકની માફક લીલા કરવાને બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ કરે છે પણ જીવજન પ્રયત્નને અનુસરના હોવાથી બ્રહ્મમાં વંપમ્યાદિ દોષનો અંધ સરખોએ નથી. (૫) લોકમાં જેમ સૂચ પોતાના કૃપા પાત્રને કદ આપે છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન કૃપાપાત્ર ભક્તને આપે છે. તેની પામેલો કર્મની અપેક્ષા કરના નથી.

સૂ. ૪૩—(૧) અમુક અર્થ જણાવવાને સીધી રીતે નહિ. કહેતાં અન્ય રીતે કહેવું તેનું નામ યુક્તિ. બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપવા માટે વડના અમુક બી લાપીને તેને તથાસવાને કહેવું અને તેમાંથી શું શીખ્યા તે જણાવવું એવી યુક્તિ. (૨) સર્વ શ્રુતિનો વિશ્લેષ (૩) જડ અને જીવના વેદશબ્દમાં હેતુ કરે છે. (૪) અન્ય ધર્મ—આનન્દમય, (૫) પ્રજાગેય વાક્યમાં જણાવેલી દમ્બા (૬) બ્રહ્મભાવથી રહિત જીવજનોથી મુદ્દા.

પ્રદાવાદમાં અંશ પશ્ય છે.

શંકા—અંશ બે હોય તો તે સ્વતંત્રીય થશે. અન્ય શ્રુતિમાં વળી “દાશો પ્રદા છે અથવા આક્રિવા પ્રદા છે.” (આથર્વવૈષ્ણવ પ્રદાસુત્ર) એમ કહ્યું છે. અહિં આ પ્રદાના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનનું પ્રતિજ્ઞાન છે. તેથી દાશ વગેરેની પણ પ્રદાતા સમજાય છે. તે પ્રદાનું કાર્ય હોય તોજ બને.

ઉત્તર—ના, બીજી રીતે પણ કેટલીક શાખાવાળાઓ દાશ તથા કિતવ વગેરેને શરીર તરીકે તથા અંશ તરીકે કહે છે. સ્વરૂપથી કાર્યનો અભાવ હોય તો પણ પ્રકાર લેદથી કાર્યરૂપ છે. વળી સ્વતંત્રીય નથી; કારણ કે આનંદ અંશનું તિરોધાન થયું છે. અન્ય ધર્મથી સ્વતંત્રીય ઇષ્ટ છે. ૨-૩-૪૩.

મન્ત્રવર્ણાત્ ॥ ૨-૩-૪૪ ॥

મન્ત્રમાં વર્ણન પણ છે.

“આ સઘણું પુરુષજ છે” (ઋ. સં. ૧૦-૬૦-૨) એમ કહીને “સઘણાં ભૂતો આનો પાદ છે” (ઋ. સં. ૧૦-૬૦-૩) એમ ભૂત એટલે જીવો પાદ

મુનિ અંશત્વ બતાવે છે. છે અથવા પાદમાં સ્થિત હોવાથી અંશરૂપ છે. ૨-૩-૪૪.

અપિસ્મર્યતે ॥ ૨-૩-૪૫ ॥

સ્મરણુ પણ છે. (સ્મૃતિ પણ છે.)

વેદમાં સ્વતંત્રતાથી ઉપપાદન કરીને અન્ય વેદમાં પણ તે અર્થનું અનુસ્મરણુ છે. જેમકે સ્મૃતિમાં અંશત્વ કહેયું છે. “મારેજ અંશ જીવલોકમાં સનાનન જીવ થયો છે.” (ભા. ગી. ૧૫-૭) ૨-૩-૪૫.

પ્રકાશાદિવન્નૈવ પરઃ ॥ ૨-૩-૪૬ ॥

પ્રકાશાદિની માફક પર એ પ્રમાણે નથી.

શંકા—જીવને અંશ હોય તો હાથ વગેરે માફક તેના દુઃખથી સ્પર્શ પણ દુઃખી થાય.

ઉત્તર—ના, એ પ્રમાણે પર નથી. “આ પ્રમાણે” એ પ્રકાર લેદ છે. દ્વિષ્ટત્વથી છે. નહિ તો સર્વરૂપ હોવાથી શાથી આમ છે એવું હોય તો ત્યાં કહે છે—“અગ્નિનો તાપ હોય છે તે હિમનો નથી” (ભા. ૧૧-૨૩-૫૬) પ્રકાશનું ગ્રહણ ધર્મત્વના દ્યોતન માટે છે. દુઃખ વગેરે પણ પ્રદાતા ધર્મો છે. માટે દ્વૈત શુદ્ધિવાળા અંશનુંજ દુઃખિત્વ છે, પરનું નહીં. અથવા પ્રકાશના દોષથી તે પ્રમાણે કહે નથી. પાપ પણ તેના અંશરૂપ છે. ૨-૩-૪૬.

મુ ૪૬—(૧) હરનાદિની માફક અંશત્વમાં વિપરીત ક્રમ સંગજ્યો. (૨) જીવમાં દુઃખરૂપ પ્રકાર હોવાથી તેના કિંચિત્ તરીકે અનુભવ છે. પર પ્રિયરૂપ હોવાથી તેને તેજો અનુભવ નથી. (૩) જેમ અગ્નિ તથા હિમના પ્રકાશ તથા શૈત્ય ધર્મો છે તે દુઃખાદિ શુદ્ધિના જનકથી (તે અગ્નિનો તાપ બીજાઓને સંતાપ કરે તથા હિમની ઠંડી બીજાઓને કષ્ટ આપે છે પણ અગ્નિ તથા હિમને તેઓ તે રીતે દુઃખ કરતા નથી) તેમ દુઃખ પણ તે બ્રહ્મને કલેશ આપતું નથી. (૪) અન્ય પશ્યને કહે છે (૫) એવો પણ પાદ છે, કારણ કે ભાગનાના ૧૩ મા રકેષમાં રૂપને પ્રકાશનું અંશ કહ્યું છે.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૨-૩-૪૭ ॥

સ્મરણુ પણુ કરે છે,

બંધા ઋષિઓ અંશીને દુઃખનો સંબંધ નથી અને દુઃખનો સંબંધ છે એવું સ્મરે છે. તેમાં જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય નિર્ગુણ સ્મરાયો છે. પદ્મપત્ર જલથી લેપાતું નથી તેમ ક્ષત્રી પણ આ લેપાતો નથી. જેને મોક્ષ અને બંધનો યોગ છે તે તો બીજો કર્મભ્રમા છે. સર્વભૂતના હૃદયમાં એક બાહ્ય આત્મા છે. તે લોકદુઃખથી લેપાતો નથી. (ક. ૨-૫-૧૧) “તે બાળનેમાંથી એક પિંખપણનો સ્વાદ લે છે અને અન્ય અશન કર્યા વગર જીએ છે” (સ્વે. ૪-૬) એનો અર્થ ચન્ન અને શબ્દ જણાવે છે. ૨-૩-૪૭.

અનુજ્ઞાપરિહારૌ દેહસંવન્ધાજ્ઞયોતિશબ્દાદિવત્ ॥ ૨-૩-૪૮ ॥

દેહના સંબંધથી પ્રકાશ વગેરેની માફક અનુજ્ઞા (વિધિ) અને પરિહાર (નિષેધ) છે.

જીવ ભગવાનનો અંગ હોય તો વિધિનો વિષય નહિ હોવાથી કર્મસંબંધના અભાવે શી રીતે દેહનો સંબંધ બને ? માટે કર્મ માર્ગની વ્યાકુલતાથી શી રીતે જીવ પણ દુઃખી હોય ? એવી શંકા ડરીને દર દરે છે. અનુજ્ઞા અને પરિહાર એટલે વિધિ અને નિષેધ. તે જીવને દેહના સંબંધથી છે. બ્યારે જે દેહ ગ્રહણ કરાયો છે ત્યારે તે દેહથી કર્મમાં આવ્યા છે. જેમ ઘડાનો અગ્નિ આણકાળના વાસણમાં આવેલા અગ્નિ તથા તેના ઘટાદિનો પરિહાર કરે છે, અને ઉત્કૃષ્ટનું પરિગ્રહણ કરે છે. તેમ જીવ પણ દેહસંબંધથી કરાયેલાનું કરે છે. સંબંધ આધ્યાસિક અને ભગવન્મુક્ત છે. આધ્યાસિકનો જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે. બીજો ભગવાનથીજ. જીવન્મુક્તોના પણ વ્યવહારનું દર્શન થાય છે. શ્રુતિનો ભગવાને કરેલા સંબંધનોજ (નીત પ્રકારના સંબંધનો) આશ્રય કરીને અગ્નિહોત્રાદિકનું વિધાન કરે છે. નહિ તો વિધા અને સ્વજ્ઞાનનો જોધ દરતાં કર્યો કરે નહિ. કારણ કે શબ્દનું જ્ઞાન પહેલેથીજ સિદ્ધ છે. શી રીતે સિદ્ધ માફક મરનાં સુધી કરે. જ્ઞાસપણુ દેહના સંબંધમાંજ છે. ૨-૩-૪૮.

અસંતતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૨-૩-૪૯ ॥

બાહ્યાદિ લેદમાં સંતતિનું ઐક્ય છે, (બાહ્યાવસ્થામાં પણ જીવ છે. તેમાં જીવ તરીકે લેદ નથી) આણકલાદિ જન્મ લેદમાં તો સંતતિનો લેદ હોવાથી જૂદાપણુ નથી.

દેહના પણ બાહ્ય કૌમાર વગેરે લેદોથી શી રીતે કર્મ વળતે બ્રાહ્મણત્વ વગેરે હોઈ શકે ? જીવના ઐક્યથી એમ કહેતા હો તો “અન્ય દેહમાં” પણ તે હોય ” એવું ત્યાં કહે

સૂ ૪૭—(૧) કર્મફલ, આ શ્રુતિથી જીવ અને પરમાત્માનો લેદ તથા તેમના વિરૂદ્ધ ધર્મો સમગ્રાય છે.

સૂ ૪૮—(૧) આવા પ્રકારના જ્ઞાનના અભાવમાં “ઋતુ કાલે ભાવો સાથે સંયોગ કરવો” શરતે મતિ (જ્ઞાન) આપવી નહિ, એવા વિધિ અને નિષેધના વિષયના જ્ઞાનનો અભાવ છે (૨) બ્રાહ્મણોએ કારણ વગર (સ્વાર્થ વગર) છ અંગો સંદિન વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ તથા તેનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એવું જ્ઞાન સાધનને એવો પણ પાક છે. (૩) જેઓને વેદનું અનુસંધાન નથી. શુક્રાદિ પણ નીઓનેજ વિધિ નિષેધ નથી. આથી દેહાનુસંધાનવાળાઓને છેજ. ન્યામસંન્યામ.

છે. અન્ય દેહમાં સંતનિ પણ નથી જન્મી શકે છે. એક દેહમાં જન્મી એક સંતનિ જે માટે સંતનિના લેહ્ય કાર્યની સંકેતના નથી. ૨-૩-૫૮.

આભાસ ઇવં ચ ॥ ૨-૩-૫૦ ॥

વળી આભાસજ છે.

સુચિદાનંદ પ્રકરણે અંશ સુચિદાનંદજ બને. માટે કેવી રીતે પ્રવાહમાં પ્રવેશ તથા ભગવાનથી સંબંધ કાર્ય હોય તેનાં કહે છે. ૭૦ આભાસજ છે. કારણ જ્ઞાનદ અંતર્યુ નિરોધન છે. જે જ્ઞાને કહેથી આકારનો પણ અભાસ છે. સર્વદા પ્રતિભિન્નની માફક મિથ્યા નથી. જલચંદ્રની માફક જેમ એકના બને પદ્મામાં દૃશ્યત રે. તેમ યહોય તે સ્વનો અધ્યાય ન બને ત્યાં વૃત્તિવગેરે દોષનો પ્રસંગ પણ છે. માટે મિશ્રવાચ ૩૫ આભાસની અહિંઆં વિવક્ષા નથી. ૨-૩-૫૦

અદૃષ્ટનિયમાત્ ॥ ૨-૩-૫૧ ॥

અદૃષ્ટનો નિયમ નહિ હોવાથી જીવનું તાત્ત્વજ્ઞ અસંગત છે.

‘દૃશિત્વ માટે નૈયાયિક વગેરેને સંબંધ જીવનું નિરાકરણ કરે છે. “બ્યવસ્થાગી જૂદા જૂદા આત્માઓ” જેમ ભોગબ્યવસ્થાથી જીવના વાનાવનો અંગીકાર છે. ત્યાં અદૃષ્ટ નિયામક છે એવું તેના મનમાં સિદ્ધ છે. અન્ય દેહની વસ્તુની ઉત્પત્તિની અન્યથા અનુપપત્તિથી વ્યાપકતાનો અંગીકાર કર્યો છે. આમ કરવામાં મૂલમાંજ કુહાડો બને. સઘળા જીવોનો એક શરીર સાથે સંબંધ હોવાથી તે અદૃષ્ટોનું બને ? વળી મિથ્યા જ્ઞાનથી બ્યવસ્થા નથી. ત્યાં પણ તે પ્રમાણ છે. વળી અનુપપત્તિથી પરિકલ્પના છે. સ્મૃતિથીજ ઉપપત્તિ છે. આથી વિદેશથી ઋષિના પ્રામાણ્યનું પણ નિરાકરણ કર્યું. ૨-૩-૫૧.

અભિસંધ્યાદિવ્રતિ ચૈવમ્ ॥ ૨-૩-૫૨ ॥

આભાસધ્યાદિમાં પણ આ પ્રકાર છે.

શંકા—‘મન વગેરે નિયામક હોવાથી; તેઓ ધર્મચરની ઇચ્છાથી નિયત હોવાથી દોષ નથી.

સૂ. ૫૦—(૧) અનુચિતતાદિ ભગવાનના આકાર (૨) માયાવાદનો નિરોધ કરે છે (૩) તે પછી જ્ઞાન અંતર્યુ દૃશ્યત જે સુનિર્મા આપું છે તેનો વિરોધ આવશે તે ત્યાં કહે છે. (૪) તે પછી જીવ પ્રતિભિન્ન છે એવો સ્વીકાર કરવામાં શો દોષ છે તે જણાવે છે. (૫) મિથ્યા બૂન આભાસના યોગથી.

સૂ. ૫૧—(૧) નૈયાયિક મનનો અનુવાદ કરે છે. (૨) કાર્ય માત્ર પ્રતિ જીવના અદૃષ્ટને કારણ તરીકે સ્વીકારવાથી (૩) કાર્યની ઉત્પત્તિમાં સામગ્રીના સમવાધાનની અપેક્ષા કરાય છે. સામગ્રીમાં અદૃષ્ટનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી અન્ય ગ્યાનમાં જેના ભોગને માટે જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં તેનું અદૃષ્ટ છે એમ અવરજ કહેવું જોઈએ, વળી તે અદૃષ્ટ ગુણ ૩૫ હોવાથી આત્માની સાથે સમરાષ અંબંધથી જોડાયેલું છે. માટે તે સ્થાનમાં આ જ્ઞાન હોય તે અદૃષ્ટ પણ ન હોય માટે અનુપપાત્તિ પત્તિથી ત્યાં ત્યાં આત્માની સનાનો સ્વીકાર કરવોજ જોઈએ. માટે નૈયાયિકો આત્મા કહે છે. (૩) સુનિર્મા વિરોધ નથી.

સૂ. ૫૨—(૧) પૂર્વપક્ષનો આરોપ આ છે વિવક્ષાજ્ઞ નયોગના ઉપાગક મન

ઉત્તર—ના. પહેલાંની માફકજ દોષની પ્રસક્તિ છે. વળી તેવા ઇશ્વરની કલ્પના પહેલેથીજ નિરાકરણ કરાય છે.

પ્રદેશાદિતિ ચેન્નાન્તર્ભવાત્ ॥ ૨-૩-૫૩ ॥

પ્રદેશથી એમ કહેતા હો તેના તેમાં તેનો અન્તર્ભાવ છે.

આત્મા વિશુ હોય તો પણ પ્રદેશના લેદથી વ્યવસ્થા છે. આત્મામાં તેણે અમુક પ્રદેશ છે જેથી સર્વ બંધ બેસે છે એમ હોય તો કહે છે ના, અન્યનો પણ પ્રદેશ તેની અંદર હોય છે. અથવા તેનોજ દેશ અન્ય દેશમાં જાય તો પૂર્વ દેશનો ત્યાગ હોવાથી તે અંશ અંદર આવે. તેનું તિરોધાન થાય. ૨-૩-૫૩.

અધ્યાય ૨ જો.

તૃતીય પાદ.

[વિવેચન.]

અધિકરણ ૧.

પૂર્વપાદમાં વેદ વિરૂદ્ધ જે જેમતો દના જેમ કે સામ્ય યોગના પ્રકૃતિ કારણવાદ, પાપ-વેરોપિકનો ધેરમાણવાદ, બાહ્યમત, જનમત તથા પાંચરાત્રિકોના બુદ્ધ વગેરેનું નિરાકરણ કર્યું. હવે જડ અને જીવ એ વિશે પોતાના જે મત છે તેનું પ્રતિપાદન કરે, છે. તેમાં જે વિરૂદ્ધ મત હોય તેનો પણ અદિર્ઘાં નિરાસ કરે, છે. વેદની શ્રુતિઓમાં બે મત જોવામાં આવે છે. એકમત પ્રમાણે અગ્નિમાંથી જેમ વિસ્ફુલિંગનું બ્યુચ્ચરણ થાય તેમ આ સૃષ્ટિના જૂત હૈાતિક સર્વ પદાર્થો અક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે.

ખીજા મનમાં કમસૃષ્ટિનો પ્રકાર છે. એટલે આકાશ વગેરેના કમથી સૃષ્ટિ થયેલી છે. કમ સૃષ્ટિના પ્રમાણો. જાં. ૬-૨-૧; ૬-૨-૩ તથા તે. ૨-૧ માં છે. તેમાં જાં. ૬-૨-૧ માં આ પ્રમાણે છે. સત્જ, હે ભાર્ગવ્યાગ્રા હેતું. તે એક અને અદિતીય હતું. તેણે દેહો કરી. તેણે તેજ સર્જ્યું. આ રીતે આમાં તેજ, જલ અને અગ્નિ સૃષ્ટ થયાં એમ કહે છે. તૃતીરીયમાં કહે છે "અક્ષને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે...તે આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું." તે વાક્યમાં આકાશાદિની સૃષ્ટિ કહી છે. આ અને ઉપનિષદના વાક્યોમાં કમસૃષ્ટિનો પ્રકાર છે. પણ પ્રથમેમાં તેજ, જલ અને અગ્નિની

નિયામક હોવાથી અને તેઓ ઇશ્વરશાથી નિયત હોવાથી અદૃષ્ટના અનિયમનનો દોષ નથી. (૨) વિશુ આત્માઓનો મનઃસંયોગ ગુણ હોવાથી નિયમાસંલવ દોષ છે. (૩) ઇશ્વર એ નિમિત્ત કારણ છે એવી કલ્પના.

સૂ. ૫૩—(૧) વિશેષ તરીકે સ્વીકારતા વિશેષણોમાં અંશ તેમાં અન્તર્ભાવ પામે. અન્ય સ્થાનમાં તેના પ્રદેશનો અભાવ હોવાથી આત્માથી તે તિરોધિત બને. તેના ભોગનો અસંલવ નદિ. એવા પ્રકારના નૈયાયિક મનની માફક જીવની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ જીવને વિશુ ગણવામાં આવે તો પણ વિશેષ પ્રદેશની કલ્પનાથી અદૃષ્ટનો નિયમ જણાય છે એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. પણ સિદ્ધાન્તી અદૃષ્ટનો નિયમ કરે છે. વિશુ જીવમાં અદૃષ્ટનો અન્તર્ભાવ હોવાથી જીવના કયા પ્રદેશમાં તે અદૃષ્ટ છે એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. વળી એક દેહ ખીજા સ્થાનમાં ગયો તો પછી પ્રથમ સ્થાનનો ત્યાગ હોવાથી તે પણ તિરોધાન પામે, માટે અદૃષ્ટની કલ્પના વારત્તવિક નથી. અદૃષ્ટ જીવના કર્તૃત્વનું નિયમન કરતું નથી.

નદિ કદી છે, વાયુ અને આકાશની નદિ બીજામાં આકાશની પણ સૃષ્ટિ જણાવી છે. છદોઅમા મુખ્ય રીતે નદિ છે અને તૈત્તિરીયમાં ગાણી છે તો અદિઆ મગધને અવકાશ ગ્રહે છે કે આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે કે નદિ ? આ વિષે નીચે પ્રમાણે વિચાર કરામાં આવે છે

પૂર્વપક્ષી—આકાશની ઉત્પત્તિ નથી કારણ કે તેની કોઈ પણ શ્રુતિ નથી. આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે તે જાણવાનારી કોઈ પણ શ્રુતિ છે નદિ બ્રહ્મવારી શ્રુતિવાની હોવાથી શ્રુતિ પ્રમાણે કોઈપણ પ્રત્યક્ષો નિર્ભય કહે છે. પણ શ્રુતિમાં તો આકાશની ઉત્પત્તિ કદી નથી

સિદ્ધાન્તી—તૈત્તિરીયની શ્રુતિ અજાણ સમજવાને તેની સાથે એક વાક્યતાની, જરૂર છે; અને તેટલા માટે છદોઅમા પણ આકાશની ઉત્પત્તિ છે, તેવો અંગીકાર કરવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—તૈત્તિરીયમાં આકાશની ઉત્પત્તિ છે, તે અમે કબૂલ કરીએ છીએ. પણ તે છદોઅની મરખામણીએ ગાણ છે. છદોઅમાં એ વાત કહી છે તે મુખ્ય પ્રકારે છે એમ સમજવું, અને તૈત્તિરીયમાં જે કહ્યું છે તે અમુખ્ય-ગાણ પ્રકાર છે એમ સમજવું. માટે આકાશની ઉત્પત્તિ હોવા છતાં પણ નથી એમજ સમજવાનું છે. વળી આકાશ અવયવ સંદિત હોવાથી, તથા વ્યાપક હોવાથી તેની મુખ્ય રીતે ઉત્પત્તિ સભવેજ નદિ કારણ કે જેની ઉત્પત્તિ છે તે સાવયવ હોવું જોઈએ. તથા તે વ્યાપક હોવું નથી.

સિદ્ધાન્તી—કોઈ પણ શ્રુતિનો આધાર તમે આ વિષે દેખાડી શકશો ?

પૂર્વપક્ષી—હા. પૂ. ૨-૩-૩ માં વાયુ અને અન્તરિક્ષને અમૃતરૂપ કહ્યા છે તેમ આકાશની માફક બ્રહ્મ અર્ચન અને નિત્ય છે એમ કહ્યું છે આથી આકાશ નિત્ય છે એવું સમજાય છે નિત્ય હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ મુખ્ય અર્થમાં સભવી શકે નહિ. જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે કાલને વશ હોવાથી અનિત્ય અને છે પણ અદિઆ આકાશને નિત્ય કહ્યું છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ જે અર્થમાં આપણે સમજીએ છીએ તે અર્થમાં નથી.

સિદ્ધાન્તી—તે. ૪-૧ માં આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું એમ કહ્યું છે. “આ ઉત્પન્ન થયું” તેને માટે “સંજન” શબ્દ છે તેનો અર્થ તમે અદિઆ ગાણી શ્રુતિ પ્રમાણે કરશો તો પછી તેજ શ્રુતિમાં આકાશમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એમ કહ્યું છે, ત્યાં તમારે મુખ્યજ શ્રુતિ લેવી પડશે ત્યાં ગાણીનો અર્થ તમારાથી હોવાશે નહિ. આમ અર્થ લેતા એકજ શ્રુતિના “આકાશ” પાની અદર મુખ્યાશ્રુતિ અને ગાણીશ્રુતિથી અર્થ સમજવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આમ જન્ને શ્રુતિથી અર્થ લેતા જતા મોટા શુભવાડો ઉભો થશે

પૂર્વપક્ષી—એકજ પદ વિશે એક રથળે (આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું ત્યાં) ગાણી શ્રુતિ હો અને બીજે રથળે (આકાશમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં) મુખ્યા શ્રુતિ હો, તો તેમાં કંઈ પણ વાધા જેવું નથી તે પ્રમાણે તમે તેનો અર્થ લઈ શકો છો.

સિદ્ધાન્તી—આવી રીતે શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો તમે શ્રુતિમાં કોઈ રથળે જોયો છે ? જોયો હોય તો શ્રુતિનો આધાર આપો.

પૂર્વપક્ષી—તે. ૩-૨ ની શ્રુતિનો આધાર અમે તમને આપીશું. ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. “તપથી બ્રહ્મની શતામાં કર, તપ બ્રહ્મ છે આ વાક્યમાં તપ શબ્દમાં વાચ્યાર્થ તથા વસ્થુાર્થ એમ બે અર્થો છે. પ્રથમ તપમાં વાચ્યાર્થ છે, અને તેમાં મુખ્યાશ્રુતિનો આધાર છે, બીજા તપમાં વસ્થુાર્થ છે અને ત્યાં ગાણીશ્રુતિનો આધાર છે.

સિદ્ધાન્તી—તમે આપેલી શ્રુતિ અમારા આધાર પ્રમાણે નથી. કારણ કે અદિઆ બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ બે વખત થયો છે. તેથી એક અર્થ મુખ્ય શ્રુતિથી અને બીજો ગાણી શ્રુતિથી સમજવાનો છે એમ અમને ચોક્કસ જણાય છે. પણ અમે આપેલી તૈત્તિરીયની શ્રુતિમાં આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે. “આકાશમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે” તેમાં (સંજન) શબ્દ એકજ વખત આવેલો છે.

પૂર્વપક્ષી—“ઉત્પન્ન થાય છે” શબ્દ-સમૂત શબ્દનો પ્રયોગ હાલે એક વખત થયો હોય તો પણ તેની અનુવૃત્તિ તો છેજ તે વગર તમે અર્થ ક્ષત્ત્વ કરી ચકો નહિ જો તેની અનુવૃત્તિ ન હોય તો જેમ આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિનો અર્થ સમજાય છે તેમ આકાશમાંથી અગ્નિ વિશે શું કહ્યું છે તે બરાબર સમજી શકાય નહિ માટે “આકાશમાંથી” અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, તે અર્થની ત્યા અનુવૃત્તિ છે એટલે હલમ શ્રુતિમાં એક પદના અર્થમાં બંને પ્રકારની મુખ્યપદ્ધતિ અને ગૌણી વૃત્તિનો વ્યાપાર છે વિવાદસ્પદ તેતિરીયની શ્રુતિના “આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું” ત્યા ગૌણી વૃત્તિ છે તેનું કારણ એમ પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ કે આકાશ નિઃસ્વય અને વ્યાપક હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ સહવી શકે નહિ આત્માની સત્તાથીજ આકાશની સત્તા છે, સ્વતંત્ર રીતે નહિ, કાર્યત્વ ઉત્પન્ન થયું નથી માટે જુદા સત્ત્વરૂપ જે સત્ત્વગુણ આકાશમાં નિઃક છે કાર્યના વાચક સમૂત શબ્દના કાર્યની અદ્વત્યપૃથક્કારના વાચકનામાં હેતુ છે તેથી જેમ વાદિકે ગો છે એ દૃષ્ટાન્તમાં વાદિકના સુણે અને ગોનાં સુણે જડતા અને મનતા સમાન હોવાથી વાદિકને પણ ગો કહેવામાં આવે છે, તેની રીતે સત્ત્વગુણને લીધે આકાશને આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કહ્યું છે આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી છતાં આકાશની અદર રહેલો સત્ત્વરૂપ ગુણ (તેની સત્તા રૂપ ગુણ) સમૂત (ઉત્પન્ન થયું) એ શબ્દના કાર્યની સમાન તેની પૃથક્કતા જણાવવાનો હેતુ છે જેમ વાદિકે ગો નથી તેમ ગો વાદિકે નથી છતાં ગુણ સાદૃશ્યને લીધે ગૌણી વૃત્તિના વ્યાપારથી વાદિકને આપણે ગો કહીએ છીએ તેનીજ રીતે કારણ આત્મામાંથી કાર્ય આકાશ ઉત્પન્ન થયું નથી પણ બંનેમાં સત્ત્વગુણ જે આકાશમાં છે તે કારણથી આપણે તેને ઉત્પન્ન થયું એમ કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—જ્ઞાતમાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ જો તમે કહેતા હો તો પડી આત્મામાંથી વાયુની પણ ઉત્પત્તિ નથી એમજ તમે કહેશો, અને આવા સત્ સ્વીકારતા જુદા જુદા વાક્યોમાં જણાવેલા પ્રકાર પ્રમાણે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ વગેરે કારણ છે એમ સ્વીકારવું પડશે આથી તે બનાવ સંષ્ટિના કારણો છે જ્યારે જ્ઞાત કારણ નથી એવું યદ્ જશે તો પછી શ્રુતિઓ જ્ઞાતની સંષ્ટિના કારણ તરીકે જે પ્રશ્નમાં કરે છે તે વીધે શું સમજવું ? જો જ્ઞાતજ કારણ ન હોય તો તેના અભાવે તમે જેના વિશે ગૌણી લક્ષણ કરો છો તે પણ બનશે નહીં

પૂર્વપક્ષી—વાયુની ઉત્પત્તિવાળા વાક્યમાં આકાશ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાતકારણ છે તે પ્રકારથી સર્વજ્ઞજ્ઞ મારણ છે

સિદ્ધાન્તી—જો તમે આકાશની ઉત્પત્તિનો અગીકાર ન કરતા હો તો પડી જ્ઞાતમાં એકના વિદ્યામાંથી સર્વં વિદ્યાન થાય છે એવી જે પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ભગ યશે અગ્નિમાંથી જેમજ્જુલિ ગો બુદ્ધ્યજ્જ પામે તેમ આકાશ કાર્ય હોવાથી જ્ઞાતમાંથી તે બુદ્ધ્યરણ પામના નથી નિઃકુલિગોની માફક આકાશનો આત્મામાંથી ઉદ્ગમ નથી માટે અર્થાઠિક તરીકે આકાશની અપેક્ષા તેના જ્ઞાનની સર્વસત્તામાં કરી છે. વૈદિક તર્કિ જ્ઞાનની માફક જ્ઞાત પામે અગીકાર નહિ કરવાથી એક વિદ્યાનથી જે સર્વ વિદ્યાનની પ્રતિષ્ઠાને સિદ્ધ થતી નથી માટે આકાશની ઉત્પત્તિ માનની જોઈએ

પૂર્વપક્ષી—જીવની માફક આકાશની જ્ઞાતમાંથી ઉત્પત્તિ નથી જીવની માફક તેનું બુદ્ધ્યરણ નથી તોપણ વસ્તુ સામર્થ્યથી એના પ્રકારનું પણ એક જ્ઞાતનું રૂપ છે એકજ જ્ઞાત તે રૂપ થાય છે. એવું સ્વીકારવાથી પ્રતિષ્ઠાનો ભગ યશે નહિ

સિદ્ધાન્તી—ના છા ૬-૧-૧ માં “જેનાથી નહિ સલળાયલ સલળાય છે, અને નહિ જાણેલ જાણાય છે, એવી શ્રુતિ છે તે શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિના વિદ્યારમાત્રથીજ શ્રુતિ એક વિદ્યાનનું બુદ્ધ્યપાદન કરે છે તેથી વસ્તુના સામર્થ્યથી તેણે જ્ઞાતનું રૂપ ખાની શકાય નહિ કારણકે જો અવિભક્ત આકાશનું જ્ઞાન વસ્તુ સામર્થ્યથી થાય તો પછી નહિ / સામર્થ્યથી થી રીતે સલળાય ? અને શ્રુતિ તે રીતે ખેંચી રીતે ?

વળી જે કંઈ વિકારવાળું છે તેની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવેલી છે. આકાશ પણ વાદિક વ્યવહારનો વિષય હોવાથી વિકારવાળું છે. માટે તેની પણ ઉત્પત્તિ છે. આ રીતે આકાશની ઉત્પત્તિ ત્રિવિધી સિદ્ધ થાય છે. આત્મા આકાશની માફક સર્વગત (વ્યાપક) અને નિત્ય છે તે પણ તે. ૧-૬-૨; તે. ૧-૭ થી જાણાય છે. ત્યાં પ્રજ્ઞાના શરીર તરીકે આકાશ કહેવું છે. તેમજ આકાશ સમ્બંધમાં આત્માનો પ્રયોગ જણાવ્યો છે. જૂ. ૩-૭-૧૨ પ્રમાણે તથા તે. ૬ ૭ પ્રમાણે મધ્યમાં આત્મા છે એમ કહેવું છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં મૂર્તિ પ્રકારનો વિચાર કરે છે. તેમાં કમરુદિમાં બે પ્રકાર છે. જાં. ૧-૨-૧ પ્રમાણે તેજ, જલ અને અગ્નિની મૂર્તિ છે, વાયુ તથા આકાશની નથી. તે. ૨-૧ પ્રમાણે આકાશની પણ છે. આ રીતે પરસ્પર વિરોધી વિચારો હોવાથી પૂર્વપક્ષી જ્યોત્સ્નામાં કહેલાજ મૂર્તિના પ્રકારને મુખ્ય તરીકે સ્વીકારે છે અને નંતિરીયમાં કહેલો પ્રકાર ગણે છે એમ કહે છે. તેની સ્વીકૃતિ એવી છે કે (૧) આકાશની ઉત્પત્તિ ગાણી છે, કારણ કે આકાશ નિરવયવી તથા વ્યાપક હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ સંભવની નથી. (૨) તેમજ જૂ. ૨-૩-૩ માં તેને અમૃત કહેવું છે, તથા તેની તુલ્ય પ્રજ્ઞા કહેવું છે. તેથી પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ જોમ નથી તેમ આકાશની પણ નથી. (૩) વળી કોઈ એમ કહે કે જો આકાશની ઉત્પત્તિ ગાણી ગણે તો પછી તે શ્રુતિમાં આગળ આકાશમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહે છે તેને પણ ગાણી માનવી પડશે, પણ તે ઉત્પત્તિ ગાણી નથી પણ મુખ્યા છે. આથી એકજ શ્રુતિમાં એક પદ વિશે મુખ્યા તથા ગાણી જતિઓની કલ્પના કરવી પડે તે દોષ છે. આવું જો કોઈ કહેતો તેનું સમાધાન કરવાને તે. ૩-૨ નું વાક્ય આપવાની જરૂર પડે છે. જોમ ઉપરની શ્રુતિમાં આકાશ પદ બે વખત છે તેમ આ શ્રુતિમાં પ્રજ્ઞા બે વખત છે. તે શ્રુતિના પ્રથમ ભાગમાં નવથી પ્રજ્ઞા જાણુવાનું કહેવું અને બીજા ભાગમાં તપને પ્રજ્ઞા કહેવું છે, તેમાં પ્રથમના ભાગમાં મુખ્યા વૃત્તિ છે, અને બીજા ભાગમાં ગાણી છે. અર્થાત્ એક પદ વિશે અમુક વાક્યમાં જન્મે જુની જતિઓને વ્યાપાર હોય તો તેમાં કોઈ દોષ નથી. માટે અમે આકાશની ઉત્પત્તિને ગાણી માનીએ છીએ.

મિદ્ધાન્તી પ્રવૃક્ષા સાગે દૃકમાં નીમે પ્રમાણે જણાવે છે.

- (૧) તમામ મનને સ્વીકારીએ તો એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન વાય છે એવી પ્રતિમાની દાનિ થાયે. આકાશની ઉત્પત્તિ ને શ્રવની ઉત્પત્તિ સમાન નથી. છતાં જોમ અગ્નિમાંથી વિષ્ણુવિંદો વ્યુત્પન્ન પામે છે તેમ વ્યુત્પન્ન પામે છે. તેની રીતે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી. જાં. ૬-૧-૧ થી પ્રકૃતિના વિકાર તરીકે તેની ઉત્પત્તિ છે.
- (૨) જેટલું વિદ્યુત છે તે તમામની ઉત્પત્તિ છે. આકાશ વિદ્યુત હોવાથી તેની પણ ઉત્પત્તિ માનવી જોમમાં.
- (૩) આ આકાશ ભૌતિક પદાર્થ નથી, પણ આધારવિક છે. તેને માટે તે. ૧-૬-૨ તથા ૧-૬-૧૭ પ્રમાણે જોવાં. ત્યાં આકાશને 'પ્રજ્ઞા' શરીર તથા પ્રજ્ઞા કહેવું છે. આમ તેનું અરૂપ અનિદેવ હોવાથી તેમાંથી મૂર્તિ સંભવી શકે છે.

૧ અધિકરણ ૨.

વાયુની પણ તેજ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ છે.

જે પ્રકારે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી ને પ્રમાણે વાયુની પણ છે. જૂ. ૧-૫-૨૨ માં વાયુને કરી પણ અગ્નિ નદિ પામનાર દેવના કહેવ છે. તેથી એમ જણાય છે કે તે ભૌતિક પદાર્થ નથી પણ અધૌતિક છે.

અધિદરણુ ૩.

પૂર્વપક્ષી—તમે લખ્યા એવું કહ્યું કે આત્મા આકાશની માત્રક વ્યાપક અને નિત્ય છે; પણ તમે આકાશની ઉત્પત્તિ પણ જણાવી, તો અમને શંકા થાય છે કે જેમ આકાશની ઉત્પત્તિ તમે માને છે તેમ જેને તે આકાશની માથે મરવાવા છે તે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ માનવી પડશે.

સિદ્ધાન્તી—ના, જ્યાં મરતર હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ નથી. કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં કારણની ઉત્પત્તિ મનાતી નથી. કુપ્પલની ઉત્પત્તિમાં કનકની ઉત્પત્તિની વાત થતી નથી. કુપ્પલ બનાવ્યાં એમ આપણે કહીએ છીએ; પણ કનક બનાવ્યું એમ કાંઈ કહેતું નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની ઉત્પત્તિ મંભવતી નથી. પોતા થતી તો નથી. અન્યથી જો એમ કહેવામાં આવે તો પછી તે અન્યનો પણ ઉત્પાદક કોઈ હોવો જોઈએ. તેનો પણ ઉત્પાદક પાછો શોધવો જોઈએ. એમ એક પછી એક ઉત્પાદક શોધતા અનવરથા મેષ પ્રાપ્ત થાય. મારે જ્ઞાની ઉત્પત્તિ મંભવતી નથી.

અધિકરણ ૪.

જેમ વાયુની ઉત્પત્તિ છે તેમ તેજની પણ છે. તેજ વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. ત. ૨-૧ મા વાયુમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનું જણાવ્યું છે. જેમ આકાશ જ્ઞાનનું રૂપ છે તેમ વાયુ પણ જ્ઞાનનું રૂપ છે. તેથી વાયુમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું, એમ જ્યારે આપણે કહીએ ત્યારે તેનો અર્થ જ્ઞાનમાંથી વાયુરૂપ જ્ઞાનમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું એમ સમજવું.

અધિદરણુ ૫.

તેજ પ્રમાણે જ્યાં વિશે સમજવું. જેમ તેજની ઉત્પત્તિ વાયુમાંથી કહી તેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી અગ્નિમાંથી-તેજમાંથી કહી છે. આ તેજ વાયુની માફક જ્ઞાનનું રૂપ છે. આ રીતે મમજનાં કાંઈ પણ શ્રુતિનો વિરોધ તમને જણાશે નહિ.

અધિદરણુ ૬.

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પાણી તે રીતે મમજવાની છે. તેની ઉત્પત્તિ જલમાંથી છે. ખ. ૧-૨-૪ મા કહે છે કે જ્યાં ઈલા કરી કે અગ્ને વાદરૂપ થઈએ અને ઉત્પન્ન કરીએ, તેથી તેમણે અન્ન સૃજ્યું. આ વર્ણનથી પૃથ્વી જલમાંથી ઉત્પન્ન થઈ એમ સમજાય છે.

પૂર્વપક્ષી—આ શ્રુતિમાં તો જલે અન્ન મળ્યું એમ કહ્યું છે. તેને વાદરૂપે નમે પૃથ્વી મળી એવું શાસ્ત્રી કહે છે કે તે અગ્ને અર્થે પૃથ્વી થાય છે કે અગ્ને તો અન્ન એટલે ત્રીસિ વગેરે માન્ય સમ જોઈએ છીએ. તે ૨-૧ મા શ્રુતિ છે કે જલમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. પૃથ્વીમાંથી ઓપધિ થઈ, અને ઓપધિમાંથી અલ થયું. અલ હોવાથી પૃથ્વી અને ઓપધિને સજ્જને પછી જલ અન્નને સજ્જે છે એવો અર્થ હોવાથી અન્ન એટલે અગ્ન સમજવું પૃથ્વી નહિ. વળી લોકમાં પણ અત્તનો અર્થ અગ્ન થાય છે. તેમ ત્યાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ત્યાં પ્રતિ થાય છે ત્યાં અલ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી પણ અન્નનો અર્થ પૃથ્વી નથી તેમજ ખ. ૬-૫-૪ મંત્રને અન્નમય કહ્યું છે. પ્રાણને જલમય અને વાણીને તેજમય કહી છે. આ રીતે જેમ મન, પ્રાણ અને વાણીનો સંસ્થાર છે તેવી રીતે અલ જ્યાં અને તેજનો સંસ્થાર છે. અર્થાત તેજમાંથી જલ, અને, જલમાંથી અલ ઉત્પન્ન થાય છે. મારે પણ અલથી પૃથ્વીનો અર્થ સમજવો નથી.

સિદ્ધાન્તી—અગ્ને તો ખ. ૬-૨-૪ વાળા જે શ્રુતિ આપી તેમાં જે અલ શબ્દનો પ્રયોગ થયો તેનો અર્થ અલ નહિ પણ પૃથ્વીના કડીએ છીએ.

પૂર્વપક્ષી—એમ શી રીતે કરાય ?

શિદ્ધાન્તી—તેનો અર્થ ઢગાના કાગળ પણ છે અધિદા ૩૫, અને સમ છે ત્યાં વર્ણન જુનોનું હોવાથી, જૂતની ઉત્પત્તિ વિશેનો જ અર્થ વગર મધ્ય મેળો છે અને તે જુન મનાવું નથી તેની ગણના ભૌતિક પદાર્થોમાં થાય છે શ્રતિમાં સૃષ્ટિના પ્રાગભામાં જુનોની ઉત્પત્તિ કેટલા ક્રમથી થઈ છે તે જ કહેવામાં આવે છે તેથી તે ક્રમ પ્રમાણે જનમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ તેમ એ કહે કે તે ક્રમ મૂડી દબને એકદમ ભૌતિક પદાર્થના સર્જનનું વર્ણન શ્રુતિ કરે તે અગ્રથાને છે વળી પૃથ્વીની ૩૫ નીચ હોવાથી ત્યાં અગ્રનો નીચ વર્ણુ જે કહ્યો છે તે પૃથ્વી અથનો વાયવ ૮ એટલુજ નહિ વાયુ નં ૨-૧ માં જનમાંથી પૃથ્વીની ઉત્પન્ન થઈ એમ કહ્યું છે, એવું ક્રમ પ્રમાણે જનમાંથી પૃથ્વીની જ હોય, એકદમ અગ્ર ન હોય અગ્રને માટેનો ક્રમ પૃથ્વીમાંથી આગ અને આગમાંથી અગ્ર એ પ્રમાણે છે માટે શમ્ભવી પણ અગ્રનો અર્થ પૃથ્વીની મમજવો

આધિકાર ૭

વાયુ વગેરની ઉત્પત્તિનો જે પ્રકાર નમને કહી જાતનાયો તેથી એમ સમજવું નહિ કે કાર્યક્રમ આકાશમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જન અને જનમાંથી પૃથ્વી થયા કાર્યક્રમ માંથી ઉત્પત્તિ નથી પણ આદિઆ એક બીજાના કાગળ તરીકે જણાવેલા આકાશ, વાયુ, તેજ અને જન એ સહજ છે સહજના ૩૫ છે, તે તે કાર્ય ઉત્પન્ન કરાને સહ તે પ્રમાણે આયોગ્ય કાર્ય તેથી તે તે ૩૫ પ્રકાર કાર્ય, અને પછી તે કાર્ય પણ ડુંચ આકાશમાં માત્ર કાર્ય તરીકે ઉત્પન્ન કરાનેની શક્તિ ધરાવના નથી સહજ તેની શક્તિ ધરાવે કે મરુ નેલાતમાં સહજને જ મરુ નામનું કનું કહ્યું છે, માટે તે સહજમાંથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ છે કેવન જુનોમાંથી નહિ માટે આ ક્રમ સૃષ્ટિકાગ પણ સહજ સૃષ્ટિ સુજે છે એમ મમજવું.

અધિકાર ૮

પૂર્વપક્ષી તમે ઉત્પત્તિનો પ્રકાર મમજવો તેમ જ પ્રકાર મમજવો ? જે ક્રમથી ઉત્પત્તિ થાય છે તે જ ક્રમથી વચ થયો હશેની ?

શિદ્ધાન્તી—ના તે ક્રમથી નહિ આદિઆ જુદા ક્રમ છે તે ક્રમ નથી જરાનો છ ઉપનિ પછી પ્રત્યય થાય છે જેમ કોઈ માણસ આમુક પ્રથમ પ્રયોગ કર ત્યાં પછીથી તેમાંથી નવાં નીચે તેમ પ્રથમ સહ નૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે, અને પછીથી તેનો વચ કરે છે આ વચમાં છે તેથી ક્રમ જરાનો છ પ્રથમ ભૌતિક પદાર્થોનું પૃથ્વીનો વચ થાય છે, પછી જનનો ત્યાં પછી તેનો એ રીતે ક્રમ છે

અધિકાર ૯.

પૂર્વપક્ષી—તત્તિરીયક ઉપનિષદની અજ્ઞાન-દશથીમા અનન્યમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એવા પાંચ કોળોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં અનન્યમય અને પ્રાણમય પૃથ્વી અને વાયુ ૩૫ કહ્યા છે આનન્દમય તે ધર્માત્મા છે આ પ્રમાણે પહેલાં મેં કોળો આ કેટલા કોળોનાં જનાનો મમજવ્ય છે, વાયુ વચ્ચે વિજ્ઞાનમય અને મનોમય એ બે ગણા તેમની ઉત્પત્તિ પાંચ પ્રાણિતોમ ક્રમથી જાણવી જોઈએ એટલે તેમ અનન્યમયની ઉત્પત્તિ હેતુ જન તત્ત્વ પૃથ્વીથી છે, પ્રાણમયની ઉત્પત્તિ ત્યાં પછીનું તત્ત્વ વાયુ છે તેમ છે તેથી જન તત્ત્વથી ક્રમ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમય અને મનોમયની પણ ઉત્પત્તિ કહેવી જોઈએ

અન્નમય અને પ્રાણમયની માફક વિજ્ઞાનમય અને મનોમયની ઉત્પત્તિ નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમે જણાવે છે તે રીતે તેમની ઉત્પત્તિ કદી શકાય નથી. પ્રથમ તો અન્નમય પનેરે તમે કોશ માનો છો તેજ બૂલ છે આનન્દમય અધિકરણમાં આ વિષયને પ્રવેશાથી અને સમન્વયો છે. આનન્દમાદિ તે કોશો નથી પણ પરમાત્માની વિભૂતિઓ તથા સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ આનન્દમયથી તે વિજ્ઞાનમય સુધીના ચાર તે પરમાત્માની વિભૂતિ છે. અને આનન્દમય તે માક્ષાત્ પરમાત્માનુ સ્વરૂપ છે. તે કોશો નદિ હોવાથી કોષ પણ બન નવ્વમાથી તેમની ઉત્પત્તિ કદી શકાય નહિ. ઉત્પત્તિ તો જન્મનામાં નામ ૨ ને કપના વિશેષો હોય તેનીજ હોઈ ગઈ. પણ વિજ્ઞાન અને મનોમયમા તેવા વિશેષો નથી માટે તેમની ઉત્પત્તિ કદી શકાય નહિ. વિજ્ઞાનમય એટલે શુદ્ધ છે. માટે જૂન અને ભાનિક નુદિયા આ જન્મેનો વિજ્ઞાનમય અને મનોમયનો પ્રવેશ નથી (તેમા નેનો સમાવેગ થઈ શકે નહિ) તેથી તેમની ઉત્પત્તિ અમુક જન્મથી છે એમ કદી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—વિજ્ઞાનમયને કોશ નહિ કહેના તમે નેને પરમાત્માની વિભૂતિ કદી અને તેનું નામ “શુદ્ધ” એમ આપ્યું વળી આ શુદ્ધની ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ પણ કહ્યું. તો અહિંઆ એ શંકા થાય છે કે આપણે “દેવદત્ત જન્મ્યો, યજ્ઞદત્ત જન્મ્યો” એમ જે વાક્ય વ્યવહાર કરીએ છીએ, તેમા શુદ્ધની ઉત્પત્તિ હાય કે એમ નવીકારી લઈએ છીએ તો તે વિશેષઃ શુ? જો શુદ્ધની ઉત્પત્તિ ન હોય તો પછી ઉપર પ્રમાણે જે વાક્યો બોલીએ છીએ, તેથી થતો વ્યવહારનો પણ ઉચ્છેદ થશે.

સિદ્ધાન્તી—શુદ્ધની ઉત્પત્તિ નથી તે સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદિત છે તો પછી “દેવદત્ત જન્મ્યો” એવો જે વ્યવહાર આપણે કરીએ છીએ તે શા માટે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ છે કે એ રીતનો મનો વ્યવહાર તે શુદ્ધને ઉદ્દેશીને નથી. પણ શુદ્ધ જેવો સંજ્ઞાંધ કે છે તે શરીરને ઉદ્દેશીને છે અને શુદ્ધના આશ્રયરૂપ શરીર ચરાચર-સ્થાવરજંગમરૂપ હોવાથી, તે શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે; તેથી “દેવદત્ત જન્મ્યો” એ વાક્યથી દેવદત્તના શરીરને વિશેષ ઉપર પ્રમાણેનો વ્યવહાર આપણે કરીએ છીએ. શુદ્ધ ને શરીરનો આશ્રય કરેલો હોવાથી, શુદ્ધને વિશે પણ તે અર્થ લઈ શકીએ છીએ. પણ શુદ્ધને ઉદ્દેશીને કરેલો અર્થ તે મુખ્ય નથી પણ ગણ્ય છે. અર્થાત્ જન્મે છે તે શરીરજ છે છતાં લક્ષણથી શુદ્ધને માટે પણ તેવો વ્યવહાર કરીએ છીએ. એટલે “દેવદત્ત જન્મ્યો” એવા વાક્યથી મનો વ્યવહાર સાક્ષાત્તિક હોવાથી શુદ્ધની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—જો તમારો કહેવા પ્રમાણે શુદ્ધનો જન્મ નહોતો તો પછી શા માટે વેદમાં જન્મ થતી વખતે વતનકર્મ વગેરે વિધિ કંવાનું કરમાન કરવામા આવે છે?

કહેના આશ્રયથી શુદ્ધ જન્મે છે એવો વ્યવહાર આપણે કરીએ છીએ પણ તે ખરો નથી.

સિદ્ધાન્તી—તે શકનો ખૂશાંતો પણ અમે ઉપર આપેલા ઉત્તરથી થઈ ગયું છે. અમે તમને જણાવ્યું છે કે શુદ્ધની ઉત્પત્તિ નહિ પણ તેના આશ્રયરૂપ દેહનીજ ઉત્પત્તિ છે. તે દેહ જન્મે છે, શુદ્ધ છે અને પછી મરણ પામે છે. દેહની આવી ક્રિયાઓને લીધે શુદ્ધ તેના આશ્રયરૂપ હોવાથી તેને વિશે પણ જન્મ, શુદ્ધ નથા મરણનો સ્વપ્રદેશ આપણે કરીએ છીએ. પણ આ સ્વપ્રદેશ મુખ્ય રીતે નહિ. પણ લક્ષણથી છે શુદ્ધ અને દેહ વચ્ચે અન્વય અને વ્યતિક્રમ સંજ્ઞાંધ છે. શુદ્ધની લક્ષણથીજ દેહનું અગ્નિત્વ છે, શુદ્ધના અભાવે જો અગ્નિત્વ નથી. શુદ્ધ પાતાના આશ્રયરૂપ દેહમાં વત્તાં સુધી પાતાનો રાસ કરે છે ત્યાં સુધી દેહ શુદ્ધ છે એમ આપણે કદી શકીએ છીએ. શુદ્ધ જો આશ્રયરૂપ દેહનો ત્યાગ કરે, ત્યાગે તે દેહ મરણ પામે એમ આપણે કદીએ છીએ. આમ દેહનો તથા મરણનો આપણે જન્મના ભાર અને અભાવ ઉપર અવલમ્બતાં હોવાથી વશાણથીજ દેહના ધર્મો શુદ્ધ વિશે કહેવાય છે.

અધિકરણ ૧૦.

અવ સ્વરૂપ વિચાર.

પૂર્વપક્ષી—તમે દેહની તો ઉત્પત્તિ માનો છો, પણ અવની માનતા નથી. અવની ઉત્પત્તિ વિશે એમ કહો છો કે તે ઉત્પત્તિ મુખ્ય રીતે નથી, પણ ગ્રાણી રીતે છે—તો શાક્ષણિકી છે આમ માનવાનો આગ્રહ શા માટે કરો છો? અવનીજ ઉત્પત્તિ માનોને. કારણકે તમાગ દેહના અવન તથા મણુ વગેરેનો આધારતો અવના ભાવ અને અભાવ ઉપરજ આધાર રાખે છે.

શિદ્ધાન્તી—અવની ઉત્પત્તિ અમે માની ગયોએ નહિ. અવ એટલે આત્માની ઉત્પત્તિ દેખાડનાર ડાઘપણ યુતિનું વચન નથી. હા, “દેવદા જન્મ્યો” એવી રીતે આપણે શોધીએ છીએ. પણ તેવી તો દેવદત્તાના દેહનીજ ઉત્પત્તિ આપણે મમજીએ છીએ.

શ્રુતિથી અવની ઉત્પત્તિ, નથી.

પૂર્વપક્ષી—જે અવની ઉત્પત્તિ નહોતી તો પછી આ અવે આત્મા ક્યાથી? અવસંગ પરી ક્યાથી?

અવોનું વ્યુત્પન્ન છે, ઉત્પત્તિ નહિ.

શિદ્ધાન્તી—અવે ઉત્પત્તિથી આવ્યા નથી; પણ જેમ આગ્રિમાથી વિન્દુસિદ્ધિએ વ્યુત્પન્નપણ પામે તેમ અવે પણ જ્ઞાનમાથી વ્યુત્પન્નપણ પામે છે, અવોનું ફક્ત વ્યુત્પન્નપણ થયુ છે. તેમનો નામ અને રૂપ માથે સંબંધ નથી. તેથી તેમની ઉત્પત્તિ છે એમ કહી શકાય નહિ. શ્રુતિઓ પણ એમજ કહે છે કે આ આત્મા અજગ, અમર અને નિત્ય છે. માટે તેની ઉત્પત્તિ નથી. જુઓ શ્રુ ૪-૪-૨૫ અને કા ૧-૨-૧૮.

અધિકરણ ૧૧.

પૂર્વપક્ષી—તો આત્માના-શુદ્ધિ ક્યા છે તે જણાવશો કે જેથી કરીને તમાગા અવ વિશે કંઈક સ્વરૂપ અમે મમજી શકીએ?

શિદ્ધાન્તી—હા, ઘણી શ્રુતિઓ. આ અવની ઉત્પત્તિ નથી પણ તે જ્ઞાનની પ્રવિષ્ટાથી અગ્રિથી વિન્દુસિદ્ધિની મારફત વ્યુત્પન્નપણ પામે છે માટે તે અવ કહેવાય છે. તે અવનો મુખ્ય શુદ્ધ ચૈતન્ય છે જેમ જ્ઞાન પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણે ધર્મોમાથી ચિત્ અને આનન્દને નિગોળન કરીને ફક્ત મત્સ્વરૂપે પ્રકટ કરે છે તેથી તે મત્સ્વ જગત કહેવાય છે. તેમ તેજ જ્ઞાન રમણ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના આનન્દ ધર્મને નિગોળન કરીને પોતાનું રૂપ પ્રકટ કરે છે. આ રૂપ સુખ્યત્વે ચૈતન્ય શુદ્ધિથી વિશિષ્ટ છે, તેમા આનન્દ ધર્મ નથી. સત્ ધર્મ તો છે પણ તે ઉપરાંત ચૈતન્ય ધર્મ તેમા વિશેષ હોવાથી, જગતરૂપથી અવસ્થાની વિવેકશુદ્ધિ થાય છે. શ્રુતિમા તે અવને વિજ્ઞાનમય કહેવા છે-વિજ્ઞાન એટલે જ ચૈતન્ય તે અવનો ખાસ ધર્મ છે. અવ તે જ્ઞાનનો અંશ છે.

પૂર્વપક્ષી—અવ જ્ઞાનનો અંશ છે તે શિદ્ધાન્ત ગેજે ઉતરી શકતો નથી. અમે તો તે આત્મા જ્ઞાન છે એમ કહીએ છીએ. અર્થાત અવરૂપ એ મિથ્યા છે.

શિદ્ધાન્તી—અવ જ્ઞાનનો અંશ છે એ વસ્તુ આગળ એમ મમજીયુ. દમણ તો તમે અવસ્થાનું ને નિરાકરણ કરો છો તે વિષય ઉપર વાન કરીયુ. વારુ તમે અવને જ્ઞાન કહો છો. તે અવને તમે આત્મા કહો છો અને તે અવાત્મા એકજ છે. બાગવાન જ્ઞાનમાથી અવાત્મા અને પરમાત્મા એકજ આત્મા છે—જ્ઞાન છે—એવી રીતે તમે માનો છો?

પૂર્વપક્ષી—હા.

શિદ્ધાન્તી—જેમ માનવાથી તો ચાંદા આવે છે તે જામે નમને ન્યાયીય જે અવને જ્ઞાન કહેતા હો તો પછી તમા દેહપણ થાય છે. નેરી નમે એવી માનવા ઉપર આવે છે કે અવ જ્ઞાનની

છૂટયો એટલે તેનામાં અક્ષત જનું રહે છે. માટે એવ અક્ષથી છૂટયો એ સિદ્ધાન્ત ખોટો છે. આ તમારી માન્યતા ખૂબ ભયેથી છે. કારણ કે તબુઓ અગ્નિમાંથી ફૂટે પડે તો પાણુ તે અગ્નિ નથી એમ કહી શકાશે નહિ. તેજ પ્રમાણે જીવો અક્ષમાંથી છૂટા પડે તો પાણુ તેમાંથી અક્ષત જનું નથી. માટે એવને તદ્દન ઉગરી મૂકીને-અવરૂપ મિથ્યા છે એમ કહીને અક્ષજ છે એમ જે તમે કહો છો તે ખોટું છે છે. વળા એવનું અસ્તિત્વ તમે ન સ્વીકારતા છો તો પછી એવના સ્વરૂપનોજ નાશ તમારે માનવો પડશે.

ચૈતન્ય એ એવનો ધર્મ છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવો તો ફક્ત કંપેલા છે. વસ્તુતઃ, અક્ષજ છે. અવરૂપ રૂપનાથી હોવાથી તે મિથ્યા છે. ઉપાધિને લીધે અક્ષને એવ કહેવામાં આવે છે. તે ઉપાધિ અદ્ય સેવામાં આવે તો એવ એવ નથી પણ અક્ષજ છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારા કથનને શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે અક્ષે પોતાની રમણની ઇચ્છાથી અવરૂપ પ્રકટ કર્યું. અવરૂપમાં પણ પોતાના આત્માનો પ્રવેશ કર્યો આથી અવરૂપ તે કસ્પિત નથી-મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. તેમાં કદપણ ઉપાધિ જનું નથી. જુઓ છં. ૧-૩-૨

પૂર્વપક્ષી—આ એવ અને અક્ષનો વિભાજ બુદ્ધિથી કરાવશો છે એમ અમે માનીએ છીએ તથા તે અનાદિ છે.

સિદ્ધાન્તી—આમાં કંઈપણ પ્રમાણ નથી; એટલુજ નહિ. પણ છં. ૧-૨-૧ ની શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. તે શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રથમ એકજ અને અદિતીય સત્ત્વજ અક્ષ હતું. તે અક્ષે પોતાની યદુભવનની ઇક્ષા કરી, અને તેથી જગદરૂપ તથા અવરૂપ થયા.

એવને મિથ્યા કહેનાર શાંકરમતનું ખણ્ડન.

પૂર્વપક્ષી—પણુ એવથી જુદો અક્ષ નથી. અર્થાત્ એવ એજ અક્ષ છે. અક્ષ એજ ખડે છે અને અવરૂપ એ મિથ્યા છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, જે તે અક્ષ પોતાની ઇચ્છાથી અવરૂપ થયા છે; છતાં એવ અને અક્ષનો સંબંધ અંશ અને અશીનો છે. અવરૂપ મિથ્યા નથી. તે પણ સત્ય છે. અક્ષ પણ છે તેમ એવ પણ છે. તે બન્નેને એકરૂપ કહી શકાય નહિ. શ્રુતિમાં તેમની વચ્ચે ગેરેલો બંદ જણાવ્યો છે. છં. ૮-૧-૫ માં અક્ષને સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિવાળો તથા પાપરહિત કહેવા છે. આ વિષયને અમે આધિકં ત્ર મેદાનિર્દેશાત્ એ સૂત્રમાં ખાત્ર મમગતીશુ. અવરૂપને મિથ્યા કહેનારને અમે માધ્યમિકજ કહીશું.

અધિકરણ ૧૨.

એવના આણ્વિક વિચાર.

પૂર્વપક્ષી—એવ અને અક્ષનો બેદ બીજા કયા કારણથી કહો છો ?

અક્ષથી એવની વિલક્ષણતા છે. એવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિ છે તથા એવનું પરિભ્રમણ પણ આણ્વિક છે.

સિદ્ધાન્તી—કા. ૩-૩ માં આગેલી શ્રુતિમાં એવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિ, કહેલી છે. તેમજ કહે છે કે બ્યારે આ શરીરમાં ઉન્નમણુ કહે છે. (શરીર છોડી દે છે) ત્યારે પોતાના કબોને લીધે તેમના કેટલાક આ લોકમાંથી ગન્ડ યોગમાં જાય છે. વળા તે લોકમાંથી કરી આ લોકમાં કર્મ માટે પાછા ફરે છે. આમ એવની ઉત્ક્રાન્તિ છે, ગતિ છે અને આગતિ છે. અક્ષની ઉત્ક્રાન્તિ નથી. જે કે કદાચ તમે કંઈકે કહેશો કે અક્ષ “એકલા હોવા જતા દૂર ગતિ કરે છે”. એ શ્રુતિ પ્રમાણે અક્ષ ગતિ નો કરે છે તો આ જે તમારા જણાવ્યા પ્રમાણે અક્ષ અને એવનો બંદ બનજો નહિ. તેમજ અગ્નિમાં કહે છે કે એવની

માફક જ્ઞાની ગતિ છે તે કળ્યુષ છે. પણ જીવમા વિશેષ બેદ એ છે કે તે ઉત્કાન્તિ કરે છે તેની ઉત્કાન્તિ છે. જ્ઞાતમા ઉત્કાન્તિ નથી વળી જીવનું પગિભાગ પણ આપ્યું છે, અને તેથી આપણે જ્ઞાતથી તેની વિલક્ષણતા સદજ ગીતે મમજી સકીએ છીએ. સ્વ. ૫-૮ માં જીવને આગના અગ્રભાગ જેટલો આણુ કહ્યો છે.

વળી જીવની ઉત્કાન્તિ, ગતિ અને આગતિના મંબન્ધમાં ઇન્દ્રિયો વચેરેનો પણ પરિવ્યંગ છે. ત્યાં સદેહ કદાચ કાય કે આ મંબન્ધ ઉપાધિથી દશે કે સ્વાભાવિક રીતે દશે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ગતિ અને આગતિનો મંબન્ધ તો પોતાના સ્વરૂપે કરીને છે. કોઈ ઉપાધિથી તેમ નથી. તેને માટે 'જ્ઞાતોપ-નિપત્તુ પ્રમાણુ છે ત્યાં કરોળીઆનુ દદાન્ત આપ્યું છે. કરોળીઓ જેમ તન્તુએને બાગ દારે છે અને આણુઓએ સચરે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ જાગ્રત્ અને સ્વપ્નમા ગતિ તથા આગતિ કરે છે. કરોળીઓ સ્વાભાવિક રીતે તન્તુજલ પ્રસારે છે, તથા ત્યાં પોતે મંચરે છે. ત્યાં કોઈ ઉપાધિનું કાય નથી. તેજ પ્રમાણે જીવની જાગ્રત્ અને સ્વપ્નાવસ્થામા ગતિ અને આગતિ સ્વાભાવિક છે. તૈ. ૯. ૩-૧૦ નું પણ આને માટે પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે જીવનું આણુત્વ સમજવું નોંધએ. ઉત્કાન્તિમા દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનો મંબન્ધ હોય છે. પણ ગતિ અને આગતિમા નથી. તેવું કરોળીઆવાળી શ્રુતિ-કેળાવે છે જીવને જે જ્ઞાતની માફક વ્યાપક કરો તો પછી તેમાં ગતિ તથા આગતિ સંભવે નહિ. તેને મધ્યમ પરિમાણુવાળું કહો તો તે અનિત્ય થઈ જાય માટે તે જીવનું પરિમાણુ આણુ છે એમ અમે કહીએ છીએ.

પૂર્વપક્ષી—જીવને આણુ શી રીતે કહી શકાય ? તેવી કોઈ શ્રુતિ તમે બતલાવશો ? ઉલટું આણુત્વથી વિપરીત વ્યાપકત્વની શ્રુતિ અમે તમને દેખાડીશું બૂ. ૪૪-૨૨ માં આત્માનું વર્ણન છે ત્યાં તેને મદાન્, અજ, તથા વિજાનમય કહ્યો છે

સિદ્ધાન્તી—તમે આપેલી શ્રુતિ જીવપદ્ધત્વે નથી. ત્યાં આત્મા એટલે પદ્ધત્તનું વર્ણન છે. તેનેજ મદાન્ તથા અજ કહ્યો છે. ત્યાં જ્ઞાત વિષેનું પ્રકરણ હોવાથી તે સ્થળે શબ્દોની બાધા પણ તે રીતે વાપરી છે અર્થાત્ જ્ઞાતને માટે તમે જાણાવેલા વિશેષણો આપ્યા છે. તેથી વગ્ન અન્ય, વિષેનું વર્ણન હોય તો પણ પ્રકરણસાત જ્ઞાતપદ્ધત્વે તેનો યોગ આપણે કરી શકીએ.

જના તેનો પશ્ચિમી આગળ શરીર ઉપર જાહેરી હૃદય છે, તે પછી આત્મ હૃદય ચેતન્ય આગળ શરીરના ક્ષયમાં તેમાં પ્રાપ્ત પામી વિગેષ જેવું નથી.

પૂર્વપક્ષી—ચન્દનના દૃષ્ટાન્તમાં તમારી દ્રવીય અગત્ય છે. કાગળ કે ચન્દનની ગિયતિ, ચામડાના એક ભાગમાં જતા તે ચામડી અપાક છે એક છે તેથી ચામડીના એક ભાગ ઉપર વગાવેલું ચન્દન પોતાનો પરિમય ચામડીના ન્યમન પ્રદેશમાં ફલાવી શકે. તેમાં કંઈ નવામ જેવું નથી. પણ તે દૃષ્ટાન્ત હવની આપત્તમાં નિરપયોગી છે.

હવનું સ્થાન હૃદય છે અને ત્યાં રક્ષાં રક્ષાં આપ્યા ફેલમાં ચન્દનની માફક પોતાના ચેતન્યને ફેલાવે છે

સિદ્ધાન્તી—ના, ચન્દનના દૃષ્ટાન્તથીજ આ આપન સારી પેઠે મમજ સકાય છે. કાગળ કે હવની અવશિષ્ટિ અને ચન્દનની અવશિષ્ટિ સમાન છે. જેમ ચન્દન ચામડીના અમુક ભાગમાં ગિયત ને છે. તેમ હવ પણ દેહના અમુક ભાગમાં ગિયત છે, તેથી તે જાનેના કાર્યો સમાન રીતે અને છે.

પૂર્વપક્ષી—તો હવ દેહના કયા ભાગમાં રિયત કરે છે ?

સિદ્ધાન્તી—હૃદયમાં. આગળ તમને હવ અને જ્વલ શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે એ શ્રુતિનો અર્થ જણાવ્યો હતો. તે શુદ્ધ તે હૃદય છે. આથી હવનું સ્થાન હૃદય પ્રદેશમાં છે. ત્યાં રહ્યો રહ્યો હવ પોતાના ચેતન્ય શુભનો મર્વત્ર (દેહમાં) ફલાવે છે.

અથવા તો હવ સ્વરૂપથી આત્મ છે તો પણ આપના શરીરમાં ફલાય તેવા તેનો શુભ હોવાથી શરીરમાં તે વ્યાપકે ગણાય છે. હવને આત્મ નહિ પણ વ્યાપક બને તમારે કહેવો હોય તો તેમ કહી શકો છો તે આ રીતે કે હવ 'આત્મ છે તો' ચન્દનની માફક તેનો ચેતન્ય શુભ આપના શરીરમાં વ્યાપે છે. માટે શરીર પૂરતોજ શરીરની મર્યાદામાં તે વ્યાપક છે. જેમ લોકમાં મણિ ન્દાનો હોય તો પણ તેની કાન્તિ (તેજ) ધણે દૂર સુધી પડે છે. તેની માફક હવનું વ્યાપકત્વ સમજવું. જેટલી જગ્યાએ મણિનું તેજ પથરાય છે તેટલામાં તે વ્યાપક કહેવાય છે તેવીજ રીતે હવનો ચેતન્ય ધર્મ શરીરમાં વ્યાપતો હોવાથી તેને તે પૂરતો વ્યાપક કહેવો જોઈએ.

આ આપન જસ અને તેમાં ફેલાતી ઉષ્માના દૃષ્ટાન્તથી પણ મમજવાય.

ચિન્તામણિ ચિન્તિત પદ્મથોનેજ, ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને ચિન્તામણિ કહીએ છીએ તેમ શરીરમાં ચેતન્ય વ્યાપત હોવાથી, હવને વ્યાપક કહી શકાય. વેદમાં પણ આ વસ્તુ સમજાવવાને શ્રુતિનું વચન છે. મા. ૧૧ માં પ્રુષ્પિતપ્રકૃતિનું, દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે જેમ પુષ્પવાળા વૃક્ષની ગન્ધ ફૂંથી વાય છે તે પ્રમાણે પુષ્પાન્કુર્મની, ગન્ધ પણ ફરથી આવે છે. આમ અપક વગેરેની ગન્ધ જે સ્થાનમાં તે હોય છે તેનાથી, પ્રણે હર કેલાય છે તેવી રીતે, હવનું ચેતન્ય પણ શરીરમાં બેરે ફેલાય છે. આથી તમને સમજાવે કે હૃદયમાં જન્નું, સ્થાન, છે, અને તેનું પશ્ચિમાત્મ આત્મ છે અને તે સમગ્ર શરીરના વાળ તથા નખ સુધીના તમામ ભાગમાં વ્યાપે છે.

કે ૩-૩ માં આ ચેતન્ય શુભનો, ઉત્પેષ છે ત્યાં કહે છે કે હવ પોતાની પ્રજાથી-ચેતન્ય, શુભથી શરીર ઉપર આરંભ થાય છે આથી અપક જે કે શરીરના હૃદય પ્રદેશમાં ગિયત હવ ચેતન્ય શુભવાળો છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં હવ વિશે વિચાર થયો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

- (૧). હવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિ છે તેથી તે આત્મ ૩
- (૨). કરોળીઆની માફક જાતવ અને સ્વપ્નાવગથમાં તેની ગતિ અને આગતિ વ્યભાષિકે છે. આ સ્વરૂપમાં વ્યાપકરૂપે અગર મધ્યમ પરિમાણથી ગતિ તથા આગતિ હોઈ શકે નહિ માટે હવનું પરિમાણ અત્યંત છે.

(૪) હવે આપ છે તે માટે વિ. પ-ટ ની શ્રીત પ્રમાણ છે. ત્રીશ્રીત માં પાત્રના સામા જાગ
ના પાત્ર સામા જાગ જટલો જીવત કલા છે. પૂ. ૮-૩-૬ માં "સુ" શબ્દ છે તેથી પાત્ર હવે
આપ છે એમ મનાવવું છે.

(૧) હવે આણંબ છે. તોમણ કેટલાક તેને વ્યાપક સમજે છે. આ વ્યાપકતા તેની શરીર પરતોજ છે. પુષ્પની ગંધ દર મુઠી ફેલાય છે. તથા મંથિની ઘસા દર ફેલાય છે. સૌંદર્યને ચેતન-ય શબ્દ શરીરમાં ફેલાય છે. ચંદનની માફક તેની અવસ્થિતિ હૃદયમાં છે.

સાચી જાણ ૧૩

સિદ્ધાન્તી—જ્યાં જીવને ક્ષણ ક્ષણે છે તે જીવની આંતરી દેશનું સૂચન કરે છે. તે દેશમાં ક્ષણના પ્રસાર તથા પ્રવૃત્તિ પરિણામો છે તે જીવમાં સૂચન છે. તેથી સિદ્ધાન્તી કહે છે. આથી શિલ્પીની સમાનતાને લીધે જ તે વાક્યમાં જીવને ક્ષણરૂપ કહ્યું છે. આથી જીવની અભિપ્રાય દર્શક આવતી નથી. જ્યાં આંતરિક નથી હોતા અને જીવમાં દેશ છે. મારે જ્યાં જીવની આ રીતે વિવક્ષણના દેશો રી છે. જેમ પ્રથમ રાગનું કોઈ કરે તેથી તે પશુ રાગ કહી શકાય છે. તેમ ક્ષણનાં શિલ્પીને પ્રથમ જીવ ક્ષણ મનાય છે. વાજનાં અધિકારથી પ્રથમ જે જે કુકો કરે તે કુકો રાગના હોય છે તે રીતે તે પ્રાણે છે. તેમ આંતરી દેશમાં જીવમાં ક્ષણનાં શિલ્પી આજીવનાં થવાથી તેને ક્ષણ કહે છે.

અસંખ્ય દશામાં જન્મમાં પ્રાપ્ત થતા હોવાથી તેને પ્રાપ્તિ વ્યાપકતા
સ્વાભાવી આવે છે તે રીતે તેની મહત્તા તથા વ્યાપકતા છે.

[illegible]

પૂર્વપક્ષી—ઉપરના મહાવાક્યમાં જીવ આત્મન્ત દલકો છે છતાં તેને સર્વોત્કૃષ્ટ કહેવા છે. આ પ્રમાણેના વ્યપદેશ જીવમાં બ્રહ્મના આનન્દ અંશના પ્રાકટ્યને લીધે કર્યો છે એમ તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે જો તેમ હોય તો જેમ પ્રારંભમાં આનન્દાંશનું નિરોધાન છે તે પ્રમાણે અહિં આં (જીવની આત્મના) પણ થાય. મારે તે પ્રમાણે કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—જ્યાં સુધી આનન્દઅંશના પ્રાકટ્યથી આત્મા બ્રહ્મ થાય છે ત્યાં સુધીજ આં પ્રમાણેના વ્યપદેશ થાય છે. પછીથી તો બ્રહ્મના ધર્મોના આલિંગ્ય થવાથી તેની બ્રહ્મતા યુક્ત છે. તે વખતે બ્રહ્મના ધર્મો આત્મામાં દેખાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જીવનો પણ આનન્દઅંશ પ્રકટ થાય છે જેમ કૃષ્ણ ભગવાન યોગમાં બેઠેલા હતા તો પણ માટી ખાની વખતના પ્રસંગે યશોદાએ તેમને સંકલ્પ જગતના આધાર તરીકે જોયા. તેજ રીતે જીવ અણુ છે તો પણ બ્રહ્મભાવમાં અણુત્વનો વિરોધ નથી એટલે તે અણુ છતાં બ્રહ્મભાવની દશામાં જીવ વ્યાપક અને સર્વ જગદાધાર થાય. આથી જીવ દલકો છે. તેને બ્રહ્મ તરીકે સર્વોત્કૃષ્ટ કહી શકાય નહિ, જીવ તરીકે જીવની ક્ષુદ્રતા જોતાં તે બ્રહ્મની મહત્તા તેમાં આવી શકે નહિ એ દલીલથી જો તમે કોઈ દેખાડ્યો તે અરથાતે છે. જીવ જીવ હોવા છતાં બ્રહ્મભાવની દશામાં જીવના ધર્મો પ્રાપ્ત કરીને સર્વોત્કૃષ્ટ બને છે. મારે જીવને બ્રહ્મ માનવાની કંઈ પણ આવશ્યકતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—આનન્દાંશના પ્રાકટ્યથી બ્રહ્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા જીવમાં આવે છે એમ તમે કહો છો, પણ આનન્દાંશ તો મૂળમાં જીવમાં હેજ નહિ તો પછી તે આવ્યો ક્યાંથી ?

જીવમાં આનન્દાંશનો અભાવ નહિ પણ નિરોધાન છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવમાં આનન્દાંશ નથી. આનન્દાંશ છે પણ તે પ્રકટ નથી. જેમ માણસનું પુરુષાત્તન તેની પાદ્માવરથામાં પ્રકટ દેખાતું નથી પણ જ્યારે તે સરજીવાનીમાં હોય છે ત્યારે તે ખીંચી નીકળે છે, અને તેનું પુરુષાત્તન આપણે જોઈ શકીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે જીવમાં રહેલો આનન્દાંશ તેની મંસાર દશામાં પ્રકટ થતો નથી. તે દશામાં તે દંકાષ્ઠ બળ છે (તેનો સદન્તર અભાવ નથી) બ્રહ્મભાવની દશામાં તેનો આલિંગ્ય થાય છે, આ રીતે જ્યારે તે આલિંગ્ય પામે છે ત્યારે તે બ્રહ્મના વ્યપદેશથી સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવની સંસાર દશામાં આનન્દાંશનું પ્રાકટ્ય નથી કારણ કે સંસાર અવસ્થામાં સવ અને ચિત્તનુંજ પ્રાકટ્ય છે. મોક્ષમાં આનન્દાંશનું પણ છે. આ રીતે કહેવું વિપરીત ભાસે છે.

સિદ્ધાન્તી—અમે વિપરીત કંઈ કરતા નથી. પણ તમે સંમત થઈ શકતા નથી. તમારી કુદ્ધિની આલુખાણુએ અચાતતાનું પશ્ચ છે તેથી તમે વસ્તુને ખરી રીતે જોઈ શકતા નથી. જો સંસારાવસ્થામાં આનન્દ પ્રકટ છે એમ માનીએ તો પછી તે આનન્દઅંશની નિત્ય ઉપલબ્ધિ થાય અને તેમ થવાથી જીવને સંસાર અવસ્થાજ ન રહે. સંસારાવસ્થા એ દુઃખનીજ અવસ્થા છે. તેમાં જીવને સર્વ સવ પ્રકારના દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. તેમાં આનન્દનો હેસ માત્ર પણ નથી. એટલે આનન્દની વિનાશી અવસ્થા તેનું નામજ સંસાર અવસ્થા. હવે જો તમે તે અવસ્થામાં પણ જીવનો આનન્દ પ્રકટ છે એમ કહેતા હો તો પછી સંસારાવસ્થા શી રીતે રહે ? જો આથી વિરહ એવી દલીલ કરવામાં આવે કે જીવને તો કોઈ પણ વખત આનન્દઅંશની ઉપલબ્ધિ થતી નથી તો પછી તેમાં કોઈ આવે છે કે જીવને કોઈ પણ સમય મોક્ષ ન થાય. આનન્દ પ્રાપ્તિ તેનું નામ મોક્ષ છે. મોક્ષદશામાં સંસારના દુઃખોથી જીવ મુક્ત થાય છે અને બ્રહ્મના આનન્દને પ્રાપ્ત કરે છે. તો જો જીવમાં આનન્દ અંશનું પ્રાકટ્ય કોઈપણ વખતે થતું ન હોય તો પછી મોક્ષ કહી પણ થાય નહિ. જો તમે એવો કરતા હો કે જીવ તો નિરાનન્દજ છે પણ બ્રહ્મ આનન્દમય છે તો પછી બ્રહ્મ થઈને બ્રહ્મને

પ્રાપ્ત થાય છે એ બુ. ૪-૪-૬ ની શ્રુતિ સાથેના વિરોધ આવે. માટે અગ્રે જણાવેલી ઉપરની રીતથી આ શ્રુતિના વિરોધ દૂર કરી શકો. અર્થાત્ જીવી સંસાર દશામાં આનન્દાશ છે પણ તે તિરોબૂત છે. બ્રાહ્મી દશામાં તે પ્રકટ થાય છે, અને તેથી તે જ મોક્ષ મેળવે છે અને બ્રહ્મરૂપ બને છે.

(સાર) ગયા અધિકરણમાં જીવને અલગિદ્ધ કર્યો પણ તે સાથે પૂર્વપક્ષીના એવો વાણો છે કે તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્ય પ્રમાણે જીવને બ્રહ્મ પ્રા. છે. આથી જીવ-આત્મા મહાન છે એણુ નહિ. સિદ્ધાન્તી તેને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે—

(૧) તત્ત્વમસિ વાક્યમાં જીવને બ્રહ્મ પ્રા. છે તે જીવમાં બ્રહ્મના યુગ્મેનો લીધે વસ્તુતઃ જીવ તે બ્રહ્મ નથી જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અંગ અને અંશનો સંબંધ છે પણ જીવની સંસાર દશામાં તે બ્રહ્મ કહી શકાતો નથી, કારણ કે તે વખતે તેના બ્રહ્મના ધર્મો આવતા નથી પણ મોક્ષ સમયે બ્રહ્મભાવ દશામાં તે ધર્મો આવે છે. માટે તે ધર્મોને લીધે જ જીવને બ્રહ્મ કહે છે જેમ રાક્ષસના ધર્મો યુગ્મવનાર પ્રધાન પણ રાજા તરીકે માનને પાત્ર મા. છે તેમ.

(૨) ત્યાં મુધી આનન્દાશયુ પ્રાકય જીવમાં નથી ત્યાં મુધી તે જીવ કહેવાય છે અને જ્યારે તે ધર્મ પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ તેનામાં બ્રહ્મના આવે છે. ત્યાં મુધી નહિ.

(૩) જીવનો આનન્દાશ સંસાર દશામાં પ્રકટ થતા નથી. જો કે તે દશામાં તે જીવ. તે વખતે તેના અભાવ નથી, પણ તે અપ્રકટ છે. જેમ મનુષ્યની બાસ્વાવરથામાં મૂંઠું રહેલું પુરુષાત્વ તેના ધાવનની અવસ્થામાં ખોલી નીકળે છે તેમ આનન્દાશ સંસાર દશામાં તિરોબૂત હોય છે પણ જીવની બ્રાહ્મી દશામાં પ્રકટ થાય છે.

(૪) જો જીવની સંસાર દશામાં આનન્દાશ પ્રકટ છે, એમ માનવામાં આવે તો, પછી જીવને સંસારદશાજ ન કહે. જો આનન્દાશ છે, તે જીવદશામાં અપ્રકટ છે. પણ બ્રાહ્મીદશામાં તે પ્રકટ થાય છે. તે સમયે બ્રહ્મના સમાનધર્મો જીવમાં આવવાથી તે જીવ બ્રહ્મ જેવો કહેવાય છે. તે રીતે જ જીવને બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વમસિ વાક્યમાં કહ્યું છે.

અધિકરણ ૧૪.

જીવ કર્તૃત્વ વિચાર

આ અધિકરણમાં જીવના કર્તૃત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તે વિષે મિદ્ધાન્તીનું કહેવું એમ છે કે સામ્યવાદીઓ પ્રકૃતિને કર્તા માને છે પણ પ્રકૃતિમાં કર્તૃત્વ નથી. તે સામ્યમનના નિગમના પ્રસંગે કહેવાયું છે. આ જીવ વિશેના વિચારમાં જીવના કર્તૃત્વનો વિચાર આવરયક હોવાથી તે અહિં આ કરવામાં આવે છે.

ન્યોતિષ્ટોમાદિવિધિની તથા શાસ્ત્રની સાર્થકતા માટે જીવને કર્તા માનવાજ પદો.

પૂર્વપક્ષી—જીવને કર્તા શી રીતે કહેવાય ?

સિદ્ધાન્તી—જીવ કર્તા છે. તેમ જોના માનો તો તત્ત્વમસિ જોના ધર્મ જોય. વેદના કર્મકાણ્ડમાં કહે છે કે સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. આ વાક્ય પ્રમાણે જીવ યજ્ઞ ન કરે તો પછી સ્વર્ગની તેને પ્રાપ્તિ થાય. જીવને જો કર્તા ન માનીએ તો શ્રુતિમાં 'સ્વર્ગકામ' એ પદ પણ અનર્થક બને; અને શાસ્ત્રનો પણ ઉપયોગ નહિ રહે. બ્રહ્મના કર્મોનો ઉપયોગ નહિ રહેવાથી કર્મની વિધિઓ પણ વ્યર્થ થઈ જશે, વળી શ્રુતિ છે કે જીવ જોની કામના કરે છે તેવા તે થાય છે. તે જીવની કામનાને લીધે અમુક કર્મો કરીને તે ગન્ધર્વાદિ લોકમાં વિદ્યા કરે છે અને ભોગ ભોગવે છે. આથી પણ આપણે માનવું જોઈએ કે જીવ કર્તા છે. જો તે કર્તા ન હોય તો ગન્ધર્વાદિ લોકમાં ગમન તથા ત્યાં જીવને વિદ્યાર કરવો એ વસ્તુઓ કદી પણ સંભવે નહિ.

અને અનિષ્ટ એમ બન્નેનું સંતુલન હોય છે તેજ પ્રતિબોધી કર્મ કરના જતા ગમે તો ઇષ્ટ અગર અનિષ્ટ કાર્ય થઈ જાય તો એ કષ્ટ હોય હોય.

શક્તિના અભાવે અસ્થિ શુભથી થઈ જાય છે

પૂર્વપક્ષી—જો એમ હોય તો પણ હું પામા સ્વતન્ત્ર રીતે જુદા જ એમ તો ગાની શાયદ નહિ, કાલજી જે તે ગત-ગતને એમ માનો તો તે શ્રીપણ પોતાનું અસ્થિ કરે નહિ એમ કુળી યાન નહિ, અને તેને સમાનું બન્ધન પણ હોય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—શુભા અક્ષની માં મા નરી તેની તેજે પોતાનું ક્ષિત્તિ ગુણેષ્યે એનું બનતું નથી તેની કશિત્તે તે પોતાનું અસ્થિ કરે છે અસ્થિ રનાગ કર્મો તેનાની થઈ જાય છે તે પોતાનામાં અક્ષના જેવી શક્તિ હોય તો અસ્થિ કરના પણ પોતાને અસ્થિ પણ તે શક્તિના અભાવે તેમ જી ગકતો મથી તેનામાં, એની શક્તિઓ છે-અક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ આ શક્તિઓ મોગથી મિલ્લ થાય છે.

પ્રમાણ કરવા મહત્ત્વ છે ત્યાં કુદાઈ છે કર્તા કોઈ પણ કામ કરવા જાય તો તે કામની સંધિ તેને કુખાદિ પ્રાપ્ત થાય કર્તૃત્વના પ્રમાણ હું ખૂબ છે, હું ખૂબ વગર કર્તૃત્વ નથી કરતું કર્તૃત્વ મહત્ત્વ છે, તે બીજાને નથી નથી તેથી અસ્થિના પણ અનુભવ થાય શુભા બીજાને વીધે-પ્રકૃતિને લીધે કર્તૃત્વ છે એવો આખ્યાયિક મન છે, પણ તે બોલે છે તે એ મનના નિગમ વર્ણને જણાવ્યું છે કર્તૃત્વમાં મુક્તિ નથી એમ બાલ્યારોડના જેવો છે એ મન પ્રમાણે જ્ઞાન યોગી સર્વ પુરુષના વશથી મહિન જા છે એમાનડ પડે છે આ બધા મનોમાં શુભા સદૃશ કર્તૃત્વને નિગમ કરનામાં આ પો છે પણ ખૂબી તેમ નથી શુભ મહત્ત્વ કર્તૃત્વવોગો છે વગા ૧૪-૩-૭ પ્રમાણે અન્ય ધર્મોનું પણ તે આનું છે.

પૂર્વપક્ષી—મં કરનાગ પાનજોના કર્તૃત્વ તથા ભોમ્તૃત્વમાં બેઠે હોવાય છે તેવો ભોમ્તૃત્વના કર્તૃત્વ અને ભોમ્તૃત્વમાં પણ માનવોમ્તૃત્વે શુભને જો તમે જાં કહેતા હોતો પદ્ધતિને ભોક્તા કહી શકશો નહિ હુનિઆમાં કર્મ કરના અને કર્મના ભોમ્તૃત્વ છે અમુક કામ કરે છે અને બીજા તેના ભોગ કરે છે મધનાગ એકનાગ કરે છે, અને બીજાઓ તેના ભોગ કરે છે તે રીતે જો શુભને જાં માનો તો પદ્ધતિ તે ભોમ્તૃત્વે કરી શકશો નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ના, મં કર્મ જોતે પણ પોને કરના કર્મના ભોગ કરે છે જેમ સુધાગ જોતે જ્યને બનાવે છે અતે પદ્ધતિ પોતેના ભેક્તિના આમતેમ વિદેર છે પાગકાને માટે જો તે ગય મના પો હોય તો તેવીતે વિલાગ કરતો ની તેમ કર પણ પોતાને માટે અને બીજાને માટે કર્મ કરે છે અને જોવે છે પોતે જોતે કર્મ કરે છે અને પોતાના માટે કરના કર્મોના ભોગ પણ કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ તમે તે કર્તૃત્વને કુખરૂપ કહ્યું તો પદ્ધતિ ભોગ (પણ કુખરૂપ થયો ૧૪)

સિદ્ધાન્તી—નમાર્મ કરે કુખરૂપ નથી કરના કર્મો સુખના આપના છે એને તેમનો ભોગ સુખરૂપ છે કુવડ પાન કરના કર્મ નથી પણ સુખ છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં શુભા કર્તૃત્વનો વિચાર કર્યો છે તે નીચ પ્રમાણે છે—

શાસ્ત્રમાં જ્યોતિ ગેમાત્તુ વિચાર કરેલું છે, અર્થે અર્થની ગમનાવાવાને તે ગ્યાન જણાવ્યું છે નાસ્ત્રના વિધિવાદની માયકતા માટે કરો નાં માલો નોએ

મધારી લેખમાં જોને નીચ શુભા સિદ્ધાન્તો ઉપર છે, આથી પાંડુ અને મનો માલો જોએ જો તે નીચ ન હોય તો ગતિ નો મા તેનું ગમન યોગ નહિ અર્થે ત્યાં વિલાગ મળો નહિ.

શિદ્ધાન્તી—નમસ્કાર કરી છે, પણ તમારે પાનમાં ગંજનું બિયોળું કે જેમાં સંસ્કૃતી છે.

૩. તી. ૨-૫ માં પ્રાણનું ઉપાધાન કર્યું છે. શ્રી પણ જીવનું કર્તવ્ય સમજાય છે.
૪. કર્તા છતાં કદાચ તે પોતાનું અદિન કરનું કૃતિ કરે છે. જેમ ચક્ષુથી ઘટ તથા અનિષ્ટ ઉભય જુએ છે તેમ. આથી કાષ્ઠ દોષ નથી.
૫. વળી જીવમાં પોતાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી કૃતિ નામે તે પોતાનું કૃતિ કરતો નથી. કવચિત્ અદિન પણ કરે છે.
૬. જીવ જેવો કર્તા છે તેવો ભાક્તા છે. જેમ ખાને માટે રચતો જનાવનાર રચના બેઠાને વિદ્યાર કરે છે તેમ જીવ પોતાને માટે કર્મો કરાવે તે બોગ કરે છે. આથી તે કર્તા છે તેમ ભાક્તા પણ છે.

અધિકરણ ૧૫.

જીવનું કર્તવ્ય તે જીવધર્મ હિ પણ બ્રહ્મધર્મ છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવનું કર્તવ્ય કયાથી આવ્યું ? તેને કયા ધર્મ માનવો કે બ્રહ્મનો ?

સિદ્ધાન્તી—જીવનું કર્તવ્ય બ્રહ્મમાંથી આવ્યું છે. હાના સંજ્ઞાથી જીવમાં કર્તવ્ય દાખલ થાય છે. બ્રહ્મ પોતે કર્તા હોવાથી, અને જીવ તેનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મના બીજા ધર્મોની માફક અર્થસાદિતી માફક કર્તવ્ય પણ જીવમાં ઉતરે છે. એટલે ખરી રીતે જીવનું કર્તવ્ય તે બ્રહ્મમાંથી આવેલું છે. માટે તે જીવનો ધર્મ નહિ પણ બ્રહ્મનો ધર્મ જ માનવો. તેથી સામાન્ય પ્રકૃતિમાં જ કર્તવ્ય છે અને તેના સંજ્ઞાથી પુરક કર્તા મનાય છે એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય છે. આ વિષે શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે. કા. ૩-૬માં જેને ઉન્નતિ તરફ લઈ જવાના છે તેની પા બ્રહ્મ શુભ કર્મો કરાવે છે. જેને નીચે લઈ જવાના છે તેની પામે અશુભ કર્મો કરાવે છે. તે બ્રહ્મચર્ય, સર્વભોજન અને સર્વનિયન છે. તેના થકી જ જીવનું કર્તવ્ય છે. શુદ્ધિના સંજ્ઞાથી અગર કૃતિના સંજ્ઞાથી નથી.

પૂર્વપક્ષી—જે આ પ્રમાણે જીવનું કર્તવ્ય બ્રહ્મમાંથી આવે છે એમ કહેતા હો. તો દરેક કર્મનું કર્તા જીવ નહિ પણ બ્રહ્મ માનવું પડશે અને તે સ માનતાં બ્રહ્મના ઉપર વૈષમ્ય અને નિર્ધૃષ્ટનો દોષ કાયમ રહેશે.

સિદ્ધાન્તી—ના, પ્રથમ જ્યારે બ્રહ્મના કર્તવ્ય સામે પૂર્ય અને નિર્ધૃષ્ટનો આરોપ સામે મુકવામાં આવ્યો હતો તે સમયે અમે કહ્યું હતું કે બ્રહ્મ કર્મ સોક્ષ્ણ છે. તેજ પ્રમાણે અમે અહિં આં પણ કહીએ છીએ કે ભગવાન જીવનું દાન આપવામાં જીવે કરેલા પ્રયત્નોની અપેક્ષા ગમે છે. જીવનો પ્રયત્નમાં જેટલો અભિનિવેશ જુએ છે તેટલું જ કર્મ તેની પાસે રાખાય છે. તેથી ભગવાનને દોષ લાગતો નથી. નહિ તો વેદમાં જે જે કર્મો કરવાનાં હતાં છે તે હિન કર્મો અને જેનો પ્રતિષેધ કર્યો છે (નહિ કરવાના કલા છે) તે પ્રતિષિદ્ધ કર્મો અર્થ થઈ જાય. હા જીવની પાસે કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે એટલે જીવ પોતે કર્મ કરવા માટે છે. પછી જે જે કર્મો કરે છે તે પ્રમાણે તેને ફળ આપવામાં આવે છે. સારા કર્મોનું સારું ફળ મળે છે. ખોટા કર્મોનું પેડું ફળ મળે છે. પ્રયત્નો સુધી જીવોનું ફળ છે. તેથી આગળ જીવને માટે અશક્ય છે. તે બ્રહ્મ જાતે તેને કર્તવ્ય તરફ દોરે છે. જેમ પોતાના આલ પુત્રને પ્રયત્ન કરતાં બોધને પિતા તેને જે કામ કરવાનો હિતુક હોય તેના શુભ તથા દોષનું વર્ણન તેની સમક્ષ કરે છે અને પછી તેના પ્રયત્નનો અભિનિવેશ બોધને તેને તે કર્મમાં નોંધે છે. તેમ બ્રહ્મ પણ જીવની બાળનામાં વર્તે છે. તે જીવના પ્રયત્નોની અપેક્ષાએ તેને ઉન્નતિને રસ્તે લઈ જાય છે અગર નીચે લઈ જાય છે. આથી સમજાવે કે બ્રહ્મનું કર્તવ્ય ફલજનમાં છે. પ્રારંભિક દશામાં નીચે દશામાં નથી. જીવને ફળ આપવા માટે કર્મ કરાવવામાં ફળની અપેક્ષા બ્રહ્મ રાખે છે અને

પ્રયત્ન કરનામા તેના કામની કસબની અપેક્ષા છે તેને બે પ્રથમ અમુક કર્મ કરનાની છત્ર યાવ તોજ તે મળે. પ્રયત્ન શરૂ કરશે વળી કર્મની છત્ર કરવામા પ્રવાહની અપેક્ષા છે લોક પ્રવાહ પ્રમાણે તેની છત્ર થશે માટે તે છત્રના અનુભવ કર્યોમા દોઢી જનારી ના થાય તેટલા માટે અમુક કર્મ કરના જેવા છે અને અમુક નથી એમ વેળા વિહિત અને પ્રતિષિદ્ધ કર્યો-વિધિ અને નિર્ધેનની મર્યાદા કરી છે માટે યજ્ઞમા ણિ'કુશ દોર નથી પ્રથમ બાળકને સાદાપ્ય કરનાર પિતાનું દુષ્ટાન્ત આપ્યું તે દૃષ્ટિએ અગર આ મર્વ બ્રહ્મની લીલા છે તે દૃષ્ટિએ-એમથી ગમે તે દૃષ્ટિએ આ વસ્તુનો બે વિચાર કરશે તો સહજ જણાશે કે તેમા બ્રહ્મને કશો પશુ દોષ દેવા જેવો નથી પિતા બાળકને પ્રયત્નવાળો બેઠેને કર્મના શુભ તથા દોષનું વર્ણન તેની પામે કરે છે અને તેની છત્રને અનુકૂળ સામગ્રી ઉત્પન્ન કરે છે આ કરનામા પિતાનો દોષ જગએ નથી પણ માતૃવભાવ જ દોષકષ્ટ છે તેમ શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મના પ્રેરનાર બ્રહ્મમા મિત્રુવ દોષ નથી, પણ હવમા જ તે દોષ છે.

છવના પ્રયત્નની અપેક્ષા બ્રહ્મને છે અને તે પ્રમાણે ડહાણ કરે છે તેથી

વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્ય રક્તાં નથી

પૂર્વપક્ષી—છવના પ્રયત્નની અપેક્ષા બ્રહ્મ કરે છે એમ તમે કહ્યું પણ શ્રીમદ્ ભાગવતમા તે એમ કહ્યું છે કે પ્રયત્નની અપેક્ષા મ્હારી સિવાય ગૌડવર્ય હવેને ભગવાને ફક્ત જ્ઞાન ર્ધ્ય હતું ? તો તેમા ખરું શ ?

સિદ્ધાન્તી—બન્ને બાબત ખરી છે કેટલીક બાબતોમા છવના પ્રયત્નની અપેક્ષા ફલદાનમા રખાય છે, અને કેટલીક બાબતમા મધી રખાતી જ્યા તેની અપેક્ષા ન્હાત છે, જ્યા છવને પ્રયત્ન કરવાનું કહ્યું, પોતાના સાધનોનો આશ્રય કરનાનો ઉપદેશ છે તે મર્યાદા રીતિ છે જ્યા સાધન તથા પ્રયત્ન સિવાય પ્રેરના અનમદથી છવને કૃપા ન કરવામા આવે છે તે પુષ્ટિની રીતિ છે એમુક છવ મર્યાદાનો છે કે પુષ્ટિનો તેનો નિર્ણય બ્રહ્મ જ કરે છે મર્યાદા છવના ફલદાનમા પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી છે, પુષ્ટિના છવમા તે અપેક્ષા નથી શ્રીમદ્ભાગવતમા ગૌડવર્ય છવેની પાસેથી પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખેલી નથી તેનું કારણ છે જ્યા પુષ્ટિમા હતા, મર્યાદામા નહિ જેમ લોકમા ગળ પોતાના કૃપાપાત્રને તેમની કાઈ પણ સેવા સિવાય, તેમને ક્ષત્રિય વસ્તુઓ આપે છે, તેમ ભગવાનના કૃપાપાત્ર હવે પામેથી સાધનોની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય તેમના મનોરથ સિદ્ધ કરે છે

અધિકરણ ૧૬

છવ બ્રહ્મસંબન્ધ વિચાર

પૂર્વપક્ષી—છવ અને બ્રહ્મનો સંબન્ધ, સ્પષ્ટતાથી સમજાવશે ?

સિદ્ધાન્તી—હા, સાબરો છવ એ બ્રહ્મનો અસ છે તે વિષયો વ્યપદેશ પણ છે શ્રુતિમા તમામ કપૂયચરણ અને અમ્ણીય ચણુરાળા આત્માઓન વ્યુચરણ બ્રહ્મમાથી કહ્યું છે આ વ્યુચરણ અગ્નિમાથી તણુખા ની જે તે રીતે છે

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મ તો નિગ્વચ છે, તો પછી નિગ્વચનીના અસ શી રીતે દોષ ? અસ અને અશીનો સંબન્ધ એટલે અવચ અને અવચનીના સંબન્ધ બ્રહ્મમા તેવો સંબન્ધ નથી માટે તમારું હેતુ માની શકાતું નથી

છવ બ્રહ્મનો અંશ છે

સિદ્ધાન્તી—ત્યાજ તમારી જૂલ થાય છે જેમને શ્રુતિના અર્થનું જ્ઞાન નથી તેજ આ પ્રમાણે કહે છે કેટલાકે બ્રહ્મને કેવલ નિગ્વ માને છે અને કેટલાકો આશ (સવિશેષ) માને છે. પણ આ બન્ને જાતુ માનણુ બધા ભરેણુ છે બ્રહ્મ વિન નિવિશેષ નથી તેમ અવિશેષ નથી પણ ઉભય મ્હે

છે. તે નિર્વિશેષ એટલા માટે કહેવાય છે કે તેમાં આકૃત વિશેષો નથી. તે સ્વવિશેષ એટલા માટે છે કે જે વિશેષો છે તે અસૌકિક છે. તેવો વિરુદ્ધ-કર્મોનો આશય હોવાથી નિર્વિશેષ છે. તેમાં સ્વવિશેષ પણ છે. અર્થનું આવું સ્વરૂપ અતિથીજ સમજાવે શકાય છે. તે અતિથી. અર્થઃ અસાધ્યરૂપીતે. ન સમજાવે. હોય તે! તપ કરવું. અગર અભિચાર પૂછવી. ચરની પાસે જવું અને તેમની પાસે શ્રુતિના અર્થ જ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવા. ચરની પાસે જઈને કહેવું કે હે ચર, મને બ્રહ્મના સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપો. શ્રુતિમાં આપતાં બ્રહ્મ વિષયક વર્ણનોથી ભારી મતિ ચંચલાઈ ગઈ છે; તેથી બ્રહ્મ તે નિર્વિશેષ હશે કે સ્વવિશેષ તે વસ્તુને નિર્ણય મારાથી અર્થ શક્યો નથી, માટે આપ મને ખરી વસ્તુ બતાવો. આવી રીતે બ્રહ્મ વિષયક શ્રુતિના અર્થનું જ્ઞાન મેળવવું, પણ ગમે તે રીતે શ્રુતિના અર્થની વિરુદ્ધ પ્રમાણ કરીને તે યુક્ત નથી.

આ વિષય ઉપરની શ્રુતિઓનો અર્થ વિચારતાં નીચેના અર્થ આપણને સંભવ્ય છે. જેમ વિરુદ્ધિજો અગ્નિમાંથી છૂટા પડે છે, તેમ જડ અને જડ સ્વરૂપ દાથ પગરૂણાં, આંખ, શિર અને મુંખવાળા અર્થોત સાથેય તેમજ નિરવયવી, ઉન્નિયમ રહિત અર્થમાંથી નીકળ્યા છે. તે બ્રહ્મના સત્ અંશમાંથી જડ જગત પ્રકટ થયું છે. અિદ્ અંશથી જ્યોત પ્રકટ થયા છે. આ જ્યોતમાં બ્રહ્મના આનન્દ ધર્મનો તિરોભાય છે. ભગવાને કૃં પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરે એવી ઇચ્છા પ્રથમ કરી નિઃકલ્પ પ્રમાણે જડ તથા જ્યોતનો આવિર્ભાવ થયો.

પૂર્વપક્ષી—વાર, તો પછી જડ અને બ્રહ્મનો અંશ અને અંશનો સંબંધ સ્વીકારે તો જડ અને બ્રહ્મ સંગતીય થઈ જશે, અને આમ માનવા જતાં “બ્રહ્મ દાશો છે. બ્રહ્મકિંતવો છે.” વગેરે આય-વર્ણિક બ્રહ્મસંક્રાંતી જે શ્રુતિ છે ત્યાં સમજાવે બ્રહ્મ છે એવા વિજ્ઞાનનું પ્રતિજ્ઞાન હોવાથી દાશોદિને પણ બ્રહ્મ માનવા પડશે. જે દાશો કાચ હોય તો તેમ મનાય, પણ તમે તે કાચ હોય એમ કહેતા નથી.

સિદ્ધાન્તી—જડ અને બ્રહ્મની સંગતીયતાની બીજી રાખવી નહિ. જડ બ્રહ્મનો અંશ હતો, જડમાં આનન્દનું તિરોધાન છે તેથી જડ બ્રહ્મથી જુદા છે. અર્થોત તેઓ સંગતીય નથી. આદી દાશો વગેરેનો બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, તે અમુક સાખાઓની માન્યતા પ્રમાણે છે. જે કે સ્વરૂપથી દાશો બ્રહ્મ નથી. તે જ્યોત છે. બ્રહ્મની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ શક્તિથી તે પ્રકટ થાય છે, પણ સ્વરૂપે તે બ્રહ્મના અંશજ છે. તેથી કાચ કહી શકાય નહિ. તો પણ પ્રકાર ભેદથી અર્થમાં તેને કાચ માન્યું છે.

પૂર્વપક્ષી—જડ અંશ છે તે વિષેનું પ્રમાણ આપશો?

જડ અંશ છે તે બાંધિતમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ.

સિદ્ધાન્તી—હા, જુઓ મ. સં. ૧૦-૯૦-૨ તથા ૧૦-૯૦-૩ ત્યાં પ્રથમ આ સમયનું પુરૂષ છે (બ્રહ્મ છે) જેમ કહીને સમજાવે જુદો તે પુરુષનો પાદ છે એવું જણાવ્યું છે. એટલે જુદો જુદો પાદ છે અથવા તે બ્રહ્મના પાદમાં રિંગને હોવાથી અંશ છે.

શ્રુતિનું પ્રમાણ.

શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ આ વિષયમાં અંતરે શકાય એમ છે. તેથી નમરો ખોલી પક્ષી કે માનવ જે ભગવાનનો અંશ છે એમ ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશ છે. વળી તે અંશ ઉપાધિથી થયેલાં નથી એમ મુંખવાને માટે જડના વિશે “સનાતન” વિશે પણ પ્રયોજ્યું છે.

પૂર્વપક્ષી—જડને બ્રહ્મનો અંશ કહીએ તો પછી જડતા દુઃખથી બ્રહ્મ પણ દુઃખી થઈ જાય. હાથને વેદના થવાથી શરીરને પણ વેદના નથી થતી? સાચી એમ થાય છે! કારણ કે હાથ અને શરીરનો અવયવ અને અવયવનો સંબંધ છે. માટે અવયવનાવયવિભાવમાં એવો સામાન્ય નિયમ પ્રવર્તે છે કે અવયવને જે કંઈ પણ આઘાત થાય તો તેની અસર અવયવને પહેલે છે. આ નિયમ પ્રમાણે જડને બ્રહ્મનો અંશ માનેતાં જડના દુઃખથી બ્રહ્મ દુઃખી થશે. બ્રહ્મને દુઃખી માને તો બ્રહ્મના તનાદમય સ્વરૂપને પ્રાપ્તિ આવે.

પ્રકાશની માફક બ્રહ્મ દુઃખાદિ દોષથી રહિત છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવના દુઃખથી બ્રહ્મ દુઃખી થતુંજ નથી. તમે આ સંબંધ, વિચારવામાં, હજી પણ બુલ કરી છે. માટેજ આપેલું દર્શન ઉપર રસ્તે લઈ જનાર છે. અગ્નિનું દર્શન લેવાથી આ બાબત તમને સારી પેઠે સમજશે. અગ્નિ પોતે બીજાને તાપ આપે છે-તપાવે છે. બીજી વસ્તુને જે તેમાં નાખી હોય અગર તેની સમીપ મૂકી હોય તો તેને તે ગરમ બનાવે છે. પોતાની ગરમી-તેને આપે છે અને તેને તપ કરે છે. આમ કરવા છતાં શું તે પોતે પોતાને તાપ કરે છે ? નહિજ. તેજ પ્રમાણે હૈત બુદ્ધિને લીધે જીવમાં દુઃખ થાય તો પણ બ્રહ્મને તે દુઃખ થતું નથી. જેમ પ્રકાશ વગેરે પ્રકારના દોષથી દૂષિત થતો નથી (જે વસ્તુને પ્રકાશિત કરવાની છે તેના, દોષથી-પ્રકાશ તમામ સારી ખોટી તમામ ચીજને ઉપર પડે છે, તો પણ તે સારી ખોટી ચીજોથી પ્રકાશ ઉપર અસર નથી. ખોટી ચીજોના સંસર્ગથી પ્રકાશ દૂષિત થતો નથી). તે પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ અંશના દોષથી-જીવના દોષથી દૂષિત ગણાય નહિ.

પરમાત્મા તો નિત્ય નિર્ગુણ છે તેથી તેને કોઈ પણ દોષના લેપ પડતા નથી. કશુંક વસ્તુમાં પણ આ વિશે કશું છે. કમળપત્ર જેમ જલથી લેપાતું નથી તેમ પરમાત્મા જલથી પણ લેપાતો નથી. ક. સ્ક. ૧૧ માં એવું કહ્યું છે કે તે પરમાત્મા એક છે-સર્વ ભૂતોના અન્તરમાં વાસો કરે છે અને લોક દુઃખથી તે લેપાતો નથી. સ્વે. ૪-૬ માં જીવ અને બ્રહ્મનું બે સોતેરી પાંખોવાળા પક્ષી તરીકે “વર્ણન કરેલું છે. તે પ્રમાણે આ બે પક્ષીઓ સંસારરૂપી પીંપળાના વૃક્ષ ઉપર બેસે છે. પણ તેમાં એક એટલે જીવ તે વૃક્ષનાં ફળ (પુષ્પ અને પાપ) ભોગવે છે. અને બીજું (બ્રહ્મ) તે ભોગવતું નથી. આ વર્ણન નથી જીવનેજ કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં હોય છે, બ્રહ્મને નહિ તેવા નિયમ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવને કર્મ ભોગવવાનાં અને બ્રહ્મને નહિ એવું જે તમે કહ્યો છો, તે અસંગત છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે જીવ ભગવાનનો અંશ છે. તો પછી તેને વિધિ કર્મો કરવાનાં શી રીતે હોય ? જે બ્રહ્મને વિવિધ કર્મો કરવાનાં હોય તોજ જીવને હોય. જે તમે એમ કહેતા હો કે જીવને દેહનો સંબંધ થાય છે માટે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે, તો પછી અનેક દેહના સંબંધથી આ શક છે આ પતિ છે, આ સ્ત્રી છે એવું જ્ઞાન જીવને અશક્ય છે. માટે કર્મ વિશે જે નિયમ જીવને માટે કલેા તે સંભવતો નથી. તેથી અમે તો એમ કહીએ છીએ કે જીવને પણ દુઃખ બાધા કરતું નથી.

જીવને વિધિનિષેધના નિયમ શરીર સંબંધથી છે.

સિદ્ધાન્તી—વિધિ અને નિષેધ જીવને હોય છે પણ તે દેહના સંબંધથી છે. જેમ મેશાનનો અગ્નિ, આગ્રાજના વાસણમાં આવેલું જલ, તથા તેના ત્યાંના ઘટ-વગેરે લેવામાં આવતો નથી પણ અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ, ગંગાનું જલ, તથા ત્યાંની યૃતિકા લેવામાં આવે છે. અર્થાત્ અગ્નિ, જલ અને માટી અમુકની પાણીથી લઈ શકાય છે અને અમુકની પાણીથી લઈ શકાતાં નથી. તે જાતે શુદ્ધ છે અને બીજાને શુદ્ધ કરનાર છે છતાં હકકી વર્ણુની પાસે તે વસ્તુઓ હોય અથવા હકકા સ્થાનમાં હોય તો કોઈ તેને લેવા જતું નથી. અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ સર્વ કોઈ લેશે, પણ મેશાનમાં કોઈ મુડક બળતું હોય અને રાધવાને માટે અગ્નિની જરૂર હોય તો પણ કોઈ તે અગ્નિ લેવા જશે નહિ. તેમ કોઈ માણસ ઘણું તરસ્યો થયો હોય તો પણ આગ્રાજના પાત્રમાં જે તેને પાણી આપવામાં આવે અને તે ઉચ્ચ વર્ણુનો હશે તો તે પાણી કદી પીશે નહિ. પણ ગંગાજનું પાણી તેને આપવામાં આવે પછી ભલે તે પાણીમાં બીજું પાણી એકઠું થયેલું હોય તો પણ તે ઘણી ખુશીથી પીશે. માટીના વિશે પણ તેમજ સમજવું. આગ્રાજના ઘરની માટી કોઈ લેશે નહિ. ગંગાજી જેવા સ્થળની માટી તમામ લેશે. અહિંયાં અમુક વસ્તુ લેવી અને અમુક નહિ લેવી તેના નિર્ણય પાત્ર તથા સ્થાન ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તો પણ શરીરનો સંબંધ થવાથી જ અમુક કર્મો તેણે કરવાં અને અમુક તેણે નહિ કરવા એવા નિયમ કરવામાં આવે છે. અગ્નિ, જલ તથા

શ્વેતિકાને જે કોઈ પાત્રનો સંબંધ ન હોય તો તેમના પરિહાર તથા પરિગ્રહનું માટેનો નિયમ યોગ્ય નથી, તેજ પ્રમાણે બધાં સુધી જવને શરીરનો સંબંધ ન થાય ત્યાં સુધી વિધિ નિર્ગેધના નિયમ તેને લાગુ પડતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—દેહના સંબંધથી કર્મ કરવાનું કલ્પું તે કીક છે. પણ દેહમાં જેમ આત્મ, કૌમાર, મૌલન તથા જરા એમ અવસ્થાના બેદો છે. પણ ત્યાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, એવા બેદો નથી. તો પછી કર્મ કરતી વખતે અમુક કર્મ બ્રાહ્મણને માટે, અમુક ક્ષત્રિયને માટે, અમુક વૈશ્યને માટે, અને અમુક શૂદ્રને માટે, એમ જે બેદો પાડે છે તે શી રીતે? દેહમાં, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરેના બેદો નથી. જે દેહના સંબંધથી વિધિ નિર્ગેધનો નિર્ણય કરતા હો તો પછી દેહમાં બ્રાહ્મણત્વાદિનો અભાવ હોવાથી બ્રાહ્મણાદિને માટેજ અમુક કર્મો કરવાનાં છે અને અમુક કરવાનાં નથી, એવા જે વિધિ નિર્ગેધનો નિયમ કરે છે તે બરાબર નથી.

પૂર્વપક્ષી—દેહના સંબંધથી કર્મ કરવાનું કલ્પું તે કીક છે પણ દેહમાં જેમ આત્મ, કૌમાર, મૌલન તથા જરા એમ અવસ્થાના બેદો છે. પણ ત્યાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, એવા બેદો નથી. તો પછી કર્મ કરતી વખતે અમુક કર્મ બ્રાહ્મણને માટે, અમુક ક્ષત્રિયને માટે, અમુક વૈશ્યને માટે અને અમુક શૂદ્રને માટે એમ જે બેદો પાડે છે તે શી રીતે? દેહમાં, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વગેરેના બેદો નથી. જે દેહના સંબંધથી વિધિ નિર્ગેધનો નિર્ણય કરતા હોતો પછી દેહમાં બ્રાહ્મણત્વાદિનો અભાવ હોવાથી બ્રાહ્મણાદિને માટેજ અમુક કર્મો કરવાનાં છે અને અમુક કરવાનાં નથી, એવા જે વિધિ નિર્ગેધનો નિયમ કરે છે તે બરાબર નથી.

સિદ્ધાન્તી—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ બેદો દેહ પરત્વે લગ્ને હોય તેથી જવમાં બેદો પડતા નથી. જુદા જુદા દેહોમાં આવેલા જીવોનું એકેયજ છે.

પૂર્વપક્ષી—ના, જે તેમ કહેા તો પછી દેહમાં પણ જવ હોવાથી અપગ્રાસના દેહને પણ તમારે બ્રાહ્મણ કહેવો પડશે. દેહો જુદા જુદાં જતાં જવો એક છે એવી ક્ષત્રિય કરવા જતા અપગ્રાસ દેહનો જવ અને બ્રાહ્મણ દેહનો જવ એક હોવાથી અપગ્રાસ દેહને બ્રાહ્મણ દેહ કહેા તો તેમાં લગ્નનું શું? આમ કહેવા જતાં વર્ણશ્રમના ધર્મો તથા મર્યાદા તથા તે પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રો તમામ વ્યર્થ થઇ જશે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી જાને સંક્રાન્તું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. લગ્ન-શરીરના આત્મ, કૌમાર વગેરે બેદો હોય તો પણ તેમાંની સંતતિ (દેહ તરફની સંતતિ એકજ છે. બધાં સુધી તે દેહની સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી તેની સંતતિ એકજ છે તે દેહના જન્મથી તે મરણ સુધી તેને જે સંતા આપવામાં આવી છે બ્રાહ્મણ દેહ અમર આપગ્રાસ દેહ તે એકજ છે. અન્ય દેહની ઉત્પત્તિમાં આ સંતતિ નથી. માટે કર્મોનું કોઇ પણ સાંકર્ય નથી.

પૂર્વપક્ષી—જવ જે જલનો અંશ હોય તો જલમાં જેમ સત્, ચિત્ત અને આનન્દ અંશો છે તેમ જવમાં પણ હોવા બેદબે; અને આ રીતે જવમાં આનન્દ અંશને પણ આનતા તેને સંસાર-વરણ બનશે નહિ.

જવ બ્રહ્મભાસ છે અર્થાત્ બ્રહ્મ જેવો છે, મિથ્યા નહિ.

સિદ્ધાન્તી—અને તમને પ્રથમ જાણાવ્યું છે કે જલના આનન્દ અંશનું તિરોધાન થવાથી જવ થયો છે. જવમાં આનન્દ સિવાયના ધર્મો છે. આનન્દ છે પણ તે પ્રકટ નથી. માટે તે જવ બ્રહ્મભાસ કહેવાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જવને જલનો આભાસ કવીને શું તમે તે મિથ્યા છે એવું કહેવા માગો છો? એમ કોણ તો અમારા સિદ્ધાન્તને તમે મળતા આવો છો કે જવ બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મ એ તેનું સત્યરૂપ છે અને જવ મિથ્યા છે, જવ બ્રહ્મ હોવાથી તે જલનો અંશ દોષ શકે નહિ. જલનું અનિવાર્ય પ્રતિબિંબ પી તે બ્રહ્મ જવ તરીકે બાને છે.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મભાસનો અર્થ એવો નથી કે જીવ મિથ્યા છે. તેનો અર્થ એટલું જણાવે છે કે જીવમાં આનન્દ અંશનું તિરોધાન છે તો પણ લગભગ બ્રહ્મજ છે. આનન્દ અંશ સિવાય ખીજ બાળતમાં તે બ્રહ્મની મુગ્ધા છે એમ અમારું કહેવું છે. બાકી અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પડીને જીવનો આભાસ થાય છે એમ જે કહે છે તે ખોટું છે. બ્રહ્મ વ્યાપક તથા સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. આવા વ્યાપકનું પ્રતિબિમ્બ પડી શકે નહિ. જેનું પ્રતિબિમ્બ પડવાનું હોય તે અપરિચિત્ત હોવું જોઈએ, પણ વ્યાપક બ્રહ્મ અપરિચિત્ત હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ પડી શકે નહિ. જીવમાં ચન્દ્રનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેનું કારણ ચન્દ્ર આકારવાળો છે. તમારી કંપનામાં બ્રહ્મ વ્યાપકજ છે. પરિચિત્ત આકારવાળો નથી.

નૈયાયિક મતમાં આત્માને વ્યાપક કહ્યા છે અને તે અદૃષ્ટ આત્મા જીવના ભોગનું નિયમન કરે છે. આ મત ખોટો છે.

પૂર્વપક્ષી—નૈયાયિક મતમાં જુદા જુદા આત્માઓ છે; અને તે મતમાં ભોગની વ્યવસ્થા સિદ્ધ કરવાને જીવને જુદા જુદા કલા છે; અને ભોગના નિયામક તરીકે અદૃષ્ટ કહેવું છે. દેશાન્તરમાં જુદા સ્થાનમાં જે ભોગને માટે જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં અદૃષ્ટ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. તે અદૃષ્ટ ચલુરૂપ હોવાથી તે હંમેશાં આત્માની સાથે ગમ્ભવે છે. માટે તે સ્થાનમાં જો આત્મા ન હોય તો અદૃષ્ટ પણ ન હોય. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય તેથી ભોગના નિયામક અદૃષ્ટની સત્તા માટે આત્માની સત્તા માનવી પડે છે. આમ આત્માની સત્તા માનીને તે આત્મા વ્યાપક છે તેવું તેઓ (નૈયાયિકા) માને છે.

સિદ્ધાન્તી—આ મત અનુપપન્ન છે. આત્માને જો વ્યાપક માનો તો તે મતમાં અનેક આત્માની કંપના હોવાથી અને તે સમગ્ર જીવરૂપ આત્માનો અનેક દેહ સાથે સંગમ્ય હોવાથી, આ જીવના ભોગનું નિયામક આ અદૃષ્ટ છે અને પેલા જીવના ભોગનું નિયામક અદૃષ્ટ ખીજું છે. એમ કહી શકાય નહિ. માટે ભોગના નિયામક અદૃષ્ટની કંપના ખોટી છે.

પૂર્વપક્ષી—જો દૃષ્ટને નિયામક ન માનતા હો તો મન વગેરે ઇન્દ્રિયોને નિયામક માનવાં પડશે, કારણ કે ભોગનું નિયમન કરનાર કોઈને પણ માનવું તો પડશેજ. હવે મન વગેરેને નિયામક માનો તો તે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી નિયત હોવાથી જેનું જ્યાં મન તેના સ્થિતિના અવજેડથી હોય છે ત્યાં તેનું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય. માટે અદૃષ્ટનું અસ્તિત્વ માનવામાં કશું પણ ખોટું નથી.

સિદ્ધાન્તી—અભિસંધાદિમાં ઇશ્વર ઇચ્છાથી મન વગેરેના નિયામક છે એવું સ્વીકારવાથી પણ ઉપર જણાવેલો દોષ કાયમજ રહે છે. કારણ કે આત્માઓ-જીવો વિષુ તમે માનતા હોવાથી તેમના મનનો સંગોગ પણ વિષુ છે. તેથી એક જીવના ભોગનું અદૃષ્ટ અમુક અને બીજાનું અમુક એમ કહી શકાશે નહિ. માટે તે કંપનાજ તમે છોડી દો, અને જીવને નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે વિષુ નહિ માનતાં અંશજ માનો,

નૈયાયિકા ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે નિયમન માને છે તે વિષે અમે જ. સ. ૨-૨-૨૭ માં નિરાકરણ કર્યું છે, એટલે તે વિષે ફરીથી અહિંયાં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષી—આત્માને (જીવને) વિષુ કહેવા છતાં પણ તેનામાં અમુક પ્રદેશ છે કે જ્યાં અદૃષ્ટનું નિયમન સંભવી શકે છે માટે અમારી કંપનામાં દોષ નથી.

સિદ્ધાન્તી—આત્મામાં પ્રદેશની કંપના કરતાં છતાં પણ નમો દોષનો પરિહાર કરી શકાશે નહિ, કારણ કે જીવો વ્યાપક હોવાથી તે જીવો એક બીજામા અન્તર્ભૂત થશે એટલે એક જીવમાં તમે માનેલો પ્રદેશ તે બીજામાં અન્તર્ભૂત પામશે. તેથી અમુક જીવનો અદૃષ્ટ અમુક અને અમુકનો અમુક એમ વ્યવહેર કરવો મુશ્કેલ યદ્યપિ પડશે. જીવોના પ્રદેશોના અન્તર્ભૂતને લીધે તે સ્થળે કયા જીવનો અદૃષ્ટ ત્યાં છે તે કહી શકાશે નહિ.

અથવા તો એમાં આવી પણ સ્થિતિ ઉભી થાય. વ્યાપક જીવમાં નિયામક અદૃષ્ટને માટે અમુક પ્રદેશ કળો તો તેનો દેશ બીજા પ્રદેશમાં જાય ત્યારે પ્રથમના દેશનો ત્યાગ કરતો હોવાથી તેનું તિરોધાન થશે. તે તિરોધાન થવાથી ત્યાંનું અદૃષ્ટ પણ તિરોધાન પામેલું માનવું પડશે. અને અદૃષ્ટના તિરોધાનથી આત્માનું તિરોધાન તમારા મત પ્રમાણે સ્પષ્ટ છે. આથી આત્માની વ્યાપકતાને પણ બાધ આવે છે. જો તે રથને આત્મા ન હોય તો પછી ભોગ કરનાર પણ ત્યાં કોણ હશે? માટેજ અને એમ કહીએ છીએ કે અદૃષ્ટની દૃષ્ટના ખોટી છે.

- (૨૨૨)—જીવ જ્ઞાનો અંશ છે તે વિશે આ અધિકરણમાં જે કહ્યું છે તે નીચે મુજબ છે.
- (૧) જેમ અગ્નિમાંથી નાણુખાઓ વ્યુચ્ચરણ પામે છે તેમ જ્ઞાનમાંથી જીવો વ્યુચ્ચરણ પામે છે. શ્રુતિમાં કપૂયચરણવાળા અને રમણીય ચરણવાળા એમ નાના પ્રકારની જીવોનો વ્યવહેર કરેલો છે.
 - (૨) ઋ. સં. ૧૦-૬૦-૨/૮માં તમામ જીવોને (જીવને) પુરૂષના પાદમા રહેલાં—અંશ કલા છે.
 - (૩) ભ. ગી. ૧૫-૭માં જીવ એ ભગવાનનો સનાતન અંશ છે એમ પ્રમાણ છે. અર્થાત્ મૂનિ પણ આ સિદ્ધાન્ત માને છે.
 - (૪) જીવને જ્ઞાનો અંશ માનવા છતાં જીવના કુખથી જ્ઞાન કુખી થશે નહિ. અગ્નિ બીજાને તાપ આપે પણ તેથી પોતાને તાપ લાગતો નથી, અથવા જેમ પ્રકાશ પ્રકાશના દોષથી દૂષિત થતો નથી, તેમ જીવના કુખાદિથી જ્ઞાનને કુખ થતું નથી.
 - (૫) ક. ૨-૫-૧૧ તથા મ્વે. ૪-૬માં જ્ઞાને કોઈ પણ કર્મોનો લેપ લાગતો નથી એમ જણાવે છે.
 - (૬) જીવને કર્મ કરવાં કે ન કરવાં કે ન કરવા એવો જે ઉપદેશ છે તે તેના દેહના સંબંધને કીર્ણ છે. જેમ રમશાનનો અગ્નિ કોઈ ભેતું નથી પણ અગ્નિદેહને અગ્નિ છે. અદિઆં સ્થાન પરજે અગ્નિને લેવા ન લેવાનો નિર્ણય થાય છે. તેમ જીવે અમુક કર્મ કરવાં કે નહિ તેનો નિર્ણય તેના દેહધીજ થાય છે.
 - (૭) દેહમા આધ્યકાંશાર વગેરે બેઠો છતાં પણ જીવનથી મરણ મુખી એકજ દેહ હોવાથી તેના કર્મમાં બેઠ પડતો નથી.

જીવ વિષયમાં માયાવાદના પ્રતિબિંબવાદનો નિરસ.

- (૮) જીવ એ અવિદ્યામાં જ્ઞાનું પડેલું પ્રતિબિંબ મિથ્યા નથી. તેનામા આનન્દઅંશનું તિરોધાન છે. તે સિવાય તે જ્ઞાની ગુણ છે. પ્રતિબિંબ પરિવિહગ સાવચ વસ્તુનું હોય—જેમ ચંદ્રનું જલમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ પણ અવચવરદિન જ્ઞાને માનનારના મન પ્રમાણે પ્રતિબિંબ પડી શકે નહિ.
- (૯) નૈયાયિકમત પ્રમાણે વ્યાપક જીવોના ભોગના નિયામક અદૃષ્ટ છે. પણ આ મત ખોટો છે. જીવ વ્યાપક હોવાથી અમુક જીવનું અદૃષ્ટ અમુક અને અમુકનું અદૃષ્ટ અમુક એમ કહી શકાય નહિ.
- (૧૦) ઇશ્વરની ઇચ્છાથી નિયત થયેલાં મન તથા ઇન્દ્રિયોને કર્તા માનો તોપણ ઉપરના દોષને લીધે અદૃષ્ટનું નિયામકત્વ નથી.
- (૧૧) આત્મા—જીવ વિષુ છે છતાં તેમાં એવો પ્રદેશ છે કે જ્યાં અદૃષ્ટ પોતે ફલના નિયમક તરીકે રહે છે એ મત પણ વ્યાજબી નથી; કારણકે તેમ માનતાં તમામ જીવો વ્યાપક હોવાથી એકનો બીજામાં અન્તર્ભાવ થઈ જશે. અન્તર્ભાવ થતાં કયા જીવનું અદૃષ્ટ ત્યાં છે તે કહી શકાશે નહિ અથવા તો આ કલ્પનાથી એક દેહ બીજા સ્થાનમાં બ્યારે ત્યારે પ્રથમના સ્થાનનો ત્યાગ હોવાથી ત્યાં જીવનો અભાવ જનશે. જીવના અભાવને લીધે અદૃષ્ટનો પણ અભાવજ રહે. આ રીતે પણ અદૃષ્ટની દૃષ્ટના નથી. તેથી નૈયાયિકો મન પ્રામાણિક નથી.

પાદ ચોથો.

૧ તથાપ્રાણાદિત્યધિકરણ

તથાપ્રાણા: ॥ ૨-૪-૧ ॥

ધન્દ્રિયો પણુ તેવી (ઉત્કાન્તિ આદી ધર્મવાળી) છે.

જીવ શરીરમાં આવેલા પ્રાણોના વિચાર માટે પાદનો આરંભ છે તેમાં જીવનું નિરૂપણ કરીને તેવા ધર્મવાળો પ્રાણ છે તેવું દેખાડે છે પ્રાણ રશ્મિદનો પ્રયોગ પ્રિયન્વ માટે છે પ્રાણો ઇન્દ્રિયો છે મન મુખ્ય દેવાથી એક રચન છે “ઉત્કાન્તિ, ગતિ અને આગતિનું” ત્યાંથી આપણીને સર્વ ઉત્પત્તિ અહિંયા દેખાડી છે રચિત-અશનાં તથાપ્રાણમાં છે એમ જોઈ નિરૂપણ છે

શંકા—પ્રશ્નના મુદ્દાના સારરૂપ વર્ણને કૈવી ગીતે અહિંયા ઉપદેશ કરો છો ?

ઉત્તર—ના તેમાં પણ “સય દે ને પ્રાણ પ્રશ્નને ઉપાને છે (તૈ ૨-૩) એવી શ્રુતિ છે ૨-૪-૧

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૨-૪-૨ ॥

ગોણીની સંભાવના નથી.

શંકા—ઉત્કાન્તિ વર્ણનેની શ્રુતિ ‘ગોણી થયે ? ઉત્તર—ના ગોણીનો સંભાવ નથી તે શ્રુતિ ગોણી સંભવતી નથી ‘એ-૪ શ્રુતિ જીવમાં મુખ્ય છે પ્રાણમાં ગૌણ છે એમ શી રીતે સંભવે ? ૨-૪-૨૦

તત્રાક્ શ્રુતેશ્ચ ॥ ૨-૪-૩ ॥

(મૃદ્ધિની) પહેલાં પ્રાણો હતા એવી શ્રુતિ છે (આથી તે નિત્ય છે)

જડ તરીકે અધિક વિચાર અહિંયા કરાય છે મૃદ્ધિની પહેલાં પણ પ્રાણાદિની સ્થિત શ્રવણ કરાય છે “આ આગળ અસત્ હતું તે હલે છે તે અસત્ શુ હતું ? તે અસદ્ હતું એવું ઋષિઓ કહે છે તે ઋષિઓ કહે ? અથવા પ્રાણ ઋષિઓ છે” (જુ ૨-૨-૩)

મૂ ૧—(૧) જીવસમાન ધર્મહોવાપણુ. (૨) ઇન્દ્રિયપદને બદલે પ્રાણપ્રદના પ્રયોગમાં પ્રયોગન કહે છે, (૩) સર્વ ઇન્દ્રિયોના વાચકપણામાં પ્રણય શબ્દ એક વચન થાય છે તે કહે છે, (૪) જડ તરીકે આકાશાદિની દ્રવ્ય તે બને માટે જુદો વિચાર થયો છે, (૫) પ્રણા ને સત્ત્વ એ પ્રમાણે બૃહદારણ્યમાં સત્ય ધર્મનું મહેલું છે

મુ ૨—(૧) સત્યવાદિ શ્રુતિ ઉપાસનાના અર્થમાં હોવાથી ગોણી થયે, (૨) એ-૧ માથે એ ત્રિત્વોના વિરોધથી બાનાર્થ ઇન્દ્રિયોની ઉત્કાન્તિ જણાવનારી શ્રુતિ ગોણી નથી એક શ્રુતિ નામાં મુખ્ય અર્થ જણાવે છે અને ઇન્દ્રિયોમાં ગોણી થઈ જણાવે છે એવી રૂપના અસંભવિત છે

મૂ ૩—સાવર્થ ૮ ૬-૨-૧ શ્રુતિની મૃદ્ધિની પૂર્વે પણ પ્રાણાદિની સ્થિતિ હતી માટે તે નિત્ય છે.

“સત્ત્વ હે લાઈ આગળ એક અને અદ્વિતીય હતું” (છાં. ૬-૨-૨) એવો વિશેષ જો હોય તો. ના, અહિંઆં સ્વરૂપની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. જીવની માફક તેનો ઉદ્ભવ નહિ. ઉદ્ભવની પહેલાં સત્ત્વ છે એવી શ્રુતિ છે. ‘ચ=અને’ શબ્દથી નોક્ષમાં તેની પણ પ્રાપ્તિ અન્ય સ્થળમાં અવલોકી શકાય છે. “આમાંથી પ્રાણ મનઅને સઘળી ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે” (મું. ૨-૧-૩) એવી શ્રુતિ વિરુદ્ધિંગની સમાન છે. ૨-૪-૩.

તત્પૂર્વકત્વાદ્વાચઃ ॥ ૨-૪-૪ ॥

મન વાણીની પૂર્વ છે માટે તે નિત્ય છે.

“મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે. “તેનું ચલુ” શરૂ છે” (તૈ. ૨-૩): અને વળી દેવોમાં સ્વતઃ ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી તેના પૂર્વ રૂપવાળા મનની ઉત્પત્તિ શી રીતે હોય? ૨-૪-૪.

સત્ત્વગતેર્વિશેષિતત્વાચ્ચ ॥ ૨-૪-૫ ॥

અને સાતની ગતિથી (જીવની ગતિ) વિશેષિત થાય છે માટે (ઇન્દ્રિયો જીવની સમાન છે.)

“ઉત્ક્રમણ કરનારની પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. અને અનુત્ક્રમણ કરનાર પ્રાણની પાછળ સઘળા પ્રાણો અનુત્ક્રમણ કરે છે.” (ખૂ. ૪-૪-૨) એમ પ્રથમ જણાવેલાં ચક્રુઓથી અરૂપ થાય છે (ખૂ. ૪-૪-૨) વગેરેથી જીવની ગતિ સમ્પન્ની ગતિથી જુદી છે. તેનાથી સાત ગતિઓ એક થાય છે. માટે જીવની સમાન યોગ દ્વેષ હોવાથી જીવની તુલ્યતા છે. ચ=અને શબ્દથી તેનાં ઉપાખ્યાનોમાં ચક્રુ વગેરે દેવતારૂપ છે અને સંવાદ છે માટે. સ્થિતિની તુલ્ય છે.

કેટલાકો આ સૂત્રને પછીના સૂત્રના પૂર્વપક્ષ તરફ યોજે છે. ત્યાં આ અર્થ છે. તે પ્રાણો કેટલા? એવી આકાંક્ષામાં-પ્રાણો સાત છે. માટે સાત અર્થિ: સાત સમિધ જુદા છે. આઠ ગ્રહો અને આઠ અતિગ્રહો છે (છાં. ૨-૧-૮) એમ સાત છે. વૈશીર્ષ્ય પ્રાણો સાત અને બે ઋષિના છે. (તૈ. સં. ૫-૧-૭-૧). પુરુષમાં પ્રાણ નવ છે. દશમી નાભિ છે. પશુના પ્રાણ દશ છે. અને અગ્નીઆરમ્ભો છે. (ખૂ. ૩-૬-૪) એ વગેરેમાં પ્રાણની જુદી જુદી સંખ્યા પ્રતીત થાય છે. ત્યાં શ્રુતિના વિપ્રતિપેદમાં શું યુક્ત છે એવા સંશયમાં તે સાતજ છે એમ પ્રાપ્ત થયું છે. શાથી? ગતિના કારણથી સાતનીજ ગતિ સંભાળાય છે

મૂ ૪—મન અને વાણીની ઉત્પત્તિ નહિ પણ ઉદ્ભવ માત્રજ છે. તેથી તેઓ નિત્ય છે. શ્રુતિમાં મનને પૂર્વરૂપ અને વાકને ઉત્તરરૂપ કહી છે. જે વેદાત્મક વાચા નિત્ય હોય તો તેની પહેલાં મન નિત્ય છે એમાં તો શું કહેવું? મન પણ નિત્ય હોયજ. જે વાણી નિત્ય તો તેનું પૂર્વરૂપ મન પણ નિત્યજ છે.

મૂ ૫—(૧) વ્રતમાંથી વગેરેમાં (૨) સ્વરૂપે કરીને અચેતન હોય તો પણ તદ્દેવ પ્રાણનાં વિહાનેન એવી શ્રુતિથી ધર્મરૂપ જ્ઞાનના અવલુથી ચેતન તુલ્ય છે (૩) શિરમાં રહેલાં નેત્ર તથા નાસિકા (૪) નાભિના નીચેના લાગમાં ચિત્ત.

“અહિંઆં સાત લોકો છે જેમાં સાત સાત ગ્રહોમાં સંચલન કરનાર નિહત પ્રાણો ફરે છે” (મું. ૨-૧-૮) વળી વિશેષ પણ ત્યાં છે. હવના ઉન્કમણ વખતે સાતનું જ વિશેષિત્વ છે. અન્ય તો વળી આગની વૃત્તિના લોકથી લેઈ એમ કહેનાં હોય તો કહેવાય છે. ૨-૪-૫.

૨. હસ્તાદ્યપ્રત્યયધિકરણ.

હસ્તાદ્યસ્તુ સ્થિતેતો નેવમ્ ॥ ૨-૪-૬ ॥

હસ્ત વગેરે અક્ષુ વગેરેની તુલ્ય છે તેથી (ઇન્દ્રિયો સાત નથી પણ અગીઆર છે.)

પૂર્વ સંબંધમાં ઉત્પન્ન પૂર્વપક્ષ છે. ઉ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. હસ્તાદિ સાતથી અધિક છે “જે હસ્ત અને આદાતત્ત્વ, ઉપસ્થ અને આનન્દચિત્તત્ત્વ, વાયુ અને વિસર્જચિત્તત્ત્વ, જે પાદ અને ગન્તવ્ય” (પ્ર. ૪-૮) અક્ષુ વગેરેની ગણનામાં આ ચાર પણ ઇન્દ્રિય તરીકે ગણ્યા છે. કૃતિમાં ગણનાથી અધુરાદિ તુલ્ય હોવાથી તે સાતજ છે. અગીયાર નહિ. અમાનંતર ગણના સૂચનાથી રસસંભવના અહિપ્રાયવાણી છે. અધિઃ સંખ્યા અન્તઃગણના લોકથી છે. અગીઆરજ ઇન્દ્રિયો છે એમ સ્થિત છે. ૨-૪-૬.

૩ અણવશ્યેત્યધિકરણ

અણવશ્ચ ॥ ૨-૪-૭ ॥

વળી (સઘળી ઇન્દ્રિયો) આણુપ્રમાણવાળી છે.

સામા પ્રાણોનું પરિમાણ અણુ રૂંડે ગતિ હોવાથી નિત્ય તથા અણુ પણ છે. પરિમાણના પ્રમાણના અણુવમાં ફરીથી વચન છે. ૨-૪-૭.

૪ એષ્ટશ્યેત્યધિકરણ

એષ્ટશ્ચ ॥ ૨-૫-૮ ॥

વળી મુખ્ય પ્રાણુ (નિત્ય ગતિવાળો અને આણુ છે.)

અને ‘મુખ્ય પ્રાણુ નિત્ય ગતિવાળો અને અણુ પરિમાણવાળો છે. ચેત્ત્વ અને શબ્દથી અતિદેશ છે. “અસત્ નહોતું” એમ અહિંઆં કહ્યું છે (પ્ર. ૮-૭-૧. તે. પ્રા. ૨-૮) એમાં પ્રાણાત્મકની પૂર્વ સત્તા પ્રથમ દેખાડી છે. ૨-૪-૮.

સૂ ૬—(૧) સપ્તાદિ સંખ્યા (૨) અક્ષુ વગેરે સાતના પ્રાપ્તિપતી મૂલનાથી. અહિંગણના પ્રદ-વાપ્યથી નથી, બન્ધસ્ત્વની મૂલનાથી છે. નવગણના આગત નવકારની મૂલનાથી છે. દશગણના કેવલ દ્વાર માગની મૂલનાથી (ચતુર્દશ સંખ્યા ત્યાં આપી છે ત્યાં ચાર પ્રકારના અતંકરણનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. (૪) તો પછી અગીઆર ઇન્દ્રિયો સાથી ને કહે છે.

સૂ ૭—(૧) ઉપરના સત્રમાં ઇન્દ્રિયોની સંખ્યાનો નિવચ કર્યો, અહિંઆં દવે તેના પરિમાણનો નિવચ કરે છે. (૨) સત્રથી ઇન્દ્રિયો પણ અણુ પરિમાણવાળો છે એવો આ સૂત્રનો ભાવાર્થ છે.

સૂ ૮—(૧) ઇન્દ્રિયોનો વિચાર કર્યો પછી મુખ્ય પ્રાણનો વિચાર કરે છે (૨) અહિંની પદેશાં આતી સત્તા છે તેનાં પ્રમાણ આપે છે, (૩) ત્રણ વખત ત્રણ લક્ષિ, આથી મૂલન રૂપી (પ્રાણનો) મુખ્ય ધર્મ તેજ મુખ્ય પ્રાણ છે. આ રીતે તેની સત્તા મિદ્ધ થતાં દમ્ભમાત્રાએ ઇત્યાદિથી વ્યુત્પન્નનો જ ભોધ થાય છે, ઉત્પત્તિ નહિ.

ભાવાર્થ—મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુ પરિમાણવાળો તથા ગતિશીલ છે.

ન વાયુક્રિયે પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૨-૪-૧ ॥

જુદો ઉપદેશ હોવાથી મુખ્ય પ્રાણ વાયુ નથી તેમ ક્રિયા નથી.

મુખ્ય પ્રાણ વાયુ જ મનશે, અથવા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા આ પ્રમાણે સંભળાય છે. જે પ્રાણ છે તે વાયુ છે. આ વાયુ પાંચ પ્રકારનો છે. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન (જૂ. ૧-૫-૩) સામાન્ય દરણ વૃત્તિ, પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુ છે (સાં. કા. ૨૯) તેમાં અન્તરીય કહે છે. તે બંને પણ નહિ. શાથી? જુદો ઉપદેશ છે તેથી. “આમાંથી પ્રાણ મન અને સર્વ ઇન્દ્રિયો આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ અને વિશ્વને ધારણ કરનાર પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.” (મું. ૨-૧-૩) એમ પ્રાણ અને વાયુનો જુદો ઉપદેશ છે. રૂપિત અને વૃત્તિ વાગાના અભેદથી. પણ જુદો ઉપદેશ છે. ૨-૪-૬.

૫. ચક્રુશદિવત્તિવત્તિયધિકરણ.

ચક્રુશદિવત્તિવત્તિયધિકરણ ॥ ૨-૪-૧૦ ॥

ચક્રુ વગેરે ઇન્દ્રિયની માફક પ્રાણ અસ્વતંત્ર છે. શ્રુતિમાં ચક્રુ વગેરેની સાથે તેનું શાસન કરેલું છે.

તે પ્રાણ સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર છે એવા વિચારમાં સ્વતંત્ર છે એમ પ્રાપ્ત થયું. મુમ વાક વગેરેમાં જોડેલો મૃત્યુથી અનાસ પ્રાણ સંવર્ગ વાક વગેરેના સંયોગ કરે છે. પ્રાણ માતા પુત્રની માફક અન્ય પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે. આ શંકાનું “તુ” શબ્દથી નિરાકરણ કરે છે. ચક્રુ વગેરેની માફક આ પ્રાણ પણ અસ્વતંત્ર છે. મુખ્યથી ભગવાનને અધીન છે. શાથી? નેત્ર વગેરેની સાથે તેનું શાસન છે. ઇન્દ્રિયના જયની માફક પ્રાણના જયને પણ એવામાં આવ્યો છે. આદિ શબ્દથી જડ વગેરે છે.

અકરણત્વાच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ૨-૪-૧૧ ॥

અને પ્રાણ કરણ નહિ હોવાથી શ્રુતિ વળી તે પ્રમાણે દેખાડે છે.

પ્રાણ જીવના ઉપકરણ તરીકે તેના ઉપકાર વ્યાપારપણાની અપેક્ષા કરે છે. ત્યાં અન્ય સ્વતંત્રમાં પણ અગીઆર વૃત્તિઓ સિદ્ધ છે. આ મનની પણ અગીઆર વૃત્તિઓ છે—આકૃતિ પાંચ જુદી, અભિમાન, માત્રા, કર્મ, અને તેમનાં પુર. હે વીર! આ અગીઆર ભૂમિ કહે છે (મા. ૫-૧૧-૬) તથા કોઈ પ્રાણનો વ્યાપાર છે એમ કહેતા હો

મૂ ૯—(૧) સાંખ્યો (૨) કરણક્રિયાથી બેદ કહે છે (૩) ક્રિયા (૪) ઇન્દ્રિય.

ભાવાર્થ—મૂ. ૨-૧-૩ માં પ્રાણ અને વાયુનો જુદો ઉપદેશ હોવાથી મુખ્ય પ્રાણ તે વા! અગર ક્રિયા નથી.

મૂ ૧૦—(૧) પ્રાણ સ્વતંત્ર છે એવી આશંકા (૨) ચક્રુશદિ ઇન્દ્રિયની માફક પ્રાણ પણ સ્વતંત્ર નથી. ચક્રુ વગેરેની સાથે તેનું શાસન છે.

મૂ ૧૧—(૧) યોગશાસ્ત્રમાં (૨) ભાગવતના પાંચમા સ્કન્ધમાં જડજલત વાગમાં આ શ્લોક છે (૩) વ્યાપારી ભાવ (૪) તેવી અપેક્ષાના બેદમાં પ્રમાણ કહે છે (૫) ઉપકારિ હોવાથી ઉપકરણ પણ છે.

તો કહે છે, આ દોષ નથી. શાથી ? કારણ નથી તેથી. કારણનાજ વ્યાપારની અપેક્ષા છે. અન્યના કાર્યમાત્રની અપેક્ષા છે. ત્યાં 'કહે છે. તે કાર્યત્વ યુક્ત છે તેમ શ્રુતિજ દર્શાવે છે. “તે બીજાના ઉત્ક્રમણમા” (પ્ર ૨-૪) વગેરે શ્રુતિઓથી શરીર સ્થિતિ પ્રાણુનિમિત્તવાળી છે. માટે વ્યાપારના અભાવમાં પણ સ્વરૂપની સ્થિતિ માત્રથી તેનો ઉપગારી છે. ૨-૪-૧૧

પઞ્ચવૃત્તેર્મનોવદ્ વ્યપદિશ્યતે ॥ ૨-૪-૧૨ ॥

પ્રાણુની પાંચ વૃત્તિઓ હોવાથી મનની માફક તેનો વ્યપદેશ છે.

વ્યાપાર સિવાય ઉપકારિપણું અયુક્ત છે એમ હોય તો ત્યાં કહે છે. હુંજ પાંચ રીતે આ આત્માનો વિભાગ કરીને આ પાણુનું અવસ્થાન કરીને ધારણ કરું છું. (પ્ર. ૨-૩) જેમ મનની દ્વારલેહથી અગ્નિમાત્ર વૃત્તિઓ સ્વરૂપથી છે; એમ પ્રાણુ પાંચ રીતે પોતાના વિભાગ કરીને કાર્ય કરે છે એવો વ્યપદેશ છે. ૨-૪-૧૨

અણુશ્ચ ॥ ૨-૪-૧૩ ॥

આસન્ય પ્રાણુ પણ આણુ છે.

અતિદેશથી પ્રાપ્ત આણુત્વ “પાંચ રીતે પોતાના વિભાગ કરીને” એ વ્યવસ્થા જે સદિગ્ધ હતું તેનું ફરીથી વિધાન કરે છે. આસન્ય પણ આણુ છે. જે અને ગણ્ધથી પૂર્વે કહેલો સમગ્રો સમુચ્ચ છે. ૨-૪-૧૩

૬. જ્યોતિરાધધિધાનંતિત્યધિકરણ.

જ્યોતિરાધધિધાનં તુ તદામનનાત્ ॥ ૨-૪-૧૪ ॥

વાક-ધન્દ્રિયનું અગ્નિ વગેરે અધિધાન છે કારણકે તેનું શ્રુતિમાં જણાવેલું છે.

અથવા દેવતાના અધિધાનવાળા વાક-વગેરેની પ્રવૃત્તિ સ્વતઃજ છે કારણકે જીવના અધિધાન પ્રજ્ઞ અને પ્રેરણા વિધમાન છે તેથી, એવો સંશય જે વિશેષ કાર્યના અભાવ થી દેવતાની અપેક્ષા નથી એવા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ તુ શબ્દ કરે છે. વાક-વગેરેનું જ્યોતિઃ વગેરે અગ્નિ વગેરેનું અધિધાન ખાસ કરીને સ્વીકારવું બોધ્યું. શાથી ? તેના આમનનથી તથા આમનાય છે. “અગ્નિ વાકે બનીને સુખમાં પ્રવેશ્યો” (દે ૨-૪)

મૂ. ૧૨-(૧) શરીર (૨) લાવાર્થ-વ્યાપાર વગર ઉપકારિત સભવતુ નથી એવા દોષને દૂર કરવાને આ નય છે. પ્ર ૨-૩ માં પ્રાણુની પાંચ વૃત્તિઓ આપેલી છે. માટે આ પ્રાણુમા મનની માફક વ્યપદેશ છે. જેમ મનની વ્યવસ્થા કરીને ૧૧ વૃત્તિઓ છે તે પ્રમાણે પ્રાણુની પણ પાંચ વૃત્તિઓ છે અને તે વડે કાર્ય કરે છે.

મૂ. ૧૩-(૧) ઉત્ક્રાન્તિ વગેરે અન્ય વૃત્તિઓના ધર્મોનો સમ્રહ (૨) આ અન્ય પ્રાણુ પણ આણુ છે. એવું આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે.

મૂ. ૧૪-(૧) તેના દેવતારૂપ અધિધાતાનું શ્રુતિમાં કથન છે (૨) સાક્ષાત્ નિર્દિષ્ટ કરેલા અન્ય રીતે કહે છે, (૩) એકરૂપથી તમામ પદાર્થોમાં વ્યાપ્તિ તે સમર્પિત અને નાનારૂપથી અનેકરૂપે વ્યાપ્તિ તે અર્પિત (૪) અહીંના આધ્યાત્મિક અને આર્થિક લાભનો અનિર્દેશ કરે છે.

ભાવાધ — તાગાદિ ધન્દ્રિયોનું અગ્નિમાત્ર અધિધાન છે અગ્નિમાત્રના એ શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કથન છે

અર્થ આ છે. “ જે આ આધ્યાત્મિક પુરુષ છે તેજ આ આધિદેવિક છે. જે વિચેદ રહિત છે તે આધિભૌતિક સ્મરણો છે ” એમાં આધ્યાત્માદિનું સ્વરૂપ અને અનુરૂપ વાક્ય વગેરે નિત્ય છે એમ કહ્યું છે. તેમાં જો ત્રિવિધની કલ્પના ન કરે તો એકજ શરીરમાં ઉપલીથી અન્ય શરીરમાં જાને નાહ. કલ્પના કરવામાં આવે તો દેવતારૂપ અનેક રૂપલવન સમર્થ અગ્નિ વાક્યરૂપ થઈને સર્વત્ર પ્રવિષ્ટ થાય છે એમ બંધ બેસે છે; અને અગ્નિ વગેરે ચેતન ભગવાનના અંશો તિરોહિત આનન્દવાળા અને સામર્થ્યયુક્ત છે એવું કાર્યવશાત્ સમજાય છે. આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિકથી એક રહોવાથી વદન વગેરેના કાર્ય માટે આધ્યાત્મિકનું નિરૂપણ કર્યું છે. “ઉદ્દગમનમાં આમાંથી પ્રાણ બળ છે” (મુ. ૨-૧-૩) વગેરેમાં વાક્ય વગેરેના નિયમથી તે તે જીવનું સાન્નિધ્ય, તથા સ્વતઃ અનિર્ગમન, તેમજ મૃત્યુરૂપ શ્રમથી ત્યાં લય, પુનરુદ્દગમન અને સમષ્ટિ તથા વ્યર્થભાવ સંભવિત નથી. અને આ ભેદ આધિભૌતિકથી ઈરાસયો છે એવું આગળ વ્યક્ત કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મનો પણ આ જીવથી આત્મદ્વારા અનુપ્રવેશ કરીને (છાં. ૬-૬-૨:) એમ છે તેથી નિઃસંદિગ્ધ રીતે સમજવું જોઈએ કે સર્વ વિશ્લવનો મોહ અજ્ઞાનથી છે. ૨-૪-૧૪

ઉ પ્રાણવતેત્યધિકરણ.

પ્રાણવત્તા શબ્દાત્ ॥ ૨-૪-૧૫ ॥

પ્રાણયુક્ત અગ્નિથી વાક્યંદ્રિય અધિષ્ઠિત છે. કારણકે તેવી શ્રુતિ છે.

અગ્નિ વગેરેનું જે અધિષ્ઠાન છે તે સ્વતઃ છે કે અન્ય સહિત છે ? એવો સંદેહ છે. શું પ્રાપ્ત થયું ? સ્વતઃજ છે. પૂર્વે કહેલા ન્યાયથી તેટલાથીજ સિદ્ધિ હોવાથી તથા સ્વઅવસ્થા હોવાથી દેવતાપણાનો વ્યાપાત પણ છે એમ હોય તો કહેવાય છે. પ્રાણવાળા થી વાક્ય વગેરે અધિષ્ઠિત છે. શાથી ? શબ્દથી. “તે આ અગ્નિ પર મૃત્યુથી અતિક્રાન્ત દીપે છે” (મુ. ૧-૩-૧૨) વગેરે. આનો અર્થ આ છે “ જે પ્રાણપત્યો ” (મુ. ૧-૩-૧) એમાં અગ્નિનું અધિષ્ઠાતાપણું કહ્યું છે. “દેવ” એમ અવિશેષથી પ્રતિયોના અધિષ્ઠાતા અને અન્ય છે. તેમના પ્રતિબંધક અસુરના અતિક્રમથી સ્વર્ગલોકમાં ગમનની ઇચ્છા થઈ ત્યાં “યજ્ઞથીજ સ્વર્ગ છે, ” “ ત્યાં વેરેહ જનક ” (મુ. ૩-૧-૧) એમ બ્રાહ્મણમાં કથા આક્રમથી યજ્ઞમાન સ્વર્ગલોકમાં આક્રમ કરે છે એમ “ઉદ્દગાના, ઋત્વિજ, વાયુ અને પ્રાણથી” એમ ઉદ્દગાતાથીજ આક્રમણ છે એમ સિદ્ધ થયું.

તેમાં એકબીજાના ઉદ્દગાતૃત્વના વશમાં તથા ઉદ્દગાનમાં વાણીમાં જે લોગ છે તેને દેવો પાસેથી “ એવું આશ્નાય કર્યું છે, ત્યાર પછી શ્રમરૂપ પાપવાળાથી વેધ પછી અપ્રતિરૂપને કહે છે એવું નિરૂપણ કર્યું. તે દોષ પણ દેવાને પ્રાપ્ત છે. તે શ્રુતિથી વિપ્રતિવિદ્ધ

મુ. ૧૫-(૧) અગ્નિ વગેરે સ્વતઃ વાગાદિનું અધિષ્ઠાન જાને છે કે મુખ્ય પ્રાણની સાથે સદ અધિષ્ઠાન જાને છે એવો સંશય છે. (૨) બીજાની સાથે એમ કહીએ તો તે બીજું પણ અમુક ગ્રીમની સાથે આવે છે અને ગ્રીમ્નું ચોથાની સાથે એમ અનવસ્થા કરતી પડે. (૩) અન્યનું પણ ઉપવશાળથી જ જોઈએ. (૪) અગ્નિ સાથે સંબંધ લેવાનો છે.

છે. દેવોને પાપ જતું નથી. (બૃ. ૧-૪-૨૦). ત્યાર પછી પ્રાણુજ-ઉદ્ગાતા સિદ્ધ છે તેથી અન્યના પણ પાપના સંબન્ધનું નિવારણ કર્યું છે. પરંતુ તસ્ય ચ એ સૂત્રથી મૃત્યુનું અતિ-ક્રમણ કરનાર દીપે છે. માટે દીપ્યમાનનું અધિષ્ઠાતાપણું હોવાથી પ્રાણુવાળાથીજ અધિષ્ઠાન છે એમ સિદ્ધ થયું. ૨-૪-૧૫

તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ॥ ૨-૪-૧૬ ॥

અને તે નિત્ય છે તેથી.

અગ્નિ વગેરેનો પ્રાણુ સાથેનો સંબન્ધ નિત્ય છે માટે સર્વદા અધિષ્ઠાતાપણું છે. “પ્રાણુ અને તેના સંબન્ધનું” એમ “ચ અને” શબ્દનો અર્થ છે. પ્રાણુની સહાયથીજ યથોચિત વર્ણુના ઉદ્ગમમાં લોકમાં સ્વામી અને ભૂત્યુના ભાવથી જીવમાં ભોગ ફલ પામશે. ૨-૪-૧૬

૮. તદિન્દ્રિયાણિતદ્વયપદેશાદિત્યધિકરણ.

તદિન્દ્રિયાણિતદ્વયપદેશાદન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ ॥ ૨-૪-૧૭ ॥

ઇન્દ્રિયો અન્ય તત્ત્વ છે. પ્રાણુથી ઇન્દ્રિયોનો જૂદો વ્યપદેશ છે, સુખ્ય પ્રાણુ તેા અન્ય તત્ત્વ નથી.

આ અહિંઆં વિચારાય છે. ઇન્દ્રિયોનો સઘળો વ્યાપાર પ્રાણુને અધીન હોવાથી, અને તેના નારના વ્યપદેશથી પ્રાણુ વૃત્તિરૂપ ઇન્દ્રિયો અથવા અન્ય તત્ત્વો છે એવો સંશય છે. અન્ય તત્ત્વોજ છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. તે ઇન્દ્રિયો અન્ય તત્ત્વ છે. શાથી ? તેના વ્યપદેશથી. ઇન્દ્રિય શબ્દથી વ્યપદેશ છે. “આમાંથી પ્રાણુ, મન તથા સઘળી ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે” (મું. ૨-૧-૬) એમ લિપ્ત શબ્દથી વાચ્યનું કોઈક સ્થળે એક શબ્દથી વાચ્યત્વ હોય તેા પણ એકતા નથી. આસન્ધમાં પણ લેઈ જાને છે. તેથી કહે છે અન્યત્ર. શ્રેષ્ઠથી તેના તે યોગિક શબ્દો છે. ૨-૪-૧૭

ભેદશ્રુતેઃ ॥ ૨-૪-૧૮ ॥

શ્રુતિમાં લેઈ હોવાથી (ઇન્દ્રિય અને પ્રાણુ એક નથી).

જ્યાં પ્રાણુ શબ્દનો પ્રયોગ છે ત્યાં પણ લેઈથી શ્રવણ થાય છે. “તે ઉત્ક્રમણ કરનાર ની પાછળ પ્રાણુ ઉત્ક્રમણ કરે છે અને ઉત્ક્રમણ કરનાર પ્રાણુની પાછળ સઘળા પ્રાણુ ઉત્ક્રમણ કરે છે. (બૃ. ૪-૪-૨) ૨-૪-૧૮

સૂ. ૧૬—(૧) ૨૧ ભોગ વગર સર્વ વિચાર નકામો છે એમ કોઈ કહે તેા કહે છે.

ભાવાર્થ—અગ્નિ વગેરેનો પ્રાણુની સાથે સંબન્ધ નિત્ય હોવાથી સર્વદા તે અધિષ્ઠાતા છે.

સૂ. ૧૭—(૧) પ્રાણુન્દ્રિયોમાં એકત્વ નથી. ઇન્દ્રિયોમાં કદાચ પ્રાણુ શબ્દનો વ્યપદેશ છે પણ તે જેમ પ્રાણુ તથા કળને વિષે કુલ શબ્દનો વ્યપદેશ કરીએ તેના જેવો છે. (૨) પાચક વગેરે શબ્દો જેમ યોગિક અર્થમાં છે તેમ આસન્ધના પ્રાણુ, અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદાન શબ્દો પણ યોગિક અર્થમાં છે. તે આસન્ધથી મૂકા નથી.

વૈલક્ષણ્યાચ્છ ॥ ૨-૪-૧૧ ॥

વળી વૈલક્ષણ્ય હોવાથી પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોની એકતા નથી.

પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોનું વૈલક્ષણ્ય છે. યુક્ત વાક્ય વગેરેમાં પ્રાણ બાગે છે. સ્વામી અને સેવક માફક અનેક વૈલક્ષણ્ય છે. ૨-૪-૧૯

૯ સંસારમૂર્તિસ્ત્રિવૃત્તિત્યધિકરણ.

સંજ્ઞામૂર્તિકલ્પસિસ્તુ ત્રિવૃત્તકર્ત ઉપદેશાત્ ॥ ૨-૪-૨૦ ॥

નામરૂપનું નિર્માણ તો ત્રિવૃત્તકર્તા પરમેશ્વરથી છે. તે પ્રમાણે ઉપદેશ છે તેથી.

ભૂત લૌકિક સાધ પરમેશ્વરથીજ છે એવો નિર્ણય કરીને નામ અને રૂપનું પૃથક્કરણ પણ પરમેશ્વરથીજ છે એવા નિશ્ચય માટે અધિકરણનો આરમ્ભ છે. લોકમાં નામ અને રૂપનું કર્તૃત્વ કુલાલ વગેરે જીવોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અલૌકિક સ્થાવર જંગલમાં મયૂરહિંસંજ્ઞા અને મૂર્તિ જીવથી-હિરણ્યગર્ભ વગેરેથી થયે એમ બહિઃ વગેરે જીવરૂપ દેવનાજ વાક્ય વગેરે રૂપથી અનુપવેશને લીધે તેના સાહચર્યથી નામ અને રૂપનો જીવજ ઉત્પાદ્ય થયે. એવી આશંકાનું નિરાકરણ “તુ” શબ્દ કરે છે. નામ અને રૂપનું નિર્માણ જે ત્રિવૃત્ત કરે છે તેનાથી છે. તે આ દેવતાએ જોયું “અરે, હું આ ત્રણ દેવતા રૂપ છું. આ જીવથી આત્મદારા અનુપવેશીને નામ અને રૂપ કરે” (છાં. ૧-૩-૨) તેમના ત્રિવૃત્ત-ત્રિરૂપ એક પછી એક હું કરું. એ રીતે ત્રિવૃત્તના કર્તા પરમેશ્વર છે. તેજ નામ અને રૂપના કર્તા છે. શાથી ? ઉપદેશથી. નહીં એક વાક્યમાં ઉભય કરણનું પ્રતિજ્ઞાન છે તેથી. જીવ તો ત્રિવૃત્તકરણ પછી શરીર સંબંધથી કર્તૃત્વવાળા છે. માટે નામરૂપ પ્રપંચના કર્તા ભગવાનજ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૨-૪-૨૦

૧૦ માંસાદિભૌમભિત્યધિકરણ.

માંસાદિભૌમં યથાશબ્દમિતરયોશ્ચ ॥ ૨-૪-૨૧ ॥

પુરીપ માંસાદિક તેજ જલ અને અગ્નિની પ્રકૃતિવાળું છે. એ પ્રમાણે મન અને પ્રાણ પણ લૌકિક થઈ બાય એવી શંકા છે.

હવે આ વિચારાય છે.

“આધેતું અગ્નિ ત્રણરૂપે થાય છે. તેનો જે ઘણોજ સ્થૂલ પદાર્થ છે તે પુરીપ થાય છે. જે મધ્યમ છે તે માંસ છે જે સૌથી સૂક્ષ્મ છે તે મન છે. પીપેલાં જલ ત્રણરૂપે થાય

મૂં ૨૦—(૧) રૂપકરણ જીવકૃત છે. તારે આ પ્રમાણે મૂર્તિ બનાવવી એવો ભૂત તરફ ઉપદેશ આપવાથી તે એ પ્રમાણે કરે છે. એ દૃષ્ટાન્તે સમજવું.

મૂં ૨૧—(૧) ઈન્દ્રિયના વિચારમાં આ જાગત વિચારની જોઈએ તો સા માટે તેને અદિત્યાં વિચારો છાં અમ કહેના હો તો કહે છે (૨) ઉત્પત્તિના સ્થાનથી જન્મ (૩) વાણીમાં તેજોમયની છે તેથી.

શુદ્ધાદ્વૈતવેદાન્તના પ્રચર અધ્યાસી અને
અણુભાષ્યમાં નિષ્ણાત વિદ્વાન.

‘પ્રદીપ’ટીકાકાર
શ્રીફલ્લારામ મદ્દજી.

પ્રો. મગ્નલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી
એમ. એ.

पुष्टिमार्गीयसाहित्यना मतत अभ्यामी, चिन्तक तथा लेखकः

श्रीयुत रणछोडदास वृन्दावनदाम पटवारी.

धी. ए. एल. एल. धी

परमभगवदीय अ. काराभाई मुळजीभाई.

पुष्टिमप्रदायसाहित्योत्तेजक गोलोकगामी भगवद्धर्मपरायण

शेठ चीमनलाल मोतीलाल.

(शामल बहेचरवाळा) वडोदरा.

છે. તેમાંનો જે ઘણોજ સ્થૂલ પદાર્થ તે મૂલ બને છે, જે મધ્યમ છે તે લોહી બને છે. જે ઘણોજ સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે પ્રાણરૂપે થાય છે. તેનો જે ઘણોજ સ્થૂલ પદાર્થ છે તે હાડકા બને છે. જે મધ્યમ છે તે મજ્જા થાય છે. જે ઘણોજ સૂક્ષ્મ છે તે વાણી બને છે. હે ભાઈ ! મન અન્નમય છે. પ્રાણ જલમય છે, અને વાક તેજોમય છે.” (છાં. ૬-૧-૧) ત્યાં સંશય છે કે વાક પ્રાણ અને મન ભૌતિક છે ? અથવા સ્વતંત્ર છે ? “ એમમામાંથી પ્રાણ, મન અને સર્વ કન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. (મું. ૨-૧-૩) એમ શ્રુતિમાં વિપ્રતિપદથી સંશય છે. ત્રિવૃક્કરણના પ્રસંગથી કહેલી આશંકાનું નિરાકરણ કરે છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે. માંસાદિ લૌભ એ-પુરીપમાંસાદિ તેજ, જલ અન્નની પ્રકૃતિ-વાણું છે. શાથી ? શબ્દથી. “ અન્નનું લોજન કર્યું ” વગેરે શ્રુતિથી નિઃસંદિગ્ધ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો એમ હોય તો તેથી શું ? તે કહે છે. વાણીમાં સ્તુત્યતા હોવાથી સંદેહ નથી. ઇતર-મન અને પ્રાણ પણ શબ્દ પ્રમાણે ભૌતિક છે. ઉત્તમશ્રુતિ તો સ્તુતિ તરીકે અનુવાદવાળી બનશે, દારણકે ઉપપાદક શ્રુતિનો ખાધ છે. માટે મન વગેરે ભૌતિકજ છે જો એમ હોય તો, ૨-૪-૨૧.

કહેવાય છે-

વૈશેષ્યાત્તુતદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨-૪-૨૨ ॥

વૈશેષ્યથી તે વાદ ગૌણ છે.

અન્નાદિથી વિશેષ (લેહ) છે. મન વગેરે બદાળર કાર્યને યોગ્ય બને છે. તથા દર્શનથી તથા ઉપાદાનથી. માટે વૈશેષ્યના હેતુથી અન્નમયત્વ વગેરેનો વાદ છે.

શી રીતે આ સમજાયું ? વૈશેષ્યથી ગૌણવાદ કહેવાય છે.

પ્રાણજ સર્વ અન્નના અત્તા છે એમ નિર્દેશ છે. તે કેવી રીતે તેના પરિણામનું કાર્ય બને. વાક વગેરે પણ ત્યાં અન્ન માટે અનુપ્રવિષ્ટ છે. સ્પષ્ટિમાં પ્રથમથી ભુદ્ધી રીતે નિર્દેશ છે. તેથી મન વગેરે ભૌતિક નથી. પણ અન્ય તત્ત્વો છે એમ સિદ્ધ થયું “ તેનો વાદ ” એમ પુનરુક્તિ અધ્યાયની સમાપ્તિનું સૂચન કરનાર છે. ૨-૪-૨૨

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત અણુસાધ્યના દ્વિતીય અધ્યાયનો અનુર્થ પાદ સમાપ્ત.

મૂં ૨૨—જેવું આન ખાય તેવું મન થાય છે એવું નરે બ્રહ્મએ છીએ. સરખાવો શુદ્ધાત્મી કહેવન “ અમ ત્વેઽઔકાર ” (૦) મન વગેરે અન્નાદિથી કાર્યને યોગ્ય બનાવાય છે. તેથી આ વાદ ગૌણ છે. માટે મન વગેરે ભૌતિક નથી પણ અન્ય તત્ત્વો છે એવું મિદ્ થયું. (૩) મૂલના અન્નને “ તદ્વાદઃ ” જે વખત મૂલવાનુ કારણ એ છે કે તેથી આ અધ્યાયની પૂર્ણાનુત્તર થઈ એવું સૂચવાય છે.

पुष्टिसंप्रदायसाहित्योत्तेजक गोलोकवासी भगवद्धर्मपरायण

शेठ चीमनलाल मोतीलाल.

(शामल बहेचरवाला) वडोदरा.

છે. તેમાંનો જે ઘણોજ સ્થૂલ પદાર્થ તે મૂલ્ય બને છે. જે મધ્યમ છે તે લોહી બને છે. જે ઘણોજ સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે પ્રાણરૂપે થાય છે. તેનો જે ઘણોજ સ્થૂલ પદાર્થ છે તે હાડકા બને છે. જે મધ્યમ છે તે મજ્જા થાય છે. જે ઘણોજ સૂક્ષ્મ છે તે વાણી બને છે. હે ભાઈ ! મન અન્નમય છે. પ્રાણ જલમય છે, અને વાક તેજોમય છે. ” (છાં. ૬-૧-૧) ત્યાં સંશય છે કે વાક-પ્રાણ અને મન ભૌતિક છે ? અથવા સ્વતંત્ર છે ! “ એમમામાંથી પ્રાણ, મન અને સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. (મું. ૨-૧-૩) એમ શ્રુતિમાં વિપ્રતિપેદ્યથી સંશય છે. ત્રિવૃત્કરણના પ્રસંગથી કહેલી આશંકાનું નિરાકરણ કરે છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે. માંસાદિ ભૌમ છે—પુરીપમાંસાદિ તેજ, જલ અન્નની પ્રકૃતિ-વાળું છે. શાથી ? શબ્દથી. “ અન્નનું લોચન કર્યું ” વગેરે શ્રુતિથી નિઃસંદિગ્ધ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. જે એમ હોય તો તેથી શું ? તે કહે છે. વાણીમાં શુદ્ધતા હોવાથી સંદેહ નથી. ઇતર-મન અને પ્રાણ પણ શબ્દ પ્રમાણે ભૌતિક છે. ઉદગમશ્રુતિ તો સ્તુતિ તરીકે અનુવાદવાળી બનશે, કારણકે ઉપપાદક શ્રુતિનો ખાધ છે. માટે મન વગેરે ભૌતિકજ છે જે એમ હોય તો, ૨-૪-૨૧.

હેવાય છે—

વેશેષ્યાન્નુત્તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨-૪-૨૨ ॥

વેશેષ્યથી તે વાદ ગૌણ છે.

અન્નાદિથી વિશેષ (લેહ) છે. મન વગેરે બરાબર કાર્યને યોગ્ય બને છે. તથા નેદર્શનથી તથા ઉપાદાનથી. માટે વેશેષ્યના હેતુથી અન્નમયત્વ વગેરેનો વાદ છે.

શી રીતે આ સમબળયું ? વેશેષ્યથી ગૌણવાદ કહેવાય છે.

પ્રાણજ સર્વ અન્નના અત્તા છે એમ નિર્દેશ છે. તે કેવી રીતે તેના પરિણામનું કાર્ય બને. વાક વગેરે પણ ત્યાં અન્ન માટે અનુપ્રવિષ્ટ છે. સહિમાં પ્રથમથી ભુત્તી રીતે નિર્દેશ છે. તેથી મન વગેરે ભૌતિક નથી. પણ અન્ય તત્ત્વો છે એમ સિદ્ધ થયું. “ તેનો વાદ ” એમ પુનરુક્તિ અધ્યાયની સમાપ્તિનું સચન કરનાર છે. ૨-૪-૨૨

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસભટ્ટાનુવર્તિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત આયુર્વિદ્યાધ્યાયના દ્વિતીય અધ્યાયનો અનુર્થ પાદ સમાપ્ત.

મું ૨૨—જેમું અન્ન ખાય તેમું મન થાય છે એવું નરે બોધ્યે છીએ. સરખાવો મુગ્ધરાતી કહેવન “ અધ તેવો ઓડકાર ” (૨) મન વગેરે અન્નાદિથી કાર્યને યોગ્ય બનાવાય છે. તેથી આ વાદ ગૌણ છે. માટે મન વગેરે ભૌતિક નથી પણ અન્ય તત્ત્વો છે એવું સિદ્ધ થયું. (૩) મનના અન્ને “ તદ્વાદઃ ” જે વખત મૂડવાનું કારણ એ છે કે નેધો આ અધ્યાયની પૂર્ણાંતની ઘડી એવું સૂચવાય છે.

ચતુર્થ પાઠ. વિવેચન.

અધિકારણ ૧

ગયા પાઠમા જનના અગ્રણુ નવુન કયુ હતુ હને ગરીબ માથે જે પ્રાણુ રંગે રહે છે તેના વિનાર માટે આ પાઠનો પ્રાગલ કથો છે જેવીરીતે જનની ઉત્કાન્તિ, ગતિ તથા આગતિ હાય છે તેમ પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો ગમેરેને પણ હેાય છે તેમના યોગે પણ જનની માનવ છે જનમા આનન્દમાનવ રાનો નિગેભાવ છે જડ પ્રાણોન્દ્રિયોમા ચિત્ત-અગ્રણુ પણ નિગેધાન છે તે જણાવનાને માટે અહિયા તેમનુ નિગેધણુ જુદુ કયુ છે જેમ જનમા જ્ઞાનો વ્યપદેશ હતો તેમ પ્રાણમા નથી એમ કહી શકાય નહિ ને જડમા પ્રાણુ જ્ઞાનો ઉપાસના વિગેની શ્રુતિ છે એટલે પ્રાણુદિમા જ્ઞાનો વ્યપદેશ છે

પૂર્વપક્ષી—પ્રાણુની ઉત્કાન્તિ ગમેરે કી છે તે મુખ્યરીતે નહિ પણ ગાણુ રીતે

સિદ્ધાન્તી—ના ત્યા ગાણુની મહાનના નથી એક શ્રુતિ જન રીતે મુખ્યરીતે અથ જણાવે છે અને પ્રાણુ વિર ગાણુ રીતે અર્થ જણાવે છે એમ કહેવુ ખોટુ છે જે જનની ઉત્કાન્તિ, ગતિ તથા આગતિનો અર્થ મુખ્યગતિથી હેાય તો પ્રાણુની ઉત્કાન્તિ ગમેરેનો અર્થ પણ મુખ્યગતિથી હેાયો જેઠાએ એક શ્રુતિમાથી મે લિખ દત્તિઓના અર્થ નીકળી ગઈ નહિ

૫મી પ્રાણુદિની ગ્થિતિ મૃદિની પહેલા પણ હતી આથી તેઓ નિત્ય છે આને માટે શ્રુ ૨-૨-૩ નુ પ્રમાણુ આપી શકાય તે શ્રુતિ પ્રમાણે અમત કહેતા જડ પણ મૃદિ પૂર્વે હતુ આ જડજનની ગ્થિતિ ચિત્કાત પર્યન્ત છે માટે પ્રાણુદિની ઉત્કાન્તિ ગમેરે મભવે છે અહિયા પ્રાણુને પણ વચાગમા અધિક કલા છે

પૂર્વપક્ષી—જ ૧-૨-૧મા મૃદિપૂર્વે મત હતુ તેમ કયુ છે તો તમે આપેલી શ્રુતિ માથે આનો નિગેધ જણાય છે

સિદ્ધાન્તી—ના, અહિયા અગ્રણુપતિનો નિગેધ કરનામા આવે છે ઉત્કાન્તિ નહિ ઉત્કાન્તિ પૂર્વે સતજ હતુ ૫મી શ્રુ ૨-૧-૩ની શ્રુતિ જણાવે છે કે તે જ્ઞાનાથી પ્રાણ, મન તથા સદગી ઇન્દ્રિયો તેમાથી ઉત્કાન્તિ પામ્યા છે જેમ અગ્રિમાથી નિગ્રનિગેધ વ્યવચરણ પામે જે તેમ જન જ્ઞાનાથી વ્યવચરણ પામે છે તેવી રીતે પ્રાણુદિ વિગે અહિયા કથન કર્યુ છે તે ૨-૩ પ્રમાણે મન તે પૂર્વરૂપ છે અને શક્તિ પગીનુ ૩૫ છે વાક એ વેદાત્મક છે આ વેદો નિત્ય હેવાથી તેમની પૂર્વે આવેલુ મન પણ નિત્ય હેલુ જેઠાએ પ્રાણુદિ જનની સમાન છે તે માનવાનુ બીજુ પણ કારણ છે શ્રુ ૪-૪-૨ મા ચતુ, નાસિકા, જઠરા, કર્ણ, મન તથા, અને પ્રાણ એ સાતની ગતિનુ વર્ણન કર્યુ છે આ સાતની ગતિ કરતા જનની અન્દર એક લાવ પામે છે જનમા એક લાવ પામે છે ત્યારે તે તે ઇન્દ્રિયોનુ કાર્ય જુદુ દેખાતુ નથી માટે તેમની ગતિ કરતા જનની ગતિ વિગેર છે, તે સિવાય પ્રાણુદિનુ યોગક્ષેમ જન અમાન હેવાથી, તે જનુત્કા છે ૫મી શ્રુ ૧-૧-૧-૧મા ઉપાખ્યાનોમા ચતુ વમેરેને દેવતા કલા છે, અને દેવતારૂપે તેમનો સનાદ કરેલો છે તેથી પણ તે જડ નથી પણ ચેતન હુય છે જન હુય છે એમ સમજાય છે

(આ સૂત્રને કેટલાક પક્ષીના સૂત્રના પૂર્વપક્ષ તરીકે ગોઠે છે તે આ પ્રમાણે છે)

પૂર્વપક્ષી—શ્રુ ૨-૧-૮ પ્રમાણે પ્રાણોની મહ્યા '૭' છે તે મ ૫-૧-૭-૧મા તથા શ્રુ ૩-૯૪ જન તથા દશ મહ્યા આપી છે તો આમા ખરે શુ સમજવુ ? અમને તો વિચાર કળા પ્રાણુ સાત

† અહિયા પ્રાણુનો અર્થ ઇન્દ્રિયોનાનો :

દેાય એવું સમજાય છે. કારણકે ગુતિમાં ક્રકા માનની ગતિજ સંલગ્નાય છે. મુ. ૨-૧-૮ માં માત પ્રાણો ગતિ કરે છે એમ કહે છે, એટલેજ નહિ પણ તેનું વિશેષ કારણ આપે છે કે જીવની ઉત્ક્રાન્તિ વળતે માતનીજ વિશેષ કરવામાં આવ્યો છે.

અધિકરણ ૨.

સિદ્ધાન્તી—પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો સાત નહિ પણ અગિઆજ છે. ઉપરના સાત ઉપરાંત હાથ, પગ, પાસુ અને ઉપગ્રથી પણ ઇન્દ્રિયો તરીકે ગણના કરવામાં આવી છે (પ્ર. ૪-૮) એટલે પ્રાણાદિ કુલ “૧૧” છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો સાત નથી પણ અગીઆર છે. જેઓ ચક્ષુ વગેરેને સાત ગણાવે છે. તેઓ તેનું પ્રાધાન્ય સૂચવવાના અભિપ્રાયથી તેમ કહે છે. આઠ સંખ્યા બન્ધકત્વ સૂચવવાને (મુ. ૨-૧-૮) નવ સંખ્યા દેહના નવદારો સૂચવવાને કહે છે (ત. સં. ૫-૧-૭-૧) અને દશ સંખ્યા કેવલદારની સૂચના માટે છે. આમ જુદા જુદા અભિપ્રાયથી તેની સંખ્યા કહેવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે ઇન્દ્રિયો અગિઆર છે.

અધિકરણ ૩.

આ પ્રાણોનું પ્રમાણ આજુ નેવડું છે તેમનામાં ગતિ હોવાથી, તેમની નિત્યતા અણુત્વ વગર સિદ્ધ થતી નથી.

અધિકરણ ૪.

મુખ્ય પ્રાણ તે નિત્ય ગતિવાળો તથા અણુ છે. જ ૮-૭-૧૭માં અનનાત્મક-પ્રાણની સત્તા માથી પહેલી કહી છે

પૂર્વપક્ષી—પ્રાણ અને વાયુ એકજ છે. વળી વાયુના પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એવા પાંચ ભેદો છે જુ. ૧-૫-૩ માં વાયુની આ ગણના આપી છે. માટે મુખ્ય પ્રાણ એટલે વાયુ છે, તે ઇન્દ્રિયોની વાગ્દત્વિદી ક્રિયારૂપ છે

મુખ્ય પ્રાણ વાયુ અથવા ક્રિયા નથી.

સિદ્ધાન્તી—ના, મુ. ૨-૧-૩ માં પ્રાણ, મન તથા સંધર્મો ઇન્દ્રિયો, પંચબ્રહ્મો (પૂર્ણ, આકાશ, વાયુ, તેજ અને જલ) વગેરેની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી કદી છે. તે શ્રુતિમાં પ્રાણ તથા વાયુ જુદા કલ્યા છે. માટે મુખ્ય પ્રાણ એટલે વાયુ અગર ક્રિયા નથી.

આધિકરણ ૫

આ પ્રાણ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયની માફક અમ્બનન્ત્ર છે. સુખ વાગામ્મિ પ્રાણ એકબેજ મૃત્યુથી અનામ છે એવી શ્રુતિ છે ખરી, તો પણ તેમાં પ્રાણને સ્વતન્ત્ર કદી શકાય નહિ. ઉદાહરણ ચક્ષુ વગેરેની માથે તેનું પણ શાસન છે. વળી જેમ ઇન્દ્રિયોનો મંથન કરીને તેના ઉપર વિજય મેળવે છે, તેમ પ્રાણને પણ રન્ધિતે યોગીઓ તેના ઉપર વિજય મેળવે છે માટે પણ આ પ્રાણ મ્બનન્ત્ર નથી.

પૂર્વપક્ષી—પ્રાણ એ જીવનું કરણ છે એમ માનવામાં કંઈ હરકત છે? કરણ વૃત્તિઓ કુલે ૧૧ છે મનની ૧૧ વૃત્તિઓ છે એમ ભા. ૫-૧૧-૬ માં વાક્ય આવે છે. તેમાં પ્રાણની પણ ગણના કરવી.

પ્રાણ અધિકરણ છતાં કાર્ય કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, પ્રાણ કરણ નથી કણ્ણ સિં એવા નિયમ છે કે તે વ્યાપારવાળું છે. અન્ય ઉપકારક કેવલ કાર્યનીજ અપેક્ષા કરે છે વ્યાપારની નહિ, તોપણ પ્ર. ૨-૪માં જે કાર્ય જણાવ્યું છે

તે પ્રાણની શરીરની ગિચ્છિતા વક્ષસ્પર્શ પ્રાણના કાર્યને દેખાડે છે, અર્થાત્ પ્રાણ કરણ નથી તોપણ તે કાર્ય કરે છે. ભક્ષે ધન્વિયોની માફક તેનામાં વ્યાપાર નહોતો.

પૂર્વપક્ષી—વ્યાપાર વગર પ્રાણનું ઉપકારિત સંભવનું નથી.

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિમાં પ્રાણની પાંચ વૃત્તિઓ કહી છે. પ્ર. ૨-૩માં કહે છે કે “પૂર્ણ (પ્રાણ) આ આ આત્માના પાંચ રીતે વિભાગ કરીને આ બાહ્યનું અવદંભન કરીને ધારણ કરે છે.” જેમ કાર્ત્તવેયી ૧૧ વૃત્તિઓ સ્વરૂપથી છે. તે પ્રમાણે પ્રાણની પણ વૃત્તિઓ છે. પ્રાણ પોતાનું કાર્ય કરવાને પોતાના પાંચ વિભાગ બનાવે છે, અને પછીથી પોતાનું કામ કરે છે માટે તમે કહેશો હોય લાગતો નથી. આસન્ય પ્રાણ પણ આણ છે જોકે જ્યાં પ્રાણોનું પરિણામ આવ્યું છે તે દમણાંજ અમે તમને કહ્યું છે. જતાં મુખ્ય પ્રાણ પોતાનું કાર્ય કરવાને પોતાના પાંચ વિભાગ કરે છે એવી શ્રુતિ અમે તમને કહી. તેથી કદાચ તમને સંશય રહે કે મુખ્ય પ્રાણજ આણુ દર્શો, તેથી તેનું નિવારણ કરવાને અહિંયાં ફરીથી કહીએ છીએ કે ફક્ત મુખ્ય પ્રાણજ નહિ પણ આસન્ય પ્રાણ પણ આવ્યું છે. એટલુંજ નહિ. પણ ઉપર જણાવેલા બીજા ધર્મો પણ તેમાં છે.

(સાર)—આ અધિકરણમાં પ્રાણ વિશે ચિચાર કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) યજ્ઞઃ વગેરેની માફક પ્રાણ પણ સ્વનન્ત્ર છે. જેમ ધન્વિયોના સંયમદ્વારા વિભવ કરવામાં આવે છે તેમ પ્રાણનો પણ શોષ કરીને યાગીઓ તેના ઉપર વિભવ ગ્રેણે છે માટે તે સ્વનન્ત્ર નથી.
- (૨) પ્રાણ જે કે કરણ નથી જતા તેના વ્યાપારની અપેક્ષા રૂપી હોય નથી. જે કરણ છે તે વ્યાપાર-વાણું છે એવો નિયમ છે. પ્રાણ કરણ નથી તેથી તેમાં વ્યાપાર નથી તોપણ તેનું કાર્ય છે.
- (૩) મનની જેમ અગિઆર વૃત્તિઓ છે તેમ પ્રાણની પાંચ વૃત્તિઓ છે. પ્ર. ૨-૩માં આ વૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે તે કાર્ય કરવાને પ્રાણ પોતાના પાંચ ભાગ કરે છે.
- (૪) જેમ મુખ્ય પ્રાણ ઉત્ક્રાન્તિ વગેરે ધર્મવાળો છે તથા આવ્યું છે તેમ આસન્ય પ્રાણ પણ તેવો છે.

અધિકરણ ૬.

પૂર્વપક્ષી—વાક વગેરે ધન્વિયો પોતાનું કાર્ય કરે છે તે જીવના અધિધાન તથા ભગવાનની પ્રેરણાથી સ્વતઃ કરે છે કે તે તે ધન્વિયોના અધિધાતા દેવતાઓની પ્રેરણાથી કરે છે ? અમે તો સ્વતઃ ધન્વિયોની પ્રજ્ઞિ માનીએ છીએ, દેવતાઓ યજ્ઞ નહિ. દેવતાઓનું વિશેષ કાર્ય ત્યાં નથી.

સિદ્ધાન્તી—તેમ નથી. દેવતાઓના અધિધાનથીજ ધન્વિયો પ્રગતિ કરે છે. તે વિશે શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે “અગ્નિ એ વાણી રૂપ યજ્ઞને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો” (અ. ૨-૪) આ શ્રુતિથી ધન્વિયો પોતાના અધિધાતા દેવતાની પ્રેરણાથી વ્યાપાર કરે છે એમ સમજાય છે. ભા. સ્કંધ ૨-૧૦-૮માં કહ્યું છે કે જે આ આધ્યાત્મિક પુરુષ છે તેજ આધિદેવિક છે. આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિકનો દ્વિધાભાવ પણ તે પુરુષમાંથી છે અને તે આધિભૌતિક કહેવાય છે. જેમ પુરુષમાં સ્વરૂપો કલા છે તેનીજ રીતે ધન્વિયના છે. મુખાદિથી નિર્બેદ પછીજ ધન્વિય અને દેવતાનો નિર્બેદ શ્રુતિમાં કલા છે. વાગાદિમાં પણ તથ્ય રૂપો છે, જો તે તથ્ય રૂપો ન માનો તો પછી એકજ શરીરમાં ઉપક્રીણુ ગ્રથેલાંની અન્ય શરીરમાં ઉત્પત્તિ ન થાય. માટે વાગાદિમાં તથ્ય રૂપ માનો તોજ તે પ્રમાણે બને. વળી જેમ માનો તોજ અગ્નિ દેવતારૂપે અનેકરૂપે થવાને સામર્થ્ય ધારણ કરીને વાણીરૂપ યજ્ઞને સર્વત્ર પ્રવેશ કરી શકે. તે અગ્નિ વગેરે (દેવતારૂપે) ચેતન છે, ભગવાનના અંશ છે. તેમાં આનન્દનું તિરોધાન છે. તથા સામર્થ્યથી સુક્ત છે. વળી તેમનાં આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક રૂપ એક હોવાથી વદન વગેરે ધન્વિયના વ્યાપાર માટે તેમને કે

જેવ કલા છે.

પૂર્વપક્ષી—ઇન્દ્રિયોમાં દેવતાઓનું સાન્નિધ્ય તમે કહ્યું પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિમાં આત્મામાંથી આકાશાદિ પંચભૂતો વગેરેની ઉત્પત્તિ કહી છે પણ તેમાં દેવતાઓના ઉદ્દગમ વિષે કંઈપણ કહેવામાં આવ્યું નથી.

સિદ્ધાન્તી—દેવતાઓનો ઉદ્દગમ ત્યાં સાક્ષાત્ જણાવ્યો નહોત્ય તેપણુ અન્ય રીતે જણાવેલો છે. તે વર્ણનમાં ફક્ત આધિદેવિક રૂપ જણાવ્યા નથી પણ તે દેવતાનાં આધ્યાત્મિક રૂપ કહ્યાં છે, પણ ખરી રીતે તો ઉભય પ્રકારનાં રૂપ એકજ છે એમા કાઠપણુ ભેદ નથી.

પૂર્વપક્ષી—તેનું કંઈ પ્રમાણ ?

સિદ્ધાન્તી—મુ. ૨-૧-૩માં આત્મામાંથી પ્રાણુ તથા વાગાદિ વગેરેની ઉત્પત્તિ કહી છે. આ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોના આધ્યાત્મિક રૂપનું કથન છે. તેમના અધિષ્ઠાના દેવતાઓનું વર્ણન નથી. પણ આધિદેવિકરીતે કહેણું વર્ણન અને આધ્યાત્મિકરીતે કરેલા વર્ણનમા કાઠપણુ ભેદ નથી. ને ભેદ છે તે માત્ર વર્ણનની રીતિમાં છે. એથી અર્થમાં ભેદ હોય તેનું કંઈ નથી. માટે વાગાદિ ઇન્દ્રિયો જીવના અધિષ્ઠાનથી નહિ પણ પોતાના અધિષ્ઠાના દેવતાઓની પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે.

અધિકરણ ૭.

પૂર્વપક્ષી—વાગાદિ તેમના અધિષ્ઠાના અગ્નિ વગેરે દેવતાની પ્રેરણાથી પોતાનું કાર્ય કરે છે એમ તમે કહ્યું. અમને તેમાં સંશય થાય છે કે આ કાર્ય સ્વતઃ થાય છે એટલે વાગાદિ ઇન્દ્રિયોજ કરે છે કે તેમના અધિષ્ઠાતા અન્યદેવતાઓ પણ કરે છે ? અર્થાત્ કેવલ અગ્નિના અધિષ્ઠાતા કરે છે એમ કહેતા હો તો (એટલે બીજી રીતે, ઇન્દ્રિયો એકથી નહિ, પણ તેમના દેવતાઓ પણ) તે અગ્નિના પણ નિયામક બીજો હોવા જોઈએ. તે બીજાનો પણ નિયામક ત્રીજો હોવા જોઈએ એવી કલ્પના કરતાં અનવરણા દોષ લાગે. એટલુંજ નહિ પણ તેથી તે દેવતાઓ જાતે કંઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી. આથી તેમના દેવતાત્વને પણ વિષાદ થાય છે. માટેજ અમે એમ કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયોને પોતાના વ્યાપાર માટે તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની પ્રેરણાની જરૂર નથી. તેઓ જાતેજ વ્યાપારશીલ હોય છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ પ્રાણુ સહિત વાગાદિનું અધિષ્ઠાન થાય છે. મુ. ૧-૩-૧૨ માં, " તે આ અગ્નિપર (પ્રાણુ)થી અતિકાન્ત દીપે છે " તેમાં અગ્નિ પ્રાણુ સહિત કહ્યો છે. વળી મુ. ૧-૩-૨ માં અગ્નિને અધિષ્ઠાતા કહ્યો છે તે દેવતાઓના પ્રતિબંધક અસ્તરનું અતિક્રમણ કરીને સ્વર્ગશોકમા જવાની તેમની ઇચ્છા થઈ પણ સ્વર્ગ તો યત્થથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—પ્રાણુસહિત અગ્નિ વગેરે જે વાગાદિના અધિષ્ઠાતા હોય તો તે અધિષ્ઠાતાજ ન બને.

સિદ્ધાન્તી—અગ્નિ વગેરેના પ્રાણુ સાથેના સંબંધ નિત્ય છે. આમ હોવાથી તે સર્વદા અધિષ્ઠાતા બને છે. પ્રાણુની સદાપથીજ ઉચિત વચ્ચેના હિદ્દગમ થાય છે. માટે વાગાદિ કરણોના અગ્નિ વગેરે અધિષ્ઠાતા છે. તેમની પ્રેરણાથી ઇન્દ્રિયો પોતાના વ્યાપાર કરે છે. પણ તે વ્યાપારનું ફળ જીવને ભોગવવું પડે છે. લોકમાં જેમ શેઠનો નોકર જે કંઈ કાર્ય કરે છે તે શેઠને માટે હોવાથી તેના કામનું ફળ શેઠ ભોગવે છે તે ન્યાયે ઇન્દ્રિયો જે કંઈ કાર્ય કરે છે તેનું ફળ જીવ ભોગવે છે. ફળ ભોગવના પૂરોજી જીવનો ઇન્દ્રિયો સાથેના સંબંધ છે. પણ તેમનું જ્ઞાન જ્ઞાન વ્યાપારમાં નિયમન કરવાને માટે જીવનું આસન નથી. પણ અગ્નિ વગેરે દેવતાનું છે.

ન્યાયથી જીવમાંથી પણ સામર્થ્યને લધિ નામ તથા રૂપની વ્યાપ્તિ સંભવે છે. જેમ કુંભકારમાંથી ઘટા-
દિના નામ તથા રૂપનો ઉદય છે તેમ; તો પણ ત્રિગુણરૂપની સાથે જ પ્રથમ નામ તથા રૂપની વ્યાપ્તિ-
તિનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે મમયે જીવને શરીરનો સંબંધજ હોતો નથી. માટે જીવો નામ
રૂપના કર્તા છે એમ કહી સકાય જ નહિ. શરીર સંબંધ પછીજ તેનું (જીવનું) બાલ કિશોર કાર્તવ્ય
આપણે જોઈએ છીએ. તેવીજ રીતે ત્રિગુણરૂપ વખતે દિરામ્યમર્મની પણ ઉત્પત્તિ નથી. તેથી નામ
રૂપની વ્યાપ્તિ તેનાથી પણ સંભવતી નથી.

અધિકરણ ૧૦.

પૂર્વપક્ષી—જા. ૬-૫-૧ ની શ્રુતિમાં વાક-પ્રાણ 'તથા મન ભૌતિક' છે એમ સમગ્રય છે અને
શ્રુ. ૨-૧-૩ ની શ્રુતિ પ્રમાણે તે ભૌતિક નહિ પણ સ્વતંત્ર છે, કારણકે પ્રાણ મન, તથા ઇન્દ્રિયો
આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. આ બે શ્રુતિઓમાં વાક-પ્રાણ તથા મન વિશે જુદા જુદા વિચારો છે.
આમાં જા. ૬-૫-૧ ની શ્રુતિનું કથન અમને 'વાચ્ચિક' લાગે છે. ત્યાં એવું કહે છે કે પુરુષ જે અમ
ખાપ છે તેની ત્રણ પ્રક્રિયાઓ થાય છે. જે સ્વૈચ્છતમ ધાતુ છે તે તેનું પુરિષ થાય છે, જે અધ્યમ છે તે
તેનું માંસ બને છે, જે અણુતમ છે તે તેનું મન થાય છે. તેજ પ્રમાણે જે જડ આપણે પાંચે છીએ તેનું
પણ ત્રણ પ્રકારે વિધાન છે. તે જલની સ્વૈચ્છતમ ધાતુ તે મૂલ બને છે, મધ્યમનું લોહી થાય છે અને
અણુતમનો પ્રાણ થાય છે. તેજ પ્રમાણે તેજનું અસન કરવાથી સ્વૈચ્છતમ ધાતુનાં અરિય, મધ્યમની
મજ્જા અને અણુતમની વાક થાય છે. જા. ૬-૫-૧ માં આ બાબતનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં
મનને અનમય, પ્રાણને જલમય અને વાકને તેજમય કહી છે. એટલે આ વર્ણનથી વાક-મન તથા
પ્રાણ એ ભૌતિક છે એમ નક્કી સમગ્રય છે. મુશ્કેલ શ્રુતિમાં જે પ્રાણાદિના ઉદયમ વિશે કશું છે
તે ફક્ત અલ્પની રૂપિતે માટે જ છે.

સિદ્ધાન્તી—અજ્ઞાદિની માત્રક મન-પ્રાણ તથા વાક ભૌતિક તથા અજ્ઞાદિ કરતા પણ તેમનામાં
વિશેષ છે. માટેજ મન વગેરેમાં અલ વગેરેનો વાદ કર્યો છે. જેનું અમ સાક્ષ્ય ખાપ છે તેવું તેનું મન
થાય છે. સંજ્ઞિની શરૂઆતમાં પ્રથમ વાગાદિ હોવા છતાં પણ અન્ન ભોજ માટે તેમનો ત્યાં પ્રવેશ છે.
અન્નાદિથી જ મન કાર્ય બરાબર કરી શકે છે એટલું જ છે. તેથી કંઈ તે અન્નાદિની વૃત્ત જુનનું
નથી. માટે મન વગેરે ભૌતિક કહી સકાય નહિ.

પાદાપર્યાહાર.

આ પાદમાં પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ઉત્ક્રાન્તિ વગેરેનો વિચાર કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) જેમ જીવે ઉત્ક્રાન્તિ વગેરે ધર્મવાળો છે તેમ પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો પણ છે.
- (૨) પ્રાણાદિ માદૃતી પૂર્વે પણ દત્તા માટે તેઓ નિત્ય છે.
- (૩) ઇન્દ્રિયો સાન નહિ પણ અગીઆર છે.
- (૪) તેઓ અણુ પરિમાણવાળાં છે.
- (૫) મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુપરિમાણ તથા અનિર્માલ છે. તે પ્રાણ વાણ અથવા કિયા નથી.
- (૬) તે વાણ વગેરેની માફક પ્રાણ પણ અસ્વતંત્ર છે.
- (૭) તે કરણ નથી, છતાં તે પોતાનું કાર્ય કરે છે.
- (૮) પ્રાણની પણ પાંચ શ્રુતિઓ છે.
- (૯) જેમ મુખ્ય પ્રાણ અણુ છે તેમ તેની તત્ત્વગત આનન્દ પણ અણુજ મમજનો.
- (૧૦) વાગાદિ ભૌત્યો તેમના અવિગતા અગ્નિ નેમનો પ્રેમ્યાથી પોતાના આપાદ કરે છે.

ઇન્દ્રિય વિચાર.

અધિકરણ ૮.

પૂર્વપક્ષી—ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારના આધાર પ્રાણ ઉપર છે. તેથી તેને માટે પ્રાણ શબ્દ પણ વપરાય છે તો ઇન્દ્રિયોને પ્રાણની શ્રતિ માનવી કે તેનાથી નફન બિન માનવા ? અમે તો તેને પ્રાણની શ્રતિએ જ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—ના, ઇન્દ્રિયોને પ્રાણની શ્રતિએ કહી શક્યો નહિ. કારણકે ઇન્દ્રિયો પ્રાણથી જૂદા છે એવો પૃથક વ્યવહેાર છે. સુ. ૨-૧-૩ માં “આ આત્મામાંથી પ્રાણ મન તથા ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે” એમ કહ્યું છે. અહિં આ પ્રાણની સાથે ઇન્દ્રિય શબ્દનો જુદો પ્રયોગ છે. આથી ઇન્દ્રિયોને પ્રાણની શ્રતિએ આપણે કહી પણ કહી શકીશું નહિ.

પૂર્વપક્ષી—તો પણ “ઇન્દ્રિયો” શબ્દને બદલે કેટલીક જગ્યાએ “પ્રાણ” શબ્દનો પ્રયોગ શાથી કર્યો છે ?

સિદ્ધાન્તી—ભલે પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો પણ એથી એ ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ એક નથી પણ તે જુદા જુદા છે કારણકે ઉપરની શ્રુતિથી અમે તે બંનેનો જુદો જુદો વ્યવહેાર કર્યો જણાવ્યો છે

પૂર્વપક્ષી—તે જુદા શબ્દના વ્યવહેારથી પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચેનો ભેદ છે એમ કહેતા હો તો પછી પ્રાણ અને આમન્યમા પણ ભેદ છે એમ માનવું પડશે કારણકે આમન્યનો પ્રાણથી જુદો વ્યવહેાર કર્યો છે

સિદ્ધાન્તી—હા, પ્રાણમા અને આમન્યમા ભેદ છે પણ તે જેવો ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણમા છે તેવી રીતનો નહિ. આમન્ય વગેરે મુખ્ય પ્રાણની શ્રતિ છે, અને તે શ્રતિ તે તે કાર્ય પરત્વે છે. આથી મુખ્ય પ્રાણથી આમન્યનો કાર્ય પરત્વે ભેદ દેખાડવો હોય ત્યારે જ આમન્યનો જુદો વ્યવહેાર કરવામા આવે છે. પણ મુખ્ય પ્રાણથી આમન્ય તત્ત્વ તરીકે જુદો નથી.

જે કે બુ. ૪-૪-૨ માં ઇન્દ્રિયોના અર્થમા પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ છે તો પણ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય વચ્ચેનો ભેદ અનેક શ્રુતિઓમાં દેખાડ્યો છે માટે તે બે એક નથી. પણ જુદા જુદા છે.

પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનું ધેવક્ષ્ય પણ તેવામા આવે છે વાગાર્થ બ્યારે સહ જાય છે ત્યારે પ્રાણ જાય છે તેવું એક રથો શ્રુતિમા કહ્યું છે આ રીતે ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ વચ્ચે ભેદ છે. વળી બીજો, ભેદ સ્વામિ સેવકભાવથી જણાવાય છે. પ્રાણ એ સ્વામી છે અને ઇન્દ્રિયો મેવક છે.

અધિકરણ ૯.

પૂર્વપક્ષી—તમે જૂત અને ભૌતિક પદાર્થોની મર્યાદા પર અલક્ષી છે એમ જણાવ્યું પણ નામ રૂપ પણ તે અલક્ષમાંથી થાય છે કે કેમ તે વિષે અમને નાહ છે ? ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેમને ઘટ, પદ વગેરે નામોની સંગા આપવામા આવે છે તે જીવો તરફથી છે, કે અલક્ષ તરફથી ? અમારે તો માનવું એ છે કે પદાર્થોના નામ તથા રૂપ જીવોને લીધે છે. કાળજા તરીકે ઘટ પદાર્થના રૂપનું નિર્મોલુ કુંભાર કરે છે, તેમ તે ઘટ તથા થના લોકો તેને ઘટ નામથી ઓળખે છે. આથી ભૌતિક પદાર્થોના નામ તથા રૂપો જીવો તરફથી આપવામા આવે છે. આથી જે શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે નામ અને રૂપનું વ્યાકરણ (છટા પાડવું તે) અલક્ષ કરે છે તે માની શકાય નથી. ઘટાંત્રી માટેક સ્વાયત્ત જંગમમા મયુરાદિનીસંગા તથા તેમના રૂપ દિરખ્યગર્ભરૂપ જીવમાંથી છે.

સિદ્ધાન્તી—નામ રૂપના કગનાર પગમાત્રા છે. બુ. ૬-૩-૭ માં તેને ત્રિવલ્કલો કહ્યા છે. તે ત્રિવલ્કલો પરમાત્માએ દક્ષા કરી કે આ જીવ આત્માથી પ્રવેશ કરીને નામ તથા રૂપની વ્યાપ્તિ રૂપમાત્માની દક્ષા પ્રમાણે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા, અને તેમને નામ તથા રૂપ અપોવા. જે કે સો

ન્યાયથી જીવમાંથી પણ સામર્થ્યને કીધે નામ તથા રૂપની વ્યાકૃતિ સંભવે છે. જેમ કુંભકારમાંથી ઘટા-
દિના નામ તથા રૂપનો ઉદગમ છે તેમ; તે પણ ત્રિવૃત્કરણની સાથે જ પ્રથમ નામ તથા રૂપની વ્યાકૃ-
તિનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે સમયે જીવને શરીરનો સંબંધ જ હોતો નથી. માટે જીવે નામ
રૂપના કર્તા છે એમ કહી શકાય જ નહિ. શરીર સંબંધ પછીજ તેનું (જીવનું) બાહ્ય ક્રિયામાં કર્તૃત્વ
આપણે જોઈએ છીએ. તેવીજ રીતે ત્રિવૃત્કરણ વખતે હિરાણ્યગર્ભની પણ ઉત્પત્તિ નથી. તેથી નામ
રૂપની વ્યાકૃતિ તેનાથી પણ સંભવતી નથી.

અધિકરણ ૧૦.

પૂર્વપક્ષી—અં. ૬-૫-૧ ની શ્રુતિમાં વાક-પ્રાણ તથા મન લૌકિક છે એમ સમજાય છે અને
મું. ૨-૧-૩ ની શ્રુતિ પ્રમાણે તે લૌકિક નહિ પણ અસ્તન્ત્ર છે, કારણકે પ્રાણ મન, તથા ઇન્દ્રિયો
આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. આ બે શ્રુતિઓમાં વાક-પ્રાણ તથા મન વિગેરે જુદા જુદા વિચારો છે.
આમાં અં. ૬-૫-૧ ની શ્રુતિનું કથન અમને વાસ્તવિક લાગે છે. ત્યાં એવું કહે છે કે પુરુષ જે અમ
ખાય છે તેની ત્રણ પ્રક્રિયાઓ થાય છે. જે સ્થૂણતમ ધાતુ છે તે તેનું પુરિષ થાય છે, જે મધ્યમ છે તે
તેનું માંસ બને છે. જે અણુતમ છે તે તેનું મન થાય છે. તેજ પ્રમાણે જે જલ આપણે પીએ છીએ તેનું
પણ ત્રણ પ્રકારે વિધાન છે. તે જલની સ્થૂણતમ ધાતુ તે મન બને છે, મધ્યમનું લોહી થાય છે અને
અણુતમનો પ્રાણ થાય છે. તેજ પ્રમાણે તેજનું અસન કરવાથી સ્થૂણતમ ધાતુનાં અદિષ્ય, મધ્યમની
મજ્જા અને અણુતમની વાક થાય છે. અં. ૬-૫-૧ માં આ બાબતનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં
મનને અમમય, પ્રાણને જલમય અને વાકને તેજમય કહી છે. એટલે આ વર્ણનથી વાક-મન તથા
પ્રાણ એ લૌકિક છે એમ નહીં સમજાય છે. મુખ્યકે શ્રુતિમાં જે પ્રાણોદિના ઉદગમ વિષે કહ્યું છે
તે ફક્ત બ્રહ્મની સ્તુતિ માટે જ છે.

સિદ્ધાંતી—અમાદિની માઠક મન-પ્રાણ તથા વાક લૌકિક તથા અમાદિ કરતાં પણ તેમનામાં
વિશેષ છે. માટેજ મન વગેરેમાં અન વગેરેનો વાદ કર્યો છે. જેનું અન માણસ ખાય છે તેનું તેનું મન
થાય છે. સંદિગ્ધી શરૂઆતમાં પ્રથમ વાગાદિ હોવા છતાં પણ અન ભોગ માટે તેમનો ત્યાં પ્રવેશ છે.
અન્નાદિથી જ મન કાર્ય બરાબર કરી શકે છે એટલું જ છે. તેથી કંઈ તે અન્નાદિની વૃત્તિ જનનું
નથી. માટે મન વગેરે લૌકિક કહી શકાય નહિ.

પાદાપરસંહાર.

આ પાદમાં પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ઉત્કાન્તિ વગેરેના વિચાર કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) જેમ જીવે ઉત્કાન્તિ વગેરે ધર્મવાળા છે તેમ પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો પણ છે.
- (૨) પ્રાણાદિ છાટની પ્રવે પલુ લતા માટે તેઓ નિત્ય છે.
- (૩) ઇન્દ્રિયો સ્પર્શ નહિ પણ અગ્નિઆર છે.
- (૪) તેઓ અણુ પરિમાણવાળાં છે.
- (૫) મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુપરિમાણ તથા ગતિશીલ છે. તે પ્રાણ વાલુ અથવા ક્રિયા નથી.
- (૬) તે યશુ વગેરેની અદક પ્રાણ પણ અસ્તન્ત્ર છે.
- (૭) તે કરણ નથી, છતાં તે પોતાનું કાર્ય કરે છે.
- (૮) પ્રાણની પણ પાંચ શક્તિઓ છે.
- (૯) જેમ મુખ્ય પ્રાણ અણુ છે તેમ તેની વ્રત્તરૂપ આરામ પણ અણુજ સમજવો.
- (૧૦) વાગાદિ ઇન્દ્રિયો તેમના અવિદ્યાના અગ્નિ વગેરેની ગ્રંથગુથી પોતાના વ્યાપાર કરે છે.

- (૧૧) પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો એક નથી પણ તેઓ એક જીવનથી જૂડાં છે.
 (૧૨) પદાર્થોમાં નામ તથા રૂપ જીવને લીધે નથી, પણ જ્ઞાને લીધેજ છે.
 (૧૩) પ્રાણ, મન તથા વાક એ ભૌતિક પદાર્થો નથી. પણ તેનાથી જિન્ન તત્ત્વો છે.

અધ્યાયોપસંહાર.

આ અધ્યાયના ચાર પાદોમાં જ્ઞાતવાદની વિરુદ્ધના પાદ ૧-૨ મા જગત્તા કારણ પરત્વેના વાદોનું ખણન કર્યું હતું. આ વાદોમાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક, જૈન, જૈન, અને પાંચ શાસ્ત્રીના હતા. સાંખ્યો જગત્ની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિથી છે એમ માને છે. તેમના મતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે હંપડનાં તત્ત્વો છે. બાકીનાં તેમના સંયોગથી વિરૂદ્ધિરૂપ થએલા પરિણામો છે. તેમાં પુરુષ અકર્તા છે. પ્રકૃતિ કર્તા છે. સૃષ્ટિ કાર્ય સુખદુઃખાદિરૂપ જનાવનાર તો ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિ છે. તે ત્રણ ગુણો સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ છે. આ ત્રણ ગુણો સહિત જે મૂળ કારણ, જેમાંથી સૃષ્ટિ ઉપજે છે, તે મૂળ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન કહેવાય છે. આ પ્રકૃતિ જડ છે અને પુરુષ કર્તા છે. ત્યારે સૃષ્ટિ કાર્ય કેમ બને ? તેનો જવાબ કપિલ એવો આપે છે કે જો કે એક અંધ અને બીજા પશુ જનાં તે બે બેગા થઇને ચાલે છે અને તેથી સૃષ્ટિ કાર્ય બને છે. જેમ ગાયનું દુધ પોતાના વાહરડા માટે સ્વતઃ જરે છે તેમ પ્રકૃતિ, પુરુષના સંબંધથી જ સ્વતઃ ગતિ પામે છે. આ રીતે પ્રકૃતિથી સૃષ્ટિ થાય છે એવી કપિલે વ્યવસ્થા કરી છે. તે ધર્મર કે જ્ઞાન જેનું કંઈ પણ માનના નથી. યોગવાદીઓ ધર્મરને કત્તે છે. પણ તે ધર્મરનો જગત્ની રચનામાં કંઈ પણ હિસ્સો નથી. સાંખ્ય મતના તમામ સિદ્ધાન્તો યોગવાદીઓને કબૂલ છે. તે બંને વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એટલો છે કે સાંખ્યો ‘૨૫’ તત્ત્વો સ્વીકારે છે અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષ કરતાં અન્ય બીજા કોઈ તત્ત્વને સ્વીકારતા નથી. ત્યારે યોગવાદીઓ ‘૨૫’ ને બદલે ‘૨૬’ તત્ત્વો સ્વીકારે છે, અને તે ‘૨૬’નું તત્ત્વ ધર્મર છે. સાંખ્યમન પ્રમાણે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી પુરુષ છૂટે એટલે મોક્ષનો અધિકારી થાય છે. યોગદર્શનમાં યોગદ્વારા મોક્ષસિદ્ધિ કહી છે. આ સિવાય તે બંનેમાં ખામ ભેદ નથી. તેથી સાંખ્યમતના નિરાકરણ સાથે યોગમતનું પણ નિરાકરણ સૂત્રકાર કરે છે. સાંખ્યમતના નિરાકરણમાં તેમની પ્રકૃતિની કારણતાને પાંગળી બનાવે છે’ પ્રથમ અધ્યાયના ચતુર્થપાદના આદ્યમાં અધિકરણમાં શ્રુતિ, રજૂતિ તથા તર્કનાં પ્રમાણોથી સૂત્રકારે પ્રકૃતિ કારણતાનો નિરાસ કર્યો હતો. પછી બીજા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ સિવાયનાં બીજાં મહદ્ વગેરે સાંખ્યમતમાં કહેલાં તત્ત્વો શ્રુતિમાં નથી એમ અ. સ. (૨-૧-૨૦) જણાવે છે. પછીથી અધિકરણ ૪-૫માં જ્ઞાતવાદ વિરુદ્ધ શંકાઓ ઉપસ્થિત કરીને તેનું નિરાકરણ કરે છે. અધિકરણ ૮માં વાચારભણ શ્રુતિમાંથી જે ભોડો ‘કાર્ય’ મિથ્યા છે એવો અર્થ કરે છે તેનો પણ ઉત્તર આપે છે અને પછી પોતે જણાવે છે કે એ શ્રુતિનો આશય કાર્યના મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ કરવામાં નથી પણ કાર્યનાં જે નામરૂપો વિકાર રૂપદેખાય છે તે વાણીથી થયેલા છે, પણ વસ્તુતઃ કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અભેદતા છે. અધિ. ૬માં અસત્કાર્યવાદનો નિરાસ કરે છે અને તેના નિરાસમાં પટનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અસત્ત્વનો અર્થ ‘મિથ્યા’ નહિ પણ અન્યાયુત છે. સૃષ્ટિ પૂર્વે અત્ત નહોતું. તે સમયે પણ સત્ હતું. તોપણ તે બેધએ તેનું પ્રકટ નહોતું. માટે તેને અસત્ કહ્યું છે. જગત્ની માકક જીવ જ્ઞાનનું ચિદરૂપ હોય તો પછી હુંનિઆમાં જીવો દુઃખી શા માટે થાય છે એ શંકાનો નિરાસ અધિ. ૧૦માં કર્યો છે. ત્યાં જણાવે છે કે જ્ઞાન જીવથી અધિક છે ફક્ત જીવ નહિ. આથી જીવના દુઃખ વગેરે જ્ઞાને લાગતા નથી. જેમ દુધ કર્તાની અપેક્ષા સિવાય યોગ્ય સમયે પોતેજ દહિં થાય છે તેમ જ્ઞાન પણ સમયે પોતેજ સર્વરૂપ થાય છે. જેમ દેવનાઓ, નાપિઓ, પિતૃઓ તથા યોગીઓ પોતાની ઉચ્ચાથી સર્વ કરી શકે છે તેમ જ્ઞાન પણ કરે છે. આ જાણ અધિ. ૧૧માં ગઈ છે. અધિ. ૧૨માં જ્ઞાન સર્વશક્તિવાળું છે. તે નિરિન્દ્રિય જનાં જગત્નું, કારણ કે તે વિરુદ્ધ ધર્માત્મી છે. શીવા કરવાને માટે પોતે જગત્ત વગેરે રચે છે. તમામ

સૃષ્ટિ પોતાની હોવાથી, તથા પોતે જીવના કર્મો પ્રમાણે તેમના મનુ દાન કરતા હોવાથી વૈત્ત્ય તથા નૃપ્ત્યનો આરોપ જાહેર લાગતો નથી

ત્યાગપત્રી બીજા પાદનો આગમ છે એ અધિ ૧લામાં પ્રધાનમાં જ્ઞાત્ય નથી તે પ્રતિપાત્ન કરે છે જગત્તરી ગ્યના શુદ્ધિપૂર્વક થયેલી છે કાષ્ઠપણ ગ્યના કરતા પહેલા તે વિરોધો વિચાર કરનામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે જગત્તરી ગ્યના કરતા પહેલા તેના બનાવનાર તેના વિરોધો વિચાર કરેલા હોવા જોઈએ નહીં વિચાર કરનારે ચેતનજ હોય માટે જે પ્રધાન જગત્તરી જ્ઞાત્ય હોય તે તે અચેતન હોવાથી જગત્તરી રચના તેનાથી સંભવની નથી નહીં પ્રધાન એકલુજ જગત્તરી કરતુ હોય તે પત્રી ને હમેશા કાર્ય કરેજ નવ્ય આથી મોક્ષ કદીપણ પુરવને થાય નહિ અધિ ૨મા નાદી અધપત્રી ન્યાયથી પ્રકૃતિની દારણતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પણ સુત્રનાં તેનું નિશ્ચાન બગાડ સમજી નવ્ય છે તેથી તેના મનોગથ સિદ્ધ થવા દેતા નથી પ્રકૃતિ અને પુરવને અગમગી મબધનામાં ગણીને જો જાણતા સિદ્ધ કરનાને માગે તે તે જુજા નથી કાગણુક તે બંનેમાં અગ અને અગીના મ મબધ નથી અધિ ૩ મા ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનમાં નિષેધના પગમાણુ દારણનાં બળન કર્યું છે આ મન પ્રમાણે જગત્તરી ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિથી નહિ પણ પગમાણુઓથી છે તેઓ એમ કહે છે કે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પગમાણુઓમાં ગતિ થાય છે, અને એ પગમાણુઓ એમ થઈને દ્યલુક બને છે પત્રી નહીં દ્યલુક બને છે પણ આ મન બોગ છે પ્રે પરમાણુઓ જો એકે । થાય તો એકે હિપ અને બીજી નીચે અગર એકે આગમ અને બીજી પાછા એ પ્રમાણે હોય પ્રથમની રીતે એમ થાય તો પ્રે પગમાણુઓ બેમાં થઈને એ- મોટું પગમાણુ બને અને મીઠી રીતે એક થવામાં તે લાણુ બને આથી મનેમાંથી એમ પણ રીતે દ્યલુક બનતું નથી વગી તે પરમાણુઓ એ મીઠીની સાથે એમ થવા હોય તો સમનાય સબધથી કે મયોગથી મને અમનાયથી અશક્ય , કાગણુક અમવાય સબધ હોય તો તે પગમાણુ અને દ્યલુક બંનેમાં હોય નહીં આ મબધ નિત્ય છે પણ પગમાણુ અને દ્યલુકમાં તેમ નથી અને જો કદાચ તે સબધ મનો તો અનવગથા હોય લાગે મયોગ સબધ પણ નથી અર્થાત્ કાષ્ઠપણ રીતે પગમાણુ એકમીજ સાથે મબધમાં આવતા નથી રૂપનામાં પગમાણુઓમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવાથી તે અનિત્ય થઈ નવ્ય અને તે મતમ તો પરમાણુઓ નિત્ય છે એમ કહ્યું છે આ રીતે પગમાણુ દારણનાં મીઠાઈ નથી અધિ ૪મા માવોના પરમાણુ મમ્દ અને રૂપ વિજ્ઞાન, વેના, સજા અને મગનાં એ પાચ મનના સબધથી સસારની ઉત્પત્તિ થાય છે એના મતની ચર્ચા કરી છે અને તેને ખોટા ગણે છે અધિ ૫ મા અભાવનાદને પણ તેજ પ્રમાણે નિર્મૂળ કર્યો છે ત્યાગપત્રી અધિ ૬મા જૈનોના આદાદની ચર્ચા કરી છે અને તેમના મતમગી નવનો નિગસ કર્યો છે, તથા તેમના મતમાં મનાયનો શરીર જેટલો આત્માનો મત પણ ન્યાયથી ખોટો છે એમ ત્યાં પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્યાગપત્રી જાહેરે થયેને જે તાકિકો ઇશ્વરની કપના કરે છે તે પણ અસલ છે કાગણુકે તેથી તે ઇશ્વર જીવેનો પતિ હોવાથી તેમના મુખ દુ બનો નો તે ચર્ચા છે એમ કહ્યું છે આથી તે વૈષમ્ય અને નૃપ્ત્યના આરોપને પાન થાય છે માટે તે મન પ્રમાણુ- માની શાય નહિ એવું અધિ ૭મા જાણીને લાગવતોમાના પાચગનિમ મનો નિગમ કરના અધિ ૮ થોલ્યુ છે પાચગનિકાના મતે નાસ્તુનાદિ ન્યેરોમાંથી માનેલી ઉત્પત્તિ યુક્ત નથી વાસ્તુનાદિ વ્યૂહો કરી છે એની તેમની કપના ઉપદામને પાન ગગી છે

તૃતીયપાદમાં મુખ્યત્વે જીવનો વિચાર કરે છે પાદ બીજા સુદી જાહેર વિરોધો મ પૂર્ણ વિચાર કરો ત્યાગપત્રી ૧૮૬ તથા ૧૮૭નો વિચાર કરનામાં હોવાથી તે વિચારને ઉપક્રમ પા- નીજના પ્રથમ અધિકગણુથી નર કર્યો છે અતિશય ૧ નામાં અછિની ઉપત્તિ વિ- કમસૃષ્ટિમાં હજોગમ તથા તત્તરીય- ઉપનિ- મા જે લિનમતો પ્રવર્તે છે તેમાં કયો મન ખરો છે તેનો નિર્ણય આપે છે બીજા જૂતોની મામ્દ આ ૧૭ તથા વાસુની પણ ઉપત્તિ આત્મામાંથી હી છે પત્રીના ૨-૨-૪-૧ અવિ-ગ્ણેમાં વાસુ તેજ, ૧૮૧ અને ૧૮૨ની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરો છે અધિ ૬મા જગમાંથી અત્તરી ઉત્પત્તિ છે એક ન્યા નિમા થુ છે

ત્યા અગ્રનો અર્થ પૃથિવી મમજનાનો કે એનો નિર્ણય આપો છ પૃથિવી અધિ હમા કહે કે ॥ આગ્રાશ, નાયુ વગેરે બૂનો એ ક્ષત્રનાજ રૂપ છે તેથી ક્ષત્રકે એકમાથી માનવી અનકે ઉત્પત્તિ છે ઉત્પત્તિનો પ્રકાર આ રીતે મમજનાને તેમનો વધ કેવી રીતે થાય છે તે મમજનવા આસુ અવિકલ્પ યોગ્ય છે અને તે વધ વિપરીત રીતે થાય કે એનો નિર્ણય ત્યા આપે , પૃથી નંતિગીયોપનિર્વામ અનમસાન્તિ ઉત્પત્તિમા અનમય તથા પ્રાણમયની ઉત્પત્તિ એમ પૃથિવી તથા વાયુમાથી થાય છે, અને આનન્દમયની ઉત્પત્તિ હોઈ ગડે / નદિ નગર કે તેને ક્ષત્ર માનવામા આરે તો વન આવેના મનોમય તથા વિદ્યાનમયની ઉત્પત્તિ ક્ષત્રથી માનવી જોઈએ, કાલુ- તે પણ કાનજ , આવી ગદાનુ ક્ષમાગત અધિ ૮મા કલ્પ કે અનમસાન્તિ તે ૧૦ નથી પણ ક્ષત્રની વિમુક્તિ કે એનો નિર્ણય આપ્યા કે પૃથી અધિ ૧૦થી હન વરનો વિચાર ગો કે હનની ઉત્પત્તિ નથી પ ૧ આવિર્ભાવ કે અર્ધ ૧૧ તેના ચૈતન્ય મને જણાવે છે અધિ ૧૨મા તે ક્ષત્રની માનવ- નથી પણ આપ છે ૧૩મા ક્ષત્રભાવકામા તત્ત્વમ્મિ વગેરે વામ્બમા ક્ષત્ર પ્રમાણે હન વ્યાપ- મને કે તે મિદ્યા હન-શામા તે આપ છે ક્ષત્રના આનન્દઅશના તિગધાનથી હવનો આરિભાવ નાય કે- આથી હનમા આનન્દાવનો અભાવ છે તેવું નથી આનન્દાશ છે પણ તે પ્રકટ નથી જેમ મનુષ્યની માત્રાવગ્યામા પુરુષત્વ હોવા ૧૪મા તે પ્રકટ દેખાતું નથી પણ વાનમા ગેમાય ૧ તેમ હનમા ગહેનો આનન્દાશ તેની અમાગ્યામા દેખાતો નથી. અધિ ૧૫મા હનને કોઈ કલ્પા છે પોતાના કર્મના ષ્ઠ નરી- અર્થોદ્ભવને તે ભાગે છે ચતુથી જેમ છદ અને અનિદ નગ્ન જોવાય કે તેમ હન કર્તા ૧૬મા ત્વચિત્ પોતાનું હિત અને કવચિત્ અદિત કહે છે હન પ્રકટ કર્તા નથી પણ બેકલા એ કે પોતાના માટે કલ્પ દા પેતે જોગરે કે જેમ સુધાર પોતાને માટે મનાવેના રથમા બેઠાને મધે નિદા કે કે તેમ હન પોતાના કર્મેને જોગરે કે પણ ખરી રીતે આ નિર્ણય કલ્પનુ છે તેવું ક્ષત્રની માનેના મળ-નથી તે હનમા દેખાય છે. હનને રૂપ આપવામા ભગવાન હવના પ્રપાનની અપેક્ષા ગમે કે એ હિન્દવ અધિ ૧૫મા જણાવે છે અધિ ૧૬મા લનાણથી હવ એ અશ ૧ અને ક્ષત્ર અર્થી છે તે મિદ્યાન્ત અસિરિગદુલિગના દષ્ટાન્તથી જણાવે છે પૃથી આમા માયાવાગ્યાના હવ ક્ષત્રનો આભાવ કે એવા મનની વાયુ મગીલા ગી કે, અને પોતે નિર્ણય આપે છે કે 'ક્ષત્રભાવ'નો અર્થ ક્ષત્ર જેવો કવનો છે, મિદ્યા નદિ, નૈવામિકાના મતે હનોના ક્ષ ભાગત નિયામ- અદદ , એ મને પણ આ અધિકગ્ન્ય અવિશ્વમનીય મામીત રે છે

પા. ૪ મા હન પૃથી પ્રાણુ, મન તથા હિન્દ્રોનો વિચાર કર્યો , અવિકલ્પ ૧ વામા હનની માદક પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ રૂગે જણાવ્યા. અધિ ૭ મા તેમની સખમા 'હ' નદિ પણ '૧૧' જણાવી અધિ ૮મા તેમનું પરિમાણ અલ્લ કહે કે પ્રથમ પ્રાણનો પરિચય દાવવાને કદ કે તે આડ નિત્ય તથા નિત્ય ગતિમાન છે તે નાયુથી તથા કિંચથી લિન છે ચતુ વગેરેની માદક અમ્બન-૮ કે તે કમનુ નથી ૭મા પોતાના કાર્ય રે છે તે પ્રાણુની પાચ રતિઓ માનવામા આરે કે આમન્દ-પ્રાણ તે મુખ્ય પ્રાણની એક રતિ છે અને તે પણ અલ છે અધિ ૯-૧૦મા નાગાર્ધિ હવના અરિગનથી પોતાના વ્યાપાર ગતા નથી પણ અગ્નિ રેગ દેવતાઓના અધિલાનથી કે કે એવું જાણીને અધિ ૮ મા હિન્દ્રા વિરે પરિચય ગવવા કહે ૧ કે નોક દલે- અગે હિન્દ્રો માટે પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે ૧૧મા પ્રાણુ અને હિન્દ્રો એ- નથી પણ જ્ઞા છે અધિ ૮મા ભાતિક પદાર્થોના નામ અને રૂપા જનાનના હન છે એનો પૂર્વપક્ષ કાપીને તે ૧૦૦૦ રે , અગે જણાવે છે કે નામરૂપનો વ્યવહારનો હન નદિ પણ પ્રમેશ્વર કે અધિ ૧૦મા વાક-પ્રજા અને મન તે ભાતિ- પદાર્થો કે એવી શકા પૂર્વપક્ષી પાસે કમી ૧ અને અધિ ૧૧મા તેને નિગત કરીને અગિદ્યાનુ આપન ગતા જણાવે છે કે વાક-પ્રાણુ તથા મન ભાતિક નથી

અધ્યાય ૧ લો.

ટિપ્પણ.

પાઠ ૧ લો.

(૫૮નોટમાં રહી ગયેલી કેટલીક જાળતો આમાં લીધી છે. તથા સૂત્રાના પાઠ બદલ્યા છે.)

અધિ૦ ૧—બ્રાહ્મણના અલ્પમુત્રા “ઉત્તર મીમાંસા”ના નામથી ઓળખાય છે અને જૈમિનિનાં મુત્રા પૂર્વમીમાંસા કહેવાય છે તેનું બીજું નામ ધર્મમીમાંસા છે. તેમાં મુખ્યત્વે ધર્મ અગર યજ્ઞાદિ કર્મનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાલશ્રુક* કહે છે કે ઉત્તર અને પૂર્વ એવા બે શબ્દો મીમાંસાની પહેલાં લગાડવામાં આવે છે તે ઉપરથી આપણે એમ સમજવાનું નથી કે પૂર્વ મીમાંસાનો કાળ ઉત્તર મીમાંસા પહેલાંનો છે, અને ઉત્તર મીમાંસાનો પછી છે. બે કે તેને “પ્રાચી” મીમાંસા પણ કહે છે. તે એટલું જ મુશ્કેલી છે કે વેદના બે વિભાગો—બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોમાં, બ્રાહ્મણ વિભાગમાં કર્મ—ધર્મ વિશેની ચર્ચા કરી છે અને ઉપનિષદોમાં અલ્પ વિશેની છે. આથી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કર્મકાણ્ડવાળા વેદના પર્વાભાગ—બ્રાહ્મણના તત્ત્વનો વિચાર જે મીમાંસામાં કર્યો છે તેને પૂર્વ—મીમાંસા કહે છે અને જ્ઞાનકાણ્ડવાળા વેદના ઉત્તર વિભાગ—ઉપનિષદના તત્ત્વનો વિચાર જે મીમાંસામાં કર્યો છે તે ઉત્તર મીમાંસા કહેવાય છે. x મેક્સમુલ્લર— આ અને મીમાંસાને સમકાલીન ગણે છે.

જૈમિનીની પૂર્વ મીમાંસા બાર અધ્યાયની છે. તેમાં એકંદરે ૯૧૫ અધિકરણો છે અને સાઠ પાઠ છે. એકંદરે ૨૬૫૨ સૂત્રો છે. બીજી ગણતરી પ્રમાણે ૨૭૪૨ છે. આમાં બ્રાહ્મરિ, આત્રેય, બ્રાહ્મણ્ય વગેરેનાં નામ આવે છે. જૈમિની એ ગોત્ર નામ છે કે વિશેષ નામ છે તે ચોક્કસ થઈ શક્યું નથી. સાંપ્રદાયિક મત એવો છે કે વેદવ્યાસ તે પરાશરના પુત્ર થાય. તેમણે જૈમિનીને સામવેદનું અધ્યયન કરાવ્યું. આથી વેદવ્યાસ તે જૈમિનીના ગુરુ ગણાય. મામવિધાન બ્રાહ્મણમાં આ ગુરુ પરંપરા આપી છે. તેમાં પારાશર્ય વ્યાસ તે જૈમિનીના ગુરુ પણ જૈમિનીને બ્રાહ્મણ્ય વ્યાસના પરાંપર ગુરુ કહ્યા છે. ગુરુશ્રગચાર્ય “નેષકચ” સિદ્ધિ”માં કર્મ મીમાંસા અને અલ્પ મીમાંસાના કર્તા એક માને છે. જૈમિનીના ધ્યોતમુત્ર અને ગૃહ્યસૂત્રો પણ છે. જૈમિની શાખાની સામવેદ મંદિતા અને બ્રાહ્મણ છે. આથી અનેક જૈમિનીઓ હોવાનો પણ મત છે, કદાચ જૈમિની નામના વેદ-તત્ત્વિ અને જૈમિની મીમાંસક લિખ હશે. "

કર્મ મીમાંસાના આદિત્વમાં ઉપવર્ણ, ઔધ્યાયન તથા ભવદાસની વૃત્તિઓ છે. શ્રીશંકર સ્વામીનું ભાષ્ય પણ આના ઉપર પ્રકાશ નાખે છે (ઇ. સ. ૪૦૦) આ ભાષ્ય પછી પ્રભાકર અને કુમારિલ ભટ્ટ પૂર્વમીમાંસા દર્શનના સમર્થ વિચારકો થઈ ગયા. પ્રભાકરનો મત “ગુરુમત” કહેવાય છે અને કુમારિલનો “ભાટ્ટમત” કહેવાય છે. પ્રભાકરની “બૃહતી” નામની ટીકા શાંકર ભાષ્ય ઉપર છે અને તેના ઉપર શક્તિનાથની “ઋણુવિમલા” ટીકા છે. વળી ‘પ્રકરણ પચ્ચિકા’ પણ પ્રભાકરે રચેલી છે. કુમારિલે પણ શાંકર ભાષ્ય ઉપર “સ્તોત્રવાર્તિક” “તત્ત્વવાર્તિક” અને “તુષ્ટીકા” નામના ગ્રંથો લખ્યા છે. આની ઉપર પાર્થસાર મિશ્રનો “ન્યાય સનાકર” “મુચરિત મિશ્રની કારિકા” “મોક્ષશ્વરની ન્યાય મુદ્ધા” અને વેદવેદ દીક્ષિતનું “વાર્તિકાલરણ” છે. કુમારિલ ભટ્ટના શિષ્ય મંડનમિશ્રે “વિધિ વિવેક”

* Colebrooke, Mis Essays, Vol. I d. 239. Ritter, History of Philosophy, Vol. IV p. 376 in Morrison's translation.

x સર્વ દર્શન સંગ્રહ પૃ. ૫૨૨.

— ભૃગુ Maxmüller's Collected Works પૃ. ૧૮૭.

** ભૃગુ ૩, ૧, ૬. મહેતા ૩૧ “હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” પૃ. ૧ અને ૫. ૧૧૦-૧૧૧.

રચ્યું છે, તેના ઉપર વાયરપતિ મિશ્રની 'ન્યાય કબિજા' છે. ઈ. સ. ૧૬૬૫ માં ખરડેલે 'ભાટ દીપિકા' અને 'મીમાંસા કોસ્તુભ' ગ્રંથો રચ્યા છે. પછીથી ગણવાનર સરગનીએ 'મીમાંસા મત દીપિકા' અને કવનાથ મિત્રે 'મીમાંસા નવવિવેક' નિર્ણય રચ્યા છે.

આ ઉપરાંત " જનમિનીવન્ધ્યાયમાત્રા વિગ્નર " " ઉપક્રમ પદાક્રમ " " વિધિ રમાયન " " ગાત્ર દીપિકા " " મીમાંસા ન્યાય પ્રકાશ " " મીમાંસા પરિભાષા " તથા " મીમાંસા રત્ન " વગેરે અનેક રચનાઓ ગ્રંથો મીમાંસાના આદિત્યમાં રચ્યા છે.

પૂર્વ મીમાંસાના સાહિત્યમાં નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

- ૧ વેદમાં જણાવેલા યજ કર્મવર્ગે જ સ્વર્ગ વગેરે ફલ મળે છે.
- ૨ ધર્મ એટલે જોદના અર્થોત્ત વેદ વાક્યમાં કરેલો વિધિરૂપ આદેશ.
- ૩ ધર્મ પ્રમાણે એટલે વેદ વાક્યમાં કહેલા વિધિરૂપ આદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી મોક્ષ મળે છે.
- ૪ જ્ઞાનનું નેશામિકોની માફક પરત પ્રામાણ્ય નથી પણ સ્વતંત્ર પ્રામાણ્ય છે. જ્ઞાન પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન પામે છે. તે બાજુ વસ્તુ ઉપર આધાર રાખતું નથી બાજુ પદાર્થ આપણામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતું નથી પણ તે આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશ છે. તે બીજા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તો તે મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે એટલે તેનું અપ્રામાણ્ય પગલું ગ્રાહ્ય છે.
- ૫ પ્રમાણની પ્રાપ્તિમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થોપપત્તિ (પ્રમાણગ્ના મતે) અને અભાવ તથા અનુપકલ્પિય (ક્રમાગ્નિના મતે) સ્વીકારવામાં આવે છે.
- ૬ ધર્મ નત્વનો નિર્ણય પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનથી થઈ શકતો નથી. કાગળ કે પ્રત્યક્ષથી જાણ હન્દિયથી માલ વસ્તુ મળતી છે, ધર્મ બાજુ હન્દિયથી માલ નથી. વળી પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ વસ્તુઓને ઈ શકાય છે, અને અનુપકલ્પિયને અનુમાન, ઉપમાન, અર્થોપપત્તિ અને અનુમાનનો આધાર પ્રત્યક્ષ ઉપર હોવાથી, જેમ પ્રત્યક્ષથી ધર્મ વસ્તુ સમજાતી નથી તેમ બીજા અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી પણ મજાતી નથી. ફક્ત શબ્દ પ્રમાણ જ તેનો નિર્ણય કરવા સંકે છે.
- ૭ શબ્દ કહેના વેદ વાક્ય સ્વતંત્ર અર્થ જણાવનાર છે, કાગળ કે મન અને તેના અર્થનો નિત્ય સંબંધ છે. તે વસ્તુને એક છે અને વેદરૂપે અનેકાકાર થયો છે. તે નિત્ય છે. નૈયાયિકોની માફક મીમાંસકો શબ્દને કાર્ય માનતા નથી વેદ અનાદિ અને અપૌરુષેય છે.
- ૮ જગત્તરી ઉત્પત્તિ, તથા લય વગેરે હથગથી નથી તે આપોઆપ કુદરતી રીતે થયે તબ છે. તેમાં હથરને કંઈપણ ભેગા દેવા નથી.
- ૯ હથગ જેવું તત્ત્વ નથી યજાદિ કમો પોતાના અપૂર્વ એટલે ધર્મોધર્મના સંસ્કારથી અન્ય દેહ તથા વેદકતું પરિણામ નીપજવે છે. આ અપૂર્વ પ્રકૃતિ યજા (અઅદોનાદિયો) એકરૂપ છે, અને વિકૃતિ યજા (નેમિત્તિક યજા) અનેકરૂપ છે.
- ૧૦ આત્મા વિષુ, નિત્ય, સત્ અને કર્મના કલને ભોગવનારો છે. તે તવાનવા દેહને રૂપે છે. તે એક નદિ પણ અનેક છે.

આ મીમાંસા શાસ્ત્રના બાર અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે વિષય ચર્ચવામાં આવ્યા છે. અધ્યાય ૧ લામાં નિધિ અર્ચવાદરૂપ મંત્ર તથા સ્મૃતિ વગેરેના પ્રામાણ્યનો વિચાર છે. બીજામાં યજાદિ કર્મોનેાદિ પરાયણ મંત્રાર્થનો વિચાર છે. ત્રીજામાં પ્રમાણાદિ યજો, દગધૂત્ય માસાદિના શેષાગમૂત છે એવા શ્રેય નેપિભાવ વિચારો છે. ચોથામાં યજ તથા પુરુષ ઉત્તમના ઉપપાદાનો અર્થ વિચારીને પ્રયોજ્ય પ્રયોજક ભાવ નિર્ણય કર્યો છે. પાંચમાં કર્મના કમાદિનો વિચાર છે છઠ્ઠામાં અધિકાર નિર્ણય છે. સાતમાં આત્માના સ્વરૂપ, અકાશના વિશેષાદિ, નરના હિદ વિશે વિચાર છે દશમાં જો નરથી પ્રાપ્ત થતા

વિદ્યાદિના પરસ્પર આધનો વિચાર છે. અગીઆગમામાં કાર્ય પ્રધાનરૂપે એકજ વખતે ચલાવેલા કાર્ય અમંદારા ઉપકારક છે એવો તત્ત્વ વિચાર. આગમામાં પણ તે માટે અનુશિત પ્રયાત્નદિથી પરવગ પુરોગમ પર્યન્ત પણ ઉપકાર થાય છે એ વિચાર છે.^૧

અધિ ૨—શંકરાચાર્ય એમ માને છે કે બ્રહ્મસૂત્રકરના મતે દુઃખાગ્ર્ય બ્રહ્મ તે સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમત્ અને કર્તા બ્રહ્મ અર્થાત્ સગુણ અથવા સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે, અને પછીના અધિકરણમાં શાસ્ત્ર મતનુસાર પણ આ બ્રહ્મને ત્રિગો ધર્માવવાનો છે. તે પણ મંદ્ર પોતે મોતાના મત નરીકે એમ કહે છે કે જ્ઞાનામાં અને મતનુસાર તે નિર્વિશેષ બ્રહ્મના છે. મંદ્રાચાર્યના આ અર્થ ઉપર દીકા કરના કેશવ ભટ્ટ કાસ્તોરી કહે છે કે મંદ્રના મતને ગ્રીકોએ તો જ્ઞાત્ર્ય બ્રહ્મ જ નહિ, રહે તેમ શાસ્ત્રારમ્ભ પણ બનશે નહિ.^૨

અધિ ૪—સૂત્ર ૭ ની પહેલા નિબ્ધાક, રામાનુજ અને ગૌડ પ્રતિજ્ઞાવેગંધાદ સૂત્ર વાચે છે.

અધિ ૫—સૂત્ર ૧૪ મા “મયમે”ને બદલે “મીમે” એવો પણ કેટલાક એક દેશિઓનો પાલ છે.

અધિ ૬—શાકરભાષ્યમાત્રે આ અધિકરણનું પ્રયોજન એવું જણાવ્યું છે કે જેના ઉપાધિભેદના વિવક્ષા છે તે બ્રહ્મ ઉપાત્ર્ય છે, વિદ્યા કે કર્મના અતિગથથી જેણે ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો જીવાત્મા ઉપાત્ર્ય નથી, બ્રહ્મ ઉપાત્ર્ય છે તે બરાબર છે પણ અદિના ઉપાધિભેદવાળું બ્રહ્મ ઉપાત્ર્ય અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મજ એમ જે કહ્યું તે રામનુજિક નથી. શ્રીવત્સનાચાર્યના મતે સગુણ બ્રહ્મ નહિ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મજ ઉપાત્ર્ય છે. બ્રહ્મના યુગ્મો તે ત્ર્યબાવિક છે ઉપાધિભેદથી નથી. તે યુગ્મો પ્રાકૃત-પ્રકૃતિજન્ય નથી. અગુણ બ્રહ્મ એટલે આધારિક ગુણ યુક્ત બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એટલે પ્રાકૃત-બૌદ્ધિક ગુણ રહિત બ્રહ્મ એ અર્થ જો બરાબર સમજવામાં આવે તો સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના જે ભેદો પાડવામાં આવે છે તે રહેશે નહિ. માટે એવું પ્રાકૃત યુગ્મોથી રહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મ જે ગ્વાભાવિક આધારિક યુગ્મોવાળું છે અર્થાત્ અગુણ છે તેજ ઉપાત્ર્ય છે, મંદ્રાચાર્ય માને છે તેવું ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ નહિ. કારણ કે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મની ઉપાત્ર્યતાનું ફળપણ ઉપાધિવાળુંજ હોય. આવા કળની પ્રાપ્તિ માટે કોઈની વાછ થશે નહિ.

અદિના અધિકરણની મદ્રઆત્મા જે શ્રુતિ આપી છે તે જોડાગ્યના પ્રથમ અધ્યાયના છઠ્ઠા ખણ્ડની છઠી અને સાતમી શ્રુતિઓ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. “હવે આદિત્યની અંદર જે હિરણ્યમ આ પુરૂષ દેખાય છે તેની હિરણ્યમ મૂળ છે, તેના કેશ હિરણ્યમ છે, નખાત્ર પર્યન્ત સર્વજ્ઞ તે સુવર્ણ છે. તેની આખ વાનગી બેકેકના ભાગની માફક કમવ જેવી છે. તેનું નામ “હ્રદ” છે. એ દેવ સર્વ પાપથી દૂર ગયો છે. જે એવા યુગ્મથી યુક્ત હ્રદ નામના દેવને યથોક્ત પ્રકારે જાણે છે તે સર્વ પાપથી ઉપર જાય છે—યુક્ત થાય છે.”

શ્રુતિમાં જે ધ્રુવનું વર્ણન કર્યું છે તે બ્રહ્મનુંજ છે. તેના મુખ્ય કારણો ત્રિવિ પ્રમાણે છે. તે આ પ્રમાણે છે. (૧) તેનું નામ હ્રદ (સર્વથી પર-ઉત્કૃષ્ટ) કહેલું છે. (૨) તે સક્ષમા પાપથી દૂર કહેલો અર્થાત્ પાપથી રહિત છે. (૩) વળી તેને ત્રય, સાત, ઉકથ અને વળુ: કહેલો છે. એટલુંજ નહિ પણ “તે મદ્ર” એવા શબ્દોથી તેને ત્યા બ્રહ્મ પણ કહેલું છે. (૪) તેના આદિદેવત તથા આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા જણાવેલા છે. (૫) તે પુરુષની મૂળ, ત્રીજી વગેરે હિરણ્યમ કહી છે.

ઉપાધિવાળા રૂપનું વર્ણન કરવાને માટે નહિ પણ આત્માત્મક નિર્ગુણ બ્રહ્મના વર્ણન માટેજ અદિના તેનું હિરણ્યમ તરીકે વર્ણન છે. હિરણ્યમનો અર્થ મોનું થાય છે. તે સુખનું સાધન બનાવ છે, અર્થાત્ તે

૧ ભૂ. ૧ મ. ૧ ટિપ્પણી ક્રમ “તિષ્ઠતી સાર” પૃ. ૨૩૮-૨૩૯.

૨ ભૂ. ૧ બ્રહ્મસૂત્રવર્ણિ પૃ. ૨૨-૨૩. (નિબ્ધાક ભાષ્ય)

૩ ભૂ. ૧ શ્રી મત્સ્યપુરાણ ક્રમ સૂત્ર ભાષ્યાનુસાર ભ. ૧ પૃ. ૧૮૨.

સુખરૂપ છે. જે સુખરૂપ છે તે આનન્દ રૂપ છે. આદિ આ આનન્દમય પ્રલના સ્વરૂપનું વર્ણન શ્રુતિ કરે છે. તે પ્રલના આ સર્વ અવયવો પણ આનન્દમય છે એમ જણાવવાને તેને દિરંગમય કહ્યું છે. આથી શંકર બ્રાહ્મના આ પ્રમયે જે એમ કહ્યું છે કે “ જ્યોતિર્મય મુળ છે એવું જે રૂપ શ્રુતિમા કહ્યું છે તે પર મેશ્વરને યુક્ત નથી એમ જે કહ્યું છે તે વિશે કદીએ છીએ કે મામકના અનુમદને અર્થે હજી વક્ષ્યી પરમેશ્વરને પણ માયામયરૂપ ક્ષેપ.” આ ઉદ્ધિત બગાળ નથી આદિ આ મળતા દિરંગમય મન્દમા “મય” પ્રત્યય વિદારવાચક નથી દિરંગમયો-મુવર્ણનો બનેસો એવા અર્થમા નથી, પણ દિરંગમયી પૂર્ણ એ અર્થમા છે. (૧) આદિ આ પુરુષના અવયવોને જે દિરંગમય કહ્યા છે તેવું વર્ણન+ ભાગવતની અંદર પણ છે. ત્યાં નારાયણને દિરંગમય વપુરાગા કહ્યા જે ઉપર પ્રમાણેનું પ્રલનું સ્વરૂપ તે માયાભાવ્ય મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે. શંકરાચાર્યને શ્રુતિમા વર્ણવેલા મુવર્ણુ પ્રલ અને નિર્ગુણ પ્રલમા ભેદ જણાતા તેવું સમાધાન તેમનાથી અગ્રકથ ધણી, માયાવાદનો આશ્રય સ્થપે તમામ વસ્તુચિત્તિ અમ-ભવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ તેથી સુરકાગના આગવને કચડી નાખ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ શ્રુતિનું તાત્પર્ય પણ બદલાઇ જાય છે. નાગરજન પોતે કહે છે “ જે નાગર ” તુ જે મને ભુલ્યે છે તે મારી સર્જેલી માયા છે. મને સમજા જુવના મુખ્યી યુક્ત જેસો એ વને જાગતુ નથી. ” આદિ આ મપદ જણાવ્યું છે કે માયા એ પ્રલને અધીન રૂ. એ માયાગ્રામી રૂની મક્તિથી પોતે આ પદ મર્જે છે. માયાગ્રામી રૂની મક્તિથી સર્જેલુ જગત આદિ તે મિથ્યા વસ્તુની શ્રુતિને કરવાનું નથી. પ્રલને જગતમા ક્રોધ કરવાની હજી થતા પોતાની માયા રી (મક્તિથી) પોતે ને જગતને બદલ પ્રકટ કર્યું અને મનેક રૂનો સજામો. એજ અર્થ માયાનો છે. આને બચે માયા એટલે અમજનક વસ્તુને પ્રલના સ્વરૂપનું પણ બાન્ડાઈને કરી દે છે અને જેને વીર નિર્ગુણ અને નિગદા પ્રલને સંગ્રણ તથા સાકારની ભૂમિકામા નીચે ઉતરવું પડે છે એવો અર્થ કહેવા તે પુન નવી

દિરંગમય પુરુષને કોઇ ક્ષય કરે તો તેનો ક્ષત્ર મુદ ૦૦ માં આવેલો છે. ત્યાં પૃ. ૮-૭-૬ ના આધારે જણાવે છે કે દિરંગમય પુરુષ કહ્યા પ્રલ અને ક્ષય વચ્ચે ધવો બે છે આદિત્યમા દશમાન થતો પુરુષ તે આદિત્યમા રહે છે. તેન અક્ષથી નિયમન કરે છે આદિત્યના તેનું મરીર છે. છતાં આદિત્ય તેને જાણતો નથી. આ પુરુષ તે બીજે કોઇ નહિ પણ અન્નગામી અને અમૃત ગણાતો આત્મા પ્રલજ છે. જે કે આ શ્રુતિમા પ્રલના આકારનું વર્ણન નથી પણ આદિત્યમા રહેનાર દિરંગમય પુરુષવાળી શ્રુતિની સાથે આની એક વાક્યના રીવાથી, જેમ ને શ્રુતિ આનન્દાત્મક પ્રલનું વર્ણન કરે છે તેમ આ પણ આકાર પ્રલનું વર્ણન કરે છે

અર્થિક ૭-આ અધિકરણની ગચ્છાનમા દાઢી શ્રુતિમા “આકાર” મન્દનો પ્રયોગ થયો છે તે જોડાય ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયના તમમા આન્દમા આવેલી છે ત્યાં પ્રમંથ આ પ્રમાણે છે શાલાવત્ય, દાઢ્ય, અને દંવલિ એ ત્રણે ઉદગ્રીય વિદ્યામા કથય દના તેમને એ વિદ્યા વિશે અંદર અંદર વાદ કરવાની હજી યથ આથી તેમણે વાદ કરા મોડ્યો

તે વાદ નીચે પ્રમાણે દતો.

શાલાવત્ય—હે દાઢ્ય, મામ્મી ગતિ અર્થાત આશ્રય મો ?

દાઢ્ય—સ્વર,

શાલાવત્ય—સ્વરની ગતિ કયા ?

દાઢ્ય—પ્રાણ, કારણ કે પ્રાણમાની સ્વરની ઉત્પત્તિ છે

+ નીચે આ બાબમા મૂળ સ્થાનો અર્થ.

શાલાવત્ય—પ્રાણની ગતી કયાં ?

દાહ્ય—અન્ન, કારણ કે અન્નના આધારે પ્રાણ ટકી રહે છે. અન્ન ન હોય તો પ્રાણ ન હોય શકે. અને જો સ્વર નહિ હોય તો “સામ” ના નદિ રહે કારણ કે સામની પ્રતિજ્ઞા સ્વર છે. માટે અન્ન પ્રાણની ગતિ છે.

શાલાવત્ય—પણ અન્નની શી ગતિ ? તે તમે મને જાણો છો.

દાહ્ય—હા, અન્નની ગતિ પાણી છે. પાણી ન હોય તો અન્નની ઉત્પત્તિ ન થાય.

શાલાવત્ય—પાણીની ગતી કયાં ? તેનો વિચાર કર્યો છે.

દાહ્ય—હા, પાણીની ગતિ આ લોક છે પૃથ્વી ઉપર પાણી રહે છે. માટે તેના પાણીનો આશ્રય છે.

શાલાવત્ય—ઓ લોકની પણ ગતિ હોવી જોઈએ, તે કયાં તે કહેશો ?

દાહ્ય—હા, તેની ગતિ સ્વર્ગ લોક છે. તેનાથી બીજી કોઈ પણ ગતિ નથી. માટે સામની ગતિ આશ્રય સ્વર્ગજનું કહે છે.

શાલાવત્ય—(ઉત્તરથી અસંતુષ્ટ થઈને)—દાહ્ય, તમે યજ્ઞગર વિચાર કર્યો નથી, સર્જન સામની ગતિ કહી શકાય નહિ. તારું કહેવું બૂબ બરેલું છે.

દાહ્ય—ત્યારે તમેજ કહેાને. આ લોકની ગતી કયાં ?

શાલાવત્ય—આ લોકની ગતિ લોકજ છે.

એટલામા ઈન્દ્રેણિ જે અત્યાર સુધી આ બંને વચ્ચે વાદવિવાદ સામળી રહ્યા હતા તેમજે કહ્યું— હે શાલાવત્ય, તમારું કહેવું પણ ખોટું છે. જો લોકને ગતિ કહેા તો તમારું સામ પણ પ્રતિજ્ઞા વગરનું અને અનન્તવાળું થઈ જશે. તે નિત્યને માટે નહિ રહે.

શાલાવત્ય—ઈન્દ્રેણિ, તો તમેજ જણાવો કે આ લોકની ગતિ કયાં ?

ઈન્દ્રેણિ—આકાશ એ લોકની ગતિ છે.

આ વાદવિવાદના પ્રસંગે અધિકૃતપ્રાણી સહ્યાનમા ટાકેલી શ્રુતિ આવે છે. અહિં આ “આકાશ” શબ્દથી ભૂતાકાશ સમજવાનો નથી પણ અર્થ સમજવાનો છે. તેના મુખ્ય કારણો આ છે. (૧) તે આકાશને લોકની ગતિ કહે છે તેમાથી તમામ જોતોના ઉત્પન્ન થતા તથા તેમા લય પામતા જણાવ્યા છે. ભૂતાકાશમાથી ઉત્પત્તિ વગેરે નથી (૨) (૨) તે આકાશની સર્વત્ર ગતિ છે એમ કહ્યું છે. (૩) આકાશ તે તમામ ભૂતાદિથી ખોટું કહ્યું છે. જા ૩-૧૪-૩ માં અહિંને પૃથ્વીથી વિશેષ મોટા, અંતરિક્ષથી વિશેષ મોટા અને સ્વર્ગથી વિશેષ મોટા કહ્યા છે તેમ આકાશને તમામથી મોટા કહ્યા છે માટે અહિંનું સિંગ અહિં આ છે. (૪) વળી આકાશને તે શ્રુતિમા “પરાવણુ”-પરમરચાન કહ્યું છે. આ રીતે અહિંને પણ પરમરચાન તરીકે જૂ ૩-૬-૨૮ માં કહ્યું છે—“પર આપનાર વજ્રમાનતુ” તે પરમરચાન એમ ત્યાં જણાવ્યું છે. આ અહિંનું સિંગ અહિં આ આકાશમા છે (૫) વળી લોકની ગતિ મનાવતું આકાશ તે અનન્તવાળું નથી શાલાવત્ય ત્યારે લોકને ગતિ તરીકે કહ્યું ત્યારે ઈન્દ્રેણિએ કહ્યું કે તે અનન્તવાળું છે. એટલે તેની ધર્યા અન્ન વગરની ગતિ જણાવવાની છે. અને તે અન્ન વગરની ગતિ કયાં તો તેના ઉત્તરમા આકાશને કહે છે આથી તે અન્ન વગરના આકાશની વાત કરે છે, અન્ન-વાળા ભૂતાકાશની નહિ. આ આકાશની ઉદ્દગીય સાથે એમ્તા કરીને જા. ૧-૬-૨ માં કહે છે કે તે ઉદ્દગીયથી પણ પર છે. અને અનન્ત છે, અર્થાત્ આમાં અનન્તત્વ નિર્ગ જણાવ્યું છે. (૬) નામ અને ઓપના વ્યાખ્યાને પણ આકાશને કહેવા છે. આ વિગત પણ મનનુજ છે. કારણ કે અહિંનો આ

ધર્મ બ્ર. સં. ૨-૧૧૪-૩૬ માં જણાવ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે આકાશરૂપ પ્રકૃષ્ટ કંટરથ અક્ષને વિશે મેદ છે. અને તેને વિશે સઘળા દેવો પણ છે. નં. ૨-૬ માં કહે છે કે બ્રહ્મને વરણે આપેલી વિદ્યા પરંપરા વિશે મેદ છે. માટે આકાશ સમ્પદ જૂનાકાશ નદિ પણ અક્ષના અર્થમાં છે.

અધિ૦ ૮—અધિકરણની શ્રુતિનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે. કાષ્ઠક ગ્રન્થની યનશાળામાં આકાશ પણ ઉત્પતિ નામનો અર્થ ઉદ્ભવ વિદ્યાથી ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી ગયો. તેણે ત્યાં ભેટલા પ્રતોતા, ઉદ્ભાતા અને પ્રતિદનો નામના ઋત્વિજોને કહ્યું કે “હે ઋત્વિજો તમને તમારી વિદ્યાનું જ્ઞાન નથી. તેથી બે જ્ઞાન વગર મારી આગળ શાશે તો તમારે માથું નીચું પડશે.” આ શાપથી ઋષિત્વને ડર્યો, અને આકાશ પણ ઉપસ્થિતને શિષ્યભાવથી પ્રથમ ક્યો કે પ્રસ્નાવ, ઉદ્ગમીય અને પ્રતિકારરૂપી સામ વિદ્યાનું આપ અમને જ્ઞાન કરાવો. તેના દેવતા કયા છે તે પણ કહો. આ પ્રસંગે આકાશ પણ તેમને તે વિદ્યાનું જ્ઞાન કરાવે છે; અને તે વિદ્યાના દેવતા પણ કહે છે પ્રસ્નાવ વિદ્યાના દેવતા પ્રાણ છે, ઉદ્ગમીયના આદિત્ય છે, અને પ્રતિકાર વિદ્યાના દેવતા અગ્નિ કહે છે. અદિઆ પ્રાણ જે વિદ્યાના દેવતા કલા છે, તે પ્રાણ એટલે શું તેનો અર્થ વિચારાય છે. જેમ પાછલા અધિકરણમાં “આકાશ” સમ્પદનો અર્થ વિચાર કર્યો હતો તેમ અદિઆ પ્રાણનો વિચાર કરે છે. આ પ્રાણ તે બ્રહ્મજ છે, વાયુ નહિ એમ મિદાન્ત છે. જેમ “આકાશ” વાણી શ્રુતિમાં અક્ષનું લિંગ હોવાથી અક્ષના અર્થનો નિશ્ચય કર્યો તેમ અદિઆ પ્રાણમાં પણ અક્ષનું લિંગ છે તે વા પ્રમાણે છે. (૧) બ્ર. ૧-૧૧-૫ માં તમામ જૂતોના ઉદ્ભવ પ્રાણમાંથી છે અને તેના લય પ્રાણમાં છે એમ જણાવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વ જૂતોના લય અને ઉત્પત્તિનું કારણ પ્રાણ છે. આ અક્ષજ સર્વ જૂતોના લય અને ઉત્પત્તિનું કારણ છે. ઉષ્મી વપ્તે અને વન-રણમાં બે કે પ્રાણમાં લય છે તથા ઉદ્ભવ છે, પણ તે લય તથા ઉદ્ભવ હિન્દોમાં છે. જૂતોને નહિ. માટે પ્રાણ એટલે સુખ્ય વાયુ નહિ એ રીતે અદિઆ પ્રયોગનએસો પ્રાણ સમ્પદ સુખ્ય વાયુથી લિપ્ત અક્ષ અર્થમાં છે.

અધિ૦ ૯—ચત્ર ૨૪ માં નિખાકે અને રામાનુજ “નિગદ” સમ્પદને બદલે “નિગમ” વાંચે છે.

અધિ૦ ૧૦—અધિકરણની રજુતિની સંગતિ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રતદન નામનો દિવાદાસનો છોકરો જે દિવાદાસિ નામથી પણ ઓળખાતો હતો. તે યુદ્ધ કરવાને તથા યોદ્ધાનું પરાક્રમ દેખાડવાને હિન્દના જીવનમાં ગયો. ત્યારે હિન્દે તેને વરદાન આપવાનું કહ્યું. પ્રતદને જણાવ્યું કે માર્ત્યને માટે-સાથી-દિનતમ હોય તેવો વર તમે વિચાર કરીને મને આપો. ત્યારે હિન્દે કહ્યું “તું પ્રાણ છું, પ્રસાદમાં છું. મને આપુ તથા અમૃત તરીકે ઉપાસ.” અદિઆ પ્રાણ સમ્પદ વાયુના અર્થમાં નહિ પણ અક્ષના અર્થમાં છે.

પ્રથમ સૂત્ર ૨૪માં પણ પાં ૧-૧૦-૬ ની શ્રુતિમાં પ્રાણ-જૂંદના પ્રયોગથી તેના અર્થનો નિર્ણય કર્યો હતો તો અદિઆ-કરીથી પ્રાણ સમ્પદ અક્ષ છે એવો અર્થ નક્કો કરવાને જૂદા અધિકરણની જરૂર નથી. એમ કાઠને ‘શંકો ન થાય તેથી અદિઆ શ્રીવક્ષણાચાર્ય જણાવે છે કે સૂત્ર ૨૩ માં કેવલ પ્રાણ સમ્પદમાંજ સદેહ-દેહો. અદિઆ તો તેના અર્થમાં પણ સદેહ છે. વળી ત્યાં તો કકેન અક્ષનાંજ લિંગ હતું. અદિઆ તો અન્ય આધક લિંગો પણ છે. દાખલા તરીકે દો. ૩-૧ માં “મનેજ જાણુ” એવા હિન્દના વચનમાં વકના હિન્દના અર્થમાં પ્રાણ છે એવું સમજાય છે અર્થાત્ દેવતાતમાનું લિંગ છે. વળી “આ સરીરનું પ્રાણુ કરીને ઉઠાવે છે” એમાં પ્રાણુ કહેતા વાયુનું લિંગ છે અને વાયુની જાણવાની ઇચ્છા ન કરવી, છતાં તે જાણવો.” એમાં જરૂરનું લિંગ છે. એમ અક્ષ સિવાય અનેક આધક લિંગો દેખાય છે. અધિકરણની અદિઆ અપેક્ષા છે.

પાઠ. ૨ એ.

અધિ૦ ૧—પ્રથમ પાઠના અર્થનો ઉપસંહાર દ્વિતીય પાઠના આરંભમાં કરે છે. પ્રથમ અધિ કરણમાં બ્રહ્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. બીજામાં બ્રહ્મના દ્વિવ્ય ધર્મો-ગુણત્વ કર્તૃત્વાદિ કહ્યા છે. પછીનાં સમન્વય અને ધક્ષત્યધિકરણ એટલે ત્રીજા અને ચોથા અધિકરણમાં વિધિ અને નિષેધનો અર્થ છે. ત્રીજામાં અન્યયથી અને ચોથામાં વ્યતિરેકથી બ્રહ્મની પૂર્ણ અઘોરિકતા સ્થાપન કરી છે. પછીનાં અધિકરણમાં શબ્દગત સન્દેહનું નિવારણ કર્યું છે. અર્થાત્ આનન્દમય અને હિરણ્યમય શબ્દોમાં જે 'મય' પ્રત્યય છે તેનો સો અર્થ છે તે જણાવ્યું. પછીના ત્રણ અધિકરણોમાં આકાશ, પ્રાણ અને તેજ શબ્દોનો પ્રયોગ જે શુનિઓમાં થયો છે તે પણ પ્રાકૃત પદાર્થના વાયક નથી પણ બ્રહ્મ પદના વાયક છે. એમ ૨૫૮ જણાવ્યું. આ પ્રમાણે પ્રથમ પાઠના અર્થ છે. સૂત્ર ૪ માં શંક ચ છોડી દેશે.

અધિ૦ ૨—સૂત્ર ૭ માં વ્યવશેષાત્ પછીથી જ ને ભાસ્કર છોડી દેશે.

અધિ૦ ૫—અહિંમાં આરંભમાં ટાકેલી શ્રુતિ છન્દોગ્ય ૪-૧૫-૧ માં છે. તે ઉપકોસલ વિદ્યાનું વાક્ય કહેવાય છે. કામસાધન ઉપકોસલ સત્યકામ જાણાને ત્યાં બ્રહ્મજ્ઞાન સાદ રહેતો હતો. તેણે ખાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મવર્ષ પાળ્યું અને અગ્નિની સેવા કરી. તે આચાર્યે બીજા બ્રહ્મચારીઓને સ્વાધ્યાય શીખવાડ્યા અને તેનું સમાવર્તન કરવાને આજ્ઞા આપી. પણ ઉપકોસલને સમાવર્તન કરાવ્યું નહિ. માટે તેની સ્ત્રીએ તે માટે પ્રાર્થના કરી પણ આચાર્યે તેની અવગણના કરી, અને પ્રવાસે ગયા. આથી ઉપકોસલ ધણો ખેદ પામ્યો. આથી તેની ભક્તિ જોઈને ત્રણ અગ્નિઓ તેરી પાસે પ્રકટ થયા અને તેને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવાડી. તે બોલ્યા “હે ઉપકોસલ અમે તને બ્રહ્મવિદ્યા કહીએ છીએ તે સાંભળ. પ્રાણ બ્રહ્મ છે, કં બ્રહ્મ છે અને ખં બ્રહ્મ છે.” ઉપકોસલે કહ્યું “હું જાણું છું કે પ્રાણ બ્રહ્મ છે કેમકે તે સત્તાત્મા અને વિશ્રુતિમાન હોવાથી બ્રહ્મ રૂપે પ્રકાશે છે પણ કં બ્રહ્મ છે અને ખં બ્રહ્મ છે તે હું જાણતો નથી.” ત્યારે અગ્નિઓએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘જે ખરેખર કં છે તે ખં છે અને ખં છે તેજ કં છે.’ આ રીતે દરેક અગ્નિએ તેને વિદ્યા સમજાવી. પછી બધાએ એકલા થઈને સમજાવ્યું કે અમે તને જુદી જુદી રીતે કહી છે, તેમ એકલી પણ કહી છે, પણ અમે માત્ર તને આત્મવિદ્યાજ જણાવી છે. તેની મતિ શી છે તે કહી નથી, તે તને આચાર્ય આવશે ત્યારે કહેશે.” એમ કહીને અગ્નિ ત્યાંથી અદૃશ્ય થયા. ચોથા સમય પછી જાણા આવ્યા. તેણે ઉપકોસલનું મુખ દેદીપ્યમાન જોઈને કહ્યું “હે ઉપકોસલ તારું મુખ બ્રહ્મવિદ્યાને જેવું દેદીપ્યમાન છે તેનું કારણ શું? તને કાષ્ઠએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ ક્યો છે? તે કોણે ક્યો તે મને કહે?” ઉપકોસલે જવાબ દીધો “હે ભગવન્ તમે પ્રવાસે ગયા એટલે મને કોણ ઉપદેશ આપે?” એમ કહીને ખરી વાન છૂપાવી. આચાર્યે વરતુ-રિપ્તિ જાણી ગયા. તેથી તેમણે ઉપકોસલને કહ્યું “અગ્નિઓએ તને પૃથિવી આદિ લોકોનો ઉપદેશ કહ્યો છે. સર્વાંશે બ્રહ્મવિદ્યા કહી નથી તેથી હું તને ને વિદ્યા શ્રવણ કરાવું છું.” એમ કહીને પછી અધિકરણની અક્ષિપુરપત્રાણી શ્રુતિનો ઉપદેશ કરે છે.

સૂત્ર ૧૫ ની પૂર્વે નિગ્યાક, રામાનુજ અને શૈવના મને મત એવ ચ તદ્ જહ્ન, અત એવ ચ સ જહ્ન અત એવ સ જહ્ન એવો અનુક્રમે પાઠ છે.

અધિ૦ ૬—અહિંમાં ઉત્તારેલી બ્રહ્મ વિષેની શ્રુતિ ગૃહ્યદાર્પણ ઉપનિષદના ૩-૭-૧, ૨ માં છે. તે વિષેની આધ્યાત્મિક નીતિ પ્રમાણે છે. ઉદાલકે વાજવલ્ક્યને પૂછ્યું એટલે તેમણે જણાવ્યું કે મરદેશમાં કેપિગોત્ર પાતંજલના ધરમાં અમે યજ્ઞનું અધ્યયન કરના હતા. ત્યારે તેની સ્ત્રી ગન્ધર્વ પર આસક્ત થઈ અને

તેને પૂછ્યું કે “તું કોણ છે ?” તેણે કહ્યું કે “હું અર્ધવર્ગનો પુત્ર કન્યા-ધ છે. પછી ગન્ધર્વે પતંગવલ તથા તેના શિષ્ય યાજ્ઞકોને પૂછ્યું—“હું કાપ્ય, તું તે સૂત્રને જાણે છે કે નહીં વડે આલોક, પરલોક અને મર્ત્ય ભૂતો શુભાશ છે.” તે કાપ્ય પતંગલે કહ્યું “હે ભગવન હું તે જાણતો નથી.” ગન્ધર્વે તેને અને યાજ્ઞકોને પૂછ્યું “હે કાપ્ય તે તું અન્તર્ધર્મીને જાણે છે કે નહીં આલોકને, પરલોકને અને સર્વ ભૂતોને અવ્યન્તર રહીને નિયમમા રાખે છે ? પતંગલે જણાવ્યું “હું તે જાણતો નથી.” તેને ગન્ધર્વે કહ્યું—“તે સૂત્ર તથા અન્તર્ધર્મીને જાણે છે તે બ્રહ્મવિદ્, લોનવિદ્, દેવવિદ્, વેદવિદ્, બ્રહ્મવિદ્, આત્મવિદ્, સર્વવિદ્ અને છે. પછી ગન્ધર્વે તેમને તે વસ્તુ નમસ્કારી. પછી ગન્ધર્વના પત્રવતી ઉલ્લસકે તે જાણીને યાગવચ્ચક્રને પૂછ્યું. આ આખ્યાયિકાના સંબંધમા ઉપર્યુક્ત યુગિ કહેલી છે.

સૂત્ર ૧૮ માં ‘અધિર્ધવ’ પછી ‘અધિલોક’ ને પણ લાસ્કર, નિમ્બાક, રામાનુજ અને શંવ વાચ્ય છે. અને સૂત્ર ૨૦ માં હમણે શબ્દથી રામાનુજ તથા શંવ નહીં સૂત્ર છે એમ માને છે.

અધિ ૮—પ્રાદેશ એટલે અમૂકા અને નર્મનીથી ભગ્વતી વેન, અમૂકા અને તેની પામની તર્જની આમળા એ બે ત્રિનાર કરવાથી જેટલી જગ્યા મળાય તે. સૂત્ર ૨૧ માં સાક્ષાત્ એટલે પ્રતીક અને ઉપાધિની કંપના વગર લેવાનો છે. અર્થાત્ પ્રતીક અને ઉપાધિની કંપના વગર પણ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવામા કોઇ વિશેષ નથી એમ જર્મિન માને છે. જલ્મ આકાશની માફક આપક છે અને મધ્યે દાઢ પગવાળું છે. તે સાકાર છે અને (જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે) જ્વલાવથી વિભક્ત જેવું જણાયું છે. સૂ. ૨૬ માં આરમ્ભસ્થનો અભિધાય આપે છે. તે એમ માને છે કે જલ્મ વસ્તુના નિર્ધારણ છે પણ ઉપાસકોની ખાતર પ્રાદેશમાત્ર સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે. બાદરિનો મત એવો છે કે પ્રાદેશમાત્ર હૃદયમા ગ્રંથિત પરમેશ્વરનું મનથી સ્મરણ થઇ શકે માટે તેને પ્રાદેશમાત્ર કહેલા છે. સૂત્ર ૩૧ માં હરીથી જર્મિનનો મત આપ્યો છે તે જર્મિન મતમા જલ્મને માનનાર એક દેશીના મતનું નિરાકરણ કરવા માટે છે જર્મિન મતમા જલ્મનો આકારવાદ છે. છતાં એક દેશી એમ કહે છે કે તે આકાર પ્રાદેશ માત્રજ છે. અદિઆ તે આપે કહે છે કે જર્મિન એ રીતે સાકારવાદ સમજતા નથી. તેમનું માનવું એવું છે કે સાકારની માન્યતા સપત્તિ પ્રમાણે છે. ત્રણ ત્રણ સ્થાન પ્રમાણે જલ્મનો આકાર છે. પૃથ્વીમાં પૃથ્વી જેટલો અને આકાશમા આકાશ જેવો એમ સંપત્તિ પ્રમાણે જલ્મનો આકાર છે. સર્વથા તે પ્રાદેશ માત્રજ છે એવું નથી. સૂત્ર ૩૨ માં વ્યાસજનો પોતાનો મત છે. તે મત વાચકનેમિઓ—જાણીના આધારે છે.

સૂત્ર ૩૬ ના પ્રતિષ્ઠાશ્લ શબ્દ પછી શંકર, રામાનુજ, શંવ અને લિશ્તુ ચ શબ્દ ઉમેરે છે અને પુરુષને ખરેખર મધ્ય પુરુષવિધ શબ્દ વાચ્ય છે. શ્રીવશ્વભાષ્યાર્થે આ પાદ સિદ્ધિ છે તેથી જ ભાષ્યમા પાટન્ટરે પુરુષવિષયક એવું વર્ણન છે. પ્રકાશમા પણ એ વિશેષો ઉલ્લેખ છે.

પાદ ૩.

અધિ ૧—યુગમા રામાનુજ તથા શંવ ચ છે એ ઉમેરે છે; અને એમા સૂત્રનો અન્તર્ભાવ જાણમા કરે છે. સૂત્ર પાત્રમા નિમ્બાક છેવટે ચ ઉમેરે છે.

અધિ ૨—આ અધિકરણ વિશે નીચેની આખ્યાયિકા છે. નારદજી કમ્પેતાદના. પણ આત્મજ્ઞાન નહિ હોવાથી સનહુમાર માટે ગયા અને કહ્યું કે ભગવન, અનાત્મ જ્ઞાનને લીધે મને ને શોક થયો છે તે શોકની પાર મને ઉતારો. ત્યારે નારદજીએ તેને કહ્યું કે નામને જલ્મ તરીકે ઉપાસ. નારદે પૂછ્યું તથા કંઈ અધિક છે ? તેમણે કહ્યું હા, વાગિન્દ્રિય. પછીથી તેનાથી કંઈ અધિક છે ? એવો સવાલ પૂછ્યો તેના ઉત્તરમાં મનુ જણાવ્યું કે તેનાથી પણ અધિક છે અને તે મન છે. આ રીતે એક પછી એક એમ આધિક્યનો

પ્રથમ પૃથ્વામા આગે તેથી તેમણે નામ, વાગ, મન, સંકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બલ, અન્ત, જ્ઞાન વાસુ, તેજ, આકાશ, સ્મરણ, આશા અને પ્રાણને એક પછી એક અધિક કર્યાં. પછી નારદ શાન્ત થયા, પણ મનસ્કુમારે કહ્યું કે જે સત્યથી શ્રેષ્ઠવાદી છે તે શ્રેષ્ઠવાદી છે એમ સત્યથી કૃતિ પર્યાન્ત ઉપદેશ કર્યો અને કહ્યું કે મુખનું વિજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છું જોઈએ. તે સાંભળીને નારદે કહ્યું કે ભગવન, હું મુખનું વિજ્ઞાન મેળવવાને ઇચ્છું છું. ત્યારે મનસ્કુમારે કહ્યું કે જે બૂમા છે તે મુખ છે, બૂમાનું જ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તે પ્રમગે અધિકરણમા ટાકેલી શ્રુતિથી બૂમાનું વલુન કરવામા આવે છે.

અહિંઆ સંદેહ એ છે કે બૂમાનો અર્થ પ્રાણ કરવો કે પરમાત્મા કે કારણ કે એક એકથી અધિક તત્ત્વ જાણવાને નારદજીએ કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમા પ્રાણનેજ મનસ્કુમારે અધિક જણાવ્યો છે. તેથી અધિક જણાવ્યું નથી. માટે સંદેહને કારણ મળે છે. માટે અહિંઆ તે સંદેહ દૂર કરે છે.

મૂમ્મ શબ્દ પાણિ. ૧-૮-૧૫૮ માં આપેલા વહાલોં મૂમ વહોં એ પ્રમાણે મિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ વહુથી પર જ્ઞાનેષુ પ્રત્યક્ષના આંદ્રિકારનો ચોપ થાય છે અને વહુને જ્ઞાને મૂ આદેશ થાય છે. આમ મૂમ્મ શબ્દ નિપજ થાય છે આ પ્રમાણે દમ્મ પ્રત્યક્ષ ભાવવાચક હોવાથી મૂમ્મ શબ્દનો અર્થ “મૂમ્મ” થાય છે.

અધિ૦ ૪—અહિંઆ પ્રશ્નાપનિષ્ઠ ૫-૨ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પિપ્પવાદ યુદ્ધ મત્ય કામનો ઉત્તર આ શ્રુતિથી આગે છે—હે સત્ય કામ, પર એટલે નિર્મલ અને અપર એટલે સચ્ચ બ્રહ્મ તેજ છે કે જે આ આકાર છે.

ધક્ષતિનો અર્થ દર્શન છે. ભાષ્યમા જીવનનો અર્થ જ્ઞાન લોક કર્યો છે. શંકગચાય દિરમ્બ-ગર્ભ છે છે.

અધિ૦ ૫—સૂત્ર ૨૦ માં લિખુ ‘પરામર્શ’ ને બદલે ‘પરામર્શ’ પાઠ વાંચે છે.

અધિ૦ ૬—સૂત્ર ૨૩ માં ગંકર, ભાસ્કર, શેવ અને ભિક્ષુ ગયે અને સ્મરેતે ની વચ્ચે જ ઉમેરે છે.

અધિ૦ ૭—સૂત્ર ૨૪ માં છેલા શબ્દમા પહેલા અને પ્રતીપકાર વાંચે છે.

અધિ૦ ૮—સૂત્ર ૩૨ માં જ્યોતિ શબ્દ સમ્પન્નને બદલે તૃતિયામા લેધ શકાય એમ પ્રતીપકારનું માનવું છે. સૂત્ર ૩૩ માં માવ ને બદલે માવાત પણ ભાસ્કરનો કવચિત્ પાઠ છે.

અધિ૦ ૯—સૂત્ર ૩૫ માં ‘અવગતિ’ને બદલે ‘ગતિ’ શબ્દ શંકર, ભાસ્કર, ભિક્ષુ, નિમ્બાક ગમાનુજ અને શેવ વાંચે છે. ઉત્તરજ શબ્દથી સૂત્રનો આક્રોશ લાગે રામાનુજ તથા શેવ જૂદા સૂત્ર તરીકે વાંચે છે. સૂત્ર ૩૮ ના સ્મૃતેષ્વને નિમ્બાક ગમાનુજ તથા શેવ જૂદા સૂત્ર તરીકે સ્વીકારે છે.

અધિ૦ ૧૦—સૂત્ર ૩૯ માં ભિક્ષુ પ્રાણ શબ્દ વચ્ચનાત્ પૂર્વે વાંચે છે.

અધિ ૧૩—સૂત્ર ૪૩ ના અંતમાં ભિક્ષુ ચ શબ્દ વાંચે છે.

પાઠ ૪.

અધિ૦ ૧—સૂત્ર ૪ ના પ્રકરણાદ ગમ્મને માધ્ય જૂદા સૂત્ર તરીકે વાંચે છે અને સૂત્ર ૬ માં ઇવ ની જગ્યાએ ભિક્ષુ લખે વાંચે છે. સૂત્ર ૭ માં ભાસ્કરાદિનો મહાવાચ એવો પાઠ છે.

અધિ૦ ૨—વિવરણ, પ્રતીપ, શકર, ભાસ્કર, નિમ્બાક, રામાનુજ અને શેવ સૂત્ર ૯ ના પ્રથમ શબ્દોને “જ્યોતિષક્રમા ૩” એ પ્રમાણે વાંચે છે.

અધિ૦ ૪—કારણત્વેન બદલે કરણત્વેન નો પાઠ ભાસ્કર સૂત્ર ૧૯ માં સ્વીકારે છે.

અધિ૦ ૬—સૂત્ર ૧૭ માં હિન ચેત્ શબ્દ પહેલા ગંકર, ભાસ્કર, નિમ્બાક, રામાનુજ, શેવ અને ભિક્ષુ ન શબ્દ ઉમેરે છે અને ભાસ્કર સૂત્ર ૧૮ નો અંતર્ભાગ સૂત્ર ૧૭ માં કરે છે.

અધિ૦ ૬—મુત્ર ૨૨ માં આપેલા કાશ્વકૃત્તનના મનને સંકરમાર્ગ પજ્ઞ સ્વીકારે છે. રામાનુજ પંચ કાશ્વકૃત્તન મનને સિદ્ધાન્ત મત તરીકે લે છે. વલ્લભાચાર્ય જીવને ભગવાનની જ અવસ્થા કહે છે.

અધિ૦ ૮—મુત્ર ૨૬ માંના પરમાણવ શબ્દને રામાનુજ તથા શંકર જુદા મુત્ર તરીકે લે છે. મુત્ર ૨૭ માંના હિ શબ્દને પ્રતીપકાર છોડી દે છે. મુત્ર ૨૮ ને પ્રકરણકાર નવમા અધિકરણમાં લે છે. ભાવ પ્રકાશિકાકાર, પ્રતીપકાર અને નિર્ભયરામ ભટ્ટ આદિમા અધિકરણમાં આ મુત્રને સમાવે છે. મુત્ર ૨૬ માં શંકર પ્રકાશી જગત “પરિણામ”, બાદરાયણને અનુસરીને જમ્યુલે છે. પણ બાદરાયણ જ્યાં જ્યાં શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ત્યાં શંકર હજીર શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. અવગણ બાદરાયણના મતે ‘સત્ત્વ’ અને ‘હજીર’માં ભેદ નથી, પણ શંકર ત્યાં ભેદ જુએ છે. જહ્ન એટલે નિર્મળ અને નિરાકાર તત્ત્વ અને હજીર એટલે સચ્ચાં અને સારક છે એમ સંકરચાર્યનું માનવું છે. આથી તે સજ્જ બાગર સારક હજીરનું જ જગત કર્તૃત્વ છે. કેશવ ભટ્ટ મરખીરીએ આ મતની રીકા નિર્માર્ક બાગના પૃ. ૩૫૧-૩૫૨ માં કરી છે. રામાનુજ અને શ્રીકૃષ્ણ ચિદચિદ્વિદિષ્ટ જહ્નને ઉપાદાન તરીકે લે છે, ભારકર અને નિર્માર્ક બ્રહ્મની શક્તિને ઉપાદાન તરીકે લે છે. મંય પ્રકૃતિને ઉપાદાન ગણે છે. વિમાનભિક્ષુ પણ પ્રકૃતિને ગણે છે. કૃષ્ણ કે એટલો છે કે તેના મતે પ્રકૃતિ જહ્ન સાથે અવિભક્ત છે.

અધ્યાય ૨ એ.

પરિશિષ્ટ ૧.

પાઠ ૧.

અધિ૦ ૪—મુત્ર ૪ ની પહેલાં દરથેલ એવું નહું મુત્ર મંથ્ય લે છે. મુત્ર ૫ માં ‘અનુમતિ’ શબ્દને બદલે ભારકર ‘અનુમન’ શબ્દ વાંચે છે.

અધિ૦ ૫—પ્રદીપ અને વિવરણકારના મતે હજીરતાત્ત્વાત્ એવું નવમું મુત્ર છે. મુત્ર ૬ માં નિર્માર્ક ‘સ્વપક્ષ’ શબ્દને સામી વિભક્તિમાં વાંચે છે. મુત્ર ૧૧ માં બન્ધધાતુભેદ ને બદલે રામાનુજ તથા શંકર બન્ધધાતુભેદ વાંચે છે અને તેને નવીન મુત્ર તરીકે સ્વાકારે છે. ‘અવિમોક્ષ’ ની જગ્યાએ મુખ્ય, નિર્માર્ક, રામાનુજ, શિવ અને ભિક્ષુ ‘અનિમેક્ષ’ પાઠ લે છે.

અધિ૦ ૬—મંથનના મતે મુત્ર આરમાં શિષ્ટ વચરિમદ્દા અધિ એવો પાઠ છે.

અધિ૦ ૮—શંકર મુત્ર ૧૫ માં ભાવ શબ્દને પંચમી વિભક્તિમાં લે છે અને મુત્ર ૧૬ માં રામાનુજ અને શંકર ‘અવર’ને બદલે ‘અપર’ વાંચે છે.

અધિ૦ ૯—પ્રતીપકાર મુત્ર ૧૮ માં જહ્નતાત્ત્વાત્ એવો પાઠ વાંચે છે. રામાનુજ, નિર્માર્ક અને શંકર આ મુત્રને પહેલાંના મુત્ર ૧૭ માં લે છે. મુત્ર ૨૦ માં શંકર, ભારકર, અને ભિક્ષુ ‘આદિ’ શબ્દ વાંચે છે, અને મંથ્ય મુત્રમાંથી ‘ચ’ શબ્દ કાઢી લે છે.

અધિ૦ ૧૦—મુત્ર ૨૨ માં મરખીરીએ પ્રમાણે તદ્વપચીત્તે એવો પાઠ લખેલો છે.

અધિ૦ ૨૧—મુત્ર ૨૬ માં મંથ્ય પ્રમાણે ‘નિરવથવ’ શબ્દ છે, અને મુત્ર ૨૯ માં નિર્માર્ક ‘સ્વપક્ષ’ને સામી વિભક્તિમાં લે છે.

અધિ. ૨૨—મુત્ર ૩૦ માં ચ તદ્વર્થનાત્ ને બદલે શાદર્શનાત્ પાઠ છે એમ નિર્માર્ક માને છે; અને મુત્ર ૩૫ માં ‘કર્મવિભાગ’ નહિ પણ ‘કર્મ’ વિભાગ છે એમ પ્રદીપકાર માને છે. ભાગકર જગત્ત્વાદિમાત્ એવો પાઠ આરંભમાં સ્વાકારે છે; મુત્ર ૩૬ ને રામાનુજ, નિર્માર્ક, અને શંકર મુત્ર ૩૫ માં પાઠમાં ૧૦ અધિકરણો છે એમ પ્રતીપકાર માને છે.

સૂત્ર ૧-૨ સત્યધિકરણ, સૂત્ર ૩ યોગ પ્રયુક્તધિકરણ, સૂત્ર ૪-૬ વિનયધિકરણ, સૂત્ર ૭-૧૧ અસદિતિચિન્તિધિકરણ, સૂત્ર ૧૨ એનેત્યધિકરણ, સૂત્ર ૧૩ બાનાપતરિયધિકરણ, સૂત્ર ૧૪-૨૦ તદન ન્યત્યાધિકરણ, સૂત્ર ૨૧-૨૩ ઇત્યપદેશાધિકરણ, સૂત્ર ૨૪-૨૬ ઉપસેદ્ધિ દર્શનાધિકરણ, સૂત્ર ૨૭-૩૦ મવોપેતેત્યધિકરણ, વિવરણકારના મતે ૧૦ અધિકરણો છે, જો કે પ્રથમ અધિકરણમાં પ્રથમનાં એ સૂત્રોનો સમાવેશ કરે છે.

પાદ ૨.

અધિ૦ ૧—સૂત્ર ૨ જાનો ગમાનુજ તથા શેવ સૂત્ર ૧ વામાં અનતભાવ કરે છે અને તેને સૂત્ર ૬ પહેલાં વાગે છે.

અધિ૦ ૨—ભિમ્બ સૂત્ર ૭ માંથી 'ઇતિ' શબ્દ છોડી દે છે અને મધ્ય સૂત્રમાંથી 'અ' શબ્દ છોડી દે છે તેમ જાગ્રત પછી સૂત્ર ૬ માંથી 'અ' છોડી દે છે.

અધિ૦ ૩—ગમાનુજ સૂત્ર ૧૨ માં 'ઉભયથા'ને મધ્યે 'ઉભય'ના પાદ લે છે, અને જાગ્રત સૂત્ર ૧૪ ને 'અ' વગર વાગે છે.

અધિ૦ ૪—સૂત્ર ૧૬ ને જાગ્રત જૂદી ગીને વાગ્ય છે તેમના મતે આ પ્રમાણે તે સૂત્ર છે. હૃતોત્તરપ્રલયમન્યવાદુપવનમિતિં ચેન્ન સ્થાતમાજાનિમિત્તવાદ અને સૂત્ર ૨૨ માં 'અવિચ્છેદાત્'ની જગ્યાએ 'અસભવ' શબ્દને તે લે છે અને ૨૩ માં પ્રતિપક્ષાર 'અ' ની પહેલાં 'અપિ' ને ઉમેરે છે જાગ્રત આ સૂત્રને લેતા નથી.

અધિ૦ ૫—સૂત્ર ૩૧ માં નિમ્માર્કના મતે 'અ' નથી ગમાનુજ અને શેવ એ પાદને સ્વીકારતા નથી સૂત્ર ૩૨ નો સ્વીકાર જાગ્રતે કરેલો નથી.

અધિ૦ ૬—સૂત્ર ૩૬ માં મધ્ય 'અવિશેષ' શબ્દને પંચમી વિશક્તિમાં વાગે છે. જાગ્રત, રામાનુજ અને શેવ સૂત્ર ૩૮ નો સ્વીકાર કરતા નથી.

પાદ ૩

અધિ૦ ૧—નિમ્માર્ક, રામાનુજ અને શેવ સૂત્ર ૪ ને સૂત્ર ૩ મેથુ લે છે, અને સૂત્ર ૭ના જાગ્રતમાંથી નવું સૂત્ર રામાનુજ અને શેવ લે છે.

અધિ૦ ૫—સૂત્ર ૧૧ પહેલાં પૃથિવીએલુ જૂદું સૂત્ર નિમ્માર્ક, રામાનુજ અને શેવ લે છે.

અધિ૦ ૬—સૂત્ર ૧૨ માં મધ્ય 'અનત' પછી 'આદિ' ઉમેરે છે રામાનુજ અને શેવ 'પૃથિવી' શબ્દને છોડી દે છે.

અધિ૦ ૭—સૂત્ર ૧૩ માં નિમ્માર્ક "એવા" વગર સૂત્ર વાગે છે.

અધિ૦ ૮—સૂત્ર ૧૪ માં શેવ વારમ્પર્યેન જમોત રૂપવચતે એવો પાદ લે છે જાગ્રત આ સૂત્રને સૂત્ર ૧૩ માં લે છે.

અધિ૦ ૯—સૂત્ર ૧૬ માં 'જાગ્રત' ને સ્થાને 'અજાગ્રત' એવો પાદ શેવ અગીકાર કરે છે.

અધિ૦ ૧૧—મધ્યના મતે સૂત્ર ૧૮ પહેલાં ચુકેષ એલુ સૂત્ર છે જલ ચેતન છતાં પશુ માતાં છે એમ અદિ સમજાય છે પણ શક્ય જીવને ચેતન્ય સ્વરૂપ મનાવવાનો આગ્રહ કરે છે તેમના મતે જલ માતા નથી આવે મત સૂત્રકારના મતથી વિરુદ્ધ છે સૂત્ર ૧૬ થી ૨૮ સુધી શંકર પૂર્વપક્ષ તરીકે ગણે છે.

અધિ૦ ૧૨—પ્રતિપક્ષકારના મતે આ અધિકરણના ૧૪ સૂત્રો છે તેથી આ પાદનાં ૧૬ નહિ પણ ૧૫ અધિકરણો છે એમ કહે છે નિમ્માર્ક અને જો ૧૫ ૨૭ માં 'અ' ને જગ્યાએ 'દિ' વાગે છે અને તેનો સૂત્ર ૨૬ માં અનતભાવ કરે છે.

અધિ૦ ૧૪—સૂત્ર ૩૩ માં રામાનુજ પ્રથમ સૂત્ર ૩૪ નું અને પછી સૂત્ર ૩૩ મેથુ વાગે છે.

સૂત્ર ૪૦ ના ભાષ્યમાં સકર એમ કહે છે કે અદિઆ જીવનું જે કર્તૃત્વ જણાવ્યું છે તે સ્વાભાવિક નથી પણ ઉપોધિવાળું છે સૂત્રમાના 'ચ' ને 'તુ' ના અર્થમાં લે છે

સામાનુજના મતે જીવનું કર્તૃત્વ તેની હજી ઉપર અવલને છે તેની હજી ના ચાપ ત્યારે કામ કરતો નથી ;

અધિ ૧૫—સૂત્ર ૪૧ માથી ભારકો 'તુ' શબ્દ છોડી દે છે, અને સૂત્ર ૪૨ મા 'પ્રતિપદ્' શબ્દ છે એમ મંધ માને છે સૂત્ર ૪૩ મા ગકગચાર્ય એમ કહે છે કે જીવ આ સ નહિ પણ અશ્વ જેવો છે. ઉપોધિને લીધે તે આ સ જેવો જણાય છે ગમાનુજ અને શ્રીમદ્ તેને વિગિધવત્ત્વેન્દ્રિયાના અર્થમાં સમજે છે એટલે બ્રહ્મ વિશેષ છે અને હજીતમા નિરીક્ષ્ય છે નિર્માદ્ અશને શક્તિના અર્થમાં લે છે એટલે જીવ એ બ્રહ્મની શક્તિ કે એમ તેમનું કહેવું છે. ગમાનુજ, શ્રીમદ્, નિર્માદ્ મંધ અને વિદ્યાન ભિક્ષુ બ્રહ્મ વચ્ચેના બેદ ત્વાભાવિઃ એમ માને છે વિદ્યાન ભિક્ષુ પિતા પુત્રના દૃષ્ટાન્તથી અગર અગ્નિ અને વિસ્ફુલિગના દૃષ્ટાન્તથી આ મનુષ્ય દર્શાવે છે વક્ષભાષ્યમાં આ બેદને અધિક્ષક માને છે.

સૂત્ર ૨૬ મા બે વખત ત્વ શબ્દ છે સકર પહેલાને શુદ્ધિ-ઉપોધિના અર્થમાં લે છે અને બીજાને અણુત્વના અર્થમાં લે છે સામાનુજ, મંધ અને કીકકંદ સકરની માફક સૂત્રના પ્રારંભ શબ્દ બગાડે મનુષ્યની સક્રિયા નથી આથી સકરનો સ્વાર્થ વધારે પ્રમાણુજીત લખે છે તો પણ તેમણે તત્ત્વ મા શુદ્ધિ-ઉપોધિના અર્થ આણે તો હોવાથી તેનું પ્રામાણ્ય જતું રહ્યું છે વક્ષભાષ્યમાંના અર્થમાં આ પ્રામાણ્ય જળવાઈ રહ્યું છે જ્યાંભાનુ નિમિત્ત સામીન મ્વાને સકરે ઉત્પત્ત્યવધુ, પરબ્રહ્મ પ્રવેશ અને તાદાત્મ્યોપદેશની દલીલો આણી છે પણ તેને ગાદગણના મનને ટેકા નથી

સૂત્ર ૨૦-૩૨ મા સકર જે શુદ્ધિ સંગ્રહ અપદા ઉપોધિ સંયોગની વાત કરે છે તે અર્થ સૂત્ર કારના શબ્દોમાંથી સંભવતો નથી આથી Dr Thibault શકના અર્થ ઉપર ટીકા કહે છે કે—

Now, in the first place nothing in context warrants the explanation of the first 'tat by Buddhist' And—which is more important—in the second place it is more than doubtful whether according to Sankara's own system the qualities of the Buddha such as pleasure pain & etc can with any propriety be said to constitute the essence of the soul even in the Samsara state " (Vedānta Sūtra 1 p 55)

માટે સકર જીવના અણુત્વના બોધક સૂત્રને પૂર્વપક્ષ માથે જોવામાં ખરા નથી

અધિ ૧૬—સકર સૂત્ર ૪૪ ને અન્તે 'ચ' ઉમેરે છે સૂત્ર ૪૫ મા સકર, નિર્માદ્, શીવ અને ભિક્ષુ 'ચ' ને ઉમેરે છે સૂ ૪૬ મા 'ન' ની પૂર્વે નિર્માદ્ સામાનુજ, અને શીવ અવ્યતિરેક શબ્દ વાચે છે અને સૂત્ર ૫૦ મા ભારકો "આભાસ" શબ્દને બુદ્ધચયના લે છે અને ચ ની જગ્યાએ 'વા' લે છે નિર્માદ્ અને શીવ આમાં સૂત્રને 'આભાસ' ગાદ બુદ્ધચયના લેખને વાચે છે

સૂત્ર ૫૦ મા સકર 'આભાસ'ને જીવની મિથ્યા પ્રતીતિ એ અર્થમાં લે છે પણ ભારકર તેની સામે ટીકા કરે છે કે જો જીવને આભાસ મ્હેવામાં આવે તો તે આભાસ અવસ્થા હોવાથી અને અવસ્થા સરાવિષાણુની માફક અચેતન હોવાથી તેને બન્ધ, મોક્ષ અથવા મોધિકાર શી રીતે અને પરમાત્માને સાસારિકત્વ નથી. માટે આભાસ ગાદનો પ્રયોગ બરાબર નથી સામાનુજ પણ ભાગરના પાંખે સ્વીકારે છે પણ તેનો અર્થ હેતુભાસ કરે છે

સૂત્ર ૫૨ મા સામાનુજ 'ચ' છોડી દે છે અને ૫૩ ની શરૂઆતમાં "પ્રેશમેદાત્તેતિ ચેદ્" એવો ખાત

પાઠ ૪.

અધિ૦ ૧—સૂત્ર ૨ ના પહેલા મધ્યના મતે “પ્રતિજ્ઞાનુવર્તેય” એવું સૂત્ર છે. સૂત્ર ૩ નો રામાનુજ અને શંખ સૂત્ર ૨ વચ્ચે અન્તર્ભાવ કરે છે.

અધિ૦ ૬—સૂત્ર ૧૪ માં ‘આમનન’ ને બદલે ‘આમનન’ એવો ભાસ્કરનો પાઠ છે.

અધિ૦ ૭—સૂત્ર ૧૬ માંથી નિગ્રાહક ‘ચ’ કાઢી નાંખે છે. રામાનુજ સૂત્ર ૧૫ માં છેલ્લા શબ્દ પહેલા ‘ચ’ ઉમેરે છે અને તેને સૂત્ર ૧૪ ભેગું રાખે છે.

અધિ૦ ૮—સૂત્ર ૧૮ અને ૧૯ ને રામાનુજ, નિગ્રાહક અને શૌચ એક સૂત્ર તરીકે વાચે છે.

પરિશિષ્ટ ૧.

પ્રપંચ અને સંસારનો ભેદ.

(શ્રીવિદ્યારાયાભજ શ્રીવક્ષણ વિરચિત.)

શંકા—પ્રપંચ એ સત્ય છે અને સંસાર મિથ્યા છે એની રીતે તે બંને વચ્ચેનો ભેદનો અંગીકાર કરવો તે વ્યાજબી નથી કારણકે તેમાં કોઈપણ પ્રમાણ નથી. જેમ જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ તથા નાશ છે તેમ આમાં પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ છે. વળી સર્વ વસ્તુતંત્ર વસ્તુમયત્વ ધૃતિમાં કહે છે કે ધૃતપટ્ટાદિ રૂપ જગત્ જે સત્ય મનાય છે અને સંસારરૂપ અનૃત જે મિથ્યા મનાય છે તે સત્ય બ્રહ્મજ છે તો પછી શા માટે પ્રપંચ અને સંસારનો ભેદ તમે બુઝો છો ?

ઉત્તર—અસાધ્ય મિથ્યા છે એમ કહ્યું તે વ્યાજબી છે. કારણકે તે જગત્પત્ની માફક ભગવાનનું કાર્ય નથી. તત્ત્વદીપ નિબંધમાં આ બંનેનો ભેદ જણાવ્યો છે. ત્યાં પ્રપંચને ભગવતકાર્ય કહ્યું છે. તેનું રૂપ ભગવાનની બહુ ભવનરૂપ માયાનામની શક્તિથી થયું છે અને જીવનો જે સંસાર કહેવાય છે તે તેની શક્તિ અવિદ્યાથી છે. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે જીવને જે અનાદિ બંધ છે તે અવિદ્યાથી નથી વળી અદિઆ સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું નથી પણ સંસાર કહેવાય છે એ પ્રમાણે શબ્દો છે, તેથી પણ સ્પષ્ટ છે કે મંસાગની ઉત્પત્તિ વાણીથી જ છે વસ્તુતંત્ર તે નથી. કારણકે જીવના અભિમાનાત્મક તે છે. ગીતામાં પણ કહે છે કે અહંકારથી જેનો આત્મા વિમૂઢ થયો છે તે હું કતાં હું એવું માને છે આમ હોય તો પછી આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવની સંસારની બાબતમાં સંમતિ નથી અર્થાત્ સંસારનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ. સત્ય વસ્તુની બાબતમાં જ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ હોઈ શકે અસત્ય વસ્તુમાં નહિ. અહંતામસતાવાળા જીવની બાબતમાં જ સંસાર શબ્દ ધરી શકે. કારણકે એ સંસાર અવિદ્યાનું કાર્ય છે. જીવ તે દેહ નથી. ગીતામાં દેહ અને દેહીનો ભેદ દેખાડ્યો છે. દેહી કહેતા જીવ દેહરૂપી વસ્ત્રો ધારણ કરે છે. તે બ્યારે જૂના થાય છે ત્યારે તેને બદલીને નવા પહેરે છે. વળી આ દેહી નિત્ય અવધ્ય છે. તે જન્મ પામતો નથી તેમ મરતો પણ નથી આવા દેહીમાં-જીવમાં જે અહંશુદ્ધિ થાય તો તે શુદ્ધિ અધીક (મિથ્યા) છે. તેજ પ્રમાણે પદાર્થોમાં પણ મમતા શુદ્ધિ જે હોય તો તે પણ મિથ્યા છે. તમામ પદાર્થો આના નથી તે ભગવાનની ક્રીડા માટે છે. ભાગવતમાં પણ આ વિધાને ક્રીડાભાણું કહ્યું છે. ભગવાનની જ તેના ઉપર સત્તા છે. આમ હોવાથી તે પદાર્થો નાશ છે. તેની ઉપર મારી સત્તા છે એમ જીવ માને તો તે પણ મિથ્યા છે સંસારનો અર્થ જ એ છે કે જ્ઞાન થતા જે સંસારણ પામે છે તે. અર્થાત્ જ્ઞાન પૂર્વે તેનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં સુધી તેમાં આમક્રિત હોય છે પણ બ્યારે જ્ઞાનનો હિસા થાય છે ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ જણાયું નથી તે આમક્રિત હોય ત્યાં આ મમાર જીવના અધિકગુણાનો છે નહિ તો ‘હું

સર્વને પ્રભવ' હું 'હું સુપ્રદેશ આત્મા હું' 'હું ભક્તને પગધીન છું' 'મારો ભક્ત નારા પામશે નહિ' 'મારી યોનિ-મહદ્ પ્રજ્ઞ છે' 'મારો અંશજી જીવતોડ છે' વગેરે વાક્યોથી આદર્શ અને મમતાનું અવલુચાય છે તેથી ભગવાનમાં પણ અવિદ્યોનો મંબન્ધ મનાય. પણ તે પ્રમાણે નથી. "હું પ્રજ્ઞ હું એ પ્રમાણે તેણે આત્માને જોળાવ્યો" એ શ્રુતિમાં "હું" જન્મ ભવવદ્ધર્મના નાનકડા છે. સઘળું ભગવાનથી જ છે તેથી મમતા પણ તેવીજ છે માટે ત્યાં (પ્રિયચર્યા) સંસારનો પ્રયોગ નથી. દારણકે તે (જગત-પ્રપંચ) ખરો છે. જીવની યાગ્યતા પણ ભગવાન મારા પ્રભુ છે અને હું દામ હું એવી મમતા અને વ્યવહાર શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ જ છે, દારણ કે તેથી ભગવાન સાથે સંબન્ધ કરી રાકે, 'છે.' ઉપરની સહચારુત્વં ચ સત્યમસત્ય એ શ્રુતિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. મમ કહેતાં ધરપટાદિરૂપ, તેમાં અન્ય કહેતાં વિષયતા માણ નાશ તથા ઉત્પત્તિની પ્રતીતિના વિષય માલિકરૂપ અનુન શબ્દથી જોળાખાય છે. સત્ય પ્રજ્ઞ આ રૂપે નહીં માદ્દ પોતાનું બુદ્ધ રૂપ દેખાડવાને થાય છે. (જેમ નદ વદા વદા રૂપ દેખાડે છે, છતાં તે કેવળ જોતા નથી તેમ પ્રજ્ઞ ભગવતરૂપે થાય છે-તો તે પણ જોઈ નથી) પોતાની માયા બદ્ધરૂપ ધવાની શક્તિથી જ્યેષ્ઠ ભગવતરૂપને દેખાડે છે. -માટે જ નિગન્ધમાં કહ્યું છે કે પ્રપંચનું જેમ આપાદી થયું છે. શ્રુતિમાં પણ કહે છે કે "હું સર્વને વસ કરનાર છું અને સર્વના ઉપર સત્તા જમાવનાર છું." પ્રજ્ઞ જીવો છે. પ્રજ્ઞ દામો છે, પ્રજ્ઞ કિન્નો છે. વ્યાસ મુદ્રમાં પણ આ કહ્યું છે. ભાગવતના પ્રથમરૂપ-ધર્મ-ધર્મીના દેવોકમાં કાપદ્યરહિત પરમધર્મ કથાનું પ્રણયન આપ્યું છે અને ત્યાં ભગવાનનું ભગ્ન જ્યેષ્ઠ જીવનો મુખ્યધર્મ છે, અન્ય નહિ એમ જણાવ્યું છે. અન્યધર્મનો તો ત્યાગ થાય છે, પણ ભગવદ્ભગવતરૂપી ધર્મ તે નિસ છે. તેનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. તે તો દેવ હોય કે બ્રહ્મા હોય અમર મનુષ્ય હોય-ગમે તે હોય તો તેનાથી તે યથ શકે છે.

શંકા-તમે સત્યજ્ઞાનની મુખ્યધર્મ કહો; પણ એનો મનુષ્યથી જ મર્શ શકે. પણ વગેરેથી શી રીતે મર્શ શકે ?

ઉત્તર-પશુઓથી પણ તે મર્શ શકે છે, તેને માટે કંઈ વાણીની જરૂર નથી. પશુઓએ પણ સ્નેહભરી દૃષ્ટિથી ભગવાનની પૂજા કરેલી છે. તેઓએ પણ અશુભી ભીંતવલી આપોથી ગોવિન્દ ભગવાનને સ્પર્શ કર્યો છે. ભગવાનની, વેણુ શ્રવણ કરતાની સાથે પક્ષીઓ પણ ચક્ર યથ ગયા હતાં અને પુષ્પો પણ ભોજાની, શાખાઓને નીચે નમાવતા તથા તેમના શરીરમાં પ્રજુનો ત્રેમ એટલો ધમો ફિલાજાળ ગયો કે, તેઓ મધુરસની ધારાઓની દૃષ્ટિ કરવા માટી. આ રીતે પશુપક્ષીઓ અને પુષ્પોએ ભગવાનનું ભગ્ન કર્યું છે. તેના પ્રમાણે શીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધમાં મળ્યા આવે છે. આથી સિદ્ધ છે કે ભગવાનનું ભગ્ન જ્યેષ્ઠ સર્વથોનિવાળાનો નિત્યધર્મ છે. મારોપ્રપંચ અને સંસારનો ભેદ જાણનારમાં અજિમત છે એમ નથી થયું.

('જાસ્તામિ શ્રીમદ ગિરધરશ્ચ વિરચિત.)

વાદી-પ્રપંચ તો ગિરધાર છે; ગધાએ તે અસલ છે એવો અંગીકાર કરે છે તો પક્ષી તે નિસ અને અપદ્ધર્મ તેને કેમ મનો છે? પણ પ્રજ્ઞ એક અને અદ્વૈત છે, અને ત્યાં કોઈપણ ભેદ નથી એમ અમેદ જણાવનાર શ્રુતિઓમાં જયથી બેદરૂપ પ્રજ્ઞ સિવાય બીજું કોઈ છે. એવું તો તમારાથી પણ સ્વીકારી શકાશે નહિ. બીજી આ પ્રપંચ તેની માફક દૃષ્ટિએય થાય છે તેથી અને શ્રુતિમાં વળી અમેદ કહેલો છે તેથી ધીલપમા વિરોધ ન આવે તે માટે વાસના ગ્રમ્યતા જીવંતી અવિદ્યાથી તે પ્રજ્ઞથી

* આ અનુવાદમાં વાનરનો નાગભ્રમ પડે માટે જાણીની ઇડ દેવામાં આવી છે.

લિન્ન પ્રતીત થાય છે; માટે તે તેવો છે. માટેજ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ “એકજ” નહિ પણ અદ્વૈત પણ કહેવું છે. માટેજ જ્ઞાનિઓના શુદ્ધ અલ્પજ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થતાં તેનાથી કલ્પાયલા પ્રપંચનો પણ નાશ થાય છે માટે પ્રપંચને સસ કહી શકશો નહિ.

સિદ્ધાન્તી—અહો. તમારી શુદ્ધિની બલિદારી છે. તમે તો બધું બધું સમજી ગયા. વાઙ્ મ્યારે જણાવો જોઈએ કે જગતને તમે જે અસલ કહો છો તેનો અર્થ શો? અસલ એટલે ત્રણે કાલમાં તેનો અભાવ હોય તે કે બ્રમથી કલ્પાયલો?

વાદી—ત્રણે કાલમાં જેનો અભાવ હોય તેનું નામ અને અસલ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—ના, આ પ્રકારે અસલનો કરેલો અર્થ ખોટો છે. એમ જો કહેશો તો અદ્વૈત ત્વની આપત્તિ થશે. કારણકે તમે એટલું તો જણો છો કે અભાવના પણ ચાર બેદ છે ?

વાદી—હા.

સિદ્ધાન્તી—કયા કયા ?

વાદી—મુખ્યત્વે બે પ્રકારના અભાવ છે—(૧) અન્યોન્યાભાવ અને (૨) સંભવોભાવ. બીજાના ત્રણ પ્રકાર છે—પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ અને અસન્તાભાવ. આ રીતે ચાર પ્રકારના અભાવ છે. ઘડો તે વસ્ત્ર નથી, તે અન્યોન્યાભાવનું દૃષ્ટાન્ત છે. ઘડાની ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘડનો અભાવ તે પ્રાગભાવ, અને તેના વિનાશ થયા પછી જે અભાવ રહે તે પ્રધ્વંસાભાવ છે અને જો ત્રણે કાલમાં પઢાયનો સંભવજ નથી એવું જણાવનાર અભાવ તે અસન્તાભાવ કહેવાય છે.

સિદ્ધાન્તી—વાર. અહિં આ તમે પહેલા ત્રણ અભાવ અન્યોન્યાભાવ, પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવની તો કલ્પના કરતા નથી ને ?

વાદી—ના.

સિદ્ધાન્તી—તમારું કહેવું એવું છે કે અવિદ્યાની કલ્પનામાં તેનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાલમાં નથી એટલે તેનો અસન્તાભાવ છે ?

વાદી—હા.

સિદ્ધાન્તી—કીક, મ્યારે સાબળો. અહિં આ અવિદ્યાનો અસન્તાભાવ પણ તમે ‘દશોવી શકશો નહિ. અસન્તાભાવમાં તેના પ્રતિયોગિને તમારે ક્ષેવો પડે અને તે અસત્ છે. કારણકે તેના અભાવનો પણ અભાવ છે.

વાદી—કેવી રીતે? દૃષ્ટાન્ત આપીને સમજાવો.

સિદ્ધાન્તી—જુઓ સાબળો. બ્રૂતલ ઉપર ઘટનો અસન્તાભાવ છે વગેરેમાં પ્રથમ બ્રૂતલ ઉપર આવેલા પ્રવક્ષ ઘટ જે જોવામાં આવેલો દત્તો તે પ્રતિયોગિ ઘટનો આરોપ કરીને નિર્બંધ કરવામાં આવે છે. ઘટનો અસન્તાભાવ જણાવવાને ઘટ જે પ્રતિયોગી છે તેનો આશય કરવો પડે છે. પણ જેનું અસ્તિત્વ કાંઈ નાજે નથી તેનો વળા પ્રતિયોગી લેવાની શી વડર ? તેનો પ્રતિયોગી પણ

વિદ્યામાનતા ન હોય તેજ અત્યન્તાભાવ કહેવાય. પણ ઘટના અત્યન્તાભાવમાં તો જૂનકાળમાં તે ઘટ હતો તો પછી તેનો અત્યન્તાભાવ જ મનાય નહિ. શરણના મૂંગમાં આત્મ-તાભાવ છે તે કૃદાન્ત જુદી તરેહનું છે, તેમાં પણ તે શુંગનો અત્યન્તાભાવ જણાવવાને તેનો પ્રતિયોગિ લેવાજ જોઈએ. આ પ્રતિયોગિ તરીકે ગાય કે મહિષ વગેરેનું શૃંગ લેવાય છે. આવી રીતે જેનો અત્યન્તાભાવ છે તેનો પ્રતિયોગિ લેવો તે અયુક્ત નથી ?

અથવા અહિં આ શરણના શૃંગના ધર્મવાળો કાંઈ પ્રતિયોગિ નથી. કારણકે જો વગેરેમાં જે શૃંગ છે તે પ્રત્યક્ષ લેવાય છે, અને શરણનું શૃંગ તો દેખાતું નથી. તેથી શરણશૃંગમાં મહિષના શૃંગનો ધર્મ નથી. એટલે શરણશૃંગના અત્યન્તાભાવમાં તમે જે પ્રતિયોગિ દેખાડો છો તે ખરે ખસતો નથી. મારે આ હિપશથી પ્રપંચનો અત્યન્તાભાવ તમે કહેવા જવો છે તે વારતવિક નથી.

વાદી—ત્યારે તે જમથી કંઈવાળો છે એમ માનો.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ પણ નથી. તેમાં પણ જે પ્રથમની પ્રમા (શુદ્ધિ)થી જે પદાર્થ લેવામાં આવ્યો હોય તેના જે ધર્મો છે તેના જેવા ધર્મો જે બીજા પદાર્થમાં લેવામાં આવે તો તે બીજા પદાર્થમાં પ્રથમના પદાર્થનો જમ થાય છે. અર્થાત્ એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થના ધર્મોની સમાનતા હોય તોજ જમ સંભળી શકે છે.

વાદી—તાપસાથી એ સમજાવો.

સિદ્ધાન્તી—સાંભળો જેમકે કાંઈ માણસ છીપને જમીન ઉપર પડેલી જોઈને, એમ કહે કે “આ રજત છે” તો અહિંયાં રજત પદાર્થમાં છીપની પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ જમ મૂલક છે. આમાં પ્રથમ કાળમાં જે રજત જોયેલું અને તેના ધર્મને જે શુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલો તે ધર્મને રજત પદાર્થ જોતાં તેમાં પ્રથમના જોયેલા પદાર્થની માફક છીપમાં આકર્ષક વગેરે ધર્મો છે મારે અહિંયાં દેખાતા સાદૃશ્યથી છીપની અંદર રજતની શુદ્ધિનો જમ થાય છે. જ્યાં જ્યાં જમ સંભવે છે ત્યાં સાદૃશ્યથી જમ સંભવે છે એમ નિયમ છે. પ્રપંચને અસત્ય-જમમૂલક કહેવામાં એની સંભાવનાજ નથી કારણકે ત્યાં પૂર્વકાલની પ્રમાથી લેવાયેલા કાંઈ પણ અધિકરણની આગ્રા સંભાવના નથી. તેથી એક રથને રહે તો ધર્મ સાદૃશ્યથી બીજામાં રટીને શી રીતે જમ ઉત્પન્ન કરે ? અર્થાત્ સત્યતાની પ્રતીતિનું અધિકરણ હુકું છે અને મિથ્યાત્વની પ્રતીતિનું અધિકરણ હુકું છે. એકની પ્રતીતિ બીજામાં સંભવતીજ નથી.

વાદી—અરે મણુ એમ માનો કે પ્રપંચમાંજ પ્રથમ સત્ય છે પણ પાછળથી તેનું મિથ્યાત્વ છે. જેટલે અહિંયાં સત્ય તથા મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ મારે જુદાં અધિકરણો કરવાની જરૂર નથી. પ્રપંચમાંજ પ્રથમ સત્યતાની શુદ્ધિ થાય છે અને પાછળથી મિથ્યાત્વની શુદ્ધિ થાય છે મારે તે જમમૂલક છે.

સિદ્ધાન્તી—આ જાબતમાં તમે જરાયર વિચાર કર્યો નથી. અવ્યાસ વચરજ આ પ્રમાણે પ્રવક્ત કરો છો. અરે પણ શાથી સત્ય જણાતા પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ થાય છે, કે જેને લીધે તમે નિગ્રહ કરો છો તે તો જણાવશોને ?

વાદી—કેમ એમ કહો છો ? અને એમ કહીએ છીએ કે પ્રપંચની પ્રતીતિ અવિદ્યાથી છે મારે તે મિથ્યા છે.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે, હવે વિચાર કરો કે તે અવિદ્યા એટલે શું ! તથા તેનું અધિકરણ શું ! (તે ક્યાં રહે છે ?) આ બે પ્રશ્નો અને તમને પૂછીએ છીએ. આનો હિતર પ્રથમ તમારે આપવો જોઈએ. અમારા પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તમે એમ કહેતા હો કે અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન છે, તો અમે એમ કહીએ છીએ કે અવિદ્યાનો તે અર્થ નથી.

વાદી—શાવા તે અર્થ નથી ?

સિદ્ધાન્તી—જ્ઞાનનું કારણ શું એવી જાણાસા થાય તો જણાવવાનું કે તમારા મતે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે. આથી નિર્ગુણ બ્રહ્મને ધ્રુવ હોઈ શકે નહિ. આથી બ્રહ્મની ધ્રુવતા તે બ્રહ્મ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, દરમિયાને કોઈ ઘટ કહી શકતું નથી.

વાદી—પણ અજ્ઞાન તો અનાદિ છે.

સિદ્ધાન્તી—તો પછી પ્રપંચ અજ્ઞાનથી કારણે છે એમ કહેવાની શી જરૂર છે ? જો અનાદિ છે તે અમુક વખતે ઉત્પન્ન કરાયો છે એમ કહેવાય નહિ.

વાદી—અવિદ્યા એ પ્રપંચનું સમવાયિ કારણ છે. આથી અવિદ્યાને પ્રપંચનું કારણ કહ્યું છે અને પ્રપંચને અજ્ઞાનરૂપ કહીએ છીએ. કારણકે સમવાયિ કારણ પોતાના કાર્યમાં અનુસ્થિત હોય છે, જે કારણમાંથી કાર્ય ઉદ્ભવે છે અને ઉત્પન્ન થએલા કાર્યમાં મૂળ કારણ અનુસ્થિત હોય તો તે કારણ સમવાયિકારણ કહેવાય છે. માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે એટલુંજ નહિ પણ ઉત્પન્ન થએલા ઘડામાં માટી હોય છે. માટીનોજ ઘડો બનેલો છે. ઘડામાંથી માટી વર્ધેલો તો ઘડોજ ન રહે. આવી રીતે માટી અને ઘડાનો સંબંધ છે. અદિમાં માટી એ સમવાયિ કારણ છે અને ઘડો તેનું કાર્ય છે. તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાન-અવિદ્યા એ કારણ છે અને પ્રપંચ તેનું કાર્ય છે. અજ્ઞાન સમવાયિ કારણ હોવાથી, પ્રપંચમાં પણ તે છે. માટે અજ્ઞાનનો નાશ થાય તો પ્રપંચનો પણ નાશ થાય.

સિદ્ધાન્તી—દરે ન્યાયની રીતિથી ઉત્તર અપાય છે, વારુ કીક, અવિદ્યાનો કોઈ દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે. જો તેનો દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર ન થતો હોય તો રૂપનો નાશ થતાં પણ પદનો નાશ થાય. તેથી દ્રવ્યજ સમવાયિ કારણ બની શકે છે અને તેમાંથી અમુક કાર્ય હોય છે. શુણ્ણ સમવાયિ કારણ હોતું નથી. રૂપને સમવાયિ કારણ માનો તો પછી વસ્તુના રૂપનો નાશ થઈ જાય. ધોખીને ત્યાં કોઈ વસ્તુ ધોવા આપ્યું હોય તો ઘણી વખત તેના રંગ જતો રહે છે, આથી ત્યાં તેનો રંગ નાશ પામ્યો છે એમ આપણે કહીએ છીએ તે વસ્તુ નાશ પામ્યું એમ આપણે કહેતા નથી. કારણકે વસ્તુનું રૂપ તે એક શુણ્ણ છે, અને તે અને વસ્તુ માથે સમવાય સંબંધ નથી. વસ્તુનું સમવાયિ કારણ તન્તુ છે. જો તન્તુ નાશ પામે તો વસ્તુ પણ નાશ પામ્યું એમ કહેવાય છે. માટે દ્રવ્યજ સમવાયિકારણ બની શકે છે. રૂપ નહિ. અવિદ્યાને જો તમે દ્રવ્ય કહી શકતા હો તોજ તે સમવાયિ કારણ બની શકે પણ જેમ જ્ઞાન ધર્મ છે તેમ અજ્ઞાન પણ ધર્મજ ગણાય.

વાદી—અજ્ઞાનને પ્રપંચનું અસમવાયિ કારણ માનીએ તો તમે જણાવેલો વાદો નહિ આવે. એ અસમવાયિ કારણ એટલે સમવાયિકારણનું પણ સમવાયિકારણ. વસ્તુનું સમવાયિકારણ તે તન્તુ છે અને તન્તુનું સમવાયિકારણ તન્તુત્વ છે. એટલે તન્તુત્વ એ વસ્તુનું સમવાયિકારણ છે. તન્તુ એ દ્રવ્ય છે પણ તન્તુત્વ એ શુણ્ણ છે. આ રીતે અજ્ઞાનને અમે લઈએ છીએ. એટલે અવિદ્યા એ પ્રપંચનું સમવાયિકારણ, અર્થે અજ્ઞાન એ અવિદ્યાનું સમવાયિકારણ અદિમાં અવિદ્યાને અજ્ઞાનરૂપ અમે લઈએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—અજ્ઞાન એટલે અજ્ઞાનરૂપ એમ કહેવામાં કોઈ પણ ફેર પડતો નથી. અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનરૂપ એકજ છે. આથી અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ અજ્ઞાનજ હોય છે. સમવાયિકારણ અને કાર્યમાં એક વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ જૂદી હોય છે એવું અદિમાં નથી. અદિમાં તો જ્ઞાનને અજ્ઞાનરૂપ કહેવામાં અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી છે એમ તમે માનો છો. પણ જેમ ઘટની ઉત્પત્તિ ઘટમાંથી હોતી નથી, તેમ અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી કહી શકાય નહિ. ઘટનું સમવાયિકારણ જેમ મૃતિકા છે તેમ અજ્ઞાનનું કારણ તેનાથી જૂડું જન્માવતું જોઈએ. પણ તમે ને જન્માવી શકતા નથી. એટલે અજ્ઞાનને અસમવાયિકારણ મનાવવાનો તમારો પ્રયાસ વર્થે થાય છે.

વાદી—નિમિત્ત કારણ લઈએ તો.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ પણ ક્ષેપાય નહિ. જેમ ઘટનું નિમિત્ત કારણ દબ્ધ છે તેમ અદિ'આં પ્રપંચનું નિમિત્ત કારણ અજ્ઞાન નથી. જો એ પ્રમાણે તેને નિમિત્ત કારણ લક્ષ્યે તો પછી જેમ'દબ્ધ ઘટ યદ્ય શક્યો નથી તેમ અજ્ઞાન પ્રપંચ બની શકતું નથી. આથી અજ્ઞાન એ પ્રપંચનું સમવાયિકારણ, અસમવાયિકારણ, તેમ નિમિત્ત કારણ બની શકતું નથી.

વાદી—વારુ, ત્યારે તેને બીજી રીતે સમજો. જેમ અમુક વસ્તુની આડે પડે આવવાથી, પ્રતિ-બન્ધકને સધિ તેને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેમ અજ્ઞાની આલુબાલુ અવિદ્યાથી પડે આવવાથી અજ્ઞા દેખાતું નથી, પણ તેને જદ્વે પ્રપંચ દેખાય છે અને આ રીતે અવિદ્યા યથાર્થ જ્ઞાનના પ્રતિ-બન્ધક છે.

સિદ્ધાન્તી—એ અર્થમાં પણ અવિદ્યા સમજી શકાય નહિ. કારણ કે તમે જ્ઞાનને વિષયસ્વરૂપ કહો છો. અમુક વિષયને ઉદ્દેશીને જ્ઞાન હોય છે. પણ તે વિષયો તમાગ મને જોતા છે. તેમનું અસ્તિત્વજ નથી. તો પછી કયા વિષયના યથાર્થ જ્ઞાનમાં અવિદ્યા પ્રતિબન્ધક છે તેનો વિચાર કરીને કહેવું જોઈએ. જ્ઞાન નિર્વિષય છે એમ તમે કહેતા હો તો તેમાં કોઈપણ પ્રમાણ નથી.

વાદી—ત્યારે અમુક અદૃષ્ટથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ છે એમ કહો ?

સિદ્ધાન્તી—ના તેમ પણ નહિ. કારણ કે તમે અદૃષ્ટથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ માનતા નથી તથા જેમ દર્પણમાં વસ્તુનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેમ અવિદ્યામાં જીવનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું છે એવું પણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે પ્રતિબિમ્બનો આધાર દર્પણ ઉપર હોય છે. દર્પણ વગર પ્રતિબિમ્બ પડતું નથી. આથી પ્રતિબિમ્બના ધર્મોનો આધાર પણ દર્પણના ધર્મો ઉપર છે. દર્પણના જેવા ધર્મો તેવા પ્રતિબિમ્બમાં દેખાશે. દર્પણ સ્વચ્છ હશે તો પ્રતિબિમ્બ પણ સ્વચ્છ બનશે. દર્પણને મલિન હશે તો પ્રતિબિમ્બ પણ મલિન બનશે. તેજ પ્રમાણે તમારા ક્ષાન્તમાં અવિદ્યા એ દર્પણ છે. જીવો એ પ્રતિ-બિમ્બ છે. તો જીવથી પ્રતિબિમ્બનો આધાર અવિદ્યા રૂપી દર્પણ ઉપર રહેશે. આથી અવિદ્યાના વેશેનો પણ અવિદ્યાના વિશેષને અનુસરીને દેખાશે. અથવા જેમ પ્રતિબિમ્બમાં જાણીતો વિશેષ મળે દર્પણમાં હોય છે તેમ જીવમાં જાણીતો વિશેષ અવિદ્યામાં હોયો જોઈએ. તમારું કહેવું એમ છે કે જીવમાં અદૃષ્ટ હોય છે, આ અદૃષ્ટનો વિશેષ પણ અવિદ્યા ઉપર આધાર રાખે છે, અર્થાત્ જીવમાં જાણીતો અદૃષ્ટ વિશેષ અવિદ્યામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે સમજાય છે; ત્યારે તમે એમ કહો છો કે, અદૃષ્ટ વિશેષથી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે એ શી રીતે સ્વીકારી શકાય ? અદિ'આ તો અવિદ્યા અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે તો તેને જદ્વે તમે અદૃષ્ટજ અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરનાર કહો છો તે બ્યાબળી નથી. આતો જેમ ધડો જેની ઉત્પત્તિ દબ્ધના ઉપર આધાર રાખે છે (દબ્ધની મદદથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે) તેજ દબ્ધને ઉત્પન્ન કરે એવું જો શક્ય કહે તો તે જેમ માની શકાતું નથી તેમ આ તમારું કથન છે.

વાદી—તો અજ્ઞાનરૂપ, યથાર્થ જ્ઞાનના પ્રતિબન્ધક તથા અદૃષ્ટ વિશેષથી જન્ય એવા જે ત્રણ પ્રકાર જાણીત્યા તેનાથી આ અવિદ્યા જન્ય પ્રકારની છે એમ માનો.

સિદ્ધાન્તી—જન્ય પ્રકારની એટલે કેવી ? તેનું લક્ષણ તો કહો ?

વાદી—શન્યરૂપ અવિદ્યા એટલે કેઈ પણ નહિ. જે વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નથી તેને આપણે શન્ય કહીએ છીએ. આ અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ નથી માટે તેને શન્યરૂપ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી.

વાદી—તો પછી તમે એમ કહો છો કે જીવ અજ્ઞાની છે તો જીવના અજ્ઞાનમાં શું કારણ છે. અજ્ઞાન છે એવું તમે માનો છો તો તેનું શું કારણ તમે કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી—ભગવાનની ઇચ્છાથીજ જનમા અજ્ઞાન છે એમ અને માનસે છીએ ભગવાન ગીતામા કહે છે કે મારામાંથીજ મૃત્તિ, માન, તથા જ્ઞાનનું અપોદન અને છે વળી તમે કલ્પેથી અવિદ્યાની સત્તા છે કે નથી તે કહેશે ?

વાદી—તે સત્તાવાળી છે એમ કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—તો પછી દ્વેતનો સભવ રહેશે મત્ તે બ્રહ્મ એકલું છે બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને હવે તમે અવિદ્યાની પણ મત્તા કળ્પના દો તો બ્રહ્મ સિવાય બીજી વસ્તુની સત્તા માનો છો. આથી દ્વેતાપત્તિ બને છે

વાદી—તો પછી અવિદ્યાની સત્તા નથી એમ અને કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—જો અવિદ્યા ન હોય તો પછી તમાના મત પ્રમાણે બ્રહ્મમા અન્યથા પ્રતીતિ શી રીતે થાય ?

વાદી—અમે તેને મત્ નહિ તેમ અમત્ નહિ પણ સત્ અને અમત્થી જુદી હોય એમ અવિદ્યાને માનીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—જો માન્યતામા કેમ પણ પ્રમાણ નથી કલ્પ્યું કે મત્ અને અમત્થી જુદી અવિદ્યાને કહેવામા પગપર નિષેધ આવે છે

વાદી—તો તેને અનાનિ અન્યતાથી પણ ભાવરૂપ અમે કહીશું

સિદ્ધાન્તી—તે બ્રહ્મ જ્ઞાનની નાન પામે ૬ તે હેતુથી તે આભાસરૂપ છે, કારણ કે અનુમાનનો સભવ નથી તેમ અન્ય તેમ યતિરૂપનો પણ અભિધાન આવે છે તેમજ માધ્યના આભાવની પ્રતિ તેમા છે

વળી ધારે કે અમે તમારું કહેલું મૂલ્ય ગ્રાપીએ તો તે અવિદ્યા બ્રહ્મમા રહે છે કે જીવમા ?

વાદી—બ્રહ્મમા રહે છે એમ અને કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—ના, તે બ્રહ્મમા રહી શકે નહિ બે અવિદ્યા બ્રહ્મમા રહેતો પછી બ્રહ્મની શુદ્ધતાને બાધ આવે અવિદ્યા એ વિકોરૂપ અભિન છે, અને બ્રહ્મમા કંઈ પણ વિકાર નથી તેમા બે વિકાર-વાળી અવિદ્યા રહે તો પછી બ્રહ્મનું નિર્વિકારિત્વ મરેશે નહિ બ્રહ્મની શુદ્ધિમા વાધો આવશે સ્વચ્છ જ્યમમા મહીન કચરો પડવાથી, તેને તે અભિન બનાવે છે તેમ બ્રહ્મની શુદ્ધિને પણ વ્યાપાત થાય તમે અવિદ્યાવાળા જીવને હીન માનો કે ?

વાદી—તો તે જીવમા રહે છે એમ કહો ?

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ પણ નથી તમાગ મતમા જીવ એટલે અવિદ્યામા બ્રહ્મનું પડેલું પ્રતિબિંબ આથી જીવને રહેવાનું જ્ઞાન અવિદ્યા છે નહિ કે અવિદ્યાને રહેવાનું સ્થાન જીવ તમારી માન્યતા પ્રમાણે જીવમા બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પાડીને અવિદ્યા જન્માતી નથી, પણ અવિદ્યામા બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડવાથી જીવ રૂપમા કે પ્રતિબિંબ દર્શનમા હોય છે, દર્શન પ્રતિબિંબમા હોતું નથી તેમ અવિદ્યામા જીવ પ્રતીતિ હોય જીવમા અવિદ્યાની પ્રતીતિ નહિ. ચારે અવિદ્યા જીવમા રહે છે એમ કહી શકાય નહિ વળી જીવમા અવિદ્યા રહે છે એમ કહે તો પછી બ્રહ્મમા આવેલા ક્ષેત્રોની કલ્પનામા સામધ્યનો અભાવ અને છે વળી તમાગે મત તો એ છે કે અવિદ્યા બ્રહ્મ વિરોધ કલ્પાયેલી છે તે જન્મેનું એક સમાન અધિગમ નથી—બ્રહ્મ અને અવિદ્યા બીજા કેમ એમા રહે છે એમ તમે માનતા નથી.

વાદી—નરે તો આ મને અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ કરવા માગો છો બેને અમારી માન્યતા પ્રમાણે તમે અવિદ્યાનો અચ્છેદ કરતા હો તો તમાગ મત પ્રમાણે તો મગ્ધોની ? બાધવનને નમે પ્રમાણરૂપ માનો છો ?

સિદ્ધાન્તી—ના

વાદી—ત્યા દશમ સંસ્ક્રમા ભગવાનની માર શમ્ભિઓના નામ મળ્યા-આ છે તેમા અવિદ્યા પણ એક શમ્ભિ છે, આ બાગ શમ્ભિઓ આ પ્રમાણે છે—શ્રી, કીર્તિ, શુદ્ધિ, ગિરા, કાન્તિ, વૃદ્ધિ, દક્ષિ, હિન્દ, હિન્દ

વિદ્યા, અવિદ્યા, શક્તિ અને માયા. આમાં અવિદ્યાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તમે તો તેનો ઉત્ક્રાંત કરવા માંગો છો, તેનું કેમ ? આ અવિદ્યાની પ્રતીતિ વાસનાથી છે તેથી અને તેની પ્રતીતિને અસત્યનીતિ કહી છે.

સિદ્ધાન્તી—વાસનાથી તેની પ્રતીતિ નથી તે અને પહેલાં જણાવ્યું છે.

વાદી—જેમ સ્વપ્નમાં સત્ય ચદર્શોમાં અસત્યની પ્રતીતિ થાય છે તેમ અહિં આં છે.

સિદ્ધાન્તી—ના. સ્વપ્નમાં પૂર્વે અનુભવેલા વિષયથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વિષયોનીજ સત્તા નહિ હોવાથી તેને સંભવ નથી. વળી વંધ્યમર્યા સ્વપ્નાદિની માફક નથી એમ જો, તમે કહેતા હો તો પણ તે માન્ય નથી કારણ કે તત્ત્વ તથા અત્તો વિગત છે. માટે જગતને અસત્ કહેનાર બાલજ (બાઈ) છે.

વાદી—સત્ અને અસત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી અનિર્વચનીય આ જગતજ મિથ્યા છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે અસિંધા કંઠપણુ બેદ નથી. માટે જગત્ મિથ્યા છે તેનું ખણ્ણન કરવું અયુક્ત છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, અનિર્વચનીયને મિથ્યાના અર્થમાં લેવામાં પ્રમાણ નથી. તેમ જતા તમે જો અનિર્વચનીય એટલે મિથ્યા એમ કહેવા માગના હો તો અક્ષ પણ અનિર્વચનીય હોવાથી તેમને પણ મિથ્યા કહેવું પડશે. અનિર્વચનીય એટલે જેના વિશે કંઈકન યથ સંકે નહિ, જે વાણીનો વિષય નથી એટલેજ છે. નિર્વચનીયત્વ રહિત તે અનિર્વચનીય. નિર્વચનીય એટલે વિશેષ રીતે રચનીય-વિશેષ રીતે વાણીથી જાણી શકાય તેવું. જે તેવું નથી તે અનિર્વચનીય. અક્ષ પણ તેવું છે, કારણકે વાણીથી અક્ષનું વર્ણન યથ સંકથું નથી. માટે તમારો અર્થ લઈએ તો પછી તેને એ મિથ્યાજ કહેવું પડે ? અક્ષનું વર્ણન શ્રુતિમાં એવું કર્યું છે કે તેને પગ નથી છતાં ચાલે છે, હાથ નથી છતાં પ્રહલ્ય કરે છે, ચક્ષુ નથી તોપણ જુએ છે શ્રવણ કરે છે. મહાભારતના વૈશંપાયનસંહસનામસ્તોત્રમાં તે અક્ષનું આલ્પ તથા મહાન્, દૂર તથા સ્થૂલ, ગુણવાળું અને નિર્ગુણ એમ વર્ણન કર્યું છે. વળી તેમાં બેદ નથી એવું જે શ્રુતિ કહે છે તેપણ અનિર્વચનીયનો અર્થ મિથ્યાત્વ જણાવતી નથી. પણ રૂંતનો પ્રતિપેષ કરે છે. આ સમયે પુરુષ જ છે. તેજે પોતાને જાતે સંજો 'તે આ સમયે જગત્ છે.' 'આ સમયે પરેખર અલ છે.' 'તેને નાત્ય એમ કહે છે' વિષય પુરાણના પ્રથમ અક્ષમાં પણ 'હિ શ્રુતિવર આ આપું' તમામ જગત્ નિત્ય અને અઘાય છે, અને તે આવિભાવ; તિરોભાવ, જન્મ તથા નાશના ચિક્ષવાળું છે.' એમ કહ્યું છે. ગીતામાં પણ કહે છે કે જે અમત્ છે તેનો ભાવ નથી. જે અત્ છે તેનો અભાવ નથી. તેમ અત્કારે પણ અક્ષત્રમાં એજ દિક્ષત જણાવી છે.

વાદી—અનિર્વચનીયને મિથ્યા અર્થમાં લેવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે એમ જે કહ્યું ત્યાં જગ્યાવાનું કે પ્રમાણનો અભાવ નથી કારણકે અનુમાન પ્રમાણ ત્યાં આપી શકાય છે.

સિદ્ધાન્તી—કેવી રીતે ?

વાદી—જુઓ સંભળો, જગત્ અનિર્વચનીય છે. (પ્રતિજ્ઞા) તે સત્ છે કે અસત્ એમ તેના વિશે ઉક્તિ યથ શક્તી નથી તેથી. (હેતુ) છાપમાં રૂપ કેખામ છે તેની માફક (દૃષ્ટાન્ત)

સિદ્ધાન્તી—ભલે તમારું કહેવું અને સ્વીકારીએ તોપણ તમે આપેલા અનુમાનમાં તો જગત્ની અનિર્વચનીયતા સાધ્ય છે, તેથી મિથ્યા નહિ.

વાદી—તમે અક્ષને અનિર્વચનીય હોવાથી મિથ્યા યથ જશે એમ જે કહેો છો તે ખરાબર નથી. કારણકે અનિર્વચનીયનો અર્થ અને એમ કરીએ છીએ કે જે સત્ પણ ન કહેવાય, તેમ અસત્ પણ ન કહેવાય. અક્ષની બાબતમાં તેવું નથી. તેના વિશે સત્ તરીકેજ વ્યવહાર છે અસત્ તરીકે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તો પછી ગીતામાં અક્ષને " તે સત્ નથી, તેમ અસત્ નથી " એમ શાથી કહ્યું છે ? આ ઉપરથી અક્ષ ફક્ત સત્જન નથી પણ અમત્ પણ છે. આથીજ અને અક્ષને અનિર્વચનીય કહીએ છીએ તેટલા માટે કહે છે કે ત્યાંથી વાણી પણ પાછી ફરે છે, વળી જોને તમે પ્રપંચ કહેો છો

તે વિકાર નથી. જો તેમ હોય તો એ કોનો વિકાર હશે એ જણાવવું જોઈએ ? બહારને તો કહી શકાય નહિ. કારણકે બહાર તો અવિકૃત છે. તેમ છતર કહેતા પ્રકૃતિનો પણ તે વિકાર નથી. કારણકે તમારા મતમાં બધુંએ બહાર છે.

વાદી—બહારથી જે લિન્ન છે તે તમામ મિથ્યા છે, કારણકે બહારથી તે લિન્ન છે જેમ છીપમાં રંગતની પ્રતીતિ જણાય છે તેની માફક. આથી બહારથી લિન્ન તમામ પ્રપચ મિથ્યા છે.

સિદ્ધાન્તી—ના તમારા કહેવા મુજબ પ્રપચ મિથ્યા થતો નથી. તમે આપેલ દૃષ્ટાન્ત બંધ બેસતું નથી.

વાદી—હીક ત્યારે અસત્યનો અર્થ નથી તો પછી અનિત્યતાનો લો. ધ્વંસના પ્રતિયોગી હોવામાં પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી બને છે અને તે જગત્પત્ની મધ્યમાં આવેલા ઘટપટ વગેરે પદાર્થોમાં જોવામાં આવેલ છે. જેમકે ઘટ જૂતલ ઉપર થશે એમાં તેવી પ્રતીતિ છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નહિ. “પહેલા ઘટ નહતો” અગર “હવે ઘટ રહેશે નહિ” એમાં ઘટનાં જૂતલ તથા ભાવિત્વ આપેલા છે તે ઘટનો ધર્મ છે કે કેમ ? જો તમે ધર્મ કહેતા હોતો પછી ધર્મ અને ધર્મિ વચ્ચે સમવાય સંબંધ હોય છે તેમ હોવાથી ધર્મ ધર્મિથી લિન હોતા નથી પણ તેની સાથે તેમની અબેદતા હોય છે. પણ જૂતકાળમાં તથા ભવિષ્યમાં તેની સત્તા નહિ હોવાથી, તેમનો કોઈ પણ આશ્રય નથી. આથી તેમની સ્થિતિજ સંભરતી નથી. માટે તે સમયે તેમના સ્વીકારને અવશ્યે જણાવવો જ જોઈએ. માટે તે તે સમયે પણ જૂતકાળમાં તથા ભાવિમાં પણ તે ધર્મોની સત્તાને સ્વીકારવી જ જોઈએ.

વાદી—ઘટ વગેરેની સર્વદા સત્તા હોવાથી તેમના ભાવિ વગેરેની ઉક્તિ અસાધ્ય છે. તેમાં પણ તેવું થશે એમ કહેતા હોતો વિલક્ષણ કાળમાં પણ તે પ્રકારની પ્રતીતિ ડુર્નિવાર છે. આ રીતે તમારી ઉક્તિમાં દૂષણ છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તમે જણાવેલો ભય તે શકરના ટોળાથી થયેલા ભય જેવો છે શકરના ટોળાંએ ઉત્પન્ન કરેલા ભયથી સિંહ ડરી જતો નથી તેમ આપે જણાવેલા ભયથી એમ કરતા નથી. શ્રુતિમાં જે કંઈ જૂત તથા ભાવિ પદાર્થો છે તે તમામ પુરુષ (બ્રહ્મ) જ છે એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી તે જૂત અને ભાવિ પણ સત્ રૂપે છે, તેનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે. શ્રુતિ સમ્પ્રદ પ્રમાણ હોવાથી તે જે કહે છે તે ખરું છે કે ખોટું તેનો નિર્ણય કરવાને બીજા પ્રમાણની જરૂર નથી. તેનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે તો પણ તેના સ્વતઃ પ્રામાણ્યમાં તેના સંક્રાંત્યથી ધર્મ અને ધર્મિ બનેલી સત્તા જેમ માનવી જોઈએ તેમ આમના સંક્રાંત્યથી જ તે કાલે પણ તેની સત્તા છે. જૂતકાળમાં તે પ્રકટ હતી, અને ભાવિમાં તે પ્રકટ નથી માત્ર એટલો ફેર છે. પણ તેથી સત્તાની ના કહી શકાય નહિ. તે કાલે પણ પદાર્થોની સત્તા છે. તે ફક્ત આપણને દેખાતી નથી એટલું જ છે. એથી એવું મિલ થતું નથી કે તેમની સત્તા નથી.

વાદી—તમે શબ્દનુ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય કહો છો પણ તેમ નથી. તેને જણાવનાર ઈશ્વર હોવાથી, અને ઈશ્વર અનુમાનના વિષય હોવાથી ઈશ્વરે જોવેલા શબ્દોનું પ્રામાણ્ય તે પ્રમાણે છે અર્થાત્ સ્વતઃ નથી.

સિદ્ધાન્તી—અનુ વગેરે સર્વત્ત છે એમ કહેવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે અને પૂર્વપૂર્વ સર્વના વ્યવહારની અનુપપત્તિથી તેના સિવાય અન્યની કંપના કરવામાં ગૌરવથી સિદ્ધ તમારો ઈશ્વર પ્રયોગ્ય પ્રયોજક રૂપે ‘ધડો લાવ, ગાયને લઈ જવ’ એમ વ્યવહાર કરે છે. સર્વત્ત અન્યથાનુપપતિજ બલિષ્ઠ છે. ધડો લાવ, ગાયને લઈ જવ એવા શબ્દો સાંભળીને બાલક તેના વ્યવહારના સંકેતનું પ્રહણ કરે છે અને તેથી અમુક વસ્તુ લઈ જવાની છે કે લાવવાની છે તે કૃતિને સમજતો થાય છે. પછીથી ઘટ પદ તે ઘટસ્વથી વિગિષ્ટ વસ્તુમાં અર્થ જણાવવાને નક્ક છે એમ સમજે છે. પછી વારંવાર તેને જોઈને

તે તે કૃતિના વિષયનું સાદર્ય વસ્તુઓમાં જુએ છે જ્યારે જ્યારે વસ્તુઓ લઈ જવાની હોય ત્યારે ત્યારે 'પ્રયોજ્ય' શબ્દ શ્રવણ કરીને તેનો અર્થ લઈ જતું એવો છે એમ અવધારણુ કરે છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષનો આધાર શબ્દ ઉપર છે માટેજ અવારના બાળકને "આ પિતા છે. આ માતા છે" વગેરે શબ્દો સાંભળીને આ બાપ છે કે ભાઈ છે ને પોતાની મા ન જણાવે તો પણ સમજી લે છે. ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન કાલ સુધી જીવન-અદૃષ્ટ ત્યાં હોય છે તેથી આ પ્રમાણે મકેત થાય છે. ખીજી રીતે તેનો સંલવ નથી. વળી આ પ્રકાર અગ્નિ અને ધૂમના જ્ઞાનમાં પણ છે. રસોડા વગેરેમાં લાકડા વગેરેના સંયોગથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં ધૂમને જુએ છે. આ ધૂમ વન્દિમાંથી નીકળ્યો છે, તે ધૂમાડો પોતે રસોડામાં જોઈને નક્કી કહે છે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે. પછીથી પર્વત ઉપર ધૂમાડો જુએ છે તે જોઈને પોતે રસોડામાં જોયેલા ધૂમને વાદ કરીને વિચાર કરે છે. આ રથજે ધૂમાડો છે માટે અદિમાં અગ્નિ હોયો જોઈએ એવું અનુમાન કરે છે. આ રીતે જ તાકિંકે અનુમાન કરે છે. આ અનુમાન સ્વતંત્ર રીતે થવું નથી પણ પ્રત્યક્ષ ઉપર તેનો આધાર છે. પ્રથમ રસોડામાં અગ્નિમાંથી ધૂમને નીકળેલો જોયા પછી અનુમાન કરવામાં આવે છે, એટલે અનુમાન પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખે છે. ઉપર આપણે પ્રત્યક્ષનો આધાર શબ્દ ઉપર છે એમ જણાવ્યું. માટે જ શબ્દનું સ્વતંત્ર પ્રામાણ્ય બાંધે કહીએ છીએ. અન્ય કારણોની-પ્રમાણોની અપેક્ષા નથી. શ્રુતિ એ શબ્દાત્મક હોવાથી તેમનું ધણુ સ્વતંત્ર પ્રામાણ્ય છે માટે શ્રુતિ જે કંઈ કહે છે તે સ્વીકારવું નંદ્રએ. તેમાં કેશ માત્ર પણ અવિન્યાસ કરવો નહિ.

વાહી—તો પછી ભાવી નામ પામ્યું એવી પ્રતીતિની શી ગતિ સમજની ?

સિદ્ધાન્તી—જેવો ભાવનો અર્થ હોય તે પ્રમાણે પ્રતીતિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આ પ્રકાર પદાર્થો જ્યારે જોવામાં ન આવે ત્યારે તે પ્રકટ થયા નથી એટલુંજ છે, તેથી તેમની સત્તાનો અભાવ કહી શકાય નહિ. આ થનાર છે અને આ થયેલો છે એ પ્રતીતિ પ્રમાણે ભાવીનો આવિર્ભાવ હવે થવાનો છે અને જૂતનો આવિર્ભાવ થયેલો છે. માટે જ જૂત અને ભાવિને અનિલ કહે છે તે મન ખોટો કહે છે. તમામ પ્રતીતિમાં જૂત, વર્તમાન અને ભાવિમાં નિત્યતા છે. તે પ્રતીતિ અમારા જણાવ્યા પ્રમાણે છે. અર્થોત્ જૂતમાં તેનો આવિર્ભાવ થઈને દેખાતો બધ થઈ, વર્તમાનમાં તેનો આવિર્ભાવ જોવામાં આવે છે અને ભાવિમાં તે આવિર્ભાવ દેખાવાનો છે.

વાહી—જો સર્વ પ્રતીતિની નિત્યતા તમે જાહેર કરતા હો તો પછી ભાવિ, જૂત અને વર્તમાનની પણ એ ગિયતિ છે એ પ્રમાણે માનવું પડે પણ એમાં વાધો એ છે કે એમ હોય તો પછી તમામ પ્રતીતિ એક કાળે થશે. તો આ જૂત પ્રતીતિ છે કે વર્તમાન છે કે ભાવિની છે તેનો નિશ્ચય કરવો બહુ જ કઠિન થઈ પડશે.

સિદ્ધાન્તી—એમાં ભરકત નથી. ભગવાનની ઇચ્છા ઉપર જ આ પદાર્થોના આવિર્ભાવ અને નિરોધાવનો આધાર છે. પ્રભુની ઇચ્છા હોય ત્યારે તે પ્રકટ થાય છે અને પ્રભુની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે પ્રકટ દેખાતા નથી. જૂત પ્રતીતિમાં તે પ્રભુની ઇચ્છાથી પ્રકટ થયેલી છે, અને ભાવિમાં હવે પ્રકટ થનાર છે. જૂત, વર્તમાન અને ભાવિ કાલના તમામ પદાર્થોમાં નિત્યતા છે, તેથી વ્યવહારમાં કોઈપણ વાધો આવવાનો નથી. જૂતકાલીન પદાર્થોની તે તરીકેજ પ્રતીતિ થશે, તે અન્ય કાલીન પ્રતીતિમાં સેષભેજ થઈ શકશે નહિ. જેમ ગન્ધ તો પૃથિવી તથા જલ ઉલ્લયમાં છે છતાં વ્યવહારમાં પૃથિવી જ અન્ધવતી મનાય છે. આમ નિયમન હોવાનું કારણ શું ? ભગવાનની ઇચ્છા એજ અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. વિષ્ણુ પુરાણમાં પણ જગત્તા આવિર્ભાવ તથા નિરોધાવનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. શ્રીયુગસંપ્રજ્ઞે પણ વિદ્વન્મનના વિચારથી આની ચર્ચા કરી છે એટલુંજ નહિ પણ અર્જુનના મ્હણ માટે સારથિ-

પણ્ણી ત્રીકારનાર ભગવાને પણ ગીતામાં અસત્ત્વો ભાવ નથી અને સત્ત્વો અભાવ નથી એ શ્લોકમાં પદાર્થોની નિત્યતા જણાવી છે. માટે અસત્ એટલે અનિત્ય એવું જે તમે કહો છો તે વ્યાજબી નથી.

વાદી—અને તમે કહો છો તે પ્રમાણે હોય. પણ અમને એક શંકા છે કે જ્યાં તો એક વિધ છે જગત્ અનેક વિધ છે, તો પછી જગત્ એ જ્યાંનું રૂપ શી રીતે બનાય ?

સિદ્ધાન્તી—સાલજો, આ માટે અમે તમને પ્રથમ પ્રમાણે આપીશું. “જેમાંથી આ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં જન્મ પામીને છવે છે તથા જે પ્રતિ પાછા જાય છે” (૩૧) “આનન્દમાંથીજ પરેખર જૂતો જન્મે છે, ઉત્પન્ન થયેલા આનન્દથી છવે છે. આનન્દ પ્રતિ મનિ કરે છે અને તેમાં અભિ-સવેશ કરે છે.” (તે ૩-૬) પ્રમત્તપતિએ કામના કરી કે પ્રજા સર્જી. તેણે નપ કર્યું, તેણે સુવેને સર્જ્યું. ” “હું સર્વનો પ્રથમ છું ” “જેની અંદર જૂતો રહે છે ” “હું આ જગત્નો પિતા છું ” “હું મતિ છું, ભગી છું, પ્રભુ છું અને સાક્ષી છું ” “મારી યોગિ મદત્ત જ્યાં છે” (ભ-ગી) “જેમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ રિધનિ અને ક્ષય છે.” (ભા. ૧-૨-૧) વગેરે બ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી જ્યાં સર્વનું કર્તૃ તથા સમવાયિ કારણ તથા તેજ અધિકારણ છે એમ સમજાય છે. એટલે તમામ વસ્તુ માત્ર જ્યાંમાંથી થયેલી છે. સમ-વાયિ કારણ અને તેના કાર્ય માટે એવો નિષમ છે કે કાર્ય તેમાંથી થયેલું હોવાથી તેનાથી વસ્તુન. ભિન્ન નથી. માટીમાંથી ઘરો થયાં છે, અને જો કે ઘડાં એમ જુદું નામ પણ છે છતાં ઘડાં મૃત્તિકાથી વસ્તુન: જુદો પદાર્થ નથી. તે મૃત્તિકાજ છે. મૃત્તિકાનું બીજું સ્વરૂપ છે. ભરે ઘડાઓ જમ્બુઓ હોય, છતાં તે તમામમા એકજ માટી છે અને એક માટીના અનેક ઘડા થાય છે તે રીતે જ્યાં એકવિધ છે છતાં તેમાંથી તેની ઇચ્છાથી અનેકવિધ-રૂપો થાય એમાં અસંભવિન જેવું કંઈપણ નથી. છેવટે તે અસંખ્ય રૂપો જ્યાંમાં મળી જાય છે અને એકરૂપ બને છે. છેવટે તે અનેક રૂપો માટીના એકરૂપમાં મળી જાય છે. તેજ પ્રમાણે જગત્ અને જ્યાંની આજનમાં સમજવું. આથી તાર્કિકો એમ કહે છે કે સમવાયિ કારણ નાશ પામે તોજ કાર્યનો નાશ થાય છે. આથી કાર્ય અને સમવાયિ કારણ વચ્ચે અભેદના છે. અદિમાં તો તે આદિ જુદી રીતે છે એમ સમજવી.

વાદી—અદિમાં તમે જગત્ને જ્યાંનું પરિણામ કહો છો તો તે પરિણામ કેવું છે ?

સિદ્ધાન્તી—ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન અત્યંત તેની નિશ્ચિત રૂપ તે છે. ભગવાનની ઇચ્છાથીજ પ્રથમ વિગેનું અગાન થાય છે તેથી તેના સ્વરૂપને આપણે સમજી શકતા નથી. પણ જ્યાંને તે અગાન નિશ્ચિત થાય છે ત્યારે જ્યાંનેતાઓ આ સમથું જ્યાંત્યાં છે એમ સમજે છે.

વાદી—ત્યારે એમજ કહેવું કે જગત્ તે પરિણામ નથી, વિકાર છે. માટીમાંથી ઘડાની માફક.

સિદ્ધાન્તી—તમે કહો છો તેમ માનવામાં વાંધો નથી પણ તે ત્યારે બનાવ કે જે સમવાયિકારણ અધિકારણ માત્ર હોય તોજ, પણ અદિમાં તેવું નથી. જ્યાં પોતે કેવલ સમવાયિકારણ નથી, પણ તે જગત્નું કર્તૃ એટલે નિમિત્ત કારણ પણ છે. ઘડા માટીમાંથી થાય છે માટે માટીને સમવાયિકારણ કહેવાય છે, અને કુંભાર તેને બનાવે છે માટે તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે, અને જો દર્યાન્તમાં સમવાયિકારણ અને નિમિત્ત કારણ બે લુપ્ત કારણો છે. પણ અદિમાં તો જ્યાં જગત્નું સમવાયિકારણ તથા નિમિત્તકારણ છે. માટી જડ હોવાથી નિમિત્ત કારણ બની શકે નહિ. ફક્ત ચેતનમા જ કર્તૃત્વ હોય શકે છે. જ્યાં ચેતન હોવાથી ચિત્ત ધર્મથી યુક્ત હોવાથી તેમાં કર્તવ્ય છે. એટલે જ્યાં જગત્ને પોતામાંથી પ્રકટ કરે છે છતાં પોતામાં કેદપણ જાતની હાનિ અથવા વિકાર થતો નથી. કારણ કે તે અવિકૃત છે. માટે પ્રથમ તે વિકાસ નહિ પણ પરિણામ છે.

વાદી—તો તમે જ્યાં જગત્નું કારણ જણાવવા માટી અને ઘડાનું કારણ જે દર્યાન્ત આપ્યું તે અસાચર અંધ બેસવું નથી.

સિદ્ધાન્તી—આમાં કોઇ બાધ આવતો નથી. કોઇપણ દૃષ્ટાન્ત મૂર્ખણું બાધ બેરોજ નહિ. રક્ત અમુકજ બાળનમાં તે ઘટાવી શકાય. નહિ તો પછી મુખનું સોન્દર્ય જણાવવાને અર્થનું દૃષ્ટાન્ત એ આપવામાં આવે તે પણ ધરી શકે નહિ. કારણ કે અંતમાં કાઠા હોવાથી, મુખને તેની સાથે સરખાવવા જતાં મુખની શોભામાં ખામીજ રહે. પણ દૃષ્ટાન્તો સંપૂર્ણ રીતે લાગૂ કરી શકાતાં નથી રક્ત મુખ્ય બાળનમાંજ લાગૂ કરી શકાય છે.

અથવા “તે આ સંવયું પુરપૂર્ણ છે” “આ સંવયું ખરેખર બ્રહ્મ છે” “સંવયું બ્રહ્માત્મક છે.” “વારુદેવ સર્વ છે” વગેરે શ્રુતિ, સ્મૃતિ વગેરેથી બ્રહ્મનું કાર્તવ્ય સરખાવી સમજાવ છે.

વાદી—ભણે તેમ હોય પણ બ્રહ્મ જે નિર્ગુણ છે અને પ્રપંચ તો સગુણ છે તો પછી સંયુક્ત પ્રપંચની ઉત્પત્તિ નિર્ગુણ બ્રહ્મમાંથી શી રીતે હોઇ શકે ? (જગત્ બ્રહ્મનું રૂપ કહી શકાય જ નહિ કારણ કે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અને જગત્ સગુણ છે) “તે અમર્યુક્ત અને અનલ્ય છે” “તેને પ્રાણ નથી, મન નથી” “ત્યાં વાણી પાછી ફરે છે” “સંવયો ઇન્દ્રિયોથી તે વિવર્ણત છે” “તે સત્ નથી, તેમ અસત્ નથી” “તે અવ્યક્ત છે, અચિન્સ છે” “તેને રૂપ નથી” વગેરે શ્રુતિ, સ્મૃતિ પુરાણ વગેરેનાં વચનોથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તે બરાબર છે. જે બ્રહ્મ નિર્ગુણ ન હોય તો આમાંથી સગુણની પરિચિજ્ઞતા હોવાથી તેનું વ્યાપકત્વજ રહેશે નહિ. આટે અમારું માનવું છે કે જગત્ એ બ્રહ્મનું રૂપ આધિભાવ-પરિણામ નથી, પણ વિકાર છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલ અમારે ગમે ઉતરતી નથી. અમને તો તે મૂર્ખના ઉચ્ચાર જેવું લાગે છે. તોપણ બ્રહ્મ અધીકારક છે અને તેથી તે કેવલ શ્રુતિથી જ સમજાય છે. આ શ્રુતિઓ બે પ્રકારની છે એક પ્રકારની શ્રુતિ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે. બીજી સગુણ બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે. આટે કેટલીક શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને અમર્યુક્ત તથા અનલ્ય કહીને વર્ણન કર્યું છે. બીજા પ્રકારની શ્રુતિઓ બ્રહ્મને હજાર માયાવાણું કહે છે. તેમાં કોઇપણ વિશેષ જ નથી. બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓ સરખી પ્રમાણ્યૂત છે. એક મુખ્ય અને બીજી ગૌણ એમ લેવાય જ નહિ. તત્ત્વથી તે સરખીજ છે એટલે તેના પ્રામાણ્યમાં સંદેહ લેવો યુક્ત નથી. જતાં તમે સગુણ બ્રહ્મની શ્રુતિને તિરસ્કાર કરીને પ્રપંચને અસત્ય માને તો તમે પણ શત્રુવાદનોજ સ્વીકાર કરો છો અને તેથી તમારો મત પણ નાસ્તિક મતની સમાન જ બને છે. આટે તમામ પ્રકારની શ્રુતિને સત્ય માનવીજ નેહ્યે. શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ સંદેહનું નિવારણ કરવાને છે. તત્ત્વનું જ્ઞાન સાત્ત્વથી થાય છે. અમૂક શાસ્ત્રમાં જે સંદેહ થાય તો પછી પછીનાં શાસ્ત્રોથી તેનું નિવારણ કરવું. વેદમાં સંદેહ રહે તો પછી ગીતાથી નિવારણ કરવું, ગીતામાં સંદેહ રહે તો બ્રહ્મસુત્રથી કરવું, બ્રહ્મસુત્રના સંદેહનું ભાગવતથી નિરાકરણ કરવું.

શ્રુતિમાં બે પ્રકારના બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન છે. તેમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ કર્યું રેવું એમ સંદેહ રહે છે. તો આ બાબતમાં બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ બ્રહ્મહત્યાસાધિકરણ અને પછીના અધિકરણમાં સ્પષ્ટકાર જણાવી છે. સ્પષ્ટકારે બ્રહ્મસૂત્રની સરખાવણા નિર્ગુણ બ્રહ્મની જગાસાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, અને પછીથી બ્રહ્મ કેવું એમ કોઇને સંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં બીજા સૂત્રમાં તેનું લક્ષણ આપે છે, અને ત્યાં જણાવે છે કે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ, રિધતિ તથા લય છે. જે આ પ્રમાણે ન હોય તો બ્રહ્મમાં જગત્કર્તાવ ધરી શકે જ નહિ કારણ કે તે સ્વતન્ત્ર રહેશે નહિ.

વાદી—બ્રહ્મનું કાર્તવ્ય ઉપાધિને લીધે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ જે હોય તો બ્રહ્મ મત ૧-૧-૫ થી આનો વિશેષ આવે છે. ત્યાં કમતેનું કાર્તવ્ય છે એમ જણાવ્યું છે, અને શ્રુતિમાં એ બ્રહ્મ છે એમ જણાવવાને આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ છે એમ કહે છે. જો ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મનું કાર્તવ્ય હોય તો પછી આત્મા શબ્દનો પ્રયોગજ થાય

નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તેનું સેવન કરનારને મોક્ષનો ઉપદેશ કર્યો છે તે પણ કદી બનત જ નહિ. જો જગતનું કર્તૃ ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ હોય તો પછી તેનાથી મોક્ષ શી રીતે મળે ? જો જગત કર્તૃ બ્રહ્મને ઉપાધિવાળું માનો તો તે જીવ પુણ્ય બની જાય છે, એટલે તે હેય છે. તો પછી વ્યાસજી પ્રથમ બ્રહ્મની જ્ઞાતા વિરે પ્રતિષ્ઠા કરીને તે બ્રહ્મનું લક્ષણ આપતાં તેમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ વગેરે છે માટે તે ઉપાધિવાળું છે એમ કહે તો પછી વ્યાસજીને પણ જ્ઞાતાસ્ય બ્રહ્મનું જ્ઞાન નથી એમ માનવું પડશે. એટલે વ્યાસજીએ સમજ્યા વગર જ બ્રહ્મસૂત્રોમા બ્રહ્મ વિરે વિચાર કર્યો છે, માટે તેમનું પ્રમાણ રહેશે નહિ. પણ તમે 'જાણો છો કે વ્યાસજી એ સામાન્ય પુરુષ નથી, એ પણ ભગવાનના અવતાર રૂપ છે. તે કદીપણ ખોટું કહે જ નહિ. તેમણે બ્રહ્મમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ વગેરે જણાવી છે તે શ્રુતિના આધારે જણાવી છે. આથી તે બ્રહ્મ ઉપાધિવાળું નથી પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે. અર્થાત નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ જગતનું કર્તૃ છે.

વાદી—વ્યાસજી ધ. સુ. ૩-૨-૧૪ માં બ્રહ્મને રૂપ નથી એમ કહે છે તો પછી તેમાંથી રૂપવાળું જગત્ શી રીતે થાય ? વ્યાસના મૂત્રનો શો અર્થ છે તે સમજાવશો ?

સિદ્ધાન્તી—એ મૂત્રનો અર્થજ તમે સમજ્યા નથી. તેનો અર્થ તમે સાંભળો. જે દેખાય છે તે રૂપ છે. અને તે વ્યવહારનો વિષય બને છે. જે વસ્તુઓ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય છે તે રૂપવાળા કહેવાય છે. આથી જગત્ ઉપરના તમામ પદાર્થો રૂપવાળા કહેવાય છે. પણ બ્રહ્મ તેવા પ્રકારનું નથી, જગત્માં જે રૂપ દેખાય છે તે પ્રાકૃત છે; બ્રહ્મનું રૂપ તેવા પ્રકારનું નથી. બ્રહ્મનું રૂપ જગત્ના રૂપથી વિલક્ષણ છે. માટેજ તેને રૂપ વગરનું કહ્યું છે. જેમ જગત્ના પદાર્થો વ્યવહારના વિષય બને છે તેમ બ્રહ્મ નથી. બ્રહ્મ તો રૂપનું પણ રૂપ છે. આથી બ્રહ્મને બિદકુલ રૂપ નથી એવો અર્થ લેવાનો નથી. રૂપ તો છે પણ તે પ્રાકૃત પદાર્થોના જેવું નથી. માટે તેને જાણે રૂપ ન હોય તેમ એવો અર્થ જણાવનાર અરૂપવત્ શબ્દનો પ્રયોગ મૂત્રકારે કર્યો છે. જો બ્રહ્મમાં રૂપ જ નથી એવો તેમને નિષેધ કરવો હતો તો પછી શા માટે ચોકષે ચોકષુ તેમ કહેવાને અરૂપમેવ એવો શબ્દ પ્રયોગ ન કર્યો. આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે વ્યાસજીને વ્યાસ્ય બ્રહ્મમાં નિષેધ કરવાનો નથી.

વાદી—ગુણો શી રીતે બ્રહ્મરૂપ બનાય ?

સિદ્ધાન્તી—તેનો પણ ઉત્તર છે. વ્યાસજીના તે મૂત્રમા તત્ત્વધાનત્વાત્ એવા શબ્દો છે. આમાં અષ્ટ જણાવે છે કે ગુણો પણ મુખ્ય છે ગાણ નથી. આથી સચુણ બ્રહ્મની શ્રુતિ ગાણ છે એ ખોટું ફરે છે. એટલા માટેજ ધ. સુ. ૩-૨-૨૨ બ્રહ્મના ગુણો પ્રાકૃત નથી એમ જણાવ્યું છે. જેમ બ્રહ્મ અપ્રાકૃત, અલૌકિક છે તેમ તેના ગુણો પણ અપ્રાકૃત અને અલૌકિક છે તેમા લૌકિકત્વ ગંધ સરખી નથી, એમ અષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે અર્થાત્ એ મૂત્રમાં બ્રહ્મની પ્રાકૃતતાનો નિષેધ કર્યો છે. બ્રહ્મના ગુણોનો નિષેધ કર્યો નથી; આથી બ્રહ્મ સચુણ છે એનો અર્થ એ છે કે તેના ગુણો અલૌકિક છે, અને નિર્ગુણ છે એટલે તેમાં લૌકિક ગુણો નથી. આ રીતે સમજતાં અંતિમાં કોઈપણ વિરોધ રહેશે નહિ.

વાદી—બ્રહ્મમાં અલૌકિક ગુણો હોવાનું તમે કહ્યું અને તે અર્થમાં સચુણ શબ્દ સમજવાનું કહ્યું છે ? તો તે કેવી રીતે ?

સિદ્ધાન્તી—કેવી રીતે ? આનન્દરૂપેજ બ્રહ્મના ગુણો અલૌકિક છે. શ્રુતિ બ્રહ્મના દાઘ, પગ જણાવે છે પણ તે બધા આનન્દરૂપે છે. બ્રહ્મના દાઘ આનન્દ છે, પગ પણ આનન્દ છે. આનન્દ તમામ અવયવો આનન્દ રૂપે છે. જેમ માકરની પુતળી હોય તો તેના તમામ અવયવો બ્રહ્મના પણ તમામ અવયવો આનન્દ રૂપે છે. આ રીતે બ્રહ્મની સાકારતા અ મૂત્ર,

વાદી—આમ હોય તો પછી જ્ઞાતાના આનન્દનો પરિચેદ થાય છે, અને શ્રુતિમાં તો તેને મહેજ નથી એમ કહે છે તેનું કેમ ? તેના અવયવમાં તેટલો તેટલો આનન્દનો પરિચેદ અને આમ જો પરિચેદને સ્વીકારે તો જ્ઞાતી વ્યાપકતામાં આપ આવશે.

સિદ્ધાન્તી—ના, જ્ઞાતી તેના અવયવ ભૂજ નથી, તેના અવયવથી વિશિષ્ટ જ્ઞાત સર્વત્ર છે. જ્ઞાતનો દગ્ત આટલો અને પાદ આટલો, અને તે દગ્ત અમૂક ધ્યાનમાં છે અને પાદ અમૂક રથા છે એવું નથી. જ્ઞાતાનાં તે તે અવયવો સર્વત્ર છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જ્ઞાત મુધિરીમાં રહીને પૃથિ નિયમન કરે છે પૃથ્વી તેનું શરીર છે. તે આત્મા અન્તયોગી છે. આ પુરુષ દત્તાર માયાવાળો દ આખોવાળો તથા દત્તાર પગવાળો છે. નમસ્તુત્ત્વમિતે ગેરીને રક્ત દ્વા આંગળીઓના માપ જે ઉભો રહે છે.

વાદી—શ્રુતિ કહે છે મારે નમે આ પ્રમાણે કહે છે ને ? અમે એમ કહીએ છીએ કે ત્યા સચુલુ—નાદાર જ્ઞાતાનું વર્ણન કરે છે ત્યા લૌકિક શુભો તથા આકારનું વર્ણન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિ જો લૌકિક શુભોવાળા જ્ઞાતાનું વર્ણન કરતી હોય તો એવો શુભવાળો જો વ્યાપક નરીકે દુનિઆમાં બીજા કોઈને જોયો હોયતો અમને દેખાડો. તો પછી તમાર કહેલું અમે કરીએ. અમે તો આવા લક્ષણવાળા બીજા કોઈને દલુ સુધી દુનિઆમાં જોયો નથી. જ્ઞાતનાં શુભવાળું અને વ્યાપક હોઈ ગઈ.

વાદી—અમે એમ કહીએ છીએ કે સચુલુત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિમાં પ્રથમ શુભોના આ આરોપ કરે છે પણ પાછળથી તેનો નિરેધ કરવામાં આવે છે.

સિદ્ધાન્તી—અમે આવી ગમે તેવી કહીએ કા કરો છો ? લોકોમાં તો અમૂક વસ્તુનું કથન કે તેનો નિરેધ કોઈ કરતું હોય એમ અમે તો જોયું કે સાંભળ્યું નથી. તો ભક્ત શ્રુતિ એમ શા અસત્યકથન કરે ? જો શ્રુતિને તમે કહે છે તે પ્રમાણે કેવલ નિર્ગુણ જ્ઞાતાનું વર્ણન કરવું હોય શા માટે સચુલુ જ્ઞાતાનું વર્ણન કરે ? જ્ઞાતા જો વસ્તુતઃ ધર્મો નથી તો પછી તેનો આરોપ કે નિરેધ કરવામાં લાભ શો ? પોતે જ અમૂક વસ્તુ કહીને, તેનો નિરેધ કરે તો તે વદતાવ્યાધાત એવી રીતે ભોલનારના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકશે નહિ. આ રીતે ધર્મનો આરોપ કરીને નિરેધ કરવો કે કાલ્પના પ્રથમ જાતે ખરડાઈને તેને ધોવા બરાબર છે. એમાં હદાપણ ગણાય નહિ. ખરું હદાપણ જ્ઞાતી કાલ્પને ધોવાને બદલે તેમાં નહિ ખરડાવામાં છે. માટે અમે જ્ઞાતાને નિર્ગુણ અને સચુલુ વ્યાપક કહીએ છીએ. તેજ સિદ્ધાન્ત બરાબર છે.

અમાગ કથનને અનેક શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પુરાણના વાક્યોથી મળે છે જેમકે “તે ગતિ કરે ગતિ કરતુ નથી. તે દૂર છે, તે નજીક છે” “તેને દાથ પગ નથી જના ગ્રલ્લુ કરે છે તથા ગતિ કરે” “તે ન્દાનામાં ન્દાનું છે અને મ્હોટામાં મ્હોટું છે” “તે કમામાં આમકત નથી જનાં સર્વને ધારણુ કે નિર્ગુણ જતાં શુભનું ભોગવનાર છે. તમામ ભૂતની બદાર તથા અંદર છે, અચર તેમજ ચર પણ દ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તેથી તત્ત્વદીપનિગ્રંથમાં તે જ્ઞાતાને અનન્ત મર્તિવાળું અવિલકત તથા વિલકન છે. આ રીતે સઘળા વિગ્દ ધર્મોનું તે આધાર છે. જે કંઈ આપણે જોઈએ છીએ તે તમામ જ્ઞાત રૂપ છે. માટે તમામ વસ્તુ ભગવાનનું રૂપ છે એવી જુદીની વિરુદ્ધની કલ્પના અગર જુદી તેનું ન લૌકિકત્વ છે. આટલુ પણ તમારા મમાધાન માટે અમારે કહેવું પડ્યું છે. ખરી રીતે તો ભગવાન તમામ પ્રકારનું મામર્થ છે, અને તે અર્વરૂપ છે. તેથી તેમાં કોઈપણ વિરોધ નથી. મૂતકારે પણ આખત નહિ વિરોધ રમય મગવતિ એ મૂત્રમાં જાણુવી છે. આના વિશેષ વિસ્તાર માટે વિદ્ય-મણ્ડન ગ્રન્થ જોવે

૧૭. (નગ્રત્ અવસ્થામાં રમણ કરીને પાછો ઉઠતા ક્રમે તે આત્મા સ્વનાવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે.)

૧૮. જે પ્રમાણે એક મોટી માછલી જન્મે દિનારામાં આવર્તન કરે છે, ઘડીકેમાં એક દિનાગ્રાહ આવે છે અને ઘડીમાં ખીન દિનારા તરફ જાય છે. તે પ્રમાણે આ પુરુષ સ્વનાવસ્થામાં નથા અત્ અવસ્થાના અન્તની વચ્ચે કરે છે.

૧૯ જેમ રથેનપક્ષી (મુખર્ણ) અથવા વેગવાળું ગરુડ આકાશમાં ભટકાને યાત્રા જતા પોતાની ખે. પસારી માળામાં જાય છે. તેમ આ પુરુષ છેવટના સ્થાનમાં જઈને કરે છે. આ અવસ્થામાં તેને કૃત્કામનાઓ નથી. તેમ તે સ્વપ્નને પણ જ્ઞેતો નથી.

૨૦. તેની તારીઓ જે દિનાકારી કહેવાય છે તે એક કંઈના દગાર વિભાજના જેવી સત્તમ છે. સ્વેન, નીલ, પીત, લીલી, તથા લાલ રસથી પૂર્ણ છે. આથી કાંઈ શરીર મારી નાખતું હોય, કાંઈ સ્ત્રી તેને નશાડી મૂકેતા હોય, જાણે તે કાંઈ ખાણમાં પડ્યો હોય એમ ભયથી સર્વ નગ્રત્ અવસ્થાના વિષે ત્યાં જાણે છે. આ અવિદ્યાથી છે. વળી હું દેવ છું, નૃપ છું, સર્વ છું એમ ત્યારે તે' માને છે ત્યારે તે પરમ ભોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૧. આ તેનું રૂપ છે. તે કામનાથી રહિત છે. જેમ એક માણસ પોતાની સ્ત્રીને આલિંગન સ્થાને ઉત્સુક હોય ત્યારે તે અંદર તથા બહાર કંઈ પણ જ્ઞેતો નથી. તેજ રીતે આ પુરુષ ત્યારે જ આત્મા સાથે જોડાય છે કંઈપણ જાણ તેમજ આન્તર જ્ઞેતો નથી તે આમ કામ છે. આત્મ કામ બને અકામ છે. શોક રહિત છે. આજ તેનું રૂપ છે.

૨૨. અદિઆ પિતા અપિતા છે. માતા અમાતા, લોક અલોક, દેવ અદેવ, વેદ અવેદ, સ્તેન વસ્તેન, જીહ્વાદા અજીહ્વાદા, આપ્તાદા અઆપ્તાદા, પૌત્રસ (નિપાદ) અપૌત્રસ, શ્રમણ અશ્રમણ, તાપમ તાપમ, શાય છે. પુરુષથી તેમ પાપથી બંધાતો નથી. ત્યારે હૃદયના નમામ કોકોને તે તરી જાય છે.

૨૩—૩૨. (મુખર્ણમાં અડિત ભાવની પ્રાપ્તિ જણાવી છે.)

૩૩. (અક્ષતી આનન્દમયતા તથા આનન્દમય અક્ષતી મર્વેનૃપતા જણાવી છે.)

૩૪. પોતાના સ્વપ્નમાં રમણ કરીને તથા કરીને તેમજ પુણ્ય તથા પાપને ઉત્તરા કરે આ પુરુષ રીતી નગ્રત્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે,

૩૫. જેમ એક પ્રકારના માખાનથી ઝાંઝેતું તથા સારથિને દંડારણ આટું જમાવ કરતો રહેતો નય છે તે પ્રમાણે પ્રાણઆત્માથી આદ્ય થઈને શરીરમાંથી નીકળતી વખતે ઉર્જાશ્રમ રેતો (અવાજ કરતો) થવાનું કરે છે.

૩૬. ત્યારે તે મૃદમાવસ્થાને પામે છે, તથા જતા તેમજ નેજાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આજના તેમજ ઉત્તરાના અગર પર્થિયાના ફળની માફક બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. પોતાના આ અંગેમાંથી મુક્ત થાય છે અને ઉત્તરા કરે પોતાના અસત્ત્વ સ્થાનમાં જાય છે.

૩૭. જેમ કાંઈ મોટા રાગ આવતા હોય ત્યારે ઉમ્મર કર કરનાર સારથિઓ, ગામના મુળાઓ, તેના સ્વાગત માટે અન્ન, લગ્ન, તથા રહેવાને માટે મટેલની નંધારીઓ કરે છે અને “ જુઓ આ મદારાજ આવે છે ” એમ બોલે છે તેમ આત્માના ગમન વખતે સર્વજનો નંધાર રહે છે તથા કહે છે કે “ જુઓ આ અક્ષ આવે છે. અક્ષ આવે છે ” એમ બોલે છે.

૩૮. જેમ મદારાજની આવવાની જ્ઞાતા ગાય છે ત્યારે ઉમ્મર કર કરનાર, સારથિઓ તથા ગામના મુળાઓ તેને મગવા મામા જાય છે તેજ પ્રમલ્ છેવટનો જામ ચાવના હોય ને વખતે આખાને પગલાને મગવા પ્રાણે આવે છે.

છપાય છે!

એક નવાના વધામણી!

છપાય છે!

ન્યાર સુધી નહિ બેથેલું!

નહિ સાંભળેલું!

નહિ વાંચેલું!

શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર

યાને

(રસેશ શ્રીકૃષ્ણ)

(લેખક:—શ્રી. બેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ, એમ. એ.)

શ્રીકૃષ્ણ જીવન ઉપર મુખ્યોધિનીના આધારે એક અદ્ભૂત પ્રકાશ.

શ્રીકૃષ્ણ લેખવાનના જીવન ચરિત્ર વિંઝ ઘણા પુસ્તકો અત્યાર પૂર્વે લખાયા છે પણ જ્યાં પુસ્તકો પાંચુનું યથાર્થ જીવન આલેખવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે એમ કોણ નવી બાબતુ ? કેટલાક શ્રીકૃષ્ણને તદ્દાસિક વ્યક્તિ ધારીને તેમનું જીવન આલેખે છે, કેટલાકો આદ્ય પ્રકારમાં જાણી ઓળખાવે છે, કહી મદાભારતના શ્રીકૃષ્ણને જ બતાવે છે. એમ જુદી જુદી રીતે જણાવી કૃષ્ણજીવનના કેટલાક ગુણો આજે સ્પષ્ટ થઈ ગયા છે. જાણુ અકિમચંદ શ્રીમદ્ભાગવતના મુકુટરૂપ રામલીલાના ભાગને પ્રકાશ ને છે અને પૂતનાવધ પ્રમંથના પૂતના એટલે બાળકને થનો આકરીના રાગ એવી કષોણ કરિયત પૂતનાઓ કરે છે.

એક મદારાદ્રીય વિદ્વાન શ્રી. બી. વી. વંદ મદાભારતના જ કૃષ્ણ ખરા છે એમ માને છે.

આ જગ્યામાં ખરું શું છે તે યથાર્થ રીતે જાણવાની ઇચ્છા કોને નહિ થાય ?

શ્રીકૃષ્ણજીવનનું ખરું રસરૂપ, તેમજ કેટલા નિરાધારકિતનો ઉપદેશ, તેમજ કૃષ્ણલીલાઓમાંથી જાણવા જેવો મોખ, એમ અનેક પ્રકારની મુંદર વાનગીઓ ઉપરાંત દેશી ને વિદેશી પંડિતોએ કરેલા કષોણોપિન વિચારોની રામાજીક રીતે અભાસોચના આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવશે, તથા પુતકીઓએ કરેલા આલેખોના સંચોદ જવાબ આપશે. “શ્રીકૃષ્ણ એ રસાતમક સ્વરૂપ છે” એવું વેદ, ઉપનિષદોથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

શ્રીમદ્ભાગવતના હરશ મ્લેક ઉપર શ્રીમદ્ભક્ષાચાર્યજીએ લખેલાં શ્રીમુખ્યોધિનીજીના આધારે જ આ ગ્રંથ નૈપાર કરવામાં આવશે. તેમજ શ્રીકૃષ્ણની લીલાનાં રમિક પદો પણ અદ્ભૂતમની નાણીમાંથી આપશે.

કુંકામાં આ ગ્રંથની ટુલસીચંપણી ઘણા પરિચયપૂર્વક એકઠી કરવામાં આવી છે.

શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના અનેક મુંદર ચિંતા વિધવિધ રંગમાં આપવામાં આવશે.

આવા પ્રકારનું કોઈપણ પુસ્તક તમે શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું નહિ બેથું હોય તેવું આ પુસ્તક થશે.

તાજીદે નામ નોધાવો. લખો:—લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈ રીયરોડ, ૧૨૦ મેઝ ઉપર—અમદાવાદ.

શ્રી. બેઠાલાલ શાહ વિરચિત પુસ્તકો.

- ૧ પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ?
- ૨ સિદ્ધાન્ત રસ્ય ઉપર શ્રીમદ્ભક્ષાચાર્યજીની રીકાનો અનુવાદ (અંગ્રેજીમાં)
- ૩ મુખ્યોધિની તાર્કિક ફલ પ્રકરણ ભાગ-૧
- ૪ ” ” ભાગ-૨
- ૫ ” ” ભાગ-૩
- ૬ ગાંધી દર્શિતાના અર્થ
- ૭ વેલુચેતી વાનો
- ૮ નાગરાત્રીમાં
- ૯ પ્રેમાચૂત મુન્દરાનીમા

- ૧૦ અજીકર નિરૂપણ
- ૧૧ તત્ત્વદીપ નિર્ણય ભાગ-૧ (અંગ્રેજી નોંધ સહિત)
- ૧૨ પ્રજાચાર્યોપનિષદ ઉપર સાત્તી મોદનવાદ રીકાનો અનુવાદ (મુન્દરાતી)
- ૧૩ આજુભાખસાર (અંગ્રેજી)
- ૧૪ આજુભાખ ભાગ-૧ અ. ૧-૨ (મુન્દરા અનુવાદ, વિસ્તૃત નોંધ તથા વિવેચન સહિત)
- ૧૫ રસેશ શ્રીકૃષ્ણ અગર શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (દેવે પદ્મી)
- ૧૬ આજુભાખ ભાગ-૨ (અ. ૩-૮) (દેવે પદ્મી)

છપાય છે!

એક નવીન વધામણી!

છપાય છે!

ચાર મુધી નહિ જોયેલું!

નહિ સાંભળેલું!

નહિ વાંચેલું!

શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર

યાને

(રસેશ શ્રીકૃષ્ણ)

(લેખક:—પ્રો. જ્ઞાણલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ, એમ. એ.)

શ્રીકૃષ્ણ જીવન ઉપર મુખ્યોપદિનીના આધારે એક અદ્ભુત પ્રકાશ.

શ્રીકૃષ્ણ જંગમવાનના જીવન ચરિત્ર વિશે ઘણા પુસ્તકો આપ્યાર પૂર્વે લખાયા છે પણ બધા પુસ્તકો દૃષ્ટાન્ત મુદ્દાર્થ જીવન આવેખવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે એમ કોણ નવી બાજુ ? કેટલાકો શ્રીકૃષ્ણને તિલાંશિક વ્યક્તિ ધારીને તેમજ જીવન આવેખે છે, કેટલાકો આદર્શ મહાત્મા બનણી યોગબાવે છે, લોકો મહાભારતના શ્રીકૃષ્ણને જ જણાવે છે. એમ લુદી લુદી રીતે જણાવી કૃષ્ણજીવનના કેટલાક સંગ્રહ અસંભવિત માને છે. બાજુ અકિમ્બદ્ શ્રીમદ્ભાગવતના મુકુટરૂપ રામલીલાના ભાગને પ્રક્ષિપ્ત માને છે અને પૂતનાવધ પ્રમગમાં પૂતના એટલે બાળકને યતો આકર્ષીતો રોગ એવી કપોળ કલ્પિત પત્તાઓ કરે છે.

એક મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન શ્રી. ની. વી. વંશ મહાભારતના જ કૃષ્ણ ખરા છે એમ માને છે.

આ બધામાં ખરે શું છે તે મુદ્દાર્થ રીતે જણાવી ધરજા કોને નહિ થાય ?

શ્રીકૃષ્ણજીવનનું ખરું રહસ્ય, તેમજ કહેલા નિરોધભક્તિનો ઉપદેશ, તેમજ કહેલી લીલાઓમાંથી ગાણવા જેવો મોધ, એમ અનેક પ્રકારની મુંદર વાનગીઓ ઉપરથી પડેલી ને વિરશી પ્રતિભા કહેલા કપોળકલ્પિત વિચારોની પ્રમાણિક રીતે મનાલોચના આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવશે, તથા કુલકર્મિઓ કહેલા ચોક્ષેપોના સંદર્ભ જવાબ આપશે. “શ્રીકૃષ્ણ એ રસાત્મક સ્વરૂપ છે” એવું વેદ; ઉપનિષદોથી પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં આવશે.

શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધ ઉપર શ્રીમદ્દ્વિલાસચરિત્ર એ લખેલાં શ્રીમુખ્યોપદિની જના આધારે જ આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવશે તેમજ શ્રીકૃષ્ણની લીલાના રસિક પદો પણ અદ્ભુતમની તાલીમાંથી આવશે.

હકમાં આ મન્યની પ્રલયકાલી પછા પરિશ્રમપૂર્વક એકવી કહેવામાં આવી છે.

શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના અનેક મુંદર મિત્રો વિધવિધ રંગમાં આપવામાં આવશે.

આવા પ્રકારનું કોઈપણ પુસ્તક તમે શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું નહિ જોયું હોય તેવું આ પુસ્તક થશે.

તાકર નામ નોધાવો. લખા:—લક્ષ્મણજી જગનલાલ દેસાઈ રીચરિડ, 110 મેકા ઉપર—અમદાવાદ

પ્રો. જ્ઞાણલાલ શાહ વિરચિત પુસ્તકો.

પુદ્ગિમાર્ગે એટલે શું ?

સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ઉપર શ્રીમોકુલનાથજીની ટીકાનો

અનુવાદ (અંગ્રેજીમાં)

મુખ્યોપદિની તામસ ફલ પ્રકરણ ભાગ-૧

ભાગ-૨

ભાગ-૩

.....ની દર્શનાના અર્થ

કેમુલોની વાતો

સુજ્ઞાનીયા

રેમાનુજ રાજગીયા

10 અષ્ટાક્ષર નિરૂપણ

11 તત્ત્વત્રય નિબંધ ભાગ-૧ (અંગ્રેજી નોધ સહિત)

12 ઈશોવાચ્યોપનિષદ ઉપર શાસ્ત્રી મોદનલાલ ટીકાનો અનુવાદ (ગુજરાતી)

13 આલ્પભાષ્યસાર (અંગ્રેજી)

14 અલ્પભાષ્ય ભાગ-૧ અ. ૧-૨ (સુગરજા અનુવાદ, વિરટન નોધ તથા વિવેચન સહિત)

15 રમેશ શ્રીકૃષ્ણ અમર શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (દલે પછીથી)

16 ગોપાલ યાગ-૨ (અ. ૩-૪) (દલે પછીથી)